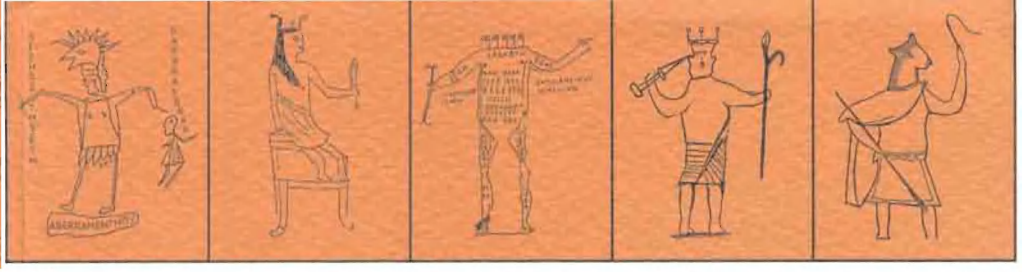

ANDRÉ BERNAND

ΕΛΛΗΝΕΣ ΜΑΓΟΙ

Μετάφραση
ΙΩΣΗΦ ΚΑΜΑΡΗΣ

ΕΣΤΙΑ

^ ^ ^ ^

^ ^ ^ ^

Οἱ ἑλληνικές λέξεις ἢ φράσεις τοῦ πρωτοτύπου ἀποδίδονται στήν παρούσα μετάφραση μέ ἀραιωμένους χαρακτῆρες.

Πρώτη ἔκδοση: Δεκέμβριος 1997
Δεύτερη ἔκδοση: Ὀκτώβριος 2003

Τίτλος πρωτοτύπου: André Bernand, *Sorciers grecs*, Fayard, 1991
© Librairie Arthème Fayard, 1991

Μακέτα ἐξωφύλλου: Πόπη Γκανᾶ
Διόρθωση: Ἄννα Περιστέρη
Στοιχειοθεσία: Μαρία Γεωργακοπούλου
Φίλμ, μοντάζ: «Ἀλφάδητο»
Ἐκτύπωση: Γραφικές Τέχνες «Corfu»
Βιβλιοδεσία: Α. Πετρέλης & Υἱός

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ"
Ι. Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑΣ Α.Ε.
Εὐριπίδου 84 - Ἀθήνα 105 53
info@hestia.gr • www.hestia.gr

ISBN 960-05-0774-0

Ouvrage publié avec le concours
du Ministère Français chargé de la Culture.

Στή μνήμη τοῦ José Grosdidier de Matons, καθηγητῆ τῆς νέας καί τῆς βυζαντινῆς ἑλληνικῆς στό πανεπιστήμιο τῆς Σορβόννης, σέ ἀνάμνηση τοῦ δρόμου πού διανύσαμε μαζί, ἐπί σαράντα πέντε χρόνια, ἀπό τό ἄχαρο λύκειο τοῦ Saint-Servan-sur-Mer ὥς τό μίνι γκόλφ τοῦ Saint-Quay-Portrieux, πότε ὑπερπηδώντας τά ἐμπόδια τῶν διαγωνισμῶν, πότε ἀποφεύγοντας τίς ἄλλες πανεπιστημιακές παγίδες, καί ἄλλοτε βαδίζοντας μέσα στούς ἐλαιῶνες τῆς Ἄμφισσας, στίς λεμονιές τῆς Τροιζήνας καί στά χιόνια τοῦ Μυστρᾶ.

^ ^ ^ ^

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ 11

ΕΙΣΑΓΩΓΗ. – Η ΠΡΟΣΒΑΣΗ ΣΤΗ ΜΑΓΕΙΑ 17
Τά σπλάχνα (φρένες), 17. – Οἱ μαγικοί πάπυροι, 18. – Οἱ μαγικές πινακίδες, 21. – Τά φυλαχτά, 23. – Ὑπάρχει ἄραγε ἑλληνική μαγεία;, 26 – Ἡ γλώσσα τῶν περιθωριακῶν, 34. – Οἱ ζωντανοί καί οἱ νεκροί, 39.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ
Ὁ κόσμος τῶν μάγων

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ. – ΜΙΛΗΣΑΤΕ ΜΗΠΩΣ ΓΙΑ «ΜΑΓΟΥΣ»; 45
Τό σύγχρονο λεξιλόγιο τῆς μαγείας, 45. – Οἱ τρεῖς ὀνομασίες τοῦ ἕλληνα μάγου, 49. – Ἡ βαβυλωνιακή μαγεία, 53. – Οἱ ἰρανοί μάγοι, ὅπως τούς εἶδαν οἱ Ἕλληνες, 57. – Ἡ Αἴγυπτος, πατρίδα καί μητέρα τῆς μαγείας, 60. – Μάγοι καί σοφοί, 68.
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ. – ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΚΑΙ ΚΑΤΑΔΕΣΙΣ 71
Τί σημαίνει ὁ ὅρος «religio»;, 71. – Τό τελετουργικό τῆς μαγείας, 75. – Δύο κόσμοι, 79. – Ἡ κατάδεσις καί ὁ κατάδεσμος, 83. – Ἡ πνοή, 87.
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ. – Ο ΦΘΟΝΟΣ 93
Πόσο ἦταν γλυκιά ἡ πόλη μου!, 94. – Ἡ «διαβρωτική δύναμη» κατά τόν Θουκυδίδη, 100. – Ἡ σοφία τῶν ποιητῶν, 102. – Ἡ βασκανία, 106. – Ἔξω, Βάσκανε, 111. – Τό μάτι τοῦ φαλλοῦ, 113.
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ. – Η ΑΦΙΕΡΩΣΗ 117
Καθοσίωση καί κατάδεση, 118. – Ἡ ἐπίκληση (ἐπαγωγή), 123. – Ἡ ὑμνωδία (ἐπωδή), 128. – Γητειές καί ἄσματα, 130. – Μαγικοί ὕμνοι, 133. – Ἡ συνταγή τῆς ἀθανασίας, 137.
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ. – ΟΙ ΤΙΜΩΡΟΙ 143
Οἱ «πλεῖστοι», 143. – Φλύαρος σάν τάφος, 147. – Ἡ κάθοδος στόν Ἅδη, 154. – Οἱ κρείσσονες, 163.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ
Λογοτεχνία καί μαγεία

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ. – ΟΙ ΠΟΙΗΤΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΜΑΓΙΣΣΕΣ 173
Οἱ μάγισσες τοῦ Ὁμήρου, 175. – Οἱ μάγισσες τοῦ Εὐριπίδη, 185. – Ὁ Θεόκριτος καί ἡ φαρμακεύτρια Σιμαίθα, 192. – Ἡ Μήδεια κατά τόν Ἀπολλώνιο τόν Ρόδιο, 199.
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ. – ΙΣΤΟΡΙΕΣ ΜΑΓΩΝ ΚΑΙ ΜΑΓΟΙ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ . . 203
Ἡ μαρτυρία τοῦ Ἡροδότου, 203. – Ἡ μαρτυρία τοῦ Ξενοφώντα, 210. – Ἡ μαρτυρία τοῦ Πολυβίου, 213. – Ἡ μαρτυρία τοῦ Διοδώρου τοῦ Σικελιώτη, 216. – Ἡ μαρτυρία τοῦ Στράβωνα, 223.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΟΟ. – ΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ ΚΑΙ ΟΙ ΜΑΓΟΙ 231
Ἡ ἐχθρότητα τοῦ Πλάτωνα, 231. – Ἡ περιφρόνηση τοῦ Ἀριστοτέλη, 243. – Ἡ ἀγανάκτηση τοῦ Ἱπποκράτη, 250.
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑΤΟ. – ΡΗΤΟΡΕΣ ΚΑΙ ΜΑΓΟΙ 255
Ἡ πόλη τῶν ἐγκλημάτων κατά τόν Ἀντιφώντα τόν Ραμνούσιο, 256. – Ὁ Ἀνδοκίδης καί ὁ τιμωρός τοῦ πλούτου, 260. – Ὁ ἀποδιοπομπαῖος τράγος καί οἱ καταστροφικές συνέπειες τοῦ Φθόνου, κατά τόν Λυσία, 260. – Καί πάλι ὁ Φθόνος, κατά τόν Ἰσοκράτη, 263. – Ὁ Αἰσχίνης καί ὁ ἀγύρτης, 267. – Ὁ Δημοσθένης, ἡ μάγισσα καί οἱ φθονεροί, 269. – Ὁ Λιβάνιος καί οἱ μαγικές πρακτικές, 277.
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ. – ΟΙ ΚΑΛΟΓΝΩΜΟΙ ΝΕΚΡΟΙ 283
Ὁ Ὅμηρος στόν Ἅδη, 283. – Ἡ νεκρομαντεία στόν Αἰσχύλο καί στόν Εὐριπίδη, 285. – Τό ταξίδι τοῦ γιατροῦ Θεσσαλοῦ στήν Αἴγυπτο, 293. – Ἡ κάθοδος στόν Ἅδη τοῦ Μενίππου, κατά τόν Λουκιανό, 297. – Ὁ Ἡλιόδωρος καί ἡ μάγισσα πού κακοποιοῦσε τούς νεκρούς, 304.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ
Τά ξόρκια

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΔΕΚΑΤΟ. – ΤΑ ΞΟΡΚΙΑ ΤΟΥ ΕΡΩΤΑ 313
Μαρτυρίες ἀπό τήν Αἴγυπτο, 314. – Τά μαγικά εἰδώλια, 320. – Συνταγή καταδέσεως, 321. – Οἱ ὁμοφυλοφιλικοί ἔρωτες, 323. – Ἡ φλογερή Ἀφρική, 326. – Τό ξίφος τοῦ Δαρδάνου, 332. – Κοσμικές δεήσεις, 336.
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΩΔΕΚΑΤΟ. – ΤΑ ΞΟΡΚΙΑ ΤΟΥ ΜΙΣΟΥΣ 371
Οἱ τιμωρίες, 342. – Ὁ χωρισμός, 342. – Ὁ θάνατος, 345. – Τό μίσος ἰσχυρότερο καί ἀπό τό θάνατο, 347. – Οἱ ἀκρωτηριασμοί, 349. – Ἡ ἀλαλία, 352. – Οἱ συνταγές τοῦ μίσους, 359. – Τά ἀντίδοτα τοῦ μίσους, 363.
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΤΡΙΤΟ. – Η ΜΑΓΕΙΑ ΣΤΗΝ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ . . 367
Ὁ μαθητευόμενος μάγος τοῦ Λουκιανοῦ, 367. – Οἱ μαγικές ράβδοι τῆς Αἰγύπτου, 369. – Μαγεία καί μετεωρολογία ἐπί Μάρκου Αὐρηλίου, 370. – Οἱ ἐχθροί, 371. – Κλέφτης! Πιάστε τον!, 377. – Ἀτίμωση, 380. – Συκοφάντες, 381. – Τά λαϊκά στρώματα, 383. – Τά πνευματικά ἐπαγγέλματα, 386.
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΤΕΤΑΡΤΟ. – ΟΙ ΤΑΦΟΙ ΠΟΥ ΑΜΥΝΟΝΤΑΙ 397
Οἱ ἀπαγορεύσεις, 398. – Οἱ κατάρες, 403. – Τά ἀναθέματα, 407. – Τό ταφικό λιοντάρι, 413.
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΠΕΜΠΤΟ. – ΓΛΩΣΣΑ ΑΠΟ ΜΟΛΥΒΙ, ΑΛΛΑ ΛΟΓΙΑ ΑΠΟ ΧΡΥΣΟ 415
Τά ὀρφικά χρυσά φύλλα, 416. – Ὁ δρόμος γιά τόν ἄλλο κόσμο, 419. – Παραδεισιακές σκηνές, 425. – Μουσικός, μάγοι, μύστης καί μυστικός, 429.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ. – ΟΙ ΝΕΚΡΟΙ ΚΑΙ ΟΙ ΛΕΞΕΙΣ 433

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ 443

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 471

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ παρακμή τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν στά λύκεια καί τά πανεπιστήμια, ὅπου ὁ ἀριθμός τῶν σπουδαστῶν συρρικνώνεται ραγδαῖα, ἀπό χρόνο σέ χρόνο, δέν θά εἶχε πάρει αὐτές τίς δραματικές διαστάσεις, ἄν τόσοι καί τόσοι ἑλληνιστές δέν ἐξακολουθοῦσαν νά ἀντικρίζουν τήν Ἑλλάδα μέσα ἀπό ἕνα κάτοπτρο παρωχημένου ἀνθρωπισμοῦ. Ἀπό τίς ὀνειροπολήσεις αὐτές ξεπήδησε μιά Ἑλλάδα τύπου Puvis de Chavannes,* καθησυχαστική ἀλλά ψεύτικη. Μιά Ἑλλάδα μέ γαλάζιο, μόνιμα, οὐρανό, ὅπου καλλίπυγοι νέοι καί νέες μέ ὡραίους χιτῶνες (ἤ καί ἀντίστροφα, γιατί μέ τούς Ἕλληνες δέν μπορεῖς νά εἶσαι ποτέ σίγουρος) θά ἔπρεπε νά σχηματίζουν, κάτω ἀπό ἀστραφτερά μαρμάρινα ἀετώματα, συμπλέγματα ἄστατα σάν τή θάλασσα. Κι ἡ νεολαία αὐτή, μεγαλωμένη μέ τόν ἀέρα τοῦ χρόνου καί τό τραγούδι τῶν τζιτζικιῶν, θά ἔπρεπε ἀκόμη νά κουβαλάει, ἐπί αἰῶνες, ἄθραυστες στάμνες καί νά καβαλικεύει ἀκούραστα ἄτια (ἤ καί ἀντίστροφα, δέν ξέρω πάλι) μπροστά στό ἄμετρο γέλιο τῆς θάλασσας, ὅπως ἔλεγε κι ὁ Ὅμηρος, χωρατεύντας καμιά φορά.

Αὐτή λοιπόν ἡ ἐντελῶς συμβατική Ἑλλάδα θά ἀνακάλυπτε ξαφνικά τόν φιλοσοφικό λόγο, τήν ἑλληνική τραγωδία, τήν πολιτική σκέψη

* Γάλλος ρομαντικός ζωγράφος τοῦ περασμένου αἰώνα. (Σ.τ.Μ.)

καί τήν περί ἠθικῆς ἀντίληψη. Ἡ Ἑλλάδα, μητέρα τῶν μεγάλων αἰσθημάτων καί τῶν ὡραίων πολιτικῶν θεωριῶν. Ἰδού μιά εἰκόνα πού θά καθησύχαζε τήν κατεστημένη καί καλλιεργημένη ἐλίτ πού βαυκαλίζεται μέ αὐταπάτες καί εὔχεται αὐτό νά διαρκέσει αἰώνια. Καί τά ἑλληνικά κατάντησαν νά γίνουν ἔτσι ἡ κουνιστή πολυθρόνα του Κυρίου Prudhomme.* Αὐτά ἦταν ὅμως τά παλιά καλά χρόνια;

Ὁρισμένοι ἐρευνητές μέ νεωτεριστικό πνεῦμα εἶδαν ξεκάθαρα τόν κίνδυνο. Παράδειγμα, ὁ Antoine-Jean Letronne, τόν ὁποῖον ὁ J. Franz χαρακτήρισε vir immortalis, χωρίς ὡστόσο ἐγώ νά ἀκούσω ποτέ τό ὄνομά του, καθ' ὅλη τή διάρκεια τῶν σπουδῶν μου, εἴτε στό λύκειο εἴτε στό πανεπιστήμιο. Καί ὅμως, κατά τό πρῶτο ἥμισυ τοῦ 19ου αἰώνα, ὁ Letronne θεμελίωσε τήν ἐπιστήμη τῶν ἑλληνικῶν ἐπιγραφῶν (τήν ἐπιγραφική), συγγράφοντας, κατά τό 1842 καί τό 1848, τούς δυό τόμους τοῦ ἔργου του *Συλλογή τῶν ἑλληνικῶν καί λατινικῶν ἐπιγραφῶν τῆς Αἰγύπτου, μελέτη τῶν σχέσεών τους μέ τήν πολιτική ἱστορία, τήν ἐσωτερική διοίκηση, τούς πολιτικούς καί θρησκευτικούς θεσμούς αὐτῆς τῆς χώρας, ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Ἀλεξάνδρου ἕως τήν κατάκτησή της ἀπό τούς Ἄραβες*. Ὁ τίτλος τοῦ ἔργου προσδιορίζει, μόνος του, ἕνα ὁλόκληρο πρόγραμμα καί μιά μέθοδο ἐργασίας. Ἀλλά καί ἡ φυσιογνωμία τοῦ συγγραφέα, ὅπως τήν σκιαγράφησε ὁ P. Delaroche στό «κατά τόν κ. Letronne στό Ἰνστιτοῦτο», ἕνα εἶδος ἡλικιωμένου χίππυ, μέ ἀτίθασο τσουλούφι, τό μάτι αὐστηρό καί τό στόμα ἐλαφρῶς εἰρωνικό, ἀντιπροσωπεύει ἕνα νέο πρόσωπο στά ἑλληνικά γράμματα.

Ὁ Letronne ἤξερε νά δίνει μάχες, ὅπως μαρτυρεῖ αὐτό ἐδῶ τό ἀπόσπασμα: «Ὅποιος μελετάει τούς Ἀρχαίους, μέσα ἀπό τά ἴδια τά κείμενά τους, δέν κατασκευάζει, πρός ἰδίαν χρήση, μιάν Ἀρχαιότητα ἐντελῶς ψεύτικη, ὅπως κάνουν συχνά οἱ ἀρχαιολόγοι πού διαβάζουν ἐλάχιστα τούς ἕλληνες συγγραφεῖς στό πρωτότυπο, πού δέν διαβάζουν ἴσως παρά τά ἀποσπάσματα πού τούς χρειάζονται κι ἐκεῖνα στά ὁποῖα τούς παραπέμπουν οἱ προκάτοχοι τους». Ἐκεῖνος ὅμως διάβαζε τά ἴδια τά κείμενα, καί ὄχι μόνον τούς συγγραφεῖς, ἀλλά ἀκόμη, καί ἰδίως, τίς χαραγμένες σέ πέτρα ἤ μολύβι ἐπιγραφές, μαρτυρίες πού ἀποτελοῦσαν τότε, ἀλλά καί σήμερα ἀκόμη, κάτι τό νέο γιά τούς συνηθισμένους φιλόλογους.

Ἡ προειδοποίηση αὐτή σηματοδότησε τή γέννηση τῆς ἑλληνικῆς

* Τυπικός ἀστός τοῦ περασμένου αἰώνα. Σύμβολο τοῦ καθωσπρεπισμοῦ. (Σ.τ.Μ.)

ἐπιγραφικῆς, ἀλλά δέν στάθηκε ἱκανή νά μεταβάλει τίς συνήθειες ὁρισμένων μελετητῶν. Οἱ περισσότεροι ἐξακολούθησαν, καί ἐξακολουθοῦν πάντα, λόγῳ ὀκνηρίας, νά μελετοῦν τά πενήντα χρόνια ζωῆς ἑνός οἰκισμοῦ, πού ὁ πληθυσμός του δέν ξεπερνοῦσε τόν πληθυσμό μιᾶς σύγχρονης κωμόπολης καί ἡ συνολική κατοικημένη ἐπιφάνειά του, στούς πρόποδες τοῦ βράχου τῆς Ἀκρόπολης, τήν ἔκταση μιᾶς μικρῆς συνοικίας τῆς γαλλικῆς πρωτεύουσας. Μέ ἕναν παράξενο ὑπολογισμό, ἀποκάλεσαν «αἰώνα τοῦ Περικλέους» τά πενήντα μόλις χρόνια, ἀπό τό 480 ὥς τό 430 π.Χ., καί θέλησαν νά περιγράψουν ἕναν ὁλόκληρο πολιτισμό, μέσα ἀπό τή μελέτη τῆς σταδιοδρομίας αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου. Καί, βέβαια, ὅταν ὑπάρχει ταλέντο, ἀκόμη καί ἡ ἱστορία μιᾶς κωμόπολης μπορεῖ νά δώσει ἀριστουργήματα. Ὁ William Faulkner, πού ξαναζωντάνεψε τήν ἱστορία τῆς Ὀξφόρδης τοῦ Μισισιπῆ, καί ὁ Naguib Mahfouz, πού συνέγραψε τό χρονικό τοῦ Μπουλάκ, ἦταν ἀσφαλῶς ἄξιοι τῶν Νόμπελ πού τούς ἀπονεμήθηκαν τό 1950 καί τό 1988. Γιατί, μέσα ἀπό τίς μικρογραφίες τους, κατάφεραν νά ξαναζωντανέψουν ἕναν ὁλόκληρο κόσμο. Ἡ Ἀθήνα, ὅμως, ἀλίμονο, δέν εἶχε τέτοια τύχη!

Πρέπει νά ἀκολουθήσει κανείς τόν Σωκράτη στίς ὄχθες τοῦ Ἰλισοῦ καί νά ἀκούσει τίς συζητήσεις του μέ τόν Φαῖδρο, κάτω ἀπό τόν μεγάλο πλάτανο καί τίς εὐωδιαστές λυγαριές, τήν ἐποχή τῆς ἀνθοφορίας τους. Πρέπει νά ξαπλώσει στό χορτάρι, νά παρακολουθήσει τό νερό πού κυλάει καί τό τραγούδι τῶν τζιτζικιῶν, γιά νά καταφέρει νά πιάσει τό νῆμα τῶν μαιάνδρων τῆς διαλεκτικῆς φιλοσοφίας. Πρέπει νά κρυφτεῖ, ὁ ἴδιος, πίσω ἀπό τό βράχο τῆς Σκύρου, γιά νά καταλάβει τήν ἀνυπομονησία τοῦ Ἀχιλλέα ὅταν ἔστηνε καρτέρι στή νεαρή Δηιδάμεια. Μέ δυό λόγια, πρέπει νά συναντήσει τούς Ἕλληνες ἐπί τόπου, ὅπως λένε οἱ ἀνθρωπολόγοι, καί ὄχι μόνο μέσα στά βιβλία.

Πράγματι, ἡ πρωτοτυπία τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ δέν μπορεῖ νά νοηθεῖ παρά μόνο σέ συνάρτηση μέ τό χρόνο καί τό χῶρο, καί ὄχι μέσα σέ αὐτόν τόν ἀχρονικό κόσμο, ἀπ' ὅπου προβάλλουν κάποιες ἐξαϋλωμένες ὀντότητες περιβεβλημένες μέ ὡραῖα αἰσθήματα καί μεγάλες ἰδέες. Ἡ Ἀθήνα δέν εἶναι μισός αἰώνας περιχαρακωμένος στή μικροσκοπική περιοχή τῆς Ἀττικῆς, ἀλλά τρεῖς χιλιάδες χρόνια ἱστορίας ἀπό τόν Ὅμηρο ἕως τόν Σεφέρη, ἀπό τή Σικελία ἕως τήν Ἰνδία καί ἀπό τή Μακεδονία ὥς τήν καρδιά τῆς Ἀφρικῆς. Ὁ ἑλληνικός πολιτισμός δέν εἶναι αἰώνια ἀδιατάρακτη ἰσορροπία, ἀλλά διαδοχή ρήξεων καί περιπετειῶν.

Ἡ πραγματική Ἑλλάδα, οἱ Ἕλληνες μέ σάρκα καί ὀστά, δέν προσεγγίζονται παρά μέ συγκεκριμένα στοιχεῖα. Ὁ Letronne τό εἶχε καταλάβει, καί γι' αὐτό εἶχε ἀποφασίσει νά μελετήσει τήν Ἀρχαιότητα ὄχι μόνο μέσα ἀπό τά φιλολογικά κείμενα, ἀλλά καί μέσα ἀπό τίς ἐπιγραφές, χωρίς ἐξαίρεση. Τό παραμικρό πραγματικά στοιχεῖο, μιά ὑπογραφή, μιά πράξη λατρείας, μιά ἀφιέρωση, μιά πινακίδα χονδροειδῶς χαραγμένη, ἐπιτρέπει ἄμεση πρόσβαση σέ αὐτήν τή ζωντανή καί διαρκῶς μεταβαλλόμενη Ἑλλάδα. Μόνον ἔτσι ἀποκαλύπτεται στά μάτια μας ὄχι μόνον ἡ Ἀθήνα ἤ ἡ κυρίως Ἑλλάδα, ἀλλά ὁλόκληρος ὁ ἑλληνικός κόσμος, τῆς Εὐρώπης, τῆς Ἀσίας ἤ τῆς Ἀφρικῆς. Οἱ μαρτυρίες αὐτές σώζουν ἀπό τή λησμονιά τά ἄμεσα δεδομένα τῆς ἀρχαίας συνείδησης. Κι ἐμεῖς θά ἀνατρέξουμε στίς πιό ταπεινές ἀνάμεσά τους, σ' ἐκεῖνες πού τίς περισσότερες φορές χαράχτηκαν πρόχειρα, μέ ἐσφαλμένα καί ὑποτυπώδη ἑλληνικά, πάνω σέ μολυβένιες πινακίδες, πού τόσο δύσκολα διαβάζονται καί ἑρμηνεύονται. Ἡ σύνταξη καί ἡ ὀρθογραφία κακοποιοῦνται συχνά σέ αὐτές τίς ἐπιγραφές, ἀλλά ἀγγίζουμε ἐδῶ τά βάθη τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς, ὅσα ὁ λόγος ἀδυνατεῖ νά ἐκφράσει, ὅσα δέν ἀπαιτοῦν ρητορεία καί εὐγλωττία, αὐτά πού ψιθυρίζονται τή νύχτα στά νεκροταφεῖα, αὐτά πού δέν μποροῦν νά εἰπωθοῦν οὔτε στήν Πνύκα οὔτε στόν ἥλιο τοῦ θεάτρου.

Μέσα ἀπό τά χονδροειδή αὐτά εὑρήματα, τίς μαγικές πινακίδες, τίς χαραγμένες πάνω σέ κάθε εἶδους ὑλικό ἀπό ἀνθρώπους ἐντελῶς ἀμόρφωτους τίς περισσότερες φορές, προσεγγίζουμε ἕναν κόσμο πού οἱ ἀνθρωπολόγοι γνωρίζουν καλά, ἀλλά οἱ ἀρχαιολόγοι, ἐκτός ἀπό ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, οὐδέποτε ἐπισκέφτηκαν. Καί ὅμως, οἱ πρόοδοι τῆς ἀνθρωπολογίας, χάρις σέ ἐπιστήμονες ὅπως οἱ Lucien Lévy-Bruhl, Marcel Mauss καί Claude Lévi-Strauss, γιά νά μήν ἀναφέρουμε παρά τρία μόνον ὀνόματα, θά ἔπρεπε νά εἶχαν ἐπηρεάσει οὐσιαστικά τή μελέτη τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητας. Ὁρισμένοι, σάν τόν Louis Gernet, τόν Jean-Pierre Vernant, τόν Marcel Detienne, τόν Pierre Vidal-Naquet, καθώς καί μερικοί ἄλλοι, τό κατάλαβαν καί μπόρεσαν νά δημιουργήσουν πρωτότυπο ἔργο.

Ὁ Jean-Pierre Vernant ἔδειξε ποιά ἦταν ἡ προσφορά τῆς μεθόδου τοῦ Louis Gernet στή μελέτη τῆς Ἀρχαιότητας. Στόν πρόλογό του στήν *Ἀνθρωπολογία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας* τοῦ Gernet, πού ἐκδόθηκε ἀπό τόν οἶκο Maspero τό 1968, γράφει:

«Μέσα ἀπό τή λεπτομερειακή καί ἀκριβή ἀνάλυση τῶν θεσμῶν,

τῶν κειμένων, τῶν μαρτυριῶν κάθε εἴδους, ὁ Louis Gernet δέν ἔπαψε οὔτε στιγμή νά θέτει στόν ἀρχαῖο κόσμο ἕνα ἐρώτημα πού μᾶς ἀφορᾶ ὅλους ἄμεσα: πῶς καί γιατί δημιουργήθηκαν αὐτές οἱ μορφές κοινωνικῆς ζωῆς, αὐτοί οἱ τρόποι σκέψης ἀπό τούς ὁποίους κατάγεται ἡ Δύση, στούς ὁποίους θεωρεῖ ὅτι ἀναγνωρίζει πάντα τόν ἑαυτό της, καί οἱ ὁποῖοι χρησιμοποιοῦνται ἀκόμη καί σήμερα ὡς σημεῖα ἀναφορᾶς καί δικαίωσης τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ; Ὁ προβληματισμός αὐτός ἐπαναξιολογεῖ τίς ἀνθρωπιστικές σπουδές, τούς ἀφαιρεῖ τόν ἀπόλυτο χαρακτήρα τους, τίς ἐντάσσει σέ ἕνα ἱστορικό πλαίσιο. Καί ἡ ἑλληνική ἐμπειρία, ἀπογυμνωμένη ἀπό τήν ἀξίωση ἐνσάρκωσης τοῦ ἀπολύτου Πνεύματος καί τοῦ αἰωνίου Λόγου, ἀποκτᾶ ξανά χρῶμα καί ἀνάγλυφο. Ἀποκτᾶ ἀληθινό νόημα μόνον ὅταν, σέ ἀντιπαράθεση μέ τούς ἄλλους μεγάλους πολιτισμούς, τῆς Μέσης Ἀνατολῆς, τῆς Ἰνδίας, τῆς Κίνας, τῆς Ἀφρικῆς καί τῆς προκολομβιανῆς Ἀμερικῆς, παρουσιάζεται ἁπλῶς σάν ἕνας, ἀπό τούς πολλούς δρόμους, πού ἀκολούθησε ἡ ἀνθρώπινη ἱστορία».

Ἡ μελέτη τῶν ἑλλήνων μάγων μᾶς βυθίζει σέ αὐτό πού ὁ Claude Lévi-Strauss ἀποκάλεσε «ἄγρια σκέψη», ὅρο πού ποτέ πρίν δέν εἶχε χρησιμοποιήσει κανείς γιά τόν ἑλληνικό κόσμο. Χάρις στά διάφορα μαγικά εὑρήματα, μποροῦμε νά παρακολουθήσουμε συμπεριφορές πού διατηροῦν στό πέρασμα τοῦ χρόνου ἀξιοσημείωτη σταθερότητα καί πού, κατά τά φαινόμενα, δέν ἐπηρεάζονται ἀπό τό ἑκάστοτε πολιτιστικό ἐπίπεδο. Πρόκειται γιά στοιχεῖα τοῦ ἄλογου κόσμου καί τοῦ ὑποσυνειδήτου, πού διερευνήθηκαν μέ ὀξυδέρκεια ἀπό ἐπιστήμονες ὅπως ὁ E. R. Dodds καί ὁ G. Devereux. Τό πιό σημαντικό ὅμως εἶναι ὅτι κατανοοῦμε, ἐπιτέλους, σέ ποιό βαθμό οἱ νεκροί παρεμβαίνουν στίς ὑποθέσεις τῶν ζωντανῶν, γιά τήν ἀρχαία ἑλληνική μαγεία. Πράγματι, οἱ «πλείονες», ὅπως ἀποκαλοῦσαν τούς νεκρούς, δέν ἐγκατέλειπαν τούς ζωντανούς στή θλιβερή τους μοίρα, ἀλλά ἀναλάμβαναν νά μεταβιβάσουν ἤ νά ὑλοποιήσουν τίς εὐχές πού χαράσσονταν στίς μαγικές πινακίδες. Ἡ συνιστώσα αὐτή τῆς ἑλληνικῆς μαγείας δέν ἀπαντᾶται πάντοτε στίς ἐξωτικές καί σύγχρονες μορφές τῆς μαγγανείας.

Μέ δυό λόγια, ἡ προσπάθεια ἐντοπισμοῦ τῶν δρώντων παραγόντων, τῶν κινήτρων καί τῶν μεθόδων τῆς ἀρχαίας μαγείας, ἡ σκιαγράφηση τῶν μάγων καί τῶν μαγισσῶν πού ἀναφέρονται σέ μερικά, ἐλάχιστα ἄλλωστε, λογοτεχνικά κείμενα, ἡ ἀνάλυση, μέσα ἀπό τίς πολλές ἀλλά λακωνικές ἐπιγραφές, τῶν «μαγικῶν ρήσεων» πού χρη-

σιμοποιοῦσε ἡ Ἀρχαιότητα, σηματοδοτοῦν μιάν ἀπόπειρα μετάβασης ἀπό τούς «σοφούς» στούς «μάγους», ἀπό τόν κόσμο τοῦ «δήμου» στό βασίλειο τῶν «δαιμόνων». Καί πάντοτε, ὕστερα ἀπό ἐμπεριστατωμένη μελέτη δυσερμήνευτων στοιχείων καί συμπεριφορῶν.

Ὁ νέος αὐτός προσανατολισμός δέν φαίνεται νά συγκινεῖ ἰδιαίτερα τή συντεχνία τῶν ἑλληνιστῶν. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι σέ μιά συλλογή ἄρθρων μέ γενικό τίτλο *Ὁ κόσμος τοῦ μάγου* (Seuil, Παρίσι 1966), δώδεκα ὀνομαστοί ἐπιστήμονες μελέτησαν τούς μάγους τῆς Αἰγύπτου, τῆς Βαβυλώνας, τῆς χώρας τῶν Χιττιτῶν, τοῦ Ἰσραήλ, τοῦ Ἰσλάμ, τῆς κεντρικῆς Ἀσίας καί τῆς Σιβηρίας, τῆς Ἰνδίας, τοῦ Νεπάλ, τῆς Καμπότζης, τοῦ Βιετνάμ καί τῆς Ἰαπωνίας, ἀλλά παρέβλεψαν ἐντελῶς τούς ἕλληνες μάγους, συνεχιστές ὡστόσο τοῦ ἔργου τῶν ἀφρικανῶν καί ἀσιατῶν συναδέλφων τους, καί φορεῖς παραδόσεων πού συνδυάζουν εὐρωπαϊκές καί ἀνατολίτικες ἐπιρροές. Ἤθελαν ἄραγε νά ἀποδείξουν πώς ἡ Ἑλλάδα δέν ἀνήκει στήν Ἀνατολή; Ἤ μήπως πίστευαν πώς ἡ πατρίδα τῆς φιλοσοφίας, ἡ μητέρα τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ, δέν γνώρισε ποτέ τή μαγεία πού ἁρμόζει μόνο σέ «πρωτόγονους» λαούς; Ἡ Ἑλλάδα ἔπεσε δηλαδή θύμα τῆς ἀκτινοβολίας καί τῆς τελειότητας τῆς λογοτεχνίας της, σέ βαθμό ὥστε νά περιέλθουν στή λησμονιά τά ἄξεστα κείμενα τῶν πινακίδων καί τῶν φυλαχτῶν; Ἀνάμεσα σέ ὅλους τούς κλασικούς φιλολόγους δέν βρέθηκε λοιπόν οὔτε ἕνας, πρόθυμος νά διερευνήσει αὐτή τή σκοτεινή, καταραμένη, μυστηριώδη καί περιθωριακή Ἑλλάδα; Προσβληθήκαμε καί ἀναστατωθήκαμε μήπως ἀπό αὐτήν τήν ἀσταθή, εὔθραυστη, ἅπιαστη «μολυβένια γλώσσα», μέ τά λάθη, τίς κατάρες, τίς ἀπαγορεύσεις καί τά ἀναθέματα;

Ὅποιος κι ἄν εἶναι ὁ λόγος τοῦ ἐξοστρακισμοῦ τῶν ἑλλήνων μάγων, πρέπει νά παραδεχτοῦμε πώς ὁ κόσμος τους δέν βρῆκε ἀκόμη τόν ἐξερευνητή του. Ὑπάρχουν βέβαια πολλές σκόρπιες καί ἀποσπασματικές μελέτες, πού παρουσίασαν ἤ ἑρμήνευσαν μερικές μαγικές ἐπιγραφές. Σήμερα, ὅμως, στά τέλη τοῦ 20οῦ αἰώνα, σήμερα πού ἀνθοῦν βιομηχανίες μάγων καί ὡροσκόπων, καί προσφέρονται παντοῦ μαγικές συνταγές καί θαυματουργά βότανα, αἰσθανθήκαμε τήν ἐπιτακτική πιά ἀνάγκη γιά συνολική μελέτη τοῦ ζητήματος. Ναί, σύμφωνοι, θά χρειαστεῖ νά κατεβοῦμε κι ἐμεῖς στόν Ἅδη, σάν τόν Ὀρφέα. Σάν τήν Ἴσιδα, θά χρειαστεῖ νά βγοῦμε κι ἐμεῖς πρός ἀναζήτηση τοῦ Ὄσιρι. Πρέπει ὅμως ἐπιτέλους νά τήν ἐντοπίσουμε κάπου αὐτή τήν ὁμιχλώδη, δυστυχισμένη, γεμάτη μίσος καί ἀγωνία Ἑλλάδα, πού καίγεται στόν πυρετό.

Η ΠΡΟΣΒΑΣΗ ΣΤΗ ΜΑΓΕΙΑ

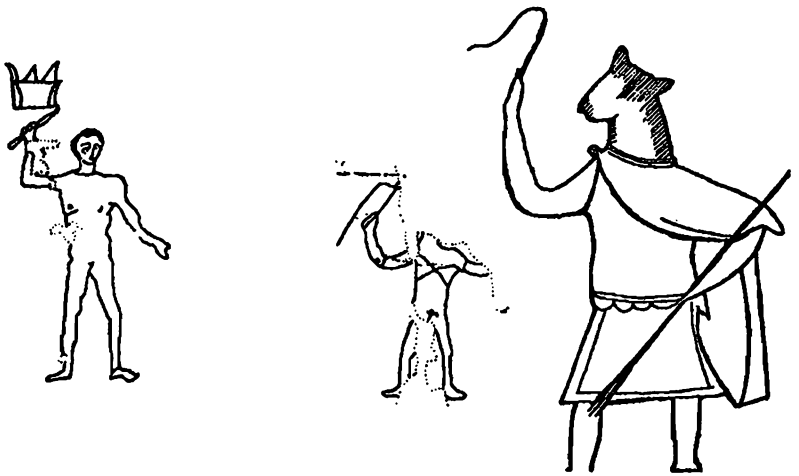

Τά σπλάχνα (φρένες)

Δέ εἰσχωρεῖ κανείς εὔκολα στόν κόσμο τῆς ἑλληνικῆς μαγείας. Τά λογοτεχνικά κείμενα δέν βοηθοῦν πολύ, ἐνῶ οἱ πάπυροι καί οἱ ἐπιγραφές παρουσιάζουν τίς δικές τους δυσκολίες. Γιά νά κατέβουμε σέ αὐτόν τό λαβύρινθο τῶν θολῶν αἰσθημάτων καί τῶν ἀπόκρυφων διεργασιῶν δέν διαθέτουμε κάν μίτο, σάν ἐκεῖνον πού χάρισε ἡ Ἀριάδνη στόν Θησέα. Χρειάζεται νά βυθιστεῖ κανείς στίς ἀβύσσους τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ψυχῆς, στίς ἀβύσσους ἑνός ἀσυνειδήτου πού δύσκολα περιγράφεται μέ λέξεις. Χρειάζεται νά προχωρήσει ψηλαφητά, καί μάλιστα ὄχι στήν περιοχή τοῦ νοός (τῆς εὐφυΐας πού συλλαμβάνει, κατανοεῖ καί σχεδιάζει) ἤ τοῦ λόγου (τῆς λογικῆς), ἀλλά στήν περιοχή τοῦ θυμοῦ, τῶν αἰσθημάτων καί τῶν παθῶν δηλαδή, ἐκεῖ πού μόνον ἡ καρδιά δίνει νόημα στή ζωή. Χρειάζεται νά βυθομετρήσει αὐτό πού ὁ Ὅμηρος ἀποκαλεῖ φρένες, λέξη μέ ἀσαφή ἀνατομική σημασία (πρόκειται ἄραγε γιά τό διάφραγμα, γιά τό περικάρδιο, γιά τά πνευμόνια;). Αὐτό πού ἐμεῖς ἀποκαλοῦμε σήμερα «σπλάχνα», ὅπου καί νά τά τοποθετοῦμε. Προσοχή ὅμως. Στούς ἀρχαίους Ἕλληνες

λογική καί αἴσθημα δέν ἀντιδιαστέλλονται. Γιατί ὁ νοῦς μπορεῖ νά ἐμπεριέχεται στό θυμό καί οἱ φρένες ἀποτελοῦν συγχρόνως ἐσωτερικό πεδίο τῆς σκέψης καί πεδίο τῶν παθῶν.[1] Γιά νά ἁπλοποιήσουμε τά πράγματα, ὡστόσο, μποροῦμε νά δεχτοῦμε πώς τά μαγικά φαινόμενα καί ἡ δραστηριότητα τῶν ἑλλήνων μάγων ἐκπορεύονται μᾶλλον ἀπό ἐνστικτώδεις δυνάμεις καί ὄχι ἀπό ὀρθολογικές ἀρχές.

Γιά νά διερευνήσουμε αὐτά τά βάθη τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητας διαθέτουμε στοιχεῖα τριῶν εἰδῶν: τούς μαγικούς παπύρους, τίς καταδεσμικές πινακίδες καί τά φυλαχτά. Καί ὅλα αὐτά τά στοιχεῖα ἑρμηνεύονται δύσκολα, εἴτε γιατί παρουσιάζουν προβλήματα χρονολόγησης εἴτε γιατί βρίσκονται σέ κακή κατάσταση εἴτε γιατί ἡ ἴδια ἡ φύση τῶν κειμένων τά καθιστᾶ ἀπροσπέλαστα.

Οἱ μαγικοί πάπυροι

Μαγικούς ὀνόμασαν οἱ ἐπιστήμονες ὅλους ἐκείνους τούς παπύρους πού ἀναφέρονται σέ μαγγανεῖες, μαγικές ρήσεις, ὕμνους ἤ τελετουργίες, καί πού προέρχονται ἀπό τήν ἑλληνική ἤ τή ρωμαϊκή Αἴγυπτο. Τό μαγικό περιεχόμενό τους ἐκφράζεται σέ ἱερογλυφική γραφή (ἱερή γραφή, τῆς ὁποίας ἡ χρηστική καί σχηματοποιημένη μορφή καλεῖται ἱερατική), ἤ σέ κοινή ἀλεξανδρινή (λαϊκή γραφή τῆς ἐποχῆς) ἤ ἀκόμη καί στήν κοπτική (γλώσσα τῶν χριστιανῶν τῆς Αἰγύπτου, μέ πολλά στοιχεῖα ἀπό τήν ἑλληνική καί τήν αἰγυπτιακή). Στή σύνταξη τῶν μαγικῶν αὐτῶν κειμένων χρησιμοποιήθηκε ἐπίσης καί ἡ λατινική, ἀλλά, γιά νά περιορίσουμε τή μελέτη μας σέ ἕνα ὁμοιογενές πεδίο, δέν θά ἀναφερθοῦμε παρά στά κείμενα ἐκεῖνα πού συντάχθηκαν στά ἑλληνικά καί περιλαμβάνονται στίς συλλογές πού σημειώνονται στή βιβλιογραφία.

Ἄν καί μερικές μαγικές πινακίδες, ἐλάχιστες, εἶναι ἀλήθεια, ἀνάγονται στήν κλασική ἐποχή (5ος καί 4ος π.Χ. αἰῶνες), οἱ περισσότεροι μαγικοί πάπυροι χρονολογοῦνται ἀπό τήν περίοδο ἀνάμεσα στόν 2ο π.Χ καί τόν 5ο μ.Χ. αἰώνα. Αὐτό βέβαια δέν σημαίνει, σέ καμία περίπτωση, πώς ἡ ἐνασχόληση μέ τή μαγεία δέν ἀπαντᾶται παρά τήν ἐποχή τῶν Πτολεμαίων ἤ τῶν ρωμαίων αὐτοκρατόρων. Γνωρίζουμε καλά, ἀπό λογοτεχνικές πηγές, πώς στήν Ἀρχαιότητα ὑπῆρχαν πολλές συλλογές μαγικῶν κειμένων, πού καταστράφηκαν ἠθελημένα. Οἱ Πράξεις τῶν Ἀποστόλων (19, 19) ἀναφέρουν ὅτι στήν

Ἔφεσο κάηκαν πολλά βιβλία μαγείας, καί κατά τόν Σουητώνιο (*Αὔγουστος* 31,1) δύο χιλιάδες μαγικοί κύλινδροι εἶχαν τήν ἴδια τύχη, τό 13 μ.Χ. Τό ὁλοκαύτωμα αὐτό ἔλαβε ἀκόμη μεγαλύτερες διαστάσεις κατά τούς χριστιανικούς χρόνους.

Στίς περισσότερες περιπτώσεις, ἡ χρονολόγηση τῶν μαγικῶν παπύρων στηρίχτηκε ἀποκλειστικά καί μόνο στό εἶδος τῆς γραφῆς, σέ ἰδιαίτερα ἀμφίβολο κριτήριο, δηλαδή. Κι ἄς μήν ξεχνοῦμε πώς πρόκειται γιά ὁλωσδιόλου σχετική χρονολόγηση, γιατί τίποτε δέν ἐμπόδιζε, κατά τόν 3ο αἰώνα ἤ καί ἀργότερα, τήν ἁπλή ἀντιγραφή πολύ παλαιότερων κειμένων. Καί ὁ μαγικός λόγος μεταβάλλεται ἐλάχιστα, μέ τό πέρασμα τῶν αἰώνων. Γνωρίσαμε, γιά νά ἀναφερθοῦμε σέ μιά προσωπική μας ἐμπειρία, στίς Ἄνδεις τοῦ Ἰσημερινοῦ, στό χωριό Πιντιλίγκ τῆς ἐπαρχίας Κανιάρ, ἕναν μάγο πού εἶχε διδαχτεῖ τήν τέχνη του στό σχολεῖο, μελετώντας τά κείμενα τοῦ Ἱπποκράτη καί τοῦ Γαληνοῦ. Ἰδού κάτι πού θά μποροῦσε νά διευρύνει ἀναπάντεχα τό πεδίο τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν! Ὅταν γεννήθηκε ὁ γιός μου Ἀλέξανδρος, ὁ G. Dumézilμοῦ ἔγραψε, ἀναφερόμενος στίς ἐργασίες τῆς γυναίκας μου γιά τίς Ἄνδεις τοῦ Ἰσημερινοῦ καί στίς δικές μου γιά τήν Αἴγυπτο: «Ἀπό τόν Νεῖλο ὥς τίς Ἄνδεις, τί ἔκταση, ἀλήθεια!». Σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τή μαγεία, ἡ ἔκφραση αὐτή δέν ἀποτελεῖ ὑπερβολή. Πράγματι, ἡ ἑλληνική μαγεία ἔχει αἰγυπτιακή, ὡς ἐπί τό πλεῖστον, προέλευση, καί οἱ μέθοδοί της, ἀφομοιωμένες ἀπό τόν δυτικό πολιτισμό, μεταφέρθηκαν καί ἁπλώθηκαν στίς τέσσερις γωνιές τῆς οἰκουμένης.

Οἱ μαγικοί αὐτοί πάπυροι διασώθηκαν, ὥς τίς μέρες μας, σέ ἄθλια, συχνά, κατάσταση. Ἰδιαίτερα εὐπαθεῖς, ἀπό τήν ἴδια τή φύση τους, χρειάστηκε ὄχι μόνο νά ἀντιμετωπίσουν τή φθορά πού προκαλοῦν οἱ ἄνθρωποι καί ὁ χρόνος, ἀλλά καί νά γλιτώσουν ἀπό τίς προσπάθειες τῆς ἐπίσημης θρησκείας νά περιθωριοποιήσει τήν προσφυγή σέ πρακτικές μαγείας, χωρίς νά λογαριάσουμε τήν περιφρόνηση πού τούς ἔδειξαν οἱ καλλιεπεῖς φιλόλογοι. Ὁ Hans Dieter Betz σημειώνει πώς λίγο πρίν ἀπό τήν ἔκδοση, τό 1928, τοῦ πρώτου τόμου τῶν *Ἑλληνικῶν Μαγικῶν Παπύρων* τοῦ K. Preisendanz, ἕνα πανεπιστημιακό μάθημα μέ ἀντικείμενο τή μαγεία ἔφερε σεμνοπρεπῶς τόν τίτλο «Ἀποσπάσματα ἑλληνικῶν παπύρων». Καί ὁ Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff ἀναφέρει πώς ἕνας διάσημος καθηγητής ὑποστήριζε ὅτι θά ἦταν προτιμότερο νά μήν εἶχαν ἀνακαλυφθεῖ ποτέ αὐτοί οἱ πάπυροι, πού «ἀφαιροῦσαν ἀπό τήν Ἀρχαιότητα ὅλη τή λάμψη τοῦ κλασικισμοῦ».

Ἡ ἀθλιότητα αὐτῆς τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἀντιμετώπισης πολλαπλασιάζει τήν εὐγνωμοσύνη πού χρωστοῦμε στούς πρωτοπόρους τῆς μελέτης τῶν μαγικῶν παπύρων. Στόν Jean Anastasi (1780;-1857), ἀρμενικῆς καταγωγῆς, ἀλλά πρόξενο ἀργότερα τῆς Σουηδίας, πού περισυνέλεξε στήν Αἴγυπτο μεγάλο ἀριθμό μαγικῶν παπύρων, πού βρίσκονται σήμερα στό Βρετανικό Μουσεῖο, στήν Ἐθνική Βιβλιοθήκη καί στό Μουσεῖο τοῦ Λούβρου, στό Staatliche Museum τοῦ Βερολίνου καί στό Rijksmuseum τοῦ Λέυντεν. Στόν Jean-Francois Mimaut (1774-1837), διπλωμάτη ἐπίσης, πού ἄφησε τή συλλογή του στήν Ἐθνική Βιβλιοθήκη. Στόν καθηγητή Caspar Jacob Christiaan Reuvens (1793-1835), πού περιέγραψε ἕνα μέρος τοῦ παπύρου τοῦ Λέυντεν J 395 (*ΕΜΠ*[2] XIII) στίς «Ἐπιστολές στόν M. Letronne», τό 1830, προκαλώντας τά σχόλια τοῦ Karl Otfried Müller (1797-1840). Ἀλλά καί ἄλλα μεγάλα ὀνόματα ἀσχολήθηκαν μέ τή μελέτη τῶν δυσπρόσιτων αὐτῶν κειμένων. Ὁ Charles Wycliffe Goodwin (1817-1878), πού δημοσίευσε τόν *ΕΜΠ* V. Ὁ Gustav Parthey (1798-1872), πού δημοσίευσε τούς δύο παπύρους τοῦ Βερολίνου τό 1865 (*ΕΜΠ* I, II). Ὁ βιεννέζος Karl Wessely (1860-1931), πού δημοσίευσε τό 1888 μιά μετάφραση τοῦ μεγάλου παρισινοῦ μαγικοῦ παπύρου (*ΕΜΠ* IV), τοῦ παπύρου τοῦ Λονδίνου (*ΕΜΠ* V) καί τοῦ παπύρου τοῦ Mimaut (*ΕΜΠ* III). Ὁ Frederick George Kenyon (1863-1952), πού δημοσίευσε, ἀνεξάρτητα, τούς μαγικούς παπύρους τοῦ Λονδίνου (*ΕΜΠ* VII-X) καί τόν πάπυρο τοῦ Mimaut (*ΕΜΠ* III). Ὁ νορβηγός Samson Eitrem (1872-1966), πού βρῆκε στήν Αἴγυπτο καί δημοσίευσε ἕναν μαγικό κύλινδρο μέ πλούσια εἰκονογράφηση (*ΕΜΠ* XXXVI). Πρῶτος ὁ Albrecht Dieterich (1866-1908) πρότεινε τήν ἀπό κοινοῦ δημοσίευση ὅλων αὐτῶν τῶν κειμένων. Οἱ μαθητές του, ἰδίως ὁ Richard Wünsch, καί ἐν συνεχείᾳ ὁ Karl Preisendanz (1883-1968), συνέχισαν αὐτή τήν προσπάθεια. Μετά τίς καταστροφές τοῦ πολέμου καί τό θάνατο τοῦ Preisendanz, τό 1968, ἕνας ἄλλος παπυρολόγος ἀπό τήν Κολωνία, ὁ Albert Heinrichs, πού δίδαξε στό Πανεπιστήμιο τοῦ Χάρβαρντ ἀπό τό 1973, ἐπιμελήθηκε μιά δεύτερη ἔκδοση αὐτῶν τῶν κειμένων. Οἱ *Ἑλληνικοί Μαγικοί Πάπυροι* [*Die griechischen Zauberpapyri*] κυκλοφόρησαν σέ δύο τόμους, τό 1973 καί 1974, ἀπό τόν ἐκδότη Teubner τῆς Στουτγάρδης. Τό 1985, οἱ ἐκδόσεις τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Σικάγου παρουσίασαν, χάρις στόν Hans Dieter Betz καί τήν ὁμάδα του, τό βιβλίο *The Greek Magical Papyri in translation, including the demotic spells*, σχολιασμένη ἀγγλική μετάφραση, πού

βοηθάει πολύ στήν κατανόηση τῆς προηγούμενης ἔκδοσης. Στή Γαλλία, ὁ πατήρ André-Jean Festugière, ὁ μεγαλύτερος ἑλληνιστής τῆς χώρας μας, ἐνδιαφέρθηκε μέ τή σειρά του γιά τά παπυρολογικά αὐτά κείμενα, ἰδιαίτερα στό πέμπτο παράρτημα («Ἡ θρησκευτική ἀξία τῶν μαγικῶν παπύρων») τοῦ ἔργου του *Τό θρησκευτικό ἰδεῶδες τῶν Ἑλλήνων καί τό Εὐαγγέλιο* (1932, σ. 280-328).

Ἀνεξάρτητα ἀπό τά προβλήματα τῆς γλώσσας, τά κείμενα αὐτά αἰφνιδιάζουν ἀπό πολλές ἀπόψεις. Ξαφνιάζουν κατ' ἀρχάς μέ τόν σύνθετο χαρακτήρα τῶν δοξασιῶν τίς ὁποῖες ἀπηχοῦν. Ὁρισμένα μεταφέρουν στήν ἑλληνική γλώσσα στοιχεῖα τῆς αἰγυπτιακῆς θρησκείας. Ἄλλα, πού προέρχονται ἐπίσης ἀπό τήν Αἴγυπτο, δέν ἀναφέρονται παρά στό ἑλληνικό πάνθεον. Τά περισσότερα, τέλος, προσφέρουν ἕνα ἀμάλγαμα αἰγυπτιακῶν, βαβυλωνιακῶν, ἰουδαϊκῶν καί, ἐνίοτε, χριστιανικῶν παραδόσεων. Στό ἴδιο τό κείμενο, ἐπιπλέον, συμφύρονται ἑρμητικά σύμβολα καί λέξεις, χωρίς νόημα, ἐκ πρώτης ὄψεως. Σχεδόν ἀκατάληπτες εἰκονογραφήσεις δυσχεραίνουν ἀκόμη περισσότερο τήν ἑρμηνεία, καί μάλιστα ὅταν ἡ περιγραφή τους στό κείμενο δέν ἀντιστοιχεῖ στίς παραστάσεις.[3] Μερικές φορές ὑπάρχουν συνδυασμοί γραμμάτων μέ ἀριθμητική σημασία, πού παραπέμπουν σέ ἀριθμούς μέ ἀπόκρυφο νόημα. Πολλά ἀποσπάσματα, ἐξάλλου, μεταφέρουν τή φρασεολογία μυστηρίων καί ἑρμητικῶν κειμένων. Στερεότυπες φράσεις προϋποθέτουν μιά μύηση ἡ ὁποία, γιά νά παραμένει κρυφή, ἐκφράζεται μέ μισόλογα. Γίνεται ἀναφορά, μέχρι καταχρήσεως συχνά, στά ὅσα δέν λέγονται, κι ἄλλοτε πάλι ἀποσιωπῶνται τά πιό σημαντικά. Μέ δυό λόγια, ἀπέχουμε πολύ ἀπό τή σαφήνεια τοῦ Πλάτωνα ἤ τοῦ Λυσία!

Ὅλες αὐτές οἱ δυσκολίες ἀπαντῶνται καί σέ κείμενα πολύ πιό σύντομα, χαραγμένα σέ ἕνα ἐντελῶς ἰδιαίτερο ὑλικό: στίς μολυβένιες πινακίδες.

Οἱ μαγικές πινακίδες

Ἄν καί λιγότερο ἀποκαλυπτικά ἀπό τούς παπύρους, τά τόσο ἰδιόμορφα αὐτά εὑρήματα συμβάλλουν ὡστόσο οὐσιαστικά στή μελέτη τῆς ἑλληνικῆς μαγείας. Πρόκειται γιά ὀρθογώνια μολυβένια ἐλάσματα μέ χονδροειδή συνήθως χάραξη. Ἡ διάταξη τῶν γραμμῶν ἤ τῶν γραμμάτων τους εἶναι συχνά ἀνώμαλη. Μερικές φορές τό κείμενο διαβά-

ζεται ἀπό τά δεξιά πρός τά ἀριστερά, ἄλλοτε περιέχει συντομογραφίες, καί ἄλλοτε πάλι παράξενα σύμβολα καί ἀκατανόητες λέξεις. Τά ἐλάσματα αὐτά ἔχουν μικρές διαστάσεις, τυλίγονται ἤ διπλώνονται, καί εἶναι συνήθως καρφωμένα, μέ ἕνα ἤ μέ περισσότερα καρφιά. Τό καρφί χρησιμεύει γιά τό σφράγισμα τοῦ σημειώματος, ἀλλά συγχρόνως ἐκφράζει καί τή δύναμη τῆς θέλησης τοῦ συντάκτη του, τήν ἀναγκαιότητα τῆς ἐπιλογῆς του, τήν ἐπιδιωκόμενη καθυπόταξη τοῦ παραλήπτη. Ἡ λατινική ὀνομασία defixio, τῆς πινακίδας, μαρτυρεῖ τό χαρακτήρα τῆς μαγικῆς πράξης, τοῦ «δεσίματος». Στά ἑλληνικά λένε κατάδεσμος, πού σημαίνει «δέσιμο»· οὐσιαστικό παράγωγο τοῦ ρήματος καταδέω, «δένω γερά». Καί οἱ δύο φυσικά ἔννοιες, «δένω» καί «καρφώνω», συνδέονται, στό μέτρο πού καί οἱ δύο ἐκφράζουν τήν ἴδια πρόθεση ἐπιβολῆς δέσμευσης. Πολλές πινακίδες ἔχουν καί μιά τρύπα γιά νά κρεμιοῦνται.

Ἀλλά καί ἡ ἐπιλογή τοῦ ὑλικοῦ, τοῦ μολυβιοῦ, ἔχει τή σημασία της. Πρόκειται γιά μαλακό, εὔπλαστο μέταλλο, μέ τά χαρακτηριστικά δηλαδή πού ἐπιδιώκεται νά προσδοθοῦν στή θέληση τοῦ θύματος, σκλάβου τῆς ἀμείλικτης βούλησης πού ἀποφασίζει νά τό ὑποτάξει. Τό μολύβι εἶναι ἐπίσης ἄφθαρτο, αἰώνιο, σάν τήν καταδικαστική ἀπόφαση πού χαράσσεται, μιά γιά πάντα, στήν πινακίδα. Τέλος, τό μολύβι ἔχει τό γκρίζο ἐκεῖνο χρῶμα τοῦ θανάτου, πού ὑπαινίσσεται ὁ Πλίνιος ὁ Πρεσβύτερος (*Φυσική Ἱστορία* XI, 114). Ἀπρόσβλητες ἀπό τήν ὑγρασία, ἐξάλλου, οἱ πινακίδες ἀντέχουν στήν ὀξείδωση τοῦ περιβάλλοντος, καί διατηροῦνται ἀναλλοίωτες, τόσο στούς τάφους, ὅπου τοποθετοῦνται συνήθως, ὅσο καί στά πηγάδια ἤ στίς πηγές, ὅπου τίς συναντοῦμε σπανιότερα. Τελευταῖο πλεονέκτημα αὐτοῦ τοῦ μετάλλου: μαλακό, καθώς εἶναι, χαράσσεται εὔκολα.

Ὅλα δείχνουν λοιπόν πώς τίς πινακίδες αὐτές μποροῦσε νά τίς χαράξει ὁ καθένας. Ὑπάρχει βέβαια μιά ἀθηναϊκή πινακίδα, τοῦ 360-330 π.Χ., πού ἀναφέρει κάποιον μολυβδοκόπο, κάποιον πού χάρασσε δηλαδή τό μολύβι,[4] ἀλλά ἡ λέξη δέν ἀπαντᾶται ἄλλη φορά καί μᾶλλον δέν ὑποδηλώνει ἐξειδικευμένο τεχνίτη. Μπορεῖ ὡστόσο νά ὑποστηρίξει κανείς ὅτι ὁρισμένες πινακίδες, χαραγμένες μέ μικροσκοπικά γράμματα, μαρτυροῦν χέρι ἰδιαίτερα ἔμπειρο. Ὅπως ἐπίσης ὅτι, ἐνίοτε, ἡ σύνταξή τους προϋποθέτει τή γνώση εἰδικῆς ὁρολογίας. Δέν φαίνεται ὅμως νά ὑπῆρχαν εἰδικευμένοι στή χάραξη αὐτῶν τῶν πινακίδων τεχνίτες, ὅπως οἱ λιθογλύφοι πού δούλευαν τήν πέτρα. Γιατί ἡ ἀδεξιότητα τῶν

χαράξεων, ἡ ἀταξία τῶν γραμμάτων καί τῶν γραμμῶν, τά ὀρνιθοσκαλίσματα μέ τίς ἀπρόσεκτες ἐπικαλύψεις, δείχνουν μᾶλλον πώς τά κείμενα χαράχτηκαν βιαστικά, μέ πρόχειρη γραφίδα, μέ καρφί ἤ μέ τή μύτη μαχαιριοῦ. Οἱ φράσεις εἶναι στερεότυπες, ἐπαναλαμβανόμενες, καί συνταγμένες σέ ἠμιβάρβαρα ἑλληνικά. Οἱ χαράκτες δείχνουν κατά κανόνα ἀμόρφωτοι καί ἀνυπόμονοι. Δέν φαίνεται νά διαθέτουν τό παραμικρό λογοτεχνικό ταλέντο, ἔστω κι ἄν ἔχει ἀποδειχτεῖ πώς σέ μερικές, ἐλάχιστες ἄλλωστε, περιπτώσεις[5] ὑπῆρξαν καί διάσημοι ρήτορες πού προσέφυγαν σέ τέτοιου εἴδους κείμενα. Αὐτές οἱ βιαστικά χαραγμένες φράσεις ἀκολουθοῦν φυσικά σταθερό τυπικό, καί, κυρίως, στηρίζονται σέ μιά πλούσια ζωντανή προφορική παράδοση. Τά περισσότερα ὡστόσο κείμενα μαρτυροῦν γλώσσα τοῦ δρόμου, καί λοιδοροῦν, στά ὅρια τῆς χυδαιολογίας.

Μερικές φορές ἡ πινακίδα συνοδεύεται ἀπό ἀντίστοιχο γητευτικό εἰδώλιο, ὥστε νά ὑλοποιοῦνται παραστατικά οἱ προθέσεις πού ἐκφράζει τό κείμενο.

Πολλά ἀπό αὐτά τά κείμενα προσεγγίζονται εὔκολα, χάρις σέ ἐργασίες πού δημοσιεύτηκαν στά τέλη τοῦ 19ου αἰώνα, ὅπως τοῦ R. Wuensch, ἤ ἄλλες τοῦ 20οῦ, ὅπως τοῦ Auguste Audollent, πού ἐκπόνησε τό 1904 μιά σημαντική διατριβή στά λατινικά, τοῦ W. Rabehl τό 1906, τοῦ E. G. Kagarow τό 1918, τοῦ E. Ziebarth τό 1934, τοῦ G. W. Elderkin τό 1936, τοῦ W. Peek τό 1941, τοῦ J. Trumpf τό 1958, τοῦ D. R. Jordan τό 1975 ἀλλά καί ἐντελῶς πρόσφατα. Πολλές τοποθεσίες ἀποδείχτηκαν πλούσιες σέ τέτοια εὑρήματα: παραδείγματος χάρη, ἡ Ἀττική, ὁ Σελινοῦς τῆς Σικελίας καί τό Κούριον τῆς Κύπρου. Ὅπως φαίνεται καί ἀπό τή βιβλιογραφία,[6] οἱ μαγικές πινακίδες ἀπασχόλησαν, στόν αἰώνα μας, ἀρκετούς ἐρευνητές.

Τά φυλαχτά

Ἐκτός ἀπό τό μολύβι, πού δροῦσε μέ τό βάρος καί τήν ψυχρότητά του,[7] ἐνεργητικές ἱκανότητες διέθεταν ἐπίσης τό χρυσάφι καί οἱ πολύτιμοι λίθοι. Τά ὑλικά αὐτά χρησιμοποιήθηκαν γιά τήν κατασκευή ἐλασμάτων, δαχτυλιδιῶν, κοσμημάτων καί σφραγίδων πού ἔφεραν συχνά ἐπιγραφές ἤ παραστάσεις μαγικοῦ χαρακτήρα.

Στίς χρυσές πινακίδες, λεπτεπίλεπτα ἐλάσματα χρυσοῦ, ἔχουν

χαραχτεῖ τά «ὀρφικά» λεγόμενα κείμενα, ἀπό τό ὄνομα τοῦ Ὀρφέα, τοῦ κατεξοχήν ἀοιδοῦ καί μυθολογικοῦ ἐφευρέτη τῆς λύρας. Ὁ μύθος τοῦ Ὀρφέα, τόν ὁποῖον ὁ Βιργίλιος ξαναπιάνει στό τέταρτο βιβλίο τῶν *Γεωργικῶν* του, μέ κεντρικό ἐπεισόδιο τήν κάθοδο τοῦ ἥρωα στόν Ἅδη, πρός ἀναζήτηση τῆς γυναίκας του Εὐρυδίκης, ἐμπεριέχει μιά πλήρη θεολογία, ὅπως φαίνεται ἀπό τίς χαραγμένες στίς πινακίδες αὐτές στερεότυπες ἐκφράσεις, τούς ὕμνους ἤ τά ποιήματα πού γράφτηκαν σέ μαγικούς παπύρους. Κατά τά φαινόμενα, θεωρήθηκε ὅτι, ἀπό τήν κάθοδο του στόν Ἅδη, ὁ Ὀρφέας θά εἶχε ἀποκομίσει πληροφορίες γιά τόν τρόπο μετάβασης στή χώρα τῶν Μακάρων. Αὐτή ἡ πίστη τροφοδοτεῖ μιά ὁλόκληρη ἀπόκρυφη φιλολογία, πού ἀναφέρεται στήν ἀναζήτηση τῆς «γνώσης» καί ὄχι στήν προσφυγή στή μαγεία. Στό μέτρο ὅμως πού ἡ ἑλληνική μαγεία συναντᾶ τίς ἀντιλήψεις τῶν Ἀρχαίων γιά τό ρόλο τῶν νεκρῶν, τά ὅρια ἀνάμεσα στόν ὀρφισμό καί τή μαγεία καθίστανται ἀσαφή. Ἐπηρεασμένος ἀπό τή διδασκαλία φιλοσόφων ὅπως ὁ Ἐμπεδοκλῆς, ὁ Πυθαγόρας καί ὁ Πλάτων, γιά νά ἀναφέρουμε μόνο τούς σπουδαιότερους, ὁ ὀρφισμός σχετίζεται, κατά τή γνώμη μας, μέ ἕνα αὐτοτελές καί πλῆρες νοητικό σύστημα, πού διαθέτει τούς δικούς του ἠθικούς νόμους καί τή δική του ποιητική ἔκφραση. Γι' αὐτό καί καταλήξαμε νά μή συμπεριλάβουμε τίς λεγόμενες «ὀρφικές» πινακίδες στήν κατηγορία τῶν μαγικῶν ἀντικειμένων.[8]

Ἀλλά καί οἱ ἐγχάρακτοι λίθοι, πολύτιμοι ἤ μή, συνεισφέρουν σημαντικά στή μελέτη της μαγείας. Τό ὑλικό τους ποικίλλει, ἀπό τούς πολύτιμους λίθους μέ τή λεπτή ἤ περίτεχνη χάραξη, ὡς τούς ἡμιπολύτιμους, μέ τά σχεδόν χονδροειδή ἔγγλυφα. Ὅπως ἀκριβῶς τό μολύβι, καί οἱ πέτρες διέθεταν εἰδικές ἰατρικές, ἀστρολογικές, μαγικές ἰδιότητες. Οἱ Ἀρχαῖοι ἔδειχναν ἀνέκαθεν ζωηρό ἐνδιαφέρον γιά τούς λίθους. Ἄς θυμηθοῦμε τούς ἕλληνες λιθογλύφους[9] ἤ τίς περιγραφές τοῦ Πλινίου τοῦ Πρεσβυτέρου.[10] Οἱ γιατροί τῆς ἀρχαιότητας χρησιμοποιοῦσαν πολύτιμους λίθους γιά νά θεραπεύσουν ὁρισμένες ἀρρώστιες, καί οἱ μάγοι συνιστοῦσαν τή χρήση τους σέ ὁρισμένες παθήσεις. Οἱ λίθοι, ὡς ὄργανα μαγείας, ἔφεραν συνήθως ἐγχάρακτες ἐπιγραφές καί θρησκευτικές ἤ μυστηριακές παραστάσεις. Ἡ ἴδια ἡ λέξη «τάλισμαν», πού ἀποτελεῖ παραφθορά τῶν ἀραβικῶν τίλσαμ καί τιλασάμ, προέρχεται ἀπό τό πρώιμο ἑλληνικό τ έ λ ε σ μ α, πού σημαίνει «θρησκευτική τελετή». Τό γαλλικό συνώνυμο «amulette» προέρχεται ἀπό τό λατινικό amuletum, «ἀντικείμενο πού προφυλάσσει». Στά ἑλληνικά

ὑπάρχει ἡ λέξη «φυλακτήριον», μέ τό ἴδιο νόημα. Οἱ Ἕλληνες ὅμως χρησιμοποιοῦσαν ἐπίσης τούς ὅρους ἱερώματα, «ἱερές εἰκόνες», ἀγάλματα, «θεῖες εἰκόνες» καί τυχαῖον, «τύχη»,[11] γιά τά μικροαντικείμενα αὐτά ὑπό μορφήν κοσμήματος: δαχτυλίδια, περίαπτα, ἀναρτήματα, περόνες, ψέλια, περιδέραια.

Ἡ χρήση αὐτῶν τῶν φυλαχτῶν μποροῦσε νά ἔχει θρησκευτικό ἤ μαγικό χαρακτήρα. Ὁ Henri Seyrig ἔγραφε, γιά τούς Armand Delatte καί Philippe Derchain, ἀσκώντας κριτική στό ἔργο τους *Τά μαγικά ἐγχαράγματα*: «Οἱ συγγραφεῖς ἔδωσαν στόν ὅρο μαγικό ἐγχάραγμα πολύ εὐρεία σημασία. Ἀσφαλῶς καί εἶναι δύσκολο νά ξεχωρίσει κανείς ἕνα φυλαχτό ἀπό ἕνα ἁπλό κόσμημα, γιατί οἱ Ἀρχαῖοι ἤλπιζαν συνήθως πώς, ἄν χάραζαν τή μορφή μιᾶς θεότητας ἤ τό σχῆμα ἑνός τυχεροῦ ἀντικειμένου, θά εἶχαν ὁπωσδήποτε μαγικό ἀποτέλεσμα. Ἕνας σάρδιος λίθος, ὅμως, μέ τήν παράσταση τῆς Τύχης καί τή φράση "Καλή τύχη, Ἀρισταινέτη" (Nº 109), ἀσφαλῶς καί δέν μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ μαγικός. Τό ἴδιο ἰσχύει ἄλλωστε καί γιά τόν κόκκινο ἴασπι μέ τό ἐγχάραγμα "Μεγάλη εἶναι ἡ τύχη τῆς Μαρκέλλας" (Nº 459) ἤ γιά τόν ἄλλο σάρδιο μέ τό "Νά 'χεις βίο μακρύ, Ἀγαθόνικε" (Nº 467)». Στό μέτρο πού οἱ ἐγχάρακτοι αὐτοί λίθοι ἀποτελοῦσαν ἀντικείμενα εὐλαβείας, ἡ χρήση τους δέν ἀποτελεῖ ἐκδήλωση μαγείας ἀλλά εὐσεβείας. Ἡ ἔγγλυφη παράσταση θεότητας μπορεῖ ἁπλῶς νά ὑποδηλώνει πώς ὁ ἀγοραστής ἤ ὁ κάτοχος τῆς πέτρας ἐπιδιώκει νά ἐπικοινωνήσει μαζί της. Ἡ ἐγχάραξη δέν ἔχει μαγικό χαρακτήρα παρά μόνον ἄν ἡ θεότητα εἶναι ἐντελῶς ξένη πρός τή θρησκεία τοῦ κατόχου τοῦ φυλαχτοῦ, ἄν ἡ παράσταση συνοδεύεται ἀπό «χαρακτῆρες» (ἀκατάληπτα δηλαδή σύμβολα καί γράμματα) ἤ ἄν ὑπάρχει, χαραγμένη, συγκεκριμένη μαγική φράση, πού νά διευκρινίζει τήν πρόθεση πού κρύβεται στό ἀντικείμενο.

Τά μικροαντικείμενα αὐτά εἶναι συχνά αἰνιγματικά καί ἑρμηνεύονται δύσκολα. Ἔτσι ἐξηγεῖται καί ὁ πολύ περιορισμένος ἀριθμός τῶν ἐρευνητῶν πού ἀσχολήθηκαν μ' αὐτά. Πρόκειται κυρίως γιά τούς Campbell Bonner,[12] Armand Delatte καί Philippe Derchain,[13] Henri Seyrig,[14] Paul Perdrizet[15] καί Louis Robert.[16] Τά ἔργα τους συνθέτουν τήν πλήρη βιβλιογραφία αὐτοῦ τοῦ θέματος.

Ἡ ἐπιρροή τῆς Αἰγύπτου εἶναι βέβαια ἀναμφισβήτητη, ἀλλά καί ἡ ἐπιρροή τῆς Συρίας, μέ τήν εὐρεία ἔννοια, ὅπως καί τῶν Ἑβραίων τῆς Παλαιστίνης καί τῆς διασπορᾶς, πού εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τήν

προσθήκη ἑβραϊκῶν καί συριακῶν στοιχείων στά ἑλληνικά καί αἰγυπτιακά, καθιστώντας ἀκόμη δυσχερέστερη τήν ἑρμηνεία αὐτῶν τῶν εὑρημάτων.

Τά τρία κύρια εἴδη τῶν εὑρημάτων πού βοηθοῦν στήν προσπέλαση τοῦ κόσμου τῶν ἑλλήνων μάγων, δηλαδή οἱ μαγικοί πάπυροι, οἱ καταδεσμικές πινακίδες καί τά φυλαχτά, θέτουν τρία προβλήματα. Τό πρόβλημα τῶν ἐπιρροῶν πού ἀσκήθηκαν στούς Ἕλληνες, γιά νά υἱοθετήσουν τέτοιες δοξασίες καί πρακτικές. Τό πρόβλημα τῶν κοινωνικῶν ὁμάδων πού προσέφευγαν σέ αὐτοῦ τοῦ εἴδους τίς πρακτικές, στίς ἑλληνικές πόλεις. Καί τό πρόβλημα τῶν σχέσεων ἀνάμεσα σέ νεκρούς καί ζωντανούς, πού ἡ ἴδια ἡ ἄσκηση τῆς μαγείας προϋπέθετε. Τά τρία αὐτά ζητήματα συνθέτουν τόν βασικό προβληματισμό γύρω ἀπό τό θέμα. Τά κείμενα τῶν εὑρημάτων ὅμως παρουσιάζουν πολλές ἰδιομορφίες καί ἀνακινοῦν καί ἄλλα, δευτερεύοντα ζητήματα.

Ὑπάρχει ἄραγε ἑλληνική μαγεία;

Καί τά τρία εἴδη τῶν μαρτυριῶν πού προαναφέραμε ἐντυπωσιάζουν, δεδομένου ὅτι ἀναμειγνύουν, μέ ἀπίστευτο τρόπο, κάθε εἴδους δοξασίες καί πρακτικές. Ἡ ἰδέα ὅτι ἡ μαγική ἐπιστήμη ἐκπορεύεται ἀπό ἕνα πανάρχαιο βιβλίο πού ἕνας θρυλικός ἥρωας ἀνακάλυψε σέ ἕνα ναό, κάτω ἀπό τό βάθρο ἑνός ἱεροῦ ἀγάλματος, ἔχει κατά πάσα πιθανότητα αἰγυπτιακή προέλευση. Ὁ θρύλος αὐτός μεταφέρθηκε στή λογοτεχνία πολλῶν χωρῶν,[17] ἀλλά ἀπαντᾶται πρώτη φορά σέ ἕναν πάπυρο γραμμένο στήν ἀλεξανδρινή κοινή (ἀρ. 30646 τοῦ μουσείου τοῦ Καῖρου).[18] Σύμφωνα μέ τό μύθο, ὁ πρίγκιπας Χάμουας, τέταρτος γιός τοῦ φαραώ Ραμσῆ Β΄ καί μέγας ἱερέας τοῦ Φθᾶ στή Μέμφιδα, ἀναζητεῖ, στήν ἀπέραντη νεκρόπολη αὐτῆς τῆς πόλης, τόν τάφο ἑνός πρίγκιπα, ὀνόματι Νανεφερκαφθᾶ, ὅπου, καθώς τοῦ εἶπαν, ἦταν κρυμμένο ἕνα βιβλίο μαγείας. Ὁ Χάμουας, συνοδευόμενος ἀπό τόν ὁμογάλακτο ἀδελφό του Ἴναρο, βρίσκει τόν τάφο, βλέπει τό βιβλίο πού ἐκπέμπει ἐκτυφλωτική λάμψη καί προσπαθεῖ νά τό πιάσει. Ἐμποδίζεται ὅμως ἀπό τά πνεύματα τοῦ Νανεφερκαφθᾶ καί τῆς γυναίκας του.

Ἕνας ἄλλος μύθος ὑπογραμμίζει τό ρόλο τῆς Αἰγύπτου στήν ἀνακάλυψη τῆς μαγείας. Ὁ μύθος τοῦ Θώθ, ἀρχικά τοπικοῦ θεοῦ τοῦ Χμονού, τῆς σημερινῆς δηλαδή πόλης Ἀχμουνέιν στή Μέση Αἴγυπτο,

πού οἱ Ἕλληνες τήν ἀποκαλοῦσαν Ἑρμούπολη. Κατά τό μύθο αὐτόν, ὁ Θώθ ἀνακάλυψε πρῶτα τή γραφή καί, ἐν συνεχείᾳ, ὅλους τούς κλάδους τῶν ἐπιστημῶν καί τῶν τεχνῶν πού ἔχουν νά κάνουν μέ τά γράμματα. Αὐτός ἀνακάλυψε τή μαγεία, τήν ἰατρική, τήν ἀστρονομία, τήν ἀστρολογία, τή θεοσοφία καί τήν ἀλχημεία. Εἶναι ὁ πρῶτος μάγος, γιατί αὐτός ξέρει νά προφέρει τίς μαγικές φράσεις μέ τόν ἀπαιτούμενο τόνο.[19] Καί γνωρίζουμε ὅτι ὁ Πλάτων ξαναπιάνει αὐτόν τό μύθο (*Φαῖδρος*, 274c-275b, καί *Φίληβος*, 18c-d). Οἱ μαγικοί πάπυροι ἀναφέρονται συνεχῶς σέ αἰγυπτιακές θεότητες, ὅπως ὁ Ἀγαθός Δαίμων, ὁ Ἄμμων, ὁ Ἄνουβις, ὁ Μπές, ὁ Χνούβις, ὁ Ἄπις, ὁ Ὥρος, ὁ Χνούμ, ὁ Φθᾶ, ὁ Σέραπις, ὁ Θώθ, ὁ Τυφών καί ἄλλοι πολλοί. Ἀλλά καί οἱ ἀναφορές σέ αἰγυπτιακούς μύθους εἶναι πολύ συνηθισμένη. Διάφορες μαγγανεῖες, λόγου χάρη, πού περιλαμβάνουν τό πνίξιμο μικρῶν ζώων συνδέονται ρητά μέ τό μύθο τοῦ Ὄσιρι, πού πνίγηκε κάποτε ἀπό τόν Σήθ-Τυφώνα καί ἐγκαταλείφθηκε κατόπιν, μέσα σέ ἕνα φέρετρο, στό ἔλεος τῶν κυμάτων.[20] Πολλά κείμενα ὑπογραμμίζουν τήν ἀναγκαιότητα ἐπίκλησης τοῦ θεοῦ μέ τό ἀληθινό του ὄνομα. Πρόκειται γιά σημαντικό στοιχεῖο τῆς αἰγυπτιακῆς μαγείας. Ἕνας ἱερατικός πάπυρος τοῦ Τουρίνου ἀφηγεῖται παραδείγματος χάρη ὅτι ἡ Ἴσις, γιά νά γίνει «ἡ μεγάλη ἀρχόντισσα ὅλων τῶν θεῶν», ἀποπειράθηκε νά κλέψει τό ἀληθινό ὄνομα τοῦ ὑπέρτατου θεοῦ, τοῦ Ρᾶ, πού ὅλοι τό ἀγνοοῦσαν καί τό ὁποῖο ὁ θεός ἔκρυβε βαθιά στήν καρδιά του.[21] Οἱ μαγικοί πάπυροι βρίθουν ἀναφορῶν στίς δοξασίες καί τίς θρησκευτικές πρακτικές τῶν Αἰγυπτίων.

Καί ὁ ἰουδαϊσμός ὅμως ἔφερε τίς δικές του ἐπικλήσεις καί ἐκφράσεις, πού ξενίζουν ἀρκετά ὅταν ἀπαντῶνται σέ ἑλληνικά κείμενα. Πολλά ὀνόματα, πού ξενίζουν σέ πρώτη ἀνάγνωση, μποροῦν νά ἑρμηνευτοῦν στά ἑβραϊκά ἤ στά ἀραμαϊκά. Στό θεωρούμενο μαγικό ὄνομα «Μπαζύμ», παραδείγματος χάρη, ἀναγνωρίστηκε μιά ἀραμαϊκή ἔκφραση πού σημαίνει «ἐν ὀνόματι τοῦ». Τό ὄνομα «Ἐλοαῖος», πού ἀπαντᾶται συχνά καί μέ ποικίλες μορφές, δέν εἶναι ἄλλο ἀπό τό ὄνομα τοῦ θεοῦ τῶν Ἑβραίων. Τό ὄνομα «Ἀδωνάι», πολύ συνηθισμένο ἐπίσης στούς παπύρους, προέρχεται ἀπό τήν Παλαιά Διαθήκη καί σημαίνει «ὁ Θεός μου». Ὅσες ἐπιμέρους ἑρμηνεῖες ὅμως καί ἄν βρίσκουμε σέ αὐτές τίς ἀκολουθίες πού ἀνακατεύουν ὀνόματα κάθε εἴδους, ἡ ἔκπληξη παραμένει. Ὅπως σημειώνει ὁ A.-J. Festugière,[22] «τά ὀνόματα αὐξάνονται συνεχῶς. Χρησιμοποιοῦνται βαρβαρικά

ὀνόματα, δάνεια ἀπό ξένες γλῶσσες, ἀπό τόν κόσμο τῶν πτηνῶν καί τῶν ἱερῶν ζώων, ἀπαντῶνται γεράκια καί κυνοκέφαλοι, σύμβολα ἱερογλυφικά καί χαρακτῆρες ἱερατικῆς γραφῆς. Ἀπευθύνονται ἐπικλήσεις πρός τούς πάντες. Πρός τόν Ὀρφέα, τόν Ἐρωτύλο, τόν Ἱερό, τόν Φθᾶ, τόν Ζωροάστρη, τόν Πύρρο, τόν Μωϋσῆ, τόν Πανάρετο. Καί πλάι στό ὄνομα τοῦ θεοῦ χαράσσονται τά χαρακτηριστικά του σύμβολα, οἱ διάφορες μορφές του, τά φυτά καί τά δένδρα πού τοῦ εἶναι ἀφιερωμένα, ὥστε ὁ συντάκτης τοῦ κειμένου νά μπορεῖ νά ἀναφωνήσει: Γνωρίζω ποιός εἶσαι, ἀπό ποῦ ἔρχεσαι, ποῦ κατοικεῖς». Μπροστά στίς ἀτέλειωτες αὐτές ἀκολουθίες ἀντηχήσεων, συμβόλων καί ξενικῶν λέξεων, μένει κανείς μέ τό στόμα ἀνοιχτό.

Καί ὅμως βρισκόμαστε πάντοτε μέσα στόν ἑλληνικό κόσμο! Ὁ ἑλληνιστής ἀναγνωρίζει ἀμέσως τούς ἕλληνες θεούς τοῦ κλασικοῦ πανθέου: τόν Δία, τόν Ἑρμῆ, τόν Ἀπόλλωνα, τήν Ἄρτεμη, τήν Ἀφροδίτη, τή Δήμητρα... Σέ μερικούς μαγικούς παπύρους, τά ὀνόματα αὐτά ἀποδίδονται σέ αἰγυπτιακές θεότητες, σύμφωνα μέ τούς κανόνες τῆς interpretatio graeca, πού χαρακτηρίζει τούς ἑλληνιστικούς καί ρωμαϊκούς χρόνους. Ὁ Ἄμμων λοιπόν ἀποκαλεῖται Ζεύς, ὁ Ὧρος Ἀπόλλων, ἡ Βαστίτη Ἄρτεμις, ἡ Ἴσις ἄλλοτε Σελήνη καί ἄλλοτε Ἑκάτη, Ἀφροδίτη ἤ Δήμητρα, ὁ Φθᾶ Ἥφαιστος, κλπ. Γίνεται ἐπίκληση σέ θεοποιημένες ἀφηρημένες ἔννοιες, στήν Τύχη, τό Χρόνο, τή Φύση. Παρατηρεῖται ὡστόσο καί κάποια ἰδιαίτερη προτίμηση πρός τόν Αἰώνα, τή θεοποιημένη προσωποποίηση τῆς πληρότητας, πού ταυτίζεται ἐνίοτε μέ τόν Ἥλιο Ἀπόλλωνα καί συμβολίζει τήν ἐνιαία ἔκφραση τῆς ἀπεραντοσύνης τοῦ σύμπαντος καί τοῦ χρόνου. Στόν Αἰώνα ἀπευθύνονται τά ὡραιότερα κείμενα, ὅπως τό κείμενο τοῦ *ΕΜΠ* XII, 238 κ.ἑ. πού ἀκολουθεῖ:

«Ἔλα κοντά μου, ἐσύ πού ἀναδύεσαι ἀπό τούς τέσσερις ἀνέμους, Θεέ Παντοκράτορα, ἐσύ πού ἐμφύσησες στόν ἄνθρωπο τήν ἀναπνοή γιά νά ζῆ, Ἄρχοντα κάθε ὀμορφιᾶς τοῦ κόσμου, ἄκουσέ με. Ἐσύ, Ἄνακτα, πού κατέχεις τό κρυφό καί ἀνείπωτο ὄνομα. Ὅταν ἀκοῦν αὐτό τό ὄνομα οἱ δαίμονες σαστίζουν, ἡ γῆ καί ὁ ἥλιος παραπαίουν, ὁ Ἅδης πέφτει σέ ταραχή. Στό ὄνομά σου, τά ποτάμια, ἡ θάλασσα, οἱ βάλτοι καί οἱ πηγές ξεραίνονται. Τά βράχια θρυμματίζονται. Ὁ οὐρανός εἶναι τό κεφάλι σου, ὁ αἰθέρας τό κορμί σου, ἡ γῆ τά πόδια σου. Τό νερό πού σέ περιβάλλει εἶναι ὁ Ὠκεανός. Πνεῦμα ἀγαθό, εἶσαι ὁ Κύριος πού γεννᾶ, πού τρέφει καί ἀνατρέφει κάθε πλάσμα».

Οἱ μαγικοί πάπυροι μᾶς ἐπιφυλάσσουν ὅμως καί ἄλλες ἀναπάντεχες συναντήσεις. Παράδειγμα, ὁ *ΕΜΠ* XI (τοῦ 4ου/5ου αἰώνα μ.Χ.), πού ἐπαναλαμβάνει ἕνα «γήτεμα» τοῦ Ἀπολλώνιου τοῦ Τυανέα, νεοπυθαγόρειου φιλόσοφου τοῦ 1ου μ.Χ. αἰώνα. Τό ἴδιο καί ὁ *ΕΜΠ* VII, 799 κ.ἑ., πού ἀναφέρεται σέ μιά ὀνειρομαντεία τοῦ Βώλου Δημοκρίτου, «φυσικοῦ», πού ἔζησε περί τό 200 π.Χ.[23]

Οἱ καταδεσμικές πινακίδες παρουσιάζουν ἐπίσης ἕνα μεῖγμα ἑλληνικῶν καί ἐξωτικῶν στοιχείων, ἀλλά χαρακτηρίζονται ὡστόσο ἀπό περισσότερη ὁμοιογένεια. Πρέπει, φυσικά, νά ληφθεῖ ὑπ' ὄψιν ὅτι τά εὑρήματα αὐτά προέρχονται ἀπό ὅλες τίς περιοχές τοῦ ἑλληνικοῦ καί ρωμαϊκοῦ κόσμου. Μερικές μολυβένιες πινακίδες εἶναι γραμμένες στά λατινικά. Σύμφωνα μέ τόν γεωγραφικό πίνακα τοῦ Audollent, ὁρισμένες προέρχονται ἀπό τήν Ἀσία, τήν Καρία κυρίως (καί εἰδικότερα τήν Κνίδο) καί τή Φρυγία, ἀλλά καί ἀπό τή Συρία καί τήν Παλαιστίνη. Στήν Κύπρο, καί μάλιστα στό Κούριον, βρέθηκαν ἐπίσης ἀρκετές. Ἕνα, ὅλο κι ὅλο, εὕρημα τῆς συλλογῆς τοῦ Audollent προερχόταν ἀπό τήν Αἴγυπτο, ἀλλά κατόπιν ἀνακαλύφτηκαν ἄλλα δώδεκα περίπου σέ αὐτήν τή χώρα. Στήν Ἑλλάδα, ἐντοπίζονται κυρίως στήν Ἀττική, καί κυρίως στήν Ἀγορά τῆς Ἀθήνας, στήν Εὔβοια, στά Μέγαρα καί στή Βοιωτία. Μερικές βρέθηκαν ἐπίσης στήν Ἤπειρο καί σέ ὁρισμένα νησιά. Πινακίδες γραμμένες στά λατινικά ἀνακαλύφθηκαν στή Μεγάλη Βρετανία, στή Γαλατία, στήν Ἰσπανία, στήν Ἰταλία καί στήν Τυνησία (στήν Καρχηδόνα καί στό Ἁδρύμητον). Καμία στατιστική ὅμως δέν εἶναι δυνατόν νά τίς καταγράψει ὅλες, γιατί ὁ ἀριθμός τῶν εὑρημάτων ἐξαρτᾶται τόσο ἀπό τίς ἀνασκαφές πού πραγματοποιοῦνται, ὅσο καί ἀπό τό ἐνδιαφέρον πού δείχνουν οἱ ἀρχαιολόγοι γιά τά εὑρήματα αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Μόλις πρόσφατα ἄλλωστε ἐντοπίστηκαν καί ἀρκετές ἄλλες στή Σικελία. Στή βιβλιογραφία μας καταγράφονται ὅλες οἱ σχετικές δημοσιεύσεις πού ἀκολουθοῦν χρονικά τή διατριβή τοῦ Audollent.

Κατά κανόνα, τά κείμενα τῶν μολυβένιων πινακίδων ἀναφέρονται σέ ἕνα πάνθεον λιγότερο σύνθετο ἀπό ἐκεῖνο τῶν μαγικῶν παπύρων. Στήν Ἀσία γίνεται ἐπίκληση στή Δήμητρα, στήν Κόρη καί στόν Πλούτωνα. Στή Συρία συναντοῦμε τήν Ἀνάγκη, τή Γαῖα καί τό ἅγιο Πνεῦμα. Στήν Κύπρο, τόν Ἅδη, τήν Ἑκάτη, τίς Ἐρινύες, τόν Ἑρμῆ, τόν Κρόνο. Στήν Αἴγυπτο, τή Γαῖα, τήν Ἑκάτη, τόν Ἑρμῆ, τήν Κόρη, τήν Περσεφόνη καί τόν Πλούτωνα. Στήν Ἀχαΐα, τόν Ἅδη, τόν

Ἄνουβι, τήν Ἑκάτη, τόν Ἑρμῆ, τήν Κόρη, τή Μητέρα τῶν θεῶν, τήν Περσεφόνη, τόν Πλούτωνα καί τή Σελήνη. Στήν Ἰταλία, τήν Ἑκάτη, τούς θεούς τοῦ Ἅδη, τόν Ὄσιρι. Στή Ρώμη, τόν Ἄρη, τόν Ὄσιρι, τόν Σήθ καί τόν Τυφώνα. Ὁ πρόχειρος αὐτός πίνακας δέν περιλαμβάνει παρά τίς συγκεκριμένες ἀναφορές πού γίνονται στά τυχαῖα εὑρήματα τῶν ἀνασκαφῶν. Ἀλλά καί ἡ μελέτη τῶν μαγικῶν ρήσεων πού ἀναγράφονται στίς πινακίδες δίνει τήν ἴδια ἐντύπωση ὁμοιογένειας. Πρέπει ὡστόσο νά ὑπενθυμίσουμε πώς τά κείμενα τῶν πινακίδων, σέ σύγκριση μέ ἐκεῖνα τῶν μαγικῶν παπύρων, εἶναι πολύ συντομότερα καί, κατά συνέπεια, καταγράφουν μαγικές προθέσεις πιό περιορισμένης ἔκτασης.

Περιέργως διαπιστώνεται μεγαλύτερη συγγένεια ἀνάμεσα στούς παπύρους καί τά φυλαχτά.[24] Ἴσως ἐπειδή οἱ πάπυροι, ὅπως καί οἱ ἐγχάρακτες πέτρες, φέρουν τή σφραγίδα τῆς ἀλεξανδρινῆς τεχνικῆς. Κέντρο παραγωγῆς τοῦ παπύρου, ἡ Ἀλεξάνδρεια ἦταν καί καλλιτεχνικό κέντρο, ὀνομαστό γιά τήν κατεργασία τοῦ χρυσοῦ καί τῶν πολύτιμων λίθων. Τά ὀρυχεῖα σμαραγδιοῦ στήν ἔρημο τῆς Ἀνατολῆς καί τῆς Νουβίας τῆς προμήθευαν τήν πρώτη ὕλη καί τό ὀργανωμένο ἐμπόριο τῆς ἔφερνε, ἀπό τήν Ἀραβία καί τήν Αἰθιοπία, ὅ,τι χρειάζονταν οἱ κοσμηματοποιοί κι οἱ χαράκτες. Ὁ Firmius Maternus[25] μᾶς πληροφορεῖ πώς οἱ ἀλεξανδρινοί χρυσοχόοι ἤξεραν νά δουλεύουν ὅλα τά πολύτιμα μέταλλα καί οἱ κοσμηματοποιοί γνώριζαν τεχνικές κοπῆς καί στίλβωσης τῶν λίθων πού τούς προσέδιδαν τεχνητά χρώματα. Κατόπιν, εἰδικευμένοι τεχνίτες μεταμόρφωναν τά πετράδια σέ σφραγίδες, καμέες, δαχτυλίδια, ἐγχάρακτα.[26] Τά φυλαχτά αὐτά δέν κατασκευάζονταν φυσικά μόνο στήν Ἀλεξάνδρεια. Ἡ Συρία καί ἡ Παλαιστίνη εἶχαν ἀσφαλῶς τή δική τους παραγωγή. Ἡ πρωτεύουσα τῶν Πτολεμαίων ὅμως ἦταν σίγουρα ἀπό τά μεγαλύτερα κέντρα κατασκευῆς κοσμημάτων. Ἡ ἀναλογία λοιπόν τῶν μαγικῶν ρήσεων πού ἀπαντῶνται στά φυλαχτά, μέ ἐκεῖνες τῶν παπύρων, δέν ἔχει τίποτε τό παράδοξο: ἡ ἴδια μαγική γνώση ἐκφράζεται καί στίς δύο περιπτώσεις, σέ ὑλικά διαφορετικά, βέβαια, ἀλλά δουλεμένα στήν ἴδια πόλη.

Τά φυλαχτά καί οἱ μαγικοί πάπυροι παρουσιάζουν ἀρκετές ἀναλογίες. Ἄς σημειώσουμε μερικές. Ἡ ἀνάμειξη, κατ' ἀρχάς, στοιχείων καθαρά ἑλληνικῶν μέ στοιχεῖα αἰγυπτιακά. Στά ἐγχάρακτα ἐμφανίζονται συχνά καί ὁλοκάθαρα οἱ ἑλληνικοί θεοί. Παράδειγμα, ὁ καμένος σάρδιος τοῦ Cabinet de Paris, μέ τήν παράσταση τοῦ κατ' ἐξοχήν

θεοῦ-μάγου, τοῦ Ἑρμῆ.[27] Ὁ θεός παριστάνεται ὄρθιος, γυμνός, κρατώντας βαλάντιο στό δεξί χέρι, κηρύκειο καί νεβρίδα (τομάρι ἐλαφιοῦ) στό ἀριστερό. Ἡ ἐπιγραφή ὅμως τῆς παράστασης, καθώς καί οἱ τέσσερις γραμμές μέ ἑλληνικά γράμματα, στήν πίσω πλευρά, εἶναι ἐντελῶς ἀκατανόητες. Τό ἴδιο αἰνιγματική εἶναι ἡ ἐπιγραφή σέ ἕναν ραβδωτό ἀχάτη, ὅπου ὁ Ἑρμῆς παριστάνεται μέ τή μορφή ἰθυφαλλικῆς στήλης.[28] Ἀλλά καί ἄλλοι ἑλληνικοί θεοί, πού ἀναφέρονται συχνά στούς παπύρους, ὅπως ὁ Ἀσκληπιός, ἡ Ἄρτεμις, ἡ Ἑκάτη, ἡ Νέμεσις, ὁ Κρόνος, κλπ., ἀναγνωρίζονται εὔκολα στίς παραστάσεις τῶν ἐγχάρακτων λίθων. Δίπλα σέ αὐτούς ὅμως καί πόσοι ξένοι! Θεοί κυρίως αἰγυπτιακοί, ὅπως ἀκριβῶς καί στούς μαγικούς παπύρους. Θά ἀναφέρουμε δύο μόνο παραδείγματα. Κατ' ἀρχάς, ἕνα ἡλιακό τάλισμαν, πελεκημένο σέ ἕνα μεγάλο κομμάτι ἴασπι, τῆς συλλογῆς Schlumberger.[29] Οἱ δυό ὄψεις τῆς πέτρας ἔχουν ἐγχάρακτες παραστάσεις τελετῶν πρός τιμήν τοῦ Σεράπιδος καί τῆς Ἑκάτης. Καί στίς δυό ἐπιγραφές ἀναφέρεται τό ὄνομα τοῦ Φαραώ Μουίστρο. Σύμφωνα μέ τό *Βιβλίο τῶν νεκρῶν*, κεφάλαιο 162, πρόκειται γιά ἕναν ἡλιακό θεό, πού «φέρνει τή θερμότητα κάτω ἀπό τό κεφάλι τοῦ Ρᾶ, τόν ἴδιο τόν καταχθόνιο κόσμο τῆς Ἡλιούπολης». Στήν πίσω ὄψη διακρίνονται ἑπτά πρόσωπα μέσα σέ μιά βάρκα, πού ἔχει ὡς ἀκρόπρωρο τό κεφάλι ἑνός κριοῦ μέ γυριστά κέρατα. Οἱ Delatte καί Derchain περιγράφουν ὡς ἑξῆς τή σκηνή: «Στήν πλώρη, ἕνας ἄνδρας γυμνός, μέ ἀκτίνες γύρω ἀπό τό κεφάλι, κρατάει στό ἀριστερό του χέρι ἕνα μαστίγιο, καί ἁπλώνει τό δεξί σέ ἀποτροπαϊκή χειρονομία. Σέ μερικές παραστάσεις τῆς ἡλιακῆς λέμβου, παίζει τό ρόλο τοῦ Σήθ, ἀπομακρύνει δηλαδή τούς ἐχθρούς ἀπό τό δρόμο τοῦ ἥλιου. Ἕνας ἄλλος, πίσω του, γυμνός καί μέ ἀκτίνες γύρω ἀπό τό κεφάλι του ἐπίσης, κρατάει μέ τό ἀριστερό του χέρι ἕνα κηρύκειο, στηριγμένο στόν ὦμο του, καί μέ τό δεξί του μιά νεβρίδα, πού φθάνει ὥς κάτω. Μοιάζει νά συνδυάζει τά χαρακτηριστικά τοῦ Ἑρμῆ καί τοῦ Ἄνουβι.» Πιό πέρα διακρίνεται ἕνα ἄλλο πρόσωπο πού, καθώς φαίνεται, ἐφαρμόζει στόν Σέραπι, πίσω του, τό τελετουργικό ἄνοιγμα τοῦ στόματος. Ἡ παράξενη αὐτή σύνθεση, κλεισμένη στό κυματοειδές πλαίσιο τοῦ οὐροβόρου, πού συμβολίζει τόν ὠκεανό, συνδυάζει τό συνηθισμένο θέμα τῆς ἡλιακῆς πορείας (ἡ βάρκα μέ τό πλήρωμά της) μέ ἕνα τελετουργικό ἀνάστασης πού φυσιολογικά ἀναφέρεται μόνο στόν Ὄσιρι. Στήν πίσω ὄψη, ὑπάρχει μιά τριπλή παράσταση τῆς Ἑκάτης καί μιά ἄλλη ἀκατανόητη ἐπιγραφή.

Τό δεύτερο παράδειγμα πού διαλέξαμε γιά νά δείξουμε τόν αἰγυπτιακό χαρακτήρα ὁρισμένων φυλαχτῶν εἶναι ὁ ἴασπις τοῦ μουσείου τοῦ Μπρούκλυν.[30] Στήν μπροστινή του ὄψη φέρει τήν παράσταση ἑνός λεοντόμορφου θεοῦ, πού κρατάει στό δεξί τόν αἰγυπτιακό σταυρό καί στό ἀριστερό ἕνα σκῆπτρο μέ λαβή σέ σχῆμα λεοντοκεφαλῆς. Στό πάνω μέρος τῆς παράστασης διακρίνονται ἕνας δίσκος καί δύο φίδια. Στήν πίσω ὄψη, ἀλλά καί περιμετρικά, ὑπάρχει χαραγμένη ἡ ἑξῆς ἑλληνική ἐπιγραφή: «Ἄκουσέ με, ἐσύ πού βρῆκες κατοικία στήν Λεοντούπολη, ἐσύ πού ἐγκαταστάθηκες στόν ἱερό ναό, ἐσύ, ἄρχοντα τῶν κεραυνῶν καί τῶν ἀστραπῶν, τῆς νύχτας καί τῶν ἀνέμων, ἐσύ πού διαθέτεις τήν οὐράνια δύναμη τῆς αἰώνιας φύσης. Εἶσαι ὁ θεός πού δρᾶ ἀστραπιαῖα, ὁ εὐμενής, ὁ δοξασμένος, ἐσύ πού ἔχεις τήν ὄψη λιονταριοῦ. Τό ὄνομα σου εἶναι Μιώς, Μιώσι, Ἀρμιώς, Οὐσιρμιώς, Φρές, Σιμιερφέ, Φνούτο, Φῶς, Φωτιά, Φλόγα. Ἄς εἶσαι λοιπόν εὐμενής πρός τόν Ἄμμωνα.» Ἡ μαρτυρία αὐτή, μέ τήν ἀναφορά της στόν θεό-λέοντα τῆς Λεοντούπολης τοῦ Δέλτα, θυμίζει τίς ἐκφράσεις ἀνάλογων ἐπιγραφῶν πρός τιμήν τοῦ ἴδιου αὐτοῦ αἰγυπτιακοῦ θεοῦ.

Ὅπως ἀκριβῶς οἱ μαγικοί πάπυροι, καί οἱ ἐγχάρακτοι λίθοι ἐμφανίζουν συχνά παραστάσεις πού δύσκολα ἑρμηνεύονται. Σέ ἕναν αἱματίτη,[31] παραδείγματος χάρη, διακρίνουμε ἕναν γέροντα πού κουβαλάει ἕνα σάκο στήν πλάτη (ὁ Αἴολος ἴσως;), ἔχοντας μπροστά του ἕναν ἀετό μέ ἀνοιχτά φτερά καί τόν Ἑρμῆ, πού ἀναγνωρίζεται ἀπό τό κηρύκειο του. Καί οἱ δυό αὐτές μορφές στρέφουν τήν πλάτη στόν γέροντα, πού μοιάζει νά ἱκετεύει τόν θεό. Πάνω ἀπό τόν ἀετό διακρίνεται ἕνα τρίγωνο καί γύρω μερικά ἀδιασαφήνιστα σημάδια. Ἡ πίσω πλευρά φέρει πέντε γραμμές, ὅπου διαβάζουμε, ἀπό τά δεξιά πρός τά ἀριστερά, «Αἰών» πάνω, καί «Ἰαώ» κάτω. Τό νόημα τῆς παράστασης παραμένει αἰνιγματικό. Ὑπάρχουν ὅμως καί ἄλλα σχήματα, ἀκόμη πιό ἑρμητικά. Γιατί ὅπως οἱ μαγικοί πάπυροι συνιστοῦν συχνά νά καλύπτονται μέ ἐπιγραφές τά σώματα τῶν προσώπων πού σχεδιάζονται, ἔτσι καί σέ ἕναν ἀνεπεξέργαστο ὀπάλιο[32] διακρίνουμε ἕνα εἶδος νευρόσπαστου, μέ τό σῶμα καλυμμένο ἀπό ἐπιγραφές, νά στέκεται ὄρθιο πάνω σέ ἕνα φίδι πού ἀνασηκώνεται. Στήν ἄλλη ὄψη τοῦ λίθου, ἕνα λιοντάρι πού βρυχᾶται προχωρεῖ πρός τά δεξιά.

Ὅπως οἱ πάπυροι, καί οἱ λίθοι χρησιμοποιοῦνται γιά θεραπευτικούς σκοπούς. Σέ μιά ὄμορφη παράσταση χαραγμένη σέ ἕναν αἱματίτη[33] διακρίνουμε ἕναν γενειοφόρο θεριστή, μέ περίζωμα καί μυτερό

καπέλο, τόν ὀνομαζόμενο πῖλο. Κρατάει δρεπάνι καί κόβει ἕνα στάχυ, ἐνῶ τρία ἄλλα στάχυα παριστάνονται δίπλα, κομμένα ἤδη. Ἡ ἐπιγραφή στήν πίσω ὄψη, ἄν καί γραμμένη ἀνάποδα, εἶναι αὐτήν τή φορά ξεκάθαρη: «Δουλεύω καί δέν ὑποφέρω». Καί ἐπιβεβαιώνεται ἔτσι ὁ ρόλος τοῦ φυλαχτοῦ νά ἀνακουφίζει ἀπό τούς ρευματικούς πόνους. Ὁ Henri Seyrig ἀπέδειξε[34] πώς τό θέμα μεταφέρθηκε σέ ἀλεξανδρινό νόμισμα τοῦ Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς (141-142 μ.Χ.). Καί, κυρίως, ἑρμήνευσε τήν ἐπιγραφή σχίων πού ἀπαντᾶται συχνά σέ τέτοια φυλαχτά. Πρόκειται γιά παραλλαγή τῆς ἔκφρασης ἰσχίων θεραπεία.[35]

Στούς ἐγχάρακτους, τέλος, λίθους ἀπαντᾶται ξανά τό ἴδιο ἐκεῖνο στοιχεῖο πού δυσκολεύει τόσο πολύ τήν ἑρμηνεία ὁρισμένων ἀποσπασμάτων τῶν μαγικῶν παπύρων. Πρόκειται γιά τή χρησιμοποίηση τῶν σημείων τά ὁποῖα οἱ Ἕλληνες μάγοι ἀποκαλοῦσαν «χαρακτῆρες», εἰδικῶν συμβόλων δηλαδή καί γραμμάτων πού δέν ἀποδίδονταν φωνητικά, ἀλλά πού εἶχαν τή δική τους σημασία, δικές τους ἱερές, καί σωτήριες, ἐνίοτε, ἰδιότητες. Ὅπως σημειώνει ὁ A. Delatte:[36] «Τό εἰδικό αὐτό λεξιλόγιο συντίθεται ἀπό στοιχεῖα ποικίλης προελεύσεως. Ὁρισμένα εἶναι στοιχεῖα ξένων γλωσσῶν. Παραφθορές ὀνομασιῶν θεῶν καί δαιμόνων ἤ τελετουργικές ρήσεις. Ἄλλα πάλι ἀπαρτίζονται ἀπό σειρές φωνηέντων. Καί ὅπως κάθε φωνῆεν ἀντιστοιχεῖ σέ μιά νότα πού ἐκπέμπει ὁ κάθε συγκεκριμένος πλανήτης, γράφοντας τήν τροχιά του (ἡ ἀποκαλούμενη μουσική τῶν οὐρανίων σφαιρῶν), ὁρισμένοι ὑπέθεσαν πώς τό σύνολο σχημάτιζε ἕνα ἄσμα τό ὁποῖο ὁ ἱερέας-μάγος διηύθυνε κατά τή διάρκεια τῆς τελετῆς». Καί συμπληρώνει: «Ὁρισμένα ἀπ' αὐτά τά στοιχεῖα πρέπει νά δημιουργήθηκαν τυχαῖα, ἀπό τήν ἔμπνευση τῆς στιγμῆς, νά προέκυψαν ἀπό τά ἄμορφα ψελλίσματα ἑνός πλάσματος μέ πρωτόγονη νοοτροπία πού, καθώς ἐνεργεῖ παράνομα καί κρυφά, εἶναι ὑποχρεωμένο νά συνοδεύει τίς πράξεις του μέ φράσεις ἀκατάληπτες γιά τούς ὑπολοίπους. Μερικοί ἀπό αὐτούς τούς μάγους, ἄλλωστε, ὅπως φαίνεται κι ἀπό τίς παραισθήσεις πού τούς βασάνιζαν, ἦταν παρανοϊκοί πού πίστευαν πώς βρίσκονταν σέ διαρκή ἐπικοινωνία μέ τόν ὑπερφυσικό κόσμο. Καί νόμιζαν πώς μποροῦσαν νά διαλέγονται μέ θεούς καί δαίμονες σέ ἀπόκρυφη γλώσσα, πού μόνοι αὐτοί, ἀνάμεσα σέ ὅλους τούς θνητούς, κατεῖχαν. Ὅπως καί νά 'χει τό πράγμα, ὅσο πιό παράξενα καί ἀκατανόητα ἦταν γιά τούς ἁπλούς ἀνθρώπους τά διάφορα *ἀβρακαδάβρα* τους, τόσο περισσότερο ἔμοιαζαν φορτισμένα μέ

ἐκεῖνο τό ἰσχυρό ρευστό πού οἱ πρωτόγονες ἀντιλήψεις φαντάζονται πάντοτε πώς ὑπάρχει».

Νά γιατί παρουσιάζονται στά ἑλληνικά αὐτά κείμενα ἀνωμαλίες πού δυσχεραίνουν πολύ τήν ἑρμηνεία τους. Μποροῦμε ὡστόσο νά μιλοῦμε γιά ἑλληνική μαγεία, ἀρκεῖ νά ἐπεκτείνουμε τήν ἔννοια τοῦ ἑλληνικοῦ σέ ὅλες τίς χῶρες, τῆς Ἀσίας καί τῆς Ἀφρικῆς, πού γνώρισαν καί ἀνέπτυξαν τόν ἑλληνικό πολιτισμό, μπολιάζοντάς τον μέ στοιχεῖα πολλές φορές παράδοξα.

Οἱ ἕλληνες μάγοι δέν μποροῦσαν νά ἐκφράζονται σάν τόν Πλάτωνα ἤ τόν Λυσία. Γιατί ἡ μαγεία δέν εἶναι ἡ γλώσσα τῶν πολιτῶν μέ τά ξεκάθαρα δικαιώματα, ἀλλά, τίς περισσότερες φορές, τό καταφύγιο τῶν ἀποκομμένων, ἐκείνων πού δέν μποροῦν νά ἐκφραστοῦν ἐλεύθερα καί καθαρά. Ὅλα αὐτά τά τεχνάσματα γιά τήν ὑποκατάσταση τῆς κοινῆς γλώσσας ἀπό ἕνα ἠθελημένα σκοτεινό ἰδίωμα πηγάζουν ἀπό τό αἴσθημα τοῦ κοινωνικοῦ ἀποκλεισμοῦ. Κατά βάθος, ἡ μαγεία εἶναι ἡ γλώσσα τῶν περιθωριακῶν.

Ἡ γλώσσα τῶν περιθωριακῶν

Τήν ἀρχαία Ἑλλάδα πρέπει νά τήν δοῦμε ὅπως ἦταν πραγματικά, καί ὄχι ὅπως τήν φτιασίδωσαν. Ἡ ἀρχαία πόλη ἦταν θεμελιωμένη σέ ἀποκλεισμούς. Ἀποκλεισμός τῶν γυναικῶν, ἀποκλεισμός τῶν μετοίκων, ἀποκλεισμός τῶν δούλων, ἀποκλεισμός ἀκόμη καί τῶν ἐφήβων. Γιά νά εἶναι κανείς πολίτης καί γιά νά μπορεῖ νά γίνει βουλευτής, ἀρκοῦσε νά εἶναι γιός ἐλεύθερου πολίτη, νά ἔχει περιουσία, νά τεμπελιάζει καί νά μιλάει ὡραῖα.

Στήν κλασική Ἀθήνα, πού παραμένει τό πρότυπο τῆς ἀρχαίας κοινωνίας, ἀναγνωρίζονταν ἐλεύθεροι πολίτες ὅσοι εἶχαν πατέρα καί μητέρα Ἀθηναίους καί εἶχαν ἐγγραφεῖ, σέ ἡλικία δεκαοκτώ ἐτῶν, στούς καταλόγους τοῦ δήμου, τοπικῆς ὑποδιαίρεσης πού εἶχε δημιουργήσει ὁ Κλεισθένης καί πού ἀντιστοιχοῦσε σέ μιάν ἀστική συνοικία ἤ σέ μιάν ἀγροτική περιοχή. Τά στοιχεῖα τῆς ταυτότητας κάποιου, ἦταν τό ὄνομά του, τό ὄνομα τοῦ πατέρα του καί τό ὄνομα τοῦ δήμου του, ἄν ἦταν Ἀθηναῖος, ἤ τῆς πόλης του, ἄν ἐρχόταν ἀπό ἄλλοῦ. «Περικλῆς, γιός τοῦ Ξανθίππου, ἀπό τό δῆμο Χολαργοῦ», «Δημοσθένης, γιός τοῦ Δημοσθένη, ἀπό τό δῆμο Παιονίας», «Λυσίας, γιός

τοῦ Κεφάλου, ἀπό τίς Συρακοῦσες». Ἡ ἀπαίτηση γιά τήν ἀθηναϊκή ἰθαγένεια τῆς μητέρας στηριζόταν σ' ἕνα νόμο τοῦ Περικλῆ, πού δέν ἐπιθυμοῦσε νά ἀναγνωριστοῦν ὡς Ἀθηναῖοι τά παιδιά ξένων μητέρων. Ὁ ἴδιος ὁ Περικλῆς, ἄλλωστε, χρειάστηκε νά καταστρατηγήσει αὐτόν τό νόμο γιά νά μπορέσει νά δώσει τήν ἀθηναϊκή ἰθαγένεια στόν γιό πού ἀπέκτησε ἀπό τήν Ἀσπασία, πού ἦταν Μιλησία.[37] Οἱ ὅροι αὐτοί περιόριζαν σημαντικά τόν ἀριθμό τῶν πολιτῶν. Ἐδῶ θά πρέπει νά παρατηρήσουμε πώς, ἐνῶ στά ἐπίσημα ἔγγραφα σημειωνόταν τό ὄνομα τοῦ πατέρα, οἱ μαγικές ἐπιγραφές ἀναφέρουν τό ὄνομα τῆς μητέρας, κατά τίς ὑποδείξεις μᾶλλον τοῦ πανάρχαιου ρητοῦ mater certa, pater incertus. Στή μαγεία δέν χωράει λάθος καί ἡ ἀληθινή ταυτότητα δέν ἐξαρτᾶται ἀπό τά ἤθη, ἀλλά ἀπό τή φύση. Ἰδού ἕνα ἄλλο σημάδι πού μαρτυρεῖ πώς ὁ μάγος ἐπιδιώκει νά ἀποκόπτεται ἀπό τήν κοινωνία καί νά ἐντάσσεται σέ ἄλλη τάξη πραγμάτων.

Οἱ περιορισμοί τῆς ἰθαγένειας ὁδηγοῦν μοιραῖα σέ κοινωνική ἀνισορροπία. Ὁ Victor Ehrenberg[38] προσπάθησε μέ ὅλες τίς συνήθεις στόν τόσο δύσκολο τομέα τῆς στατιστικῆς ἐπιφυλάξεις νά καταστρώσει ἕναν πίνακα τοῦ ἀθηναϊκοῦ πληθυσμοῦ. Ἐκτιμάει λοιπόν πώς τό 432 π.Χ., στίς ἀρχές δηλαδή τοῦ Πελοπονησιακοῦ πολέμου, οἱ ἐλεύθεροι πολίτες ἦταν 25 μέ 30 χιλιάδες (80.000-120.000 μέ τά μέλη τῶν οἰκογενειῶν τους), οἱ μέτοικοι 4-5 χιλιάδες (9.000-12.000 μέ τίς οἰκογένειες τους) καί οἱ δοῦλοι 30-40 χιλιάδες, σέ συνολικό πληθυσμό τῆς τάξης τῶν 120-150 χιλιάδων ἀτόμων. Διαπιστώνουμε, δηλαδή, ὅτι οἱ ἐλεύθεροι πολίτες ἀποτελοῦν προνομιοῦχο μειοψηφία πού ἐλέγχει τίς κρατικές ὑποθέσεις. Μόνον αὐτοί ἔχουν πολιτικά καί ἀστικά δικαιώματα, μόνον αὐτοί μποροῦν νά ἔχουν ἰδιοκτησία ἀκινήτων, σπιτιῶν ἤ ἀγρῶν. Μόνον αὐτοί μποροῦν νά εἰσέλθουν στή Βουλή, πού, ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Κλεισθένη, ἀριθμεῖ 500 μέλη. Οἱ βουλευτές αὐτοί κληρώνονταν γιά ἕνα ἔτος, σέ ἀναλογία 50 γιά καθεμία ἀπό τίς δέκα φυλές καί ἔπρεπε νά ἔχουν ἡλικία ἄνω τῶν τριάντα χρόνων.

Πρῶτες ἀποκλείονται ἀπό τό σύστημα οἱ γυναῖκες. Θεωροῦνται βέβαια καί αὐτές «πολίτες», ἀλλά δέν τούς ἀναγνωρίζεται οὔτε δικαιοπρακτική ἱκανότητα οὔτε δικαίωμα ἰδιοκτησίας οὔτε δικαίωμα συμμετοχῆς στίς συνελεύσεις. Ἡ «συνέλευση τῶν γυναικῶν» ἀποτελεῖ μύθο, πού τόν ἔπλασε ὁ Ἀριστοφάνης. Σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τή γυναίκα, ἡ ἰδιότητα τοῦ «πολίτη» ἔχει χαρακτήρα λανθάνοντα, καί τελικά δέν ἐκδηλώνεται παρά μόνο στήν περίπτωση πού τίθεται ζήτημα καταγωγῆς τῶν παιδιῶν

της. Ὅπως ὁ μέτοικος, κι ἐκείνη ἀντιπροσωπεύεται ἀπό τρίτον (τόν κύριον ἤ προστάτην) στίς δίκες. Μπορεῖ νά συνοδεύει τή δούλη της στά ψώνια, ἀλλά δέν ἔχει καμία θέση στήν Ἀγορά, οὔτε φυσικά στήν παλαίστρα ἤ στό γυμναστήριο. Μπορεῖ νά παρευρεθεῖ σέ κηδεία, ἀλλά ὄχι ἀκίνδυνα. Στό λόγο τοῦ Λυσία «Ὑπέρ τοῦ Ἐρατοσθένους φόνου ἀπολογία», ὁ πελάτης τοῦ ρήτορα, Εὐφίλητος, διηγεῖται πῶς ἡ γυναίκα του τράβηξε τήν προσοχή τοῦ μελλοντικοῦ ἐραστῆ της, στήν κηδεία τῆς πεθερᾶς της. Οἱ γυναῖκες μποροῦν νά λάβουν μέρος σέ θρησκευτικές ἑορτές, ὅπως ἡ γυναίκα τοῦ Εὐφιλήτου πού, στήν ἑορτή τῶν Θεσμοφορίων, πηγαίνει στό ἱερό, παρέα μέ τή μάνα τοῦ ἐραστῆ της, ἀλλά πάντοτε ὑπό ἐπίβλεψη. Καί ὅπως εἰδικοί λειτουργοί (οἱ παιδονόμοι) ἐπιβλέπουν τή μόρφωση τῶν νέων ἀγοριῶν, ὑπάρχουν καί οἱ γυναικονόμοι, πού ἐπιβλέπουν τή συμπεριφορά τῶν γυναικῶν. Ὁ κανονισμός, παραδείγματος χάρη, τῶν ἑορτῶν τῆς Ἀνδανίας, στή Μεσσήνη τοῦ 92 π.Χ., προσδιορίζει τή θέση τῶν κοριτσιῶν στήν πομπή, τήν ἐνδυμασία τῶν γυναικῶν, τή στάση τους καί τά κοσμήματα πού ἐπιτρέπεται νά φοροῦν.[39] Ἡ θέση τῆς γυναίκας εἶναι στό διαμέρισμα πού προορίζεται εἰδικά γι' αὐτήν, στό ἀνώγειο τοῦ σπιτιοῦ, ἐκεῖ πρέπει νά περνάει τήν ὥρα της καί δέν ἔχει καμία δουλειά νά κοιτάζει τί γίνεται στό δρόμο. Ὁ ρόλος της περιορίζεται στήν ἀνατροφή τῶν παιδιῶν καί στή ραπτική. Ὁ Σοφοκλῆς δηλώνει, στήν τραγωδία του *Αἴας*, στ. 293: «Γιά τή γυναίκα, ἡ σιωπή εἶναι στολίδι», κι ὁ Ἀριστοτέλης, ἐπαναλαμβάνει μέ θαυμασμό αὐτή τήν αἰώνια ἀλήθεια, στά *Πολιτικά* I, XIII, 11. Ἄν ἀνατρέξουμε στό πρόγραμμα ἐργασίας πού ἐπιβάλλει ὁ Ἰσόμαχος στή γυναίκα του, ἔτσι ὅπως τό παρουσιάζει στόν Σωκράτη, στόν *Οἰκονομικό* τοῦ Ξενοφώντα, καταλαβαίνουμε ἄριστα πώς τά μάγια ἀποτελοῦσαν τό μοναδικό μέσο ἔκφρασης καί ἀπόδρασης τῶν Ἑλληνίδων.[40] Ἀλλά καί οἱ Ἕλληνες ποιητές φαίνεται τό εἶχαν ἀντιληφθεῖ, ἀφοῦ, ὅπως θά δοῦμε, οἱ μόνοι μάγοι πού ἀπαντῶνται στά ἔργα τους εἶναι οἱ... μάγισσες! Οἱ γυναῖκες δέν εἶχαν ἄλλωστε οὔτε κάν τό καταφύγιο τῆς θρησκείας, ἀφοῦ οἱ θρησκευτικές τελετές τῆς πόλης, ὅπου ὁ καθένας μποροῦσε νά κατασκοπεύει τόν ἄλλο, καί κυρίως τίς γυναῖκες, τίς ἔθεταν τελικά στό περιθώριο.

Στό περιθώριο ὅμως ζοῦσαν καί οἱ ἀποκαλούμενοι «μέτοικοι», οἱ ξένοι δηλαδή πού κατοικοῦσαν στήν Ἀθήνα. Οὔτε αὐτοί εἶχαν πολιτικά ἤ ἀστικά δικαιώματα καί ἦταν μάλιστα ὑποχρεωμένοι νά καταβάλλουν εἰδικό φόρο. Γιά νά προσφύγουν σέ δικαστήριο, ἔπρεπε νά

βροῦν κάποιον Ἀθηναῖο νά τούς ἐκπροσωπήσει. Σέ ὁρισμένες ὅμως περιπτώσεις μποροῦσαν νά ἀναλάβουν δημόσια ἀξιώματα, ὑπηρετοῦσαν στό στρατό καί συμμετεῖχαν στίς θρησκευτικές ἑορτές. Ἡ πόλη μποροῦσε νά τούς παραχωρήσει ἰσοτέλεια. Ἀπαλλάσσονταν τότε ἀπό τόν εἰδικό φόρο (μετοίκιον) καθώς καί ἀπό τήν ὑποχρέωση ἀναζήτησης κυρίου πού θά τούς ἐκπροσωποῦσε στά δικαστήρια, καί εἶχαν τό δικαίωμα ἀποκτήσεως περιουσίας. Διάσημος μέτοικος εἶναι ὁ ρήτορας Λυσίας, πού βοήθησε τούς δημοκρατικούς νά ἐπανέλθουν στήν Ἀθήνα, μετά τήν τυραννία τῶν Τριάκοντα, προμηθεύοντάς τους τριακόσιες ἀσπίδες, κατασκευασμένες στό δικό του ἐργαστήριο. Καί οἱ μέτοικοι λοιπόν ἀποτελοῦσαν κατηγορία πολιτῶν δευτέρας κατηγορίας, πού εἶχαν συχνά νά ἀντιμετωπίσουν τήν ὀργή τῶν ἐλεύθερων πολιτῶν, ὅπως μαρτυρεῖ μιά πινακίδα τῆς Ἀττικῆς,[41] πού τούς καταριέται ὡς κιναίδους, χορευτές δηλαδή λάγνων χορῶν, καί ἀμφιβόλων ἠθῶν. Ἀνάμεσα στίς ἐπιγραφές τοῦ αἰγυπτιακοῦ ἱεροῦ τῶν Φιλῶν, ὑπάρχει μία πού ἀναφέρεται σέ ἕναν κίναιδο, μέ τό ὄνομα Στρουθίων.[42] Στρουθίον σημαίνει σπουργίτι, καί ὁ χορευτής εἶχε ἐπονομαστεῖ ἔτσι, γιατί χοροπηδοῦσε κουνώντας τά ὀπίσθιά του. Ἕνας ἄλλος κίναιδος, στίς Φίλες, πάλι, ἀποκαλεῖται Τρύφων, ἀπό τό τρυφή, πού σημαίνει ἀπόλαυση. Καί, ἀντιστρόφως, διευκρινίζει ὁ Letronne, τή σουσουράδα τήν ἀποκαλοῦσαν κίναιδο. Αὐτοί οἱ μέτοικοι, ὑποχρεωμένοι νά ἀγωνιστοῦν γιά νά ἐπιζήσουν στήν πόλη ὅπου εἶχαν καταφύγει, ἀνέπτυσσαν ἰδιαίτερη δραστηριότητα καί προκαλοῦσαν συνεπῶς τό φθόνο. Ἡ μαγεία τούς πρόσφερε ἕνα μέσον αὐτοάμυνας, καί τήν χρησιμοποιοῦσαν.

Ἀκόμη περισσότερο, ὅμως, τήν χρησιμοποιοῦσαν οἱ δοῦλοι. Ἁπλά «πράγματα», ἐργαλεῖα δηλαδή, στή δούλεψη τῶν ἐλεύθερων πολιτῶν, οἱ δοῦλοι ζοῦσαν στό ἔλεος τοῦ ἀφέντη τους καί ἀσκοῦσαν ὅλα τά παρακατιανά ἐπαγγέλματα: ὑπηρέτες, ἔμποροι, μάγειροι, ἁμαξάδες, μυλωνάδες, ἑστιάτορες, κλπ., καθώς καί τά ἀρχαιότερα ἐπαγγέλματα τοῦ κόσμου, προαγωγοί καί πόρνοι, καί τῶν δύο φύλων. Τό ποιόν τῶν συντακτῶν τῶν πινακίδων δίνει καί τήν ἐξήγηση γιά τά ἄπειρα μορφολογικά καί συντακτικά λάθη πού παρατηροῦνται σέ αὐτά τά εὑρήματα. Πρέπει ἄραγε νά ἀποδοθοῦν σέ δούλους ὅλες οἱ βιαιότητες, ὅλες οἱ κλοπές, οἱ συκοφαντίες, ὅλη αὐτή ἡ ἐγκληματικότητα, πού προκαλεῖ τίς κατάρες τῶν πινακίδων; Εἶναι πολύ πιθανόν, γιατί ἡ ἀβεβαιότητα τῆς ζωῆς ὁδηγεῖ συχνά στήν παρανομία.

Οἱ ἔφηβοι, μέ τήν ἐντελῶς εἰδική θέση πού κατέχουν στήν ἑλληνική πόλη, ἀποτελοῦν ξεχωριστή κατηγορία, πού εἴτε καταφεύγει στή μαγεία εἴτε γίνεται στόχος της. Ἀπό τά δέκα ὥς τά δεκαοκτώ του, ὁ ἔφηβος, ὑπό τήν κηδεμονία πάντοτε τῆς οἰκογένειάς του καί ὑπό τήν ἐπίβλεψη τοῦ σωφρονιστῆ καί, στό γυμναστήριο ἤ στήν παλαίστρα, τοῦ γυμνασιάρχου, μποροῦσε νά ἐξασφαλίσει τήν προστασία κάποιου ἐνήλικα ἄνδρα, πρός τόν ὁποῖον ἀποδείκνυε τή στοργή του, ἐπιτρέποντάς του τήν πρωκτική ἤ ἐνδομηριαία συνουσία.[43] Ὁ νόμος ἀπαγόρευε στόν «ἐρωμένο» νά ἀποσπάσει ὁποιοδήποτε οἰκονομικό ὄφελος ἀπό αὐτή τήν κατάσταση, καί στόν «ἐραστή» νά βιαιοπραγήσει κατά τοῦ ἐφήβου, γιά νά πετύχει τούς σκοπούς του. Τά ἤθη ἀπαγόρευαν ὡστόσο τήν ὁμοφυλοφιλία μεταξύ ἐνηλίκων, καί δέν ἐπέτρεπαν ἀκόμη στόν ἐνήλικα τόν παθητικό ρόλο, ὅταν σχετιζόταν μέ κάποιον νεώτερό του. Ὁ δοῦλος δέν μποροῦσε φυσικά νά παρενοχλήσει ἐλεύθερα ἀγόρια καί ἔπρεπε νά ἀναζητήσει «ἐρωμένο» μεταξύ τῶν μετοίκων, ὅπως ἔπραξε καί ὁ γέρος τόν ὁποῖο ὑπερασπίζεται ὁ Λυσίας στόν *Πρός Σίμωνα* λόγο του. Αὐτοί οἱ περιορισμοί στήν παιδεραστία δέν ἦσαν ἀρεστοί σέ ὅλους, καί συνεπῶς ἡ προσφυγή στή μαγεία φαινόταν καμιά φορά ἀναπόφευκτη, γιά νά ὑποκύψει τό ἀγόρι πού ἀντιστεκόταν στόν ἔρωτα πού τοῦ ἔδειχναν. Ἕνα σωρό γητευτικές πινακίδες ἐπιβεβαιώνουν αὐτήν τή συνήθεια. Ὁ Λουκιανός, θέλοντας νά κατηγορήσει τόν Ἀλέξανδρο, τόν πυθαγόρειο μάγο πού ἵδρυσε τό μαντεῖο τοῦ Γλύκωνος, διηγεῖται πώς ὁ Ἀλέξανδρος, στά νιάτα του, εἶχε χρηματίσει «μειράκιον» ἑνός ἄλλου μάγου, μαθητῆ τοῦ Ἀπολλώνιου τοῦ Τυανέα: «Ἀνάμεσα σ' ἄλλους», γράφει ὁ Λουκιανός,[44] «ἐραστής του ὑπῆρξε κι ἕνας ἀπ' αὐτούς τούς μάγους πού σοῦ ὑπόσχονται θαύματα, ἀπίθανες μαγγανεῖες, ἐρωτικές ἐπιτυχίες, ἐπικλήσεις τοῦ κάτω κόσμου ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν σου, κληρονομιές καί θαμμένους θησαυρούς. Ὁ ἄνθρωπος αὐτός, βλέποντας ὅτι ἕνα προικισμένο ἀγόρι ἐντυπωσιάστηκε ἀπό τήν πανουργία του, ὅσο κι ἐκεῖνος εἶχε ἐντυπωσιαστεῖ ἀπό τά κάλλη τοῦ μικροῦ, ἀνέλαβε νά τό ξεσκολίσει.» Στά ἐρωτικά μάγια καί στούς καταδέσμους πού ἐμπνέονται ἀπό τό πάθος ἀπαντῶνται συχνά παρόμοιες παιδεραστικές μαρτυρίες, χωρίς αὐτός τους ὁ χαρακτήρας νά ἔχει, γιά τήν Ἀρχαιότητα, τίποτε τό καταδικαστέο, ὅταν δέν παραβιάζονταν οἱ νόμοι ἤ τά κρατοῦντα ἔθιμα.

«Ἐρωτικές ἐπιτυχίες καί ἐπικλήσεις τοῦ κάτω κόσμου», λέει, κυριολεκτώντας, ὁ Λουκιανός. Γιατί ἡ ἑλληνική μαγεία, κι αὐτό εἶναι

ἕνα ἀπό τά χαρακτηριστικά της, ἀπευθύνεται στούς νεκρούς γιά νά ρυθμίσει τή συμπεριφορά τῶν ζωντανῶν.

Οἱ ζωντανοί καί οἱ νεκροί

Ὁ Πλάτων, ἐντυπωσιασμένος ἀπό τήν ἀρχαιότητα καί τήν ἱστορική συνέχεια τῆς Αἰγύπτου, ἀναλογιζόταν ἀσφαλῶς τόν πολιτισμό τῆς κοιλάδας τοῦ Νείλου ὅταν ἔγραφε στούς *Νόμους* (βιβλίο XI, 927a): «Οἱ ψυχές τῶν νεκρῶν διατηροῦν, καί μετά θάνατον, ὁρισμένα αἰσθήματα πού τίς κάνουν νά ἐνδιαφέρονται γιά τίς ὑποθέσεις τῶν ζωντανῶν. Τά ἐπιχειρήματα πού στηρίζουν αὐτή τήν πίστη εἶναι ἀληθινά, ἀλλά θά μᾶς ἔπαιρναν χρόνο. Ἄς ἐμπιστευτοῦμε λοιπόν τίς πολλές καί πανάρχαιες παραδόσεις μας καί τούς νόμους πού ἐπιβεβαιώνουν αὐτή τήν ἀντίληψη, ἐκτός κι ἄν τούς θεωροῦμε ὅλους ἀνόητους». Ναί, οἱ νεκροί μποροῦσαν νά βλάψουν τούς ζωντανούς, ὅπως μποροῦσαν καί νά τούς βοηθήσουν. Ὑπῆρχε λοιπόν ἕνα ὁλόκληρο τελετουργικό ἐξευμενισμοῦ τῶν νεκρῶν, καθώς καί ἀνάλογες μαγικές πρακτικές, τίς ὁποῖες θά ἀναλύσουμε ἀργότερα.

Τά ὀνόματα τά ὁποῖα οἱ ζωντανοί χρησιμοποιοῦσαν γιά τούς νεκρούς εἶναι ἐνδεικτικά τῶν δυνάμεων πού θεωροῦσαν ὅτι διέθεταν. Σέ πολλές ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές οἱ νεκροί ἀποκαλοῦνται «δαίμονες» ἤ «ἥρωες». Ὁ Marcel Detienne ὑπογραμμίζει εὔστοχα,[45] πώς, στό μύθο του γιά τίς γενεές, ὁ Ἡσίοδος (*Ἔργα* 121-126) ἀποδίδει τόν τίτλο τῶν δαιμόνων στούς ἀνθρώπους τοῦ χρυσοῦ γένους, ἀμέσως μετά τό θάνατό τους. Ὅπως γράφει ὁ ποιητής: «Μόλις ἡ γῆ σκεπάσει τούς νεκρούς αὐτῆς τῆς γενιᾶς, μέ τή θέληση τοῦ παντοδύναμου Δία, οἱ νεκροί γίνονται τά ἀγαθά πνεύματα τῆς γῆς [δαίμονες ἐσθλοί, ἐπιχθόνιοι, φύλακες θνητῶν] πού, περιβεβλημένα μέ ὁμίχλη, ἁπλώνονται σέ ὅλη τή γῆ καί σκορπίζουν τόν πλοῦτο, τιμωρώντας τά ἐγκλήματα». Ὁ Ἡσίοδος διευκρινίζει λοιπόν ἐδῶ πλήρως τόν διπλό ρόλο τοῦ εὐεργέτη καί ἐκδικητῆ πού ἀποδίδεται στούς νεκρούς καί γι' αὐτό θεωροῦμε ὅτι δέν ἔχουν δίκιο οἱ σχολιαστές πού προτείνουν τή διαγραφή τῶν δύο τελευταίων στίχων τοῦ ἐδαφίου.

Οἱ δαίμονες αὐτοί δέν ἀναγνωρίζονται στίς τελετουργίες τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ M. Detienne, «οἱ δαίμονες δέν ἀναμειγνύονται στίς γιορτές, δέν διαθέτουν τή θεία μορφή πού ταιριά-

ζει στά θρησκευτικά δράματα καί τίς τελετές. Οὔτε ὑπάρχουν ἄλλωστε δαιμονιακή μυθολογία ἤ δαιμονιακοί θρύλοι».[46] Αὐτές οἱ ὀντότητες λοιπόν δέν προσεγγίζονται οὔτε μέ τελετουργίες οὔτε μέ προσευχές, δέν ἐντοπίζονται οὔτε μέ θρησκευτικές οὔτε μέ πολιτικές λειτουργίες. Κι αὐτό ἀκριβῶς τίς καθιστᾶ ἄπιαστες, καί κατά συνέπεια ἀκόμη πιό ἐπίφοβες. Εἶναι διαρκῶς παροῦσες, ἀγρυπνοῦν καί παρακολουθοῦν τά πάντα.

Μεταβαίνοντας στή χώρα τῶν νεκρῶν, στή γῆ τῶν Κιμμερίων, ὅπου, κατά τόν Ὅμηρο, «Σ' αὐτό τό μέρος βρίσκεται ὁ λαός κι ἡ πολιτεία τῶν Κιμμερίων, πού εἶναι σκεπασμένοι ἀπό σκοτάδι καί συννεφιά. Καί ποτέ δέν τούς βλέπει ὁ ἀστραφτερός ἥλιος μέ τίς ἀκτίνες του, οὔτε τίς ὧρες πού βαδίζει πάνω στόν πολύαστρο οὐρανό, οὔτε κι ἅμα γυρίζει ἀπό τόν οὐρανό στή γῆ, παρά εἶναι ἁπλωμένη πάνω ἀπό τούς δύστυχους ἀνθρώπους μιά τρομερή μαυρίλα»[47] (*Ὀδύσσεια* λ, 14-19), ὁ Ὀδυσσέας, στήν ἀρχή τῆς Νέκυιας (ἐπίκληση τῶν νεκρῶν), προσπαθεῖ νά πάρει μέ τό μέρος του τούς νεκρούς πού ἀναδύονται μέσα ἀπό αὐτόν τόν παγερό, σκοτεινό συρφετό, πού τόν κατακλύζει μέ «χλωρόν δέος». Ἡ ὁμηρική αὐτή σκηνή ἐμφανίζει τέτοιες ἀναλογίες μέ τήν αἰγυπτιακή μαγική πρακτική, ὥστε στόν πάπυρο τῆς Ὀξυρρύγχου N° 412 (ἀπόσπασμα τῶν *Κεστῶν* τοῦ Ἰουλίου τοῦ Ἀφρικανοῦ, ἀρχιτέκτονα καί ρήτορα τοῦ 3ου μ.Χ. αἰώνα), μετά τούς στίχους 34-49 τῆς ἑνδέκατης ραψωδίας ἀκολουθοῦν τριάντα στίχοι μέ ἐπικλήσεις πρός αἰγυπτιακούς θεούς καί δαίμονες.[48] Πρόκειται φυσικά γιά στίχους πού παρεμβλήθηκαν ἐκ τῶν ὑστέρων στό κείμενο, ἀλλά ὁ Ἰούλιος ὁ Ἀφρικανός ὑποστήριζε πώς τούς εἶχε ἐντοπίσει σέ δύο περιπτώσεις, μιά φορά στή Νύσα τῆς Καρίας καί τήν ἄλλη στήν ἴδια τήν πατρίδα του, τήν Αἰλία Καπιτωλίνα (Ἱερουσαλήμ), καί τούς θεωροῦσε ὁμηρικούς κι αὐτούς. Στούς στίχους λοιπόν αὐτούς βλέπουμε τόν Ὀδυσσέα νά ἀπευθύνεται στόν Ἄνουβι, τήν Ἴσιδα, τόν Ὄσιρι, τόν Ἥλιο, τόν Τιτάνα, τόν Φθᾶ, τόν Φρήνα, τόν Homosozo, τόν Ἀβλαμάθω, τόν Ἀβράξα, κλπ., καθώς καί σέ ὅλους τούς δαίμονες πού ἀπαντῶνται στούς μαγικούς παπύρους.

Αὐτές οἱ ἐπικίνδυνες λεγεῶνες τῆς νύχτας, πού μποροῦν νά ἀνατρέψουν τά σχέδια τῶν ἀνθρώπων, ἀπαντῶνται καί στίς αἰγυπτιακές παραδόσεις, ὅπως μᾶς ὑπενθυμίζει ὁ G. Maspero: «Χωρίς νά τό ἀντιλαμβάνονται, οἱ ζωντανοί συναντοῦν αὐτές τίς ἀνεξέλεγκτες δυνάμεις, συγκρούονται μαζί τους, τίς ἀπωθοῦν ἤ τίς καλοῦν, πότε γιά νά

πετύχουν τήν εὔνοιά τους καί πότε γιά νά ὑποστοῦν τήν καταστροφική τους ἐπιρροή. Πότε πρόκειται γιά ἡμι-θεότητες καί πότε γιά πνεύματα πού δέν κατοίκησαν ποτέ στόν κόσμο τῶν ἀνθρώπων. Τίς περισσότερες φορές ὅμως δέν εἶναι παρά ἄυλες ψυχές, περιπλανώμενα ἀντίγραφα καί βλοσυρές σκιές πού δέν διατήρησαν στή μεταθανάτια ζωή τους καμία ἀπό τίς χαρές τῆς ἐπίγειας, ἄθλιες ὀντότητες πού φθονοῦν τίς γενιές τῶν ζωντανῶν. Μισοῦν αὐτούς πού πῆραν τή θέση τους, γιατί τίς παραμελοῦν, ὅπως κι ἐκεῖνες παραμελοῦσαν τούς νεκρούς τους ὅταν ζοῦσαν, καί προσπαθοῦν νά πάρουν ἐκδίκηση γι' αὐτήν τους τήν ἀδιαφορία, χτυπώντας τούς ἀνυποψίαστους ζωντανούς. Περιπλανῶνται στίς πόλεις νύχτα-μέρα, καραδοκώντας ὑπομονετικά γιά κάποιο θύμα, καί ὅταν τό πετύχουν, τό καταλαμβάνουν μέ τόν τρόπο τους».[49] Οἱ Αἰγύπτιοι ὀνόμαζαν *μπαού* αὐτή τήν κακόβουλη θέληση πού μπορεῖ νά ἀπορρέει ἀπό ἕναν ἄνθρωπο, ἕναν μάγο, ἕναν νεκρό ἤ μιά ἐχθρική θεότητα, καί πού εἶναι ἱκανή νά προκαλέσει τρέλα, ἀρρώστια ἤ ἀκόμη καί θάνατο.[50] Οἱ Ἕλληνες, ὅπως θά δοῦμε, τήν ἀποκαλοῦσαν φθόνο, κακό μάτι δηλαδή.

Κανείς ἀσφαλῶς λαός δέν φρόντιζε τόσο τούς νεκρούς του ὅσο οἱ Αἰγύπτιοι. Τό μαρτυροῦν τά «Κείμενα τῶν πυραμίδων», πού βρίσκονται στούς βασιλικούς τάφους τῆς 5ης καί τῆς 6ης δυναστείας, τά «Κείμενα τῶν σαρκοφάγων», πού ἀποτυπώνονταν, τήν ἐποχή τοῦ Μέσου Βασιλείου, στό ἐσωτερικό τοίχωμα τῶν φερέτρων, καί τό «Βιβλίο τῶν νεκρῶν», συλλογή ἱερῶν γνωμικῶν, γραμμένων σέ πάπυρο, πού ἔπαιρνε μαζί του ὁ νεκρός, τήν ἐποχή τοῦ Νέου Βασιλείου. Ἀπό αὐτά τά κείμενα μαθαίνουμε τί πίστευαν οἱ Αἰγύπτιοι γιά τούς «Δυτικούς», ὅπως ἀποκαλοῦσαν τούς νεκρούς των. Πίστευαν πώς ὅλοι οἱ νεκροί ὀνειρεύονταν νά ἐπανέλθουν στή γῆ, ἀλλά καί πώς κάθε «τιμημένος», κάθε νεκρός δηλαδή, μποροῦσε νά πάρει τή μορφή μοχθηροῦ φαντάσματος. Καί πολλοί ἦταν, ὅπως πίστευαν, οἱ κακόβουλοι νεκροί πού ἐγκατέλειπαν τόν τάφο τους, γιά νά βλάψουν τούς ἀνθρώπους. Ὁ Adolphe Erman[51] ἀναφέρει, σύμφωνα μέ κείμενα αἰγυπτιακά, τήν περίπτωση μιᾶς ἀνήσυχης μάνας, πού διακρίνει μέσα στή σκιά μιά φασματική γυναικεία ὀπτασία, νά προσπαθεῖ νά εἰσχωρήσει στό σπίτι της καί νά πάρει τή θέση τῆς παραμάνας τοῦ μωροῦ της. Ἡ μάνα τότε ἀναφωνεῖ: «Ἔρχεσαι μήπως νά φιλήσεις τό μωρό; Δέν θά σ' ἀφήσω νά τό φιλήσεις. Ἔρχεσαι μήπως νά τό πάρεις; Δέν θά σ' ἀφήσω νά τό πάρεις». Καί ἡ νεκρή «δέν ξέρει πιά γιατί ἦρθε». Πρωί

καί βράδυ, κατόπιν, ἡ μάνα ἐξορκίζει τόν κίνδυνο, πιάνοντας τό φυλαχτό πού ἔχει κρεμασμένο στό λαιμό τοῦ παιδιοῦ, καί λέγοντας: «Ἀνατέλλεις, ὦ Ρᾶ, ἀνατέλλεις. Ἄν εἶδες κανέναν νεκρό νά κατευθύνεται πρός ΝΝ, καί τή νεκρή, ἐκείνη τή γυναίκα... δέν πρέπει νά πάρει τό μωρό μου στά χέρια της. Ὁ Ρᾶ, ὁ Κύριος μου, μέ σώζει. Δέν σοῦ τό δίνω, δέν δίνω τά πράγματά μου στόν κλέφτη καί στήν κλέφτρα πού ἦρθε ἀπό τό βασίλειο τῶν νεκρῶν».

Οἱ μάγοι δέν θά υἱοθετήσουν φυσικά ὅλες τίς αἰγυπτιακές δοξασίες. Θά κρατήσουν ὅμως τό φόβο τῶν νεκρῶν καί θά ἀναζητήσουν χίλιους τρόπους γιά νά ἀντιμετωπίσουν τίς κακόβουλες προθέσεις τους. Ὁρισμένοι μάλιστα θά πρσπαθήσουν νά ἀποκτήσουν τήν εὔνοια τῶν πεθαμένων καί νά τούς χρησιμοποιήσουν γιά τήν πραγματοποίηση τῶν δικῶν τους σχεδίων. Στόν ὁλόλαμπρο ἥλιο τῆς Ἀττικῆς, καί στίς ἀνοιχτές συζητήσεις τῶν πολιτῶν της στήν Ἀγορά, ἀντιπαρατίθεται ὁ κόσμος τῆς σκιᾶς καί οἱ συναλλαγές μέ τούς «δαίμονες» γιά τήν ἀποτροπή τῶν καταστροφῶν πού οἱ νεκροί μποροῦν νά προκαλέσουν στούς ζωντανούς.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Ὁ κόσμος τῶν μάγων

^ ^ ^ ^

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

ΜΙΛΗΣΑΤΕ ΜΗΠΩΣ ΓΙΑ «ΜΑΓΟΥΣ»;

Τό σύγχρονο λεξιλόγιο τῆς μαγείας

Ἀρκεῖ νά προσπαθήσει κανείς νά προσδιορίσει τίς ἔννοιες «γητευτής», «ξορκιστής» ἤ «σαμάνος», γιά νά περιοριστοῦμε στίς συνηθέστερες ὀνομασίες ἐκείνου πού διαθέτει ἱκανότητες πέρα ἀπό τόν ἔλεγχο τοῦ λογικοῦ, καί θά ἀντιληφθεῖ πόσο δύσκολο εἶναι νά δώσει συγκεκριμένο περιεχόμενο στόν ἑλληνικό ὅρο «μάγος».

«Μαγεία», σύμφωνα μέ τό λεξικό τοῦ Paul Robert, εἶναι ἡ «τέχνη πρόκλησης, μέ ἀπόκρυφες μεθόδους, φαινομένων πού δέν ἀκολουθοῦν τή συνηθισμένη φυσιολογική ροή τῶν πραγμάτων». Ὁ Henri Bergson[1] διακρίνει στή μαγεία τόσο τήν ἐπιθυμία ἐπενέργειας πάνω σέ ὅ,τι ξεφεύγει ἀπό τίς ἀνθρώπινες δυνάμεις ὅσο καί τήν πεποίθηση ὅτι τά πράγματα προσφέρονται σέ τέτοιες ἐπενέργειες. «Ἡ μαγεία», γράφει, «ἐντοπίζεται, κατά τή γνώμη μας, σέ δύο στοιχεῖα: στήν ἐπιθυμία ἐπίδρασης πάνω σέ ὁτιδήποτε, ἀκόμη καί πάνω στό ἀπροσπέλαστο, καί στήν ἰδέα ὅτι τά πράγματα φορτίζονται ἤ ἀφήνονται νά φορτιστοῦν μέ αὐτό πού θά ἀποκαλούσαμε «ἀνθρώπινο ρευστό». Ἡ μαγεία σχετίζεται μέ τό θαῦμα καί προσφεύγει σέ γνώσεις ἀπόκρυφες. Ἡ λέξη «μαγεία» ἄλ-

λωστε παράγεται ἀπό τή λέξη «μάγος», πού ὑποδήλωνε στήν ἀρχαία Βαβυλώνα καί ἀργότερα στήν Ἀσσυρία καί στήν περσική αὐτοκρατορία τόν ἱερέα. Οἱ μάγοι αὐτοί καλλιεργοῦσαν πράγματι τίς ἀπόκρυφες ἐπιστῆμες καί χαρακτηρίζονταν, ἀνάλογα μέ τή φύση τῶν γνώσεών τους, ὡς ἀστρολόγοι, χειρομάντεις, μάντεις, ἀλχημιστές, νεκρομάντεις, θαυματοποιοί. Κατά τό Εὐαγγέλιο (Ματθαῖος, 2, 1-11), οἱ τρεῖς μάγοι, ἀποκαλούμενοι ἐπίσης «βασιλεῖς μάγοι»,[2] εἶναι πρόσωπα πού ἦρθαν νά προσκυνήσουν τόν νεογέννητο Ἰησοῦ στή φάτνη τῆς Βηθλεέμ. Συμβολίζουν τίς τρεῖς ἡλικίες τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς καί στηρίζονται στίς ἀστρολογικές τους γνώσεις γιά νά ἀνακαλύψουν, ὁδηγημένοι ἀπό ἕνα ἄστρο, τόν τόπο γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ. Ἐνσαρκώνουν μιά ἐξωτική σοφία πού προαισθάνεται τήν ἔλευση τῆς νέας θρησκείας. Ἕνας μάγος, φυσικά, χωρίς γνώση, ἕνας μάγος πού ἁπλῶς ἐκμεταλλεύεται τήν εὐπιστία τοῦ κοινοῦ, δέν ἀποτελεῖ παρά φθηνή ἀπομίμηση τοῦ μάγου, καί ἀποκαλεῖται «τσαρλατάνος».

Ἀντίθετα μέ τό εὐαγγελικό του ὅμως νόημα, ὁ ὅρος «μάγος»[3] ἐμπεριέχει συνήθως, στήν καθημερινή γλώσσα, τουλάχιστον, χροιά ἀπαξιωτική. Ὁ ἀντίστοιχος γαλλικός ὅρος «sorcier» προέρχεται ἀπό τή λαϊκή λατινική λέξη sortiarius (ἐκεῖνος πού «λέει τή μοίρα»). Κατά τό λεξικό Robert, πάλι, μάγος εἶναι ἐκεῖνος «πού ἐπιδίδεται σέ μαγεία πρωτόγονου, μυστικοῦ καί ἀθέμιτου χαρακτήρα». Ὁ μάγος λοιπόν δέν εἶναι θεματοφύλακας μιᾶς κρυφῆς ἐπιστήμης, χειρίζεται ἁπλῶς ἕτοιμες συνταγές. Τά μάγια, μέ ἄλλα λόγια, ἐκφράζουν μιά λαϊκή καί στοιχειώδη μαγεία πού χρησιμοποιεῖ ἀπόκρυφες, ἄνομες καί ἀποτροπιαστικές μεθόδους. Ὁ μάγος ἀποκτᾶ κάποιες γνώσεις, περισσότερο πρακτικές παρά θεωρητικές, μέσα ἀπό μιά ἐπώδυνη ἐμπειρία, ἕνα εἶδος ἀσκητικῆς ζωῆς. Ὅπως λέει ὁ Th. Ribot,[4] «ὁ μάγος νομίζει πώς εἶναι ὑπερφυσικό πλάσμα. Σέ μερικούς λαούς, δικαίωμα στή μαγεία ἀποκτᾶ κανείς μέ τή γέννησή του, γιατί τό ἐπάγγελμα μεταβιβάζεται κληρονομικά. Σέ ὅλες ὅμως τίς περιπτώσεις, ὁ μάγος ὑποχρεώνεται σέ πολύχρονη μαθητεία καί περνάει ἀπό σκληρές δοκιμασίες [...] ὁ μάγος, ἀκόμη κι ὅταν ἔχει συνείδηση τῶν τεχνασμάτων του, πιστεύει ἀκράδαντα πώς διαθέτει ἀπεριόριστες δυνάμεις, πώς μπορεῖ νά σκοτώσει, νά γιατρέψει, κλπ. Ἡ γοητεία του εἶναι ἀκατανίκητη καί ἀπορρέει ἀπό αὐτόν τόν ἴδιο». Στή λαϊκή συνείδηση, ὁ μάγος, πρόσωπο συνήθως κακόβουλο, κατέχει ἀπέναντι στόν θαυματοποιό τή θέση πού κατέχει ἡ κακιά μάγισσα ἀπέναντι στήν καλή νεράιδα. Μετά τό θρίαμβο τοῦ

χριστιανισμοῦ, θά ἐπικρατήσει ἡ ἀντίληψη πώς οἱ μάγοι εἶναι ἄτομα πού ἔχουν συνάψει συμφωνία μέ τόν διάβολο. Εἴτε ἐπικαλοῦνται σωλομονικές εἴτε χρησιμοποιοῦν γητειές καί φίλτρα, θεωροῦνται, κατά κανόνα, κάτοχοι μιᾶς γνώσης κακοήθους καί ἐπιβλαβοῦς χαρακτήρα.

Ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἀνθρωπολογίας εἰσήγαγε, δίπλα στόν ὅρο «μάγος» καί τόν ὅρο «σαμάνος». Ἡ λέξη προέρχεται ἀπό τή γλώσσα τῶν Τουνγκούζ (shaman) καί ἔφθασε ὥς ἐμᾶς μέσῳ τῆς ρωσικῆς. Ἐθνότητα μογγολικοῦ τύπου, οἱ Τουνγκούζ ἀνήκουν, μαζί μέ τούς Τούρκους καί τούς Μογγόλους, σέ μιά ὑποθετική γλωσσική κοινότητα, τήν ὁποία οἱ γλωσσολόγοι ἀποκαλοῦν «ἀλταϊκή».[5] Ὥς τόν 17ο αἰώνα ἦταν ἐξαπλωμένοι στό μεγαλύτερο μέρος τῆς Σιβηρίας, σέ ὅλη τή σοβιετική ἄπω Ἀνατολή καί στή Μαντζουρία, ἀλλά σήμερα ἀφομοιώνονται προοδευτικά ἀπό τίς ἰσχυρότερες γειτονικές τους ἐθνότητες καί φθίνουν. Οἱ σοβιετικοί, ἄσκησαν ἄλλωστε, ἀπέναντί τους, πολιτική συστηματικοῦ ἐκρωσισμοῦ. Ὁ Mircea Eliade, εἰδικός στή συγκριτική θρησκειολογία, ἔχει ἀναλύσει διεξοδικά τήν πολυσύνθετη προσωπικότητα τοῦ σαμάνου, τοῦ ἐντελῶς ξεχωριστοῦ αὐτοῦ ἀτόμου πού συμπύκνωνε στό πρόσωπό του γνώσεις πάσης φύσεως. Καί τόν ὅρισε κυρίως ὡς ἀριστοτέχνη τῆς ἔκστασης. «Ὁ σαμανισμός», γράφει,[6] «μέ τήν αὐστηρή σημασία τοῦ ὅρου, εἶναι θρησκευτικό φαινόμενο τῆς Σιβηρίας καί τῆς κεντρικῆς Ἀσίας... Σέ ὅλη τήν ἀχανή αὐτή ἔκταση, πού περιλαμβάνει τή βόρειο καί τήν κεντρική Ἀσία, ἡ μαγική-θρησκευτική ζωή ἔχει κέντρο της τόν σαμάνο. Αὐτό δέν σημαίνει φυσικά ὅτι μόνον αὐτός, ἀποκλειστικά, ἱερουργεῖ, ἤ ὅτι ἔχει οἰκειοποιηθεῖ πλήρως κάθε θρησκευτική δραστηριότητα. Σέ πολλές φυλές, ὁ θύτης ἱερέας συνυπάρχει μέ τόν σαμάνο, καί κάθε ἀρχηγός οἰκογενείας ὑπηρετεῖ προσωπικά τόν οἰκογενειακό βωμό. Ὁ σαμάνος ὡστόσο εἶναι τό πρόσωπο πού δεσπόζει. Γιατί σ' ὅλη αὐτή τήν ἔκταση, ὅπου ἡ ἐμπειρία τῆς ἔκστασης θεωρεῖται ἡ κατεξοχήν θρησκευτική πράξη, ὁ σαμάνος, καί μόνον αὐτός, εἶναι ὁ ἀπόλυτος κύριος τῆς ἔκστασης. Ὁ πρῶτος, καί κατά πάσα πιθανότητα, ὁ πιό εὔστοχος ὁρισμός τοῦ πολύπλοκου αὐτοῦ φαινομένου, εἶναι: σαμανισμός, ἡ τεχνική τῆς ἔκστασης».

Καί στήν ἀρχαία ἑλληνική τραγωδία ὑπάρχουν πρόσωπα, σάν τήν Κασσάνδρα, πού θά μποροῦσαν, ἐν μέρει, νά προσδιοριστοῦν μέ τόν ἴδιο τρόπο, ἀλλά ὁ σαμανισμός ἐμπεριέχει, κατά τόν Mircea Eliade, μιά ξεχωριστή μαγική ἰδιαιτερότητα: τόν ἔλεγχο τῆς φωτιᾶς καί τή δυνατότητα τῆς μαγικῆς πτήσης. Ὁ μάντης, στήν ἀρχαία Ἑλλάδα, δέν

διαθέτει τέτοιες δυνάμεις, ἀλλά, σέ ὁρισμένες περιπτώσεις, μπορεῖ νά ἐλέγξει τούς οἰωνούς πού στέλνουν οἱ θεοί στούς ἀνθρώπους. Μέ τή συχνά παράδοξη, ἄλλωστε, συμπεριφορά του, ὁ σαμάνος προσσεγγίζει ἐνίοτε πρόσωπα τά ὁποῖα, σάν τόν Ἡρακλῆ ἤ τόν Ὀρέστη, καταλαμβάνονται ἀπό κρίσεις παραφροσύνης. Ἡ ἄνοδος, τέλος, τοῦ σαμάνου στούς οὐρανούς ἤ ἡ περιπλάνηση του σέ χῶρες ὑποχθόνιες, θυμίζει κάπως τήν οἰκειότητα πού χαρακτηρίζει, πολλές φορές, τίς σχέσεις τοῦ ἕλληνα μάγου μέ τίς δυνάμεις τοῦ κάτω κόσμου. Ἄς προσθέσουμε ἀκόμη ὅτι οἱ θεραπευτικές γνώσεις ὁρισμένων ἑλλήνων μάγων παρουσιάζουν κάποια ἀναλογία μέ τήν ἰατρική γνώση πού ἀποτελεῖ συχνά ἀποκλειστικό προνόμιο τοῦ σαμάνου. Τά ὅρια ἀνάμεσα στή μαντεία, τήν ἰατρική καί τή μαγεία, τόσο στήν ἀρχαιότητα ὅσο καί σήμερα, δέν διακρίνονται πάντοτε καθαρά.

Ὁ J.-P. Chaumeil[7] ὑπογράμμισε πρόσφατα πόσο δύσκολα ὁρίζεται ὁ σαμάνος, παραθέτοντας στή σειρά ὅλες τίς ἑρμηνεῖες πού ἔχουν προτείνει οἱ ἐθνολόγοι, μέχρι σήμερα. Ὁ σαμάνος εἶναι ἄραγε, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ G. Devereux,[8] πλάσμα βαρύτατα νευρωτικό ἤ ἴσως ψυχωτικό, σέ κατάσταση προσωρινῆς ἀναστολῆς; Ἤ μήπως, πάλι, εἶναι ἁπλῶς ὁ πρόδρομος τοῦ ψυχαναλυτῆ, ὅπως ὑποθέτει ὁ Claude Lévi-Strauss;[9] Πρέπει ἄραγε νά συμφωνήσουμε μέ τόν I. M. Lewis,[10] πού δέχεται ὅτι ὁ σαμάνος εἶναι τό δημιούργημα ἑνός τύπου κοινωνικῆς-πολιτικῆς καταπίεσης; Εἶναι γέννημα κοινωνίας πού δέν κατάφερε ἀκόμη νά ἐξημερώσει τόν ζωικό κόσμο, μιᾶς κοινωνίας τοῦ τύπου τῶν κυνηγῶν-τροφοσυλλεκτῶν, τῶν θαμνόβιων ἤ ἀκόμη καί ὁρισμένων ὁμάδων γεωργῶν, ὅπως προτείνει ὁ P. T. Furst;[11] Εἶναι ἄραγε ἐξαρτημένος ἀπό κάποιο παραισθησιογόνο, πού μέ τή δράση του ἀπελευθερώνει θαμμένα πολιτιστικά στοιχεῖα, μοιάζει μέ τήν Πυθία, πού, γιά τόν ἴδιο λόγο, μασοῦσε φύλλα δάφνης, ὅπως πιστεύει ὁ G. Reichel-Dolmatoff;[12] Ἤ πρόκειται γιά ἕνα εἶδος μυστηριώδους γιατροῦ, ὅπως ὑποστήριξαν, μεταξύ ἄλλων, οἱ A. Van Gennep[13] καί E. Lot-Falk;[14] Ἤ μήπως πρέπει νά δοῦμε τόν σαμανισμό ὡς ἐκδήλωση μιᾶς ὑπερβατικῆς μεταφυσικῆς, ἐντελῶς ἄσχετης μέ τόν δαιμονισμό, σύμφωνα μέ τήν ἄποψη τοῦ Luc De Heusch;[15] Ὁ ἀναγνώστης θά ἔχει ἴσως ἤδη ὑποψιαστεῖ πώς ἄν ἐκθέτουμε ἐδῶ, καί μάλιστα εὐχαρίστως, ὅλα τά προβλήματα πού συνδέονται μέ τόν ὁρισμό τοῦ σαμάνου, τό κάνουμε γιατί ἀνάλογα προβλήματα συναντήσαμε κι ἐμεῖς στήν προσπάθεια μας νά προσεγγίσουμε τόν ἕλληνα μάγο...

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τά ἑλληνικά προσφέρουν τρεῖς διαφορετικούς ὅρους γιά τήν ἀπόδοση τοῦ γαλλικοῦ «sorcier»: μάγος, γόης καί φαρμακός. Οἱ τρεῖς ὅροι δέν εἶναι συνώνυμοι καί ἀπαιτοῦν ξεχωριστή, ὁ καθένας, ἑρμηνεία.

Οἱ τρεῖς ὀνομασίες τοῦ ἕλληνα μάγου

Στά ἀρχαῖα ἑλληνικά χρησιμοποιεῖται τίς περισσότερες φορές ὁ ὅρος μάγος, ἀπ' ὅπου προέρχεται καί ἡ γαλλική λέξη «mage».[16] Κατά τό *Ἐτυμολογικό λεξικό τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας* τοῦ Pierre Chantraine (τ. III, 1974, λῆμμα *μάγος*) ὁ ὅρος εἶναι δάνειος ἀπό τήν ἀρχαία ἰρανική. Στά ἀρχαῖα περσικά, «magus» ἦταν ὁ μάγος ἑνός μηδικοῦ φύλου, ὅπως ἀναφέρει ἄλλωστε καί ὁ Ἡρόδοτος (1, 101, κλπ.). Κατά τόν Ἡρόδοτο (7, 37, κλπ.) ὁ ὅρος ὑποδήλωνε τόν «ἱερέα πού ἑρμήνευε τά ὄνειρα». Τό ἐνεργητικό ρῆμα μαγεύω σήμαινε «εἶμαι μάγος» ἤ «χρησιμοποιῶ μάγια». Τό σύνθετο ἀρχιμάγος ἀπαντᾶται σέ μιά ἐπιγραφή τοῦ 3ου ἤ 4ου μ.Χ. αἰώνα τῆς πόλης Ὕπαιπα τῆς Λυδίας.[17] Τό παράγωγο μαγικός, «ὁ σχετιζόμενος μέ μάγο», ἀναφέρεται στόν Πλούταρχο (*Θεμιστοκλῆς* 29) καί στή μετάφραση τῶν Ἑβδομήκοντα. Τό ἐπίθετο μαγιανός, μέ ἐπίθεμα λατινικῆς προελεύσεως, χρησιμοποιεῖται στούς παπύρους γιά νά χαρακτηρίσει «τή θέση ὅπου ἀναγράφεται μιά μαγική ρήση». Τό οὐσιαστικό μαγεία ἔχει τή διπλή σημασία τῆς «θεωρίας τῶν μάγων», παραδείγματος χάρη στόν Πλάτωνα, ἤ τῆς «μαγικῆς πρακτικῆς», στόν Θεόφραστο, στήν Καινή Διαθήκη καί στούς παπύρους. Τό οὐσιαστικό μαγεύματα, πού σημαίνει «πράξεις μαγείας», ἀπαντᾶται ἅπαξ, στόν *Ὀρέστη* τοῦ Εὐριπίδη, στ. 1497, ὅπου ὁ Φρύγιος ἀφηγεῖται μέ ποιόν τρόπο ἡ Ἑλένη διέφυγε ἀπό τό παλάτι, μετά τό φόνο τῆς Κλυταιμνήστρας, καί ἐξαφανίστηκε «ἤτοι φαρμάκοισιν ἤ μάγων τέχναις ἤ θεῶν κλοπαῖς», «εἴτε μέ τή βοήθεια ναρκωτικοῦ, εἴτε μέ κάποιο μαγικό τέχνασμα, εἴτε τήν ἀπήγαγαν οἱ θεοί».

Μιά ἄλλη οἰκογένεια λέξεων σχετικῶν μέ τό μάγος, ἀλλά ἡ ὁποία κατά τούς γλωσσολόγους ἔχει διαφορετική ρίζα, εἶναι ἡ οἰκογένεια τοῦ οὐδετέρου ὀνόματος μάγγανον, πού σημαίνει «φίλτρο, γητειά» στίς *Ὁμηρικές Ἀλληγορίες* τοῦ Ἡρακλείτου, γραμματικοῦ τοῦ 1ου μ.Χ. αἰώνα, ἀλλά πού στά *Βελοποιικά* (84, 12) τοῦ «μηχανικοῦ»

Ἥρωνος (2ος ἤ 1ος π.Χ. αἰώνας) ὑποδηλώνει τόν «ἄξονα τῆς τροχαλίας». Κατά τά λεξικά, ἡ ἴδια λέξη στόν πληθυντικό, τά μάγγανα, εἶναι τό ἀντίστοιχο τῆς λατινικῆς ballista, δηλαδή ἡ «μηχανή πού πετάει πέτρες». Τό ρῆμα μαγγανεύω σημαίνει «χρησιμοποιῶ φίλτρα, κάνω μάγια», καί ὁ Ἀριστοφάνης (*Πλοῦτος*, στ. 310) τό χρησιμοποιεῖ, ἀναφερόμενος στή μάγισσα Κίρκη, τήν ὁποία θά ξανασυναντήσουμε στή συνέχεια τοῦ βιβλίου. Μαγγανεία εἶναι ἡ ἐξαπάτηση μέ μάγια στούς *Νόμους* τοῦ Πλάτωνα (908d), ὅπου ἡ λέξη χρησιμοποιεῖται ἐπίσης μαζί μέ τόν ὅρο ἐπωδαί (ὅ. π., 933a). Τόσο ὁ Πλάτων ὅσο καί ὁ Πλούταρχος (*Ἀντ.* 25) μέ τή λέξη μαγγανεύματα ἐννοοῦν τά «ἀπατηλά τεχνάσματα». Στό λεξικό τοῦ 10ου μ.Χ. αἰώνα, πού ἄλλοτε ὀνομάζεται *Σούδα* καί ἄλλοτε *Σουίδας*, ὅπως καί κατά τόν λεξικογράφο Φώτιο (9ος αἰώνας μ.Χ.) μαγγανευτής εἶναι ὁ τσαρλατάνος, ὁ ἀπατεώνας. Στή νέα ἑλληνική μαγγανεύω σημαίνει «κάνω μάγια» καί μαγγάνι,[18] «ἀργαλειός». Ἀναζητώντας τήν ἀρχική σημασία τῆς λέξης μάγγανον, ὁ Pierre Chantraine γράφει: «Προσπαθοῦμε νά βροῦμε ποιά ἀπό τίς δύο ἔννοιες, τῆς "μαγείας" ἤ τοῦ "ἄξονα τῆς τροχαλίας", εἶναι ἡ ἀρχική. Κατά βάθος ὅμως δέν ἔχει νόημα νά ἀναρωτιέται κανείς ἄν ὁ ὅρος ὑποδήλωνε μηχανικό ἐξάρτημα ἤ "μαγικό τέχνασμα". Ὁ ὅρος ἔχει τή γενική σημασία τοῦ παραπλανητικοῦ μέσου, τοῦ κόλπου».

Τόσο ὁ μάγος ὅσο καί τό μάγγανον εἶναι λέξεις μέ ξένη ρίζα. Πρόκειται γιά χαρακτηριστικό γνώρισμα τῆς γλώσσας πού χρησιμοποιοῦν οἱ μάγοι. Εἶναι γλώσσα πού δέν ἐπιδιώκει πάντοτε νά γίνεται κατανοητή καί πού χρησιμοποιεῖ συχνά βαρβαρισμούς. Κι αὐτή ἀκριβῶς ἡ ξένη προέλευση τοῦ ὅρου *μάγος* ἐξηγεῖ γιατί ἡ λέξη, παρά τίς προσπάθειες ὁρισμένων, διατήρησε πάντοτε χροιά ἀπαξιωτική. Ὅπως σημειώνουν οἱ J. Bidez κα F. Cumont:[19] «Οἱ Ἕλληνες συγγραφεῖς θεωροῦν πολλές φορές ὑποχρέωσή τους νά διευκρινίσουν ὅτι οἱ μάγοι δέν εἶναι "γητευτές", ἀλλά σοφοί, ἀφιερωμένοι ὁλοκληρωτικά στή λατρεία τῶν θεῶν».[20] Ἀλλά αὐτή ἀκριβῶς ἡ ἐπιμονή τους ἀποδεικνύει πόσο εὐρέως ἦταν διαδεδομένη στήν Ἑλλάδα ἡ ἀπαξιωτική ἀντίληψη γιά τή φύση τοῦ περσικοῦ ἱερατείου. Τά πιό παλιά κείμενα ὅπου ἡ λέξη *μάγος* χρησιμοποιεῖται μέ τή σημασία τοῦ «γητευτῆ, γόητα, θαυματοποιοῦ», ἀνάγονται στόν 5ο π.Χ. αἰώνα,[21] καί ἐν συνεχείᾳ ὁ ὅρος παίρνει ὅλο καί πιό συχνά τό περιεχόμενο τῆς λέξης γόης. Ἔχει τή διττή σημασία τοῦ «μάγου» καί τοῦ

«γητευτῆ», συχνότερα τή δεύτερη, χάνοντας προοδευτικά ὁποιαδήποτε περσική ἀναφορά, καί διατηρώντας πάντοτε ἔντονα τόν διττό σημασιολογικό χαρακτήρα του. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ὁ Πλίνιος, στήν ἀρχή τοῦ βιβλίου πού ἀφιερώνει στίς «πιό ἀπατηλές χίμαιρες τῶν τεχνῶν», δέν ἀμφισβητεῖ τήν περσική καταγωγή τοῦ ὅρου καί θεωρεῖ πρῶτο μάγο τόν Ζωροάστρη (Πλίνιος, XXX, 1, 3). Καί τήν ἐποχή τοῦ Αὐγούστου, ἄλλωστε, ὁ Τρόγος Πομπήιος θεωροῦσε πώς ὁ ἴδιος αὐτός προφήτης εἶχε ἀνακαλύψει τίς magicae artes (Ἰουστίνος, I, 1.9-10).

Ἀνάμεσα στίς διάφορες ἀρχαῖες μαρτυρίες πού ἀναφέρονται στήν χαλδαϊκή-περσική μαγεία, καί θά μποροῦσαν νά μᾶς βοηθήσουν νά ἑρμηνεύσουμε τή λέξη μάγος, μέ τήν ἰρανική ρίζα της, τά κείμενα τοῦ Ἰαμβλίχου εἶναι τά πιό διαφωτιστικά. Ὁ Ἰάμβλιχος, πράγματι, καθαρόαιμος Σύρος, ὁ ὁποῖος δέν μιλοῦσε, στά παιδικά του χρόνια, παρά τή σημιτική του διάλεκτο, ἀνατράφηκε ἀπό ἕναν Βαβυλώνιο, καί πιό συγκεκριμένα ἕναν Πάρθο, ἀφοῦ, στήν ἐποχή του, τή Βαβυλώνα τήν κυβερνοῦσαν οἱ Ἀρσακίδες. Ὁ Πάρθος αὐτός αἰχμαλωτίστηκε σέ μιά ἐκστρατεία τοῦ Τραϊανοῦ στή Μεσοποταμία. Ἦταν ἕνας σοφός (σοφὸς τὴν βαρβάρων σοφίαν), «μυημένος στή σοφία τῶν βαρβάρων», πού εἶχε χρηματίσει γραμματέας τοῦ βασιλιᾶ τῶν Πάρθων. Αὐτός λοιπόν δίδαξε στόν μαθητή του τὴν μαντικὴν παιδείαν, «τήν τέχνη προβλέψεως τοῦ μέλλοντος», τήν ὁποία ὁ Ἰάμβλιχος ἀφομοίωσε παράλληλα μέ τίς ἑλληνικές του σπουδές, τόσο ὥστε τό ἔργο του νά ἀποτελεῖ πραγματεία περί τῆς μαγείας. Κατά τόν Ἰάμβλιχο, ὑπάρχουν πολλῶν εἰδῶν μαγεῖες: ἡ μαγεία τῶν ἀκρίδων, τῶν λιονταριῶν, τῶν ποντικιῶν, τοῦ χαλαζιοῦ, τῶν φιδιῶν, ἡ τέχνη τοῦ ἐγγαστριμύθου καί ἡ νεκρομαντεία. Οἱ πληροφορίες βέβαια αὐτές δέν θά προκαλοῦσαν παρά ἕνα συγκαταβατικό χαμόγελο, ἄν δέν τίς ξανασυναντούσαμε στούς μαγικούς παπύρους.

Γιά νά ἐκτιμηθοῦν καλύτερα οἱ διαφορές ἀνάμεσα στόν «μάγο» καί τόν «γόητα», εἶναι σκόπιμο νά ἐξετάσουμε τίς διάφορες σημασίες τοῦ τελευταίου αὐτοῦ ὅρου. Τό ὄνομα γόης παράγεται ἀπό τό ρῆμα γοάω, πού σημαίνει «ὀδύρομαι, σκούζω ἀπό τούς πόνους», λόγῳ πένθους, συνήθως. Γόος εἶναι ὁ ὀδυρμός, συνδυασμός κραυγῆς καί δακρύων. Ἕνα παράδοξο ἀνάπτυγμα τῆς ἔννοιας ἔδωσε τό παράγωγο γόης, στή γενική γόητος (ἀπ' ὅπου προῆλθε καί τό «γοητής»), γιά τόν προσδιορισμό ἐκείνου πού μαγεύει μέ κραυγές καί ἐπικλήσεις,

κατά τήν ἑρμηνεία πού δίδουν τόσο ὁ Ἡρόδοτος ὅσο καί ὁ Πλάτων. Ἡ συνηθισμένη φυσικά ἔννοια τοῦ μάγου εἶναι πολύ εὐρύτερη.

Ἀπό τήν ἴδια ρίζα παράγονται ἡ γοητεία, μορφή μαγείας, καί τό γοήτευμα, μαγική πράξη. Τό θηλυκό γοητεύτρια ἀπαντᾶται στόν Εὐστάθιο (881, 62). Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ὁ ὅρος χρησιμοποιεῖται συνήθως ἀπαξιωτικά. Ὁ Πλωτίνος, παραδείγματος χάρη, δέν χρησιμοποιεῖ στίς *Ἐννεάδες* (IV, 4, 37 καί 40) τή λέξη «θεουργία», ἀλλά, περιφρονητικά, τή γοητεία, ἐκεῖ ὅπου προσπαθεῖ νά ἀποκλείσει κάθε συσχετισμό ἀνάμεσα στή δική του στάση καί τή στάση τοῦ «γοητῆ».[22] Ἡ νέα ἑλληνική γλώσσα διατήρησε στίς λέξεις γόης, γοητεύω, γοητεία, τή σημασία τῆς μαγείας, τῆς σαγήνης. Ἡ σύνδεση τῆς γοητείας μέ τήν ἐπωδή, στούς *Νόμους* τοῦ Πλάτωνα, ἀποδίδει στόν γοητή θεραπευτικό, ἐξαγνιστικό, ἀποτροπαϊκό καί διδακτικό ρόλο, πού τόν φέρνει πλησιέστερα στή σύγχρονη καί ἐξωτική ἔννοια τοῦ «σαμάνου».[23] Ἀναμφίβολα ἡ καλύτερη ἀπόδοση τοῦ πολύπλοκου ὅρου *γόης* δίνεται μέ τή λέξη «σαγηνευτής».

Ἄν ἡ ἰατρική ἐπιτρέπει τό συσχετισμό τοῦ γοητῆ μέ τόν σαμάνο, μιά σύγκριση θά μᾶς ἐπιτρέψει νά ἀποκρυπτογραφήσουμε τήν τρίτη ὀνομασία τοῦ ἕλληνα μάγου: φαρμακεύς ἤ φάρμακος. Καί οἱ δύο λέξεις παράγονται ἀπό τό οὐδέτερο φάρμακον, πού, κατά τό *Ἐτυμολογικό Λεξικό* τοῦ Pierre Chantraine, σημαίνει «βότανο, χορτάρι πού χρησιμοποιεῖται στήν ἰατρική ἤ στή μαγεία». Μέ αὐτήν τή σημασία χρησιμοποιεῖται ἡ λέξη, ἄλλωστε, καί στόν Ὅμηρο (*Ἰλιάδος* Λ, 741 καί *Ὀδύσσειας* δ, 230). Κατ' ἐπέκτασιν, ἡ λέξη, σιγά σιγά, ἄρχισε νά χρησιμοποιεῖται γιά ὁποιοδήποτε παρασκεύασμα ἀδιακρίτως, εἴτε πρόκειται γιά παρασκεύασμα θεραπευτικό εἴτε δηλητήριο. Φάρμακον εἶναι ἐπίσης τό «μαγικό ποτό» καί στήν ἔννοια αὐτή πρέπει νά ἀναζητηθεῖ ἡ προέλευση τῆς γαλλικῆς λέξης «sortilège»,[24] πού σημαίνει «μαγγανεία».

Ὁ φαρμακεύς εἶναι ταυτόχρονα «αὐτός πού παρασκευάζει φάρμακα, ὁ δηλητηριαστής, ὁ μάγος, ὅπως τό ἐπιβεβαιώνουν ὁ Σοφοκλῆς, ὁ Πλάτων, ὁ Πλούταρχος, κλπ., ἐνῶ ἡ φαρμακίς εἶναι, κατά τόν Ἀριστοφάνη καί τόν Δημοσθένη, ἡ «φαρμακεύτρια», ἡ «μάγισσα». Τό ρῆμα φαρμακεύω μπορεῖ νά σημαίνει «δίνω φάρμακο», κατά τόν Πλάτωνα, «καθαρίζω», κατά τόν Ἱπποκράτη, «μαγεύω», κατά τόν Ἡρόδοτο, «δηλητηριάζω», κατά τόν Εὐριπίδη καί

τόν Πλάτωνα, «ἀρτύω» ἕνα δηλητήριο, κατά τόν Φιλήμονα (κωμικό συγγραφέα τοῦ 4ου-3ου π.Χ. αἰώνα).

Τονιζόμενη στήν τελευταία συλλαβή, ἡ λέξη φαρμακός ὑποδηλώνει τό «ἐξιλαστήριο θύμα», τόν ἄνθρωπο δηλαδή τόν ὁποῖον ἐξορίζει ἡ πόλη ἀπό τό ἔδαφός της, γιά νά ἀποκαθαρθεῖ ἀπό κάθε μίασμα, ὥστε νά προλάβει ἤ νά ἀποτρέψει τή θεία τιμωρία.[25] Ἀλλά μέ τόν τονισμό αὐτόν, ἡ λέξη ἀποτελεῖ ἐπίσης βρισιά, κάτι ἀντίστοιχο μέ τό «ἄθλιος» ἤ «βρωμερός», καί μέ τό νόημα αὐτό τήν χρησιμοποιοῦν ὁ Ἀριστοφάνης, ὁ Λυσίας καί ὁ Καλλίμαχος. Ὅπως ἐξηγεῖ ὁ Pierre Chantraine, «ἡ λέξη φαρμακός δέν εἶναι ἄλλη ἀπό τή λέξη φάρμακον, ἀλλά διαφορετικοῦ γένους καί μέ διαφορετικό τονισμό: τό ἐξιλαστήριο θύμα εἶναι συνάμα, ὁ ἴδιος, τό φάρμακο προσωποποιημένο, καί γι' αὐτό ἀλλάζει τό γένος τῆς λέξης σέ ἀρσενικό».

Ἡ ἔννοια τοῦ μάγου συνδέεται μέ τόν ὅρο φαρμακός στή Βίβλο (Ἔξοδος VII, 11), ὅπου διαβάζουμε: «Συνεκάλεσεν δὲ Φαραὼ τοὺς σοφιστὰς Αἰγύπτου καὶ τοὺς φαρμακούς καὶ ἐποίησαν καὶ οἱ ἐπαοιδοὶ τῶν Αἰγυπτίων ταῖς φαρμακείαις αὐτῶν ὡσαύτως· καὶ ἔρριψαν ἕκαστος τὴν ράβδον αὐτοῦ, καὶ ἐγένοντο δράκοντες· καὶ κατέπιεν ἡ ράβδος ἡ Ἀαρὼν τὰς ἐκείνων ράβδους». Ἡ φαρμακεία προϋποθέτει, ὅπως φαίνεται καθαρά σέ αὐτό τό παράδειγμα, δυνάμεις πολύ ἰσχυρότερες ἀπό τήν ἁπλή μυστική γνώση θανατηφόρων συνταγῶν, σάν αὐτές πού χρησιμοποιοῦσαν οἱ ἐπαγγεματίες δηλητηριαστές.

Ἡ βαβυλωνιακή μαγεία

Ὅπως ἔγραψε ἡ Erica Reiner: «Ἀπό τήν ἑλληνική ἤδη ἀρχαιότητα, ὁτιδήποτε εἶχε σχέση μέ μαγεία, ἀστρολογία ἤ μαντική ἐθεωρεῖτο τέχνη καθαρά χαλδαϊκή. Ἱερεῖς, μάγοι, ἀστρολόγοι «χαλδαῖοι», καταγόμενοι καμιά φορά πράγματι ἀπό τή Βαβυλώνα, ἀλλά τίς περισσότερες φορές παριστάνοντες ἁπλῶς τούς Χαλδαίους, συνδέονται διαρκῶς μέ τήν καλλιέργεια ἀπόκρυφων ἐπιστημῶν. Καί ἀπό τότε πολλοί ἕλληνες λόγιοι καί σοφοί προσπαθοῦσαν, μέ κάθε μέσον, νά ξεσκεπάσουν τούς διάφορους τσαρλατάνους πού σφετερίζονταν τόν τίτλο τοῦ Χαλδαίου».[26]

Ἡ πρόοδος τῆς σύγχρονης ἔρευνας ἐνθαρρύνει μᾶλλον τόν παραλληλισμό τῶν μεσοποταμιακῶν μεθόδων μέ τά ἔργα τῶν ἑλλήνων μάγων. Μεγάλος ἀριθμός κειμένων σχετικῶν μέ τόν «κόσμο τῶν μά-

γων» ἀνακαλύφθηκε στή βιβλιοθήκη τοῦ Ἀσσουρμπανιπάλ, στή Νινευή, ὅπως καί στά ἐρείπια τῆς Ἀσσούρ, στίς πήλινες πινακίδες πού ἀπαρτίζουν τή λογοτεχνική κληρονομιά τῆς Ἀσσυρίας καί τῆς Βαβυλωνίας. Τά κείμενα αὐτά χρονολογοῦνται ἀπό τό πρῶτο ἥμισυ τῆς πρώτης π.Χ. χιλιετίας, καί πιό συγκεκριμένα ἀπό τόν 8ο καί 7ο αἰώνα. Δέν ἀποκλείεται, ὅμως, νά πρόκειται γιά ἀντίγραφα σουμεριακῶν καί ἀκκαδικῶν πρωτοτύπων, πού ἀνάγονται στίς ἀρχές τῆς 2ης χιλιετίας. Δέν ἀποκλείεται δηλαδή, οἱ πινακίδες τῆς Ἀσσούρ καί τῆς Νινευῆ νά μεταφέρουν πολύ ἀρχαιότερη γνώση.[27]

Ἕνα ἀσσυριακό κείμενο, πού μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ γύρω στό 1000 π.Χ. καί πού προέρχεται ἀπό τά μεσοποταμιακά ἀρχεῖα, ἀπό τά κείμενα δηλαδή ἐκεῖνα πού ἀποκαλοῦνται «κείμενα τῶν βιβλιοθηκῶν», συμβουλεύει τήν ἀπομάκρυνση τοῦ μάγου ἀπό τά θύματά του, κάτι πού παρουσιάζει δηλαδή ὁρισμένες ἀναλογίες μέ τό ρόλο τοῦ ἀποδιοπομπαίου τράγου πού ἐπιφυλασσόταν στόν φαρμακό. «Ἐπιστολή στόν βασιλιά Ἀσσαρχαδών: "Ὁ βασιλιάς ζήτησε νά τόν πληροφορήσουμε γιά τήν ἱεροτελεστία πού θά πρέπει νά τελέσει. Ὁ σχετικός ἐξορκισμός προβλέπει: '[Ὁ βασιλιάς] πρέπει νά μείνει ἑπτά ἡμέρες σέ μιά καλαμένια καλύβα. Οἱ καθαρμοί ἔγιναν. Οἱ ἱεροτελεστίες ἐκτελοῦνται ὅπως ὅταν πρόκειται γιά ἄρρωστο. [Αὐτές] τίς ἑπτά ἡμέρες, προσευχές [συνοδευόμενες ἀπό] ἀνατάσεις τῶν χειρῶν πρός τούς θεούς τῆς νύχτας, καί ἐξορκισμοί γιά κάθε κακό, πρέπει νά γίνονται συγχρόνως. [Ὁ βασιλιάς] τίς ἑπτά ἡμέρες πού θά μείνει στήν καλαμένια καλύβα θά ψάλλει ὕμνους στόν προσωπικό του θεό καί στήν προσωπική του θεά'"».[28]

Ἐκτός ἀπό τόν ἐξορκιστή, πού κατεῖχε ἐπίσημη θέση, τά βαβυλωνιακά κείμενα ἀναφέρουν καί τούς *κασάπου* καί *κασάπτου*, μάγους πού ἐξοβελίστηκαν ἀπό τήν κοινωνία, γιατί χρησιμοποίησαν μάγια γιά νά βλάψουν τούς συνανθρώπους των, πράξη πού ὁ μεσοποταμιακός νόμος τήν θεωροῦσε ἐγκληματική. Ὁ κώδικας τοῦ Χαμουραμπί (8ος αἰώνας π.Χ.) καί ὁ ἀσσυριακός κώδικας (δεύτερο ἥμισυ τῆς δεύτερης π.Χ. χιλιετίας), ἀναφέρονται, καί οἱ δύο, σέ τέτοια ἐγκλήματα. Ἡ δεύτερη παράγραφος τοῦ κώδικα τοῦ Χαμουραμπί προβλέπει ὅτι «ἄν κανείς κατηγορήσει συμπολίτη του ὅτι κάνει μάγια, χωρίς νά μπορεῖ νά τό ἀποδείξει, ὁ ὕποπτος θά ὑποβληθεῖ στή δοκιμασία τοῦ νεροῦ, στό ποτάμι, κι ἄν ἡ δοκιμασία τόν βρεῖ ἔνοχο, ὁ μηνυτής θά οἰκειοποιηθεῖ ὅλη τήν περιουσία τοῦ ἐνόχου». Καί ἡ τεσσαρακοστή ἕβδομη

παράγραφος τῆς ἀσσυριακῆς νομοθεσίας προβλέπει τήν ποινή τοῦ θανάτου γιά τούς ἐνόχους μαγγανείας: «Ὅποιος, ἄνδρας ἤ γυναίκα, ἐπιδίδεται σέ μαγγανεῖες, καί συλληφθεῖ ἐπ' αὐτοφώρῳ, καί ἀποδειχτεῖ ὅτι διέπραξε αὐτό τό ἔγκλημα, θά θανατώνεται».[29]

Ἡ ἐνασχόληση μέ τή μαγεία ἀναφέρεται στόν «κατάλογο τῶν ἁμαρτημάτων» τῆς σειρᾶς *Χούρπου*, συλλογῆς ὕμνων καί τελετουργιῶν γιά τήν ἀπομάκρυνση τῶν κακῶν πού ἐπισύρει ὁ ἄνθρωπος ἐπάνω του, ἁμαρτάνοντας.[30] Ἡ συλλογή προτείνει ἐπίσης διάφορες σύντομες ἐξορκιστικές φράσεις γιά τήν ἀπομάκρυνση τῶν κινδύνων πού ἀπειλοῦν τούς ἀνθρώπους. Παράδειγμα, αὐτή ἡ ἐπωδή γιά τόν ἐξορκισμό τοῦ σκορπιοῦ, αὐτοῦ τοῦ μικροῦ δηλητηριώδους ζώου πού τρομοκρατοῦσε πάντα τούς ἀνθρώπους τῆς Ἀνατολῆς τόσο ὥστε νά ἐπικαλοῦνται ἐναντίον του τόν ἴδιο τόν Ἐνλίλ, τόν θεό δημιουργό τοῦ κόσμου: «Λύκος τοῦ κρεβατιοῦ, λιοντάρι τῆς ἀποθήκης, τά κέρατά του ὀρθώνονται σάν τοῦ μανιασμένου λιονταριοῦ. Ἡ οὐρά του κουλουριάζεται σάν τοῦ ἄγριου λιονταριοῦ. Ὁ Ἐνλίλ χτίζει τό σπίτι. Καθώς σωρεύει τά τοῦβλα, καθώς ἀναποδογυρίζει τό λαζουρένιο τοῦβλο, τό μικρό δαχτυλάκι τοῦ Ἐνλίλ θά ξετρυπώσει [τό σκορπιό]. Θά τόν στείλεις νά διασχίσει τά νερά, γιά νά πάρει μακριά τό [...] κι ἕνας ὕπνος γλυκύς θά τυλίξει τόν ἄνθρωπο. Ἐξορκιστική ρήση...»[31]

Ἀπό τήν ἐποχή τῶν Σαργωνιδῶν, τῆς τελευταίας ἀσσυριακῆς δυναστείας, πού βασίλευσε ἀπό τό 721 ὡς τό 612 π.Χ., χρονολογία τῆς πτώσης τῆς Νινευῆ, καί ἑξῆς, τά μαγικά κείμενα πολλαπλασιάζονται καί ἑρμηνεύονται εὔκολα. Ἔχουν σκοπό νά προστατεύσουν τόν ἄνθρωπο ἀπό τίς δυνάμεις τοῦ κακοῦ, καί, πρωτίστως, ἀπό τούς κακόβουλους νεκρούς: «Εἴτε εἶσαι [τό πνεῦμα] ἀνθρώπου πού ἔπεσε ἀπό χουρμαδιά, εἴτε εἶσαι [τό πνεῦμα] ἀνθρώπου πού ναυάγησε μέ τό σκάφος του, εἴτε εἶσαι πνεῦμα χωρίς τάφο, εἴτε εἶσαι πνεῦμα στό ὁποῖο κανείς δέν κάνει σπονδές μέ δροσερό νερό, εἴτε εἶσαι πνεῦμα πού κανείς δέν ἐπικαλεῖται τό ὄνομά του...»[32]

«Περιπλανώμενο φάντασμα, φάντασμα ἄπιαστο, φάντασμα ἐγκαταλελειμμένο στήν ἔρημο, φάντασμα πνιγμένου, φάντασμα ἀνθρώπου πού πέθανε στό ποτάμι, φάντασμα ἀνθρώπου πού πέθανε σέ πηγάδι, φάντασμα ἀνθρώπου πού πέθανε ἀπό πείνα, φάντασμα ἀνθρώπου πού πέθανε ἀπό δίψα, φάντασμα ἀνθρώπου πού κάηκε ζωντανός, φάντασμα ἀνθρώπου πού πέθανε ἀπό ἡλίαση...»[33] Ἀλλά καί οἱ Ἕλληνες μάγοι θά προσπαθήσουν νά προστατευθοῦν ἀπό τούς νεκρούς, ἀπό ὅσους κακο-

πάθησαν καί ἀπό τούς ἐγκαταλελειμμένους, παίρνοντας μέτρα ἀνάλογα μέ τούς Βαβυλωνίους.

Ἀνάμεσα σέ ὅλους τούς κακοποιούς δαίμονες, ὑπάρχουν δύο πού προκαλοῦν ἰδιαίτερο τρόμο: ὁ ἕνας εἶναι ἀρσενικός, ὁ Παζούζου, ὁ ἄλλος θηλυκός, ἡ Λαμάχτου. Ἡ ὄψη τῆς Λαμάχτου ἔχει χαραχτεῖ σέ μπρούντζινες ἤ πέτρινες πλάκες, καί τήν γνωρίζουμε. Πρόκειται γιά τέρας μέ γυναικεῖο σῶμα, γυμνά στήθη, κεφάλι λέαινας καί νύχια ἀρπαχτικοῦ. Κρατάει δύο φίδια καί θηλάζει ἕναν σκύλο καί ἕνα γουρουνάκι. Ἕνα κείμενο[34] περιγράφει μέ τόν ἀκόλουθο τρόπο τήν καταστροφική της δράση: «Μετράει τίς ἐγκύους, ἀκολουθεῖ τίς ἑτοιμόγεννες, μετράει τούς μῆνες τους, γράφει στούς τοίχους τίς ἡμέρες πού τούς ἀπομένουν [μέχρι νά γεννήσουν]. Κάνει μάγια στίς ἑτοιμόγεννες: "Δῶστε μου τούς γιούς σας καί θά τούς θρέψω, ἐγώ θά θηλάσω τίς κόρες σας"». Ὁ δαίμονας αὐτός ἀντέχει φαίνεται στό χρόνο, ἀφοῦ τόν ξανασυναντοῦμε, στίς μέρες μας, στήν κεντρική Ἀσία, ὅπου οἱ ἄνθρωποι τρέμουν «μιά μονόφθαλμη διαβολογυναίκα, μέ τεράστια στήθη».

Τό «μάτιασμα», ἐπίσης, τό ὁποῖο θά μελετήσουμε ἀργότερα, ἀπαντᾶται κι αὐτό σέ διάφορα βαβυλωνιακά κείμενα, ὅπως τό κείμενο πού ἀναφέρει ὁ Ebeling:[35] «Τό μάτι εἶναι κακό, τό μάτι εἶναι ἐχθρικό. Μάτια γυναίκας, μάτια ἄνδρα, μάτια ἐχθροῦ, μάτια ὁποιουδήποτε... Μάτι, στάθηκες μπροστά στήν πόρτα καί τό κατώφλι ἀνατρίχιασε, ἀνατρίχιασαν τά δοκάρια. Μπῆκες στό σπίτι... ἔσπασες τό φοῦρνο τοῦ ἀγγειοπλάστη, βούλιαξες τή βάρκα τοῦ βαρκάρη... Ἔσπειρες ζιζάνια ἀνάμεσα σέ ἀδέλφια πού ζοῦσαν μονιασμένα. Συντρίψτε τό μάτι! Κυνηγῆστε τό μάτι! Περάστε το ἀπό ἑφτά διώρυγες, περάστε το ἀπό ἑφτά κανάλια, ὑποχρεῶστε το νά σκαρφαλώσει σέ ἑφτά βουνά. Πιάστε το, δέστε τά πόδια του σ' ἕνα δεντράκι τῆς ἐρήμου, συντρίψτε το σάν πήλινο ἀγγεῖο».

Ἐνάντια σέ αὐτούς τούς ἐχθρούς, ὁ βαβυλώνιος μάγος καλοῦσε σέ βοήθεια τόν Ἐά, ὁ ὁποῖος μέ τό σουμεριακό ὄνομα Ἀσαλουχί ἦταν ὁ προστάτης τῆς μαγείας, καί μέ τό ὄνομα Μαρντούκ ἀναγνωρίστηκε ὡς ὁ ὑπέρτατος θεός τοῦ βαβυλωνιακοῦ πανθέου. Τά ὅπλα τοῦ ἐξορκιστῆ, ἐπωδές καί προσφυγή στή συμπαθητική μαγεία, μέ χρησιμοποίηση διαφόρων μικροαντικειμένων, παρουσιάζουν ἐκπληκτική ὁμοιότητα μέ τά μέσα πού χρησιμοποιοῦσαν οἱ Ἕλληνες μάγοι: μαγγανεῖες, φυλαχτά καί τάλισμαν, πινακίδες μέ ἀποτροπαϊκές ἤ προφυλακτικές ρήσεις. Τό ἀκόλουθο κείμενο, προερχόμενο ἀπό μιά σημαντική συλλογή

βαβυλωνιακῶν μαγικῶν κειμένων, ἀπό τήν ἐπιλεγόμενη *Μακλού*, θυμίζει μιά μέθοδο πού ἀπαντᾶται συχνά στούς ἑλληνικούς μαγικούς παπύρους:

«Ὅποια κι ἄν εἶσαι, μάγισσα, πού ἔπλασες μιά κούκλα μέ τά δικά μου γνωρίσματα, πού ἐξέτασες τό ὕψος μου, κατασκεύασες ἕναν ἄλλο μου ἑαυτό, μέ κοίταξες σέ ὅλο μου τό σφρίγος κι ἔφτιαξες ἕνα τέλειο [ὁμοίωμα] τοῦ κορμιοῦ μου, καί τοῦ ἔδωσες προσεχτικά τή μορφή μου, ἀντιγράφοντας ὅλα μου τά χαρακτηριστικά, πού παρέλυσες τά μέλη μου, ἔδεσες τίς κλειδώσεις μου, συρρίκνωσες τά νεῦρα μου, ἐγώ, μέ τή δύναμη τοῦ θεϊκοῦ ἐξορκιστῆ Ἐά, ἔπλασα, μπροστά στόν Σαμάχ,[36] μιά κούκλα μέ τή μορφή σου, τῆς ἔδωσα τό ὕψος σου, μετέδωσα τό σφρίγος σου, κατασκεύασα ἕνα τέλειο [ὁμοίωμα] τοῦ σώματός σου, τοῦ ἔδωσα προσεχτικά τή μορφή σου, ἀντέγραψα τά χαρακτηριστικά σου πάνω σέ [ἀλεύρι] ἀπό καθαρό κριθάρι, παρέλυσα τά μέλη σου, ἔδεσα τίς κλειδώσεις σου, συρρίκνωσα τά νεῦρα σου. Σοῦ ἔκανα ὅ,τι ἀκριβῶς μοῦ ἔκανες. Ἀκριβῶς τά ἴδια...»[37]

Θεματοφύλακες αὐτῆς τῆς βαβυλωνιακῆς γνώσης θεωρήθηκαν οἱ ἰρανοί μάγοι τούς ὁποίους οἱ Ἕλληνες ἀποκάλεσαν Ζωροάστρη, Ὀστράνη ἤ Ὑστάσπη.

Οἱ ἰρανοί μάγοι, ὅπως τούς εἶδαν οἱ Ἕλληνες

Ἡ ἑλληνική παράδοση ἐνσάρκωσε τίς γνώσεις καί τίς μαγικές ἱκανότητες τῶν Βαβυλωνίων σέ πρόσωπα μυθικά, πλασμένα στά μέτρα τῶν ἀντιλήψεων τῆς ἐποχῆς καί σέ ἐλάχιστη ἀσφαλῶς ἀντιστοιχία μέ τήν ἱστορική πραγματικότητα.[38] Ἡ θρησκεία τοῦ Ζωροάστρη (ἑλληνικό ὄνομα τοῦ Ζαρατούστρα) ἦταν ἡ θρησκεία τοῦ Ἰράν πρίν ἀπό τόν ἐξισλαμισμό του, μέ τήν ἀραβική κατάκτηση. Ἡ θρησκεία αὐτή ὀνομάστηκε ἐπίσης «μασδαϊσμός», ἀπό τό ὄνομα τοῦ ὑπέρτατου θεοῦ της Ἀχούρα Μάσδα (Σοφός Κύριος), ἤ καί «παρσισμός» ἀπό τούς Παρσίς (Πέρσες) πού, γιά νά γλιτώσουν ἀπό τούς μουσουλμάνους, μετανάστευσαν κατά τόν 10ο αἰώνα ἀπό τό Ἰράν στή βορειοδυτική Ἰνδία. «Οἱ ἀρχαῖες μαρτυρίες πού προέρχονται ἀπό ἄλλες χῶρες», γράφει ὁ J. Menasce, «ἑρμηνεύονται συνήθως δύσκολα καί ἐξίσου δύσκολα συμβιβάζονται μέ τά ζωροαστρικά κείμενα, πού τίς περισσότερες φορές, εἶναι ἐπίσης δυσνόητα. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι νά προκύ-

πτουν διαφωνίες μεταξύ τῶν μελετητῶν σέ ὅλα σχεδόν τά σημαντικά ζητήματα: τήν ἱστορικότητα, τή χρονολογία καί τήν πατρίδα τοῦ Ζωροάστρη, τόν προφυλακτικό χαρακτήρα τῶν κυριότερων κειμένων, τό θρησκευτικό δόγμα καί τή λατρεία. Ἡ καθολική αὐτή διχογνωμία ἀποτελεῖ μοναδική περίπτωση στήν ἱστορία τῶν θρησκειῶν».

Οἱ ἀβεβαιότητες αὐτές καί οἱ ἀποκλίσεις τῶν σχετιζομένων μέ τόν Ζωροάστρη παραδόσεων ἐπέτρεψαν στούς Ἕλληνες νά διαστρεβλώσουν καί νά ἑρμηνεύσουν ὅπως ἤθελαν τήν τόσο δύσληπτη θρησκεία τῶν ἀρχαίων Ἰρανῶν. Ἑπομένως, ἐνῶ ἡ μαγεία ἦταν γιά τούς ἀληθινούς μασδαϊστές ἔργο διαβολικό, οἱ Ἕλληνες εἶδαν στό πρόσωπο τοῦ Ζωροάστρη ἕναν «χαλδαῖο» προφήτη, ἑρμηνευτή τοῦ ἔναστρου οὐρανοῦ καί ἐμπνευστή μιᾶς ἀντεστραμμένης θρησκείας, τήν ὁποία προσπάθησαν νά περιγράψουν ἡ *Νεκυομαντεία* τοῦ Λουκιανοῦ καί τό *Περί Ἴσιδος καί Ὀσίριδος* τοῦ Πλούταρχου. Ὁ Πλίνιος ὁ Πρεσβύτερος, πού ἔζησε ἀπό τό 23 ὥς τό 79 μ.Χ., μᾶς δίνει ἀρκετές λεπτομέρειες αὐτῆς τῆς παράδοσης στό τριακοστό βιβλίο τῆς *Φυσικῆς Ἱστορίας* του.

Ἄνθρωπος προσγειωμένος, πού προσπαθοῦσε πάντοτε νά διαπιστώνει μέ τά ἴδια του τά μάτια τά γεγονότα πού περιέγραφε (ἔχασε τή ζωή του ἐπειδή θέλησε, στά πενήντα ἕξι του χρόνια, νά παρατηρήσει προσωπικά καί ἐπί τόπου τήν ἔκρηξη τοῦ Βεζουβίου πού κατέστρεψε τήν Πομπηία, τήν Ἡράκλεια καί τίς Σταβιές), ὑπογραμμίζει στήν ἀρχή τοῦ βιβλίου του: «Ἡ μαγεία εἶναι ἀπό τά λιγοστά ἐκεῖνα πράγματα πάνω στά ὁποῖα ἀξίζει νά ἐπεκταθεῖ κανείς. Ἡ μαγεία, θεωρήθηκε ἀπ' ὅλους, παντοῦ καί πάντοτε, ἀπολύτως ἀξιόπιστη, μόνο καί μόνο ἴσως ἐπειδή συμβαίνει νά εἶναι ἡ πιό ἀπατηλή ἀπ' ὅλες τίς τέχνες. Ἡ τεράστια ἐπιρροή πού ἀπέκτησε δέν θά πρέπει νά μᾶς ἐκπλήττει, γιατί ἡ μαγεία κατόρθωσε νά καλύψει καί νά συνδυάσει καί τίς τρεῖς τέχνες πού ἀσκοῦν τή μεγαλύτερη ἕλξη στό ἀνθρώπινο πνεῦμα. Γεννήθηκε πρῶτα ἀπό τήν ἰατρική, αὐτό δέ σηκώνει καμία ἀμφιβολία. Καί ἰσχυριζόμενη ὅτι δέν ἔχει ἄλλο ἀντικείμενο ἀπό τή σωτηρία μας, ἐμφανίζεται σήμερα ὡς ἄλλη ἰατρική, σοφότερη καί πιό ἀποτελεσματική. Σέ δεύτερο στάδιο, ἐνσωμάτωσε στίς πιό κολακευτικές καί γοητευτικές της ὑποσχέσεις τό κίνητρο τῆς θρησκείας, ἕνα θέμα δηλαδή ἀπέναντι στό ὁποῖο ἡ ἀνθρωπότητα, ἀκόμη καί σήμερα, εἶναι ἐντελῶς τυφλή. Τέλος, γιά ἐπιστέγασμα, οἰκειοποιήθηκε καί τήν τέχνη τῆς ἀστρολογίας. Ἀκριβῶς ἐπειδή κάθε ἄνθρωπος δίνει τά πάντα γιά νά πληροφορηθεῖ τό

μέλλον του, καί κάθε ἄνθρωπος πιστεύει ὅτι δέν ὑπάρχει καταλληλότερη πηγή, γιά τέτοιου εἴδους πληροφορίες, ἀπό τόν οὐρανό. Δένοντας ἔτσι τό ἀνθρώπινο πνεῦμα μέ τριπλά δεσμά, ἡ μαγεία ἀνυψώθηκε τόσο ὥστε σήμερα κυβερνάει ὁλόκληρα ἔθνη καί στήν Ἀνατολή ἐξουσιάζει ἀκόμη καί τούς βασιλεῖς τῶν βασιλέων. Γιατί, κατά πάσα πιθανότητα, στήν Ἀνατολή ἀνακαλύφθηκε, στήν Περσία, ἀπό τόν Ζωροάστρη».

Καί ὁ Πλίνιος συνεχίζει, ἐξετάζοντας τήν προσωπικότητα αὐτοῦ τοῦ μάγου, τήν ἐπιμονή τῆς διδασκαλίας του καί τή διάδοση τῶν ἰδεῶν του: «Σύμφωνα μέ τίς ἔρευνες μου, ὁ πρῶτος πού ἔγραψε γι' αὐτό τό θέμα, καί τοῦ ὁποίου τά ἔργα ἔχουν διασωθεῖ, ἦταν ὁ Ὀσθάνης. Ὁ Ὀσθάνης συνόδευε τόν Ξέρξη στήν ἐκστρατεία του κατά τῆς Ἑλλάδας. Αὐτός εἶναι πού ἔσπειρε τούς σπόρους τῆς τερατώδους αὐτῆς ἐπιστήμης, καί μόλυνε ὅλα τά μέρη πού διέσχισε... Αὐτός ὁ Ὀσθάνης, εἶναι βέβαιο, ἐνέπνευσε σέ ὅλους τούς λαούς τῆς Ἑλλάδας, ὄχι ἁπλῶς τήν ἀγάπη, ἀλλά τή μανία γι' αὐτή τήν ἐπιστήμη». Καί ὑπενθυμίζει πώς ὁ Πυθαγόρας, ὁ Ἐμπεδοκλῆς, ὁ Δημόκριτος καί ὁ Πλάτων ἐπιδίωξαν νά μαθητεύσουν στή μαγεία. Μιά ὁλόκληρη συνεπῶς μαγική φιλολογία μᾶς διοχετεύτηκε μέσα ἀπό ἔργα ἐμπνευσμένα ἀπό αὐτές τίς δοξασίες, ὅπως τό *Περί Μάγων* τοῦ Ἑρμίππου, τό *Περί Μάγου* τοῦ Δίωνος τοῦ ἐκ Προύσης ἤ τά *Χειρόκμητα* τοῦ Βώλου τοῦ Μενδησίου, ἀλεξανδρινοῦ δημοκριτείου λεξικογράφου τοῦ 2ου μ.Χ. αἰώνα, τοῦ ὁποίου ἡ *Φυσική Ἱστορία* εἶχε ὡς πηγή τά βιβλία «γιά τή Φύση», πού ἀποδίδονταν στόν Ζωροάστρη καί στούς μαθητές του. Ἡ προσφυγή στή νεκρομαντεία, στή δαιμονολογία ἀλλά καί στή βοτανολογία ἤ στήν πετρογραφία προσέθεταν στά σύνθετα αὐτά ἔργα σημαντικό πλοῦτο γνώσης καί πληροφοριῶν. Καί, κάποτε, ἕνας ὁραματιστής τόν ὁποῖο οἱ Ἕλληνες ἀποκάλεσαν Ὑστάσπη ἦρθε νά προσθέσει νέες ἀποκαλύψεις καί προφητεῖες σέ ὅλη αὐτή τήν ἀπόκρυφη γνώση.[39]

Μιά ὁλόκληρη ἑλληνική «σοφία» βρῆκε ἀναμφίβολα τήν ἔμπνευση της στά ἔργα καί στά ἀπανθίσματα πού ἀποδίδονταν στούς ἰρανούς μάγους, ἀλλά εἶναι πολύ δύσκολο, ἀπό τή μιά μεριά, νά ἀπομονώσουμε τά ὅσα ἀνάγονται ξεκάθαρα στόν τομέα τῆς μαγείας, καί ἀπό τήν ἄλλη, νά ἐντοπίσουμε τά στοιχεῖα πού ἀνέπτυξαν οἱ Ἕλληνες, κληρονομώντας τήν τόσο πολύπλοκη αὐτή γνώση.

Ἡ Αἴγυπτος, πατρίδα καί μάνα τῆς μαγείας

Οἱ Ἕλληνες δέν κληρονόμησαν ὅμως μόνο τά μυστικά τῆς βαβυλωνιακῆς μαγείας, κληρονόμησαν, καί σέ μεγαλύτερο μάλιστα βαθμό, τήν ἀπόκρυφο διδασκαλία πού εἶχε πηγή προελεύσεως τήν Αἴγυπτο. Ἡ Naphtali Lewis[40] τό ὑπογραμμίζει: «Ἐσωτερικά ἤ ἐξωτερικά, δημόσια ἤ ἰδιωτικά, ἡ αἰγυπτιακή θρησκεία ἦταν σέ τέτοιο βαθμό διαποτισμένη ἀπό μυστικιστικά καί μαγικά στοιχεῖα, ὥστε ὅλος ὁ ὑπόλοιπος κόσμος θεωροῦσε τήν Αἴγυπτο πρώτη πηγή (fons καί origo) τοῦ ἀπόκρυφου κόσμου καί τῶν μεθόδων προσπελάσεως τῶν μυστικῶν του». Πλῆθος ἀπό ἑτερογενεῖς παραδόσεις ἀντλοῦσε ἀπό τά περίφημα *Ἑρμητικά*, πού, ὅπως πίστευαν οἱ Αἰγύπτιοι, ἦταν ἔργο τοῦ ἴδιου τοῦ θεοῦ Θώθ, alter ego τοῦ ἑλληνικοῦ Ἑρμῆ. Ὁ θεός Μπές, πανταχοῦ παρών, ἄν καί δέν κατέφευγε σέ ναούς, δεχόταν εὐνοϊκά τίς ἐπικλήσεις γιά βοήθεια. Ὁ κοιλαράς καί χοντροκομμένος αὐτός νάνος, καλόκαρδος, εὔθυμος καί χωρατατζής, βοηθοῦσε, κατά περίσταση, καί τούς μάγους. Κυρίως ὅμως οἱ Αἰγύπτιοι ἤξεραν ὅλους τούς τρόπους γιά νά ἐξασφαλίσουν προστασία, νά κάμψουν τήν ὀργή τῶν θεῶν ἤ τῶν δαιμόνων, νά κατανικήσουν τούς ἐχθρούς καί τούς κακόβουλους. Ἡ Αἴγυπτος, χώρα τῶν φυλαχτῶν καί τῶν παπύρων, πρόσφερε στούς ἕλληνες μάγους ὅλες τίς μαγικές τους τέχνες.

Γι' αὐτό καί οἱ προσωκρατικοί φιλόσοφοι (πρέπει ὅμως ἄραγε νά τούς ἀποκαλοῦμε φιλοσόφους;) ἐπισκέπτονταν τήν Αἴγυπτο, ὅπως θά πράξει ἀργότερα καί ὁ Πλάτων. Ἐξάλλου, ἀνάμεσα στούς ἱρανούς μάγους καί στήν Αἴγυπτο ὑπῆρχε ἐπικοινωνία. Ὁ Georges le Syncelle, ἱστορικός τῶν ἀρχῶν τοῦ 9ου αἰώνα, γράφει στό *Χρονικό* του (I, 47), μεταφέροντας μιά ἀφήγηση σχετική μέ τόν Δημόκριτο: «Ὁ ἀβδηρίτης Δημόκριτος, φυσικός καί φιλόσοφος, ἦταν τότε στήν ἀκμή του. Μυήθηκε στήν Αἴγυπτο ἀπό τόν Ὀστάνη τόν Μῆδο, πού εἶχε σταλεῖ σ' αὐτήν τή χώρα ἀπό τούς πέρσες βασιλιάδες τῆς ἐποχῆς γιά νά ἐπιβεβαιώσει τήν ἐξουσία τους στούς αἰγυπτιακούς ναούς. Ὁ Δημόκριτος μυήθηκε στό ναό τῆς Μέμφιδας, μαζί μέ ἄλλους φιλοσόφους καί ἱερεῖς. Ἀνάμεσά τους ἦταν καί κάποια Μαρία, ἑβραϊκῆς καταγωγῆς, πολύ διαβασμένη καί σοφή,[41] καθώς καί ὁ Παμμένης. Ὁ Δημόκριτος συνέταξε πραγματεῖες *Περί χρυσοῦ*, *Περί ἀργύρου*, *Περί λίθων* καί *Περί πορφύρας*, μέ τρόπο διφορούμενο, καί τό ἴδιο ἔκανε καί ἡ Μαρία. Καί οἱ δυό τους ἐπαινέθηκαν ἀπό τόν Ὀστάνη, γιατί, χρησι-

μοποιώντας πολλά καί σοφά αἰνίγματα, κατάφεραν νά κρατήσουν μυστική τήν τέχνη τους, ἐνῶ ὁ Παμμένης κατηγορήθηκε πώς ἀποκάλυψε ἀπερίσκεπτα τά μυστικά τους».

Σύμφωνα μέ μιά φήμη πού κυκλοφοροῦσε εὐρύτατα, στούς αἰγυπτιακούς ναούς ὑπῆρχαν ὁρισμένα μυστικά κείμενα, κρυμμένα στίς βιβλιοθῆκες τῶν ἱερῶν, κάτω ἀπό τούς βωμούς ἤ μέσα σέ ρωγμές κιόνων. Τό θέμα τοῦ κρυμμένου βιβλίου, πού ἀνακαλύπτεται ὕστερα ἀπό πολλά χρόνια, εἶναι πολύ συνηθισμένο σέ κείμενα ἀλχημείας, συριακά ἤ ἀραβικά. Στίς ἐπιστολές, παραδείγματος χάρη, τοῦ φιλόσοφου Πεβεχίου πρός τόν μάγο Ὄσρωνα,[42] διαβάζουμε: «Ἀνακάλυψα στήν Αἴγυπτο τά θεϊκά μυστικά βιβλία τοῦ Ὀστάνη, γραμμένα στά περσικά, καί δέν κατάφερα νά τά ἑρμηνεύσω». Ὁ μάγος Ὄσρων τοῦ ἀπαντᾶ, καί σέ δεύτερη ἐπιστολή του ὁ Πεβέχιος διηγεῖται τήν ἑξῆς ἱστορία:

«Τότε οἱ μαθητές τοῦ Ἑρμῆ κατόρθωσαν νά λύσουν τά μάγια πού εἶχαν γίνει στόν βασιλιά καί ἐξήγησαν τί ἀκριβῶς ἦταν γραμμένο στίς ἱερές στῆλες τοῦ Ἑρμῆ, τί ἦταν γραμμένο σέ κάθε στήλη. Διάβασαν τίς ἕξι μέρες καί ἔδειξαν στόν βασιλιά τήν ἀληθινή τέχνη. Ὁ βασιλιάς ἐνθουσιάστηκε καί ἀφοῦ εὐχαρίστησε τόν οὐρανό, ἔχτισε μυστικούς ναούς στήν Αἴγυπτο. Περιέγραψε τή θεία κι ἀνείπωτη τέχνη σέ ἑπτά πινακίδες (ἤ στῆλες), εἴτε μέ τά ἴδια του τά χέρια εἴτε μέ τή συνδρομή ἄλλων φιλοσόφων, καί τίς τοποθέτησε σέ μυστικό μέρος καί τό μέρος αὐτό τό ἔκλεισε μέ ἑπτά πόρτες». Ὁ βασιλιάς ζωγράφισε πάνω σέ μιά πόρτα τό φίδι οὐροβόρος καί ἄλλες συμβολικές παραστάσεις, καί «ἔδωσε ἐντολή νά μήν ἀνοίξει ἡ πόρτα τῶν μυστικῶν παρά μόνο σέ μυημένους εὐγενεῖς. Τά θεῖα μυστήρια ἔπρεπε νά διαφυλαχτοῦν γιά τούς πιστούς τοῦ Κυρίου καί μόνον. Συνεπῶς, οἱ ἱερεῖς σφράγισαν ὅλα τά μυστικά καί, κατόπιν, ἐπέστρεψαν, ὁ καθένας στήν πατρίδα του».

Ἐν συνεχείᾳ, ὁ Πεβέχιος περιγράφει στόν Ὄσρωνα τί ἀκριβῶς βρῆκε στό βιβλίο τοῦ Ὀστάνη: «Ἄνοιξα τό βιβλίο του καί βρῆκα μέσα ὅλη τήν τέχνη τῆς ἀστρολογίας, τῆς ἀστρονομίας, τῆς φιλοσοφίας, τῆς λογοτεχνίας, τῆς μαγείας, τῶν μυστηρίων καί τῶν θυσιῶν. Βρῆκα τέλος τήν περιγραφή τῆς ἐπίφοβης γιά πολλούς ἀλλά τελείως ἀπαραίτητης τέχνης: τῆς ἐργασίας τοῦ χρυσοῦ». Ἡ μαγεία, λοιπόν, τό βλέπουμε, εἶναι μέρος τῆς συνολικῆς ἐκείνης γνώσης πού ὀνειρεύονταν οἱ βαβυλώνιοι μάγοι. Καί τά μυστικά της ὅλα ἦταν θαμμένα κάπου στήν Αἴγυπτο.

Γιά νά ποῦμε τήν ἀλήθεια, οἱ αἰγύπτιοι μάγοι δέν εἶχαν νά ζηλέψουν σέ τίποτε τούς χαλδαίους συναδέλφους των. Ἤξεραν πῶς νά προστατέψουν τό ἀνθρώπινο σῶμα ἀπό κάθε κακόβουλη ἐπιρροή, μέ τάλισμαν καί φυλαχτά. Μέ τίς κατάλληλες μαγικές ρήσεις μποροῦσαν νά μεταβιβάσουν τίς ἀνθρώπινες ἀρρώστιες σέ ζῶα. Ἦταν σέ θέση, σάν θεοί, νά προστάξουν τό Κακό νά ὑποχωρήσει. Μποροῦσαν νά ἐξορκίσουν τό Κακό, δένοντας τήν τύχη τοῦ ἀρρώστου μέ τή μοίρα τοῦ σύμπαντος, μποροῦσαν, ἄν χρειαζόταν, νά ὑποσχεθοῦν ἀκόμη καί τό τέλος τοῦ κόσμου. Ἐξουδετέρωναν τίς δυνάμεις τοῦ Κακοῦ, καταστρέφοντας ἱερογλυφικά. Ἔπλαθαν ὁμοιώματα, ἔδεναν καί ἀδρανοποιοῦσαν ἔτσι τούς ἐχθρούς.

Ὁ Serge Sauneron[43] σημειώνει: «Κατά κανόνα προφυλαχτική, ἀλλά καί ἐπίφοβη ἐν ἀνάγκῃ, ἡ μαγεία δέν ἔλειπε σχεδόν ποτέ ἀπό τίς καθημερινές δραστηριότητες τῆς ἀρχαίας Αἰγύπτου. Ὑπηρετοῦσε τό κράτος. Ὑπηρετοῦσε τούς ναούς. Ὑπηρετοῦσε τούς ἀρρώστους καί αὐτούς πού δέν ἤθελαν νά ἀρρωστήσουν. Προστάτευε ἀπό φαντάσματα καί δυστυχήματα. Ἔσωζε τούς νεκρούς ἀπό τούς δαίμονες τοῦ κάτω κόσμου καί τούς προφύλασσε ἀπό ἕναν δεύτερο θάνατο, ἀπό τήν πείνα, ὅταν οἱ ζωντανοί παραμελοῦσαν τή λατρεία τους. Ἐξασφάλιζε, ἐνίοτε, στρατιωτικές νίκες. Ἐγγυόταν καλή τύχη. "Θεά μέ ὅπλα τά μεγάλα μάγια" διαπότιζε τό ἴδιο τό βασιλικό στέμμα. Καί, κατά περίπτωση, γινόταν ἀντικείμενο λατρείας μιά θεότητα μέ τό ὄνομα "Μαγεία", προσωποποίηση ὅλων τῶν ἐξουσιαστικῶν δυνάμεων πού εἶχε χρησιμοποιήσει ὁ πλάστης, ἀπό τήν ἡμέρα τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου».

Αὐτή ἡ αἰγυπτιακή μαγεία παρουσιάζει μερικές φορές χαρακτηριστικά sui generis. Γιά παράδειγμα, ἕνας ἐγκληματίας τῆς ἐποχῆς τοῦ Ραμσῆ Γ' κατάφερε νά κλέψει τά βασιλικά μαγικά κείμενα καί ἔκανε μαγγανεῖες καί κέρινα ὁμοιώματα, γιά νά «δέσει» τούς φύλακες τοῦ χαρεμιοῦ. Ἕνας ἀρχιαναγνώστης, πάλι, ὁ Οὐμπαόνης, ξεφορτώθηκε ἕναν ἀνταγωνιστή του, κατασκευάζοντας ἕναν κέρινο κροκόδειλο, πού ζωντάνεψε μέ μιά μαγική ἐπωδή καί τοῦ ἐπιτέθηκε. Τίς περισσότερες ὡστόσο φορές, ὁ αἰγύπτιος μάγος χρησιμοποιοῦσε τίς ἴδιες ἀκριβῶς μεθόδους μέ τούς ἕλληνες συναδέλφους του.

Στήν Αἴγυπτο, ὅπως καί στήν Ἑλλάδα ἀργότερα, ὁ καθένας μποροῦσε νά προσφύγει στή μαγεία, καί ὅλοι τό ἔκαναν. Φυσικά, γιά νά μάθει κανείς κάποιες ρήσεις καί γιά νά πετύχει ὁρισμένες συνταγές,

χρειαζόταν συχνά τή βοήθεια καί τίς συμβουλές ἀνθρώπων ἐξειδικευμένων, ὅπως ἦταν οἱ ἀναγνῶστες τῶν ἱερῶν βιβλίων καί οἱ ἱερεῖς, γνῶστες τεχνικῶν πού ἔβαιναν παράλληλα μέ τίς θρησκευτικές τελετουργίες. Οἱ ἀφηγήσεις γιά ὁρισμένα «θαύματα», πού συνόδευαν τή μιά ἤ τήν ἄλλη πρακτική, κυκλοφοροῦσαν ἀπό στόμα σέ στόμα, καί ὅσοι παρέδιδαν μαθήματα μαγείας διαβεβαίωναν πώς οἱ μέθοδοι τους εἶχαν δοκιμαστεῖ καί ἐπιτύχει. Γι' αὐτό καί συναντοῦμε συχνά, στά κείμενα τῶν μαγικῶν ρήσεων, διάφορα σχόλια μέ ἀποκλειστικό στόχο τή διεύρυνση τῆς πελατείας. Ὁ πάπυρος Ebers, παραδείγματος χάρη, ἰατρικό βιβλίο τοῦ 1550 π.Χ. περίπου, διευκρινίζει «τί ἀκριβῶς πρέπει νά εἰπωθεῖ, ὅταν ἐφαρμόζεται ἕνα φάρμακο σέ ὁποιοδήποτε μέλος τοῦ ἀρρώστου»:[44]

1° «Δοκιμασμένο πολλές φορές.

2° »Νά εἰπωθεῖ ὅταν ἀφαιρεῖται ὁποιοσδήποτε ἐπίδεσμος:

3° »"Ἡ Ἔσετ μέ γιάτρεψε, ὅπως ἡ Ἔσετ γιάτρεψε τόν Χόρ ἀπό ὅλα τά κακά πού τοῦ προξένησε ἡ Σουτέχ, τότε πού σκότωσε τόν πατέρα του Οὐσίρεβ".

4° »"Ὦ Ἔσετ, μεγάλη μάγισσα! Γιάτρεψέ με, ἀπομάκρυνε ἀπό ἐμένα ὅτι εἶναι κακό, ἐχθρικό καί πορφυρό. Διῶξε ὅλες τίς ἀρρώστιες πού στέλνουν οἱ θεοί καί οἱ θεές, οἱ νεκροί καί οἱ νεκρές, οἱ ἐχθροί πού ρίχνονται πάνω μου. Κάνε μου ὅ,τι ἔκανες γιά νά σώσεις τόν γιό σου Χόρ, γιατί ἐγώ μπῆκα στή φωτιά καί βγῆκα ἀπό τό νερό. Ἄς μήν πέσω σ' αὐτή τήν παγίδα, τή μέρα πού θά ὑποχρεωθῶ νά πῶ: 'Εἶμαι φτωχός, εἶμαι ἀξιολύπητος'".

5° »"Ὦ Ρᾶ, ἐξόρκισε τό σῶμα σου! Οὐσίρεβ, ἐξόρκισε αὐτόν ἐδῶ πού βγαίνει μέσα ἀπό σένα!".

6° »"Ρᾶ, ἐξόρκισε τό σῶμα του, Οὐσίρεβ, ἐξόρκισε αὐτόν ἐδῶ πού βγαίνει ἀπό ἐκεῖνον, ἀπομακρύνονται ἀπό ἐμένα ὅλες οἱ ἀρρώστιες πού στέλνουν οἱ θεοί καί οἱ θεές, οἱ νεκροί καί οἱ νεκρές".

7° »Αὐτό τό μαγικό ξόρκι δοκιμάστηκε μέχρι τώρα ἄπειρες φορές».

Στό μέτρο πού παρόμοιες μαγικές ρήσεις ἀποτελοῦν προσευχές, ἔχουν περισσότερη σχέση μέ τή θρησκεία παρά μέ τή μαγεία. Ὡς πρακτικές ὅμως πού ἀποσκοποῦν στή βελτίωση τῆς μοίρας ἑνός συγκεκριμένου ἀτόμου, καί πού ἀκολουθοῦνται ἔξω ἀπό τό τελετουργικό πλαίσιο τῶν ἐπισήμων τελετῶν, ἐντάσσονται σίγουρα στό χῶρο τῆς μαγείας, πού προσπαθεῖ νά ἐκβιάσει τούς θεούς γιά τήν πραγματοποίηση προσωπικῶν ἐπιθυμιῶν. Καί ὡς τέτοιες πρακτικές, δέν ἀπαι-

τοῦν τήν παρουσία ἱερέα, ἀλλά ἁπλῶς τή συμμετοχή κάποιου οἰκείου τοῦ ἐνδιαφερομένου προσώπου.

Παρόμοια περίπτωση ἀποτελεῖ τό βιβλίο τῶν μαγικῶν ρήσεων, πού περιλαμβάνεται σέ ἕναν ἱερατικό πάπυρο τοῦ μουσείου τοῦ Βερολίνου, μέ θέμα τή μητέρα καί τό παιδί. Τό ἔργο αὐτό χρονολογεῖται ἀπό τήν ἐποχή τῆς 18ης δυναστείας, ἀπό τό μέσον δηλαδή τοῦ 15ου αἰώνα π.Χ. Ἰδού ἕνα παράδειγμα τέτοιας μαγικῆς φράσης, πού εἶχε σκοπό νά προστατέψει ἕνα μικρό παιδί[45] («φράση πού πρέπει νά ἀπαγγελθεῖ ὅταν δένεται τό παιδικό φυλαχτό "πουλάκι"»):

1° «"Μήπως δέν ζεσταίνεσαι στή φωλιά σου; Μήπως πνίγεσαι μέσα στά κλαδιά, ὅταν ἡ μητέρα σου λείπει, ὅταν ἡ ἀδελφή σου δέν εἶναι ἐδῶ νά σοῦ κάνει ἀέρα, ὅταν ἡ παραμάνα σου δέν σέ προσέχει;" Ἄς μοῦ φέρουν χρυσούς βόλους, κόκκους ἀμεθύστου, τή σφραγίδα μέ τόν κροκόδειλο καί τό χέρι. Νά κατατροπωθοῦν καί νά καταδιωχτοῦν οἱ κάτοικοι τῆς ἐρήμου, νά ζεσταθοῦν τά μέλη σου, νά κατανικηθοῦν οἱ ἐχθροί, ἄνδρες καί γυναῖκες, τοῦ Δυτικοῦ Βασιλείου.

2° »Τρέχα ἔξω, προστασία.

3° »Τό ξόρκι νά ἀπαγγελθεῖ πάνω στόν χρυσό βόλο, σέ κόκκους ἀμεθύστου καί στή σφραγίδα μέ τόν κροκόδειλο καί τό χέρι. Ὅλα μαζί νά δεθοῦν σέ λεπτό ὕφασμα. Θά γίνουν ἔτσι φυλαχτό πού πρέπει νά κρεμαστεῖ στό λαιμό τοῦ παιδιοῦ.

»Δοκιμασμένο!»

Πολλές ἀνθρώπινες δυστυχίες μποροῦν νά ἐξορκιστοῦν μέ αὐτόν τόν τρόπο, ἄν ξέρει κανείς νά ἀπαγγείλει, καί πῶς νά ἀπαγγείλει, τά κατάλληλα μαγικά λόγια. Ὁ ἱερατικός πάπυρος τοῦ Τουρίνου μᾶς δείχνει πῶς ἀντιμετωπίζεται τό κακό πού φέρνει ὁ σκορπιός:[46]

1° «"Ἀλίμονο! Ἀλίμονο! Ὁ σκορπιός γλίστρησε κάτω ἀπό τό δένδρο καί τό κεντρί του ὀρθώθηκε νά τσιμπήσει ὅποιον εἶναι δυνατός, τό βράδυ, ὅταν θά εἶναι ξαπλωμένος καί δέν θά μπορεῖ νά προστατευθεῖ μέ ξόρκι. Ἐξόρκισε, γιά τό χατίρι του, τήν κανάτα μέ τήν μπύρα, ὅπως γίνεται γιά κάθε γενναῖο πολεμιστή!"

2° »Τά ἑπτά παιδιά τοῦ Ρᾶ στέκονται ὄρθια γιά νά προσφέρουν τήν προστασία τους. Δένουν ἑπτά κόμπους στίς ἑπτά κορδέλες τους, τίς βάζουν πάνω στόν πληγωμένο, κι αὐτός σηκώνεται ὄρθιος, ὑγιής πάνω στό χῶμα, ὅπως ὄρθιος στάθηκε ὁ Χόρ, ὑγιής πάνω στό χῶμα, πρίν νά βραδιάσει, τότε πού τόν δάγκασε σκορπιός.

3° »Ἡ μαγική προστασία τοῦ Χόρ εἶναι μαγική προστασία».

Αὐτές οἱ ὁδηγίες ταξίδεψαν ἀνά τούς αἰῶνες καί ἀπαντῶνται σέ ἱερατικούς παπύρους πολύ πιό πρόσφατους, ὅπως τό «βιβλίο τοῦ δράκοντα Ἀπόπ», γιά τό ὁποῖο γράφτηκε: «Αὐτό τό βιβλίο τοῦ δράκοντα Ἀπόπ γράφτηκε ἀπό τόν Ἐσμιόν, γιό τοῦ Πετεμνέστεβ καί τῆς Σεντενταχέτ, ὅταν ὁ βασιλιάς Ἀλέξανδρος, ὁ γιός τοῦ Ἀλεξάνδρου, ἦταν δώδεκα χρόνων, τό 312-311 δηλαδή π.Χ.». Ἡ ἔνατη ὁδηγία τοῦ βιβλίου ὑποδεικνύει:[47]

1° «Αὐτή ἡ ρήση πρέπει νά ἀπαγγελθεῖ πάνω σέ ἕνα σχέδιο τοῦ Ἀπόπ, φτιαγμένο μέ πράσινο χρῶμα σέ καινούργιο φύλλο παπύρου. Βάλε τό φύλλο σ' ἕνα "κουτί" μέ τό ὄνομά σου γραμμένο πάνω, τύλιξε ἕνα σπάγκο γύρω, κάνε ἕναν κόμπο καί ρίχνε το καθημερινά στή φωτιά καθημερινά, ἀφοῦ πρῶτα τό ἔχεις πατήσει κάτω μέ τό ἀριστερό σου πόδι, καί τό ἔχεις φτύσει τέσσερις φορές.

»Ρίχνοντάς το στή φωτιά, θά λές: "Ὁ Ρᾶ σέ κατανικάει Ἀπόπ!" (Τέσσερις φορές.) "Ὁ Χόρ νικάει τόν ἐχθρό του." (Τέσσερις φορές.) "Ὁ βασιλιάς –νά ζήσει, νά 'ναι καλά κι εὐτυχισμένος!– νικάει ὅλους τούς ἐχθρούς του." (Τέσσερις φορές.)

2° »Γράψε κατόπιν στό κουτί τά ὀνόματα ὅλων τῶν χωρικῶν, ἀνδρῶν καί γυναικῶν, πού φοβᾶσαι, πρόσθεσε ἀπό κάτω τά ὀνόματα ὅλων τῶν ἐχθρῶν τοῦ βασιλιᾶ –νά ζήσει, νά 'ναι καλά κι εὐτυχισμένος– νεκρῶν καί ζωντανῶν, κι ἀκόμη τά ὀνόματα τῶν πατεράδων, τῶν μανάδων καί τῶν παιδιῶν τους. Φτιάξε τά κέρινα ὁμοιώματά τους καί ρίξε τα στή φωτιά, μετά τό ὄνομα τοῦ Ἀπόπ!

3° »Δυνάμωνε τή φωτιά ὅταν ὁ Ρᾶ ἀρχίζει τό ἡμερήσιο ταξίδι[του], σκέψου νά τό ξανακάνεις ὅταν ὁ Ρᾶ στέκεται ὄρθιος [στήν κορυφή τῆς καθημερινῆς του διαδρομῆς] καθώς καί ὅταν πηγαίνει νά ἀναπαυθεῖ στή χώρα τῆς ζωῆς καί τό φῶς [ἀναπαύεται] στίς βουνοκορφές.

4° »Δέν ὑπάρχει, στ' ἀλήθεια, πιό ἀποτελεσματική συνταγή. Εἶναι χρήσιμο νά γίνεται τόσο στή γῆ ὅσο καί στό Δυτικό Βασίλειο».

Ἡ αἰγυπτιακή μαγεία ἱκανοποιοῦσε τίς ἀνάγκες ὄχι μόνο τῆς ἐπίγειας ζωῆς, ἀλλά καί τῆς μεταθανάτιας. Τά μάγια της ἔφερναν σέ ἐπικοινωνία τόν κόσμο τῶν ζωντανῶν μέ τούς θεούς, ἀλλά καί μέ τά πνεύματα τῶν νεκρῶν, πού, πολλές φορές, μποροῦσαν νά ἀποδειχτοῦν κακοποιά. Οἱ πρακτικές της περιλάμβαναν κυρίως μαγικές φράσεις, εὐχές ἤ προσταγές, ἐνίοτε καί ἀπειλές πρός τούς θεούς γιά νά ὑποχρεωθοῦν νά βοηθήσουν τούς ἀνθρώπους, καθώς καί πλῆθος τεχνασμάτων. Ἕνας μάγος, παραδείγματος χάρη, διατάζει, στό ὄνομα τοῦ

Ρᾶ, ἕνα φίδι νά ἀφήσει ἥσυχο τόν ἄνθρωπο τόν ὁποῖο δάγκωσε, γιατί εἶχε κάνει λάθος, ἄλλον ἔπρεπε νά δαγκώσει. Ἕνας ἄλλος θέλει νά ἀπομακρύνει ἕναν κροκόδειλο καί τοῦ ζητάει νά ἀπαντήσει σέ αἰνίγματα. Φαντάζεται πώς τό θηρίο θά ἀπορροφηθεῖ, ἀναζητώντας τή λύση, καί θά ξεχάσει νά ἐπιτεθεῖ.

Μέ ἀκατανόητες ἐκφράσεις, σάν ἐκεῖνες πού ἀπαντῶνται στούς ἑλληνικούς μαγικούς παπύρους, οἱ αἰγύπτιοι μάγοι περιέκοπταν ἤ ἀλλοίωναν τίς διάφορες μαγικές ρήσεις, γιά νά δίνουν τήν ἐντύπωση πώς πρόκειται γιά ἐκδηλώσεις ἀνωτέρων δυνάμεων. Ὅπως οἱ ἕλληνες συνάδελφοί τους, χρησιμοποιοῦσαν καί αὐτοί διάφορα φυλαχτά: κοῦκλες, ἀνάγλυφα, ἐγχάρακτες παραστάσεις σέ πέτρα, μέταλλο, πορσελάνη ἤ γυαλί. Κομματάκια ἀπό πάπυρο ἤ ἄλλο ὑλικό, μέ μαγικές φράσεις ἤ παραστάσεις. Μικρές ὑφασμάτινες θῆκες, πού ἔκλειναν μέ σπάγκους καί κορδέλες ἤ φαρδιές ὑφασμάτινες ταινίες, μέσα στίς ὁποῖες ἔκρυβαν διάφορα μικροαντικείμενα. Καμιά φορά, ἐπίσης, οἱ μάγοι πετσόκοβαν ὁρισμένα ἱερογλυφικά, γιά νά τούς προσδώσουν εἰδικό νόημα. Λιοντάρια καί φίδια ἀκρωτηριασμένα μέ μαχαίρι, ἤ ἁρπαχτικά πουλιά χωρίς πόδια, εἶναι ἰδιαίτερα ἀποκαλυπτικά.

Αἰγυπτιακή ἰδιομορφία ὡστόσο ἀποτελοῦσε ἡ ἀνέγερση σέ δημόσιο χῶρο (σέ ναΐσκους, ἐκεῖ ὅπου ξεκινοῦσαν οἱ δρόμοι γιά τίς ἄμμους τῆς ἐρήμου ἤ στά σανατόρια τῶν ναῶν) ἑνός ἀγάλματος, θεοῦ ἤ ἀνθρώπου, καλυμμένου μέ μαγικές ἐπιγραφές κατά τῶν φιδιῶν, τῶν κροκοδείλων καί τῶν σκορπιῶν. Οἱ ἐνδιαφερόμενοι κατέβρεχαν τό ἄγαλμα μέ νερό καί ἐξασφάλιζαν προστασία ἀπό τά ἐπικίνδυνα αὐτά ζῶα, πίνοντας αὐτό τό νερό πού ἐμπεριεῖχε ὅλες τίς μαγικές ἀρετές τοῦ κειμένου. Ἄλλοι πάλι χρησιμοποιοῦσαν τό νερό πού κυλοῦσε ἀπό τό μαγικό ἄγαλμα γιά νά ραντίσουν τό σῶμα τους. Μποροῦσε ἐπίσης κανείς νά διαλύσει μέσα σέ μιά κούπα ἕνα κομμάτι ἀπό πήλινο ὄστρακο ἤ ἀπό πάπυρο, μέ μαγικές πάντοτε ἐπιγραφές, καί νά πιεῖ κατόπιν τό διάλυμα.[48]

Πιό κλασική ἦταν ἡ προσφυγή σέ κέρινες κοῦκλες, ὑποκατάστατα σωμάτων ζωντανῶν ἀνθρώπων. Στά κέρινα αὐτά ὁμοιώματα, οἱ Αἰγύπτιοι ἐπέβαλλαν τίς δοκιμασίες πού εὔχονταν νά ὑποστοῦν οἱ ἐχθροί τους, καί τό κακό μεταβιβαζόταν ἀπό τό κερί στό ζωντανό σῶμα. Καί οἱ ἕλληνες μάγοι χρησιμοποιοῦσαν εὐρύτατα αὐτήν τή μέθοδο, πού ἀπαντᾶται σέ ὅλες τίς ἐποχές καί σέ ὅλους τούς πολιτισμούς. Τέτοια ἀγαλματάκια βρέθηκαν ἀρκετά στήν Αἴγυπτο, συνοδευόμενα, μερικές φορές, ἀπό πολύ εὔγλωττα μαγικά κείμενα.

Ὅπως ἡ ἑλληνική, καί ἡ αἰγυπτιακή μαγεία προσέγγιζε συχνά τήν ἰατρική. Ἔπρεπε, ἐξ ὁρισμοῦ, νά ἀντιμετωπίσει ὁρισμένες ἀρρώστιες καί χρησιμοποιοῦσε ὁλόκληρο φαρμακευτικό ἐξοπλισμό. Καθώς ὅμως δέν μποροῦμε νά ἀναγνωρίσουμε πάντοτε ποιά ἦταν ἀκριβῶς ἡ ἀσθένεια, δέν μποροῦμε καί νά κατανοήσουμε τή χρησιμότητα τοῦ ἑνός ἤ τοῦ ἄλλου φαρμάκου. Γιατί, παραδείγματος χάρη, χρησιμοποιοῦσαν ἕνα βότανο, πού ὀνομαζόταν «δρόμος», γιά ἐντριβές στά δαγκώματα λυσσασμένου σκύλου; Γιά ποιό λόγο θεωροῦσαν ἀποτελεσματική τήν μπύρα γιά τά τσιμπήματα τοῦ σκορπιοῦ; Ἡ χρησιμοποίηση ἀλοιφῶν πού περιεῖχαν τρίχες ζώων, γιά ἀντιμετώπιση τῆς φαλάκρας, φαίνεται πιό λογική, ἀλλά γιατί χρησιμοποιοῦσαν ἐπίσης, γιά τόν ἴδιο σκοπό, καί ἀλοιφές φτιαγμένες ἀπό κοπανισμένα σκουλήκια; Γιατί, τέλος, οἱ λεχῶνες θεωροῦσαν ὅτι προστάτευαν τά μωρά τους, τοποθετώντας δίπλα τους βρωμερά περιττώματα; Ὅλες αὐτές οἱ προφυλάξεις, εἶναι ὁλοφάνερο, δέν ἔχουν τήν παραμικρή σχέση μέ κανενός εἴδους ἰατρική. Οἱ θεραπευτικές τους ἰδιότητες δέν μπορεῖ νά εἶναι παρά μαγικές.

Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ ἀποτελεσματικότητα αὐτῶν τῶν πρακτικῶν ἐξαρτιόταν ἀπό τή δύναμη ὑποβολῆς τοῦ μάγου καί μόνον. Ὁ μάγος ἔπρεπε νά δείχνει ὅτι διαθέτει σημαντικές ἐξουσίες καί γι' αὐτό δέν δίσταζε νά τά βάζει μέ τούς θεούς, γιά νά τούς ὑποχρεώσει νά ἐνεργήσουν. Καμιά φορά τούς ἀπειλοῦσε μάλιστα, ὅπως ὁ μάγος ἐκεῖνος πού προσπαθοῦσε νά τρομοκρατήσει τήν Ἀθώρ, τόν Σέθ, τόν Σομπέκ καί τόν Ἄνουβι, λέγοντας: «Ἄν δέν ἀκούσεις τά λόγια μου θά κόψω τό κεφάλι μιᾶς ἀγελάδας στήν πλατεία, μπροστά στό ναό τῆς Ἀθώρ! Θά ἀποκεφαλίσω ἕναν ἱπποπόταμο μπροστά στό ναό τοῦ Σέθ! Θά κάνω τόν Ἄνουβι νά καθίσει τυλιγμένος σέ τομάρι σκυλιοῦ καί θά κάνω τόν Σομπέκ νά καθίσει τυλιγμένος σέ τομάρι κροκοδείλου!»[49] Ἕνας ἄλλος πάλι μάγος βεβαιώνει ὅτι θά ἐκδικηθεῖ τήν πόλη Βούσιρι ἄν ὁ Ραχαράκτης καί οἱ Ἀθώρ δέν τόν συνδράμουν στά ἐρωτικά του σχέδια:[50] «Χαῖρε, Ραχαράκτη, πατέρα τῶν θεῶν! Ἄς χαίρεστε κι ἐσεῖς, οἱ ἑπτά Ἀθώρ, στολισμένες μέ κόκκινες κορδέλες! Σᾶς χαιρετῶ, θεές, ἀρχόντισσες τοῦ οὐρανοῦ καί τῆς γῆς! Κάντε τήν τάδε, κόρη τῆς τάδε, νά ψάχνει νά μέ βρεῖ, ὅπως τό βόδι ψάχνει τήν τροφή του, ὅπως ἡ δούλα ψάχνει νά βρεῖ τά παιδιά της, ὅπως ὁ βοσκός ψάχνει νά βρεῖ τό κοπάδι του! Ἄν δέν τό κάνετε, κι ἄν δέν ἀρχίσει νά μέ ψάχνει ἔτσι, θά βάλω φωτιά στή Βούσιρι, καί θά τήν κάψω!»

Παρατηροῦμε ὅτι ἡ καταγωγή τῆς κόρης προσδιορίζεται ἐδῶ μέ

τό ὄνομα τῆς μητέρας, πράγμα πού θά ἀποτελέσει χαρακτηριστικό τῆς ἑλληνικῆς μαγείας. Κι αὐτό, γιατί ὁ ἀπολύτως ἀκριβής προσδιορισμός τοῦ ὀνόματος ἔχει πρωταρχική σημασία γιά τήν αἰγυπτιακή μαγεία. Ὑπάρχει θεμελιώδης σχέση ἀνάμεσα στήν ἠχητική τοῦ ὀνόματος ἑνός ὄντος καί τήν ἴδια τήν ὕπαρξή του. Γι' αὐτό οἱ αἰγύπτιοι μάγοι ἀπέδιδαν τόσο μεγάλη σημασία στή γνώση τῶν ὀνομάτων τῶν θεῶν καί τῶν πνευμάτων τά ὁποῖα καλοῦσαν, ὅπως ἄλλωστε καί τῶν ἀνθρώπων τούς ὁποίους ἤθελαν νά βοηθήσουν ἤ νά βλάψουν μέ τά μάγια τους. Νά ἀποκαλεῖς κάποιον μέ τό ὄνομά του εἶναι ἡ πρώτη ἀπό τίς ἀναγκαῖες προϋποθέσεις γιά ἀποτελεσματικότητα. Αὐτός εἶναι ὁ λόγος πού ἔκανε τόν μάγο νά προσθέτει πάντοτε τό ὄνομα τοῦ ἐνδιαφερομένου στά ξόρκια ἤ στά μαγικά ἀντικείμενα πού χρησιμοποιοῦσε.

Μέ τή σχολαστική ἐμμονή στό ὄνομα, μέ τίς ἐπικλήσεις, τίς θεραπευτικές ἱεροπραξίες, τήν προσφυγή σέ φυλαχτά καί μαγικές φράσεις, μέ τά μυστικά πού ἦταν, ὑποτίθεται, κρυμμένα στούς ναούς, καί μέ τίς πρακτικές της, πού μεταδίδονταν χάρις στήν προφορική παράδοση, ἡ αἰγυπτιακή μαγεία προσέφερε στούς Ἕλληνες μάγους ὁλόκληρο ὁπλοστάσιο γιά νά μποροῦν νά ἀντιμετωπίσουν τήν κακοβουλία, τήν ἀρρώστια καί τή δυστυχία. Προσέφερε ἐπίσης εὐρύ πεδίο προβληματισμοῦ τῶν διανοουμένων, σέ μιά ἐποχή ὅπου ὁ πειραματισμός ἦταν ἄγνωστος. Μέ τούς προβληματισμούς αὐτούς, κι αὐτές τίς συγκεχυμένες πρακτικές, τράφηκαν τά ἐπιβλητικά ἐκεῖνα πρόσωπα, πού θά ἔπρεπε μᾶλλον νά ὀνομάζονται ποιητές ἤ ὁραματιστές καί ὄχι φιλόσοφοι. Γιατί, στήν πραγματικότητα, βρίσκονται πλησιέστερα στούς μάγους παρά στούς σοφούς τῆς ἀρχαιότητας, κι ἄς προετοιμάζουν τήν ἀνάπτυξη τῆς μετασωκρατικῆς φιλοσοφίας.

Μάγοι καί σοφοί

Δέν πρέπει νά παραξενευόμαστε πού ἀπό τή διπλή αὐτή, βαβυλωνιακή καί αἰγυπτιακή συνάμα, παρακαταθήκη ἀμνημονεύτων γνώσεων, ὅπου συγχέονταν ἰατρική, φαρμακευτική, ἀστρολογία καί ἀστρονομία, βοτανική, γεωλογία, μουσική, νεκρομαντεία, ἀλχημεία, μαντεία, ὀνειρομαντεία, θεουργία, κλπ., πήγασαν τελικά τά πρῶτα συστήματα σκέψης πού γέννησαν τήν ἑλληνική φιλοσοφία. Οἱ πρῶτοι Ἕλληνες σοφοί ἔχουν περισσότερο τή φήμη καί τό ἀνάστημα ἐμπνευσμένων μάγων

παρά αὐστηρῶν διαλεκτικῶν. Ἡ ἀνάγνωση τῶν προσωκρατικῶν εἶναι ἀρκετά κατατοπιστική, ἀπό αὐτή τήν ἄποψη.

Ὁ Θαλῆς ὁ Μιλήσιος, παραδείγματος χάρη, πού γεννήθηκε γύρω στό 640 π.Χ., περίφημος μαθηματικός, ὁ πρῶτος πού χαρακτηρίστηκε σοφός, εἶχε κοσμικές ἀντιλήψεις πού δέν ἀπεῖχαν καί πολύ ἀπό τίς μαγικές. Κατά τόν Διογένη τόν Λαέρτιο,[51] θεωροῦσε ὅτι τό νερό ἦταν ἡ ἀρχή ὅλων τῶν πραγμάτων καί πίστευε πώς ὁ κόσμος ἦταν γεμάτος δαίμονες. Ο Ἀναξίμανδρος ὁ Μιλήσιος, φιλόσοφος τοῦ 6ου π.Χ. αἰώνα, εἶχε, κατά τόν Κικέρωνα,[52] τό χάρισμα τῆς μαντικῆς: «Προειδοποίησε τούς Λακεδαιμονίους ὅτι θά ἔπρεπε νά ἐγκαταλείψουν τήν πόλη καί τά σπίτια τους, νά πάρουν τά ὅπλα τους καί νά πᾶνε νά στρατοπεδεύσουν στό ὕπαιθρο, γιατί τούς ἀπειλοῦσε σεισμός. Ἐν τῷ μεταξύ, ὁλόκληρη ἡ πόλη σωριάστηκε σέ συντρίμμια καί ἡ κορυφή τοῦ Ταϋγέτου, πού κάποτε ἔμοιαζε μέ πρύμνη καραβιοῦ, κατέρρευσε».

Ὁ περίφημος Ἡράκλειτος ὁ Ἐφέσιος, πού ἔζησε γύρω στά 576-480 π.Χ., κατά τόν Διογένη τόν Λαέρτιο,[53] πάλι, ἀποσύρθηκε, πρός τό τέλος τῆς ζωῆς του, στά βουνά καί τρεφόταν μέ χόρτα καί ρίζες. Ἔπαθε ὅμως ὑδρωπικία καί ρώτησε τούς γιατρούς ἄν μποροῦσαν νά μετατρέψουν τή βροχή σέ ξηρασία. Οἱ γιατροί δέν κατάλαβαν τό ἐρώτημα, πού ὄντως δέν εἶναι καί πολύ σαφές, καί τότε ἐκεῖνος ἀντέδρασε παράδοξα, ἀλλά μέ τρόπο πού κανείς μάγος δέν θά ἀποδοκίμαζε: «Ξάπλωσε στόν ἥλιο καί ζήτησε ἀπό τά παιδιά νά τοῦ φτιάξουν ἕνα κατάπλασμα ἀπό σβουνιά ἀγελάδας. Σέ αὐτή τή στάση, πέθανε τήν ἑπομένη καί θάφτηκε στήν ἀγορά. Ὁ Νεάνθης ὁ Κυζίκιος βεβαιώνει ὅμως ὅτι, καθώς ἦταν ἀδύνατον νά τόν ξεκολλήσουν ἀπό τίς σβουνιές, τόν ἄφησαν ἐκεῖ καί στό τέλος τό πτῶμα του ἔγινε ἀγνώριστο καί κατασπαράχτηκε ἀπό τούς σκύλους». Ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεύς ἔγραψε[54] ἐξάλλου: «Γιά ποιούς προφητεύει ὁ Ἡράκλειτος ὁ Ἐφέσιος; Γιά τούς ὑπνοβάτες, τούς μάγους, τούς βακχεύοντες, τίς μαινάδες καί τούς μυημένους».

Ὁ Πυθαγόρας, πού γεννήθηκε στή Σάμο γύρω στό 580 καί πέθανε τό 504 π.Χ., εἶχε ἀσπαστεῖ δοξασίες, φερμένες ἀπό τή Θράκη ἤ τήν Παλαιστίνη καί, κατά τόν Ἕρμιππο, ὅπως ἀναφέρει ὁ Φλάβιος Ἰώσηπος,[55] προσπαθοῦσε νά ἐπιβάλει παράδοξες ἀπαγορεύσεις. Δέν ἄφηνε κανέναν νά περάσει ἀπό τά σημεῖα ὅπου εἶχε γονατίσει τό γαϊδούρι του, ἀπαγόρευε τήν κατανάλωση νεροῦ, ὑποστηρίζοντας ὅτι φέρνει δίψα, καί θεωροῦσε ὅτι ὁρισμένες φράσεις φέρνουν γρουσουζιά. Ὅπως γράφει ὁ

Πορφύριος,[56] «ὁρισμένοι ὑποστήριζαν πώς ὁλόκληρη ἡ διδασκαλία τοῦ Πυθαγόρα, στίς φυσικές ἐπιστῆμες καί τά μαθηματικά, στηριζόταν σέ γνώσεις τῶν Αἰγυπτίων, Χαλδαίων καί Φοινίκων... Ἐνῶ στά θρησκευτικά ζητήματα καί τήν ἠθική διέδιδε τίς δοξασίες τῶν μάγων, πού κι ὁ ἴδιος εἶχε υἱοθετήσει». Ὁ Ἀπολλώνιος πάλι ἀποδίδει στόν Πυθαγόρα ἕνα σωρό μαγικά κατορθώματα: ὅτι πρόβλεψε τό θάνατο ἑνός πλοηγοῦ, ὅτι σκότωσε μέ τά δόντια του ἕνα φαρμακερό φίδι, ὅτι ἄκουγε φωνές πού ἔβγαιναν ἀπό τή θάλασσα καί ὅτι μποροῦσε νά βρίσκεται σέ δυό διαφορετικούς τόπους συγχρόνως. Κάποτε, λέει, μάλιστα, βρέθηκε μέ ἕνα ποδάρι χρυσό.[57] Ἀλλά καί οἱ μαθητές του, κατά τόν ἴδιο συγγραφέα, δέν ἦταν ἄνθρωποι συνηθισμένοι.[58]

Γιά τόν Δημόκριτο διαθέτουμε ἄφθονες μαρτυρίες. Ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεύς[59] ὑπογραμμίζει ὅτι ὁ Δημόκριτος «ἐπισκέφθηκε τή Βαβυλώνα, τήν Περσία καί τήν Αἴγυπτο, ὅπου παρακολούθησε τή διδασκαλία τῶν μάγων καί τῶν ἱερέων». Ὁ Γοργίας, τέλος, ἀναφέρει ὅτι ἦταν ὁ ἴδιος παρών σέ πειράματα μαγείας πού πραγματοποίησε ὁ Ἐμπεδοκλῆς.[60] Κατά τόν Φιλόστρατο,[61] «ὁ Ἐμπεδοκλῆς, περιφερόταν μέ μεγαλοπρέπεια στίς ἑλληνικές πόλεις, μέ μιά κορδέλα ἀπό ὑπέροχη πορφύρα στά μαλλιά καί ἔψαλεν ὕμνους πού ἔλεγαν πώς ἀπό ἄνθρωπος θά γινόταν θεός». Καί τό ἅλμα του στήν Αἴτνα ἦρθε σάν ἐπιστέγασμα μιᾶς τέτοιας σταδιοδρομίας.

Θά μπορούσαμε νά δώσουμε πολλά ἄλλα παραδείγματα μέ παρόμοιες ἐκκεντρικότητες, πού δέν περιορίζονται μόνο στό ντύσιμο. Ὅλα αὐτά δίνουν μιά ἰδέα τοῦ τί ἦταν πραγματικά οἱ πρῶτοι σοφοί, ἤ — ἄν προτιμᾶτε— οἱ τελευταῖοι μάγοι τῆς ἑλληνικῆς πόλης. Ὅπως ἔγραψε ὁ Jean-Pierre Vernant,[62] «τά διάφορα χαρακτηριστικά πού συγκέντρωσαν οἱ Ἕλληνες γιά νά συνθέσουν τήν εἰκόνα ἑνός Ἐπιμενίδη δέν ἀποτελοῦν μεμονωμένη μαρτυρία. Ἕνα πρόσωπο σάν τόν Ἄβαρι —πού ἐγγράφεται μαζί μέ ἄλλους μάγους, ὅπως ὁ Ἀριστέας ἤ ὁ Ἑρμότιμος, στή μυθική πυθαγόρεια παράδοση— δέν εἶναι μόνον ἕνας σαμάνος πού πετᾶ στούς αἰθέρες μέ τό χρυσό του βέλος, πού ζῆ χωρίς τροφή καί στέλνει τήν ψυχή του νά πλανιέται μακριά ἀπό τό σῶμα του, εἶναι συγχρόνως χρησμολόγος, θρησκευτικός μεταρρυθμιστής καί ἐξαγνιστής. Ἐμπνευστής, στό πλαίσιο πάντοτε τῆς ἐπίσημης θρησκείας, ἑνός νέου τελετουργικοῦ».

Πῶς διακρίνεται ὅμως ἡ θρησκεία ἀπό τή μαγεία, στήν ἑλληνική Ἀρχαιότητα;

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ

ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΚΑΙ ΚΑΤΑΔΕΣΙΣ

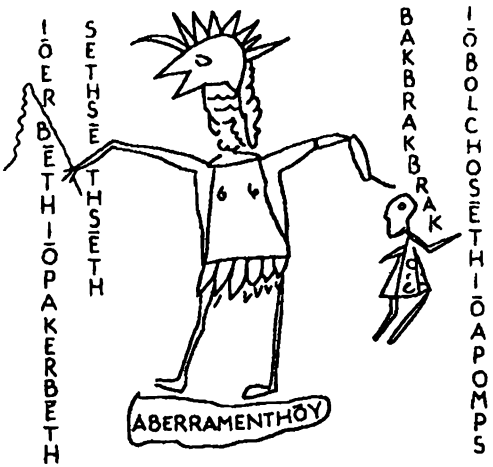

Τί σημαίνει ὁ ὅρος «religio»;

Ὁ διάσημος γλωσσολόγος Emile Benveniste[1] δέν δίστασε νά θέσει τό δύσκολο αὐτό ἐρώτημα: «Τί σημαίνει ὁ ὅρος religio; Ἡ σχετική διαμάχη μένει ἀνοιχτή ἀπό τήν Ἀρχαιότητα. Διαφωνοῦσαν οἱ ἀρχαῖοι, διαφωνοῦν καί οἱ σύγχρονοι. Ταλαντευόμαστε ἀνάμεσα σέ δύο ἑρμηνεῖες, πού ἡ καθεμία κερδίζει νέους ὑποστηρικτές μέρα μέ τή μέρα, ἀλλά τελικά ἀδυνατοῦμε νά καταλήξουμε. Ἡ μία ἄποψη ἐκπροσωπεῖται ἀπό τόν Κικέρωνα (*De natura deorum* II, 28, 72), ἡ ἄλλη ἀπό τόν Λακτάντιο καί τόν Τερτυλλιανό, πού ἀνάγουν τή religio (θρησκεία) στό ligare (δένω). Καί οἱ σημερινοί συγγραφεῖς ἐξακολουθοῦν νά χωρίζονται σέ ὑποστηρικτές τοῦ legere καί ὑπερασπιστές τοῦ ligare». Ἐξετάζοντας τά ἐπιχειρήματα τῶν ὀπαδῶν τῆς μιᾶς ἤ τῆς ἄλλης ἄποψης, ὁ Benveniste δίνει παραδείγματα στά λατινικά, ὅπου religio σημαίνει «ἐνδοιασμός», καί καταλήγει: «Τελικά, religio εἶναι ἕνας δισταγμός πού συγκρατεῖ, ἕνας ἐνδοιασμός πού παρεμποδίζει, καί ὄχι ἕνα αἴσθημα πού προσανατολίζει σέ μία πράξη ἤ πού ἐνθαρρύνει τή στροφή στή λατρεία. Κατά τή γνώμη μας, τό νόημα αὐτό, ἐπιβεβαιω-

μένο ξεκάθαρα ἀπό τή χρήση πού ἔκαναν τῆς λέξης οἱ ἀρχαῖοι, ἐπιβάλλει μιά καί μόνον ἑρμηνεία τῆς religio: αὐτήν πού προτείνει ὁ Κικέρωνας, συνδέοντάς την μέ τό legere».

Καί ὁ Benveniste συνεχίζει:[2] «Τό legere, πού σημαίνει συλλέγω, παίρνω, ἀναγνωρίζω, προσφέρεται γιά πάμπολλες συγκεκριμένες ἐφαρμογές καί ἐκφέρεται μέ διάφορες προθέσεις ὥστε νά ἐκφράζει διανοητικές ἐνέργειες καί συναισθηματικές στάσεις. Τό ἀντίθετο τοῦ lego διατυπώνεται ὡς neg-ligo, "ἀδιαφορῶ". Diligo σημαίνει "συλλέγω, ἀπομονώνοντας καί κατ' ἐπιλογήν, ἐκτιμῶ, ἀγαπῶ". Intelligo σημαίνει "συλλέγω ἐπιλέγοντας, συγκρατῶ ὕστερα ἀπό σκέψη, κατανοῶ". Μήπως ἄλλωστε ἡ λέξη "intelligence" (εὐφυΐα) δέν ἐκφράζει ἀκριβῶς τή δυνατότητα ἐπιλογῆς καί σύνθεσης; Ἀπό τίς συσχετίσεις αὐτές μποροῦμε νά καταλήξουμε καί στό νόημα τοῦ religere "ἐπανασυλλέγω": σημαίνει "ξαναπιάνω γιά νέα ἐπιλογή, ἐπανέρχομαι σέ προηγούμενη στάση" καί ἔχουμε ἔτσι ἕναν θαυμάσιο ὁρισμό τοῦ "θρησκευτικοῦ ἐνδοιασμοῦ"».

Μέ τήν προσέγγιση αὐτή, ἡ θρησκεία ἐμφανίζεται ὡς συνειδητοποίηση ἑνός ἀρραγοῦς συστήματος πεποιθήσεων καί ἐφαρμογῶν. «Ἡ ἔννοια αὐτή», προσθέτει ὁ Benveniste, «φωτίζεται ἀκόμη περισσότερο μέ τήν ἀνάλυση ἑνός ὅρου πού μοιάζει νά ὑποδηλώνει τό ἀντίθετό της, ἐκείνου πού οἱ Ρωμαῖοι ἀποκαλοῦσαν superstitio καί οἱ Ἕλληνες δεισιδαιμονία. Πρόκειται γιά ἰδιότυπη ἔννοια», προσθέτει ὁ Benveniste, «ἔννοια πού δέν μπορεῖ νά γεννήθηκε παρά στό πλαίσιο ἑνός πολιτισμοῦ καί μιᾶς ἐποχῆς πού ἄφηναν στό ἀνθρώπινο πνεῦμα τήν ἐλευθερία νά ἀποστασιοποιηθεῖ ἀρκετά ἀπό τή θρησκεία, ὥστε νά μπορεῖ νά ἀποτιμήσει ποιές εἶναι οἱ φυσιολογικές καί ποιές οἱ ὑπερβολικές μορφές τῆς πίστης καί τῆς λατρείας. Ἡ λέξη προέρχεται ἀπό τό «δεισιδαίμων» – ἐκεῖνος πού φοβᾶται τούς δαίμονες. Ὁ ὅρος, κατά τόν Benveniste, πῆρε δύο διαφορετικές σημασίες, μέ τό πέρασμα τοῦ χρόνου: Ἀρχικά προσδιόριζε ἐκεῖνον πού φοβόταν τούς θεούς (δαίμονες) ὅπως ταιριάζει, τόν εὐσεβή καί θρησκευόμενο. Ἐν συνεχείᾳ, καθώς κινήθηκε σημασιολογικά σέ δύο κατευθύνσεις, κατέληξε νά προσδιορίζει τόν προληπτικό. Ἀπό τή μιά ὁ «δαίμων» πῆρε τή σημερινή σημασία τοῦ δαίμονα καί ἀπό τήν ἄλλη ἡ θρησκευτική πρακτική περιπλέκεται μέ τή σχολαστική τήρηση κανόνων πού ἐκφράζουν μαγικές καί ξενικές ἐπιρροές. Ταυτόχρονα, ἀναδεικνύονται καί οἱ φιλοσοφικές σχολές πού, ἀποστασιοποιημένες ἀπό τά θρησκευτικά πράγματα, κάνουν

διάκριση ἀνάμεσα στήν πραγματική λατρεία καί τήν ἁπλή τυπολατρική πρακτική.»[3]

Ὑπάρχει ὅμως ἕνα κείμενο, περισσότερο ἀποκαλυπτικό ἀπό ὁποιαδήποτε ἀνάλυση: ἡ προσωπογραφία τοῦ προληπτικοῦ, πού συνέταξε ὁ ἕλληνας συγγραφέας πού ἔγινε ἀργότερα γνωστός μέ τό ψευδώνυμο Θεόφραστος. Ὁ Θεόφραστος γεννήθηκε γύρω στό 372 π.Χ. στήν Ἐρεσό, πόλη τῆς μεγάλης αἰολικῆς νήσου Μυτιλήνης (Λέσβου). Μαθητής κατ' ἀρχάς τοῦ Πλάτωνα καί ἐν συνεχείᾳ τοῦ Ἀριστοτέλη, ἄλλαξε τό πραγματικό του ὄνομα Τύρταμος, ἀρχικά σέ Εὔφραστος (αὐτός πού μιλάει καλά) καί τελικά σέ Θεόφραστος (αὐτός πού μιλάει θεϊκά). Τό 323, ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης, ὑπό τήν ἀπειλή κατηγορίας ἐπί ἀσεβείᾳ, ὑποχρεώθηκε νά φύγει ἀπό τήν Ἀθήνα γιά τή Χαλκίδα, ἐμπιστεύθηκε τή διεύθυνση τῆς περιπατητικῆς σχολῆς στόν Θεόφραστο, στόν ὁποῖο κληροδότησε καί τή βιβλιοθήκη του. Ἔκτοτε, ἐπί τριάντα πέντε χρόνια, ὁ Θεόφραστος παρέμεινε ἐπικεφαλῆς τοῦ Λυκείου. Ἰδού λοιπόν τό πορτραίτο τοῦ δεισιδαίμονα πού μᾶς ἄφησε:[4]

«Δεισιδαιμονία εἶναι, νομίζω, τό αἴσθημα φόβου ἀπέναντι στή θεϊκή δύναμη. [2] Καί ἰδού τί εἴδους ἄνθρωπος εἶναι ὁ προληπτικός. Στή γιορτή τῶν Χοῶν, ἀφοῦ ραντίσει τό σῶμα του καί πλύνει τά χέρια του μέ τό νερό τῆς κάθαρσης, βγαίνει ἀπό τό ναό μέ ἕνα κλαδάκι δάφνης στά δόντια του καί κάνει ἔτσι βόλτες, ὅλη μέρα. [3] Συναντάει στό δρόμο του γάτα; Δέν τό κουνάει πρίν νά περάσει ἄλλος ἤ πρίν νά πετάξει τρεῖς πέτρες στό δρόμο πού ἀκολούθησε τό ζῶο. [4] Βλέπει φίδι στό σπίτι του; Ἄν εἶναι χοντροκέφαλο, ἐπικαλεῖται τόν Σαβάζιο, ἄν εἶναι φίδι ἱερό, χτίζει ἀμέσως βωμό σέ ἐκεῖνο τό σημεῖο. [5] Στά σταυροδρόμια, ἀδειάζει ὅλο τό λάδι τῆς ληκύθου του πάνω στίς ἱερές πέτρες, καί δέν ἀπομακρύνεται χωρίς νά πέσει πρῶτα στά γόνατα καί νά προσκυνήσει. [6] Τοῦ τρύπησε κάποιο σακί ἀλεύρι ἀπό τά ποντίκια; Ἀπευθύνεται στόν ἐξηγητή γιά νά δεῖ τί θά κάνει. Καί ἄν αὐτός τόν συμβουλεύσει νά πάει νά μπαλώσει τό σακί, ὁ προληπτικός δέν ὑπακούει ἀλλά τρέχει νά προσφέρει θυσία γιά κατευνασμό. [7] Εἶναι κάποιος πού συνεχῶς ἐξαγνίζει τό σπίτι του, ὑποστηρίζοντας πώς τό ἔχει στοιχειώσει ἡ Ἑκάτη. [8] Ἄν ἀκούσει στό δρόμο του κραυγή κουκουβάγιας ταράσσεται καί δέν προχωράει παρά ἀφοῦ πρῶτα ἀναφωνήσει: "ἡ Ἀθηνᾶ εἶναι ἰσχυρότερη!" [9] Ἀποφεύγει νά πατήσει τάφο, νά πλησιάσει νεκρό ἤ γυναίκα λεχώνα. "Δέν θέλει, λέει, νά μιανθεῖ". [10] Κάθε τέταρτη καί εἰκοστή τέταρτη μέρα τοῦ

μήνα, διατάζει πρῶτα τούς σκλάβους του νά ζεστάνουν κρασί, καί βγαίνει νά ἀγοράσει κλαδιά μυρτιᾶς, λιβάνι καί μελίπηκτα. Κατόπιν, ἀφοῦ ἐπιστρέψει στό σπίτι του, περνάει ὁλόκληρη τή μέρα του στεφανώνοντας τά ἀγάλματα τοῦ Ἑρμαφροδίτου. [11] Ὅταν βλέπει ὄνειρο τρέχει στούς ὀνειροκρίτες, στούς μάντεις καί στούς οἰωνοσκόπους νά μάθει ποιόν θεό ἤ ποιά θεά θά πρέπει νά ἐπικαλεστεῖ. Κάθε μήνα, τρέχει μέ τή γυναίκα του (ἤ τήν παραμάνα, ἄν ἐκείνη δέν εἶναι ἐλεύθερη) καί τά παιδιά του στούς ὀρφικούς ἱερεῖς γιά νά μυηθεῖ στά μυστήρια. [12] Εἶναι ἀπό ἐκείνους πού συναντοῦμε τακτικά στήν ἀκρογιαλιά νά λούζονται γιά νά ἐξαγνιστοῦν. [13] Ἄν συναντήσει κανέναν σκορδοστεφανωμένο, ἀπό ἐκείνους πού τριγυρνοῦν στά τρίστρατα, γυρίζει ἀμέσως στό σπίτι του, καταβρέχει τό κορμί του, ἀπό τό κεφάλι ὥς τά πόδια καί φωνάζει ἱέρειες νά τόν ἐξαγνίσουν, περιφέροντας γύρω του θαλασσινές κρεμμύδες ἤ τό κουφάρι κάποιου κουταβιοῦ. [14] Στή θέα τρελοῦ ἤ ἐπιληπτικοῦ, ἀνατριχιάζει καί φτύνει στόν κόρφο του».

Τήν περιγραφή αὐτή τοῦ προληπτικοῦ ἀπό τόν Θεόφραστο μποροῦμε νά τήν συγκρίνουμε μέ τήν περιγραφή τοῦ Πλουτάρχου:[5] «Στέκεται ὄρθιος, ντυμένος μ' ἕνα σακί, ζωσμένος βρώμικα κουρέλια. Συχνά κυλιέται στή λάσπη, ἐξομολογούμενος ὁρισμένα ἁμαρτήματά του. Πῶς ἔφαγε ἤ ἤπιε ἐκεῖνο ἤ τό ἄλλο, πῶς πῆρε ἕνα δρόμο πού ἀπαγόρευαν τά πνεύματα...»

Ἡ σχολαστικότητα τῶν προφυλάξεων, ὁ ἀόριστος –καί γι' αὐτό ἰσχυρότερος– φόβος τῶν δυνάμεων τοῦ κακοῦ, ἡ προσφυγή σέ πρόσωπα μυημένα, ἡ μοναξιά στήν ὁποία κατά κανόνα κλείνεται ὁ προληπτικός, μᾶς φέρνουν σ' ἕναν κόσμο ὅπου δέν κυβερνάει ἡ θρησκεία, πού ὀργανώνει ἀνοιχτές τελετές, παρουσία ὅλων τῶν πολιτῶν, ἀλλά οὔτε καί ἡ μαγεία ἀκόμη, πού ἐνεργεῖ στή σκιά καί, κατά κανόνα, χωρίς μάρτυρες. Ἄν ὅμως ὁ προληπτικός δέν περιοριστεῖ ἁπλῶς στίς φοβίες του, ἄν προσπαθήσει νά δράσει, ἄν ἐπιδιώξει τή βοήθεια θεῶν ἤ δαιμόνων, ἄν ἐφαρμόσει δοκιμασμένες συνταγές, ἐμπιστευτεῖ τίς ἴδιες του τίς δυνάμεις γιά νά βελτιώσει τήν τύχη του ἤ νά καταστρέψει τήν εὐτυχία τοῦ γείτονά του, ἐξελίσσεται σέ μάγο.

Ἀντί νά χρησιμοποιοῦν ἕναν ἀφηρημένο ὅρο, ὅπως τή «religio», οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες προτιμοῦν νά ἀναφέρονται σέ θρησκευτικά ἔθιμα, σέ τελετουργίες, σέ λατρευτικές πρακτικές. Ὁ ὅρος «θρησκεία», πού ἐμπεριέχει τό νόημα τῆς «λατρείας» καί τῆς «εὐσέβειας»,[6] χρησιμοποιεῖται σπάνια στά λογοτεχνικά κείμενα καί ἐμφανίζεται ξαφνικά

–τόσο στή λογοτεχνία ὅσο καί στίς ἐπιγραφές– τήν ἐποχή τοῦ Αὐγούστου. Ἡ ἀρχαία ἑλληνική γλώσσα καταφεύγει στό οὐδέτερο πληθυντικό «τά ἱερά» γιά νά προσδιορίσει τά θρησκευτικά πράγματα, λατρεῖες, ναούς, τελετουργίες, ἀντικείμενα πού χρησιμοποιοῦνται στίς θυσίες καί λοιπές τελετές, ὅλα μαζί. Μέ δυό λόγια, προτιμήθηκε μιά ἀναλυτική ἔννοια καί ὄχι ἕνας συνθετικός ὅρος.[7] Ἤ, διαφορετικά, αὐτό πού ἔχει τήν πρωταρχική σημασία εἶναι τό τελετουργικό – πράγμα ἀπόλυτα φυσικό, ἀφοῦ ἡ ἑλληνική θρησκεία δέν γνωρίζει οὔτε «ἐκκλησία», οὔτε δόγμα, οὔτε ὀρθοδοξία. Αὐτό πού διακρίνει τό θρησκευτικό τελετουργικό ἀπό τό μαγικό εἶναι. τό ὅτι τό πρῶτο καθορίζεται ἀπό τίς παραδόσεις καί τίς ἀποφάσεις τῆς πόλης, ἐνῶ τό δεύτερο ἀπό τή φαντασία ἤ τά βιώματα τοῦ ἀτόμου.

Τό τελετουργικό τῆς μαγείας

Ὅπως ὑπογραμμίζει ὁ Marcel Mauss,[8] «οἱ προδιαγραφές μιᾶς τελετῆς μαγείας περιλαμβάνουν μία ἤ περισσότερες κεντρικές ἱεροπραξίες, ἀλλά καί κάποιες δευτερεύουσες, πού πρέπει ἐπίσης νά ἐκτελεστοῦν σχολαστικά, ἀκριβῶς ὅπως γίνεται καί στίς θρησκευτικές τελετές. Κάθε φορά πού συναντοῦμε αὐθεντικά τελετουργικά ἤ λειτουργικά ἐγχειρίδια, συναντοῦμε καί ἀκριβή καταγραφή κάθε λεπτομέρειας».

Μιά «ἐπίκληση» τοῦ Ἀπολλώνιου τοῦ Τυανέα, μέ τίτλο «Ἡ γριά πού ἔγινε ὑπηρέτρια τοῦ Ἀπολλώνιου»,[9] προσφέρει ἕνα χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιου τελετουργικοῦ μαγείας:

«Πάρε τό κρανίο ἑνός γαϊδάρου [κατά λέξη: «ἑνός Τυφώνα», ἐπειδή ὁ γάϊδαρος ἦταν τό ζῶο πού εἶχε ἀφιερωθεῖ σ' αὐτήν τή θεότητα] καί σχεδίασε πάνω του μέ τό αἷμα ἑνός μαύρου σκύλου τούς ἑξῆς χαρακτῆρες [ὑποδεικνύονται ἕξι μαγικοί χαρακτῆρες]. Πήγαινε στό μέρος [ὅπου θά γίνουν τά μάγια], κοντά σέ ποταμό ἤ σέ θάλασσα ἤ σέ τρίστρατο, τά μεσάνυχτα, ἄφησε χάμω τό κρανίο, στάσου στό ἀριστερό σου πόδι καί πές: [κάποια μαγικά λόγια πρῶτα καί κατόπιν] "Ἔλα, ἐμφανίσου, θεά, ἐσύ πού ἀποκαλεῖσαι οἰκοδέσποινα". Θά δεῖς ἀμέσως μιά γυναίκα καβάλα σ' ἕνα γαϊδούρι, μιά καλλονή ἀπερίγραπτης, οὐράνιας ὀμορφιᾶς, μιά ἀφάνταστα χαριτωμένη νεαρή γυναίκα. Μόλις τήν δεῖς, πέσε στά γόνατα καί πές: "Σ' εὐχαριστῶ, ὦ δέσποινα, πού ἐμφανίστηκες. Κρίνε με ἀντάξιό σου καί εὐαρεστήσου νά

κάνεις ὅ,τι σοῦ ἀναθέσω." Ἡ θεά θά σέ ρωτήσει τότε: "Τί ἀκριβῶς ἔχεις στό μυαλό σου;" Ἀπάντησε: "Σέ χρειάζομαι, δέξου νά γίνεις ὑπηρέτριά μου σέ ὅλες τίς δυσκολίες τῆς ζωῆς". Ἡ γυναίκα θά κατέβει ἀμέσως ἀπό τό γαϊδούρι καί θά μεταμορφωθεῖ σέ γριά. Ὕστερα, ἡ γριά θά πεῖ: "Θά γίνω ὑπηρέτριά σου καί δέν θά σέ ἐγκαταλείψω ποτέ." Ἀμέσως κατόπιν θά ξαναβρεῖ τήν πρότερη ὀμορφιά της καί θά σέ παρακαλέσει νά τήν ἀφήσεις νά φύγει. Ἐσύ ὅμως θά τῆς πεῖς: ""Ὄχι, κυρά μου! Θά σέ κρατήσω μέχρι νά γίνει δική μου ἡ γριά." Μόλις τό ἀκούσει αὐτό, ἡ δέσποινα θά ξαναμεταμορφωθεῖ σέ γριά. Θά ξεριζώσει ἕνα δόντι της, κι ἕνα δόντι τοῦ γαϊδουριοῦ, καί θά σοῦ τά προσφέρει. Ἀπό τή στιγμή αὐτή, κι ἄν δέν ἀποφασίσεις νά τήν ἐλευθερώσεις ἀμέσως, ἡ γριά δέν θά σέ ἐγκαταλείψει πιά. Καί θά ἀπολαύσεις μεγάλες εὐεργεσίες. Ὅ,τι ἐπιθυμήσει ἡ καρδιά σου, θά τό πετύχει ἡ γριά. Θά διατηρήσει ἀνέγγιχτη τήν περιουσία σου καί, κυρίως, θά ξεσκεπάσει ὅλα τά σκοτεινά σχέδια πού καταστρώνουν οἱ ἐχθροί σου, ἐναντίον σου. Θά σοῦ τά λέει, στ' ἀλήθεια, ὅλα, καί δέν θά σέ ἐγκαταλείψει ποτέ. Τόση θά εἶναι ἡ καλοσύνη της ἀπέναντί σου. Ἄν ὡστόσο τό θελήσεις ἐσύ, ὑπάρχει τρόπος νά τήν ἐλευθερώσεις – ἀλλά καλύτερα νά μήν τό κάνεις! Πάρε τό δόντι της, καί τό δόντι τοῦ γαϊδουριοῦ, ἄναψε φωτιά καί ρίξε τα μέσα. Στή στιγμή, ἡ γριά θά βγάλει μιά στριγγλιά καί θά ἐξαφανιστεῖ χωρίς νά ἀφήσει ἴχνη. Μήν ἀποτολμήσεις ὅμως νά τήν ἐλευθερώσεις, γιατί δέν θά μπορέσεις ἔπειτα νά τήν ἀντικαταστήσεις ποτέ. Ἐλευθέρωσε ὡστόσο τή θεά ὅταν θά εἶσαι πιά σίγουρος ὅτι ἡ γριά θά ἐξακολουθήσει νά σέ ὑπηρετεῖ, προφέροντας: [ἕξι μαγικές λέξεις]. Μόλις ἡ γριά τό ἀκούσει, ἡ θεά θά ἀνέβει στό γαϊδούρι της καί θά φύγει».

Ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἀντεστραμμένη σχέση ἐξαρτήσεως ἀνάμεσα στόν μάγο καί στή θεότητα, πού ἐπιβάλλει ἐδῶ τό τελετουργικό, ἀξιοσημείωτη ἐπίσης εἶναι ἡ σημασία πού ἔχουν γιά τή μαγική πράξη τό χρησιμοποιούμενο ὑλικό, ὁ ἐπιλεγόμενος τόπος, οἱ προφερόμενες ἀκατανόητες φράσεις, οἱ χειρονομίες καί ὁ τόνος ἀπαγγελίας. Ἡ ἐπιτυχία τῆς ἐπίκλησης ἐξαρτᾶται ἀπό τό μέρος ὅπου ψάλλονται οἱ ὕμνοι καί πραγματοποιεῖται ἡ τελετή, ἀπό τή θέληση ἐκείνου πού κάνει τά μάγια, ἀπό τήν προσεκτική, ἐκ μέρους του, τήρηση ὅλων τῶν κανόνων. Ἡ πρᾶξις καί ὁ λόγος ἐπιδέχονται ὁρισμένες διαφοροποιήσεις, ἀλλά ἡ «πρακτική» καί τά «λόγια» πρέπει νά προσαρμόζονται στήν ἰδιαιτερότητα τῶν περιστάσεων.

Ἰδού, πῶς πρέπει νά ἐνεργήσετε γιά τήν ἀποθέωση μιᾶς γάτας, ὥστε νά τήν κάνετε σύμμαχο στά μάγια σας:[10]

«Πάρε ἕναν ἀρσενικό γάτο καί κάνε τον ἐσιές [πνιγμένο, δηλαδή, σάν τόν Ὄσιρι] βυθίζοντας τό σῶμα του στό νερό. Ὅση ὥρα τόν πνίγεις, πρόφερε μιά μαγική φράση ἀπό πάνω του. Φράση πού πρέπει νά συνοδεύει τό πνίξιμο: "Ἔλα σ' ἐμένα, ἐσύ πού κυβερνᾶς τή μορφή τοῦ Ἥλιου, γατόμορφε θεέ. Ἔλα καί δές πῶς προσβάλλεται ἡ μορφή σου ἀπό τούς ἀντιπάλους σου πού ὀνομάζονται [NN]. Ἀνταπόδωσε τους τά ἴδια, πραγματοποίησε κι ἐσύ τά ἴδια μάγια, γιατί ἐσένα ἐπικαλοῦμαι, πνεῦμα ἱερό. Χάρισέ μου δύναμη καί ἰσχύ νά πολεμήσω τούς ἐχθρούς σου, αὐτούς τούς [NN], γιατί σέ ἐξορκίζω μέ τά ἀληθινά σου ὀνόματα [ὀνόματα μαγικά]. Ξύπνα γιά χάρη μου, γατόμορφε θεέ, κάνε αὐτά τά μάγια." Διατύπωσε κατόπιν τίς ἐπιθυμίες σου. Πάρε κατόπιν τό γάτο καί βάλε του στόν πισινό, στό στόμα καί τό λαρύγγι τρεῖς λεπίδες (ἀπό μολύβι;). Γράψε μέ κινάβαρι σέ ἕνα καθαρό φύλλο παπύρου τήν προσευχή πού συνοδεύει τά μάγια, κι ὕστερα ζωγράφισε πάνω στό φύλλο τά ἅρματα, τούς ἡνιόχους, τά καθίσματά τους καί τά ἀγωνιστικά ἄλογα. Τύλιξε τό γάτο σ' αὐτό τό φύλλο καί θάψε τον, ἀφοῦ πρῶτα ἀνάψεις, χαρούμενος, ἑπτά λυχνίες πάνω σέ ἑπτά διάτρητα τοῦβλα καί τοῦ προσφέρεις θυσία καπνό ἀπό ρητίνη. Πάρε προσεκτικά τό σῶμα του καί διατήρησέ το, τοποθετώντας το σέ τάφο ἤ ἄλλο ταφικό μέρος [ἀκολουθοῦν ἐδῶ μαγικές λέξεις]... Πάρε νερό, ἀπό ἐκεῖ ὅπου ἔπνιξες τό γάτο, καί ράντισε τό στάδιο ἤ τό μέρος ὅπου ἐνεργεῖς. Ἰδού ποιά προσευχή πρέπει νά πεῖς πάνω στό νερό τοῦ πνιγμοῦ, τήν ὥρα πού ραντίζεις: "Σ' ἐσένα ἀπευθύνομαι, μητέρα ὅλων τῶν ἀνθρώπων [Ἴσιδα], σ' ἐσένα πού συγκέντρωσες τά μέλη τοῦ Μελιούχου [τοῦ Ὄσιρι] καί ἐπικαλοῦμαι τόν ἴδιο τόν Μελιοῦχο [λόγια μαγικά], ἐσύ πού κατατροπώνεις τούς δαίμονες [ἀπευθύνεται στήν Ἴσιδα], θεά τῶν νεκρῶν, Ἑρμῆ, Ἑκάτη, Ἑρμεκάτη [λόγια μαγικά]. Σέ ἱκετεύω, δαίμονα πού ἐγώ, ἐδῶ, σέ ξύπνησα, κι ἐσένα, δαίμονα τοῦ γάτου πού ἔγινε πνεῦμα. Ἔλα σ' ἐμένα, σήμερα, καί ἀπό αὐτή τή στιγμή, κάνε, γιά τό χατίρι μου, ἀποτελεσματικά αὐτά τά μάγια"».

Ἡ θεότητα στήν ὁποία ἀπευθύνεται αὐτή ἡ ἐπίκληση εἶναι ἡ Σεχμέτ-Μπαστίτ, πού ἀπαντᾶται συχνά στά αἰγυπτιακά μαγικά κείμενα. Τά μάγια αὐτά ἔχουν ὡς στόχο νά δέσουν ἕναν ἀντίπαλο στήν ἁρματοδρομία καί προσπαθοῦν νά προκαλέσουν ἐναντίον του τήν ὀργή τοῦ θεοῦ. Ἐπιβάλλεται σ' ἕνα γάτο τό μαρτύριο τοῦ Ὄσιρι καί ἐξο-

μοιώνεται ὁ ἀντίπαλος ἀθλητής μέ τόν Σέθ-Τυφώνα, πού εἶχε κάποτε πνίξει τόν Ὄσιρι. Ὅλη λοιπόν ἡ μαγική πρακτική στηρίζεται στό μύθο τοῦ πνιγμένου Ὄσιρι, πού ἐγκαταλείφθηκε ἀπό τόν ἀντίπαλό του στά κύματα, κλεισμένος σέ φέρετρο, καί ταξίδεψε ἔτσι ὥς τή Φοινίκη. Καί ἡ Ἴσις-Ἑκάτη περισυνέλεξε κατόπιν, μέ τή βοήθεια τοῦ Ἑρμῆ-Θώτ, τά μέλη τοῦ νεκροῦ ἀδελφοῦ της. Ἔτσι δικαιολογεῖται ἡ τριπλή ἐπίκληση τῆς Ἴσιδας, τοῦ Ὄσιρι καί τοῦ Ἑρμῆ. Τό νεκρό ζῶο θεοποιεῖται λοιπόν, ταυτιζόμενο μέ τόν Ὄσιρι, γιατί πνίγηκε κι αὐτό σάν τόν Ὄσιρι καί γιατί μιά εἰδική προσευχή ἔκανε τό πνεῦμα τοῦ θεοῦ νά περάσει στό πνιγμένο σῶμα του. Ἡ ἐν λόγῳ μαγική πρακτική στηρίζεται στή μίμηση γεγονότων πού περιγράφει ἕνας θεϊκός μύθος. Ἄλλες τελετές συμβουλεύουν τό πνίξιμο γερακιοῦ, μυγαλῆς ἤ σαύρας. Τήν ἴδια ἀξιοζήλευτη μοίρα ἔχουν ἄλλωστε, σέ ἕνα ἄλλο κείμενο, δυό σκαραβαῖοι.

Οἱ μαγικές ἐπιγραφές δέν δίνουν συνήθως τόσες λεπτομέρειες. Παραδείγματος χάρη, σέ ἕναν πάπυρο τῆς Βρετανικῆς Βιβλιοθήκης,[11] διαβάζουμε:

«Ὅταν τρῶς καί πίνεις, παῖρνε τά πρῶτα κομάτια καί φέρνε τα σ' ἕνα πιάτο στό ναό, λέγοντας: "Τάδε, εἴθε νά ρθεῖς νά μέ ὑπηρετεῖς, συμμορφούμενος μέ τίς ἐπιταγές τοῦ θεοῦ. Τό ὄνομά μου εἶναι [νά προστεθεῖ]. Ὦ Ἰαώ, Σαβαώθ, Ζαβαρβαθιαώ, Ἀδωνάι, εἴθε ἡ Τάδε [νά προστεθεῖ τό ὄνομα] νά μέ ἀγαπήσει, ἐμένα τόν [νά προστεθεῖ τό ὄνομα] μέ ἔρωτα θεῖο κι ἄσβεστο." Μαγική φράση πού προφέρεται: "Σέ ἐξορκίζω, ἐσένα καθώς καί τό πνεῦμα πού σέ συνοδεύει. Σοῦ μιλάει ὁ μεγάλος καί πανίσχυρος θεός Σάθις, Πεφούθ, Μουρόφ, Ἀνούρ [= Ὄνουρις], Οὐφιρίγχ. Εἴθε ἡ [NN] νά μοῦ φανεῖ εὐνοϊκή. Νά μέ δεῖ καί ἀφοῦ μέ δεῖ, νά μέ ἐρωτευθεῖ, καί κανείς νά μήν μπορεῖ νά πεῖ ἐκεῖ λόγια ἐχθρικά [μαγικές λέξεις]". Ἄλλη μαγική εὐχή: "Εἴθε ἡ [νά παρεμβληθεῖ τό ὄνομα] νά μέ ἐρωτευθεῖ μόλις μέ δεῖ καί νά μήν μπορεῖ νά μοῦ ἀντισταθεῖ ἀπό ντροπή, ὦ μεγάλε καί πανίσχυρε θεέ". Κατόπιν, ὅταν τήν συναντήσεις, φύσηξε δυνατά τρεῖς φορές, κοιτάζοντάς την ἔντονα, κι αὐτή θά σοῦ χαμογελάσει. Αὐτό θά εἶναι τό σημάδι πώς σ' ἐρωτεύτηκε».

Ἰδού κι ἕνα ἄλλο ξόρκι ἀπό τήν ἴδια πηγή:[12]

«Ξόρκι γιά τήν ἀπομάκρυνση τῶν ἐχθρικῶν πνευμάτων. Ἀποτελεσματικό σέ ὅλες τίς περιπτώσεις: γιά τούς ἐχθρούς, τούς κατηγόρους, τούς κλέφτες, τούς φόβους καί τούς ἐφιάλτες. Πάρε μιά χρυσή

ἤ ἀσημένια πλάκα, χάραξε πάνω της τούς μαγικούς χαρακτῆρες καί τίς μαγικές λέξεις, κι ἀφοῦ τῆς δώσεις ἔτσι δύναμη, κράτα τήν πάντοτε μαζί σου, μέ καρδιά ἁγνή. Τό σχέδιο εἶναι [σχέδιο πού πρέπει νά χαραχθεῖ στή μαγική πλάκα]».

Δύο κόσμοι

Τά λίγα αὐτά παραδείγματα ἀποδεικνύουν πώς ἡ μαγεία χρησιμοποιεῖ τή θρησκεία, γιατί τά μάγια χρειάζονται θεούς ἤ καί ναούς καμιά φορά. Σέ ὁρισμένες μάλιστα περιπτώσεις ἡ μαγεία ἀναζητεῖ σημεῖα ἀναφορᾶς σέ μυθολογικές ἀποκαλύψεις πού ἐξηγοῦν, τάχα, τά μυστικά τοῦ κόσμου. Δέν θά πρέπει ὅμως νά συμπεράνουμε πώς οἱ δύο αὐτές διαφορετικές μορφές μεταφυσικῆς ἀντίληψης μποροῦν ποτέ νά ἀναχθοῦν ἡ μιά στήν ἄλλη. Στήν πραγματικότητα διαφέρουν ριζικά ὅσον ἀφορᾶ τίς παραστάσεις καί τούς παράγοντες πού ἐνεργοποιοῦν, ἀλλά καί τίς τελετές πού χρησιμοποιοῦν, τή φύση τοῦ ἱεροῦ πού προάγουν καί τή θέση πού κατέχουν στήν κοινωνία. Οἱ δύο αὐτές μεθοδολογίες ἔκφρασης τῆς πίστης ἀντιπροσωπεύουν κατά βάθος δύο κόσμους ἐντελῶς ξεχωριστούς. Καί τώρα, ἄς προσπαθήσουμε νά ἐφαρμόσουμε τίς παρατηρήσεις τοῦ Marcel Mauss στήν περίπτωση τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας.

Ἡ θρησκεία εἶναι ἕνα ἀπό τά μέσα πού χρησιμοποιεῖ ἡ ἀρχαία ἑλληνική πόλη γιά νά ἐντάξει τούς πολίτες της τόσο στήν κοινωνία στήν ὁποία ζοῦν, ὅσο καί στόν πολιτισμό πού, μέ βάση τή γλώσσα πού μιλοῦν, τούς ἀντιπροσωπεύει. Κάθε πολίτης αἰχμαλωτίζεται σέ ἕνα δίκτυο ἑορτῶν καί τελετῶν πού ἔχουν στόχο νά τονώσουν τόν πατριωτισμό καί τίς οἰκογενειακές ἀρετές. Ὁ καθένας, στό σπίτι ἤ στήν πόλη, λειτουργεῖ ὡς ἱερέας τῶν οἰκογενειακῶν ἤ τῶν ἐθνικῶν θεῶν. Καί ἐπαναλαμβάνει, στά μάτια τῶν δικῶν του ἀλλά καί τῶν ξένων, τελετουργικές ἱεροπραξίες πού ἔχουν ἤδη καθιερωθεῖ ἀπό τούς προγόνους του. Ἐκεῖνοι, ἀντιθέτως, πού προσφεύγουν στά μάγια, ἐνεργοῦν στά κρυφά, μακριά ἀπό τά ἀδιάκριτα βλέμματα, κλεισμένοι στή μοναξιά πού ἐπιβάλλουν οἱ ἰδιόμορφες ἐπιδιώξεις τους. Ὁ κόσμος τους εἶναι ὁ κόσμος τοῦ ἀπόκρυφου, τῆς ἄμεσης, χωρίς τήν παρέμβαση τῆς πόλης, σχέσης τοῦ ἀτόμου μέ τίς ὑπερφυσικές δυνάμεις πού θά μποροῦσαν νά τό βοηθήσουν.

Δύο διαφορετικές ἀντιλήψεις τῆς ἔννοιας τοῦ ἱεροῦ ἔρχονται ἔτσι ἀντιμέτωπες. Ἡ θρησκεία ἔχει νά κάνει μέ τή συλλογική πίστη, ἡ μαγεία συνδέεται περισσότερο μέ τίς προλήψεις. Τό διαπιστώσαμε ἤδη μέ τόν μαθητευόμενο μάγο τοῦ Θεοφράστου, καί ἀκόμη σαφέστερα μέ τίς μαγικές πρακτικές πού περιγράψαμε. Ἡ θρησκεία διακηρύσσει τήν παντοδυναμία τῶν θεῶν. Ὁ μάγος δέν τήν ἀρνεῖται, ἀλλά καταφεύγει στή μεσολάβηση δαιμόνων γιά νά πετύχει τούς σκοπούς του. Ὁ ἁπλός πολίτης ζῆ σέ κατάσταση ὑποταγῆς στούς θεούς. Ὁ μάγος τοποθετεῖ τόν ἑαυτό του σέ θέση ἰσχύος καί προσπαθεῖ νά ὑποτάξει τούς θεούς στήν ἐξυπηρέτηση τῶν προσωπικῶν του ἐπιδιώξεων. Αὐτή ὅμως ἡ ὑπέρτατη ἀλαζονεία ἀντιπροσωπεύει τό βαρύτερο ἔγκλημα πού θά μποροῦσε νά διανοηθεῖ πολίτης. Εἶναι ἡ ὕβρις τῆς πρόταξης τοῦ ἀτομικοῦ συμφέροντος ἔναντι τοῦ συλλογικοῦ, εἶναι τό παράπτωμα πού ἡ πόλη τιμωρεῖ αὐστηρότερα ἀπό ὅλα τά ἄλλα. Ὁ ἕλληνας μάγος καταλήγει μάλιστα νά χρησιμοποιεῖ καί τό θάνατο ἤ τούς νεκρούς γιά τήν εὐόδωση τῶν σκοπῶν του. Ὁ κόσμος τῆς μαγείας εἶναι ἡ κοινωνία ἀντεστραμμένη. Καί ἀπόδειξη εἶναι ὅτι στόν κόσμο αὐτόν κυβερνοῦν οἱ γυναῖκες, αὐτές ἀκριβῶς πού δέν διαθέτουν πολιτικά δικαιώματα στήν κοινωνία τῆς πόλης. Στή θρησκεία, τό ἱερό βρίσκεται μέ τό μέρος τῆς ἐξουσίας: ὁ ἱερέας πού ἱερουργεῖ, ἐνεργεῖ στό ὄνομα τῆς πόλης, ὁ βασιλιάς εἶναι πρόσωπο ἱερό. Ἡ μαγεία, ἀπό τήν πλευρά της, τοποθετεῖται στό χῶρο τῆς παρόρμησης, τῆς ἀτομικῆς θέλησης πού ἀψηφᾶ τήν ἐξουσία. Μέ τή θρησκεία ἐκφράζεται ὁ πολιτισμός. Μέ τή μαγεία ἐκφράζεται ἡ αὐθόρμητη φύση, ἀκόμη κι ὅταν ὁ μάγος προσπαθεῖ νά κωδικοποιήσει τίς πιό ἀποτελεσματικές του συνταγές.

Ἰδού γιατί τά τελετουργικά τῆς θρησκείας καί τῆς μαγείας διαφέρουν τόσο πολύ, γιά νά μήν ποῦμε ὅτι εἶναι ἀντίθετα. Στήν ἑλληνική πόλη, τό ἐπίσημο τελετουργικό καθορίζει σχολαστικά τίς ὑποχρεωτικές φάσεις κάθε ἑορτῆς: πομπή, προσευχές, σπονδές καί θυσίες ἀκολουθοῦν ἕνα πρόγραμμα πού παρέμεινε ἀναλλοίωτο ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Ὁμήρου ὥς τά χρόνια τῶν ρωμαίων αὐτοκρατόρων. Στή θρησκεία, οἱ διάφορες τελετές εἶναι προβλέψιμες, πλήρως ὁρισμένες καί δημόσιες. Στή μαγεία εἶναι ἀπρόβλεπτες, ἀόριστες καί μυστικές. Ὅπως θά παρατηρήσατε, ἡ μαγική τελετή δέν πραγματοποιεῖται στό ναό ἤ μπροστά στόν οἰκογενειακό βωμό, ἀλλά τή νύχτα, στό δάσος, μακριά ἀπό τά σπίτια ἤ στή σκιά κάποιας ἀπόμερης γωνιᾶς τοῦ σπιτιοῦ.

Ἐνῶ ἡ θρησκευτική τελετή ἀναζητᾶ τή δημοσιότητα καί τό φῶς τῆς ἡμέρας, ἡ μαγική τά ἀποφεύγει. Ὁ μάγος προσπαθεῖ νά ξεφύγει ἀπό τό κοινό, ἀκόμη κι ὅταν εἶναι ὑποχρεωμένος νά ἐνεργεῖ παρουσία του. Οἱ χειρονομίες του εἶναι φευγαλέες, τά λόγια του συγκεχυμένοι ψίθυροι. Ὁ ἐμπειρικός γιατρός καί ὁ θεραπευτής, πού εἶναι ὑποχρεωμένοι νά δράσουν μπροστά σέ ὅλη τήν οἰκογένεια, μασοῦν τίς φράσεις πού προφέρουν, ἐκτελοῦν βιαστικά μυστηριώδεις χειρονομίες καί καταφεύγουν συστηματικά σέ ἀληθινή ἤ προσποιητή ἔκσταση. Μέ δυό λόγια, στήν ἑλληνική πόλη, ὅπως καί στά βάθη τῆς Ἀφρικῆς ἤ τῶν Ἄνδεων, ὁ ἱερέας ἐνεργεῖ στό ὄνομα ὅλων, μπροστά σέ ὅλους καί γιά ὅλους, ἐνῶ ὁ μάγος ἀποτραβιέται, ἀπομονώνεται καί κρύβεται στό σκοτάδι.

Οἱ ἱερεῖς καί οἱ μάγοι δέν εἶναι πρόσωπα συγκρίσιμα. Ὁ Ἕλληνας ἱερέας, πού δέν ἀνήκει σέ ἱερατεῖο, ἀφοῦ κάθε πολίτης μπορεῖ, μέ τή σειρά του, νά ἱερουργεῖ, μιλάει στό ὄνομα τῆς κοινότητας πού τόν ἐπέλεξε, ἐνῶ ὁ μάγος δρᾶ γιά δικό του λογαριασμό. Ὁ Ἕλληνας ἱερέας ὑπηρετεῖ μιά λατρεία, τήν ὁμαδική δηλαδή ἀπόδοση τιμῆς στόν θεό ἤ στούς θεούς. Ὁ μάγος ὀργανώνει, κατά τή δική του βούληση, καί γιά τήν ἐξυπηρέτηση τοῦ δικοῦ του συμφέροντος, μιά τελετή ἰδιωτική. Ὁ ἱερέας ὑποτάσσεται στή θέληση τῶν θεῶν. Ὁ μάγος, πού ἐλάχιστα ἐνδιαφέρεται γιά λατρεῖες καί γιά ἀπόδοση τιμῶν στούς θεούς, ἀποζητᾶ μόνο τό ἀποτέλεσμα, καί μάλιστα ὅσο πιό σύντομα γίνεται. Ὁ ἱερέας ἱκετεύει γιά εὐνοϊκές παρεμβάσεις, πού γίνονται ἀποδεκτές τόσο ἀπό τήν παράδοση, ὅσο κι ἀπό τούς θρησκευτικούς κανόνες. Ὁ μάγος ἐλπίζει σέ κέρδη συνήθως ἄνομα καί συχνά ἀνομολόγητα. Ὁ ἱερέας ἀντιπροσωπεύει, ἐνώπιον τοῦ θεοῦ, ἄλλους ἀνθρώπους. Ὁ μάγος δέν ἀντιπροσωπεύει παρά τόν ἑαυτό του.

Ἀπό θεωρητική τέλος ἄποψη, ἡ ἑλληνική θρησκεία στηρίζεται σέ ἕνα σύνολο πολύ πιό ἀφηρημένο ἀπ' ὅσο ὁ κόσμος τῆς μαγείας. Πραγματικά, μέ τήν ἑλληνική μυθολογία ἐκφράζεται μιά σοφία πού, κι ἄν ἀκόμη δέν ἔχει βρεῖ φιλοσοφική τεκμηρίωση, δέν παύει νά διαθέτει δική της λογική. Οἱ διάφοροι μύθοι της μεταφέρουν μιά συγκεκριμένη ἠθική καί μεταφυσική. Ἡ μαγεία, ἀντίθετα, δέν ἐγκαταλείπει οὔτε στιγμή τό πεδίο τῆς δεδομένης ἐμπειρίας καί τοῦ ἀπτοῦ ἀποτελέσματος. Ὁ κόσμος τῶν μάγων δέν ἐπιδιώκει ἕνα ἰδανικό πού δικαιώνει τίς θυσίες καί διαφυλάσσεται μέ ἀπαγορεύσεις, ἐνδιαφέρεται μόνο γιά ἄμεση ἱκανοποίηση καί ἐκδίκηση. Ἡ μαγική θεώρηση τῶν

πραγμάτων τείνει στήν καλλιέργεια περισσότερο μιᾶς τεχνικῆς γνώσης κι ὄχι τῆς σοφίας ἤ τῆς ἠθικῆς, ὅπως συμβαίνει μέ τή θρησκεία. Γι' αὐτό καί ἡ μαγεία προτιμάει συνήθως νά ἀναφέρεται σέ ἐπιστῆμες σάν τήν ἀστρονομία, τή φαρμακευτική, τή γεωλογία, κλπ., παρά σέ φιλοσοφικές ἤ ἠθικές ἀρχές.

Γιά νά κατανοήσουμε καλύτερα τόν ἑλληνικό πολιτισμό, θά ἔπρεπε ἴσως νά συντάξουμε ἕνα ἐγκώμιο τῆς μαγείας –μήπως ὁ Ἔρασμος, πού δίδαξε ἑλληνικά στό πανεπιστήμιο τοῦ Καίμπριτζ, δέν ἔγραψε τό 1511 τό *Ἐγκώμιο τῆς Μωρίας*; Ἐπειδή ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα τιμήθηκε τόσο ὡς χώρα τῆς ἐλευθερίας, μητέρα τῆς διαλογικῆς σκέψης καί λίκνο τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ, δυσκολεύεται κανείς νά φανταστεῖ πώς, χωρίς τή μαγεία, τόσοι καί τόσοι ἄνθρωποι θά ἦταν καταδικασμένοι νά κλειστοῦν στόν ἑαυτό τους, στό βρασμό τῶν καταπιεσμένων ἐνστίκτων τους, στήν πιό μαύρη ἀπελπισία. Ὁ περίφημος αὐτός πολιτισμός τῆς παρρησίας –τῆς ἐλεύθερης δηλαδή ἔκφρασης– ξεκίνησε ἀφαιρώντας τό δικαίωμα τοῦ λόγου ἀπό τά δύο τρίτα τοῦ πληθυσμοῦ, ἀφήνοντας ὡς μοναδική ἐπιλογή σέ αὐτούς τούς ὑποχρεωτικά κωφάλαλους, τήν ὑποταγή ἤ τά ἐγκληματικά ὄνειρα. Οἱ πολιάδες θεότητες (προστάτιδες τῆς πόλης) δέν κυβερνοῦσαν παρά γιά τούς ἐκ γενετῆς προνομιούχους, ὅταν τό καθεστώς ἰσχυριζόταν ὅτι ἦταν δημοκρατικό, ἤ γιά τούς προνομιούχους τοῦ χρήματος, ὅταν τό καθεστώς ὁμολογοῦσε τόν ὀλιγαρχικό του χαρακτήρα. Οἱ «ἀδιαβάθμητοι» ὅμως παρέμεναν πάντοτε σιωπηλοί, καί τίς περισσότερες φορές ἀμόρφωτοι, ὅπως ἀποκαλύπτουν τά μαγικά κείμενα. Τά ἀνθρώπινα πάθη δέν ἔβρισκαν ἐλεύθερη ἔκφραση παρά στό θέατρο, στόν κόσμο τοῦ φανταστικοῦ, δηλαδή. Σέ αὐτή τήν κοινωνία τῶν διακρίσεων, ἡ μαγεία προσέφερε μιά δυνατότητα ἔκφρασης σέ ἀνθρώπους πού δέν γνώριζαν οὔτε τήν ἐξομολόγηση οὔτε τήν ψυχανάλυση. Μόνο χάρις στή μαγεία μποροῦσαν ὅλοι αὐτοί νά ἀποτινάξουν τήν καταπίεση τῶν θεῶν καί τῶν ὑποχρεωτικῶν ἑορτῶν, καί νά διαλέξουν, μόνοι τους, θεότητες καί δαίμονες ἱκανούς νά συγκινήσουν τήν καρδιά τους. Μόνο ἡ μαγεία τούς πρόσφερε διέξοδο, τρόπο ἐκδήλωσης τῶν συγκρατημένων παθῶν καί παρορμήσεών τους. Ἐπιτρέποντας τό ὄνειρο γιά ἐκδίκηση, ἡ μαγεία ἀπεσόβησε ἴσως πολλά ἐγκλήματα. Ὁπωσδήποτε ὅμως ἐπέτρεψε πολλές προσδοκίες.

Ἡ κατάδεσις καί ὁ κατάδεσμος

Στά ἀρχαῖα ἑλληνικά κατάδεσις σημαίνει «δέσιμο» καί κατάδεσμος «δεσμός», defixio στά λατινικά. Καταδέω σήμαινε «δένω», ὅπως τά ἀντίστοιχα λατινικά defigere (καρφώνω) καί ligare (δένω). Τό ρῆμα καταδεσμεύω, μέ σημασία ἀνάλογη, εἶναι πολύ νεώτερο. Οἱ ἀρχαιολόγοι ὀνομάζουν tabellae defixionis (καταδεσμικές πινακίδες) τά μολυβένια, κατά κανόνα, ἐλάσματα πού χρησιμοποιοῦσαν γιά τά κείμενά τους ὅσοι ἤθελαν νά «δέσουν» κάποιον μέ μάγια.

Ὁ ὅρος κατάδεσμος, πού υἱοθετήθηκε γιά νά προσδιορίσει τό «μαγικό δέσιμο», ἐκφράζει ἄριστα τήν ἐξουσιαστική διάθεση τοῦ μάγου. Σημαντικό δέν εἶναι μόνο τό κρέμασμα τῆς τρύπιας πινακίδας σέ καρφί μπηγμένο καμιά φορά στήν ἐσωτερική παρειά τοῦ τάφου πού τήν φιλοξενοῦσε. Ἀκόμη πιό σημαντικό ἦταν τό «κάρφωμα» στήν πινακίδα τοῦ ἴδιου τοῦ μαγικοῦ κειμένου πού εἶχε χαραχτεῖ πάνω της, καί γι' αὐτό, ὅπως ἤδη εἴδαμε, δίπλωναν συνήθως τήν πινακίδα στά δυό καί τήν συγκρατοῦσαν διπλωμένη μέ ἕνα καρφί πού τήν διαπερνοῦσε ἐντελῶς. Ὁ μάγος δένει συμβολικά τά μάγια του στήν ἰσχύ μιᾶς ἐνδιάμεσης ὀντότητας, πού θά ἐξασφαλίσει τήν ἐπέμβαση τοῦ θεοῦ γιά τήν πραγματοποίηση τῆς ἐκφραζόμενης στό κείμενο εὐχῆς. Κυρίως ὅμως «καρφώνει» τήν εὐχή ἤ τήν κατάρα στόν ἴδιο τόν ἄνθρωπο πού ἔχουν ὡς στόχο τά μάγια. Ἔτσι λοιπόν ἐκφράζεται ἡ δέσμευση, ἡ βία πού εἶναι ἀπαραίτητη γιά τήν ἐπιτυχία τοῦ ἐγχειρήματος. Γιατί ὁ μάγος δέν δουλεύει μέ τό γάντι. Πρέπει νά δράσει γρήγορα (ταχύ, ταχύ, λένε τά κείμενα) καί νά ἀποδειχτεῖ ἀποτελεσματικός χρησιμοποιώντας ὅλα τά μέσα. Ὁ μάγος δέν βγάζει λόγους, δίνει διαταγές. Καί εἶναι ὑποχρεωμένος νά ἐνεργεῖ βιαστικά, γιατί τά μάγια παίρνουν ὥρα, εἶναι συνήθως πολύπλοκα, ἡ δύσκολη ἀπαγγελία τῶν ἀκατανόητων μαγικῶν λέξεων ἀπαιτεῖ πολύτιμο χρόνο, καί πρέπει νά ὁλοκληρωθοῦν ὅλα χωρίς κανείς νά τό πάρει εἴδηση. Ὁ ὅρος «κατάδεσμος» ταιριάζει ὅμως καί γιά ἕνα ἄλλο λόγο. Οἱ μαγικές φράσεις ἦταν συχνά χαραγμένες πάνω σέ φυλαχτά πού φοροῦσαν πάνω τους οἱ ἄνθρωποι. Ὅταν χρησιμοποιοῦσαν, λόγου χάρη, πάπυρο, τύλιγαν τό φύλλο σέ σχῆμα κυλίνδρου, τό ἔβαζαν σέ μιά μικρή θήκη καί τό κρεμοῦσαν μέ κορδόνι ἀπό τό λαιμό τους.

Ὁ μαγικός πάπυρος τοῦ Λονδίνου[13] ἐκθέτει λεπτομερῶς τή διαδικασία τῆς κατάδεσης:

«Πάρε ἕναν ἱερατικό πάπυρο ἤ ἔστω μιά μολυβένια πινακίδα καί ἕναν σιδερένιο κρίκο. Τοποθέτησε τόν κρίκο πάνω στό χαρτί καί σχεδίασε τή μορφή του, ἐσωτερικά καί ἐξωτερικά, μέ καλαμένια γραφίδα. Χύσε μέσα στό περίγραμμα μύρρα κι ὕστερα γράψε, μέσα κι ἔξω ἀπό τούς κύκλους, τό ὄνομα, τά γράμματα, καί ὅ,τι θέλεις νά ἐμποδίσεις νά συμβεῖ. Δηλαδή: "Νά δεθεῖ ἡ σκέψη του γιά νά μήν μπορεῖ νά κάνει αὐτό ἤ τό ἄλλο." Βάλε, κατόπιν, τόν κρίκο σ' ἕναν φάκελο ραμμένο, ὥστε νά μή φαίνεται. Κάρφωσε ὕστερα, μέ τήν μαγική γραφίδα, τά γράμματα, ἀπαγγέλοντας: "Δένω ὁλοκληρωτικά τόν τάδε μέ τόν δείνα θεό. Γιά νά μήν μπορεῖ νά ἀντισταθεῖ, νά μήν μπορεῖ νά ἀντιμιλήσει, νά μήν μπορεῖ νά μέ κοιτάξει καταπρόσωπο οὔτε νά μοῦ ἀντιμιλήσει. Νά εἶναι στήν ἐξουσία μου ὅσον καιρό θά εἶναι θαμμένος αὐτός ἐδῶ ὁ κρίκος. Δένω ὁλοκληρωτικά τό πνεῦμα του, τήν καρδιά του, τά αἰσθήματά του, τίς πράξεις του, γιά νά παραλύσει ἀπέναντι σέ ὅλους τούς ἀνθρώπους." Κι ἄν πρόκειται γιά γυναίκα: "Γιά νά μήν μπορεῖ νά ἔχει σχέσεις μ' αὐτόν ἤ ἐκεῖνον". Φέρε ὕστερα τό πράγμα πάνω στόν τάφο κάποιου πού πέθανε πρόωρα, σκάψε μέ τέσσερα δάχτυλα, καί βάλε το στήν τρύπα, λέγοντας: "Πνεῦμα τοῦ νεκροῦ, ὅποιος κι ἄν εἶσαι, σοῦ παραδίδω τόν τάδε". Σκέπασε ὕστερα τό ἄνοιγμα μέ χῶμα, καί φύγε. Εἶναι προτιμότερο νά γίνουν ὅλα ὅταν τό φεγγάρι βρίσκεται στή χάση».

Ἡ κατάδεση παραδίδει τόν ἀντίπαλο, δεμένο χειροπόδαρα, στόν δαίμονα πού ἀναλαμβάνει νά ὑλοποιήσει τά μάγια. Ὁ μάγος ἀπευθύνεται στίς δυνάμεις τοῦ κάτω κόσμου στήν προστακτική, χρησιμοποιώντας ρήματα πού ἐκφράζουν πράξεις βίαιες: «ἅρπαξε» (ἅρπασον), «ἐξουδετέρωσε» (ἄφελε), «ἐμπόδισε» (ἐμπόδισον), «θάψτε» (θάψατε), «ἀποκοιμίστε» (κατακοιμίσατε), «καταστρέψτε» (καταστρέψατε), «προκαλέστε τό χαμό του» (ὀλέσατε), «πάρτε τον» (παραλάβετε), «δέσετε τον» (δεσμεύσετε), κλπ. Μέ τά μάγια ἀρχίζει ἀληθινή μάχη. Κι ὁ ἐκτελεστής ἀπευθύνει ἀφειδῶς ἀποστροφές πρός τίς δυνάμεις τίς ὁποῖες ἐπικαλεῖται: «σᾶς ἐξορκίζω», «σᾶς ἐμπιστεύομαι γραπτῶς», «ἐπιφυλάσσω αὐτή τήν τύχη» κι ἄλλες τέτοιες ἐκφράσεις ἔντονου πάθους, μέ τραγικό χαρακτήρα. Ὅταν πρόκειται γιά κατάρες σέ ἐχθρούς, οἱ βρισιές πέφτουν βροχή, φθάνοντας συχνά σέ χυδαιότητες. Παρακολουθοῦμε ἕναν ἀληθινό λεκτικό ἐκτραχηλισμό, πού ἐκφράζει διαθέσεις βίας κι ὄχι προσευχῆς. Γιά νά δέσεις κάποιον, πρέπει νά ἐπιδείξεις δύναμη σχεδόν ὑπεράνθρωπη καί

μιά λύσσα πού δέν ταιριάζει σέ καμία περίπτωση στή μετριοπάθεια καί στήν ψυχραιμία πού χαρακτηρίζουν τόν πολιτισμένο πολίτη. Ἡ φρόνηση, ἡ τιμιότητα, ἡ κοινωνικότητα, τό μέτρο, ἡ σεμνότητα, πού οἱ ἕλληνες ρήτορες ἀποδίδουν στούς πελάτες τους, ἀφήνουν τή θέση τους σέ μιά σχεδόν κτηνώδη βιαιότητα.

Ἡ βία στίς κατάρες φθάνει στό ἔσχατο ὅριο ὅταν κάποιος κατηγορεῖται γιά σοβαρή ἀσέβεια ἀπέναντι σέ θεότητα. Εἴτε ἡ κατηγορία εἶναι βάσιμη εἴτε ὄχι, πράγμα πού συνήθως δύσκολα γίνεται ἀντιληπτό, τά λόγια τοῦ κατηγόρου δείχνουν φοβερή σκληρότητα. Παράδειγμα, τά κείμενα στά ὁποῖα κάποιος, γιά νά κάμψει τήν ἀντίσταση μιᾶς γυναίκας, τήν καταγγέλει στή θεά Ἑκάτη. Ὁ λόγος πού ἀπευθύνεται στή θεά (τά μάγια δηλαδή) ἀποτελεῖ ἀληθινή διαβολή τῆς γυναίκας.[14] Ὁ συντάκτης τοῦ μαγικοῦ κειμένου τήν κατηγορεῖ ὅτι συκοφάντησε ἀσύστολα τή θεά, ὑποστηρίζοντας ὅτι ἐγκατέλειψε τόν οὐράνιο θόλο (πρόκειται στήν πραγματικότητα γιά ἔκλειψη σελήνης) καί ὅτι βάδισε στή γῆ χωρίς σανδάλια – ἐνῶ τό σύμβολο τῆς Ἑκάτης εἶναι ἀκριβῶς τό ὀρειχάλκινο σανδάλι.[15] Καί σάν νά μήν ἔφθαναν αὐτά, ἡ γυναίκα εἶχε, φαίνεται, ὑποστηρίξει πώς ἡ Ἑκάτη περιδιάβαινε μ' ἕνα σπαθί στό χέρι, καί εἶχε προφέρει ἕνα παράξενο ὄνομα γιά νά μπορέσει νά πιεῖ ἀνθρώπινο αἷμα. Κατά τόν Etienne Drioton, αὐτή ἡ συκοφαντία ἐμπνέεται ἀπό ἕναν παλιό αἰγυπτιακό μύθο, πού χρονολογεῖται ἀπό τόν 14ο π.Χ. αἰώνα ἤδη, ὅπως μαρτυρεῖ τό κείμενο τῆς «καταστροφῆς τῶν ἀνθρώπων» πού βρέθηκε στόν τάφο τοῦ Σήθου τοῦ Α΄. Κατά τό μύθο αὐτόν, ὁ Ρᾶ εἶχε ζητήσει ἀπό τή λεοντόμορφη θεά Σεχμέτ νά κατασφάξει μέ τό σπαθί της τούς ἀνθρώπους τῆς Ἡρακλειούπολης, πού εἶχαν ἐπαναστατήσει. Ἡ Σεχμέτ ὑπάκουσε, ἀλλά ὅταν ὁ Ρᾶ τήν διέταξε νά σταματήσει, ἐκείνη ἀρνήθηκε καί τότε ὁ Ρᾶ ὑποχρεώθηκε νά τήν μεθύσει γιά νά διασώσει ὅσους ἀνθρώπους εἶχαν ἀπομείνει.[16] Ὅποια ὅμως καί νά εἶναι ἡ καταγωγή τῆς ἱστορίας, τά λόγια πού ἀποδίδονται στή γυναίκα ἦταν ἰδιαιτέρως προσβλητικά γιά τή θεά. Γι' αὐτό ὁ κατήγορος μάγος ζητάει ἀπό τήν Ἑκάτη νά τῆς ἀφαιρέσει τόν ὕπνο, νά τῆς κάψει τά γεννητικά ὄργανα,[17] νά τήν ὁδηγήσει στήν τρέλα, νά τήν κεντρίζει μέ σπιρουνιές, μέχρι νά τήν σπρώξει, ἔτσι βασανισμένη, στά χέρια του.

Ἕνα ἄλλο, ἐξίσου βίαιο, μαγικό κείμενο[18] κατηγορεῖ μιά γυναίκα ὅτι πρόσφερε θυσία στή θεά ὅ,τι πιό ἀηδιαστικό μπορεῖ κανείς νά φανταστεῖ: λίπος, αἷμα, περιττώματα κατσίκας, αἷμα νεαρῆς κοπέ-

λας πού πέθανε λίγο πρίν ἀπό τό γάμο της, τήν καρδιά πρόωρα χαμένου μωροῦ, τό πτῶμα ψόφιου σκύλου, τό ἔμβρυο μιᾶς γυναίκας. Ἀκόμα, σύμφωνα μέ τό κείμενο, ἡ κατηγορούμενη εἶχε τολμήσει νά προσφέρει· ὁλοκαύτωμα ἱερά ζῶα, ἀφιερωμένα στή θεά, κι ἀνάμεσά τους μάλιστα μιά μυγαλῆ.[19] Καί ἐπιπλέον, κατά τή διάρκεια τῆς βέβηλης αὐτῆς θυσίας, ἡ γυναίκα εἶχε συκοφαντήσει ἀνοιχτά τή θεά: «Εἶπε πώς ἐσύ, ἡ θεά, ἀποζητᾶς τή σκληρότητα καί τά ἀνοσιουργήματα. Πώς σοῦ ἀρέσει νά σκοτώνεις ἄνδρες γιά νά πίνεις τό αἷμα τους, νά τρῶς τίς σάρκες τους, νά φτιάχνεις, μέ τά ἔντερά τους, κορδέλες γιά τά μαλλιά σου, νά τούς γδέρνεις καί νά καλύπτεις μέ τό τομάρι τους τά γεννητικά σου ὄργανα (φύσις), πώς σκοτώνεις θαλασσινά γεράκια γιά νά χορτάσεις αἷμα καί πώς τρέφεσαι μέ σκαραβαίους. Κι ἀκόμη πώς ὁ Πάν σοῦ ἔφερε σπέρμα ἀνίερο καί πώς ἀπό αὐτή τήν ἕνωση σου μέ τόν Πάνα γεννήθηκε, ἐνῶ εἶχες ἔμμηνα,[20] ἕνας κυνοκέφαλος». Κατά τόν κατήγορο, λοιπόν, ἡ Σελήνη, πού ἀποκαλεῖται ἐδῶ «Μοίρα θεῶν καί δαιμόνων», θά πρέπει νά τιμωρήσει ἀμείλικτα αὐτή τή βέβηλη γυναίκα. Καί πώς ἡ πραγματική τιμωρία πού τῆς πρέπει εἶναι ἡ παράδοσή της στήν ἐξουσία τοῦ ἴδιου τοῦ μάγου. Τό δεύτερο μέρος τοῦ κειμένου ἐπαναλαμβάνει, μέ μερικές παραλλαγές, τίς ἴδιες κατηγορίες.

Τέτοια τελετουργικά ἀνομήματα εἶχαν ὡς συνέπεια «καταδέσεις» ἰδιαίτερα σκληρές. Ἕνα μολυβένιο ἔλασμα μᾶς πληροφορεῖ, παραδείγματος χάρη, πώς ἡ ἀγαπημένη κάποιου εἶχε τολμήσει νά θυσιάσει αὐγά ἀπαγορευμένα, αὐγά δηλαδή τοῦ πουλιοῦ ἴβις. Ὁ μάγος παρακαλεῖ λοιπόν τήν Ἴσιδα νά τήν τιμωρήσει μέ πείνα, δίψα καί ἀϋπνία, μέχρις ὅτου, μέ τά σωθικά καταφαγωμένα ἀπό ἔρωτα, πέσει στήν ἀγκαλιά του. Ὁ «κατάδεσμος» εἶναι ἰσχυρός: «Ἐσύ, ἡ Τάδε, δένεσαι μέ ἴνες ἱεροῦ φοίνικα, γιά νά ἀγαπήσεις, μέ ὅλη τή δύναμη τῆς ψυχῆς σου, τόν Δεῖνα. Τίποτε δέν μπορεῖ νά σέ λύσει, οὔτε τό γαύγισμα σκύλου, οὔτε τό γκάρισμα γαϊδάρου, οὔτε ὁ γάλλος (εὐνοῦχος ἱερέας τῆς Κυβέλης), οὔτε τελετή ἐξαγνισμοῦ, οὔτε ὁ θόρυβος τῶν κυμβάλων ἤ τῆς φλογέρας, οὔτε καί τό πιό ἰσχυρό οὐρανόπεμπτο φυλαχτό. Τίποτε, εἶσαι πιά δούλη τοῦ πνεύματος».[21] Τό πνεῦμα (πνοή) εἶναι τό ἱερό ρευστό πού αἰχμαλωτίζει ὅποιον «δένεται» μέ μάγια. Πρόκειται γιά πνοή, προερχόμενη ἀπό τήν ἴδια τή θεότητα πού ἐπικαλεῖται ὁ μάγος, καί πού ἔρχεται ἀντιμέτωπη μέ τήν ἀκάθαρτη πνοή τῶν δαιμόνων καί τῶν ἄλλων πλασμάτων τοῦ κάτω κόσμου, πού

διαπερνᾶ ὅσους δέν ἔχουν καθαρή καρδιά. Γιά νά μπορέσει κανείς νά προκαλέσει τή θεία αὐτή πνοή, θά πρέπει νά τελέσει καθαρμούς. Τό θεῖο ὅμως αὐτό ρευστό μπορεῖ ἐπίσης νά εἰσχωρήσει μέσα στούς ἀνθρώπους πού δέθηκαν μέ μάγια, καί νά ἀναλάβει τήν τιμωρία τους.

Ἡ πνοή

Ἡ κατάδεσις ἀντλεῖ τή δύναμή της ἀπό τή συνδρομή τῆς θεότητας τήν ὁποία ἐπικαλέστηκε, κατά τούς κανόνες, ὁ μάγος. Ὁ ρόλος τοῦ μάγου εἶναι νά παραλάβει αὐτήν τή θεία δύναμη καί νά τήν χρησιμοποιήσει γιά τήν ἐπιτυχία τῶν σχεδίων του. Γι' αὐτό κι ὁ μάγος δέν ἔχει τό δικαίωμα νά πέσει ἔξω οὔτε ὡς πρός τήν πηγή οὔτε ὡς πρός τό στόχο. Πρέπει νά κατονομάσει μέ ἀκρίβεια τό ἄτομο πού ἔχουν ὡς στόχο τά μάγια του, εἴτε θέλει νά τό βοηθήσει εἴτε θέλει νά τό βλάψει. Γιά περισσότερη λοιπόν σιγουριά, προτιμάει νά ἀναφέρει τό ὄνομα τῆς μητέρας του καί ὄχι τό πατρώνυμο. Μέ τήν ἴδια ἀκρίβεια ὅμως πρέπει ὁ μάγος νά προσδιορίσει καί τή θεότητα τήν ὁποία ἐπικαλεῖται. Εἴδαμε μάλιστα ὅτι στήν αἰγυπτιακή μαγεία ἡ προφορά τοῦ θείου ὀνόματος ἔχει ἀκόμη μεγαλύτερη σημασία, ἀφοῦ τό ὄνομα συμπίπτει μέ αὐτό καθεαυτό τό ὄν πού προσδιορίζει. Ἀλλά καί στήν ἑλληνική μαγεία ἐπιδιώκεται νά ὑποχρεωθεῖ ἡ θεότητα, μέ τήν ἐπίκληση τοῦ ὀνόματός της, νά ὑλοποιήσει τήν ἐπιθυμία τοῦ μάγου. Ἔτσι ἐξηγοῦνται αὐτές οἱ ἀτέλειωτες ἀκολουθίες ὀνομάτων, πότε κατανοητῶν καί πότε καλυμμένων πίσω ἀπό ἀπόκρυφους προσδιορισμούς, πού ἀπαντῶνται στούς παπύρους καί στίς μαγικές πινακίδες. Ὁ συγκρητισμός ἐξάλλου ἑλληνικῶν, αἰγυπτιακῶν, ἰουδαϊκῶν καί ἀσσυριακῶν θείων ὀνομάτων καθιστοῦσε ἀκόμη πιό πολύπλοκους τούς ὕμνους πού συνόδευαν τίς ἐπικλήσεις. Ἀπόδειξη, ἡ ἁπλή καταγραφή τῶν ἐπικλήσεων (τῶν θεϊκῶν δηλαδή χαρακτηρισμῶν) πού περιέχει ὁ ὕμνος τοῦ Ἑλληνικοῦ Μαγικοῦ Παπύρου Ν° 1:[22]

«Βασιλιά Ἀπόλλωνα, ἔλα σ' ἐμένα μέ τόν Παέωνα, δῶσε μου χρησμό γιά ὅ,τι σέ ρωτήσω, ἄρχοντα ἀφέντη, ἄφησε τόν Παρνασσό καί τήν Πυθία τῶν Δελφῶν τήν ὥρα πού τά ἱερά μας στόματα προφέρουν λόγια μυστικά, ἀρχάγγελε τοῦ θεοῦ, τοῦ μεγάλου Δία, Ἰαώ, κι ἐσύ Μιχαήλ, πού στηρίζεις τόν οὐράνιο κόσμο, κι ἐσύ Γαβριήλ, πρῶτε ἀνάμεσα στούς ἀγγέλους, ἐσένα ἐπικαλοῦμαι. Ἔλα ὥς

ἐδῶ ἀπό τόν Ὄλυμπο, Ἀβράξα, πού διάλεξες νά ζῆς στήν Ἀνατολή, ἔλα εὐμενής, ἐσύ, πού ἀπό τήν Ἀνατολή, ὅπου κατοικεῖς, μπορεῖς νά ἐπιβλέπεις καί τή Δύση, Ἀδωνάι. Ἡ φύση ὁλόκληρη τρέμει μπροστά σου, πατέρα τοῦ κόσμου, Πακερβέρθ. Ἐξορκίζω ἀκόμη τήν κεφαλή τοῦ θεοῦ, πού ἐμφανίζεται ὡς ὅραμα. Ἐξορκίζω τή σφραγίδα τοῦ θεοῦ, πού ἐμφανίζεται ὡς ὅραμα. Ἐξορκίζω τό δεξί χέρι πού κρατᾶς, ἁπλωμένο πάνω ἀπό τόν κόσμο. Ἐξορκίζω τόν κρατήρα (ἀγγεῖο) τοῦ θεοῦ πού περιέχει τήν ἀφθονία. Ἐξορκίζω τόν αἰώνιο θεό, τόν Αἰῶνα τῶν πάντων, κι ἐσένα Φύση, πού γεννήθηκες ἀπό τόν ἴδιο τόν ἑαυτό σου, πανίσχυρε Ἀδωναῖε. Σέ ἐξορκίζω Ἐλολαῖε πού δύεις κι ἀνατέλλεις. Ἐξορκίζω ὅλα τά ἅγια καί θεῖα ὀνόματα, νά μοῦ στείλουν τή θεία πνοή, γιά νά πραγματοποιηθεῖ ὅ,τι ἔχω στό μυαλό καί τήν καρδιά μου. Ἄκουσέ με μακάριε, σέ καλῶ, ἐσένα πού κυβερνᾶς τόν οὐρανό καί τή γῆ καί τό Χάος καί τόν Ἅδη, ὅπου κατοικοῦν...»

Στόν ὕμνο λοιπόν αὐτόν ἔχουμε τήν παρέλαση μιᾶς ἑτερόκλητης ἀκολουθίας πού περιλαμβάνει τόν ἑλληνικό θεό Ἀπόλλωνα τῶν Δελφῶν, ταυτιζόμενο μέ τόν θεό τῆς ἰατρικῆς Παιώνα. Τόν μεγάλο Δία. Τόν Ἰαώ, πού ἀρχικά ἀποτελοῦσε παραφθορά τοῦ ἑβραϊκοῦ Ἰεχωβᾶ καί ἐν συνεχείᾳ ἐξελίχτηκε σέ σημαντική μαγική θεότητα. Τούς χριστιανικούς ἀγγελιοφόρους, ἀρχαγγέλους Μιχαήλ καί Γαβριήλ. Ἕναν ἄλλο ἑβραϊκό θεό, τόν Ἀδωνάι, πού ἀναφέρεται συχνά στά μαγικά κείμενα. Μιάν ἄγνωστη, αἰγυπτιακή κατά πάσα πιθανότητα, θεότητα. Τόν Αἰώνα, γιό τοῦ Χρόνου, προσωποποίηση τῆς αἰωνιότητας καί τῆς πληρότητας. Τόν Ἀβράξα, κοσμική θεότητα μέ ψῆφο (ἄθροισμα τῶν ἀριθμῶν πού ἀντιπροσωπεύουν τά γράμματα τοῦ ὀνόματός του) 365. Ὁ Ἀβράξας εἶναι ἡλιακός θεός, πού παριστάνεται συνήθως στά φυλαχτά μέ κεφάλι πετεινοῦ καί πόδια φιδιοῦ. Διαδραματίζει κυρίαρχο ρόλο στά μαγικά κείμενα.

Αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ κοσμική ποίηση ἀποτελεῖ μόνιμο χαρακτηριστικό τῶν παπύρων καί μαγικῶν πινακίδων. Τό κείμενο φυσικά τῶν παπύρων εἶναι πολύ ἐκτενέστερο. Γιά παράδειγμα, στόν πάπυρο Mimaut διασώζεται, μέ τήν παρεμβολή λέξεων μαγικῶν, τό ἑπόμενο κείμενο:[23]

«Ἔλα σ' ἐμένα, ὦ ἐσύ, ὁ μεγαλύτερος στόν οὐρανό, ἐσύ πού χρησιμοποιεῖς ὁλόκληρο τόν οὐρανό σάν αἴθουσα χοροῦ, Σάτις Πεφοούθ Χόρα, Οὐατσού. Εἶναι μεγάλη ἀνάγκη νά κάνεις γιά χατίρι μου αὐτό τό πράγμα... Ἰσχυρέ, ἰσχυρέ ἄρχοντα τοῦ κόσμου, ἐσύ πού τή χαραυγή φωτίζεις τή μέρα, ἐσύ πού δύεις στά δυτικά τοῦ οὐρανοῦ καί

ἀνατέλλεις στά ἀνατολικά, κυκλόμορφε θεέ, πού ὥς τό μεσημέρι τρέχεις ἕως τήν Ἀραβία, ἀγγελιοφόρε τοῦ ἁγίου φωτός, πύρινε κύκλε, λαμπρέ Ἥλιε, πού φωτίζεις ὅλη τή γῆ καί ζευγαρώνεις μέ τόν Ὠκεανό... Τέλειε ὀφθαλμέ, πού ἀποκάλυψες τή φύση καί τήν ἔκανες νά γεννηθεῖ ἀπό τόν ἑαυτό της, ἐσύ εἶσαι ὁ θεός, κύριος τῶν πάντων, ὁ ἀθάνατος, ὁ παμμέγιστος, ἐσένα ἱκετεύω, λάμψε αὐτή τήν ὥρα, βασιλιά τοῦ κόσμου, Σαβαώθ, ἐσύ πού εἶσαι ὁ κόσμος καί πού μόνος, ἀνάμεσα στούς ἀθανάτους, κυβερνᾶς τόν κόσμο μέ τή σοφία σου, καί πού χωρίς νά σοῦ τό ἔχει κανείς διδάξει, κατευθύνεις τήν πορεία τοῦ κόσμου χάριν ἐκείνων πού σέ καλοῦν τή νύχτα μέ αὐτές τίς λέξεις...»

Ἡ ἐπίκληση πού ἀκολουθεῖ ἀναδεικνύει μέ σαφήνεια τήν κοσμική φύση τῆς θεότητας:[24] «Ἔλα σ' ἐμένα, ἐσύ πού κυριαρχεῖς στούς τέσσερις ἀνέμους, θεέ ἄρχοντα τῶν πάντων, ἐσύ πού ἐμφυσᾶς στούς ἀνθρώπους τή ζωοδότρα πνοή, ἄρχοντα ὅλων τῶν καλῶν αὐτοῦ τοῦ κόσμου. Ἄκουσέ με, Κύριε, πού τό κρυφό σου ὄνομα ἀδυνατεῖ κανείς νά προφέρει. Στό ἄκουσμά του τρέμουν οἱ δαίμονες, κι ὁ ἥλιος καί ἡ γῆ ἀναστατώνονται. Ὁ Ἅδης ἀναταράσσεται ὅταν τό ἀκούει. Τά ποτάμια, ἡ θάλασσα, οἱ λίμνες, οἱ πηγές παγώνουν στό ἄκουσμά του. Τά βράχια σκίζονται στό ἄκουσμά του. Ὁ οὐρανός εἶναι τό κεφάλι σου, ὁ αἰθέρας τό κορμί σου, ἡ γῆ τά πόδια σου, ὁ Ὠκεανός τό νερό πού σέ περιβάλλει, ὦ Πνεῦμα Ἀγαθό».

Ὑπάρχουν καί ἄλλα πολλά κείμενα πού ἀποδεικνύουν τήν τεράστια ἐπιρροή αὐτοῦ τοῦ κοσμικοῦ θεοῦ, ὅπως ἰδίως τό παρακάτω:[25] «Ἔλα σ' ἐμένα, ἐσύ πού κυριαρχεῖς στούς τέσσερις ἀνέμους καί γεννᾶς τίς ἀγαθές ἐπιρροές τῶν ἄστρων, τούς Δαίμονες, τήν Τύχη, τή Μοίρα, πού ἐξασφαλίζουν πλοῦτο, εὐτυχισμένα γερατειά, γέννηση ὑγιῶν παιδιῶν, εὐνοϊκή τύχη, τάφο ἀντάξιό μας.»

Αὐτή ἡ θεία πνοή, σέ ἄλλα στωικά ἤ ἀστρολογικά κείμενα ἀποκαλεῖται ἀπόρροια. Πρόκειται, μ' ἄλλα λόγια, γιά θεία δύναμη πού διαχέεται σέ ὅλη τή φύση. Ὅλη ἡ μαστοριά τοῦ μάγου ἔγκειται στήν ἱκανότητά του νά συλλάβει αὐτή τήν ἐνέργεια πού κρύβεται σ' ὁλόκληρο τό σύμπαν καί νά ὑποχρεώσει τούς θεούς πού τήν ἐλέγχουν νά τόν συνδράμουν στίς ἐπιδιώξεις του. Γιατί χωρίς τή θεία συνδρομή ἡ κατάδεσις δέν ἔχει ἀποτέλεσμα καί οἱ ἐπικλήσεις εἶναι μάταιες. Αὐτό τό πνεῦμα εἶναι στήν πραγματικότητα ἡ ἴδια ἡ δύναμις τοῦ κόσμου. Καί ἡ χριστιανική παράδοση θά διατηρήσει αὐτή τήν ἔννοια τῆς σωτήριας πνοῆς. Μήπως, κατά τή βάπτιση, γιά τή σωτηρία ἀπό τό

προπατορικό ἁμάρτημα, δέν φυσοῦσε καί ὁ ἱερέας πάνω στό μωρό λέγοντας: «Ἔξελθε πονηρό πνεῦμα»; Στά ἑλληνικά μαγικά κείμενα ἐκδηλώνεται ἡ πεποίθηση πώς ὁ κόσμος ἀποτελεῖ ἑνιαῖο σύνολο, μέ μέρη πού συνδέονται μεταξύ τους χάρις σέ δεσμούς συμπαθητικοῦ χαρακτήρα. Αὐτή ἀκριβῶς ἡ κοσμική, θεία χάρις πρέπει νά ἐξασφαλιστεῖ γιά νά πετύχει ὁποιοδήποτε σχέδιο.

Ὅταν μελετοῦμε αὐτά τά μαγικά κείμενα ξεχνοῦμε τήν ψεύτικη Ἑλλάδα πού ἔπλασαν τεχνηέντως δυό αἰῶνες ἑλληνικῶν σπουδῶν. Ὁ Pierre Vidal-Naquet τό ὑπογράμμισε πολύ εὔστοχα:[26] «Τούς Ἕλληνες διανοητές δέν μποροῦμε πιά νά τούς φανταστοῦμε, καί εὐτυχῶς, σάν καθαρούς ὀρθολογιστές πού διαλέγονται στούς οὐρανούς τοῦ καθαροῦ λόγου». Καί ὁ Vidal-Naquet τοποθετεῖ, χωρίς ἀξιολογική σειρά, ἀνάμεσα σέ αὐτούς πού ἀντιλήφθηκαν τό ρόλο τοῦ παραλόγου στή διαμόρφωση τῆς ἑλληνικῆς σκέψης, τόν Νίτσε, τόν E. R. Dodds, πού ἔγραψε τό πολύ ὡραῖο βιβλίο *Οἱ Ἕλληνες καί τό παράλογο*,[27] τόν Heidegger πού ἀμφισβήτησε τόν ὀρθολογισμό τοῦ Παρμενίδη καί τοῦ Ἡρακλείτου, τόν F. M. Cornford,[28] πού ἀντιτάχθηκε στή θεωρία τοῦ «ἑλληνικοῦ θαύματος» καί ἀποκατέστησε τό μίτο τῆς ἱστορικῆς συνέχειας ἀνάμεσα στή φιλοσοφική σκέψη καί τή μυθική-θρησκευτική προσέγγιση τοῦ ἑλληνικοῦ φαινομένου.

Ὁ J.-P. Vernant ἄνοιξε πρῶτος τό δρόμο γιά τό στοχασμό πάνω στήν ἱστορική ψυχολογία.[29] Ἄν ὅμως ἡ ἑλληνική φιλοσοφία γεννήθηκε πράγματι «μέ τήν ἀπόρριψη, στήν ἑρμηνεία τῶν φαινομένων, τοῦ ὑπερφυσικοῦ καί τοῦ θαύματος, ἀλλά καί μέ τήν ἀναζήτηση ἐσωτερικῆς συνοχῆς στό λόγο, μέ τόν αὐστηρό προσδιορισμό τῶν ἐννοιῶν, μέ τήν ξεκάθαρη ὁριοθέτηση τοῦ πραγματικοῦ καί μέ τήν ἀπόλυτο σεβασμό τῆς ἀρχῆς τῆς ταυτότητας»,[30] πῶς ἐξηγεῖται ἄραγε ἡ ἐπανεμφάνιση ἑνός λόγου τόσο συγκεχυμένου καί παράλογου, ὅπως ὁ λόγος τῶν μαγικῶν κειμένων; Θά θέλαμε βέβαια νά μπορούσαμε νά παρακολουθήσουμε τήν ἐξέλιξη, μέσα στό χρόνο, τῆς μαγικῆς σκέψης, ἀλλά μᾶς λείπουν τά στοιχεῖα γιά τήν κλασική ἐποχή (5ος καί 4ος αἰώνας) καί ὑπάρχει ἀβεβαιότητα γιά τή χρονολόγηση τῶν εὑρημάτων πού διαθέτουμε, καί πού, τά περισσότερα, εἶναι ὁπωσδήποτε μεταγενέστερα τοῦ 2ου μ.Χ. αἰώνα. Ἡ ἀναγωγή τῆς Ἑλλάδας τῶν βασιλέων καί τῶν αὐτοκρατόρων σ' ἐκείνη τή φυσική τῶν ἀρχῶν πού περιέγραψε ὁ M. G. Thomson,[31] δίνει, κατά τή γνώμη μας, τήν ἐντύπωση ἐπικίνδυνου ἀκροβατικοῦ ἅλματος πρός τά πίσω: ἀρχικά ὅλα

ἦταν συγκεχυμένα. Κατόπιν, ἀπό τήν ἀρχική αὐτή ἑνότητα, ξεπήδησαν ζεύγη ἀντιθέτων πού διαφοροποίησαν τά στοιχεῖα μέσα στό χῶρο, γιά νά τά ξαναενώσουν ὕστερα, ἀποκαθιστώντας τήν ἀλληλεξάρτηση τους, σέ ἕνα σύμπαν πού ἀνανεώνεται ἀενάως. Ξαναβρισκόμαστε λοιπόν ἔτσι στόν κόσμο τῆς *Θεογονίας* τοῦ Ἡσιόδου, πού, ξεκινώντας ἀπό τό Χάος, φθάνει στό στάδιο ἐκεῖνο ὅπου ὁ Ἔρως προκαλεῖ τήν προσέγγιση τῶν ἀντιθέτων. Ἀνάλογη προσπάθεια ποιητικῆς ἑρμηνείας διαβλέπουμε καί μέσα στά μαγικά κείμενα, ὅπου κυκλοφορεῖ αὐτή ἡ θεϊκή πνοή συμπαθητικῆς δύναμης πού πρέπει νά οἰκειοποιηθεῖ ὁ μάγος. Πρόκειται τελικά γιά ἕναν κόσμο μέ ἐσωτερική συνοχή, ὅπου ὅλα μποροῦν νά συμβοῦν, ἕναν κόσμο ὅπου τά πάντα ἐπενεργοῦν πάνω στά πάντα.

Ἡ μεγάλη σημασία πού ἀποδίδουν στό λόγο τά μαγικά κείμενα –εἴτε πρόκειται γιά τούς ἔμμετρους ὕμνους τῶν παπύρων, πού ψάλλονταν, εἴτε γιά τά σύντομα κείμενα τῶν πινακίδων, πού ἐξαρτοῦσαν τήν ἀποτελεσματικότητά τους ἀπό τήν ὀρθή ἀπαγγελία– τά κάνει νά συγγενεύουν μέ τήν προφορική παράδοση τῶν λαῶν πού δέν ἔχουν ἀνακαλύψει τή γραφή. Παραδόξως, γιατί ἔχουν προγηθεῖ ἀρκετοί αἰῶνες λογοτεχνικῆς παράδοσης, τά κείμενα αὐτά εἶναι φτιαγμένα γιά νά ἀπαγγέλονται μᾶλλον παρά γιά νά γράφονται.[32] Αὐτή εἶναι, κατά πάσα πιθανότητα καί ἡ ἐξήγηση γιά τίς συντακτικές καί μορφολογικές τους ἀτέλειες. Πρόκειται περισσότερο γιά ἀποτυπωμένο προφορικό λόγο καί λιγότερο γιά παγιωμένο γραπτό. Τά ὀρνιθοσκαλίσματα τῶν πινακίδων προορίζονταν γιά τούς νεκρούς καί ὄχι γιά τούς ζωντανούς πού δέν θά μποροῦσαν νά τά διαβάσουν. Γιά νά τά καταλάβει κανείς αὐτά τά κείμενα, πρέπει πρῶτα νά τά «ἀκούσει». Γιατί ἡ δύναμη τῆς κατάδεσης πήγαζε πρωτίστως ἀπό τήν προφορά τῶν κυρίων ὀνομάτων, ἀνθρώπινων καί θείων, καθώς καί ἀπό τίς μαγικές φράσεις μέ τίς ἠθελημένα παραπλανητικές ἀντηχήσεις. Οἱ χριστιανικές ψαλμωδίες καί ἡ πρόσκληση τοῦ μουεζίνη δέν δίνουν παρά μιά ὠχρή εἰκόνα τῆς γοητείας πού ἀσκοῦσαν αὐτά τά μαγικά λόγια.

Νά ὅμως πού, μιλώντας γιά «καταδέσεις», ξαναβρισκόμαστε στό χῶρο τῆς θρησκείας. Ἀλλά κι αὐτή ἀκόμη ἡ ἱστορία συγχέει συχνά τά δυό αὐτά διαφορετικά ἐπίπεδα. Μήπως καί οἱ πρῶτοι χριστιανοί, αὐτοί οἱ περιθωριακοί πού συγκεντρώνονταν στά κρυφά γιά νά ψάλουν τήν πίστη τους, δέν θεωρήθηκαν μάγοι; Τό ἴδιο δέν συνέβη ἄλλωστε καί μέ τόν ἴδιο τόν προφήτη Μωάμεθ;

«Ἀκόμη κι ἄν κατεβάζαμε πάνω σου ἕνα Βιβλίο γραμμένο σέ περγαμηνή, οἱ ἄπιστοι, κι ἄν ἀκόμη τό ἄγγιζαν μέ τά ἴδια τους τά χέρια, θά ἔλεγαν: "πρόκειται προφανῶς γιά μαγεία"», γράφει τό Κοράνι.[33] Καί παρακάτω: «Οἱ ἄνθρωποι ἐκπλήσσονται πού ἐμπνεύσαμε κάποιον σάν αὐτούς νά πεῖ: "Προειδοποίησε τούς ἀνθρώπους! Ἀνάγγειλε στούς πιστούς πώς, μέ τήν εἰλικρίνεια τους, κέρδισαν κάτι πολύ σημαντικό, στά μάτια τοῦ Κυρίου". Ὅμως οἱ ἄπιστοι θά ποῦν: "Εἶναι μάγος"».[34] Ἀλλά κι αὐτός ἀκόμη ὁ Χριστός δέν ἀπέφυγε τήν κατηγορία τοῦ μάγου.[35]

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

Ο ΦΘΟΝΟΣ

Πῶς λοιπόν μπόρεσε νά ἀναπτυχθεῖ ἡ μαγεία ὑπό ἕνα τέτοιο καθεστώς, καί σέ μιά ἐποχή πού θεωρήθηκε πρότυπο γιά τή συμμετοχή τοῦ πολίτη στά κοινά, σ' αὐτόν τόν χρυσό αἰώνα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, τόν περίφημο 5ο αἰώνα, πού δημιούργησε τήν ἀξιοθαύμαστη δημοκρατία καί δόξασε περίλαμπρα τήν Ἀθήνα, ὅπως μᾶς περιγράφουν τά βιβλία; Πῶς μπόρεσε νά ἀναπτυχθεῖ ἡ πρακτική τῶν «καταδέσεων» στή χώρα τῆς δημοκρατίας καί τοῦ ὀρθοῦ λόγου;

Γιά νά ἀπαντήσουμε στήν ἀφελή αὐτή ἐρώτηση, πρέπει πρῶτα νά πάψουμε νά θεωροῦμε τή σύντομη αὐτή περίοδο, πού ὀνομάστηκε καταχρηστικά «αἰώνας τοῦ Περικλῆ», τήν εὐτυχέστερη ἐποχή τῆς Ἀθήνας. Ὁ σοφός τῶν σοφῶν, Σωκράτης, δικάστηκε, γιατί νά μήν κριθεῖ καί ὁ γιός τοῦ Ξανθίππου, ὁ Περικλῆς; Ὁ Περικλῆς γεννήθηκε τό 499 καί πέθανε τό 429. Ὑπῆρξε στρατηγός ἐπί δεκαπέντε συναπτά ἔτη, ἀπό τό 443 ὥς τό 429, ἀλλά ἡ πολιτική του δραστηριότητα ἦταν ἀποφασιστική μόνον ἀπό τό 445 καί ἕως τό θάνατό του. Δέν κάλυψε δηλαδή ἐντελῶς οὔτε κάν αὐτόν τόν μισό αἰώνα, ἀπό τό 480 ὥς τό 430, πού, γιά πολλούς, ὁροθετεῖ τήν κυριαρχία του. Καί στά εἴκοσι χρόνια πού πραγματικά κυβέρνησε, δέν ἦταν ὅλοι εὐτυχεῖς,

κάθε ἄλλο. Ἀντί γιά «ἑλληνικό θαῦμα», θά ἔπρεπε ἴσως νά μιλοῦμε γιά «ἑλληνική πλάνη».[1] Γιατί πολλοί σύγχρονοι του, πού βρέθηκαν ξαφνικά αἰχμάλωτοι ἑνός πανίσχυρου κρατικοῦ μηχανισμοῦ, θά πρέπει νά ἔθρεψαν στήν καρδιά τους τό αἴσθημα ἐκεῖνο πού ἀποτελεῖ καί τόν κινητήριο μοχλό τῆς μαγείας, τό φθόνο.

Πόσο ἦταν γλυκιά ἡ πόλη μου!

Κάποιο τέτοιο τραγουδάκι θά πρέπει νά εἶχαν στά χείλη τους ὅλοι οἱ σύγχρονοι τοῦ Περικλῆ, ἄν βασιστοῦμε στούς ἀρχαίους ὑμνωδούς του. Στόν Θουκυδίδη (περί τό 460-περί τό 395) πρῶτα, στόν Πλούταρχο κατόπιν, καί σέ ὅσους σύγχρονους ἱστορικούς ἀκολούθησαν τήν ἴδια κατεύθυνση. Ἀλλά, ἀπό τήν Ἀρχαιότητα ἤδη, ὑπῆρξαν φιλόσοφοι πού ἔδειξαν περισσότερη διορατικότητα, ὅπως ὁ Πλάτων (427-347) καί ὁ Ἀριστοτέλης (384-322). Ὁ Πλάτων ἀπευθύνει βαριές κατηγορίες στόν Περικλῆ, ὑποστηρίζοντας πώς ὁ ὑπερβολικός ἐκδημοκρατισμός πού ἐπέφερε στό ἀθηναϊκό πολίτευμα ὁδήγησε στήν ἀδικία. Ὁ Ἀριστοτέλης, ἀπό τήν πλευρά του, δέν συμπεριλαμβάνει κάν τόν Περικλῆ στόν κατάλογο τῶν μεγάλων πολιτικῶν, πού κατέστρωσε. Ἐμεῖς, ἄς περιοριστοῦμε νά καταγράψουμε μερικές ἀπό τίς πιό καταστροφικές πτυχές τῆς πολιτικῆς τοῦ Περικλῆ.

Ἀκολούθησε, κατ' ἀρχάς, φιλοπόλεμη πολιτική, προετοιμάζοντας ἔτσι τόν Πελοποννησιακό πόλεμο πού διήρκεσε ἀπό τό 431 ὡς τό 404 καί ὁδήγησε τήν Ἀθήνα στήν καταστροφή. Ἄς κρατήσουμε ἀπό τήν περιπέτεια αὐτή μία μόνο λεπτομέρεια: ὁ Περικλῆς, λίγο ἔλειψε νά σκοτώσει τόν Σωκράτη! Ἀπό τό *Συμπόσιον*[2] (220 a-c) τοῦ Πλάτωνα γνωρίζουμε τί κινδύνους διέτρεξε ὁ ὁπλίτης, δηλαδή ὁ βαριά ὁπλισμένος φαντάρος Σωκράτης, κατά τή διάρκεια τῆς στάσης τῆς Ποτίδαιας, μιᾶς πόλης στή δυτική χερσόνησο τῆς Χαλκιδικῆς, ὑποτελοῦς τῆς Ἀθήνας, πού στασίασε τό 435 καί πολιορκήθηκε ἐπί τρία χρόνια ἀπό τούς Ἀθηναίους, σέ μιά πολιορκία πού ἀποδείχτηκε ἰδιαίτερα φονική, τόσο γιά τούς πολιορκημένους, ὅσο καί γιά τούς πολιορκητές. Ἄς ἀκούσουμε ὅμως καλύτερα τόν Ἀλκιβιάδη:

«Βρεθήκαμε μαζύ κατά τήν ἐκστρατεία στήν Ποτίδαια, ὅπου καί συσσιτούσαμε μαζύ. Ἐκεῖ, λοιπόν, πρῶτα στίς κακουχίες ἀντεῖχε ὄχι μόνο πιό πολύ ἀπό μένα, μά καί ἀπ' ὅλους τούς ἄλλους. Σάν βρισκό-

μαστε στήν ἀνάγκη, ἀποκλεισμένοι κάπου, ὅπως συμβαίνει στίς ἐκστρατεῖες, νά μείνουμε νηστικοί, τίποτε δέν ἦταν οἱ ἄλλοι ἀπέναντί του στήν ἀντοχή... Ὅσον ἀφορᾶ πάλι τήν ἀντοχή στό κρύο —γιατί στά μέρη ἐκεῖνα οἱ χειμῶνες εἶναι βαρεῖς— δέν εἶχε τόν ὅμοιό του. Μάλιστα κάποτε πού ἡ παγωνιά ἦταν πάρα πολύ φοβερή, ἐνῶ ὅλοι ἤ δέν ἔβγαιναν ἔξω ἤ ἄν ἔβγαιναν φοροῦσαν ὅσο μποροῦσαν πιό πολλά, ὑποδημένοι καί τυλιγμένοι στά πόδια μέ προβειές καί πιλήματα, αὐτός μολαταῦτα ἔβγαινε φορώντας τό φόρεμα πού συνήθως φοροῦσε καί ξυπόλητος περπατοῦσε στά κρύσταλλα πιό εὔκολα παρά οἱ ἄλλοι πού ἦσαν ὑποδημένοι. Οἱ στρατιῶτες μάλιστα τόν στραβοκοίταζαν, γιατί νόμιζαν πώς τό κάνει μέ τήν πρόθεση νά τούς ταπεινώσει».[3]

Ἡ ἀθηναϊκή πολιτική εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα συνεχεῖς πολέμους, πού ὑποχρέωσαν τόν Σωκράτη νά διακινδυνεύσει ἄλλες δυό φορές τή ζωή του. Ὁ Λάχης[4] διηγεῖται, πράγματι, ὅτι ὁ φιλόσοφος συμπεριφέρθηκε ἡρωικά καί κατά τήν ὑποχώρηση στό Δήλιον, τό 424, μετά τήν ἥττα τῶν Ἀθηναίων ἀπό τούς Θηβαίους: «Τόν εἶδα μέ τά ἴδια μου τά μάτια νά κρατάει τιμημένο ὄχι μόνο τό ὄνομα τοῦ πατέρα του ἀλλά καί τό ὄνομα τῆς πατρίδας. Εἴμαστε μαζί κατά τήν ὑποχώρηση στό Δήλιον καί μπορῶ νά βεβαιώσω πώς ἄν καί οἱ ὑπόλοιποι εἶχαν δείξει ἀνάλογο μέ τό δικό του θάρρος, ἡ τιμή τῆς Ἀθήνας δέν θά εἶχε γνωρίσει τήν ταπείνωση πού γνώρισε τότε». Ἡ μαρτυρία τοῦ Ἀλκιβιάδη, στό *Συμπόσιον*,[5] ἐπιβεβαιώνει ἐξάλλου τό θάρρος τοῦ Σωκράτη:

«Ἔπειτα ἀξίζει, ὦ ἄνδρες, νά δεῖτε τόν Σωκράτη κατά τήν ἄτακτο διά φυγῆς ὑποχώρησή μας ἀπ' τό Δήλιο. Ἐγώ ἔτυχε νά 'χω ἄλογο στή μάχη αὐτή, κι αὐτός τόν ὁπλισμό τοῦ πεζοῦ. Ὑποχωροῦσε λοιπόν, μετά τό διασκορπισμό ὅλων — αὐτός κι ὁ Λάχης μαζύ. Καί τούς συναντῶ ἐγώ καί μόλις τούς εἶδα τούς συσταίνω νά ἔχουν θάρρος καί νά εἶναι βέβαιοι πώς ἐγώ δέν θά τούς ἀφήσω. Ἐδῶ δά εἶναι πού εἶδα καί καλύτερα τόν Σωκράτη παρά στήν Ποτίδαια, γιατί ὁ ἴδιος διέτρεχα ὀλιγότερο κίνδυνο, ἐπειδή ἤμουν ἔφιππος. Καί πρῶτα πρῶτα παρετήρησα πόσον ὑπερεῖχε τοῦ Λάχητος στήν ἀταραξία. Ἔπειτα μοῦ φαινόταν, Ἀριστοφάνη, πώς τόν ἔβλεπα ὅπως τόν παρέστησες σύ, νά περιπατεῖ δηλαδή κι ἐκεῖ ὅπως κι ἐδῶ, ὑπερήφανος καί λοξοβλέποντας νά προσέχει μέ ἠρεμία καί τούς δικούς μας καί τούς ἐχθρούς, μέ τρόπο πού φανέρωνε στόν καθένα, κι ἀπό πολύ μακρυά ἀκόμη, πώς ἄν κανένας τολμοῦσε νά τόν πλησιάσει θά ἀποκρούετο γενναῖα».

Τήν ὥρα τῆς δίκης του, τό 399, ὁ ἴδιος ὁ Σωκράτης ὑπενθυμίζει

ὅτι κινδύνευσε νά πεθάνει καί στήν Ἀμφίπολη, τό 422, καί ὑπογραμμίζει ὅτι ἔμεινε πάντοτε σταθερά στή θέση πού τοῦ εἶχαν ἀναθέσει:[6] «Ἐγώ λοιπόν θά διέπραττα βαρύ ἁμάρτημα, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ἐάν, ὅτε μέν οἱ στρατηγοί, τούς ὁποίους σεῖς ἐξελέξατε νά εἶναι ἀρχηγοί μου, μέ ἔτασσον καί εἰς τήν Ποτίδαιαν καί εἰς τήν Ἀμφίπολιν καί εἰς τό Δήλιον, τότε μέν, ὅπου ἐκεῖνοι μέ ἔτασσον, ἔμενον ὅπως βεβαίως καί οἱοσδήποτε ἄλλος καί ἐκινδύνευον νά ἀποθάνω, ὅτε δέ ὁ θεός μέ ἐπεφόρτιζεν, ὅπως ἐγώ ἐνόμισα καί ὑπέθεσα, μέ τό καθῆκον νά ζῶ φιλοσοφῶν καί ἐξετάζων τόν ἑαυτόν μου καί τούς ἄλλους, ἐδῶ, φοβηθείς ἤ θάνατον ἤ ἄλλο ὁτιδήποτε πράγμα, ἐγκατέλειπα τήν θέσιν μου».[7]

Ὅλοι οἱ Ἕλληνες δέν διέθεταν βέβαια τή σωματική καί ἠθική ἀντοχή τοῦ Σωκράτη, ὅλοι ὅμως δεινοπάθησαν ἀπό τή φιλοπόλεμη ἀθηναϊκή πολιτική. Ὁ πόλεμος ἀποτελοῦσε βασικό στοιχεῖο γιά τήν προαγωγή τῆς «αὐτοκρατορίας» (ἀρχή), πού ὀνειρευόταν ὁ Περικλῆς. Ὁ πόλεμος προβλεπόταν ἤδη, μποροῦμε νά ποῦμε, στήν ἐπιλεγόμενη Συνθήκη Τριακονταετοῦς Εἰρήνης (Τριακοντούτεις σπονδαί), πού ὑπογράφηκε τό 446, καί ἐπισημοποίησε ἕνα εἶδος δυαρχίας στόν ἑλληνικό χῶρο. Ἀπό τή μιά μεριά ἡ Σπάρτη, μεγάλη χερσαία δύναμη, διατηροῦσε τήν κυριαρχία της στήν Πελοπόνησο, ἐνῶ ἀπό τήν ἄλλη, ἡ Ἀθήνα, δύναμη ναυτική, ἦταν καταδικασμένη νά ἐπεκτείνει συνεχῶς τήν ἐπιρροή της, προκειμένου νά διατηρήσει τήν αὐτοκρατορία της. Οἱ πόλεμοι λοιπόν πού ὁδήγησαν σέ αὐτήν τή συνθήκη, θά ξεσποῦσαν πάλι μοιραῖα, καί μάλιστα βιαιότεροι. Πόσο μᾶλλον ἀφοῦ ὁ Περικλῆς, ὅπως συνηθίζουν ὅλα τά αὐταρχικά καθεστῶτα, εἶχε κάθε συμφέρον νά ἀπασχολεῖ τούς συμπολίτες του μέ ἐκστρατεῖες στό ἐξωτερικό, ὥστε νά ἀποσπᾶ τήν προσοχή τους ἀπό τά ἐσωτερικά προβλήματα τῆς πόλης καί νά ἀποφεύγει ἔτσι τήν κριτική.

Ὁ Διόδωρος ὁ Σικελιώτης,[8] πού γεννήθηκε περί τό 90 π.Χ. καί ἔζησε τήν ἐποχή τοῦ Αὐγούστου, δέν παρασύρεται, εὐτυχῶς, ἀπό τή μεροληπτική μαρτυρία τοῦ Θουκυδίδη καί μᾶς ἐξηγεῖ ποιές ἀκριβῶς κατηγορίες διατυπώθηκαν, τήν περίοδο 431-430 π.Χ., κατά τοῦ Περικλῆ: «Οἱ Ἀθηναῖοι, γιά νά ἐπιβεβαιώσουν τή ναυτική τους ἡγεμονία, εἶχαν μεταφέρει [τό χειμώνα τοῦ 454-453] στήν πόλη τους, ἀπό τή Δῆλο, τό ταμεῖο τῆς συμμαχίας (8.000 τάλαντα περίπου), καί εἶχαν ἐμπιστευθεῖ τή φύλαξή του στόν Περικλῆ. Ὁ Περικλῆς ξεπερνοῦσε ὅλους τούς συμπολίτες του, λόγω τῆς ἀριστοκρατικῆς του κα-

ταγωγῆς, τῆς δόξας του καί τοῦ ρητορικοῦ του ταλέντου. Λίγο καιρό ὅμως ἀργότερα, κι ἀφοῦ εἶχε πρῶτα σπαταλήσει, γιά προσωπικές τοῦ δαπάνες, ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ ποσοῦ, ἀρρώστησε καί δέν μποροῦσε νά δικαιολογήσει τίς ἐλλείψεις». Ὁ Διόδωρος ἀναφέρει, ἐν συνεχείᾳ, τήν παρέμβαση τοῦ Ἀλκιβιάδη, ἀνιψιοῦ τοῦ Περικλῆ, πού παρότρυνε τόν κηδεμόνα του νά μή δώσει λογαριασμό καί νά κατακρατήσει τά λεφτά: «Ὁ Περικλῆς ἐξετίμησε τή θέση τοῦ νεαροῦ καί ἀναζήτησε τρόπο νά ρίξει τούς Ἀθηναίους σέ κάποιο μεγάλο πόλεμο. Ἔτσι, σκέφτηκε, ἡ ἀναταραχή, ἡ ἀταξία κι ὁ φόβος θά ἐπικρατοῦσαν στήν πόλη, καί θά τοῦ ἐπέτρεπαν νά μή δώσει λεπτομερεῖς λογαριασμούς».

Λίγο παρακάτω,[9] ὁ Διόδωρος χρησιμοποιεῖ, γιά νά προσδιορίσει τά αἴτια τοῦ φόβου πού ἐνέπνεαν στόν Περικλῆ οἱ συμπολίτες του, τόν ὅρο φθόνος. Τή ζήλια δηλαδή πού θά ἔνιωθαν οἱ Ἀθηναῖοι γιά τόν πλοῦτο καί τή δύναμή του. Γιά νά ἀντιμετωπίσει λοιπόν τόν φοβερό αὐτό φθόνο, ὁ Περικλῆς ἔριξε τό λαό (τόν δῆμο) στόν πόλεμο: «Ὁ Περικλῆς ἤξερε πώς ἄν ὁ λαός θαυμάζει, λόγῳ ἀνάγκης, τούς μεγάλους ἡγέτες κατά τή διάρκεια πολέμου, σέ περίοδο εἰρήνης ἔχει τήν ἄνεση νά τούς φθονήσει (διαθέτει σχολὴν καὶ φθόνον) καί δέν διστάζει νά τούς καταδικάσει. Καταλάβαινε λοιπόν πώς εἶχε κάθε συμφέρον νά παρασύρει τήν πόλη σέ ἕναν μεγάλο πόλεμο, γιά νά τήν ὑποχρεώσει νά καταφύγει στίς στρατηγικές του ἀρετές, κλείνοντας τά αὐτιά στίς συκοφαντίες πού τόν διέβαλαν». Πρόκειται γιά ἀνάλυση ἰδιαίτερα εὔστοχη, πού δέν βρῆκε ὅμως ἄλλους μιμητές στήν Ἀρχαιότητα. Ρίχνοντας τούς συμπατριῶτες του στή σύγκρουση μέ τά Μέγαρα, τήν ὁποία περιγράφει ὁ Ἀριστοφάνης στούς Ἀχαρνεῖς, ὁ Περικλῆς ἀπεργαζόταν ἤδη τίς συμφορές πού καταγγέλλει ὁ ποιητής στό ἔργο του, τό 425 π.Χ., τέσσερα χρόνια μετά τό θάνατο τοῦ στρατηγοῦ.

Σέ τί βοήθεια μποροῦσαν νά ἐλπίζουν οἱ ἄνθρωποι πού, ὕστερα ἀπό ἕξι χρόνων αἱματηρές μάχες μέ τούς Λακεδαιμονίους, ὕστερα ἀπό σφαγές καί κακουχίες, ἔβλεπαν τόν πόλεμο νά διαιωνίζεται, τούς δημαγωγούς νά παρασύρουν τό λαό, τούς σπιούνους νά ἐκμεταλλεύονται τήν κατάσταση, τούς ἤδη προνομιούχους νά καταλαμβάνουν τίς τιμητικές θέσεις, τούς στρατιωτικούς νά ἀποκομίζουν ἠθικά καί ὑλικά ὀφέλη ἀπό τόν πόλεμο; Ὅταν ἕνας λαός ἐγκαταλείπεται στή θλιβερή του μοίρα σέ τέτοιο βαθμό, πῶς νά μή στραφεῖ πρός τίς σκοτεινές δυνάμεις, γιά νά προσπαθήσει νά ἐξορκίσει τό πεπρωμένο του; Ἀκόμη καί οἱ μεγάλοι ρήτορες τοῦ 4ου αἰώνα προσέφυγαν στή μαγεία γιά νά

ἐξασφαλίσουν ἐπιτυχία στίς ἀγορεύσεις τους. Πῶς ἦταν δυνατόν, ὅλος αὐτός ὁ φθόνος πού αἰσθανόταν ὁ λαός, παρακολουθώντας τή ζωή τῶν προνομιούχων, νά μήν τόν ὁδηγήσει σέ τέτοιες ἀπόκρυφες πρακτικές; Ὁ φθόνος, πού τόσο φοβόταν ὁ Περικλῆς, γεννήθηκε ἀπό τά βάσανα τοῦ κοσμάκη. Ὅπως καί στήν Ἑλλάδα τῶν βασιλιάδων καί τῶν αὐτοκρατόρων, οἱ ἀπόκληροι στράφηκαν στή μαγεία γιά νά ἀντιμετωπίσουν τίς συμφορές. Ἡ καταπολέμηση τοῦ κακοῦ εἶναι τό καταφύγιο τῶν δυστυχισμένων κι ἀπελπισμένων.

Θά ἦταν πολύ εὔκολο νά ἐντοπιστοῦν, κατά τή διάρκεια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, ὅλες οἱ περιπτώσεις κατά τίς ὁποῖες ὁ λαός αἰσθάνθηκε ἐγκαταλειμμένος ἀπό τούς πάντες. Ἀκόμη κι ὁ ἴδιος ὁ Περικλῆς, ἄν πιστέψουμε τόν Θεόφραστο, δέν ἄντεξε στόν πειρασμό νά προσφύγει στή μαγεία, γιά νά γλιτώσει ἀπό τή μοίρα του: χτυπημένος ἀπό τήν πανούκλα, πού τελικά τόν ἔστειλε στόν τάφο, δέχτηκε, φαίνεται, νά φορᾶ τά προστατευτικά φυλαχτά πού τοῦ συνέστησαν οἱ γυναῖκες ἀπό τό περιβάλλον του.

Ἡ ἱστορία τῆς Ἀθήνας σημαδεύεται ἀπό ἀγριότητες,[10] συνέπεια τῶν πολέμων πού προκάλεσε ὁ Περικλῆς. Ἡ Τορώνη, ἡ Σκιώνη, ἡ Μῆλος ἔπεσαν θύματα τέτοιων βιαιοτήτων. Ὁ ἴδιος ὁ Περικλῆς ἀναγνώρισε, μέ κυνισμό, πώς ἡ ἀθηναϊκή αὐτοκρατορία ἦταν ἀναγκαία τυραννία, ὅταν δήλωσε στούς Ἀθηναίους:[11] «Δέν εἶναι πιά καιρός νά παραιτηθεῖτε ἀπό τήν ἡγεμονία σας αὐτή, ἀκόμα κι ἄν μερικοί ἀπό σᾶς, ἀπό φόβο τῶν κινδύνων, θά τό πρότειναν δείχνοντας τό θάρρος τους ἀδρανώντας. Τήν ἡγεμονία πού ἔχετε, τήν ἀσκεῖτε πιά σάν τυραννίδα, πού ἡ ἀπόκτησή της θεωρεῖται ἄδικη, ἀλλά ἡ παραίτηση ἀπ' αὐτήν θά ἦταν ἐπικίνδυνη». Καί παραδέχτηκε πώς ἦταν ὑποχρεωμένος νά ἀκολουθεῖ λαομίσητη πολιτική: «Ἄν τώρα μᾶς μισοῦν καί μᾶς θεωροῦν κακούς, τοῦτο εἶναι ὁ κοινός κλῆρος ὅλων ἐκείνων πού θέλησαν νά ἐξουσιάσουν ἄλλους».[12]

Στόν τομέα τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς, ὁ φθόνος, ὑπολανθάνων πάντοτε σέ ὅσους δέν εἶχαν πολιτικά δικαιώματα, φούντωσε φυσικά μέ τήν ἐφαρμογή, ἀπό τόν Περικλῆ, τοῦ καθεστῶτος τῆς «μισθοφορίας», τῆς ἐπί πληρωμῇ δηλαδή ἄσκησης τῶν πολιτικῶν ἀξιωμάτων. Δημιουργήθηκε ἔτσι μιά ὁλόκληρη τάξη ἀμειβομένων ὑπαλλήλων τῆς πολιτείας, καί διευρύνθηκε περισσότερο τό χάσμα μεταξύ τῶν πολιτῶν μέ πλήρη δικαιώματα καί τῶν ὑπόλοιπων κατοίκων τῆς Ἀθήνας. Οἱ ἐργάτες βέβαια πού προσλήφθηκαν ἀπό τό Κράτος γιά τά δημόσια

ἔργα πληρώθηκαν καί αὐτοί ἀπό τό δημόσιο ταμεῖο, ἀλλά οἱ μέτοικοι καί οἱ δοῦλοι, παρά τίς προσπάθειες τῆς Δημοκρατίας νά τούς κερδίσει, δέν ἀπέκτησαν ποτέ δικαίωμα στή μισθοφορία. Καί, ὅπως θά δοῦμε, σέ αὐτά ἀκριβῶς τά πληθυσμιακά στρώματα ἀναπτύχθηκε ἡ μαγεία καί θέριεψε ὁ φθόνος. Κατά τήν ἐποχή τῶν Πτολεμαίων καί τῶν Ρωμαίων, ἡ ἐπιδείνωση τῆς ἐξαθλίωσης καί κυρίως ἡ διεύρυνση τοῦ χάσματος μεταξύ πλουσίων καί φτωχῶν, ἐξηγοῦν ὥς ἕνα βαθμό τή μεγάλη διάδοση πού γνώρισαν τά μάγια, πού ἀποτελοῦσαν, ἰδίως γιά τίς γυναῖκες, τή μοναδική ἐλπίδα ἄμυνας ἀπέναντι σ' ἕνα κοινωνικό κατεστημένο πού ἐξακολουθοῦσε νά τίς ἀγνοεῖ. Ἀπό τήν ἄποψη αὐτή, οἱ εὐθύνες τοῦ Περικλῆ παραμένουν ἀκέραιες. Γιατί μπορεῖ βέβαια νά ἐνθάρρυνε τίς πολιτικές φιλοδοξίες τῆς συζύγου του Ἀσπασίας, δέν πῆρε ὅμως κανένα μέτρο γιά νά βελτιώσει τήν τύχη τῆς ἀθηναίας γυναίκας.

Ἡ σπάταλη, τέλος, πολιτική τοῦ καθεστῶτος, πού ὁδήγησε σέ οἰκονομική κρίση καί σέ ἀρκετά οἰκονομικά σκάνδαλα, πού δέν ἄφησαν ἄθικτο οὔτε τόν Ἀλκμεωνίδη, ὄξυνε ἀκόμη περισσότερο τήν ἐχθρότητα μεγάλου τμήματος τοῦ πληθυσμοῦ. Οἱ σύμμαχοι, ὑποχρεωμένοι σέ βαριές εἰσφορές, δέν ἦταν δυνατόν νά μείνουν ἀδιάφοροι στή μεταφορά, τό 454, τοῦ κοινοῦ ταμείου, ἀπό τή Δῆλο στήν Ἀκρόπολη, προκειμένου νά χρηματοδοτηθοῦν τά ἔργα ἐξωραϊσμοῦ τῆς Ἀθήνας. Ἀλλά καί ἐπί βασιλείας ἀργότερα, ἤ καί αὐτοκρατορίας, οἱ κάτοικοι τῶν ὑποτελῶν πόλεων ἔτρεφαν ἐπίσης ἐκδικητικά αἰσθήματα γιά τούς ἡγεμόνες τους. Ὁ φθόνος πηγάζει πάντοτε ἀπό αὐτά τά αἰσθήματα ἀδικίας καί ἐκμετάλλευσης. Καί ἀπό τήν ἄποψη αὐτή, θά ἦταν ἄστοχη ἡ ἀντιδιαστολή μεταξύ κλασικῆς καί ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς. Ὁ Περικλῆς δέν εἶναι λιγότερο ἀναίσχυντος ἀπό τούς ἡγεμόνες τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς ἤ τούς αὐτοκρατορικούς τοποτηρητές. Ἡ φτωχολογιά ἔβλεπε τό κράτος νά λεηλατεῖ τό δημόσιο ταμεῖο, γιά νά ἐξυπηρετήσει προσωπικές φιλοδοξίες ἤ γιά νά χρηματοδοτήσει ἔργα βιτρίνας. Τί μίσος συσσωρεύτηκε ἔτσι, πού νά δικαιολογεῖ ὅλα αὐτά τά κρυφά ὄνειρα ἐκδίκησης, τίς τόσες ἐπικλήσεις σέ ἀπόκρυφες δυνάμεις! Ἡ μαγεία ἀποτελεῖ τελικά ἔκφραση τοῦ αἰσθήματος στέρησης καί τοῦ πόθου γιά ἐκδίκηση.

Ὁ Θουκυδίδης, γιός τοῦ Μελησία καί γαμπρός τοῦ Κίμωνα, συνώνυμος τοῦ ἱστορικοῦ, δήλωσε, χωρίς ὑπεκφυγές, ὅτι κάθε δαπάνη ἀπό τό κοινό ταμεῖο πρός ὄφελος μόνο τῆς Ἀθήνας ἀποτελοῦσε ἀναί-

σχυντη κατάχρηση ἐξουσίας, ἀτιμία πού πρόσβαλλε ὁλόκληρη τήν πολιτεία: «Ἡ Ἑλλάδα, λέει, αἰσθάνεται βαθύτατα προσβεβλημένη καί τυραννοκρατούμενη, ὅταν βλέπει ὅτι τά ποσά πού κατέβαλε γιά τίς ἀνάγκες τοῦ πολέμου, χρησιμοποιοῦνται γιά νά στολίζεται καί νά βάφεται ἡ πόλη μας, σάν φιλάρεσκη γυναίκα, γιά νά φορτώνεται μέ πολύτιμα πετράδια, μέ ἀγάλματα καί ναούς, κόστους χιλίων ταλάντων».[13] Καί ὁ Περικλῆς τοῦ ἀπάντησε, χωρίς διπλωματικές περιστροφές: «Οἱ σύμμαχοι; Ὁ λαός δέν τούς χρωστάει λογαριασμό, γιατί γι' αὐτούς πολεμάει, ἀντιμετωπίζοντας τούς βαρβάρους, χωρίς αὐτοί νά προσφέρουν οὔτε ἕνα ἄλογο, οὔτε ἕνα πλοῖο, οὔτε ἕναν ὁπλίτη, παρά μόνο χρήματα. Τά λεφτά δέν ἀνήκουν σ' αὐτούς πού τά 'δωσαν, ἀλλά σ' ἐκείνους πού τά πῆραν, ἀρκεῖ, αὐτοί, νά ἐκπληρώσουν τίς ὑποχρεώσεις πού ἀνέλαβαν, εἰσπράττοντάς τα». Τά λόγια αὐτά, πού ὁπωσδήποτε δέν περιποιοῦν τιμή σ' ἐκεῖνον πού θεωρεῖται πατέρας της δημοκρατίας, ἐξηγοῦν τή δυσφορία πού κατέλαβε τίς συνειδήσεις στήν ἐμφάνιση καί τίς μεθόδους ἑνός καθεστῶτος πού χαρακτηρίστηκε, ἄστοχα, «κρατικός σοσιαλισμός». Ἀλλά οἱ λέξεις αὐτές ἔχουν ἤδη ἀρχίσει νά χάνουν τό νόημα τους...

Ἡ «διαβρωτική δύναμη» κατά τόν Θουκυδίδη

Στήν ἱστορία τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, πού ἀποτελεῖ ἐγκώμιο τοῦ Περικλῆ, ὁ Θουκυδίδης μᾶς ὑπενθυμίζει διαρκῶς ὅτι ὁ φθόνος εἶναι ἕνα ἀπό τά κίνητρα τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς. Κατά πάσα πιθανότητα, ὁ εὐφυέστατος Περικλῆς θά συμμεριζόταν αὐτή τήν ἄποψη.

Ὁ φθόνος δέν ἀφήνει ἀσυγκίνητους οὔτε τούς νεκρούς, γράφει ὁ Θουκυδίδης. Πραγματικά, στόν ἐπικήδειό του γιά τούς πρώτους νεκρούς τοῦ πολέμου, τό χειμώνα τοῦ 431, ὁ Περικλῆς δηλώνει:[14] «Δύσκολο εἶναι νά μιλήσει κανείς ὅπως ταιριάζει σέ θέμα ὅπου χρειάζεται κόπος γιά νά γίνει πιστευτή ἡ ἀλήθεια. Γιατί ὁ εὐνοϊκός ἀκροατής, πού ξέρει τά πράγματα, θά θεωρήσει τά ὅσα ἀκούσει κατώτερα ἀπό ὅσα θέλει καί περιμένει ν' ἀκούσει, ἐνῶ ὁ ἀκροατής πού δέν τά ξέρει, θά νομίσει, ἀπό φθόνο, πώς λέγονται ὑπερβολές ἄν τύχει κι ἀκούσει κάτι πού εἶναι ἀνώτερο ἀπό τίς δυνάμεις του. Τόν ἔπαινο γιά τούς ἄλλους τόν ἀνεχόμαστε τόσο μόνο ὅσο πιστεύομε πώς κι ἐμεῖς οἱ ἴδιοι θά μπορούσαμε νά τόν ἀξίζομε. Καθετί πού εἶναι ἀνώτερό μας, ἀπό

φθόνο (φθονοῦντες), δέν τό πιστεύομε».[15] Ὁ Περικλῆς ἀναγνωρίζει ὡστόσο ὅτι ὁ φθόνος ἐκδηλώνεται κατά προτίμηση πρός τόν ζωντανό ἀντίζηλο, πού ἐνδέχεται νά συναντήσουμε στό δρόμο μας: «Παιδιά καί ἀδελφοί τῶν νεκρῶν, ὅσοι βρίσκεστε ἐδῶ, βλέπω γιά σᾶς δύσκολο τόν ἀγώνα, γιατί ὅσους δέν ὑπάρχουν πιά εἶναι πρόθυμος ὁ καθείς νά τούς ἐπαινέσει. Ἄν δείξετε ξεχωριστή ἀνδρεία, ἴσως κριθεῖτε, ὄχι ἐντελῶς, ἀλλά σχεδόν ὅμοιοί τους. Ὅσοι ζοῦν, βλέπουν μέ φθόνο τούς συναγωνιστές τους, ἐνῶ εἶναι πρόθυμοι νά τιμήσουν ὅσους δέν ὑπάρχουν πιά».[16]

Τό τίμημα τῆς δόξας εἶναι ἀναπόφευκτα ὁ φθόνος. Ὁ Θουκυδίδης μᾶς τό ἐπιβεβαιώνει, στό λόγο τοῦ Περικλῆ πρός τούς Ἀθηναίους, μετά τή δεύτερη πελοποννησιακή εἰσβολή, ὅταν ἐπικαλεῖται τή φήμη τῆς πόλης τῆς Παλλάδος: «Ἴσως μᾶς κατηγορήσουν γι' αὐτά ὅσοι δέν θά ἔχουν καμιά φιλοδοξία, ἐνῶ ἐκεῖνοι πού θά θέλουν κάτι νά κατορθώσουν, θά μᾶς ἔχουν γιά παράδειγμα. Καί ὅσοι δέν θά μπορέσουν τίποτε ν' ἀποκτήσουν, θά μᾶς φθονοῦν. Ἄν τώρα μᾶς μισοῦν καί μᾶς θεωροῦν κακούς, τοῦτο εἶναι ὁ κοινός κλῆρος ὅλων ἐκείνων πού θέλησαν νά ἐξουσιάσουν ἄλλους. Ἀλλά ὅποιος ἐπιδιώκει μεγάλους σκοπούς κι ἀποδέχεται, ὅμως, νά προκαλεῖ τό μίσος (τὸ ἐπίφθονον), ὀρθά σκέπτεται κι ἀποφασίζει».[17] Σέ ἕναν λόγο του πρός τούς Ἀθηναίους, ὁ Κλέων ὑπογραμμίζει τό φθόνο πού προκαλεῖ ἕνας ἱκανός σύμβουλος τοῦ δήμου:[18] «Ἄν κανείς μᾶς δίνει σωστές συμβουλές, εἶναι ὅμως ὕποπτος γιά δωροδοκία, ἀποκρούομε τήν γνώμη του μέ τήν ἁπλή αὐτή ὑποψία καί στεροῦμε, λόγῳ φθόνου, τήν πολιτεία ἀπό τή βέβαιη ὠφέλεια πού θά εἶχε ἄν τόν ἄκουγε».

Κατά τή διάρκεια ἐμφύλιου σπαραγμοῦ, ἡ μή συμπαράταξη μέ τό ἕνα ἀπό τά δύο στρατόπεδα προκαλεῖ ἐπίσης φθόνο, ὅπως ἐξηγεῖ ὁ Θουκυδίδης, ἀναφερόμενος στά γεγονότα τῆς Κέρκυρας:[19] «Καμιά ἀπό τίς δυό παρατάξεις δέν εἶχε κανέναν ἠθικό φραγμό κι ἐκτιμοῦσε περισσότερο ὅσους κατόρθωναν νά κρύβουν κάτω ἀπό ὡραῖα λόγια φοβερές πράξεις. Ὅσοι πολίτες ἦσαν μετριοπαθεῖς θανατώνονταν ἀπό τήν μιά ἤ τήν ἄλλη παράταξη, εἴτε ἐπειδή εἶχαν ἀρνηθεῖ νά πάρουν μέρος στόν ἀγώνα εἴτε ἐπειδή ἡ ἰδέα καί μόνο ὅτι θά μποροῦσαν νά ἐπιζήσουν προκαλοῦσε ἐναντίον τους τόν φθόνο». Καί ὁ ἱστορικός παρατηρεῖ ἐκ νέου:[20] «Ὁλόκληρη ἡ ζωή τῆς πολιτείας ἀναστατώθηκε καί ἡ ἀνθρώπινη φύση, ἡ ὁποία —κι ἄν ἀκόμη ὑπάρχει εὐνομία— ἔχει τήν τάση νά παρανομεῖ, ξεχείλισε κι ἀνατρέποντας τούς νόμους,

ἔδειξε μέ ἱκανοποίηση, ὅλη της τήν ἀσυγκράτητη ἔχθρα ἐναντίον κάθε ἐξουσίας. Ἄν προτίμησαν τήν ἄνομη ἐκδίκηση ἀπό τή δικαιοσύνη, ἄν προτίμησαν τήν πλεονεξία ἀπό τήν εὐνομία, τοῦτο συνέβηκε ἐπειδή ὁ φθόνος (τὸ φθονεῖν) εἶχε διαβρώσει τήν ψυχή τους». Αὐτή ἀκριβῶς ἡ διαβρωτική δύναμη ἐμπνέει, ὅπως θά δοῦμε, καί τίς πινακίδες μέ τίς κατάρες, πού δέν σέβονται οὔτε τή θρησκεία, οὔτε τούς νόμους, οὔτε τό μέτρο.

Ὁ σπαρτιάτης στρατηγός Βρασίδας, κατά τή διάρκεια τῆς πολιορκίας τῆς Ἀμφίπολης, ἤξερε πώς δέν τόν ἀγαποῦσαν γιατί φθονοῦσαν τή δόξα του:[21] «Ὁ Βρασίδας, γράφει ὁ Θουκυδίδης, μήνυσε στήν Σπάρτη νά τοῦ στείλουν στρατό καί ἑτοιμαζόταν νά ναυπηγήσει καράβια στόν Στρυμόνα. Οἱ Λακεδαιμόνιοι, ὅμως, ἀρνήθηκαν νά τοῦ στείλουν ἐνισχύσεις, τόσο ἐπειδή τόν φθονοῦσαν οἱ ἄρχοντες τῆς Σπάρτης ὅσο καί ἐπειδή ἤθελαν νά ἐπιτύχουν νά πάρουν πίσω τούς αἰχμαλώτους τῆς Σφακτηρίας καί νά τερματίσουν τόν πόλεμο». Ἀλλά οὔτε καί ὁ Ἀλκιβιάδης ἔτρεφε αὐταπάτες:[22] «Ὅσο γιά τή φήμη πού ἀποκτῶ μέσα στήν πολιτεία μέ τίς χορηγεῖες μου ἤ μέ ἄλλα, τοῦτο εἶναι φυσικό νά ἔχει προκαλέσει τόν φθόνο τῶν συμπατριωτῶν μου (τοῖς ἀστοῖς φθονεῖται φύσει)». Τά ἴδια λέει ὅμως καί ὁ Ἑρμοκράτης, ἀπευθυνόμενος στούς Καμαριναίους:[23] «Ἄν κανείς μᾶς φθονεῖ ἤ μᾶς φοβᾶται — γιατί οἱ δυνατοί προκαλοῦν τά δυό αὐτά αἰσθήματα...»

Ὁ φθόνος εἶναι τόσο διαδεδομένος πού καταλαμβάνει ἀκόμη καί τούς θεούς, ἄν πιστέψουμε τά ὅσα λέει ὁ Νικίας στούς Ἀθηναίους, μετά τήν καταστροφή τῶν Συρακουσῶν:[24] «Πολλοί ἄλλοι βεβαίως πρό ἡμῶν ἦλθον ἐναντίον ἑτέρων καί, ἐπειδή ὡς ἄνθρωποι προέβησαν εἰς ὡρισμένας πράξεις, δέν ὑπέστησαν παρά συμφοράς ἀνεκτάς. Καί ἡμεῖς ἐπίσης τώρα ἔχομεν κάθε λόγον νά ἐλπίζωμεν ὅτι θά τύχωμεν ἠπιοτέρας μεταχειρίσεως ἐκ μέρους τῶν θεῶν (διότι ἡ σημερινή θέσις μας εἶναι μᾶλλον ἀξία οἴκτου παρά φθόνου)».

Ἡ σοφία τῶν ποιητῶν

Ὁ ἐκλεπτυσμένος λόγιος Θουκυδίδης, καταγγέλοντας μέ αὐτόν τόν τρόπο τίς συμφορές πού προκαλεῖ ὁ φθόνος, ἀκολουθεῖ ἁπλῶς τά μαθήματα τῶν ποιητῶν, καί ἰδιαίτερα τῶν τραγικῶν. Κι αὐτό δέν εἶναι περίεργο, γιατί τό θέατρο στήν Ἀθήνα εἶναι τό σχολεῖο τῆς

πολιτικῆς εὐθύνης. Καί ἡ συγκεκριμένη πολιτειακή ὀργάνωση πού ἐπιχείρησε, καί κατάφερε λίγο πολύ, νά ἐπιβάλει ὁ Περικλῆς, ἀποτελεῖ ἕνα ἀπό τά κύρια θέματα πού προβληματίζουν τούς τραγικούς ποιητές. Ἡ παιδεία, μέσα ἀπό τήν τραγωδία, ἀποτελεῖ ἕνα ἀπό τά πρωτότυπα γνωρίσματα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, τόσῳ μᾶλλον πού ἡ θεατρική παράσταση ἐντάσσεται στό πλαίσιο μιᾶς θρησκευτικῆς ἑορτῆς καί ἡ ὀργάνωση τοῦ θεάτρου, μέ τίς ὑποχρεώσεις πού ἐπέβαλλε στούς πολίτες, εἶχε χαρακτήρα πολιτικοῦ καθήκοντος.

Οὔτε ὁ Αἰσχύλος, λοιπόν, οὔτε ὁ Σοφοκλῆς, οὔτε ὁ Εὐριπίδης δίστασαν νά στιγματίσουν τίς καταστροφικές συνέπειες τοῦ φθόνου. Καί χωρίς νά ἰσχυριστοῦμε ὅτι ἐξαντλοῦμε τό θέμα, μποροῦμε νά δώσουμε μερικά ἐνδεικτικά παραδείγματα. Στούς *Πέρσες*,[25] παραδείγματος χάρη, ὁ ἀγγελιοφόρος ἐξηγεῖ στή βασίλισσα Ἄτοσσα τό σφάλμα τοῦ Ξέρξη, τήν παραμονή τῆς ναυμαχίας τῆς Σαλαμίνας, ὅταν ὁ βασιλιάς παρασύρθηκε ἀπό ἕναν ψευτοκατάσκοπο —ὄργανο στήν πραγματικότητα τοῦ φθόνου τῶν θεῶν— πού τόν βεβαίωνε γιά τήν ἐπικείμενη ὑποχώρηση τῶν Ἑλλήνων: «Καί κεῖνος ἅμα τά 'κουσε, χωρίς νά νοιώσει τό δόλο τοῦ Ἕλληνα, οὔτε τῶν θεῶν τό φθόνο, σ' ὅλους τούς ναύαρχούς του αὐτή τή διάτα βγάζει...»[26] Στόν *Προμηθέα Δεσμώτη*,[27] ἡ θεότητα φθονεῖ τούς γιούς τοῦ Αἰγύπτου πού ἑτοιμάζονται ν' ἁρπάξουν τίς Δαναΐδες, ὅπως σημειώνει ὁ Προμηθέας: «Μά ὁ Θεός δέ θά τούς ἀξιώσει νά χαροῦνε τά σώματά τους» Ἐπιστρέφοντας στό παλάτι του, ὅπου ἡ Κλυταιμνήστρα ἔχει ἁπλώσει, γιά νά τόν ὑποδεχτεῖ, τό πορφυρό χαλί, ὁ βασιλιάς Ἀγαμέμνων καταλαμβάνεται ξαφνικά ἀπό τό φόβο τοῦ θεϊκοῦ φθόνου καί ἀναφωνεῖ:[28] «Καθώς θά περπατῶ στό πορφυρό χαλί, κανείς θεός ἄς μή μοῦ ρίξει ἀπό ψηλά τοῦ φθόνου βλέμμα».[29] Ἀλλά καί οἱ Εὐμενίδες φθόνησαν τόν Θησέα ὅταν κατέλαβε τόν Ἄρειο Πάγο, πού κι οἱ ἴδιες ἐποφθαλμιοῦσαν, ὅπως βεβαιώνει ἡ Ἀθηνᾶ, μιλώντας γιά τίς φοβερές αὐτές θεότητες καί γιά τόν πόλεμο πού εἶχαν κηρύξει στήν Ἀθήνα:[30] «Σ' αὐτόν τό βράχο τοῦ Ἄρη πού στῆσαν τίς σκηνές οἱ Ἀμαζόνες, ὅταν ἤρθανε, φθονώντας τόν Θησέα, νά πολεμήσουν...».[31]

Ὁ Σοφοκλῆς δείχνει, σέ πολλές περιπτώσεις, ποιοί ἀκριβῶς εἶναι ἐπιρρεπεῖς στό φθόνο. Πρῶτα πρῶτα οἱ ταπεινοί, ὑποστηρίζουν οἱ ναῦτες τῆς Σαλαμίνας, στόν *Αἴαντα*:[32] «Γιατί στόν πιό καλύτερο ἡ ζούλια (ὁ φθόνος) πάντα τρέχει».[33] Ὁ Οἰδίπους διευκρινίζει, ἀπό τήν πλευρά του:[34] «Ὦ πλοῦτε κι ἐξουσία καί τέχνη ἀπ' ὅλες ἀνώτερη τίς

τέχνες, πόσος φθόνος στήν πολυζήλευτη ζωή σᾶς φυλάει...»[35] Ὁ Αἴγισθος, ὅταν ἀνακαλύπτει τό πτῶμα τοῦ Ἀγαμέμνονα,[36] βλέπει σ' αὐτόν τό φόνο, τό ἔργο φθονερῶν θεῶν: «Τό σῶμα εἶδα ποὺ ὀργή θεοῦ τό 'ριξε, ὦ Δία! (ἄνευ φθόνου μὲν οὐ πεπτωκός)».[37] Ὁ Φιλοκτήτης[38] παραδίδει στόν Νεοπτόλεμο τά ἀκαταμάχητα ὅπλα του καί τόν συμβουλεύει νά ἀπαλύνει, μέ λατρευτικές πράξεις, τό φθόνο πού θά μποροῦσε νά καταλάβει τούς θεούς: «Νά, πάρε τα παιδί μου, καί τό φθόνο προσκύνα, μή σοῦ γίνουν καί σένα πολυστέναχτα».[39]

Στά ἔργα τοῦ Εὐριπίδη γίνονται λιγότερες ἀναφορές στόν θεϊκό φθόνο, καί περισσότερες στίς κατηγορίες τῶν ἀνθρώπων πού ὑποκύπτουν σέ αὐτό τό αἴσθημα. Ὁ φθόνος πού μπορεῖ νά νιώσουν οἱ θεοί γιά τήν εὐτυχία ἑνός ἀνθρώπου δέν ἐμφανίζεται παρά μία μόνο φορά, στήν περίπτωση τοῦ Ἄδμητου, ὅταν ξαναβρίσκει καί σφίγγει στήν ἀγκαλιά του τή γυναίκα του, ἐνῶ ὁ Ἡρακλῆς τοῦ λέει:[40] «Ναί (τήν ξαναβρῆκες), κι ἄς μήν ἔρθει τῶν θεῶν ὁ φθόνος». Σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τούς ἀνθρώπους, κάθε μορφή ἀνωτερότητας προκαλεῖ δυσφορία στούς ἀδαεῖς καί ταπεινούς, ὅπως δηλώνει ἡ Μήδεια στόν Κρέοντα:[41] «Κι ἄνθρωπος πῶχει τό νοῦ του ἀκέριο στό κεφάλι, δέν πρέπει τῶν παιδιῶν του ἐκεῖνος μάθηση περίσσια νά στοιβάζει. Τί καί δίχως τήν τόση ἀκαματιά νά λογαριάσομε πού θά τά δέρνει, μέσ' στούς συμπολίτες ὅλους θέ νἄναι ἀχώνευτα». Οἱ ἀδίστακτοι ἄνθρωποι, ὠθούμενοι ἀπό τό φθόνο, περιφρονοῦν ἀκόμη καί τή δικαιοσύνη. Οἱ γυναῖκες τῆς Φθίας, πού ἀποτελοῦν τό χορό στήν *Ἀνδρομάχη*, καταγγέλλουν τίς θριαμβολογίες αὐτοῦ τοῦ εἴδους:[42] «Κάλλιο νά μήν κερδίζει, ἄνθρωπος μιά νίκη μέ ὄνομα κακό παρά μέ ζήλεια κι ἀγριοσύνη νά πετάει τό δίκιο κάτω».[43] Στό φθόνο ὅμως ὑποκύπτουν συνήθως οἱ ἀσθενέστεροι οἰκονομικά, ὅπως ἀναλύει εὔστοχα ὁ Θησέας στίς *Ἱκέτιδες*:[44] «Οἱ φτωχοί, ὅσοι δέν διαθέτουν οὔτε τά ἀναγκαῖα, εἶναι ἐπικίνδυνοι. Ἐπιρρεπεῖς στό φθόνο, παρασέρνονται εὔκολα ἀπό τούς λόγους τῶν ἀδίστακτων δημαγωγῶν καί στρέφονται ἐναντίον τῶν πλουσίων». Ἕνα συγκεκριμένο ἀπόσπασμα τοῦ Εὐρυπίδη (294) ὑπογραμμίζει, γενικότερα, ὅτι ὁ φθόνος ἐκδηλώνεται ἀπέναντι σέ ὁτιδήποτε ξεφεύγει ἀπό τά συνηθισμένα: «Ὁ φθόνος συνηθίζει νά βάζει στόχο του τό σπουδαῖο».

Τά διδάγματα τῶν τραγικῶν ποιητῶν συμπίπτουν μέ τίς ἀντιλήψεις τῶν ἁπλῶν ἀνθρώπων πού ἤξεραν καλά πόσο φθόνο καί ζήλια μπορεῖ νά προκαλέσει ἡ ἀνωτερότητα. Ὅταν ὁ Πίνδαρος ὑμνοῦσε τούς νικητές τῶν ἀρχαίων ἀγώνων, δέν ἀγνοοῦσε τήν ἐχθρότητα πού

θά μποροῦσαν νά ἐμπνεύσουν οἱ ἔπαινοί του. Στόν *Ἐπίνικο τοῦ Ὀλυμπιονίκη Μηλεσία*,[45] γράφει: «Μέ τόν ὕμνο ἄν στή δόξα καί τοῦ Μελησία ἀναδράμω πού οἱ ἀγένειαστοι τοῦ 'χουνε φέρει, τραχειά πέτρα μή ρίξει μου ὁ φτόνος».[46] Καί στόν ὕμνο πού ἀφιέρωσε στόν Ἱέρωνα ἀπό τήν Αἴτνα,[47] νικητή στίς ἁρματοδρομίες, τόν καλεῖ νά μήν δυσαρεστηθεῖ ὑπέρμετρα ἀπό τή ζήλια πού προκαλοῦν τά κατορθώματά του: «Κατάβαθα τούς συντοπίτες, πάρεξ ἄλλο βαραίνει ν' ἀκοῦν τίς ἀξιές ἀλλουνοῦ τους. Παρά λύπηση ὡστόσο, καλλιότερα φτόνος. Γιά δαῦτο καλοτράβα. Μέ δίκαιο ἐσύ λαοδήγα τιμόνι, σφυροκόπα τή γλώσσα σου πάνω σ' ἀλήθειας ἀμόνι».[48] Ὁ Πίνδαρος πιστεύει πώς ὁ φθόνος τῶν ἀποτυχημένων εἶναι ἰδιαίτερα ἐπίφοβος:[49] «Οὔτε δ' ὁ πλοῦτος ἐλαττοῖ τόν φθόνον τῶν πλουσίων, ὅν ἔχουσι πρός τό κλεινόν τοῦ θρόνου μεγαλεῖον, καί ἐν κρυπτῷ καταβοᾶ ὁ πένης τοῦ πλησίον».

Ἀναφορές στό φθόνο συναντοῦμε καί στά τιμητικά ἐπιγράμματα, πού προβάλλουν συχνά τή μετριοπάθεια καί τή διακριτικότητα. Ἀκόμη καί ἡ τιμή πού ἀποδίδεται σέ ἀγαπημένους συγγενεῖς μπορεῖ νά προκαλέσει φθόνο. Καί γι' αὐτό, σ' ἕνα αἰγυπτιακό ἐπίγραμμα ἀπό τή Ναύκρατι, πόλη στά δυτικά τοῦ Δέλτα, δυό γιοί πού ἀφιέρωσαν τήν προτομή τῶν γονιῶν τους, ἐλπίζουν νά βροῦν μιμητές κι ὄχι κατηγόρους:[50] «Ὅσοι ἔστησαν προτομή τῶν γονιῶν τους, γράφουν, προκαλοῦν τό συναγωνισμό, κι ὄχι τό φθόνο». Κι ἕνας ἀστός ἀπό τήν Πανώπολη (τή σημερινή Ἀχμίν τῆς Ἄνω Αἰγύπτου), σέ ἕνα μακροσκελές ποίημα πού ἐκθειάζει τίς ἀρετές του, δέχεται τελικά αὐτόν τόν ἔπαινο:[51] «Αὐτή εἶναι ἡ ζωή τοῦ Ἀγρίου καί τῶν παιδιῶν του. Φοίνικες στό ἐσωτερικό καί δάφνες ἔξω στούς δρόμους, μιά φοράδα καί δυό σαμαρωμένα μουλάρια, δημιουργικοί κι εὐσεβεῖς, ζοῦν ἔτσι, σάν ἀληθινοί φιλόσοφοι, μέσα στήν ἁπλότητα, ἐκτελώντας ἐργασίες κάθε εἴδους, μακριά ἀπό τόν πλοῦτο καί τόν κακόζηλο φθόνο». Ἕνα μωσαϊκό στό Σεῖχ Ζουέντ, παραλιακή τοποθεσία τοῦ Σινᾶ, ἀνάμεσα στό Ραφάχ καί τό Ἐλ-Ἀρίχ, συμβουλεύει τόν ἐπισκέπτη νά μήν παρασυρθεῖ ἀπό τό φθόνο πού θά μποροῦσε νά προκαλέσει ἕνα τέτοιο καλλιτέχνημα:[52] «Ἀπολαμβάνεις ἐδῶ, φίλε, τά ὅσα εὐχάριστα ἀναπαράστησε γιά μᾶς ἡ τέχνη, συνδυάζοντας αὐτές τίς ψηφίδες. Εὐχήσου μ' ὅλη σου τήν ψυχή, νά μήν προσθληθεῖ ἡ ἐξαίσια αὐτή τέχνη ἀπό τό φθόνο καί τό κακό μάτι».

Ἀναδύεται ἔτσι μιά σοφία πού προσπαθεῖ νά μετριάσει τίς ὀρέξεις

καί τίς φιλοδοξίες, νά ἀποφύγει τήν ἐπίδειξη ἰσχύος, πλούτου καί ταλέντου, ὥστε νά μήν προκαλέσει τό φθόνο.

Ὁ φθόνος, δύναμη διαβρωτική, ὑποβάλλει τόση κακία πού, μέ τή βοήθεια τῆς μαγείας, μπορεῖ νά ὁδηγήσει σέ ἀληθινό παροξυσμό. Ἡ λέξη φθόνος, ἀρσενικοῦ γένους στά ἑλληνικά, ἐκφράζει ταυτόχρονα «τή ζήλια, τή ζηλοφθονία, τήν κακή προαίρεση, τή θλίψη πού προκαλεῖ ἡ εὐτυχία τοῦ ἄλλου».[53] Ὁ ὅρος ἐκφράζει εἰδικότερα «τήν κακοβουλία τῶν θεῶν, πού ταπεινώνει ὅποιον ἄνθρωπο γνωρίζει ὑπέρμετρη εὐτυχία» καί γι' αὐτό οἱ μάγοι μποροῦσαν, σέ ὁρισμένες περιπτώσεις, νά ἐλπίσουν σέ θεία βοήθεια. Ὁ Ἡρόδοτος μᾶς δίνει μερικά τέτοια παραδείγματα. Ἀνάλογα μέ τήν περίπτωση ὅμως, ὁ φθόνος μπορεῖ νά σημαίνει ἁπλῶς καί μόνον «ἄρνηση, παρεμπόδιση τοῦ ἄλλου».

Ἐνάντια σ' αὐτή τή διαρκή, λανθάνουσα κακοβουλία, ὑπῆρχαν πολλοί τρόποι ἄμυνας: ἐπικλήσεις ὁρισμένων θεῶν, μαγικές φράσεις, φυλαχτά, ἀκόμη καί εἰδικές χειρονομίες. Εἶναι γνωστή ἡ χειρονομία τῆς κατάρας —ὁ «σχηματισμός τοῦ σύκου»— κατά τήν ὁποία ἔδειχνε κανείς στόν ἐχθρό τήν παλάμη του, κρατώντας τόν ἀντίχειρα σφιγμενο ἀνάμεσα στόν δείκτη καί τόν μέσο. Ἀκόμη καί σήμερα, στήν Ἑλλάδα, ἡ ἐπίδειξη στόν ἄλλο τῆς ἀνοιχτῆς παλάμης, ἀποτελεῖ πράξη βασκανίας. Ὁ Paul Perdrizet, μελετώντας τίς παραστάσεις τοῦ θεοῦ Μπές καί τῆς γυναίκας τοῦ Μπεσίτ, δυό χονδροειδεῖς, ἀλλά καλοκάγαθες θεότητες τῆς ἀρχαίας Αἰγύπτου,[54] παρατηρεῖ ὅτι «ὁ χορός τους πρέπει νά ἔχει σχέση μέ κάποια πρόληψη. Ἡ χειρονομία τῶν δύο χορευτῶν, ὁ τρόπος πού κλείνουν τήν παλάμη, ἑνώνοντας τά πέντε δάχτυλα σέ αἰχμή πού σημαδεύει τά μάτια τοῦ πιθανοῦ ἐχθροῦ, δίνοντας μιά μούντζα, ὅπως λένε στά ρωμαίικα, ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς χειρονομία ἐξορκισμοῦ». Γιά τήν ἀντιμετώπιση λοιπόν τοῦ φθόνου, τόν ἔλεγχο αὐτῆς τῆς πηγαίας κακίας, ὑπῆρχε ἕνα ὁλόκληρο ὁπλοστάσιο ἀπό μέσα ἄμυνας.[55]

Ἡ βασκανία

Ὁ φθόνος ἀπορρέει ἀπό μιά κακοποιό δύναμη, πού ἔχει δικό της ὄνομα, γνωστό στόν Δημοσθένη, στόν Πλάτωνα, στόν Ἀριστοτέλη, στόν Στράβωνα καί στούς ποιητές τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς. Ἡ ἴδια ἡ λέξη ἐμφανίζεται σέ μεταγενέστερους χρόνους, ἀλλά ἡ ἔννοιά της

εἶναι στήν πραγματικότητα γνωστή ἀπό πολύ πιό παλιά. Πρόκειται γιά τή βασκανία,[56] τήν ἐπιδίωξη τῆς κακοδαιμονίας τοῦ ἄλλου. Βασκανία εἶναι ὁ φθόνος τῆς μοίρας, καί, πιό συγκεκριμένα, τοῦ θανάτου, ἡ κακοβουλία τῶν ὑποχθόνιων δυνάμεων, πού συνδυάζει τή ζηλοφθονία μέ τό «κακό μάτι», αἴτιο τῆς κακοδαιμονίας. Τό αἴσθημα αὐτό θά ἐπεκταθεῖ καί στούς ἀνθρώπους, ἀλλά ἀρχικά τό παράδειγμα δίδεται, θά μποροῦσε νά πεῖ κανείς, ἀπό τούς οὐρανούς.

Ἄν καί ἡ λέξη ἀπαντᾶται συχνότερα στίς ἐπιγραφές παρά στή λογοτεχνία, ὁ Πλάτων,[57] τουλάχιστον, τήν χρησιμοποιεῖ, ὅταν βάζει τόν Σωκράτη νά λέει στόν συνομιλητή του Κέβη: «Ἀγαπητέ μου, μή λέγεις μεγάλον λόγον, μήπως κανένα κακό μάτι μᾶς ἀνατρέψει τούς λόγους πού πρόκειται νά εἴπωμεν. Ἀλλά βεβαίως περί τούτων θά φροντίσει ὁ θεός».[58] Ὁ Σωκράτης ὑπονοεῖ ὅτι τό «κακό μάτι» μπορεῖ νά διακόψει ἀπότομα ἕναν ρήτορα, τή στιγμή ἀκριβῶς πού ἑτοιμάζεται νά διατυπώσει τό ἀποφασιστικό ἐπιχείρημά του, καί πώς πρόκειται γιά δύναμη ἰσχυρότερη ἀπό τήν ἀνθρώπινη θέληση.[59]

Ἡ βασκανία παρεμβαίνει λοιπόν σέ ἕνα διάλογο, ἀλλά καί στήν μοιρασιά τῆς τροφῆς. Ὁ Ἀριστοτέλης παρατηρεῖ:[60] «Μήπως οἱ ἄνθρωποι φοβοῦνται τό κακό μάτι (βασκαίνεσθαι δοκοῦσι) ὅταν τρῶνε μέ λαιμαργία; ἤ ὅταν ταλαντεύονται καί δυσπιστοῦν, σάν τούς προσφέρει κάποιος κάτι; Γιατί, ὅταν παίρνουν κάτι ἀπ' τό τραπέζι, τό μοιράζονται ἀμέσως, λέγοντας "Ἔτσι, γιά νά μή μέ βασκάνεις"». Τό ἀντίδοτο γιά τή βασκανία εἶναι τό φτύσιμο: «Φτύνουν πάνω τους γιά νά μήν τούς πιάσει κακό μάτι (ὡς μὴ βασκανθῶσι)» λέει ἀκόμη ὁ Ἀριστοτέλης.[61] Οἱ ἄνθρωποι ἔφτυναν λοιπόν πάνω τους, γιά νά ἀπομακρύνουν τήν κακή μοίρα, καί μάλιστα τρεῖς φορές. Αὐτό μᾶς λέει ὁ βοσκός Δαμοίτας,[62] βουκολικός ἀοιδός, συνιστώντας αὐτό τό λαϊκό ἀντίδοτο γιά τή βασκανία, στή συζήτησή του μέ τόν βοσκό Δάφνι: «Κι ἐγώ, γιά νά μή βασκαθῶ, ἔφτυσα ἀμέσως τρεῖς φορές στόν κόρφο μου, καθώς μου τό 'χει μάθει νά κάνω, ἡ Κοτυτταρίς, ἐκείνη ἡ γριούλα».[63] Καί ὅσο κι ἄν δυσκολεύεται κανείς νά τό φανταστεῖ, ἀκόμη κι ἡ ὡραία Ἑλένη κατέφευγε σ' αὐτή τή μέθοδο!

Ὁ βάσκανος εἶναι ἐκεῖνος πού βασκαίνει. Ἡ λέξη ἔχει φορτιστεῖ μέ πολύ περιφρονητική σημασία. Ὁ Στράβων[64] χρησιμοποιεῖ αὐτό τόν ὅρο γιά νά χαρακτηρίσει τούς «συκοφάντες». Τό βασκάνιον ὑποδηλώνει συγχρόνως τήν «κακή μοίρα» καί «τό ἀντικείμενο πού προφυλάσσει ἀπό τή βασκανία, τό φυλαχτό». Αὐτή ἡ ἀμφισημία

θυμίζει τό φάρμακον πού σημαίνει «δηλητήριο», ἀλλά καί «φάρμακο». Ὁ Στράβων[65] ἀποκαλεῖ βασκάνια, οὐδέτερο στόν πληθυντικό, τά ὄστρακα πού οἱ Τρωγλοδύτες φοροῦσαν σέ περιδέραιο, ὡς φυλακτά: «Οἱ Τρωγλοδύτες, ὅπως καί οἱ γυναῖκες τους, βάφουν προσεχτικά τά φρύδια καί τό δέρμα κάτω ἀπ' τά μάτια, μέ σκόνη ἀντιμονίου. Ὅπως ἐκεῖνες, φοροῦν γύρω ἀπ' τό λαιμό περιδέραια ἀπό ὄστρακα, πού, ὅπως νομίζουν, τούς προστατεύουν ἀπό τά μάγια, σάν νά 'ταν φυλαχτά».

Ἡ κακή μοίρα πού ὀφείλεται στή ζηλοφθονία τῶν νεκρῶν γιά τήν εὐτυχία τῶν ζωντανῶν ὀνομάζεται ἐπίσης βασκανία. Γι' αὐτό καί συναντοῦμε τή λέξη στά ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα. Σέ ἕνα τέτοιο ἔμμετρο ἐπίγραμμα ἀπό τήν Αἰσάνη (τή σημερινή Τσαβνταρχισάρ, ρωμαϊκή πόλη κοντά στό Ἐμέτ, στό δρόμο Σμύρνης-Ἐσκισεχίρ), κοντά στίς πηγές τοῦ Ρύνδακου, ἕνα τετράχρονο κοριτσάκι, μέ τό ὄνομα Ἀμμωνίον, ἀφηγεῖται τή θλιβερή του μοίρα:[66] «Ἐγώ, ἡ Ἀμμωνίον, κόρη τοῦ Δημητρίου, ἡλικίας δυό φορές δύο, ἀναπαύομαι ἐδῶ, θύμα τῆς κακοβουλίας τοῦ Ἅδη (Αἰδέω βασκανίοις). Οἱ γονεῖς μου, Ἀμμία καί Δημήτριος ὑποφέρουν ἀβάσταχτα. Γιατί, ὁ πατέρας μου, ἀντί γιά γάμο, μοῦ ἔστησε ἐπιτύμβιο στήλη». Στό νεκροταφεῖο τῆς Πρισκίλλας, στή Ρώμη,[67] μποροῦμε νά διαβάσουμε τό μοιρολόι ἑνός πατέρα πού ἔχασε γυναίκα καί παιδιά, ἀπό τίς βασκανίες ἑνός ἄσπλαχνου βάσκανου (βασκάνῳ πικρῷ): «Ξέρω καλά πώς δέν ἔβλαψα κανέναν. Ἐξαιτίας ὅμως τῆς κακῆς μου μοίρας καί ἑνός ἀδυσώπητου βάσκανου, ὑπέφερα βάσανα πού κανείς ἄλλος δέν ἔχει γνωρίσει. Ἐγώ, πού εἶχα τόσα παιδιά, τά ἔχασα ὅλα, ὅπως καί τή μητέρα τους, τή σεβαστή καί συνετή σύζυγό μου. Κοίτα ἐδῶ, σ' αὐτό τό μέρος, ποιά ἦταν τά παιδιά μου. Ἐγώ, πού εἶχα τόσα παιδιά, ζῶ τώρα ἀνελέητα, ζωή ἀνελέητη, καί τιμωροῦμαι σάν τόν Τάνταλο».

Ἡ βασκανία δέν ἀνέχεται ὅμως οὔτε τήν ὀμορφιά τῆς νιότης, ὅπως ἀκριβῶς δέν ἀνέχεται αὐτή τήν προσδοκία ζωῆς καί τήν ἐλπίδα πού φέρνουν τά παιδιά. Μαρτυρεῖ γι' αὐτό, παραδείγματος χάρη, ἕνα ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα ἀπό τήν Ἀπάμεια τῆς Βιθυνίας:[68] «Ἄρχιζα μόλις νά βγάζω γένια, ὅταν μέ ἄρπαξε ὁ φθονερός δαίμονας (βάσκανος δαίμων), καί, δεκαοκτώ χρόνων, βάδισα γιά τόν Ἅδη. Μάνα, σταμάτα τούς ὀδυρμούς καί τά μοιρολόγια, μή χτυπιέσαι ἄλλο. Ὁ Ἅδης δέν θέλει κλάματα. Ὁ Γάιος κι ἡ Κλεοπάτρα, εἰς ἀνάμνηση τοῦ παιδιοῦ τους Νώνιου». Ἡ λεηλασία τῆς ζωῆς ἑνός νέου, μιᾶς ζωῆς

γεμάτης ὑποσχέσεις, ἀποτελεῖ προνομιακό στόχο τῆς βασκανίας, πού καταδιώκει μέ λύσσα τούς νέους. Ἕνα ἐπίγραμμα ἀπό τήν Ἀλεξάνδρεια, τῆς πρώιμης ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, μᾶλλον, καί ἴσως τοῦ 2ου π.Χ. αἰώνα, μᾶς προσφέρει ἕνα χαρακτηριστικό παράδειγμα τῆς κακίας πού ἐκδηλώνει ἡ βασκανία.[69] Ἕνας νέος, ὁ Ἀμμώνιος, πετυχημένος γραφέας, ὑποχρεώνεται νά στρατευτεῖ, στά εἴκοσι πέντε του, συμμετέχει σέ μιά ἐκστρατεία καί σκοτώνεται στή μάχη. Οἱ γονεῖς του τόν θρηνοῦν σπαρακτικά. Οἱ φίλοι του τόν θυμοῦνται πάντα σάν παράδειγμα θαρραλέου ἥρωα. Ἀλλά στίς ἀναμνήσεις τῶν ζωντανῶν ἀντιπαρατίθεται ἡ λήθη — προνόμιο τῶν νεκρῶν, παρηγοριά ὅσων δέν κινδυνεύουν πιά νά ὑποφέρουν:

«Ἀφοῦ ἐγκατέλειψες πιά τό λαμπρό φῶς τοῦ ἥλιου καί δέν κατάφερες νά ὁλοκληρώσεις τό ἔργο σου, ὡς γραφέας, θά πρέπει ὅσοι σέ θρηνοῦν νά ἀποδεχτοῦν πιά πώς, ἐκείνη τή μέρα, σέ ἔπιασαν στό σκληρό δίχτυ τους οἱ Μοῖρες, ἐσένα τόν γενναιότερο ὅλων. Ἡ βασκανία, πράγματι, ὀρθώθηκε ἐνάντια στά εἴκοσι πέντε σου χρόνια, καί σ' ἄρπαξε, Ἀμμώνιε, ἀπ' τό σπίτι, ρίχνοντας τούς γονεῖς σου σέ μαύρους θρήνους, καί προσφέροντάς σου θάνατο δοξασμένο. Ἔπεσες γιά τή σωτηρία τῆς πατρίδας, ὄρθιος ἀπέναντι στούς ἐχθρούς, χωρίς νά φοβηθεῖς τό κονταροχτύπημα, ἄφησες τήν ἀναπνοή σου στό στρατό. Γι' αὐτό σέ τιμοῦν οἱ ἥρωες κι ἐμεῖς δέν σέ ὀνομάζομε νεκρό, ἀλλά σέ ἐπικαλούμαστε ὅπως τούς χθόνιους θεούς, μέ ἁγνές σπονδές καί πρσφορές γεμάτες θλίψη, σύμφωνα μέ τά παλιά ἔθιμα τῶν προγόνων μας. Μακάρι ὅλοι νά σέ θυμοῦνται ὡς φίλο. Ναί, κι ἡ λήθη, ἄς παραμείνει γιά χάρη σου, στή χώρα τῶν εὐσεβῶν».

Αὐτή ἡ κακοδαιμονία πού χτυπᾶ μέ θάνατο τούς ἐπιφανέστερους ἀνθρώπους, ἰδίως ἄν εἶναι νέοι, ἀπαντᾶται συχνά στά ἔμμετρα ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα. Στήν Τανάγρα, παραδείγματος χάρη, τόν 2ο ἤ 1ο π.Χ. αἰώνα, μποροῦσε κανείς νά διαβάσει τό κείμενο μιᾶς ἐπιτύμβιας στήλης πού ἔχει διασωθεῖ:[70] «Αὐτός εἶναι ὁ τάφος τοῦ Θεοτέλη, ἀπ' τή γενιά τοῦ Ποιμάνδρου (τοῦ ἱδρυτῆ τῆς Τανάγρας) πού ἔδωσε δοξασμένους καρπούς. Ὁ Θεοτέλης ἦταν τιμημένος νέος. Καί ἡ πατρίδα του τόν θρήνησε, γιατί ἡ γῆ ἔσβησε ἕνα ἀστέρι πού ἀχτινοβολοῦσε λαμπρή σοφία. Ἄ! θνητοί, τρέφετε αἰσθήματα ταπεινά. Ὅταν ὅμως εἴσαστε ὑψηλόφρονες, ὁ Ἅδης ματιάζει (βασκαίνει) ὅσους ξεχωρίζουν». Ἐνίοτε δέν χρησιμοποιεῖται ἡ λέξη βασκανία, ἀλλά κάποια περίφραση στή θέση της. Παράδειγμα, αὐτό τό ἐπίγραμμα ἀπό

τή Μαντίνεια,[71] τοῦ 2ου μ.Χ. αἰώνα: «Ὁ φθονερός δαίμων μέ ἀπομάκρυνε ἀπό τόν ἥλιο, στά τριάντα μου. Μέ ἄρπαξε ἀπό τό γλυκύτατο παιδί μου, κι ἄφησα πένθος στή γυναίκα μου καί θρήνους στούς δικούς μου. Εἶμαι πολίτης τῆς Μαντίνειας καί τό ὄνομα μου εἶναι Σίμων.» Μιά ἄλλη, σχεδόν κατεστραμμένη, ἀθηναϊκή στήλη δηλώνει:[72] «Φθονερός μάγος (βάσκανος), τέτοιος εἶναι γιά τούς ἀνθρώπους ὁ Ἅδης. Ἔφυγα πρόωρα, ἀφήνοντας αἰώνια θλίψη στίς ἀδελφές μου. Μπροστά σᾶς ἔχετε τήν Ἁγνή, μιά νέα πού ἀναπαύεται νεκρή».

Ὁ ποιητής Καλλίμαχος, ἀπό τήν Κυρήνη, πού ἦρθε νά σταδιοδρομήσει στήν αὐλή τῆς Ἀλεξάνδρειας, τήν ἐποχή τῶν πρώτων Πτολεμαίων, συνέταξε τό ἐπίγραμμα τοῦ πατέρα τοῦ Βάττου,[73] ἐπίγραμμα πού ἀπευθυνόταν στούς περαστικούς, ὅπως τά περισσότερα ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα τῆς ἐποχῆς, καί ἔλεγε: «Ἐσύ πού περνᾶς δίπλα ἀπό τόν τάφο μου, μάθε πώς εἶμαι γιός καί πατέρας ἑνός Καλλιμάχου ἀπό τήν Κυρήνη. Δέν ἀποκλείεται νά τούς γνωρίζεις καί τούς δυό. Ὁ ἕνας διοίκησε, κάποτε, τό στρατό τῆς πατρίδας του, κι ὁ ἄλλος, μέ τούς ὕμνους του, κατανίκησε τίς βασκανίες. Καί δέν εἶναι παράδοξο αὐτό: οἱ Μοῦσες δέν ἐγκαταλείπουν ποτέ ὅσους πρόσεξαν ἀπό μικρά παιδιά. Τούς θεωροῦν φίλους καί στέκονται δίπλα τους, ὥς τό τέλος τῆς ζωῆς τους, ὥσπου νά ἀσπρίσουν ἀπό τά χρόνια». Ὅπως σημειώνει ὁ Claude Meillier, «τό κείμενο ἀποτελεῖ ταυτόχρονα ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα καί προσωπική προβολή... Ὁ θάνατος τοῦ Βάττου δέν μποροῦσε φυσικά παρά νά θεωρηθεῖ συμφορά. Κι ὅμως, κανείς δέν μπορεῖ νά βεβαιώσει πώς πράγματι ἔτσι ἦταν. Γιατί κι ἄν τόν πῆρε ὁ θάνατος, ἡ εὐτυχία τοῦ Βάττου δέν ἐκμηδενίστηκε. Εὐτυχία του ἦταν ἡ δόξα πού εἶχε κληρονομήσει ἀπό τόν πατέρα του κι ἡ φήμη πού εἶχε ἀποκτήσει, χάρη στόν γιό του. Δέν ὑπάρχει ἐδῶ διαστρέβλωση τοῦ ἐκφραστικοῦ μέσου. Ὁ Καλλίμαχος θέλει ἁπλῶς νά πεῖ πώς ὁ πατέρας του, ὥς τό τέλος τῆς ζωῆς του, γνώρισε βίο εὐτυχή καί πώς, γι' αὐτό, ἡ ἀνάμνηση του δέν θά χαθεῖ».[74]

Ἄς τελειώσουμε, μέ τή λιθόγλυφη ἐπιγραφή τῆς Ἐρίννας, πού πέρασε στήν *Παλατινή Ἀνθολογία* (VII, 712). Ἡ ποιήτρια θρηνεῖ τό θάνατο μιᾶς νεόνυμφης, τῆς Βαυκίδας, πού τήν ἀποκαλεῖ ἐπίσης Βαυκώ. Στόν περαστικό, μιλάει ὁ τάφος: «Εἶμαι ὁ τάφος τῆς νεαρῆς νύφης Βαυκίδας. Στό δρόμο, ἀπ' αὐτόν τόν δακρύβρεχτο τάφο, ὥς τόν ὑποχθόνιο Ἅδη, πές, σέ παρακαλῶ: "Εἶσαι ζηλόφθονος, ὦ Ἅδη!" Κι ἄν κοιτάξεις προσεχτικά τά ὄμορφα αὐτά σύμβολα, θά μάθεις ποιά

ἦταν ἡ σκληρή μοίρα τῆς Βαυκίδας, πῶς δηλαδή αὐτό τό κορίτσι κάηκε στήν πυρά, ἀπό τόν πεθερό της, μέ τούς ἴδιους ἐκείνους πυρσούς πού ἔκαιγαν τήν ὥρα τοῦ Ὑμεναίου της. Κι ἐσύ, ὦ Ὑμέναιε, ἁρμονικέ ὕμνε τοῦ γάμου, τήν κήδεψες μέ θρήνους σπαραχτικούς». Ὁ Ἅδης ἀποκαλεῖται ἐδῶ βάσκανος, γιατί αὐτός φθόνησε τή νεαρή νύφη κι ἡ βασκανία δρᾶ ὅταν ὁ ἄνθρωπος χαίρεται τήν εὐτυχία του καί πιστεύει πώς τό μέλλον του εἶναι ρόδινο.[75]

Ἔξω, βάσκανε!

Ἡ φράση αὐτή εἶναι χαραγμένη σέ ἕνα βραχιόλι πού προστάτευε, ὑποτίθεται, ἀπό τήν κακοτυχία: «Ἔξω, βάσκανε!»[76] Ἡ προσταγή εἶναι ἐδῶ σαφέστατη, ἐνῶ ἀλλοῦ διατυπώνεται ἀόριστα, γιά νά μήν προκαλέσει ἴσως τή βασκανία, μέ τό νά τήν κατονομάσει ρητά. Ἀντί γιά τό «ἔξω, βάσκανε» τοῦ βραχιολιοῦ, σέ ἕνα δαχτυλίδι διαβάζουμε, ἀπό τά δεξιά πρός τά ἀριστερά, πυγίσω σε (κατά λέξη: θά σέ παλουκώσω), ἀπειλή πού, κατά τόν L. Robert, ἀπευθυνόταν στό φθόνο. Τά δυό αὐτά παραδείγματα δείχνουν πώς τά κοσμήματα ἀποτελοῦσαν ἐπίσης μέσα προφύλαξης ἀπό τό φθόνο.

Οἱ ὅροι βασκανία καί βάσκανος δέν ὑποδηλώνουν ρητά τό «κακό μάτι» καί δέν ἑρμηνεύονται, ἀπό ἐτυμολογική ἄποψη. Τά ἐτυμολογικά λεξικά τῆς ἀρχαίας ἑλληνικής[77] μελετοῦν δύο πιθανότητες, γιά νά τίς ἀπορρίψουν τελικά καί τίς δύο. Ἐξετάστηκε ἔτσι ἡ πιθανότητα νά σχετίζεται ἡ βασκανία μέ τή ρίζα τοῦ βάσκειν, πού, κατά τόν Ἡσύχιο, σήμαινε λέγειν, κακολέγειν, ἀλλά ὁ Frisk[78] ἀπορρίπτει αὐτή τήν ἑρμηνεία. Ἄλλοι πάλι προσπάθησαν νά συνδέσουν τόν ὅρο μέ τή λατινική λέξη fascinus –συσχετισμός πού ἔκαναν καί οἱ ἀρχαῖοι– ἀλλά, κατά τόν P. Chantraine,[79] «δέν εἶναι δυνατόν νά θεωρηθεῖ τό fascinus χρησιδάνειο τοῦ βάσκανος. Ὑποστηρίχτηκε ὅτι ἡ λατινική λέξη ἦταν παράγωγο τοῦ fascis καί ἀναφερόταν σέ κάποια μαγική τελετή, κατά τήν ὁποία τό θύμα δενόταν. Θά ἦταν ὅμως προτιμότερο νά ἀναζητηθεῖ συσχετισμός στά ἑλληνικά μέ τά βασκευταί ἤ βάσκιοι, ὅπου ἔχουμε νά κάνουμε τουλάχιστον μέ ρίζες «βαλκανικές». Τελικά, τίποτε δέν εἶναι βέβαιο, κι αὐτό δέν πρέπει νά μᾶς ξαφνιάζει, μιά καί πρόκειται γιά ὅρους πού σχετίζονται μέ τή μαγεία». Τό γλωσσάρι τοῦ Ἡσυχίου ἑρμηνεύει τό βασκευταί

ὡς φασκίδες (δέσμες) ἤ ἀγκάλαι, καί τό βάσκιοι μέ τό δέσμαι. Ἐξηγεῖται λοιπόν το γιατί οἱ ἀρχαῖοι εἶχαν θεωρήσει πώς τά φασκίδες καί fascia (δεσμοί, δέσμες), ἀπ' ὅπου προερχόταν καί τό fascinus, εἶχαν κοινή ρίζα. Ἀλλά δέν εἶναι δουλειά μας νά δώσουμε ὁριστική λύση σέ μιά διχογνωμία φιλολόγων.

Ὅπως ὅμως καί νά ἔχει τό πράγμα, οἱ εἰκονογραφικές παραστάσεις μᾶς δίνουν σαφεῖς ἀπαντήσεις στά ὅσα ἀδυνατεῖ νά ἑρμηνεύσει ἡ ἐτυμολογία. Ὑπάρχουν, πράγματι, εὑρήματα πού παριστάνουν τή βασκανία ὑπό μορφήν παλουκωμένου ἤ λογχισμένου ματιοῦ. Παράδειγμα τό «φυλαχτό – κοκκάλινο στέλεχος ἐφοδιασμένο μέ κρίκο γιά τό κορδόνι ἀνάρτησης. Στήν μπροστινή του ὄψη (κοίλη, μέ ἀνάγλυφο περίγραμμα) ὑπάρχει παράσταση μέ τό «κακό μάτι» (φθονερός, κακός ὀφθαλμός) ἰδωμένο μετωπικά. Ἕνα τριγωνικό μαχαίρι εἶναι ἕτοιμο νά διαπεράσει τήν κόρη του, ἐνῶ δυό βέλη, δεξιά κι ἀριστερά, ἀπειλοῦν νά βυθιστοῦν στήν κοιλότητά του. Ἡ θρησκευτική καί ἡ λαϊκή τέχνη μᾶς προσφέρουν πολλές τέτοιες παραστάσεις, μέ τό «κακό μάτι» νά ἀπειλεῖται ἤ νά κακοποιεῖται ἀπό ἐχθρούς, προστάτες στήν πραγματικότητα ἐκείνου πού φοράει τό φυλαχτό.[80]

Ὁ συμβολισμός αὐτός τοῦ ματιοῦ, μᾶς μεταφέρει σέ μιάν αἰγυπτιακή παράδοση πού ἐμπνέει, σίγουρα, τήν παράσταση μέ τό «κακό μάτι». Εἶναι ἀλήθεια ὅτι στήν ἀρχαία Αἴγυπτο, τό πιό συνηθισμένο φυλαχτό εἶναι τό θεϊκό μάτι, πού ἐπιτελοῦσε πολλές λειτουργίες, καί συνδέεται μέ διαφόρους μύθους. Γνωρίζουμε ὅτι ὁ Ὧρος ἔχασε τό μάτι του, στή μάχη μέ τόν Σέθ, καί πώς οἱ θεοί ὑποχρέωσαν τόν Σέθ νά τοῦ τό ξαναδώσει. Ὁ Ὧρος ὅμως δέν τοποθέτησε ξανά τό μάτι αὐτό στήν ἄδεια κόγχη του, ἀλλά τό ἔκρυψε μέσα στό στόμα τῆς μούμιας τοῦ πατέρα τοῦ Ὄσιρι, κι ἔτσι τόν ἀνέστησε. Σύμφωνα μ' ἕναν ἄλλο μύθο, ὁ Ρᾶ ἔστειλε κάποτε τό μάτι του νά πολεμήσει τούς ἐχθρούς του, κι αὐτό τούς ἐξολόθρευσε. Τό ἀντίγραφο τοῦ ματιοῦ τοῦ Ρᾶ, φορτισμένο μέ τό θεϊκό του πνεῦμα, ἀποτελοῦσε λοιπόν ἰσχυρή προστασία ἀπό τά πονηρά πνεύματα, καί ἰδιαίτερα, ἀπό τό γήτεμα φθονεροῦ βλέμματος.[81]

Τά μάτια, πού κοσμοῦσαν τίς σαρκοφάγους, ξανάδιναν ζωή στά πνεύματα τῶν νεκρῶν.

Ἐκτός ἀπό τά φυλακτά καί τά μαγικά μάτια, ἄλλο μέσο γιά τήν ἐξουδετέρωση τοῦ κινδύνου ἀπό τό κακό μάτι ἦταν τό «ἀποτροπαϊκό» ὄνομα, τό ὄνομα, δηλαδή, πού ἀπομάκρυνε τήν ἀπειλή. Ἡ ἐπιλογή

ἑνός κύριου ὀνόματος, ὅπως τό «Μακάρι νά σκοτώσει ἡ Μούτ τό κακό μάτι» ἤ τό «Μακριά κακό μάτι» ἐξόρκιζε τήν κακοτυχία. Ἡ αἰγυπτιακή αὐτή συνήθεια[82] πέρασε καί στά ἑλληνικά ἤθη. Ἔτσι, τό ὄνομα «Ἀβάσκαντος» προστάτευε ἀπό τή βασκανία. Σέ ἕναν πάπυρο τοῦ Ὀξυρύγχου, τοῦ 3ου μ.Χ. αἰώνα, ἀναφέρεται ἀπελεύθερος, «ὁ Ἀβάσκαντος, ὁ ἐπονομαζόμενος καί Καλότυχος», κάποιος δηλαδή μέ παρατσούκλι πού ἐκφράζει θετικά αὐτό πού τό κανονικό του ὄνομα ἐξέφραζε ἀρνητικά.[83] Ὁ ἀπελεύθερος αὐτός, ὄχι μόνο «προστατεύεται ἀπό τίς μαγγανεῖες», ἀλλά προικίζεται καί μέ «καλοτυχία». Προσθέτουμε ὅτι τό ὄνομα «Ἀβάσκαντος» θά τό χρησιμοποιήσουν ἀργότερα καί χριστιανοί.

Γιατί οὔτε καί στή χριστιανική ἐποχή ἐγκαταλείπει τή μάχη ὁ φθόνος. Μέ τή διαφορά ὅτι τώρα δέν τόν ἀπομακρύνει ἕνα φυλακτό, ἀλλά ὁ σταυρός. «Βλέπεις τό Σταυρό», λέει μιά μικρασιατική ἐπιγραφή,[84] πού συνεχίζει: «Ἐξαφανίσου Φθόνε! Τό κακό νικήθηκε». Καί ἀκολουθεῖ ἕνας στίχος ἀπό τόν ὀγδοηκοστό ἔνατο ψαλμό. Στή Νεσσάνα τῆς Παλαιστίνης, μετά τίς δοξολογίες στόν Χριστό, ἀκολουθεῖ μιά κατάρα κατά τοῦ Φθόνου.[85] Στή Συρία, μιά χριστιανική ἐπιγραφή δηλώνει: «Μπροστά στό Σταυρό, ὁ Φθόνος εἶναι ἀνίσχυρος».[86]

Τό μάτι τοῦ φαλλοῦ

Στήν πραγματικότητα διαθέτουμε μιά φυσική προστασία πού εἶναι ἕνα ἀπό τά πιό ἀποτελεσματικά ὅπλα ἐνάντια στό μάτιασμα, ἀλλά κάποιος ἔπρεπε νά τό σκεφτεῖ. Ἕνα μωσαϊκό στό κατώφλι τῆς εἰσόδου μιᾶς ἐρειπωμένης ρωμαϊκῆς βίλας, στά Σοῦσα, μᾶς ἀποκαλύπτει πῶς μποροῦμε νά σωθοῦμε ἀπό τό κακό μάτι. Οἱ ἀρχαιολόγοι εἶχαν πιστέψει ἀρχικά ὅτι ἡ παράσταση ἔδειχνε τό κακό μάτι, περικυκλωμένο ἀπό δυό φίδια καί ἕνα ψάρι πού ἑτοιμάζονταν νά τοῦ ἐπιτεθοῦν. Δέν πρόκειται ὅμως γιά ψάρι, ἀλλά γιά φαλλό, πού σημαδεύει τό, περικυκλωμένο ἤδη ἀπό τά φίδια, μάτι. Κι ὁ Paul Perdrizet σημειώνει ὅτι, κατά κανόνα, τέτοιου εἴδους παραστάσεις, δείχνουν τό φαλλό κατά τήν ἐκσπερμάτωση. Ἡ ὀπή του μοιάζει, κατά κάποιον τρόπο, μέ ἕνα ἄλλο μάτι, πού ἔρχεται νά καταπολεμήσει τό κακό.[87]

Ὁ αἰγυπτιακός θεός Μπές δείχνει συχνά τά γεννητικά του ὄργανα. Τό προστατευτικό αὐτό πνεῦμα πού διώχνει τίς κακόβουλες ἐπιρ-

ροές καί ἐξουδετερώνει τίς μαγγανεῖες, ὁ φιλικός, χοντρομπαλάς, αὐτός θεός, πού φέρνει τό κέφι καί καταπραΰνει τίς ἀνησυχίες, ἐμφανίζεται συχνά στά μαγικά φυλαχτά, δανείζοντας μάλιστα, καμιά φορά, τό κεφάλι του σέ φρικιαστικές παραστάσεις μέ θεούς-τέρατα.[88] Ὁ στραβοκάνης αὐτός νάνος, μέ τά ἀτίθασα γένια καί τήν οὐρά, πού θυμίζει ἑλληνικούς σατύρους, παίζει λύρα καί τραγουδᾶ γιά νά ἐξορκίσει τό κακό. Ὅπως καί ἄλλοι θεοί, συμμετέχει κι αὐτός στόν ἀγώνα κατά τῶν φθονερῶν, ὑπό μορφήν εἰδωλίου πού φέρνει γούρι.

Σίγουρα, ὅμως, ὁ πιό προστατευτικός φαλλός εἶναι ὁ φαλλός τοῦ θεοῦ Μήν, πού οἱ Ἕλληνες τόν ταύτιζαν μέ τόν Πάνα. Ἰθυφαλλικός θεός, ὁ Μήν, διαφεντεύει κυρίως τίς ἄγονες περιοχές τῆς ἐρήμου, προσφέροντας ἕνα σύμβολο γονιμότητας καί μιά ἀσπίδα ἄμυνας ἐναντίον τῶν κινδύνων.[89] Ὅπως ἀκριβῶς οἱ ἑλληνικές Ἑρμές προστάτευαν ἀπό τά πονηρά πνεύματα καί τίς κακόβουλες προθέσεις, προβάλλοντας τό ἀνδρικό γεννητικό ὄργανο σέ ἀγροτικούς δρόμους, σέ ἀπόμερα σοκάκια, σέ σταυροδρόμια καί πλατεῖες, παντοῦ ὅπου μποροῦσε κανείς νά συναντήσει τόν κίνδυνο, ἔτσι κι ὁ ἰθυφαλλικός αἰγυπτιακός Μήν ἀποθάρρυνε τή *βασκανία*.[90]

Στά δημόσια λουτρά τῆς Κούμ Τρούγκα, στό αἰγυπιακό Δέλτα, βρέθηκε ἕνα μωσαϊκό σάν ἐκεῖνο πού περιγράψαμε προηγουμένως.[91] Ἐδῶ ὅμως ἔχουμε δυό φαλλούς πού ξεκινοῦν ἀπό κοινή βάση, μέ ἕνα μόνο ζευγάρι ὄρχεων καί δύο τοῦφες ἠβικοῦ τριχώματος. Μέ ἀφορμή τό μωσαϊκό αὐτό, ἀναφέρουμε, γιά νά γίνουν οἱ σχετικές συγκρίσεις, μιά ὁλόκληρη σειρά ἀποτροπαϊκῶν καί φαλλικῶν μνημείων. Στή Λέπις Μάγκνα, μιά στήλη παριστάνει ἕναν χονδρό φαλλό καί ἕνα κλειστό χέρι, μέ τόν ἀντίχειρα σφιγμένο ἀνάμεσα στόν δείκτη καί τόν μέσο, νά σχηματίζει τό «σύκο»,[92] τή γνωστή χειρονομία τῶν Ἀρχαίων γιά τήν ἀποφυγή τοῦ ματιάσματος. Στήν ἴδια πόλη, σέ ἕνα τραπέζι μέ χειρολαβές, παριστάνεται ἕνα εἶδος κενταύρου, μέ τεράστιο φαλλό καί μύτη μέ μορφή ἐπίσης φαλλοῦ. Ὁ κένταυρος ἐπιτίθεται, μέ λόγχη καί μέ τούς δύο φαλλούς του, σέ ἕνα κακόβουλο μάτι, πού ἀντιμετωπίζει ἀκόμη τήν ἐπίθεση ἑνός φιδιοῦ, ἑνός πουλιοῦ καί ἑνός σκορπιοῦ.[93] Σέ ἕνα ἄλλο μωσαϊκό, στή Ζλίτεν τῆς Τριπολίτιδας, πού παριστάνει τή γνωστή μάχη πυγμαίων καί πελαργῶν, διακρίνεται ἕνας πυγμαῖος πού, ἀπομακρυνόμενος, ἐπιτίθεται σέ ἕναν πελαργό, μέ ὅπλα ἕνα ραβδί καί τόν τρομερό του φαλλό.[94] Στά δημόσια λουτρά, ὅπως στήν Κούμ Τρούγκα, ἡ σωματική γύμνια μποροῦσε νά προκαλέσει φθόνο, καί ἡ

παράσταση τοῦ φαλλοῦ ἀποσκοπεῖ ἀκριβῶς στό νά ἀποτρέψει αὐτό τό ἐνδεχόμενο.

Ἀπ' ὅσο φαίνεται, ὅλες οἱ μορφές πάλης ἐνάντια στή βασκανία δέν εἶναι πάντοτε τόσο ἄγριες. Τό βέβαιο ὅμως εἶναι πώς οἱ καλλιτέχνες προσπάθησαν νά ὑπογραμμίσουν πόσο ἐπικίνδυνη καί ἄνιση εἶναι ἡ μάχη τοῦ ἀνθρώπου ἐνάντια στό κακό μάτι. Σέ ἕνα μωσαϊκό μιᾶς ρωμαϊκῆς βίλας στήν Κεφαλλονιά,[95] μέ τήν ὑπογραφή τοῦ καλλιτέχνη Κρατεροῦ, ὁ φθόνος παριστάνεται ὡς νεαρός ἄνδρας πού δέχεται ἐπίθεση ἀπό δυό ζεύγη ἄγριων θηρίων. Μιά ἑλληνική ἐπιγραφή ἑρμηνεύει τή σκηνή: «Ὦ Φθόνε, ἕνας ζωγράφος φιλοτέχνησε τήν εἰκόνα καί τῆς δικῆς σου ὕπουλης δύναμης. Αὐτή τήν εἰκόνα ἀπαθανάτισε, μέ ψηφίδες, ὁ Κρατερός». Ἰδού ἕνα κείμενο πού μᾶς παραπέμπει ξανά στό μωσαϊκό τοῦ Σεῖκ Ζουέντ καί μᾶς ὑπενθυμίζει πώς, γιά νά κατανικήσουν τή βασκανία, οἱ ἄνθρωποι πρέπει νά παλέψουν σάν θηρία.

^ ^ ^ ^

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV

Η ΑΦΙΕΡΩΣΗ

Δανειζόμαστε τήν ἔννοια πού δίνουμε, εἰδικά σέ αὐτό τό κεφάλαιο, στή λέξη «ἀφιέρωση», ἀπό τούς *Μύθους* (VII, 1) τοῦ Jean de La Fontaine. Πράγματι, στό μύθο «Τά ζῶα κι ἡ πανούκλα», τό λιοντάρι προτείνει ἐξορκισμό τοῦ κακοῦ «πού σκορπίζει παντοῦ τρόμο», μέ τή θυσία ἑνός ζώου, ἄξιου αὐτῆς τῆς τύχης, ἐξαιτίας τῶν παραπτωμάτων του. Τό λιοντάρι προτείνει, δηλαδή, τή μέθοδο τοῦ φαρμακοῦ, τοῦ ἀποδιοπομπαίου τράγου —ἑνός γαϊδάρου, στήν περίπτωση αὐτή— ὑποστηρίζοντας:

> Ὁ πιό ἔνοχος, ἀνάμεσά μας
> ἄς θυσιαστεῖ στήν οὐράνια ὀργή:
> Κι ἴσως θεραπευθοῦμε, ἔτσι, ὅλοι.
> Ἡ ἱστορία μᾶς διδάσκει ὅτι σέ τέτοιες συμφορές
> χρειάζονται τέτοιες *ἀφιερώσεις*.

Τή θυσία τοῦ γαϊδάρου, πού κρίνεται ἔνοχος, γιατί ἔφαγε λίγα χόρτα, προτείνει ἕνας λύκος:

> Ἕνας λύκος, κάπως γραμματιζούμενος, ἔδειξε μέ τό λόγο του πώς αὐτό ἀκριβῶς τό καταραμένο ζῶο ἔπρεπε νά *ἀφιερωθεῖ*.

Τό ἐνεργητικό ρῆμα «ἀφιερώνω» ἔχει, κατά τόν ὁρισμό τοῦ Paul Robert, τήν ἐξῆς σημασία: «Παραδίδω (ἕνα πρόσωπο, ἕνα ζῶο, ἕνα πράγμα), σέ μιά θεότητα, σέ μιά δύναμη ὑπερφυσική». Τήν ἴδια σημασία ἔδινε στό ρῆμα καί ὁ Montesquieu, γράφοντας στά *Αἴτια τοῦ μεγαλείου καί τῆς πτώσης τῶν Ρωμαίων*, 11: «Μέ ἀπόφαση τῆς Συγκλήτου, ἀφιέρωναν στούς χθόνιους θεούς ὁποιονδήποτε περνοῦσε τόν Ρουβίκωνα». Ἡ «ἀφιέρωση» παίρνει, ἔτσι, τό χαρακτήρα τῆς καθοσίωσης, τῆς θυσίας σέ μιά ὑπερφυσική δύναμη. Ἀλλά, καί ὁ Ἕλληνας πού προσφεύγει στή μαγεία, κι αὐτός ἀναθέτει σέ μιά δύναμη ὑπερφυσική τήν πραγματοποίηση τῶν σχεδίων του, πού δέν μπορεῖ, μόνος, νά φέρει εἰς πέρας.

Μέ τόν ἴδιο τρόπο, δέν θά χρησιμοποιήσουμε τόν ὅρο «καθοσίωση» μέ τή σημασία τῆς «εἰλικρινοῦς, ἐνθουσιώδους προσήλωσης στή θρησκεία», ἀλλά μέ τή λατινική ἔννοια τοῦ devotio, «πράξη ἀφιερώσεως στίς χθόνιες δυνάμεις». Ἀπό τά λατινικά, δανειστήκαμε, ἄλλωστε, καί τόν ὅρο defixio γιά νά ἀποδώσουμε στή γαλλική γλώσσα, μέ τή λέξη défixion, τήν ἔννοια τῆς «κατάδεσης». Ἔκτοτε, ὅμως, δημιουργεῖται συχνά, ἀδικαιολόγητη σύγχυση ἀνάμεσα στούς δύο αὐτούς ὅρους.

Καθοσίωση καί κατάδεση

Μέ τή λατινική της ἔννοια, ἡ «καθοσίωση» ἀποτελεῖ εἰδική μορφή εὐχῆς, μέ τήν ὁποία οἱ χθόνιοι θεοί ἀποδέχονται πρόσωπα ἤ πράγματα, ρητά προσδιορισμένα, χωρίς αὐτό νά σημαίνει ὅτι ἐκεῖνος πού διατυπώνει τήν εὐχή ἀναλαμβάνει καί τήν τελετουργική ἀφιέρωση ἤ τή θυσία τῶν παραδιδομένων προσώπων ἤ πραγμάτων. Ἡ ἔννοια ἀποδίδεται στά ἑλληνικά μέ τόν ὅρο καθοσίωση, λέξη πού ἀπαντᾶται σχετικά ἀργά στήν ἑλληνική γλώσσα. Τό λεξικό Bailly δέν ἀναφέρει τήν καθοσίωση, ἀλλά μόνο τό ρῆμα καθοσιῶ «ἀφιερώνω» ἤ «καθαγιάζω, ἐξαγνίζω». Ἡ πρώτη σημασία ἀπαντᾶται στόν *Πλοῦτο* (στ. 661), ἐκεῖ ὅπου ὁ σκλάβος Καρίων διηγεῖται τήν ἐπίσκεψή του στό ναό τοῦ Ἀσκληπιοῦ: «Ὕστερα τραβήξαμε γιά τό ναό. Ἀφοῦ θυσιάσαμε ἐπάνω στό βωμό τίς μελόπιττες καί τίς προσφορές στή φλόγα τοῦ μαύρου Ἡφαίστου».[1] Τή δεύτερη σημασία τήν βρίσκουμε στόν *Σόλωνα*, 12, τοῦ Πλουτάρχου, ὅπου μιά πόλη «ἐξαγνίζεται μέ

καθαρμούς». Ἡ λέξη δέν χρησιμοποιεῖται ἀπό ἄλλους κλασικούς συγγραφεῖς, ἀλλά αὐτό δέν σημαίνει ὅτι δέν ὑπῆρχε καί ἡ ἔννοια τῆς «ἀφιέρωσης». Γιατί ὁ μάγος δέν συνηθίζει νά κατονομάζει τίς ἐνέργειές του. Ἡ σιωπή, ἡ ἀπόκρυψη, ἀποτελοῦν κανόνα τῆς μαγείας. Ἡ λέξη ἀπαντᾶται ἄλλωστε συχνά στίς ἐπιγραφές καί στούς παπύρους, πράγμα πού μαρτυρεῖ ὅτι ἦταν διαδεδομένη, καί σίγουρα πολύ παλαιότερη, ἀφοῦ ἡ μαγεία εἶναι κατά βάση συντηρητική.

Ἡ διαφορά τῆς ἀφιέρωσης ἀπό τό τάμα (votum, στά λατινικά, καί εὐχή στά ἑλληνικά), ἔγκειται στό ὅτι ἡ εὐχή ὑποδηλώνει μιά ὑπόσχεση πού θά ἐκπληρωθεῖ μετά τήν πραγματοποίηση τῶν προσδοκιῶν τοῦ αἰτοῦντος. Ἡ ὑπόσχεση αὐτή μπορεῖ νά ἔχει ὡς ἀποδέκτη ὁποιανδήποτε θεότητα, μπορεῖ νά περιλαμβάνει ποικίλους ὅρους, καί πρέπει νά ἐκπληρωθεῖ ἀπό τόν ἐνδιαφερόμενο ἤ, σέ περίπτωση ἀδυναμίας του, ἀπό τό πρόσωπο πού τόν ἐκπροσωπεῖ, κατά τό ἀστικό ἤ τό δημόσιο δίκαιο. Ἡ ἀφιέρωση εἶναι μιά εἰδική συμφωνία, βάσει τῆς ὁποίας οἱ χθόνιες θεότητες καλοῦνται νά παραλάβουν μόνες τους, νά ἀφανίσουν δηλαδή, ὅ,τι ἐπιθυμεῖ ὁ ἐνδιαφερόμενος, ἀλλά δέν μπορεῖ ἤ δέν ἔχει τό δικαίωμα νά τούς χαρίσει. Ὅποιες κι ἄν εἶναι οἱ προθέσεις του, εἴτε μισεῖ τό ἀντικείμενο τῆς ἀφιέρωσης εἴτε προσπαθεῖ ἁπλῶς νά ἐκτρέψει τή ζηλοφθονία τῶν ὑπερφυσικῶν δυνάμεων ἀπό ἄλλα ἀντικείμενα πού τοῦ εἶναι προσφιλή, ἡ συμφωνία εἶναι ἄμεσα ἐκτελεστή, καί ἡ ἐκτέλεσή της ἀπό τούς θεούς σημαίνει καί πλήρη ἀποδοχή, ἐκ μέρους των, τῆς προσφορᾶς, μέ ὅλες τίς συνέπειες πού ἤλπισε ἤ πρόβλεψε ὁ ἐνδιαφερόμενος. Ἐνῶ ἡ ἐκπλήρωση τῆς εὐχῆς ἀποτελεῖ πάντοτε ἐξόφληση ἑνός χρέους, ἔκφραση εὐγνωμοσύνης γιά κάποια εὐεργεσία, ἡ ἀφιέρωση, ἄν γίνει ἀποδεκτή, καθιστᾶ τούς θεούς κτήτορες τοῦ ἀντικειμένου, προτοῦ ἀκόμη ἀποδείξουν, μέ ὁποιονδήποτε τρόπο, τήν πρόθεσή τους νά ἱκανοποιήσουν τίς ἐπιδιώξεις τοῦ ἐνδιαφερομένου. Αὐτός ἀποδεικνύει ἔτσι τήν καλή του πίστη ἀπέναντί τους. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι, τίς περισσότερες φορές, ἡ ἀφιέρωση δέν ἔχει ἄλλο στόχο ἀπό τήν καταστροφή τοῦ ἀφιερώματος, καί ἡ συμφωνία τερματίζεται μέ τήν ἁπλή ἐκτέλεσή της. Ἄς προσθέσουμε ὅμως ὅτι τό ἀφιέρωμα εἶναι πάντοτε ἡ ζωή ἑνός ἀνθρώπου, τό μόνο λάφυρο πού συγκινεῖ τίς χθόνιες θεότητες. Ζῶα ἤ ἄψυχα ἀντικείμενα εἶναι δυνατόν νά ἀφιερώσει κανείς, παρά μόνο ὡς ἰσοδύναμα τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, ἤ ὡς συμπλήρωμα τῆς κύριας προσφορᾶς.[2]

Πολλά λοιπόν διακυβεύονται ἐδῶ. Ἡ ἀφιέρωση δέν εἶναι παιχνίδι,

εἶναι θανάσιμος κίνδυνος, εἶναι ἕνα εἶδος κρυφῆς ἀνθρωποθυσίας, πού δέν τολμάει νά δείξει ἀνοιχτά τό χαρακτήρα της. Μάγος καί σκοτεινές δυνάμεις δένονται μεταξύ τους μέ ἕνα εἶδος συμβολαίου. Τά μάγια σταματοῦν τή φυσιολογική ροή τῶν γεγονότων καί προκαλοῦν τήν εἰσβολή στό προσκήνιο ὑπερφυσικῶν δυνάμεων, πού καλοῦνται, ἤ καί ὑποχρεώνονται, νά δράσουν πρός τήν προβλεπόμενη κατεύθυνση.

Ἡ κατάδεση δέν εἶναι ἄλλο ἀπό τή διαδικασία τῆς ἀφιέρωσης. Ὅπως εἴδαμε, τό μήνυμα μεταφέρεται στίς ὑπερφυσικές δυνάμεις, ἀπό κάποιους μεσάζοντες, μέ τή βοήθεια, συνήθως, τῶν μολυβένιων πινακίδων. Ὁ Audollent[3] ἔχει κάθε δίκιο νά καταγγέλει τόν ἐσφαλμένο συσχετισμό τῶν καταδεσμικῶν πινακίδων μέ τίς κατάρες, τίς ἀπαγορεύσεις ἤ τίς ἐπικλήσεις πού ἀναγράφονται σέ στῆλες, τοίχους ἤ φυλαχτά. Στήν πρώτη περίπτωση ἐπιδιώκεται ἡ, ἀδύνατη μέ ἀνθρώπινα μέσα, καταστροφή ἑνός ἐχθροῦ. Στή δεύτερη, ἀντίθετα, ἡ προστασία ἑνός ἀνθρώπου, ἑνός ἱεροῦ τόπου, ὅπως ὁ τάφος, ἤ ἑνός ἀγαθοῦ, ἀπό τήν ἀπληστία τῆς κακῆς μοίρας. Ἡ σύγχυση αὐτή παρασύρει καί ἀρχαίους συγγραφεῖς, ὅπως τόν Ὀβίδιο, πού, στούς *Ἔρωτες* III, 7, 27-29, χρησιμοποιεῖ ταυτόχρονα τούς ὅρους devota καί defixit:

Num mea Thessalico languent devota veneno corpora?
Num misero carmen et herba nocent?
Sagave poenicea defixit nomina cera?[4]

Σέ πολλά, λοιπόν, λατινικά κείμενα, συναντοῦμε τούς ὅρους devovere καί devotio, ἐνῶ κανονικά θά ἔπρεπε νά χρησιμοποιηθοῦν, στή θέση τους, οἱ defigere καί defixio.

Αὐτό συμβαίνει διότι τό λεξιλόγιο τῆς μαγείας ἐνδιαφέρεται περισσότερο γιά τίς συγκεκριμένες λεπτομέρειες καί λιγότερο γιά τήν ἀφηρημένη ἑρμηνεία αὐτῆς τῆς ἄλογης συμπεριφορᾶς. Ὁ W. Froehner παρατηρεῖ, ἄλλωστε:[5] «Τά ἑλληνικά καί τά λατινικά μόνο δίνουν πάνω ἀπό σαράντα ἐκφράσεις γιά τήν ἀπόδοση τοῦ τάλισμαν. Πότε, τό ὄνομα τό δίνει ἡ μορφή ἤ τό ὑλικό (lamina litterata, breve, anulus), πότε ἡ ἐπιγραφή (χαρακτῆρες), ὁ τρόπος πού φοριέται (ligamina, obligamenta, ligaturae, suballigaturae, καί στά ἑλληνικά περίαπτα, περιάμματα, περιαρτήματα, καταδέσεις, κατάδεσμοι), εἴτε στό λαιμό (suspensiones colli), εἴτε στό στῆθος (ἑλλ. καρδιο-

φυλάκιον), καί πότε, τέλος, ὁ προορισμός του (servatorium, amolitum = amuletum, amolimentum, praevium, καί στά ἑλληνικά φυλακτήριον, ἀμυντήριον, ἀποτρεπτικός), πού συνήθως ἀποβλέπει στήν προστασία ἀπό τήν ἀρρώστια ἤ τά μάγια. Τά fascini, praefiscini, καί στά ἑλληνικά, ἀβάσκαντα ἤ προβασκάνια, ἦταν τά φυλαχτά πού προστάτευαν ἀπό τό μάτιασμα».

Θά ἦταν εὐχῆς ἔργο νά διαθέταμε ἑλληνικό γλωσσάριο τῆς μαγείας, γιά νά μποροῦμε νά προσδιορίσουμε, ἐπακριβῶς, τίς διαδικασίες πού ἀπαιτεῖ ἡ ἀφιέρωση. Ἀνάμεσά τους, ὑπάρχουν πράγματι δυό, ἰδιαίτερα σημαντικές, μέ διαφορετικά ὀνόματα. Πρόκειται γιά τήν ἐπίκληση (ἐπαγωγή) καί τήν ὑμνωδία (ἐπωδή). Ὁ Πλάτων τίς ἀναφέρει, καί τίς δυό, μαζί μέ τά μάγια (μαγγανεῖαι), τίς καταδέσεις καί τά φίλτρα (φάρμακα) σέ ἕνα ἀπόσπασμα τῶν *Νόμων*.[6]

Σέ ἐκτενή ἔκθεση, πρίν ἀπό αὐτό τό ἀπόσπασμα, ὁ Πλάτων διακρίνει δύο εἴδη δηλητηρίασης: τοῦ σώματος καί τῆς ψυχῆς. Κατά τή γνώμη του, λοιπόν, διάφορα ποτά, τρόφιμα ἤ ἀλοιφές μπορεῖ νά περιέχουν θανάσιμα δηλητήρια, ὅπως δηλητήρια γιά τήν ψυχή περιέχουν καί τά μάγια κάθε εἴδους. Ὁ γιατρός, γιά τό σῶμα, καί ὁ μάγος —εἴτε μάντης εἴτε οἰωνοσκόπος (τερατοσκόπος)— γιά τό πνεῦμα, χρησιμοποιοῦν αὐτά τά μέσα, γνωρίζοντας καλά τά ἀποτελέσματά τους, καί γι' αὐτό θά ἔπρεπε νά καταδικάζονται σέ θάνατο. Ὅταν ὅμως πρόκειται γιά ἐρασιτέχνες, γιά ἀδαεῖς, πού ἁπλῶς τούς μιμοῦνται τυφλά, τό δικαστήριο θά πρέπει νά δείχνει ἐπιείκεια, καί νά ἐπιβάλλει, στόν θεραπευτή ἤ στόν μάγο, τήν ἀνάλογη ποινή.

«Ἀναφέραμε, ἀπό ὅλους τούς τρόπους πρόκλησης βλάβης, μέ τή χορήγηση διαφόρων παρασκευασμάτων (φαρμάκοις), τούς θανάσιμους. Γιά τίς ἐλαφρότερες ὅμως βλάβες πού μποροῦν νά προκληθοῦν, θελληματικά καί συνειδητά, μέ ποτά, τρόφιμα καί ἀλοιφές, δέν εἴπαμε ἀκόμη τίποτε. Ἡ ἔκθεση μᾶς καθυστέρησε σέ αὐτό ἐδῶ τό σημεῖο, γιατί ὑπάρχουν δύο τρόποι δηλητηρίασης τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἕνας, πού σαφέστατα προσδιορίσαμε, προκαλεῖ βλάβες στά σώματα, μέ τή φυσική δράση ἄλλων σωμάτων. Ὁ ἄλλος, πού χρησιμοποιεῖ μαγγανεῖες, ἐπωδές καί καταδέσεις, πείθει, αὐτούς πού ἐπιθυμοῦν νά προκαλέσουν κακό, ὅτι μποροῦν πραγματικά νά τό πετύχουν, ὅπως πείθει καί τά ὑποψήφια θύματα ὅτι οἱ ἄλλοι, προικισμένοι μέ μαγικές δυνάμεις, μποροῦν νά τούς προκαλέσουν ὅ,τι κακό θελήσουν. Δέν εἶναι,

βέβαια, εὔκολο νά διακρίνει κανείς πόση ἀλήθεια ὑπάρχει σέ αὐτούς, καί ἄλλους παρόμοιους ἰσχυρισμούς. Καί νά τό ἤξερε, ἄλλωστε κανείς, δέν θά μποροῦσε εὔκολα νά πείσει τούς ἄλλους. Γιατί, ἐνῶ οἱ ἄνθρωποι εἶναι πολύ ἐπιφυλακτικοί στά θέματα αὐτά, ἄν βροῦν, ἔστω καί κατά τύχη, κέρινα ὁμοιώματα, εἴτε στό κατώφλι τους εἴτε σέ σταυροδρόμι εἴτε πάνω στούς τάφους τῶν συγγενῶν τους, δέν θά πειστοῦν ποτέ πώς πρέπει νά περιφρονήσουν αὐτή τήν ἀπειλή καί πώς ἡ ἀποτελεσματικότητά της εἶναι ἐντελῶς ἀβέβαιη. Διακρίνοντας λοιπόν δύο μέρη στό νόμο γιά τά δηλητήρια, ἀνάλογα μέ τόν τρόπο πού χορηγοῦνται, θά ἀρχίσουμε μέ τή γνώμη, τήν παράκληση καί τή συμβουλή νά μή δοκιμάσει κανείς νά χρησιμοποιήσει τέτοιες πρακτικές. Νά μήν προσπαθήσει νά τρομοκρατήσει ἁπλούς ἀνθρώπους καί παιδιά, νά μήν ὑποχρεώσει τόν νομοθέτη καί τόν δικαστή νά ἐρευνήσουν πῶς θά θεραπεύσουν τά θύματα ἀπό τόν τρόμο τους. Γιατί, πρῶτα πρῶτα, ἐκεῖνος πού δοκιμάζει νά χρησιμοποιήσει τέτοιες μεθόδους, δέν μπορεῖ νά ξέρει πῶς θά ἐπενεργήσουν αὐτά τά παρασκευάσματα στό σῶμα, ἐκτός κι ἄν εἶναι γιατρός, ἤ τί ἀποτελέσματα θά ἔχουν οἱ μαγγανεῖες, ἐκτός κι ἄν εἶναι μάντης ἤ τερατοσκόπος. Θά διατυπώσουμε λοιπόν γιά τίς δηλητηριάσεις (περὶ φαρμακείας) τόν ἑξῆς νόμο: Ἄν κανείς κάνει στόν ἄλλο κάτι, γιά νά τοῦ προκαλέσει, στόν ἴδιο ἤ στούς δικούς του, βλάβη πού δέν ἐπιφέρει τόν θάνατο, ἤ γιά νά προκαλέσει, θανάσιμη ἤ μή βλάβη, στά κοπάδια ἤ τίς κυψέλες του, ἄν ὁ ἔνοχος εἶναι γιατρός, καί ἀποδειχτεῖ ὅτι ὄντως ἔκανε μάγια, τότε θά τιμωρεῖται μέ θάνατο. Ἄν εἶναι ἁπλός ἰδιώτης, τό δικαστήριο θά ἀποφασίζει ποιά ποινή ἤ πιό πρόστιμο θά πρέπει νά τοῦ ἐπιβληθεῖ. Ὅποιος δίνει τήν ἐντύπωση, ἤ ἔχει τή φήμη, ὅτι προκαλεῖ κακό μέ καταδέσεις, ἐπαγωγές, ἐπωδές ἤ ἄλλα μάγια, ἄν εἶναι μάντης ἤ οἰωνοσκόπος, θὰ θανατώνεται. Ἄν εἶναι ἄσχετος μέ τή μαντική (ἄνευ μαντικῆς), ἀλλά ἀποδειχτεῖ ὅτι ἔκανε μάγια, θά ἀντιμετωπιστεῖ ὅπως ἐξηγήσαμε προηγουμένως. Καί γι' αὐτόν, δηλαδή, θά ἀποφασίσει τό δικαστήριο ποιά εἶναι ἡ ποινή ἤ τό πρόστιμο πού τοῦ πρέπει».[7]

Ὁ Πλάτων μιλάει ἐδῶ ὡς πολιτικός, χωρίς νά ἐκφράζει ἄποψη γιά τήν πραγματική ἤ ὑποτιθέμενη ἀποτελεσματικότητα τῆς μαγείας. Στήν πραγματικότητα «δέν ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ δύναμη τῆς μαγγανείας ξεπερνάει σέ τίποτα τήν ὑποβολή ἤ τήν ἀποδοχή αὐτῆς τῆς ὑποβολῆς. Ὁ ἕνας προσπαθεῖ νά βλάψει ἤ νά τρομοκρατήσει, χωρίς καμία βε-

βαιότητα πώς θά τό καταφέρει, ἐνῶ ὁ ἄλλος, εὔπιστος, τρομοκρατεῖται ἀμέσως». Κατά τήν ἄποψη του, ὅμως, ὅπως καί νά ἔχουν τά πράγματα, τέτοιες πρακτικές ἐνσπείρουν τήν ταραχή στήν πόλη.[8]

Ὅπως εἴδαμε στό προηγούμενο παράθεμα, ὁ Πλάτων χρησιμοποιεῖ πολλές φορές τόν ὅρο ἐπαγωγή, πού προσδιορίζει μιά ἀπό τίς βασικές διαδικασίες τῆς μαγείας καί πού, γι' αὐτόν τό λόγο, ἀξίζει νά τόν διασαφηνίσουμε.

Ἡ ἐπίκληση (ἐπαγωγή)

Ἡ λέξη παράγεται ἀπό τό ρῆμα ἐπάγω, πού σημαίνει ταυτόχρονα «φέρνω πρός» καί «ὁδηγῶ ἐναντίον». Καί ἡ ἐπαγωγή διατήρησε τή διπλή αὐτή σημασία, ἐκφράζοντας ἔτσι θαυμάσια τίς δυό ὄψεις τῆς ἀφιέρωσης: «ἐπίθεση κατά τοῦ ἐχθροῦ» καί «συμβιβασμός» μέ κάποια χθόνια δύναμη. Τή χρησιμοποίηση τοῦ ἴδιου ὅρου μέ τήν ἔννοια τῆς «ἐπίκλησης τῶν χθονίων θεοτήτων» τήν χρωστοῦμε στόν Πλάτωνα,[9] ἀλλά τήν συναντοῦμε ἐπίσης στόν Λουκιανό.[10] Καί ὁ Θεόφραστος[11] χρησιμοποιεῖ τήν ἴδια λέξη, ἀναλύοντας τό χαρακτήρα τοῦ προληπτικοῦ, «τοῦ ἀνθρώπου πού ἐξαγνίζει, διαρκῶς, τό σπίτι του μέ καθαρμούς, ὑποστηρίζοντας ὅτι τό ἔχει στοιχειώσει ἡ Ἑκάτη» (Ἑκάτης φάσκων ἐπαγωγὴν γεγόνηναι). Ἔχουμε λοιπόν ἕναν ὅρο πού χρησιμοποιεῖται σπάνια, ἀλλά γνωρίζουμε ἐπίσης πώς οἱ μάγοι δέν ἀποκάλυπταν δημοσίᾳ τίς μεθόδους των, καί, κατά συνέπεια, θά πρέπει νά ἀποδώσουμε τή σιωπή τῶν λογοτεχνικῶν κειμένων στόν ἰδιαίτερο χαρακτήρα τῆς μαγείας.

Οἱ Ἕλληνες διέθεταν, γιά νά ἀντιμετωπίσουν τούς ἐχθρούς τους, δύο μεθόδους, διαφορετικές, ἀλλά προσανατολισμένες στόν ἴδιο σκοπό: στήν κινητοποίηση, δηλαδή, τῶν θεῶν κατά τῶν ἀντιπάλων τους. Ἡ ξεκινοῦσαν μιά διαδικασία ἐπίσημη, συλλογική καί δημόσια, θρησκευτικοῦ χαρακτήρα, τίς «κατάρες» (ἀραί) ἢ κατέφευγαν σέ ἕνα μέσο μυστικό, ἀτομικό, κρυφό, τή μαγική ἐπαγωγή. Γιά νά κατανοήσει κανείς καλά τί σημαίνει μαγεία, πρέπει νά κάνει αὐστηρή διάκριση τῶν δύο αὐτῶν μεθόδων.

Γιά νά ἀντιληφθοῦμε τί ἀκριβῶς ἦταν οἱ κατάρες (ἀραί, σχεδόν πάντοτε στόν πληθυντικό) εἶναι ἀρκετό νά ἀνατρέξουμε σέ ἕνα κείμενο πού δείχνει πῶς μιά ἐθνική καταστροφή προκαλεῖ τήν ἐπίσημη ἐπί-

κληση τῶν πολιούχων θεῶν καί τήν κατάρα. Τό κείμενο αὐτό μᾶς τό προσφέρει ὁ ρήτορας Αἰσχίνης, ὁ περίφημος ἀντίπαλος τοῦ Δημοσθένη, πού γεννήθηκε γύρω στό 390 π.Χ. Ἀναφέρεται στόν πρῶτο ἱερό πόλεμο, πού ἔφερε τούς Ἀθηναίους ἀντιμέτωπους μέ τούς κατοίκους τῆς πεδιάδας τῆς Κίρρας, στούς πρόποδες τοῦ ἱεροῦ τῶν Δελφῶν, τήν περίοδο 600-590 π.Χ. Στόν *Κατά Κτησιφῶντος*,[12] λοιπόν, λόγο του, διαβάζουμε τά ἑξῆς:

«Ὑπάρχει, ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ἡ καλουμένη πεδιάς τῆς Κίρρας καί ὁ λιμήν αὐτῆς, ὁ καλούμενος σήμερον κατηραμένος καί ἀφωρισμένος. Τό μέρος αὐτό τό κατώκουν κάποτε οἱ Κιρραῖοι καί οἱ Κραγαλίδαι, λαοί παρανομώτατοι, οἱ ὁποῖοι διέπραττον πολλάς ἀσεβείας πρός τό ἐν Δελφοῖς ἱερόν τοῦ Ἀπόλλωνος, ἁρπάζοντες τά ἐν τῷ ναῷ ἀφιερώματα, συμπεριεφέροντο δέ ἀπρεπῶς καί πρός τούς Ἀμφικτίονας. Ἀγανακτήσαντες δέ οἱ Ἀμφικτίονες διά τάς γινομένας αὐτάς παρανομίας καί μάλιστα, καθώς λέγουν, πρῶτοι ἠγανάκτησαν οἱ ἰδικοί σας πρόγονοι καί ἔπειτα οἱ ἄλλοι Ἀμφικτίονες, ἠρώτησαν τό μαντεῖον μέ ποίαν τιμωρίαν πρέπει νά τιμωρήσουν τούς ἀσεβεῖς τούτους ἀνθρώπους. Εἰς αὐτούς δέ ἡ Πυθία ἐχρησμοδότησεν, ὅτι ἔπρεπε νά ἐκστρατεύσουν κατά τῶν Κιρραίων καί Κραγαλιδῶν, ἡμέρα καί νύκτα καί, ἀφοῦ καταστρέψουυν τήν χώραν αὐτῶν καί τήν πόλιν καί κάμουν δούλους ὅλους τούς κατοίκους αὐτῆς, νά ἀφιερωθεῖ ἡ χώρα των εἰς τόν Πύθιον Ἀπόλλωνα καί εἰς τήν Ἄρτεμιν καί τήν Λητώ καί τήν Προναίαν Ἀθηνᾶν καί νά μείνῃ ἀκαλλιέργητος, κανείς δέ νά μή τήν ἐκμεταλλεύεται οὔτε αὐτοί, οὔτε καί νά ἀφήσουν κανέναν ἄλλον νά τήν καλλιεργῇ. Λαβόντες δέ τόν χρησμόν τοῦτον οἱ Ἀμφικτίονες ἀπεφάσισαν κατά πρότασιν τοῦ Ἀθηναίου Σόλωνος, ὁ ὁποῖος ἦτο ἀνήρ ἱκανός καί νά θέσῃ νόμους καί ἐντριβής περί τήν ποίησιν καί τήν φιλοσοφίαν, νά ἐκστρατεύσουν ἐναντίον τῶν ἀσεβῶν συμφώνως πρός τόν χρησμόν τοῦ θεοῦ. Ἀφοῦ λοιπόν συνήθροισαν πολλήν δύναμιν ἀπό τάς πόλεις πού μετεῖχον τῆς ἀμφικτιονίας, τούς μέν Κιρραίους καί Κραγαλίδας ὑπεδούλωσαν, τόν λιμένα αὐτῶν ἔχωσαν, τήν πόλιν των κατέσκαψαν καί τήν γῆν των ἀφιέρωσαν (καθιέρωσαν) εἰς τούς θεούς, σύμφωνα πρός τόν χρησμόν. Ἐπί πλέον ἔδωσαν καί ὅρκον μεγάλον, ὅτι οὔτε οἱ ἴδιοι θά καλλιεργήσουν τήν ἱεράν γῆν οὔτε εἰς κανένα ἄλλον θά ἐπιτρέψουν τοῦτο, ἀλλά θά σπεύσουν εἰς βοήθειαν τοῦ θεοῦ καί τῆς ἱερᾶς γῆς καί μέ τάς χεῖρας, καί τούς πόδας καί τήν φωνήν καί ἐν γένει μέ ὅλας τάς δυνάμεις των. Καί δέν ἠρκέσθη-

σαν μόνον νά δώσουν τόν ὅρκον τοῦτον, ἀλλ' ἐδεήθησαν πρός τόν θεόν καί ἀπήγγειλαν μεγάλην κατάραν (προστροπὴν καὶ ἀρὰν ἰσχυρὰν) ἐναντίον ἐκείνων πού θά παρέβαιναν τόν ὅρκον. Ἔχουν δέ γραφῆ τά ἑξῆς εἰς τήν κατάραν (ἐν τῇ ἀρᾷ): "Ἐάν τις ἤθελε παραβῆ ταῦτα, ἤ πόλις ἤ ἰδιώτης ἤ ἔθνος, νά ἔχη τήν κατάραν τοῦ Ἀπόλλωνος καί τῆς Ἀρτέμιδος καί τῆς Λητοῦς καί τῆς Ἀθηνᾶς Προναίας". Καί ὁ ὁρκιζόμενος προσέθετεν ἀκόμη τήν εὐχήν ταύτην ἐναντίον ἐκείνων πού παρέβαινον τόν ὅρκον: "Μήτε ἡ γῆ των νά καρποφορῆ, μήτε αἱ γυναῖκες των, ἀλλά τέρατα, μήτε τά ζῶα των νά γεννοῦν φυσιολογικῶς, μήτε νά νικοῦν εἰς πόλεμον, μήτε νά εὑρίσκουν τό δίκαιόν των εἰς τά δικαστήρια, μήτε εἰς τάς ἀγοραπωλησίας των νά ἐπιτυγχάνουν, καί νά καταστραφοῦν ὅλως διόλου καί αὐτοί καί αἱ οἰκίαι των καί νά χαθῆ ὁλόκληρον τό γένος των. Καί ποτέ νά μή γίνουν δεκταί αἱ θυσίαι των ἀπό τόν Ἀπόλλωνα, οὔτε ἀπό τήν Ἄρτεμιν καί τήν Λητώ καί τήν Ἀθηνᾶν Προναίαν». Πρός ἀπόδειξιν τῆς ἀληθείας τῶν λόγων μου, διάβασε, παρακαλῶ, γραμματεῦ, τόν χρησμόν τοῦ θεοῦ. Ἀκούσατε τάς κατάρας (τὰς ἀράς). Ἐνθυμηθῆτε τούς ὅρκους, τούς ὁποίους οἱ πρόγονοί σας ὡρκίσθησαν μαζί μέ τούς ἄλλους Ἀμφικτίονας».[13]

Στήν ἀνοιχτή αὐτή διαδικασία τῆς κατάρας (ἀρά) ἀντιπαρατίθεται, σημεῖο πρός σημεῖο, μιά ἀπόκρυφη διαδικασία, ἡ σκοτεινή ἐπίκληση (ἐπαγωγή). Δέν πρόκειται πιά οὔτε γιά ἐθνική συμφορά οὔτε γιά ἐπίσημη δέηση οὔτε γιά θεούς προστάτες τοῦ πατρίου ἐδάφους, ἀλλά γιά ἰδιωτική ἀπόγνωση, γιά προσωπική ἐπίκληση σέ ἑτερόκλητους καί χθόνιους θεούς, νά βοηθήσουν μυστικά.

Ὁ ἕλληνας μάγος διαθέτει, γιά νά πετύχει τήν εὔνοια τῆς θεότητας, συνταγές τελείως διαφορετικές ἀπό τίς κατάρες πού χρησιμοποιεῖ ἡ πόλη. Τό ζητούμενο τώρα δέν εἶναι νά ἀκούσει ὁ θεός, ἀλλά νά βρεθεῖ τρόπος ὥστε ἡ θεϊκή δύναμη νά περάσει μέσα σέ αὐτόν πού τήν ἐπικαλεῖται, καί νά τοῦ δώσει τή δύναμη νά πραγματοποιήσει τά σχέδιά του. Ἀπό τήν ἔκκληση σέ βοήθεια, μεταβαίνουμε, δηλαδή, σέ μιά ἀληθινή μαγική κατοχή, πού θά ἐπιτρέψει τήν πραγματοποίηση τοῦ στόχου. Ὁ μάγος δέν διστάζει μάλιστα νά ἀπειλήσει τή θεότητα, γιά νά τήν ὑποχρεώσει νά ἀποδεχτεῖ τά σχέδιά του. Καί δέν χρειάζεται παρά νά ἀπαγγείλει κάποια ἱερή φράση, γιά νά ἱκανοποιηθοῦν οἱ ἐπιθυμίες του. Ἡ συνάντηση μέ τή θεότητα δέν ἀποτελεῖ οὔτε προσευχή, οὔτε εὐχή, ἀλλά μέσον ἁπλῶς καί μόνον γιά τήν ἐπιτυχία τοῦ σκοποῦ. Τό ἀποδεικνύει αὐτό ἕνα ἐρωτικό ξόρκι, τῆς ἐποχῆς τοῦ

Ἀδριανοῦ, πού ἀνατρέχει στήν αἰγυπτιακή μυθολογία, μιά καί ὁ ἐνδιαφερόμενος ζητάει τή βοήθεια τῆς Ἴσιδας γιά νά φανεῖ ὄμορφος στά μάτια τῆς ἀγαπημένης του.[14] Μετά τήν παράθεση ὁρισμένων μαγικῶν ὀνομάτων, ὅπως τό Ἀδωνάι, τό κείμενο συνεχίζει ὡς ἑξῆς:

«Ἰδού ἡ φράση: "Πραγματοποίησε γιά τόν ὀνομαζόμενο ΝΝ ὅ,τι σοῦ ζήτησα, γραπτῶς, σέ αὐτό τό φύλλο, κι ἐγώ θά ἐπιτρέψω στόν ἥλιο νά ἀνατέλλει καί νά δύει, ὅπως αὐτός θέλει, ὅπως ἔκανε καί πρίν, θά σώσω τό σῶμα τοῦ Ὄσιρι, δέν θά λύσω τά δεσμά πού ἐπέβαλε στόν Τυφώνα, δέν θά καλέσω τά πνεύματα ἐκείνων πού πέθαναν ἀπό βίαιο θάνατο, ἀλλά θά τά ἀφήσω ἥσυχα, δέν θά χύσω λάδι κέδρου, οὔτε πού θά τ' ἀγγίξω, θά σώσω τόν Ἄμμωνα (Ὄσιρι) καί δέν θά τόν σκοτώσω, δέν θά διασκορπίσω τά μέλη τοῦ Ὄσιρι, καί θά σέ κρύψω νά γλιτώσεις ἀπό τούς Γίγαντες. [Μαγικές λέξεις.] Μάθε μου τά μυστικά τῆς θεᾶς μέ τά χίλια ὀνόματα, τῆς Ἴσιδας".

»Ἰδού τώρα ἡ δεσμευτική φράση πού θά ὑποχρεώσει τή θεά νά σέ εἰδοποιήσει ὅτι ἡ ἐπιχείρηση πέτυχε. Νά ἀπαγγείλεις, καίγοντας σαβίνα [εἶδος κέδρου, μέ φαρμακευτικές ἰδιότητες], τήν προσευχή πού εἶναι χαραγμένη στήν πινακίδα: "Ὦ Ἴσις, ἁγνή παρθένα, στεῖλε μου ἕνα σημάδι, γιά νά καταλάβω ἄν ἔπιασαν [αὐτά τά μάγια], ἀποκάλυψε τό ἱερό σου πέπλο, ταρακούνησε τή μαύρη Τύχη, πού παίρνει τή μορφή σου, βάλε σέ κίνηση τόν ἀστερισμό τῆς Ἄρκτου, ἅγιε [μαγικά ὀνόματα]".

»Μόλις τά πεῖς αὐτά, καί μόλις λύσεις, ταυτόχρονα, τά χέρια σου, ἡ θεά θά ἀποσπάσει, ἀπό τό στῆθος της, τό ἄκρο [;] τοῦ ἑνός της χεριοῦ. Θά δεῖς, πραγματικά, ἕνα ἄστρο νά ἔρχεται κατά πάνω σου ὁρμητικά. Κοίταξέ το ἄφοβα. Θά βγάλει ἀπό μέσα του, καί θά σοῦ στείλει, κάτι σάν βέλος, ἕνα μαγικό σημάδι, πού θά μπεῖ μέσα σου, κι ἔτσι θά καταληφθεῖς ἀπό τή θεά. Κράτα αὐτό ἐδῶ τό σημάδι σάν φυλαχτό. Ἀνήκει στή θεά, εἶναι τό σημάδι τοῦ Κρόνου, καί θά σέ γεμίσει θάρρος. Μόλις λάβεις τήν εἰδοποίηση, εὐχαρίστησε τήν Τύχη, λέγοντας μία φορά "Χαϊτραί". Ὅταν τό πεῖς, ἡ θεά θά σέ συνδράμει, σ' ὅ,τι κι ἄν ζητήσεις. Πές ἐπίσης ἀμέσως, γιά νά ἀποφύγεις κάθε ἐξέγερση τῶν ἄστρων, κάθε ἀλλαγή τῶν καλῶν διαθέσεών τους: [μαγικές λέξεις]. Γρήγορα, γρήγορα, κάνε τα πραγματικότητα, ἀπό αὐτή τή στιγμή, δράσε, δοξασμένη Πρόνοια, κάνε ὄμορφο στά μάτια ὅλου τοῦ κόσμου, ἐκεῖνον πού, ὥς χτές ἀκόμη, δέν μποροῦσε νά ἀγαπηθεῖ».

Τί διαφορά, ἀνάμεσα σέ αὐτή τήν ἐπαγωγή καί τήν ἀρά πού ἀναφέραμε προηγουμένως! Ἀπό τή μιά μεριά ἔχουμε ἕνα πρόβλημα ἐντελῶς προσωπικό, ἕναν ἐρωτικό καημό. Ἀπό τήν ἄλλη ἕνα ζήτημα ἐθνικό. Στή μιά περίπτωση δέν παρακαλοῦν τούς θεούς, ἀλλά τούς ἀπειλοῦν, μέ ἀρκετή διακριτικότητα ἄλλωστε, ἀφοῦ οἱ συγκαλυμμένες ἀπειλές ἤ οἱ κρυφές, ἐχθρικές διαθέσεις, παρουσιάζονται ὑπό μορφήν ὑποσχέσεων. Στήν ἄλλη περίπτωση, ἀντίθετα, ἱκετεύουν τούς θεούς νά τιμωρήσουν τούς ἐνόχους. Στή μιά περίπτωση γίνεται ἀναφορά σέ ἐξωτικούς μύθους, στό μύθο τῆς Ἴσιδας καί τοῦ Ὄσιρι, στήν πάλη μέ τόν Τυφώνα, στό θρύλο τῶν Γιγάντων. Στήν ἄλλη, ἀποδέκτες εἶναι οἱ κλασικοί θεοί. Ἐδῶ, πρέπει νά προφέρει κανείς μιά ἰδιόρρυθμη μαγική φράση, καί πολλά μαγικά ὀνόματα. Ἐκεῖ, ἀρκεῖ μιά δέηση. Ἐνῶ ἡ ἀρά ἀνεβαίνει στούς οὐρανούς σάν τόν καπνό ἀπό τίς θυσίες, πού τρέφει τούς θεούς, μέ τήν ἐπαγωγή ἡ ὑπερφυσική δύναμη κατέρχεται πρός τούς ἀνθρώπους, κι ἄν χρειαστεῖ, εἰσχωρεῖ μέσα τους. Ἄς δοῦμε ὅμως καὶ τή μαρτυρία ἑνός ἄλλου παπύρου, τοῦ 4ου μ.Χ. αἰώνα, ὅπου ὁ ἐνδιαφερόμενος ἀπευθύνεται στόν μεγάλο κοσμικό θεό πού συμπυκνώνει ὅλες τίς θεϊκές δυνάμεις:[15]

«Μακάρι, τό ὄνομα καί τό πνεῦμα σου νά μέ εὐεργετήσουν! Μπές μές στό μυαλό καί στή σκέψη μου, γιά ὅλη τή ζωή μου, καί κάνε, γιά χάρη μου, ὅ,τι ἐπιθυμεῖ ἡ ψυχή μου. Γιατί ἐσύ εἶσαι ἐγώ, κι ἐγώ εἶμαι ἐσύ. Ὅ,τι διατάζω πρέπει νά ἐκτελεῖται πάντοτε. Γιατί κατέχω τό ὄνομα σου, σάν φυλαχτό μές στήν καρδιά μου, καί τίποτε τό ζωντανό δέν θά μπορέσει νά μοῦ ἐπιτεθεῖ καί νά μέ νικήσει, κανένα πνεῦμα δέν θά μπορεῖ νά μοῦ ἀντισταθεῖ, καμία δαιμονιακή δύναμη, κανένα φάντασμα, κανένα ἀπό τά μοχθηρά ὄντα τοῦ Ἅδη, χάρις στό ὄνομά σου, πού κατέχω στήν ψυχή μου καί ἐπικαλοῦμαι. Ναί, φέρνε μου πάντα τό καλό, δέξου εὐνοϊκά τίς ἐπιθυμίες μου, χωρίς νά μέ βασκάνεις (ἀβάσκαντος ἀβάσκαντον ἐμοὶ διδοὺς ὑγείαν), χάρισέ μου προστασία ἀπό τά μάγια, ὑγεία, σωτηρία, ἀφθονία, δόξα, νίκη, δύναμη, ἐρωτικές ἀπολαύσεις. Δέσε τά μάτια ὅλων ὅσοι μοῦ ἀντιστέκονται, ἀνδρῶν καί γυναικῶν, καί χάριζέ μου ἐπιτυχία σέ ὅ,τι κι ἄν ἐπιχειρῶ [μαγικές λέξεις] γιατί κατέκτησα τήν ἰσχύ τοῦ Ἀβραάμ, τοῦ Ἰσαάκ καί τοῦ Ἰακώβ, καθώς καί τοῦ μεγάλου θεοῦ, τοῦ δαίμονα Ἰαώ [λέξεις μαγικές], Θεέ, πραγματοποίησε, Κύριε [λέξεις μαγικές]!»

Χάρις σέ αὐτά τά κείμενα, διαπιστώνουμε τήν ἐπιβίωση τῶν ἀρχαίων αἰγυπτιακῶν θρύλων καί τήν πρώτη ἐμφάνιση τῶν νέων

χριστιανικῶν δοξασιῶν, σέ μιάν πράξη συμφιλίωσης, σέ μιά ἀνθρώπινη προσπάθεια προσεταιρισμοῦ τῶν ὑπερφυσικῶν δυνάμεων. Προκειμένου ὁ ἐνδιαφερόμενος νά ἀποκτήσει ἐπίγεια ἀγαθά ἤ νά κερδίσει τή μεταθανάτια εὐτυχία, προσπαθεῖ νά καταστήσει τά θεϊκά ὄντα βοηθούς ἤ καί σκλάβους του, νά τούς ἀποσπάσει τή θεϊκή δύναμη πού ἐπιτρέπει τήν ἐξουσία καί τό θρίαμβο.

Ἡ ὑμνωδία (ἐπωδή)

Εἶναι ἡ διαδικασία πού ἀναφέρει ὁ Πλάτων, ὡς μέθοδο ἐργασίας τοῦ μάγου, μαζί μέ τήν ἐπαγωγή. Ἡ ἀνάλυση τῆς λέξης ἐπωδή ἀναδείχνει ὁρισμένους συνειρμούς, πού μᾶς διαφωτίζουν ὡς πρός τή φύση τῆς μαγικῆς δύναμης πού ἐνεργοποιεῖται.

Πρόκειται προφανῶς γιά σύνθετο τοῦ ὅρου ἀοιδὴ (ᾠδή, στούς τραγικούς), πού σημαίνει «ἄσμα», κατά τόν Ὅμηρο καί τούς ποιητές, καί πού σχετίζεται μέ τήν αὐδή, τήν «ἀνθρώπινη φωνή». Τά ἑλληνικά κάνουν, πράγματι, διάκριση μεταξύ τῆς ἀνθρώπινης αὐδῆς καί τῆς φωνῆς, πού μπορεῖ νά ἀναφέρεται τόσο στόν ἄνθρωπο, ὅσο καί στά ζῶα. Ὁ ὅρος φθόγγος ὑποδηλώνει μόνο τόν ἦχο. Τό ρῆμα ἀείδω σημαίνει «τραγουδῶ» καί τό οὐσιαστικό ἀοιδός «τραγουδιστής».

Ὁ Pierre Chantraine (*Dict. étymol.*, λῆμμα «ἀείδω») σημειώνει ὅτι τό σύνθετο μέ τό ἐπί- ὑπογραμμίζει τή μαγική σημασία τοῦ ἄσματος.[16] Καί ἔτσι ἡ ἐπωδή πῆρε τό νόημα τοῦ «μαγικοῦ λόγου ἤ ἄσματος». Ὁ ὅρος σημαίνει μάλιστα, εἰδικότερα, «μαγικό ἄσμα παρηγοριᾶς». Στήν *Ὀδύσσεια*,[17] παραδείγματος χάρη, ὅταν ὁ Ὀδυσσέας πληγώνεται στό μηρό ἀπό ἀγριογούρουνο τοῦ Παρνασσοῦ, οἱ γιοί τοῦ Αὐτολύτου πού τόν περιποιοῦνται «ἐπιδένουν μέ μαστοριά τό πόδι τοῦ ἥρωα καί σταματοῦν τήν αἱμορραγία μέ ἕνα τέτοιο μαγικό ἄσμα (ἐπαοιδὴ δ' αἷμα κελαινὸν ἔσχεθον)». Στόν Σοφοκλῆ, ἐξάλλου, βλέπουμε τόν Αἴαντα νά παίρνει ἀπό τά χέρια τῆς γυναίκας του Τέκμησσας τόν νεαρό γιό του Εὐρυσάκη, νά τοῦ παραδίδει τά ὅπλα του καί νά τόν ξαναδίνει πάλι στή γυναίκα του, λέγοντάς της νά μήν ὀδύρεται, γιατί[18] «δέν στέκει στόν σοφό γιατρό νά κλαίει κάνοντας ξόρκια γιά πληγές πού 'ναι γιά σκίσιμο».[19] Τά δυό αὐτά παραδείγματα δείχνουν ὅτι ἡ ἐπωδή εἶχε τή θέση της στό θεραπευτικό ὁπλοστάσιο καί τά μαγικά λόγια συνέβαλαν στή θεραπεία.

Ὁ λόγος μπορεῖ, ὄντως, νά ἀπαλύνει τόν πόνο, ἰδίως ὅταν χρησιμοποιεῖ τίς κατάλληλες φράσεις. Μόνον ὁ θάνατος ἀντιστέκεται στά ξόρκια. Γι' αὐτό καί ὁ Αἰσχύλος παρουσιάζει τόν Ἀπόλλωνα[20] νά λέει: «Μά ὅταν χῶμα πιεῖ αἷμα ἀνθρώπου, μιά καί πέθανε, ἀνάσταση δέ γίνεται καμμιά. Δέν ἔκανε ὁ πατέρας μου (ὁ Δίας) κανένα ξόρκι γιά τόν θάνατο (ἐπωδὰς οὐκ ἐποίησεν)».[21] Τά μαγικά λόγια καταλαγιάζουν, ἀντιθέτως, τόν πόνο, κι ἄς τό ἀρνεῖται ὁ Προμηθέας ὅταν ἀναφωνεῖ, γιά νά δείξει πώς αὐτός δέν θά λυγίσει ποτέ:[22] «Μήτε μέ γλυκόλογες γητειές πλανεύοντάς με θά μέ πείσει (μελιγλώσσοις πειθοῦς ἐπαοίδαισιν)».[23] Ὁ Σοφοκλῆς ὡστόσο ὑποστηρίζει ὅτι οἱ φιλικές συμβουλές μποροῦν νά καταπραΰνουν τόν φοβερότερο θυμό, ὅπως παραδείγματος χάρη τό θυμό τῶν γονέων πού ἔχουν ἐγκληματικά παιδιά. Ἡ Ἀντιγόνη δηλώνει στόν Οἰδίποδα, μιλώντας γιά τόν ἀδελφό της Πολυνείκη:[24] «Διεστραμμένους γιούς ἔχουνε κι ἄλλοι κι ὀξύθυμους, μά τά καλά τά λόγια τῶν φίλων τους (φίλων ἐπωδαῖς), τό φυσικό τους μαλακώνουν».[25] Ὁ Σωκράτης διατυπώνει τήν ἴδια ἄποψη, διεξοδικότερα, ὅταν, κατά τόν Ξενοφώντα,[26] ἀπαντᾶ στόν Κριτόβουλο, ὁ ὁποῖος ρωτάει πῶς μπορεῖ νά ἀποκτήσει κανείς φίλους: «Μερικοί λέγουσιν ὅτι ὑπάρχουν μέν μαγικά τινα ἄσματα, τά ὁποῖα ἄδοντες οἱ γνωρίζοντες αὐτά εἰς ὁποιουσδήποτε θέλουν, κάμνουν αὐτούς φίλους, ὅτι ὑπάρχουν δέ καί μαγικά φάρμακα τά ὁποῖα χρησιμοποιοῦντες ἀγαπῶνται ὑπ' αὐτῶν».[27] Οἱ ἐπωδές, τά μαγικά, δηλαδή, λόγια, δροῦν συμπληρωματικά ὡς πρός τά μαγικά φίλτρα, τά φάρμακα. Καί ἡ μιά καί ἡ ἄλλη τεχνική ἀπαιτοῦν ὡστόσο γνώσεις εἰδικοῦ, εἴτε τῶν παρασκευασμάτων εἴτε τῆς μαγικῆς φρασεολογίας.

Ἡ ἐπωδή ἐμφανίζεται λοιπόν σάν μαγικό ὅπλο πού δημιουργήθηκε ἀπό τό λόγο, γιά νά ἀνακουφίζει. Ὁ ἐνθαρρυντικός αὐτός λόγος, συνεπικουρεῖ τόν γιατρό ἤ τόν φίλο, καί ἀποτελεῖ στοιχεῖο τῆς εὐεργετικῆς μαγείας. Ἀπό ποῦ ὅμως ἀντλεῖ τήν ἀποτελεσματικότητά του;

Γητειές καί ἄσματα

Ἡ ἐπωδή εἶναι λοιπόν «γητειά», ἀκριβῶς ἐπειδή εἶναι τραγούδι, ὅπως τό μαρτυρεῖ καί ἡ ἐτυμολογία της. Ἄν οἱ Ἕλληνες ὑπῆρξαν μάγοι, αὐτό συνέβη γιατί ἦταν μουσικοί. Λάτρευαν κυριολεκτικά τά τραγούδια, καί αὐτό δέν πρέπει νά ξενίζει. Ἀπό μικρά παιδιά, καί σέ

ὅλες τίς περιόδους τῆς ἱστορίας τους, οἱ Ἕλληνες εἶχαν γιά παιδαγωγό, θά μπορούσαμε νά ποῦμε, τόν μεγαλύτερο ἀοιδό ὅλων τῶν ἐποχῶν, τόν Ὅμηρο. Γυμνασμένοι στή ρυθμική ἀπαγγελία τόσο τῆς *Ἰλιάδας* ὅσο καί τῆς *Ὀδύσσειας*, ἦταν σέ θέση νά ἀπολαύσουν τούς στίχους τῶν μεγάλων δραματουργῶν καί τά χορικά τῶν τραγωδιῶν. Τό ἑλληνικό τραγούδι, κατά τήν Ἀρχαιότητα, ἐλάχιστα γνωστό σήμερα,[28] ἔδινε τό ρυθμό σέ κάθε στιγμή τῆς ἰδιωτικῆς ἤ δημόσιας ζωῆς. Οἱ ἀγρότες ἤξεραν τά τραγούδια τῶν θεριστῶν,[29] τῶν δεματιαστῶν,[30] τῶν τρυγητῶν,[31] τῶν βοσκῶν.[32] Τά παιδιά ἄκουγαν στό σπίτι νά τραγουδοῦν οἱ μανάδες τους, μαζί μέ τίς κλώστριες, τίς ὑφάντριες[33] καί τίς παραμάνες.[34] Οἱ ναῦτες τραγουδοῦσαν τό ρουππαπαί[35] κι οἱ στρατιῶτες τούς παιάνες.[36] Οἱ ἄνθρωποι τραγουδοῦσαν στά συμπόσια,[37] ἔψαλλαν τόν ἐπιθαλάμιο καί τόν ὑμέναιο στούς γάμους, ἐνῶ τίς κηδεῖες τίς συνόδευαν θρῆνοι. Οἱ πολιτικές καί θρησκευτικές ἑορτές συνοδεύονταν ἀπό ὕμνους, ἰδίως μετά τήν ἑλληνιστική ἐποχή, ὁπότε καί οἱ ὕμνοι ἀποτέλεσαν ἕνα ἀνεξάρτητο, σύνθετο[38] λογοτεχνικό εἶδος, ποιητικό, πολιτικό, ἠθικό καί θρησκευτικό συνάμα.

Οἱ Ἕλληνες ἀγαποῦν τόσο πολύ τό τραγούδι, πολλές φορές συντάσσουν σέ στίχους καί τίς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές, οἱ ὁποῖες ἐξελίσσονται σέ ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα. Τό ἐπίγραμμα εἶναι πραγματική ἐπωδή, γιατί ἀνακουφίζει ἀπό τόν πόνο, μέ τό λόγο. Στά ἐπιγράμματα μιλάει ὁ ἴδιος ὁ νεκρός ἤ ὁ τάφος, οἱ συγγενεῖς ἤ ἀκόμα καί ὁ ἁπλός περαστικός, ἀλλά σχεδόν πάντοτε σέ τόνους τόσο συγκινητικούς, πού προδίδουν μεγάλη τέχνη. Σέ αὐτήν τή συνάντηση, πρόσωπο μέ πρόσωπο, τοῦ ζωντανοῦ μέ τόν νεκρό, μπροστά στόν τάφο, ἡ μουσική τῶν στίχων κατευνάζει τήν ψυχή.

Ἡ ἐπωδή, στόν Πλάτωνα, ἀποβαίνει ἐκπαιδευτική μέθοδος καί μέσον γιά τήν πραγματοποίηση τῆς ἰδανικῆς πολιτείας. Στούς *Νόμους* του, στό δεύτερο βιβλίο, παρουσιάζει μιά συζήτηση ἀνάμεσα σ' ἕναν ἀθηναῖο γέροντα, πού μένει ἀνώνυμος, καί δυό ἄλλους ἡλικιωμένους, τόν κρητικό Κλεινία καί τόν λακεδαιμόνιο Μέγιλλο. Οἱ τρεῖς τους, βαδίζοντας στό δρόμο ἀπό τήν Κνωσσό πρός τό Ἰδαῖο Ἄνδρο, συζητοῦν γιά τόν τρόπο ἐγκαθιδρύσεως μιᾶς ἰδανικῆς κοινωνίας. Ὁ Ἀθηναῖος δηλώνει, συνοψίζοντας τά ὅσα ἔχουν ἤδη εἰπωθεῖ, ὅσον ἀφορᾶ τήν εὐεργετική ἐπίδραση τοῦ ὕμνου καί τῶν χορικῶν:[39] «Γιά νά μή συνηθίζει, λοιπόν, ἡ ψυχή τοῦ παιδιοῦ νά αἰσθάνεται χαρά καί λύπη ἀντίθετες μέ τίς διατάξεις τοῦ νόμου καί μέ ἐκείνους πού πει-

θαρχοῦν στούς νόμους, ἀλλά νά συμβαδίζει καί νά χαίρεται καί νά λυπᾶται μέ τά ἴδια μέ ὅσα κι ἕνας ἡλικιωμένος, γι' αὐτό τό σκοπό ἐφευρέθηκαν, τά τραγούδια πού ὀνομάζουμε ὠδές καί πού στήν πραγματικότητα ἔχουν γίνει τώρα μύθοι ὠφέλιμοι (ἐπωδές) στίς ψυχές (ἃς ὠδὰς καλοῦμεν, ὄντως μὲν ἐπωδαὶ ταῖς ψυχαῖς), πλασμένοι γιά νά ἐπιτευχθεῖ ἡ συμφωνία γιά τήν ὁποία μιλήσαμε».[40] Μέ τό τραγούδι μεταδίδεται τό μάθημα τῆς ἀρετῆς καί τῆς εὐτυχίας. Γι' αὐτό καί πρέπει νά ὀργανώνονται, ὅπως στή Σπάρτη, χορωδίες, χοροί μέ τραγούδια ἤ χορευτικοί ὕμνοι, πού νά ἐκτελοῦνται ἀπό τρεῖς διαφορετικές ὁμάδες, τῶν παιδιῶν, τῶν νέων καί τῶν ἀνδρῶν, ἡλικίας τριάντα μέ ἑξήντα χρόνων. Οἱ δυό πρῶτοι χοροί θά δευθύνονται ἀπό τίς Μοῦσες καί τόν Ἀπόλλωνα, ἀλλά, ὁ τρίτος, θά πρέπει νά εἶναι ἀφιερωμένος στόν Διόνυσο, γιατί τό κρασί καί τά συμπόσια εἶναι ἀπαραίτητα γιά τή γενική παιδεία τῶν πολιτῶν. Τό κρασί ἀπαγορεύεται στούς νέους, ἕως τά δεκαοκτώ, ἀλλά ἐπιτρέπεται, μέ μέτρο, σέ ὅσους δέν ἔχουν ἀκόμη φθάσει στά τριάντα. Ὅσοι ὅμως ἔχουν περάσει τά σαράντα, θά μποροῦν νά συμμετέχουν σέ συμπόσια, καθώς θά εἶναι πιά ἱκανοί νά ἐλέγχουν τόν ἑαυτό τους καί νά ἀποφεύγουν τή μέθη, ὅταν ἀντιλαμβάνονται ὅτι πλησιάζει. Οἱ ὀργανωτές τοῦ ἐπικίνδυνου, ἀλλά ἀπαραίτητου, αὐτοῦ παιχνιδιοῦ, θά ἐπιλέγονται μεταξύ τῶν πιό ἡλικιωμένων, πού θά 'χουν περάσει τά ἑξήντα, καί πού θά κρίνουν ποιοί τόνοι καί ποιοί ρυθμοί ταιριάζουν σέ κάθε ἡλικία, καθώς καί ποιός εἶναι ὁ μουσικά καταλληλότερος τρόπος γιά τή μετάδοση τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν πού πρέπει νά διέπουν τήν ἐκπαίδευση τῶν νέων. Ὅπως βλέπουμε, ἡ μουσική ἦταν ἀπόλυτα ἀπαραίτητη γιά τή διαμόρφωση τῆς προσωπικότητας τῶν πολιτῶν.

Ὅπως ὅμως ἀκριβῶς τό τραγούδι, ὡς μελωδία πού ἀπευθύνεται στήν ψυχή, ἀποδεικνύεται ἰδιαίτερα ἀποτελεσματικό στή μετάδοση τῆς ἀγάπης γιά τήν ἀρετή καί τήν εὐτυχία, ἔτσι ὑπάρχουν καί ὑμνωδίες ἱκανές νά ξαναχαρίσουν ὑγεία στό σῶμα. Τό φάρμακο λοιπόν γιά τήν κεφαλαλγία θά πρέπει νά συνοδεύεται ἀπό μιά ἐπωδή, γιά νά εἶναι ἀποτελεσματικό. Αὐτό διδάσκει ὁ Σωκράτης στόν νεαρό Χαρμίδη, ζαλισμένος ἀπό τήν ὀμορφιά του:[41] «Ἔπειτα, ὅταν ὁ Κριτίας τοῦ εἶπεν ὅτι ἐγώ εἶμαι πού γνωρίζω τό φάρμακο, μέ ἐκοίταξε μέσα εἰς τά μάτια, –κι ἐγώ δέν ἠξεύρω πῶς– καί ἡτοιμάζετο νά μέ ἐρωτήσει, ἐνῶ ὅλοι ὅσοι ἦσαν μέσα εἰς τήν παλαίστραν συνέρρεον κυκλικά ὁλόγυρά μας. Τότε πλέον, καλέ μου φίλε, εἶδα τά ἐντός τοῦ ἱματίου

καί ἄναψα καί δέν ἤμην πλέον εἰς τά λογικά μου καί ἐνόμισα ὅτι ὁ Κυδίας ἦτο σοφώτατος εἰς τά ἐρωτικά, πού συμβουλεύων ἕνα φίλον του, περί ὡραίου παιδιοῦ, τοῦ ἔλεγε: "'Ελάφι σύ, τόν λέοντα μή θέλεις ν' ἀντικρύσεις, γιατί θά γίνεις θύμα του..." Ἔτσι κι ἐγώ ἐνόμιζα πώς ἔγινα θύμα τοῦ τοιούτου θηρίου. Ὅταν ὅμως αὐτός μέ ἠρώτησεν ἄν ἐγνώριζα τό φάρμακον κατά τῆς κεφαλαλγίας, μέ κάποιαν δυσκολίαν ἀπήντησα ὅτι τό ἐγνώριζα. "Τί λοιπόν —μοῦ εἶπεν— εἶναι αὐτό;" Καί ἐγώ τοῦ εἶπα ὅτι τό φάρμακον ἦτο κάποιο φύλλον καί ὅτι κοντά εἰς τό φάρμακον εἶναι καί μερικοί μαγικοί ἐξορκισμοί (ἐπωδὴ δέ τις τῷ φαρμάκῳ). Ἄν λέγη κανείς αὐτούς καί συγχρόνως παίρνη καί τό φάρμακον, θεραπεύεται ἐντελῶς. Χωρίς ὅμως τούς ἐξορκισμούς, καθόλου δέν ὠφελεῖ τό φύλλον. Καί, αὐτός μοῦ εἶπε: "Θά ἀντιγράψω λοιπόν ἀπό σένα τούς ἐξορκισμούς"».[42]

Ἐν συνεχείᾳ, ὁ Σωκράτης διευκρινίζει πώς ἡ ἐπωδή δέν πρέπει νά στοχεύει σέ ἕνα μόνο μέρος τοῦ κορμιοῦ, ἀλλά σέ ὁλόκληρο τό σῶμα, καί προσθέτει:[43] «Κάτι παρόμοιον λοιπόν συμβαίνει, Χαρμίδη, καί μέ αὐτούς τούς ἐξορκισμούς. Ἔμαθα δέ αὐτούς ἐκεῖ εἰς τόν στρατόν ἀπό ἕνα Θράκα ἰατρόν, ὁ ὁποῖος ἦτο ἀπό τούς μαθητάς τοῦ Ζαλμόξιδος, διά τούς ὁποίους λέγεται ὅτι γνωρίζουν νά καθιστοῦν τούς ἀνθρώπους ἀθανάτους. Μοῦ ἔλεγε δέ ὁ Θρᾶξ οὗτος ὅτι οἱ Ἕλληνες ἰατροί δίκαιον εἶχον νά ὁμιλοῦν καθώς πρό ὀλίγου ἀνέφερα. Ἀλλά ὁ Ζάλμοξις —ἔλεγε ὁ Θρᾶξ ἰατρός— ὁ βασιλεύς μας, ὁ ὁποῖος εἶναι θεός, λέγει ὅτι καθώς δέν πρέπει νά ἐπιχειρῆ κανείς νά θεραπεύη τούς ὀφθαλμούς χωρίς νά θεραπεύη τήν κεφαλήν, οὔτε τήν κεφαλήν ἀνεξάρτητα ἀπό τό σῶμα, ἔτσι, καί τό σῶμα δέν πρέπει νά θεραπεύεται ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ψυχήν, αὐτή δέ ἀκριβῶς εἶναι ἡ αἰτία νά διαφεύγουν τούς Ἕλληνας τά περισσότερα νοσήματα, τό ὅτι δηλαδή ἀγνοοῦν τό ὅλον, διά τό ὁποῖον πρέπει νά φροντίζουν, ἀγνοοῦν δηλαδή ὅτι, ἄν τό ὅλον δέν εἶναι καλά, ἀδύνατον εἶναι νά εἶναι καλά τό μέρος».[44]

Παράξενος, ἀλήθεια, διάλογος, ὅπου ὁ Σωκράτης μοιάζει νά δίνει στόν Χαρμίδη, ταυτόχρονα, ὁδηγίες μαγείας, ἰατρικές συμβουλές καί ἕνα μάθημα φιλοσοφίας. Ἡ χρησιμοποίηση ἑνός φαρμακευτικοῦ παρασκευάσματος, ἡ ἀποκάλυψη μιᾶς ὠδῆς, ἀπαραίτητης γιά νά καταστεῖ ἀποτελεσματικό τό φάρμακο, ἡ ὑπόμνηση τῆς θρακικῆς καταγωγῆς τοῦ φαρμάκου, ἡ προσπάθεια διάδοσης ἑνός δοκιμασμένου μυστικοῦ, ὅλα αὐτά ἀπαντῶνται καί στίς ὁδηγίες μαγείας. Ἐδῶ, ὡστόσο, γίνεται προσπάθεια νά δοθεῖ μιά φιλοσοφική μέθοδος, νά διδαχτεῖ

ἡ τέχνη τῆς ὑπαγωγῆς τῶν ἐπιμέρους στό ὅλον, καί νά ἀναδειχτοῦν οἱ σχέσεις πού συνδέουν τό σῶμα μέ τήν ψυχή. Ὅπως στούς μαγικούς παπύρους, ἔτσι κι ἐδῶ, πρᾶξις καί λόγος συνεργάζονται γιά νά ἐπιτευχθεῖ ἡ θεραπεία. Ὁ Σωκράτης παρουσιάζεται ὡς γιατρός, μουσικός καί μάγος συνάμα. Ἐμφανίζεται ὡς μαθητής τοῦ Ζάλμοξη, πού ἦταν συγχρόνως ἄνθρωπος καί θεός, καί γιά τόν ὁποῖο ὁ Ἡρόδοτος (Ε, 97) παραθέτει ἕναν παράξενο μύθο τῶν Ἑλλήνων τοῦ Πόντου. Σύμφωνα, λοιπόν, μέ αὐτόν τό μύθο, ὁ Ζάλμοξης, προτοῦ γίνει θεός, ἦταν ἄνθρωπος, δοῦλος καί μαθητής, ἀρχικά, τοῦ Πυθαγόρα, καί, ἐν συνεχείᾳ, νομοθέτης τῶν Θρακῶν. Ἰδού λοιπόν πού βυθιζόμαστε ξανά στόν κόσμο τῶν ἐξωτικῶν, σάν τή Μήδεια, μάγων, θεματοφυλάκων μιᾶς ἀπόκρυφης ἐπιστήμης.

Μαγικοί ὕμνοι

Γνωρίζουμε ὅτι ἡ μαγεία ἔδινε τεράστια σημασία στήν ὀρθή προφορά τῶν κυρίων ὀνομάτων —δέν ἔπρεπε ποτέ νά μασοῦν αὐτές τίς λέξεις— στόν τόνο κατά τήν ἐκφορά τῶν μαγικῶν φράσεων, στήν ἀντήχηση τῶν παράξενων συλλαβῶν πού παρουσιάζονταν ὡς ἀληθινά ὀνόματα τῶν ἐπικαλούμενων δυνάμεων. Ἡ ὀρθή ἄρθρωση αὐτῶν τῶν λέξεων καί συλλαβῶν ἀποτελοῦσε τήν πρώτη προϋπόθεση γιά τήν ἀποτελεσματικότητα τῶν μαγικῶν ρήσεων. Γιά νά διευκολύνουν τήν ἀπομνημόνευση καί τήν ἀπαγγελία τους οἱ μαγικοί πάπυροι μεταφέρουν, συχνά, κείμενα συνταγμένα σέ στίχους, σέ κανονικό δακτυλικό ἑξάμετρο συνήθως. Τά θρησκευτικά αὐτά ποιήματα δέν γίνονται κατανοητά, παρά μόνον ἄν τά φανταστεῖ κανείς νά ἀπαγγέλονται ρυθμικά ἤ νά τραγουδιοῦνται. Ἰδού, παραδείγματος χάρη, ἕνας ὕμνος ἀφιερωμένος στόν Τυφώνα:[45]

Πρός τόν ἥλιο πού ἀνατέλλει, πές:
Σέ καλῶ, ἐσένα, πού πρῶτος κυβέρνησες τά ὅπλα τῶν θεῶν,
ἐσένα, πού κρατᾶς τό βασιλικό σκῆπτρο στούς οὐρανούς,
ἐσένα, πού εἶσαι, ἐκεῖ πάνω, τό κέντρο ὅλων τῶν ἄστρων,
ἀφέντη Τυφώνα, τρομερέ ἄρχοντα τοῦ οὐρανοῦ,
πού πανικοβάλλεις, τρομοκρατεῖς καί παραλύεις,
ὁρατέ κι ἀκαταμάχητε,

πού μισεῖς τούς κακούς, ἐσένα καλῶ,
Τυφώνα, σέ στιγμές ἀκατάλληλες κι ἀνυπολόγιστες,
ἐσένα, πού βάδισες πάνω στήν ἄσβεστη, σπινθηροβόλο φωτιά,
ἐσένα, πού βρίσκεσαι πάνω ἀπό τά χιόνια καί κάτω ἀπό τόν μαῦρο πάγο,
ἐσένα, πού ὁρίζεις τίς ἀπαρηγόρητες Μοῖρες, ἐσένα ἐπικαλοῦμαι,
παντοδύναμε, γιά νά κάνεις τά ὅσα σοῦ ζητῶ,
γιά νά μέ ἀποδεχτεῖς, γρήγορα, καί νά μοῦ χαρίσεις,
δική μου τή (ΝΝ)
γιατί σέ ἐξορκίζω ΓΚΑΡ ΘΑΛΑ ΒΑΥΖΑΥ ΘΩΡΘΩΡ
ΚΑΘΑΥΚΑΘ ΙΑΘΙΝ ΝΑ ΒΟΡΚΑΚΑΡ ΒΟΡΒΑ
ΚΑΡΒΟΡΒΟΧ ΜΩ ΖΑΥ ΟΥΖΩΝΖ ΩΝ ΥΑΒΙΘ,
Τυφώνα, μέγιστε, ἄκου με, ἐμένα τόν Τάδε, καί κάνε το γιά χατίρι μου,
γιατί λέω τά ἀληθινά σου ὀνόματα,
ΙΩ ΕΡΒΗΘ ΙΩ ΠΑΚΕΡΒΗΘ ΙΩ ΒΟΛΧΟΣΗΘ ΟΕΝ
ΤΥΦΩΝ ΑΣΒΑΡΑΒΩ ΒΙΕΑΙΣΗ ΜΑΡΑΜΩ
ΤΑΥΗΡ ΧΘΕΝΘΩΝΙΕ ΑΛΑΜ ΒΗΤΩΡ ΜΕΝΚΕΧΡΑ
ΣΑΥΕΙΩΡ ΡΗΣΕΙΟΔΩΤΑ ΑΒΡΕΣΙΟΑ
ΦΩΘΗΡ ΘΕΡΘΩΝΑΞ ΝΕΡΔΩΜΕΥ ΑΜΩΡΗΣ
ΜΕΕΜΕ ΩΙΕΣ ΣΥΣΧΙΕ ΑΝΘΩΝΙΕ ΦΡΑ,
ἄκου με, καί κάνε το.

Σέ μιά ἐρωτική ἐπωδή, διαβάζουμε τόν ἀκόλουθο ὕμνο στόν ἥλιο, πού ταυτίζεται ἐδῶ μέ τόν θεό Ὧρο.[46] Καί αὐτή ἡ προσευχή ἔχει συνταχθεῖ σέ δακτυλικό ἑξάμετρο. Ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας της, μάλιστα, τήν χαρακτηρίζει «ἐπωδαί», γιατί περιλαμβάνει πολλές στροφές. Ἡ αἰγυπτιακή ἐπιρροή εἶναι προφανής, ὅπως καί στό προηγούμενο κείμενο. Τό ἀλεξανδρινό θέμα τοῦ ἥλιου, εἶχε ἤδη ἐμπνεύσει ποιητές, ὅπως τόν Θεόκριτο, πού θεωροῦσε πώς ὁ ἥλιος ἀντιπροσωπεύει τή ζωτική δύναμη. Κι ὁ μαγικός πάπυρος συμφωνεῖ μαζί του:

Τήν ὥρα πού ὁ ἥλιος βασιλεύει, πές,
κρατώντας τά μαγικά πού ἔβγαλες ἀπό τόν τάφο:
Σέ φέρνουν οἱ αὔρες τῶν ἀσίγαστων ἀνέμων,
χρυσομάλλη Ἥλιε πού διαφεντεύεις τήν ἀκούραστη φλόγα τῆς φωτιᾶς,

πού τριγυρίζεις σέ αἰθέρια μονοπάτια πάνω ἀπό τόν πόλο,
δημιουργέ καί καταστροφέα, κατόπιν, τῶν πάντων,
πού ἐπιβάλλεις σ' ὅλα τά στοιχεῖα νά ἀκολουθοῦν τούς νόμους σου,
καί νά τρέφουν ὅλο τό σύμπαν, μές στό χρόνο μέ τίς τέσσερις καμπές,
ἄκου με, μακάριε: γιατί σέ ἱκετεύω, ἄρχοντα τοῦ οὐρανοῦ,
τῆς γῆς, τοῦ χάους καί τοῦ Ἅδη, ὅπου κατοικοῦν
οἱ δαίμονες τῶν ἀνθρώπων πού ἔβλεπαν τό φῶς κάποτε.
Ναί, καί σήμερα ἀκόμη, σέ ἱκετεύω, μακάριε, ἄφθαρτε, ἄρχοντα τοῦ σύμπαντος κόσμου.
Ἄν ἐπισκεφθεῖς τά τάρταρα τῆς γῆς, κοντά στή χώρα τῶν νεκρῶν,
στεῖλε σ' αὐτή τή γυναίκα (Ν), τά μεσάνυχτα, τό δαίμονα
πού τά κατάλοιπά του κρατῶ,
νά πάει νύχτα, ὅπως ὁρίζω, καί μέ τή δύναμή σου,
νά κάνει, τό χατίρι μου, ὅ,τι ποθεῖ ἡ καρδιά μου,
μέ καλοσύνη, μέ τρυφεράδα, χωρίς ἔχθρα γιά μένα.
Μή μοῦ κακιώνεις γιά τούς ὁρμητικούς μου ὕμνους (ἐπωδαῖς).
Γιατί ἐσύ δίδαξες στούς ἀνθρώπους τή δίψα νά μάθουν
τί τούς ἐπιφυλάσσουν οἱ Μοῖρες. Δικές σου προτροπές ἦταν.
Καλῶ τό ὄνομα σου, Ὦρε, πού ἔχει τόν ἴδιο ἀριθμό συλλαβῶν μέ τίς Μοῖρες:
ΑΧΑΙΦΩ ΘΩΘΩ ΦΙΑΧΑ ΑΙΗ ΗΙΑ ΙΑΗ ΗΙΑ
ΘΩΘΩ ΦΙΑΧΑ. Φανοῦ σπλαχνικός γιά μένα, παππούλη,
τέκνο τοῦ σύμπαντος, πού γεννήθηκες ἀπ' τόν ἑαυτό σου, φωτοβόλε,
ἀστραφτερέ σάν τό χρυσάφι,
φῶς τῶν θνητῶν, ἄρχοντα τοῦ σύμπαντος κόσμου,
ἄρχοντα τῆς ἀκάματης φωτιᾶς, ἄφθαρτε, ἐσύ πού φέρεις τό χρυσό δίσκο,
ἐσύ πού στέλνεις, μέ τίς ἀχτίνες σου, τό ἁγνό φῶς στή γῆ.
Στεῖλε τό δαίμονα πού σοῦ ζητῶ, στήν Τάδε (Ν).
Νά, διαφορετικά, τό ὄνομά σου: ΑΧΑΙ ΦΩΘΩΘΩ ΑΙΗ ΗΙΑ ΙΑΗ ΗΙΩ ΘΩΘΩ ΦΙΑΧΑ.
Ἤ, ἀλλιῶς: ΑΧΑΙ ΦΩΘΩΘΩ ΑΙΗ ΙΗΑ ΗΑΙ ΙΑΗ ΑΗΙ ΩΘΩΘΩ ΦΙΑΧΑ.

Ἡ ἑλληνιστική ποίηση καί οἱ μαγικοί πάπυροι ἀντλοῦσαν, σίγουρα, τήν ἔμπνευσή τους, ἀπό ἕνα σύνολο δοξασιῶν τῆς αἰγυπτιακῆς θρησκείας καί ἰδίως ἀπό τούς αἰγυπτιακούς μύθους πού εἶχαν θέμα τήν τροχιά, τήν καταγωγή καί τό ρόλο τοῦ ἥλιου. Ἡ φαινομενική ἡλιακή τροχιά ἑρμηνευόταν σάν εἰκόνα τῆς ἴδιας τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Στήν *Ὀνειροκριτική* τοῦ Ἀρτεμιδώρου, ὁ ἥλιος συμβολίζει τόν γιό: «Ὅταν, ἔλεγαν, ἔπεφτε ὁ ἥλιος στό κρεβάτι κάποιου, ἦταν καλό σημάδι... πολλοί μάλιστα πίστευαν πώς αὐτό προανήγγελλε τή γέννηση γιοῦ».[47] Ὁ Αἰσχύλος,[48] ἀντίθετα, παραλληλίζει τήν παρακμή τῆς ζωῆς μέ τή δύση τοῦ ἥλιου. Κατά τόν Θεόκριτο, ὁ ἥλιος ἐνσαρκώνει τή ζωτική δύναμη, ὅπως τό ἀποδεικνύει ὁ Δάφνις, στή διαφωνία του μέ τήν Ἀφροδίτη, ὅταν ὑποστηρίζει πώς ἔχει ἀκόμη ζωή μπροστά του: «Κύπρις, θαρρεῖς λοιπόν πώς ὅλοι οἱ ἥλιοι μου βασίλεψαν;» γιά νά συνεχίσει μέ τό ὀξύμωρο: «Ὁ Δάφνις, ἀκόμη καί στόν Ἅδη, θά ἀπελπίσει τόν ἔρωτα» (θά εἶναι, δηλαδή, πάντοτε ἀρκετά δυνατός γιά νά ἀντιμετωπίσει τόν ἔρωτα, καί, φυσικά, καί τήν Ἀφροδίτη).

Ὁ Gow, στά σχόλια του, συσχετίζει αὐτή τήν ἰδέα μέ τήν ἀποστροφή τοῦ Φιλίππου Ε΄ τῆς Μακεδονίας,[49] καθώς καί μέ τήν ἀντίστοιχη τοῦ Τίτου Λίβιου:[50] «Nondum omnium dierum solem occidisse» («Ὁ ἥλιος ὅλων τῶν ἡμερῶν μου δέν ἔχει δύσει ἀκόμη»). Οἱ Αἰγύπτιοι ἔνιωσαν, πρῶτοι, τό παράδοξο: ὁ ἥλιος κατέρχεται στή χώρα τῶν «Δυτικῶν», δηλαδή τῶν νεκρῶν, ἀλλά γιά νά ξαναγεννηθεῖ. Γιά τούς ἀνθρώπους, ἀντίθετα, ἡ κατάβαση αὐτή σημαίνει μόνο θάνατο. Τίς παρατηρήσεις αὐτές τίς ὀφείλουμε στόν Claude Meillier (προσωπική ἐπιστολή). Θά ἦταν ὡστόσο ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα μελέτη, εἰς βάθος, τῆς σχέσης πού συνδέει τήν ἀλεξανδρινή ποίηση μέ τίς παραδόσεις πού μεταφέρουν οἱ μαγικοί πάπυροι. Θά μᾶς βοηθοῦσε, ἀσφαλῶς, νά κατανοήσουμε καλύτερα τίς προθέσεις καί τά χαρακτηριστικά τῆς ἐπωδῆς, τοῦ μαγικοῦ, ἀλλά καί ποιητικοῦ συνάμα, ὕμνου. Καί καθώς ἡ μαγεία τοποθετεῖται «ἐκτός χρόνου», ἡ ἀπουσία χρονολογικῶν ἀναφορῶν δέν θά ἀποτελοῦσε σοβαρό ἐμπόδιο γιά τέτοιες μελέτες.

Ἡ συνταγή τῆς ἀθανασίας

Ἡ μαγεία φθάνει στόν ὕψιστο βαθμό, ὅταν ἀφιερώνει κανείς τόν ἴδιο του τόν ἑαυτό στούς θεούς τοῦ Σύμπαντος, καί εἰδικότερα στόν Ἥλιο.

Τό πρότυπο τῶν μαγικῶν τελετουργιῶν πού εἶχαν στόχους ἐπίγειους —τόν ἔρωτα, τήν ὑγεία, τή νίκη ἤ τόν ἀφανισμό τῶν ἐχθρῶν— ἤ ἀκολούθησαν μιθριακές τελετουργίες,[51] γιά νά χρησιμοποιήσουμε τήν ὀρολογία τοῦ A. Dieterich, πού δέν ἔχουν στόχο τίς ἐπίγειες ἐπιτυχίες, ἀλλά τή μακαριότητα πού διαρκεῖ καί μετά θάνατον. Πράγματι, οἱ μαγικοί πάπυροι μᾶς προσφέρουν συνταγές ἀθανασίας, μέ τήν εἰδική ὀνομασία τοῦ ἀπαθανατισμοῦ, τῆς «θεοποίησης ἤ ἀποθέωσης», δηλαδή.

Ὅπως καί τά κοινά μαγικά ξόρκια, οἱ συνταγές ἀθανασίας περιλαμβάνουν δύο μέρη: μιά κλήση —πρόσκληση, ἐπίκληση— τῶν θεῶν, καί μιά πράξη —ἕναν τρόπο ἐνέργειας, ἕναν ὁδηγό χρήσης— μέ προσεκτική καταγραφή ὅλων τῶν λεπτομερειῶν τοῦ ἐγχειρήματος. Καί τά δύο ὅμως μέρη ρυθμίζονται μέ βάση τή μαγική ρητορική πού περιλαμβάνει λέξεις ἀκατανόητες καί παρενθέσεις μέ προσευχές, πού πολλές φορές δέν καταγράφονται, καί ἄλλοτε πάλι περιορίζονται σέ ἀτέλειωτες λιτανεῖες θείων ὀνομάτων. Μέ ἄλλα λόγια, ἔχουμε κι ἐδῶ, ὅπως καί στά ξόρκια, ἕνα λόγο πού προφέρει μαγικές φράσεις ἤ προσευχές, κι ἕνα φυλακτήριον, πού ὑποδεικνύει τά μέσα προστασίας ἀπό τήν ὀργή τῶν θεῶν. Στό παράδειγμα πού παραθέτουμε ἐν συνεχείᾳ, μέ τήν ἀρχή καί τό τέλος τοῦ κειμένου ἑνός μαγικοῦ παπύρου,[52] ἡ ἀφήγηση ἑνός συμβολικοῦ ταξιδιοῦ, μέ τίς παρεμβολές τῶν ἐπικλήσεων πρός τίς διάφορες οὐράνιες δυνάμεις πού ἐκδηλώθηκαν κατά τή διάρκειά του, ἀποτελοῦν τήν κλήση. Ὁ συγκρητισμός δοξασιῶν τῆς ἀνατολῆς —ἀσσυριακῶν καί αἰγυπτιακῶν, κυρίως— πυθαγόρειων ἐννοιῶν πού σχετίζονται μέ τά τέσσερα στοιχεῖα, χριστιανικῶν ἀντιλήψεων γιά τήν ἁμαρτία καί τήν ἐξιλέωση, μιθριακῶν καί ἡλιακῶν λειτουργιῶν, προσδίδει, σέ αὐτό τό μάθημα μαγείας, τά χαρακτηριστικά ἀπόκρυφης μύησης. Ἡ πράξη ὅμως μᾶς ὑπενθυμίζει πώς δέν πρόκειται ἐδῶ γιά μυστηριακή λειτουργία, ἀλλά γιά πράξη μαγείας. Ἰδού ἡ ἀρχή αὐτοῦ τοῦ πολύ ἐκτενοῦς καί δυσερμήνευτου κειμένου:

«Φερθεῖτε μου φιλικά, Πρόνοια καί Ψυχή, τήν ὥρα πού γράφω αὐτά τά μυστήρια πού δέν πουλιοῦνται, ἀλλά μποροῦν νά μεταβιβαστοῦν. Γιά ἕνα μόνο παιδί ζητῶ τήν ἀθανασία, ὦ μυημένοι στή δική μας ἐξουσία (πρέπει, λοιπόν, ἀδελφή μου, νά πάρεις τό χυμό τοῦ χόρτου καί τά μπαχαρικά πού πρέπει νά γνωρίζεις, στό τέλος τοῦ ἱεροῦ μου κειμένου): ὁ μεγάλος θεός Ἥλιος Μίθρας μοῦ ἔκανε αὐτή τήν ἀποκάλυψη, ὥστε μόνον ἐγώ νά φθάσω στόν οὐρανό νά ἐρευνήσω καί νά παρατηρήσω τά πάντα.

»Ἰδού ἡ μαγική ἐπίκληση: Πρώτη καταγωγή τῆς καταγωγῆς μου, ΑΕΗΙΟΥΩ, πρώτη ἀρχή τῆς ἀρχῆς μου, ΠΠΠ ΣΣΣ ΦΡ(Ε), πνοή τῆς πνοῆς, πρώτη πνοή πού εἶσαι μέσα μου, ΜΜΜ, φωτιά χαρισμένη ἀπ' τόν Θεό στό μεῖγμα τῶν μειγμάτων πού εἶναι μέσα μου, πρώτη φωτιά τῆς φωτιᾶς πού εἶναι μέσα μου, ΗΥ ΗΙΑ ΕΗ, νερό τοῦ νεροῦ, πρῶτο νερό τοῦ νεροῦ πού εἶναι μέσα μου, ΟΟΟ ΑΑΑ ΕΕΕ, γήινη ὕλη, πρώτη ἀπό τή γήινη ὕλη πού εἶναι μέσα μου, ΥΗ ΥΟΗ, ὁλοκληρωμένο σῶμα μου, πού ἀνήκει σ' ἐμένα, τόν Τάδε, γιό τῆς Δείνα, φτιαγμένο ἀπό μπράτσο εὐγενικό καί χέρι δεξί ἀκατάλυτο, σέ κόσμο χωρίς φῶς κι ὅμως λαμπρό, ἄψυχο κι ὅμως μέ ψυχή, ΥΗΙ ΑΥΙ ΕΥΩΙΕ: τώρα, ἄν εἶναι θέλησή σας, ΜΕΤΕΡΤΑ ΦΩΘ [ΜΕΤΕΡΤΑ ΦΗΡΙΗ σέ ἄλλο ἀπόσπασμα] ΙΕΡΑΖΑΘ, χαρίστε καί σ' ἐμένα τήν ἀθάνατη ζωή, ὥστε σύμφωνα καί μέ τή βαθιά μου φύση, ξεπερνώντας τήν τωρινή καί ἀποπνικτική ἀναγκαιότητα, νά μπορέσω νά ἀτενίσω τήν ἀθάνατη ἀρχή μέ πνεῦμα ἀθάνατο ΑΝΧΡΕΦΡΕΝΕ ΣΟΥΦΙΡΙΓΧ, μέ τό ἀθάνατο νερό ΕΡΟΝΟΥΙ ΠΑΠΑΚΟΥΝΗΘΙ, μέ τόν σταθερότερο ἀέρα ΕΙΟΑΗ ΨΕΝΑΒΩΘ, γιά νά ξαναγεννηθῶ στή σκέψη ΚΡΑΟΧΡΑΞ Π ΟΙΜ ΕΝΑΡΧΟΜΑΙ, καί νά πνεύσει μέσα μου τό ἅγιο πνεῦμα ΝΕΧΘΕΝ ΑΠΟΤΟΥ ΝΕΧΘΙΝ ΑΡΠΙ ΗΘ. Γιά νά ἀτενίσω τό ἱερόν πῦρ ΚΥΦΕ. Γιά νά ἀτενίσω τό ἀπύθμενο καί φοβερό νερό τῆς αὐγῆς, ΝΥΩ ΘΕΣΩ ΕΧΩΟΟΥΧΙΕΧΩΑ, καί νά μέ ἀκούσει ὁ ζωοδότης περιβάλλων αἰθέρας ΑΡΝΟ-ΜΗΘΦ. Γιατί, σήμερα, αὐτή τή στιγμή, ἀτενίζω μέ μάτια ἀθάνατα (ἐγώ, πού γεννήθηκα θνητός ἀπό θνητή μήτρα, ἀλλά μεταμορφώθηκα ἀπό μιά παντοδύναμη ἰσχύ κι ἕνα δεξί χέρι ἀκατάλυτο) καί μέ πνεῦμα ἀθάνατο τόν ἀθάνατο Αἰώνα, τόν Κύριο τῶν φλογισμένων διαμαντιῶν — ἐγώ, πού καθαγιάστηκα ἀπό ἱερές καθοσιώσεις, ὥστε νά παραμείνει, γιά ἐλάχιστο χρόνο, μέσα μου, ἡ ψυχική δύναμη τῆς ἀνθρώπινης φύσης μου, πού θά παραλάβω ξανά, μετά τήν τωρινή καί καταπιεστική ἀναγκαιότητα πού μέ συνθλίβει, ἐμένα, τόν Τάδε, γιό τῆς Δείνα, κατά τίς ἀποφάσεις τοῦ θεοῦ ΕΥΗ ΥΙΑ ΕΗΙ ΑΩ ΕΙΑΥ ΙΥΑ ΙΗΟ. Μιά καί δέν μοῦ ἐπιτρέπεται, ἀφοῦ γεννήθηκα θνητός, νά ἀνυψωθῶ στή χρυσή λάμψη τῆς ἀθάνατης λαμπρότητας, ΟΗΥ ΑΕΩ ΗΥΑ ΕΩΗ ΥΑΕ ΩΙΑΕ, σήκω, φθαρτή φύση τῶν θνητῶν καί δέξου με ἀμέσως, σῶο καί ἀβλαβή μετά τήν ἀμείλικτη κι ἀποπνικτική αὐτή ἀναγκαιότητα. Γιατί εἶμαι ὁ γιός ΨΥΧΩΝ ΔΕΜΟΥ ΠΡΟΧΩ ΠΡΟΑ, εἶμαι ΜΑΧΑΡΦ.Ν ΜΟΥ ΠΡΩΨΥΧΩΝ ΠΡΩΕ.

»Τράβα ἀπό τίς ἀχτίνες τήν πνοή πού ἔχεις μέσα σου, τράβα τρεῖς φορές, ὅσο μπορεῖς περισσότερο, καί θά δεῖς πώς θά ἀλαφρώ-

σεις, ἀνεβαίνοντας πρός τά πάνω, τόσο ψηλά πού θά νομίσεις πώς βρίσκεσαι στούς αἰθέρες. Δέν θά ἀκοῦς οὔτε ἀνθρώπινο πλάσμα, οὔτε ἄλλο ζωντανό, καί δέν θά βλέπεις πιά τίποτε ἀπό τή γῆ. Θά βλέπεις ὅμως ὅλα τά ἀθάνατα πράγματα. Γιατί, θά ἀντικρίσεις, ἐκείνη τή μέρα κι ἐκείνη τήν ὥρα, τή θεία τάξη, τούς θεούς σέ κίνηση, ἄλλους πρός τά πάνω καί ἄλλους πρός τά κάτω. Ἡ κίνηση τῶν ὁρατῶν θεῶν θά φανεῖ μέσα ἀπό τό δίσκο τοῦ θεοῦ πατέρα μου, ὅπως ἀκριβῶς κι ὁ ἀποκαλούμενος αὐλός, ἡ πηγή τῶν δρώντων ἀνέμων. Γιατί θά δεῖς νά κρέμεται ἀπό τό δίσκο ἕνα εἶδος αὐλοῦ... Θά δεῖς στά δυτικά σάν ἕναν ἀνατολικό ἄνεμο στό ἄπειρο, πού ἔχει στή δικαιοδοσία του ὅλες τίς περιοχές τῆς Ἀνατολῆς, καί ἕναν ἄλλο ἄνεμο, ἀπό τά δυτικά, νά ἔρχεται ἀπό τίς δικές του χῶρες. Θά δεῖς τό θέαμα μέσα σέ ἀτμούς. Θά δεῖς τούς θεούς νά σέ καρφώνουν μέ τά μάτια τους καί νά ὁρμοῦν κατά πάνω σου.

»Βάλε τότε, ἀμέσως, τό δάχτυλο τοῦ δεξιοῦ σου χεριοῦ στό στόμα, καί πές: "Σιωπή, σιωπή, σιωπή, σύμβολο τοῦ ζῶντος ἀκατάλυτου θεοῦ. Προστάτευσέ με, σιωπή, ΝΕΧΘΕΙΡ ΘΑΝΜΕΛΟΥ..." Βγάλε, κατόπιν, ἕνα μακρύ σφύριγμα καί πλατάγισε τή γλώσσα σου, λέγοντας: «ΠΡΟΠΡΟΦΕΓΓΗ ΜΟΡΙΟΣ ΠΡΟΦΥΡ ΠΡΟΠΡΟΦΕΓΓΗ ΝΕΜΕΘΙΡΕ ΑΨΕΝΤΕΝ ΠΙΤΗΤΜΙ ΜΕΩΥ ΕΝΑΡΘ ΦΥΡΚΕΧΩ ΨΥΡΙΔΑΡΙΩ ΤΥΡΗ ΦΙΛΒΑ".

»Θά δεῖς, τότε, τούς θεούς νά σέ κοιτοῦν μέ καλοσύνη, νά μήν ρίχνονται πάνω σου, ἀλλά νά προχωροῦν μέ τή δική τους τάξη. Ὅταν θά δεῖς πώς ὁ κόσμος, πάνω σου, εἶναι ἁγνός, καί πώς κανείς θεός δέν σοῦ ἐπιτίθεται, περίμενε νά ἀκούσεις μιά φοβερή βροντή πού θά πονέσει τά αὐτιά σου. Ἐσύ, θά πεῖς, πάλι: "Σιωπή, σιωπή [ἡ προσευχή], εἶμαι ἄστρο πού πλανιέται μαζί σας καί λάμπει στά βάθη, ΟΕΥ Ο ΞΕΡΘΕΥΘ".

»Ἀμέσως, μόλις μιλήσεις ἔτσι, ὁ δίσκος τοῦ ἥλιου θά ξεδιπλωθεῖ. Ἀμέσως, μόλις πεῖς τή δεύτερη προσευχή, μέ τό "Σιωπή, σιωπή!" καί τά λόγια πού τό συνοδεύουν, βγάλε ἕναν ὀξύ ἦχο δυό φορές, πλατάγισε δυό φορές τή γλώσσα σου, καί θά δεῖς, ἀμέσως, νά βγαίνουν ἀπό τό δίσκο καί νά ἔρχονται πολλά ἄστρα μέ πέντε δάχτυλα, πού θά γεμίσουν ὅλο τόν ἀέρα. Πές τότε, πάλι: "Σιωπή, σιωπή!" Καί καθώς ὁ δίσκος θά εἶναι ἀνοιχτός, θά δεῖς τόν κύκλο χωρίς φωτιά, καί τίς πόρτες κλειστές καί φλεγόμενες. Κλεῖσε ἀμέσως τά μάτια καί ἀπάγγειλε τήν ἑξῆς προσευχή [τρίτη προσευχή]...»

Ὁ πάπυρος δίνει, σέ αὐτό τό σημεῖο, τίς λιτανεῖες ὀνομάτων πού

πρέπει νά προφερθοῦν καί τήν προσευχή πού ἀκολουθεῖ. Κατόπιν, ὕστερα ἀπό ἕναν ἄλλο ὕμνο στόν Ἥλιο, ὕστερα ἀπό νέες προσευχές στίς οὐράνιες θεότητες καί διάφορες ἐπικλήσεις τῶν τεσσάρων στοιχείων, ἀκολουθοῦν οἱ ὑποδείξεις γιά τήν προετοιμασία τοῦ μυημένου, πού ἔχει ἀποφασίσει νά κάνει αὐτό τό ταξίδι. Ἐδῶ παρεμβάλλονται οἱ ὁδηγίες γιά τήν τελετή, δηλαδή γιά τήν πράξη:[53]

«Πάρε ἕναν ἡλιακό σκαραβαῖο μέ δώδεκα ἀχτίνες. Ρίξε τον, ὅταν βγαίνει τό νέο φεγγάρι, σέ βαθύ βάζο, φτιαγμένο ἀπό πηλό πού νά περιέχει νίτρο καί θειάφι. Ρίξε μέσα, ἐπίσης, σπόρους λωτοῦ καί μέλι, ἀφοῦ τούς πλάσεις πρῶτα γιά νά φτιάξεις ἕνα μικρό γλύκισμα. Θά δεῖς τό σκαραβαῖο νά πλησιάζει καί νά τρώει αὐτή τή ζύμη. Μόλις τήν φάει ὅλη, θά ψοφήσει. Βγάλε τον καί πέτα τον σέ γυάλινο δοχεῖο, ὅπου θά ἔχεις βάλει πρίν, ἀπό τό καλύτερο ροδέλαιο, ὅσο θές. Στρῶσε, κατά τούς κανόνες τῆς τελετουργικῆς ἁγνότητας, μία λεπτή στρώση ἱερῆς ἄμμου, καί βάλε πάνω της τό δοχεῖο. Ἐπί ἑπτά μέρες, κάθε μεσημέρι, θά ἐπαναλαμβάνεις πάνω ἀπό τό δοχεῖο: "Σέ μύησα, γιά νά μοῦ φανεῖ χρήσιμη ἡ οὐσία σου, σ' ἐμένα καί μόνον, γιατί εἶμαι ὁ ΝΝ, ΙΕ ΙΑ ΗΕΗ Ο Ϋ ΕΛΑ, γιά νά μοῦ προσφέρεις αὐτή τήν ὑπηρεσία, σ' ἐμένα μόνον, γιατί εἶμαι ΦΩΡ ΦΟΡΑ ΦΩΣ ΦΟΤΙΖΛΑΣ [ἄλλοι γράφουν: ΦΩΡΦΩΡ ΟΦΟΘΕΙ ΞΑΑΣ]". Τήν ἕβδομη μέρα, πάρε τό σκαραβαῖο, τύλιξέ τον σέ φύλλο βύσσου, ποτισμένο σέ μύρρα καί κρασί Μένδης, καί θάψε τον σέ τελάρο μέ φυτρωμένα κουκιά. Ὅσο γιά τήν ἀλοιφή, ἀφοῦ τάισες σάν φιλοξενούμενο τό σκαραβαῖο, καί διασκέδασες μαζί του, φύλαξέ τον, σύμφωνα μέ τούς κανόνες τῆς τελετουργικῆς ἁγνότητας, μέ στόχο τήν ἀθανασία. Θέλεις νά δείξεις καί σέ κανέναν ἄλλο; Πάρε χυμό ἀπό τό φυτό κεντρίτη, ἀνακάτεψέ τον μέ ροδέλαιο καί ἄλειψε, μέ αὐτό τό μεῖγμα, τό πρόσωπο ἐκείνου πού διάλεξες. Θά δεῖ τότε καί αὐτός, τόσο καθαρά, πού θά ἐκπλαγεῖς. Πουθενά στόν κόσμο δέν βρῆκα μάγια πιό ἀποτελεσματικά ἀπ' αὐτά. Ζήτα ἀπό τόν θεό ὅ,τι θέλεις, θά σοῦ τό δώσει. Ἡ ἕνωση μέ τόν μεγάλο θεό γίνεται ὡς ἑξῆς: Μάζεψε, ὅταν ἀλλάζει τό φεγγάρι, καί τήν ἐποχή ὅπου ὁ ἥλιος μπαίνει στόν ἀστερισμό τοῦ Λέοντα, λίγα φύλλα ἀπό τό φυτό πού προανέφερα, τόν κεντρίτη, βγάλε τό χυμό τους, ἀνακάτεψέ τον μέ μέλι καί μύρρα, καί, ὕστερα, γράψε σέ φύλλο περσέας τό ὄνομα μέ τά ὀχτώ γράμματα, ὅπως ἀκριβῶς θά σοῦ πῶ στή συνέχεια. Μεῖνε ἁγνός ἐπί τρεῖς μέρες πρίν ἀπό τό ἐγχείρημα καί, τήν τρίτη μέρα, γύρνα, τήν αὐγή, πρός τήν ἀνατολή, καί γλεῖψε τό φύλλο, ἐκθέτοντάς το στόν ἥλιο. Ὁ

θεός θά σέ ἀκούσει, τότε, ὁπωσδήποτε. Ἄρχισε τή μύηση τοῦ σκαραβαίου, μέ τό νέο φεγγάρι, ὅταν ὁ ἥλιος βρίσκεται στόν Λέοντα. Ἰδού τό ὄνομα: ΙΕΕ ΟΟ ΙΑΙ. Γλεῖψε το, γιά νά σέ προστατεύει, κι ὕστερα τύλιξε τό φύλλο καί ρίξε το μέσα σέ ροδέλαιο. Χρησιμοποίησα πολλές φορές αὐτή τή συνταγή καί θαύμασα τά ἀποτελέσματά της, ὅπως δέν μπορῶ νά περιγράψω. Ὁ θεός μοῦ εἶπε: "Μή χρησιμοποιήσεις πιά τήν ἀλοιφή, ἀλλά, ἀφοῦ τήν πετάξεις στόν ποταμό πού κρύβει τό μέγα μυστήριο τοῦ σκαραβαίου πού ἀνέστησαν εἴκοσι πέντε πουλιά, ρώτησε, ὄχι τρεῖς φορές τό χρόνο, ἀλλά μία μόνο φορά, ὅταν εἶναι πανσέληνος". [Ἀκολουθοῦν ὑποδείξεις γιά τήν ἀναζήτηση τοῦ φυτοῦ κεντρίτη καί τοῦ φυλαχτοῦ]».

Ὅλο τό πρῶτο μέρος τῆς παράξενης αὐτῆς μαρτυρίας ἀποκαλύπτει τήν ἐπιρροή τῶν γνωστικῶν, ὅπως τήν ἀντιλαμβάνεται ὁ 3ος μ.Χ. αἰώνας. Τό τελετουργικό ὅμως μέρος φέρει τήν αἰγυπτιακή σφραγίδα. Ὁ σκαραβαῖος ἀντιμετωπίζεται σάν Ὄσιρις. Θεοποιεῖται καί γίνεται ἀθάνατος. Τά μάγια ἀντλοῦν ὅλο τό περιεχόμενό τους ἀπό τήν ὀσιριακή μυθολογία. Ὁ σκαραβαῖος-Ὄσιρις κρύβει μέσα του, πρός ὄφελος τοῦ μάγου, τό ἐλιξίριο τῆς ἀθανασίας.

Γιά μία ἀκόμη φορά, ἡ ἀρχαία Αἴγυπτος προσφέρει τίς συνταγές πού βοηθοῦν τό ταξίδι πρός τά ἄνω, πέρα ἀπό τίς δυνάμεις πού καθορίζουν τήν κοινή μοίρα τῶν θνητῶν. Ἀπό τήν Αἴγυπτο ἔρχεται ἐπίσης αὐτή ἡ πίστη στόν ἡλιακό θεό, πού ἐνσαρκώνεται, στήν πράξη, ἀπό τόν «ἡλιακό» σκαραβαῖο, μέ τίς δώδεκα ἀχτίνες. Ὁ ἡλιακός θεός, ἐδῶ, εἶναι ὁ Ὄσιρις-Ἥλιος. Οἱ δικές του ἀχτίνες θά πρέπει νά εἰσχωρήσουν στόν μάγο, ὡς ἐπισφράγιση τῆς δύσκολης αὐτῆς ἀνάβασης πρός τήν ἀθανασία. Ἡ μαγεία εἰσάγει ἔτσι μιά σύνθετη φιλοσοφική γνώση, πού προσπαθεῖ νά ἐλευθερώσει τόν ἄνθρωπο ἀπό τό ζυγό τῆς Μοίρας. Ἡ ἀπελευθέρωση αὐτή ἀπαιτεῖ τή βοήθεια τῶν νεκρῶν, ὅπως μαρτυρεῖ μιά ἐπίκληση στόν νεκυδαίμονα: «Ἐσύ, προστάτη τῆς Ἀνάγκης, πού κυβερνάει τίς ὑποθέσεις μου, ὅπως καί τίς σκέψεις τῆς ψυχῆς μου, πού κανείς δέν μπορεῖ νά τῆς ἀντισταθεῖ, οὔτε θεός, οὔτε ἄγγελος, οὔτε δαίμονας, ξύπνα, γιά τό χατίρι μου, δαίμονα τοῦ θανάτου, μή μέ ὑποχρεώνεις νά σοῦ ἀσκήσω βία, κάνε γιά μένα ὅ,τι ἔγραψα ἐδῶ, καί ἐναπόθεσα στό στόμα σου, ἀμέσως, γρήγορα, γρήγορα».[54]

^ ^ ^ ^

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V

ΟΙ ΤΙΜΩΡΟΙ

Οἱ «πλεῖστοι»

Γιά νά καταλάβει κανείς ποιά ἦταν, γιά τήν ἑλληνική μαγεία, ἡ θέση πού κατεῖχαν οἱ νεκροί στήν ἐξέλιξη τῶν ὑποθέσεων τῶν ζωντανῶν, θά πρέπει νά προσπαθήσει πρῶτα νά συλλάβει τό ρόλο πού οἱ ζωντανοί ἀπέδιδαν στούς νεκρούς στήν ἑλληνική πόλη, τή σημασία πού εἶχαν γιά τούς ἀρχαίους Ἕλληνες τά παραδείγματα τῶν παλαιοτέρων. Ὁ σημερινός, ὡστόσο, ἄνθρωπος δυσκολεύεται πολύ νά κατανοήσει τούς δεσμούς πού, τόσο στήν Ἑλλάδα ὅσο καί στήν Αἴγυπτο, συνέδεαν τούς ζῶντες μέ τούς νεκρούς. Τούς νεκρούς, τούς ὁποίους ὁ Στράβων ἀποκαλεῖ «πλείστους» καί οἱ Αἰγύπτιοι ὀνόμαζαν «δυτικούς», δέν τούς ἐξόριζαν, ὅπως σήμερα, στά ὅρια τῆς πόλης, στριμωγμένους στή στενοκοπιά, γιά νά τούς ἐπισκέπτονται μία φορά τό χρόνο. Στήν ἀρχαία Αἴγυπτο, ὅπως καί στήν ἀρχαία Ἑλλάδα, θά μποροῦσε κανείς νά ὑποστηρίξει πώς οἱ νεκροί ἐξακολουθοῦν πάντα νά ζοῦν δίπλα στούς ζωντανούς. Καί ὁ κόσμος τῶν μάγων, πού ἀποστασιοποιεῖται ἀπό τήν ἐπίσημη πόλη καί ξεφεύγει, κατά κάποιον τρόπο, ἀπό τούς θεσμούς της, διατηρεῖ μέ τούς νεκρούς ἀκόμη στενότερη ἐπαφή. Πρόκειται γιά

χαρακτηριστικό γνώρισμα τῆς ἑλληνικῆς μαγείας, ἐπίδραση, κατά πάσα πιθανότητα τῶν αἰγυπτιακῶν ἠθῶν. Γιατί, στήν Αἴγυπτο, ὅπως καί στήν Ἑλλάδα, ὑπάρχει ὁ ἔντονος φόβος πώς ὁρισμένοι νεκροί μποροῦν νά προκαλέσουν μεγάλο κακό στούς ζωντανούς. Καί οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στούς νεκρούς καί τούς μάγους ἀναπτύχθηκαν, γιατί καί στίς δυό αὐτές χῶρες οἱ νεκροί δέν ἀνῆκαν σέ ἄλλη κοινωνία, ξεχωριστή ἀπό τούς ζωντανούς.

Οἱ νεκροί τῆς Αἰγύπτου ἐδικαιοῦντο τάφο ἀπό πελεκημένη πέτρα ἤ λαξευμένο σέ βράχο, ἐνῶ οἱ ζωντανοί κατοικοῦσαν, κατά κανόνα, σέ χαμόσπιτα ἀπό πλίνθους ἤ τοῦβλα. Μελετημένες ὥστε νά διαρκέσουν στό χρόνο ἦταν μόνον οἱ νεκροπόλεις, πράγμα λογικό, ἀφοῦ οἱ Αἰγύπτιοι δέν θεωροῦσαν τήν ἐπίγεια ζωή παρά σύντομο πέρασμα στή μεταθανάτια καί αἰώνια ζωή. Ὅταν ἡ μορφολογία τοῦ ἐδάφους τό ἐπέτρεπε, ὅπως στό Λοῦξορ (στίς ἀρχαῖες Θῆβες) ἔθαβαν τούς νεκρούς στήν ἀριστερή ὄχθη τοῦ Νείλου, στήν ὄχθη δηλαδή ὅπου βασίλευε ὁ ἥλιος. Γι' αὐτό οἱ νεκροί «βγαίνουν στό φῶς» τή νύχτα, ὅταν ὁ ἥλιος λάμπει μόνο γι' αὐτούς. «Τότε, λένε τά αἰγυπτιακά κείμενα, ὅταν οἱ νεκροί ἀντικρίσουν τόν ἥλιο, ἀνοίγουν τά μάτια, ἡ καρδιά τους πλημμυρίζει χαρά καί πανηγυρίζουν ὅταν τόν ἀντικρίσουν ἀπό πάνω τους. Γιατί ὁ ἥλιος δίνει ἀέρα στή μύτη τους». Ἀντίθετα, κατά τή διάρκεια τῆς μέρας, οἱ νεκροί δυσανασχετοῦν, περιμένοντας τήν εὐλογημένη στιγμή. Τότε ἐνθουσιάζονται πού μποροῦν κι αὐτοί νά βοηθήσουν, μέ τή σειρά τους, τόν ἥλιο. Ἀδράχνουν τό σκοινί πού εἶναι στερεωμένο στήν πλώρη τῆς ἡλιακῆς λέμβου καί τήν σέρνουν στόν κάτω κόσμο —ἐκεῖ ὅπου κανείς ἄνεμος δέν φυσάει— ἀκριβῶς ὅπως ρυμουλκεῖται ἕνα καράβι στό Νεῖλο, σέ περίπτωση ἀπανεμιᾶς.[1]

Κανείς λαός δέν ἔδειξε περισσότερη φροντίδα γιά τούς νεκρούς του ἀπό τούς Αἰγυπτίους, καί οἱ Ἕλληνες ἐκτίμησαν αὐτό τό μάθημα πού τούς ἔδινε ἡ ἀρχαιότερη χώρα τοῦ κόσμου. Δέν ὑπάρχει λόγος νά ἀναφερθοῦμε στίς τεράστιες διαστάσεις τῶν πυραμίδων πού χτίστηκαν γιά τούς βασιλιάδες, στό δίκτυο τῶν θηβαϊκῶν «συρίγγων» (στοές πού ὀνομάστηκαν ἔτσι γιατί ἔμοιαζαν μέ σύριγγα, δηλαδή τόν πολλαπλό αὐλό), στήν πληθώρα τῶν «μασταμπά» (λέξη πού σημαίνει «πάγκος», γιατί μέ πάγκους ἔμοιαζαν οἱ χαμηλοί ὀρθογωνικοί τάφοι τῶν ἀξιωματούχων), στόν πλοῦτο τῆς νεκρικῆς ἐπίπλωσης πού ἀνακαλύφθηκε σ' αὐτούς τούς τάφους, μέ πιό γνωστό παράδειγμα τήν περίπτωση τοῦ τάφου τοῦ Τουταγχαμῶνος, γιά νά καταλάβουμε πώς οἱ

ζωντανοί στήν Αἴγυπτο παραχάιδευαν τούς νεκρούς των. Τά *Κείμενα τῶν πυραμίδων*, τό *Βιβλίο τῶν νεκρῶν*, τά *Κείμενα τῶν σαρκοφάγων*, προσεκτικά μελετημένα ἀπό τούς αἰγυπτιολόγους, συνθέτουν μιά νεκρική λογοτεχνία πλούσια καί ἀνεπανάληπτη. Γιά τή ζωή τῶν νεκρῶν μέσα στούς τάφους των γνωρίζουμε σχεδόν τά πάντα, γνωρίζουμε τίς ὀρέξεις, τούς φόβους, τίς ἔγνοιες τους, τό ἀποτέλεσμα τῆς κρίσης τους ἀπό τό δικαστήριο τοῦ Ὄσιρι.

Ζῶντες καί νεκροί διατηροῦσαν οἰκειότητα μεταξύ τους, οἱ πρῶτοι ἔγραφαν γράμματα στούς δεύτερους.[2] Καί γιά νά εἶναι σίγουροι πώς οἱ ἐπιστολές αὐτές θά ἔφθαναν στόν προορισμό τους, τίς γλιστροῦσαν συνήθως στό ἀγγεῖο μέ τό φαγητό πού προσέφεραν στόν νεκρό. Ἕνας παραδείγματος χάρη γράφει στούς γονεῖς του καί τούς παρακαλεῖ νά ἀσκήσουν τήν ἐπιρροή τους στόν ἐπίσης νεκρό ἀδελφό του. Μιά χήρα καταγγέλει κάποιους κλέφτες στόν ἄνδρα της. Μιά ἄλλη ζητάει ἀπό τόν δικό της νά προστατέψει τήν ἄρρωστη σκλάβα της. Ἕνας χῆρος παρακαλεῖ τή γυναίκα του νά μεσολαβήσει στόν πατέρα της γιά νά συνδράμει τόν ἴδιο καί τά ἄρρωστα παιδιά τους. Ἀκόμη, ἕνας αἰγύπτιος στρατηγός, πού ἔχασε τή γυναίκα του Ἀνκίρι κατά τή διάρκεια μιᾶς ἐκστρατείας, προσαρτᾶ τό γράμμα πού τῆς στέλνει σέ ξύλινο γυναικεῖο εἰδώλιο πού ἐναποθέτει στόν τάφο της, γιά νά ξαναβρεῖ τή χαρά. Τῆς ὑπενθυμίζει τήν ἀγάπη πού τῆς ἔδειχνε, καί ζητάει εἰς ἀντάλλαγμα τή βοήθειά της: «Ὅταν ἔπεσες ἄρρωστη, ἀπό τήν ἀρρώστια πού σέ χτύπησε, ἔστειλα ἕναν ἀρχίατρο νά σοῦ ἑτοιμάσει φάρμακα, κι ἐκεῖνος ἐξετέλεσε ὅλες τίς διαταγές σου. Κι ὅταν χρειάστηκε νά συνοδεύσω τόν Φαραώ στόν Νότο, πέρασα ὀχτώ μῆνες χωρίς φαγητό καί νερό. Κι ὅταν ἔφθασα στή Μέμφιδα, ζήτησα ἄδεια ἀπό τόν Φαραώ κι ἦρθα στό σπίτι. Καί ἔκλαψα πολύ, μπροστά στό σπίτι, μαζί μέ τούς ὑπηρέτες μου. Ἔδωσα λεπτό λινό νά σέ ντύσουν, σοῦ παρήγγειλα πολλά φορέματα καί δέν ὑπάρχει τίποτε καλό πού νά μή σοῦ τό πρόσφερα. Καί νά, πέρασαν ἀπό τότε τρία χρόνια. Κάθομαι ἐδῶ καί δέν πηγαίνω σέ κανένα ἄλλο σπίτι, ἐνῶ κάποιος τῆς σειρᾶς μου δέν εἶναι ὑποχρεωμένος νά συμπεριφέρεται ἔτσι. Καί ὅλα αὐτά τά κάνω μόνο γιά τό χατίρι σου. Ἀλλά, κοίτα, ἄν δέν μπορεῖς νά ξεχωρίσεις τό καλό ἀπό τό κακό, θά σέ τραβοῦν στά δικαστήρια». Καί ἀπό φόβο, κατά πάσα πιθανότητα, μήν ἐπισύρει τή ζήλια τῆς νεκρῆς, προσθέτει σέ ὑστερόγραφο: «Ἀλλά κοίτα, οἱ ἀδερφές εἶναι στό σπίτι... δέν πῆγα μέ καμιά τους».[3]

Οἱ ζωντανοί πίστευαν τόσο στή μετά θάνατον ζωή, ὥστε προσέφευγαν στά μάγια γιά νά βοηθήσουν τούς νεκρούς στή χθόνια ζωή τους. Ὅταν ἕνας Αἰγύπτιος πέθαινε, τό πνεῦμα του, ὅπως πίστευαν, ἔμενε προσκολλημένο στό σῶμα μέχρι νά τό ἐλευθερώσει ὁ θεός, ἐγκαινιάζοντας ἔτσι τή νέα του ζωή. Γιά νά βοηθήσουν λοιπόν τόν νεκρό σέ αὐτήν τή νέα ζωή πού θά διαρκοῦσε αἰώνια, ἔπρεπε ὁπωσδήποτε, καί ἐφόσον φυσικά εἶχε οἰκονομική εὐχέρεια, νά τόν ἐφοδιάσουν, στήν κηδεία του, μέ ἕνα ρολό παπύρου πού περιεῖχε ὄχι μόνο θρησκευτικά κείμενα ἀλλά καί μαγικές ρήσεις.[4] Τέτοιες μαγικές ρήσεις, γιά νά βρίσκει πάντοτε τροφή καί νερό, ἦταν χαραγμένες σέ διάφορα ἀντικείμενα πού τόν συνόδευαν. Ἄλλες τόν προστάτευαν ἀπό τά φίδια, καί τό *Βιβλίο τῶν νεκρῶν* ἀναφέρει ὁλόκληρο τό ξόρκι πού ἐξουδετέρωνε τόν χειρότερο ἐχθρό τοῦ νεκροῦ, τόν δράκοντα Ρερέκ ἤ Ἀπόπ, πού πάλευε κάθε μέρα μέ τόν θεό-ἥλιο Ρᾶ, προσπαθώντας νά τόν ἐμποδίσει νά βγεῖ ἀπό τόν ὑπόγειο κόσμο τῶν πνευμάτων καί νά φθάσει στόν οὐρανό. Μέ ἄλλα μάγια, ὁ νεκρός μποροῦσε νά καλέσει τήν οἰκογένεια, τούς φίλους ἤ τούς ὑπηρέτες του. Προσκαλοῦσαν ἄλλωστε καί τόν ἴδιο, ἤ μᾶλλον τή μούμια του, σέ διάφορες οἰκογενειακές ἑορτές, καί δέν ἀποκλείεται ὁ νεκρός νά πραγματοποιοῦσε στ' ἀλήθεια αὐτό τό προσκύνημα, ἀπό τήν Ἄβυδο στό βασίλειο τοῦ Ὄσιρι.

Ἀλλά καί ἀπό τούς ἕλληνες νεκρούς δέν ἔλειπαν οἱ φροντίδες καί οἱ ἐπισκέψεις. Δέν ἀναπαύονταν στά μέρη πού οἱ χριστιανοί ὀνόμασαν «νεκροταφεῖα», δηλαδή «κοιμητήρια», οὔτε σέ ἐκεῖνα τά μεγάλα συγκροτήματα πού ἔχτιζαν στήν Ἀλεξάνδρεια, τίς «πόλεις τῶν νεκρῶν» (ἀπ' ὅπου προῆλθε ἡ λέξη «νεκρόπολη»). Ὄχι, ἀκόμη καί νεκρός, ὁ Ἕλληνας παραμένει ἀτομικιστής. Οὔτε συνωστίζεται, οὔτε παρατάσσεται στή γραμμή, οὔτε κατατάσσεται.[5] Καί ὅταν συμβεῖ νά συγκεντρωθοῦν κάπου νεκροί, θυμίζουν μᾶλλον τούς κατοίκους μικρῆς συνοικίας, ὅπως τό Δίπυλο ἤ ὁ Κεραμεικός, στήν Ἀθήνα. Ὁρισμένοι προτιμοῦν τήν ἄκρη ἑνός δρόμου, ἄλλοι κάποιον ἀπόμακρο κῆπο ἤ τή σκιά ἑνός ἄλσους. Ἕνα ψευδοπλατωνικό ἔργο, τό *Μίνως*, μᾶς ὑπενθυμίζει πώς οἱ ἀρχαῖοι ἔθαβαν τούς νεκρούς στό ἴδιο τους τό σπίτι.

Ὑπῆρχαν τάφοι σέ μεγάλη ποικιλία. Ὁ τάφος ἦταν ἁπλός λάκκος. Ὁ τύμβος ἤ τό χῶμα, γήλοφος. Τό μνῆμα, ἕνα ἀναμνηστικό μνημεῖο. Τό σῆμα, ἁπλή ἔνδειξη σημείου ταφῆς. Μπροστά στούς πλουσιότερους τάφους ξαναβρίσκουμε τίς πιό οἰκεῖες στάσεις ἐκείνων πού ἔφυγαν: Ἐδῶ, μιά γυναίκα στό κομψό της κάθισμα, ἐκεῖ, ἕναν

ἀθλητή μέ τό δίσκο ἤ τό ἀκόντιό του, πιό πέρα, ἕναν ἱππέα συνοδευόμενο ἀπό τόν μικρό ἱπποκόμο του. Ἀξίζει νά περιδιαβεῖ κανείς, μακριά ἀπό τά τουριστικά γκρούπ, τό νεκροταφεῖο τοῦ Κεραμεικοῦ στήν Ἀθήνα, γιά νά καταλάβει μέ ποιόν τρόπο παρέμεναν ζωντανοί οἱ ἕλληνες νεκροί. Ἡ Εὐκολίνη κρατάει ἕνα πουλί, καί ἔχει ἕνα σκυλί στά πόδια της. Περιστοιχίζεται ἀπό δυό ἄλλες γυναῖκες κι ἕναν ἄνδρα. Ὁ Ἀριστίων κρατάει ἐπίσης ἕνα πουλί, καί ἔχει μπροστά του τόν ὑπηρέτη του μέ τή στλεγγίδα, τήν ξύστρα πού χρησιμοποιοῦσαν οἱ ἀθλητές στό γυμνάσιο. Πιό πέρα, στόν οἰκογενειακό τάφο τῶν ἀδελφῶν Ἀγάθωνα καί Σωσικράτη, ὀρθώνονται οἱ ἀνθεμωτές στῆλες τους καί τό ἀνάγλυφο τοῦ Κοραλλίου, πού στή σκηνή τοῦ ἀποχαιρετισμοῦ, κρεμιέται στό μπράτσο τοῦ ἄνδρα της καί τοῦ κρατάει τό χέρι. Σέ μιά γωνιά τοῦ νεκροταφείου, λήκυθοι σημαδεύουν τούς τάφους τῶν παρθένων καί ἀγάμων, ἐνῶ στηλίδες, κιονίσκοι δηλαδή χωρίς βάση καί ἐπίστεψη, τῶν σκλάβων.[6] Κάτω ἀπό τά κυπαρίσσια, μέσα στό τραγούδι τῶν τζιτζικιῶν, ὅλες οἱ κοινωνικές τάξεις ξανασυναντιοῦνται ἐδῶ, ὅπως κάποτε στήν Ἀγορά. Ἀλλά στήν Ἀγορά δέν θάβονταν παρά μόνον οἱ ἥρωες καί οἱ μεγάλοι εὐεργέτες τῆς πόλης.

Στό μουσεῖο τῆς Ἀθήνας, πάμπολλες ἐπιτύμβιες στῆλες ξαναζωντανεύουν στά μάτια μας αὐτή τήν κοινωνία τῶν «πλείστων», τήν ὁποία τιμάει, παραδείγματος χάρη, ὁ Λυσίας στόν *Ἐπιτάφιό* του: «Ἡ φύση θέλει νά τούς κλαῖμε ὡς θνητούς, ἀλλά ἡ ἀρετή τους ἀπαιτεῖ νά τούς ὑμνοῦμε ὡς ἀθάνατους. Τούς κηδεύουμε δημοσίᾳ δαπάνῃ, καί ὀργανώνουμε πρός τιμήν τους ἀγῶνες, ὅπου διαγωνίζονται ἡ δύναμη, ἡ γνώση καί ὁ πλοῦτος.[7] Ἡ πόλη δέν ἤθελε νά χάνονται οἱ νεκροί της, ἐκεῖνοι ἰδίως πού εἶχαν πέσει στή μάχη, ἀλλά καί οἱ ἰδιῶτες ἔκαναν ὅ,τι μποροῦσαν γιά νά κρατήσουν ζωντανή τήν ἀνάμνηση τῶν δικῶν τους νεκρῶν. Ἐξ οὗ καί οἱ συναντήσεις καί οἱ συζητήσεις, πού τροφοδοτοῦν διαρκή διάλογο ἀνάμεσα σέ αὐτούς πού ζοῦν σέ αὐτόν ἐδῶ τόν κόσμο καί ἐκείνους πού ἔχουν μεταβεῖ στόν ἄλλον.

Φλύαρος σάν τάφος

Γιά νά καταλάβουμε ἐκείνους πού, στήν ἀνάγκη ἤ στή δυστυχία, καταφεύγουν στούς νεκρούς, θά πρέπει νά παρακολουθήσουμε, στά νεκροταφεῖα, τά λόγια πού ἀπευθύνουν ὅσοι ἔφυγαν σέ αὐτούς πού

ἄφησαν πίσω τους. Οἱ πολίτες συνεχίζουν, καί ἐκεῖ, τίς συζητήσεις τῆς Ἀγορᾶς, γύρω ἀπό τό νόημα τῆς ζωῆς καί τίς περιπέτειες τῆς ὕπαρξής τους. Μιά καί μιλήσαμε γιά τίς σχέσεις τῆς Ἑλλάδας μέ τήν Αἴγυπτο, καί καθώς σκοπεύουμε νά ἐξετάσουμε ποιές εἶναι οἱ κατηγορίες τῶν νεκρῶν πού θά μποροῦσαν νά ἐκδικηθοῦν τούς ζωντανούς, θά ἀναφέρουμε μερικά αἰγυπτιακά ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα τῆς ἑλληνιστικῆς ἤ τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου.[8] Θά περιοριστοῦμε λοιπόν σέ ἐκεῖνα τά ἀνολοκλήρωτα πεπρωμένα παιδιῶν πού πέθαναν πρόωρα ἤ ὑπῆρξαν θύματα βίαιων θανάτων, ἐξαιτίας πολέμου, δολοφονίας ἤ αὐτοκτονίας.

Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, τῆς κυρίως Ἑλλάδας ἤ τῆς Αἰγύπτου, βίωναν τό θάνατο παιδιοῦ ὡς σκάνδαλο. Οἱ ἄωροι, αὐτοί πού πέθαναν πρίν ἀπό τήν ὥρα τους, αὐτοί πού ἀδικήθηκαν κατά τρόπον ἀπαράδεκτο, ἐνέπνευσαν τά πιό συγκινητικά ἐπιγράμματα.[9] Ἄς ἀκούσουμε, λόγου χάρη, τό παράπονο τῆς μικρῆς Πολίττας, πού πέθανε πέντε χρονῶ στή Μέμφιδα[10] (κείμενο τοῦ 1ου ἤ 2ου μ.Χ. αἰώνα):

«Ἐμένα, τό ὄμορφο βλαστάρι ἀγνῆς γενιᾶς, ἐμένα κλάψτε, πολίτες, ἐμένα, τήν Πολίττα, πού ὅλοι τήν συμπαθοῦσαν, πού ἔζησα πέντε χρόνια, χωρίς ποτέ νά μέ μαλώσει ἡ μητέρα μου, χωρίς ποτέ νά στενοχωρήσω τόν πατέρα μου. Δέν ἀνθίζουν μόνο στούς κήπους τά μπουμπούκια, καί ἡ Πολίττα ἄνθισε σάν λουλούδι. Τώρα ὅμως ἀναπαύομαι στόν Ἅδη, πού μέ ἅρπαξε ἀπρόσμενα. Ποῦ εἶναι τά φορέματα, ποῦ εἶναι τά χρυσά στολίδια πού μέ στόλιζε ὁ πατέρας μου; Εἶναι φριχτό νά πεθαίνεις, ἀλλά ὅλοι θά πεθάνουν μιά μέρα, κανείς δέν ξεφεύγει ἀπό τή μοίρα».

Ἀπό τήν αὐτοκρατορική πάντοτε περίοδο, καί κατά πάσα πιθανότητα ἀπό τόν 2ο μ.Χ. αἰώνα –ἄν κρίνουμε ἀπό τή, χαραγμένη μέ κάλαμο καί κόκκινη μελάνη, γραφή στήν μπροστινή του ὄψη– θά πρέπει νά χρονολογεῖται καί τό πυραμίδιο, πλάι στή σκάλα πού ὁδηγεῖ στόν ἐξώστη ἑνός ταφικοῦ μνημείου, στή νεκρόπολη τῆς Μεγάλης Ἑρμούπολης, στό Τούρνα ἐλ-Τζεμπέλ τῆς Μέσης Αἰγύπτου. Τό ἐπίγραμμα τοῦ «νεκροῦ πού μυρίζει ὡραῖα», ὅπως τό ἀποκάλεσαν, ἀναφέρεται σέ ἕνα ἄτυχο παιδί ἕνδεκα χρόνων:[11]

«Ἐγώ εἶμαι τό παιδί τοῦ Ἐπιμάχου, μή μέ ἀγνοεῖς, περνώντας σιωπηλά ἀπό μπροστά μου, διαβάτη. Στάσου. Δέν πρόκειται νά σέ ἐνοχλήσει ἐδῶ ἡ δυσάρεστη ὀσμή τοῦ λαδιοῦ ἀπό ὀξύκεδρο. Στάσου, καί ἄκουσε γιά λίγο ἕναν νεκρό πού μυρίζει ὡραῖα. Ὁ παππούς μου, πού ἄσκησε μέ ἀξιοπρέπεια δημόσια λειτουργήματα στήν πατρίδα του,

ἀπέκτησε γιό τόν Ἐπίμαχο, πού ἀπό νωρίς ἔδειξε πώς δέν θά ντρόπιαζε τό σόι του. Γιατί κι αὐτός, μετά τόν πατέρα του, ὑπῆρξε ἀγορανόμος καί ὑπηρέτησε ἄξια τήν πόλη. Αὐτός εἶναι ὁ πατέρας μου. Διακρίθηκε προπαντός, ὡς ἐκγυμναστής ἀλόγων, μέ τίς ἀναρίθμητες νίκες του. Μέ ἀναγνώρισες τώρα, ἡ ἀναφορά στόν ἱππόδρομο πρέπει νά ξύπνησε ἀμέσως τίς μνῆμες σου. Ἐνῶ ἤμουν ἀκόμη παιδί, καί δέν εἶχα ζήσει παρά ἕνδεκα μόνο χρόνια, χωρίς χρονοτριβή, τό Πεπρωμένο, πού δίνει σέ ὅλα τέλος ἄθλιο, ἤ ἡ κοινή μας μοίρα τῶν θνητῶν, μέ ἀφάνισε, μέ τή βοήθεια τοῦ Βήχα. Κοίτα, ἀλλά μήν κλαῖς, καλέ μου. Ἐπειδή, ἀκριβῶς, ἀπεχθάνομαι τά κλάματα, παρεκάλεσα τόν ἀγαπημένο μου Φίλερμη, πού ἦταν γιά μένα ἀληθινός, τρυφερός ἀδελφός, –ὄχι ἀπό τή φύση, μά ἀπό τήν ἀγάπη του, γιατί ἦταν ξάδελφός μου– πιό στοργικός καί ἀπό πατέρας, νά μή χρησιμοποιήσει γιά μένα ἐκεῖνες τίς γυναῖκες πού ἀποκαλοῦνται μοιρολογίστρες. Τοῦ ἄφησα ἐντολή νά μή μέ κλάψει καί νά μή μέ ξεθάψει μετά τήν ταφή μου, ἀλλά νά μέ θάψει μιά καί καλή, χωρίς λάδι ὀξύκεδρου ἤ ἄλλες δύσοσμες ἀναθυμιάσεις, ὥστε νά μή μέ ἀποφεύγει ὁ κόσμος, ὅπως τούς ἄλλους νεκρούς. Μολονότι ἡ Μοίρα μέ ἔστειλε πρόωρα στόν Ἅδη, οἱ ὀδυρμοί πού προκαλεῖ ὁ θάνατος δέν μέ εὐχαριστοῦν. Δέν θέλω διαδοχικές ταφές ἤ λυγμούς γυναικῶν. Ὁ θάνατος, πού λύνει τά ἀνθρώπινα μέλη, εἶναι ἡ κοινή μοίρα ὅλων μας».

Ἀπό τήν ἴδια Μεγάλη Ἑρμούπολη προέρχεται καί τό ἐπίγραμμα, τοῦ 2ου μ.Χ. αἰώνα, μιᾶς νέας πού θά πρέπει νά ἦταν δεκαπέντε χρόνων, ἄν κρίνουμε ἀπό τήν κακοδιατηρημένη μούμια της. Θά ἔλεγε κανείς ὅτι ἀκούει τόν Ronsard, τή στιγμή πού ἀκουμπάει πάνω στόν τάφο τῆς Μαρίας τά ἀγαπημένα της μικροαντικείμενα:

Δέξου, ὡς πένθιμη προσφορά, τά δάκρυα καί τούς λυγμούς μου,
αὐτό τό δοχεῖο μέ τό γάλα, αὐτό τό πανέρι μέ τά ἄνθη.

Ἐπίγραμμα τῆς Ἰσιδώρας εἶναι ὁ καημός τοῦ πατέρα της:[12]

«Εἶμαι πιά σίγουρος, κόρη μου, πώς ἔγινες θεά, καί δέν θά σοῦ ἀφιερώσω ἄλλο, κλαίγοντας, θυσίες. Τιμῆστε ὅλοι μέ σπονδές καί προσευχές τήν Ἰσιδώρα, τή νύμφη πού ἄρπαξαν οἱ νύμφες. Χαῖρε, κόρη μου. Νύμφη εἶναι τό ὄνομά σου, κι οἱ ἐποχές σοῦ ἀφιερώνουν, κάθε χρόνο, τίς σπονδές τῆς Ἴσιδας. Ὁ χειμώνας σοῦ φέρνει ἄσπρο γάλα, λάδι ἐλιᾶς, καί σέ στεφανώνει μέ ἀνθισμένους νάρκισσους. Ἡ

ἄνοιξη σοῦ στέλνει τό προϊόν τῆς μέλισσας καί μπουμπούκια τριανταφυλλιᾶς, τά λουλούδια πού προτιμάει ὁ Ἔρωτας. Τό καυτό καλοκαίρι σοῦ προσφέρει τό ποτό πού βγαίνει ἀπό τά πατητήρια τοῦ Βάκχου, πλέκει τσαμπιά καί σοῦ φτιάχνει στεφάνι. Ὅλες αὐτές οἱ προσφορές θά ἐπαναλαμβάνονται ἐδῶ, κάθε χρόνο, ὡς τελετή πρός τιμήν τῶν ἀθανάτων. Ἰδού γιατί, δέν θά σοῦ ἀφιερώσω ἄλλο, κλαίγοντας, ἄλλες θυσίες, ὦ κόρη μου».

Ἄς ἀκούσουμε τώρα τό κλάμα τῶν γονέων ἑνός νέου, πού πέθανε στήν Καῦνο τῆς Καρίας, τόν 1ο ἤ 2ο π.Χ. αἰώνα,[13] ὅπως ἔχει καταγραφεῖ πάνω στόν τάφο του:

«Ποτέ πιά, Φιλόξενε, δέν σέ ἀγκάλιασε ἡ μάνα σου, περνώντας τά χέρια της γύρω ἀπό τόν ἀγαπημένο σου λαιμό. Οὔτε ἐπέστρεψες στή δοξασμένη πόλη, παρέα μέ τούς φίλους σου, ἀπό τόν σκιερό στίβο τοῦ γυμνασίου, πού τόσο ἀγαποῦσες. Ὁ πατέρας σου, ὅμως, ἔφερε καί ἐναπόθεσε ἐδῶ τά ἀσπρισμένα σου κόκαλα, ὅταν ἡ Καῦνος κατέκαψε τίς σάρκες σου σέ φοβερή πυρκαγιά».

Πόση πίκρα προδίδει αὐτή ἡ ἔκφραση «ποτέ πιά», μέ τήν αἴσθηση, τή συνείδηση αὐτῆς τῆς ἀνολοκλήρωτης ζωῆς! Ἀπό ἐδῶ θά ἀντλήσουν οἱ «τιμωροί» τή δύναμη νά ἀπαντήσουν στίς ἐκκλήσεις τῶν ζωντανῶν, πού θά τούς ἀναθέτουν νά μεσολαβήσουν στούς θεούς.

Τά θύματα θά παρεμβαίνουν στή ζωή τῶν φονιάδων τους, πάντοτε ἕτοιμοι νά βοηθήσουν τούς ζωντανούς στίς μαγγανεῖες τους. Σέ ἕνα ἐπίγραμμα ἀπό τήν Ἀλεξάνδρεια, ὁ διαβάτης χαιρετάει κάποια Θερμιόνα, πού διηγεῖται πῶς δηλητηριάστηκε καί εὔχεται τόν ἴδιο θάνατο στούς δολοφόνους της. Καί τότε παίρνει τό λόγο ὁ ἄνδρας της, γιά νά τήν καθησυχάσει, σέ ἐπίσημο ἀλλά τρυφερό τόνο, γιά τήν τύχη τῶν παιδιῶν της:[14]

«Ἐξαίρετη Θερμιόνα, χαῖρε. Ἄρχοντες τῶν χθονίων θεῶν, καί σεβαστή Περσεφόνη, κόρη τῆς Δήμητρας, δεχτεῖτε τό λείψανο τῆς δύστυχης ξένης, πού εἶχε πατέρα τόν Λυσανία, ἐμένα, τῆς Θερμιόνος, τῆς εὐγενικῆς συζύγου, συντρόφου τοῦ Σιμάλου. Ἄν ποτέ κανείς ἔριξε στά σωθικά μου ἤ στή ζωή μου τίς ἄθλιες Μαινάδες τοῦ δηλητηρίου, μήν τοῦ χαρίσετε, ἀθάνατοι θεοί, θάνατο διαφορετικό, ἀλλά ἴδιο μέ τόν δικό μου. Κατοικῶ τώρα κάτω ἀπό τή γῆ, ὕστερα ἀπό τρίμηνο μαρασμό πού μέ ἔκανε νά ἐγκαταλείψω γιά πάντα τά δῶρα τῆς ζωῆς, ὅλα ὅσα χαρίζει ἡ παντοδύναμη γῆ στούς θνητούς, ὅλα ὅσα ἔχασα, ὅπως ἔχασα, Ἄρχοντες, καί τά παιδιά μου, τόν ἄνδρα μου, πού ζοῦσε

μόνο γιά μένα, καί πού, κοντά του, ἡ ζωή μοῦ κυλοῦσε γλυκά. Ἀφοῦ λοιπόν, πρός δυστυχία μου, χάνω ὅλα αὐτά τά ἀγαθά, βυθισμένη σέ τέτοια ὀδύνη, σᾶς ἱκετεύω, ἐξαπολύοντας τίς κατάρες μου ἐναντίον ἐκείνων καί τῶν παιδιῶν τους, νά καταλήξουν καί αὐτοί, μέ ὅλους τούς συγγενεῖς τους, στήν ἀπύθμενο ἄβυσσο τοῦ Ἅδη μέ τίς σκοτεινές πύλες. Καί σᾶς ζητῶ, ἀντίθετα, ἡ ζωή τοῦ ἄνδρα μου καί τῶν παιδιῶν μου νά φθάσει, μέσα σέ ἀπόλυτη εὐτυχία, ὡς τά γηρατειά — ἄν βέβαια ἡ δέηση ἔχει ἀξία στόν Ἅδη— καί νά πραγματοποιηθοῦν στό ἀκέραιο οἱ κατάρες μου γιά τούς ἄλλους. – Τραγουδώντας σέ στίχους, μέ τή σειρά μου, εὔθυμα ἀλλά καί θλιμμένα, τή ζωή πού μοιράστηκα μαζί σου, Θερμιόνα, γυναίκα μου, σοῦ λέω: Θά ἀναθρέψω τά παιδιά πού ἀπόκτησες μαζί μου, μέ τρόπο ἀντάξιο τῆς ἀγάπης μου γιά σένα. Καί τόν Λύσα, τόν γιό πού εἶχες ἀπό πρίν, θά τόν φροντίσω σάν δικό μου παιδί, γιά νά σοῦ ἀποδείξω ἔτσι τήν εὐγνωμοσύνη μου, γιατί ἡ διαγωγή σου στή ζωή ἦταν ἄψογη».

Οἱ δολοφονίες ἀπαντῶνται συχνά στά ἐπιγράμματα, ἀμαυρώνοντας κάπως τήν εἰκόνα τῆς γλυκιᾶς Ἑλλάδας, τῆς εὐλογημένης ἀπό τόν ἥλιο καί τούς θεούς. Τό ἔγκλημα εἶχε στόχο ἀκόμη καί παιδιά ἤ νέους. Στήν Ἀρκεσίνη, λόγου χάρη, τή μιά ἀπό τίς τρεῖς πόλεις τῆς Ἀμοργοῦ, στίς νότιες Κυκλάδες, ἕνας δεκαεξάχρονος νέος ἀφηγεῖται πῶς, ἕνας ἄγνωστος, πού εἶχε ἔρθει ἀπό μιά μακρινή ἀκρόπολη, ἐκμεταλλεύτηκε τήν εὐκαιρία, μιά ἡλιόλουστη μέρα πού ὅλοι οἱ νεαροί γυμνάζονταν, χαρούμενοι, στό στάδιο, γιά νά τοῦ ρίξει ἕνα ἀκόντιο στό πλευρό, πού προκάλεσε, πέντε μέρες ἀργότερα, τό θάνατό του. Ἀμέσως μετά τήν ἀποστροφή πρός τόν περαστικό, στό πρῶτο δίστιχο, τρία ἄλλα δίστιχα ἀφιερώνονται στήν ἀφήγηση τῆς ἀπόπειρας. Ἀκολουθοῦν δύο ἀκόμη ἐπεισόδια, ἀπό τρία δίστιχα ἕκαστο, μέ θέμα τήν περίθαλψη τοῦ πληγωμένου καί τό πένθος τῶν οἰκείων του. Ὁ J. Delamarre,[15] χρονολογεῖ τό κείμενο, ἀπό τή μορφή τῶν γραμμάτων, στόν 2ο ἤ τόν 1ο π.Χ. αἰώνα. Στό ἐπίγραμμα, μιλάει ὁ νεαρός νεκρός:

«Ἐμένα, πού ζοῦσα τά δεκαέξι χρόνια μου ἀνάμεσα στούς ἄλλους ἐφήβους, ἐμένα βλέπεις, ξένε, νά προκαλῶ ἀστείρευτα δάκρυα, γιατί πέθανα προτοῦ ἀκόμη κλείσει ὁ χρόνος. Γιατί ἦρθε, ἀπό μιά μακρινή ἀκρόπολη, ἕνας ἄγριος, ἄνομος ἄνδρας, καί τήν ὥρα πού, μαζί μέ τούς συνομηλίκους μου, προχωροῦσα στό λαμπρό στάδιο, ἔριξε μέ τό δεξί, φονικό του χέρι, τή σφυριχτή, ἀναπόφευκτη αἰχμή τοῦ δόρατός του στό στάδιο, τρυπώντας τά πλευρά μου μέ τό ἀκονισμένο του ἀκόντιο.

Ἡ αἰχμή βυθίστηκε στό πλευρό μου ὥς τό κόκαλο καί κανείς δέν μποροῦσε νά τήν τραβήξει ἔξω οὔτε νά μέ βοηθήσει. Στό τέλος, ὕστερα ἀπό πολλές προσπάθειες, κατάφεραν νά τήν βγάλουν, χάρις στόν Ἄρη, πού τήν ἐξώθησε μέσα ἀπό τό σῶμα μου, ἐνῶ τό αἷμα ἔτρεχε ποτάμι. Ὁ ξένος ἔφυγε, πέρα στή βαθιά κι ἄγονη θάλασσα, ἀλλά ἐμένα, τόν Διότιμο ἀπό τήν Ἀρκεσίνη, τήν πατρίδα μου, μέ ἄρπαξε ἀπό τήν παρέα τῶν φίλων μου, πέντε μέρες μετά, μιά ἄθλια μοίρα. Ἡ μητέρα μου, ἡ Ἀρισταρέτη, λύθηκε σέ γοερούς λυγμούς, καί ὁ πατέρας μου, ὁ γέρος Σωσαγόρας, πού δέχτηκε, ἀντί γιά τά ἐγγόνια πού προσδοκοῦσε στό σπίτι του, τό πένθος, ἔκλαιγε καί ὀδυρόταν, γιατί ἐγώ ἔφυγα γιά τήν πένθιμη χώρα τῶν νεκρῶν. Καί τότε, ὁ συμμαθητής μου, ὁ Ἑρμᾶς, μέ πῆρε καί μέ ὁδήγησε στόν τόπο διαμονῆς τῶν εὐσεβῶν ψυχῶν».

Ἀνάμεσα στούς «τιμωρούς» πού, ὅπως θά δοῦμε, ὑποβοηθοῦν τίς μαγγανεῖες, συμπεριλαμβάνονται καί τά θύματα ἀτυχημάτων. Οἱ πνιγμένοι ἰδιαίτερα, νεκροί ἰδιαίτερα ἀξιολύπητοι γιά τά ἀρχαῖα ἤθη πού ἀπαιτοῦσαν γιά τούς νεκρούς τήν ἀνάπαυση στή γῆ τῶν προγόνων τους, ἀποτελοῦν πολυάριθμη κατηγορία. Ἄς ἀκούσουμε τή θλιβερή ἱστορία τοῦ πεντάχρονου ἀγοριοῦ πού πνίγηκε στόν κόλπο τῆς Αἰγιάλης, ὅταν ἡ μάνα του τό ἔστειλε νά ἐπισκεφθεῖ μιά φίλη ἤ συγγενή της. Τό ἀγοράκι ἔπεσε στή θάλασσα καί πνίγηκε, καί ἡ Θεοδώρα τό ἔθαψε προτοῦ προλάβει νά τό ξαναδεῖ ὁ πατέρας του:[16]

«Σ' αὐτόν τόν τάφο ἀναπαύομαι, μικρό ἀγόρι, γιατί πέθανα πέντε χρονῶ, ὅταν μέ βρῆκε ὁ θάνατος στή θάλασσα μέ τά ψάρια. Ζωντανό μέ ἔστειλε ἡ μάνα μου, καί νεκρό μέ παρέλαβε ἡ Θεοδώρα, πού μέ ἔβαλε σ' αὐτόν τόν τάφο, προτοῦ προλάβει ὁ ἀγαπημένος μου πατέρας, ὁ Πίστικος, στό σπίτι, νά μέ δεῖ καί νά κλάψει τή φοβερή μοίρα πού μέ χτύπησε. Ὀνομάζομαι Ἐπάνοδος. Χαῖρε κι ἐσύ, διαβάτη, πού σταμάτησες νά μέ χαιρετήσεις».

Δέν ἀποκλείεται, τό ἴδιο τό ὄνομα τοῦ ἀγοριοῦ νά ἔκρυβε τή σκληρή του μοίρα, ἀφοῦ ἐπάνοδος σημαίνει ταυτόχρονα «ἀνάβαση» καί «ἐπιστροφή»: ὁ μικρός δέν μπόρεσε νά ἐπιστρέψει στό σπίτι του, ἀλλά ἀναλήφθηκε στόν τόπο τῶν θεῶν. Μιά ἄλλη πολυπληθής κατηγορία νεκρῶν πού δέν πρόλαβαν νά χαροῦν τή ζωή τους, εἶναι καί οἱ στρατιῶτες πού ἔπεσαν στό πεδίο τῆς μάχης, νεώτατοι τίς περισσότερες φορές. Στόν Κεραμεικό τῆς Ἀθήνας, ἔχουμε σέ ἕνα κενοτάφιο ἕνα ἐπίγραμμα, ὡραῖο καί γιά τή συντομία του, ἀφιερωμένο στούς

νεκρούς τοῦ Εὐρυμέδοντα, ποταμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὅπου ὁ Ἀθηναῖος Κίμων κατανίκησε τούς Πέρσες, τό 470 π.Χ.:[17]

«Αὐτοί ἐδῶ, κάποτε, ἔχασαν τή νιότη τους, κοντά στόν Εὐρυμέδοντα, ἐπιτιθέμενοι, στήν πρώτη γραμμή, κατά τῶν μήδων τοξοτῶν. Ἀνδρεῖοι στρατιῶτες στήν ξηρά ἤ στά ταχύπλοα καράβια, μᾶς ἄφησαν τό ὡραιότερο μνημεῖο θάρρους πού ὑπάρχει: τό θάνατό τους».

Σέ μιά αἰγυπτιακή στήλη, τῆς αὐτοκρατορικῆς μᾶλλον ἐποχῆς, ὁ τάφος, κατ' ἀρχάς, καί κατόπιν ὁ ἴδιος ὁ νεκρός ἀφηγοῦνται τή θλιβερή τύχη τοῦ στρατιώτη Εὐβίου, πού τό ὄνομα του «Καλός βίος», διαψεύστηκε τόσο οἰκτρά ἀπό τά γεγονότα:[18]

«Εὔβιε, γιέ τοῦ Ἀνδρομάχου, ἀναπαύσου κοντά μου. — Σᾶς ἐξορκίζω σύντροφοί μου τοῦ στρατοπέδου καί τῆς μάχης, ἄν περάσετε ἀπό τήν Ἀρούσα, ραντίστε με μέ λίγες σταγόνες νερό τοῦ Νείλου, καί πεῖτε: "Ὑπέροχε Εὔβιε, πού πέθανες πρόωρα, χαῖρε!" Γιατί ἐγώ, ἀλήθεια, δέν θά ξαναδῶ, ποτέ, τήν ὄψη τῶν γονιῶν μου ἤ τῆς γυναίκας μου. Ἡ πατρίδα δέν μοῦ ἐπέτρεψε νά ἀποκτήσω παιδί. Κι οὔτε θά ξαναπιῶ, ποτέ πιά, τό δροσερό νερό τοῦ Ὠκεανοῦ (τοῦ Νείλου, δηλαδή). Ἔτος 5, 18 τοῦ Ἐπιφί. Ἦταν περίπου εἴκοσι πέντε χρόνων. Τήν ἐπιγραφή τήν χάραξε ὁ Κάλλις».

Ὁ Pierre Jouguet συσχέτισε τό ἑλληνικό αὐτό ἐπίγραμμα μέ τό αἰγυπτιακό κείμενο πού εἶναι χαραγμένο στή στήλη τοῦ Ταιμχοτέπ, ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Πτολεμαίου ΙΑ΄, τοῦ Νέου Διονύσου τοῦ Αὐλητῆ (80-51 π.Χ.). Ἡ εὐχή τοῦ Εὐβίου ἑρμηνεύεται, βάσει τοῦ αἰγυπτιακοῦ κειμένου, μέ τή δοξασία ὅτι οἱ νεκροί διψοῦν, καί φοβοῦνται μήπως δέν βροῦν νερό στόν ἄλλο κόσμο, σύμφωνα μέ τίς ἀντιλήψεις τῶν αὐτοχθόνων γιά τή μεταθανάτια ζωή. Τό αἰγυπτιακό κείμενο δηλώνει, πράγματι:[19]

«Ἡ Δύση (ἡ αὐτοκρατορία τῶν νεκρῶν) εἶναι ἡ χώρα τοῦ ὕπνου, τοῦ ἀπόλυτου σκότους, ὁ τόπος αὐτῶν πού κατοικοῦν ἐκεῖ (τῶν νεκρῶν). Μοναδική τους ἀπασχόληση εἶναι ὁ ὕπνος. Δέν ξυπνοῦν γιά νά δοῦν τούς ἀδελφούς των. Δέν μποροῦν νά ἀντικρίσουν τόν πατέρα καί τή μάνα τους. Οἱ καρδιές τους δέν ἀναζητοῦν τίς γυναῖκες καί τά παιδιά τους. Τό νερό τῆς ζωῆς, πού εἶναι τροφή γιά κάθε ζωντανό, εἶναι δίψα γιά μένα. Δέν τό 'χει παρά ὅποιος ζῆ ἔξω, πάνω στή γῆ. Ἐγώ διψάω, κι ἄς ὑπάρχει νερό δίπλα μου. Δέν ξέρω ποῦ βρίσκομαι, ἀπό τότε πού ἔφθασα σ' αὐτήν τήν κοιλάδα. Ἄς μοῦ δώσει κάποιος νά πιῶ, ἀπό τό νερό πού κυλάει... Ἄς μοῦ βάλει τό πρόσωπο κόντρα

στό βοριαδάκι, στήν ἄκρη τοῦ νεροῦ, νά μέ χαϊδέψει ἡ αὔρα, καί νά δροσιστεῖ ἡ καρδιά μου, μέσα στή θλίψη της». Τέτοιου εἴδους ὀδυρμοί δικαιολογοῦν τήν ὀργή πού καταλαμβάνει ὅλους ὅσοι ἔχασαν πρόωρα τή ζωή, θερισμένοι ἀπό πόλεμο, ἀπό δυστύχημα, ἔγκλημα ἤ, ἐνίοτε, ἀπό αὐτοκτονία. Αὐτή ἡ πίκρα ὠθοῦσε τούς ἰδιαίτερα δραστήριους αὐτούς νεκρούς νά μεταβληθοῦν σέ ὄργανα ἐκδίκησης τῶν ζωντανῶν, ἤ σέ μεσολαβητές ἀνάμεσα στούς ἀνθρώπους καί τούς θεούς. Ἔγιναν λοιπόν «τιμωροί».

Ἡ κάθοδος στόν Ἅδη

Ἀφοῦ ἀκούσαμε τά δικαιολογημένα παράπονα ὅλων ἐκείνων τῶν θυμάτων πού κατῆλθαν, πρίν ἀπό τήν ὥρα τους, στόν Ἅδη, ἄς ἐξετάσουμε λίγο, ἀπό περιέργεια, τίς συνθῆκες τῆς μεταθανάτιας ζωῆς τους.

Στήν ἕκτη ραψωδία τῆς *Αἰνειάδας*,[20] ὁ Βιργίλιος μᾶς διηγεῖται τό μακάβριο ταξίδι τοῦ Αἰνεία, πού κατέβηκε, ζωντανός, στόν Ἅδη. Ὁ τρωαδίτης ἥρωας συναντάει πρῶτα τούς insepulti, τούς ἄταφους δηλαδή νεκρούς, πού εἶναι καταδικασμένοι νά περιπλανιοῦνται, ἐπί ἑκατό χρόνια, στίς ὄχθες τῆς Στυγός. Κατόπιν, στήν ἀπέναντι ὄχθη τοῦ Ἀχέροντα, ἀλλά πρίν νά μπεῖ στόν Ἅδη, ἀνακαλύπτει τίς ψυχές τῶν παιδιῶν πού πέθαναν σέ νηπιακή ἡλικία: πρόκειται γιά τούς ἄωρους ἤ τούς ἄτροφους τῶν Ἑλλήνων. Ὕστερα, κοντά στά παιδιά, συναντάει τέσσερις ὁμάδες ἀπό σκιές, θύματα βίαιου θανάτου, τούς βιαιοθανάτους ἤ βιοθανάτους τῶν Ἑλλήνων. Εἶναι ἐκεῖνοι πού καταδικάστηκαν σέ θάνατο ὕστερα ἀπό ἄδικη κατηγορία,[21] οἱ αὐτόχειρες,[22] οἱ ἐρωτευμένοι πού αὐτοκτόνησαν, πού πέθαναν ἀπό ἔρωτα ἤ πού σκότωσαν τούς ἀντιζήλους των, καί οἱ πολεμιστές πού ἔπεσαν στό πεδίο τῆς μάχης.[23] Στήν πραγματικότητα, ὁ Βιργίλιος συσχετίζει τά παιδιά πού πέθαναν πρόωρα μέ ὅλους ὅσοι εἶχαν τραγικό θάνατο. Θά πρέπει νά ἐπισκεφθεῖ κανείς, στό Σάο Πάολο, τήν ἐκκλησία πού εἶναι ἀφιερωμένη, εἰδικά, στούς αὐτόχειρες, νά παρακολουθήσει τούς συγγενεῖς πού πηγαίνουν νά ἀνάψουν κεριά στή μνήμη τους καί νά προσευχηθοῦν γι' αὐτούς τούς δυστυχεῖς, γιά νά ἀντιληφθεῖ τόν συγκινησιακό φόρτο πού καταπλακώνει τούς ζωντανούς, ὅταν φέρνουν στή σκέψη τους τούς ἰδιαίτερα ἀξιολύπητους αὐτούς νεκρούς. Ἀόρατος,

ἀλλά ἀκατάλυτος δεσμός, συνδέει αὐτούς πού ἐξακολουθοῦν νά ζοῦν μέ αὐτούς πού ἔφυγαν. Ἐπίσης, σέ κάθε χώρα, καί εἰδικά στήν ἀρχαία Ἑλλάδα, ὁ θάνατος παιδιοῦ βιώνεται ὡς σκάνδαλο, ὡς προσβολή τῆς φυσικῆς τάξης, καί συνδέει, πιό στενά ἀπό ὁποιοδήποτε ἄλλο συναίσθημα, αὐτούς πού θρηνοῦν μέ ἐκείνους πού ἔφυγαν, παίρνοντας μαζί τους τόσες προδομένες ἐλπίδες.

Ο Franz Cumont ἐπισημαίνει ἕνα ἀπόσπασμα τοῦ Τερτυλλιανοῦ,[24] στό ὁποῖο ὁ ὑπερασπιστής τῆς Καρχηδόνας ἐξηγεῖ γιατί οἱ ἄωροι καί οἱ βιαιοθάνατοι δέν γίνονται δεκτοί στόν Ἅδη. Τά θύματα πρόωρου ἤ βίαιου θανάτου εἶναι καταδικασμένα νά πλανιοῦνται στή γῆ, μέχρις ὅτου παρέλθει ὁ χρόνος πού θά ζοῦσαν κανονικά, ἄν τό μοιραῖο δέν διέκοπτε ἀπότομα τή ζωή τους. Οἱ νεκροί αὐτοί, λοιπόν, ἀποτελοῦν μιά ἐφεδρεία δυστυχισμένων ψυχῶν, πού μποροῦν νά ἀποδειχτοῦν κακόβουλες, ἄν κανείς τίς ἐπιστρατεύσει. Ὁ Th. Hopfner[25] πιστεύει πώς οἱ ψυχές αὐτές πού δέν πρόλαβαν νά χαροῦν τίς ἀπολαύσεις τῆς ζωῆς, πού πέθαναν χωρίς νά γνωρίσουν τόν ἔρωτα ἤ νά ἀφήσουν ἀπογόνους, διατηροῦν ἄσβεστο τόν πόθο τῆς ζωῆς, πού δέν τούς ἐπέτρεψε νά ὁλοκληρώσουν τό πεπρωμένο τους. Φθονεροί, μισοῦν ἀπέραντα τούς ζωντανούς, καί προσπαθοῦν νά τούς βλάψουν. Γιά νά καταπραΰνουν αὐτή τήν ἐχθρότητα, οἱ ἀρχαῖοι πρόσφεραν θυσίες στούς νεκρούς των. Ὁ J. Frazer[26] παρατηρεῖ πώς οἱ βιαιοθάνατοι εἶναι ἰδιαίτερα ἐπικίνδυνοι, γιατί, καταδιώκοντας τόν φονέα τους, συγχέουν ἐνίοτε τόν ἔνοχο μέ τόν ἀθῶο. Ἔτσι ἐξηγοῦνται καί οἱ μαγικές τελετές γιά τήν ἐξασφάλιση προστασίας ἀπό τούς νεκρούς.

Ὁ E. Rohde[27] ἔχει δείξει μέ ποιούς τρόπους, κατά τίς ἑλληνικές δοξασίες, τά περιπλανώμενα πνεύματα τῶν θυμάτων καταδίωκαν τούς φονεῖς τους. Καί ὁ Σουητώνιος ἀναφέρει[28] πώς τό σπίτι ὅπου δολοφονήθηκε ὁ Καλιγούλας, στοίχειωσε ἀπό φοβερά φαντάσματα, πού ἐμφανίζονταν κάθε νύχτα, ὥσπου καταστράφηκε ἀπό πυρκαγιά. Ὁ Ὁράτιος,[29] πάλι, βάζει στό στόμα ἑνός παιδιοῦ πού σφαγιάστηκε ἀπό μάγισσες, τά ἑξῆς λόγια: «Μέ καταδικάσατε σέ ἀφανισμό, ἀλλά, ἀπό τή στιγμή πού θά ξεψυχήσω, θά στοιχειώσω τίς νύχτες σας σάν ἐρινύα, θά ξεσκίσω τά πρόσωπά σας μέ τά γαμψά μου νύχια, ὅπως συνηθίζουν οἱ θεϊκές ψυχές τῶν νεκρῶν, καί, βαραίνοντας πάνω στίς ἀλαφιασμένες καρδιές σας, θά σᾶς κλέψω, μ' ὅλη αὐτή τή φρίκη, μιά γιά πάντα, τόν ὕπνο». Οἱ νεκροί, ὅμως, ὅποιο κι ἄν εἶναι τό κίνητρό τους, εἶναι πάντοτε ἐπίφοβοι. Γι' αὐτό καί ἡ μαγεία προσπαθοῦσε νά

τούς καταπραΰνει. Στή *Μήδεια* τοῦ Εὐριπίδη, ὁ Ἰάσονας ἀναλογίζεται τό ἐκδικητικό πνεῦμα τοῦ ἀδερφοῦ τῆς Μήδειας, πού ἡ ἴδια τόν εἶχε σκοτώσει, κι ἐκείνη τοῦ ἀπαντάει πώς οἱ δικοί του γιοί, πού δολοφονήθηκαν καί πέθαναν πρόωρα, θά τόν βασανίζουν ἐνόσῳ ζῆ. Ὡς γνωστόν, ἡ Μήδεια, γιά νά ἐκδικηθεῖ τήν ἀπιστία τοῦ Ἰάσονα, σκότωσε τά δυό ἀγόρια πού εἶχε ἀποκτήσει μαζί του, φόρτωσε κατόπιν τά πτώματά τους σέ ἕνα ἅρμα πού ἔσερναν φτερωτοί δράκοντες καί πῆγε νά τά θάψει στό ἀκρωτήριο τῆς Ἀκραίας Ἥρας.

Ὁ Πλούταρχος ἀναφέρει[30] ἕναν ἀρχαῖο μύθο, σύμφωνα μέ τόν ὁποῖον ἕνας ταξιδιώτης στόν ἄλλο κόσμο συναντάει ἕνα σκοτεινό βάραθρο, ὅπου βασανίζονται οἱ κολασμένοι, καί ἀκούει, ὅπως στήν *Αἰνειάδα*, τούς ὀδυρμούς ὅλων ἐκείνων τῶν παιδιῶν πού πέθαναν μόλις γεννήθηκαν καί ἀγωνίζονται μάταια νά ἀνέλθουν στούς οὐρανούς. Ὁ Franz Cumont[31] διακρίνει σέ αὐτήν τή δοξασία σημιτική προέλευση: «Ἡ πηγή τῶν μακάβριων αὐτῶν προλήψεων θά πρέπει νά ἀναζητηθεῖ στήν Ἀνατολή. Πρέπει νά λάβουμε σοβαρά ὑπ' ὄψιν τίς φρικαλέες θυσίες παιδιῶν στήν πυρά, πού ἐφάρμοζε, ἐπί μεγάλο χρονικό διάστημα, ἡ σημιτική εἰδωλολατρία. Θυσίες νεογέννητων πού, ὅπως ἀκριβῶς οἱ προσφορές τῶν πρώτων καρπῶν τῶν δένδρων ἤ τῶν κοπαδιῶν προστάτευαν τή συγκομιδή καί τήν κτηνοτροφία, ἐξασφάλιζαν, κατά τίς ἀρχαῖες σημιτικές ἀντιλήψεις, τή ζωή τῆς οἰκογένειας. Θυσίες θεμελιώσεως, κατά τίς ὁποῖες ἕνα νεογέννητο μωρό θαβόταν κάτω ἀπό τό κατώφλι ἤ στίς γωνίες τῆς οἰκοδομῆς, γιά νά ἐγγυηθεῖ τή στερεότητα τοῦ κτίσματος καί, κυρίως, τήν ἀσφάλεια τῶν ἐνοίκων. Θυσία γιοῦ ἤ κόρης, γιά τήν ἀπομάκρυνση τοῦ κινδύνου πού ἀπειλοῦσε τούς γονεῖς ἤ ὁλόκληρη τήν κοινότητα. Διάφορες ἐπιγραφές, πού ἀνακαλύφθηκαν πρόσφατα στήν Ἀφρική, ἀναφέρονται στή νυχτερινή θυσία ἀμνοῦ, πού προσφέρεται «ψυχή ἀντί ψυχῆς, αἷμα ἀντί αἵματος, ζωή ἀντί ζωῆς», καί, δεδομένου ὅτι ἀνάλογες ἐκφράσεις ἀπαντῶνται σέ ἀρχαῖα συριακά κείμενα, πρέπει νά συμπεράνουμε ὅτι ἀνήκουν σέ ἕνα, κοινό σέ ὅλους τούς σημιτικούς λαούς, τελετουργικό τυπικό».[32]

Ὁ Πλάτων περιγράφει στούς *Νόμους*[33] πόσο ὀργισμένος εἶναι ὅποιος πῆγε ἀπό βίαιο θάνατο, καί πῶς τιμωρεῖ τόν φονιά του: «Διηγοῦνται δηλαδή ὅτι ὅποιος θανατωθεῖ μέ βίαιο τρόπο, ἐνῶ ἔζησε ἐλεύθερος καί περήφανος, ἐνόσῳ εἶναι πρόσφατος ὁ θάνατός του ὀργίζεται ἐναντίον αὐτοῦ πού τόν σκότωσε, καί γεμάτος ἀπό φόβο καί τρόμο ἀπό τόν βίαιο θάνατο πού ὑπέστη, δέν μπορεῖ νά βλέπει ἀτάραχος τόν

φονιά του νά ἔχει τίς ἴδιες συνήθειες καί σχέσεις πού εἶχε προηγουμένως, ἀλλά τόν φοβερίζει. Καί ταρασσόμενος ὁ ἴδιος ταράσσει ὅσο μπορεῖ περισσότερο τόν δράστη, ἔχοντας σύμμαχο τήν ἀνάμνηση, καί στήν ψυχική του διάθεση καί σ' ὅλες του τίς πράξεις. Πρέπει ἐπίσης ὁ δράστης νά ἀπομακρυνθεῖ ἀπό τό θύμα του ὅλες τίς ἐποχές ἑνός χρόνου καί νά ἐγκαταλείψει ὅλες τίς τοποθεσίες τῆς πατρίδας ὅπου σύχναζε».[34] Ὅπως θά δοῦμε στίς ἐπιγραφές, ὅποιος ἔχασε ἔτσι τή ζωή του, εἶναι πάντοτε πρόθυμος νά συνδράμει μιά πράξη μαγείας, σάν νά μήν θέλει νά ἀποδεχτεῖ πώς εἶναι πιά ἄχρηστος καί νά προσπαθεῖ πάντοτε νά ἀποδείξει τή ζωτικότητά του.

Ἀλλά τήν πιό ἐντυπωσιακή εἰκόνα τοῦ Ἅδη, τήν δίνει ὁ Πλάτων στήν *Πολιτεία*,[35] ἀναφερόμενος στό μύθο τοῦ Παμφυλίου Ἠρός. Τό κείμενο εἶναι ἐκτενές, ἀλλά ἀξίζει νά παρατεθεῖ ὁλόκληρο:

«Ἀλλά δέν θά σοῦ διηγηθῶ, εἶπα, τή διήγηση τοῦ Ἀλκίνου, ἀλλά ἑνός ἀλκίμου ἀνθρώπου, τοῦ Ἠρός, τοῦ γιοῦ τοῦ Ἀρμενίου, ἀπό τήν Παμφυλία. Αὐτός κάποτε σκοτώθηκε στόν πόλεμο, καί, ὅταν ὕστερα ἀπό δέκα ἡμέρες ἐπῆραν τά σαπισμένα πιά πτώματα τῶν νεκρῶν, τό δικό του δέν εἶχε σαπίσει, καί ὅταν τόν ἔφεραν στήν πατρίδα του καί ἐπρόκειτο νά τόν θάψουν, δώδεκα ἡμέρες μετά τό θάνατό του, καί τή στιγμή πού τόν εἶχαν βάλει ἐπάνω στή νεκρική πυρά, ἀνεστήθη, καί μετά τό ξαναγύρισμά του στή ζωή διηγόταν ὅσα εἶδε ἐκεῖ πού πῆγε. Ἔλεγε λοιπόν. Ἅμα ἐβγῆκε ἡ ψυχή του ἀπό τό σῶμα του ἔφυγε μαζί μέ πολλούς ἄλλους κι ἔφτασαν σέ ἕναν τόπο θαυμάσιο[36] ὅπου ἦσαν δυό χάσματα τῆς γῆς συγκρατητά μεταξύ τους, καί ἀκριβῶς ἀντίκρυ τους ἐπάνω στόν οὐρανό ἄλλα δύο. Μεταξύ αὐτῶν ἐκάθηντο δικασταί, καί αὐτοί, ἅμα ἐτελείωναν κάθε δίκη, διέτασσαν τούς δικαίους νά πάρουν τό δρόμο πού ἦταν δεξιά καί πρός τά ἄνω διά μέσου τοῦ οὐρανοῦ, ἀφοῦ προηγουμένως τούς κρεμοῦσαν μιά πινακίδα μπροστά τους, σάν φυλαχτό, πού ἔγραφε τήν ἀπόφασή τους, τούς ἀδίκους πάλι τούς διέτασσαν νά πάρουν τό δρόμο πού ἦταν ἀριστερά καί πρός τά κάτω, ἀφοῦ καί σ' αὐτούς ἐκρεμοῦσαν πινακίδα, ἀλλά ἀπό πίσω τους, πού ἔγραφε ὅλες τίς πράξεις πού εἶχε κάμει ὁ καθένας. Ὅταν ἐπῆγε καί αὐτός νά δικασθῆ, τοῦ εἶπαν πώς πρέπει νά πάη πάλι στούς ἀνθρώπους σάν πληροφοριοδότης γιά τά ὅσα ἐγίνοντο ἐκεῖ, καί τόν διέταξαν νά ἀκούη καί νά παρατηρεῖ μέ προσοχή ὅλα τά συμβαίνοντα σ' ἐκεῖνον τόν τόπο. Ἔβλεπε λοιπόν, ἀπό τή μιά μεριά στό κάθε χάσμα τοῦ οὐρανοῦ καί τῆς γῆς νά πηγαίνουν οἱ ψυχές ἅμα τελείωνε ἡ δίκη τους. Ἀπό τήν

ἄλλη μεριά, ἀπό τό χάσμα τῆς γῆς, ἀνέβαιναν ψυχές καταδιψασμένες καί κατασκονισμένες, ἐνῶ ἀπό τό χάσμα τοῦ οὐρανοῦ κατέβαιναν ἄλλες καθαρές. Οἱ ψυχές πού ἔφταναν κάθε φορά ἐφαίνοντο πώς ἤρχοντο ἀπό πολύ μακρυνή πορεία, καί μέ εὐχαρίστηση τούς πήγαιναν στό λιβάδι νά βροῦν μέρος γιά κατασκήνωση, σάν σέ πανηγύρι, ἐχαιρετῶντο μεταξύ τους ὅσες εἶχαν γνωριμία, καί ὅσες ἦλθαν ἀπό τή γῆ ζητοῦσαν πληροφορίες ἀπό τίς ἄλλες γιά ὅ,τι γίνεται σ' ἐκεῖνον τόν κόσμο, καί οἱ φερμένες ἀπό τόν οὐρανό ἐρωτοῦσαν γιά τά γήινα πράγματα, ἔλεγαν ἡ κάθε μιά τά δικά τους στίς ἄλλες, καί ἐκεῖνες πού ἦλθαν ἀπό τή γῆ, μέ κλάματα καί ὀδυρμούς ἐθυμοῦνταν πόσα καί τί λογῆς κακά ἔπαθαν καί εἶδαν κατά τήν πορεία τους κάτω ἀπό τή γῆ (καί αὐτή ἡ πορεία βαστάει χίλια χρόνια), ὅσες πάλι ἦλθαν ἀπό τόν οὐρανό διηγοῦντο τίς ἐξαιρετικές ἀπολαύσεις καί τά ἀνυπέρβλητα κατά τήν ὡραιότητα θεάματα πού εἶχαν ἐκεῖ. Θά χρειαζόταν ὅμως, ἀγαπητέ Γλαύκων, πολύν καιρό γιά νά σοῦ τά διηγηθῶ ὅλα. Τό συμπέρασμα ἀπό τά ὅσα εἶπε εἶναι τό ἑξῆς: ὅσες ἀδικίες εἶχε κάμει ὁ καθένας καί ὅσους ἀνθρώπους εἶχε ἀδικήσει, γιά ὅλα αὐτά, ξεχωριστά γιά τό καθένα, ἐτιμωρεῖτο ἡ ψυχή του δέκα φορές. Ἡ κάθε φορά εἶχε διάρκεια ἑκατό χρόνια, γιατί τόσο διαρκεῖ καί ἡ ἀνθρώπινη ζωή, γιά νά πληρώσουν μέ δεκαπλάσια ποινή τό κάθε ἀδίκημά τους. Π.χ. ἐκεῖνοι πού ἐξ αἰτίας τους ἀπέθαναν πολλοί ἄνθρωποι, ἤ γιατί ἐπρόδωσαν πόλεις ἤ στρατόπεδα, ἤ γιατί ἔριξαν πολλούς στή σκλαβιά, ἤ γιατί ἔγιναν αἴτιοι ἄλλου κακουργήματος, γιά ὅλα αὐτά, καί ξεχωριστά γιά τό κάθε θύμα τους, ἐπλήρωναν μέ δεκαπλάσια βασανιστήρια, ἐνῶ ἀπό τήν ἄλλη μεριά οἱ ἄνθρωποι, πού εἶχαν κάμει μερικές εὐεργεσίες, καί εἶχαν φανῆ δίκαιοι καί ἐνάρετοι στή ζωή τους, ἔπαιρναν κατά τήν ἴδια ἀναλογία τήν ἀμοιβή τους. Γιά κείνους πού πεθαίνουν ἀμέσως ἅμα γεννηθοῦν καί γιά κείνους πού ζοῦν πολύ λίγον καιρό, ἔλεγε μερικά ὄχι ἄξια λόγου. Γιά τήν εὐσέβεια καί τήν ἀσέβεια πρός τούς θεούς καί τούς γονεῖς, καθώς καί γιά τόν ἰδιόχειρο φόνο ἔλεγε πώς οἱ ποινές ἦσαν πολύ μεγαλύτερες. Γιατί ἔλεγε πώς ἦταν παρών ὅταν ἕνας ρωτοῦσε κάποιον ἄλλον ποῦ ἦταν ὁ μέγας Ἀριδαῖος. Αὐτός ὁ Ἀριδαῖος εἶχε γίνει τύραννος σέ κάποια πόλη τῆς Παμφυλίας, καί εἶχαν περάσει ἀπό τότε χίλια χρόνια, ἀφοῦ σκότωσε τόν γέροντα πατέρα του καί τόν μεγαλύτερο ἀδελφό του καί εἶχε κάμει ἀκόμα, ὅπως ἔλεγε ἡ παράδοση, πολλά καί ἀπαίσια ἐγκλήματα. Εἶπε λοιπόν πώς ὁ ἐρωτώμενος ἔδωκε τήν παρακάτω ἀπάντηση: "δέν ἦλθε, οὔτε θά ἔλθη ποτέ ἐδῶ".

»Εἴδαμε λοιπόν, μεταξύ τῶν ἄλλων φοβερῶν θεαμάτων, καί τό ἑξῆς: Ἅμα φθάσαμε στό στόμιο καί ἐπρόκειτο ν' ἀνεβοῦμε ἐπάνω, ἀφοῦ εἴχαμε ὑποστῆ ὅλες τίς δοκιμασίες, ξαφνικά τόν εἴδαμε κεῖνον μαζί μέ ἄλλους, πού οἱ περισσότεροι σχεδόν ἀπ' αὐτούς ἦσαν τύραννοι. Ἦσαν ὅμως καί μερικοί χωρίς ἀξίωμα, ἀπό κείνους πού εἶχαν κάμει πολύ μεγάλα ἁμαρτήματα. Αὐτοί ὅλοι ἐνόμιζαν πώς ἦταν καιρός τους πιά ν' ἀνεβοῦν ἐπάνω, ἀλλά τό στόμιο δέν τούς δεχόταν καί ἐμούγκριζε κάθε φορά πού κάποιος ἀπ' αὐτούς τούς ἀγιάτρευτους ἀπό τήν πονηρία τους, ἤ ἀπό κείνους πού δέν εἶχαν τιμωρηθῆ ἀρκετά, ἐπιχειροῦσε ν' ἀνεβῆ. Μόλις ἄκουαν τό μουγκρητό, εἶπε, κάτι ἀγριάνθρωποι, κατακόκκινοι στήν ὄψη τους, πού ἦσαν κοντά στήν εἴσοδο καί καταλάβαιναν τί σημαίνει, ἄλλους ἀπό ἐκείνους πού ἤθελαν ν' ἀνεβοῦν τούς ἔπιαναν ἀπό τή μέση καί τούς ἔδιωχναν μακρυά, ἀλλά τόν Ἀριδαῖο καί τούς ἄλλους ἀφοῦ τούς δέσανε χέρια, πόδια καί κεφάλι, τούς ἔβαλαν χάμω καί τούς ἔγδαραν καί κατόπιν τούς τραβοῦσαν ἔξω καί παράλληλα ἀπό τό δρόμο ἐπάνω σέ ἀγκάθια, ξεσκίζοντας ἔτσι τό σῶμα τους, καί κάθε φορά ἔλεγαν στούς διαβάτες, γιατί τούς κάνουν ἔτσι καί ὅτι θά πᾶνε νά τούς ρίξουν στόν Τάρταρο. Ἀπό τούς πολλούς καί παντοειδεῖς φόβους, εἶπε, πού εἶχαν δοκιμάσει, αὐτός ἦταν ὁ πιό μεγάλος, μήπως δηλαδή ἀκουσθῆ γιά τόν καθένα τους ἐκεῖνο τό ἀπαίσιο μουγκρητό. Αὐτές λοιπόν, περίπου, ἦσαν οἱ ποινές καί οἱ τιμωρίες, οἱ ἀνταμοιβές πάλι ἦσαν ἀντίστοιχες πρός αὐτές».[37]

Χωρίς νά προσπαθήσουμε νά ἀναλύσουμε τό σύνθετο αὐτό κείμενο, γιά νά ἐντοπίσουμε τίς ὀρφικές ἤ πυθαγόρειες ἐπιρροές, ἄς ἐπισημάνουμε τό ὅραμα τῆς δίκης καί τῆς ποινῆς, τῆς καταγγελίας καί τῆς τιμωρίας τῶν ἐνόχων. Αὐτό ἀκριβῶς προσπαθεῖ νά πετύχει καί ὁ μάγος, ὅταν αἰσθάνεται ἀδικημένος. Ἡ μαγική πινακίδα δέν ἔχει ἄλλο προορισμό ἀπό τό νά συγκεκριμενοποιήσει τήν κρίση καί τήν ἐκτέλεση τῆς ἀπόφασης. Ἔτσι ἐξηγοῦνται, τόσο ἡ σκληρότητα τῶν ποινῶν πού ἀπαιτοῦνται γιά τόν ἐγκληματία, ὅσο καί οἱ ὀργισμένες, βίαιες κατάρες πού ἀναγράφονται. Ἄν ὅμως προσφεύγει κανείς στή μαγεία, εἶναι ἀκριβῶς γιατί δέν θέλει νά περιμένει αὐτή τήν τελική κρίση καί τίς προσδοκώμενες, στό μακρινό μέλλον, καταδικαστικές ἀποφάσεις. Ἀποτέλεσμα στά «γρήγορα, γρήγορα» ἐπιδιώκουν οἱ πινακίδες καί τά φυλαχτά. Ἄν ἡ δικαιοσύνη τῆς πόλης δέν στάθηκε ἱκανή νά συλλάβει καί νά τιμωρήσει τόν κακό, τό ἄτομο διαθέτει μυστικά καί προσωπικά μέσα γιά νά ἐκδικηθεῖ καί νά τιμωρήσει. Ἡ κόλαση θά λειτουργήσει

τότε στή γῆ, καί μάλιστα ἀμέσως. Ὁ μάγος ἐμπνέεται συχνά ἀπό τήν πίστη στήν ἀναγκαιότητα τῆς τιμωρίας πού ἐμπεριέχεται στό ἴδιο τό ἁμάρτημα καί ἀνάγεται στήν ὕπαρξη ἀνώτερης δικαιοσύνης. Καί οἱ νεκροί πού γνώρισαν τήν πιό ἄδικη μοίρα, αὐτοί πού δέν ἔζησαν παρά λίγες μόνο στιγμές ἤ ὅσοι ἔπεσαν θύματα τῆς εἰδεχθέστερης βίας, στό πνεῦμα αὐτῆς τῆς δικαιοσύνης δροῦν, ὅταν ἐπεμβαίνουν, ἀπαντώντας στίς ἐπικλήσεις ζωντανῶν, γιά νά μεσολαβήσουν στούς θεούς καί νά ἐκμαιεύσουν τήν καταδικαστική ἀπόφαση. Ἰδού γιατί ὁ μάγος γλιστράει, πολλές φορές, τήν πινακίδα μέ τίς κατάρες πού ἀπαιτεῖ ἐκδίκηση, στό ἐσωτερικό τοῦ τάφου. Ὁ μάγος προσπαθεῖ, ἔτσι, νά ἐξασφαλίσει τήν παρέμβαση τοῦ σαβανωμένου νεκροῦ καί τή συνδρομή του γιά τήν ἀπονομή δικαιοσύνης.

Οἱ νεκροί δέν ἔχουν καμία βεβαιότητα πώς θά γίνουν ἀποδεκτοί στήν κοινωνία τῶν Μακάρων. Ἕνας νεαρός, παραδείγματος χάρη, σκλάβος κατά πάσα πιθανότητα, ἱκετεύει τούς «δαίμονες», δηλαδή τούς νεκρούς, νά τόν δεχτοῦν στή χώρα τῆς Στυγός. Πρόκειται γιά τό κείμενο ἑνός ἐπιγράμματος τοῦ 1ου ἤ 2ου αἰώνα π.Χ., ἀπό τό νησί Κάπρι:[38]

«Ἀγαθοποιοί δαίμονες, ἐσεῖς πού κατοικεῖτε στή χώρα τῆς Στυγός, δεχτεῖτε με στόν Ἅδη κι ἐμένα τόν κακότυχο, πού δέν ἔχασα τή ζωή ἀπό ἀπόφαση τῶν Μοιρῶν, ἀλλά ἀπό βίαιο καί ξαφνικό θάνατο, ὀφειλόμενο σέ ἔκρηξη ἄδικης ὀργῆς. Ἐμένα, πού πρόσφατα ἀκόμη εἶχα τέτοιο μέλλον μπροστά μου, στήν ὑπηρεσία τοῦ ἀφέντη μου, ἀλλά, τελικά, διέψευσα τίς προσδοκίες τῶν γονιῶν μου. Ἐμένα, πού δέν ἔκλεισα ἀκόμη τά δεκαπέντε, πού δέν πρόλαβα νά φθάσω στά εἴκοσι καί πού ὀδύρομαι στό σκοτάδι, χωρίς νά βλέπω πιά τό φῶς. Τό ὄνομά μου εἶναι Ὕπατος καί ἱκετεύω τόν ἀδερφό μου Τίτο, καθώς καί τούς γονεῖς μου, νά πάψουν νά θρηνοῦν τούς δυστυχισμένους».

Ὁ νεκρός ἐκφράζεται στά ἑλληνικά, καί ὅμως βρισκόμαστε στούς ρωμαϊκούς χρόνους καί σέ ρωμαϊκό ἔδαφος. Πίσω ἀπό τή λιτότητα καί τήν ἀξιοπρέπεια τῶν λόγων του ἀναδύεται ἡ σκληρότητα τῶν ἠθῶν τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς, πού ἐπέτρεπε σέ ἕναν ὀργισμένο ἀφέντη ἀκόμη καί νά θανατώνει τούς δούλους του. Ἀπό τήν ἄποψη αὐτή, ὁ πληθυντικός πού χρησιμοποιεῖται στόν τελευταῖο στίχο, δείχνει πώς ὁ νεαρός Ὕπατος δέν ἦταν τό μοναδικό θύμα αὐτῆς τῆς σκληρότητας. Οἱ οὐράνιοι θεοί καί οἱ θεοί τῶν ψυχῶν ἔπαιρναν συχνά ἐκδίκηση γι' αὐτούς τούς θανάτους, καί γι' αὐτό οἱ ζωντανοί προτι-

μοῦσαν νά ἀπευθύνονται στά θύματα βίαιου θανάτου, καί ἀπό αὐτά νά ζητοῦν βοήθεια καί νά μεταβιβάσουν τίς ἐπικλήσεις τους πρός τούς θεούς.

Ἀπομένει μιά τελευταία κατηγορία τιμωρῶν, πού βάραινε ἰδιαίτερα στή συνείδηση τῶν ἀρχαίων: οἱ αὐτόχειρες. Ἡ φρίκη πού ἐνέπνεε αὐτό τό τέλος ἐκδηλώνεται συμβολικά μέ τήν ἀθηναϊκή συνήθεια νά θάβουν ξεχωριστά τό χέρι πού εἶχε προκαλέσει τό θάνατο τοῦ αὐτόχειρος, γιά νά τό ἐμποδίσουν, μᾶλλον, νά ξαναχτυπήσει κάποιον ζωντανό. Ὅποιος αὐτοκτονοῦσε, θαβόταν συνήθως σέ εἰδική τοποθεσία, μακριά ἀπό τούς ἄλλους νεκρούς, γιά νά μήν μπορεῖ νά τούς βλάψει. «Μιά ἀρχαία λατινική ἐπιγραφή[39] μᾶς πληροφορεῖ πώς ἕνας πλούσιος πολίτης ἀπό τή Σαρσίνα τῆς Ὀμβρικῆς εἶχε δωρήσει στούς συμπολίτες του γῆ γιά τή δημιουργία νεκροταφείου, ὑπό τόν ὅρο ὅτι θά ἀποκλειόταν ἡ ταφή τῶν περίφημων μονομάχων, καθώς καί ὅσων θά αὐτοκτονοῦσαν, θά ἀπαγχονίζονταν ἤ θά εἶχαν ἐξασκήσει ἀτιμωτικό ἐπάγγελμα».

Ὁ Πλάτων ἐκθέτει τίς ἀπόψεις του ὅσον ἀφορᾶ τό θέμα τῆς αὐτοκτονίας, στόν *Φαίδωνα*,[40] σέ μιά συζήτηση ἀνάμεσα στόν Κέβη καί στόν Σωκράτη. Ὁ Κέβης θέτει στόν Σωκράτη τό ἑξῆς ἐρώτημα: «Διατί λοιπόν λέγουν ὅτι δέν πρέπει νά αὐτοκτονεῖ τις Σωκράτη; Διότι ἐγώ περί τούτου, περί τοῦ ὁποίου τώρα δά καί ἠρώτησες, ἤκουσα καί τόν Φιλόλαον, ὅτε ἔμενεν εἰς τάς Θήβας, καί ἄλλους τινάς, ὅτι δηλαδή δέν πρέπει νά πράττη τίς τοῦτο (δηλ. νά αὐτοκτονῆ), τίποτε ὅμως σαφές περί αὐτοῦ δέν ἔχω ἀκούσει».[41] Ὕστερα ἀπό μιά φράση ἐσκεμμένα περίπλοκη, ὁ Σωκράτης τοῦ ἀπαντάει: «Ὁ μέν λοιπόν μεταξύ τῶν ἀπορρήτων διδασκαλιῶν τῶν Πυθαγορείων λεγόμενος λόγος περί αὐτῶν, ὅτι εὑρισκόμεθα εἰς κάποιαν φυλακήν, οἱ ἄνθρωποι, καί δέν πρέπει τίς νά ἀπαλάττη τόν ἑαυτόν του ἐκ ταύτης καί νά φεύγη, καί σοβαρός μοῦ φαίνεται καί οὐχί εὔκολος νά τόν κατανοήσωμεν εἰς ὅλην τήν σημασίαν του. Ἀλλ' ὅμως, Κέβη, τοῦτο βεβαίως θεωρῶ ὡς ὀρθῶς λεγόμενον, ὅτι οἱ θεοί εἶναι οἱ φροντίζοντες περί ἡμῶν, καί ὅτι ἡμεῖς οἱ ἄνθρωποι εἴμεθα ἕν τῶν κτημάτων αὐτῶν ἤ ἔχεις διαφορετικήν γνώμην; – Ὄχι, καί ἐγώ ἔχω τήν ἰδίαν γνώμην. – Λοιπόν, εἶπεν ὁ Σωκράτης, κι ἐσύ, ἄν κάποιος ἀπό τούς δούλους σου ἤθελε φονεύσει αὐτός ἑαυτόν χωρίς νά παραγγείλης ὅτι πρέπει νά κάμη τοῦτο, ἤθελες ὀργισθῆ κατ' αὐτοῦ καί ἐάν ἠδύνασο νά τόν τιμωρήσης, θά τόν ἐτιμώρεις; – Βεβαιότατα, εἶπε. – Ἴσως λοιπόν ἕνεκα ταύτης

τῆς αἰτίας δέν εἶναι παράλογον ὅτι ὁ ἄνθρωπος δέν πρέπει νά ἀποκτείνη ἑαυτόν πρότερον πρίν ὁ θεός ἀποστείλη κάποιαν ἀνάγκη, ὅπως ἔστειλε καί τήν τώρα παροῦσαν εἰς ἡμᾶς καταδίκην εἰς θάνατον».[42] Τήν ὥρα τοῦ θανάτου του, ὁ Σωκράτης καταδικάζει τήν αὐτοκτονία καί ἀποδέχεται τήν ἄδικη, ὅπως καλά γνωρίζει, κρίση ἑνός δικαστηρίου πού, ἐπειδή ἐκφράζει τούς νόμους τῆς πολιτείας, πρέπει, κατά τή γνώμη του, νά γίνει σεβαστό.

Στό *Ὄνειρο τοῦ Σκιπίωνος*,[43] καί ὁ Κικέρων συμμερίζεται τίς ἀπόψεις τοῦ Πλάτωνα: «Ὅλοι οἱ εὐσεβεῖς ἄνθρωποι ἔχουν τήν ὑποχρέωση νά κρατοῦν τήν ψυχή τους στή σωματική της φυλακή καί νά μήν ἀποδημοῦν ἀπό τήν ἀνθρώπινη ζωή χωρίς τή διαταγή ἐκείνου πού μᾶς τήν χάρισε, γιά νά μή δώσουν τήν ἐντύπωση πώς λιποτάκτησαν ἀπό τή θέση πού οἱ Θεοί μᾶς ἔχουν ὁρίσει». Ὁ Franz Cumont[44] ὑπενθυμίζει πώς «οἱ ταφικοί σύλλογοι, πού εἶχαν συσταθεῖ κατά τήν αὐτοκρατορική περίοδο, εἶχαν ψηφίσει στόν κανονισμό τους μιά διάταξη πού ἀπέκλειε ἀπό τό δικαίωμα τῆς ταφῆς ὅλους ὅσοι εἶχαν αὐτοκτονήσει, γιά ὁποιονδήποτε λόγο. Ὁ ὅρος ἐπιβλήθηκε ἄραγε γιά τήν πρόληψη τῶν ἀποπειρῶν ἐξαπάτησης αὐτῶν τῶν ἑταιρειῶν αὐτασφάλισης ἔναντι τοῦ κινδύνου τῆς ἔσχατης ἐγκατάλειψης; Ἴσως. Ἐμπνέεται ὅμως ἐξίσου ἀπό τήν πίστη πώς οἱ ταφικές τιμές δέν μποροῦν νά ἀπομακρύνουν τήν κατάρα πού συνοδεύει πάντοτε τόν αὐτόχειρα, καί τόν καθιστᾶ ἀνεπιθύμητο, ἄν ὄχι ἐπικίνδυνο, γιά τούς ἄλλους νεκρούς. Οἱ θεοί τῶν ψυχῶν ἀρνιοῦνται κάθε ἐπαφή μαζί του».

Ἀφοῦ οἱ αὐτόχειρες ἀποκλείονται ἀπό τήν κοινότητα τῶν μακάριων νεκρῶν, ἐνισχύουν πρόθυμα τίς περιθωριακές πρακτικές καί τίς μαγικές ἱεροπραξίες. Ἐξ οὗ καί ἡ πρόληψη ὅτι τό σκοινί τοῦ κρεμασμένου εἶναι χρήσιμο φυλαχτό. Ὁ Πορφύριος, νεοπλατωνικός φιλόσοφος τῆς Ἀλεξανδρινῆς Σχολῆς καί μαθητής τοῦ Πλωτίνου, πού ἔζησε ἀπό τό 233 ὥς τό 304, μᾶς ἐξηγεῖ γιά ποιό λόγο οἱ αὐτόχειρες ἐνδιέφεραν τούς μάγους:[45] Ὅταν μιά διεστραμμένη καί παράλογη ψυχή διαρρηγνύει βιαίως τό δεσμό πού τήν ἔνωνε μέ τό σῶμα της, παραμένει προσκολλημένη σέ αὐτό τό σῶμα, καί χαίρεται νά βρίσκεται δίπλα στό πτῶμα πού ἐγκατέλειψε. Γι' αὐτόν τό λόγο, οἱ μάγοι, χρησιμοποιώντας μέρη τοῦ λειψάνου, καταφέρνουν νά ὑποτάξουν τό πνεῦμα πού τοῦ παραμένει πιστό.

Οἱ κρείσσονες

Οἱ νεκροί, χάρις στή δυνατότητά τους νά βοηθοῦν ἀποτελεσματικά τούς ζωντανούς, ἐπονομάστηκαν ἐπίσης «οἱ ἰσχυρότεροι» (οἱ κρείσσονες). Δέν ἦταν λοιπόν μόνον οἱ «περισσότεροι», ἦταν κι οἱ «δυνατότεροι». Οἱ μαγγανεῖες ἐπιβεβαιώνουν αὐτές τους τίς ἰδιότητες.

Ὁ νεκρός μπορεῖ νά βοηθήσει τόν μάγο μέ δύο τρόπους. Ἤ ἐνεργοποιεῖ, ὅπως θά δοῦμε, ἕναν «τιμωρό» πού καταδιώκει τόν ἐχθρό τοῦ μάγου, ἤ προμηθεύει στό μάγο μέρη τοῦ λειψάνου, δίνοντάς του τή δυνατότητα νά καθυποτάξει τό φάντασμα πού χρειάζεται. Γι' αὐτό καί οἱ ἐπιχειρήσεις μαγείας ἐκτυλίσσονται συνήθως σέ νεκροταφεῖα. Ἄν καταφέρει κανείς νά βρεῖ ἕνα κρανίο, ἕνα κόκαλο, ἕνα νύχι ἤ τά μαλλιά ἑνός πτώματος, μπορεῖ, κατά κάποιον τρόπο, νά γίνει κύριός του, καί νά ὑποχρεώσει τό φάντασμά του νά ἐνεργήσει κατά τόν τρόπο πού αὐτός ἐπιθυμεῖ. Ἄν δέν ἔχει στή διάθεση του τέτοιο εὕρημα, μπορεῖ, στήν ἀνάγκη, νά περιοριστεῖ σέ κάποιο προσωπικό ἀντικείμενο τοῦ νεκροῦ· ἕνα κουρέλι, ἕνα φαγωμένο παπούτσι, ἕνα τιποτένιο στολίδι, εἶναι πολύτιμα μαγικά ἀντικείμενα, γιατί ὅταν ἔχεις στήν κατοχή σου πράγματα πού ἀνῆκαν στόν νεκρό, τήν οὐσία του δηλαδή, ὑποτάσσεις καί τό φάντασμά του. Τό καρφί ἀπό τή σταύρωση ἑνός ἐγκληματία, ἕνα κομμάτι ἐσωρούχου, ποτισμένο μέ αἷμα, ἕνα νύχι, ἀκόμα καί λίγο χῶμα ἀπό τόν τάφο, λίγες στάχτες ἤ ἕνα κομμάτι ξύλου ἀπό τή νεκρική πυρά ἀποτελοῦν θεῖα δῶρα. Μερικοί μάγοι δέν δίσταζαν, γιά τίς ἀνάγκες τῆς ἐπιχείρησης, νά συλήσουν τάφους καί νά κλέψουν πτώματα, γιά νά ἀποσπάσουν τέτοια πολύτιμα κατάλοιπα. Καί, σέ τελευταία ἀνάλυση, ἄν δέν ὑπάρχει διαθέσιμο πτῶμα, μπορεῖ κανείς νά τό κατασκευάσει. Ὁ Cumont[46] ἀναφέρει ὅτι, σύμφωνα μέ τόν Ζαχαρία τόν Σχολαστικό, στά τέλη τοῦ 5ου μ.Χ. αἰώνα, οἱ φοιτητές τῆς νομικῆς στή Βηρυτό ἀποπειράθηκαν, μιά νύχτα, νά σφάξουν στόν ἱππόδρομο ἕναν σκλάβο, γιά νά βοηθήσουν τόν κύριό του νά κατακτήσει μιά γυναίκα πού τοῦ ἀντιστεκόταν. Οἱ νεκρομάντεις πού ἀναφέρει ἐνίοτε ἡ λογοτεχνία προσπαθοῦσαν νά καλέσουν τά φαντάσματα τῶν νεκρῶν, γιά νά τούς ζητήσουν νά ἐμπνεύσουν ἤ νά τονώσουν ἐρωτικά αἰσθήματα, νά ὑποχρεώσουν ἄνδρες ἤ γυναῖκες νά παραδοθοῦν στά πάθη πού εἶχαν προκαλέσει. Ἄλλοτε, πάλι, περιορίζονταν στό νά τούς ζητήσουν μερικές πληροφορίες γιά τό μέλλον.

Οἱ τιμωροί ἀντλοῦν τή δύναμή τους ἀπό ὁρισμένους ἁπλούς νό-

μους πού διέπουν τό χῶρο τῆς μαγείας. Ὁ πρῶτος εἶναι ὁ νόμος τῆς συνάφειας, κατά τόν ὁποῖο τό μέρος ταυτίζεται μέ τό ὅλον. Ἕνα δόντι, ἕνα αὐτί, λίγο σάλιο ἤ λίγος ἱδρώτας ἀντιπροσωπεύουν συνολικά ἕνα πρόσωπο. Κατά τό νόμο αὐτόν, κάθε ἀντικείμενο περικλείει τή οὐσία τοῦ ὅλου στό ὁποῖο ἀνήκει.[47] Κάθε κόκαλο νεκροῦ περικλείει τό θάνατο, ὅπως κάθε φλόγα περικλείει τή φωτιά. Ἡ συνάφεια συνδέει ἐπίσης κάθε ἄνθρωπο μέ τούς συγγενεῖς του: ἐνεργώντας πάνω σέ κάποιον, ἐνεργεῖς πάνω σέ κάθε μέλος τῆς οἰκογένειάς του. Ὁ νόμος συνδέει ἐπίσης ἀνθρώπους καί ζῶα: «Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες», γράφει ὁ Marcel Mauss,[48] «σκέφτηκαν νά θεραπεύσουν ἀρρώστιες τῶν ματιῶν, μεταβιβάζοντας στούς ἀσθενεῖς τήν ὅραση μιᾶς σαύρας. Ἔφερναν τή σαύρα σέ ἐπαφή μέ πέτρες, πού θά χρησίμευαν σάν φυλαχτά, καί τήν τύφλωναν, πιστεύοντας ὅτι ἡ συγκεκριμένη αἴσθηση, κομμένη ἀπό τή ρίζα της, θά περνοῦσε στίς πέτρες, καί ἀπ' αὐτές, στούς κατόχους τῶν φυλαχτῶν». Ἀντιλαμβανόμαστε, λοιπόν, τόν πανικό τοῦ ρήτορα Λιβανίου, ὅταν διαπίστωσε, καθώς θά δοῦμε, πώς οἱ μαθητές του βασάνιζαν ἕνα σκαραβαῖο, τήν ὥρα τοῦ μαθήματος... Καί συνειδητοποιοῦμε τί φρίκη προκαλοῦσε ὁ ζωντανός πού εἶχε στήν κατοχή του λείψανο.

Δεύτερος νόμος τῆς μαγείας: ἡ συμπαθητική ἀναλογικότητα, πού ἐνεργεῖ κατά δύο τρόπους: κάθε πράγμα ἐπικαλεῖται τό ὅμοιό του ἤ ἐπιδρᾶ πάνω του. Ὁ Marcel Mauss περιγράφει, γιά τήν πρώτη περίπτωση, τήν ἑξῆς ἐπιχείρηση:[49] «Ὅταν, γιά νά τυφλώσουν ἕναν ἐχθρό, περνοῦσαν πρῶτα μιά τρίχα του ἀπό τό μάτι μιᾶς βελόνας πού εἶχε ράψει τρία σάββανα, καί τύφλωναν, κατόπιν, μέ αὐτήν τή βελόνα, ἕνα βάτραχο, ἡ τρίχα καί ὁ βάτραχος χρησιμεύουν διαδοχικά ὡς volt». Ὅσον ἀφορᾶ τή δεύτερη περίπτωση, ὁ Marcel Mauss ὑπενθυμίζει τό μύθο γιά τή θεραπεία τοῦ Ἰφίκλου:[50] «Μιά μέρα πού ὁ πατέρας του Φύλακος εὐνούχιζε χοίρους, ἀπείλησε τόν Ἴφικλο μέ τό ματωμένο του μαχαίρι. Ὁ νόμος τῆς συμπαθητικῆς ἀναλογίας προκάλεσε στειρότητα στόν Ἴφικλο, πού δέν μποροῦσε πιά νά ἀποκτήσει παιδιά. Ὁ μάντης Μέλαμπος, πού κλήθηκε νά τόν θεραπεύσει, τοῦ ἔδωσε νά πίνει, ἐπί δέκα συναπτές ἡμέρες, κρασί πού περιεῖχε τή σκουριά τοῦ μαχαιριοῦ πού ὁ Φύλακος εἶχε ἀφήσει καρφωμένο σέ ἕνα δέντρο. Τό μαχαίρι θά μποροῦσε, βέβαια, λόγῳ ἀναλογικότητας πάντοτε, νά ἐπιδεινώσει τήν κατάσταση τοῦ Ἰφίκλου. Λόγῳ τῆς ἀναλογικότητας ὅμως καί οἱ ἰδιότητες τοῦ Ἰφίκλου θά μποροῦσαν νά μεταβιβαστοῦν

στό μαχαίρι. Αὐτό τό ἐνδεχόμενο, πού περιορίζεται ἄλλωστε στήν πάθηση, ἐπιδιώκει ὁ Μέλαμπος. Καί, πράγματι, ἡ στειρότητα τοῦ βασιλιᾶ ἀπορροφᾶται ἀπό τήν εὐνουχιστική ἱκανότητα τοῦ ἐργαλείου». Οἱ διαταγές πού δίνει ὁ μάγος στόν τιμωρό-νεκρό, ὅσο παράξενες κι ἄν φαίνονται, ὑπαγορεύονται ἀπό αὐτούς τούς νόμους, πού μποροῦν πάντοτε νά δράσουν κατά τή μία ἤ τήν ἄλλη ἔννοια.

Συμπαραστάτες τῶν μάγων, οἱ «τιμωροί» νεκροί πρέπει νά προστατευθοῦν ἀπό ἐκείνους πού, γιά νά ἐνεργοποιήσουν τούς νόμους τῆς μαγείας, θά προσπαθοῦσαν νά συλήσουν τούς τάφους. Φοβερές κατάρες ἔχουν, λοιπόν, ὡς στόχο τούς τυμβωρύχους. Μιά ταφική κατάρα τῆς Νεοκαισαρείας, τοῦ Νικσάρ, ὅπως ἀποκαλεῖται σήμερα ἡ πόλη, πού βρέθηκε τό 1951 καί φυλάσσεται στό μουσεῖο τοῦ Τοκάτ, ἀποτελεῖ χαρακτηριστικό παράδειγμα τοῦ εἴδους:[51]

«Εἰς τό ὄνομα τῶν θεῶν, τῶν ἡρώων καί τῶν προγόνων σου: ὅποιος κι ἄν εἶσαι, ἐσύ πού κατέχεις αὐτή τή γῆ σήμερα, κι ἐσύ πού θά τήν ἀποκτήσεις ἀργότερα, κι ὅλοι ἐσεῖς πού τήν ἐπισκέπτεστε, μήν πειράξετε αὐτόν τόν τάφο, μήν καταστρέψετε οὔτε τή λίθινη κατασκευή οὔτε τόν τύμβο οὔτε τούς κίονες καί τά ἀγάλματα πού φέρουν!

»Ὅποιον θά προσπαθήσει νά κλέψει ἕνα ἀπό τά σώματα πού ἀναπαύονται ἐδῶ, ἤ νά καταστρέψει ὁποιοδήποτε τμῆμα τοῦ μνημείου, γκρεμίζοντας, θρυμματίζοντας, σπάζοντάς το σέ κομμάτια ἤ σβήνοντας μέ σφυρί τίς ἐπιγραφές του, ἡ πατρίδα του νά μήν τόν δέχεται, ἡ γῆ νά μήν τοῦ δίνει καρπούς, ἡ θάλασσα νά μήν εἶναι πιά γι' αὐτόν πλωτή, νά μήν ἀποκτήσει παιδιά ἀπό γυναίκα, κατά τούς νόμους τῆς φύσης. Ἄθλιος, νά πεθάνει ἄθλια, ξεριζωμένος, καί νά ἀφανιστοῦν τά παιδιά τῶν παιδιῶν του, τό γένος του, τό ὄνομά του, ἡ ἑστία τοῦ σπιτιοῦ του καί οἱ τάφοι τῶν προγόνων του, ἐνῶ θά τόν ἀκολουθοῦν καί θά τόν καταδιώκουν ὁ Ἥλιος, πού βλέπει τά πάντα, καί ὁ Ὀλύμπιος Δίας καί ὁ Πλούτωνας μέ τήν Περσεφόνη, τήν κόρη τῆς Δήμητρας, τά σκυλιά τῆς Ἀρτέμιδος-Ἑκάτης καί οἱ Ἐρινύες καί ἡ Δαῖρα καί ὁ χθόνιος Ἑρμῆς καί ἡ Ἀρά, ἡ ἀρχαιότερη τῶν θεοτήτων, καί ὅλοι οἱ ὑπόλοιποι θεοί πού μεριμνοῦν γιά τίς ἐνάρετες ψυχές καί τίς προσέχουν!

»Ἡ ἴδια κατάρα νά χτυπήσει κι ἐκεῖνον πού πρῶτος, ἤ ἐκείνους πού πρῶτοι, θά προστάξουν ἄλλους νά μετατοπίσουν ἤ νά καταστρέψουν ὁποιοδήποτε ἀπό τά πράγματα αὐτά, ἤ πού θά σχεδίαζαν κάτι τέτοιο, ἤ θά συνεργοῦσαν, ἤ θά βοηθοῦσαν μέ τά ἴδια τους τά χέρια!

»Ἐκεῖνος ὅμως πού τηρεῖ ἀναλλοίωτα τά παραδοσιακά ἤθη, πού τά τιμάει καί τά διαδίδει, ἄς γνωρίσει κάθε εἴδους εὐεργεσία, γιά τόν ἴδιο, τήν πατρίδα του, τό σπίτι του, τή μνήμη του καί τούς ἀπογόνους του, στούς αἰῶνες τῶν αἰώνων!»

Ὁ σεβασμός, ἀλλά καί ὁ φόβος πού ἐνέπνεαν οἱ νεκροί, δικαιολογοῦν τή βιαιότητα αὐτῆς τῆς κατάρας, πού δέν ἀποτελεῖ, ἄλλωστε, μοναδική περίπτωση. Πράγματι, πολλά στοιχεῖα της –δομή, λεξιλόγιο, ἀκόμη καί φράσεις ὁλόκληρες– τά ἔχει, ὅπως φαίνεται, δανειστεῖ ἀπό τίς περίφημες ἀρατικές ἐπιγραφές τοῦ Ἡρώδη τοῦ Ἀττικοῦ πού, μετά τό θάνατο τῶν πιό ἀγαπημένων του μαθητῶν, καί τῆς γυναίκας τοῦ Ρηγίλλης, ἀνήγειρε σέ πολλά κτήματά του, στήν Ἀττική, μνημεῖα στή μνήμη τους.[52]

Οἱ κατάρες αὐτές ἔχουν ὡς στόχο δύο εἰδῶν ἱεροσύλους: ἐκείνους πού κλέβουν λείψανα καί ἐκείνους πού καταστρέφουν τά ταφικά μνημεῖα. Τό κείμενο περιλαμβάνει τίς ἀπειλές πού περιέχει καί ἡ κατάρα τῶν ἐκπροσώπων τῆς Δελφικῆς Ἀμφικτυονίας ἐναντίον ἐκείνων πού θά τολμοῦσαν νά καλλιεργήσουν τήν κοιλάδα τῆς Κίρρας.[53] Μιά στήλη ἀπό τίς Ἀχαρνές διασώζει τό κείμενο τοῦ ὅρκου πού θεωρεῖται ὅτι ἔδωσαν οἱ Ἕλληνες, πρίν ἀπό τή μάχη τῶν Πλαταιῶν. Παρόμοιο εἶναι τό περιεχόμενο καί τῶν ὅρκων τοῦ 4ου ἤ τοῦ 3ου π.Χ. αἰώνα, ὅπως οἱ ὅρκοι τῆς Δρήρου, τῆς Ἰτάνου, τῆς Χερσονήσου τῆς Ταυρίδας ἤ τῆς Ἱεράπυτνας.[54] Ἐκφράσεις ἐξίσου βίαιες ἀπαντῶνται ἐπίσης καί στίς καταδεσμικές πινακίδες. Ὅσο γιά τόν Ἡρώδη τόν Ἀττικό, αὐτός θά ἐπαναλάβει πάνω στά μνημεῖα του τή γνωστή, προαιώνια ἀρά: «Ἡ γῆ νά μήν τοῦ δίνει πιά καρπούς! Ἡ θάλασσα νά πάψει νά εἶναι πλωτή γι' αὐτόν! Νά 'χει ἄθλιο τέλος, κι αὐτός καί ὅλη ἡ γενιά του!» Ἀλλά, γιά τήν προστασία τῶν νεκρῶν, καμία φράση δέν φαίνεται ἀρκετά σκληρή: καταριοῦνται τίς γυναῖκες, λόγου χάρη, νά γεννήσουν τέρατα, δυστυχία σκληρότερη καί ἀπό τή στειρότητα. Οἱ φοβερές αὐτές ἀπειλές ἀραδιάζονται μέ ἕνα εἶδος λύσσας, πού ἀποτελεῖ τελικά τό ἰδιαίτερο ὕφος τῶν μαγικῶν κειμένων. Δέν ἀρκεῖ πού θά χαθεῖ ὁ ἱερόσυλος, οἱ ἀπόγονοί του καί ὅλο του τό γένος, πρέπει ἀκόμη νά ξεχαστεῖ τό ὄνομά του, νά καταστραφεῖ ἡ ἑστία τοῦ σπιτιοῦ του, τό κέντρο δηλαδή τῆς οἰκιακῆς λατρείας καί ἀναγνωριστικό γνώρισμα τῆς ὕπαρξης τῆς οἰκογένειας, νά ἐξαφανιστοῦν οἱ τάφοι τῶν προγόνων του. Ἡ οἰκογένεια, ἡ φυλή, ἡ πόλη θεωροῦνται ἀλληλέγγυες πρός τόν ἐγκληματία.

Οἱ δεσμοί μέ τούς νεκρούς καί ὁ σεβασμός πρός αὐτούς ἀναδεικνύονται, ὅμως, ἰδιαίτερα στήν ἐπιγραφή τῆς Νεοκαισαρείας, μέ τήν ἀκολουθία τῶν θεῶν πού ἀναλαμβάνουν τήν προστασία τοῦ τάφου. Πρῶτος, ὁ Ἥλιος, πού βλέπει τά πάντα καί καλεῖται συχνά νά ἀντιμετωπίσει τούς ἐγκληματίες. Στή Μικρά Ἀσία παρακαλοῦσαν συχνά τόν Ἥλιο καί τή Σελήνη νά προστατέψουν τούς τάφους. Τό «Ἥλιε, κοίτα!» ἦταν συνηθισμένη ἐπίκληση κατά τοῦ ἐγκλήματος. Ἀκολουθεῖ ὁ Ὀλύμπιος Δίας, γιατί αὐτός ἐγγυόταν τήν τήρηση τῶν ὅρκων. Ὁ Πλούτων καί ἡ Κόρη παρεμβαίνουν εἰδικά γιά τήν ἐκδίκηση προσφιλοῦς νεκροῦ πού δολοφονήθηκε. Στούς «καταδέσμους», οἱ θεοί πού ἀναφέρονται συχνότερα εἶναι, ἐκτός ἀπό τόν Πλούτωνα μέ τήν Κόρη καί τή Δήμητρα, ἡ Περσεφόνη, ἡ Ἑκάτη, ὁ Ἑρμῆς καί οἱ Ἐρινύες. Τί φρουρά, ἀλήθεια, γιά ἕναν τάφο! Στό συγκεκριμένο ὅμως κείμενο, παρουσιάζει ἐνδιαφέρον ἡ ἀναφορά τῆς Ἀρτέμιδος-Ἑκάτης, γιατί ἡ Ἑκάτη εἶναι ἡ κατεξοχήν θεά τῆς μαγείας: συνοδεύεται ἀπό στίφη φαντασμάτων πού ἀλαλάζουν, καί ἡ ἄφιξή της χαιρετίζεται ἀπό τά κολασμένα γαυγίσματα τῶν σκυλιῶν. Οἱ Ἐρινύες συνδυάζονται φυσικά μέ τά σκυλιά τῆς Ἑκάτης καί θεωροῦνται προστάτιδες τῶν τάφων. Ἡ ἐπιγραφή ἀναφέρει κατόπιν τόν Ἑρμῆ καί τή Δαῖρα. Ὁ χθόνιος Ἑρμῆς εἶναι ὁ ψυχοπομπός τοῦ ἄλλου κόσμου, ὁ ἀγγελιαφόρος πού μεταφέρει στούς ἄλλους χθόνιους θεούς τίς ἐπικλήσεις τῶν ἀνθρώπων νά πάρουν ἐκδίκηση γιά κάποιο φόνο. Ἡ παρουσία του συνεπῶς, πλάι στούς νεκρούς, εἶναι φυσική. Περισσότερο μυστηριώδης εἶναι ἡ Δαῖρα, θεά τῆς γονιμότητας, ἀλλά, ταυτόχρονα, καί τοῦ ἄλλου κόσμου. Σύμφωνα μέ μερικά κείμενα, εἶναι ἀδερφή τῆς Στυγός. Ἡ ἐπιγραφή τῆς Νεοκαισαρείας τήν συνδέει λοιπόν μέ τίς Ἐρινύες καί τά οὐρλιαχτά τῶν σκυλιῶν τῆς ἀκολουθίας τῆς Ἑκάτης, πού ἀπομάκρυναν ὅσους προσπαθοῦσαν νά συλήσουν τούς τάφους.

Ὅλη αὐτή ἡ θεϊκή στρατιά πού ἐπιστρατεύεται γιά τήν προστασία τῶν νεκρῶν μᾶς δίνει τό μέτρο τῆς σημασίας της. Οἱ νεκροί δέν εἶναι λοιπόν μόνον οἱ περισσότεροι καί ἰσχυρότεροι, εἶναι καί οἱ προσφιλέστεροι. Καί ὅπως οἱ νόμοι τῆς πόλης ὑποχρέωναν τά παιδιά νά ἐξασφαλίζουν τούς γέροντες γονεῖς τους, ἔτσι καί ἡ συντήρηση καί ἡ φύλαξη τῶν τάφων ἀποτελοῦν ἀπαράβατο κανόνα. Ἡ πόλη πού δέν θά τιμοῦσε τούς νεκρούς της, θά προκαλοῦσε τήν γενική κατακραυγή καί τή θεία δίκη. Ὁ πολίτης πού δέν θά μεριμνοῦσε γιά τούς τάφους τῶν συγγενῶν του, θά ἐξοβελιζόταν ἀπό τήν κοινωνία. Ἡ ἑλληνική

πόλη νιώθει φρίκη γι' αὐτούς πού χάνονται στή θάλασσα καί μένουν ἄταφοι. Γι' αὐτόν τό λόγο καί τιμωρήθηκαν οἱ στρατηγοί, παρά τή νίκη τους, ἐπειδή μετά τή ναυμαχία στίς Ἀργινοῦσες, τό 406 π.Χ., δέν κατάφεραν, λόγῳ τῆς καταιγίδας, νά ἀνασύρουν ἀπό τή θάλασσα τά πτώματα τῶν πνιγμένων πολεμιστῶν, ὅπως ὑπενθυμίζει ὁ Λυσίας στόν *Κατά Ἐρατοσθένους* λόγο του.

Οἱ νεκροί, καθώς θεωροῦνται μαγικά πνεύματα, παραμένουν λοιπόν προσκολλημένοι στόν κόσμο τῶν ζωντανῶν. Ἡ ὀνομασία μητρῶοι καί πατρῶοι δαίμονες ἀποδεικνύει περίτρανα τήν οἰκογενειακή ἀλληλεγγύη πού ἐπεκτείνεται πέρα ἀπό τό θάνατο. Ὁ Marcel Mauss[55] γράφει, ἀναφερόμενος στήν ἑλληνική μαγεία: «Οἱ νεκροί εἶναι μαγικά πνεύματα, εἴτε γιατί εἶναι γενική ἡ πεποίθηση πώς διαθέτουν μαγικές δυνάμεις εἴτε λόγῳ τῶν ἰδιαίτερων χαρακτηριστικῶν τους, πού τούς ἐξασφαλίζουν εἰδική θέση στόν κόσμο τῶν φαντασμάτων, ἔναντι τῶν ἄλλων θρησκευτικῶν ὄντων». Ἀπό τήν ἄποψη αὐτή, τά διαχωριστικά ὅρια ἀνάμεσα στή μαγεία καί τή θρησκεία εἶναι συγκεχυμένα. Γι' αὐτό «τά ἑλληνικά μαγικά κείμενα ἀναφέρουν πληθώρα αἰγυπτίων θεῶν, πότε μέ τό αἰγυπτιακό καί πότε μέ τό ἑλληνικό τους ὄνομα, θεούς τῶν Ἀσσυρίων ἤ τῶν Περσῶν, τόν Ἰεχωβά μέ ὅλη τήν ἀκολουθία του ἀπό ἀγγέλους καί ἑβραίους προφῆτες, θεούς δηλαδή τελείως ξένους πρός τόν ἑλληνικό πολιτισμό», ὅπως παρατηρεῖ, ξανά, ὁ Marcel Mauss.[56]

Αὐτή ἡ δύναμη τῶν νεκρῶν δικαιολογεῖ καί τή δύναμη τῶν λέξεων, τῶν ἁπλούστατων ἐνίοτε λέξεων, πού χαράσσονται στίς ἐπιτύμβιες στῆλες. Ὅπως στή μαγεία, ἔτσι καί στό θάνατο, τό ὄνομα ἀποτελεῖ τό πρωταρχικό στοιχεῖο ἀναγνώρισης. Στήν *Ὀδύσσεια* (θ, 552-554), ὁ Ἀλκίνοος τονίζει στόν Ὀδυσσέα:

Κανείς δέν ἔμεινε ἀνομάτιστος ποτέ ἀπ' τούς ἀνθρώπους,
κάν ἀχαμνόσογος κάν ἄρχοντας, στόν κόσμο μιά καί 'βρέθη.[57]

Γι' αὐτό, τή μέρα τοῦ θανάτου του, κάθε Ἕλληνας θέλει νά χαραχθοῦν, πάνω στή μαρμάρινη ἤ ἀσβεστολιθική ἐπιτύμβια στήλη πού σημαδεύει τό ὅριο τῆς ζωῆς του, ἀλλά καί τήν αἰωνιότητα τοῦ θανάτου, τουλάχιστο τό ὄνομά του καί τό ὄνομα τοῦ πατέρα του. Ὅπως διαβάζουμε στήν *Ἰλιάδα* (Ρ, 434-435):

Μόν' ὅπως ἡ κολόνα ἀσάλευτη κρατιέται, πού τή στῆσαν
ὀρθή, στόν τάφο ἑνοῦς πού πέθανε γιά καί γυναίκας πάνω.

Κάτω, στόν Ἅδη, σαλεύουν οἱ περιπλανώμενες ψυχές. Ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος ἔγραφε,[58] ἀναφερόμενος στούς Πυθαγορείους: «Ἐπιστάτης τῶν ψυχῶν εἶναι ὁ Ἑρμῆς. Ἀποκαλεῖται "ὁδηγός", "περασάρης" καί "χθόνιος", γιατί αὐτός ἀκριβῶς τίς παραλαμβάνει, μόλις βγοῦν ἀπό τό σῶμα, καί τίς ὁδηγεῖ στόν Ἅδη, πέρα ἀπό τίς γήινες ἐκτάσεις καί τά βάθη τῆς θάλασσας. Κι ἄν οἱ ἐνάρετες ψυχές ὁδηγοῦνται στά ὑψηλότερα μέρη, οἱ ἁμαρτωλές δέν τίς πλησιάζουν, οὔτε συναναστρέφονται μεταξύ τους, ἀλλά ἀλυσοδένονται ἀπό τίς Ἐρινύες σέ μέρη ἀπροσπέλαστα. Ὁ αἰθέρας, ἄλλωστε, εἶναι γεμάτος ψυχές. Ὑποθέτουμε πώς πρόκειται γιά δαίμονες καί ἥρωες. Αὐτές οἱ ψυχές στέλνουν τά ὄνειρα στούς ἀνθρώπους, τούς οἰωνούς τῆς ἀρρώστιας ἤ τῆς ὑγείας. Καί σ' αὐτές ἀπευθύνονται, ὄχι μόνο γιά τούς ἀνθρώπους μά καί γιά τά κοπάδια καί τά ζῶα, οἱ καθαρμοί καί οἱ θυσίες πού ἔχουν σκοπό νά ἀπομακρύνουν τίς συμφορές. Τό ἴδιο καί οἱ μαντεῖες κάθε εἴδους, οἱ ἐπικλήσεις καί ὅλες οἱ ἀνάλογες ἱεροπραξίες».

^ ^ ^ ^

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Λογοτεχνία καὶ μαγεία

^ ^ ^ ^

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI

ΟΙ ΠΟΙΗΤΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΜΑΓΙΣΣΕΣ

Οἱ ἐπιχειρήσεις μαγείας, ἀπό τήν ἴδια τους τή φύση, δέν προσφέρονταν γιά πολλές περιγραφές καί ἑρμηνεῖες. Ἡ ἀπόλυτη μυστικότητα ἀποτελοῦσε τόν κανόνα, καί τά ζητήματα πού ἀπασχολοῦσαν τούς μάγους ἦταν τόσο σοβαρά πού δέν ἄφηναν περιθώρια γιά λογοτεχνική ἀπόδοση. Ἡ διακριτικότητα λοιπόν πού χαρακτηρίζει τά κείμενα δέν πρέπει νά μᾶς ὁδηγήσει στό συμπέρασμα πώς ἡ μαγεία ἔπαιζε ἀσήμαντο ρόλο στόν ἑλληνικό πολιτισμό. Ἀντιθέτως. Μυστική καί ἐντελῶς προσωπική ὑπόθεση, ἡ μαγεία ἀπέφευγε τό λόγο, ξέφευγε ἀπό κάθε συζήτηση. Οἱ ἕλληνες συγγραφεῖς πού ἀσχολήθηκαν μαζί της παραιτήθηκαν ἀπό κάθε προσπάθεια ἀναλύσεως καί, κυρίως, ἀπό κάθε ἀπόπειρα διαδόσεώς της. Ὁ «ἐλεύθερος λόγος» εἶχε, καί αὐτός, τά ὅριά του! Γι' αὐτό καί τά φιλολογικά αὐτά κείμενα, ἐλάχιστα, ἀλλά γι' αὐτό ἀκριβῶς τόσο σημαντικά, πρέπει νά προσεχθοῦν ἰδιαίτερα. Οἱ ποιητές, ἀλλά ἐπίσης οἱ ἱστορικοί, οἱ φιλόσοφοι καί οἱ ρήτορες, ἀκόμη καί μερικοί μυθιστοριογράφοι, ἀφέθηκαν σέ ὁρισμένες ἐκμυστηρεύσεις, οἱ ὁποῖες μᾶς προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες καί μᾶς βοηθοῦν νά κατανοήσουμε καλύτερα τά μαγικά κείμενα, ἐκεῖνα τά «ξόρκια», πού μᾶς φαίνονται τελείως ἀταίριαστα μέ ἕναν πολιτισμό φημισμένο γιά τόν ὀρθολογισμό του.

Οἱ ποιητές, πού ἐκφράζονται πιό ἐλεύθερα, πού ἐλέγχονται λιγότερο ἀπ' ὅσο οἱ συγγραφεῖς, πού εἶναι πιό ἄμεσα ἐνταγμένοι στήν καθημερινή ζωή τῆς πόλης, ἀποδεικνύονται περισσότερο εὔγλωττοι ἀπό ἐκείνους, ἀλλά καί, ταυτόχρονα, πιό ἐπιφανειακοί. Δέν φέρνουν στό προσκήνιο παρά μάγισσες, πράγμα πού θέτει ἕνα γενικότερο πρόβλημα. Ὑπογραμμίσαμε ἤδη πώς, στήν ἀρχαία ἑλληνική πόλη, οἱ γυναῖκες δέν συμμετεῖχαν στή δημόσια ζωή καί ἀνῆκαν στόν κόσμο τῶν ἀποκλεισμένων, ἐκείνων πού ζοῦσαν στό περιθώριο της. Ἀδυνατώντας νά ἐκφραστοῦν στό φῶς καί στή δημοσιότητα τοῦ ἐπίσημου βήματος, περιορίστηκαν στή μοναξιά καί στή σκιά τῶν νεκροταφείων, διάλεξαν τά μακρινά καί δυσπρόσιτα τρίστρατα, γιά νά προκαλέσουν τίς μαγικές παρεμβάσεις πού ἐπιδίωκαν, ἀφοῦ ἡ κοινωνία τῶν ἐλεύθερων πολιτῶν δέν δεχόταν νά ἀκούσει τά προβλήματά τους.

Τό ἐάν ἡ μαγεία ἀποτελεῖ, γιά τήν ἑλληνική ποίηση, ἀποκλειστικά γυναικεία ὑπόθεση, αὐτό ὀφείλεται σέ μιά γενικότερη πεποίθηση πού πολύ εὔστοχα ἀνέλυσε ὁ Marcel Mauss. Ἀφοῦ ἐξήγησε πρῶτα γιατί οἱ νεκροί συνθέτουν ξεχωριστό κόσμο, ἀπό τόν ὁποῖο οἱ μάγοι ἀντλοῦν τίς κακοποιές δυνάμεις τους, ὁ ἀνθρωπολόγος συμπληρώνει:[1] «Γιά τούς ἴδιους λόγους καί οἱ γυναῖκες, πού θεωρητικά κατέχουν τόσο σημαντική θέση στή μαγεία, χαρακτηρίστηκαν μάγισσες καί προικισμένες μέ ὑπερφυσικές δυνάμεις, ἐξαιτίας τῆς ἰδαιτερότητας τῆς κοινωνικῆς τους θέσης. Θεωροῦνται ποιοτικά διαφορετικές ἀπό τούς ἄνδρες καί προικισμένες μέ εἰδικές ἰδιότητες: τά ἔμμηνα, οἱ μυστηριώδεις ἐκδηλώσεις τοῦ φύλου καί τῆς κύησης, δέν εἶναι παρά τά ἐξωτερικά γνωρίσματα τῶν ἰδιοτήτων πού τούς ἀποδίδονται. Ἡ κοινωνία, ἡ ἀνδρική κοινωνία, τρέφει ἀπέναντί τους ἰσχυρά κοινωνικά αἰσθήματα, πού καί ἐκεῖνες, ἀπό τή μεριά τους, σέβονται καί συμμερίζονται. Ἔτσι θεμελιώνεται ἡ νομική τους ὑπόσταση, καί ἰδιαίτερα ὁ διαφορετικός ἤ ὑποδεέστερος θρησκευτικός τους ρόλος. Ἔτσι ὅμως ἀκριβῶς τούς παραχωρεῖται καί ὁ τομέας τῆς μαγείας, πού τούς χαρίζει θέση ἀντίστροφη ἀπό αὐτήν πού κατέχουν στό θρησκευτικό ἐπίπεδο. Οἱ γυναῖκες ἀποπνέουν διαρκῶς κακοήθεις ἐπιρροές. Νιρτίρ χί στρί, «ἡ γυναίκα εἶναι ὁ θάνατος», λένε τά ἀρχαῖα βραχμανικά κείμενα (*Μαιτραγιάνι σαμχίτα* I, 10, 11). Ἡ ἀθλιότητα κι ἡ μαγεία. Οἱ γυναῖκες ἔχουν τό κακό μάτι. Ἰδού λοιπόν γιατί, κι ἄν ἀκόμα ἡ δραστηριοποίηση τῶν γυναικῶν στό χῶρο τῆς μαγείας δέν εἶναι τόσο σημαντική ὅσο τήν θεωροῦσαν οἱ ἄνδρες, εἶναι ὅμως ὁπωσδήποτε πιό αἰσθητή ἀπ' ὅσο στό θρησκευτικό πεδίο».

Ὁ Ὅμηρος, πατέρας κάθε εἴδους ποίησης, μᾶς προσφέρει ὁλόκληρη πινακοθήκη ἀπό μάγισσες πού τεκμηριώνουν τόν κανόνα. Ἡ ξανθή Ἀγαμήδη, ἡ Ἑλένη τῆς Σπάρτης, ἡ Κίρκη μέ τίς ὄμορφες πλεξοῦδες, ἡ «σαγηνεύτρα» Καλυψώ εἶναι οἱ πρῶτες μάγισσες τῆς ἑλληνικῆς ποίησης. Οἱ διαφορετικές τους προσωπικότητες παρουσιάζουν ὡστόσο ἀρκετά κοινά σημεῖα ὥστε νά σκιαγραφοῦν τήν προσωπογραφία τῆς ἀρχαίας μάγισσας.

Οἱ μάγισσες τοῦ Ὁμήρου

Γιά τή «λιόξανθη Ἀγαμήδη», πού ἀναφέρεται στήν *Ἰλιάδα* (Λ, 739-741), ὁ Ὅμηρος μᾶς μεταφέρει λόγια τοῦ Νέστορα. Ὁ ἥρωας αὐτός διηγεῖται πώς σκότωσε τόν Μούλιο, ἥρωα τῶν Ἐπειῶν, λαοῦ τῆς Ἤλιδας πού εἶχε ἡγέτη τόν Ἐπειό, τόν κατασκευαστή τοῦ Δούρειου Ἵππου. Ἀναφερόμενος λοιπόν στό θύμα του, ὁ Νέστορας δηλώνει:

Πρῶτος ἐγώ τόν Μούλιο σκότωσα, τρανό κονταρομάχο,
καί πῆρα τά μονόνυχα ἄτια του. Γαμπρός τοῦ Αὐγεία λογιόταν,
κι εἶχε τήν πιό μεγάλη κόρη του, τή λιόξανθη Ἀγαμήδη,
πού κάτεχε ὅσα βγαίνουν βότανα στῆς γῆς τά πλάτη ἐπάνω.[2]

Τό μόνο λοιπόν πού μᾶς λέει ὁ Ὅμηρος γιά τήν Ἀγαμήδη εἶναι ὅτι ἦταν εἰδική στά μαγιοβότανα, καί ξέρουμε πώς αὐτά τά φάρμακα μποροῦσαν ἐπίσης νά εἶναι δηλητήρια. Ἡ μάγισσα αὐτή κάνει λοιπόν μιά φευγαλέα ἐμφάνιση, καί δέν ἀφήνει πίσω της παρά τήν εἰκόνα τῆς ὄμορφης ξανθομαλλούσας.

Στήν *Ὀδύσσεια* (δ, 219-232) εἶναι ἡ σειρά τῆς Ἑλένης νά χρησιμοποιήσει τίς φαρμακευτικές της γνώσεις γιά νά ἀνακουφίσει τή θλίψη τοῦ Τηλεμάχου, πού ἔχει φθάσει ὥς τό παλάτι τοῦ Μενελάου, ἀναζητώντας τόν πατέρα του, τόν Ὀδυσσέα:

Καί τότε ἡ Ἑλένη ἄλλα στοχάστηκε, τοῦ γιοῦ τοῦ Κρόνου
ἡ κόρη.
Κάποιο βοτάνι ἐπῆρε κι ἔριξε μές στό κρασί πού ἐπίναν,
ξαρρωστικό τοῦ πόνου, ἀνέχολο, λησμονικό τῆς πίκρας
μές στό κροντήρι σάν τό σύσμιγαν καί τό 'πινε κανένας

ἀπ' τήν αὐγή ὥς τό βράδυ θά 'μενε μέ ἀδάκρυτα τά μάτια,
ἀκόμα κι ἄν τυχόν τοῦ πέθαιναν μητέρα καί πατέρας
τό γιό του ἀκόμα γιά τ' ἀδέρφι του μπροστά του ἐκεῖ ἄν σκοτῶναν
μέ τό χαλκό, καί μέ τά μάτια του τά ἴδια ἄν θωροῦσε ἐκεῖνος.
Τέτοιας λογῆς βοτάνια φύλαγε θαυματουργά ἡ Ἑλένη,
ξαρρωστικά. Τά 'χε ἀπ' τήν Αἴγυπτο, τῆς Πολύδαμνας δῶρο,
τῆς γυναικός τοῦ Θῶνα. Ἀρίφνητα φυτρώνει ἡ γῆς κεῖ πέρα,
μισά ξαρρωστικά, ἀξεδιάλεχτα, μισά φαρμακωμένα.
Ἐκεῖ γιατρός εἶναι καθένας τους, καί τούς ἀνθρώπους ὅλους
περνοῦν στήν τέχνη αὐτή, τί ἡ φύτρα τους ἀπ' τόν Παιηόνα σέρνει.[3]

Χώρα τῆς μαγείας, ἡ Αἴγυπτος εἶναι ἐπίσης πατρίδα τῆς ἰατρικῆς, καί ὁ Παίων εἶναι ὁ θεός πού θεραπεύει, χρησιμοποιώντας βοτάνια. Ὁ Ἡρόδοτος[4] ἀναφέρει τό νηπενθές καί τό ἄχολον, βότανα πού χρησιμοποιεῖ καί ἡ Ἑλένη γιά νά «καταπραΰνει τόν πόνο» καί νά «ἐμποδίσει τή χολή», ὅπως ὑποδηλώνουν τά ὀνόματα τους.

Τό ὁμηρικό ἔπος χαρακτηρίζει τήν Ἑλένη «κόρη τοῦ Δία», ἀμέσως πρίν νά περιγράψει πῶς περιέθαλψε τόν Τηλέμαχο. Πρόκειται γιά διακριτικό τρόπο ὑπογράμμισης τοῦ σχεδόν θεϊκοῦ χαρακτήρα τῶν θεραπευτικῶν ἱκανοτήτων. Τό ἴδιο, μιλώντας γιά ἄλλη μάγισσα, στήν ὁποία μάλιστα ἀφιερώνει πολλούς στίχους, ἐπισημαίνει ὅτι εἶναι κόρη τοῦ Ἥλιου καί μιᾶς Ὠκεανίδας νύμφης: πρόκειται γιά τήν Κίρκη (*Ὀδύσσεια* κ, 138-139).

Ἡ Κίρκη ἐμφανίζεται στή ραψωδία η, στ. 446-448 τῆς *Ὀδύσσειας*, μέ φευγαλέο ἀλλά χαρακτηριστικό τρόπο. Ὁ Ὀδυσσέας παραλαμβάνει, ἀπό τά χέρια τῆς Ἀρήτης, τῆς γυναίκας τοῦ βασιλιᾶ τῶν Φαιάκων Ἀλκινόου, ἕνα κιβώτιο γεμάτο πολύτιμα δῶρα. Ἡ βασίλισσα τόν συμβουλεύει νά ἀσφαλίσει τό σκέπασμά του, δένοντάς το μέ κόμπο πού θά ἀπέκλειε κάθε ἀπόπειρα κλοπῆς. Κι ὁ ποιητής προσθέτει:

Τά λόγια τοῦτα ὁ θεῖος, πολύπαθος σάν ἄκουσε Ὀδυσσέας,
πῆρε καί σφάλισε τό σκέπασμα καί μέ πιδέξιο κόμπο,
πού τοῦ 'χε μάθει ἡ Κίρκη κάποτε, μεμιᾶς τό σφιχτοδένει.[5]

Ἡ παρατήρηση αὐτή ἔχει τή σημασία της, γιατί ἡ τέχνη τοῦ ἕλληνα

μάγου ἔγκειται ἀκριβῶς στή γνώση τῶν «καταδέσμων». Ἡ Κίρκη παρουσιάζεται, ἄλλωστε, ὡς δεινή ὑφάντρα, πράγμα πού ἀποδεικνύει τήν ἱκανότητά της στό πλέξιμο τῶν νημάτων. Ὁ Ὀδυσσέας διέτρεχε λοιπόν σοβαρότατο κίνδυνο, ὅταν ἡ Κίρκη προσπαθοῦσε νά τόν κρατήσει ὅμηρο «στό παλάτι τῆς Αἴας» (*Ὀδύσσεια* ι, 31-32).

Ποῦ ὅμως κατοικεῖ ἡ Κίρκη, καί ἀπό ποῦ ἔρχεται; Ὁ ποιητής τό διευκρινίζει (ὅ. π., κ, 139-149), στό σημεῖο ὅπου ὁ Ὀδυσσέας, μετά τίς περιπέτειές του στή χώρα τῶν Λαιστρυγόνων, παραπλέει τίς ἰταλικές ἀκτές γιά νά προσορμιστεῖ στό νησί τῆς Αἴας:

Κι ἀνοίξαμε πανιά καί φύγαμε μέ πικραμένα σπλάχνα,
ἐμεῖς γλιτώνοντας τό θάνατο, χωρίς τούς συντρόφους μας.
Σ' ἕνα νησί κατόπι ἐφτάσαμε, τήν Αἴα. Κεῖ πέρα ἡ Κίρκη
ζοῦσε, θεά τρανή, ὡριοπλέξουδη καί μέ ἀνθρωπίσιο λάλο,
κι ὁμόσπλαχνη ἀδερφή τοῦ πίβουλου τοῦ Αἰήτη, τί κι οἱ δυό τους
τήν Πέρση κάτεχαν γιά μάνα τους, τοῦ Ὠκεανοῦ τήν κόρη.[6]

Ἡ μάγισσα Κίρκη, λοιπόν, πού παίζει τόσο σημαντικό ρόλο στό μύθο τῶν Ἀργοναυτῶν, εἶναι ἀδελφή τοῦ βασιλιᾶ τῆς Κολχίδας, τοῦ φύλακα τοῦ Χρυσόμαλλου Δέρατος, καί θεία μιᾶς ἄλλης μάγισσας, τῆς Μήδειας. Καί οἱ δυό αὐτές μάγισσες θά προσπαθήσουν νά ἱκανοποιήσουν, μέ μάγια, τίς ἐρωτικές τους ἐπιθυμίες.

Οἱ σύντροφοι τοῦ Ὀδυσσέα ἀνακαλύπτουν σέ μιά μικρή κοιλάδα τό «πετροπελεκητό» παλάτι τῆς Κίρκης, («ξεστοῖσιν λάεσσι») καί βλέπουν νά τούς προϋπαντοῦν χαρούμενοι λύκοι καί λιοντάρια. Πρόκειται γιά ἄνδρες τούς ὁποίους ἡ θεά εἶχε μαγέψει μέ βότανα καί εἶχε μεταμορφώσει σέ ἄγρια θηρία[7]... Ὄρθιοι, μπροστά στήν πόρτα τοῦ σπιτιοῦ, οἱ νεοφερμένοι «ἄκουαν πού μέ γάργαρη φωνή τραγούδαε ἡ Κίρκη μέσα, μεγάλο ὡς ὕφαινε κι ἀθάνατο πανί». Ὁ σύντροφος τοῦ Ὀδυσσέα Πολίτης, γοητευμένος ἀπό αὐτήν τή φωνή, καλεῖ τήν οἰκοδέσποινα. Κι ἡ Κίρκη:[8]

Τίς θύρες ἄνοιξε τίς λιόφωτες μέ βιάση, κι ὅπως ἐβγῆκε,
τούς κάλεσε νά μποῦν. Ἀνήξεροι τήν ἀκολουθῆξαν ὅλοι,
καί μόνο ὁ Εὐρύλοχος ἀπόμεινε, τί ὀσμίστη κάποιο δόλο.
Κι ὡς τούς συνέμπασε, τούς ἔδωκε σκαμνιά, θρονιά νά κάτσουν,
καί σέ κρασί ἀπ' τήν Πράμνη ἀνάδευε μαζί τυρί ξυσμένο,

μέλι ξανθό καί κριθαράλευρο, καί μέσα ἐκεῖ τούς ρίχνει
κακά βοτάνια, τήν πατρίδα τους γιά πάντα νά ξεχάσουν.
Κι ὥς τούς τό κέρασε καί τό ἄδειασαν, σέ μιά στιγμή τούς δίνει
μιά μέ τό ραβδί της, καί τούς ἔκλεισε στά χοιρομάντρια μέσα.
Χοίρου κορμί ἀποχτῆσαν ὅλοι τους, φωνή, κεφάλι, τρίχες,
μόνο πού κράτησαν ἀθόλωτο τό νοῦ τους ὡς καί πρῶτα.
Κι ἐκεῖ πού μαντρισμένοι ἐμύρουνταν, ἡ Κίρκη, γιά νά φᾶνε
ἔριξε κράνα, πρινοβέλανα μπροστά τους καί βαλάνια,
τί ἄλλη τροφή οἱ χαμοκοιτάμενοι δέ συνηθοῦνε χοῖροι.[9]

Τίποτε, ἀλήθεια, δέν λείπει ἀπό αὐτό τό μαγικό ἐγχείρημα: σαγηνευτική φωνή, μαγικό ποτό καί μαγικό ραβδί, ταχύτητα στή σύλληψη καί τήν ἐκτέλεση τῆς μαγγανείας.

Ὁ Ὀδυσσέας πληροφορεῖται ἀπό τόν Εὐρύλοχο τήν παράξενη περιπέτεια τῶν συντρόφων του καί ἀποφασίζει νά τούς ἐλευθερώσει. Συναντάει, εὐτυχῶς, τόν θεό Ἑρμῆ, πού ἔχει πάρει τή μορφή νεαροῦ ἄνδρα, κι αὐτός τοῦ δίνει ἕνα ἀντίδοτο γιά νά ἐξουδετερώσει τά μάγια τῆς Κίρκης (*Ὀδύσσεια* κ, 275-311). Καί ὁ Ἑρμῆς κρατάει στό χέρι ἕνα χρυσό ραβδί. Εἶναι νέος, ὡραῖος, καλός καί πρόθυμος νά βοηθήσει τόν Ὀδυσσέα. Στήν ἀρχή προσπαθεῖ νά τόν καθησυχάσει:[10]

Ὡστόσο θέλω ἀπ' τά βάσανα νά σέ γλιτώσω τοῦτα.
Νά πάρε αὐτό τό καλοβότανο καί κράτα το στῆς Κίρκης
σά μπεῖς, νά σκέπει τό κεφάλι σου, κακηώρα νά μή σέ 'βρεῖ.
Τίς πονηριές τῆς Κίρκης ἄκουσε μιάν ἄκρη ὥς ἄλλη τώρα:
Πιοτό θά σοῦ ἑτοιμάσει, βάζοντας κακά βοτάνια μέσα,
μά κι ἔτσι ἐσένα δέ θά πιάσουνε τά μάγια, δέ θ' ἀφήσει
τό καλοβότανο πού σοῦ 'δωκα. Νά σοῦ τά πῶ ὅμως ὅλα:
Μόλις ἡ Κίρκη πάρει τό μακρύ ραβδί της καί σέ κρούσει,
γοργά τό κοφτερό ξεγύμνωσε σπαθί ἀπ' τό μερί σου
κι ἀπά στήν Κίρκη χίμα, ὡς νά 'θελες νά πάρεις τή ζωή της.
Κι αὐτή θά φοβηθεῖ. Σάν ἔπειτα σοῦ πεῖ νά κοιμηθεῖτε,
πιά τῆς θεᾶς τόν ἔρωτα ἐσύ μήν τόν ἀρνεῖσαι, ἄν θέλεις
νά λευτερώσει τούς συντρόφους σου καί νά γνοιαστεῖ καί σένα.
Μά τόν τρανό τῶν τρισμακάριστων ν' ἀμώσει πές της ὅρκο,
πώς δέ θά βάλει πιά ἄλλο κακό γιά σέ στό νοῦ της,
Νά μή σοῦ πάρει ἀντρειά καί δύναμη, σά γυμνωθεῖς ὀμπρός της.

Αὐτά εἶπε ὁ Ἀργοφονιάς. Τό βότανο μετά ἀνασπᾶ ἀπ' τό χῶμα,
κι' ὅπως μοῦ τό 'δωκε, μοῦ ξήγησε καί ποιά τά φυσικά του:
ἡ ρίζα μελανιά, μά κάτασπρος ὁ ἀνθός του, σάν τό γάλα.
Μῶλυ οἱ θεοί τό λένε. Δύσκολο θνητός νά τ' ἀνασπάσει
ἀπό τή γῆς, μονάχα ἀθάνατοι, τί αὐτοί μποροῦν τά πάντα.
Μετά γιά τόν τρανό τόν Ὄλυμπο κινοῦσε ὁ Ἑρμῆς νά φύγει
τό δασωτό νησί διαβαίνοντας. Κι ἐγώ τραβῶ στῆς Κίρκης[11]...

Στό ἐπεισόδιο αὐτό διαπιστώνουμε πώς τά ὅπλα γιά τήν ἀντιμετώπιση τῆς μαγείας δέν τά προσφέρει πάντοτε, ἀποκλειστικά, ἡ ἴδια ἡ μαγεία. Ὁρισμένα ἀπό τά ὅπλα αὐτά τά προσφέρει ἁπλούστατα ἡ φύση, ὥστε νά ἀναρωτιόμαστε κι ἐμεῖς, σάν τόν δόκτορα Φρόυντ, πῶς εἶναι δυνατόν, τά ἄσπρα, σάν τό γάλα, λουλούδια νά ἀρκοῦν γιά νά ἠρεμήσει ἡ ἐρωτευμένη Κίρκη... Πρόσφατη ἔρευνα ἔδειξε πώς μικρά παιδιά πού παρακολούθησαν τά ἐρωτικά παιχνίδια ἑνός ζευγαριοῦ κουνελιῶν μιλοῦσαν κατόπιν γιά κάτι, σάν ἄσπρο χιόνι, πού τό ἀρσενικό κουνέλι ἐκτόξευσε πρός τή σύντροφό του!

Ὁπλισμένος, λοιπόν, μέ τίς συμβουλές τοῦ Ἑρμῆ, ὁ Ὀδυσσέας μπαίνει στό παλάτι τῆς Κίρκης. Ἡ Κίρκη, μέ ὅλη τήν αὐτοπεποίθηση τῆς ἔμπειρης μάγισσας, τοῦ προσφέρει κάθισμα καί μιά κούπα μέ δηλητήριο. Τό ἀντίδοτο, ὅμως, τοῦ Ἑρμῆ ἀποδεικνύεται ἀποτελεσματικό, καί ἡ Κίρκη ἀποτυγχάνει. Βλέποντας πώς τά μάγια της εἶναι ἀνίσχυρα, ἐπιστρατεύει τή γυναικεία γοητεία καί προσκαλεῖ τόν Ὀδυσσέα στήν κλίνη της. Ὁ ἥρωας ὅμως ἀρνεῖται, ἄν δέν δεῖ πρῶτα νά λύνονται τά μάγια πού δένουν τούς συντρόφους του. Παρακολουθοῦμε, τώρα, μιά νέα μαγγανεία, γιά νά λυθοῦν τά μάγια αὐτήν τή φορά (*Ὀδύσσεια* κ, 388-399):

Σάν εἶπα τοῦτα, ἡ Κίρκη ἐκίνησε, περνώντας τό παλάτι,
μέ τό ραβδί στό χέρι, κι ἄνοιξε τή χοιρομάντρα, κι ὄξω
τούς ἔβγαζε, καί μοιάζαν ὅλοι τους μ' ἐννιά χρονῶ θρεφτάρια.
Κι ἀντικριστά καθώς ἐστάθηκαν, ἐκείνη, ἀνάμεσό τους
περνώντας, τόν καθέναν ἄλειβε μέ μπάλσαμο καινούργιο,
κι οἱ τρίχες πέφταν ἀπό πάνω τους, πού ἀπ' τό καταραμένο
τῆς τρανῆς Κίρκης μαγιοβότανο τούς εἶχαν ξεφυτρώσει.
Καί πῆραν ὄψη πάλι ἀνθρώπινη κι ὀμπρός σου τούς θωροῦσες
πιό νιούς καί πιό τρανούς καί πιό ὄμορφους πολύ, παρ' ὅ,τι πρῶτα.

Κι εὐτύς μέ γνώρισαν καί μοῦ 'σφιγγαν τό χέρι, κι ὡς τοῦ θρήνου
μᾶς ἔπνιξε ὁ καημός, ὁλόγυρα τό σπίτι ἀντιλαλοῦσε
βαριά ἀπ' τούς βόγγους, τόσο πού 'νιωσε ἡ ἴδια ἡ θεά συμπόνια.[12]

Τά μάγια λύνονται καί ἡ Κίρκη καλεῖ τόν 'Οδυσσέα (ὅ. π., κ, 400-405) νά πάει νά φέρει καί τούς ἄλλους συντρόφους του, πού εἶχαν μείνει στήν παραλία. Τόν προσκαλεῖ νά χαρεῖ τό παρόν (ὅ. π., κ, 449-466) καί τόν συμβουλεύει νά ζητήσει χρησμό ἀπό τόν Τειρεσία, στόν Ἅδη (ὅ. π., κ, 487-545). Κατόπιν, φέρνει στό πλοῖο τά ζῶα τῆς θυσίας (ὅ. π., κ, 571-574). Ἡ περιπέτεια τελειώνει μέ νέο θαῦμα τῆς μάγισσας. Γιά νά βοηθήσει τό ταξίδι τοῦ 'Οδυσσέα πρός τή χώρα τῶν Κιμμερίων, στέλνει ἄνεμο εὐνοϊκό:[13]

Ξοπίσω ἀπό τό γαλαζόπλωρο καράβι, πρίμο ἀγέρι,
σταλμένο ἀπό τήν ὡριοπλέξουδη, τήν ἀνθρωπολαλούσα
θεά, τήν Κίρκη, σύντροφος καλός μᾶς προβοδοῦσε.
Κι ὥς τ' ἄρμενα τοῦ πλοίου συντάξαμε, καθόμασταν, τί ἐκεῖνο
καλά τό κυβερνοῦσαν ὁ ἄνεμος κι ὁ τιμονιέρης μόνο.[14]

Μετά τό ἐπεισόδιο μέ τήν Κίρκη, ἀκολουθεῖ ἡ κάθοδος στόν Ἅδη, ἡ Νέκυια (*Ὀδύσσεια* λ, 7-640), ὑπογραμμίζοντας μέ αὐτόν τόν τρόπο τούς δεσμούς πού συνέδεαν τούς ἕλληνες μάγους μέ τόν κόσμο τῶν νεκρῶν. Ὅταν ὅμως ἡ φοβερή αὐτή δοκιμασία θά λάβει τέλος, ἡ Κίρκη θά συμπεριφερθεῖ στούς ἥρωες σάν εὐεργέτρια: Στή ραψωδία μ, στ. 1-152, ὑποδεικνύει στόν 'Οδυσσέα τό δρόμο τῆς ἐπιστροφῆς, τόν ἐξορκίζει νά μήν προκαλέσει τή Σκύλλα, τοῦ δίνει ἀμέτρητες συμβουλές καί, τέλος, προτοῦ τόν ἀποχωριστεῖ, στέλνει οὔριο ἄνεμο στά πανιά του. Οἱ πολλαπλές αὐτές παρεμβάσεις της ἐξηγοῦν γιατί, στή ραψωδία ψ, στ. 321, ὁ ποιητής ὑπενθυμίζει πώς ὁ 'Οδυσσέας, τή μέρα πού ἔφθασε στήν 'Ιθάκη, μιλώντας στήν Πηνελόπη γιά τήν Κίρκη, «τίς πονηριές ἀκόμα ἱστόρησε καί τίς περίσσιες τέχνες»[15]... Ὅπως ὁ ἴδιος, καί ἡ Κίρκη χαρακτηρίζεται πολυμήχανη, «πλούσια σέ ἐπινοήσεις» δηλαδή.

Ἡ σύνθετη προσωπικότητα τῆς Κίρκης διαφαίνεται ἤδη ἀπό τήν κατοικία της. Ἡ ὀργάνωση ἑνός νοικοκυριοῦ ἤ ἡ διευθέτηση ἑνός κήπου ἀποκαλύπτουν τό χαρακτήρα τοῦ ἀνθρώπου, καί ὁ Ὅμηρος τό γνώριζε καλά. Τό μέρος ὅπου διάλεξε νά ζήσει καί ἡ διάταξη

τῆς κατοικίας της περιγράφονται ἴσως συνοπτικά, ἀλλά ἀποκαλύπτουν πολλά γιά τό ἀντιφατική αὐτή μορφή, πού οἱ σύντροφοι τοῦ Ὀδυσσέα δέν ξέρουν ἄν πρέπει νά τήν ἀποκαλοῦν «γυναίκα» ἤ «θεά».

Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Victor Bérard,[16] «τό ἐπεισόδιο ἐκτυλίσσεται σέ δύο σκηνικά: στίς ἀπόκρημνες ἀκτές καί στό ναό, στό ἐσωτερικό. Τό καράβι ἔρχεται νά ἀράξει στήν παραλία, ὁδηγημένο ἀπό τό χέρι θεοῦ. Ἡ κορυφή ἑνός βράχου μοιάζει θαυμάσιο παρατηρητήριο. Ὁ Ὀδυσσέας σκαρφαλώνει καί ἀντικρίζει, ζωσμένη ἀπό τή θάλασσα, μιά ἔκταση ὅλο δάση καί χαμόδεντρα. Στή βάση τοῦ βράχου κυλάει ἕνα ποταμάκι, ὅπου πᾶνε τά ἐλάφια νά ξεδιψάσουν. Πέρα ἀπό τά δάση καί τά χαμόδεντρα, στό βάθος τῆς πεδιάδας, σέ μιά μικρή κοιλάδα, βρίσκεται σφηνωμένος ὁ "ἱερός οἶκος", ὁ ναός μιᾶς θεᾶς, τόν ὁποῖο περιτριγυρίζουν ἐξημερωμένα θηρία. Κι ἐκεῖ, στούς πρόποδες τῶν πρώτων λόφων, πρός τό ἐσωτερικό, οἱ Ρωμαῖοι θά χτίσουν, καί αὐτοί, ναό, πρός τιμήν τῆς Fereonia, τῆς θεᾶς τῶν θηρίων». Πράγματι, ὁ Ὀδυσσέας περιγράφει μέ λιτότητα[17] τό τοπίο πού ἀντίκρισε ἀπό τήν κορυφή τοῦ βράχου, ἐκεῖ ὅπου προσορμίστηκε τόσο δύσκολα, ὥστε χρειάστηκε νά παρέμβει θεός γιά νά ὁδηγήσει τό πλοῖο:

> Κι ὡς στάθηκα σέ βίγλα ἀπόγκρεμη ψηλά, γιά ν' ἀγναντέψω,
> σάν νά μοῦ 'φάνη ἀπ' τήν πλατύδρομη τή γῆ καπνός νά βγαίνει,
> τῆς Κίρκης τό παλάτι, ἀνάμεσα σέ δάση καί ρουμάνια.[18]

Τό μέρος παρουσιάζεται ὡς ἡ «νῆσος Αἴα», ὀνοματοποιία, ὅπως φαίνεται, ἐπιφωνήματος πόνου. Σήμερα, ἕνα σύγχρονο τοπωνύμιο, τό Monte Circeo, διαιωνίζει τό ὄνομα τῆς Κίρκης, πού στά ἑλληνικά σημαίνει «γερακίνα», γιά νά ὑπογραμμιστεῖ ἀκόμη ἐντονότερα ἡ κακοποιός δραστηριότητα αὐτῆς τῆς μάγισσας, πού κυνηγάει καί αἰχμαλωτίζει ἀνθρώπους. Τό τοπωνύμιο, βέβαια, μπορεῖ νά ὑποδηλώνει ἁπλῶς τόν ἄγριο καί ἀπόμερο χαρακτήρα τῆς τοποθεσίας. Τό Monte Circeo βρίσκεται εἴκοσι περίπου χιλιόμετρα νότια τῆς Ρώμης, ἀνάμεσα στίς κωμοπόλεις Sabaudia πρός βορρᾶν καί Terracine πρός νότον. Στίς μέρες μας, τό νησί «Αἴα» ἔχει μετατραπεῖ σέ χερσόνησο, πού δεσπόζει στή χαμηλή παραλία τῶν Ποντίνων Βάλτων. Τά ἀπόκρημνα βράχια τῶν ἀκτῶν αὐτῆς τῆς χερσονήσου εἶναι διάτρητα ἀπό σπηλιές. Οἱ ἀμμόλοφοί της ὀνομάζονται σήμερα Tumeleti di Terracine.

Πάνω ἀπό ἕναν τέτοιο βράχο ἤ ἀμμόλοφο θά εἶδε καί ὁ Ὀδυσσέας τόν καπνό πού ἔβγαινε ἀπό τό σπίτι τῆς Κίρκης.

Ἡ μάγισσα ζῆ λοιπόν σέ φυσικό, ἄγριο, ἀπόμακρο περιβάλλον, σ' ἕνα εἶδος καταφυγίου γιά οἰκολόγους. Γιά τίς δουλειές τοῦ σπιτιοῦ, διευκρινίζει ὁ ποιητής,[19] διέθετε ὑπηρετικό προσωπικό:

Τήν ὥρα τούτη βάγιες τέσσερις συγύριζαν τό σπίτι.
Τίς εἶχε ἡ Κίρκη στό παλάτι της νά κάνουν τίς δουλειές της,
ὅλες ξωθιές, ἀπό ἀνεβάλλουσες καί δάση γεννημένες
κι ἀπό ποτάμια ἁγνά, στίς θάλασσες νά τρέχουν τά νερά τους.

Τό σπίτι εἶναι κρυμμένο σέ μιά στενή κοιλάδα, μοναχικό. Ἡ βλάστηση εἶναι φυσική, ἀφοῦ ἡ Κίρκη βρίσκει τά πρινοβέλανα, τά βελανίδια καί τά κράνα πού πετάει στούς χοίρους. Τό σπίτι διαθέτει ἀκόμη τυρί, σιτάρι, μέλι καί κρασί (εἰσαγωγῆς, φερμένο ἀπό τήν Πράμνη τῆς Ἰκαρίας – τή σημερινή Νικαριά τῶν Κυκλάδων[20]), συστατικά ἀπαραίτητα γιά τήν παρασκευή τοῦ μαγικοῦ φίλτρου.

Τό ἴδιο τό σπίτι τῆς Κίρκης θά πρέπει νά ξένιζε τούς ἐπισκέπτες. Σέ μιά περιοχή μέ δάση καί χαμόδεντρα, ὅπου θά περίμενε κανείς νά συναντήσει μόνο ξύλινες παράγκες, ἡ μάγισσα διαθέτει μέγαρο «πετροπελεκητό», σπίτι μέ λαμπρή θύρα καί σκεπαστό πρόπυλο. Αὐτή ἡ οἰκοδομή μέ τούς καλοπελεκημένους καί λειασμένους λίθους, σέ περιβάλλον ὅπου λύκοι καί λιοντάρια χοροπηδοῦσαν σάν πιστά σκυλιά, δέν μποροῦσε νά ἀνήκει σέ συνηθισμένο ἄνθρωπο.[21] Κι ὅμως ἡ Κίρκη θυμίζει χαριτωμένη χωριατοπούλα.[22] Ὄχι μόνον εἶναι καλή νοικοκυρά, ἀλλά ζῆ ὅπως κάθε τίμια γυναίκα, χωρίς νά βγαίνει ἀπό τό σπίτι της. Ἐξαιρετική ὑφάντρα, τραγουδάει θαυμάσια καί περιποιεῖται ἡ ἴδια τά γουρούνια της. Μαγειρεύει ὑπέροχα καί καταλαβαίνουμε εὔκολα πώς εἶναι ἱκανή νά προσθέσει φαρμάκι στό φαγητό πού ἑτοιμάζει, χωρίς κανείς νά ἀντιληφθεῖ τό παραμικρό. Ὄχι μόνο γνωρίζει καί τιμάει τούς νόμους τῆς φιλοξενίας, ἀλλά μπορεῖ νά φερθεῖ ἀκόμη πιό γενναιόδωρα. Καί συνδυάζει τίς ἀρετές τῆς ἀνέμελης ζωῆς μέ τήν αὐστηρή τήρηση τῶν τελετουργικῶν κανόνων. Τή στιγμή πού σαλπάρει τό καράβι, φέρνει μιά μαύρη προβατίνα καί ἕνα κριάρι, γιά τή θυσία.[23] Διατηρεῖ ὅμως ὕποπτες σχέσεις μέ τόν μάντη Τειρεσία καί τόν κάτω κόσμο. Οἱ σύντροφοι τοῦ Ὀδυσσέα θά πρέπει, ἄλλωστε, νά ἦταν στ' ἀλήθεια ἀφελεῖς, γιά νά μήν ἐκπλαγοῦν μέ τίς τόσες ναυ-

τικές γνώσεις μιᾶς στεριανῆς, πού σχεδιάζει τήν πορεία τους, τούς στέλνει εὐνοϊκό ἄνεμο καί τούς συμβουλεύει πῶς νά ἀποφύγουν τούς κινδύνους τοῦ ταξιδιοῦ.

Εἶναι ἴσως δύσκολο νά καταλάβει κανείς, μέ τήν πρώτη ματιά, πώς πρόκειται γιά μάγισσα. Ὁρισμένες, ὡστόσο, ἐνδείξεις εἶναι σαφεῖς: ἡ οἰκειότητά της μέ τά θηρία, ἡ ἐπιδεξιότητά της, ἡ σαγήνη τῆς φωνῆς της, τό ραβδί, τέλος, μέ τό ὁποῖο χτυπάει ὅσους ἔχει φαρμακώσει. Τό μαγικό ραβδί, τό σῆμα κατατεθέν τῆς νεράιδας, πρωτοεμφανίζεται ἴσως ἐδῶ. Ὁ A.-J. Festugière ὑπενθυμίζει[24] πώς οἱ μάγοι χρησιμοποιοῦσαν συνήθως ἐβένινο ραβδί (ὁ Ὅμηρος δέν διευκρινίζει τό εἶδος τοῦ ξύλου) καί ἀναφέρει, ὡς παράδειγμα, τούς δυό μάγους στίς νωπογραφίες τοῦ Mithréum στά Δοῦρα-Εὔρωπος τῆς Συρίας, πού κρατοῦν, στό δεξί τους χέρι, ὁ ἕνας μαῦρο μπαστούνι καί ὁ ἄλλος μαῦρο ραβδί.[25] Ἀλλά, καί στήν παραδοσιακή εἰκονογραφία, ὁ Ἑρμῆς εἰκονίζεται συνήθως μέ ραβδί.

Ἐκτός ὅμως ἀπό αὐτή τήν ἐν ἐνεργείᾳ μάγισσα, συναντοῦμε στήν Ὀδύσσεια καί μιά μάγισσα ἐν δυνάμει: τήν Καλυψώ.[26] Καί μόνο τό ὄνομά της εἶναι ἀποκαλυπτικό, ἀφοῦ σημαίνει «θά καλύψω». Κατά τόν Ὅμηρο,[27] εἶναι κόρη τοῦ Ἄτλαντα, κατ' ἄλλους ὅμως μύθους εἶναι κόρη τοῦ Ἥλιου καί τῆς Πέρσης, ἀδελφή δηλαδή τῆς Κίρκης καί τοῦ Αἰήτη. Ὅπως ἡ Κίρκη, ζῆ καί αὐτή σέ ἀπόμακρο μέρος, πού ὁρισμένοι τοποθετοῦν στή χερσόνησο Θέουτα, στήν ἀλγερινή ἀκτή, ἀπέναντι ἀπό τό Γιβραλτάρ. Ἐκεῖ βρίσκεται πράγματι μιά σπηλιά μέ τέσσερις πηγές, πού θυμίζει ἔντονα τό ἄνδρο στήν κατοικία τῆς Κίρκης. Ἡ Καλυψώ ἔχει, ἄλλωστε, πολλά κοινά γνωρίσματα μέ τήν Κίρκη. Κατοικεῖ μόνη, σέ ἄγριο φυσικό τοπίο, πού τό ἐπισκέπτονται μόνο πουλιά.[28] Διαθέτει καί αὐτή ὄμορφες πλεξοῦδες, μελωδική φωνή καί ταλέντο στήν ὑφαντική. Κατά κάποιον τρόπο εἶναι θεά,[29] εἰδική στή ναυσιπλοΐα, ἱκανή νά βοηθήσει προσωπικά τόν Ὀδυσσέα στήν κατασκευή τῆς σχεδίας μέ τήν ὁποία θά ξανοιχτεῖ στό πέλαγος.[30] Ξέρει νά δείχνει συμπόνια καί βοηθάει τόν αἰχμάλωτο Ὀδυσσέα νά συνεχίσει τό δρόμο του.[31] Ξέρει νά παρασκευάζει ἕνα θεϊκό, ἄν ὄχι μαγικό ποτό, ἀφοῦ ἀναμειγνύει ἀμβροσία καί νέκταρ,[32] τό ποτό τῶν θεῶν. Ὅπως ἡ Κίρκη, τέλος, ἐρωτεύεται καί αὐτή τόν Ὀδυσσέα.

Καθ' ὅλη τή διάρκεια αὐτῆς τῆς ἀφήγησης πού φέρνει στό προσκήνιο τήν Καλυψώ διαισθάνεται κανείς πώς ἡ περιπαθής αὐτή γυναίκα πρέπει νά διέθετε μαγικές ἱκανότητες. Δηλώνει ἄλλωστε καί ἡ

ἴδια[33] πώς εἶχε ὑποσχεθεῖ στόν Ὀδυσσέα «νά τοῦ χαρίσει ἀθανασία κι αἰώνια νεότητα». Ἀργότερα, ὁ Πελίας θά πληρώσει μέ τή ζωή τοῦ μιάν ἀνάλογη ὑπόσχεση τῆς Μήδειας. Ἡ Καλυψώ βεβαιώνει ἀκόμη τόν Ὀδυσσέα πώς θά σηκώσει, γιά χατίρι του, εὐνοϊκό ἄνεμο:[34]

Κι ἄνεμο θά στείλω πρίμο, πίσω νά φτάσεις,
ἄβλαβος στή γῆ τήν πατρική σου.[35]

Οἱ μαγικές της ἱκανότητες προδίδονται διακριτικά ἀπό μιά λέξη τοῦ ποιητῆ. Πρόκειται γιά τό ρῆμα θέλγειν πού χρησιμοποιεῖ ὁ Ὅμηρος γιά νά χαρακτηρίσει τήν ἐπιρροή πού ἀσκοῦν τά παραπειστικά καί καθησυχαστικά λόγια της στόν Ὀδυσσέα, τίς συνεχεῖς προσπάθειές της νά τόν κάνει νά λησμονήσει τήν Ἰθάκη:[36]

Νά τόν πλανέσει μέ τά λόγια της πασκίζει
τήν Ἰθάκη γιά νά τοῦ βγάλει ἀπό τή θύμηση.[37]

Τό ἴδιο αὐτό ρῆμα χρησιμοποιεῖ καί ὁ Ἑρμῆς γιά νά πείσει τόν Ὀδυσσέα πώς χάρις στό βότανο μῶλυ, ἡ Κίρκη δέν θά μπορέσει νά τόν μαγέψει (Ἀλλ' οὐδ' ὡς θέλγαι σε δυνήσεται».[38] Τό ρῆμα «θέλγω» ἀποτελεῖ χαρακτηριστικό ὅρο τοῦ λεξιλογίου τῆς μαγείας.

Τέτοιες εἶναι οἱ ὁμηρικές μάγισσες, γυναῖκες μέ βίαια πάθη, πολυμήχανες, καλλιεργημένες, ἀποσυρμένες στή φύση, στό περιθώριο τῆς κοινωνίας. Ἔχουν θεϊκή καταγωγή καί διακρίνονται γιά τήν ὀμορφιά καί τά χαρίσματά τους. Οἱ ἐπιγραφές ὅμως θά μᾶς πληροφορήσουν πώς ὑπῆρξαν καί ἄλλοι μάγοι καί μάγισσες, κάτοικοι τῶν πόλεων καί καταγωγῆς πολύ πιό ταπεινῆς.

Τό ὁμηρικό πρότυπο τῆς μάγισσας, ὅπως τό ἐνσαρκώνει κυρίως ἡ Κίρκη, ταιριάζει ἄραγε καί στή Μήδεια, τή μάγισσα πού προίκισε ὁ Εὐριπίδης μέ τόσο ἰσχυρή προσωπικότητα; Θά στηριχτοῦμε στήν ὁμώνυμη τραγωδία τοῦ Εὐριπίδη γιά νά ἀναζητήσουμε ἀπάντηση στό ἐρώτημα, χωρίς νά λησμονοῦμε πώς καί ὁ Πίνδαρος, ὁ Σοφοκλῆς, καί ἀργότερα ὁ Ἀπολλώνιος ὁ Ρόδιος, προσπάθησαν νά δώσουν ζωή σέ αὐτή τήν ἐντελῶς ξεχωριστή γυναίκα, πού κατέληξε νά γίνει μάγισσα, ἱκανή γιά τά πάντα.[39]

Οἱ μάγισσες τοῦ Εὐριπίδη

Ὁ Εὐριπίδης ἔγραψε τή Μήδεια τό 431, ὅταν πλησίαζε πιά τά πενήντα. Ἡ ὑπόθεση τοῦ ἔργου ἐκτυλίσσεται στήν Κόρινθο, μπροστά στό σπίτι τῆς Μήδειας, κόρης τοῦ Αἰήτη, βασιλιᾶ, ἀρχικά τῆς Κορίνθου, καί ἐν συνεχείᾳ τῆς Κολχίδας. Βασιλιάς στήν Κόρινθο ἦταν τότε ὁ Κρέων. Ὁ ἄνδρας τῆς Μήδειας, ὁ Ἰάσων, εἶναι γιός τοῦ Αἴσονα, βασιλιᾶ τῆς θεσσαλικῆς Ἰωλκοῦ. Ὁ Ἰάσων ὅμως προδίδει τή γυναίκα του, γιά νά παντρευτεῖ τήν κόρη τοῦ Κρέοντα, τήν Γλαύκη, καί ἡ Μήδεια καταλαμβάνεται ἀπό ἄγριο μίσος. Ἡ τραγωδία περιγράφει μέ ποιόν τρόπο ἡ Μήδεια ἐκδικήθηκε τόν Ἰάσονα. Στό παρελθόν, ἡ Μήδεια εἶχε ἀκολουθήσει τόν Ἰάσονα, ὅταν ἐκεῖνος εἶχε πάει στήν Κολχίδα, ἀναζητώντας τό Χρυσόμαλλο Δέρας. Εἶχε σκοτώσει τόν ἴδιο τόν ἀδερφό της, τόν Ἄψυρτο, καί εἶχε δολοφονήσει ἀργότερα τόν Πελία, θεῖο τοῦ Ἰάσονα, πού ἀρνιόταν νά παραδώσει στόν ἥρωα τό βασίλειο τῆς Ἰωλκοῦ. Ἀλλά, ὁ ἀχάριστος Ἰάσων, πού κατέφυγε μέ τή Μήδεια στήν Κόρινθο, ἀρραβωνιάζεται καί τή Γλαύκη, καί ὁ βασιλιάς Κρέων ἔρχεται νά ἀναγγείλει στή Μήδεια πώς ἡ ἴδια καί οἱ δυό της γιοί ἐξορίζονται ἀπό τήν πόλη. Ὁ Αἰγέας, βασιλιάς τῆς Ἀθήνας, προσφέρει ἄσυλο στή Μήδεια. Προτοῦ φύγει, ὅμως, ἡ Μήδεια στέλνει στή Γλαύκη ἕνα χιτώνα καί ἕνα χρυσό στεφάνι, δῶρα δηλητηριασμένα. Ἡ Γλαύκη τά φοράει, καί πεθαίνει. Ὁ Κρέων, πού τήν παίρνει στήν ἀγκαλιά του, πεθαίνει ἐπίσης. Ἡ Μήδεια σκοτώνει τότε τούς δυό γιούς πού εἶχε ἀποκτήσει μέ τόν Ἰάσονα καί φορτώνει τά πτώματα τους σέ ἅμαξα πού τήν σέρνουν φτερωτοί δράκοντες. Θά θάψει τά παιδιά της στό ἀκρωτήριο τῆς Ἀκραίας Ἥρας καί θά καταφύγει, κατόπιν, στήν Ἀθήνα, ὅπου θά παντρευτεῖ τόν Αἰγέα. Ὁ Ἰάσων μένει μόνος, ἔχοντας χάσει τά πάντα. Πρόκειται λοιπόν γιά δράμα φθόνου, μέ χρήση μεθόδων μαγείας καί ἐπίκληση τῶν τιμωρῶν, πού εἶναι οἱ πρόωρα χαμένοι γιοί τοῦ ζευγαριοῦ.

Ὁ Πίνδαρος, στόν τέταρτο *Πυθιόνικό* του, γραμμένο γύρω στό 480 π.Χ., τριάντα δηλαδή χρόνια πρίν ἀπό τήν τραγωδία τοῦ Εὐριπίδη, καταγράφει τήν μοναδική, ἀρχαιότερη τῆς *Μήδειας*, ἀφήγηση τῆς Ἀργοναυτικῆς Ἐκστρατείας πού διαθέτουμε. Ἐξιστορεῖ πῶς ἡ Μήδεια, ἐρωτευμένη μέ τόν Ἰάσονα, τοῦ ἔσωσε τή ζωή καί τοῦ ἐπέτρεψε, μέ τά μάγια της, νά κλέψει τό Χρυσόμαλλο Δέρας. Ὁ Πίνδαρος παρουσιάζει τήν ἐκστρατεία τῶν Ἀργοναυτῶν ὡς ἀποτέλε-

σμα ἑνός «καταδέσμου» πού τούς εἶχε δέσει μέ τό πεπρωμένο τους. Γράφει λοιπόν:[40]

Μά σάν τί παρακίνησε στό τρανοτάξιδο τοῦτο;
καί τί κίντυνος μέ γεροκάρφια ἀτσαλένια ἔδεσέ τους;[41]

Καί, λίγο πιό πέρα, περιγράφει μέ ποιόν τρόπο ἡ Ἀφροδίτη ἐφοδίασε τόν Ἰάσονα μέ μαγικά μέσα, γιά νά πετύχει τούς σκοπούς του:[42]

Μά κι ἡ θέαινα πού τίς σαγίτες
κυβερνᾶ τίς ἀθέρινες, τή σουσουράδα δεμένη
σέ τετράχτινη ἀξέπιαστα ρόδα, πουλί πού τρελαίνει,
ἀπ' τόν Ὄλυμπον ἡ Κυπρογέννητη τήν πρωτοφέρνει
τῶν ἀνθρώπων καί τοῦ βαθιονούση τοῦ Αἴσονα γιοῦ
μαγολόγια μαθαίνει καί ξόρκια, πού ἡ Μήδεια νά χάσει
τῶν γονιῶνε τό σέβας καί ποθοκαημός τῆς Ἑλλάδας
πυροφλόγωτα νά συνταράζει τά φρένα της μέ
τῆς Πειθῶς τό μαστίγι.[43]

Ὁ μαθητευόμενος ὅμως μάγος βρῆκε τό δάσκαλό του. Ἡ σειρά τῆς Μήδειας τώρα νά δώσει στόν Ἰάσονα μαγικά βοτάνια καί νά τοῦ μάθει ξόρκια πού ἀπομακρύνουν τούς πόνους καί γιατρεύουν τίς πληγές:[44]

Καί τ' ἄθλο πού ὁ κύρης του ὁρίζει
πῶς θά βγεῖ τοῦ γοργόδειξε. Ἀντίψυχα τῶν σφαχτερῶν
πόνων σμίγοντας μέ γλυκολάδι τοῦ ἐδῶκε ν' ἀλείψει
τό κορμί. Κι ὁμογνωμίσαν γάμος γλυκός νά τούς σμίξει.[45]

Μέ τίς τόσες μαγικές της γνώσεις, ἡ Μήδεια ἀξίζει ἀσφαλῶς τό χαρακτηρισμό τῆς παμφαρμάκου, πού τῆς ἀποδίδει ὁ Πίνδαρος:[46]

Τό πῦρ αὐτόν οὐδέ σμικρόν ἐτάρασσ' ἐξ αἰτίας
τῶν συμβουλῶν, ἃς ἔδωκεν ὁ ἔρως τῆς Μηδείας
τῆς παμφαρμάκου γυναικός.[47]

Μέ τά ἐλάχιστα ἀποσπάσματα πού ἔχουν διασωθεῖ, μᾶς εἶναι δύσκολο νά δώσουμε τήν εἰκόνα τῆς Μήδειας, ὅπως τήν εἶδαν οἱ ἀρχαῖοι

ποιητές.[48] Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τά θεατρικά ἔργα ὅπου πρωταγωνιστοῦσε. Κατά πάσα πιθανότητα, πρῶτος θά προσπάθησε νά τῆς δώσει σάρκα καί ὀστά ὁ Σοφοκλῆς, στά τρία ἔργα πού σημάδεψαν τήν ἀρχή τῆς σταδιοδρομίας του: *Κολχίδες*, *Σκύθαι*, *Ριζοτόμοι*. Ἡ ἐξωτική μορφή τῆς Μήδειας, οἱ βοτανολογικές της γνώσεις καί ἡ κακοβουλία της ἐμφανίζονται ὡς τά κύρια χαρακτηριστικά τῆς προσωπικότητάς της. Οἱ *Ριζοτόμοι* ἰδιαίτερα, τραγωδία μέ χορό, πού ἀποτελεῖται ἀπό ριζοτόμους, συλλέκτες βοτάνων ἀπαραίτητων γιά τίς μαγικές ἱεροπραξίες δηλαδή, ἀναδεικνύουν τή Μήδεια ἐφάμιλλη μέ τήν Κίρκη καί τήν Καλυψώ. Τό νεανικό αὐτό ἔργο τοῦ Σοφοκλῆ ἔδωσε ἴσως στόν Εὐριπίδη τήν ἰδέα νά γράψει μιά τραγωδία μέ τήν ἴδια ἡρωίδα, τίς *Πελιάδες*. Στό ἔργο αὐτό, ἡ Μήδεια πείθει τίς κόρες τοῦ γέροντα βασιλιᾶ Πελία πώς μπορεῖ νά ξαναδώσει ἀπαράμιλλο σφρίγος σέ γέρικο κριάρι, βυθίζοντάς το σέ λεκάνη μέ βραστό νερό. Ἀλίμονο, ὅμως, τό μαγικό αὐτό τέχνασμα δέν πέτυχε, ὅταν οἱ βασιλοποῦλες βούτηξαν στό βραστό νερό τόν γέρο πατέρα τους, κι ἔτσι ὁ Ἰάσονας μπόρεσε νά γίνει κύριος τῆς Ἰωλκοῦ χωρίς νά δώσει μάχη.[49] Στή χαμένη τραγωδία του *Αἰγέας*, ὁ Εὐριπίδης παρουσίαζε πάλι μιά ἐγκληματική Μήδεια, πού ἐξωθοῦσε τόν Αἰγέα νά δηλητηριάσει ἕναν ἐπισκέπτη, γιατί ἦταν τάχα ὕποπτος, καί πού δέν ἦταν ἄλλος ἀπό τόν Θησέα. Καί ὁ βασιλιάς θά σκότωνε, χωρίς νά τό καταλάβει, τόν ἴδιο του τόν γιό, ἄν δέν ἀναγνώριζε, τήν τελευταία στιγμή, τό σπαθί του.

Στή *Μήδεια*, ἡ ἡρωίδα ἐμφανίζεται ὡς μυθικό πρόσωπο. Εἶναι κόρη τοῦ βασιλιᾶ τῆς Κολχίδας Αἰήτη, πού εἶχε πατέρα τόν Ἥλιο. Καθώς ἡ μάγισσα Κίρκη εἶναι κόρη τοῦ Ἥλιου, ἡ Μήδεια εἶναι λοιπόν ἀνιψιά της. Εἶναι ἀκόμη ἐξαδέλφη τῆς Φαίδρας, πού ἔχει μητέρα μιάν ἄλλη κόρη τοῦ Ἥλιου, τήν Πασιφάη. Ἐξάλλου, ὅπως ἡ Κίρκη ἦταν κόρη τῆς Ὠκεανίδας Πέρσης, καί ἡ Μήδεια εἶναι κόρη μιᾶς ἄλλης Ὠκεανίδας, τῆς Ἰδυίας, τῆς «σοφῆς» δηλαδή.[50] Ἡ τραγωδία τοῦ Εὐριπίδη ὑπαινίσσεται συχνά τή λαμπρή καταγωγή της. Ἡ ἴδια ἡ Μήδεια, ἀναφερόμενη στόν Σίσυφο, ἱδρυτή τῆς Κορίνθου καί πρόγονο τοῦ Κρέοντα, τοῦ πατέρα τῆς μνηστῆς τοῦ Ἰάσονα, λέει, μονολογώντας:[51] «Δέν πρέπει ἐσύ λαμπροῦ πατέρα κόρη, κι ἀπ' τή γενιά τοῦ Ἥλιου, ἔτσι νά γίνεις, τ' ἀνάμπαιγμα στοῦ Ἰάσονα τό γάμο μέ τή σπορά τοῦ Σίσυφου».[52] Κι ὅταν ζητάει ἀπό τόν Αἰγέα νά τῆς ὁρκιστεῖ, τοῦ λέει:[53] «Ὁρκίσου στόν Ἥλιο, τόν πατέρα τοῦ γονιοῦ μου, στή Γῆ καί σ' ὅλους τούς θεούς ἀντάμα».[54] Ἡ Μήδεια κάνει

ἀκόμη ἕναν ὑπαινιγμό γιά τόν παππού της Ἥλιο, ὅταν δηλώνει στόν Ἰάσονα:[55] «Ὁ Ἥλιος, τοῦ πατέρα μου ὁ πατέρας, ἀμάξι τέτοιο δώρισε σέ μένα πού ἀπ' τῶν ἐχθρῶν τά χέρια μέ γλιτώνει».[56] Καθώς ὁ Ἥλιος εἶναι ὁ ὀφθαλμός τῆς δικαιοσύνης, καταλαβαίνουμε γιατί ἡ Μήδεια προβάλλει τόσο τήν καταγωγή της.

Ἀντίθετα μέ τήν περίπτωση τῆς Κίρκης, γιά τήν κατοικία τῆς Μήδειας δέν ἔχουμε καμία πληροφορία. Τό σκηνικό παριστάνει τό σπίτι της στήν Κόρινθο, ἀλλά ἡ πόρτα του δέν ἀνοίγει παρά στό τέλος τοῦ ἔργου, ὅταν τό ἀνεπανόρθωτο ἔχει πιά συντελεστεῖ καί ὁ Ἰάσονας ἀναφωνεῖ:[57] «Δοῦλοι, γοργά τίς κλειδαριές χαλάστε καί σπάστε τούς ἁρμούς, τή διπλή φρίκη νά δῶ —τά σκοτωμένα δυό παιδιά μου— καί τήν κακούργα αὐτήν νά τιμωρήσω».[58] Ἡ ἀλήθεια βέβαια εἶναι πώς δέν θά ἔπρεπε ἴσως νά γνωρίσουμε τό σπίτι της. Γιατί ἡ Μήδεια εἶναι περιπλανώμενη, ξένη, πού δέν ἀντέχει ἄλλο νά ζῆ ἐξόριστη. Ὅλη της τή ζωή ἀλλάζει τόπους κατοικίας, ἀπό τήν Κολχίδα, τήν πατρική της γῆ καί γῆ τῶν παιδικῶν της χρόνων, ἀκολουθεῖ τόν Ἰάσονα στήν Ἰωλκό πρῶτα καί κατόπιν στήν Κόρινθο, ἀπ' ὅπου τήν διώχνει ὁ Κρέων, γιά νά καταλήξει στήν Ἀθήνα, ὅπου τήν ὑποδέχεται ὁ Αἰγέας. Ἔρχεται ἀπό τή μακρινή ἐκείνη Ἀνατολή πού βρέχεται ἀπό τόν Ἄξενο Πόντο, τή Μαύρη θάλασσα, ἀπό μιά χώρα πιό ἀπρόσιτη καί ἀπό τό ἄνδρο τῆς Καλυψῶς ἤ τό βασίλειο τῆς Κίρκης. Καθ' ὅλη τή διάρκεια τοῦ ἔργου, τήν κατηγοροῦν πώς εἶναι βάρβαρη, φερμένη ἀπ' τά πέρατα τοῦ κόσμου,[59] ὅπως σ' ἐκείνη τήν ἐκτενή ἀποστροφή τοῦ Ἰάσονα, ἀμέσως μετά τό φονικό: «Ἀπαίσιο τέρας, μισητή γυναίκα πιότερο ἀπ' ὅλες στούς θεούς, σέ μένα καί στούς θνητούς, πού τόλμησες στά ἴδια τά τέκνα σου νά μπήξεις τό μαχαίρι, κι ἐμέ χωρίς παιδιά νά μέ βουλιάξεις στή συμφορά. Μετά ἀπό τέτοια ἔργα τόν Ἥλιο καί τή Γῆ ἀντικρίζεις, ὅταν τό πιό φριχτό κακούργημα ἔχεις κάνει; Ν' ἀφανιστεῖς. Σωστά ἔχω τά μυαλά μου τώρα, ὄχι τότε πού ἀπ' τό σπιτικό σου τό βάρβαρο, ἀπ' τό βάρβαρό σου τόπο σ' ἔφερα ἐδῶ σ' ἑλληνικό παλάτι —κακό μεγάλο— ἐσένα, τοῦ γονιοῦ σου καί τῆς χώρας πού σ' ἔθρεψε προδότρα. Τό δαίμονα πού ἐσένα κυνηγοῦσε, ἀπάνω μου οἱ θεοί τόν ρίξαν, ὅταν σφάζοντας ἄσπλαχνα τόν ἀδελφό σου, πλάι στήν ἑστία καθισμένο, μπῆκες στήν ὁμορφόπλωρην Ἀργώ νά φύγεις. Ἔτσι ἄρχισες φριχτά. Κι ἀφοῦ μαζί μου πλάγιασες καί παιδιά μοῦ 'χεις γεννήσει, τά σκότωσες γιά τό κρεβάτι σου. Ὅμως, καμία μές στίς γυναῖκες τῆς Ἑλλάδας ποτέ δέν θά τολμοῦσε αὐτό

νά πράξει. Κι ἀντί γιά κεῖνες ταίρι μου σέ πῆρα, νά μοῦ γενεῖς ἐχθρός κι ἀφανισμός μου, ὄχι γυναίκα, λιόντισσα αἱμοβόρα, περσότερο σκληρή κι ἀπό τή Σκύλλα τῶν Τυρρηνῶν».[60]

Τά φάρμακα τά εἶχε διδαχτεῖ στή βάρβαρη πατρίδα της, ἡ Μήδεια. Τά γνώριζε τόσο καλά ὥστε εἶχε ἐξελιχτεῖ σέ ἀληθινό φαρμακό. Κι ἡ ἴδια δηλώνει πώς λατρεύει τήν Ἑκάτη, τή θεά πού συμπαραστέκεται στίς ἐπιχειρήσεις τῶν μάγων:[61] «Γιατί, μά τήν κυρά μου τήν Ἑκάτη, πού σέβομαι περσότερο ἀπ' ὅλους τούς θεούς καί τήν ἔχω βοηθό μου στά βάθη τοῦ σπιτιοῦ μου θρονιασμένη, δέν θ' ἀφήσω νά χαίρεται κανένας, πώς βύθισε στόν πόνο τήν καρδιά μου».[62] Ἡ φαρμακεύτρια ἀποκαλύπτεται μόνη της:[63] «Ἄς πάρω καλύτερα τόν ἴδιο δρόμο, ὁποῦ 'μαι σοφή ἀπ' τή φύση καί τούς ἀφανίζω μέ τό φαρμάκι».[64] Ὁ Κρέων καί ὁ Ἰάσων γνωρίζουν τήν κακοποιό σοφία της.[65] Κι ἐκείνη σκοτώνει τά παιδιά της, μέ σκοπό νά προκαλέσει τήν ὀργή τῶν τιμωρῶν πνευμάτων ἐναντίον τοῦ Ἰάσονα.[66] Ὡς μάγισσα, εἶναι ἀνυπόμονη καί ἐκδικητική. Κι ἔχει ὅπλα της τά ὅσα μαγικά διδάχτηκε στήν Κολχίδα καί στή Θεσσαλία, πού λογιζόταν πατρίδα τῶν μάγων, ἀφοῦ ἐκεῖ, στό ὄρος Πήλιο, ὁ κένταυρος Χείρων, δάσκαλος τῆς ἰατρικῆς καί τῆς μαγείας, εἶχε διδάξει τόν Ἀχιλλέα, τόν Ἰάσονα, τόν Ἀσκληπιό, κι αὐτόν ἀκόμα τόν Ἀπόλλωνα.

Ἡ Μήδεια διατηρεῖ καί ἕνα ἄλλο χαρακτηριστικό γνώρισμα τῆς μαγείας: τόν ἐπαμφοτερισμό. Ξέρει νά πληγώνει καί νά σκοτώνει, ἀλλά μπορεῖ ἐπίσης νά θεραπεύσει καί νά σώσει. Γιάτρεψε τή μανία τοῦ Ἡρακλῆ, χάρισε δεύτερη νεότητα στόν Αἴσονα, στόν Ἰάσονα καί στίς τροφούς τοῦ Διονύσου.[67] Στή *Μήδεια*, προσφέρει στόν Αἰγέα βότανο κατά τῆς στειρότητας, πού τόν κάνει νά ὑποφέρει:[68] «Ἔτσι νά 'χεις ἀπ' τούς θεούς παιδιά καταπῶς θέλεις καί νά 'ναι εὐτυχισμένα τά στερνά σου. Ποιό ἀνέλπιστο καλό σ' ἤβρε δέν ξέρεις. Τ' ἄγονο σπέρμα ἐγώ θά σοῦ γιατρέψω καί θά σέ κάμω νά γεννήσεις πλῆθος τέκνα. Ἀπό τέτοια βότανα γνωρίζω».[69] Γιά τόν Ἰάσονα ἔκανε θαύματα. Τοῦ ἔδειξε πῶς νά δαμάσει τούς ταύρους πού ξεφυσοῦσαν φωτιά καί ἀποκοίμισε τόν δράκοντα πού φύλαγε τό Χρυσόμαλλο Δέρας. Καί τοῦ ὑπενθυμίζει, ἡ ἴδια, αὐτά τά κατορθώματα:[70] «Ἀπό τά πρῶτα πρῶτα θά μιλήσω. Σ' ἔσωσα, καθώς ξέρουν ὅσοι μπῆκαν Ἕλληνες στήν Ἀργώ μαζί σου τότε, πού τούς φλογόπνοους νά δαμάσες ταύρους σέ στεῖλαν καί μέ ζεῦγλες τό χωράφι νά σπείρεις τό θανάσιμο. Ἐγώ πάλι, τό δράκοντα πού ἀκοίμητος φυλοῦσε, μές στίς σφιχτές θηλιές

του ἀνακρατώτας τό χρυσό δέρας, σκότωσα, μπροστά σου τῆς σωτηρίας ἀπλώνοντας τό φέγγος. Πρόδωσα τό γονιό μου καί τό σπίτι καί πιότερο ἀπ' τόν ἔρωτα σπρωγμένη παρά ἀπ' τή φρονιμάδα ἤρθα μαζί σου στήν Ἰωλκό, στά μέρη ἐκεῖ τοῦ Πήλιου. Καί μέ τά ἴδια χέρια τῶν παιδιῶν του, σκότωσα ἀπαίσια τόν Πελία κι ὅλο τό σπιτικό του ἀφάνισα. Κι ἐνῶ εἶδες, πανάθλιε, τόσα ἀπό μέ καλά, μ' ἀρνιέσαι κι ἔσμιξες μέ καινούργια νύφη, κι ἄς ἔχεις παιδιά. Τί ἄν ἤσουν ἄτεκνος ἀκόμη, θά σοῦ συχώραγε κανείς τόν πόθο γιά νέο κρεβάτι. Ἡ πίστη πάει τῶν ὅρκων κι οὔτε μπορῶ νά ξέρω τί λογιάζεις. Πώς οἱ θεοί πού κυβερνοῦσαν τότε, δέν κυβερνοῦνε τώρα ἤ πώς ἐμπῆκαν καινούργιοι νόμοι στούς θνητούς; Τό ξέρεις πώς ὁρκοπάτης φάνηκες σέ μένα».[71] Πιστή σύντροφος του στή μάχη, ἀποδείχτηκε ἐπίσης καλή σύζυγος γιά τόν Ἰάσονα καί μάνα στοργική γιά τά παιδιά του. Κι ἡ μητρική της ἀγάπη τῆς ὑποβάλλει λόγια σπαραχτικά:[72] «Χεράκια ἀγαπημένα, ἀκριβό στόμα, κορμάκι εὐγενικό, γλυκιές θωριές μου, νά εἶστε εὐτυχισμένα, μά ἐκεῖ πέρα. Τίς χάρες ὁ πατέρας σας τοῦ κόσμου ἐτούτου τίς πῆρε. Ὤ! ἀγκαλίτσες γλυκύτατες, ἀνάσες μυρωμένες, τρυφερή σάρκα».[73] Ἄν σκοτώνει τούς δυό γιούς της, τό κάνει ἀπό ἀγάπη, γιά νά τούς γλιτώσει ἀπό τή φοβερότερη, κατά τούς Ἕλληνες, μοίρα: τήν ἐξορία καί τήν ἀτίμωση. Ἡ μάγισσα, ἡ φόνισσα, ἀποδεικνύεται ἡ πιό τρυφερή μητέρα.

Στό ἀρχαῖο θέατρο ὑπάρχουν καί ἄλλες ἐπιχειρήσεις μαγείας πού θυμίζουν τά ἔργα τῆς Μήδειας. Στίς *Τραχίνιες*, λόγου χάρη, τοῦ Σοφοκλῆ, πού πρέπει νά πρωτοπαρουσιάστηκαν τό 445 π.Χ., ἡ Δηιάνειρα ἐκδικεῖται τήν ἀπιστία τοῦ Ἡρακλῆ μέ τρόπο πού προαναγγέλλει τή μέθοδο πού ἀκολούθησε ἡ Μήδεια γιά νά ξεφορτωθεῖ τή Γλαύκη: χρησιμοποιεῖ ἕνα χιτώνα δηλητηριασμένο μέ τό αἷμα καί τό σπέρμα τοῦ κένταυρου Νέσσου. Ἡ ἴδια ἀφηγεῖται πῶς προμηθεύτηκε τό φοβερό αὐτό μαγικό ροῦχο:[74]

Εἶχ' ἀπ' τά χρόνια τά παλιά ἕνα δῶρο
τοῦ ἀρχαίου κενταύρου, φυλαγμένο μέσα
σέ χάλκινο δοχεῖο, καί πού τό πῆρα
ἐνῶ ἤμουν νέα ἀκόμη ἀπό τόν Νέσσο
σάν ξεψυχοῦσε βαριοπληγωμένος.
Αὐτός, περνοῦσε τότε τούς ἀνθρώπους
μέ πλερωμή τόν βαθυρρεματάρη

τόν Εὔηνο, στά χέρια του, καί δίχως
νά 'χη εἴτ' ἀπό κουπιά ἤ ξάρτια ἀνάγκη.
Αὐτός λοιπόν, ὅταν κι ἐγώ ἀπ' τά σπίτια
τά πατρικά, πρώτη φορά ἀκλουθοῦσα
τόν Ἡρακλῆ, γυναίκα του, ἐνῶ μέ εἶχε
στούς ὤμους του, σάν εἴμαστε στή μέση
τοῦ ποταμοῦ, τ' ἀχρεῖα του χέρια ἀπλώνει
ἀπάνω μου κι ἐγώ τίς φωνές μπήγω,
κι εὐτύς τοῦ Δία ὁ γυιός γυρνᾶ καί στέλλει
φτερωτό βέλος, πού σφυρίζοντας
τόν περνᾶ ὥς τά πλεμόνια.[75]

Ἀργότερα, ὅταν ἡ Δηιάνειρα πληροφορεῖται πώς ὁ Ἡρακλῆς τήν ἀπατάει μέ τήν κόρη τοῦ βασιλιᾶ τῆς Οἰχαλίας, τοῦ στέλνει δῶρο τόν δηλητηριασμένο χιτώνα, στήν Εὔβοια, ὅπου ὁ ἥρωας γιορτάζει τό θρίαμβό του, προσφέροντας θυσία στόν Δία. Τό δηλητήριο ἐνεργεῖ, μόλις ὁ Ἡρακλῆς φοράει τό χιτώνα. Οἱ πόνοι εἶναι ἀνυπόφοροι, καί ὁ ἥρωας, ἀπελπισμένος, ἀνεβαίνει στήν κορυφή τῆς Οἴτης καί αὐτοπυρπολεῖται.[76]

Στό θέατρο τοῦ Εὐριπίδη μπαίνει κανείς στόν πειρασμό νά συνυπολογίσει στίς μάγισσες καί τίς Βάκχες, πού παρουσιάζονται στήν ὁμώνυμη τραγωδία. Στό ἔργο αὐτό πού χρονολογεῖται ἀπό τό 407 π.Χ., ὁ ποιητής, πού πλησιάζει στό τέλος τῆς ζωῆς του, περιγράφει τά θαύματα πού κάνουν οἱ Μαινάδες στά δάση τοῦ Κιθαιρώνα. Ἕνας βουκόλος διηγεῖται τά ὅσα εἶδε μέ τά μάτια του:[77]

Ἔλυσαν τά μαλλιά τους, ἐχύθηκαν στούς ὤμους
Καί σφίξαν τίς προβειές τῶν ἐλαφιῶν πού εἶχαν χαλαρώσει
Καί τίς κατάστικτες αὐτές δορές, μέ φίδια τίς ἐζῶσαν
Πού ἐγλύστρησαν πάνω στίς παρειές των καί τίς γλεῖφαν
Καί ἄλλες νά κρατᾶν στήν ἀγκαλιά δορκάδες
Καί ἄλλες ἄγριους σκύμνους λύκων
Καί τά ἐθήλαζαν μέ τό λευκό τους γάλα
Ὅσες νεότοκες εἶχαν μαστό πού ἐσπάργωνε ἀκόμα
Γιά βρέφη νεογέννητα πού δέν τά εἶχαν πιά.
Καί στεφανώνονταν στεφάνια ἀπό κισσούς
Ἀπό τήν δρῦ καί ἀπό ἀνθισμένους βάτους

Καί μιά τόν θύρσο ἐχτύπησε στήν πέτρα
Κι ἀνάβλυσε τό δροσερό νερό καί πότισε τό χῶμα
Καί ἄλλη ἔρριξε τόν νάρθηκα στήν γῆ
Κι ἄνοιξε κρήνη ὁ θεός καί ἔρρεε τό κρασί
Καί ὅσες ἐπιθυμῆσαν τό λευκό ποτό
Μέ τίς ἄκρες τῶν δακτύλων τους ἐσκάλιζαν τό χῶμα
Καί τότε ἄνοιγαν κρουνοί καί ἔρρεε τό γάλα
Καί ἀπό τούς θύρσους μέ τούς κισσούς
Στάζαν γλυκειές ροές μελιοῦ.
Νά τά ἔβλεπες ὅλα αὐτά
Τόν θεό πού τώρα κατηγορεῖς
Μέ προσευχές θά τόν ἱκέτευες.[78]

Ἡ σκηνή δείχνει βέβαια θαύματα, ἀλλά δέν θά μποροῦσε κανείς νά μιλήσει γιά μαγεία, γιατί οἱ Μαινάδες ἔχουν καταληφθεῖ ἀπό τόν θεό Διόνυσο. Οἱ βακχικές τους ἐκδηλώσεις, φαινόμενο ἐκστάσεως καί διονυσιακῆς ὑστερίας, ἔχουν στόχο νά ἀποδείξουν τήν ὕπαρξη τοῦ νέου θεοῦ. Ὁ χαρακτήρας τους εἶναι λοιπόν θρησκευτικός, καί ὄχι μαγικός.

Ἡ ὀρειβασία, ὅπως καί ὁ σπαραγμός ἤ ἡ ὠμοφαγία πού ὑποδηλώνει τό κομμάτιασμα καί τό φάγωμα ζώου ὠμοῦ, ἀποτελοῦν τελετουργικές συλλογικές ἐκφράσεις τῆς διονυσιακῆς λατρείας. Γι' αὐτό κι ὁ «μαιναδισμός» δέν ἔχει καμία σχέση μέ τή μαγεία.

Ὁ Θεόκριτος καί ἡ φαρμακεύτρια Σιμαίθα

Ἡ Μήδεια, ἡ Κίρκη καί ἡ «ξανθή Περιμήδη» ἀναφέρονται ἀπό μιά φαρμακεύτρια, τή συμπεριφορά τῆς ὁποίας περιγράφει λεπτομερειακά ὁ Θεόκριτος. Πραγματικά, στούς «μικρούς πίνακές» του, τά εἰδύλλια, ὁ κῶος ποιητής, πού ἔζησε ἐπίσης στίς Συρακοῦσες, τόν 3ο π.Χ. αἰώνα, μιλάει γιά κάποια Σιμαίθα πού, μέ τή βοήθεια τῆς ὑπηρέτριάς της Θέστυλης, προσπαθεῖ νά ξανακερδίσει τήν καρδιά τοῦ ὡραίου Δέλφη, τοῦ ἐραστῆ πού τήν ἔχει ἐγκαταλείψει ἐδῶ καί δώδεκα μέρες καί πού ὑποψιάζεται πώς τήν ἀπατάει μέ ἄλλη γυναίκα, ἤ μέ ἄνδρα.

Ἡ κοινωνική θέση αὐτῆς τῆς Σιμαίθας δέν εἶναι ξεκάθαρη. Δέν πρόκειται γιά ἑταίρα, ἀφοῦ ὁ Δέλφης εἶναι ὁ πρῶτος ἐραστής της (στ. 41). Ζῆ ὅμως μόνη, χωρίς τήν κηδεμονία πατέρα, ἀδελφοῦ ἤ συζύγου.

Κι αὐτή ἡ παραβίαση τῶν κανόνων πού καθορίζουν τή θέση τῆς γυναίκας στήν ἀρχαιότητα μαρτυρεῖ τήν ἐξέλιξη τῶν ἠθῶν στήν ἀλεξανδρινή ἐποχή. Ἡ Σιμαίθα, πού κατοικεῖ στήν Κῶ, ἀποδέχεται, γιά νά διασκεδάσει, τήν πρόσκληση μιᾶς γειτόνισσας νά παρακολουθήσει μιάν ἱερή πομπή. Δανείζεται ἕναν πέπλο ἀπό μιά φίλη της καί συναντάει στό δρόμο δυό νεαρούς ἀθλητές πού ἐπιστρέφουν ἀπό τό γυμνάσιο, μέ γένια ξανθά καί τό στῆθος νά γυαλίζει ἀπό τό λάδι τῆς παλαίστρας. Ὁ ἕνας εἶναι ὁ ὡραῖος Δέλφης, πολίτης τῆς Μύνδου, μικρασιατικῆς πόλης, ἀπέναντι ἀπό τήν Κῶ. Σύμφωνα μέ τό κείμενο, ὁ γοητευτικός αὐτός νεαρός εἶχε νικήσει σέ ἀγώνα δρόμου τόν περίφημο Φιλίνο τόν Κῶο, πού, ὅπως γνωρίζουμε, εἶχε στεφθεῖ Ὀλυμπιονίκης σέ αὐτό τό ἀγώνισμα, τό 264 καί τό 260. Στό δεύτερο μέρος τοῦ εἰδυλλίου (Β, 64-143), ἡ Σιμαίθα ἀναπολεῖ ὅλη τήν ἱστορία τοῦ δεσμοῦ της μέ τόν Δέλφη, πῶς τόν πῆγε στό σπίτι της καί πῶς τόν ξάπλωσε στό κρεβάτι της, ὥσπου νά ἀποκτήσει αὐτό πού ποθοῦσε, ὅπως ἡ ἴδια ἐξομολογεῖται στή Σελήνη (στ. 141-142): «Τέλος, νά μήν πολυλογῶ, Σελήνη ἀγαπημένη, στά πιό μεγάλα φτάξαμε κι ἐγίνηκε ὁ πόθος».[79] Ἡ εὐτυχία ὅμως αὐτή δέν κρατάει γιά πολύ, γιατί ἡ Σιμαίθα μαθαίνει ἀπό τή Φιλίστα, μητέρα μιᾶς αὐλητρίδας, πώς ὁ Δέλφης πρέπει νά εἶναι ἐρωτευμένος. «Καί μοῦ 'πε, μέσα στ' ἄλλα», ἐξηγεῖ ἡ Σιμαίθα,[80] «πώς ξελογιάστη ὁ Δέλφης, καί πώς δέν τό καλοξέρει, ἄν μέ κοπέλλα ἤ καί μ' ἀγόρι ὡραῖο. Ἕνα μονάχα ξέρει, πώς τό ποτήρι γέμιζε πολλές φορές ὁ Δέλφης κι ἔπινε ἄκρατο κρασί γιά τήν ἀγάπη του. Κι ἔφυγε τέλος κι εἶπε, πώς μέ στεφάνια θά πάει νά στολίσει τό σπίτι τοῦ ἔρωτά του».[81] Ἐν συνεχείᾳ, ἡ Σαμαίθα συγκρίνει αὐτήν τή συμπεριφορά μέ τίς παλιές φροντίδες τοῦ Δέλφη γιά τήν ἴδια:[82] «Αὐτά μοῦ τά 'πε ἡ ἴδια αὐτή καί πρέπει νά 'ναι ἀλήθεια. Γιατί ἄλλοτε μοῦ ρχόντανε στό σπίτι τρεῖς καί τέσσαρες φορές ὁ Δέλφης, κι εἶχε σπίτι μου τό δωρικό λαγήνι του ἀφησμένο. Καί τώρα μέρες δώδεκα γενῆκαν πού δέν ἦρθε. Σίγουρα θά τόν τράβηξε κάποια καινούργια εὐχαρίστηση, κι ἐμέ μ' ἔχει ξεχάσει».[83] Πληγωμένη, ἡ νεαρή γυναίκα ἀποφασίζει νά ξαναφέρει κοντά της τόν ἄπιστο, χρησιμοποιώντας τά μαγικά φίλτρα πού ξέρει, ἤ νά τόν φαρμακώσει:[84] «Τώρα τά μάγια βάζω μπρός νά τόν δέσω. Κι ἄν μέ πικραίνει ἔτσι δά, στ' ἀλήθεια, μά τίς Μοῖρες, τοῦ Ἅδη τήν πόρτα σίγουρα θά χτυπήσει. Τέτοια μές στό σακκούλι μου φαρμάκια ἔχω κρυμμένα, πού ἕνας ξένος μοῦ τά 'μαθε, ἀπό τήν Ἀσσυρία, δέσποινά

μου. Αὐτά μοῦ τά 'πε ἡ ἴδια αὐτή, καί πρέπει νά 'ναι ἀλήθεια».[85] Αὐτή ἡ ἀφηγηματική κατάληξη (στ. 143-162) ἐγκαταλείπει τό λυρισμό καί τό μέτρο. Ἀκολουθεῖ μιά σύντομη ἐπίκληση τῆς Σελήνης, γιατί ἡ νύχτα τελειώνει, κι ὅπου νά 'ναι ξημερώνει.

Ὁλόκληρο τό πρῶτο μέρος τοῦ εἰδυλλίου (στ. 1-63) εἶναι ἀφιερωμένο στήν προετοιμασία τῆς ἐρωτικῆς μαγγανείας πού θά χρησιμοποιήσει ἡ Σιμαίθα, μέ τή βοήθεια τῆς σκλάβας της. Ἡ νεαρή γυναίκα ἀνακοινώνει πρῶτα τίς προθέσεις της, καί, κατόπιν —σέ ἐννέα ἔνθετες αὐτοτελεῖς στροφές τῶν τεσσάρων στίχων, πού συνοδεύονται ἀπό ἕνα στίχο-ἐπωδό— καταφεύγει σέ μιά ἐπίκληση, ὅπου ζητάει νά χτυπήσει συμφορά τόν ἐραστή της, ἄν παραμείνει ἄπιστος. Καί τό δεύτερο μέρος (στ. 63-143) παρουσιάζει ἀνάλογη διάρθρωση: δώδεκα στροφές τῶν πέντε στίχων καί μιά καταληκτική τῶν ὀκτώ στίχων, μέ τίς στροφές νά χωρίζονται ἀπό ἕνα στίχο-ἐπωδό, πού ὑπενθυμίζει πώς ὅλη αὐτή ἡ ἱστορία τοῦ δεσμοῦ μέ τόν Δέλφη εἶναι ἐξομολόγηση τῆς Σιμαίθας στή Σελήνη.

Κανένα ἄλλο ἀρχαῖο κείμενο δέν μιλάει τόσο ξεκάθαρα γιά τή μαγεία, ὅσο οἱ ἑξήντα πρῶτοι στίχοι αὐτοῦ τοῦ εἰδυλλίου II, πού μᾶς περιγράφουν, μέ κάθε λεπτομέρεια, τίς μαγικές προετοιμασίες τῆς Σιμαίθας:

«Φέρε τίς δάφνες, Θέστυλη, φέρε μου καί τά μάγια, καί μέ τό κόκκινο μαλλί τῆς προβατίνας σκέπασε τό ποτήρι, ἐκεῖνον νά μαγέψουμε πού τόν βαρύ μοῦ κάνει. Δώδεκα μέρες ἔχω νά τόν δῶ καί δέν ἔχει ἀρωτήσει, ἄν ζῶ ἤ ἄν πεθαίνω. Τήν πόρτα μου δέ χτύπησε, τό δίχως ἄλλο ὁ Ἔρωτας κι ἡ Ἀφροδίτη, τόν ἄμυαλο, τόν ἔχουν ξελογιάσει. Στοῦ Τιμαγήτου αὔριο, θά πάω τήν παλαίστρα, νά τοῦ τά πῶ ἀπ' τήν καλή, γι' αὐτό πού μοῦ 'χει κάνει. Τώρα ἄς ἀρχίσουμε τά μάγια.

»Σελήνη, ἀθόρυβη θεά, φώτιζε ἀψηλά καί λάμπε. Γιά σέ, Σελήνη τραγουδῶ, γιά σέ καί τήν Ἑκάτη, πού 'ρχεται ἀπό τῆς γῆς τά σπλάχνα καί πού τήν τρέμουν σάν τήν νιώσουν τά σκυλιά καί δρασκελάει τά μνήματα καί πού περνᾶ τίς λίμνες τῶν μαύρων τῶν αἱμάτων.

»Χαῖρε, Ἑκάτη τρομερή, καί βόηθα με τά μάγια μου νά πιάσουν, καί νά μή σταθοῦν σέ τίποτα χειρότερα ἀπό τῆς Μήδειας, ἀπό τῆς Κίρκης καί ἀπό τά μάγια τῆς ξανθῆς Περιμήδης.

»Ἴυγξ, ὦ μαγικό πουλί μου σύ, τόν ἄντρα αὐτόν φέρε μου στό σπίτι. Πρῶτα, τ' ἀλεύρι στή φωτιά θά ρίξω. Θέστυλη, ἔλα καί ρίχνε το πασπαλιστά. Χαζή, ποῦ ἔχεις τό νοῦ σου; Μήν τάχα, σιχαμένη, σοῦ 'γινε κι ἐσέ χαρά τό κακό μου; Ἔτσι, κορόιδο, ρίχνε το καί λέγε αὐτά τά λόγια: "Σκορπῶ τά κόκκαλα τοῦ Δέλφη".

»Ἴυγξ, ὦ μαγικό πουλί μου σύ, τόν ἄντρα αὐτόν φέρε μου στό σπίτι.

»Ὁ Δέλφης, μ' ἔχει κάψει, κι ἐγώ δάφνη τοῦ καίγω. Κι ὅπως αὐτή κροταλιστά ἀναλάμπει κι ἀνάβει καί καίεται ξαφνικά καί δέν ἀφήνει στάχτη, ἔτσι κι ἐκείνου τό κορμί νά λυώσει μές στή φλόγα.

»Ἴυγξ, ὦ μαγικό πουλί μου σύ, τόν ἄντρα αὐτόν φέρε μου στό σπίτι.

»Καί καθώς τοῦτο τό κερί μέ τή βοήθεια τοῦ θεοῦ τώρα ἐδῶ λιώνω, ἀπ' τήν ἀγάπη μου ἔτσι κι ὁ Μύνδιος Δέλφης νά λιώσει. Κι ὅπως γυρίζει αὐτός ἐδῶ ὁ χάλκινος δίσκος μέ τή δύναμη τῆς Ἀφροδίτης, ἔτσι ἄς τριγυρνάει κι αὐτός ἀπ' ἔξω ἀπό τήν πόρτα μου.

»Ἴυγξ, ὦ μαγικό πουλί μου σύ, τόν ἄντρα αὐτόν φέρε μου στό σπίτι.

»Τώρα θά κάψω πίτουρα, Ἄρτεμη, σύ πού δύνασαι νά σείσεις τίς κολόνες τοῦ Ἅδη τίς ἀλύγιστες κι ὅτι ἄλλο στέριο ὑπάρχει. Θέστυλη, μᾶς γαυγίζουνε ἀπό τήν πόλη οἱ σκύλοι. Θά βρίσκεται ἡ θεά στά τρίστρατα. Χτύπα τό δίσκο γρήγορα.

»Ἴυγξ, ὦ μαγικό πουλί μου σύ, τόν ἄντρα αὐτόν φέρε μου στό σπίτι. Καταλαγιάζει ἡ θάλασσα, οἱ ἄνεμοι δέν κινοῦνται, κι ὁ πόνος μου μονάχα δέν ἡσυχάζει μές στά στήθη μου. Καίομαι καί φλογίζομαι γιά κείνονε πού ἀντίς γυναίκα του μ' ἔκανε νά 'μαι δυστυχισμένη κι ἀπάρθενη.

»Ἴυγξ, ὦ μαγικό πουλί μου σύ, τόν ἄντρα αὐτόν φέρε μου στό σπίτι.

»Σταλάζω τρεῖς φορές σπονδές καί τρεῖς φορές, ὦ Δέσποινα, λέγω τά λόγια αὐτά: "Ἄν μέ γυναίκα βρίσκεται ἤ καί κανέναν ἄντρα κοντά του στό κρεβατι, ἔτσι νά λησμονήσει, καθώς λέν πώς λησμόνησε στή Νάξο ὁ Θησέας τήν ὄμορφη Ἀριάδνη μέ τά σγουρά μαλλιά".

»Ἴυγξ, ὦ μαγικό πουλί μου σύ, τόν ἄντρα αὐτόν φέρε μου στό σπίτι.

»Στήν Ἀρκαδία 'ναι φυτό, ἱπομανές τό λένε, πού σάν τό φᾶνε τά πουλάρια καί οἱ γοργές φοράδες τρελαίνονται καί παίρνουν τά

βουνά. Ἔτσι νά δώσει κι ὁ θεός, τόν Δέλφη νά τόν δοῦμε, ἔτσι σάν βγαίνει λαμπερός μέ τῆς παλαίστρας τ' ἄλειμμα, νά πιλαλάει σπίτι μου.

»Ἴυγξ, ὦ μαγικό πουλί μου σύ, τόν ἄντρα αὐτόν φέρε μου στό σπίτι.

»Τό κουρελάκι τώρα αὐτό, πού 'πεσε ἀπ' τή χλαίνα τοῦ Δέλφη, τό ξεφτῶ καί μέσα στήν ἀναλαμπή τό ρίχνω τῆς φωτιᾶς. Ἀλίμονό μου, Ἔρωτα, ὅπου σάν τήν ἀβδέλλα μοῦ ρούφηξες τό αἷμα.

»Ἴυγξ, ὦ μαγικό πουλί μου σύ, τόν ἄντρα αὐτόν φέρε μου στό σπίτι.

»Αὔριο σαύρα κοπανῶ καί κάνω του φαρμάκι. Θέστυλη, πάρε τώρα σύ ἐτοῦτα τά βοτάνια καί σύρε τό κατώφλι του κρυφά μ' αὐτά νά τρίψεις, ὅσο εἶναι νύχτα ἀκόμα, καί λέγε φτύνοντας: "Τά κόκκαλα τοῦ τρίβω".

»Ἴυγξ, ὦ μαγικό πουλί μου σύ, τόν ἄντρα αὐτόν φέρε μου στό σπίτι».[86]

Αὐτό τό λογοτεχνικό κείμενο εἶναι ὅ,τι πληρέστερο γνωρίζουμε σχετικά μέ τήν ἐρωτική μαγεία. Ἀπό τή μιά μεριά, ἡ προδομένη γυναίκα προσπαθεῖ νά ξαναφέρει κοντά της τόν ἄστατο ἐραστή. Ἀπό τήν ἄλλη, τόν ἀπειλεῖ μέ θάνατο. Ἡ πρώτη ἐπωδός, πού ἐπαναλαμβάνεται δέκα φορές, ἀπαιτεῖ τήν ἐπιστροφή τοῦ ἐραστῆ στό σπίτι τῆς ἐρωμένης του. Ἡ Ἴυγξ εἶναι ἀερικό, καί ἡ Σιμαίθα τοῦ ἀναθέτει νά πραγματοποιήσει τίς ἐπιθυμίες της. Ἀρχικά, ὅπως ἐξηγεῖ ὁ Pierre Monteil,[87] Ἴυγξ ἦταν τό ὄνομα μιᾶς νύμφης. Ἦταν κόρη τοῦ Πανός καί τῆς Ἠχοῦς, καί μέ τά τραγούδια της εἶχε κατακτήσει τήν καρδιά τοῦ Δία. Γι' αὐτό ἡ Ἥρα τήν μεταμόρφωσε σέ πουλί —τή σουσουράδα— πού κράτησε τό ἴδιο ὄνομα. Τό πουλί αὐτό, καρφωμένο σέ ἕναν τροχό, χρησιμοποιήθηκε σέ μαγικές τελετουργίες. Στό τέλος, ἡ λέξη κατέληξε νά ὑποδηλώνει τόν τροχό ἤ, ὅπως ἐδῶ, ἕνα δίσκο, μέ δυό τρύπες ἀριστερά καί δεξιά ἀπό τό κέντρο του, πού γύριζε σάν σβούρα. Τραβώντας δυό σπάγκους πού περνοῦσαν μέσα ἀπό αὐτές τίς τρύπες, μποροῦσε κανείς νά δώσει στό δίσκο περιστροφική ἐναλλασσόμενη κίνηση.[88] Ἡ περιστροφή τοῦ μαγικοῦ δίσκου χώριζε τή μιά ἀπό τήν ἄλλη τίς στροφές πού τραγουδοῦσε ἡ Σιμαίθα. Μέ αὐτόν τόν τρόπο, ὁ ποιητής ἔκανε καί τόν ἀναγνώστη ἤ τόν ἀκροατή νά συμμετέχει στή μαγική πράξη.

Στή συνέχεια τοῦ ποιήματος, ἡ ἐπωδός: «Λέγε μου, Σελήνη Δέσποινα, πῶς μοῦ γεννήθη ἡ ἀγάπη», πού ἐπαναλαμβάνεται δώδεκα φορές, δέν συνοδεύεται ἀπό καμία μαγική κίνηση ἤ τελετουργία. Ἁπλῶς σημαδεύει τούς διάφορους σταθμούς ἀπό τούς ὁποίους περνάει ὁ δεσμός τῆς Σιμαίθας: τήν πρόσκληση τῆς Ἀναξῶς, κανηφόρου στό ἱερό τῆς Ἄρτεμης, πού ἤθελε νά πάρει μέρος καί ἡ Σιμαίθα στήν πομπή (στ. 64-68), τίς ἱκεσίες τῆς γειτόνισσάς της Θράκισσας, πού προσπαθοῦσε νά καταφέρει τή Σιμαίθα νά ἀποδεχτεῖ τήν πρόσκληση (στ. 70-74), τή συνάντηση στό δρόμο μέ τόν Δέλφη, πού ἐπέστρεφε ἀπό τό γυμνάσιο (στ. 78-80), τόν κεραυνοβόλο ἔρωτα πού χτύπησε τή Σιμαίθα καί τήν κράτησε δέκα μέρες στό κρεβάτι (στ. 82-86), τίς διαβουλεύσεις τῆς Σιμαίθας μέ μάγισσες πού θά μποροῦσαν νά τήν βοηθήσουν (στ. 88-92), τήν ἀποστολή τῆς ὑπηρέτριας Θέστυλης στόν Δέλφη (στ. 94-98), τόν ἐρχομό τοῦ Δέλφη στό σπίτι τῆς Σιμαίθας (στ. 100-104), τήν ταραχή πού τόν κυρίευσε (στ. 106-110), τήν πρώτη ἐκμυστήρευση τοῦ νέου (στ. 112-116), τήν ἐρωτική του ἐξομολόγηση (στ. 118-122), τούς ὅρκους του (στ. 124-128), τίς εὐχαριστίες του στήν Κύπριδα (στ. 130-134), τήν εὐτυχή κατάληξη αὐτοῦ τοῦ ἔρωτα (στ. 136-142). Ὅλες οἱ φάσεις τῆς λεπτομερειακῆς αὐτῆς ἀφήγησης συνοδεύονται ἀπό τήν ἐπίκληση τῆς Σελήνης. Ἡ ἐρωτευμένη γυναίκα ξαναζῆ ὅλα τά ἐπεισόδια τῆς περιπέτειάς της γιά νά κεντρίσει περισσότερο τό πάθος τῆς ζήλιας πού τήν ἔχει κυριεύσει.

Οἱ ἐπικλήσεις τῆς Σιμαίθας ἀπευθύνονται στίς θεότητες πού προτιμοῦσαν οἱ μάγισσες: στή Σελήνη, στή χθόνια Ἑκάτη, τή φοβερή θεά πού συχνάζει στά σταυροδρόμια καί στά κοιμητήρια, πού ἀπαιτεῖ εἰδική ἐπίκληση (στ. 14-16) καί συνοδεύεται ἀπό σκυλιά πού γαυγίζουν γιά χάρη της (στ. 35-36), στήν Ἀφροδίτη, πού κάνει τό χάλκινο δίσκο νά γυρίζει (στ. 30), αὐτό τόν τροχό πού ἴσως δέν εἶναι ἐδῶ ἡ Ἴυγξ, στήν Ἄρτεμη (στ. 33-34), πού ταυτίζεται μέ τήν Ἑκάτη καί πού, σύμφωνα μέ ἕναν μαγικό πάπυρο,[89] κρατοῦσε τό κλειδί τῆς ἀτσάλινης πόρτας τοῦ Ἅδη. Τό κακό, ἄλλωστε, φαίνεται νά ξεκινᾶ ἀπό τήν Ἄρτεμη, ἀφοῦ δική της κανηφόρος ἦταν ἡ Ἀναξώ, ὅταν πῆγε νά προσκαλέσει τή Σιμαίθα στήν πομπή.

Ἀξίζει νά σημειωθεῖ πώς ἡ Σιμαίθα, ἄρρωστη ἀπό ἔρωτα, σκέφτηκε νά ἀπευθυνθεῖ σέ μιά ἀπό τίς μάγισσες, πού, κατά τά φαινόμενα, δέν ἦταν καί λίγες: «Σέ ποιάν δέν πῆγα; Ποιά γιάτραινα γριά, ἀπ' ὅλες ὅσες κάνουν μάγια, δέν ἐπισκέφτηκα;» (στ. 90-91).[90] Αὐτές

οἱ φράσεις μᾶς ἐπιτρέπουν νά ὑποθέσουμε πώς ὑπῆρχαν καί ἐπαγγελματίες μάγισσες. Ἀλλά καί ἡ Σιμαίθα δέν εἶναι ἀρχάρια. Δίνει συγκεκριμένες ἐντολές, ξέρει πώς πρέπει νά δράσει γρήγορα, καί ἐκνευρίζεται ὅταν ἡ ὑπηρέτρια της δέν σκορπίζει ἀμέσως τό ἀλεύρι. Γνωρίζει τά σημάδια πού μαρτυροῦν τόν ἐρχομό τῆς Ἑκάτης —τά οὐρλιαχτά τῶν σκυλιῶν— καί δέν ἀγνοεῖ τό θεαματικό στοιχεῖο, τήν προσφυγή στόν χάλκινο δίσκο. Γιά νά περιγράψει τήν ἀρρώστια πού τήν καταβάλλει, χρησιμοποιεῖ μέ φυσικότητα μιάν εἰκόνα πού ξεπηδάει ἀπό τό ἴδιο τό ὑλικό πού χειρίζεται: «Τά μέλη μου νεκρώσανε κι ἔγινα σάν κούκλα κέρινη» (στ. 110).[91] Θά λιώσει ἄλλωστε καί ἡ ἴδια μιά κέρινη κούκλα (στ. 28), γιά νά λιώσει ἀπό ἔρωτα καί ὁ ὡραῖος Μύνδιος. Εἶναι συνηθισμένη στά μάγια καί διαθέτει ὅ,τι χρειάζεται: κλαδιά δάφνης, φίλτρα, κούπα σκεπασμένη μέ κόκκινο λεπτό μάλλινο ὕφασμα. Θέλει νά «δέσει» τόν ἐραστή της καί προφέρει χαμηλόφωνα γητειές, γιατί ξέρει πώς τά μάγια πρέπει νά γίνονται φευγαλέα, ἐμπιστευτικά, μυστικά.

Στήν τελετουργία αὐτή προηγοῦνται οἱ προσφορές στή φωτιά καί ἀκολουθοῦν οἱ σπονδές. Ἡ Σιμαίθα προσφέρει διαδοχικά ἀλεύρι, ἕνα κλαδί δάφνη, κερί (χωρίς νά διευκρινίζει ὅτι πρόκειται γιά ὁμοίωμα) καί πίτουρο. Τό ἀλεύρι συμβολίζει τά κόκαλα, κοπανισμένα σέ σκόνη. Ἡ δάφνη, τή σάρκα. Τό κερί, τόν ἔρωτα πού πρέπει νά νιώσει ὁ Δέλφης. Οἱ προσφορές αὐτές θά πρέπει, κατά κάποιον τρόπο, νά ἀντισταθμίζουν τήν προσφορά τοῦ ἴδιου της τοῦ ἑαυτοῦ, στήν ἀχόρταγη φωτιά πού εἶναι τό πάθος. Αὐτό τό πάθος πού ὀξύνεται, ὅταν κοπάζουν τά στοιχεῖα, ἡ θάλασσα καί ὁ ἄνεμος, στοιχεῖα πού προσδιορίζουν τό νησιώτικο περιβάλλον ὅπου ἐκτυλίσσεται ὁλόκληρη ἡ σκηνή.

Ἀκολουθοῦν κατόπιν οἱ σπονδές, τρεῖς, ὅπως συνηθίζεται. Ἡ ἐπίκληση πού τίς συνοδεύει εἶναι εὐχή λήθης: Νά λησμονήσει ὁ Δέλφης τό πρόσωπο —ἄνδρα ἤ γυναίκα— πού τόν ἔκλεψε ἀπό τή Σιμαίθα. Αὐτές οἱ σπονδές ἀποτελοῦν εἰσαγωγή στήν προετοιμασία τοῦ φίλτρου, ὁρισμένα συστατικά τοῦ ὁποίου ἀναφέρει ἡ Σιμαίθα. Ἐνῶ γιά τόν Ἀριστοτέλη,[92] ὅπως καί γιά τόν Παυσανία,[93] ὁ ὅρος «ἱππομανές» ὑποδηλώνει τά ἔμμηνα τῆς φοράδας, τήν ἐποχή τοῦ ζευγαρώματος, γιά τή Σιμαίθα εἶναι ἕνα βοτάνι τῆς Ἀρκαδίας μέ ἀφροδισιακές ἰδιότητες. Τό ρόφημα πού σκοπεύει νά προσφέρει στόν Δέλφη θά περιέχει διαλυμένη καί μιά κοπανισμένη σαύρα. Οἱ μαγικοί πάπυροι πράγματι

ἀναφέρονται συχνά σέ τέτοια διαλύματα, πού χρησιμοποιοῦν φίδια ἤ βατραχοειδή. Ἡ σκλάβα Θέστυλη ἀναλαμβάνει νά πάρει κάποια βότανα καί νά τά τρίψει κρυφά στό κατώφλι τοῦ Δέλφη, σέ ἕνα τελετουργικό «συμπαθητικῆς» μαγείας, λέγοντας ταυτόχρονα: «Τρίβω τώρα τά κόκκαλα τοῦ Δέλφη». Γιά νά προφυλαχτεῖ μάλιστα ἡ ἴδια ἀπό τό κακό, πρέπει νά μήν ξεχάσει νά φτύσει, γνωστή ἀποτροπαϊκή πράξη.

Μετά τήν τελετή τῆς σπονδῆς, καί πρίν νά παραδώσει τά βότανα στή Θέστυλη, ἡ Σιμαίθα προβαίνει σέ μιά ἐνέργεια, ἀποκαλυπτική τοῦ νόμου τῆς ἀναλογικῆς μαγείας: ρίχνει στή φωτιά ἕνα κρόσσι ἀπό τό ἱμάτιο τοῦ Δέλφη. Στή μαγεία, ἡ οὐσία ἑνός πράγματος ἀνήκει τόσο στό σύνολο ὅσο καί στά μέρη του, καί ὁτιδήποτε βρίσκεται σέ ἄμεση ἐπαφή μέ κάποιον ἀποκαθιστᾶ σχέση συνάφειας μαζί του. Δρώντας πάνω στό κρόσσι τοῦ ἱματίου, ἡ Σιμαίθα ἐνεργεῖ πάνω στό ἴδιο τό σῶμα τοῦ Δέλφη, πού πρέπει ἐπίσης νά καεῖ προοδευτικά. Πρόκειται ταυτόχρονα καί γιά ἀπειλή, ὅπως τά κόκαλα πού γίνονται σκόνη.

Παρατηροῦμε πώς, ἐκτός ἀπό τή σαύρα, τό φίλτρο δέν περιέχει παρά βότανα. Οἱ λέξεις φίλτρο καί φιλεῖν (ἀγαπῶ) ἔχουν τήν ἴδια ρίζα καί ἀνήκουν, καί οἱ δυό, στό λεξιλόγιο τοῦ ἐρωτικοῦ πάθους. Τό ποίημα τοῦ Θεοκρίτου ἐγγράφεται στήν παράδοση τῶν ἐρωτικῶν καταδέσμων, πού ὁ μηχανισμός τους μᾶς εἶναι γνωστός ἀπό παπύρους καί ἐπιγραφές. Οἱ μαγγανεῖες τῆς Σιμαίθας εἶναι ἀκόμη πιό ἐπικίνδυνες γιατί, ὅπως ἡ ἴδια ἀποκαλύπτει (στ. 161-162), προέρχονται ἀπό τήν Ἀσσυρία: «Τέτοια μές στό σακκούλι μου φαρμάκια ἔχω κρυμμένα, πού ἕνας ξένος μοῦ τά ἔμαθε, ἀπό τήν Ἀσσυρία».[94] Εἴδαμε ἤδη πώς οἱ λαοί τῆς Ἀνατολῆς εἶχαν τή φήμη πώς κατεῖχαν ὅλα τά μυστικά τῆς μαγείας, σέ βαθμό ὥστε, στήν ἀρχαία Ρώμη, ἡ ὀνομασία Χαλδαῖος κατέληξε νά σημαίνει «μάντης».

Ἡ Μήδεια κατά τόν Ἀπολλώνιο τόν Ρόδιο

Ἡ ἡρωίδα τοῦ Εὐριπίδη ἐμφανίζεται ἐπίσης στήν τρίτη ὠδή τῶν *Ἀργοναυτικῶν*, ὅπου καί ὁ Ἀπολλώνιος σκιαγραφεῖ τήν προσωπικότητά της. Ὁ περιπαθής χαρακτήρας της, οἱ γνώσεις της γύρω ἀπό τά μαγικά βότανα, ἡ βάρβαρη καταγωγή της, ἀποτελοῦν τά κύρια στοιχεῖα τῆς περιγραφῆς πού κάνει ὁ Ἄργος στούς συντρόφους του:[95]

«Στό παλάτι τοῦ Αἰήτη ζῆ μιά κοπέλα πού ἔμαθε ἀπ' τή θεά Ἑκάτη ὅλη τήν τέχνη τῆς παρασκευῆς φίλτρων ἀπό τά βότανα πού δίνει ἡ γῆ κι ὁ ἀπέραντος πόντος. Μέ τά φίλτρα αὐτά μπορεῖ νά δαμάσει τή δύναμη τῆς ἀκάματης φωτιᾶς, νά σταματήσει, στή στιγμή, τήν ὁρμητική ροή τῶν ποταμῶν, νά αἰχμαλωτίσει τ' ἄστρα καί τό ἱερό φῶς τοῦ φεγγαριοῦ».[96]

Ἡ γνώση ὅμως τῶν δηλητηρίων εἶναι ἐπικίνδυνη καί γιά τούς ἴδιους τούς μάγους. Μιά μέρα, ἡ Μήδεια μπῆκε στόν πειρασμό νά πάρει καί ἡ ἴδια φαρμάκι:[97] «Αὐτά εἶπε, καί πῆγε νά φέρει τήν κασετίνα ὅπου φύλαγε τά ἀναρίθμητά της βότανα, ἄλλα θεραπευτικά κι ἄλλα θανάσιμα. Τήν πῆρε στά γόνατά της καί ὀδυρόταν καί μούσκευε, χωρίς σταματημό, τόν κόρφο της μέ δάκρυα, πού ἔτρεχαν ποτάμι, ἐνῶ ἡ ἴδια σπάραζε πικρά γιά τή μαύρη της μοίρα. Ἕνα μόνο τήν ἐνδιέφερε, νά βρεῖ τά πιό φονικά δηλητήρια καί νά τά καταπιεῖ. Καί εἶχε ἤδη ἀρχίσει, ἡ ἄμοιρη, νά λύνει τό σπάγγο, ἀνυπόμονη νά πάρει τό φαρμάκι! Ξαφνικά ὅμως, ὁ τρομερός φόβος τοῦ ἀπαίσιου Ἅδη κυρίευσε τήν ψυχή της κι ἔμεινε, ὥρα πολλή, ἀκίνητη, σάν χαμένη». Τελικά, ἡ Μήδεια ἀντιστέκεται στόν πειρασμό, καί ἀποφασίζει νά δώσει στόν Ἰάσονα τό θαυματουργό φίλτρο, τό «Προμήθειον», πού ὁ Ἀπολλώνιος τό περιγράφει μέ κάθε λεπτομέρεια:[98]

«Μόλις ἀντίκρισε τίς πρῶτες ἀνταύγιες τῆς χαραυγῆς, ἡ νεαρή κοπέλα ἀνασήκωσε καί ἔδεσε, μέ τά χέρια της, τά ὀλόξανθα μαλλιά της πού χύνονταν ἄτακτα. Σκούπισε καί τά στεγνωμένα δάκρυα ἀπό τά μάγουλά της. Ὕστερα, ἔτριψε ὅλο της τό κορμί μέ ἕνα λάδι πού μύριζε σάν νέκταρ. Φόρεσε ἕναν ὄμορφο, κομψό χιτώνα, καί τόν στερέωσε μέ ἀγκράφες. Στό θεϊκό της κεφάλι ἔριξε ἕνα κατάλευκο πέπλο. Ὅση ὥρα πηγαινοερχόταν στά διαμερίσματά της, περπατοῦσε χωρίς ν' ἀναλογίζεται τά τωρινά της βάσανα, οὔτε τά ἄλλα, τά πολύ χειρότερα πού τῆς ἐπιφύλασσε τό μέλλον. Κι ἔδινε ἐντολές στίς δώδεκα ὑπηρέτριες, πού πλάγιαζαν στόν προθάλαμο τοῦ εὐωδιαστοῦ δωματίου της. Κοπέλες συνομήλικές της, πού δέν εἶχαν ἀκόμη μοιραστεῖ ἀντρικό κρεβάτι. Γρήγορα! Νά ζέψουν γρήγορα τά μουλάρια στό ἁμάξι πού θά τήν ἔφερνε στό ναό τῆς Ἑκάτης! Καί ἐνῶ οἱ ὑπηρέτριες ἑτοίμαζαν τ' ἁμάξι, ἐκείνη ἔβγαλε ἀπό τήν κασετίνα αὐτό τό βότανο πού, καθώς λένε, πῆρε τό ὄνομά του ἀπό τόν Προμηθέα. Ὅποια μοναχοκόρη, λένε, ἐξασφαλίσει μέ νυχτερινές θυσίες τήν εὔνοια τῆς Ἑκάτης καί ἀλείψει ὅλο της τό κορμί μ' αὐτή τήν ἀλοιφή, δέν

κινδυνεύει νά πληγωθεῖ ἀπό χάλκινο ὅπλο, οὔτε νά καεῖ ἀπ' τήν ὁρμή τῆς φωτιᾶς. Ὁλόκληρη τή μέρα θριαμβεύει σέ δύναμη καί σφρίγος. Αὐτό τό βοτάνι πρωτοφύτρωσε τότε πού ὁ σαρκοφάγος ἀετός πότιζε τίς πλαγιές τοῦ Καυκάσου μέ τό θεϊκό αἷμα τοῦ ἄμοιρου Προμηθέα. Τό ἄνθος του, σέ ὕψος μιᾶς πήχης περίπου, ἔμοιαζε στό χρῶμα στόν κρόκο τῆς Κωρύκου, κι ἄνθιζε ταυτόχρονα σέ δυό δίδυμους μίσχους. Ἡ ὑπόγεια ρίζα του ἔμοιαζε μέ φρεσκοκομμένη σάρκα. Ὁ χυμός του, θύμιζε τό μαῦρο χυμό τῆς ὀρεινῆς βελανιδιᾶς. Ἡ Μήδεια, γιά νά ἑτοιμάσει τό φίλτρο της, τό εἶχε συλλέξει μέσα σ' ἕνα ὄστρακο τῆς Κασπίας Θάλασσας, ἀφοῦ πρῶτα λούστηκε ἑφτά φορές σ' ἀστείρευτο νερό κι ἐπικαλέστηκε ἑφτά φορές τή Βριμώ, τήν τροφό τῶν διδύμων, τή Βριμώ τή Νυχτοπερπατούσα, τήν Ἀρχόντισα τῶν νεκρῶν καί τοῦ κάτω κόσμου. Γιά νά τό βρεῖ, εἶχε βγεῖ μιά κατάμαυρη νύχτα, ντυμένη μέ σκοῦρο πανωφόρι. Τήν ὥρα πού ξερίζωνε τήν τιτάνεια ρίζα του, ἡ Σκοτεινή Γῆ μούγκριζε καί ἔτρεμε συθέμελα, ὅπως μούγκριζε κι αὐτός ὁ ἴδιος, ὁ γιός τοῦ Ἰαπετοῦ, ἀπό τούς πόνους πού τοῦ ξέσκιζαν τήν καρδιά. Ἔβγαλε λοιπόν τό βοτάνι ἀπό τήν κασετίνα καί τό γλίστρησε μέσα στό εὐωδιαστό περίδεμα πού εἶχε τυλιγμένο γύρω ἀπ' τό θεϊκό λαιμό της».

Πολλά ἀπό αὐτά τά στοιχεῖα τοῦ μαγικοῦ ἐγχειρήματος ἀπαντῶνται ἀργότερα καί στίς συνταγές πού δίνουν οἱ μαγικοί πάπυροι, ὅπως ἡ ἐπίκληση τῆς Ἑκάτης καί ἡ τελετουργική ἀναζήτηση αὐτοῦ τοῦ βοτάνου πού συνδέεται μέ τόν κόσμο τῶν νεκρῶν: ἐξαγνιστικό λουτρό, ἐπαναλαμβανόμενες ἐπικλήσεις τῶν θεοτήτων τοῦ κάτω κόσμου, σκοτεινή νύχτα, σκοῦρο ἐπανωφόρι, μουγκρητό τῆς γῆς.

^ ^ ^ ^

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VII

ΙΣΤΟΡΙΕΣ ΜΑΓΩΝ ΚΑΙ ΜΑΓΟΙ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

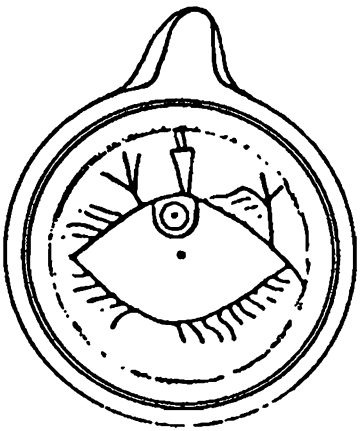

Ὁ κόσμος τῶν μάγων κίνησε ἐπίσης, γιά διάφορους λόγους, τό ἐνδιαφέρον καί τῶν ἱστορικῶν. Ἡ ἀλήθεια ὅμως εἶναι πώς στό θέμα αὐτό, πού, ὅπως εἴδαμε, δέν προσφέρεται οὔτε γιά περιγραφές οὔτε γιά ἀποκαλύψεις, οἱ ἱστορικοί ἀποδείχτηκαν κατά κανόνα λακωνικοί, ἄν ὄχι ἐντελῶς σιωπηλοί. Διαβάζοντας, ὡστόσο, τά ἔργα τῶν κυριότερων ἱστορικῶν τῆς Ἀρχαιότητας, τοῦ Ἡροδότου (490-425 περίπου π.Χ.), τοῦ Ξενοφώντα (430-355 περίπου π.Χ.), τοῦ Πολυβίου (202-120 περίπου π.Χ.), τοῦ Διοδώρου τοῦ Σικελιώτη (γεννήθηκε περί τό 90 π.Χ.) καί τοῦ Στράβωνα (ἐποχή τοῦ Αὐγούστου), μποροῦμε νά ἐντοπίσουμε, ἐδῶ κι ἐκεῖ, ὁρισμένες πληροφορίες.

Ἡ μαρτυρία τοῦ Ἡροδότου

Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ὁ Ἡρόδοτος δέν κάνει καμία ἀναφορά στίς μαγικές ἱκανότητες τῶν γυναικῶν, πού τόσο ἀπασχόλησαν τούς ποιητές. Σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τή Μήδεια, περιορίζεται νά καταγράψει, χωρίς ὁ ἴδιος νά ἐκφράζει ἄποψη, τά ὅσα ἄκουσε ἀπό «λόγιους Πέρσες» γιά

τά αἴτια τῶν μηδικῶν πολέμων. Ἐξηγεῖ λοιπόν ὅτι ὁ Ἰάσονας ἀπήγαγε τή Μήδεια, κόρη τοῦ βασιλιᾶ τῆς Κολχίδας, σέ ἀντίποινα γιά τήν ἀπαγωγή τῆς Ἰοῦς, τῆς κόρης τοῦ Ἰνάχου, πού οἱ Φοίνικες τήν εἶχαν πάρει στήν Αἴγυπτο. Οἱ Ἕλληνες, Κρητικοί κατά πάσα πιθανότητα, εἶχαν ὅμως ἤδη κλέψει τήν Εὐρώπη, κόρη τοῦ βασιλιᾶ τῆς Τύρου. Συνεπῶς ἡ ἀπαγωγή τῆς Μήδειας ἀποτελοῦσε τή δεύτερη προσβολή πού ἔγινε στούς Βαρβάρους, καί μιά ἀπό τίς ἀρχαιότερες αἰτίες τῆς ἐχθρότητας ἀνάμεσα στούς Ἕλληνες καί τούς Ἀσιάτες.[1] Γιά τίς μαγικές ὅμως ἐπιδόσεις τῆς Μήδειας, ὁ Ἡρόδοτος δέν ἀναφέρει λέξη. Περιορίζεται ἁπλῶς στό νά ἐπισημάνει πώς οἱ Μῆδοι ὀνομάστηκαν ἔτσι, γιατί ἡ Μήδεια ἔζησε στήν πατρίδα τους.[2]

Ὁ Ἡρόδοτος δέν ἀναφέρει ἐπίσης τίποτε οὔτε γιά τήν Ἀγαμήδη, οὔτε γιά τήν Κίρκη, οὔτε γιά τήν Καλυψώ, πράγμα ἀπολύτως φυσικό, ἀφοῦ πρόκειται γιά μυθικά πρόσωπα. Ἀπεναντίας, μιλάει γιά τήν ὡραία Ἑλένη.[3] Σημειώνει λοιπόν ὅτι στή Θεράπνη, τήν κατοικία τῶν ἀρχαίων Ἀχαιῶν βασιλέων, ὑπῆρχε ἕνας ναΐσκος, ὅπου, κατά τόν Παυσανία,[4] ἦταν θαμμένοι ὁ Μενέλαος μέ τήν Ἑλένη. Ἡ Ἑλένη ἔκανε μάλιστα καί θαύματα, ἀφοῦ εἶχε κατορθώσει νά ἀπαλλάξει ἀπό τό ἄσχημο παρουσιαστικό του ἕνα κοριτσάκι, πού ἀργότερα ἐξελίχτηκε σέ μιά ἀπό τίς ὡραιότερες γυναῖκες τῆς περιοχῆς: «Ἐπειδή λοιπόν αὐτή ἦτο κατά τήν μορφήν ἄσχημη καί ἡ τροφός της ἔβλεπε τήν θυγατέρα ἀνθρώπων εὐτυχούντων νά εἶναι δύσμορφος καί τούς γονεῖς της νά θεωροῦν ὡς συμφοράν τήν δυσειδῆ μορφήν της, αὐτά βλέπουσα συνεχῶς σκέπτεται νά κάμη τά ἑξῆς: ἔφερεν αὐτήν κάθε ἡμέραν εἰς τό ἱερόν τῆς Ἑλένης, τό ὁποῖον εἶναι εἰς τήν λεγομένην Θεράπνην, παραπάνω ἀπό τό Φοίβιον ἱερόν. Ὁσάκις δέ ἔφερεν ἐκεῖ ἡ τροφός τό παιδίον, τό ἐτοποθέτει ἐμπρός εἰς τό ἄγαλμα καί παρεκάλει τήν θεάν νά ἀπαλλάξη τό παιδίον ἀπό τήν δυσμορφίαν. Μίαν λοιπόν ἡμέραν, ἐνῶ ἀνήρχετο ἡ τροφός ἀπό τό ἱερόν, λέγεται ὅτι ἐφάνη ἐμπρός της μία γυναίκα καί τήν ἠρώτησε τί κρατεῖ εἰς τήν ἀγκάλην της καί αὐτή ἀπήντησεν ὅτι κρατεῖ ἕνα παιδί. Ἡ γυναίκα πάλιν παρεκάλεσε τήν τροφόν νά τῆς δείξη τό παιδί, αὐτή δέ ἠρνήθη, λέγουσα ὅτι τῆς ἦτο ἀπηγορευμένον ἀπό τούς γονεῖς τοῦ παιδιοῦ νά τό δείξη εἰς κανένα, αὐτή ὅμως ἡ γυναίκα ἐπέμενε νά τῆς τό δείξη. Βλέπουσα λοιπόν ἡ τροφός τήν γυναίκα νά ἔχη μεγάλην ἐπιθυμίαν νά ἰδῆ τό παιδί, τῆς τό ἔδειξε. Ἐκείνη δέ ἡ γυναίκα ψαύουσα τήν κεφαλήν τοῦ παιδιοῦ, λέγουν ὅτι εἶπεν, ὅτι θά γίνη ἡ ὡραιοτέρα ἀπό ὅλας τάς γυναίκας τῆς

Σπάρτης. Ἀπό ἐκείνην μέν λοιπόν τήν ἡμέραν ἤλλαξεν ἡ μορφή τοῦ παιδιοῦ. Ὅταν δέ ἔφθασεν εἰς ὥραν γάμου τήν νυμφεύεται ὁ Ἄγητος, ὁ υἱός τοῦ Ἀλκείδου, αὐτός πού ἦτο φίλος τοῦ Ἀρίστωνος».[5] Στήν ἀφήγηση αὐτή, ὁ συγγραφέας δέν λέει πουθενά ὅτι τό θαῦμα τό ἔκανε ἡ Ἑλένη. Ἀφήνει τόν ἀναγνώστη νά τό συμπεράνει. Καί ἡ θεραπεία παρουσιάζεται ὡς ἔργο μαγείας μιᾶς συνηθισμένης γυναίκας. Τό ὑπερφυσικό ἐμφανίζεται μέ διακριτικότητα. Πρόκειται βέβαια γιά ὅραμα, ἀλλά παρουσιάζεται σάν ἁπλή συνάντηση τῆς τροφοῦ μέ μιά ἄγνωστη θεραπεύτρια.

Δύο φορές ὁ Ἡρόδοτος ἀναφέρεται σέ γόητες, ἀλλά τά συμφραζόμενα δέν εἶναι ἀπολύτως σαφή. Καταγράφοντας, παραδείγματος χάρη, τήν ἀφήγηση τοῦ Ἀμμωνίου Ἐτεάρχου, σημειώνει:[6] «Ἄς προσθέσω μόνον, ὅτι, σύμφωνα μέ τήν διήγησιν τῶν Κυρηναίων, οἱ Νασαμῶνες ἐγύρισαν ὀπίσω καί ὅτι οἱ ἄνθρωποι εἰς τούς ὁποίους ἐπῆγαν ἦσαν ὅλοι μάγοι (γόητας εἶναι ἅπαντας)».[7] Κατά τόν Jehan Desanges, οἱ νεαροί Νασαμῶνες θά πρέπει νά ξεκίνησαν ἀπό τήν ὄαση τῆς Ὀζίλας καί νά ἔφθασαν στό Μπάρ-ἐλ-Γκαζάλ, περνώντας ἀπό τήν Κούφρα καί τή Φάγια, στά νοτιοανατολικά τοῦ Τιμπεστί. Αὐτοί λοιπόν οἱ γόητες εἶναι μέλη μιᾶς μακρινῆς ἀφρικανικῆς φυλῆς. Ὁ Ἡρόδοτος ὅμως ἀναφέρει κι ἄλλους γόητες, μιλώντας γιά τό σκυθικό φύλο τῶν Νευρῶν:[8] «Οἱ δέ Νευροί μεταχειρίζονται ἔθιμα σκυθικά. Μίαν γενεάν πρό τῆς ἐκστρατείας τοῦ Δαρείου, ἠναγκάσθησαν νά ἐγκαταλείψουν ὅλον τόν τόπον των ἐξ αἰτίας εἰσβολῆς φιδιῶν. Διότι ἡ χώρα των εἶχε παραγάγει πολλά φίδια, μεγάλος ὅμως ἀριθμός ἀπό αὐτά εἶχεν εἰσβάλει ἀπό τάς ἐρήμους, πού εἶναι βορειότερα. Ἔτσι ἠναγκάσθησαν νά ἐγκαταλείψουν τήν χώραν των καί νά κατοικήσουν μαζί μέ τούς Βουδίνους. Θεωροῦνται δέ οἱ ἄνθρωποι αὐτοί σχεδόν γόητες (μάγοι). Διότι λέγουν οἱ Σκύθαι καί οἱ Ἕλληνες πού κατοικοῦν εἰς τήν Σκυθίαν, ὅτι κάθε Νεῦρος μίαν φοράν τόν χρόνον δι' ὀλίγας ἡμέρας γίνεται λύκος καί πάλιν ἐπιστρέφει εἰς τήν προηγουμένην του κατάστασιν. Ἐμέ λοιπόν λέγοντες αὐτά δέν μέ πείθουν, τά λέγουν μολαταῦτα, προσθέτοντες καί ὅρκους».[9] Καί στήν περίπτωση αὐτή, οἱ γόητες ἀνήκουν σέ φυλή πού κατοικεῖ πολύ μακριά ἀπό τήν Ἑλλάδα.

Ὁ Ἡρόδοτος ὅμως μιλάει πολύ πιό συχνά γιά μάγους. Περιγράφοντας τά ἤθη τῶν Περσῶν, μᾶς παρουσιάζει ἕναν μάγο πού παρεμβαίνει σέ μιά θυσία, ἀμέσως μετά τό κομμάτιασμα τοῦ ζώου. Ἀφοῦ

ὁ θύτης ἱερουργήσει, γράφει,[10] «ἕνας μάγος παριστάμενος (μάγος ἀνήρ)—διότι χωρίς μάγον δέν συνηθίζουν νά κάμνουν θυσίαν— ψάλλει μίαν θεογονίαν, ὅπως λέγουν ὅτι εἶναι αὐτό τό ἄσμα».[11] Κατά τόν Ἡρόδοτο, τό ἱερατεῖο «τῶν μάγων» ἀνήκει στήν εὐγενέστερη μηδική φυλή (Α, 101). Καί ὅταν παραθέτει τήν ἱστορία τοῦ σφετεριστῆ ψευδο-Σμέρδη (Γ, 73) ἀφήνει νά ἐννοηθεῖ πώς οἱ Μῆδοι ἴσως ἔνιωθαν κάποια μνησικακία γιά τούς Πέρσες, τούς νέους κυριάρχους τῆς Ἀσίας.

Οἱ πρακτικές αὐτῶν τῶν μάγων ξενίζουν ὅμως τόν ἱστορικό, σέ βαθμό ὥστε ἀμφιβάλλει γιά τήν ἀξιοπιστία τῶν Περσῶν:[12] «Ὅσα θά εἴπω τώρα περί τῶν νεκρῶν, δέν λέγονται δημοσίᾳ καί μετά βεβαιότητος, ἀλλά κρυφίως. Πτῶμα Πέρσου δέν θάπτεται πρίν νά κατασπαραχθῆ ἀπό ὄρνεα ἤ σκυλιά. Γνωρίζω θετικῶς ὅτι τό κάμνουν αὐτό οἱ μάγοι, διότι τό κάμνουν φανερά. Οἱ Πέρσαι περικαλύπτουν τόν νεκρόν μέ κηρόν καί τόν θάπτουν εἰς τήν γῆν. Οἱ μάγοι ἀφ' ἑτέρου διαφέρουν πολύ ἀπό τούς ἄλλους ἀνθρώπους καί ἰδιαιτέρως ἀπό τούς ἱερεῖς τῆς Αἰγύπτου. Διότι αὐτοί μέν θεωροῦν μιαρόν νά σκοτώσουν κανέν ἔμψυχον, ἐκτός ἀπό ὅσα θυσιάζουν. Οἱ μάγοι ὅμως σκοτώνουν ἰδιοχείρως ὅλα πλήν τοῦ σκύλου καί τοῦ ἀνθρώπου, τό κάμνουν μάλιστα μέ μεγάλην ἄμιλλαν μεταξύ των, φονεύοντες ἀδιακρίτως μύρμηκας, ὄφεις καί ὅλα τά ἄλλα ἑρπετά καί πτηνά».[13]

Ὁρισμένοι μάγοι —οἱ ὀνειροπόλοι— ἑρμηνεύουν τά ὄνειρα. Αὐτοί ἐξήγησαν στόν βασιλιά Ἀστυάγη δύο ὄνειρα πού τόν εἶχαν ἀναστατώσει:[14] «Εἰς τήν βασιλείαν διεδέχθη τόν Κυαξάρην ὁ υἱός του Ἀστυάγης, ὅστις ἀπέκτησε μίαν θυγατέρα, τήν ὁποίαν ὠνόμασε Μανδάνην. Τήν κόρην αὐτήν τήν εἶδε κάποτε εἰς τόν ὕπνον του ὁ Ἀστυάγης νά οὐρῆ τόσον πολύ, ὥστε ὄχι μόνον ἐπλημμύρισε τήν πόλιν, ἀλλά κατέκλυσε καί τήν Ἀσίαν ὁλόκληρον. Τό ὄνειρον τοῦτο ὑπέβαλεν εἰς τούς μάγους ἐκείνους πού ἐξηγοῦν τά ὄνειρα, κατελήφθη δέ ἀπό φόβον, ὅταν ἔμαθε παρ' αὐτῶν τί ἐσήμαινεν ἀκριβῶς».[15] Ὁ βασιλιάς εἶδε, ἀργότερα, κι ἄλλο, ἀκόμη πιό φοβερό ὄνειρο, πού τοῦ προανήγγελλε πώς θά τόν ἐκθρόνιζε ὁ ἐγγονός του: «Κατά τό πρῶτο ἔτος πού ἔζη ἡ Μανδάνη μέ τόν Καμβύσην, ὁ Ἀστυάγης εἶδε καί ἄλλο ὄνειρον. Τοῦ ἐφάνη ὅτι ἀπό τό αἰδοῖον τῆς θυγατρός του ἐφύτρωσεν ἄμπελος καί ἡ ἄμπελος αὕτη ἐπεξετάθη εἰς ὅλην τήν Ἀσίαν. Ἀφοῦ ὑπέβαλεν αὐτό πού εἶδεν εἰς τούς ὀνειροκρίτας, ἔστειλε καί ἔφερεν ἀπό τήν Περσίαν τήν Μανδάνην, ἡ ὁποία ἐπλησίαζε νά γεννήση, ὅταν δέ ἦλθε, τήν ἐφύλασσε, θέλων νά σκοτώση τό παιδί πού θά ἐγεννᾶτο ἐξ αὐτῆς.

Διότι ἀπό τό ἐνύπνιον οἱ μάγοι ὀνειροκρίται ἀνήγγειλαν ὅτι τό τέκνον τῆς θυγατρός του ἔμελλε νά βασιλεύση ἀντ' αὐτοῦ».[16]

Τό ἐπάγγελμα τοῦ ὀνειροπόλου ἔκρυβε ὅμως κινδύνους, ὅπως ἀποδείχτηκε κατά τή σύγκρουση τοῦ Ἀστυάγη μέ τόν Κύρο:[17] «Ὁ στρατός τῶν Μήδων ντροπιάστηκε καί διαλύθηκε. Μόλις ὁ Ἀστυάγης ἔμαθε τά νέα, ἄρχισε νά ἀπειλεῖ τόν Κύρο: "Ὄχι, ὅ,τι καί ἄν συμβεῖ, ὁ Κύρος δέ θά χαρεῖ τή νίκη". Καί χωρίς νά πεῖ ἄλλη κουβέντα, διέταξε νά παλουκώσουν ἐκείνους τούς μάγους πού, ἑρμηνεύοντας τά ὄνειρα, τόν εἶχαν συμβουλεύσει ν' ἀφήσει τόν Κύρο νά προχωρήσει».[18] Ἀλλά αὐλικοί μάγοι ἦταν καί ἐκεῖνοι πού ἑρμήνευσαν ἕνα ὄνειρο τοῦ Ξέρξη:[19] «Ἐνῶ λοιπόν ὁ Ξέρξης εἶχεν ἀποφασίσει νά ἐκστρατεύση, μετά ταῦτα τρίτον ὅραμα παρουσιάζεται εἰς τόν ὕπνον του, τό ὁποῖον, ἀφοῦ ἤκουσαν, οἱ μάγοι ἔκριναν ὅτι ἀπέβλεπεν εἰς ὅλην τήν γῆν καί ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἐπρόκειτο νά γίνουν δοῦλοι του. Ἦτο δέ τό ὄνειρον τό ἑξῆς: ἐφάνη εἰς τόν Ξέρξην, ὅτι ἦτο στεφανωμένος μέ φύλλωμα ἐλαίας καί ὅτι οἱ κλάδοι τῆς ἐλαίας ἐσκέπασαν ὅλην τήν γῆν. Μετά ταῦτα ὁ στέφανος ἐξηφανίσθη ἀπό τήν κεφαλήν, εἰς τήν ὁποίαν ἦτο. Ἀφοῦ δέ οἱ μάγοι ἔδωσαν αὐτήν τήν ἐξήγησιν εἰς τό ὄνειρον, ἀμέσως οἱ Πέρσαι, οἱ ὁποῖοι εἶχον συναθροισθῆ ἐκεῖ, ἀνεχώρησαν διά τάς ἡγεμονίας των καί ἐδείκνυον μεγάλην προθυμίαν νά ἐκτελέσουν τάς παραγγελίας τοῦ βασιλέως, διότι ἤθελε καθένας νά λάβη τά ὑποσχεθέντα δῶρα. Τοιουτοτρόπως ὁ Ξέρξης συνήθροιζε τόν στρατόν, στρατολογῶν ἀπό ὅλας τάς χώρας τῆς ἠπείρου».[20]

Οἱ μάγοι δέν διακρίνονταν μόνο στήν πολιτική. Ἤξεραν ἀκόμη, εὐκαιρίας δοθείσης, νά κάνουν περίεργες παραχωρήσεις στίς ξενικές δοξασίες, ὅπως ἔδειξαν μέ τή συμπεριφορά τους κατά τή διάρκεια τῆς περσικῆς ἐκστρατείας στήν Ἑλλάδα. Σίγουροι γιά τήν εὔνοια τοῦ Ξέρξη, τολμοῦσαν νά παίρνουν πρωτοβουλίες, ὅπως κατά τήν ὁλική ἔκλειψη τοῦ ἥλιου, τό 481. Κανονικά, γιά τούς Πέρσες, τούς κατεξοχήν λάτρεις τοῦ Ἥλιου,[21] ἡ ἔκλειψη θά ἔπρεπε νά θεωρηθεῖ κακός οἰωνός. Οἱ μάγοι ὅμως πρόβαλαν μιάν ἄλλη, κολακευτική ἑρμηνεία στόν βασιλιά, ὑποκρινόμενοι ὅτι πίστευαν πώς τό ἀπειλητικό προμήνυμα ἀπευθυνόταν στούς Ἕλληνες:[22] «Ὁ στρατός εἶχε ἤδη ξεκινήσει, ὅταν ὁ ἥλιος ἄφησε τή θέση του στόν οὐρανό καί χάθηκε, ἄν καί ὁ οὐρανός ἦταν πεντακάθαρος, χωρίς καθόλου σύννεφα. Ξαφνικά, ἀντί ἡμέρα, ἔγινε νύχτα. Ὁ Ξέρξης, πού παρακολουθοῦσε ὁ ἴδιος τό φαινόμενο, καταλήφθηκε ἀπό μεγάλη ἀνησυχία καί κάλεσε τούς μάγους

του νά ἑρμηνεύσουν τό μήνυμα. Κι ἐκεῖνοι τοῦ ἀπάντησαν πώς ὁ θεός προανήγγελλε τήν καταστροφή τῶν ἑλληνικῶν πόλεων, γιατί οἱ Ἕλληνες θεωροῦσαν προάγγελο τοῦ μέλλοντος τόν Ἥλιο, καί ὄχι τή Σελήνη, ὅπως οἱ Πέρσες. Ἐνθουσιασμένος ἀπό αὐτή τήν ἐξήγηση, ὁ Ξέρξης συνέχισε τήν πορεία του».

Παρέμβαση τῶν μάγων εἴχαμε καί τότε πού ὁ Ξέρξης πέρασε ἀπό τό Ἴλιον, θέατρο τῆς θριαμβευτικῆς νίκης τῶν Ἑλλήνων ἐπί τῶν Ἀσιατῶν κατά τόν Τρωικό πόλεμο, καί ἔφθασε στίς ὄχθες τοῦ Σκαμάνδρου, ὅπου καί προσπάθησε νά κερδίσει τήν εὔνοια τῶν τοπικῶν θεοτήτων:[23] «Ὅτε δέ τό στράτευμα ἔφθασεν εἰς τόν ποταμόν Σκάμανδρον —αὐτός εἶναι ὁ πρῶτος ποταμός, ἀφ' ὅτου ἐκκινήσαντες ἐκ τῶν Σάρδεων ἐτέθησαν ἐν πορείᾳ, τοῦ ὁποίου ἐτελείωσε τό νερό καί δέν ἤρκεσε διά νά πιοῦν ὅλοι οἱ στρατιῶται καί τά κτήνη— εἰς τάς ὄχθας αὐτοῦ λοιπόν τοῦ ποταμοῦ ἀφοῦ ἔφθασεν, ἀνέβη εἰς τό Πέργαμον τοῦ Πριάμου, τό ὁποῖον ἐπεθύμει ζωηρά νά ἴδῃ. Ἀφοῦ δέ παρετήρησε καί ἠρώτησε δι' ὅλα, ἐθυσίασε χίλια βόδια εἰς τήν Ἰλιάδα Ἀθηνᾶν καί οἱ μάγοι ἔκαμαν σπονδάς πρός τιμήν τῶν ἡρώων. Παρ' ὅλας δέ τάς θυσίας πού ἔκαμαν ἐνέπεσεν εἰς τό στρατόπεδον κατά τή νύκτα πανικός».[24] Λίγο ἀργότερα,[25] κατά τή διάρκεια μιᾶς καταιγίδας, οἱ μάγοι προσφέρουν ἐξιλαστήριες θυσίες στή Θέτιδα καί τίς ἄλλες Νηρηίδες, καί ἀπευθύνουν μεγαλόφωνα ὠδές στούς ἀνέμους (καταείδοντες βοῆσι οἱ Μάγοι τῷ ἀνέμῳ): «Ἡ τρικυμία διήρκεσε ἡμέρας τρεῖς. Τέλος δέ μέ θυσίας σφαγίων καί μέ μαγικάς ὠδάς εἰς τόν ἄνεμον, προσέτι δέ καί μέ θυσίας εἰς τήν Θέτιδα καί τάς Νηρηίδας, ἔθεσαν τέλος εἰς τήν τρικυμίαν κατά τήν τετάρτην ἡμέραν, ἐκτός ἐάν διά κάποιον λόγον αὐτός ὁ ἴδιος ὁ ἄνεμος ἠθέλησε νά κοπάσῃ».[26] Ὁ Ἡρόδοτος δέν φαίνεται νά πολυπιστεύει πώς ἡ καταιγίδα κόπασε ὄντως, χάρις στήν ἐπέμβαση τῶν μάγων, καί δέν ἀποκλείει νά ἠρέμησε μόνη της ἡ θάλασσα.

Παραβιάζοντας τά περσικά ἤθη πού καταδίκαζαν τή μίανση τοῦ τρεχούμενου νεροῦ,[27] οἱ μάγοι δέν δίστασαν νά θυσιάσουν λευκά ἄλογα μέσα στόν Στρυμόνα καί νά θάψουν ζωντανά στίς ὄχθες του παιδιά τῶν αὐτοχθόνων:[28] «Οἱ μάγοι, γιά νά πετύχουν καλούς οἰωνούς, θυσίασαν λευκά ἄλογα, μέσα στά νερά τοῦ Στρυμόνα». Καί ὕστερα ἀπό αὐτή τήν τελετή (φαρμακεύσαντες δὲ ταῦτα), «προχώρησαν πρός τάς γεφύρας διά τῶν Ἐννέα Ὁδῶν, εἰς τήν περιοχήν τῶν Ἠδωνῶν καί εὗρον τόν Στρυμόνα ἐζευγμένον. Μαθόντες δέ ὅτι ὁ τόπος οὗτος

ἐκαλεῖτο Ἐννέα Ὁδοί, ἔθαψαν ἐκεῖ ζωντανούς ἰσάριθμους νέους καί παρθένους, παιδιά ἀνδρῶν ἐντοπίων. Εἶναι δέ ἔθιμον περσικόν νά θάπτουν τούς ἀνθρώπους ζωντανούς, διότι μανθάνω ὅτι καί ἡ Ἄμηστρις, ἡ γυναίκα τοῦ Ξέρξου, ἡ ὁποία ἔφθασεν εἰς πολύ μεγάλην ἡλικίαν, ἔθαψε δέκα τέσσαρας παίδας Περσῶν ἐπιφανῶν, θέλουσα νά εὐχαριστήση τόν θεόν, ὁ ὁποῖος λέγουν ὅτι εἶναι ὑποκάτω τῆς γῆς».[29]

Κατά τά φαινόμενα, οἱ μάγοι υἱοθετοῦσαν τίς ξένες ἱεροπραξίες, γιατί γνώριζαν τήν ἐπιθυμία τοῦ Ξέρξη νά κερδίσει τούς λαούς πού ἐπιδίωκε νά προσαρτήσει στήν αὐτοκρατορία του, σεβόμενος τίς θρησκευτικές τους πεποιθήσεις. Στήν Ἄλο τῆς Ἀχαΐας, παραδείγματος χάρη, ὅταν ὁ Ξέρξης ἔμαθε τό μύθο τοῦ ἱεροῦ πού ἦταν ἀφιερωμένο στόν Λαφύστιο Δία, δέν προχώρησε νά μπεῖ στό ἱερό ἄλσος καί διέταξε ὁλόκληρο τό στρατό νά τόν μιμηθεῖ καί νά σεβαστεῖ τό σπίτι τῶν ἀπογόνων τοῦ Ἀθάμα, γιοῦ τοῦ Αἰόλου καί τοπικοῦ ἥρωα.[30]

Τό ἴδιο αὐτό αἴσθημα σεβασμοῦ πρός τήν ἱερότητα τῆς Ἀκρόπολης ὤθησε τόν Ξέρξη νά ὀργανώσει τελετή στόν ἱερό βράχο, κατά τήν ὁποία πρόσφεραν θυσίες στούς θεούς οἱ Ἀθηναῖοι πού ὑπηρετοῦσαν στόν στρατό του:[31] «Ὁ Ξέρξης καταλαβῶν ὁλοκληρωτικά τάς Ἀθήνας, ἔστειλεν ἱππέα ὡς ἀγγελιαφόρον εἰς τά Σοῦσα διά νά εἴπη εἰς τόν Ἀρτάβανον τήν ἐπιτυχίαν του. Δύο δέ ἡμέρας μετά τήν ἀποστολήν τοῦ κήρυκος συγκαλέσας τούς φυγάδας Ἀθηναίους, οἵτινες ἠκολούθουν αὐτόν, τούς εἶπε νά ἀναβοῦν εἰς τήν Ἀκρόπολιν καί νά προσφέρουν θυσίας κατά τόν ἰδικόν των τρόπον. Ἐπρόσταξε δέ αὐτό, εἴτε διότι εἶδεν εἰς τόν ὕπνον του κάποιο ὅραμα, εἴτε καί διότι τοῦ ἦλθεν εἰς τόν νοῦν τό ὅτι ἔκαυσε τό ἱερόν. Οἱ δέ ἐξόριστοι Ἀθηναῖοι ἔκαμαν καθώς διετάχθησαν».[32]

Θρησκεία καί μαγεία συνδυάζονται στίς ἱεροπραξίες τῶν μάγων. Ἀλλά οἱ δυό αὐτοί χῶροι διαπλέκονται καί στήν καθημερινή ζωή. Ὁ βασιλιάς Ἄμασις, παραδείγματος χάρη, πού ἀδυνατοῦσε νά συνευρεθεῖ μέ τήν κυρηναία γυναίκα του, τήν κατηγορεῖ ὅτι χρησιμοποιεῖ ἐναντίον του κάποιο φάρμακο. Κι ἐκείνη λύνει τά μάγια, κάνοντας τάμα στήν Ἀφροδίτη:[33] «Ὅταν ἐκοιμᾶτο μαζί της ὁ Ἄμασις, ἦτο ἀνίκανος νά συνουσιασθῆ μέ αὐτήν, ἐνῶ ἠδύνατο νά ἀπολαύση τάς ἄλλας γυναίκας. Ἐπειδή δέ αὐτό διαρκοῦσε πολύν χρόνον, εἶπεν ὁ Ἄμασις εἰς αὐτή τήν Λαδίκην, ὅπως τήν ἔλεγαν: "Γυναίκα, μέ ἐπότισες κάποιο μαγικόν ποτόν (ἐφάρμαξας), καί κανείς τρόπος δέν ὑπάρχει νά ἀποφύγης τόν φρικτότερον θάνατον πού ἔπαθε ποτέ γυ-

ναίκα". Ἡ δέ Λαδίκη, ἐπειδή ὁ Ἄμασις δέν ἐμαλάκωνε, καίτοι αὐτή ἔλεγεν ὅτι δέν ἦτο ἔνοχος, ἔκαμε νοερῶς τάμα εἰς τήν Ἀφροδίτην, ὅτι, ἄν ἐκείνην τήν νύκτα κατορθώση νά συνουσιασθῆ μαζί της ὁ Ἄμασις, καί σωθῆ αὐτή ἀπό τήν συμφοράν, θά τῆς στείλη ἄγαλμα εἰς τήν Κυρήνην. Ὕστερα ἀπό τό τάμα αὐτό ὁ Ἄμασις κατώρθωσε νά συνουσιασθῆ μαζί της καί ἔκτοτε πλέον τό ἐπετύγχανεν, ὅταν τήν ἐπλησίαζεν. Ὕστερα ἀπό αὐτό τήν ἀγάπησε πολύ».[34]

Ἡ μαρτυρία τοῦ Ξενοφώντα

Ὁ Ξενοφῶν, πού γεννήθηκε λίγο μετά τό θάνατο τοῦ Ἡροδότου (γύρω στό 430-355 π.Χ.), ταξίδεψε ἐπίσης πολύ καί μελέτησε πολλούς ξένους λαούς, ἀλλά δέν μᾶς ἄφησε κείμενο πού νά ἀναφέρεται στή μαγεία. Ἡ στρατιωτική του νοοτροπία, πού ἔστρεφε τήν προσοχή του σέ θέματα στρατηγικῆς, τό ἐπάγγελμα του, τοῦ πολεμικοῦ ἀνταποκριτῆ καί, κυρίως, ἡ μεγάλη του εὐσέβεια, δέν τοῦ ἐπέτρεπαν νά ἐνδιαφερθεῖ γιά ζητήματα τόσο ξένα πρός τά συγκεκριμένα προβλήματα πού ἀντιμετώπιζε.

Τό ἔργο του προσφέρει, ὡστόσο, μερικές χρήσιμες ὑποδείξεις καί, ἰδίως, ἕναν πολύ ὀξυδερκή ὁρισμό τοῦ φθόνου:[35] «Ὁ Σωκράτης, ὅταν ἐξέταζε τή φύση τοῦ φθόνου, εὕρισκε πώς ἦταν ἕνα εἶδος λύπης, διαφορετική ὅμως ἀπό τή λύπη πού προκαλεῖ ἡ δυστυχία ἑνός φίλου ἤ ἡ ἐπιτυχία ἑνός ἐχθροῦ. Ὁ ἴδιος δέν ἀποκαλοῦσε φθονερούς παρά μόνον ἐκείνους πού θλίβονταν γιά τίς ἐπιτυχίες τῶν φίλων τους. Καί καθώς μερικοί ἀποροῦσαν, πῶς εἶναι δυνατόν νά ἀγαπᾶμε κάποιον καί νά στενοχωριόμαστε μέ τήν εὐτυχία του, ὁ Σωκράτης παρατηροῦσε πώς πολλοί ἄνθρωποι συμπεριφέρονται ἔτσι μέ τούς φίλους τους, δέν τούς ἐγκαταλείπουν ποτέ στή δυστυχία καί τρέχουν νά τούς βοηθήσουν ὅταν βρεθοῦν σέ ἀνάγκη, ἀλλά ἐπίσης θλίβονται ὅταν ἐκεῖνοι εὐημεροῦν. Προσέθετε, ὡστόσο, πώς τέτοια αἰσθήματα δέν ταιριάζουν παρά σέ ἠλίθιους». Στήν *Κύρου Παιδεία*, ὁ Ξενοφῶν ὑποστηρίζει πώς ὁ φθόνος μπορεῖ νά ὁδηγήσει ἀκόμη καί στό ἔγκλημα, καί μάλιστα γιά ἀσήμαντο λόγο. Καί βάζει στό στόμα ἑνός ἀσσύριου αὐτόμολου, τοῦ Γωβρύα,[36] τά ἑξῆς: «Τόν μόνον υἱόν, τόν καλόν καί ἀγαθόν, πού εἶχα, καί ὁ ὁποῖος μέ ἠγάπα καί μέ ἐσέβετο, ὅπως εἶναι δυνατόν νά κάμη ἕναν πατέρα εὐτυχισμένον τό παιδί του πού τόν τιμᾶ, αὐτόν, ἀφέντη, ὁ σημερινός

βασιλεύς τόν ἐφόνευσε. Τόν εἶχε καλέσει ὁ τότε βασιλεύς, ὁ πατήρ τοῦ σημερινοῦ, διά νά τοῦ δώση τήν θυγατέρα. Καί ἐγώ τόν ἔστειλα ὑπερήφανος, διότι, δῆθεν, θά ἔβλεπα τό παιδί μου σύζυγον τῆς θυγατρός τοῦ βασιλέως. Ὁ σημερινός βασιλεύς τόν προσεκάλεσεν εἰς κυνήγι, καί τοῦ ἐπέτρεψε νά κυνηγήση μέ ὅλην του τήν δύναμιν, διότι ἐνόμιζεν ὅτι ἦτο πολύ καλύτερος ἱππεύς ἀπό ἐκεῖνον, καί ὁ υἱός μου ἐκυνηγοῦσε μαζί μέ αὐτόν ὡς φίλον. Ὅταν ἐφάνη μία ἄρκτος, τήν κατεδίωξαν καί οἱ δύο. Ὁ σημερινός βασιλεύς ἔρριψε τό ἀκόντιον καί ἀπέτυχε, πού μακάρι νά μήν ἐγίνετο αὐτό, τό παιδί μου ὅμως τήν ἐκτύπησε, πού ποτέ νά μήν πετύχαινε, καί τήν ἐφόνευσεν. Τήν στιγμήν ἐκείνην αὐτός πολύ πειραγμένος ἔκρυψε βαθειά τόν φθόνον του. Καί ὅταν πάλι ἐφάνη ἕνας λέων, ἐκεῖνος καί πάλιν ἀπέτυχε, πράγμα τό ὁποῖον δέν ἦτο καθόλου παράδοξον κατά τήν γνώμην μου, ἐνῶ ὁ υἱός μου πάλιν ἐπέτυχε καί ἐφόνευσε τόν λέοντα, καί εἶπεν: ὥστε δύο φοράς ἔρριψα καί τήν κάθε μίαν ἐφόνευσα καί ἀπό ἕνα θηρίον. Τότε πλέον ἐκεῖνος ὁ ἀθεόφοβος δέν συνεκράτησε τόν φθόνον του, ἀλλ' ἁρπάζει τήν λόγχην ἑνός ἀπό τούς ἀκολούθους του, κτυπᾶ εἰς τό στῆθος τό μονάκριβο καί ἀγαπημένο μου παιδί καί τό σκοτώνει».[37] Ὁ Ξενοφῶν ἤξερε πολύ καλά τί σημαίνει φθόνος, γιατί, ἐπικεφαλῆς τῶν Μυρίων στήν *Ἀνάβαση*, εἶδε συχνά νά ἀμφισβητεῖται τό κύρος του.[38]

Ὁ Ξενοφῶν δέν ἀπευθύνεται ποτέ σέ μάγους γιά νά τόν βοηθήσουν ἤ νά τοῦ ἑρμηνεύσουν ὄνειρα. Διηγεῖται ὡστόσο συχνά τά σημαδιακά του ὄνειρα καί προσπαθεῖ, μόνος του, νά τά ἐξηγήσει, τόσο τό πνεῦμα του ἀπεχθάνεται τίς πλάγιες καί μυστικές μεθόδους τῶν μάγων. Παράδειγμα, ὅταν ἔφθασε στήν Κιλικία, καί ἐνῶ οἱ στρατιῶτες του ἀναρωτιοῦνταν ποιός ἦταν ὁ σκοπός αὐτῆς τῆς ἐκστρατείας, πού τούς ἔφερνε ἀντιμέτωπους μέ τήν ἔρημο:[39] «Ἐν τῇ ἀμηχανίᾳ δέ εἰς τήν ὁποίαν εὑρίσκοντο οἱ Ἕλληνες τότε, ἐλυπεῖτο μέν καί αὐτός ὅπως καί οἱ ἄλλοι καί δέν ἠδύνατο νά κοιμηθῆ. Καθώς ὅμως ἐπῆρεν ὀλίγον ὕπνον, εἶδε ἕν ὄνειρον. Τοῦ ἐφάνη ὅτι ἔγινε μία βροντή καί ἔπεσε κεραυνός εἰς τόν πατρικόν του οἶκον, καί ἐξ αὐτοῦ ἔλαμπεν ὁλόκληρος ἡ οἰκία. Ἔντρομος δέ ἀμέσως ἀφυπνίσθη, καί τό ὄνειρον ἀφ' ἑνός μέν τό εὕρισκε καλόν, διότι ἐνῷ εὑρίσκετο ἐν μέσῳ ταλαιπωριῶν καί κινδύνων, φῶς μέγα ἐκ μέρους τοῦ Διός τοῦ ἐφάνη ὅτι εἶδε. Ἀφ' ἑτέρου ὅμως ἐφοβεῖτο, διότι ναί μέν ἀπό τόν Δία τόν βασιλέα τοῦ ἐφαίνετο ὅτι προήρχετο τό ὄνειρον, ἀλλά γύρω γύρω του ἐφαίνετο ὅτι ἔλαμπε τό πῦρ, μήπως αὐτό ἐσήμαινε ὅτι δέν θά ἠδύνατο

νά ἐξέλθη ἐκ τῆς χώρας τοῦ βασιλέως τῶν Περσῶν, ἀλλά θά ἠμποδίζετο πανταχόθεν ὑπό μεγάλων τινῶν δυσχερειῶν».[40] Μόνος του, γιά τόν ἑαυτό του, ὁ Ξενοφῶν ἀνακαλύπτει τή σημασία τοῦ ἀμφίσημου ὀνείρου του, καί ἀποφασίζει, ὕστερα ἀπό σύσκεψη μέ τούς ἀξιωματικούς του, νά ριχτεῖ μαζί τους σέ αὐτή τήν ἀσιατική περιπέτεια.

Καί λίγο ἀργότερα, στήν Ἀρμενία, στή χώρα τῶν Καρδούχων (τῶν σημερινῶν Κούρδων), ἀντιδρᾶ μέ τόν ἴδιο πάλι τρόπο.[41] Ἐνῶ οἱ στρατιῶτες προσπαθοῦσαν, ἀμήχανοι, νά βροῦν μέ ποιόν τρόπο θά διάβαιναν τόν ποταμό Κεντρίτη, «ὁ Ξενοφῶν εἶδε ἔν ὄνειρον: τοῦ ἐφάνη ὅτι ἐδέθη μέ δεσμά, καί αὐτά τά δεσμά μόνα των ἔπεσαν γύρω, ὥστε νά λυθοῦν καί νά δύναται νά περπατῆ ἐλεύθερος».[42] Συσκέπτεται, λοιπόν, μέ τόν στρατηγό Χειρίσοφο καί ὅλοι οἱ στρατηγοί μαζί προσφέρουν θυσία. «Καί αἱ θυσίαι ἀπέβαινον εὐνοϊκαί εὐθύς ἀπό τοῦ πρώτου θυσιασθέντος ζώου.»[43] Πράγματι, δυό στρατιῶτες ἔρχονται νά ἀνακοινώσουν στόν Ξενοφώντα πώς βρῆκαν πέρασμα γιά νά φθάσουν στήν ἀπέναντι ὄχθη. Καί στήν περίπτωση αὐτή, τήν ἀπάντηση στό ὄνειρο τοῦ Ξενοφώντα, τήν ἔδωσε ἡ πείρα του καί ὄχι κάποιος ὀνειροκρίτης. Ὁ Ξενοφῶν ἀναζητεῖ, σέ κάθε περίσταση, τή βοήθεια τῆς θρησκείας, καί ὄχι τῆς μαγείας ἤ τῶν μάγων.[44]

Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἀναφέρει ἐλάχιστα αὐτούς τούς μάγους πού τόσο εἶχαν ἐντυπωσιάσει τόν Ἡρόδοτο. Στήν *Κύρου Παιδεία* σημειώνει πώς οἱ μάγοι εἶναι εἰδικοί στήν ἀξιολόγηση τῆς καταλληλότητας τῶν ζώων πρίν ἀπό τή θυσία.[45] «Ὅταν ἄνοιξαν αἱ πύλαι τῶν ἀνακτόρων, ὡδηγοῦντο τέσσαρες ὡραιότατοι ταῦροι διά νά θυσιασθοῦν εἰς τόν Δία καί τούς ἄλλους θεούς πού ὑπεδείκνυον οἱ μάγοι. Διότι οἱ Πέρσαι νομίζουν ὅτι περισσότερον ἀπό καθετί ἄλλο πρέπει νά χρησιμοποιοῦν εἰδικούς ἀνθρώπους διά τήν λατρείαν τῶν θεῶν».[46] Λίγο πιό κάτω, ἐξηγεῖ πώς ἁρμοδιότητα τῶν μάγων εἶναι ἐπίσης ὁ καθορισμός τοῦ τρόπου προσφορᾶς θυσιῶν στή Γῆ:[47] «Ὕστερα ἐθυσίαζαν εἰς τήν Γῆν συμφώνως πρός τάς ὁδηγίας τῶν μάγων καί ἔπειτα εἰς τούς ἥρωας προστάτας τῆς Συρίας».[48] Κατά τόν Ξενοφώντα, λοιπόν, οἱ μάγοι δέν ἔπαιζαν παρά συμβουλευτικό θρησκευτικό ρόλο στίς θυσίες.

Ἄς ἐπισημάνουμε, τέλος, πώς ὁ Θουκυδίδης (460-395 περίπου), πού ἔδειξε ἀκόμη λιγότερο ἐνδιαφέρον γιά τό ζήτημα τῆς μαγείας, δέν μᾶς προσφέρει καμία πληροφορία γιά τόν κόσμο τῶν μάγων, κόσμο τόν ὁποῖο ἀσφαλῶς θά ἀπεχθανόταν τό πραγματιστικό καί ρεαλιστικό πνεῦμα του.

Ἡ μαρτυρία τοῦ Πολυβίου

Θά περίμενε κανείς ὅτι ὁ Πολύβιος (202-120 π.Χ. περίπου) τουλάχιστον θά ἀποτολμοῦσε νά ἀναλύσει τόν παραλογισμό πού ὁδηγεῖ στά μάγια, γιά τήν ἱκανοποίηση παθῶν ἀγάπης ἤ μίσους. Κι αὐτό γιατί ὁ Πολύβιος ἤξερε νά ἐντοπίζει στήν ἀνθρώπινη φύση τίς ἐξάρσεις πού ξεφεύγουν ἀπό τόν ἔλεγχο τοῦ λογικοῦ καί διέπονται μόνο ἀπό τήν ὁρμή τοῦ θυμοῦ. Καί θυμός, γιά τόν Πολύβιο, εἶναι ἀκριβῶς ὅ,τι ἀντιπαρατίθεται στή λογική καί στήν κρίση.[49] Γι' αὐτό, συμβουλεύει τόν στρατιωτικό ἡγέτη[50] «νά γνωρίζη τόν σκοπόν καί τόν χαρακτήρα τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν ἐχθρῶν»,[51] γιατί, κατά τή γνώμη του, «ἡ ἀσύνετος ὁρμή, ἡ αὐθάδεια, ὁ παραλογισμός, ἡ κενοδοξία καί ἡ κουφότης εἶναι ἐλαττώματα, τά ὁποῖα ὅταν τά ἔχουν οἱ ἐχθροί γίνονται εὔκολος λεῖα τῶν ἀντιπάλων των ἐνῷ ὅταν τά ἔχουν οἱ φίλοι εἶναι πολύ ἐπικίνδυνα».[52] Τό «γρήγορα, γρήγορα» τοῦ μάγου δέν ἐκφράζει τή λογική συμπεριφορά. Γιατί ὁ θυμός εἶναι ἀλογιστία[53] πού ἐξωθεῖ συχνά τούς στρατιῶτες «νά πίπτουν ἀσκόπως κατά τῶν ἐχθρῶν»,[54] ἀλλά καί ἀλογία,[55] ὅταν ὁδηγεῖ σέ ἀδικαιολόγητες ἀποφάσεις, σάν τήν ἀπόφαση τοῦ Ἀννίβα νά θανατώσει τούς προκρίτους τῶν Ζακανθαίων. Μερικές, ὡστόσο, φορές ὁ θυμός εἶναι μόνον ὀργή ἤ βία (ἰσχύς).[56] Ὁ Πολύβιος καταγγέλλει ἐπίσης τήν ἐπιθυμία, ὅλες δηλαδή τίς ὀρέξεις, ἀπό τήν ἀγάπη γιά τό κρασί καί τίς σωματικές καταχρήσεις, ὥς τήν ἐπιδίωξη τοῦ πλούτου, γιατί ἡ ἐπιθυμία ἐπιβάλλεται στή λογική, τήν συσκοτίζει καί τήν ἐκτρέπει.[57] Μελετάει, τέλος, ἐκεῖνες τίς διαθέσεις πού ὁ ἴδιος ὀνομάζει παραστατικές, τούς παροξυσμούς ὀργῆς καί σκληρότητας πού προσεγγίζουν τήν κτηνωδία καί ἀποτελοῦν ἀρρώστιες.[58] Ἀλλά ἡ ἀνάλυση του ἔχει ὡς ἀντικείμενο τή συμπεριφορά τῶν μισθοφόρων καί δέν ἐξετάζει διεξοδικά, μία πρός μία, ὅλες τίς καταστάσεις πού ξεφεύγουν ἀπό τή λογική. Κατά βάθος, ἀναζητεῖ ἱστορικούς νόμους καί προσπαθεῖ νά συνθέσει μιά θεωρία τῶν αἰτίων, μέ τόσο ζῆλο, ὥστε παραμελεῖ ἐντελῶς τή συναισθηματική πλευρά. Δέν χρησιμοποιεῖ κάν τή λέξη πάθος, ἐνῶ στήν ἐποχή του κυκλοφοροῦσαν πολυάριθμες πραγματεῖες γιά τά πάθη. Μέ δυό λόγια, οἱ συναισθηματικές ἀντιδράσεις τόν ἀπασχολοῦν πολύ λιγότερο ἀπ' ὅσο ἡ ἴδια ἡ συγκεκριμένη ἱστορία, γιά τήν ὁποία προσπαθεῖ νά ὁρίσει μιά μέθοδο ἔρευνας.

Καταπιάνεται ὡστόσο, ποῦ καί ποῦ, μέ τή μελέτη τοῦ φθόνου καί

τῆς συμπεριφορᾶς πού ὑπαγορεύει ὁ φθόνος. Παρατηρεῖ, λόγου χάρη, τό ρόλο τῆς βασκανίας στίς ἐπιδέξιες ἐπιθέσεις τοῦ Ἀπελλῆ κατά τοῦ ἀντιπάλου του Ταυρίωνα, στόν ὁποῖο εἶχε ἀναθέσει ὁ Φίλιππος τίς ὑποθέσεις τῆς Πελοπονήσου.[59] «Ὁ Ἀπελλῆς ὅμως δέν ἐγκατέλειψε καθόλου τό σχέδιον του, ἀλλά ἐσυκοφάντει τόν Ταυρίωνα, ὁ ὁποῖος εἶχε διοριστεῖ διοικητής τῆς Πελοποννήσου, ὄχι κατηγορῶν αὐτόν, ἀλλά ἐπαινῶν καί λέγων ὅτι εἶναι ἱκανός καί πρέπει νά εὑρίσκεται πάντοτε μαζί μέ τόν βασιλέα εἰς τήν ὕπαιθρον, διότι ἤθελεν νά προέλθη ἀπό αὐτόν ὁ διορισμός ἄλλου διοικητοῦ τῆς Πελοποννήσου. Νέος ἀσφαλῶς τρόπος αὐτός κατασυκοφαντήσεως εὑρέθη, νά καταστρέφη δηλαδή κανείς τούς ἄλλους ὄχι κατηγορῶν ἀλλά ἐπαινῶν αὐτούς. Παρομοία κακεντρέχεια καί φθόνος καί δολιότης (κακεντρέχειά καὶ βασκανία καὶ δόλος) εὑρίσκεται κατά πρῶτον καί κύριον λόγον εἰς ὅσους συχνάζουν εἰς τάς βασιλικάς αὐλάς καί ἀπό τήν μεταξύ τους ζηλοτυπίαν καί πλεονεξίαν (ζηλοτυπίας καὶ πλεονεξίας).»[60]

Ὁ Πολύβιος σημειώνει πώς ὁ φθόνος μπορεῖ νά καταλάβει τούς λαούς, ὅπως καί τούς μεμονωμένους ἀνθρώπους. Οἱ Αἰτωλοί, λόγου χάρη, φθονοῦσαν τήν Ἀχαϊκή Συμπολιτεία:[61] «Καί ἐνῶ μέ τάς προσχωρήσεις αὐτάς ἡ αὔξησις καί ἡ πρόοδος τοῦ ἔθνους ἔγινε γενική, οἱ Αἰτωλοί, ἐκ φύσεως ἄδικοι καί πλεονέκται ὅπως ἦσαν, ἐφθόνησαν τούς Ἀχαιούς».[62] Καί ἐξηγεῖ μέ τό φθόνο τίς διαπραγματεύσεις τους μέ τούς Λακεδαιμονίους ἐναντίον τῶν Ἀχαιῶν:[63] «Ὁ Ἄρατος ἔβλεπεν ὅτι οἱ Αἰτωλοί ἐντρέποντο νά ἀναλάβουν φανερά τόν πόλεμον ἐναντίον τῶν Ἀχαιῶν, διότι πολύ πρόσφατοι ἦσαν αἱ εὐεργεσίαι τῶν Ἀχαιῶν πρός αὐτούς κατά τόν πόλεμον πρός τόν Δημήτριον. Ἔβλεπεν ἐπίσης ὅτι συνεννοοῦντο μέ τούς Λακεδαιμονίους καί ὅτι ἐφθόνουν τούς Ἀχαιούς τόσον πολύ, ὥστε ἐνῶ ὁ Κλεομένης εἶχε κάμει πραξικόπημα ἐναντίον των, καί εἶχεν ἀποσπάσει τήν Τεγέαν, τήν Μαντίνειαν καί τόν Ὀρχομενόν, αἱ ὁποῖαι τότε ἦσαν ὄχι μόνον σύμμαχοι τῶν Αἰτωλῶν ἀλλά καί εἶχον τό αὐτό πολιτικόν σύστημα, ἐκεῖνοι, οἱ Αἰτωλοί, ὄχι μόνον δέν ἠγανάκτουν δι' αὐτό, ἀλλά καί τούς ἐπεκύρωνον τόν προσεταιρισμόν αὐτόν τῶν πόλεων».[64]

Στήν αὐλή τοῦ βασιλιᾶ Ἀντιόχου, ὁ φθόνος καταλαμβάνει τόν πρωθυπουργό Ἑρμεία, πού στρέφεται κατά τῶν αὐλικῶν ἀξιωματούχων τῆς Συρίας:[65] «Ὁ Ἑρμείας κατήγετο ἀπό τήν Καρίαν καί ἔλαβεν τήν ἐξουσίαν του ἀπό τόν Σέλευκον, ἀδελφόν τοῦ βασιλέως, ὅταν ἐκεῖνος ἐξεστράτευσεν εἰς τόν Ταῦρον. Ὅταν λοιπόν ἔγινεν ἄρχων

ἐφθόνει ὅλους τούς ὑπερέχοντας αὐλικούς, καί, ὅπως ἦτο ἐκ φύσεως σκληρός, ἐμεγαλοποίει τήν ἄγνοιαν μερικῶν καί τούς ἐτιμώρει πολύ βαρύτερον ἀπό ὅσον ἔπρεπεν, ἐναντίον ἄλλων δέ ἐσκέπτετο τεχνητάς καί ψευδεῖς κατηγορίας καί τούς ἐδίκαζε μέ σκληρότητα καί κακεντρέχειαν».[66]

Καταδικάζοντας τή συμπεριφορά τῶν Ρωμαίων, πού τό 211, ὕστερα ἀπό διετή πολιορκία, κατέλαβαν τίς Συρακοῦσες καί λεηλάτησαν τά ἔργα τέχνης τῆς πόλης, ὁ Πολύβιος ἀναλύει μέ ὀξυδέρκεια τούς κινδύνους πού ἐπιφυλάσσει ὁ φθόνος στούς νικητές, ὅταν ἁρπάζουν τά ἀγαθά τῶν ἡττημένων:[67] «Ἄν εἶναι ἀλήθεια πώς οἱ Ρωμαῖοι, συνηθισμένοι νά ζοῦν στή λιτότητα, μακριά ἀπό δαπανηρές πολυτέλειες, κατόρθωσαν, κάθε φορά, νά κατανικήσουν τούς λαούς πού διέθεταν σέ ἀφθονία τά ὡραιότερα ἔργα τέχνης, πῶς μποροῦμε νά μή θεωρήσουμε ἐσφαλμένη αὐτή τους τήν ἐνέργεια; Ἡ ἐγκατάλειψη τῶν ἠθῶν πού ἐξασφάλιζαν τή νίκη, καί ἡ υἱοθέτηση τοῦ τρόπου ζωῆς τῶν ἡττημένων, μέ τήν παράλληλη πρόκληση τοῦ φθόνου πού γεννᾶ ἡ ἀπόλαυση τέτοιας πολυτέλειας καί πού ἀποτελεῖ τόν μεγαλύτερο κίνδυνο γιά τούς ἰσχυρούς αὐτοῦ τοῦ κόσμου, ἦταν ἀναμφιβόλως, καί ὅλοι θά συμφωνήσουν σ' αὐτό, μεγάλο λάθος. Ὅταν κοιτάζουμε ἐκείνους πού ἔχουν σφετεριστεῖ τά ἀγαθά τρίτων, σπανίως τούς μακαρίζουμε γιά τήν τύχη τους. Συνήθως αἰσθανόμαστε ἀπέναντί τους φθόνο, ἀνάμεικτο μέ τόν οἶκτο πού μᾶς προκαλοῦν οἱ ἄλλοι, ἐκεῖνοι πού ἀπογυμνώθηκαν ἀπ' τίς περιουσίες τους». Ὁ ἴδιος λοιπόν αὐτός μηχανισμός τοῦ φθόνου προκαλεῖ καί τό μίσος ἐναντίον τῶν νικητῶν, ὅταν εἶναι πλεονέκτες.

Ὁ Πολύβιος μελετάει κυρίως τίς μεθόδους τῶν νικητῶν. Καί δεδομένου ὅτι ἡ μαγεία εἶναι τό ὅπλο τῶν ἀσθενῶν, τό ἔργο του δέν δίνει σημαντικές πληροφορίες γιά τή μελέτη τῆς συμπεριφορᾶς τῶν μάγων. Ὁ ἴδιος δέν ἔχει σέ μεγάλη ὑπόληψη τή γοητεία καί θεωρεῖ ὅτι ὁ Ἔφορος ἀτύχησε, δηλώνοντας ὅτι ἡ μουσική ὑπάρχει γιά νά μαγεύει:[68] «Δέν πρέπει νά δεχτοῦμε, ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ Ἔφορος στόν πρόλογο τοῦ συγγράμματός του, χρησιμοποιώντας μιά φράση ἀνάρμοστη, πώς ἡ μουσική ὑπάρχει γιά νά ἐξαπατᾶ καί νά γοητεύει τούς ἀνθρώπους (ἐπ' ἀπάτῃ καὶ γοητείᾳ)». Γιά τόν Πολύβιο, ἡ προσφυγή στή μαγεία ἀποτελεῖ λύση ἀπελπισίας, ὅπως ἐξηγεῖ, ἀναφερόμενος στόν πόλεμο μεταξύ Κρητῶν καί Ροδίων, ὅταν οἱ Ρόδιοι ἀπογοητεύτηκαν μέ τήν ἀπόφαση τῶν Ἀχαιῶν νά μήν ἐπέμβουν ἐναντίον τῶν ἀντιπάλων τους:[69] «Ἀπογοητευμένοι ἀπό τήν ἐξέλιξη τῶν γεγο-

νότων, οἱ Ρόδιοι ὁδηγήθηκαν σέ ἀποφάσεις, καί ἐπιδόθηκαν σέ ἐπιχειρήσεις τελείως παράλογες. Τό ἠθικό τους ἔμοιαζε μέ τό ἠθικό ἀνθρώπων πού πάσχουν ἀπό χρόνιο νόσημα καί οἱ ὁποῖοι, ἀφοῦ προσπάθησαν μεθοδικά νά θεραπευτοῦν, ἀκολουθώντας τίς συμβουλές τῶν γιατρῶν, χάνουν τό κουράγιο τους, διαπιστώνοντας ὅτι ἡ κατάστασή τους δέν βελτιώνεται, καί καταλήγουν νά ἀπευθύνονται σέ τσαρλατάνους καί μάντεις, ἤ νά καταφεύγουν σέ μάγια καί φυλαχτά (πάσης ἐπωδῆς καὶ παντὸς περιάμματος πεῖραν λαμβάνειν)». Ἡ ἀπόλυτη περιφρόνηση τοῦ ἱστορικοῦ πρός ὅλες αὐτές τίς «παράλογες ἐπιχειρήσεις» διακρίνεται πεντακάθαρα στό ὕφος του...

Ἡ μαρτυρία τοῦ Διόδωρου τοῦ Σικελιώτη

Ὁ συγγραφέας τῆς *Ἱστορικῆς Βιβλιοθήκης* (90-30 π.Χ. περίπου) μᾶς μεταφέρει μερικές πληροφορίες γιά τίς μαγικές πρακτικές καί τούς μαγικούς μύθους, πού ρίχνουν λίγο φῶς στόν κόσμο τῶν μάγων. Ὁ ἴδιος δέν χρησιμοποιεῖ τή λέξη βασκανία, ἀλλά τό ρῆμα βασκαίνειν γιά νά μᾶς μεταβιβάσει μιά πολύ ἐνδιαφέρουσα πληροφορία, σχετική μέ τόν θεό Πρίαπο, πού ταυτίζεται συνήθως μέ τόν Μήν τῶν Αἰγυπτίων, τόν θεό δηλαδή πού οἱ Ἕλληνες ἀποκάλεσαν Πάνα.

Ἀφοῦ πρῶτα ἀφηγεῖται τό μύθο τοῦ Διονύσου, συνεχίζει μέ τήν ἱστορία τοῦ Πριάπου, «κατά τούς ἀρχαίους Αἰγυπτίους», ὅπως διευκρινίζει.[70] Ἰδού τί πίστευαν οἱ ἀρχαῖοι Αἰγύπτιοι γιά τή γέννηση καί τή λατρεία τοῦ Πριάπου: «Μερικοί τόν ὀνομάζουν Ἰθύφαλλο, κι ἄλλοι Τύχωνα. Τοῦ προσφέρουν θυσίες σέ ναούς τῶν πόλεων ἀλλά καί στήν ὕπαιθρο. Καί τόν θεωροῦν προστάτη τῶν καρπῶν, τῶν κήπων καί τοῦ ἀμπελιοῦ. Ὅσοι προκαλοῦν κακό μέ μάγια (βασκαίνοντες), ἀπ' αὐτόν τιμωροῦνται. Ὁ Πρίαπος λατρεύεται ὄχι μόνο κατά τά δονυσιακά, ἀλλά καί σέ ὅλα τά ἄλλα μυστήρια. Τόν τιμοῦν μέ γέλια καί παιχνίδια στίς θυσίες». Δεδομένου ὅτι ἔχουμε ἀφιερώσει τρία βιβλία στόν αἰγυπτιακό Πάνα,[71] πού δέν εἶναι ἄλλος ἀπό τόν Πρίαπο, χρωστοῦμε εὐγνωμοσύνη στόν Διόδωρο γι' αὐτή του τή μαρτυρία. Χάρις σ' αὐτόν, μαθαίνουμε πώς ὁ φθόνος κυριαρχοῦσε καί στήν ὕπαιθρο, ὅταν ἡ πλούσια σοδειά προκαλοῦσε τή ζήλια τοῦ γείτονα. Καί ἔχουμε μιά ἀκόμη συμπληρωματική ἀπόδειξη τοῦ ρόλου τῆς Αἰγύπτου στή διαμόρφωση τῶν μύθων τῆς μαγείας.

Ὁ Διόδωρος ἀφηγεῖται ἐκτενῶς τό μύθο τῆς Μήδειας,[72] κόρης τῆς Ἑκάτης, πού «λάτρευε τό κυνήγι, κι ὅταν δέν ἔβρισκε θηράματα, τόξευε τούς ἀνθρώπους, σάν νά ἦταν ἄγρια ζῶα. Ἡ Ἑκάτη μελέτησε τή σύνθεση ὅλων τῶν θανατηφόρων δηλητηρίων καί ἀνακάλυψε τό λεγόμενο ἀκόνιτο. Ἀναμείγνυε τά διάφορα δηλητήρια στά τρόφιμα πού πρόσφερε στούς φιλοξενουμένους της, καί δοκίμαζε ἔτσι τήν ἀποτελεσματικότητά τους. Καί ὅταν ἀπέκτησε μεγάλη ἐμπειρία, φαρμάκωσε πρῶτο πρῶτο τόν πατέρα της, τόν Πέρση, καί τοῦ ἄρπαξε τό βασίλειο». Γνωρίζουμε, βέβαια, πώς ἡ γνώση τῶν δηλητηρίων ἀποτελεῖ προνόμιο τῶν μαγισσῶν. Χάρις στή μητέρα τους, τήν Ἑκάτη, πού παντρεύτηκε τόν Αἰήτη, οἱ δυό κόρες τοῦ ζευγαριοῦ, ἡ Κίρκη καί ἡ Μήδεια, εἰδικεύτηκαν, καί αὐτές, στά φάρμακα:[73] «Ἡ Κίρκη καταπιάστηκε μέ τή μελέτη τῶν δηλητηρίων κάθε εἴδους καί ἀνακάλυψε διάφορες ρίζες μέ ἐκπληκτικές ἰδιότητες. Διδάχτηκε τά μυστικά τῆς μητέρας της, τῆς Ἑκάτης, ἀλλά, χάρη στήν ἐξυπνάδα της, ἀνακάλυψε μόνη της πολύ περισσότερα, ἔτσι πού νά μήν τήν ξεπερνάει κανείς στήν τέχνη τῶν φαρμάκων». Ἀργότερα ἡ Κίρκη θά ἔρθει νά κατοικήσει στό ἰταλικό ἀκρωτήριο πού φέρει σήμερα τό ὄνομά της. Ἡ ἀδελφή της Μήδεια «διδάχτηκε ἀπό τή μητέρα καί τήν ἀδελφή της ὅλες τίς ἰδιότητες τῶν φαρμάκων, ἀλλά ἀκολούθησε ἀντίθετη τακτική. Ἀφιέρωσε τή ζωή της στή σωτηρία τῶν ξένων πού κατέπλεαν στή χώρα».[74] Ἰδού λοιπόν γιατί ἡ Μήδεια πῆρε ὑπό τήν προστασία της τούς Ἀργοναῦτες, ὅταν ἔφθασαν στήν Κολχίδα. Γνωρίζοντας καλά τά δηλητήρια, μπόρεσε νά δηλητηριάσει τόν δράκοντα πού ἀγρυπνοῦσε στό ναό τοῦ Ἡφαίστου καί φύλαγε τό Χρυσόμαλλο Δέρας, κρυμμένο στίς πτυχές τοῦ σώματός του.[75] Καί ὅταν ξέσπασε ἡ μάχη ἀνάμεσα στούς Ἀργοναῦτες καί τούς Κόλχους, ἡ Μήδεια γιάτρεψε τίς πληγές τῶν Ἑλλήνων «μέ μερικά βότανα». Στή Θεσσαλία, ὁ Πελίας, ὁ θεῖος τοῦ Ἰάσονα, εἶχε ὑποχρεώσει τόν πατέρα τοῦ ἥρωα, τόν Αἴσονα, νά πιεῖ σαπισμένο αἷμα ταύρου, πού τόν δηλητηρίασε. Ἀλλά ἡ Μήδεια «προσφέρθηκε, μόνη της, νά θανατώσει στά κρυφά τόν βασιλιά καί νά παραδώσει τό παλάτι στούς Ἀργοναῦτες, χωρίς νά χρειαστεῖ μάχη. Κατάπληκτοι ἀπό αὐτή τήν πρόταση, ζητοῦσαν ὅλοι νά μάθουν ποιό ἦταν τό σχέδιο της. Κι ἐκείνη τούς ἀπάντησε πώς κρατοῦσε πάντα μαζί της πολλά φάρμακα μέ παράξενες ἰδιότητες, δῶρα τῆς μάνας της, Ἑκάτης, καί τῆς ἀδερφῆς της, Κίρκης, πώς δέν τά εἶχε, ποτέ ὥς τότε, χρησιμοποιήσει γιά νά θανατώσει ἀνθρώ-

πους, ἀλλά πώς, τώρα, τῆς ἦταν πολύ εὔκολο νά τιμωρήσει τούς ἐνόχους».[76]

Στό ἑξῆς, ἡ Μήδεια ξεδιπλώνει ὅλα τά μυστικά τῆς τέχνης της. Κρύβει τά βοτάνια της σ' ἕνα εἰδώλιο τῆς Ἀρτέμιδος καί μέ τή βοήθεια μιᾶς ἀλοιφῆς μεταμορφώνεται σέ ἀσπρομάλλα, ρυτιδωμένη γριά. Πείθει τόν Πελία καί τίς κόρες του ὅτι ἔχει τή δύναμη νά κάνει τόν γέρο βασιλιά νά ξανανιώσει μιά γιά πάντα. Γιά νά τούς ἀποδείξει τίς ἱκανότητές της, σκουπίζει στά κρυφά τήν ἀλοιφή ἀπό τό σῶμα της, καί ξαναπαίρνει ξαφνικά τήν κανονική της μορφή. «Μέ ἄλλα φάρμακα, ὕστερα, παρουσιάζει τίς εἰκόνες τῶν δρακόντων πού, ὅπως εἶπε, εἶχαν μεταφέρει τήν Ἄρτεμη, ἀπό τή χώρα τῶν Ὑπερβορείων μέχρι τό ἀνάκτορο τοῦ Πελία».[77] Καί καταφέρνει μέ αὐτόν τόν τρόπο τίς κόρες τοῦ βασιλιᾶ νά βράσουν ζωντανό τόν πατέρα τους, γιά νά τόν ξανακάνουν νέο. Γιά νά γίνει μάλιστα περισσότερο πειστική, κάνει ἀνάλογη ἐπίδειξη μ' ἕνα κριάρι, πού ξεπηδάει ξαφνικά, ἀρνάκι, μέσα ἀπό ἕνα καζάνι, μπροστά τους. Ἡ Μήδεια εἶχε συσκοτίσει τήν ὅραση τῶν μαρτύρων τῆς σκηνῆς, «χρησιμοποιώντας ὁρισμένες οὐσίες»... Ὡς τέλεια μάγισσα, «ἀνέβασε τίς κόρες τοῦ Πελία, μέ λάβαρα, στή στέγη τοῦ παλατιοῦ, καί ἄρχισε νά ψάλλει, στά κολχικά, μιάν ἀτέλειωτη ἐπωδή».[78] Ἡ ἐπίκληση αὐτή τῆς Σελήνης δέν λείπει ποτέ ἀπό τίς τελετές μαγείας, ἀλλά στή συγκεκριμένη περίπτωση πρόσφερε ἕνα ἀκόμα πλεονέκτημα στούς Ἀργοναῦτες: τούς ἔδωσε τόν ἀπαραίτητο χρόνο, νά προετοιμαστοῦν γιά τή μάχη. Ἡ ἱστορία τῆς Μήδειας καί τοῦ Ἰάσονα τελειώνει, κατά τόν Διόδωρο, ὅπως καί στήν τραγωδία. Ἀπατημένη ἀπό τόν Ἰάσονα, πού σκοπεύει νά παντρευτεῖ τή Γλαύκη, κόρη τοῦ βασιλιᾶ τῆς Κορίνθου Κρέοντα, «μεταμορφώθηκε χάρη στά βοτάνια της, μπῆκε τή νύχτα στό παλάτι καί τοῦ ἔβαλε φωτιά, μέ μιά ρίζα πού εἶχε ἀνακαλύψει ἡ ἀδερφή της, ἡ Κίρκη. Ἡ ρίζα αὐτή προκαλοῦσε πυρκαγιά πού ἔσβηνε πολύ δύσκολα. Τό παλάτι ἅρπαξε ἀμέσως. Ὁ Ἰάσονας τά κατάφερε νά γλιτώσει, ἀλλά ὁ Κρέων κι ἡ Γλαύκη κάηκαν ζωντανοί».[79]

Κατά βάθος, ὅλα τά μαγικά ὅπλα τῆς Μήδειας ἀποτελοῦν ἐφαρμογές τῆς φαρμακοποιίας. Ὁ Διόδωρος, ἄλλωστε, μᾶς δίνει καί ἄλλα παραδείγματα γιά τά ἐπιτεύγματα αὐτῆς τῆς ἐπιστήμης. Περιγράφει, λόγου χάρη, τό θαυματουργό φάρμακο πού χρησιμοποίησε ἡ Ἑλένη γιά νά κάνει τόν Τηλέμαχο νά ξεχάσει ὅσα εἶχε τραβήξει: «Πολλά λέγονται, γράφει, γιά τή διαμονή τοῦ Ὁμήρου στήν Αἴγυπτο καί

εἰδικά γιά τό ρόφημα πού χάριζε τή λήθη, τό ρόφημα πού πρόσφερε ἡ Ἑλένη στόν Τηλέμαχο, ὅταν ἐκεῖνος ἔφθασε στό παλάτι τοῦ Μενελάου. Πρόκειται γιά τό νηπενθές. Τό μυστικό αὐτοῦ τοῦ ροφήματος τό εἶχε μάθει ἡ Ἑλένη ἀπό τήν Πολύδαμνα, γυναίκα τοῦ Θῶνος, βασιλιᾶ τῆς Αἰγύπτου. Καί εἶναι ἀλήθεια πώς οἱ γυναῖκες τῶν Θηβῶν γνωρίζουν ἀκόμη καί σήμερα τήν ἀποτελεσματικότητα αὐτοῦ τοῦ φαρμάκου καί οἱ γυναῖκες τῆς Διοσπόλεως εἶναι οἱ μόνες πού τό χρησιμοποιοῦν, πρό ἀμνημονεύτων χρόνων γιά νά ἐξαφανίζουν ὁλότελα τήν ὀργή καί τή θλίψη».[80] Τελικά, πηγή ὅλων τῶν βοτανολογικῶν γνώσεων εἶναι πάντοτε ἡ Αἴγυπτος... Ὁ Διόδωρος ὑπενθυμίζει πώς «κατά τούς Αἰγυπτίους, ἡ Ἴσις εἶχε ἀνακαλύψει πολλά φάρμακα καί διέθετε μεγάλη πείρα στήν ἰατρική.... Εἶχε ἐπίσης ἀνακαλύψει τό βοτάνι (φάρμακον) πού χάριζε τήν ἀθανασία, καί χάρις σέ αὐτό, καί μέ τή δύναμη τῆς ψυχῆς της, εἶχε ἀναστήσει τόν γιό της, τόν Ὥρο, πού εἶχε πέσει θύμα συνωμοσίας τῶν Τιτάνων καί εἶχε βρεθεῖ νεκρός στά βάθη τῆς θάλασσας. Μέ τό βοτάνι αὐτό, ἡ Ἴσις ὄχι μόνο τόν ἀνέστησε, ἀλλά καί τόν κατέστησε ἀθάνατο».[81]

Ὁ Διόδωρος ἀφηγεῖται ἐπίσης τό μύθο τοῦ δηλητηριασμένου χιτώνα πού ἔστειλε ἡ Δηιάνειρα στόν Ἡρακλῆ, καί ὁ ὁποῖος προκάλεσε τό θάνατο τοῦ ἥρωα:[82] «Ὅταν ἡ Δηιάνειρα πληροφορήθηκε, ἀπό τόν ὑπηρέτη της Λίχα, πώς ὁ ἄνδρας της ἦταν ἐρωτευμένος μέ τήν Ἰόλη, ἔτριψε αὐτόν τό χιτώνα μέ τό φίλτρο πού τῆς εἶχε χαρίσει ὁ Νέσσος, γιά νά μή χάσει ποτέ τήν ἀγάπη τοῦ Ἡρακλῆ. Ὁ Λίχας, πού δέν ἤξερε τίποτε γιά τό μυστικό, ἔφερε τό χιτώνα γιά τή θυσία. Ὁ Ἡρακλῆς φόρεσε τόν διαποτισμένο χιτώνα καί ὅπως τό σηπτικό δηλητήριο ἄρχισε νά ἐνεργεῖ ἀμέσως (τῆς τοῦ σηπτικοῦ φαρμάκου δυνάμεως ἐνεργούσης) ἔνιωσε πώς ἔφθανε ἡ τελευταία ὥρα του». Τό δηλητήριο ἐδῶ εἶναι μαγικό καί θανατηφόρο. Ἀλλά ὁ Ἡρακλῆς εἶχε ἐπίσης θεραπευτεῖ ἀπό τή μανία του μέ τά φάρμακα πού τοῦ εἶχε δώσει ἡ Μήδεια:[83] «Λένε λοιπόν πώς ἡ Μήδεια εἶχε συναντήσει τόν Ἡρακλῆ στίς Θῆβες, ὅταν ὁ ἥρωας εἶχε καταληφθεῖ ἀπό μανία καί εἶχε σκοτώσει τούς γιούς του, καί πώς τόν γιάτρεψε μέ τά βότανά της (φαρμάκοις)». Ὁ διττός αὐτός χαρακτήρας τῆς φαρμακοποιίας ἀπαντᾶται καί σέ ἕναν ἄλλο μύθο, πού καταγράφει ἐπίσης ὁ Διόδωρος, καί ὁ ὁποῖος ἀποδίδει τήν ἀνακάλυψη τῆς ἰατρικῆς στόν Ἀσκληπιό:[84] «Ὁ Ἀσκληπιός, γιός τοῦ Ἀπόλλωνα καί τῆς Κορωνίδας, μυήθηκε στήν ἰατρική κυρίως ἀπό τόν πατέρα του. Ὁ

ἴδιος ὅμως προσέθεσε σέ αὐτή τήν ἐπιστήμη τή χειρουργική, τήν παρασκευή ἀντιδότων καί τήν ἀνακάλυψη τῶν ἰατρικῶν ἰδιοτήτων πού ἔχουν οἱ διάφορες ρίζες. Χάρις σέ αὐτόν, ἡ ἰατρική προόδευσε τόσο, πού ὁ Ἀσκληπιός θεωρεῖται πατέρας καί θεμελιωτής της».

Παρά τήν εὐεργετική ὅμως ἐνέργεια ὁρισμένων βοτάνων, ὁ Διόδωρος διαπιστώνει ὅτι τό ζήτημα τῶν φαρμάκων προκαλεῖ, κατά κανόνα, ἀμηχανία στούς ἱστορικούς. Σέ πολλές, πράγματι, περιπτώσεις, δέν πρόκειται γιά μαγεία, ἀλλά γιά φόνο. Ἀναφερόμενος στό θάνατο τῶν συντρόφων τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, Φιλώτα καί Παρμενίωνα, γράφει:[85] «Μερικοί ἱστορικοί προσθέτουν ὅτι ὁ φόνος τοῦ Φιλώτα καί τοῦ Παρμενίωνα εἶχε τρομοκρατήσει τούς φίλους τοῦ βασιλιᾶ, καί πώς ὁ Ἀντίπατρος εἶχε ποτίσει καί τόν ἴδιο τόν βασιλιά μέ θανατηφόρο δηλητήριο (θανάσιμον φάρμακον), μέ τή μεσολάβηση τοῦ γιοῦ του, πού ἦταν βασιλικός οἰνοχόος. Καθώς ὅμως, μετά τό θάνατο τοῦ βασιλιᾶ, ὁ Ἀντίπατρος ἔγινε κύριος ὁλόκληρης τῆς Εὐρώπης καί ὁ γιός του Κάσσανδρος κληρονόμησε ἀπό αὐτόν τό στέμμα, πολλοί ἱστορικοί δέν τόλμησαν νά καταγράψουν αὐτή τή δολοφονία στά συγγράμματά τους». Τά φάρμακα παραμένουν λοιπόν θέμα ἀπαγορευμένο...

Ἀλλά οὔτε γιά τούς «γόητες», τούς τσαρλατάνους, πού δέν τοῦ ἐμπνέουν καθόλου ἐμπιστοσύνη, θέλει νά γράψει ὁ Πολύβιος. Ὅταν ἀσκεῖ κριτική στά τεχνάσματα πού χρησιμοποιοῦν γιά ἐντυπωσιασμό ὁρισμένοι ρήτορες, τούς συγκρίνει μέ γόητες πού προσπαθοῦν νά μαγέψουν τό ἀκροατήριό τους, καί ἐπαινεῖ τούς Αἰγυπτίους, πού δικάζουν μέ βάση γραπτά κείμενα, χωρίς νά ἀκοῦν πρῶτα ἀγορεύσεις δικηγόρων:[86] «Γνώριζαν καλά πώς οἱ δικηγόροι συσκοτίζουν τίς ὑποθέσεις μέ τίς ἀγορεύσεις τους, καί πώς ἡ εὐγλωττία, ἡ σαγήνη (γοητεία) τῶν ἐνεργειῶν, τά δάκρυα τῶν κατηγορουμένων, παρασέρνουν συχνά τόν δικαστή νά ξεχνάει τήν ἀλήθεια καί τό νόμο».

Ὁ Διόδωρος χρησιμοποιεῖ τόν ὅρο «γόης» γιά νά χαρακτηρίσει κάποιον Ἡρακλῆ, συνώνυμο τοῦ μυθικοῦ ἥρωα:[87] «Πράγματι ὑπῆρξαν κατά τήν ἀρχαιότητα δύο πρόσωπα μέ τό ἴδιο ὄνομα "Ἡρακλῆς". Ὁ πρῶτος γεννήθηκε, κατά τή μυθολογία, στήν Αἴγυπτο, κατέκτησε, μέ τά ὅπλα, τό μεγαλύτερο μέρος τῆς χώρας καί ἀνήγειρε τή στήλη πού βρίσκεται στή Λιβύη. Ὁ δεύτερος ἦταν ἕνας ἀπό τούς Δακτύλους τῆς Κρήτης καί ἦταν γόης (γόης, καί ὄχι γενναῖος ὅπως δέχεται ἡ Bibiane Bommelaer στήν ἔκδοση τῆς Association Budé, παραδοχή

πού ἐμεῖς ἀπορρίπτουμε ἐξαιτίας τῆς φτώχειας τοῦ νοήματος, ἀλλά καί, κυρίως, λόγω τοῦ πλεονασμοῦ τοῦ Ε, 64, 7). Διέθετε ἡγετικές ἱκανότητες καί ὀργάνωσε τούς πρώτους Ὀλυμπιακούς Ἀγῶνες.» Ἐν συνεχείᾳ, ὁ Διόδωρος ἀναφέρει καί πάλι αὐτόν τόν Ἡρακλῆ:[88] «Λέγεται πώς ὁ πιό φημισμένος ἀπό τούς Δακτύλους τῆς Ἴδης (τῆς Κρήτης) ὀνομαζόταν Ἡρακλῆς. Αὐτός καθιέρωσε τούς Ὀλυμπιακούς Ἀγῶνες, πού, λόγῳ συγχύσεως τῶν ὀνομάτων, συνδέθηκαν μέ τόν ἄλλον Ἡρακλῆ, τόν γιό τῆς Ἀλκμήνης. Ἀποδείξεις αὐτοῦ τοῦ γεγονότος βρίσκονται στά λόγια τῶν ἐπωδῶν καί στίς ἐπιγραφές τῶν φυλαχτῶν (ἐπωδὰς ἀπὸ τούτου τοῦ θεοῦ καὶ περιάμματα ποιεῖν) πού πολλές γυναῖκες, ἀκόμη καί σήμερα, ἀποδίδουν σέ αὐτόν τόν θεό, πού μοιάζει μυημένος στά ἱερά μυστήρια καί διακρίνεται πλήρως ἀπό τά χαρακτηριστικά τοῦ Ἡρακλῆ, τοῦ γιοῦ τῆς Ἀλκμήνης».

Ὁ Διόδωρος, στηριζόμενος, ὅπως ὑποστηρίζει, στό κύρος τῶν ἀρχαιότερων ἱστορικῶν τῆς Κρήτης, θεωρεῖ τούς Ἰδαίους Δακτύλους γόητες, καί τούς περιγράφει ὡς ἑξῆς:[89] «Οἱ πρῶτοι κάτοικοι τῆς Κρήτης, πού ἀναφέρονται, κατοικοῦσαν στήν περιοχή τοῦ ὄρους Ἴδη καί ὀνομάζονταν Ἰδαῖοι Δάκτυλοι. Ὁρισμένοι ὑποστηρίζουν πώς ἦταν ἑκατό. Ἄλλοι, ὅμως, πώς δέν ἦταν παρά μόνο δέκα, ὅσα δηλαδή καί τά δάχτυλα τῶν χεριῶν. Ὁρισμένοι ἱστορικοί, καί ἀνάμεσά τους ὁ Ἔφορος, πιστεύουν πώς οἱ Ἰδαῖοι Δάκτυλοι γεννήθηκαν στήν Ἴδη τῆς Φρυγίας, καί ἦρθαν στήν Εὐρώπη μαζί μέ τόν Μίνωα. Ἦταν γόητες καί ἐπιδίδονταν σέ μάγια, μυήσεις καί μυστήρια (γόητας ἐπιτηδεῦσαι τάς τε ἐπωδὰς καὶ μυστήρια). Κατά τή διάρκεια τῆς παραμονῆς τους στή Σαμοθράκη, ἐντυπωσίασαν τούς κατοίκους τοῦ νησιοῦ μέ τήν ἐπιδεξιότητά τους σέ αὐτά τά πράγματα. Ὁ Ὀρφέας, πού γεννήθηκε μέ ἐξαιρετικό ταλέντο στήν ποίηση καί στή μουσική, ὑπῆρξε τότε μαθητής τους, καί εἰσήγαγε ἀργότερα στήν Ἑλλάδα, πρῶτος αὐτός, τή μύηση στά μυστήρια».

Ἀλλά καί στή Ρόδο, οἱ πρῶτοι κάτοικοι τοῦ νησιοῦ, οἱ Τελχῖνες, εἶχαν τήν ἴδια φήμη, κατά τόν Διόδωρο:[90] «Καί οἱ Τελχῖνες ἐθεωροῦντο ἐπίσης γόητες. Μποροῦσαν, ὅπως λέγεται, νά φέρουν συννεφιά, βροχή, χαλάζι ἤ καί χιόνι. Ἔκαναν, σάν τούς μάγους, θαύματα. Ἄλλαζαν, ὅταν ἤθελαν, μορφή καί δέν ἀποκάλυπταν σέ κανέναν τά μυστικά τῆς τέχνης τους. Ὁ Ποσειδώνας, ὅταν ἀνδρώθηκε, ἀγάπησε τήν ἀδερφή τούς Ἁλίη, καί ἀπέκτησε μαζί της ἕξι γιούς καί μιά κόρη,

τή Ρόδο, πού ἔδωσε τό ὄνομά της στό νησί». Ὁ Διόδωρος δέν χρησιμοποιεῖ, πουθενά ἀλλοῦ, τόν ὅρο «μάγοι», ἐκτός ἀπό τίς περιπτώσεις ὅπου ἀναφέρεται στούς Πέρσες ἱερεῖς. Ὑπενθυμίζει[91] ὅτι «ἡ Μανδάνη ἦταν ἡ κόρη τοῦ Δαρείου, πού θανάτωσε τούς μάγους, ἀδερφή τοῦ Ξέρξη, καί ἀγαπημένη τῶν Περσῶν». Ἤ σημειώνει[92] ὅτι «ὁ Ροσάκης, σατράπης τῆς Ἰωνίας καί τῆς Λυδίας, εἶχε πρόγονό του τόν ἕνα ἀπό τούς ἑφτά Πέρσες πού ἀνέτρεψαν τούς μάγους».

Σέ ὅλο του τό ἔργο, ὁ Διόδωρος καταγγέλλει τίς συμφορές πού προκαλεῖ ὁ φθόνος, ὁ κινητήριος αὐτός μοχλός τῆς μαγείας καί τῆς μυστικῆς ἐκδίκησης. Ἐπισημαίνει, λόγου χάρη, πώς ὁ φθόνος συνάσπισε τούς βασιλεῖς ἐναντίον τοῦ Ψαμμιτίχου τῆς Σάεως, πού εἶχε ἀναπτύξει τό ἐμπόριο ἀνάμεσα στήν Αἴγυπτο, ἀφ' ἑνός, καί τή Φοινίκη καί Ἑλλάδα, ἀφ' ἑτέρου:[93] «Οἱ ἄλλοι βασιλιάδες φθόνησαν τόν Ψαμμίτιχο καί τοῦ κήρυξαν πόλεμο. Κατά τά λεγόμενα ὁρισμένων ἀρχαίων ἱστορικῶν, ὑπῆρχε χρησμός πού ἔλεγε ὅτι ὁ πρῶτος, ἀπό τούς δώδεκα βασιλιάδες, πού θά προσέφερε στή Μέμφιδα σπονδή στόν θεό, σέ ὀρειχάλκινο δοχεῖο, θά γινόταν ὁ κύριος ὁλόκληρης τῆς Αἰγύπτου. Ἕνας ἱερέας λοιπόν ἔφερνε ἀπό τό ναό δώδεκα τέτοια δοχεῖα, ὅταν ὁ Ψαμμίτιχος ἔβγαλε τό κράνος του καί τό χρησιμοποίησε γιά νά κάνει πρῶτος σπονδή. Ἡ ἐνέργεια του αὐτή προκάλεσε τό φθόνο τῶν συναδέλφων του. Δέν θέλησαν νά τόν θανατώσουν, ἀλλά τόν ἐξόρισαν καί τόν ὑποχρέωσαν νά ζῆ σ' ἕνα βάλτο, κοντά στή θάλασσα. Εἴτε ἐξ αὐτῆς τῆς αἰτίας, λοιπόν, εἴτε λόγῳ φθόνου, ὁ πόλεμος ξέσπασε. Ὁ Ψαμμίτιχος ἔφερε συμμαχικά στρατεύματα ἀπό τήν Ἀραβία, τήν Καρία καί τήν Ἰωνία, καί νίκησε τούς ἀντιπάλους του, σέ μάχη ἐκ παρατάξεως, στά περίχωρα τῆς πόλης Μώμεμφις». Περιγράφοντας τή χώρα τῶν Σαβαίων, τήν Εὐδαίμονα Ἀραβία, ὁ Διόδωρος ἀπαριθμεῖ τόν πλοῦτο της σέ μπαχαρικά καί ἀρώματα, ἀλλά σημειώνει ἐπίσης τήν παρουσία δηλητηριωδῶν φιδιῶν, πού ἔχουν, κατά τή γνώμη του, κάποια χρησιμότητα:[94] «Ἡ τύχη δέν χαρίζει στούς ἀνθρώπους τόση εὐτυχία, χωρίς νά προκαλέσει λίγο φθόνο. Προσθέτει πάντοτε κάτι τό κακοποιό, κάτι πού χρησιμεύει σάν σωτήρια προειδοποίηση πρός ἐκείνους, πού ζαλισμένοι ἀπό τήν εὐτυχία τους, θά παραμελοῦσαν τούς θεούς». Ἡ τέλεια εὐτυχία θά μποροῦσε, πράγματι, νά ἐμπνεύσει φθόνο στούς θεούς καί ἀπώλεια τοῦ μέτρου στούς ἀνθρώπους. Ὁ ἱστορικός ἀναφέρει περιπτώσεις ὅπου ἡ ἐπιτυχία προκαλεῖ τό ἔγκλημα:[95] «Ὁ Τενάγης, πού ἦταν ὁ πιό προικισμένος,

δολοφονήθηκε ἀπό τούς ἀδελφούς του, ἀπό φθόνο». Ἐπισημαίνει ἐπίσης πώς ὁ φθόνος μπορεῖ νά σκοτώσει τήν εὐγνωμοσύνη. Ὁ Ἀριστομένης, λόγου χάρη, δηλώνει, γιά τόν Κλέοννι: «Ἀπό φθόνο ταπεινό, ἀντί νά μέ εὐγνωμονεῖ πού τοῦ ἔσωσα τή ζωή, προτίμησε νά κλέψει ὅλη τή δόξα τῶν κατορθωμάτων μου». Ὁ Διόδωρος παραθέτει ἀκόμη τά παραδείγματα τοῦ Πυθαγόρα, πού ἀνταμείφθηκε μέ τό φθόνο τῶν πόλεων, γιά τίς εὐεργεσίες του.[96] Τοῦ Γέλωνα, πού τιμήθηκε ἀπό τούς συμπολίτες του, ἀλλά προκάλεσε τό φθόνο τοῦ Ἀγαθοκλῆ, πού ἔβαλε νά τοῦ καταστρέψουν τόν τάφο.[97] Τοῦ Θεμιστοκλῆ, πού τόσοι ἐφθόνησαν.[98] Τοῦ Περικλῆ, πού συκοφαντήθηκε ἀπό ἐκείνους πού φθόνησαν τίς ἐπιτυχίες του.[99] Γιά τόν Διόδωρο, ὑπάρχει ἕνας γενικός κανόνας:[100] «Ὁ φθόνος, ἐκ φύσεως, ἀποτελεῖ διαρκή ἀπειλή γιά τήν εὐημερία τοῦ ἀνθρώπου καί καταστρέφει ὅσους φθάνουν στήν κορυφή τῆς δόξας». Ὅπως θά δοῦμε, τά ἐπιγραφικά στοιχεῖα ἐπιβεβαιώνουν ἀπολύτως τήν ἀπαισιόδοξη αὐτή θεώρηση τῆς ἀνθρώπινης φύσης.

Ἡ μαρτυρία τοῦ Στράβωνα

Ὁ Στράβων, πού ἔζησε στά χρόνια τοῦ Αὐγούστου, γεννήθηκε μᾶλλον τό 63 π.Χ. καί πέθανε γύρω στό 25 μ.Χ. Καί οἱ δυό αὐτές χρονολογίες εἶναι ἀμφίβολες. Συγγραφέας λιτός καί σοβαρός, μᾶς προσφέρει καί αὐτός κάποιες πληροφορίες σχετικές μέ τή μαγεία, κατά τήν ἀρχαιότητα.

Ὁ Στράβων μνημονεύει τούς μάγους, παράλληλα μέ τούς αἰγυπτίους καί χαλδαίους ἱερεῖς, γιά νά ὑπογραμμίσει ὅτι, χάρις στίς γνώσεις τους, ἀναλάμβαναν κυβερνητικές δικαιοδοσίες καί κατεῖχαν θέσεις τιμητικές:[101] «Οἱ ἱερεῖς τῶν Αἰγυπτίων καί τῶν Χαλδαίων καί οἱ μάγοι τῶν Περσῶν, ἐπειδή ἦσαν ὑπέρτεροι τῶν ἄλλων εἰς εἶδός τι σοφίας, ἠξιοῦντο ὑπό τῶν προγενεστέρων ἡμῶν νά γίνωνται ἡγεμόνες, καί νά λαμβάνουν ἐξαιρετικάς τιμάς».[102] Σέ ἕνα ἄλλο σημεῖο ἐπίσης, γιά νά στηρίξει τήν ἄποψή του ὅτι οἱ ὠκεανοί συγκοινωνοῦν, μεταφέρει τή μαρτυρία τοῦ Ποσειδωνίου, ὁ ὁποῖος εἶχε γράψει ὅτι:[103] «ὁ Ἡρακλείδης ὁ Ποντικός, εἰς ἕνα διάλογον παρουσιάζει ἕνα μάγον, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἔλθει εἰς τόν Γέλωνα καί ἰσχυρίζετο ὅτι ἔκαμε τόν περίπλουν».[104] Μνημονεύοντας ξανά τόν Ποσειδώνιο, ὁ Στράβων ὑποστηρίζει ὅτι στούς Πάρθους, οἱ μάγοι ἦταν αὐτοδικαίως μέλη τῆς Γερουσίας:[105] «Ἄς ση-

μειώσουμε μόνον ὅτι, κατά τόν Ποσειδώνιο, τό πολιτικό σύστημα τῶν Πάρθων προέβλεπε δύο νομοθετικά σώματα. Τό πρῶτο ἀπαρτιζόταν ἀπό βουλευτές πού ἦταν ὅλοι συγγενεῖς μεταξύ τους, τό δεύτερο ἀπό τούς μάγους καί τούς σοφούς. Οἱ βασιλεῖς προέρχονταν ἤ ἀπό τή μιά βουλή ἤ ἀπό τήν ἄλλη». Ὁ περίφημος γεωγράφος περιγράφει τό ρόλο τοῦ μάγου στίς θυσίες, ἐκεῖ ὅπου ἀναφέρεται στίς θρησκευτικές τελετές τῶν Περσῶν:[106] «Ὁ μάγος, πού προΐσταται τῆς τελετῆς κομματιάζει ὁ ἴδιος τό κρέας. Κατόπιν, οἱ παριστάμενοι μοιράζονται τά κομμάτια, χωρίς νά κρατήσουν τίποτε γιά τή θεότητα. Ἐν συνεχείᾳ, χωρίζουν. [...] Οἱ μάγοι τοποθετοῦν σέ ἕνα στρῶμα ἀπό φύλλα μυρτιᾶς καί δάφνης τά σφάγια, ἀλλά δέν τά ἀγγίζουν παρά μέ μακριά ραβδιά. Ἀπαγγέλουν ὕστερα ὁρισμένες ὠδές καί ἀρχίζουν τίς σπονδές, ρίχνοντας, ὄχι στή φωτιά ἤ στό νερό, ἀλλά στό χῶμα, λάδι ἀνακατεμένο μέ γάλα καί μέλι. Ὅση ὥρα διαρκοῦν οἱ ὠδές (καί συνήθως διαρκοῦν πολύ), κρατοῦν στά χέρια τους κλαδιά ἀπό ρείκια δεμένα σέ δεσμίδα. [...] Στήν Καππαδοκία, οἱ μάγοι μπαίνουν καθημερινά στό πυραιθεῖο (ἱερό μέ βωμό ὅπου καίει ἄσβεστη φλόγα) καί μένουν μία περίπου ὥρα, ψάλλοντας μπροστά στή φωτιά. Κρατοῦν στά χέρια κλαδιά καί φοροῦν στό κεφάλι μάλλινες τιάρες μέ αὐτιά, πού κατεβαίνουν στά μάγουλά τους δεξιά καί ἀριστερά, ὥστε νά κρύβουν τά χείλη τους». Ὁ Στράβων δίνει ὅμως στοιχεῖα καί γιά τόν πολιτικό ρόλο τῶν μάγων:[107] «Οἱ Πέρσες χρωστοῦν στόν Κύρο τή μακρόχρονη ἐπικράτησή τους. Τόν Κύρο τόν διαδέχτηκε ὁ γιός του Καμβύσης, πού ἀνατράπηκε ἀπό τούς μάγους. Ἀλλά καί οἱ μάγοι ἐξοντώθηκαν, μέ τή σειρά τους, ἀπό τούς Ἑπτά». Τέλος, ὁ Στράβων ὑπογραμμίζει τόν ἰδιόρρυθμο χαρακτήρα αὐτῆς τῆς κάστας:[108] «Οἱ νεκροί δέν θάβονται παρά μόνον ἀφοῦ κλειστοῦν, κατά κάποιον τρόπο, σ' ἕνα κέρινο καλούπι. Μόνο τά πτώματα τῶν μάγων μένουν ἄταφα, λεία γιά τά ὄρνεα καί τά κοράκια. Γνωρίζουμε ἀκόμη πώς, σύμφωνα μ' ἕνα παμπάλαιο ἔθιμο, οἱ μάγοι αὐτοί μποροῦσαν νά ἔχουν σχέσεις μέ τίς ἴδιες τίς μανάδες τους». Αὐτοί οἱ μάγοι πού προέλεγαν τό μέλλον, ρωτώντας πότε τούς νεκρούς, πότε ἕνα μεταλλικό καζάνι καί πότε τό νερό, ἔχαιραν εἰδικῆς ἐκτιμήσεως.[109]

Οἱ γόητες ἐμφανίζονται ἀπό τόν Στράβωνα ὡς τυχοδιῶκτες, πού διέθεταν ἐξωτική γνώση καί εἶχαν τήν ἱκανότητα τῆς πνευματικῆς ἐπιβολῆς. Ἐξετάζοντας συνοπτικά τήν ἱστορία τῶν Γετῶν, διηγεῖται μέ ποιόν τρόπο ἕνας ἡγέτης τους, ὀνόματι Βοιρεβίστας, χρησιμοποίησε τίς ἱκανότητες τοῦ γόητα Δεκαινέου:[110] «Διά νά κατορθώση δέ νά

καταστήση τό ἔθνος εὐπειθές, ὁ Βοιρεβίστας εἶχεν ὡς βοηθόν τόν Δεκαίνεον, ἄνδρα τυχοδιώκτην, ὁ ὁποῖος εἶχε ταξιδεύσει ἐπί πολύ εἰς τήν Αἴγυπτον, ὅπου εἶχε μάθει ὡρισμένα σημεῖα, ἐκ τῶν ὁποίων προέλεγε τάς θελήσεις τῶν θεῶν. Καί ἐντός ὀλίγου οἱ Γέται τοῦ ἀπέδωσαν τόν τίτλον τοῦ θεοῦ, ὅπως συνέβη καί προηγουμένως μέ τόν Ζάλμοξιν. Ἐκεῖνο δέ, τό ὁποῖον δεικνύει τήν ἐπιρροήν τούτου ἐπί τῶν Γετῶν, εἶναι τό ὅτι τούς ἔπεισε νά κόψουν τάς ἀμπέλους των καί νά ζοῦν χωρίς οἶνον».[111] Σέ ἄλλο χωρίο,[112] ὁ Στράβων διατείνεται ὅτι αὐτό τό εἶδος ἀνθρώπου ἐπιδίωκε συχνά νά ἀποκτήσει πολιτική ἐξουσία: «Τό Δίον εἶναι εἰς τούς πρόποδας τοῦ Ὀλύμπου, πλησίον δέ αὐτοῦ ἡ κώμη Πίμπλεια, ἡ ὁποία ἦτο ἕδρα τοῦ Ὀρφέως. Ὁ γόης οὗτος, Κίκων τήν καταγωγήν, ἀφοῦ μετῆλθε κατά πρῶτον τό ἐπάγγελμα τοῦ μουσικοῦ, τοῦ μάντεως καί τοῦ περιοδεύοντος μυσταγωγοῦ, ἐθεώρησε τόν ἑαυτόν του ἱκανώτερον δι' ὑψηλότερα πεπρωμένα, ἔγινεν ἀρχηγός πολιτικοῦ κόμματος, ἀπέκτησεν ἐπιρροήν καί ἔφθασεν εἰς σημεῖον νά ἴδη ὅλην τήν χώραν νά δέχεται τήν ἐξουσίαν του, ἀλλά ἔπεσεν ὑπό τά πλήγματα πλείστων συνωμοτῶν, οἱ ὁποῖοι διέβλεπον κάποιαν ἐπιβουλήν ἢ βίαν ἐκ μέρους του».[113]

Ὁ Στράβων, ὅπως καί ὁ Διόδωρος, θεωρεῖ ἐπίσης γόητες τούς Δακτύλους τῆς Ἴδης:[114] «Καί οἱ μέν θεωροῦν τούς Δακτύλους ὡς αὐτόχθονας, γεννηθέντας εἰς τήν Ἴδην, οἱ δέ ἀπλοῦς ἀποίκους. Ἀλλά ἐκεῖνο εἰς τό ὁποῖον ὅλοι συμφωνοῦν εἶναι ὅτι πρῶτοι οἱ Δάκτυλοι κατειργάσθησαν τόν σίδηρον εἰς τήν Ἴδην, ὅλοι δέ ἐπίσης τούς θεωροῦν ὀλίγον γόητας (μάγους), τούς σχετίζουν μέ τή λατρείαν τῆς Μητρός τῶν θεῶν καί ἀποδίδουν εἰς αὐτούς ὡς κατοικίαν τήν Φρυγίαν τήν περί τήν Ἴδην, μεταχειριζόμενοι ἐδῶ τό ὄνομα τῆς Φρυγίας μᾶλλον παρά τῆς Τρωάδος, πιθανῶς διά νά ὑπενθυμίσουν ὅτι, μετά τήν λεηλασίαν τῆς Τροίας, οἱ Φρύγες, οἱ ὁποῖοι ἦσαν γείτονες, κατέλαβον ὅλην τήν χώραν».[115] Καί παρακάτω προσθέτει:[116] «Δυστυχῶς κατά τόν ἴδιον χρόνον πού ἐπίστευσαν ὅτι ἀνεγνώρισαν κάποιαν συγγένειαν μεταξύ τῆς ὀρειβασίας ἢ παραμονῆς εἰς ὑψηλούς τόπους καί τῆς ἀνακαλύψεως τῶν μετάλλων, καί τῶν ἀρχῶν τῆς τέχνης τοῦ κυνηγίου καί τῆς ἀναζητήσεως διαφόρων ὑλῶν ὠφελίμων εἰς τήν ζωήν τοῦ ἀνθρώπου, ἐφάνη πιθανόν, ὅτι ἐκ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ καί τῆς φλογερᾶς ἀφοσιώσεως καί τῆς μαντικῆς ἐμπνεύσεως προῆλθον ἀμέσως ἡ ἀγυρτεία καί ἡ μαγεία καί κατά μείζονα λόγον ἡ ἀπατηλή ἐκμετάλλευσις πού γίνεται καθημερινῶς τῶν διονυσιακῶν καί ὀρφικῶν διδαγμάτων».[117]

Περιγράφοντας τίς Ἰνδίες, ὅταν ἀναφέρεται στούς φιλοσόφους, τούς ἐπονομαζόμενους Πράμνες, τούς θεωρεῖ καί αὐτούς, κατά κάποιον τρόπο, μάγους:[118] «Οἱ ὀρεσίβιοι Πράμνες ντύνονται μέ ἐλαφοτόμαρα καί κουβαλοῦν πάντοτε ἕνα σάκο γεμάτο μέ ρίζες καί βότανα. Κάνουν τούς γιατρούς, ἀλλά στήν πραγματικότητα χρησιμοποιοῦν μάγια, ξόρκια καί φυλαχτά». Χωρίς ὅμως νά χρειαστεῖ νά πᾶμε τόσο μακριά, γόητες μποροῦμε νά βροῦμε καί στή μικρασιατική πόλη Προκόννησο:[119] «Στήν Προκόννησο, λέει ὁ Στράβων, γεννήθηκε ὁ ποιητής Ἀριστέας, αὐτός πού ἔγραψε τά Ἀριμάσπεια ἔπη, ὁ μεγαλύτερος τσαρλατάνος πού ὑπῆρξε ποτέ». Στή Ρόδο, φήμη μάγου ἔχουν οἱ Τελχῖνες:[120] «Ἡ Ρόδος ὀνομαζόταν ἀρχικά Ὀφιοῦσα καί Σταδία. Ἀργότερα ὀνομάστηκε Τελχινίς, ἀπό τούς κατοίκους της, τούς Τελχῖνες. Μερικοί ὑποστηρίζουν πώς οἱ Τελχῖνες αὐτοί ἦταν μάγοι καί γόητες πού πότιζαν τά χωράφια μέ νερό ἀπό τή Στύγα, ἀνακατεμένο μέ θειάφι, δηλητηριάζοντας μέ αὐτόν τόν τρόπο ζῶα καί φυτά. Ἄλλοι ὅμως λένε πώς οἱ Τελχίνες ἦταν ἄξιοι καί ἱκανοί τεχνίτες, συκοφαντημένοι ἀπό τούς ἀντιπάλους των, ἄνθρωποι πού κατάγονταν ἀπό τήν Κρήτη καί εἶχαν ἀποικίσει πρῶτα τήν Κύπρο καί κατόπιν τή Ρόδο. Αὐτοί κατεργάστηκαν πρῶτοι τό σίδερο καί τό χαλκό. Τό δρεπάνι τοῦ Κρόνου ἦταν μάλιστα, κατά τήν παράδοση, δικό τους ἔργο». Γόητες, μέ διαφορετική ὅμως εἰδικότητα, ἔζησαν καί στήν Ἰουδαία, στίς ὄχθες τῆς Σερβωνίτιδας λίμνης:[121] «Κατά τά λεγόμενα τοῦ Ποσειδωνίου, οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς, ὅλοι τους λίγο πολύ μάγοι, ἔχουν δική τους μέθοδο γιά νά δίνουν στήν ἄσφαλτο ἀρκετή σκληρότητα, ὥστε νά κόβεται σέ κομμάτια. Ἀπαγγέλλουν ὁρισμένες φράσεις ἤ μαγικές ὠδές, καί ταυτόχρονα διαποτίζουν τήν ἄσφαλτο μέ οὖρα καί ἄλλα ἐξίσου ἀηδιαστικά ὑγρά, πού χύνουν πότε μέ τό γουβά καί πότε σταγόνα σταγόνα».

Ὁ φαρμακεύς καί ἡ φαρμακίς, ἔχουν ἐπίσης τή θέση τους, ἀνάμεσα στούς μάγους τοῦ Στράβωνα:[122] «Καί ἡ Μήδεια ἀναφέρεται ὡς φαρμακεύτρια (φαρμακίς), καί ὁ πλοῦτος τῆς χώρας ἐκείνης ἐκ τῶν χρυσωρυχείων καί τῶν μεταλλείων ἀργύρου καί σιδήρου, δικαίως φανερώνουν τήν αἰτίαν τῆς ἐκστρατείας».[123] Ὁ Στράβων γνωρίζει φυσικά τό μύθο τῆς Μήδειας, ὅπως τόν ἔχει καταγράψει ὁ Ἀπολλόδωρος καί, ἐνδεχομένως, ὁ Ποσειδώνιος, ἀλλά προτιμάει νά ἀποδώσει στήν ἐκστρατεία οἰκονομικά κίνητρα:[124] «Μερικάς τοιαύτας ἀφορμάς ἀφοῦ ἐχρησιμοποίησεν ὁ ποιητής, εἰς ἄλλα μέν συμφωνεῖ

πρός τήν ἱστορικήν παράδοσιν, προσθέτει δέ εἰς αὐτήν μύθους, διατηρῶν κάποιαν συνήθειαν καί κοινήν καί ἰδικήν του. Συμφωνεῖ μέν ὅταν μνημονεύη τόν Αἰήτην, καί τόν Ἰάσονα, καί τήν Ἀργώ, λέγη καί πλάττη παρά (τήν Αἴαν) τήν Αἰαίην, καί ἐγκαθιστᾶ τόν Εὔνηον ἐν Λήμνῳ καί ἐμφανίζη τήν νῆσον ὡς φίλην πρός τόν Ἀχιλλέα, καί παρά τήν Μήδειαν κάμνη φαρμακεύτριαν (φαρμακίδα) τήν Κίρκην "ἀδελφήν τοῦ δολίου Αἰήτου" (*Ὀδύσσεια*, κ, 137)».[125] Ἀλλά καί ἀλλοῦ ὁ Στράβων μνημονεύει τόν Ὅμηρο (*Ἰλιάδα*, Λ, 738):[126] «Ἐκ τούτων ἄλλως τε ἐξηγεῖται διατί ὁ Νέστωρ κάτά τήν ἀφήγησίν του τῆς ἐκστρατείας κατά τῶν Ἐπειῶν, ἀναφέρων τήν θυγατέρα τοῦ βασιλέως των Αὐγείου, τήν παρουσιάζει ὡς γνωρίζουσαν τήν χρῆσιν τῶν δηλητηρίων (φαρμακίδα)».[127] Ἕνα τοπωνύμιο τοῦ ἐπιτρέπει νά ἀνακαλέσει τήν ἀνάμνηση τῆς Κίρκης, καί προσθέτει, μιλώντας γιά τή Σαλαμίνα:[128] «Ἐδῶ πλησίον εἶναι καί αἱ δύο μικραί νῆσοι Φαρμακοῦσαι, εἰς τήν μεγαλυτέραν τῶν ὁποίων δεικνύεται τάφος τῆς Κίρκης».[129]

Κατά τά φαινόμενα, τά φάρμακα, θεραπευτικά ἤ δηλητήρια, ἐνδιαφέρουν ἰδιαίτερα τόν Στράβωνα. «Αἱ τῶν φαρμάκων δυνάμεις»[130] ἀποτελοῦν ἐπινόηση τῶν ποιητῶν, ἀλλά ὑπάρχουν περιοχές πού παράγουν δηλητήρια, ὅπως ἡ Ἔφυρα, πού ἀναφέρεται καί ἀπό τόν Ὅμηρο, καί πού τήν ἐπισκέφθηκε ὁ Ὀδυσσέας «διά νά ζητήση τό ἀνθρωποκτόνον φάρμακον, εἰς τό ὁποῖον ἔπρεπε νά ἐμβαπτίση τά βέλη του.»[131] Ἤ ἡ χώρα τῶν Σοάνων μέ τά ἰσχυρά δηλητήρια πού ἐνεργοῦν μόλις τά ἀναπνεύσει κανείς.[132] Ἀλλά καί στόν Ὠρεό, οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς ἀλείφουν μέ δηλητήριο τίς αἰχμές τῶν βελῶν τους.[133] Σέ ὁρισμένες ἀκόμη χῶρες, τά δηλητήρια χρησιμοποιοῦνται εὐρύτατα. Στήν Κάθαια τῶν Ἰνδιῶν, παραδείγματος χάρη, «οἱ ἱστορικοί ἀναφέρουν, ὡς χαρακτηριστικό τῆς χώρας, ἕνα διπλό ἔθιμο. Τό ἔθιμο πού ἐπιτρέπει στούς νέους καί τίς νέες νά ἀρραβωνιάζονται μεταξύ τους ἐλεύθερα, ἀλλά καί πού ὑποχρεώνει τίς γυναῖκες νά καίγονται ζωντανές στήν πυρά τοῦ συζύγου τους, γιατί εἶχε παρατηρηθεῖ συχνά, στό παρελθόν, ὅτι πολλές παντρεμένες γυναῖκες δηλητηρίαζαν τούς ἄνδρες τους γιά νά παντρευτοῦν ἄλλους, νεώτερους. Μέ αὐτόν τό νόμο, οἱ Καθαῖοι πίστευαν ὅτι θά σταματοῦσαν τίς δηλητηριάσεις».[134] Ἡ ἐπιστήμη τῶν φαρμάκων, πού ὁ ἴδιος ὀνομάζει φαρμακευτική, μποροῦσε φυσικά καί νά θεραπεύει. Ὁ Στράβων παρατηρεῖ ὅτι οἱ ἰνδοί Γαρμάνες «πιστεύουν ὅτι οἱ γιατροί μποροῦν νά

θεραπεύουν τή γυναικεία στειρότητα καί ὅτι μποροῦν μάλιστα νά ἐπιλέγουν τό φύλο τοῦ παιδιοῦ πού θά γεννηθεῖ, ποτίζοντας μέ τά κατάλληλα φίλτρα τίς ἐγκύους. Κατά κανόνα, ὡστόσο, ἡ ἰατρική τους περιορίζεται συχνότερα στήν ἐπιβολή διαιτητικῆς ἀγωγῆς παρά στή χρησιμοποίηση φαρμάκων. Τά μοναδικά φάρμακα πού παραδέχονται εἶναι οἱ ἀλοιφές καί τά καταπλάσματα. Ὅλα τά ὑπόλοιπα τούς φαίνονται ἐπικίνδυνα».[135]

Ὁ Στράβων χρησιμοποιεῖ συχνά τό ἐπίθετο ἐπῳδός ὡς οὐσιαστικό, «ἐκεῖνος πού ἀπαγγέλλει γιά», ὅταν θέλει νά ἀναφερθεῖ στούς μάγους θεραπευτές. Στό σημεῖο, παραδείγματος χάρη, πού περιγράφει τό Πάριον, φρυγικό λιμάνι τοῦ Ἑλλησπόντου, ἐξηγεῖ:[136] «Ἀπό ἐδῶ, ἀπό τό Πάριον, κατάγεται, κατά τήν παράδοση, ἡ οἰκογένεια τῶν Ὀφιογενῶν, πού ὀνομάστηκε ἔτσι λόγῳ τῆς συγγένειας της μέ τά φίδια. Οἱ ἄνδρες τῆς οἰκογένειας αὐτῆς μποροῦσαν, καθώς λέγεται, νά γιατρέψουν τό δάγκωμα ὀχιᾶς, τοποθετώντας, ἀρκετή ὥρα, τά χέρια τους πάνω στήν πληγή (μέ τόν ἴδιο, ἄλλωστε, τρόπο, ἐνεργοῦν καί οἱ συνηθισμένοι θεραπευτές [οἱ ἐπῳδοί]). Ἐπισύρουν, μέ αὐτόν τόν τρόπο πάνω τους τό ὠχρό σημάδι τῆς πληγῆς καί, σιγά σιγά, ἀνακουφίζουν τόν πόνο καί τή φλεγμονή. Οἱ μυθογράφοι ὑποστηρίζουν πώς ἀρχηγός καί πρόγονος τῆς οἰκογένειας ἦταν ἕνας ἥρωας, ἕνας ὄφις πού εἶχε μεταμορφωθεῖ σέ ἄνθρωπο. Δέν ἀποκλείεται ὅμως νά ἦταν, ἁπλούστατα, κάποιος ἀπό τούς Ψύλλους τῆς Λιβύης, καί οἱ ἀπόγονοι του νά κατάφεραν νά φυλάξουν, ἐπί πολλές γενιές, ἀποτελεσματικά τό μυστικό». Ἀνάμεσα στούς ἰνδούς Γαρμάνες, γράφει ἀκόμη ὁ Στράβων, ὑπῆρχαν μάντεις καί μάγοι (μαντικοὺς καὶ ἐπῳδούς):[137] «Οἱ Γαρμάνες ἔχουν μάντεις, μάγους καί φιλοσόφους, εἰδικούς στίς ἀπαγγελίες καί τίς ταφικές τελετές, πού ζοῦν ζητιανεύοντας ἀπό πόλη σέ πόλη καί ἀπό χωριό σέ χωριό. Ὑπάρχουν ὅμως καί ὁρισμένοι ἄλλοι φιλόσοφοι, πιό καλλιεργημένοι καί λιγότερο ἄξεστοι, πού ἐνθαρρύνουν ἐπίσης, στό ὄνομα τῆς ἀρετῆς καί τῆς θρησκείας, τήν, τόσο διαδεδομένη στόν ἁπλό λαό, πίστη στόν Ἅδη. Μερικοί συνοδεύονται ἀπό γυναῖκες, πού συμμετέχουν στίς ἀσκήσεις καί στούς φιλοσοφικούς τους διαλόγους, ἔχοντας ἀπαρνηθεῖ, ὅπως κι ἐκεῖνοι, τίς ἀπολαύσεις τοῦ ἔρωτα». Ἰδού λοιπόν μιά προσωπογραφία μάγου πού συνδυάζει τή μαντική, τή γνώση τῶν ἐπωδῶν, τόν ἀσκητισμό καί τή σοφία, ὅλα δηλαδή τά στοιχεῖα πού συνθέτουν τόν κόσμο τῆς ἀρχαίας μαγείας.

Ἡ συλλογιστική τοῦ Στράβωνα ἀπορρέει ἀπό τήν ἀνάλυση τοῦ φαινομένου τοῦ φθόνου, πού προκαλεῖ τά μίση καί ἀποτελεῖ, ὅπως θά δοῦμε, τόν κινητήριο μοχλό τῆς μαγικῆς πρακτικῆς. Ὅταν μιλάει γιά τήν ἀνοικοδόμηση, ἀπό τούς Ἐφεσίους, τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφροδίτης,[138] πού τόν εἶχε κάψει ὁ Ἡρόστρατος, ὁ Στράβων ὑπογραμμίζει ὅτι, σύμφωνα μέ τόν Ἀρτεμίδωρο, τούς Ἐφεσίους τούς εἶχε συκοφαντήσει ὁ ἱστορικός Τίμαιος ὁ Ταυρομένιος, τόν ὁποῖο μάλιστα χαρακτηρίζει βάσκανο, ἄνθρωπο δηλαδή κακόβουλο, πού μπορεῖ νά ματιάσει:[139] «Ὅσο γιά τό ναό τῆς Ἀρτέμιδος, πού εἶχε ἀρχικά κατασκευαστεῖ σύμφωνα μέ τά σχέδια τοῦ Χερσίφρωνα, καί ἐπεκτάθηκε, κατόπιν, ἀπό ἕναν ἄλλο ἀρχιτέκτονα, ὅπως ὅλοι ξέρουμε κάηκε ἀπό κάποιον Ἡρόστρατο. Οἱ Ἐφέσιοι ἀποφάσισαν τότε νά τόν ξανάχτίσουν, ἀκόμη ὡραιότερο, προσφέροντας τά κοσμήματα τῶν γυναικῶν τους, τά προσωπικά τους τιμαλφή καί ἐκποιώντας τούς κίονες τοῦ κατεστραμμένου ναοῦ. Αὐτό βεβαιώνεται ἀπό τά ψηφίσματα πού ἐκδόθηκαν τότε. Ὁ Τίμαιος, λοιπόν, ὅπως πιστεύει καί ὁ Ἀρτεμίδωρος, αὐτά τά ψηφίσματα μᾶλλον δέν θά τά γνώριζε, γιατί διαφορετικά, παρά τόν φθονερό χαρακτήρα του (βάσκανον ὄντα) καί παρά τό ἐπικριτικό του πνεῦμα, στό ὁποῖο χρωστάει τό παρατσούκλι τοῦ Ἐπιτιμέα πού τοῦ κόλλησαν, δέν θά τολμοῦσε ποτέ νά ὑποστηρίξει ὅτι οἱ Ἐφέσιοι κάλυψαν τά ἔξοδα τῆς ἀνακατασκευῆς τοῦ ναοῦ μέ τά χρήματα πού οἱ Πέρσες εἶχαν ἀποθέσει ἐκεῖ γιά φύλαξη». Ὁ μηχανισμός τοῦ φθόνου ἀναλύεται θαυμάσια ἐδῶ. Αὐτό τό ἴδιο αἴσθημα ἐξώθησε, κατά τόν Στράβωνα, τούς Ἀθηναίους στήν ἀποπομπή τοῦ Δημητρίου τοῦ Φαληρέως, πού σεβάστηκε πάντοτε τή Δημοκρατία:[140] «Ἀλλά τόσον ὑπερίσχυσεν ὁ φθόνος τῶν Ἀθηναίων καί τό μίσος αὐτῶν πρός τήν ὀλιγαρχίαν, ὥστε μετά τόν θάνατον τοῦ Κασσάνδρου ἠναγκάσθη νά φύγη εἰς τήν Αἴγυπτον. Τούς δέ ἀνδριάντας του, οἱ ὁποῖοι ἦσαν περισσότεροι τῶν τριακοσίων κατέρριψαν οἱ ἐπαναστατήσαντες καί κατέστρεψαν, μερικοί δέ λέγουν, ὅτι ἀπό αὐτούς κατεσκεύασαν δοχεῖα τῆς νυκτός».[141] Ὁ Στράβων μνημονεύει ἐπίσης ἕνα χωρίο τοῦ Ἐφόρου, πού ἐπαινεῖ τήν κρητική νομοθεσία, γιατί μπόρεσε νά ἐξαφανίσει τό φθόνο:[142] «Ἡ ὁμοιότης τῶν ἠθῶν, παραδείγματος χάριν, δύναται νά προλάβη τήν ἐξάπλωσιν τῆς πολιτικῆς διχονοίας, τήν ὁποίαν γεννᾶ ἡ πολυτελής καί μαλθακή ζωή. Δέν εἶναι δυνατόν πράγματι τήν στιγμήν πού ὅλοι οἱ πολῖται μιᾶς καί τῆς αὐτῆς πόλεως ζῶσι μέ μετριοφροσύνην καί ἁπλότητα, ἡ ἰσότης αὐτή νά γεννήση μεταξύ

αὐτῶν τόν φθόνον, τήν ἀδικίαν καί τό μίσος (οὔτε φθόνον οὔθ' ὕβριν οὔτε μίσος)».[143]

Τά αἰσθήματα αὐτά ἀναπτύχθηκαν στήν ἀρχαία ἑλληνική πόλη καί ὁδήγησαν στίς μαγικές πρακτικές πού θά μελετήσουμε, ἐπειδή ἡ ἑλληνική πόλη περιθωριοποιοῦσε καί ἐκμεταλλευόταν πολλούς πού δέν διέθεταν κανέναν νόμιμο τρόπο γιά νά προστατέψουν τόν ἑαυτό τους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VIII

ΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ ΚΑΙ ΟΙ ΜΑΓΟΙ

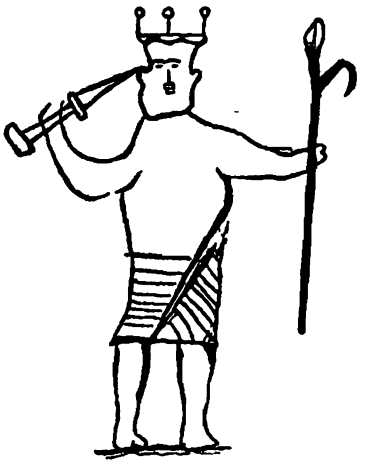

Κατ' ἀρχήν, δύσκολα δέχεται κανείς ὅτι ἡ ἑλληνική φιλοσοφική σκέψη θά μποροῦσε ποτέ νά ἀνεχτεῖ τίς πρακτικές τῆς μαγείας. Πῶς εἶναι δυνατόν ὁ ὀρθολογισμός τῶν Ἀρχαίων νά συμβιβαστεῖ μέ τόν ἄλογο χαρακτήρα τῆς μαγείας; Τά δυό αὐτά συστήματα ἀντιλήψεων συγκρούονται στά πάντα. Τό πρῶτο ἐκφράζεται μέ τό λόγο, καί μέσα ἀπό τό διάλογο. Τό δεύτερο ἐκδηλώνεται στή σιωπή καί τή μοναξιά. Ἀρκεῖ, ὡστόσο, νά ἐξετάσουμε τή στάση τοῦ Πλάτωνα ἀπέναντι στή μαγεία γιά νά ἀντιληφθοῦμε ὅτι, κατά βάθος, τό πρόβλημα δέν εἶναι τόσο ἁπλό.

Ἡ ἐχθρότητα τοῦ Πλάτωνα

Ὅπως ἔγραψε ὁ E. R. Dodds,[1] «ὁ Πλάτων πράγματι διασταύρωσε γόνιμα τήν παράδοση τοῦ ἑλληνικοῦ ὀρθολογισμοῦ μέ μαγικές-θρησκευτικές ἰδέες πού οἱ πιό ἀπομακρυσμένες ρίζες τους ἀνήκουν στόν βόρειο σαμανιστικό πολιτισμό».[2] Ὁ Πλάτων ἔζησε, πράγματι, σέ ἐποχή καθοριστική γιά τήν ἐξέλιξη τῆς ἑλληνικῆς σκέψης. Καθώς γεννήθηκε τό 428 καί πέθανε τό 347 π.Χ., ἔζησε δυό ἐντελῶς διαφορετικές

περιόδους τῆς ἀθηναϊκῆς ἱστορίας. Γεννήθηκε ἤ τή χρονιά πού πέθανε ὁ Περικλῆς ἤ τήν ἀμέσως ἑπομένη, καί πέθανε ἕνα χρόνο πρίν ἀπό τήν εἰρήνη τοῦ Φιλοκράτη καί ἐννέα χρόνια πρίν ἀπό τή μάχη τῆς Χαιρώνειας. Ἡ εἰρήνη τοῦ Φιλοκράτη, πού ὀνομάστηκε ἔτσι ἀπό τό ὄνομα τοῦ ἐκπροσώπου τῆς Ἀθήνας στίς διαπραγματεύσεις μέ τόν Φίλιππο τῆς Μακεδονίας, ὑπογράφηκε τό 346. Σύμφωνα μέ τούς ὅρους τῆς συνθήκης αὐτῆς, ἡ Χαλκιδική παρέμενε ὑπό ἀθηναϊκή ἡγεμονία, ἀλλά ὁ Φίλιππος θά μποροῦσε ἐλεύθερα νά τιμωρήσει σκληρά τούς Φωκεῖς, πράγμα πού τοῦ ἐπέτρεψε νά παραστεῖ, ὁ ἴδιος αὐτοπροσώπως, στά Πύθια τῶν Δελφῶν, τόν ἴδιο χρόνο, ὀργανώνοντας ἔτσι ἕνα εἶδος θριαμβευτικῆς ἐπιθανάτιας τελετῆς. Ἡ νίκη τοῦ Φιλίππου ἐπί τῶν Ἀθηναίων καί τῶν Θηβαίων, τό 338 π.Χ., σημαδεύει τήν ὁριστική ταπείνωση τῆς Ἀθήνας ἀπό τό Μακεδονικό Βασίλειο. Συνεπῶς, ὅπως ὑπογραμμίζει πάλι ὁ Dodds,[3] «ἡ ζωή τοῦ Πλάτωνα, ὅπως καί ἡ σκέψη του, γεφυρώνει σχεδόν τό μεγάλο χάσμα ἀνάμεσα στό θάνατο τοῦ Περικλῆ (429 π.Χ.) καί στήν ἀποδοχή τῆς μακεδονικῆς ἡγεμονίας (μετά τή μάχη τῆς Χαιρώνειας, τό 338 π.Χ.)».[4]

Γι' αὐτό οἱ πρῶτοι διάλογοι τοῦ Πλάτωνα, *Λάχης*, *Χαρμίδης*, *Πρωταγόρας*, *Ἴων*, *Γοργίας*, *Κρίτων*, ὅπως καί τό πρῶτο βιβλίο τῆς *Πολιτείας* καί ἡ *Ἀπολογία Σωκράτους*, ἀντλοῦν τήν ἔμπνευσή τους ἀπό μιά κοινωνία πού ἔχει ἤδη σβήσει. «Ἀνιψιός τοῦ Χαρμίδη καί συγγενής τοῦ Κριτία, ὁ Πλάτων ἦταν γέννημα μιᾶς φωτισμένης ἐποχῆς. Μεγάλωσε σέ περιβάλλον πού ὄχι μόνον ὑπερηφανευόταν ὅτι ἀντιμετώπιζε ὅλα τά προβλήματα μέ τήν κρίση τῆς λογικῆς, ἀλλά καί εἶχε συνηθίσει νά ἑρμηνεύει τήν ἀνθρώπινη συμπεριφορά μέ ὅρους ἀνθρώπινου ὀρθολογικοῦ ἐνδιαφέροντος, καί πίστευε ἀκράδαντα ὅτι ἡ ἀρετή ἀποτελοῦσε, κατά βάση, τεχνική τῆς ὀρθολογικῆς ζωῆς».[5]

Ὁ Πλάτων ἐξηγεῖ, στόν *Γοργία*,[6] πῶς, μέ τή βοήθεια τῶν Πυθαγορείων, μπόρεσε νά διακρίνει τό μέρος τῆς λογικῆς καί τό μέρος τοῦ θυμικοῦ στή συγκρότηση αὐτοῦ τοῦ παράδοξου δημιουργήματος, δηλαδή τοῦ ἀνθρώπου. Μιλάει ὁ Σωκράτης στόν Καλλικλῆ: «Καί ἡμεῖς πράγματι ἴσως εἴμεθα νεκροί. Ἠμπορεῖ νά συμβαίνη, ὅπως ἐγώ κάποτε ἤκουσα ἀπό ἕνα σοφόν, ὅτι τώρα ἡμεῖς ἔχομεν ἀποθάνει, καί τό μέν σῶμα μας εἶναι τάφος (σῆμα), τῆς δέ ψυχῆς τοῦτο τό μέρος (τό ἐπιθυμητικόν) ἐν ᾧ ἔχουν τήν ἔδραν των αἱ ἐπιθυμίαι, εἶναι φύσεως τοιαύτης, ὥστε διαρκῶς ν' ἀλλάσση γνώμας καί νά μεταπίπτη ἀπό μιᾶς ἐπιθυμίας εἰς ἄλλην ἐπιθυμίαν. Καί τοῦτο ἀκριβῶς λέγει

ὑπό μορφήν μύθου ἕνας ἐξαίρετος καί πνευματώδης ἄνθρωπος ἐκ Σικελίας ἤ ἐκ Κάτω Ἰταλίας. Δι' ἐλαφρᾶς παραποιήσεως τῶν φθόγγων, ἀποδεικνύων ὄνομά τι συγγενές πρός ἄλλο, τό ἐπιθυμητικόν διά τό πιθανόν (εὔπιστον) καί πειστικόν ὠνόμασε πίθον, τούς δέ ἀνοήτους (ὧν δέν ἄρχει ὁ νοῦς, ἀλλ' αἱ ἐπιθυμίαι) ἀμυήτους (μή κλειστούς, τρυπημένους). Τῶν δέ ἀμυήτων τοῦτο τό μέρος τῆς ψυχῆς, ὅπου ἑδρεύουν αἱ ἐπιθυμίαι, τό ἀκόλαστον αὐτοῦ (τοῦ ἐπιθυμητικοῦ) καί ἀκάλυπτον, ἔλεγεν ὅτι εἶναι τρυπημένος πίθος κατά λογοπαίγνιον διά τήν ἀκόρεστον φύσιν των. Τουναντίον λοιπόν οὗτος ἀποδεικνύει εἰς σέ, Καλλικλῆ, ὅτι ἐκ τῶν κατοίκων τοῦ Ἅδου —ἐννοῶν βεβαίως τό ἀόρατον— ὅτι οἱ ἀμύητοι εἶναι ἀθλιώτατοι καί φέρουν συνήθως εἰς τρυπημένον πίθον ὕδωρ δι' ἄλλου τοιούτου τρυπημένου κοσκίνου».[7]

Μετά τό θάνατο τοῦ Σωκράτη, τό 399, ὁ Πλάτων ἀρχίζει προοδευτικά νά θεωρεῖ ὅλο καί πιό σημαντικά τά συναισθηματικά στοιχεῖα, καί ἀπομακρύνεται σημαντικά ἀπό τόν ὀρθολογισμό τοῦ 5ου αἰώνα. Τόν 4ο πιά αἰώνα, ἡ λατρεία τοῦ Ἀσκληπιοῦ εὐρύνεται καί οἱ μαγικές θεραπεῖες πολλαπλασιάζονται. Ἡ Ἐπίδαυρος ἐξελίσσεται σέ ἕνα εἶδος Λούρδης[8] τῆς Ἀρχαιότητας. Διαδίδονται οἱ ὀργιαστικές λατρεῖες τῆς Κυβέλης, τῆς Βενδῖδος, τοῦ Ἄττη καί τοῦ Ἄδωνη, ἐνῶ παράλληλα ἐμφανίζεται καί ἁπλώνεται ἡ μαγεία γιά τίς μάζες. Κι ὁ Πλάτων νιώθει νά ἕλκεται, ἀλλά καί νά ἀπωθεῖται συγχρόνως ἀπό τό χῶρο τῆς μαγείας. Ἕλκεται, γιατί ἀντιλαμβάνεται ὅτι ἡ νοοτροπία τῆς ἐποχῆς ἀλλάζει καί ὁ λαός συγκινεῖται ὅλο καί περισσότερο ἀπό τίς μαγικές πρακτικές. Δυσπιστεῖ ὅμως, γιατί, κατά βάθος, ἐξακολουθεῖ νά θέτει πάνω ἀπ' ὅλα τόν ὀρθολογισμό. Ἐνῶ συνειδητοποιεῖ πόσο ἐπικίνδυνος εἶναι ὁ Φθόνος, ἀποδέχεται τίς ταφικές τελετές πού ἐπιδιώκουν νά προκαλέσουν τήν παρέμβαση τῶν νεκρῶν στίς ὑποθέσεις πού ἀπασχολοῦν τούς ζωντανούς. Καταδικάζει τή χρήση τῶν φίλτρων καί τίς μαγγανεῖες, ἀλλά παράλληλα πιστεύει πώς ἡ γοητεία μπορεῖ νά βοηθήσει οὐσιαστικά στόν τομέα τῆς ἐκπαίδευσης.

Σέ ἕνα περίφημο χωρίο τοῦ *Πρωταγόρα*, ὁ Πλάτων ἐξηγεῖ πῶς καί γιατί οἱ σοφιστές, ὡς ξένοι καί ταλαντοῦχοι ρήτορες, μποροῦν νά ἐπισύρουν τό φθόνο. Φθόνο ἰδιαίτερα ἐπικίνδυνο, καθώς ὁ Πρωταγόρας ἐρχόταν ἀπό τά Ἄβδηρα, ὁ Γοργίας ἀπό τούς Λεοντίνους, ὁ Πρόδικος ἀπό τήν Κέα, ὁ Ἱππίας ἀπό τήν Ἤλιδα. Οἱ σοφιστές ἀντιμετώπιζαν ὄντως τό φθόνο, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ ἀκόλουθος διάλογος τοῦ Σωκράτη μέ τόν Πρωταγόρα.[9] Μιλάει ὁ φιλόσοφος: «Λοιπόν,

ὅταν μπήκαμε μέσα, καθυστερήσαμε λίγο ἀκόμη καί παρακολουθήσαμε τό θέαμα αὐτό. Προχωρήσαμε κατόπι πρός τόν Πρωταγόρα, καί ἐγώ τοῦ εἶπα: "Πρωταγόρα, ἤρθαμε σέ σένα ἐγώ κι αὐτός ὁ Ἱπποκράτης. – Πῶς θέλετε νά συζητήσετε, μοῦ εἶπε, μ' ἐμένα μόνο ἤ μαζί καί μέ τούς ἄλλους; – Γιά μᾶς, τοῦ εἶπα, δέν ἔχει καμιά σημασία αὐτό. Ἄκουσε πρῶτα τί μᾶς ἔφερε ἐδῶ καί πάρε ἐσύ τήν ἀπόφαση. – Λοιπόν, τί εἶναι αὐτό, πού σᾶς ἔφερε ἐδῶ; εἶπε. – Ὁ Ἱπποκράτης ἀπό δῶ εἶναι ντόπιος, γιός τοῦ Ἀπολλοδώρου, ἀπό μεγάλη καί πλούσια οἰκογένεια, ἀλλά κι ὁ ἴδιος φαίνεται ὅτι ἔχει φυσικά χαρίσματα, ἔτσι πού νά παραβγαίνει τούς καλύτερους τῆς ἡλικίας του. Θαρρῶ ὅτι θέλει νά γίνει ὀνομαστός στήν πόλη μας καί νομίζει ὅτι αὐτό θά τό πετύχαινε, ἄν παρακολουθοῦσε τά μαθήματά σου. Λοιπόν ἐσύ τώρα πάρε τήν ἀπόφαση: προτιμᾶς νά συζητήσεις γι' αὐτό τό θέμα μόνος σου μέ ἐμᾶς μόνο, ἤ μαζί καί μέ τούς ἄλλους; – Σωστά παίρνεις τά μέτρα σου γιά χάρη μου, Σωκράτη, εἶπε. Γιατί ὅταν ἕνας ξένος πηγαίνει σέ μεγάλες πολιτεῖες καί σ' αὐτές προσπαθεῖ νά πείσει τούς πιό διαλεχτούς νέους ν' ἀφήσουν τίς συναναστροφές τους μέ ἄλλους –δικούς τους καί ξένους, μεγαλύτερους καί μικρότερους– καί νά συνδεθοῦν μ' αὐτόν, γιά νά γίνουν καλύτεροι μέ τήν συναναστροφή του, αὐτός ὁ ἄνθρωπος πρέπει νά παίρνει τά μέτρα του. Γιατί αὐτά τά πράγματα ξεσηκώνουν μεγάλες ἀντιζηλίες καί ἔχθρες καί διωγμούς κάθε λογῆς (οὐ γὰρ σμικροὶ περὶ αὐτὰ φθόνοι τε γίγνονται καὶ ἄλλαι δυσμένειαί τε καὶ ἐπιβουλαί).

»"Πάντως ἐγώ ὑποστηρίζω ὅτι ἡ τέχνη των σοφιστῶν εἶναι παλιά, ἀλλά οἱ ἄνθρωποι πού τήν ἀσκοῦσαν τόν παλιό καιρό φοβήθηκαν τό φθόνο πού προκαλεῖ αὐτή καί βρῆκαν παραπετάσματα καί προκαλύμματα, ἄλλος τήν ποίηση, ὅπως ὁ Ὅμηρος καί ὁ Ἡσίοδος καί ὁ Σιμωνίδης, κι ἄλλοι τίς μυστηριακές τελετές καί τίς προφητεῖες, ὅπως οἱ ὀπαδοί τοῦ Ὀρφέα καί τοῦ Μουσαίου. Ἄλλοι πάλι, ἀπ' ὅ,τι κατάλαβα, τήν γυμναστική, ὅπως ὁ Ἴκκος ἀπό τόν Τάραντα καί ὁ ἄλλος πού ζῆ ἀκόμη καί σήμερα, σοφιστής πού δέν ἔχει τό ταίρι του, ὁ Ἡρόδικος ἀπό τή Σηλυμβρία, πού ὅμως ἡ γενιά του κρατοῦσε ἀπό τά Μέγαρα. Κι ὁ δικός σας ὁ Ἀγαθοκλῆς χρησιμοποίησε γιά προκάλυμμα τή μουσική –σοφιστής μεγάλος κι αὐτός– καί ὁ Πυθοκλείδης ὁ Κεῖος καί ἄλλοι πολλοί.

»""Ὅλοι τοῦτοι, τό ξαναλέω, ἐπειδή φοβήθηκαν τό φθόνο (φοβηθέντες τὸν φθόνον), χρησιμοποίησαν γιά προπέτασμα τίς

τέχνες αὐτές. Ἐγώ ὅμως στό σημεῖο αὐτό δέν συμφωνῶ μαζί τους, γιατί νομίζω ὅτι κάθε ἄλλο παρά πέτυχαν αὐτό πού ἐπεδίωξαν: δηλαδή αὐτά τά προκαλύμματα τά χρησιμοποίησαν γιά νά ξεγελάσουν τούς ἀνθρώπους πού κρατοῦν τήν ἐξουσία μέσα στίς πολιτεῖες. Ἔ, λοιπόν, αὐτοί τούς πῆραν μυρουδιά. Γιατί ὁ κοσμάκης γενικά δέν νιώθει τίποτα, ἀλλά κάνει τραγούδι καί ξαναλέει ὅ,τι ἀκούει ἀπ' αὐτούς. Λοιπόν νά ξεκινᾶς νά δραπετεύσεις καί νά μήν κατορθώνεις νά δραπετεύσεις, ἀλλά νά γίνεσαι θέαμα σ' ὅλους, καί σάν ἀπόπειρα εἶναι πολύ ἀνόητο καί οἱ ἄνθρωποι σοῦ δείχνονται πιό ἐχθρικοί – καί μέ τό δίκιο τους. Γιατί σχηματίζουν τή γνώμη ὅτι ἕνας τέτοιος ἄνθρωπος κοντά στ' ἄλλα εἶναι καί κατεργάρης. Πού λές, ἐγώ πῆρα πέρα γιά πέρα τόν ἀντίθετο δρόμο ἀπ' αὐτούς, καί δέν τό κρύβω ὅτι εἶμαι σοφιστής καί μορφώνω τούς ἀνθρώπους. Πιστεύω πώς μ' αὐτόν τόν τρόπο προφυλάγεσαι καλύτερα ἀπ' ὅ,τι μέ τόν προηγούμενο, δηλαδή εἶναι καλύτερα νά τ' ὁμολογεῖς παρά ν' ἀρνιέσαι. Καί κοντά σ' αὐτόν σοφίστηκα καί ἄλλους τρόπους προφύλαξης, ὥστε –μάρτυς μου ὁ θεός– νά μήν πάθω καμιά λαχτάρα, ἐπειδή ἀκριβῶς δέν τό κρύβω πώς εἶμαι σοφιστής"».[10]

Στό σύνολό του ὁ λόγος δείχνει καθαρά πώς τό ταλέντο προκαλοῦσε τό φθόνο, πράγμα πού θά ἐπιβεβαιώσουν πλήρως οἱ καταδεσμικές πινακίδες. Τά μίση πού συσσωρεύτηκαν ἐναντίον τοῦ Σωκράτη, ἐξαιτίας τῆς ἐπιτυχίας του στή νεολαία, θά τόν ὁδηγήσουν τελικά στό θάνατο.

Ὁ Πλάτων κατήγγειλε πολλές φορές τήν κακοήθεια (βάσκανον) τοῦ λαοῦ (δήμου). Ὁ Ἀξίοχος,[11] λόγου χάρη, δηλώνει στόν Σωκράτη: «Διότι ὁ λαός, φίλε Σωκράτη, εἶναι ἀχάριστος, ἀψίκορος, σκληρός, φθονερός, ἀπαίδευτος».[12] Ὁ Ἀθηναῖος πού ἐμφανίζεται στούς *Νόμους*[13] θεωρεῖ τὸ φθόνο ὑπεύθυνο γιά πολλούς φόνους: «Ἡ λατρεία τοῦ πλούτου εἶναι ἡ πρώτη κι ἡ μεγαλύτερη πηγή πού προκαλεῖ τίς μεγαλύτερες δίκες τῶν προμελετημένων φόνων. Δεύτερη αἰτία εἶναι ἡ διάθεση τῆς φιλόδοξης ψυχῆς, πού γεννᾶ φθόνο (φθόνους ἐντίκτουσα), δυσκολομεταχείριστο σύντροφο περισσότερο γιά τόν ἴδιο πού ἔχει φθονερή ψυχή, καί κατά δεύτερο λόγο γιά τούς πιό διακεκριμένους κατοίκους τῆς πόλης».[14] Ὁ Τίμαιος[15] στηρίζεται στήν ἀρχή ὅτι «ὁ ἀγαθός δέν ἔχει ποτέ μέσα του κανένα φθόνον διά κανένα πράγμα».[16] Στόν *Φίληβο*[17] ὁ Σωκράτης ὁρίζει τό φθόνο ὡς λύπην τινὰ ψυχῆς, καί θεωρεῖ φθονερό «ἐκεῖνον πού χαίρεται μέ τή

δυστυχία τοῦ ἄλλου». Τό αἴσθημα αὐτό ἀποτελεῖ μιά ἀπό τίς συνιστῶσες τῆς ἀδικίας, ὅπως ὑποστηρίζει, πάλι, ὁ Ἀθηναῖος στούς *Νόμους*:[18] «Τήν τυραννική δηλαδή ἐπίδραση πού ἀσκοῦν στήν ψυχή ὁ θυμός, ὁ φόβος, ἡ ἡδονή, ἡ λύπη, οἱ φθόνοι κι οἱ ἐπιθυμίες, εἴτε τήν βλάπτουν εἴτε ὄχι, ἐγώ τήν ὀνομάζω ἀδικία».[19] Μαζί μέ τό θυμό, τή λύπη, τό πένθος, τήν ἀγάπη καί τή ζήλια, ὁ φθόνος (ζῆλον καὶ φθόνον) συγκαταλέγεται στίς «λύπες τῆς ψυχῆς», ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Σωκράτης στόν *Φίληβο*:[20] «Τόν θυμόν καί τόν φόβον καί τήν λαχτάρα καί τόν θρῆνον καί τόν ἔρωτα καί τήν ζηλοτυπίαν, τόν φθόνον καί ὅλα τά παρόμοια, δέν τά θεωρεῖς ὡς δυσάρεστα συναισθήματα τῆς ἰδίας τῆς ψυχῆς; – Ὡρισμένως, ἀπαντᾶ ὁ Πρώταρχος».[21] Ἡ ποινή, σέ περίπτωση κλοπῆς ἤ ἄσκησης βίας θά πρέπει νά ἐπαυξάνεται, ἄν τό ἀδίκημα εἶχε ὡς κίνητρο ὁρισμένα αἰσθήματα, κι ἀνάμεσα τους τό φθόνο, ὅπως ρητά ἀναφέρεται στούς *Νόμους*:[22] «Ἄν ὅμως ἕνας ἐκακοποίησε ἄλλον ἀπό δική του τρέλλα, ἀπό ἀδυναμία δηλαδή νά κατανικήσει τίς ἡδονές ἤ τίς λύπες, ἤ σέ στιγμές ἀκατανίκητου φόβου, δειλίας, ἐπιθυμίας, φθόνου ἤ ὀργῆς, πρέπει νά ὑποστεῖ βαρύτερη ποινή, ὄχι γιά νά τιμωρηθεῖ γιά τό ἀδίκημα –ἀφοῦ ὅ,τι ἔχει γίνει δέν ξεγίνεται– ἀλλά γιά νά μισήσει ἀπολύτως τήν ἀδικία στό μέλλον κι ὁ ἴδιος κι ἐκεῖνοι πού θά τόν δοῦν νά τιμωρεῖται, ἤ γιά νά ἀπαλλαγεῖ ἀπό τό μεγαλύτερο βάρος αὐτῆς τῆς συμφορᾶς».[23] Στήν *Ἀπολογία Σωκράτους*,[24] ὁ καταδικασμένος διακρίνει δυό εἰδῶν κατηγόρους: αὐτούς πού ἀπό χρόνια τόν συκοφαντοῦσαν στούς Ἀθηναίους, κι ἐκείνους πού πρό τινος τόν μήνυσαν. Ὁ ἴδιος δηλώνει ὅτι φοβᾶται ἰδίως τούς πρώτους, «ὅσοι δέ ἀπό τούς λοιπούς, ἐπειδή ἐφθόνουν καί διέβαλλον (φθόνῳ καὶ διαβολῇ) προσεπάθουν νά σᾶς πείσουν, καί ὅσοι, ἐπειδή καί οἱ ἴδιοι ἦσαν πεπεισμένοι, προσεπάθουν νά πείθουν τούς ἄλλους».[25] Πράγματι, ἡ συκοφαντία πού καραδοκεῖ στή σκιά ἀποτελεῖ τό κατεξοχήν ὅπλο τοῦ φθόνου.

Γνωρίζοντας τόν αἰσχρό χαρακτήρα τῆς μαγείας, ὁ Πλάτων καταδικάζει τούς μάγους σέ πολλά κείμενά του.[26] Ἤδη στήν *Πολιτεία*,[27] ἀναφερόμενος στούς μάντεις καί στούς ἐπαῖτες ἱερεῖς πού προσφεύγουν στίς ἐπωδές, ὑποστηρίζει: «Ἐξ ἄλλου ἀγύρτες καί μάντεις, πηγαίνοντας στ' ἀρχοντικά τῶν πλουσίων, τούς πείθουν πώς ἔχουν ἀπό τούς θεούς κάποια δύναμη, πού τήν παίρνουν μέ θυσίες καί γητέματα (θυσίαις τε καὶ ἐπῳδαῖς), νά θεραπεύουν κάθε ἄδικη πράξη πού ἔκαμαν αὐτοί, οἱ πλούσιοι ἤ οἱ πρόγονοί τους, μέ διασκε-

δάσεις καί γιορτές. Καί ἄν θέλη κανείς τους νά τιμωρήση κανένα ἐχθρό του, μέ μικρή δαπάνη μποροῦν νά βλάψουν τόν ἴδιο τόν δίκαιο καί τόν ἄδικο μέ κάτι γητέματα καί ἀμποδέματα (ἐπαγωγαῖς καὶ καταδέσμοις), γατί, καθώς λένε, κατορθώνουν νά πείθουν τούς θεούς νά τούς ἐξυπηρετοῦν».[28] Προφανῶς, ἔχουμε νά κάνουμε ἐδῶ μέ μάγους ἐπαγγελματίες, πού ἀσκοῦν τήν τέχνη τους ἐπ' ἀμοιβῆ. Στόν *Εὐθύφρονα*,[29] ὁ Πλάτων ἐμφανίζει τόν Σωκράτη νά συζητάει μέ ἕναν διδάκτορα θεολογίας, πού κατέχει καλά τά θρησκευτικά θέματα καί προσφέρεται, ὅταν τοῦ δίνεται ἡ εὐκαιρία, νά ἑρμηνεύει τή θέληση τῶν θεῶν. Ὅπως ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ, ὁ ρόλος του δέν εἶναι καθόλου εὔκολος: «Μήπως καί ἐμέ δέν μέ περιγελοῦν ὡς τρελλόν, ὅταν λέγω τί εἰς τήν συνέλευσιν τοῦ λαοῦ περί τῶν θείων καί τούς προφητεύω τά μέλλοντα; Καί ὅμως ὅλα ὅσα ἐπροφήτευσα ἦσαν ἀληθινά. Μᾶς φθονοῦν (φθονοῦσιν) ὅμως ὅλους ἡμᾶς τούς τοιούτους. Δέν πρέπει ἐν τούτοις νά τούς λαμβάνωμεν καθόλου ὑπ' ὄψιν, ἀλλά νά ἐπιμένωμεν εἰς τό ἔργο μας».[30] Σέ ὁλόκληρο αὐτόν τό διάλογο, πού ἔχει θέμα τόν οἶκτο, ὁ Πλάτων ἐμφανίζει τόν Εὐθύφρονα προσηνή πρός τόν Σωκράτη, ἀλλά ἐμποτισμένο ἀπό παλιές προλήψεις καί ἀνίκανο νά ὁρίσει τόν οἶκτο ἤ νά κατανοήσει τίς ἰδέες τοῦ φιλοσόφου.

Μέ πολύ πιό βίαιο τρόπο ὅμως καταδικάζει ὁ Πλάτων τούς μυημένους, τούς ὀρφοτελεστές (μύστες τῶν ὀρφικῶν μυστηρίων) καί τούς λοιπούς γητευτές:[31] «Ὅσο γιά κείνους πού ὅμοιοι μέ ἄγρια θηρία δέν ἀρκοῦνται στήν ἄρνηση τῆς ὕπαρξης τῶν θεῶν ἤ στό νά τούς θεωροῦν ἀμελεῖς ἤ ἱκανούς νά διαφθαροῦν καί περιφρονοῦν τούς ἀνθρώπους σέ σημεῖο πού νά δελεάζουν πολλούς ἀπό τούς ζωντανούς, ἰσχυριζόμενοι ὅτι μποροῦν νά καλέσουν τά πνεύματα τῶν νεκρῶν καί ὑποσχόμενοι ὅτι μποροῦν νά πείσουν καί τούς θεούς ἀκόμη, σαγηνεύοντάς τους μέ θυσίες, προσευχές καί θρησκευτικά ἄσματα (θυσίαις τε καὶ εὐχαῖς καὶ ἐπωδαῖς γοητεύοντες), καί μ' αὐτό τόν τρόπο ἐπιχειροῦν, ἀπό φιλοχρηματία νά γκρεμίσουν ἀπό τά θεμέλια ἄτομα, ὁλόκληρες οἰκογένειες καί πόλεις... ἀπ' αὐτούς, ὅποιος θεωρηθεῖ ἔνοχος τέτοιων ἐγκλημάτων, τό δικαστήριο νά τόν καταδικάσει σύμφωνα μέ τό νόμο, νά ριφθεῖ στήν κεντρική φυλακή, ὅπου κανένας ἐλεύθερος ἄνθρωπος δέν θά τόν πλησιάζει καί ὅπου οἱ νομοφύλακες θά καθορίζουν κάθε πότε θά παίρνει τροφή πού θά τοῦ φέρνουν οἱ δοῦλοι του. Καί ὅταν πεθάνει νά τόν πετάξουν ἔξω ἀπό τά σύνορα τῆς χώρας ἄταφο».[32] Πρόκειται ἐδῶ γιά ἰδιαίτερα αὐστηρή καταδίκη, ἀφοῦ ἀσκεῖται

ἀκόμη καί στό πτῶμα τοῦ ἐνόχου, πού πρέπει νά παραμείνει ἄταφο, σημάδι τῆς πιό ἀτιμωτικῆς ποινῆς.

Ὑπάρχουν καί δύο ἄλλες κατηγορίες νεκρῶν πού θά ὑποστοῦν τήν ποινή τοῦ ἀποκλεισμοῦ, τόσο ἀπό τήν κοινωνία τῶν ζωντανῶν ὅσο κι ἀπό τόν κόσμο τῶν πεθαμένων. Ὁ Πλάτων, ὅπως εἴδαμε, ἔβρισκε ἐπικίνδυνους τούς «τιμωρούς» πού οἱ ζωντανοί μποροῦσαν νά κινητοποιήσουν γιά νά ἐπιτελέσουν τά μαγικά τους ἔργα,[33] καί προτείνει μέτρα πού θά ἀδρανοποιοῦσαν τούς πατροκτόνους καί τούς αὐτόχειρες. Γιά τούς πρώτους, συνιστᾶ λιθοβολισμό τῶν πτωμάτων τους καί μεταφορά τους ἔξω ἀπό τά σύνορα τῆς πόλης:[34] «Ἄν ὅμως κυριέψει κάποιον μιά τέτοια ἐλεεινή συμφορά, ὥστε νά τολμήσει ἐκ προμελέτης καί μέ τή θέλησή του νά ἀποχωρίσει τήν ψυχή τοῦ πατέρα του ἀπό τό σῶμα ἤ τῆς μητέρας του ἤ τῶν ἀδερφιῶν του, ἤ τῶν παιδιῶν του, τότε, ὁ παρών νόμος τοῦ θνητοῦ νομοθέτη, νομοθετεῖ γι' αὐτά τά ἐγκλήματα προκηρύσσοντας τά ἑξῆς: ἀποκλείεται ἀπό ὅλους τούς δημόσιους χώρους καί θά ἰσχύουν γι' αὐτόν οἱ ἐγγυήσεις πού ἔχουμε ἐξαγγείλει προηγουμένως. Ἐκεῖνος πού θά καταδικασθεῖ γιά ἕνα τέτοιο φόνο, σκοτώσει δηλαδή κανέναν ἀπ' αὐτούς πού εἴπαμε, οἱ ὑπηρέτες τῶν δικαστῶν καί οἱ ἄρχοντες ἄς τόν σκοτώσουν στό ὁρισμένο σταυροδρόμι, ἀφοῦ τόν βγάλουν γυμνό ἔξω ἀπό τήν πόλη. Καί ὅλοι οἱ ἄρχοντες κρατώντας ὁ καθένας μιά πέτρα, ἄς τήν πετάξουν πάνω στό κεφάλι τοῦ νεκροῦ, γιά νά ἐξαγνίσουν μ' αὐτό τόν τρόπο ὁλόκληρη τήν πόλη, καί ἔπειτα ἄς τόν μεταφέρουν στά σύνορα τῆς χώρας καί νά τόν ἀφήσουν ἄταφο σύμφωνα μέ τό νόμο».[35] Ἀλλά καί οἱ αὐτόχειρες θά τιμωροῦνται μετά θάνατον:[36] «Ὅσον ἀφορᾶ ἐκεῖνον πού σκοτώνει τόν πιό δικό του ἀπ' ὅλους τούς ἀνθρώπους, τόν πιό ἀγαπημένο του, ὅπως λέμε, ποιά ποινή πρέπει νά τοῦ ἐπιβάλλουμε; Ἐννοῶ αὐτόν πού σκοτώνει τόν ἴδιο του τόν ἑαυτό, καί τοῦ στερεῖ διά τῆς βίας τό μέρος τῆς ζωῆς πού τοῦ ἔχει δώσει τό πεπρωμένο, χωρίς οὔτε ἡ πόλη νά τό ἐπιβάλλει σάν τιμωρία, οὔτε νά τόν χτυπήσει καμιά ὑπερβολική ἀτυχία ἀπό τήν ὁποία δέν ὑπάρχει διαφυγή, οὔτε νά τοῦ ἐπιβάλλει ἡ τύχη κανένα ἀπελπιστικό ἐξευτελισμό, ὥστε νά γίνει ἀνυπόφορη ἡ ζωή του, ἀλλά ἐκεῖνον πού ἐπιβάλλει στόν ἑαυτό του αὐτή τήν ἄδικη τιμωρία ἀπό τεμπελιά, ἀνανδρία καί δειλία. Ποιά τυπικά πρέπει νά ἐφαρμοσθοῦν στήν περίπτωσή του σχετικά μέ τούς καθαρμούς καί τήν ταφή, τό γνωρίζει ὁ θεός, καί οἱ πιό στενοί συγγενεῖς του, ρωτώντας εἴτε τούς ἑρμηνευτές ἤ τούς νόμους πού ἀσχολοῦνται μ' αὐτά, ἄς

πράξουν σύμφωνα μέ τίς διαταγές τους. Ἀλλά γιά ὅσους πεθαίνουν μέ τέτοιο τρόπο, πρέπει πρῶτα πρῶτα οἱ τάφοι τους νά εἶναι ἀπομονωμένοι, χωρίς μήτε ἕνας νά εἶναι ἐκεῖ κοντά του, ἔπειτα νά τούς θάβουν στά παραμεθόρια μέρη ἀπό τά δώδεκα τμήματα τῆς πόλεως, ὅσα εἶναι ἀκαλλιέργητα καί ἀδέσποτα, ἐκεῖ νά τούς θάβουν χωρίς εὐλογίες καί χωρίς νά τοποθετήσουν μήτε στῆλες μήτε ὀνόματα πού νά δείχνουν τόν τόπο πού ἔχουν θαφτεῖ».[37]

Αὐτή ἡ μετά θάνατον καταδίκη ὁρισμένων νεκρῶν συνδέεται στενά, στή σκέψη τοῦ Πλάτωνα, μέ τό κατηγορητήριο πού ἀπευθύνει στούς μάγους. Ἐπειδή οἱ μάγοι προσπαθοῦν νά χρησιμοποιήσουν τούς νεκρούς γιά νά ὑποδείξουν στούς θεούς τίς ὑπηρεσίες πού ἀπαιτοῦν ἀπό αὐτούς. Τό ἱερό λοιπόν χῶμα τῆς πατρίδας δέν εἶναι δυνατόν νά δεχτεῖ ἐκείνους τούς νεκρούς πού, μέ τή δική τους θέληση, ἀποκόπηκαν ἀπό τήν κοινωνία τῶν συμπολιτῶν τους. Ἐξάλλου, ὁ Πλάτων δέν δέχεται ἐπίσης πώς μπορεῖ κανείς νά διατάζει τούς θεούς ἤ νά τούς παρασύρει μέ ὑποσχέσεις. Οἱ θεοί δέν ἐκποιοῦν τή δράση τους. Οἱ μάγοι λοιπόν πού θεωροῦν τούς θεούς συμφεροντολόγους εἶναι ἔνοχοι ἱεροσυλίας, γιατί ἡ ἀσέβεια ἐκδηλώνεται μέ τρεῖς τρόπους: μέ τήν ἄρνηση τῆς ὕπαρξης τῆς θεότητας, μέ τήν ἄρνηση τῆς θείας πρόνοιας καί μέ τήν πίστη στήν κερδοσκοπία τῶν θεῶν. Αὐτή εἶναι ἡ θεωρία τῶν *Νόμων*. Γιά τόν Πλάτωνα, αὐτή ἡ ἄμεση σχέση τοῦ μάγου μέ τή θεότητα ἀποτελεῖ βλασφημία, γιατί δέν ἀπορρέει ἀπό τή θρησκεία τῆς Πολιτείας, ἀπό τίς δημόσιες δηλαδή τελετές καί ἑορτές πού ὀργανώνει ἡ πολιτική κοινότητα. Τίποτα δέν τοῦ φαίνεται πιό ἀνάρμοστο ἀπό αὐτή τήν ἀτομική, ἤ σέ περιορισμένο κύκλο, λατρεία, ἀπό αὐτές τίς συντεχνιακές τελετές, ἀπό αὐτές, τελικά, τίς παρεκκλίσεις πού ὑπονομεύουν συστηματικά τήν ἐπίσημη θρησκεία.

Ἕνα μιμόδραμα τοῦ Σώφρονα, τῆς κλασικῆς περιόδου, ἔργο πού γράφηκε πρίν ἀπό τίς *Φαρμακεύτριες* τοῦ Θεοκρίτου καί πού ἐνδεχομένως παρακολούθησε ὁ Πλάτων, παρουσιάζει μιά σκηνή, στίς Συρακοῦσες, πού βρίσκεται στόν ἀντίποδα ἀκριβῶς τῶν δικῶν του ἀντιλήψεων περί θρησκείας.[38] Πρόκειται γιά μιά σκηνή μαγείας: «Στρῶστε ἀμέσως τό τραπέζι. Πάρετε ἕναν κόκκο ἀλάτι στό χέρι καί βάλτε ἕνα κλαράκι δάφνης στό αὐτί. Πλησιάστε τώρα στήν ἑστία καί μείνετε καθισμένοι. Ἐσύ, δῶσε μου τό μαχαίρι. Φέρε καί τή σκυλίτσα. Ποῦ εἶναι τό κατράμι; Νά το. Κράτα ἐπίσης τό δαυλό καί τό θυμίαμα. Ἐμπρός, ἀνοῖξτε μου διάπλατα τίς πόρτες, κι ἐσεῖς κοιτᾶτε πρός τά

'δῶ. Σβῆστε ἀμέσως τό δαυλό. Κάντε μου τώρα τό χατίρι νά σωπάσετε μέχρι νά τελειώσω τόν ἀγώνα γι' αὐτές ἐδῶ τίς γυναῖκες. Δέσποινα, δέξου αὐτό τό γεῦμα κι αὐτή τήν ἄψογη φιλοξενία».

Ὁ Πλάτων δέν τρέφει καμία ἐκτίμηση γιά τούς γόητες. Θεωρεῖ αὐτήν καθεαυτήν τή γοητεία (γοητεύειν) καταδικαστέα ἀπάτη. Πρόκειται γιά τήν ἐπιρροή πού ἀσκεῖ τό σῶμα πάνω στήν ψυχή. Καί ὅπως ἐξηγεῖ ὁ Σωκράτης στόν Κέβη, στόν *Φαίδωνα*:[39] «Μποροῦμε κάλλιστα νά ὑποθέσουμε πώς ἡ ψυχή χωρίζεται ἀπό τό σῶμα βρώμικη κι ὄχι ἐξαγνισμένη. Πραγματικά, μ' αὐτό τό σῶμα ζοῦσε πάντα, αὐτό τό σῶμα φρόντιζε καί ἀγαποῦσε. Τό σῶμα τήν εἶχε τόσο μαγέψει (γεγοητευμένη) μέ τίς ἐπιθυμίες καί τίς χαρές του, πού δέν θεωροῦσε ἀληθινό παρά ὅ,τι ἔμοιαζε μέ σῶμα, ὅ,τι μποροῦμε ν' ἀγγίξουμε καί νά δοῦμε, νά φᾶμε καί νά πιοῦμε, ὅ,τι ἱκανοποιεῖ τόν ἔρωτα». Καί αὐτή ἡ τέχνη τῶν σοφιστῶν εἶναι γιά τόν Πλάτωνα ὕποπτη, στό μέτρο πού ἡ ἄσκησή της θυμίζει τά κόλπα τῶν τσαρλατάνων: «Μιμοῦνται τόν Πρωτέα, τόν αἰγύπτιον σοφιστήν, καί μᾶς ἐξαπατοῦν μέ γοητείας»,[40] λέει κάποιος στόν *Εὐθύδημο*.[41] Καί στόν *Γοργία*,[42] ὁ Καλλικλῆς ὁμολογεῖ καθαρά πώς ἡ σύγκριση εἶναι βάσιμη: «Κατά τήν γνώμην μου λοιπόν οὗτοι πράττουν, ὅσα πράττουν, συμφώνως πρός τήν ἀληθῆ φύσιν τοῦ δικαίου καί μά τόν Δία συμφώνως πρός τόν νόμον τῆς φύσεως καί ὄχι βέβαια κατά τοῦτον τόν νόμον, τόν ὁποῖον ἡμεῖς νομοθετοῦμεν, κατά τόν ὁποῖον πλάσσομεν τούς καλυτέρους, τούς ἰσχυροτάτους μεταξύ ἡμῶν, λαμβάνοντες αὐτούς ἐκ παιδικῆς ἡλικίας, ὅπως τούς λέοντας, ἡμερώνοντες διά μαγικῶν ὠδῶν καί μαγγανειῶν (κατεπᾴδοντές τε καὶ γοητεύοντες καταδουλούμεθα), ἵνα τούς ὑποτάξωμεν εἰς τήν θέλησιν μας, διδάσκοντες αὐτούς ὅτι πρέπει νά ἔχουν τό ἴσον καί τοῦτο εἶναι τό καλόν καί τό δίκαιον. Ὅταν ὅμως ἐμφανισθῆ ἀνήρ ἔχων τήν δύναμιν, τότε διαρρήξας πάντα ταῦτα τά δεσμά καί διαφυγών, ἀφοῦ καταπατήση ὅλους αὐτούς τούς τύπους μας καί τάς μαγγανείας καί πάντας τούς παρά φύσιν νόμους, ὀρθούμενος αἴφνης ἐπί τῆς δυνάμεώς του θά ἀνεδεικνύετο ἐκ δούλου αὐθέντης».[43] Ἀστειευόμενος, στήν ἀρχή τοῦ *Μενεξένου*,[44] ὁ Σωκράτης ἐξηγεῖ πώς οἱ ρήτορες στούς ἐπικηδείους των γοητεύουσιν τὰς ψυχάς. Ὁ Πρωταγόρας παρουσιάζεται στόν ὁμώνυμο διάλογο ὡς μάγος πού γοητεύει τούς ἀκροατές του, ὅπως ὁ Ὀρφέας:[45] «Ὁ Πρωταγόρας τούς σύρει, ἀπό κάθε πόλιν ἀπ' ὅπου περνᾶ, μαγεύων αὐτούς μέ τήν φωνήν του καθώς ὁ Ὀρφεύς,

ἐκεῖνοι δέ ἀκολουθοῦν πρός τό μέρος τῆς φωνῆς μαγευμένοι».[46] Ἡ σοφιστική εἶναι ὡς πρός τόν ὀρθό λόγο ὅ,τι εἶναι ἡ μαγεία ὡς πρός τή θρησκεία: ἀπάτη, γοητεία, γήτεμα.

Ἄν καί ἐχθρικός πρός τούς γόητες, ὁ Πλάτων ἐκτιμᾶ ὡστόσο τή γοητεία ὡς παιδαγωγική μέθοδο. Τό παράδοξο εἶναι μόνο φαινομενικό. Γιατί ὁ Πλάτων βλέπει στήν ἐκπαίδευση τήν ὑποβολή σέ δοκιμασίες καί τή μύηση στόν πόνο καί στήν ὀδύνη, τόσο ἀπό σωματική ὅσο καί ἀπό ἠθική ἄποψη. Ὁ Ἀθηναῖος, σχολιάζοντας τό σύστημα ἐκπαίδευσης τῶν νεαρῶν Σπαρτιατῶν, ἐγκωμιάζει τόν Κλεινία:[47] «Εἴσαστε οἱ μόνοι, μεταξύ τῶν Ἑλλήνων καί τῶν βαρβάρων, τό γνωρίζουμε, στούς ὁποίους ὁ νομοθέτης σας ἐθέσπισε νά ἀπέχετε ἀπό τίς μεγαλύτερες νίκες καί νά μή δοκιμάζετε τά σκανδαλιστικά παιχνίδια, ἐνῶ ἀντιθέτως γιά τό ζήτημα τῆς λύπης καί τοῦ φόβου, πού ἐξετάσαμε πρίν ἀπό λίγο, ἔκρινε ὅτι, ἄν κάποιος τό ἀποφύγει ἀπό τήν παιδική του ἡλικία ὥς τό τέλος τῆς ζωῆς του, ὅταν πρόκειται ν' ἀντιμετωπίσει ἀναπόφευκτους κόπους καί φόβους καί κακουχίες, θά τό βάλει στά πόδια μπροστά στούς γυμνασμένους σ' αὐτά καί θά γίνει δοῦλος των. Τό ἴδιο λοιπόν, νομίζω, ἔπρεπε νά σκεφθεῖ ὁ νομοθέτης, σχετικά καί μέ τίς ἡδονές, συζητώντας ὁ ἴδιος μέ τόν ἑαυτό του, ὅτι δηλαδή ἄν στήν πατρίδα μας οἱ συμπολίτες μας δέν δοκιμάσουν ἀπό τά νιάτα τους τίς μέγιστες ἡδονές καί δέν ἔχουν ἐξασκηθεῖ νά ἀντιστέκονται στίς ἡδονές πού παρασύρουν καί δέν ἀσχημονοῦν καθόλου λόγῳ ψυχικῆς ἀδυναμίας, θά πάθουν τό ἴδιο μέ ἐκείνους πού ὑποτάσσονται στό φόβο. Θά ὑποδουλωθοῦν δηλαδή μέ ἄλλο τρόπο καί πολύ πιό αἰσχρό στούς ἱκανούς νά τιθασεύσουν τίς ἡδονές καί κατόχους τῆς μεθόδου γιά τήν καταπολέμησή τους, πού εἶναι κάποτε καί ἄνθρωποι κακοί ἀπό κάθε ἄποψη. Κι ἔτσι θά ἔχουν τήν ψυχή πότε ἐλεύθερη, πότε ὑποδουλωμένη, καί δέν θά εἶναι ἄξιοι νά ὀνομάζονται ἀπόλυτα γενναῖοι καί φιλελεύθεροι».[48]

Στήν *Πολιτεία*,[49] ὁ Πλάτων περιγράφει τήν ἐκπαίδευση πού προβλέπει γιά τούς μελλοντικούς φύλακες καί ἀπαριθμεῖ τίς δοκιμασίες πού πρέπει νά ἀντιμετωπίσουν, ἀπό τήν παιδική τους ἡλικία, γιά νά σκληραγωγηθοῦν: ἀγγαρεῖες, πόνους, ἀγῶνες, καί τό πιό ἐπίπονο ἀπ' ὅλα, ἀντίσταση στά μάγια πού θά τούς κάνουν. Πρόκειται, κατά κάποιον τρόπο, γιά διαγωνισμό θάρρους πού θά ἐπιτρέψει τήν ἐπιλογή τῶν πιό ἀνθεκτικῶν καί τῶν περισσότερο ἀφοσιωμένων στήν πολιτεία: «Πρέπει λοιπόν τώρα νά βροῦμε ποιοί εἶναι αὐτοί πού θά φυλᾶνε μέσα

τους τή γνώμη, ὅτι πρέπει νά κάνουν αὐτό πού νομίζουν ὅτι εἶναι ὠφέλιμο νά τό κάμουν γιά τήν πόλη. Αὐτούς πρέπει νά τούς παρακολουθοῦμε ἀπό τήν παιδική τους ἡλικία, βάνοντας μπροστά στά μάτια τους πράξεις, ἀπό τίς ὁποῖες εἶναι εὔκολο νά λησμονήσουν τή γνώμη τους καί νά ἀπατηθοῦν. Ἐκεῖνον πού θά ἰδοῦμε ὅτι θυμᾶται πάντοτε τή γνώμη του καί δέν παρασύρεται εὔκολα, πρέπει νά τόν ἐκλέγουμε γιά φύλακα, τούς ἄλλους ὄχι. Δέν εἶναι ἔτσι; – Ναί. – Πρέπει νά τούς βάνουμε μπροστά σέ κόπους καί πόνους καί ἀγῶνες. Καί σ' αὐτά νά κάνουμε τίς ἴδιες παρατηρήσεις. – Σωστά. – Πρέπει ἀκόμα νά τούς κάνουμε καί τό τρίτο εἶδος τῆς δοκιμασίας, τή γοητεία, καί νά τούς παρατηροῦμε μέ προσοχή, ὅπως προσέχουν τά πουλάρια πού τά πᾶνε μέσα στό θόρυβο καί στήν ταραχή καί κοιτᾶνε ἄν φοβοῦνται. Ἔτσι καί τούς νέους πρέπει νά τούς πηγαίνουμε σέ τίποτε τρομακτικά πράγματα καί κατόπιν νά τούς μεταφέρουμε σέ ἡδονές, καί ἔτσι τούς δοκιμάζουμε περισσότερο ἀπό ὅσο δοκιμάζουν τό χρυσάφι στή φωτιά, ἄν καθένας τους φαίνεται πολύ δύσκολος στό νά γητευτῆ (εἰ δυσγοήτευτος... φαίνεται) καί σοβαρός σέ ὅλα του. Ἄν εἶναι καλός φύλακας τοῦ ἑαυτοῦ του καί τῆς μουσικῆς πού μάθαινε. Ἄν παρουσιάζεται σέ ὅλα τοῦ εὔρυθμος καί ἁρμονικός, τέτοιος πού θά 'ναι ὅσο τό δυνατόν πιό χρήσιμος καί στόν ἑαυτό του καί στήν πόλη».[50]

Ὁ J.-P. Vernant σχολίασε πολύ εὔστοχα αὐτό τό χωρίο:[51] «Ἡ δοκιμασία τῆς γοητείας ἔρχεται τελευταία. Γύρω ἀπό τούς νέους πρέπει νά στηθεῖ ὁλόκληρο σκηνικό πού ἄλλοτε θά παρουσιάζει μπροστά στά μάτια τους ἀποτρόπαιες μορφές, σάν νά ἦταν πραγματικοί κίνδυνοι, κι ἄλλοτε θά τούς προσφέρει ὅλες τίς ἀπολαύσεις τῆς ἡδονῆς, ὅλους τούς πειρασμούς τοῦ αἰσθησιασμοῦ. Προκαλώντας τή φρίκη πού ἀποκαλύπτει τήν ἀδυναμία τῶν δειλῶν, καί ἐρεθίζοντας τίς ἐπιθυμίες, πού ξεσκεπάζουν τή μικρότητα τῶν ἀναίσχυντων, ἡ παιδαγωγική σκηνοθεσία ἐπιλέγει ἐκείνους πού ὑπερνικοῦν τό φόβο καί τή λαγνεία, ἐκείνους πού διατηροῦν σέ κάθε περίσταση, ὅπως ταιριάζει στόν φιλότιμο ἄνδρα, τόν αὐτοέλεγχο καί τήν εὐπρέπεια πού ἀπαιτοῦνται γιά νά φανοῦν μελλοντικά χρήσιμοι, τόσο στόν ἴδιο τους τόν ἑαυτό ὅσο καί στήν πόλη».

Ἡ δοκιμασία τῆς γοητείας ἀκολουθεῖ τίς φυσικές δοκιμασίες – ἀγγαρεῖες, πόνους, ἀγῶνες. Πρόκειται γιά δοκιμασία ἠθική, γιά νά μπορέσει νά μετρηθεῖ ἡ φρίκη πού προκαλοῦν οἱ μαγικές πρακτικές,

τίς ὁποῖες ἄλλωστε ὁ Πλάτων δέν περιγράφει. Μέ τήν παράδοξη αὐτή τεχνική παιδείας θά ἐκτιμηθεῖ σωστά ὁ χαρακτήρας τοῦ μελλοντικοῦ φύλακα. Ἡ παρομοίωση μέ τό χρυσάφι πού δοκιμάζεται στή φωτιά, τά λέει ὅλα. Ἀπό μεθοδολογική τώρα ἄποψη, αὐτή ἡ γοητεία πρέπει νά σχετίζεται μέ τά εὑρήματα τῶν ἀνασκαφῶν τῆς ἀγγλικῆς σχολῆς στό ἱερό τῆς Ὀρθίας Ἀρτέμιδος, στή Σπάρτη,[52] καί ἰδίως μέ τίς ἀναθηματικές μάσκες πού βρέθηκαν ἐκεῖ, ἄλλες φριχτές καί τρομακτικές, καί ἄλλες χονδροειδεῖς καί ἀστεῖες. Οἱ ἀνασκαφές αὐτές ἔφεραν στό φῶς πάνω ἀπό ἑκατό χιλιάδες μολυβένιες μάσκες πού παριστάνουν γριές, ἀμούστακους νέους, γενειοφόρους πολεμιστές, σατύρους, γοργόνες, σέ παραστάσεις πότε ρεαλιστικές καί πότε γελοιογραφικές. Ἡ χρήση μολυβιοῦ γιά τήν κατασκευή τους, μᾶς κάνει νά πιστεύουμε πώς πιθανότατα οἱ μάσκες αὐτές ἔχουν κάποια μαγική σημασία. Συνδέονται, σίγουρα, μέ τήν παιδαγωγική λειτουργία τῆς γοητείας, ἔστω καί ἄν ἀδυνατοῦμε νά συλλάβουμε, ἐπακριβῶς, τή χρήση τους ἤ τό σύνολο τῶν σχετικῶν ἱεροπραξιῶν γιά τή μύηση τῶν μικρῶν ἀγοριῶν, στό περίφημο αὐτό ἱερό.

Ὁ Πλάτων, μέ λίγα λόγια, προσδιόρισε σωστά, ὡς κίνητρο τῆς μαγείας, τό φθόνο πού προκαλοῦν ἡ ἀρετή καί τό ταλέντο, τό φθόνο πού ὁδήγησε στό θάνατο καί τόν ἴδιο τόν Σωκράτη. Ἔδειξε ἐπίσης ποιές ἦταν οἱ συνέπειες τῶν ἐπιχειρήσεων μαγείας πού ἐνέπνεαν τρόμο. Ἀλλά καταδικάζει τούς τσαρλατάνους πού μέ τή δραστηριότητά τους ἀναστατώνουν τήν πόλη.

Ἡ περιφρόνηση τοῦ Ἀριστοτέλη

Παρά τήν πληθώρα τῶν βιβλίων τοῦ Ἀριστοτέλη πού διασώθηκαν, μποροῦμε νά ποῦμε πώς ὁ Σταγειρίτης δέν ἀσχολήθηκε μέ τό ζήτημα τῆς μαγείας. Ἡ σιωπή ὅμως αὐτή φαίνεται ἀπολύτως φυσιολογική σέ ὅποιον γνωρίζει τίς ἠθικές ἀντιλήψεις τοῦ φιλοσόφου. Θεωρώντας ὕψιστο σκοπό τῆς ζωῆς τήν εὐτυχία, ὁ Ἀριστοτέλης προσπαθεῖ κυρίως νά ὑπερασπιστεῖ αὐτή τήν εὐδαιμονιστική ἠθική πού ἐπιζητεῖ, δηλαδή, διαρκῶς τήν εὐτυχία, καί δέν ἀσχολεῖται μέ τά νοσηρά καί ἐκδικητικά πάθη πού, κατά κανόνα, ἐμπνέουν τούς μάγους. Καί, κυρίως, θέτοντας ὡς ἀρχή τήν ἑνότητα ἠθικῆς καί πολιτικῆς –ὁ ἄνθρωπος εἶναι γι' αὐτόν πολιτικὸν ζῶον– δέν εἶναι δυνατόν νά ἐνδιαφερθεῖ γι'

αὐτούς τούς περιθωριακούς πού, ἀντί νά ἐργάζονται γιά τήν κοινή εὐτυχία τῶν πολιτῶν, καί γιά νά ἐξυπηρετήσουν τά ἐγωιστικά τους σχέδια, ἀρνοῦνται τούς νόμους τῆς πόλης. Τέλος, ἀφοῦ σκοπός τοῦ δικαίου εἶναι τό σωστό καί ἀφοῦ ἡ φύση ὅρισε σωστές ἀναλογίες στά πάντα καί σωστές σχέσεις μεταξύ τους, ὁ Ἀριστοτέλης ἐνδιαφέρεται μόνο γιά τήν ἀνάδειξη αὐτῶν τῶν σχέσεων καί τήν προστασία τους, μέ τή βοήθεια τῆς κατάλληλης νομοθεσίας. Ὁποιαδήποτε ἐνέργεια ἀτομικοῦ χαρακτήρα, ἄδικη κι ἀσυμβίβαστη μέ τούς κανόνες τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, δέν ἀξίζει, κατά τή γνώμη του, νά μελετηθεῖ. Οἱ μάγοι, μέ ἄλλα λόγια, δέν ἀνήκουν στόν κόσμο του.

Γιά τόν Ἀριστοτέλη, οἱ μάγοι εἶναι σοφοί καί «δέν γνωρίζουν τή μαγεία (τὴν γοητικὴν μαγείαν οὐδ' ἔγνωσαν)».[53] Κατά τήν ἄποψή του, «ἐκεῖνοι πού ἀρνοῦνται νά μιλήσουν μέ παραβολές, ὅπως ὁ Φερεκύδης καί ἄλλοι, θέτουν ὡς ἀρχή τό τέλειον. Τήν ἴδια γνώμη ἔχουν καί οἱ μάγοι, ὅπως καί οἱ σοφοί πού ἀκολούθησαν».[54] Καί προσθέτει ὅτι «οἱ ἀρχαιότεροι μάγοι εἶναι Αἰγύπτιοι».[55] Ἀλλοῦ πάλι ὑποστηρίζει πώς οἱ μάγοι ἦταν Πέρσες[56] καί σημειώνει ὅτι κάποτε ἕνας τέτοιος μάγος ἦρθε στήν Ἀθήνα ἀπό τή Συρία.[57] Ἡ ἐξωτική προέλευση τῶν μάγων ἀποτελεῖ σταθερό στοιχεῖο τῆς παράδοσης.

Ἐπειδή ὁ Ἀριστοτέλης προσπάθησε νά καταγράψει τό σύνολο τῶν γνώσεων τῆς ἐποχῆς του καί ἐνδιαφέρθηκε ἰδιαίτερα γιά τή βιολογία, τή βοτανική, τή ζωολογία καί τήν ἰατρική, ἀναφέρεται πολύ συχνά στή φαρμακεία. Τήν ἐπενέργεια ὅμως τῶν φαρμάκων δέν τήν μελετάει ὡς μάγος ἀλλά ὡς γιατρός, εἴτε πρόκειται γιά τό ὑπογάστριο[58] εἴτε γιά λόξυγγα[59] εἴτε γιά τά φίλτρα ἐκεῖνα πού παρασκευάζονταν ἀπό τά ἱππομανῆ, τά ἔμμηνα, δηλαδή, τῆς φοράδας.[60] Ἡ φαρμακεία ὅμως μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ καί ὡς ποινή:[61] «Δέν ἔχουν ἀνάγκη συζητήσεων αὐτοί. Ἀλλά οἱ μέν ἔχουν ἀνάγκη ἀπό μερικά χρόνια παραπάνω πού θά τούς ἀλλάξουν καί θά τούς ὡριμάσουν, οἱ δέ τιμωρίας ἰατρικῆς ἤ πολιτικῆς, διότι δέν εἶναι μικρότερη τιμωρία ἡ ἰατρική θεραπεία».[62] Κατά βάθος, ἡ φαρμακεία ἀντιστοιχεῖ, γιά τόν Ἀριστοτέλη, σέ μιά ἰσορροπία:[63] «Ἡ ἐργασία φέρει πάντοτε κόπωσιν καί ἔντασιν τῶν δυνάμεων. Διά τοῦτο πρέπει νά εἰσάξωμεν εἰς τόν βίον τάς παιδιάς, ἐκλέγοντες τόν κατάλληλον καιρόν πρός χρῆσιν των ὡς φάρμακον (φαρμακείας χάριν) ἀναψυχῆς».[64] Ὁ δρυοκολάπτης χαρακτηρίζεται «μάγος», γιατί οἱ γνώσεις κι ἡ ἐξυπνάδα του τόν κάνουν ἱκανό ὡς φαρμακό:[65] «Τό πουλί πού ὀνομάζεται δρυοκολά-

πτης ἔχει χαρακτήρα εὐέξαπτο καί μαχητικό, ἀλλά ἐξυπνάδα πού τό καθιστᾶ ἐπιδέξιο, προσεχτικό καί τοῦ ἐπιτρέπει νά ζῆ καλά. Ξέρει τόσο πολλά, πού τό θεωροῦν μάγο. Τά μικρά του εἶναι πολυάριθμα, καί τά φροντίζει πολύ. Ζῆ τρώγοντας φλοιούς». Αὐτό τό πουλί δίνει τό μάθημα σοφίας: ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νά ὀργανώσει τή ζωή του ὄχι στή βάση τῆς μαγείας, ἀλλά μέ σωστή χρήση τῆς εὐφυΐας καί τῆς ἐπιμονῆς του. Γιά τήν ἀντιμετώπιση ὁρισμένων παθῶν ὅπως ὁ φθόνος (βασκανία) δέν ὑπάρχει θαυματουργό φάρμακο. Γι' αὐτό καί ὁ Ἀριστοτέλης διερωτᾶται:[66] «Γιατί ἄραγε λένε πώς τό περπάτημα εἶναι τό ἀντίδοτο γιά τή ζήλια;» Ἕνα αἴσθημα ποταπό δέν ἀντιμετωπίζεται μέ βότανα, ἀλλά μόνο μέ διαλογισμό.

Στόν Ἀριστοτέλη χρωστοῦμε τήν πληρέστερη ἀνάλυση τοῦ φθόνου, τοῦ κινητήριου μοχλοῦ τῆς μαγείας. Ὁ φθόνος εἶναι ταπεινό καί ἀπολύτως καταδικαστέο αἴσθημα, ἀκριβῶς ἐπειδή ἔχει ὡς στόχο τούς γνωστούς μας. Ἀναφερόμενος στήν ἀγανάκτηση, γράφει:[67] «Θά ἐνόμιζε κανείς ὅτι κατά τόν αὐτόν τρόπον ἀντίκειται καί ὁ φθόνος εἰς τόν οἶκτον, διότι πλησιάζει καί εἶναι σχεδόν τό αὐτό μέ τήν ἀγανάκτησιν. Ἀλλά εἶναι ἄλλο πράγμα. Εἶναι μέν καί ὁ φθόνος λύπη ἐνοχλητική διά κάποιαν εὐτυχίαν, ὄχι ὅμως τοῦ ἀναξίου ἀνθρώπου, ἀλλά τοῦ ἴσου καί ὁμοίου μας. Κοινός χαρακτήρ καί εἰς τά δύο ὑπάρχει τό ὅτι τό πάθος τοῦτο δέν ἔχει ὑπ' ὄψιν τό νά μή συμβῆ εἰς ἡμᾶς κάτι ἄλλο, ἀλλά ἀποβλέπει μόνον πρός αὐτόν τόν πλησίον. Διότι ἄλλως δέν θά ὑπῆρχεν οὔτε φθόνος οὔτε ἀγανάκτησις, ἀλλά φόβος, ἐφ' ὅσον ἡ λύπη καί ἡ ταραχή θά προκληθῆ ἀπό τοῦτο, ὅτι πρόκειται νά προέλθη κάτι κακόν ἀπό τήν εὐτυχίαν ἐκείνου».[68] Ὁ Ἀριστοτέλης ἀντιλαμβάνεται καλά ὅτι ὁ φθόνος ἀποτελεῖ ἐμπόδιο γιά τήν ἁρμονική καί ἀδελφωμένη κοινωνία πού ὀνειρεύεται, γιατί τό αἴσθημα αὐτό μπορεῖ νά ὁδηγήσει σ' ἕναν κόσμο ἀνελέητο:[69] «Ἐκεῖνος ὅστις λυπεῖται διά κάτι τό ὁποῖον γίνεται ἤ ὑπάρχει, οὗτος κατ' ἀνάγκην χαίρει καί διά τήν στέρησιν ἤ τήν φθοράν αὐτοῦ τοῦ κάτι. Διά τοῦτο καί ὅλ' αὐτά ἐμποδίζουν τόν οἶκτον, διαφέρουν δέ δι' ὅσους ἐξεθέσαμεν λόγους, ὥστε χρησιμεύουν ἐξ ἴσου εἰς τό νά μή προκαλῆ κάτι τι τόν οἶκτον».[70] Σέ πόλεις μέ περιορισμένο ἀριθμό κατοίκων καί ὅπου οἱ ἄνθρωποι τῆς κάθε κατηγορίας γνωρίζονται μεταξύ τους, ὁ φθόνος θά ἀναπτυσσόταν εὔκολα, ἀφοῦ ἡ εὐτυχία ἤ ἡ δυστυχία τοῦ καθενός δέν θά μποροῦσε νά μείνει, ἐπί πολύ, κρυφή.

Συνεχίζοντας διεξοδικότερα τήν ἀνάλυση του στό κεφάλαιο «Περί

φθόνου», ὁ Ἀριστοτέλης καταλήγει σ' ἕναν πληρέστερο ἀκόμη ὁρισμό αὐτοῦ τοῦ αἰσθήματος. Παρατηρεῖ λοιπόν πώς ὁ φθόνος χωρίζει κυρίως ἀνθρώπους πού ἔχουν πολλά κοινά:[71] «Εἶναι φανερόν καί διά ποίους λόγους φθονοῦν οἱ ἄνθρωποι καί ποίους καί πῶς διατειθέμενοι, ἐφ' ὅσον ὁ φθόνος εἶναι κάποια λύπη τήν ὁποίαν αἰσθανόμεθα βλέποντες τήν εὐτυχίαν τήν ὁποίαν παρέχουν εἰς τούς ὁμοίους μας τά εἰρημένα ἀγαθά, χωρίς ν' ἀποβλέπωμεν εἰς τόν ἑαυτόν μας, ἀλλά εἰς ἐκείνους. Εἶναι δέ ἐπόμενον νά φθονοῦν ἐκεῖνοι πρός τούς ὁποίους ὑπάρχουν τινές ὅμοιοι, ἤ φαίνονται νά ὑπάρχουν. Λέγω δέ ὁμοίους ἐκ καταγωγῆς, κατά συγγένειαν, κατά ἡλικίαν, κατά τήν ἱκανότητα, κατά τήν φήμην, κατά τόν πλοῦτον».[72] Πράγματι, οἱ βεβαιωμένες ἀπό τίς μολυβένιες πινακίδες μαγγανεῖες, δείχνουν πώς οἱ διαφορές χώριζαν, σχεδόν πάντοτε, οἰκείους. Ἀνδρόγυνα, μέλη τῆς ἴδιας οἰκογένειας, τῆς ἴδιας κοινωνικῆς κατηγορίας, συναδέλφους ἤ ἀντιζήλους στό ἴδιο πολιτικό κόμμα. Οἱ ἄνθρωποι τῆς ἴδιας γενιᾶς, τοῦ ἰδίου ἐπαγγέλματος ἤ οἱ καταγόμενοι ἀπό τό ἴδιο σόι, εἶναι ἐπιρρεπεῖς στό φθόνο περισσότερο ἀπο ἐκείνους πού τούς χωρίζει διαφορά ἡλικίας, ἐπαγγέλματος ἤ καταγωγῆς.

Ἡ ἐπιτυχία, ὄχι μόνο δέν μᾶς ἀπαλλάσσει ἀπό τό φθόνο, ἀλλά συχνά τόν ἐνισχύει, σημειώνει ἀκόμη εὔστοχα ὁ Ἀριστοτέλης: «Καί ὅσοι ἐπιχειροῦν μεγάλα καί ἐπιτυγχάνουν εἶναι φθονεροί. Διότι νομίζουν ὅτι ὅλοι ἀπολαμβάνουν κάτι τό ὁποῖον εἶναι ἰδικόν των. Καί ὅσοι ἀπολαύουν ἐξαιρετικῆς τιμῆς καί μάλιστα διά τήν σοφίαν των ἤ τήν εὐτυχίαν των. Ἐπίσης οἱ ἀγαπῶντες τάς τιμάς εἶναι φθονερώτεροι ἀπό ὅσους δέν τίς ἀγαποῦν. Καί ὅσοι νομίζουν ὅτι εἶναι σοφοί, διότι θέλουν νά τιμῶνται διά τήν σοφίαν των. Καί γενικῶς ὅσοι ἐπιζητοῦν τιμάς διά κάτι εἶναι φθονεροί εἰς ὅ,τι σχετίζεται μέ τοῦτο. Ἐπίσης καί οἱ ὀλιγόψυχοι. Διότι ὅλα τούς φαίνονται ὅτι εἶναι μεγάλα».[73] Νιώθει κανείς ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε παρατηρήσει ἀπό κοντά τόν κόσμο τῶν πολιτικῶν, τούς κύκλους τῶν καλλιτεχνῶν καί τῶν διανοουμένων, τίς συναναστροφές τῶν φιλοσόφων καί τῶν ὀπαδῶν τῆς κάθε πολιτικῆς τάσης, τῆς πολυτάραχης ἐποχῆς του. Καί μάλιστα τά ἔζησε στό πετσί του αὐτά, ἀφοῦ ἡ θέση του στή μακεδονική αὐλή τοῦ Φιλίππου τοῦ Δευτέρου, μέ τήν ἰδιότητα τοῦ παιδαγωγοῦ τοῦ Ἀλεξάνδρου, καί οἱ ἐπιτυχίες τῆς φιλοσοφικῆς του Σχολῆς, τοῦ Λυκείου, τοῦ χάρισαν τόσους ἐχθρούς ὥστε ἀποφάσισε νά ἐγκαταλείψει τήν Ἀθήνα καί νά ἐκπατριστεῖ, γιά νά μή γνωρίσει τήν τύχη τοῦ Σωκράτη...

Ἐν συνεχείᾳ ὁ Ἀριστοτέλης ἐξετάζει τά ἀντικείμενα τοῦ φθόνου καί τά πρόσωπα πού εἶναι ἐπιρρεπή σέ αὐτό τό αἴσθημα: «Εἴπομεν ἤδη ποῖα εἶναι τά ἀγαθά διά τά ὁποῖα φθονοῦν οἱ ἄνθρωποι. Ἐκεῖναι δηλαδή αἱ πράξεις καί τά ἀποκτήματα διά τῶν ὁποίων οἱ ἄνθρωποι ἀποβλέπουν εἰς τήν δόξαν καί τάς τιμάς καί ἐπιθυμοῦν τήν φήμην καί ὅσα φέρουν τήν εὐτυχίαν, σχεδόν ὅλ' αὐτά γεννοῦν τόν φθόνον καί μάλιστα ἐκεῖνα τά ὁποῖα ἤ αὐτοί ἐπιθυμοῦν ἤ νομίζουν ὅτι πρέπει αὐτοί νά ἔχουν ἤ διά τῆς κτήσεως τῶν ὁποίων ἔχουν μικράν ὑπεροχήν ἤ ὑπολείπονται κατά τι. Εἶναι δέ φανερόν καί ποίους φθονοῦμεν. Διότι τό εἴπομεν συγχρόνως. Φθονοῦμεν δηλαδή ἐκείνους ὅσοι εἶναι πλησίον ἡμῶν κατά τόν χρόνον, κατά τόν τόπον, κατά τήν ἡλικίαν, κατά τήν φήμην. Διά τοῦτο καί ἔχει λεχθῆ: Ἡ συγγένεια γνωρίζει καί τόν φθόνον. Ἐπίσης ἐκείνους πρός τούς ὁποίους εἴμεθα ἀνταγωνισταί, εἴμεθα δέ ἀνταγωνισταί πρός τούς εἰρημένους, καί κανείς δέν εἶναι ἀνταγωνιστής πρός ὅσους ἔζησαν πρό μυρίων ἐτῶν ἤ πρός ὅσους θά γεννηθοῦν ἤ ἔχουν ἀποθάνει. Οὔτε πρός ὅσους κατοικοῦν παρά τάς Ἡρακλείους στήλας, οὔτε πρός ὅσους νομίζομεν ὅτι ἐν συγκρίσει πρός ἡμᾶς ἤ πρός ἄλλους ὑπολείπονται κατά πολύ ἤ κατά πολύ ὑπερέχουν. Ὁμοίως καί πρός ὅσους ὑπάγονται εἰς ἀνάλογόν τινα θέσιν. Ἐπειδή δέ διεξάγομεν ἀγώνα ἐπικρατήσεως πρός τούς ἀνταγωνιστάς μας καί τούς ἀντεραστάς καί γενικῶς πρός ὅσους ἐπιθυμοῦν τά ἴδια μέ ἡμᾶς, κατ' ἀνάγκην ἐναντίον τούτων στρέφεται κυρίως ὁ φθόνος μας. Διό καί ἐλέχθη: Κι ὁ κανατάς τοῦ κανατᾶ εἶν' ἐχθρός του. Καί ὅσοι ἤ μέ δυσκολίαν ἐπέτυχαν ἤ δέν ἐπέτυχαν φθονοῦν ὅσους ἐπέτυχαν ταχέως. Καί ἐκεῖνοι διά τούς ὁποίους εἶναι ἐντροπή του ὅτι ἄλλοι κατέχουν πλούτη ἤ ἔχουν ἐπιτυχίας. Τοιοῦτοι δέ εἶναι οἱ συγγενεῖς καί οἱ ὅμοιοί μας. Διότι εἶναι φανερόν ὅτι ἀπό ἰδικόν των σφάλμα δέν ἔχουν τό ἀγαθόν τό ὁποῖον ἔχομεν ἡμεῖς. Ὥστε τοῦτο μέ τό νά τούς λυπῆ ἐγείρει ἐντός των τόν φθόνον. Καί ἐκείνους φθονοῦμεν οἵτινες ἤ κατέχουν ἤ ἔχουν ἀποκτήσει ἐκεῖνα τά ὁποῖα ἤ ἤρμοζον εἰς ἡμᾶς ἤ μᾶς ἀνῆκον ἕνα καιρόν. Διό καί φθονοῦν γέροντες τούς νέους. Καί ὅσοι ἐδαπάνησαν πολλά φθονοῦν ἐκείνους οἵτινες ἐδαπάνησαν ὀλίγα διά τό ἴδιον πράγμα».[74]

Ἡ τόσο ἐγκωμιασμένη ἀρχαία ἑλληνική πόλη ἦταν στήν πραγματικότητα πολύ ἀνταγωνιστική κοινωνία, ὅπως ἀποδεικνύει ὁ ἀπροκατάληπτος προβληματισμός τοῦ Ἀριστοτέλη. Κόσμος ἀνελέητος, ὅπου ἡ κοινωνική ἐπιτυχία ἀποτελοῦσε τό μοναδικό κριτήριο ἐκτίμη-

σης. Πολλοί ἀντιπαραθέτουν συχνά τήν ἀρχαία σοφία στή σημερινή ἔλλειψη μέτρου πού προσφέρει, τάχα, μοναδικό ἰδανικό στίς νέες γενιές τό «ὅλο καί περισσότερα». Πιό τίμιο ὡστόσο θά ἦταν νά ἀναγνωρίσουν ὅτι ἡ κοινωνία τῆς ἀρχαίας πόλης, μέ τούς ἀποκλεισμούς καί τίς φιλοδοξίες της, γνώριζε ἐπίσης ἐξίσου ἔντονους καί σκληρούς ἀνταγωνισμούς. Μέ τό θάνατο τοῦ Ἀλεξάνδρου, τό 323 π.Χ., ὁ Ἀριστοτέλης, ὕστερα ἀπό δεκατρία χρόνια διδασκαλίας στήν Ἀθήνα, θά θεωρηθεῖ ὕποπτος, θά κατηγορηθεῖ γιά ἀσέβεια (ὅπως ὁ Σωκράτης...) καί θά ὑποχρεωθεῖ νά ἐκπατριστεῖ, γιά νά πεθάνει στήν ἐξορία τό 322, σέ ἡλικία ἑξήντα δύο χρόνων.

Ἀντιλαμβανόμαστε εὔκολα γιατί ὁ Ἀριστοτέλης δέν ἀσχολήθηκε μέ τή διαβολική χύτρα τῶν μάγων καί τῶν μαγισσῶν. Τό τί μαγειρεύει ἡ κάθε λογῆς Μήδεια τόν ἀφήνει ἀδιάφορο. Καταγγέλλει τή ρίζα τοῦ κακοῦ, ἀλλά ἀρνεῖται νά ἀσχοληθεῖ μέ τίς λεπτομέρειες τῆς μαγείας. Προτιμάει νά ἀναζητᾶ τά χαρακτηριστικά μιᾶς «θεωρητικῆς» κοινωνίας, στηριγμένης στό διαλογισμό. Τῆς κοινωνίας δηλαδή πού ὁ ἴδιος προτείνει. Ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ πράγματι τή «θεωρία» τήν εὐγενέστερη δραστηριότητα τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ θεωρία μπορεῖ νά διαρκέσει πολύ, εἶναι εὐχάριστη, εἶναι αὐτάρκης, ἀποτελεῖ αὐτοσκοπό, προσφέρει τήν ἄνεση πού ὁ πόλεμος μᾶς στερεῖ, ἀνταποκρίνεται στά εὐγενέστερα στοιχεῖα μας. Μπροστά στούς χρυσούς αὐτούς κανόνες, τί ἀξία νά 'χουν γι' αὐτόν οἱ μαγικές συνταγές; Οὔτε τίς ἀναφέρει κάν.

Γιά τή μαγεία μπορεῖ νά μή μιλάει, μελετάει ὡστόσο τή δεισιδαιμονία, συγκεχυμένη ἔννοια, πού γιά ἄλλους ὑποδηλώνει «τό φόβο, τό σεβασμό τῶν θεῶν» καί γιά ἄλλους «τίς προλήψεις, τόν προληπτικό φόβο». Ὁ ὅρος δέν χρησιμοποιεῖται κατά τήν κλασική ἐποχή, ὅταν μόνο ἡ ἐπίσημη θρησκεία ἔχει πέραση. Πρωτοεμφανίζεται μέ τόν Θεόφραστο, πού περιέγραψε τό χαρακτήρα τοῦ δεισιδαίμονα. Ὁ Θεόφραστος, διάδοχος τοῦ Ἀριστοτέλη στή διεύθυνση τοῦ Λυκείου, θά εἶχε ἀσφαλῶς κατά νοῦ τή συμβουλή πού ἔδινε ὁ δάσκαλός του στούς τυράννους, μέ ὅλο τό σαρκασμό πού τόν χαρακτηρίζει:[75] «Ὁ τύραννος πρέπει πάντοτε νά φαίνεται μέ ἐπιμέλειαν ἐκτελῶν τά πρός θεούς καθήκοντα, διότι οἱ πολῖται ὀλιγώτερον φοβοῦνται νά πάθουν καμμίαν παρανομίαν ἀπό ἕνα τοιοῦτον, ἐάν πιστεύουν ὅτι ὁ τύραννος φοβεῖται τούς θεούς καί σέβεται αὐτούς (δεισιδαίμονα), καί ἐπιβουλεύουν ὀλιγώτερον αὐτούς, ὅταν πιστεύουν τούς θεούς συμμάχους

τοῦ τυράννου. Πρέπει ὅμως νά φροντίση νά μή ἐξωθήση τήν εὐλάβειαν (ἄνευ ἀβελτερίας) αὐτῶν μέχρι πραγματικῆς δεισιδαιμονίας».[76] Ἀργότερα, ὁ Μακιαβέλι[77] θά συστήσει στόν ἡγεμόνα νά μιλάει καί νά ἐνεργεῖ μέ τρόπο πού νά δείχνει ὅτι ἐνσαρκώνει τήν εὐσέβεια καί τήν πίστη. Νά εἶναι πονηρός σάν ἀλεπού καί δυνατός σάν λιοντάρι. Γι' αὐτόν τό λόγο καί ὁ κένταυρος Χείρων, κατά τό ἥμισυ ἄνθρωπος καί κατά τό ἥμισυ ζῶο, δίδασκε τούς μελλοντικούς ἡγεμόνες πῶς ἔπρεπε νά κυβερνοῦν. Ἡ συμβουλή τοῦ Ἀριστοτέλη μαρτυρεῖ πραγματιστική ἀντίληψη τῆς θρησκείας, πού δέν ἀπέχει πολύ ἀπό τήν ἀσέβεια. Τό ἴδιο παρατηρεῖ ὁ Louis Gernet,[78] σχολιάζοντας τό παραπάνω ἀπόσπασμα: «Ἐνίοτε, ἡ στάση μας, ἐνῶ βρίσκεται κοντά στήν εὐλάβεια, τήν ἀντιστρατεύεται». Οἱ ἀντίπαλοι λοιπόν τοῦ φιλοσόφου δέν ἔπεφταν ἔξω, ὅταν τόν κατηγοροῦσαν γιά ἀσέβεια: ἄν ἡ θρησκεία εἶναι ἁπλῶς καί μόνον τό μέσο γιά τή διασφάλιση τῆς ἐξουσίας, εἶναι ἀνάξια τοῦ ὀνόματός της. Καταλήγει τότε ἁπλό διεκπεραιωτικό μέσο καί παύει νά ἀποτελεῖ διακήρυξη πίστεως.

Ἡ διδασκαλία τοῦ Σωκράτη καί τοῦ Ἀριστοτέλη σχολιάστηκε ἀπό τούς μεταγενέστερους φιλοσόφους. Ὁ Ἐπίκτητος, πού γεννήθηκε περί τό 50 μ.Χ. καί πέθανε κάπου μεταξύ τοῦ 125 καί τοῦ 130, γεννήθηκε δοῦλος στή Φρυγία, ἀλλά δίδαξε τή στωική φιλοσοφία στή Ρώμη, προτοῦ ἀποτραβηχτεῖ στή Νικόπολη (7 χιλιόμετρα βορείως τῆς σημερινῆς Πρέβεζας), ἐγκωμιάζει τή σωκρατική μέθοδο, φέρνοντας ὡς παράδειγμα τήν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Σωκράτη γιά τό φθόνο:[79] «Πῶς ἐνεργοῦσε λοιπόν ὁ Σωκράτης; Ὑποχρέωνε τόν συνομιλητή του νά γίνεται ὁ ἴδιος μάρτυρας τῶν ἐπιχειρημάτων του καί δέν χρειαζόταν ἄλλους μάρτυρες. Ἔτσι μποροῦσε νά πεῖ: "Ἄς κάνουν οἱ ἄλλοι ὅ,τι θέλουν! Ἐμένα μοῦ ἀρκεῖ ὡς μάρτυρας ὁ συνομιλητής μου. Ἡ ἐπιδοκιμασία τῶν ἄλλων δέν μέ ἐνδιαφέρει, μοῦ φτάνει ἡ ἐπιδοκιμασία τοῦ συνομιλητῆ μου". Καί πράγματι, ἀποκάλυπτε μέ τόση σαφήνεια τίς συνέπειες τῶν προκαταλήψεων μας, πού ὁποιοσδήποτε μποροῦσε νά ἀντιληφθεῖ τήν ἀντίφαση καί νά βγάλει τά συμπεράσματά του: "Ὁ φθονῶν χαίρεται; – Καθόλου, μᾶλλον λυπᾶται". Πολλές φορές ὑποστήριζε τήν ἀντίθετη ἄποψη γιά νά προκαλέσει τήν ἀντίδραση τοῦ συνομιλητῆ του: "Τί συμβαίνει λοιπόν; Ὁ φθόνος σου φαίνεται σάν ἕνα εἶδος λύπης γιά τή δυστυχία; Καί τί εἴδους ζήλια εἶναι αὐτή πού προκαλεῖται ἀπό τή δυστυχία;" Καί κατάφερνε ἔτσι τόν συνομιλητή του νά παραδεχτεῖ μόνος του πώς ὁ φθόνος εἶναι ἡ

λύπη πού μᾶς προκαλεῖ ἡ εὐτυχία. "Τί λοιπόν! Μπορεῖ κανείς νά φθονήσει πράγματα πού δέν τόν ἐνδιαφέρουν; – Ὄχι, βέβαια". Κι ἔτσι προσδιόριζε πλήρως τό ζήτημα καί τό ἐξηγοῦσε πεντακάθαρα». Τό ζήτημα τοῦ φθόνου θά πρέπει νά ἦταν ἀπό τά κύρια θέματα συζητήσεως γιά νά θυμᾶται ὅλες αὐτές τίς λεπτομέρειες ὁ Ἐπίκτητος. Στή μακρόχρονη καί πολυτάραχη ζωή του, θά πρέπει βέβαια νά σκέφτηκε πολύ πάνω σέ αὐτό τό αἴσθημα, τό τόσο ἀντίθετο στίς ἐπιλογές τῆς ὀρθολογικῆς καί στοχαστικῆς ζωῆς, στό ἰδανικό τῆς νηφαλιότητας καί τῆς ἀταραξίας, στόν αὐτοέλεγχο, σέ ὅ,τι δηλαδή συνέθετε γι' αὐτόν τή σοφία, καί ἀποστρεφόταν τό φθόνο – αὐτή τή θυελλώδη παραφορά, αὐτή τή διαρκή ἀγωνία, τήν ὑποδούλωση τῆς ψυχῆς.

Ἡ ἀγανάκτηση τοῦ Ἱπποκράτη

Γιά νά κατανοήσει κανείς τίς ἀντιδράσεις τοῦ Πλάτωνα καί τοῦ Ἀριστοτέλη ἀπέναντι στούς γόητες, καί γενικότερα τίς ἀντιλήψεις τους γιά τή μαγεία, εἶναι χρήσιμο νά μελετήσει ἕναν ἄλλο διανοητή, πού ἦταν μάλιστα καί ἐπαγγελματίας, δηλαδή τόν Ἱπποκράτη (460 - 380 περίπου, π.Χ.). Τόσο οἱ σχέσεις τῆς μαγείας μέ τήν ἰατρική καί τή θρησκεία, ὅσο καί ἡ εὐρύτητα τῆς σκέψης τοῦ Ἱπποκράτη, πού μελέτησε εἰς βάθος τήν ἀνθρώπινη μοίρα, καί οἱ ἀπαιτήσεις τῆς ἐπιστήμης, δικαιολογοῦν αὐτή τήν ἀντιπαράθεση τῶν κειμένων.

Ὁ πατέρας τῆς ἰατρικῆς γεννήθηκε στήν Κῶ, ἀλλά προτιμοῦσε νά διαμένει στή Θεσσαλία. Οἱ περίφημες, ὡστόσο, μάγισσες τῆς Θεσσαλίας δέν κατάφεραν, φαίνεται, νά τόν συγκινήσουν μέ τήν τέχνη τους. Πραγματικά, στό σύγγραμμά του *Περί ἱερῆς νούσου*, περί τῆς ἐπιληψίας δηλαδή, διαμαρτύρεται ἔντονα ἐναντίον ἐκείνων πού χαρακτήρισαν ἱερή αὐτή τήν ἀρρώστια, μιάν ἀρρώστια πού, κατά τή γνώμη του, δέν χρειάζεται οὔτε ἁγιοποίηση οὔτε ἀπατεῶνες. Αὐτή ἡ θρησκευτική ὁρολογία εἶναι, ὅπως πιστεύει, προπέτασμα ἀμαθείας, καλύπτει δηλαδή τήν ἀνικανότητα τῶν ψευτοθεραπευτῶν:[80] «Ὅσοι πρῶτοι θεώρησαν ἱερή αὐτήν τή νόσο ἦταν, κατά τή γνώμη μου, ὅ,τι εἶναι σήμερα οἱ μάγοι, οἱ ἐξαγνιστές, οἱ ἀγύρτες, οἱ ἀπατεῶνες (τοιοῦτοι εἶναι ἄνθρωποι οἷοι καὶ νῦν εἰσὶ μάγοι τε καὶ καθάρται καὶ ἀγύρται καὶ ἀλαζόνες), ὅσοι ἀκριβῶς προσποιοῦνται ὅτι σέβονται τούς θεούς καί ὅτι ξέρουν περισσότερα πράγ-

ματα ἀπό τούς ἄλλους. Χρησιμοποιώντας, λοιπόν, σάν μανδύα καί πρόσχημα τό θεῖο γιά νά καλύψουν τήν ἀδυναμία πού ἔνιωθαν νά προσφέρουν κάτι χρήσιμο, οἱ ἄνθρωποι αὐτοί, γιά νά μή γίνη φανερή ἡ ἀμάθειά τους, ἰσχυρίζονταν ὅτι αὐτή ἡ νόσος εἶναι ἱερή. Μέ τήν ἐπινόηση κατάλληλων ἐπιχειρημάτων, καθιέρωσαν μιά θεραπεία μέ τόν πιό σίγουρο τρόπο γι' αὐτούς, χρησιμοποιώντας ἐξαγνισμούς καί μαγικά μέσα (καθαρμοὺς προσφέροντες καὶ ἐπαοιδὰς) καί ἀπαγορεύοντας τά λουτρά καί πολλά φαγητά ἀκατάλληλα γιά ἀρρώστους ἀνθρώπους».[81]

Ὁ Ἱπποκράτης δέν δέχεται τήν προσφυγή σέ μή ἰατρικές μεθόδους ἤ τίς θεωρίες πού καλύπτονται ὑπό θρησκευτικό μανδύα, ἐνῶ στήν πραγματικότητα προδίδουν ἀσέβεια. Καί ἐξηγεῖ τή θέση του: «Ὅποιος, μέ τήν ἐπίδραση τῶν ἐξαγνισμῶν καί τῆς μαγείας (περικαθαίρων καὶ μαγεύων), ἔχει τή δύναμη νά ἀπομακρύνη μιά τέτοιαν ἀρρώστια, αὐτός τότε εἶναι σέ θέση, μέ διαφορετικά μέσα, νά τήν προκαλέση. Μιά τέτοια ἐπιχειρηματολογία καταργεῖ τήν ἐπέμβαση τοῦ θείου. Μέ αὐτά τά λόγια καί αὐτά τά τεχνάσματα (λέγοντες καὶ μηχανεύμενοι) θέλουν νά φαίνωνται ὅτι εἶναι κάτοχοι ἀνωτέρας παιδείας καί ἀπατοῦν τόν κόσμο, παραγγέλλοντας ἐξαγνισμούς καί καθάρσεις (ἁγνείας τε καὶ καθαρότητας). Καί δέν μιλοῦν γιά τίποτε ἄλλο σχεδόν παρά γιά τήν ἐπίδραση τῶν θεῶν καί τῶν δαιμόνων. Καί ὅμως, μέ τά λόγια τους δέν δίνουν τήν ἐντύπωση ὅτι εἶναι εὐσεβεῖς, ὅπως νομίζουν, ἀλλά ἀσεβεῖς μᾶλλον, καί ἀρνοῦνται τούς θεούς. Ὅ,τι γι' αὐτούς τούς ἀνθρώπους, εἶναι ἱερό καί θεῖο, εἶναι, ὅπως θά ἀποδείξω, ἀνίερο καί ἀνόσιο. Πραγματικά, ἰσχυρίζονται αὐτοί, ὅτι ἔχουν τή δύναμη νά κατεβάζουν τή σελήνη, νά ἐξαφανίζουν τόν ἥλιο, νά προκαλοῦν καταιγίδες καί καλοκαιρίες, βροχές καί ξηρασία, νά καθιστοῦν τή γῆ ἄγονη καί ἄπορο τή θάλασσα, καί νά κάνουν ἕνα σωρό ἄλλα θαύματα. Ὅποια καί ἄν εἶναι ἡ πηγή, εἴτε ἱερές τελετές εἴτε ὁποιαδήποτε ἄλλη γνώση ἤ ἄσκηση, ἀπό ὅπου οἱ ἄνθρωποι αὐτοῦ τοῦ ἐπαγγέλματος ἰσχυρίζονται ὅτι ἀντλοῦν τή δύναμη, ἔχω τή γνώμη, ὅτι φέρνονται μέ ἀσέβεια αὐτοί καί ὅτι πιστεύουν πώς δέν ὑπάρχουν θεοί ἤ, ἐάν ὑπάρχουν, ὅτι δέν ἔχουν καμμία δύναμη, καί ὅτι δέν μποροῦν νά ἐμποδίσουν κανένα ἀπό τά καταπληκτικά θαύματα πού ὑπόσχονται. Ἔτσι, κάνοντας τέτοια θαύματα, πῶς νά μήν εἶναι καταπληκτικοί καί σ' αὐτούς τούς ἴδιους τούς θεούς ἀκόμη; Ἐάν ἕνας ἄνθρωπος, μέ μαγικά μέσα ἤ μέ θυσίες (μα-

γεύων τε καὶ θύων), κατεβάζη τή σελήνη, ἐξαφανίζη τόν ἥλιο, προκαλεῖ κακοκαιρία καί καλωσύνη, δέν θά μποροῦσα ἐγώ βέβαια νά πιστέψω πώς ὑπάρχει κάτι τό θεϊκό σ' αὐτά, ἀλλά κάτι τό ἀνθρώπινο, ἐφόσον ἡ θεία δύναμη ἐξουσιάζεται καί ὑποδουλώνεται ἀπό τήν ἐξυπνάδα τοῦ ἀνθρώπου».[82]

Στά μάτια του, οἱ ἀγύρτες ἀνταγωνίζονται τούς θεούς, πράγμα πού κατά τίς ἀντιλήψεις τῆς ἀρχαιότητας μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ ὡς ἐκδήλωση τοῦ ἀσυγχώρητου ἐγκλήματος τῆς ἐλλείψεως μέτρου (ὕβρις). Γελοιοποιοῦν τή θρησκεία καί ἡ δραστηριότητά τους δέν ἔχει καμία ἀπολύτως σχέση μέ τήν εὐλάβεια. Καί ὁ Ἱπποκράτης περιγράφει τίς «διαγνώσεις» αὐτῶν τῶν θεραπευτῶν, πού ἐπικαλοῦνται κυρίως τίς θεότητες πού ἀναφέρονται καί στίς μαγικές ἐπιγραφές, μέ ἀρκετό χιοῦμορ καί γνώση τῶν μεθόδων πού ἀκολουθοῦσαν οἱ μάγοι: «Ἐάν ὁ ἄρρωστος μιμῆται τό βέλασμα τῆς κατσίκας, ἐάν τρίζη τά δόντια του, ἐάν ἔχει σπασμούς ἀπό τή δεξιά πλευρά, λένε πώς ἡ μητέρα τῶν θεῶν εἶναι ἡ αἰτία αὐτῆς τῆς ἀρρώστιας. Ἐάν ἀφήνη διαπεραστικώτερες καί δυνατώτερες κραυγές, τόν παρομοιάζουν μέ ἄλογο καί αἰτιῶνται τόν Ποσειδώνα. Ἐάν διαφύγη κάτι ἀπό τά κόπρανα (πράγμα πού συμβαίνει συχνά κάτω ἀπό τήν πίεση τῆς νόσου), ἀναφέρεται τό ὄνομα τῆς Ἐνόδιας θεᾶς. Ὅταν αὐτά τά κόπρανα εἶναι ἀραιότερα καί συχνότερα, ἀναφέρεται τό ὄνομα τοῦ Νομίου (ποιμενικοῦ) Ἀπόλλωνα. Ἐάν βγάζη ἀφρούς ἀπό τό στόμα του καί κλωτσάει, ὁ Ἄρης εἶναι ὑπεύθυνος γι' αὐτό. Ὅταν, τή νύχτα, ἔχη φόβους, τρόμους, παραμιλητά, ἀναπηδήσεις ἔξω ἀπό τό κρεβάτι, τρομακτικές ὀπτασίες, ἀποδράσεις ἀπό τό σπίτι, αὐτά, λένε, εἶναι ἐπιθέσεις τῆς Ἑκάτης, ἐφορμήσεις Ἡρώων. Τότε μεταχειρίζονται τούς ἐξαγνισμούς καί τίς μαγικές πράξεις (καθαρμοῖσι τε χρέονται καὶ ἐπαοιδῆσι) καί καθιστοῦν τό θεῖο, κατά τή γνώμη μου, ἐξαιρετικά ἀνίερο καί ἀνόσιο. Γιατί ἐξαγνίζουν ὅσους ἔχουν προσβληθῆ ἀπ' αὐτήν τήν ἀρρώστια μέ αἷμα καί ἄλλα παρόμοια, σάν νά εἶναι πρόσωπα μολυσμένα, κακοῦργοι, πρόσωπα πού ἔχουν μαγευθῆ μέ φίλτρα ἤ ἔχουν κάνει κάποιαν ἀνόσια πράξη».[83] Γιατρός, ἀλλά καί εὐλαβής, ὁ Ἱπποκράτης προσβάλλεται διπλά ἀπό τίς ἀναποτελεσματικές αὐτές συνταγές.

Τό συμπέρασμά του εἶναι πώς ἡ ἱερή νόσος δέν μπορεῖ νά ἀντιμετωπιστεῖ παρά ἀπό γιατρούς πού γνωρίζουν τήν τέχνη τους, χωρίς μαγεῖες καί μαγγανεῖες:

«Ὅποιος ξέρει νά προκαλέση στόν ἄνθρωπο μιά τέτοια μεταβολή καί μπορεῖ, μέ τή δίαιτα, νά καταστήση τό σῶμα του ὑγρό, στεγνό, ζεστό καί ψυχρό, θά ἦταν ἱκανός ἐπίσης νά θεραπεύση κι αὐτή τήν ἀρρώστια, μέ τήν προϋπόθεση ὅτι θά μποροῦσε νά διακρίνη τίς καταλληλες περιστάσεις γιά τή χρησιμοποίηση τῶν κατάλληλων μέσων, χωρίς τούς ἐξαγνισμούς, τίς μαγγανεῖες καί τίς ἄλλες ἀγυρτεῖες αὐτοῦ τοῦ εἴδους (ἄνευ καθαρμῶν καὶ μαγευμάτων καὶ πάσης ἄλλης βαναυσίης τοιαύτης)».[84]

Οἱ ἀντιδράσεις τῶν ἑλλήνων διανοητῶν, ἀπέναντι στή μαγεία, εἶναι λοιπόν ἀπολύτως ἀρνητικές. Οἱ ἀπαιτήσεις τοῦ ὀρθολογισμοῦ δέν συμβιβάζονται μέ τίς πρωτόγονες αὐτές πρακτικές. Ἡ παθολογία δέν εἶχε πιά μυθολογικό περίβλημα, ἡ ἀνηθικότητα καί ἡ δυστυχία δέν ὀφείλονταν στήν ἐκδικητικότητα τῶν θεῶν. Στό μέτρο πού οἱ ἕλληνες φιλόσοφοι προσπαθοῦσαν νά καθιερώσουν μιά ἠθική, θεμελιωμένη σέ ἀρχές, δέν ἦταν δυνατόν νά ἀποδεχτοῦν μεθόδους ἔξω ἀπό τόν ἔλεγχο τῆς λογικῆς. Γιά τόν Ἱπποκράτη, ἡ ἀντικειμενική παρατήρηση τῶν φαινομένων καί ἡ ἠθική ὑποχρέωση νά ὑπηρετεῖ τούς συνανθρώπους του, ἀπορρίπτουν τίς πρωτόγονες πρακτικές τῶν θεραπευτῶν. Γιά τόν Ἀριστοτέλη καί τόν Πλάτωνα, ἡ ἀναζήτηση τῆς ἀτομικῆς εὐτυχίας καί τῆς ἰδανικῆς κοινωνίας, δέν μπορεῖ νά ἀκολουθεῖ παρά τό δρόμο τῆς φιλοσοφικῆς κριτικῆς, τῆς ἔλλογης ἄσκησης καί τῆς διαλεκτικῆς πού, ἐλεγχόμενη, ἀπελευθερώνει τόν ἄνθρωπο.

^ ^ ^ ^

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IX

ΡΗΤΟΡΕΣ ΚΑΙ ΜΑΓΟΙ

Ἡ ἀναζήτηση πληροφοριῶν γιά τή δραστηριότητα τῶν μάγων στούς λόγους τῶν ἀττικῶν ρητόρων μπορεῖ νά φανεῖ παράδοξη. Οἱ δίκες ἦταν δημόσιες, οἱ ἀγορεύσεις τῶν συνηγόρων καί τῶν κατηγόρων συγκέντρωναν καί παρουσίαζαν ἀποδείξεις, ὁ ρήτορας-δικηγόρος προσπαθοῦσε νά πείσει, ἐκθέτοντας γεγονότα. Μέ δυό λόγια, ἡ δικανική διαδικασία βρισκόταν στούς ἀντίποδες τῶν μεθόδων τῆς μαγείας. Γιά νά συλλάβει ὡστόσο κανείς τό κλίμα μίσους πού χαρακτήριζε συχνά τίς σχέσεις ἀνάμεσα στίς διάφορες πόλεις, ἤ ἀνάμεσα σέ πολίτες τῆς ἴδιας πόλης, εἶναι ἀπαραίτητο νά μελετήσει αὐτές τίς ἀγορεύσεις καί νά ζήσει τήν ἀτμόσφαιρα τῆς καθημερινῆς ζωῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Οἱ λόγοι τους ἀναφέρονται ἴσως σπάνια στή μαγεία, ἀναδεικνύουν ὅμως συχνά –ἰδίως ὅταν πρόκειται γιά ἐγκλήματα αἵματος– τό φόβο πού ἔνιωθαν οἱ ἀρχαῖοι, ὅταν τά θύματα βίαιου θανάτου δέν ἔπαιρναν ἐκδίκηση. Οἱ λόγοι αὐτοί μᾶς ἐπιτρέπουν ἀκόμη νά ἀπορρίψουμε, μιά γιά πάντα, τήν παρωχημένη πλέον εἰκόνα μιᾶς κοινωνίας πού ἐκφράζεται ἀποκλειστικά μέ λογικά ἐπιχειρήματα. Γιατί, στήν ἀρχαία πόλη, τά χτυπήματα, θανάσιμα πολλές φορές, ἔδιναν καί ἔπαιρναν. Τά κείμενα τῶν ρητόρων μᾶς καθιστοῦν μάρτυρες ἀπίστευτων ἐκρήξεων μίσους. Ἡ ξεχωριστή θέση τῶν ρητόρων, τό ταλέντο τους, οἱ πολιτικές τους

δραστηριότητες, τούς ἐξέθεταν, περισσότερο ἀπό ἄλλους, στό φθόνο. Καί, διαβάζοντας ὁρισμένα ὀργισμένα ἀποσπάσματα, ὑποψιαζόμαστε ὅτι ἡ πάλη δέν τέλειωνε μέ τήν ἔκδοση τῆς δικαστικῆς ἀπόφασης. Ὅταν ἡ ἀνθρώπινη δικαιοσύνη δέν ἱκανοποιοῦσε, ἔμενε πάντοτε ἡ δυνατότητα προσφυγῆς στήν ἰσχύ τῶν σκοτεινῶν δυνάμεων.

Ἡ πόλη τῶν ἐγκλημάτων, κατά τόν Ἀντιφώντα τόν Ραμνούσιο

Ὁ ἐπιφανής αὐτός ρήτορας καί λογογράφος (πού ἔγραφε ἀγορεύσεις τρίτων) γεννήθηκε γύρω στό 480 καί πέθανε τό 411 π.Χ., θύμα τῶν πολιτικῶν του ἀντιπάλων, καί ὄχι τῶν μάγων. Καταδικάστηκε σέ θάνατο, ὅταν οἱ δημοκρατικοί ἀνέτρεψαν τήν ὀλιγαρχική κυβέρνηση τῶν λεγομένων Τετρακοσίων. Τό πτῶμα του ἔμεινε ἄταφο, ἡ περιουσία του δημεύτηκε, τό σπίτι του κατεδαφίστηκε καί οἱ ἀπόγονοί του ἔχασαν τά πολιτικά τους δικαιώματα. Ἀπό τούς τρεῖς δικανικούς λόγους του πού διασώθηκαν, καί ἀπό τίς τρεῖς διδασκαλίες του, πού ὀνομάστηκαν τετραλογίες, γιατί περιέχουν τήν ἀγόρευση τῆς πολιτικῆς ἀγωγῆς καί τῆς ὑπεράσπισης καθώς καί τίς δευτερολογίες τους, θά μποροῦσαν νά ἀντλήσουν ἔμπνευση ρεαλιστικές κινηματογραφικές ταινίες, μέ θέμα τά «ἐγκλήματα στήν ἀρχαία πόλη».

Ἡ *Φαρμακεία κατά μητρυιᾶς* μᾶς βυθίζει σέ ἕνα δράμα πού ξεκινάει ἀπό μιά ἱστορία μαγείας. Κάποιος, ἀνώνυμος, δειπνάει παρέα μέ ἕναν φίλο του, τόν Φιλόνεω, καί πίνει, μαζί του, δηλητηριασμένο κρασί πού τούς προσφέρει ἡ ἐρωμένη του Φιλόνεω. Πεθαίνουν καί οἱ δυό, καί ἡ ἐρωμένη του Φιλόνεω—μιά δούλη— ἐκτελεῖται ἐπί τόπου. Πολλά χρόνια ἀργότερα, ὁ γιός τοῦ ἀνώνυμου θύματος, πού ὑποστηρίζει ὅτι ἐνεργεῖ κατ' ἐπιταγήν τοῦ νεκροῦ πατέρα του, μηνύει τή μητρυιά του ὡς ἠθικό αὐτουργό τοῦ ἐγκλήματος. Ἔχει ἀντιπάλους του τούς γιούς τῆς κατηγορουμένης, πού τήν ἐκπροσωποῦν στό δικαστήριο, καί εἰδικότερα τόν ἕναν ἐκ τῶν δύο. Ὁ κατήγορος πληροφορεῖ τό δικαστήριο[1] ὅτι ὑπάρχουν δοῦλοι «πού ἤξεραν καλά, ὅτι καί πρίν ἡ γυναίκα αὐτή, ἡ μητέρα αὐτῶν ἐδῶ, ἐμηχανεύετο τό θάνατο τοῦ πατέρα μας μέ δηλητήρια (φαρμάκοις), καί ὅτι ὁ πατέρας μας τήν εἶχε πιάσει ἐπ' αὐτοφώρῳ, καί ὅτι αὐτή ἀρνήθηκε, μόνο εἶπεν, ὅτι δέν τοῦ τά ἔδινε γιά νά τόν δηλητηριάση, ἀλλά γιά φίλτρα (ἐπί φίλτροις)».[2] Ἡ μητρυιά εἶχε συνδεθεῖ φιλικά

μέ τήν ἐρωμένη τοῦ Φιλόνεω, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀποφασίσει νά τήν κλείσει σέ δημόσιο οἶκο ἀνοχῆς, καί τήν εἶχε πείσει[3] πώς «εἶναι ἱκανή νά κάμη τόν Φιλόνεω καί τόν πατέρα μου νά ξαναγυρίσουν στήν ἀγάπη τους γι' αὐτές, λέγοντας, ὅτι αὐτή θά εὕρη τόν τρόπο, ἐκείνη ὅμως πρέπει νά τόν ἐκτελέση».[4] Ἡ ἐρωμένη λοιπόν τοῦ Φιλόνεω, γυναίκα ἁπλοϊκή καί εὔπιστη, πρόσφερε τό «μαγικό φίλτρο» στούς δυό φίλους, τήν ὥρα πού τέλειωναν τό δεῖπνο τους:[5] «Ὅταν λοιπόν ἐτελείωσαν τό φαγητό, ὅπως εἶναι φυσικό σέ ἀνθρώπους, πού ὁ ἕνας κάνει θυσία στόν Δία καί ἔχει φιλοξενούμενο καί ὁ ἄλλος εἶναι ἕτοιμος γιά ταξίδι καί δειπνάει στοῦ φίλου του, ἔκαναν σπονδές καί ἔκαιαν λιβάνι γιά τό καλό τους. Τότε ἡ ἐρωμένη τοῦ Φιλόνεω, καθώς τούς ἔχυνε στά ποτήρια τό κρασί τῆς σπονδῆς, τήν ὥρα πού ἐκεῖνοι ἀπηύθυναν στόν θεό τίς προσευχές, πού δέν ἔμελλαν νά ἐκπληρωθοῦν, ἐκείνη τή στιγμή, φαντασθῆτε, κύριοι, ρίχνει μέσα στό κρασί τό δηλητήριο. Καί συγχρόνως νομίζοντας, πώς θά τό κάμη καταλληλότερο γιά τό σκοπό της, ρίχνει πιό πολύ τοῦ Φιλόνεω μέ τήν ἰδέα, πώς ὅσο περισσότερο τοῦ δώση, τόσο πιό πολύ θά τήν ἀγαπήση ὁ Φιλόνεως. Γιατί δέν ἤξερε ὅτι τήν ξεγέλασε ἡ μητρυιά μου, παρά ὅταν πιά τό κακό εἶχε γίνει. Στόν πατέρα μας ἔβαλε λιγώτερο. Καί ἐκεῖνοι, ἀφοῦ ἐτελείωσαν τίς σπονδές, παίρνοντας μέ τά ἴδια τους τά χέρια τό φονικό ποτήρι, πίνουν τό τελευταῖο πιοτό. Ὁ Φιλόνεως πέθανε αὐτοστιγμεί. Ὁ πατέρας μας ὅμως ἔπεσε σέ βαρειά ἀρρώστια, ἀπό τήν ὁποία πέθανε ὕστερα ἀπό εἴκοσι μέρες. Γιά τό ἔγκλημα αὐτό ἐκείνη, πού ἦταν τό ἐκτελεστικό ὄργανο, ἔλαβε τά ἐπίχειρα, πού τῆς ἄξιζαν, ἄν καί δέν ἔφταιγε καθόλου –ἀνακρίθηκε δηλαδή μέ τόν τροχό καί ὕστερα παραδόθηκε στόν δήμιο– κι αὐτή, πού εἶναι ἡ αἰτία καί πού ἐσχεδίασε στό νοῦ της τό κακό, θά πληρωθῆ μέ τή σειρά της, ἄν τό ἀποφασίσετε σεῖς κι ἄν εἶναι καί θέλημα τῶν θεῶν».[6] Ὁ γιός τοῦ θύματος ὑποστηρίζει ὅτι ὁ πατέρας του, προτοῦ πεθάνει, τοῦ ἀνέθεσε νά ἐκδικηθεῖ τό φόνο.[7] Καί καταλήγει:[8] «Ἐγώ σᾶς ἐξέθεσα, πῶς ἔχει ἡ ὑπόθεση καί ἔκαμα τό καθῆκον μου καί ἀπέναντι τοῦ νεκροῦ καί ἀπέναντι τοῦ νόμου. Τώρα δικό σας ἔργο εἶναι νά ἐξετάσετε τά ὑπόλοιπα μέ τή συνείδησί σας καί νά κρίνετε τό δίκαιο, νομίζω δέ, ὅτι καί οἱ κάτω θεοί ἐνδιαφέρονται γιά κείνους πού βρῆκαν ἄδικο θάνατο».[9]

Στό πέμπτο λόγο τοῦ Ἀντιφώντα, *Περί τοῦ Ἡρώδου φόνου*, ἡ ὑπόθεση ξεκινάει πάλι μέ δεῖπνο, χωρίς δηλητήριο αὐτήν τή φορά. Ἕνας Μυτιληναῖος, ὁ Εὐξίθεος, κατηγορεῖται ὅτι δολοφόνησε τόν ἀθηναῖο Ἡρώδη, πού εἶχε ἐγκατασταθεῖ στή Μυτιλήνη. Σύμφωνα μέ

τήν κατηγορία, ὁ φόνος εἶχε διαπραχθεῖ κατά τή διάρκεια ἑνός ταξιδιοῦ, ἀπό τή Μυτιλήνη στή Θράκη, ὑπό ἀδιευκρίνιστες συνθῆκες. Ὁ Ἡρώδης φαίνεται ὅτι σκοτώθηκε στή στεριά, ὅταν τό ταξίδι διακόπηκε λόγῳ καταιγίδας καί τό καράβι προσορμίστηκε σέ κάποια ἀκτή τῆς Λέσβου. Οἱ ἐπιβάτες εἶχαν καταφύγει, γιά νά περάσουν τή νύχτα, σέ ἕνα ἄλλο καράβι, ὅπου ἤπιαν πολύ. Ὁ Εὐξίθεος κατηγορεῖται ὅτι σκότωσε μέ μιά πέτρα τόν Ἡρώδη καί ὅτι, κατόπιν, βοηθούμενος ἀπό ἕναν δοῦλο του, τράβηξε τό πτῶμα καί τό ἐξαφάνισε, ρίχνοντάς το στή θάλασσα. Ὁ ρήτορας κλείνει τήν ἀγόρευσή του μέ ἕνα ἐπιχείρημα πού δέν θά εἶχε τήν παραμικρή ἀξία σέ σύγχρονο κακουργιοδικεῖο, ἀλλά τό ὁποῖο δείχνει καθαρά τή δύναμη τῆς ἀρχαίας θρησκείας. Ἄν ὁ Εὐξίθεος εἶχε διαπράξει τό ἔγκλημα, ὑποστηρίζει ὁ Ἀντιφῶν, τό μίασμα θά μεταδιδόταν μέ ὀλέθριες συνέπειες: ναυάγιο καί ἀποτυχία τῶν θυσιῶν. Τίποτα ὅμως τέτοιο δέν σημειώθηκε, καί τό δικαστήριο πρέπει σέ αὐτά τά θεϊκά σημάδια νά στηριχτεῖ, γιατί εἶναι πιό ἀξιόπιστα ἀπό ὁτιδήποτε ἄλλο.[10] Ξαναβρίσκουμε λοιπόν ἐδῶ τήν πίστη στόν ἀλάστορα, τόν ἐκδικητή τοῦ νεκροῦ. Ἄν ὁ ἐκδικητής δέν ἐκδηλώνεται, δέν ὑπάρχει ἔγκλημα...

Ὁ ἕκτος λόγος τοῦ Ἀντιφώντα, *Περί τοῦ χορευτοῦ*, ἀναφέρεται πάλι σέ ἕνα μαγικό ποτό – ἡ ἀρχαία Ἀθήνα προαναγγέλλει ἄραγε τήν αὐλή τῶν Βοργία; Τό πρόσωπο πού κατηγορεῖται γιά φόνο εἶχε ἀναλάβει νά συγκροτήσει καί νά ἐκγυμνάσει μιά χορωδία γιά τούς μουσικούς ἀγῶνες, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς γιορτῆς τῶν Θεαγγελίων.[11] Τό ποτό ὅμως πού πρόσφερε στούς νεαρούς, γιά νά τούς καθαρίσει τή φωνή, ἦταν ἐπικίνδυνο, καί ἕνας πέθανε. Οἱ γονεῖς τοῦ θύματος, καί ἰδιαίτερα ὁ ἀδερφός του Φιλοκράτης, μηνύουν τόν χορηγό ὡς ὑπεύθυνο ἀνθρωποκτονίας ἀπό ἀμέλεια. Ἔχουμε λοιπόν καί ἐδῶ περίπτωση δηλητηρίου, πού χορηγήθηκε ὅμως σάν φάρμακο.

Ἡ πρώτη τετραλογία ἀφορᾶ ἕνα φόνο ἐκ προμελέτης, κατόπιν ἐνέδρας. Πρόκειται γιά φανταστική ὑπόθεση, ἀφορμή γιά τίς τέσσερις ἀγορεύσεις τῆς τετραλογίας, πού θά ἐκφωνηθοῦν, ὑποτίθεται, στό ὑπαίθριο δικαστήριο πού δικάζει τά ἐγκλήματα αἵματος. Μιλάει πρῶτα ὁ κατήγορος, ἀπολογεῖται ὁ κατηγορούμενος, καί ἐν συνεχείᾳ δευτερολογοῦν καί οἱ δύο πλευρές, μέ τήν ἴδια σειρά. Αὐτό τό μάθημα νομικῆς ἐπιχειρηματολογίας φωτίζει ὠμά τά ἤθη τῆς πόλης. Οἱ ἀγορεύσεις αὐτῆς τῆς πρώτης τετραλογίας ἀναφέρονται στό φόνο ἑνός Ἀθηναίου, καί τοῦ δούλου του, ὕστερα ἀπό γλέντι. Ὁ κατήγορος

κλείνει τήν ἀγόρευση του, ἀπαιτώντας ἐκδίκηση, γιά νά καθαρίσει ἡ πόλη ἀπό τό μίασμα τοῦ φονιᾶ. Καί στή δευτερολογία του, ὑπενθυμίζει στούς δικαστές:[12] «Ἄν τόν ἀθωώσετε, τό "πνεῦμα" τοῦ νεκροῦ δέν θά καταδιώκη ἐμᾶς, ἀλλά τή δική σας ψυχή δέν θά ἀφήση νά ἡσυχάση».[13] Τέτοιες ἐκκλήσεις στούς νεκρούς, νά ἐπέμβουν, ἐμπνέουν, ὅπως εἴδαμε, καί τίς ἐπιχειρήσεις ἐκδικητικῆς μαγείας.

Καί ἡ δεύτερη τετραλογία ἔχει θέμα ἕναν βίαιο θάνατο, ἀπό ἐκείνους δηλαδή πού προκαλοῦν τό μένος τοῦ τιμωροῦ. Ἡ περίπτωση θά πρέπει νά ἦταν συνήθης, ἀφοῦ ὑπάρχει καί σχετικό ἐπίγραμμα.[14] Ἕνας νεαρός σκότωσε, ἄθελά του, στό γυμναστήριο, ἕναν φίλο του, λογχίζοντάς τον στό πλευρό. Κατηγορεῖται ἀπό τόν πατέρα τοῦ νεκροῦ, καί ἔχει συνήγορο τόν δικό του πατέρα. Ἡ δευτερολογία τῆς ἀπολογίας ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ καταδίκη τοῦ κατηγορουμένου θά προκαλοῦσε ἐπέμβαση ἑνός τιμωροῦ, ἐνῶ τό θύμα, δεδομένου ὅτι σκοτώθηκε ἀπό δική του ἀπροσεξία, δέν ἔχει ἀφήσει πίσω του ἐκδικητικό φάντασμα:[15] «Δεδομένου λοιπόν, ὅτι ὁ ὑπεύθυνος τοῦ φόνου ἔλαβε τή δέουσα τιμωρία, ὄχι ἄν μᾶς ἀθωώσετε ἀλλ' ἄν μᾶς καταδικάσετε, θ' ἀφήσετε μιά ψυχή ἀνικανοποίητη. Διότι ἡ ψυχή ἐκείνου, πού φέρει τό βάρος τῶν δικῶν του ἁμαρτιῶν, δέν θά ζητῆ ἀπό κανένα καμμία ἐκδίκηση. Ἐνῷ αὐτός δῶ ὁ ἀθῶος, ἄν καταδικασθῆ, θά προκαλέση μεγαλύτερη τύψη συνειδήσεως σ' ἐκείνους πού τόν καταδικάζουν».[16]

Καί οἱ ἀγορεύσεις τῆς τρίτης τετραλογίας ἀναφέρονται στούς ἐκδικητές-τιμωρούς. Τό θέμα εἶναι πάλι ὁ φόνος. Κατά τή διάρκεια μιᾶς οἰνοποσίας, ὁ κατηγορούμενος μπλέχτηκε σέ καβγά μέ κάποιον ἄλλο, πιό ἡλικιωμένο, πού τοῦ ἐπιτέθηκε πρῶτος καί τόν χτύπησε. Ὁ κατηγορούμενος ἀντέδρασε, ἅρπαξε τόν ἀντίπαλό του ἀπό τό λαιμό, καί τόν ἔσφιξε, φαίνεται, ὑπερβολικά... Σκότωσε, ἀλλά χωρίς πρόθεση, καί ὑποστηρίζει πώς ὑπεύθυνος γιά τό θάνατο εἶναι ὁ γιατρός, πού, ἀπό ἀνικανότητα, συνέστησε θεραπεία χρονοβόρο καί ἀναποτελεσματική. Καί καταλήγει:[17] «Ἄν ὅμως καταδικασθῶ ἀπό ἐσφαλμένη κρίση σας, ἐναντίον σας, καί ὄχι ἐναντίον τούτου, θά στρέψω τήν ὀργή τῶν πνευμάτων τῆς ἐκδικήσεως (τὸ μήνιμα τῶν ἀλιτηρίων)».[18] Ἀλλά καί ἡ δευτερολογία τῆς ἀπολογίας προσφεύγει στό ἴδιο ἐπιχείρημα:[19] «Νά μήν καταδικάσετε ἕναν ἀθῶο ζητώντας νά τιμωρήσετε τόν ἔνοχο. Διότι καί ὁ νεκρός, ἐάν ὁ κατηγορούμενος καταδικασθῆ εἰς θάνατο, καθόλου λιγώτερο (ἀπό τώρα) δέν θά ζητῆ ἐκδίκηση ἀπό τούς αἰτίους τοῦ θανάτου του, καί ὁ κατηγορούμενος, ἐάν παρά τό

δίκαιο θανατωθῆ, θά κάμη διπλάσια τήν ὀργή τῶν πνευμάτων τῆς ἐκδικήσεως ἐναντίον ἐκείνων πού τόν καταδίκασαν».[20]

Ὁ Ἀνδοκίδης καί ὁ τιμωρός τοῦ Πλούτου

Ὁ ρήτορας Ἀνδοκίδης (440 περίπου - 391 π.Χ.) ἦταν ἄνθρωπος προσγειωμένος καί δέν ἔδινε βάση σέ ἱστορίες μαγείας. Μᾶς διηγεῖται, ὡστόσο, ἕνα ἀνέκδοτο, χαρακτηριστικό τῆς ἀφέλειας ὁρισμένων κύκλων τῆς ἐποχῆς. «Ἀλλά θέλω, κύριοι δικασταί», γράφει στό λόγο του *Περὶ μυστηρίων*,[21] «νά σᾶς ὑπενθυμίσω ὀλίγα διά τόν Καλλίαν. Ἐάν λοιπόν ἐνθυμῆσθε, ὅτε ἡ πατρίς μας ἦτο ἡγεμών ὁλοκλήρου τῆς Ἑλλάδος καί εὑρίσκετο εἰς τόν κολοφώνα τῆς εὐτυχίας της, ὁ δέ Ἱππόνικος ἦτο ὁ πλουσιώτερος τῶν Ἑλλήνων, τότε ὅλοι σας γνωρίζετε, ὅτι ὑπῆρχεν ἡ διάδοσις εἰς ὁλόκληρον τήν πόλιν, ἐπαναλαμβανομένη ἀπό τά μικρά παιδιά καί τίς γυναικοῦλες, ὅτι ὁ Ἱππόνικος ἀνατρέφει εἰς τήν οἰκίαν του κάποιο κακόν πνεῦμα πού τόν καταστρέφει. Ἐνθυμεῖσθε αὐτά, κύριοι δικασταί. Πῶς λοιπόν νομίζετε, ὅτι ἐγεννήθη ἡ φήμη αὐτή τότε; Ὁ Ἱππόνικος πράγματι νομίζων ὅτι ἔτρεφεν υἱόν ἀνέτρεφε κάποιο κακόν πνεῦμα πού τοῦ κατέστρεφε τόν πλοῦτον του, τήν σωφροσύνην καί ὁλόκληρον τήν ζωήν του. Αὐτήν λοιπόν τήν γνώμην πρέπει νά ἔχετε περί αὐτοῦ, ὅτι δηλαδή εἶναι τό κακόν πνεῦμα τοῦ Ἱππονίκου(ὡς ὄντος Ἱππονίκου ἀλιτηρίου)».[22]

Ἡ χρησιμοποίηση τῆς λέξης ἀλιτήριος ἔχει τή σημασία της. Ὁ ὅρος αὐτός, μέ τή θρησκευτική του φόρτιση, προϋποθέτει ἀνελέητη πάλη γιά τήν ἐξουδετέρωση τοῦ πονηροῦ πνεύματος πού καταστρέφει τόν πλοῦτο, ὅπως ἀκριβῶς ὁ τιμωρός πού ἐνεργοποιεῖται ἀπό ἕνα ἔγκλημα δέν ἀφήνει οὔτε στιγμή ἥσυχους τούς ζωντανούς. Ὑπάρχει ὅμως ἕνας ὅρος ἀκόμη πιό ἐπίφοβος: ὁ φαρμακός, πού θά χρησιμοποιήσει ὁ Λυσίας, ἐναντίον αὐτοῦ τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀνδοκίδη.

Ὁ ἀποδιοπομπαῖος τράγος καί οἱ καταστροφικές συνέπειες τοῦ φθόνου κατά τόν Λυσία

Ἄν ἡ λέξη ἀγών, πού σημαίνει πάλη μέχρι τῶν ἐσχάτων ὁρίων τῆς ἀνθρώπινης ἀντοχῆς (ὅπως ἦταν, π.χ., οἱ γυμναστικοί ἀγῶνες) ἤ ὑπο-

δηλώνει τήν πάλη μέ τό θάνατο (ἐξ οὗ καί ἡ ἐπιθανάτια ἀγωνία) χρησιμοποιεῖται ἐπίσης γιά νά χαρακτηρίσει τή μάχη σέ μιά δίκη (πού φυσικά μπορεῖ νά καταλήξει σέ θανατική καταδίκη), αὐτό συμβαίνει, γιατί οἱ ρήτορες προσπαθοῦσαν συχνά νά ἐξοντώσουν, κυριολεκτικά, τούς ἀντιπάλους. Ὁ Λυσίας, λόγου χάρη, στό λόγο του, *Κατ' Ἀνδοκίδου ἀσεβείας*, ζητάει ἀπό τό δικαστήριο νά ἐπιβάλει τήν τιμωρία τοῦ ἀποδιοπομπαίου τράγου στόν Ἀνδοκίδη, πού κατηγορεῖται γιά συμμετοχή στόν ἀκρωτηριασμό τῶν Ἑρμῶν καί γιά ἀποκάλυψη στοιχείων τῶν θρησκευτικῶν μυστηρίων. Βαθύτατα δημοκρατικός, ὁ Λυσίας, δέν μπορεῖ νά συγχωρήσει στόν Ἀνδοκίδη τίς σχέσεις του μέ τούς ὀλιγαρχικούς καί τίς ἐπαφές του μέ τούς Σπαρτιάτες. Ἐκμεταλλεύεται λοιπόν τήν εὐκαιρία, καί μέ τό πρόσχημα τῆς ἀσέβειας, ἀπαιτεῖ τήν ἀποπομπή τοῦ Ἀνδοκίδη ἀπό τήν πόλη, ἡ ὁποία, κατά τόν ρήτορα, μιαίνεται ἀπό τήν παρουσία του. Ἡ βιαιότητα τῆς ἀγόρευσης κορυφώνεται μέ τήν τελική πρόσκληση γιά ἀνθρωποκυνηγητό:[23] «Ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ἐνθυμηθῆτε τάς πράξεις τοῦ Ἀνδοκίδου, ἐνθυμηθῆτε δέ καί τήν ἑορτήν, διά τήν ὁποίαν σεῖς ἀπεκτήσατε μεγάλην τιμήν ἐκ μέρους πολλῶν. Ἀλλά βεβαίως ἔχετε γίνει ἀναίσθητοι εἰς τά ἁμαρτήματα τούτου, διότι τά εἴδετε καί τά ἠκούσατε πολλάκις, ὥστε καί τά φοβερά νά μήν φαίνωνται εἰς σᾶς φοβερά. Ἀλλά συγκεντρώσατε τήν προσοχήν σας καί νά νομίσετε, ὅτι βλέπετε τάς πράξεις τούτου, καί τότε θά κρίνετε καλύτερον. Οὗτος δηλαδή ἐφόρεσε τήν στολήν τοῦ ἱεροφάντου, ἐμιμήθη τάς ἱεράς τελετάς καί ἀπεκάλυψε τά ἱερά ἀντικείμενα εἰς τούς μή μεμυημένους καί εἶπε μέ τό στόμα του τούς ἀπηγορευμένους λόγους, τούς δέ θεούς, τούς ὁποίους ἡμεῖς πιστεύομεν καί εἰς τούς ὁποίους προσευχόμεθα καί προσφέρομεν θυσίας μέ μεγάλην κατάνυξιν καί ἁγνότητα, ἐκολόβωσε. Καί διά τοῦτο αἱ ἱέρειαι καί οἱ ἱερεῖς, ὄρθιοι, ἐστραμμένοι πρός τήν δύσιν, ἀπήγγειλαν κατάρας ἐναντίον αὐτῶν πού περιέκοψαν τούς Ἑρμᾶς, κινοῦντες τά ἐκ πορφύρας ἐνδύματά των, συμφώνως πρός τήν παλαιάν συνήθειαν τῶν πατέρων μας. Ταῦτα ὡμολόγησεν ὁ ἴδιος ὅτι τά ἔκαμε. Καί μετά τοῦτο, παραβάς τόν νόμον, τόν ὁποῖον σεῖς εἴχατε θέσει, καί ὁ ὁποῖος ἀπέκλειεν αὐτόν ἐκ τῶν ἱερῶν ὡς ἱερόσυλον, παραβιάζων ὅλας αὐτάς τάς ἀπαγορεύσεις, εἰσῆλθεν εἰς τήν πόλιν μας καί ἐθυσίασεν ἐπί τῶν βωμῶν, οἱ ὁποῖοι τοῦ ἦσαν ἀπηγορευμένοι, παρουσιάσθη εἰς τάς τελετάς, τάς ὁποίας εἶχε προσβάλει, εἰσῆλθεν εἰς τό Ἐλευσίνιον καί ἔνιψε τάς χεῖρας του μέ τό ἱερόν ὕδωρ. Ποῖος δύναται ταῦτα νά

ἀνεχθῆ; Ποῖος φίλος, ποῖος συγγενής, ποῖος δικαστής θά δυνηθῆ χαριζόμενος εἰς αὐτόν κρυφά νά γίνη φανερά μισητός εἰς τούς θεούς; Πρέπει λοιπόν τώρα νά νομίζετε, ὅτι τιμωροῦντες τόν Ἀνδοκίδην καί ἀπαλλαισσόμενοι αὐτοῦ καθαρίζετε τήν πόλιν, ἀπομακρύνετε ἀπό τούς ἑαυτούς σας τήν ἀράν, καί ἀποπέμπετε τόν ἐναγῆ καί μεμιασμένον καί ἀπαλλάσσεσθε ἑνός κακοποιοῦ δαίμονος (καὶ φαρμακὸν ἀποπέμπειν καὶ ἀλιτηρίου ἀπαλλάττεσθαι)».[24] Ὁ ρήτορας προσπαθεῖ νά καταστήσει τόν ἀντίπαλό του ἐξιλαστήριο θύμα γιά τίς συμφορές τῆς πολιτείας. Δέν πρόκειται γιά ρητορικό σχῆμα, ἀλλά γιά φυσική ἐξόντωση.

Ὁ Λυσίας, πού ἔζησε τόν παροξυσμό τῶν παθῶν στήν ἀρχαία πόλη, κατήγγειλε ἐπανειλημμένα τίς καταστροφές πού φέρνει ἐκεῖνο τό ποταπό αἴσθημα πού στρέφει τούς φθονερούς κατά τοῦ πλούτου, τῆς ἀρετῆς ἤ τῆς ἐπιτυχίας. Τί προκαλεῖ ὅμως τό φθόνο; Πρῶτα ἀπ' ὅλα, τά ὑλικά ἀγαθά. Στό λόγο του *Ἀπολογία δωροδοκίας ἀπαράσημος*, ὁ ρήτορας λοιπόν ἀναφωνεῖ:[25] «Πρέπει δέ νά ἔχετε κατά νοῦν ὅτι πολύ μᾶλλον ἁρμόζει νά δίδετε ἀπό τά δικά σας εἰς ἐμέ παρά νά διεκδικῆτε ἐκεῖνα πού ἀνήκουν εἰς ἐμέ. Καί νά μέ ἐλεήσετε μᾶλλον ἄν γίνω κάποτε πτωχός παρά νά φθονῆτε σήμερον διά τόν πλοῦτον μου (πλουτοῦντι φθονῆσαι)».[26] Φθόνο προκαλοῦν ἐπίσης οἱ ὑπερβολικές δαπάνες:[27] «Καί πράγματι ἔχομεν φθάσει εἰς τοιοῦτον σημεῖον, ὥστε ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι πρότερον ἐν καιρῷ εἰρήνης δέν ἠδύναντο οὔτε τούς ἑαυτούς των νά τρέφουν, τώρα πληρώνουν εἰς σᾶς ἐκτάκτους χρηματικάς εἰσφοράς καί γίνονται χορηγοί καί κατοικοῦν εἰς πολυτελεῖς κατοικίας. Καί ὅμως σεῖς ἐνίοτε ὠργίζεσθε (ἐφθονεῖτε) ἐναντίον ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι μέ τήν πατρικήν περιουσίαν ἔπραττον ταῦτα».[28] Ἀλλά καί ἡ ἀρετή προκαλεῖ φθόνο, ὅπως διαπιστώνει ἐκεῖνος ὁ φτωχός ἀνάπηρος πού βλέπει ὅτι οἱ ἐχθροί του ἐνοχλοῦνται γιατί εἶναι καλός πολίτης:[29] «Τώρα λοιπόν, ὦ βουλευταί, εἶναι φανερόν ὅτι μέ φθονεῖ (φθονῶν), διότι ἄν καί ἔχω περιπέσει εἰς τοιαύτην δυστυχίαν ἐν τούτοις εἶμαι χρηστότερος πολίτης ἐν συγκρίσει πρός αὐτόν».[30] Νά ὅμως κι ἕνας γέρος παιδεραστής πού παρατηρεῖ ἐπίσης ὅτι καί ἡ ἀξιοπρέπεια προκαλεῖ τό φθόνο τῶν συμπολιτῶν του:[31] «Ἀλλά μέ ἐμέ πολλοί ἀπό τούς συνηθισμένους νά φθονοῦν ἐκεῖνον, ὁ ὁποῖος θέλει νά φαίνεται χρηστός εἰς τήν πόλιν, θά γελάσουν, διότι περιέπεσα εἰς τοιαύτην συμφοράν».[32] Τό φθόνο προκαλεῖ, τέλος, ἡ ἐξουσία. Ὁ Λυσίας καταγγέλλει τήν περίπτωση τοῦ Θηραμένη, πού συμμάχησε

μέ τούς Σπαρτιάτες:[33] «Καί ἐφ' ὅσον μέν ὁ Θηραμένης ἐξετιμᾶτο ὑπό τῶν ὁμοφρόνων του, ἔμενε πιστός εἰς αὐτούς. Ἀλλ' ὅταν ἔβλεπε τόν Πίσανδρον καί τόν Κάλλαισχρον καί ἄλλους νά γίνωνται ἀνώτεροί του καί ὅτι ὁ λαός δέν ἤθελε πλέον νά ὑπακούη εἰς αὐτούς, τότε ἀπό ζηλοτυπίαν (φθόνον) πρός τούς ἀντιπάλους του καί ἀπό φόβον πρός τόν λαόν, ἔγινε συνεργάτης τοῦ Ἀριστοκράτους».[34]

Ὁ φθόνος ὑποδαυλίζει τά μίση μεταξύ τῶν ἀνθρώπων, ἀλλά προκαλεῖ καί πολέμους μεταξύ τῶν πόλεων. Κατά τόν Λυσία, λοιπόν, καί ὁ πόλεμος ἀνάμεσα στήν Ἀθήνα καί τή Σπάρτη, πού κράτησε ἀπό τό 461 ἕως τό 455 π.Χ καί ὁδήγησε στήν κατάληψη τῆς Αἴγινας, ἀπό φθόνο ξεκίνησε:[35] «Ἀλλ' ὅτε βραδύτερον ἐκηρύχθη πόλεμος μεταξύ τῶν Ἑλλήνων, ὁ ὁποῖος εἶχεν ὡς αἰτίαν τόν ζῆλον καί τόν φθόνον (διὰ ζῆλον τῶν γεγενημένων καὶ φθόνον τῶν πεπραγμένων)...»[36] Τό μεγαλεῖο τῶν πόλεων ἐξαρτᾶται ἀπό τήν ἱκανότητά τους νά ἀντιστέκονται στό φθόνο καί νά προσφέρουν βοήθεια σέ ἄλλες, πλούσιες πόλεις, πού ὑφίστανται ἄδικη ἐπίθεση. Αὐτό ἀκριβῶς ἔπραξαν καί οἱ Ἀθηναῖοι, ὅταν συνέδραμαν τούς Κορινθίους, πού δέχτηκαν ἐπίθεση ἀπό τούς Λακεδαιμονίους. Καί ὁ Λυσίας τούς ἐγκωμιάζει γιά τή στάση τους:[37] «Οἱ δέ πολεμισταί, τούς ὁποίους πρό ὀλίγου ἐθάψαμεν, βοηθήσαντες τούς Κορινθίους, τούς νέους μας φίλους, οἱ ὁποῖοι ἠδικοῦντο ὑπό παλαιῶν φίλων, δέν εἶχον τήν ἰδίαν γνώμην μέ τούς Λακεδαιμονίους, ἀλλ' εἰς ὅλους κατέστησαν φανεράν τήν ἀρετήν των».[38]

Σπάνια εἶναι τά παραδείγματα τέτοιας γενναιοδωρίας. Τίς περισσότερες φορές, κίνητρο τῶν ἀνθρώπων εἶναι τό ταπεινό αἴσθημα τοῦ φθόνου γιά τόν πλοῦτο, τήν ἀρετή ἤ τήν ἰσχύ τοῦ ἄλλου. Οἱ μαγικές πινακίδες θά ἀποδείξουν ὅτι οἱ ρήτορες εἶχαν ἀπόλυτο δίκιο, ὅταν ὑποστήριζαν πώς ἡ δίψα γιά ἐκδίκηση, τό πιό χαρακτηριστικό γνώρισμα ὅλων ὅσοι προσέφευγαν στή μαγεία, πήγαζε ἀπό τό φθόνο.

Καί πάλι ὁ φθόνος, κατά τόν Ἰσοκράτη

Ὁ σχεδόν αἰωνόβιος Ἰσοκράτης, ἀντιμετώπισε τόσες φορές τό φθόνο στή μακρόχρονη ζωή του, ὥστε ἐπανέρχεται διαρκῶς σέ αὐτό τό θέμα. Οἱ ἀγαπητοί του συνάδελφοι κυρίως δέν μποροῦσαν νά τοῦ συγχωρήσουν τό ταλέντο καί τήν ἐπιτυχία του. Ὁ ρήτορας παραπο-

νεῖται πολλές φορές γι' αὐτό, ὅπως, παραδείγματος χάρη, στό ἀκόλουθο ἀπόσπασμα ἀπό τό λόγο του *Περί ἀντιδόσεως*:[39] «Μέχρι μέν λοιπόν μεγάλης ἡλικίας ἐνόμιζα, καί ἐπειδή ἐπροτίμησα τήν ἀσχολίαν ταύτην καί διά τήν ἀποφυγήν κάθε ἄλλης ἀναμείξεώς μου εἰς τήν πολιτικήν, ὅτι πάντες οἱ ἰδιῶται θά ἀδιαφοροῦν δι' ἐμέ. Τώρα ὅμως ὁπότε πλησίον εἶναι τό τέλος τοῦ βίου, ἐπειδή ἔγινε ἀντίδοσις περί τριηραρχίας καί δικαστικός ἀγών περί ταύτης, ἀντελήφθην ὅτι μερικοί ἐκ τούτων δέν διάκεινται πρός ἐμέ ἔτσι, ὅπως βεβαίως ἤλπιζα, ἀλλ' ἄλλοι μέν ὅτι ἔχουν ἀπατηθῆ ὡς πρός τό ἐπάγγελμά μου καί τείνουν νά πεισθοῦν εἰς ἐκείνους πού λέγουν κάτι ἐχθρικόν δι' ἐμέ, ἄλλοι δέ, ἄν καί γνωρίζουν σαφῶς περί τί ἀσχολοῦμαι, ὅτι φθονοῦν (φθονοῦντας) καί ἔχουν πάθει τό ἴδιον ἀκριβῶς μέ τούς σοφιστάς καί ὅτι χαίρουν, διότι ὡρισμένοι ἔχουν ἐσφαλμένην ἀντίληψιν περί ἐμοῦ».[40] Στήν ὑποθετική αὐτή δίκη, πού μελετήθηκε ἀπό τόν ρήτορα τό 354 ἤ τό 353 π.Χ., ὁ Ἰσοκράτης φαντάστηκε ὅτι θά ἀντιμετώπιζε τήν ἀγόρευση τοῦ ἀντιπάλου του Λυσιμάχου ὡς ἑξῆς:[41] «Κατ' αὐτόν τόν τρόπον ἔχει κάμει τήν κατηγορίαν, νομίζων ὅτι δι' ἐκείνων μέν τά ὁποῖα ἀλαζονικῶς κατηγορεῖ περί ἐμοῦ (καί περί τοῦ πλούτου μου καί τοῦ πλήθους τῶν μαθητῶν μου) θά δημιουργήσει εἰς τήν ψυχήν ὅλων ἐκείνων πού ἀκούουν φθόνον, διά δέ τῆς περί τά δικαστήρια πραγματείας θά φέρη σᾶς εἰς ὀργήν καί μίσος, τά ὁποῖα βεβαίως ὅταν πάθουν οἱ κρίνοντες, εἶναι ὀλεθριώτατοι διά τούς κρινομένους».[42] Σέ ὅλη του τή ζωή, ὁ Ἰσοκράτης δέν ἔπαψε ποτέ νά διαμαρτύρεται γιά τήν ἀπροθυμία νά ἀπονεμηθεῖ ἔπαινος σέ ὅποιους τόν ἀξίζουν:[43] «Θά παρουσιασθοῦν μερικοί, ἐξ ἐκείνων πού οὔτε νά ἐπινοήσουν οὔτε νά εἴπουν τίποτε ἄξιον λόγου ἠμποροῦν, ἐπιτιμοῦν ὅμως καί κακολογοῦν ἐκεῖνα πού ἄλλοι ἔχουν μελετήσει, οἱ ὁποῖοι θά εἴπουν ὅτι μετά χάριτος μέν ἔχουν λεχθῆ ταῦτα, διότι θά φθονήσουν τήν εὐφράδειαν, ἀλλ' ὅμως ὅτι εἶναι χρησιμώτεροι καί καλύτεροι ἐκ τῶν λόγων ἐκεῖνοι πού ἐπιπλήττουν τούς ὑποπίπτοντας τώρα εἰς σφάλματα παρά ἐκεῖνοι πού ἐπαινοῦν τά ὅσα ἔχουν πραχθῆ πρότερον».[44] Αὐτή ἡ χαρά πού νιώθουν μερικοί, ἐπικρίνοντας τά πάντα, τούς ὠθεῖ νά καταπολεμοῦν τούς ἐπιτυχημένους:[45] «Μερικοί ἕνεκα τοῦ φθόνου καί τῆς ἀπορίας (ὑπὸ τοῦ φθόνου καὶ τῶν ἀποριῶν) ἔχουν ἐξαγριωθῆ καί ἔχουν ἐχθρικάς διαθέσεις, ὥστε ὄχι τήν φαυλότητα, ἀλλά τήν εὐπορίαν πολεμοῦν, καί μισοῦν οὐ μόνον ἐκ τῶν ἀνθρώπων τούς μετριόφρονας, ἀλλά καί ἐκ τῶν ἀσχολιῶν τάς ἀρίστας, καί μαζί μέ τά ἄλλα κακά,

τούς μέν ἀδικοῦντας βοηθοῦν καί συγχωροῦν, ἐκείνους δέ τούς ὁποίους φθονοῦν, καταστρέφουν, ἐάν βεβαίως δυνηθοῦν».[46]

Ὁ γέρος Ἰσοκράτης δέν μπορεῖ νά συμβιβαστεῖ μέ αὐτή τήν ἐχθρότητα τῶν μετρίων:[47] «Διότι, ἐάν μέν μήτε ἄξιος προσοχῆς ἐγενόμην μήτε ἀπέκτων τίποτε, οὐδείς θά μέ ἠνώχλει, ἀλλά ἐάν φανερῶς ἠδίκουν, θά ἔζων ἐν ἀσφαλείᾳ ἕνεκα βέβαια τῶν συκοφαντῶν. Τώρα ἀντί τῆς δόξης τήν ὁποίαν ἀνέμενον, δικαστικοί ἀγῶνες περί ἐμέ καί κίνδυνοι καί φθόνοι καί διαβολαί μέ εὑρῆκαν».[48] Εἶναι ὀγδόντα δύο χρόνων ὁ Ἰσοκράτης, ὅταν τά γράφει αὐτά, κι ἀκόμη ἐπαναστατεῖ μέ τήν ἀδικία. Στά ὀγδόντα τέσσερά του, ἐπανέρχεται:[49] «Στήν ἀρχή δέν παραπονέθηκα χωρίς λόγο γιά τήν ἀτυχία, πού παρακολουθεῖ αἰωνίως σέ τέτοια ζητήματα. Διότι αὐτή εἶναι ἡ αἰτία καί τῆς ψευδολογίας πού γίνεται εἰς βάρος μου καί τῶν ραδιουργιῶν καί τοῦ φθόνου καί ἀκόμα εἰς τό νά μή μπορῶ νά ἀποκτήσω τήν γενική ἐκτίμηση ὅλων, πού ἀξίζω, οὔτε ἀκόμα καί κείνη πού ἔχουν μερικοί ἀπό αὐτούς πού ἦσαν μαθηταί μου καί μ' ἔχουν γνωρίσει ἀπ' ὅλες τίς πλευρές».[50] Καί, στά ἐνενήντα ἑπτά του σχεδόν, συνεχίζει:[51] «Ν' ἀρχίσω κι ἐγώ νά κατηγορῶ αὐτούς πού συνηθίζουν ν' ἀραδιάζουν ψέματα εἰς βάρος μου καί νά λένε βαριά λόγια; Ἀλλά ἄν μέ ἰδῆ ὁ κόσμος νά τό παίρνω στά σοβαρά καί νά λέω πολλά λόγια γιά ἀνθρώπους, πού θεωροῦνται ἀπό τήν κοινωνία ἀνάξιοι λόγου, τότε θά μέ θεωροῦν ἀνόητο καί μέ τό δίκιο τους. Ἀλλά σ' αὐτούς νά μή δώσω σημασία, παρά ν' ἀπολογοῦμαι πρός τούς κοινούς ἀνθρώπους πού μέ φθονοῦν ἀδίκως καί νά προσπαθήσω νά τούς διαφωτίσω, ὅτι ἡ ἰδέα πού ἔχουν γιά μένα δέν εἶναι σωστή, οὔτε μοῦ ἁρμόζει. Καί ποιός τότε δέν θά μέ θεωρήση πολύ ἀνόητον, ἐκείνους πού μέ ἀντιπαθοῦν μόνο καί μόνο διότι ἔχω γράψει κομψούς λόγους γιά μερικά ζητήματα, αὐτούς ἄν φαντασθῶ ὅτι, ὅταν μιλήσω μέ τόν ἴδιο τρόπο, ὅπως πρίν, θά τούς κάμω νά πάψουν νά στενοχωροῦνται γιά τούς δικούς μου λόγους καί δέν θά τούς πικράνω πιό πολύ, καί γιά ἄλλους λόγους καί κυρίως ὅταν φανῶ, ὅτι οὔτε καί τώρα ἀκόμα σ' αὐτή τήν ἡλικία δέν λέω ἀνοησίες;».[52]

Διαισθανόμαστε ὡστόσο ὅτι μερικές φορές ὁ ρήτορας τήν χαίρεται αὐτή τήν ἀντιπαράθεση. Κι αὐτό, γιατί ὅπως πιστεύει ὁ ἴδιος, οἱ φθονεροί βασανίζονται ἀπό τό φθόνο τους, καί αὐτή εἶναι ἴσως ἡ σκληρότερη τιμωρία:[53] «Ἤδη δέ ἀναγιγνώσκετε τήν ἀπολογίαν πού ἔχει γραφῆ προσποιητῶς μέν διά δίκην, ἀποβλέπουσαν δέ νά καταστήση φανεράν τήν ἀλήθειαν περί ἐμοῦ, καί ἐκείνους μέν πού ἀγνοοῦν νά τούς κάμη

νά γνωρίζουν, ἐκείνους δέ πού φθονοῦν νά τούς κάμη νά λυποῦνται ἀκόμη περισσότερον ἕνεκα τῆς νόσου ταύτης. Διότι μεγαλυτέραν τιμωρίαν δέν θά ἠδυνάμην νά ἐπιβάλω εἰς αὐτούς».[54] Ὁ φθόνος, παρ' ὅλ' αὐτά, προσφέρει ἀξιολύπητο θέαμα:[55] «Τώρα δέ ποιός δέν θά ἐστενοχωρεῖτο, ὅταν βλέπη νά ἐγκωμιάζωνται μέν καί νά παριστάνωνται στίς τραγωδίες ἐκεῖνοι, πού ἀνεδείχθησαν στούς Τρωικούς χρόνους καί πιό μπροστά, ὅταν γνωρίζη ὅμως ὅτι αὐτός ὁ ἴδιος ποτέ δέν θά ἀξιωθῆ ν' ἀκούση τέτοιους ἐπαίνους, ἔστω κι ἄν ξεπεράση τίς ἀρετές ἐκείνων; Αἰτία δέ τούτων εἶναι ὁ φθόνος, εἰς τόν ὁποῖον αὐτό μονάχα τό καλόν ὑπάρχει, ὅτι εἶναι πολύ μεγάλο κακό σ' αὐτούς πού τόν ἔχουν. Διότι μερικοί ἔχουν γεννηθῆ ἐκ φύσεως τόσο κακότροποι, ὥστε μποροῦν ν' ἀκούουν μέ μεγαλύτερη εὐχαρίστηση νά ἐπαινοῦνται ἐκεῖνοι, γιά τούς ὁποίους δέν ξεύρουν οὔτε κάν ἄν ὑπῆρξαν, παρά αὐτοί, ἀπό τούς ὁποίους ἴσως ἔχουν εὐεργετηθῆ».[56] Κατά τά λεγόμενα τοῦ ρήτορα, ἡ πνευματική ζωή τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας θά πρέπει νά ἀποτελοῦσε κλειστό πεδίο ἀπογοητευτικῶν ἀντιζηλιῶν καί ἀντιπαραθέσεων:[57] «Μισοῦμε (φθονοῦμεν) τούς ἀνθρώπους ἐκείνους, πού μᾶς ξεπερνοῦν στήν ἐξυπνάδα ἤ σέ κανένα ἄλλο προτέρημα, ἐάν δέν μᾶς εὐεργετοῦν καθημερινῶς καί δέν μᾶς ἀναγκάζουν νά τούς ἀνεχώμεθα».[58] Καί ἀπαντᾶ στόν Πολυκράτη, πού κατηγορεῖ τόν Σωκράτη:[59] «Καί βεβαίως, καί τοῦτο εἶναι φανερόν, ὅτι ἡ φιλοσοφία, ἡ ὁποία πνέει τά λοίσθια καί ζηλοφθονεῖται (φθονουμένης), θά γίνη περισσότερον μισητή μέ τέτοιους λόγους».[60] Ἀλλοῦ, πάλι γράφει, γιά τή ρητορική, χωρίς αὐταπάτες:[61] «Ἡ πόλις μᾶς ἀπέδωκε τιμήν καί εἰς τούς ἐντέχνους λόγους, οἱ ὁποῖοι ὅσον ἀρέσουν, ἄλλο τόσον προκαλοῦν τόν φθόνον ἐναντίον ἐκείνων πού εἶναι προικισμένοι μέ τό ρητορικόν τάλαντον».[62] Ὁ ἴδιος, ὡστόσο, ἀρνεῖται νά μειώσει τούς ἀντιπάλους του. Δέν θέλει νά κακολογίσει οὔτε τούς ἐριστικούς φιλόσοφους οὔτε τούς πλατωνικούς:[63] «Περί τούτων θά ἠδυνάμην νά ὁμιλήσω πολύ πικρότερον ἤ ὅσον ἐκεῖνοι περί ἐμοῦ, νομίζω ὅμως ὅτι οὔτε τό ἕνα οὔτε τό ἄλλο ἁρμόζει, δηλαδή οὔτε νά γίνω ὅμοιος μέ ἐκείνους πού ἔχουν διαφθαρῆ ὑπό τοῦ φθόνου, οὔτε νά ψέγω ἐκείνους πού οὐδέν κακόν προξενοῦν εἰς τούς μαθητάς, ὀλιγώτερον δέ ἄλλων εἶναι ἱκανοί νά εὐεργετοῦν».[64] Καί στούς μαθητές του συνιστᾶ τήν ἄμιλλα κι ὄχι τό φθόνο:[65] «Νά μή φθονῆτε ἐκείνους πού κατέχουν τήν πρώτην θέσιν πλησίον μου, ἀλλά νά συναγωνίζεσθε (ἀμιλλᾶσθε) πρός αὐτούς καί νά προσπαθῆτε νά ἐξισώνεσθε πρός τούς ἐξέχοντας, διά τῆς ἀρετῆς καί τῶν ὑπηρεσιῶν σας».[66]

Μέσα ἀπό τά λόγια τοῦ Ἰσοκράτη, βλέπουμε νά σκιαγραφεῖται μιά ἀρχαία κοινωνία πού θυμίζει περισσότερο φιδοφωλιά ἤ λάκκο λεόντων, παρά ἁρμονική κυψέλη. Ὁ φθόνος μπορεῖ νά ἔχει στόχο ἕναν θριαμβευτή βασιλιά, σάν τόν Φίλιππο,[67] τούς δραστήριους Σπαρτιάτες,[68] τούς ρήτορες μέ τίς εὐρεῖες ἀντιλήψεις,[69] τούς νικητές στρατηγούς[70] ἤ τούς φίλους πού ἐπιτυγχάνουν:[71] «Νά θεωρῆς ἀληθεῖς φίλους», συμβουλεύει ὁ Ἰσοκράτης τόν Δημόνικο, «ὄχι μόνον ἐκείνους πού λυποῦνται διά τάς δυστυχίας σου, ἀλλά καί ἐκείνους οἱ ὁποῖοι δέν σέ φθονοῦν διά τήν εὐτυχίαν σου. Διότι πολλοί λυποῦνται μέν μαζί μέ τούς φίλους των διά τάς ἀτυχίας των, ἀλλά τούς φθονοῦν, ὅταν εὐτυχοῦν».[72]

Τό ἀποτρόπαιο αὐτό αἴσθημα τοῦ φθόνου ἐνέσπειρε τήν ἔριδα στό στρατόπεδο τοῦ Ἀγαμέμνονα,[73] ὄρθωσε τή μιά ἑλληνική πόλη ἐναντίον τῆς ἄλλης,[74] ἔστρεψε τήν Ἀθήνα σέ πόλεμο κατά τῆς Σπάρτης:[75] «Ἐπειδή φθονοῦσαν ἡ μία τῆς ἄλλης τάς ἀρετάς, περιεπλάκησαν μεταξύ τους εἰς πόλεμον, καί ποιά θά ὑπερισχύση, καί δέν ἔπαυσαν νά καταστρέφουν καί τόν ἑαυτό τους καί τούς ἄλλους Ἕλληνας».[76] Οἱ ἐπαγγελματίες τῆς κακεντρέχειας δέν ἀνέχονται τήν ὑπόμνηση τῶν κατορθωμάτων κανενός, κι ἔτσι ὁ Ἰσοκράτης ὑποχρεώνεται νά παραιτηθεῖ ἀπό τήν ἀφήγηση τῶν ἔργων τοῦ Θησέα:[77] «Προτιμῶ γι' αὐτούς πού ἀκούουν μέ δυσκολίαν, νά παραλείψω τά περισσότερα καί τά ὑπόλοιπα θά διηγηθῶ, ὅσον ἠμπορῶ συντομώτερα, γιά νά ἱκανοποιήσω καί ἐκείνους καί τόν ἑαυτόν μου καί νά μήν ἡττηθῶ ὅλως διόλου ἀπ' αὐτούς, πού εἶναι συνειθισμένοι νά φθονοῦν καί νά κατακρίνουν ὁτιδήποτε λεχθῆ».[78]

Ὁ Αἰσχίνης καί ὁ ἀγύρτης

Τά μαθήματα τοῦ Ἰσοκράτη θά βροῦν ἀπήχηση στούς λόγους τοῦ ρήτορα Αἰσχίνη (390 περίπου - 314 π.Χ.), τοῦ περίφημου ἀντιπάλου τοῦ Δημοσθένη. Πράγματι, ὁ Αἰσχίνης ὑπογραμμίζει, ὅπως καί ὁ δάσκαλός του, τόν καταστροφικό ρόλο τοῦ φθόνου, ἀλλά χρησιμοποιεῖ καί τή λέξη «γόης» –τήν ὁποία δέν χρησιμοποιεῖ ποτέ ὁ Ἰσοκράτης– γιά νά χαρακτηρίσει τόν ἀντίπαλό του, πού «μαγεύει» μέ τή εὐφράδεια καί τό ψέμα. Λέει λοιπόν ὁ Αἰσχίνης, ἀπευθυνόμενος στούς δικαστές:[79] «Ποῖαι λοιπόν ἦσαν αἱ ἀπάται τοῦ ἀγύρτου (τοῦ γόητος ἀνθρώπου) αὐτοῦ, σκεφθῆτε ἀπό ὅσα εἶπε».[80] Καί κατόπιν

περιγράφει τή συμπεριφορά τοῦ ἀγύρτη, πού στηρίζεται σέ ψεύτικους ὅρκους:[81] «Κατά τήν πολιτικήν μου σταδιοδρομίαν ἔμπλεξα μέ ἕναν ἄνθρωπον ἐξαιρετικά μοχθηρόν καί ἀγύρτην (καθ' ὑπερβολὴν ἀνθρώπῳ γόητι καὶ πονηρῷ), ὁ ὁποῖος δέν δύναται νά εἴπη τίποτε τό ἀληθές, ἔστω καί ἄκων. Ὅταν δέ λέγη ψεύματα, προηγεῖται τῶν λόγων του ὅρκος κατά τῶν ἀναισχύντων ὀφθαλμῶν (λέγει: νά στραβωθῶ, ἄν λέγω ψεύματα)».[82] Συγκρίνει, ἔπειτα, τόν ἀντίπαλό του μέ διάσημους ληστές καί ἐπικαλεῖται τή γῆ, τόν οὐρανό καί τούς «δαίμονες» γιά νά καταγγείλει τήν ἀγυρτεία τοῦ μάγου καί γόητα Δημοσθένη:[83] «Ἀλλά, νομίζω, ὅτι οὔτε ὁ Φρυνώνδας οὔτε ὁ Εὐρύβατος οὔτε κανείς ἄλλος ἀπό τούς παλαιούς φαύλους ἀνθρώπους ὑπῆρξε ποτέ ἕως τώρα εἰς τοιοῦτον σημεῖον ἀπατεών καί λαοπλάνος (μάγος καὶ γόης), ὥστε οὗτος, ὦ γῆ καί θεοί καί δαίμονες καί ἄνθρωποι, ὅσοι θέλετε νά ἀκούετε τήν ἀλήθειαν, νά τολμᾶ νά λέγη κατά πρόσωπον πρός σᾶς, ὅτι τάχα οἱ Θηβαῖοι ἔκαμαν τήν συμμαχίαν μέ σᾶς, οὐχί ἐξ αἰτίας τῶν περιστάσεων, οὐχί ἐξ αἰτίας τοῦ φόβου πού τούς κατέλαβε, οὔτε ἐξ αἰτίας τοῦ ὀνόματος πού ἔχετε, ἀλλ' ἐξ αἰτίας τῶν δημηγοριῶν τοῦ Δημοσθένους».[84] Στόν ἴδιο λόγο, ὁ Αἰσχίνης ἐκφράζεται ἀκόμη βιαιότερα, συγκρίνοντας τόν ὅρο «γόης» μέ ἄλλους, πιό ὑβριστικούς, χαρακτηρισμούς:[85] «Ἐκεῖνα δέ, τά ὁποῖα θά συμβοῦν εἰς σᾶς, ἐάν δέν κανονίσετε τήν ἀπολογίαν του κατά τόν τρόπον πού εἶπον, αὐτά κρίνω δίκαιον νά σᾶς εἴπω. Διότι θά παρουσιάση τόν ἀπατεώνα τοῦτον καί ληστήν καί τόν προκαλέσαντα διαίρεσιν εἰς τήν πόλιν μας (τὸν γόητα καὶ βαλλαντιοτόμον καὶ διατετμηκότα τὴν πολιτείαν)».[86]

Ὁ Αἰσχίνης δέν παραλείπει φυσικά νά ὑπαινιχθεῖ ὅτι ὁ ἀγύρτης αὐτός θά καταφύγει ὁπωσδήποτε στό φθόνο, στό προσφιλέστερο δηλαδή ὅπλο τῶν μάγων. Κατά τήν ἄποψή του, ὁ Δημοσθένης ὄχι μόνον εἶναι ἀπό τή φύση του φθονερός, ἀλλά πασχίζει ἐπίσης νά ἐμπνεύσει αὐτό τό αἴσθημα καί στούς ἄλλους, γιά νά τούς στρέψει ἐναντίον τοῦ ἀντιπάλου του:[87] «Ὁ ἀντίδικός μου ἐλπίζει πώς τά λόγια του θά προκαλέσουν φθόνο ἐναντίον μου, ἐξ αἰτίας ἐκείνης τῆς κληρονομιᾶς πού αὔξησε τήν περιουσία μου», ἔλεγε ὁ Ἰσαῖος. Τό ἴδιο ἐπιδιώκει καί ὁ Δημοσθένης, ἰσχυριζόμενος ὅτι ὁ Αἰσχίνης ἀσκεῖ ἐπιρροή, πού στήν πραγματικότητα δέν διαθέτει:[88] «Ὁ Δημοσθένης ἐπεχείρησε ἀκόμη νά μέ παρομοιάση μέ τόν Διονύσιον, τόν τύραννον τῆς Σικελίας, καί μέ πολλήν ἐπιμονήν καί μέ μεγάλας φωνάς σᾶς προέτρεψε νά προ-

φυλαχθῆτε ἀπό ἐμένα καί σᾶς διηγήθη τό ὄνειρον τῆς ἱερείας τῆς Σικελίας. Ἀφοῦ δέ τόσον ὑπερβολικῶς παρέστησε τό πρᾶγμα, μέ ἐφθόνησε διά τάς διαβολάς, καί ἀπέσυρε πάλιν αὐτάς, διότι εἰς αὐτάς ὑπῆρχεν ἔπαινος, καί ἐπέρριψε τήν αἰτίαν τῶν γεγονότων ὄχι εἰς τούς λόγους μου, ἀλλ' εἰς τά ὅπλα τοῦ Φιλίππου».[89] Καθώς ὁ πλοῦτος καί ἡ πολιτική ἐπιρροή προκαλοῦν τήν ἴδια κακοβουλία, οἱ δυό ρήτορες χρησιμοποιοῦν τήν ἴδια τεχνική γιά νά τονώσουν τό φθόνο καί νά ἐκθέσουν τόν ἀντίπαλό τους. Ὁ Αἰσχίνης ὅμως περνάει σέ ἄμεση ἐπίθεση:[90] «Διά νά μάθετε, ἄνδρες δικασταί, καί πόσον ἀσταθής καί φθονερός εἶναι ὁ Δημοσθένης, καί πῶς συνέπραττε μέ τόν Φιλοκράτην, καί πόση μεγάλη πονηρία καί κακοπιστία ὑπῆρχεν εἰς τόν χαρακτήρα του».[91] Ἐκτοξεύει μάλιστα καί κατά πρόσωπο κατηγορίες:[92] «... ἕνεκα τῆς δειλίας καί συγχρόνως τοῦ φθόνου σου...»[93] Τά ἴδια λέει, ἀπευθυνόμενος καί πρός τούς δικαστές:[94] «Τώρα θά ἀντιληφθῆτε πόσον ὑπερβολικά φθονερός καί συγχρόνως ἐξαιρετικά δειλός καί μοχθηρός ἄνθρωπος εἶναι».[95] Καί μέ ἀρκετή πονηριά, περιγράφει τόν Δημοσθένη περιβαλλόμενο ἀπό ἀνθρώπους ποταπούς πού ζήλευαν τήν ἐκτίμηση πού εἶχε κερδίσει ὁ ἀντίπαλός του, κολακεύοντας τούς πρεσβευτές τοῦ Φιλίππου, κατά τή συνάντησή τους:[96] «Ὁ Δημοσθένης προσέθηκεν ἀκόμη τήν φροντίδα πού ἔλαβε δι' αὐτούς, ὅτι τούς ἔστειλε μαξιλάρια, ὅτι ἔβαλε φύλακας νά τούς φρουροῦν, ὅτι πολλάς νύκτας ἔμεινεν ἄυπνος διά νά προφυλαχθῆ ἀπό ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι τόν ἐζήλευον (τοὺς φθονοῦντας) καί ἤθελον νά τόν κακομεταχειρισθοῦν διά τήν φιλοτιμίαν του».[97] Γιά νά ἀντιμετωπίσει βέβαια κανείς τά τεχνάσματα τοῦ φθόνου, πρέπει νά ἀποδειχτεῖ ἀληθινός μάγος τοῦ λόγου. Ὁ ὅρος ὅμως αὐτός παίρνει, στό στόμα τοῦ Αἰσχίνη, ὁλότελα περιφρονητική σημασία...

Ὁ Δημοσθένης, ἡ μάγισσα καί οἱ φθονεροί

Σέ ἕναν ἀπό τούς τελευταίους πολιτικούς του λόγους, τοῦ 324 ἤ 325 π.Χ., ὁ Δημοσθένης (384-322) ἀγορεύει ἐναντίον ἑνός Ἀριστογείτονα, πού ἦταν χαρακτηριστικός τύπος σπιούνου καί πολιτικοῦ τυχοδιώκτη. Ὁ ἐκβιαστής αὐτός, ἕτοιμος πάντοτε νά κατασκοπεύσει καί νά κακολογήσει τούς ἄλλους, χαρακτηριζόταν ἤδη ὡς «συκοφάντης» (ἐκεῖνος πού καταγγέλει ὅσους ἔκαναν λαθραία ἐξαγωγή σύκων ἤ ἔκλεβαν σύκα ἀπό τίς ἱερές συκιές). Εἶχε, στό παρελθόν, φυλακιστεῖ γιά

ψεύτικη καταγγελία, ἀλλά ὅλος ὁ κόσμος τόν φοβόταν. Πρίν ἀπό τήν κυρίως ἀγόρευσή του, ὁ Δημοσθένης ἀπορρίπτει τίς δικαιολογίες τοῦ Ἀριστογείτονα καί ἀποδεικνύει ὅτι ὁ ἄνθρωπος αὐτός δέν ἔχει προσφέρει καμία ὑπηρεσία στήν πολιτεία καί δέν εἶναι, κατά συνέπεια, ἄξιος οἴκτου. Ὑποστηρίζει πώς ὁ ἀντίδικός του, ὁ δίδυμος ἀδελφός τοῦ Ἀριστογείτονα, δέν ἔχει κανένα δικαίωμα νά ζητάει ἐπιείκεια γιά τόν ἀδελφό του, ἀφοῦ καί ὁ ἴδιος δέν εἶναι καλύτερος. Πρόκειται, πράγματι, γιά μάγο, γιά κάποιον πού μυήθηκε στήν τέχνη τῶν φαρμάκων καί τῶν ἐπωδῶν ἀπό τήν ὑπηρέτρια μιᾶς διαβόητης μάγισσας, τῆς Λημνίας Θεωρίδας. Ὁ ἀδελφός τοῦ Ἀριστογείτονα εἶχε σχέσεις μέ αὐτή τήν ὑπηρέτρια, ἔκανε δυό παιδιά μαζί της, καί διδάχτηκε ἀπό αὐτήν ὅλα τά μυστικά τῆς μάγισσας.

Ἀναφερόμενος λοιπόν σέ αὐτόν τόν μάγο, ὁ Δημοσθένης δηλώνει:[98] «Ἐν τούτοις, ὁ Ἀριστογείτων ἔχει, μά τόν Δία, ἀδελφόν, ὁ ὁποῖος εἶναι παρών καί ὁ ὁποῖος ἔκαμε πρός χάριν του αὐτήν τήν ὡραίαν δίκην. Περί τούτου διατί νά εἴπω ἄλλα; Εἶναι ἀδελφός του ἀπό τήν ἰδίαν μητέρα καί πατέρα καί ἐκτός τῶν ἄλλων κακῶν καί δίδυμος ἀδελφός του. Αὐτός ἐδῶ... Τά μέν ἄλλα σιωπῶ, ἀλλ' ἐκεῖνα διά τά ὁποῖα σεῖς τήν κατηραμένην Θεωρίδα τήν Λημνίαν, τήν μάγισσαν (φαρμακίδα), καί αὐτήν καί ὅλην τήν οἰκογένειάν της κατεδικάσατε εἰς θάνατον, αὐτά τά φάρμακα καί τάς μαγικάς ἐπωδάς λαβῶν ἀπό τήν ὑπηρέτριαν τῆς Θεωρίδος, ἡ ὁποία ἄλλοτε εἶχε καταγγείλει τήν τελευταίαν καί ἀπό τήν ὁποίαν ὁ μάγος αὐτός ἔκαμε παιδιά, κάμνει μάγια καί ἐξαπατᾶ καί ἰσχυρίζεται ὅτι θεραπεύει τήν ἐπιληψίαν, ἐνῶ ὁ ἴδιος κατέχεται ἀπό παντός εἴδους κακίας. Αὐτός λοιπόν ὁ μάγος (φαρμακὸς), αὐτή ἡ πανούκλα, τόν ὁποῖον θά ἀπέφευγέ τις μᾶλλον ὡς κακόν οἰωνόν, ἐάν ἤθελεν ἴδει αὐτόν, παρά νά τοῦ ὁμιλήσει, αὐτός θά ζητήσει τήν ἀθώωσιν τοῦ Ἀριστογείτονος, αὐτός ὁ ὁποῖος ἔκρινε τόν ἑαυτόν του ἄξιον θανάτου, ὅτε ἤγειρε τήν δίκην ταύτην».[99] Καί ὅταν ὁ ἕνας δίδυμος ἀδελφός εἶναι μάγος, ὁ ἄλλος δέν εἶναι καλύτερος. Τό πορτραῖτο λοιπόν τοῦ Ἀριστογείτονα, τό ὁποῖο παρουσιάζει ὁ Δημοσθένης, ἀναδεικνύει ὅλα τά χαρακτηριστικά μίσους καί σκληρότητας πού συνθέτουν τήν προσωπικότητα τοῦ βάσκανου αὐτοῦ ἀνθρώπου:[100] «Ποῖος λοιπόν εἶναι κατά τήν γνώμην σας ὁ νόμος ἤ αἱ διαθέσεις τοῦ Ἀριστογείτονος πρός ὅλους σας; Μήπως τό νά σᾶς βλέπη εὐτυχεῖς καί ζώντας ἐν εὐδαιμονίᾳ καί μέ καλήν φήμην; Ἀλλά τότε πῶς θά ζήση; Διότι αἱ δυστυχίαι τῶν ἄλλων τόν τρέφουν. Θέλει

λοιπόν ὅλοι νά εἶναι βυθισμένοι εἰς τούς δικαστικούς ἀγώνας, τάς συζητήσεις καί πονηράς κατηγορίας. Διότι ταῦτα καλλιεργεῖ καί δι' αὐτά ἐργάζεται. Οὗτος δέ ὁ τρισκατάρατος, ἄνδρες Ἀθηναῖοι, πῶς θά ἦτο πρέπον νά ὀνομάζεται δικαίως, ὁ δημόσιος ἐχθρός, ὁ διακείμενος δυσμενῶς πρός ὅλους, διά τόν ὁποῖον ἡ γῆ δέν ἔπρεπε νά παράγη καρπούς καί ἡ ὁποία δέν ἔπρεπε νά τόν δεχθῆ μετά τόν θάνατόν του;[101] Δέν εἶναι τοιοῦτος ἄνθρωπος; Ἐγώ βεβαίως αὐτήν τήν γνώμην ἔχω. Ποίας δέ συγγνώμης ἤ ποίας εὐσπλαχνίας ἔχουν τύχει οἱ συκοφαντηθέντες ὑπό τούτου, διά τούς ὁποίους ἀδιακρίτως οὗτος εἰς αὐτά ἐδῶ τά δικαστήρια ἐζήτει ὡς ποινήν τόν θάνατον καί μάλιστα προτοῦ ἀκόμη γίνη ἡ πρώτη ψηφοφορία; Καί ἐκείνους, τούς ὁποίους ὁ μάγος οὗτος μετεχειρίζετο μέ τόσην ἀγριότητα καί σκληρότητα, σεῖς οἱ ὁρισθέντες ὑπό τοῦ κλήρου, ἄνδρες Ἀθηναῖοι, δικασταί, δικαίως πράττοντες ἐσώζετε, ἀθωώνοντες τούτους καί μή δίδοντες εἰς τοῦτον τό πέμπτον μέρος τῶν ψήφων. Ἀλλά ἡ σκληρότης του, ὁ αἱμοχαρής χαρακτήρ του, καί ἡ ὠμότης, ἐξηκολούθουν νά ὑπάρχουν καί νά ἀναγνωρίζωνται. Οὔτε τά παιδιά, οὔτε αἱ μητέρες τῶν δικαζομένων, αἱ ὁποῖαι μερικαί ἦσαν γραῖαι, αἱ ὁποῖαι ἦσαν πλησίον του, τόν συνεκίνουν».[102]

Ὁ Πλούταρχος μᾶς πληροφορεῖ[103] ὅτι κατήγορος αὐτῆς τῆς Θεωρίδας ἀπό τή Λῆμνο ἦταν ὁ ἴδιος ὁ Δημοσθένης. Ἡ Θεωρίδα δέν ἦταν μόνο φαρμακεύτρια, ἦταν καί μάγισσα, ἀφοῦ χρησιμοποιοῦσε μέ τήν ἴδια ἄνεση δηλητήρια καί ἐπωδές. Ἡ βαρύτερη κατηγορία πού τῆς ἀπηύθυνε ὁ Δημοσθένης ἦταν ὅτι ἀποτελοῦσε μίασμα γιά τήν πόλη. Καί μόγον ὁ θάνατος μποροῦσε νά καθαρίσει τήν πολιτεία ἀπό αὐτόν τό ρύπο. Ἀλλά καί ἐναντίον τοῦ δίδυμου ἀδελφοῦ τοῦ Ἀριστογείτονα ὁ ρήτορας χρησιμοποιεῖ τόν φοβερό ὅρο τοῦ φαρμακοῦ, πού ἐπέβαλε τόν ἀποκλεισμό του ἀπό τήν πόλη ὡς «ἀποδιοπομπαίου τράγου». Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ἡ Θεωρίδα θανατώθηκε, «μαζί μέ ὅλη τήν οἰκογένειά της». Ὅπως σημειώνει ὁ E. R. Dodds,[104] «ἡ ἄγρια ἐξόντωση ὁλόκληρης τῆς οἰκογένειας προϋποθέτει μίασμα ὁλόκληρης τῆς κοινότητας». Ἀγγίζουμε ἐδῶ τά διαχωριστικά ὅρια ἀνάμεσα στή μαγεία καί τή θρησκεία: ἡ μαγεία ἀποτελεῖ ἀσέβεια γιατί μιαίνει, καί ἡ τιμωρία της πρέπει νά εἶναι παραδειγματική.

Ὁ χαρακτηρισμός λοιπόν κάποιου ὡς «γόητα» ἰσοδυναμοῦσε μέ τήν ἔκφραση βαριᾶς κατηγορίας ἐναντίον του. Γι' αὐτό καί οἱ ρήτορες χρησιμοποιοῦν συχνά αὐτό τόν ὅρο. Ὁ Δημοσθένης, λόγου χάρη, δη-

λώνει, ἀναφερόμενος στόν Αἰσχίνη:[105] «Καί ἐκτός τῶν ἄλλων, ὡσάν νά ὡμίλησεν αὐτός μέ ἁπλότητα καί ἀγάπην πρός σᾶς, σᾶς προέτρεψε νά φυλαχθῆτε ἀπό ἐμέ καί νά προσέχετε, μήπως σᾶς παρασύρω καί σᾶς ἐξαπατήσω, ἀποκαλῶν με ἐπιδέξιον καί γόητα καί σοφιστήν καί τά τοιαῦτα, μέ τήν ἰδέαν ὅτι, ἐάν κανείς πρῶτος ἀποδώση τά ἰδικά του χαρακτηριστικά εἰς ἄλλον, εὐθύς ἀμέσως θά πιστευθοῦν αὐτά ὡς ἔχοντα καί ὅτι οἱ ἀκούοντες δέν θά ἐξετάσουν πλέον ποῖος τέλος πάντων εἶναι αὐτός ὁ ὁποῖος λέγει αὐτά. Ἐγώ ὅμως εἶμαι βέβαιος ὅτι ὅλοι γνωρίζετε αὐτόν καί ὅτι αὐτά ἁρμόζουν πολύ περισσότερον εἰς αὐτόν παρά εἰς ἐμέ».[106] Ἡ σοβαρότερη κατηγορία πού μπορεῖ νά ἀπευθύνει κανείς σέ διαπραγματευτή εἶναι ὅτι ἄφησε νά «μαγευτεῖ» ἀπό τούς συνομιλητές του. Αὐτό ἀκριβῶς καταμαρτυρεῖ καί ὁ Δημοσθένης στόν Αἰσχίνη:[107] «Ἰδού ποίαν προφανῶς γλῶσσαν ὁ Αἰσχίνης αὐτός ἐδῶ ἦτο ὑποχρεωμένος νά μεταχειρισθῆ ἐνώπιόν σας διά τούς Φωκαεῖς, τούς Θεσσαλούς καί τήν Εὔβοιαν, ἐάν δέν εἶχε πωληθῆ καί δέν σᾶς ἐξηπάτα θεληματικῶς. Ἕν ἐκ τῶν δύο, ἤ εἶχεν ἀκούσει τόν Φίλιππον νά ὑπόσχεται καθαρά ὅτι θά ἐνεργήση ὑπ' αὐτό τό πνεῦμα καί ὅτι θά κάμη αὐτά, ἤ, εἰς τήν ἀντίθετον περίπτωσιν, γοητευθείς καί ἐξαπατηθείς ἀπό τήν φιλόφρονα διάθεσιν ὡς πρός τά ἄλλα ζητήματα ἤλπισεν ὅτι ὁ Φίλιππος θά πράξη καί αὐτά».[108] Ἀλλά ὁ Δημοσθένης κατηγορεῖ κυρίως τόν Αἰσχίνη ὅτι «σαγηνεύει», ὅτι εἶναι δηλαδή μοχθηρός καί ὕπουλος. Καί προειδοποιεῖ, χωρίς περιστροφές, τούς Ἀθηναίους:[109] «Ἀλλά, ὦ Ἀθηναῖοι, φυλαχθῆτε ἀπό τόν ἄνθρωπον αὐτόν. Εἶναι ἄπιστος, ἀπατεών (γόης), πονηρός».[110] Στόν δικαστικό κόσμο, ἡ ἐπιδεξιότητα ἐξαρτᾶται ἀπό τή ρητορική τέχνη, ἀπό τή σοφιστική τέχνη καί ἀπό ἱκανότητες μαγικές. Στήν ἀγόρευσή του γιά μιά ἀστική λοιπόν διαφορά,[111] ὁ Δημοσθένης ρωτάει: «Σκεφθῆτε λοιπόν, ὦ ἄνδρες δικασταί, ἐάν φαίνεται εἰς σᾶς ὅτι ἤθελεν ὑπάρξει κάποιος ρήτωρ ἤ σοφιστής ἤ ἀριστοτέχνης τοῦ λόγου (γόης) προικισμένος μέ τόσον θαυμασίαν δύναμιν λόγου, ὥστε ἐπί τῇ βάσει τῆς μαρτυρίας ταύτης ν' ἀποδείξη εἰς κάποιον ἐκ τῶν ἀνθρώπων ὅτι ὁ Ἄφοβος κατέχει τήν προίκα τῆς μητρός του; Καί τί θά ἔλεγε, μά τόν Δία;».[112]

Μέ μεγάλη ἐπιμονή καταγγέλλει ἐπίσης, σέ πολλούς λόγους του, τή βασκανία, τό κακό μάτι δηλαδή, πού προκαλεῖ δυστυχία καί ἀποτυχία τῶν προσπαθειῶν τοῦ ἄλλου. Καλεῖ λοιπόν τούς Ἀθηναίους νά μή δοῦν μέ κακό μάτι τό στρατό πού ὀργανώνει ὁ Διοπείθης γιά

τήν ὑπεράσπιση τῆς πόλης:[113] «Δέν πρέπει, μά τόν Δία, τήν δύναμιν πού προσπαθεῖ νά ὀργανώνη διά τήν πόλιν, νά τήν δυσφημοῦμεν (βασκαίνειν) καί νά προσπαθοῦμεν νά τήν διαλύωμεν, ἀλλά μίαν ἄλλην δύναμιν σεῖς οἱ ἴδιοι νά προπαρασκευάζετε, βοηθοῦντες αὐτόν».[114] Τό βασκαίνειν ὅμως δέν ὠφελεῖ ποτέ. Τίς περισσότερες φορές ὀφείλεται στό φθόνο πού γεννάει ἡ ἀδράνεια. Γι' αὐτό, κατά τήν ἄποψή του, οἱ Ἀθηναῖοι ἀντιμετωπίζουν ἐχθρικά τόν Διοπείθη, τόν στρατηγό πού πολεμοῦσε ἐναντίον τοῦ Φίλιππου, τήν ὥρα πού οἱ ἴδιοι δέν ἔκαναν ἀπολύτως τίποτε:[115] «Θέλω λοιπόν μέ εἰλικρίνειαν νά ἐξετάσετε τήν παροῦσαν κατάστασιν τῶν ὑποθέσεων τῆς πόλεως καί νά σκεφθῆτε τί κάμνομεν ἡμεῖς τώρα καί πῶς ἀντικρύζομεν αὐτάς. Ἡμεῖς οὔτε χρήματα θέλομεν νά εἰσφέρωμεν, οὔτε οἱ ἴδιοι νά ἐκστρατεύωμεν, οὔτε δυνάμεθα νά παύσωμεν νά λαμβάνωμεν ἀπό τό κράτος παροχάς διά τάς διαφόρους ἑορτάς, οὔτε ἐπιτρέπομεν εἰς τόν Διοπείθη νά λαμβάνη φόρους, οὔτε ἐγκρίνομεν τούς πόρους, τούς ὁποίους ὁ ἴδιος ἤθελεν ἐξεύρει διά τό στράτευμά του, ἀλλά τόν κακολογοῦμεν (βασκαίνομεν) καί ἐξετάζομεν πόθεν ἐπορίσθη αὐτά καί ποῦ μέλλει νά τά χρησιμοποιήση καί ὅλα τά τοιούτου εἴδους ζητήματα. Οὔτε, ἀφοῦ εὑρισκόμεθα εἰς τοιαύτην κατάστασιν, θέλομεν νά πράττωμεν τό καθῆκον μας».[116] Τό ἴδιο ἐπικριτικός εἶναι καί πρός τή στάση τῶν Ἀθηναίων ἀπέναντι στούς Μεγαλοπολίτες, πού ἐπιζητοῦσαν τή συμμαχία μέ τήν Ἀθήνα:[117] «Ἀλλ' ὅμως ὅσα βεβαίως λέγουν, ὅτι ἔχουν πραχθῆ ἐχθρικά ἐξ αἰτίας τῶν Θηβαίων πρός ἡμᾶς ὑπό τῶν Μεγαλοπολιτῶν, τώρα εἶναι ἄτοπον νά θεωρῶμεν ὡς κατηγορίας, ἐνῶ δέ αὐτοί θέλουν νά γίνουν φίλοι διά νά μᾶς εὐεργετοῦν, νά τούς λέγωμεν (βασκαίνειν) καί νά φροντίζωμεν πῶς δέν θά γίνουν σύμμαχοί μας καί νά μή γνωρίζουν, ὅτι ὅσον περισσοτέρας ὑπηρεσίας ἀποδείξουν ὅτι οὗτοι ἔχουν προσφέρει πρός τούς Θηβαίους, τόσον περισσοτέρας ὀργῆς θά ἦσαν αὐτοί ἄξιοι, καί δικαίως, διότι τοιούτων συμμάχων ἐστέρησαν τήν πόλιν, ὅτε ἦλθον πρός ἡμᾶς προηγουμένως παρά πρός τούς Θηβαίους».[118] Ὁ ρήτορας κατηγορεῖ τό «κακό μάτι» ὅτι ἀναιρεῖ τήν προνοητικότητα καί τή διορατικότητα. Πρόκειται γιά σκέτη, τυφλή καί ξεροκέφαλη κακοβουλία.

Ὁ καλός σύμβουλος προσπαθεῖ νά προβλέψει τό μέλλον καί νά προετοιμάσει κατάλληλα τούς συμπολίτες του, ὁ κακόβουλος, ἀντίθετα, τό μόνο πού ξέρει εἶναι νά ἐπικρίνει, ἀκόμη καί τά γεγονότα, ὅταν του εἶναι δυσμενή:[119] «Διότι ἐνῶ ὁ σύμβουλος τοῦ λαοῦ καί ὁ συκο-

φάντης δέν ὁμοιάζουν εἰς κανέν ἐκ τῶν ἄλλων, κατά τοῦτο διαφέρουν πάρα πολύ μεταξύ των: ὁ μέν ἕνας βέβαια ἐκφέρει τήν γνώμην του πρό τῶν γεγονότων καί παρέχει τόν ἑαυτόν του ὡς ὑπεύθυνον εἰς τούς πεισθέντας, εἰς τήν τύχην, εἰς τάς περιστάσεις, εἰς οἱονδήποτε. Ὁ δέ σιωπήσας ὅταν ἔπρεπε νά ὁμιλῆ, ἐάν συμβῆ κάτι τό δυσάρεστον, διαβάλλει τοῦτο (βασκαίνει)».[120] Καί ὁ Δημοσθένης ἐκφράζεται πολύ σκληρά γι' αὐτούς τούς αἰώνιους μεμψίμοιρους, πού σάν τόν Αἰσχίνη, ἐπικρίνουν τά πάντα:[121] «Εἶναι πονηρόν πράγμα ὁ συκοφάντης, ἄνδρες Ἀθηναῖοι, πονηρόν πάντοτε ἀπό πάσης ἐπόψεως καί φθονερόν καί φιλοκατήγορον (πονηρόν, βάσκανον, φιλαίτιον). Τοῦτο δέ τό ἀνθρωπάριον εἶναι καί ἐκ φύσεως πονηρά ἀλεπού, χωρίς νά ἔχη κάμει ἀπ' ἀρχῆς τοῦ πολιτικοῦ του βίου τίποτε τό σωστόν, οὔτε ἀξιοπρεπές, μιά φαντασμένη μαϊμού, ἕνας ἀγροῖκος Οἰνόμαος, κίβδηλος ρήτωρ. Διότι εἰς τί ὠφέλησε τήν πατρίδα ἡ ἰδική του εὐγλωττία;»[122] Σέ ἀντίθεση μέ τόν ἀναποτελεσματικό φθονερό ἄνθρωπο, ὁ Δημοσθένης φέρνει ὡς ὑπόδειγμα τή δική του στάση:[123] «Καί ἀκόμη καί διά τοῦτο εἶμαι ἄξιος νά λάβω τόν ἔπαινον, διότι ἠκολούθησα ὅλας αὐτάς τάς πολιτικάς πράξεις, αἱ ὁποῖαι ἀπέφερον εἰς τήν πόλιν συγχρόνως καί δόξαν καί τιμήν καί ἰσχύν, ζηλότυπος δέ, πικρόχολος καί κακοήθης δέν ὑπῆρξε καμμία ἰδική μου πολιτική ἐνέργεια (βάσκανον δὲ καὶ πικρὸν καὶ κακόηθες οὐδέν ἐστι πολίτευμ' ἐμὸν), οὔτε ταπεινή οὔτε ἀναξία τῆς πόλεως».[124] Καθ' ὅλη τή διάρκεια αὐτῆς τῆς ἀγόρευσης, ὁ Δημοσθένης χαρακτηρίζει ἐπίμονα τόν Αἰσχίνη ὡς βάσκανο.[125]

Ἕνα ἀπό τά θέματα πού κυριαρχοῦν στούς λόγους τοῦ Δημοσθένη εἶναι καί ὁ φθόνος, πού προκαλεῖ τή δυστυχία πόλεων καί ἀνθρώπων. Στήν περιγραφή τοῦ Ἀριστογείτονα, ὁ ρήτορας συνθέτει ἕνα περίφημο πορτραῖτο τοῦ φθονεροῦ πού καραδοκεῖ γιά τή λεία του:[126] «Πορεύεται διά μέσου τῆς ἀγορᾶς ὡς ἔχιδνα ἤ σκορπιός, ἔχων ὑψώσει τό κεντρί του, πηδῶν ἐδῶ κι ἐκεῖ, παρατηρῶν εἰς ποῖον θά προσάψη μίαν δυστυχίαν, μίαν συκοφαντίαν ἤ κακόν τι, ὥστε νά φοβηθῆ διά νά τοῦ δώση χρήματα. Οὐδέ συχνάζει εἰς κάποιον κουρεῖον τῆς πόλεως ἤ μυροπωλεῖον ἤ εἰς κάποιο ἄλλο ἐργαστήριον. Ἀλλ' ἀνεξιλέωτος, ἄνευ κατοικίας, ἀκοινώνητος, δέν ἀναγνωρίζει οὔτε εὐγνωμοσύνην, οὔτε φιλίαν, οὔτε ἄλλο τί ἀπό ὅσα γνωρίζει ἕνας ἔντιμος ἀνήρ. Περιέρχεται δέ εἰς τήν πόλιν συνοδευόμενος ἀπό ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι, κατά τούς ζωγράφους, συνοδεύουν τούς ἀσεβεῖς εἰς τόν Ἅδην,

συνοδευόμενος μέ τήν κατάραν, συκοφαντίαν, ζηλοτυπίαν, ἐξέγερσιν, φιλονεικίαν (μετ' ἀρὰς καὶ βλασφημίας καὶ φθόνου καὶ στάσεως καὶ νείκους)».[127]

Ὁ Δημοσθένης ἀντιπαραθέτει τήν ἐποχή του, ὅπου οἱ φθονεροί σπιοῦνοι δέν διστάζουν μπροστά σέ τίποτε, στόν παλιό καλό καιρό, πού δέν ἀπελευθέρωνε τά ἀμοιβαῖα μίση. Τώρα, ὅμως, ὅπως δηλώνει:[128] «Ὅταν ἡ πονηρία τιμᾶται, ἡ δέ χρηστότης ἀπορρίπτεται ὡς ἄχρηστος, ὅταν τό δίκαιον καί τό συμφέρον θεωρῶνται κατώτερα τοῦ φθόνου, τότε πρέπει κανείς νά νομίζη, ὅτι ὅλα ἔχουν γίνει ἄνω κάτω».[129] Καί κατηγορεῖ εὐθέως τούς συγχρόνους του:[130] «Ἀλλ' ἔχετε φθάσει εἰς τοιοῦτο σημεῖον μωρίας ἤ παραφροσύνης ἤ δέν ἠξεύρω καί ἐγώ τί νά εἴπω –διότι πολλάς φοράς μοῦ ἦλθεν εἰς τόν νοῦν καί τό φοβοῦμαι, μήπως δηλαδή καμμία θεία δύναμις (δαιμόνιον) κατευθύνει τά πράγματα– ὥστε ἀπό διάθεσιν κακολογίας (λοιδορίας), ἀπό ζηλοφθονίαν (φθόνον) ἤ ἐμπαιγμόν ἤ ἀπό ὁποιανδήποτε ἄλλην αἰτίαν θά ἐτύχαινε, ἐπιτρέπετε εἰς μίσθαρνα ἄτομα νά λαμβάνουν τόν λόγον, καί γελᾶτε μάλιστα ἄν κακολογήσουν κανέναν».[131] Ἤ πάλι:[132] «Ἕκαστος ἀπό σᾶς κατά πρῶτον μέν δέν πιστεύει ὅτι ἐκεῖνος πού κάμνει καλόν εἰς τήν πόλιν, τό κάμνει εἰς αὐτόν τόν ἴδιον, καί ὁμοίως, ἄν πράττη κακόν. Κάθε ἕνας ἀπό σᾶς ἔχει κάτι πού τόν ἐνδιαφέρει περισσότερον καί συχνά σᾶς παραπλανᾶ, εὐσπλαχνίαν, φόβον (φθόνον), ὀργήν, εὔνοιαν πρός ἐκείνους πού τήν ζητοῦν, χίλια ἄλλα πράγματα».[133] Γιά νά καταλήξει:[134] «Καί ὅλα μέν τά ὀνείδη πρέπει νά ἀποφεύγετε, ἄνδρες Ἀθηναῖοι, τοῦτο δέ περισσότερον ἀπό ὅλα. Διότι ἐν γένει ὁ φθόνος εἶναι σημεῖον κακίας καί δέν ἔχει δικαιολογίαν διά τήν ὁποίαν ὁ ἔχων τό πάθος τοῦτο ἤθελε τύχει συγγνώμης».[135]

Μπροστά στήν ἀπαράδεκτη αὐτή κατάσταση, ὁ Δημοσθένης ἐπικαλεῖται τά πατροπαράδοτα ἤθη τῶν Ἀθηναίων:[136] «Ὁ Λυκοῦργος μέν λοιπόν ἐπεκαλεῖτο τήν Ἀθηνᾶν καί τήν Μητέρα τῶν Θεῶν καί καλῶς ἔπραττε. Ἐγώ δέ ἐπικαλοῦμαι τούς προγόνους σας καί τάς ἀρετάς ἐκείνων, τῶν ὁποίων οὐδέ ὁ χρόνος ἐξηφάνισε τήν ἀνάμνησιν, καί εὐλόγως. Διότι εἰς τήν πολιτικήν των ζωήν δέν παρέδιδον ἑαυτούς ὡς συνεργάτας εἰς τούς ἐγκληματίας καί συκοφάντας. Δέν ἐδείκνυον μίσος πρός ἀλλήλους εἰς τό ἐσωτερικόν τῶν τειχῶν των. Ἀλλά ἐκ τῶν ρητόρων καί τῶν ἰδιωτῶν, τούς μέν σώφρονας καί χρηστούς ἐτίμων, τούς δέ κακούς καί θρασεῖς ἐμίσουν καί ἐτιμώρουν. Διά τοῦτο ὅλοι ἐγίνοντο ἀθληταί ὡραίων πράξεων».[137]

Ὅπως ὁ Ἰσοκράτης, καί ὁ Δημοσθένης ὑπέφερε πολλά ἀπό τή ζηλοφθονία τῶν συμπολιτῶν του, καί ἰδίως ἀπό τό φθόνο τοῦ Αἰσχίνη,[138] πρός τόν ὁποῖον καί ἀπευθύνεται: «Διότι, ποῖος ἐξ ὅλων ἀγνοεῖ ὅτι κατά μέν τῶν ζώντων ὑποκρύπτεται συνήθως κάποιος φθόνος περισσότερος ἤ ὀλιγώτερος, τούς δέ ἀποθανόντας οὔτε καί ἀπό τούς ἐχθρούς των πλέον κανείς δέν μισεῖ; Ἐφ' ὅσον λοιπόν ὑπάρχει αὐτό τό φυσικόν αἴσθημα, ἐγώ τώρα θά ἐκτιμῶμαι καί θά συγκρίνωμαι πρός τούς παλαιοτέρους μου; Διόλου, διότι, δέν εἶναι δίκαιον οὔτε ἀμερόληπτον, Αἰσχίνη, ἀλλά πρός σέ καί πρός ὅποιον θέλεις ἀπό ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι ἠκολούθησαν τήν ἰδίαν μέ σέ πολιτικήν καί οἱ ὁποῖοι ζοῦν».[139] Οὔτε στιγμή δέν παύει νά καταγγέλει τό φθόνο τοῦ ἀντιπάλου του:[140] «Ἐνῶ δέ δέν ἔκρινεν ἄξιον νά ζητήση ποτέ ἕως τώρα τήν τιμωρίαν μου διά κανέν ἀδίκημα δημόσιον, θά προσθέσω δέ, οὔτε ἰδιωτικόν, οὔτε πρός τό συμφέρον τῆς πόλεως οὔτε πρός τό ἰδικόν του, νά ἔρχεται τώρα ἐξωπλισμένος μέ κατηγορίαν προκειμένου περί στεφάνου καί ἐπαίνου καί νά ἔχη δαπανήσει αὐτούς τούς τόσον μεγάλους λόγους, εἶναι ἔνδειξις προσωπικῆς ἔχθρας καί φθόνου καί μικροψυχίας καί οὐδενός εὐγενοῦς αἰσθήματος (ἰδίας ἔχθρας καὶ φθόνου καὶ μικροψυχίας ἐστὶ σημεῖον)».[141] Ἡ δυνατότητα τῆς ἐλεύθερης ἔκφρασης, ὅμως, ἀποτελεῖ μιά ἀπό τίς κυριότερες ἀρετές τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας, καί ἡ παρεμπόδιση, λόγῳ φθόνου, ἑνός ρήτορα νά ἐκθέσει τίς ἀπόψεις του, εἶναι πράξη ἀνάξια ἑνός πατριώτη:[142] «Διότι δέν πρέπει νά προσπαθῆ νά μοῦ στερήση τό δικαίωμα νά προσέλθω ἐνώπιον τοῦ λαϊκοῦ δικαστηρίου καί νά λάβω τόν λόγον, οὔτε νά κάμη τοῦτο μέ διάθεσιν ἐχθρικήν καί μέ φθόνον. Τοῦτο, μά τούς θεούς, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, δέν εἶναι οὔτε ὀρθόν οὔτε ἄξιον πολίτου ἐλευθέρας πολιτείας».[143] Τέτοια στάση δέν ταιριάζει παρά σέ νοσηρό ἄνθρωπο, καί γι' αὐτό ἀπευθύνεται στόν Αἰσχίνη ὡς ἑξῆς:[144] «Διατί λοιπόν, ὦ ταλαίπωρε, συκοφαντεῖς; Διατί ἐπινοεῖς ψευδεῖς ἰσχυρισμούς; Διατί δέν θεραπεύεις τά μυαλά σου μέ ἐλλέβορον ὥστε νά διακρίνης; Καί δέν αἰσχύνεσαι ἐγείρων δίκην ἕνεκα φθόνου καί ὄχι ἕνεκα ἀδικήματος οὐδενός;».[145]

Ὁ φθόνος δέν προκαλεῖ, ὡστόσο, τή δυστυχία μόνο τῶν ἀνθρώπων, ἐνσπείρει διχόνοια καί ἀνάμεσα στίς πόλεις. Ὁ Δημοσθένης ἀναλύει αὐτή τήν πολιτική ἀδυναμία:[146] «Τώρα ἐν τούτοις πρῶτον μέν ὁ βασιλεύς διάκειται πρός ὅλους τούς Ἕλληνας φιλικῶς, ὀλιγώτερον ὅμως ὅλων πρός ἡμᾶς, ἐάν δέν ἐπανορθώσωμεν τώρα τό σφάλμα μας.

Ἔπειτα ἐμφανίζονται πολλαί καί πανταχόθεν βλέψεις πρός ἡγεμονίαν καί ὅλοι φιλοδοξοῦν τά πρωτεῖα, οὐσιαστικῶς ὅμως ἀπαρνοῦνται αὐτά καί φθονοῦν καί δυσπιστοῦν πρός ἀλλήλους (φθονοῦσι καὶ ἀπιστοῦσιν αὐτοῖς), ἀλλ' ὄχι πρός ἐκείνους πού ἔπρεπε. Τοιουτοτρόπως ἀπεμονώθησαν ὅλοι, κάθε λαός μόνος του, οἱ Ἀργεῖοι, οἱ Θηβαῖοι, οἱ Λακεδαιμόνιοι, οἱ Κορίνθιοι, οἱ Ἀρκάδες, ἡμεῖς οἱ ἴδιοι».[147] Ὑπερασπίζοντας τήν πολιτική του, ἀπαιτεῖ νά κρίνονται οἱ πράξεις του χωρίς φθόνο:[148] «Ἀθηναῖοι, ἐάν θέλη νά ἐξετάζη κανείς ἄνευ φθόνου τάς πολιτικάς πράξεις μου, θά τάς εὕρη ὀρθάς καί μελετημένας».[149] Καί καθώς, κατά τή γνώμη του, τά ἴδια τά γεγονότα ἀποδεικνύουν τήν ἀποτελεσματικότητα τῶν ἐνεργειῶν του, ζητάει νά καταγραφοῦν ὅλες οἱ περιπτώσεις πού εὐεργέτησε τήν πολιτεία, ὥστε νά ἀφοπλιστεῖ ἔτσι ὁ φθόνος:[150] «Διά νά μάθετε δέ ὅτι χρησιμοποιῶ λέξεις πολύ μετριοπαθεστέρας ἀπό τά ἔργα μου, διότι φοβοῦμαι τόν φθόνον (εὐλαβούμενος τὸν φθόνον), ἀφοῦ λάβης αὐτά ἐδῶ, ἀνάγνωσε, σέ παρακαλῶ, τόν ἀριθμόν τῶν βοηθειῶν, αἱ ὁποῖαι ἔγιναν συμφώνως πρός τά ἰδικά μου ψηφίσματα».[151] Αὐτήν τή φθονερή ἀτμόσφαιρα πού βασανίζει τήν ἀρχαία κοινωνία, τήν βλέπουμε νά προβάλλει ἀνάγλυφη ἀπό τούς λόγους τοῦ ρήτορα: φθόνος γιά τήν ἀνταμοιβή κάποιου,[152] φθόνος γιά τούς πλουσίους,[153] φθόνος γιά τούς καλούς πολίτες,[154] ἀκόμη καί γιά τούς νεκρούς – ἀκραία περίπτωση πού ἀποδεικνύει περίτρανα τήν κακοήθεια τοῦ Αἰσχίνη.[155] Σέ αὐτόν τόν κόσμο τοῦ φθόνου καί τῆς κακοβουλίας, εἶναι φανερό πώς ὁ Δημοσθένης θά ἀποτελοῦσε ὁπωσδήποτε στόχο τῶν μάγων. Ἡ μαχητικότητά του, τό ταλέντο του, ὁ πατριωτισμός του, τόν τοποθετοῦσαν μονίμως στό στόχαστρο ἐκείνων πού δέν τολμοῦσαν νά τόν ἀντιμετωπίσουν ἀνοιχτά.

Ὁ Λιβάνιος καί οἱ μαγικές πρακτικές

Ἄν σκεφτεῖ κανείς ὅτι οἱ πρακτικές τῆς μαγείας κατάφεραν νά ἐπηρεάσουν τούς κύκλους τῶν πολιτικῶν καί τῶν διανοουμένων τοῦ 4ου αἰώνα π.Χ., ἀντιλαμβάνεται εὔκολα τί διάδοση γνώρισαν ἀργότερα. Ἄς πάρουμε γιά παράδειγμα τόν Λιβάνιο, τόν μεγάλο ρήτορα τῆς Ἀντιόχειας, πού ἀναφέρει πολλά περί μαγείας στήν αὐτοβιογραφία, στήν ἀλληλογραφία καί στούς λόγους του. Ὁ Λιβάνιος, πού ἦταν δεκαέξι χρόνων ὅταν χτίστηκε ἡ Κωνσταντινούπολη, τό 330 μ.Χ.,

ἔζησε ὅλη τήν περίοδο τῆς δυναστείας τοῦ Κωνσταντίνου καί γνώρισε, στά γεράματά του, τή βασιλεία τοῦ Οὐαλεντινιανοῦ, τοῦ Οὐάλη καί ἀργότερα τοῦ Θεοδοσίου. Πέθανε, ἑβδομήντα ἐννέα χρόνων, τό 393. Ἀνατράφηκε στήν Ἀντιόχεια, τό μεγάλο πνευματικό κέντρο τῆς Συρίας, καί στήν ἴδια αὐτή πόλη ἐγκαταστάθηκε ὁριστικά, στά σαράντα του, ἀφοῦ προηγουμένως ἐργάστηκε στίς μεγαλύτερες πολιτεῖες τῆς ἐποχῆς, τήν Ἀθήνα, τήν Κωνσταντινούπολη καί τή Νικομήδεια. Ἡ μόρφωσή του εἶναι ἀντιπροσωπευτική αὐτῆς τῆς ἑλληνικῆς ἀναγέννησης πού συνδυάζει τήν ἀρχαία κληρονομιά μέ τό νέο χριστιανικό πνεῦμα. Ἡ καταγωγή, ἡ μόρφωση καί οἱ ρητορικές του ἐπιτυχίες θά ὁδηγοῦσαν κάποιον στό λογικό συμπέρασμα πώς μιά τέτοια προσωπικότητα δέν μπορεῖ νά εἶχε τήν παραμικρή σχέση μέ τή μαγεία τῶν ἀπλοϊκῶν. Θά δοῦμε, ὡστόσο, πώς τά πράγματα ἐξελίχτηκαν ἐντελῶς διαφορετικά.

Ὅπως ὁ ἴδιος σημειώνει στήν *Αὐτοβιογραφία* του (κεφ. 3), ὁ προπάππους του, ἀπό τή μεριά τῆς μητέρας του, γνώριζε λατινικά καί εἶχε ἐντρυφήσει στή ρωμαϊκή μαντική. Εἶχε μάλιστα προβλέψει τόν βίαιο θάνατο τῶν δύο γιῶν του (τοῦ παπποῦ τοῦ Λιβάνιου, δηλαδή, καί τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ παπποῦ του) πού ὄντως ἐκτελέστηκαν τήν ἐποχή τοῦ Δομιτιανοῦ, μετά τή στάση τοῦ Εὐγενίου, τό 303 μ.Χ. Γράφει:[156] «Ὁ προπάππους μου, ἐκτός ἀπό τά ἄλλα, κατεῖχε καί τή μαντική. Μπόρεσε ἔτσι νά προβλέψει πώς οἱ δυό γιοί του, πού ἦταν μιά χαρά, θά πήγαιναν ἀπό βίαιο θάνατο».

Στή Νικομήδεια, ὅπου ἔζησε εὐτυχής καί δίδαξε, ἀπό τό 344 ἕως τό 349, συγκρούστηκε μέ ἕναν ἄλλο ρήτορα, πού νόμιζε ὅτι τοῦ εἶχαν κάνει μάγια. Ὁ κύκλος του πίστευε λοιπόν στή μαγεία. «Τό μυαλό του γεννοῦσε φοβίες», γράφει ὁ Λιβάνιος,[157] «καί αὐτή ἡ ἔμμονη ἰδέα τοῦ παρέλυε τό μνημονικό. Ἐγκατέλειπε τότε τήν αἴθουσα, λέγοντας καί κάνοντας ὁτιδήποτε...» Ὁ ἄνθρωπος αὐτός κατηγόρησε τόν Λιβάνιο πώς εἶχε προκαλέσει, μέ μάγια, τό θάνατο τῆς γυναίκας του[158] καί ἰσχυριζόταν ἀκόμη ὅτι ἐπίσης μέ μάγια μεταστράφηκε, ὑπέρ τοῦ Λιβανίου, ὁ ἔξαρχος τοῦ Πόντου Φιλάγριος. Στό τέλος, θεώρησε τόν Λιβάνιο ὑπεύθυνο καί γιά τή ρητορική του παράλυση:[159] «Μόλις ἀντίκρισε τό στάδιο», γράφει ὁ Λιβάνιος, «ζαλίστηκε, ἔχασε τή μνήμη του καί φώναξε πώς ἐγώ, ὁ μάγος (τὸν γόητα ἐμὲ) συνέχιζα νά τόν μαγεύω. Οὔτε νά δεῖ μποροῦσε πιά».

Ὁ Λιβάνιος θρήνησε τό θάνατο τοῦ αὐτοκράτορα Ἰουλιανοῦ καί

γνώρισε δύσκολες στιγμές στά χρόνια τοῦ Οὐάλη, ὅταν ἄρχισαν οἱ δίκες γιά μαγεία καί μαντεία, τό 371 μ.Χ. Τόν κατέλαβε ἄγχος, μανία καταδιώξεως καί στό τέλος πίστεψε καί αὐτός πώς τόν εἶχαν μαγέψει. Εἶδε ἕναν ἐφιάλτη πού, ὅπως νόμισε, «ἀποδείκνυε τί δουλειά εἶχαν κάνει τά μάγια καί τά φίλτρα (φάρμακα καὶ μαγγανεύματα), καθώς καί ποιές ἦταν, ἀπέναντί του, οἱ διαθέσεις τῶν μάγων (ἀπὸ γοήτων ἀνδρῶν)».[160] Τό 386, στά ἑβδομήντα δύο του, νιώθει ὅτι κάποια ἀόριστη ἀπειλή τόν ζώνει ἀπό παντοῦ. Κι ὅταν ἀνακαλύπτει ἕναν χαμαιλέοντα, στήν αἴθουσα ὅπου δίδασκε,[161] πείθεται ἀπολύτως ὅτι κάποιος τοῦ κάνει μάγια καί ἐπιχειρεῖ νά τόν «δέσει». Κατά τόν A.-J. Festugière, ὅλη ἡ ἱστορία ἦταν φοιτητική φάρσα, ἀλλά ὁ Λιβάνιος καί οἱ σύγρονοί του θεώρησαν τό ἐπεισόδιο τυπικό παράδειγμα ἀναλογικῆς μαγείας. Κάποιος εἶχε κόψει τό ἕνα πόδι τοῦ χαμαιλέοντα (ὁ Λιβάνιος ὑπέφερε ὄντως ἀπό ποδάγρα) καί εἶχε βάλει τό ἄλλο μπροστινό ποδάρι τοῦ χαμαιλέοντα μέσα στό στόμα τοῦ ζώου (καί ὁ Λιβάνιος παραπονεῖται, στό κεφάλαιο 246 τῆς *Αὐτοβιογραφίας* του, ὅτι δυσκολευόταν νά μιλήσει). Μερικοί φίλοι τοῦ ρήτορα τόν συμβουλεύουν νά προσφύγει στή δικαιοσύνη γιά νά βρεῖ τούς ἐνόχους, ἀλλά ἐκεῖνος προτιμάει τήν προσευχή: «Μερικοί φίλοι μου προσπαθοῦσαν νά μέ ὑποχρεώσουν, καί ἀναλάμβαναν καί οἱ ἴδιοι παρόμοια δέσμευση, νά μηνύσουμε ὁρισμένους ἐπιτήδειους σέ αὐτά τά πράγματα. Ἐγώ ὅμως δέν συμφωνοῦσα καί τούς συγκρατοῦσα, λέγοντάς τους πώς, ἀντί νά κατηγορεῖ κανείς τούς ἄλλους γιά μηχανορραφίες, εἶναι προτιμότερο νά προσεύχεται. Ἐν τῷ μεταξύ βρέθηκε, κι ἐγώ δέν ξέρω πῶς, ἕνας χαμαιλέοντας, στήν αἴθουσα ὅπου δίδασκα. Ἦταν ἕνας ἡλικιωμένος χαμαιλέοντας πού εἶχε ψοφήσει πρίν ἀπό ἀρκετούς μῆνες. Τό κεφάλι του ἦταν τοποθετημένο ἀνάμεσα στά πισινά του πόδια. Το ἕνα μπροστινό του πόδι ἔλειπε, καί τό ἄλλο τοῦ ἔφραζε τό στόμα, σάν νά ἤθελε νά τόν ὑποχρεώσει σέ σιωπή. Οὔτε καί ὕστερα ἀπό αὐτή τήν ἀνακάλυψη ὑποπτεύθηκα κάποιον συγκεκριμένα, ἀλλά οἱ ἔνοχοι θά πρέπει νά ταράχτηκαν, γιατί χαλάρωσαν κάπως τήν πίεσή τους, καί μπόρεσα νά κινηθῶ καί πάλι ἐλεύθερα.»[162]

Στόν *Περὶ τῶν φαρμάκων* λόγο του, ὁ Λιβάνιος παραπονεῖται πικρά πώς οἱ συμπολίτες του κάνουν πώς δέν ἀποδίδουν σημασία στά μάγια πού τοῦ εἶχαν κάνει μέ τόν χαμαιλέοντα:[163] «Τά ὅσα μηχανεύτηκαν καί ἔκαναν στό σῶμα μου καί στήν ψυχή μου διάφοροι μάγοι, μέ πίκραναν πολύ. Περισσότερο ὅμως μέ ἀπογοήτευσε τό ἑξῆς γεγο-

νός: ὅταν κοινολογήθηκε ἡ συνωμοσία, καί ὅλη σχεδόν ἡ πόλη πληροφορήθηκε τό ἀνόμημα, συνάντησα πολλούς ἀνθρώπους πού θεωροῦσα φίλους μου, καί, ἀπό αὐτούς, οἱ μισοί οὔτε πού καταδέχονταν νά τό συζητήσουν, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι τό ἔθιγαν μέ τόση ἀδιαφορία, ὥστε οὐσιαστικά δέν διέφεραν ἀπό τούς πρώτους». Τί νά προκάλεσε ἄραγε αὐτή τήν ἀδιαφορία; Ὁ φόβος καί τῆς ἁπλῆς ἀναφορᾶς σέ ἐπικίνδυνες μαγγανεῖες; Ἡ δυσπιστία; Ἡ γνωστή, νοσηρή ψυχική κατάσταση τοῦ Λιβανίου; Ὁ φόβος μήπως θεωρηθοῦν συνένοχοι τῶν μάγων ὅσοι θά ἔδειχναν ἐνδιαφέρον γιά τό ἐπεισόδιο; Ἡ ἱκανοποίηση πού ἴσως προκαλοῦσε ἡ ἀδυναμία ἑνός ἐπίφοβου ρήτορα; Τό σίγουρο εἶναι πώς δέν θά πρέπει νά συμπεράνουμε ὅτι ὁ κόσμος δέν πίστευε στά μάγια. Ὁ ἴδιος ὁ Λιβάνιος ὑπογραμμίζει ὅτι σέ μιά περίπτωση πού εἶχαν γίνει μάγια (ἕνας κατάδεσμος) σέ κάποια ἄλογα γιά νά μήν μποροῦν νά τρέξουν, ἀναστατώθηκε ὁλόκληρη ἡ πόλη:[164] «Ποιόν εἶχαν δέσει τά μάγια; Τόν ἡνίοχο; Τά ἄλογα; Ὅλη ἡ πόλη ἀναστατώθηκε τότε, σάν νά τήν χτύπησε συμφορά. Στή δική μου ὅμως περίπτωση, μέ πληρώνουν μέ ἀπόλυτη ἀδιαφορία».

Στόν λόγο του γιά τίς μαγγανεῖες, ὁ Λιβάνιος ἐξετάζει ὅλες τίς κοινωνικές τάξεις γιά νά ἐντοπίσει τόν μάγο πού χρησιμοποίησε τόν χαμαιλέοντα. Δέν ἐξαιρεῖ καμία, κι αὐτό προϋποθέτει ὅτι οἱ πάντες προσέφευγαν στή μαγεία. Ἀπορρίπτει, ὡστόσο, καί μάλιστα γρήγορα, τήν ἰδέα πώς ὁ ἔνοχος θά μποροῦσε νά εἶναι «κάποιος λαϊκός τύπος, κάποιος ἀπό αὐτούς πού κερδίζουν, δουλεύοντας χειρωνακτικά, τή ζωή τους». Ὑποπτεύεται πολύ περισσότερο τούς ἔγκριτους πολίτες, τά μέλη τῆς τοπικῆς συγκλήτου, τούς πρώην ἀξιωματούχους πού πλούτισαν ἀπό τό ἀξίωμά τους καί ἐξαντλοῦν τά φτωχά ταμεῖα τῶν ναῶν σέ λειτουργίες. Μιλάει μέ ὑπονοούμενα, ὅπως συνηθιζόταν τότε, ἀλλά καί προσεκτικά. Ἐξετάζει τήν περίπτωση ἐνοχῆς κάποιου ἀπό τούς μαθητές του, καί καταλήγει ὅτι ἡ γενικότερη συμπεριφορά τους, ἀπέναντι του, κάνει ἀπίθανο αὐτό τό ἐνδεχόμενο. Δέν ὑποπτεύεται τούς βοηθούς του, γιατί τούς φέρθηκε πάντοτε ἄψογα. Πρός τό τέλος τοῦ λόγου, ὡστόσο, ἀφήνει μιάν αἰχμή, ἀναφερόμενος στούς ἀντιζήλους του, τούς ἄλλους καθηγητές. Ὑποθέτει πώς κάποιος ἀπό αὐτούς θά γνωρίζει τόν ἔνοχο, ἕναν παλιό σπουδαστή, ἴσως, κάποιον ἀπό ἐκείνους τούς ἀποτυχημένους, τούς ἀτάλαντους, πού ἐγκαταλείπουν μιά μέρα τά μαθήματα. «Ἔτσι, λοιπόν, ἄν κάποιος ἀπό τούς καθηγητές ξέρει πῶς μπῆκε στήν αἴθουσα τό κακό, δέν θά ἔπρεπε του-

λάχιστο νά τό ἐκμεταλλευτεῖ γιά νά μέ ἐκδικηθεῖ».[165] Στήν πραγματικότητα, ὁ Λιβάνιος πιστεύει στή βασκανία. Μιά ἐπιστολή του, τοῦ 363, πρός τόν Ἱερό ἀπό τήν Ταρσό, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐμπιστευθεῖ στόν Λιβάνιο τούς τρεῖς γιούς του γιά νά τούς ὑπερασπιστεῖ σέ μιά ὑπόθεση συκοφαντίας, ἀποδεικνύει πώς ὁ ρήτορας γνώριζε τίς συμφορές πού προκαλεῖ ὁ φθόνος:[166] «Γνώριζα πώς κάποιο κακό μάτι (βασκανία τις) θά κάρφωνε τό βλέμμα του στούς γιούς σου: ἀπό τή φύση του, τό κακό μάτι καρφώνει ὅποιον ἐπαινοῦν οἱ ἄλλοι. Καί πραγματικά, οἱ γιοί σου ξεχώριζαν λόγῳ τῆς σύνεσης καί τοῦ ρητορικοῦ τους ταλέντου. Κι ἐσύ δεχόσουν παράξενα συγχαρητήρια ἀπό τούς ἄλλους πατεράδες, γιατί ἐνῶ εἶχες τρεῖς γιούς στή σχολή, δέν μποροῦσε κανείς νά πεῖ πώς ὁ ἕνας ἦταν καλός σπουδαστής καί ὁ ἄλλος ὄχι, ἀφοῦ καί οἱ τρεῖς συναγωνίζονταν σέ ἀρετές. Ὁ δαίμονας τοῦ φθόνου δέν μποροῦσε ὅμως νά ἀνεχτεῖ αὐτούς τούς ἐπαίνους. Καί ἀφοῦ δέν κατάφερνε νά τούς κάνει τεμπέληδες ἤ μοχθηρούς, ἐνέσπειρε ταραχή καί διχόνοια, κάνοντάς τους νά πιστέψουν πώς ὁ ἕνας ἔβλαπτε τόν ἄλλο. Αὐτές ὅμως οἱ κατηγορίες ἦταν ἐντελῶς ἀβάσιμες. Μόλις τίς ἄκουσα, γέλασα καί τίς ἀνέτρεψα μέ εὐκολία. Διέταξα τούς γιούς σου νά ἀγαπιοῦνται, καί αὐτοί ὑπάκουσαν. Ἀλλά καί τότε πού δέν ὁμονοοῦσαν, δέν ἀμελοῦσαν τή ρητορική καί ἦταν πάντοτε κόσμιοι. Ἀντίθετα, στήν προσπάθειά τους νά ξεπεράσει ὁ ἕνας τόν ἄλλο, μελετοῦσαν ἀκόμη περισσότερο».

Στούς κύκλους τῶν ρητόρων, ὅπου ὁ ἀνταγωνισμός ἦταν ἰδιαίτερα σκληρός, ὁ Λιβάνιος εἶχε πολλές εὐκαιρίες νά μελετήσει τό φθόνο πού στρέφει τόν μέτριο ἐναντίον τοῦ ταλαντούχου, τόν ἀδελφό ἐναντίον τοῦ ἀδελφοῦ, ἀκόμη καί τόν πατέρα ἐναντίον τοῦ γιοῦ, καμιά φορά. Οἱ ἐπιθέσεις πού ὁ ἴδιος δέχτηκε, τοῦ προκάλεσαν αὐτή τή μανία καταδιώξεως, πού θυμίζει κάπως τήν περίπτωση τοῦ Ζάν-Ζάκ Ρουσσώ. Πίστευε πώς τόν κυνηγοῦσε κάποιος τρελός, μέ μιά πέτρα στό χέρι, γιά νά τόν σκοτώσει. Αὐτό τό ἐπεισόδιο τό περιγράφει ὁ ἴδιος στήν *Αὐτοβιογραφία* του:[167] «Ἕνας τεχνίτης πού τρελάθηκε, ἄρχισε νά βρίζει ἀπό μακριά τούς ἀνθρώπους καί, μερικές φορές, νά τούς ἐπιτίθεται. Περισσότερο τά εἶχε μαζί μου, λές καί τοῦ εἶχα κάνει κακό. Κάθε φορά πού μέ συναντοῦσε, μοῦ πετοῦσε πέτρες, γιά νά μέ σκοτώσει. Δέν καταλάβαινα γιά ποιό λόγο, καί οὔτε ἄλλωστε σήμερα ἔχω καταλάβει. Ὅσοι τόν ἔβλεπαν νά μέ πετροβολᾶ, φώναζαν τρομοκρατημένοι, ἀλλά κανείς τους δέν τολμοῦσε νά ἐπέμβει προσωπικά, νά τόν

σταματήσει. Εὐτυχῶς, ἐπενέβησαν οἱ θεοί, κάνοντας τίς πέτρες νά πέφτουν ἤ μακριά ἤ κοντά, καί νά ἀστοχοῦν. Μιά μέρα, καλοκαίρι ἦταν, κατά τό μεσημεράκι, καθόμουν, ὡς συνήθως, στή βάση μιᾶς κολόνας καί μελετοῦσα τόν Δημοσθένη. Γύρω, δέν ὑπῆρχε ψυχή, οὔτε ἐλεύθερος οὔτε δοῦλος. Καί νά τον πού ἔρχεται πρός τό μέρος μου, κρατώντας μιά πέτρα στό δεξί. Προχωράει πρός τήν πύλη πού ἦταν ἀνοιχτή, ὥστε νά μπορεῖ νά κοιτάξει κανείς μέσα. Κοιτάζει, βλέπει πώς δέν ὑπῆρχε κανείς, καί γυρίζει πρός τό μέρος μου, κρατώντας πάντοτε τήν πέτρα. Τόν παρακολουθοῦσα ἀκίνητος, ἀλλά αὐτός δέν μέ εἶδε, γιατί κάποιος θεός θά πρέπει νά τόν ἐμπόδισε. Δέν γλίτωνα διαφορετικά, θά μέ σκότωνε μέ ἕνα μόνο χτύπημα. Τόσο μεγάλη ἦταν ἡ πέτρα». Ἠθικό δίδαγμα: γιά νά ἀποφύγετε τίς ἐπιθέσεις τῶν τρελῶν, καλό εἶναι νά προμηθευτεῖτε ἕνα τόμο τοῦ Δημοσθένη...

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Χ

ΟΙ ΚΑΛΟΓΝΩΜΟΙ ΝΕΚΡΟΙ

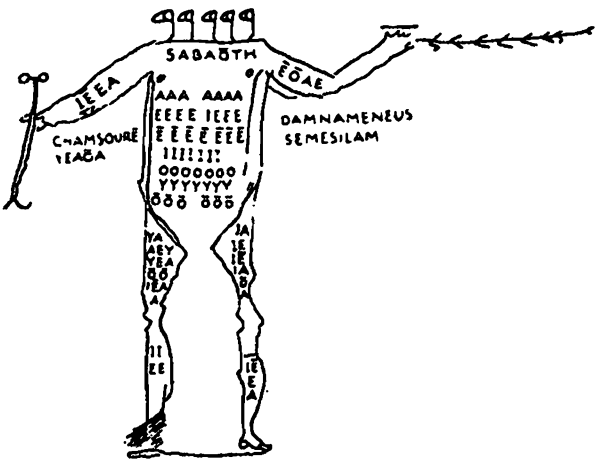

Σέ ἕναν κόσμο μέ τόσο ζηλόφθονους, ἐπιθετικούς καί ἐκδικητικούς ζωντανούς, χρειαζόταν κανείς νά βρεῖ φίλους καί, ἄν μποροῦσε, τιμωρούς τῶν ἐχθρῶν του. Μερικοί νεκροί ἦταν σέ θέση, ὅπως εἴδαμε, νά ἀναλάβουν αὐτόν τό ρόλο. Καί, κατά γενικό κανόνα, οἱ νεκροί μποροῦσαν νά δώσουν χρήσιμες συμβουλές στούς ζωντανούς. Ἀρκεῖ νά τούς ρωτοῦσε κανείς καί οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες τούς ρωτοῦσαν συχνά.

Ὁ Ὅμηρος στόν Ἅδη

Δάσκαλος σ' αὐτό τό ζήτημα, ὅπως καί στά ἄλλα, ἦταν ὁ Ὅμηρος, ἀφοῦ ἡ ἑλληνική θρησκεία δέν διέθετε οὔτε δόγμα οὔτε Βίβλο. Ὁ Ὅμηρος ἦταν ἡ Βίβλος. Πράγματι, στήν *Ὀδύσσεια*, ἡ Νέκυια (ραψωδία λ, στ. 1-640), ἤ ἄλλως ἐπίκληση τῶν νεκρῶν, ἐγγράφεται στό ἐπεισόδιο μέ τήν Κίρκη. Ἡ μάγισσα αὐτή ἔστειλε στόν Ὀδυσσέα τόν οὔριο ἄνεμο πού τόν πῆγε στή χώρα τῶν Κιμμερίων καί στόν κάτω κόσμο. Τόν ἐφοδίασε μάλιστα, ἐν ἀγνοίᾳ του, καί μέ τά δυό ζῶα πού θά θυσιάζονταν καί θά ξυπνοῦσαν, μέ τό αἷμα τους, τή μνήμη τῶν

νεκρῶν. Ἡ Νέκυια ἀποτελεῖ λοιπόν ἄμεση συνέπεια τῶν ἐνεργειῶν τῆς μάγισσας. Ὁ Ὀδυσσέας θά καλέσει διαδοχικά τίς σκιές τοῦ Τειρεσία, τῆς μητέρας του Ἀντίκλειας, τοῦ Ἀγαμέμνονα, τοῦ Ἀχιλλέα, τοῦ Αἴαντα καί ἄλλων πολλῶν θεῶν καί ἡρώων. Οἱ στίχοι 385-464 ἀναφέρονται στόν Ἀγαμέμνονα καί, ὅπως θά δοῦμε, αὐτό θά τό σημειώσει ὁ Αἰσχύλος στίς *Χοηφόρους* (στ. 124-151).

Οἱ ἥρωες, στόν Ὅμηρο, καλοῦν τούς νεκρούς μέ ἕνα συγκεκριμένο τελετουργικό. Σκάβουν ἕναν τετράγωνο λάκκο μέ πλευρά μιά πήχη περίπου, προσφέρουν τρίσπονδες χοές ἀπό μέλι, γλυκό κρασί καί γάργαρο νερό, προσθέτουν κατόπιν ἄσπρο ἀλεύρι, ὑπόσχονται νά θυσιάσουν στόν Τειρεσία, σάν φθάσουν στήν Ἰθάκη, τήν ὡραιότερη δαμάλα καί ἕνα μαῦρο κριάρι, σφάζουν τά ζῶα πού τούς προμήθευσε ἡ Κίρκη, ἐξορκίζουν τόν Ἅδη καί τήν Περσεφόνη. Ἄς ἀκούσουμε τή λεπτομερή περιγραφή τοῦ Ὀδυσσέα:[1]

Κεῖ πέρα κράτησαν ὁ Εὐρύλοχος κι ὁ Περιμήδης μπρός μου
τά δυό σφαχτά. Κι ἐγώ ἀνασέρνοντας τό κοφτερό σπαθί μου
λάκκο ὥς μιά πήχη πῆρα κι ἄνοιξα τοῦ μάκρους καί τοῦ φάρδους
καί πρόσφερα χοές στά χείλη του στούς πεθαμένους ὅλους.
Πρῶτα μελόγαλα τούς ἔχυσα, κρασί γλυκό κατόπι,
νερό στό τέλος, καί πασπάλιζα κριθάλευρο ἀπό πάνω.
Καί δεόμουν στῶν νεκρῶν τ' ἀνέψυχα κεφάλια, τάζοντάς τους.
Ἄν στήν Ἰθάκη πίσω διάγερνα, τήν πιό τρανή μου στέρφα
γελάδα νά τούς σφάξω, καίγοντας μαζί περίσσια δῶρα.
Κι ἕνα κριάρι τάζω ξέχωρα στόν Τειρεσία νά σφάξω,
μαῦρο, κατάμαυρο, τό πιό ὄμορφο στά ζωντανά μου μέσα.
Τά παρακάλια πιά σάν τέλεψα καί τά ταξίματά μου
στά πλήθη τῶν νεκρῶν, τά πρόβατα στό λάκκο σφάζω ἀπάνω,
κι ὡς ἔτρεχε τό μαῦρο γαῖμα τους, ἀπό τά σκότη κάτω
βγῆκαν ψυχές νεκρῶν ἀρίφνητες καί μαζωχτῆκαν γύρα (...).
Πρόσταξα τότε τούς συντρόφους μου νά γδάρουν τά σφαγάρια,
πού ἐκοίτουνταν ἀπ' τόν ἀνέσπλαχνο χαλκό θανατωμένα,
καί νά τά κάψουν, καί παράκληση στούς δυό θεούς νά ὑψώσουν,
στήν Περσεφόνη τήν ἀνήμερη καί στόν τρανό τόν Ἅδη.
Κι ἐγώ, καθούμενος, ἀνάσυρα τό κοφτερό ἀπ' τή μέση
σπαθί, καί τῶν νεκρῶν δέν ἄφηνα τ' ἀνέψυχα κεφάλια
κοντά στό γαῖμα, πρίν ἀπόκριση μοῦ δώσει ὁ Τειρεσίας.[2]

Ἡ σχολαστικότητα τῆς τελετῆς θυμίζει τίς ὁδηγίες τῶν μαγικῶν παπύρων. Καί πραγματικά, τόν 3ο μ.Χ. αἰώνα, ἀμέσως μετά τό σημεῖο ὅπου ὁ Ὀδυσσέας λέει: «Καί δεόμουν στῶν νεκρῶν τ' ἀνέψυχα κεφάλια...», παρεμβλήθη μιά ἐπίκληση τριάντα στίχων.[3] Στούς στίχους αὐτούς, ὁ Ὀδυσσέας ἐπικαλεῖται, κατά τό πρότυπο τῶν μαγικῶν ἐπιγραφῶν, διάφορους θεούς καί δαίμονες, ὅπως τόν Ἄνουβι, τόν Ἥλιο, τόν Τιτάνα, τόν χθόνιο Δία, τόν Φθᾶ, τόν Φρήνα, τόν Homosozo, τόν Ablanatho, κλπ. Ἡ προσθήκη αὐτή περιλαμβάνεται στόν *Ὀξυρρύγχειο Πάπυρο* 142, πού ἀποτελεῖ ἀπόσπασμα τῶν *Κεστῶν* τοῦ Ἰουλίου Ἀφρικανοῦ, ρήτορα καί ἀρχιτέκτονα τοῦ 3ου μ.Χ. αἰώνα. Μέ ὅλο του τό δίκιο, ὁ Victor Bérard ἀπέρριψε αὐτό τό ἀπόσπασμα πού ἀποτελεῖ, χωρίς τήν παραμικρή ἀμφιβολία, παρεμβολή ἐμπνευσμένη ἀπό τά μαγικά κείμενα, πού τόσο ἦταν τῆς μόδας κατά τήν αὐτοκρατορική ἐποχή.

Ἡ νεκρομαντεία στόν Αἰσχύλο καί στόν Εὐριπίδη

Ἡ ἐπιθυμία αὐτή τοῦ Ὀδυσσέα, νά ἔρθει σέ ἐπαφή μέ τούς νεκρούς, ἐκδηλώνεται ἐπίσης στούς *Πέρσες*, τούς ὁποίους ἔγραψε ὁ Αἰσχύλος τό 472 π.Χ. Στήν τραγωδία αὐτή, ἡ βασίλισσα Ἄτοσσα, χήρα τοῦ Δαρείου, καλεῖ τόν νεκρό βασιλιά, κατά τό τελετουργικό τῆς ἑλληνικῆς νεκρομαντείας.[4] Προχωράει μέ τή συνοδεία της, καί δηλώνει:[5]

Γι' αὐτό ἐδῶ τώρα ξαναβγῆκ' ἀπ' τό παλάτι
χωρίς τ' ἀμάξια καί τά μεγαλεῖα τά πρῶτα,
χοές νά φέρω πρόθυμα πού ἐξευμενίζουν
τούς πεθαμένους, γιά τοῦ γυιοῦ μου τόν πατέρα.
Ἄσπρο καθάριο ἀπό ἄζευχτη γάλ' ἀγελάδα
κι ἀπόσταγμα τῆς ἀνθοεργάτρας, ξανθό μέλι,
μαζί μέ τρεξιμιό νερό πηγῆς παρθένας,
κι αὐτό τ' ἀνᾶμα τ' ἄδολο ἀπ' ἄγρια μάννα
καμάρι κι ἀναγάλλιασμα παλιοῦ κλημάτου,
κι ἀκόμα τῆς σταχτόχλωρης ἐλιᾶς πού πάντα
μές στά φύλλα της ζῆ, καρπόν εὐωδιασμένο
κι ἄνθη πλεχτά, παιδιά τῆς γῆς τῆς παντοθρόφας.
Μά ἐσεῖς, ὦ φίλοι, μέ ὕμνους τῶν νεκρῶν αὐτές μου

τίς χοές συνοδεύετε καί τοῦ Δαρείου
τό πνεῦμα κράξετε στό φῶς, ἐνῶ θά στέλλω
τίς προσφορές μου ἐγώ στούς θεούς τοῦ κάτω κόσμου.[6]

Καί ὁ κορυφαῖος τοῦ χοροῦ, ὁ ἐπικεφαλῆς, δηλαδή, τῶν πιστῶν (τῶν ἀξιωματούχων τῆς αὐλῆς), τῆς ἀπαντάει:[7]

Τῶν Περσῶν πολυσέβαστη Δέσποινα,
τίς χοές σου λοιπόν καί σύ στέλνε τις
στοῦ Ἅδη κατ' ἀπ' τή γῆ τά βασίλεια,
ἐνῶ μέ ὕμνους καί μεῖς θά ζητήσουμε,
οἱ θεοί πού ὁδηγοῦν τούς νεκρούς
μές στή γῆ νά μᾶς εἶναι καλόβουλοι.
Μά ὦ τοῦ κάτω κόσμου τρισάγιοι θεοί
Γῆ κι Ἑρμεία καί σύ τῶν νεκρῶν βασιλιά,
τήν ψυχή του ἀνεβάσετε πάνω στό φῶς,
γιατ' ἄν κάποια γνωρίζει πιό κάλλιο ἀπό μᾶς
στά δεινά μας γιατρειά,
μόνο αὐτός θά μᾶς ἔλεε τό τέλος.[8]

Ἡ μαγική δύναμη τῆς πένθιμης ὠδῆς σχίζει τή γῆ, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ ἴδιος ὁ Δαρεῖος στό στίχο 685, καί ὁ νεκρός βασιλιάς ἐμφανίζεται.[9] Καταδικάζει πρῶτα τίς ὠμότητες πού διέπραξαν τά στρατεύματά του καί ἐν συνεχείᾳ προλέγει δεινά γιά τούς Πέρσες. Τά μάγια ἀποδείχτηκαν λοιπόν ἀποτελεσματικά, ἀφοῦ ὁ νεκρός ἐπανῆλθε προσωρινά στή γῆ καί μπόρεσε νά συζητήσει μέ τούς δικούς του.

Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία πώς καί στίς *Χοηφόρους* τοῦ Αἰσχύλου, στούς στίχους 124-151, ἡ Ἠλέκτρα ἔχει τόν ἴδιο στόχο μέ τήν Ἄτοσσα. Νά καλέσει ἀπό τόν Ἅδη ἕναν νεκρό πού θά μποροῦσε νά τήν βοηθήσει νά πάρει ἐκδίκηση – καί, πιό συγκεκριμένα, τόν δολοφονημένο πατέρα της, τόν Ἀγαμέμνονα. Ἡ σκηνή ἐκτυλίσσεται στό Ἄργος, δηλαδή στίς Μυκῆνες, μπροστά στό παλάτι τῶν Ἀτρειδῶν, κοντά σ' ἕναν τύμβο πού παριστάνει τόν τάφο τοῦ Ἀγαμέμνονα. Τό ἔργο ἀφηγεῖται μέ ποιόν τρόπο ὁ ἀδερφός τῆς Ἠλέκτρας, ὁ Ὀρέστης, ἐπιστρέφει στό Ἄργος γιά νά σκοτώσει τή μητέρα του Κλυταιμνήστρα καί τόν ἐραστή της Αἴγισθο, οἱ ὁποῖοι εἶχαν δολοφονήσει τόν Ἀγαμέμνονα. Καί ἀκριβῶς, ὁ τάφος τοῦ νεκροῦ, πού ἀποτελεῖ κύριο

στοιχεῖο τοῦ σκηνικοῦ, δίνει νόημα στό ἔργο. Οἱ *Χοηφόροι*, οἱ γυναῖκες δηλαδή πού φέρνουν τίς χοές –στό ἔργο δώδεκα αἰχμάλωτες Τρωαδίτισσες– ἔρχονται, μέ ἐπικεφαλῆς τήν Ἠλέκτρα, νά τιμήσουν τή μνήμη τοῦ Ἀγαμέμνονα καί νά ἐκλιπαρήσουν τή βοήθειά του. Τήν ἴδια στιγμή, ὁ Ὀρέστης, πού μετά τό θάνατο τοῦ πατέρα του εἶχε ξενιτευτεῖ στή Φωκίδα, φθάνει στό Ἄργος καί ἐναποθέτει μιά μπούκλα ἀπό τά μαλλιά του πάνω στόν τάφο. Ἡ Ἠλέκτρα ἀναγνωρίζει τόν ἀδερφό της, πού παρουσιάζεται στό παλάτι σάν ἀγγελιαφόρος, ἐπιφορτισμένος νά ἀνακοινώσει τό θάνατο τοῦ βασιλόπουλου. Ξεγελάει ἔτσι τόν Αἴγισθο πού τοῦ ἀνοίγει τήν πύλη γιά νά βρεῖ τό θάνατο ἀπό τό σπαθί τοῦ Ὀρέστη. Λίγο ἀργότερα, ἡ Κλυταιμνήστρα ἔχει τήν ἴδια τύχη. Ἀλλά οἱ Ἐρινύες ἀπαιτοῦν ἀπό τόν Ὀρέστη νά φύγει γιά τούς Δελφούς, ὅπου ὁ Ἀπόλλωνας μόνο μπορεῖ νά τόν ἐξαγνίσει ἀπό τό ἔγκλημά του.

Στή σκηνή λοιπόν αὐτή, ἡ Ἠλέκτρα ἐνεργεῖ ὅπως ἀκριβῶς οἱ νεκρομάντεις πού ἰσχυρίζονταν ὅτι ἦταν σέ θέση νά προκαλέσουν τήν παρέμβαση τῶν νεκρῶν γιά νά ἐκδικηθοῦν ἕναν βίαιο θάνατο. Ἡ Ἠλέκτρα εὔχεται νά ἐμφανιστεῖ κάποιος «τιμωρός», πού θά ἐκδικηθεῖ τό φόνο τοῦ πατέρα της καί θά ἀπονείμει δικαιοσύνη. Στίς ἱεροπραξίες τῆς ἐκδικητικῆς μαγείας, πού δανείζεται ἀπό τή θρησκεία τό τελετουργικό τῆς ἐπίκλησης τῶν νεκρῶν, ὁ μάγος ἀπευθύνεται συνήθως στόν χθόνιο Ἑρμῆ, πού ἐπικαλεῖται καί ἡ Ἠλέκτρα, καθώς καί στή Γῆ, τήν ἐγγυήτρια τῆς θείας Δίκης. Ἐπιδίωξή του ἐπίσης εἶναι νά ὑποχρεώσει τούς νεκρούς νά καταραστοῦν τόν ἔνοχο, νά πετύχει δηλαδή τήν κακὴν ἀράν, πού ἀναφέρει ἡ Ἠλέκτρα στό στίχο 146. Γιατί ὁ Ἀγαμέμνων ἀνήκει στούς βιοθανάτους, στά θύματα βίαιου θανάτου πού ἐκδικοῦνται τούς φονιάδες τους. Ὅπως στίς μαγικές πινακίδες, ἡ Ἠλέκτρα περιγράφει πρῶτα στόν νεκρό πατέρα της τά βάσανα πού πέρασαν, αὐτή καί ὁ ἀδερφός της. Ἀλλά καί στίς ἀρατικές πινακίδες συνηθίζεται ἡ παράθεση τῶν αἰτίων πού δικαιολογοῦν τήν κατάρα.

Γιά τήν ἐπίκληση τῶν νεκρῶν, ἀρκοῦν συνήθως ὁρισμένες προσφορές καί χοές. Ἔτσι ἐνεργοῦν ὁ Ὀδυσσέας, ἡ Ἄτοσσα καί ἡ Ἠλέκτρα. Μπορεῖ ὅμως νά ἀπαιτηθεῖ καί αἱματηρή θυσία, ὅπως ἀναφέρεται στήν *Ἑκάβη*, τραγωδία τοῦ Εὐριπίδη πού πρέπει νά παρουσιάστηκε τό 424 π.Χ. Ὁ Νεοπτόλεμος, γιός τοῦ Ἀχιλλέα, καλεῖ τό πνεῦμα τοῦ νεκροῦ πατέρα του, σφάζοντας τήν κόρη τῆς Ἑκάβης,

Πολυξένη. Ὁ κήρυκας Ταλθύβιος περιγράφει τό γεγονός στήν Ἑκάβη, ὡς ἑξῆς:[10] «Ὅλο τό πλῆθος τοῦ ἀχαϊκοῦ στρατοῦ ἦταν μαζεμένο μπροστά στόν τύμβο γιά τή σφαγή τῆς κόρης σου. Τότε ὁ γιός τοῦ Ἀχιλλέα πῆρε τήν Πολυξένη ἀπό τό χέρι καί τήν ἔβαλε νά σταθῆ ἀπάνω στήν κορφή τοῦ τύμβου. Κοντά τους στάθηκα κι ἐγώ. Καί παλληκάρια διαλεχτά ἀπό τά πρῶτα τῶν Ἀχαιῶν ἤρθανε κατόπι της, γιά νά συγκρατοῦνε μέ τά χέρια τους τό σπαρτάρισμα τῆς κόρης σου. Κι ὁ γιός τοῦ Ἀχιλλέα παίρνει στό χέρι του ὁλόχρυσο γεμάτο ποτήρι καί τό σηκώνει, γιά νά προσφέρη χοές στόν νεκρό πατέρα του. Κι ἐμένα μοῦ γνέφει νά κηρύξω σιγή σ' ὅλον τόν ἀχαϊκό στρατό. Κι ἐγώ στητός ἀνάμεσά τους εἶπα τοῦτα τά λόγια: "Σιγᾶτε, Ἀχαιοί, ἄς σωπάση ὅλος ὁ στρατός! Σιγή! Σιωπή!" Ἔτσι τό πλῆθος τό 'κανα νά σταθῆ ἥσυχο. Τότε ἐκεῖνος εἶπε: "Γιέ τοῦ Πηλέα, πατέρα μου, δέξου μου ἐτοῦτες τίς χοές, πού εὐφραίνουν τούς νεκρούς καί τούς βγάζουν ἀπό τόν Ἅδη. Ἔλα γιά νά πιῆς καθαρό μαῦρο αἷμα κόρης, πού σοῦ τό προσφέρουμε ἐγώ κι ὁ στρατός. Γίνου καλόβουλος μαζί μας κι ἀξίωσέ μας νά λύσουμε τίς πρύμες καί νά τραβήξουμε τίς ἄγκυρες κι ὅλοι στήν πατρίδα μας ἀπό τό Ἴλιο μέ ἥσυχο νά φτάσουμε ταξίδι"».[11] Στήν περίπτωση αὐτή, δέν προσφέρονται τροφές, καρποί ἤ ἄνθη, προσφέρεται ἀνθρώπινο αἷμα. Καί ἡ μαγεία, ἐξίσου, δέν θά διστάσει νά εὐχηθεῖ ἤ νά προκαλέσει, ὅταν χρειαστεῖ, τό θάνατο τοῦ ἐχθροῦ.

Ἡ νεκρομαντεία πού ἐκτελεῖ ἡ Ἠλέκτρα πάνω στόν τάφο τοῦ πατέρα της, ἄν καί ἀναίμακτη, παρουσιάζει ὡστόσο ἐνδιαφέρον, γιά τίς διαδοχικές φάσεις πού ἀκολουθεῖ. Ἡ Ἠλέκτρα παραλαμβάνει ἀπό μιά σκλάβα τό δοχεῖο τῆς σπονδῆς, τό γεμίζει μέ καθαρτήριο νερό καί ἀρχίζει νά ραίνει τόν τάφο τοῦ Ἀγαμέμνοντα, λέγοντας:[12]

Κήρυκα μέγιστε καί τ' οὐρανοῦ καί τοῦ Ἅδη,
γενοῦ μου ἐπάκουος, χθόνιε Ἑρμῆ, καί κήρυξέ μου
στοῦ κάτω Κόσμου τούς θεούς νά τίς ἀκούσουν
αὐτές μου τίς εὐχές, πού ἐπάνω αὐτοί ἀγρυπνοῦνε
στό αἷμα τοῦ πατέρα μου. Νά τίς ἀκούση
κι ἡ ἴδια ἡ μάννα μας Γῆ, πού ὅλο γεννᾶ καί θρέφει
κι ἀπ' αὐτά πάλι δέχεται τό σπέρμα πίσω.
Κι ἐνῶ ἐγώ χύνω στούς νεκρούς τίς χοές τοῦτες,
κράζω καί λέω τοῦ πατέρα μου: Ἐλεήσου

κι ἐμέ καί τόν Ὀρέστη σου, γιά νά γενοῦμε
κύριοι ξανά στά σπίτια μας. Γιατ' ἔτσι τώρα
σάν πουλημένοι ἀπό τήν ἴδια μας τή μάννα
γυρνοῦμε ἀλῆτες, κι ἄλλαξε ἄντρα ἀντίς ἐσένα
τόν Αἴγιστο, τοῦ φόνου σου συνένοχό της.
Κι ἐνῶ γιά δούλα ἐγώ περνῶ κι ὁ Ὀρέστης εἶναι
ἀπ' τ' ἀγαθά του ἐξόριστος, μές στά δικά σου
τά κόπια ἐκεῖνοι ἀπόκοτα χαροκοποῦνε.
Μ' ἄκου, πατέρα, τίς εὐχές μου ἐσύ καί κάμε
νά φέρη τόν Ὀρέστη ἐδῶ κάποια μας τύχη.
Δῶσε κι ἐγώ ἀπό τή μητέρα μου νά γίνω
πιό ἐνάρετη πολύ κι ἀγνότερη στά χέρια.
Γιά μᾶς εἶν' οἱ εὐχές αὐτές. Γιά τούς ἐχθρούς μας
εἴθε ἄς φανῆ, πατέρα μου, ὁ ἐκδικητής σου,
πού νά 'βρουν δίκαιο θάνατο μέ τή σειρά τους.
Αὐτά στή μέση τῆς καλῆς εὐχῆς μου βάζω
λέγοντας τίς κακές γιά κείνους τίς κατάρες.
Μά στά παιδιά σου ἐμᾶς στέλλε καλά ἐδῶ πάνω
μέ τή βοήθεια τῶν θεῶν, τῆς Γῆς καί Δίκης.
Σέ τέτοιες πάνω εὐχές τίς σπονδές τοῦτες χύνω.
Καί σεῖς, ὅπως ὁρίζει ὁ νόμος, ράνετέ τις
μέ θρήνους, ψάλλοντας τοῦ νεκροῦ τόν παιάνα.[13]

Ἄς σημειώσουμε πρῶτα, στά λόγια τῆς Ἠλέκτρας, τήν ἐπίκληση τοῦ χθόνιου Ἑρμῆ (στ. 125), γιά νά μεσολαβήσει στούς δαίμονες τοῦ κάτω κόσμου, ὅπως καί τήν ἐπίκληση τῆς ἴδιας τῆς Γῆς (στ. 127), πού θεωρεῖται μητέρα ὅλων τῶν ζωντανῶν πλασμάτων καί τελικός τους προορισμός. Τά ἴδια διαβάζουμε καί στίς μαγικές πινακίδες. Κατόπιν ἡ Ἠλέκτρα προσφέρει στόν νεκρό καθαρτήριο νερό (στ. 129-130). Πρόκειται γιά κάθαρση ἀπό τό ἄγος τοῦ φόνου. Ἀκολουθεῖ ἡ δέηση στόν Ἀγαμέμνονα καί ἡ διατύπωση εὐχῶν γιά τήν ἴδια καί τόν ἀδελφό της Ὀρέστη (στ. 130-141). Ἡ Ἠλέκτρα εὔχεται νά ξαναγίνει ἀφέντρα τοῦ οἴκου της, νά γλιτώσει ἀπό τόν ἐκπατρισμό καί νά ξαναβρεῖ τόν ἀδελφό της. Ἐλπίζει ἀκόμη πώς θά καταφέρει νά ἐκδικηθεῖ τήν Κλυταιμνήστρα καί τόν Αἴγισθο (στ. 142-148). Ἐκθέτει, μέ ἄλλα λόγια, συνοπτικά τήν κατάσταση στόν νεκρό, πρίν νά ζητήσει τή βοήθειά του. Ἀκολουθοῦν ὕστερα, μιά σπονδή, ὀδυρμοί καί ὁ παιάνας

πρός τιμήν τοῦ νεκροῦ Ἀγαμέμνονα. Ὅλο αὐτό τό τελετουργικό δέν ἔχει παρά ἕνα μόνο στόχο: τό θρίαμβο τῆς θείας Δίκης –πού ἀναφέρεται πολλές φορές– τήν εὐτυχία τῶν ἀδικημένων καί τόν ἀφανισμό τῶν φονιάδων. Ἡ Γῆ πού γεννᾶ, ἀνατρέφει καί δέχεται τελικά στά σπλάχνα της τούς πάντες, ἐγγυᾶται τήν ἀπονομή τῆς δικαιοσύνης. Τό κείμενο κινεῖται, τελικά, στά ὅρια θρησκείας καί μαγείας. Τίς τελετές τίς προβλέπει ἡ θρησκεία, ἀλλά τό τελετουργικό ἐδῶ ἔχει χαρακτήρα μαγικό, μέ τόν νεκρό νά ἐμφανίζεται ὡς ἀπεσταλμένος καί ὄργανο τοῦ ἄλλου κόσμου. Ἡ μαγική πράξη διενεργεῖται ἐναντίον ὁρισμένων (τῆς Κλυταιμνήστρας καί τοῦ Αἰγίσθου), γιά τήν ὑπεράσπιση ἄλλων (τῆς Ἠλέκτρας καί τοῦ Ὀρέστη) καί μέ τή μεσολάβηση ἑνός δαίμονα – τοῦ δαίμονα πού θά ἐκδικηθεῖ τόν νεκρό, τῆς ὑπερφυσικῆς, δηλαδή, δύναμης πού πρέπει νά ἐνεργοποιηθεῖ γιά νά ἀποκατασταθοῦν ἡ τάξη καί ἡ Δικαιοσύνη. Ὅλες οἱ μαγικές πράξεις αὐτῆς τῆς κατηγορίας ἀκολουθοῦν ἀνάλογο τυπικό, ἀφοῦ ὁρισμένοι νεκροί ἀποδεικνύονται ἰδιαίτερα εὐμενεῖς σέ ὅσους ζητοῦν βοήθεια ἀπό τούς ἀπεσταλμένους τοῦ ἄλλου κόσμου.

Ὑπάρχει καθῆκον ἐκδίκησης, πού ὑποχρεώνει τά παιδιά τοῦ θύματος νά τιμωρήσουν τόν φονιά. Αὐτό τό ὑψηλό καθῆκον ὑποχρεώνει τόν Ὀρέστη νά σκοτώσει τήν ἴδια του τή μητέρα. Ὁ ἀδελφός τῆς Ἠλέκτρας τό δηλώνει ξεκάθαρα:[14]

Γιατί τά σκοτεινά τῆς κόλασης τά βέλη
πού ἐπικαλοῦνται οἱ συγγενεῖς οἱ σκοτωμένοι,
ἡ λύσσα κι ὁ νυχτερινός ὁ μάταιος φόβος
σειεῖ καί ταράζει κι ὄξω διώχτει ἀπό τήν πόλη
κορμί ἀπ' τό χάλκινο κεντρί τέλεια φθαρμένο.
Κι ἕνας τέτοιος δέν εἶναι μήτε σέ κρατῆρες,
μήτε σέ γιορτινές σπονδές νά λάβη μέρος,
μ' ἀπ' τούς βωμούς ἀθώρητος, μακριά τόν διώχτει
ὁ χολιασμένος του πατέρας. Καί κανένας
οὐδέ στέγη τοῦ δίνει, μ' οὔδε καί βοήθεια,
ὅσο πού τέλος ἔρμος, καταφρονεμένος,
κακήν κακῶς ἄθλιος νά τόν ξεράνη χάρος.
Πῶς νά μή μπιστευτῶ λοιπόν σέ χρησμούς τέτοιους;
πού κι ἄν δέν μπιστευτῶ, μά πρέπει νά τό πράξω,
γιατί πολλές μαζί ἀφορμές σ' ἕνα συντρέχουν.[15]

Ἕνας γιός πού δέν ἐκδικεῖται τό φόνο τοῦ πατέρα του εἶναι ἄνομος, καταραμένος, καταδικασμένος νά μή στεριώσει πουθενά. Ἄγραφος νόμος τόν δένει μέ τόν νεκρό, ὥσπου νά πάρει ἐκδίκηση.

Στήν περίπτωση τοῦ Ἀγαμέμνονα, ἡ ἐπανόρθωση ἐπείγει ἀκόμη περισσότερο, γιατί οἱ δολοφόνοι προσέβαλαν ἀσυγχώρητα τόν νεκρό. Ὁ χορός πληροφορεῖ, πράγματι, τόν Ὀρέστη πώς ἡ Κλυταιμνήστρα ἀκρωτηρίασε τό πτῶμα, ὅπως συνηθιζόταν στήν ἀρχαιότητα:[16]

Κι ἀκόμα, τοῦ κολόβωσε τό λείψανο,
–ἄν θέλης ὅλα νά τά μάθης–
καί τό 'καμε κι ἔτσι τόν ἔθαφτε
σ' αὐτό τό χάλι,
τέτοιο ζητώντας ἀνυπόφερτο
ντρόπιασμα στή ζωή σου νά σοῦ βάλη.
Ἄκουσες τοῦ πατέρα σου τ' ἄτιμα πάθη.[17]

Ὁ χορός χρησιμοποιεῖ τό ρῆμα μασχαλίζω (στ. 439), πού σημαίνει «τοποθετῶ κάτω ἀπό τίς μασχάλες τοῦ πτώματος κομμάτια ἀπό τά χέρια ἤ τά πόδια του». Συνήθως, κάτω ἀπό τίς μασχάλες ἔβαζαν τά κομμένα χέρια καί ἔδεναν τά πόδια τοῦ νεκροῦ μέ σπάγκο πού περνοῦσε γύρω ἀπό τό λαιμό του, ἐλπίζοντας ὅτι ὁ νεκρός δέν θά μποροῦσε ἔτσι νά τρέξει καί νά ἀδράξει – ἀπόδειξη τοῦ φόβου πού προκαλοῦσε τό πτῶμα.

Αὐτός ὁ τόσο ἐπίφοβος γιά τούς ζωντανούς νεκρός εἶναι λοιπόν φυσικό νά γίνεται δέκτης παρακλήσεων ἐκ μέρους τῶν οἰκείων του, πού τοῦ ζητοῦν βοήθεια καί συμβουλές. Παρακολουθοῦμε λοιπόν μιά πραγματική σκηνή νεκρομαντείας, ὅταν ὁ Ὀρέστης καί ἡ Ἠλέκτρα ἀνεβαίνουν στόν τύμβο πού σκεπάζει τόν Ἀγαμέμνονα. Γονατίζουν, χτυποῦν μέ τίς παλάμες τους τό χῶμα, ἀπευθύνονται πρῶτα στόν νεκρό κι ὕστερα στούς δαίμονες τοῦ κάτω κόσμου καί ζητοῦν ἀπό τόν νεκρό νά βοηθήσει τούς ζωντανούς πού θέλουν νά ἐκδικηθοῦν τούς δολοφόνους του:[18]

ΟΡΕΣΤΗΣ Ὦ ἐσύ, πατέρα, πού ὅπως σοῦ ἄξιζε, δέν πῆγες
μέ θάνατο βασιλικό, σοῦ ζητῶ δῶσε
τοῦ ἀρχοντικοῦ σου τήν κατοχή νά πάρη ὁ γυιός σου.
ΗΛΕΚΤΡΑ Κι ἐγώ εἶναι τέτοια πού ζητῶ ἀπό σέ, πατέρα,

πῶς νά ξεφύγω ἀπ' τά δεινά, μ' ἀφοῦ μπορέσω
νά δώσω πρῶτα τοῦ Αἴγιστου κακό μεγάλο.
ΟΡΕΣΤΗΣ Γιατ' ἔτσι μόνο θ' ἀποχτήσης τ' ἅγια δεῖπνα
πού ὁρίζει ὁ νόμος. Εἰδεμή δέ θά 'χης μέρος
στίς κνισωτές καλόδειπνες θυσίες τῆς χώρας.
ΗΛΕΚΤΡΑ Χοές κι ἐγώ στούς γάμους μου θέ νά σοῦ φέρω
ἀπ' ὅλη μου τῶν πατρικῶν σπιτιῶν τήν προίκα
κι ἀπ' ὅλα πρῶτο αὐτόν τόν τάφο θά τιμήσω.
ΟΡΕΣΤΗΣ Βγάλ' τον ἀπάνω, ὦ Γῆ, τή μάχη νά ἐπιβλέπη.
ΗΛΕΚΤΡΑ Κι ὦ Περσεφόνη, δός μας νίκη εὐτυχισμένη.
ΟΡΕΣΤΗΣ Θυμήσου τό λουτρό πού σφάχτηκες, πατέρα.
ΗΛΕΚΤΡΑ Θύμου καί κεῖνο πού σοῦ ἐγκαίνιασαν τό δίχτυ.
ΟΡΕΣΤΗΣ Καί πιάστηκες στ' ἀχάλκευτά του τά πεδούκλια.
ΗΛΕΚΤΡΑ Στ' ἄτιμα πού σοφίστηκαν τυλίγματά τους.
ΟΡΕΣΤΗΣ Ἀκοῦς ντροπές καί τέλος δέν ξυπνᾶς πατέρα;
ΗΛΕΚΤΡΑ Κι ὀρθό τ' ἀγαπητό κεφάλι δέ σηκώνεις;
ΟΡΕΣΤΗΣ Στεῖλε λοιπόν σύμμαχο στούς δικούς ἡ Δίκη
ἤ δός κι αὐτοί μέ τά ὅμοια νά παλέψουν ὅπλα,
ἄν θές τή νίκη πού 'χασες νά πάρης πίσω.
ΗΛΕΚΤΡΑ Ἄκου καί τή στερνή μου αὐτήν εὐχή, πατέρα.
Δές τά κλωσόπουλά σου αὐτά πού 'ναι στριμωγμένα
πάνω στόν τάφο σου. Σπλαχνίσου γυιό καί κόρη
καί τῶν Πελοπιδῶν τό σπέρμ' αὐτό μή σβήσης,
γιατί ἔτσι καί νεκρός θά ζῆς πέρ' ἀπ' τόν τάφο.
ΟΡΕΣΤΗΣ Ἄκου κι εἶναι γιά σένα αὐτά τά μοιρολόγια.
Σύ 'σαι πού θά σωθῆς, τά λόγια αὐτά ἄν τιμήσης,
ἀφοῦ εἶναι τά παιδιά πού σώζουν τ' ὄνομά του
ἑνός νεκροῦ, καί σάν φελλοί κρατοῦν τό δίχτυ
κι ἀπ' τό βυθό τό κλώστινο πλεμάτι σώζουν.[19]

Στή σκηνή αὐτή, ἡ τήρηση τοῦ τελετουργικοῦ, ἡ δράση πού διεξάγεται ἐν ὀνόματι τῆς Δικαιοσύνης, ἡ παρουσία μαρτύρων, ἡ πίστη στόν νεκρό, τοποθετοῦν τή συμπεριφορά τῶν ἡρώων σέ θρησκευτικό ἐπίπεδο. Ἡ ἐπιθυμία ὅμως νά ἀνταποδοθεῖ τό χτύπημα, ἡ ἐπίκληση τῶν δαιμόνων τοῦ κάτω κόσμου, ἡ παράθεση τῶν λόγων τῆς ἐκδίκησης, οἱ λεπτομέρειες τῆς προσβολῆς τοῦ πτώματος, ἡ βοήθεια πού ζητεῖται, ὁ ἐπιτακτικός τόνος τῶν ἐκδικητῶν, ἡ θέληση νά ξεπλυθεῖ

μιά προσωπική προσβολή, ἀποκαλύπτουν συνάφεια ἀνάμεσα τή συμπεριφορά τῶν δύο ἀδελφιῶν καί τίς πράξεις νεκρομαντείας καί μαγείας πού ἀναφέρουν οἱ καταδεσμικές πινακίδες.

Τό ταξίδι τοῦ γιατροῦ Θεσσαλοῦ στήν Αἴγυπτο

Ἕνα κείμενο τοῦ 1ου μ.Χ. αἰώνα δείχνει καθαρά ὅτι οἱ ἄνθρωποι ζητοῦσαν τή συμβουλή τῶν νεκρῶν, μέ τόν ἴδιο τρόπο πού ρωτοῦσαν καί τούς θεούς. Πρόκειται γιά τήν ἱστορία τοῦ Θεσσαλοῦ, γιατροῦ ἀπό τίς Τράλλεις, πού γιά νά μυηθεῖ στήν ἀστρολογία καί στή βοτανική[20] ἀπευθύνθηκε σέ ἕναν αἰγύπτο ἱερέα τῆς Διοπόλεως (Θῆβες). Ὁ ἱερέας τοῦ πρότεινε νά συζητήσει, μέ δική του ἐπιλογή, εἴτε μέ τό φάντασμα ἑνός νεκροῦ εἴτε μέ ἕναν θεό. Ὁ Θεσσαλός προτίμησε νά μιλήσει στόν Ἀσκληπιό, ἀλλά θά μποροῦσε νά ἔχει διαλέξει ὁποιονδήποτε νεκρό. Καί στή μιά καί στήν ἄλλη περίπτωση, θά τοῦ χρειαζόταν ἕνας καθοδηγητής γιά τήν πραγματοποίηση τῶν ἀναγκαίων καθαρμῶν καί τήν ἀπαγγελία τῶν κατάλληλων ἐπικλήσεων, γιά τήν ἐπιλογή τῆς προσφορότερης ὥρας καί τήν ὀργάνωση τῆς μαγικῆς τελετῆς πού θά ὑλοποιοῦσε τό ὅραμα. Τό κείμενο μᾶς πληροφορεῖ, λοιπόν, πῶς ἐνεργοῦσαν σ' αὐτές τίς περιπτώσεις:

«Ὁ Θεσσαλός πρός τόν Καίσαρα Αὔγουστο, χαῖρε! Πολλοί ἄνθρωποι, Καίσαρα Αὔγουστε, προσπάθησαν μέχρι σήμερα νά ἀποκαλύψουν τά μυστικά πραγμάτων θαυμαστῶν, ἀλλά κανείς τους δέν τά κατάφερε μέχρι τέλους, γιατί τό πνεῦμα τους συσκοτίστηκε. Κατά τά φαινόμενα, λοιπόν, εἶμαι ὁ μόνος πού μπόρεσε νά συγγράψει πραγματεία γιά τά θαύματα, ἀπό τότε πού ὑπάρχουν ἄνθρωποι. Πράγματι, μολονότι καταπιάστηκα μέ ἔργο πού ξεπερνᾶ τίς ἀνθρώπινες δυνάμεις, κατόρθωσα νά τό ὁλοκληρώσω, ὕστερα ἀπό πολλές, στ' ἀλήθεια, δοκιμασίες καί κινδύνους.

»Ἀφοῦ μελέτησα, στήν Ἀσία, τήν ἐπιστήμη τῆς γραμματικῆς, καί ξεπέρασα σέ σοφία ἀκόμη καί τούς Ἀσιάτες, σκέφτηκα νά ἐκμεταλλευτῶ, γιά λίγον καιρό, τίς γνώσεις μου. Πῆρα, λοιπόν, μαζί μου ἕνα σοβαρό χρηματικό ποσό καί μπάρκαρα γιά τήν Ἀλεξάνδρεια, τήν πόλη πού ὅλοι ὀνειρεύονται νά ἐπισκεφτοῦν. Στήν πόλη αὐτή συναναστράφηκα τούς πιό φημισμένους φιλόλογους, καί ὅλοι τούς ἐπαίνεσαν τή φιλομάθεια καί τήν ἀντίληψή μου.

»Ἔδειξα μάλιστα ἰδιαίτερη ἐπιμέλεια στά μαθήματα τῶν διαλεκτικῶν γιατρῶν, γιατί καιγόμουν ἀπό ἀπίστευτο πάθος γι' αὐτή τήν ἐπιστήμη. Προχώρησα λοιπόν πολύ στήν ἰατρική καί, ὅταν πλησίαζε ὁ καιρός νά ἐπιστρέψω στήν πατρίδα μου, ἄρχισα νά διαβάζω τά πάντα στίς βιβλιοθῆκες, γιά νά ἀποκτήσω ὅσο γινόταν περισσότερες γνώσεις. Ἀνακάλυψα λοιπόν ἕνα βιβλίο τοῦ Νεχεπσώ, πού δίδασκε εἴκοσι τέσσερις τρόπους φροντίδας ὅλου τοῦ σώματος καί καταπολέμησης κάθε ἀρρώστιας, μέ βότανα καί πετράδια, ἀνάλογα μέ τό ζώδιο. Ταράχτηκα μέ τή θαυμαστή μεγαλοσύνη τοῦ ἐγχειρήματος. Ὅλα ὅμως ἦταν σκέτος καπνός καί κομπορρημοσύνη. Γιατί μάταια προσπάθησα νά παρασκευάσω τό ἡλιακό χάπι καί τίς ἄλλες συνταγές πού συνιστοῦσε ὁ συγγραφέας. Ὅποια ἀρρώστια κι ἄν προσπάθησα νά γιατρέψω, ἀπέτυχα. Αὐτή ἡ ἀποτυχία μοῦ φάνηκε σκληρότερη κι ἀπό θάνατο καί μ' ἔτρωγε τό μαράζι. Γιατί εἶχα πιστέψει τόσο στά ὅσα ἔγραφε τό βιβλίο, ὥστε εἶχα γράψει στούς γονεῖς μου ὅτι θά δοκίμαζα τίς θαυματουργές του συνταγές καί θά ἐπέστρεφα, ἀμέσως μετά, στήν πατρίδα.

»Στήν Ἀλεξάνδρεια δέν μποροῦσα νά μείνω ἄλλο, γιατί οἱ συνάδελφοι μου εἶχαν ἀρχίσει νά μέ κοροϊδεύουν. Εἶναι ἡ μοίρα τῆς μεγαλοσύνης νά προκαλεῖ φθόνο. Ἀλλά οὔτε καί στήν πατρίδα μου τολμοῦσα νά ἐπιστρέψω, μιά κι ἔνιωθα πώς δέν μποροῦσα νά ἀνταποκριθῶ στίς ὑποσχέσεις πού εἶχα δώσει. Ἄρχισα λοιπόν νά διατρέχω ὅλη τήν Αἴγυπτο, σπρωγμένος ἀπ' αὐτό τόν καημό πού μοῦ εἶχε πληγώσει τήν καρδιά, προσπαθώντας νά δικαιώσω τίς παράτολμες προσδοκίες μου καί ἀποφασισμένος, σέ περίπτωση ἀποτυχίας, νά δώσω τέλος στή ζωή μου, μέ αὐτοκτονία. Καθώς ὅμως κάτι μοῦ ἔλεγε, μέσα μου, ὅτι οἱ θεοί θά μέ βοηθοῦσαν, ὕψωνα τά χέρια μου πρός τούς οὐρανούς καί τούς ἱκέτευα νά μοῦ στείλουν σέ ὅραμα, ὄνειρο ἤ θεόπνευστη ἔμπνευση, κάποια χάρη πού θά μοῦ ἐπέτρεπε νά ἐπιστρέψω περήφανος καί χαρούμενος στήν Ἀλεξάνδρεια καί στήν πατρίδα μου.

»Ἔφθασα ἔτσι, καί ἐγκαταστάθηκα, στή Διόπολη (τίς Θῆβες), τήν πιό παλιά, δηλαδή, πρωτεύουσα τῆς Αἰγύπτου, πού διαθέτει πλῆθος ναούς. Στήν πόλη αὐτή γνώρισα πολλούς μορφωμένους ἱερεῖς καί σοφούς κάθε εἰδικότητας. Ὁ καιρός περνοῦσε, συνδεόμουν περισσότερο μέ τούς ἱερεῖς, καί μιά μέρα τούς ρώτησα ἄν ἡ μαγεία ἐξακολουθοῦσε νά ζῆ. Οἱ περισσότεροι, ὅπως διαπίστωσα, ἀγανάκτησαν μέ τίς ἀφελεῖς ἐλπίδες μου. Ἕνας, ὡστόσο, πού ἐκτιμοῦσα ἰδιαίτερα λόγῳ τῆς σοβα-

ρότητας τοῦ χαρακτήρα του καί τῆς μεγάλης του ἡλικίας, δέν μέ ἀπογοήτευσε. Καί μοῦ ἐξομολογήθηκε πώς μποροῦσε, χρησιμοποιώντας μιά λεκάνη γεμάτη νερό, νά προκαλέσει ὁράματα. Τόν προσκάλεσα τότε νά κάνουμε μιά βόλτα στούς πιό ἥσυχους δρόμους τῆς πόλης, χωρίς νά τοῦ ἀποκαλύψω τί ἀκριβῶς γύρευα. Φθάσαμε σέ ἕνα ἐρημικό, γειτονικό δάσος, κι ἐκεῖ, ἔπεσα ξαφνικά μπρούμυτα, πάνω στό χῶμα καί, μέ δάκρυα στά μάτια, τοῦ ἀγκάλιασα τά πόδια. Τά ἔχασε κυριολεκτικά μέ τήν ἀναπάντεχη αὐτή κίνησή μου, καί μέ ρώτησε τί μοῦ συνέβαινε. Τοῦ ἀπάντησα πώς ἡ ζωή μου ἦταν στά χέρια του, πώς ἔπρεπε ὁπωσδήποτε νά συμβουλευτῶ κάποιον θεό, καί, πώς ἄν δέν τά κατάφερνα, ἤμουν ἕτοιμος νά δώσω τέλος στή ζωή μου. Τότε ἐκεῖνος μέ σήκωσε, μέ παρηγόρησε μέ τά πιό φιλικά λόγια, μοῦ ὑποσχέθηκε μέ θέρμη ὅτι θά ἀνταποκρινόταν στό αἴτημά μου καί μοῦ συνέστησε νηστεία τριῶν ἡμερῶν. Ἐγώ, μέ τήν καρδιά νά λιώνει ἀπό εὐγνωμοσύνη, τοῦ φιλοῦσα τά χέρια καί τόν εὐχαριστοῦσα, κλαίγοντας σάν μωρό παιδί. Γιατί ἔτσι τό θέλησε ἡ φύση, νά κλαῖμε πιό πολύ μέ τήν ἀνέλπιστη χαρά, παρά μέ τή λύπη. Ἀρχίσαμε τή νηστεία μόλις βγήκαμε ἀπό τό δάσος, κι οἱ τρεῖς αὐτές μέρες μοῦ φάνηκαν χρόνια.

»Τήν τρίτη μέρα, ξεκίνησα χαράματα, νά πάω νά τόν χαιρετήσω. Ἐκεῖνος εἶχε ἤδη ἑτοιμάσει ἕνα πεντακάθαρο δωμάτιο μέ ὅλα τά χρειαζούμενα γιά τήν ἐπικοινωνία μέ τόν θεό. Ἐγώ, ἀπό τή μεριά μου, χωρίς νά τοῦ πῶ τίποτε, εἶχα προνοήσει νά κρατῶ μαζί μου χαρτί καί μελάνι, γιά νά μπορέσω νά κρατήσω σημειώσεις, ἄν χρειαζόταν. Ὁ ἱερέας μέ ρώτησε τότε, ἄν ἤθελα νά συνομιλήσω μέ τό φάντασμα νεκροῦ ἤ μέ θεό. "Μέ τόν Ἀσκληπιό", τοῦ ἀπάντησα, προσθέτοντας πώς ἡ εὐεργεσία του θά ὁλοκληρωνόταν, ἄν μέ ἄφηνε νά συνομιλήσω μόνος μου μέ τόν θεό. Μοῦ τό ὑποσχέθηκε, δυσανασχετώντας (ὁ μορφασμός του ἦταν εὔγλωττος), ἀλλά, τέλος πάντων, μοῦ τό ὑποσχέθηκε. Μέ ἐγκατέστησε στό δωμάτιο, μέ ἔβαλε νά καθίσω ἀπέναντι ἀπό τό θρόνο πού προοριζόταν γιά τόν θεό, κάλεσε τόν Ἀσκληπιό μέ κάτι μυστηριώδη μισόλογα, καί βγῆκε, κλειδώνοντας τήν πόρτα πίσω του. Καθόμουν λοιπόν, ἐξουθενωμένος σωματικά καί ψυχικά μπροστά στό μεγαλειῶδες θέαμα (γιατί δέν ὑπάρχουν ἀνθρώπινα λόγια, ἱκανά νά περιγράψουν τά χαρακτηριστικά ἐκείνου τοῦ προσώπου ἤ τή λαμπρότητα τῶν στολιδιῶν του), ὅταν ὁ θεός ὕψωσε τό δεξί του χέρι καί μέ χαιρέτησε, λέγοντας: "Ὦ, μακάριε Θεσσαλέ, ἕνας θεός σέ τιμᾶ σήμερα, καί σέ λίγο, ὅταν κι οἱ ἄνθρωποι θά πληροφορηθοῦν τό κα-

τόρθωμά σου, θά σέ τιμοῦν κι ἐκεῖνοι σάν θεό! Ρώτησέ με, λοιπόν, ὅ,τι θέλεις, καί θά σοῦ ἀπαντήσω εὐχαρίστως". Ἐγώ, εἶχα τόσο θαμπωθεῖ ἀπό τήν ὀμορφιά τοῦ θεοῦ, πού δύσκολα μποροῦσα νά ἀρθρώσω λέξη. Τόν ρώτησα, ὡστόσο, γιά ποιό λόγο εἶχα ἀποτύχει μέ τίς συνταγές τοῦ Νεχεπσώ. Κι ἐκεῖνος μοῦ ἀποκρίθηκε: "Ο βασιλιάς Νεχεπσώ ἦταν ἀσφαλῶς ἄνθρωπος ἔξυπνος καί μέ μεγάλες μαγικές ἱκανότητες. Ὅμως, ποτέ κανείς θεός δέν τοῦ ἀποκάλυψε τά μυστικά πού ἐσύ θέλεις νά μάθεις. Εὐφυέστατος ὅπως ἦταν, εἶχε ἀντιληφθεῖ τίς σχέσεις πού συνδέουν τά βοτάνια καί τά πετράδια μέ τά ἄστρα, ἀλλά δέν ἔμαθε ποτέ ποιές ὧρες καί ποῦ πρέπει νά μαζεύονται τά βότανα. Ἡ ἀνάπτυξη ὅμως, ὅπως κι ὁ μαρασμός, ὅλων τῶν ἐποχιακῶν καρπῶν ἐξαρτῶνται ἀπό τίς ἀστρικές ἐπιδράσεις. Καί τό θεῖο πνεῦμα, ἄλλωστε, πού ἔχει τήν ἱκανότητα νά διαχέεται μέσα σέ κάθε οὐσία, συγκεντρώνεται ἐπίσης ἄφθονο στούς τόπους ἐκείνους πού δέχονται τίς ἀστρικές ἐπιδράσεις, κατά τήν κοσμική περιστροφή τοῦ σύμπαντος"».

Τό κείμενο αὐτό δείχνει καθαρά σέ τί βαθμό οἱ τομεῖς τῆς μαγείας, τῆς θρησκείας, τῆς ἰατρικῆς, τῆς μαντικῆς, τῆς ἐνοραματικῆς θέασης, τῆς φαρμακευτικῆς καί τῆς ἀστρολογίας, ἀλληλοεπηρέαζαν καί ἀλληλοκάλυπταν ὁ ἕνας τόν ἄλλο. Μᾶς δείχνει ἐπίσης πόσο διέφερε ἡ κοινωνία τῆς Ἀλεξάνδρειας ἀπό τήν κοινωνία τῆς ἐπαρχίας. Στήν πρωτεύουσα μετροῦσε ἡ ἐπιτυχία τῆς ἰατρικῆς θεραπείας, στήν ἐπαρχία τό προβάδισμα εἶχαν οἱ ἀπόκρυφες γνώσεις πού μόνον οἱ ἱερεῖς καί οἱ μυημένοι κατεῖχαν καί μποροῦσαν νά ἀξιοποιήσουν. Ὁπωσδήποτε, ὅμως, τό κύρος τῆς Αἰγύπτου, πού γνώριζε τόσο τά μυστικά τῶν θεῶν ὅσο καί τίς συνταγές τῶν ἀνθρώπων, εἶναι ἀναμφισβήτητο. Ἄν ὁ Θεσσαλός εἶχε κάνει ἄλλη ἐπιλογή, ἡ ἐπίκληση θά ἀπευθυνόταν σέ ἕναν νεκρό, πού θά ἐπέστρεφε στή γῆ γιά νά τόν βοηθήσει. Μιά κάποια χιουμοριστική διάθεση χαρίζει στό κείμενο ἕνα χαμόγελο χαρακτηριστικά αἰγυπτιακό, στό σημεῖο ὅπου περιγράφονται οἱ ἀποτυχίες τοῦ γιατροῦ, ὅπως κι ἐκεῖ ὅπου ὁ Θεσσαλός περιγράφει τή δυσφορία τοῦ ἱερέα πού ἀσφαλῶς ἐπιθυμοῦσε νά παρακολουθήσει, καί αὐτός, τή συνομιλία μέ τόν θεό. Ἄς σημειώσουμε ἀκόμη ὅτι ὁ Ἀσκληπιός, χωρίς νά ἀμφισβητεῖ τή σοφία τοῦ Νεχεπσώ, ὑπογραμμίζει τά κενά της, μέ τήν ἀνωτερότητα πού συνεπάγεται ἡ θεϊκή του ἰδιότητα, χωρίς ὡστόσο νά προσβάλλει τό πρόσωπο τοῦ βασιλιᾶ.

Ἡ κάθοδος στόν Ἅδη τοῦ Μενίππου, κατά τόν Λουκιανό

Στό ἔργο τοῦ Λουκιανοῦ (125-195 μ.Χ. περίπου), *Μένιππος ἤ Νεκυομαντεία*, ξαναβρίσκουμε ἕνα ἐγχείρημα ἀνάλογο μέ ἐκεῖνο τοῦ Θεσσαλοῦ. Τό ἔργο ἀποτελεῖ παρωδία τῆς *Νέκυιας* τῆς *Ὀδυσσείας* καί ἔχει ἥρωα τόν Μένιππο, πού ἀφηγεῖται στόν φίλο του Φιλωνίδη, τίς περιπέτειες τοῦ ταξιδιοῦ του στόν Ἅδη. Ἀηδιασμένος ἀπό τά ἤθη τῆς πατρίδας του, ὁ Μένιππος ἀναζήτησε πρῶτα τή σοφία στά μαθήματα τῶν φιλοσόφων, ἀλλά ἀπογοητεύτηκε μέ τίς ἀντιφάσεις τους καί ἀποφάσισε νά ζητήσει συμβουλή ἀπό τούς νεκρούς. Ξεκίνησε λοιπόν γιά τή Βαβυλώνα, πρός ἀναζήτηση ἑνός χαλδαίου μάγου, πού θά μποροῦσε νά τόν καθοδηγήσει. Μέ δυό λόγια, ὅπως ἀκριβῶς ὁ Θεσσαλός πῆγε στήν Ἀλεξάνδρεια καί κατόπιν στίς Θῆβες, καί ὁ Μένιππος ἔφθασε σέ μιά πόλη, διάσημη γιά τούς μάγους της. Ὅπως ὁ Θεσσαλός, ὑποβλήθηκε καί αὐτός στήν ἀπαραίτητη, γιά τήν πραγματοποίηση τοῦ ταξιδιοῦ, μύηση. Ἰδού, ὅμως, ἡ διήγησή του:[21]

«Ὅταν λοιπόν εἶδα καί αὐτήν μου τήν ἐλπίδα νά διαψευσθῆ, ἔτι μᾶλλον ἐλυπούμην, ἀλλ' ἐπροσπαθοῦσα νά παρηγορήσω τόν ἑαυτόν μου μέ τήν σκέψιν ὅτι καί ἄλλοι πολλοί, μεταξύ τῶν ὁποίων καί σοφοί καί λίαν φημιζόμενοι διά τήν σύνεσίν των, δέν ἐγνώριζαν τήν ἀλήθειαν. Ἐνῶ δέ κάποτε ἀγρυπνοῦσα μέ τοιαύτας σκέψεις, ἀπεφάσισα νά ὑπάγω εἰς τήν Βαβυλώνα καί νά παρακαλέσω κανέναν ἐκ τῶν μάγων μαθητῶν καί διαδόχων τοῦ Ζωροάστρου, περί τῶν ὁποίων εἶχα ἀκούσει νά λέγεται ὅτι μέ ἐπωδάς καί διαφόρους μαγείας δύνανται νά ἀνοίξουν τάς πύλας τοῦ Ἅδου, νά κατεβάζουν ὅποιον θέλουν καί νά τόν ἀνεβάζουν πάλιν ὀπίσω. Ὡς καλλίτερον λοιπόν ἔκρινα νά κατεβῶ μέ τήν βοήθειαν κανενός ἐξ αὐτῶν καί νά ὑπάγω πρός τόν Βοιωτόν Τειρεσίαν διά νά μάθω παρ' αὐτοῦ, ἀφοῦ ἦτο μάντις καί σοφός, ποία εἶναι ἡ καλλιτέρα ζωή, τήν ὁποίαν πρέπει νά προτιμήση ὁ φρόνιμος ἄνθρωπος. Καί ἀμέσως ἀνεπήδησα καί ἔτρεξα μέ σπουδήν καί κατ' εὐθεῖαν εἰς τήν Βαβυλώνα. Ἅμα δέ ἔφθασα ἐκεῖ, εὑρῆκα ἕναν ἐκ τῶν Χαλδαίων, σοφόν καί θαυμαστόν κατά τήν τέχνην, ὁ ὁποῖος εἶχε λευκήν τήν κόμην καί γενειάδα σεβασμίαν, ὠνομάζετο δέ Μιθροβαρζάνης. Τόν παρεκάλεσα καί τόν καθικέτευσα καί μετά δυσκολίας τόν ἔπεισα νά μέ ὁδηγήση εἰς τόν Ἅδην μέ οἱανδήποτε ἀμοιβήν ἤθελε. Ὁ μάγος μέ παρέλαβε καί κατ' ἀρχάς μέν ἐπί εἴκοσι ἐννέα ἡμέρας, ἀρχίσας ἀπό

τήν νέαν σελήνη, μέ ἔλουε. Κατά τήν αὐγήν μέ ὡδήγει εἰς τόν Εὐφράτην, ὅταν δέ ἀνέτελλεν ὁ ἥλιος μοῦ ἀπήγγελλε λόγια τά ὁποῖα μοῦ ἦσαν ἀκατάληπτα. Ὅπως οἱ ἀμαθεῖς κήρυκες τῶν ἀγώνων, ἔλεγε τούς λόγους του βιαστικούς καί ἀκατανόητους. Ἠδύνατό τις ὅμως νά μαντεύση ὅτι κάποιους θεούς ἐπεκαλεῖτο. Μετά τήν ἐπωδήν αὐτήν καί ἀφοῦ μοῦ ἔπτυε τρεῖς φοράς κατά πρόσωπον, ἐπέστρεφα χωρίς νά ἀτενίζω κανέναν ἐκ τῶν συναντομένων. Ὡς τροφήν μοῦ ἔδιδεν ἀκροβλάσταρα τῆς δρυός, ὡς ποτόν δέ γάλα καί ὑδρομέλι καί νερόν τοῦ ποταμοῦ Χοάσπου. Ἐκοιμώμουν δέ ἔξω ἐπάνω εἰς τά χόρτα. Ἀφοῦ δέ ἐνόμισεν ἀρκετήν αὐτήν τήν προπαρασκευήν, μέ ὡδήγησε περί τό μεσονύκτιον εἰς τόν Τίγρητα ποταμόν, ὅπου μέ ἔπλυνε, μέ ἐσπόγγισε, μέ ἐξήγνισε, ὅπως ἐξαγνίζουν τούς νεκρούς, μέ δαδιά καί σκυλοκρόμμυδον[22] καί ἄλλα διάφορα. Ἀφοῦ δέ ἐψιθύρισε τήν ἐπωδήν ἐκείνην μέ ἐμάγευσε ὅλον καί διέγραψε κύκλους γύρω μου διά νά μή μέ κακοποιήσουν τά φαντάσματα, μέ ὡδήγησε πάλιν εἰς τό σπήτι του, ἀλλά μέ ὑποχρέωσε νά ὀπισθοβατῶ. Κατά τό ὑπόλοιπον δέ τῆς νυκτός ἐκάμαμεν τάς ἑτοιμασίας μας διά τό ταξίδι. Ὁ μέν Μιθροβαρζάνης ἐφόρεσε μιά μαγικήν στολήν κατά πολύ ὁμοιάζουσαν μέ τό μηδικόν ἔνδυμα, ἔπειτα δέ ἔφερε καί μ' ἐστόλισε μ' αὐτόν τόν πῖλον καί τήν λεοντῆν καί μοῦ ἔδωκε νά κρατῶ τήν λύραν, μοῦ παρήγγειλε δέ ἐάν μ' ἐρωτήσουν πῶς ὀνομάζομαι νά μήν λέγω Μένιππος, ἀλλ' Ἡρακλῆς ἤ Ὀδυσσεύς ἤ Ὀρφεύς.

»ΦΙΛΩΝΙΔΗΣ Γιατί αὐτό, Μένιππε; Διότι οὔτε τῶν ὀνομάτων, οὔτε τῆς ἐνδυμασίας τήν σημασίαν ἐννοῶ.

»ΜΕΝΙΠΠΟΣ Καί ὅμως τό πράγμα εἶναι φανερόν καί ὄχι δύσκολον νά ἐννοηθῆ. Ἐπειδή ἐκεῖνοι ἄλλοτε κατέβηκαν ζωντανοί εἰς τόν Ἅδην, ἐσκέπτετο ὅτι ἄν μέ ἐξομοίωνε πρός αὐτούς, εὐκόλως θά διεφεύγαμεν τήν προσοχήν τοῦ Αἰακοῦ καί ἀνεμποδίστως θά εἰσηρχόμεθα, χάρις εἰς τήν μεταμφίεσιν ἐκείνην τήν θεατρικήν εἰς τήν ὁποίαν ὁ Αἰακός εἶναι συνηθισμένος. Ἤρχισεν ἤδη νά φέγγη καί κατεβήκαμεν εἰς τόν ποταμόν διά νά ἀναχωρήσωμεν. Εἶχε δέ ἑτοιμασθῆ κατά παραγγελίαν του πλοῖον καί σφάγια διά θυσίαν καί ὑδρομέλι καί ἄλλα χρήσιμα διά τήν τελετήν. Ἐπιβιβάσαντες δέ ὅλα αὐτά τά ἐφόδια εἰσήλθαμεν καί ἡμεῖς καί "...φεύγομεν θλιβόμενοι καὶ χύνοντες χονδρὰ δάκρυα" (*Ὀδύσσεια* λ, 5).

»Ἐπί τινα καιρόν τό πλοῖον μας ἠκολούθει τό ρεῦμα τοῦ ποταμοῦ. Ἔπειτα δέ εἰσήλθαμεν εἰς τό ἕλος καί τήν λίμνην, ὅπου ὁ Εὐφράτης

χύνεται. Ἀφοῦ δέ ἐπεράσαμεν καί τήν λίμνην ἐφθάσαμεν εἰς μέρος ἔρημον, δασῶδες καί σκιερόν, ὅπου ἀπεβιβάσθημεν. Ὁ Μιθροβαρζάνης προηγεῖτο. Ἐσκάψαμεν δέ λάκκον, ἐσφάξαμε τά πρόβατα καί ἐκάμαμεν σπονδάς χύνοντες γύρω εἰς τόν λάκκον τό αἷμα. Ὁ δέ μάγος ἐν τῷ μεταξύ τούτῳ κρατῶν δάδα ἀναμμένην, ὄχι πλέον μέ σιγανήν φωνήν, ἀλλά μέ ὅλην του τήν δύναμιν ἐφώναζε καί ἐπικαλεῖτο ὅλους τούς καταχθονίους θεούς καί τάς Ποινάς καί τάς Ἐρινύας "καὶ τὴν νυκτίαν Ἑκάτην καὶ τὴν φοβεράν Περσεφόνην" (*Ὀδύσσεια* λ, 47) ἀναμιγνύων συγχρόνως βαρβαρικάς τινας, ἀκαταλήπτους καί πολυσυλλάβους λέξεις. Εὐθύς δέ ὅλος ὁ τόπος ἐσείσθη καί ὑπό τῆς μαγικῆς ἐπωδῆς ἐσχίσθη τό ἔδαφος καί ἠκούετο μακρυνόν τό γαύγισμα τοῦ Κερβέρου. Καί ἡ στιγμή ἦτο πολύ φοβερά καί τρομακτική, "ἐφοβήθη δὲ εἰς τὸν Ἅδην ὁ βασιλεὺς τῶν νεκρῶν Πλούτων" (*Ἰλιάδα* Υ, 61)».

Ἄς σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι στήν *Ὀδύσσεια*, στούς *Πέρσες* καί στίς *Χοηφόρους* τοῦ Αἰσχύλου, ἡ τελετή τῆς νεκρομαντείας ἔχει σκοπό νά φέρει ἀπό τόν Ἅδη τόν νεκρό πού καλεῖται νά ἐμφανιστεῖ, ἐνῶ ἐδῶ στόχος εἶναι ἡ κάθοδος ζωντανῶν στόν κάτω κόσμο. Ἡ πρόθεση ὅμως εἶναι πάντοτε ἡ ἴδια: οἱ ζωντανοί θέλουν νά συμβουλευτοῦν τούς νεκρούς. Στήν ἀφήγηση τοῦ Λουκιανοῦ, ὅπως καί στήν ἱστορία τοῦ Θεσσαλοῦ, κάποιος μεσολαβητής ὀργανώνει τό ταξίδι τοῦ μαθητευόμενου φιλοσόφου. Ἐντυπωσιάζει, ὅμως, στίς προετοιμασίες τοῦ μάγου, ἡ υἱοθέτηση πρακτικῶν οἱ ὁποῖες ἐκ φύσεως συνδέονται μέ τή μαγεία: ἐξαγνισμός μέ τό νερό τοῦ Εὐφράτη, ἀπαγγελία προσευχῆς πρός τόν Ἥλιο, μέ τή γρήγορη καί κοφτή ἐκφορά τῶν μάγων, ἐπίκληση τῶν συνηθισμένων δαιμόνων, τριπλό ἀποτροπαϊκό φτύσιμο ἐκείνου πού ἑτοιμάζεται γιά τό μακάβριο ταξίδι. Καί, ἐν συνεχείᾳ, ἄλλες τελετές, μέσα στή νύχτα πάντοτε, σάν τίς μαγικές: νέος ἐξαγνισμός μέ νερό καί δάδες, χρησιμοποίηση βοτάνων, ἐπωδές, προσπάθειες ἀπομάκρυνσης τῶν φαντασμάτων (γύροι γύρω ἀπό τόν νεαρό, ἐπιστροφή στό σπίτι «πισοπατώντας»). Τό πένθιμο τοπίο θυμίζει τήν ὁμηρική περιγραφή, ὅπως τό σκάψιμο τοῦ λάκκου καί τό σφάξιμο τῶν προβάτων θυμίζουν τίς θυσίες πού ἔκανε ὁ Ὀδυσσέας γιά νά ζωντανέψει τούς νεκρούς. Ἀλλά καί οἱ ἐπωδές τοῦ μάγου, πού προφέρει φράσεις ἀκατάληπτες καί λέξεις βαρβαρικές, κρατώντας ἀναμμένη δάδα, ἀκολουθοῦν τούς νόμους τῆς μαγείας, θυμίζοντας, λόγου χάρη, τή συμπεριφορά τῆς Σιμαίθας τοῦ Θεοκρίτου. Ἡ Σιμαίθα, ἄλλωστε, χρη-

σιμοποιεῖ μεθόδους ἀσσυριακές, ἐνῶ στό κείμενο τοῦ Λουκιανοῦ, ἱερουργεῖ ἕνας βαβυλώνιος μάγος, μαθητής τοῦ Ζωροάστρη.

Στή συνέχεια τοῦ κειμένου, ὁ Λουκιανός, ἀκολουθώντας τό παράδειγμα τοῦ Ὁμήρου καί τοῦ Πλάτωνα, προχωρεῖ στήν περιγραφή τοῦ Ἅδη:

«Διότι ἐφαίνοντο ἤδη τά περισσότερα μέρη τοῦ Ἅδου, ἡ λίμνη καί ὁ Πυριφλεγέθων καί τοῦ Πλούτωνος τά ἀνάκτορα. Καταβάντες δέ διά τοῦ χάσματος εὑρήκαμεν τόν Ραδάμανθυν ἡμιθανῆ ἐκ τοῦ τρόμου. Ὁ δέ Κέρβερος ὐλάκτησεν ὀλίγον καί ἐκινήθη διά νά ὁρμήση ἐναντίον μας, ἀλλ' ἐγώ ἔσπευσα καί ἔκρουσα τήν λύραν καί ἀμέσως ἡ μουσική τόν ἐγοήτευσε καί τόν κατεπράυνε. Ὅταν ἐφθάσαμεν εἰς τήν λίμνην, παρ' ὀλίγον νά μή δυνηθῶμεν νά περάσωμεν, διότι τό πλοιάριον ἦτο ἤδη γεμάτον καί ἀνεδίδετο ἐξ αὐτοῦ θρῆνος, καθότι οἱ ἐπιβᾶται του ἦσαν ὅλοι τραυματίαι καί εἶχον ἄλλος μέν τόν πόδα, ἄλλος δέ τήν κεφαλήν καί ἄλλος ἄλλο μέλος τοῦ σώματος πληγωμένον. Φαίνεται ὅτι ἤρχοντο ἀπό κάποιον πόλεμον. Ἀλλ' ὁ καλός Χάρων ἅμα εἶδε τήν λεοντῆν, νομίσας ὅτι εἶμαι ὁ Ἡρακλῆς, μέ ἐδέχθη εἰς τό πλοῖον καί εὐχαρίστως μ' ἐπέρασεν, ὅταν δέ ἀπεβιβάσθημεν μᾶς ἔδειξε καί τόν δρόμον. Ὅταν εὑρέθημεν εἰς τό σκότος ἐπροπορεύετο ὁ Μιθροβαρζάνης, ἠκολούθουν δέ ἐγώ καί τόν ἐκράτουν ἀπό τό ἔνδυμα ἕως οὗ ἐφθάσαμεν εἰς μέγα λειβάδι κατάφυτον ἀπό ἀσφοδέλους, ὅπου ἐπετοῦσαν γύρω μας μέ θόρυβον αἱ σκιαί τῶν νεκρῶν. Προχωρήσαντες ἐφθάσαμεν μέτ' ὀλίγον εἰς τό δικαστήριον τοῦ Μίνωος, τόν ὁποῖον εὑρήκαμεν νά κάθηται ἐπί θρόνου ὑψηλοῦ, ἑκατέρωθεν δέ αὐτοῦ ἐστέκοντο αἱ Ποιναί, αἱ Ἐρινύες καί οἱ ἐκδικηταί Δαίμονες. Ἐξ ἄλλου μέρους ὡδηγοῦντο εἰς τό Δικαστήριον δεμένοι μέ ἀλυσίδα μακράν κατά σειράν πολυάριθμοι, περί τῶν ὁποίων ἐλέγετο ὅτι εἶναι μοιχοί, πορνοβοσκοί, ἅρπαγες, κόλακες καί συκοφάνται καί ὅλον τό πλῆθος ἐκείνων οἵτινες φέρουν ἀναστατώσεις εἰς τήν ζωήν τῶν ἀνθρώπων. Χωριστά δέ ὡδηγοῦντο οἱ πλούσιοι τοκογλύφοι, ὠχροί, προγάστορες, χωλαίνοντες ἀπό ποδάγραν, δεσμευμένοι ἕκαστος μέ κλοιόν καί κόρακα βάρους δύο ταλάντων.[23] Σταματήσαντες λοιπόν ἡμεῖς ἐβλέπαμεν τά γινόμενα καί ἠκούαμεν τάς ἀπολογίας. Ὡς κατήγοροι δέ παρίσταντο παράδοξοι καί πρωτοφανεῖς ρήτορες.

»ΦΙΛΩΝΙΔΗΣ Δηλαδή ποῖοι ἦσαν αὐτοί; Θέλω νά τό μάθω καί αὐτό.

»ΜΕΝΙΠΠΟΣ Γνωρίζεις τάς σκιάς τάς ὁποίας σχηματίζουν τά σώματα ὅταν τά κτυπᾶ ὁ ἥλιος;

»ΦΙΛΩΝΙΔΗΣ Πῶς ὄχι;

»ΜΕΝΙΠΠΟΣ Αὐταί λοιπόν αἱ σκιαί, ὅταν ἀποθάνωμεν, κατηγοροῦν καί ἀποδεικνύουν ὅσα ἐπράξαμεν εἰς τήν ζωήν καί φαίνονται λίαν ἀξιόπιστοι μάρτυρες, διότι πάντοτε μᾶς παρακολουθοῦν καί οὐδέποτε μᾶς ἀποχωρίζονται. Ὁ δέ Μίνως, ἀφοῦ ἐξήταζεν ἐπιμελῶς ἕνα ἕκαστον, τόν ἀπέπεμπεν εἰς τόν τόπον τῶν ἀσεβῶν διά νά τιμωρηθῇ ἀναλόγως τῶν κακῶν του πράξεων, ἐφαίνετο δέ αὐστηρός πρό πάντων εἰς ἐκείνους οἵτινες ὑπερηφανεύοντο διά πλοῦτον καί ἀξιώματα καί εἶχον περίπου τήν ἀξίωσιν νά προσκυνοῦνται. Ὁ δικαστής τοῦ Ἅδου τούς ἀπηχθάνετο κυρίως διά τήν ἐφήμερον ἀλαζονείαν καί ὑπεροψίαν, διότι ἐλησμόνουν ὅτι καί αὐτοί ἦσαν θνητοί, θνητά δέ καί τά καλά τά ὁποῖα εἶχον λάβει παρά τῆς τύχης. Αὐτοί δέ, ἀφοῦ ἀπέβαλαν ὅλα τά λαμπρά ἐκεῖνα ἐφόδια, ἐννοῶ τά πλούτη καί τήν εὐγένειαν καί τά ἀξιώματα, παρίσταντο γυμνοί καί κάτω νεύοντες καί ἐφαίνοντο ὡς νά ὠνειρεύοντο τήν εὐτυχίαν τήν ὁποίαν ἀφῆκαν εἰς τήν ζωήν. Ἐγώ δέ βλέπων ταῦτα, ἠσθανόμην μεγάλην χαράν καί ἄν ἀνεγνώριζα κανέναν, ἐπλησίαζα καί χαμηλοφώνως τοῦ ὑπενθύμιζα τί ἦτο εἰς τήν ζωή καί πόσον ἐφούσκωνε τότε ὅταν ἀπό πρωίας ἀνέμεναν πολλοί εἰς τά πρόθυρα τῆς κατοικίας του καί ἐπερίμεναν τήν ἐμφάνισίν του, ἐνῶ οἱ ὑπηρέται του τούς ἀπεδίωκαν καί ἔκλειαν πρό αὐτῶν τήν θύραν. Αὐτός δέ, ἄν κατεδέχετο ἐπί τέλους νά ἐμφανισθῇ ἐπ' ὀλίγον, καταστόλιστος καί χρυσοκόσμητος, ἐνόμιζεν ὅτι θά ἔδιδε τήν εὐδαιμονίαν καί τήν μακαριότητα εἰς ἐκείνους εἰς τούς ὁποίους θά ἀπηύθυνε χαιρετισμόν καί θά προσέφερε τό στῆθος ἤ τήν δεξιάν του πρός ἀσπασμόν. Καί ἐκεῖνοι ἐλυποῦντο ἀκούοντες αὐτά.

»Ἀλλ' ὁ Μίνως ἐδίκασε καί μίαν ὑπόθεσιν κατά χάριν. Ὁ Διονύσιος ὁ Σικελιώτης κατηγορήθη διά πολλά καί ἀνόσια ὑπό τοῦ Δίωνος, τά ὁποῖα ἐμαρτύρησεν ἡ σκιά, καί θά παρεδίδετο εἰς τήν Χίμαιραν, ὅτε ὁ Ἀρίστιππος ὁ Κυρηναῖος, ὁ ὁποῖος πολύ τιμᾶται καί ἔχει μεγάλην ἐπιρροήν εἰς τόν Ἅδην, προσῆλθε καί τόν ἔσωσε ἀπό τήν καταδίκην, διότι ἐβεβαίωσεν ὅτι πολλούς ἐκ τῶν πεπαιδευμένων ἐβοήθησε καί ὑπεστήριξε διά χρημάτων.

»Ἀναχωρήσαντες ἔπειτα ἀπό τό δικαστήριον, ἐπήγαμεν εἰς τό κολαστήριον. Ἐκεῖ, φίλε μου, δέν δύνασαι νά φαντασθῇς πόσον λυπηρά πράγματα ἠκούσαμεν καί εἴδαμεν. Ἠκούοντο συγχρόνως κτύποι ραβδισμῶν καί κραυγαί τῶν ψηνομένων εἰς τήν φωτιάν, καί ἐλειτούργουν παντοῖα βασανιστήρια, στρέβλαι καί κύφωνες καί τροχοί, καί ἡ

Χίμαιρα σπάραζε σάρκας, ὁ δέ Κέρβερος κατεβρόχθιζε. Ἐκολάζοντο δέ συγχρόνως βασιλεῖς, δοῦλοι, σατρᾶπαι, πτωχοί καί πλούσιοι καί ὅλοι κλαίοντες μετενόουν δι' ὅσα κακά εἶχαν πράξει. Ἀνεγνωρίσαμεν μεταξύ αὐτῶν καί μερικούς ἐκ τῶν πρό ὀλίγου καιροῦ ἀποθανόντων. Αὐτοί δέ ἔκρυπτον τό πρόσωπον αὐτῶν αἰσχυνόμενοι καί ὅσοι μᾶς προσέβλεπον εἶχον εἰς τό βλέμμα πολύ τό δουλοπρεπές καί κολακευτικόν, αὐτοί οἵτινες ὑπῆρξαν τόσον ἀγέρωχοι καί ὑπερόπται εἰς τήν ζωήν. Ἀλλ' εἰς τούς πτωχούς ἡ τιμωρία ἦτο ἐπιεικεστέρα, διότι εἶχε καί διακοπάς ἀναπαύσεως.

»Ἀλλ' εἶδα καί τούς περιφήμους κολασμένους, τόν Ἰξίωνα καί τόν Σίσυφον, τόν Φρύγα Τάνταλον βασανιζόμενον ὑπό τῆς δίψης καί τόν ἐκ τῆς Γῆς γεννηθέντα Τιτυόν. Θεέ μου, πόσος ἦτο! Κατεῖχεν χῶρον ὁλοκλήρου ἀγροῦ.

»Ἀφοῦ εἴδαμεν καί αὐτούς, εἰσήλθαμεν εἰς τήν Ἀχερουσίαν πεδιάδα, ὅπου εὑρήκαμεν τούς ἡμιθέους καί τάς ἡρωίδας καί τό ἄλλο πλῆθος τῶν νεκρῶν, οἱ ὁποῖοι διέμεναν κατά ἔθνη καί φυλάς, καί οἱ μέν ἦσαν παλαιοί καί μουχλιασμένοι καί, ὡς λέγει ὁ Ὅμηρος, ἀποσυντεθειμένοι, οἱ δέ νεοφερμένοι καί στερεώτεροι, μάλιστα δέ ὅσοι ἐξ αὐτῶν ἦσαν Αἰγύπτιοι καί βαλσαμωμένοι. Δέν ἦτο ὅμως εὔκολον νά γνωρίση κανείς κανέναν μεταξύ αὐτῶν, διότι ὅλοι γίνονται ἐντελῶς ὅμοιοι πρός ἀλλήλους, ἅμα γυμνωθοῦν τά ὀστᾶ. Ἀλλά δι' ἐπιμόνου παρατηρήσεως καί μετά δυσκολίας ἀνεγνωρίζαμεν μερικούς. Ἦσαν δέ ξαπλωμένοι οἱ μέν ἐπί τῶν δέ, μαυρισμένοι καί ἄσχημοι καί μή διατηροῦντες τίποτε ἀπό τά κάλλη τῆς ζωῆς. Καί ἐνῷ ἔβλεπα τόσους σκελετούς συσσωρευμένους καί ὅλους ὁμοίους, οἱ ὁποῖοι εἶχον τό βλέμμα κενόν καί φοβερόν καί ἐδείκνυον τούς ὀδόντας χωρίς χείλη, ἐσκεπτόμην μέ ἀπορίαν πῶς εἶναι δυνατόν νά διακρίνω τόν Θερσίτην ἀπό τόν ὡραῖον Νιρέα ἤ τόν ἐπαίτην Ἶρον ἀπό τόν βασιλέα τῶν Φαιάκων ἤ τόν μάγειρον Πυρρίαν ἀπό τόν Ἀγαμέμνονα. Διότι δέν διετήρουν κανέν ἀπό τά παλαιά γνωρίσματα, ἀλλ' ἦσαν ὅμοια τά κόκκαλα, ἀγνώριστα καί χωρίς κανέν διακριτικόν σημεῖον, καί κανείς δέν ἠδύνατο νά τά διακρίνη.

»Ἐνῶ δέ παρετήρουν αὐτά, ἡ ζωή τῶν ἀνθρώπων μοῦ ἐφαίνετο ὅτι ὁμοιάζει μέ μακράν πομπήν, τῆς ὁποίας τά καθέκαστα διατάσσει καί τακτοποιεῖ ἡ τύχη, ἐνδύουσα μέ διαφόρων εἰδῶν καί χρωμάτων ἐνδύματα τούς πομπευτάς. Καί ἄλλον μέν κατά προτίμησιν ἐνδύει ὡς βασιλέα καί θέτει ἐπί τῆς κεφαλῆς του τιάραν, τόν περιβάλλει μέ

δορυφόρους καί στέφει τήν κεφαλήν του μέ τό διάδημα, εἰς ἄλλον δέ δίδει σχῆμα διόλου, ἄλλον κάνει ὡραῖον καί ἄλλον ἄσχημον καί γελοῖον, διότι πρέπει τό θέαμα νά ἔχη ποικιλίαν. Συμβαίνει δέ πολλάκις εἰς τό μέσον τῆς πομπῆς νά μεταβάλλη τά σχήματα μερικῶν καί νά μήν τούς ἀφήνη νά ἔχουν μέχρι τέλους τήν τάξιν εἰς τήν ὁποίαν ἐτάχθησαν, ἀλλά μεταμφιέσασα τόν Κροῖσον λ.χ. τόν ἠνάγκασε νά φορέση ἔνδυμα δούλου καί αἰχμαλώτου, εἰς δέ τόν Μαιάνδριον, ὁ ὁποῖος πρίν εὑρίσκετο μεταξύ τῶν δούλων, ἐφόρεσε τήν ἡγεμονικήν στολήν τοῦ Πολυκράτους καί ἐπί τινα καιρόν τόν ἀφῆκε νά ἐπιδεικνύεται ὡς τύραννος. Ἔπειτα, ὅταν περάση ὁ καιρός τῆς πομπῆς, ἀμέσως ἕκαστος ἀποβάλλει τό πομπευτικόν ἔνδυμα καί τό σχῆμα, γίνεται ὅπως ἦτο πρίν καί οὐδόλως διαφέρει τῶν ἄλλων. Τινές δέ ἐξ ἀγνοίας, ὅταν ἡ τύχη ἔρχεται καί ἀπαιτῆ τόν στολισμόν τόν ὁποῖον ἔδωκε εἰς αὐτούς διά τήν προσωρινήν πομπήν, λυποῦνται καί ἀγανακτοῦν, ὡς νά στεροῦνται πραγμάτων τά ὁποῖα δέν ἐδόθησαν εἰς αὐτούς προσωρινῶς καί διά νά τά ἀποδώσουν, ἀλλ' ἦσαν ἰδικά των. Θά εἶδες πολλάκις, ὑποθέτω, τούς τραγικούς ἐκείνους ἠθοποιούς, οἱ ὁποῖοι κατά τήν ἀνάγκην τῶν δραμάτων ἄλλοτε μέν γίνονται Κρέοντες, ἄλλοτε δέ Πρίαμοι καί Ἀγαμέμνονες, συμβαίνει δέ ὁ ἴδιος ὁ ὁποῖος πρό ὀλίγου παρουσιάσθη μέ πολλήν σοβαρότητα ὡς Κέκροψ ἤ Ἐρεχθεύς νά ἐμφανισθῆ μετ' ὀλίγον ὑπηρέτης, διότι ἔτσι τό θέλει ὁ ποιητής, καί ὅταν τελειώση τό δρᾶμα, ἕκαστος ἐξ αὐτῶν ἀποβάλλει τό χρυσοποίκιλτον ἐκεῖνον ἔνδυμα καί τήν προσωπίδα καί κατεβαίνων ἀπό τούς κοθόρνους του, γίνεται πάλιν πτωχός καί ταπεινός καί δέν εἶναι πλέον Ἀγαμέμνων τοῦ Ἀτρέως, οὔτε Κρέων τοῦ Μενοικέως, ἀλλά Πῶλος Χαρικλέους Σουνιεύς ἤ Σάτυρος Θεογείτονος Μαραθώνιος. Τοιαῦτα μοῦ ἐφάνησαν καί τά τότε πράγματα τῶν ἀνθρώπων».[24]

Ὁ Μένιππος μαθαίνει ἀκόμη ὅτι οἱ μεγαλοπρεπεῖς τάφοι δέν χρησιμεύουν σέ τίποτε, ἀφοῦ τελικά οἱ νεκροί ρίχνονται σέ θέσεις, πανομοιότυπες, πού ἐπιλέγει ὁ Αἰακός γιά τόν καθένα. Παρακολουθεῖ ἐπίσης μιά συνέλευση τῶν νεκρῶν πού ἐγκρίνει ψήφισμα ἐναντίον τῶν πλουσίων πού ἀδίκησαν φτωχούς. Οἱ ψυχές τους καταδικάζονται νά ἐπιστρέφουν στή ζωή στό σῶμα γαϊδάρων, ἐπί εἴκοσι πέντε μυριάδες χρόνια, βαρυφορτωμένοι πάντα γάιδαροι. Καί, τέλος, ἀκούει ἀπό τό ἴδιο τό στόμα τοῦ Τειρεσία, τό μάθημα σοφίας πού ἀποζητοῦσε: «Νά ἀπολαύσης τό παρόν, νά περάσης δέ τό μεγαλύτερον μέρος τῆς ζωῆς σου μέ εὐθυμίαν καί εἰς τίποτε νά μήν ἀποδίδης σπουδαιότητα».[25]

Ὕστερα, ὁ Μένιππος ξανανεβαίνει στό φῶς, μέσα ἀπό τό ἱερό τοῦ Τροφωνίου, καί βρίσκεται στή Λειβαδιά τῆς Βοιωτίας.

Ὁ Ἡλιόδωρος καί ἡ μάγισσα πού κακοποιοῦσε τούς νεκρούς

Στό μυθιστόρημα *Θεαγένης καί Χαρίκλεια*, πού ἔγραψε ὁ Ἡλιόδωρος, τόν 3ο κατά πάσα πιθανότητα αἰώνα μ.Χ., παρουσιάζεται μιά γριά ἀπό τή Βήσσα τῆς Αἰγύπτου, πού δέν ἀναζητᾶ κάποιο ἀπόφθεγμα σοφίας, ἀλλά συγκεκριμένες πληροφορίες γιά τήν τύχη τοῦ δευτερότοκου γιοῦ της. Ἕνα μεγάλο μέρος τῆς ὑπόθεσης τοῦ ἔργου ἐκτυλίσσεται στήν Αἴγυπτο, πού προσφέρει τό μυθιστορηματικό πλαίσιο καί πού ὁ συγγραφέας φαίνεται νά γνωρίζει καλά. Ἡ ἱστορία ἀρχίζει μέ τήν περιγραφή τοῦ ἡρακλεωτικοῦ στομίου τοῦ Νείλου[26] καί τῆς στρωμένης ἀπό πτώματα παραλίας του, μετά τή λεηλασία ἑνός πλοίου ἀπό συμμορία «βουκόλων» ληστῶν, πού κατοικοῦν σέ ἐκείνη τήν περιοχή τοῦ Δέλτα καί ἐπιτίθενται σέ ταξιδιῶτες καί ἐμπόρους.[27] Οἱ ληστές ἀνακαλύπτουν στήν ἀκρογιαλιά τό σῶμα ἑνός ὡραίου νέου, πού ὀνομάζεται Θεαγένης, καθώς καί μιά πανέμορφη κοπέλα, πού ὁ ἀρχηγός τους τήν ἐρωτεύεται ἀμέσως. Ἡ νεαρή κοπέλα, ἡ Χαρίκλεια, εἶναι κόρη τοῦ βασιλιᾶ τῆς Αἰθιοπίας, καί ἔχει μεγαλώσει στήν Ἑλλάδα, ὅπου ἀγάπησε ἕνα λαμπρό παλικάρι ἀπό τή Θεσσαλία, τόν νεαρό πού κείτεται λιπόθυμος στήν ἄμμο. Οἱ δύο νέοι ἦρθαν στήν Αἴγυπτο, ἀγνοί καί ἀμόλυντοι, ὑπακούοντας σέ ἕνα χρησμό, γιά νά ζήσουν κάθε εἴδους περιπέτειες. Ὁ Θεαγένης, πού κείτεται μισοπεθαμένος, θά διατρέξει θανάσιμους κινδύνους, ἰδίως ὅταν θά τόν ἐρωτευτεῖ ἡ βασίλισσα τῆς Αἰγύπτου. Ἡ Χαρίκλεια θά σωθεῖ τήν τελευταία στιγμή ἀπό ἀπόπειρες ἀπαγωγῆς, δηλητηρίασης, μέχρι καί καύσης της στήν πυρά. Εὐτυχῶς, ὁ βασιλιάς τῆς Αἰθιοπίας θά ρθεῖ νά πολιορκήσει τή Συήνη καί θά πάρει μαζί του τό ζευγάρι, στή Μερόη, τήν πρωτεύουσα τοῦ κράτους του. Κι ἐκεῖ, κατά τή διάρκεια μιᾶς βαρβαρικῆς γιορτῆς, οἱ γονεῖς τῆς Χαρίκλειας θά ἀναγνωρίσουν, ἐπιτέλους, τήν κόρη τους.

Ἕνα ἐπεισόδιο τοῦ ἕκτου βιβλίου, παρουσιάζει τή Χαρίκλεια, συνοδευόμενη ἀπό τόν αἰγύπτιο ἱερέα Καλάσιρι, νά ἀνακατεύονται μέ τό πλῆθος, μεταμφιεσμένοι σέ ζητιάνους, γιά νά παρακολουθήσουν τά ἀνόσια ἔργα μιᾶς γριᾶς πού πρόκειται, τήν ἑπομένη, νά τούς ὁδηγήσει

σ' ἕνα γειτονικό χωριό. Ἡ γριά κάνει πράγματα πού θά τῆς κοστίσουν ἀκριβά. Ἰδού, τί μᾶς λέει ὁ Ἡλιόδωρος:[28]

«Τό φεγγάρι, πού μόλις εἶχε ἀνατείλει, ἔλουζε τή γῆ μέ ζωηρό φῶς. Ἦταν τρεῖς μέρες μετά τήν πανσέληνο. Ὁ Καλάσιρις, ἐξουθενωμένος ἀπό τά χρόνια καί τήν κούραση τοῦ ταξιδιοῦ, ἀποκοιμήθηκε. Καί ἡ Χαρίκλεια, ἄγρυπνη ἀπό τίς ἔγνοιες, παρακολούθησε τότε μιά διαβολική σκηνή, ἀρκετά συνηθισμένη στήν Αἴγυπτο. Ἡ γριά μάνα, πιστεύοντας ὅτι κανείς δέν θά τήν ἔβλεπε καί δέν θά τήν ἐνοχλοῦσε, ἄρχισε νά σκάβει μιά τρύπα στό χῶμα. Δεξιά καί ἀριστερά της, ἄναψε δυό φωτιές, καί ἀνάμεσά τους τοποθέτησε τό σῶμα τοῦ γιοῦ της. Πῆρε ὕστερα, ἀπό ἕναν τρίποδα, δίπλα, τρεῖς πήλινους κρατῆρες καί τούς ἄδειασε μέσα στήν τρύπα. Ὁ πρῶτος περιεῖχε μέλι, ὁ δεύτερος γάλα, ὁ τρίτος κρασί. Πῆρε ὕστερα ἕνα γλύκισμα ἀπό ἀλεύρι, πού εἶχε τή μορφή ἀνθρώπου, τό στεφάνωσε μέ δάφνη καί μάραθο, καί τό ἔριξε κι αὐτό στήν τρύπα. Ἔπιασε, τέλος, ἕνα σπαθί, καί μέ δαιμονισμένες κινήσεις ἄρχισε νά ἐπικαλεῖται, σέ μιά παράξενη, βάρβαρη γλώσα, τή Σελήνη. Χάραξε μέ τό σπαθί τό μπράτσο της, βούτηξε στό αἷμα ἕνα κλαδί δάφνης καί ράντισε τή φωτιά. Ἔκανε κι ἄλλα, ἀλλόκοτα πράγματα, κι ὕστερα ἔσκυψε πάνω στό πτῶμα τοῦ γιοῦ της καί τοῦ ψιθύρισε στό αὐτί, ποιός ξέρει τί εἴδους ἐπωδές. Τό γεγονός εἶναι ὅτι ὁ νεκρός ξαναζωντάνεψε καί σηκώθηκε ὄρθιος.

»Ἡ Χαρίκλεια, πού παρακολουθοῦσε, ἀπό ὥρα, φοβισμένη, τό θέαμα, ἀνατρίχιασε ἀπό φρίκη μπροστά στό θαῦμα. Τρομοκρατημένη, ξύπνησε τόν Καλάσιρι γιά νά δεῖ καί αὐτός τά ὅσα συνέβαιναν. Τυλιγμένοι, καί οἱ δυό, στό σκοτάδι, ἦταν ἀθέατοι. Μποροῦσαν ὅμως, στή λάμψη τῆς φωτιᾶς, νά διακρίνουν καθαρά τή σκηνή καί, καθώς ἦταν πολύ κοντά, μποροῦσαν ἐπίσης νά καταλάβουν τά λόγια τῆς γριᾶς, πού μέ καθαρή, δυνατή φωνή τώρα, ρωτοῦσε τό πτῶμα. Τό ρωτοῦσε ἄν ὁ ἀδελφός του, ὁ ἄλλος της γιός, θά ἐπέστρεφε στό σπίτι σῶος. Ὁ νεκρός δέν μίλησε, ἔκανε ὅμως ἕνα νεῦμα πού ἔμοιαζε καταφατικό, κι ὕστερα, ξαφνικά, σωριάστηκε μπρούμυτα στό χῶμα. Ἡ γριά τόν ξαναγύρισε σέ ὕπτια θέση, καί, ἐπιμένοντας νά πάρει καθαρή ἀπάντηση, ξανάρχισε νά τόν παιδεύει, μέ τά ἴδια μέσα πού εἶχε χρησιμοποιήσει καί πρίν, πότε ἐπαναλαμβάνοντας τίς ἐπωδές καί πότε ἀνεμίζοντας τό σπαθί πάνω ἀπό τή φωτιά ἤ τό λάκκο. Τόν ξαναζωντάνεψε ἔτσι, δεύτερη φορά, καί τόν ὑποχρέωσε νά τῆς ἀπαντήσει, ὄχι μέ διφορούμενα νεύματα, ἀλλά μέ λόγια ξεκάθαρα.

»Ὅση ὥρα δούλευε ἡ γριά, ἡ Χαρίκλεια παρακαλοῦσε τόν Καλάσιρι νά πλησιάσουν γιά νά ρωτήσουν καί αὐτοί τί εἶχε ἀπογίνει ὁ Θεαγένης. Ὁ Καλάσιρις ἀρνήθηκε, λέγοντας πώς ἡ σκηνή ἦταν ἀνόσια καί πώς ἄν οἱ περιστάσεις τόν εἶχαν ὑποχρεώσει νά τήν παρακολουθήσει, ἡ ἰδιότητα τοῦ προφήτη δέν τοῦ ἐπέτρεπε οὔτε νά συμμετάσχει, οὔτε νά παρευρεθεῖ σέ μάγια. Οἱ προφῆτες ἀσκοῦν τή μαντική μέ τελετουργικές θυσίες καί κανονικές δεήσεις καί δέν σέρνονται, ὅπως οἱ ἱερόσυλοι, στό χῶμα καί πάνω σέ πτώματα, γιά νά ἐπιδοθοῦν σέ νεκρομαντεῖες, ὅπως ἔκανε αὐτή ἡ γριά.

»Ὁ ἱερέας μιλοῦσε ἀκόμη, ὅταν τό πτῶμα, μέ ὑπόκωφη καί βραχνή φωνή, πού ἔμοιαζε νά βγαίνει ἀπό τά βάθη σπηλιᾶς, πρόφερε τά ἑξῆς λόγια: "Σέ λυπήθηκα, μέχρι τώρα, μάννα, μολονότι μέ τήν ἱερόσυλη τέχνη σου βιάζεις τήν ἀνθρώπινη φύση, προσβάλλεις τούς ἱερούς νόμους τῶν Μοιρῶν καί προσπαθεῖς νά ἀνατρέψεις ὅσα πρέπει νά μένουν ἄγγιχτα. Τά ἀνέχτηκα ὅλα αὐτά, γιατί ἀκόμη καί οἱ νεκροί ἐξακολουθοῦν νά σέβονται τούς γονεῖς τους. Ἀλλά ἐσύ μέ ὑποχρεώνεις νά πάψω νά σέ σέβομαι. Δέν ἀρκεῖσαι πιά, ὅπως στήν ἀρχή, σέ ἀνόσιες πρακτικές. Τό διαβολικό θράσος σου ξεπερνάει τώρα κάθε ὅριο. Δέν σοῦ φθάνει πού, μέ τά μάγια σου, σηκώθηκα καί σοῦ ἔνευσα, θέλεις νά ὑποχρεώσεις ἕναν νεκρό νά μιλήσει. Ἀντί νά γνοιαστεῖς νά μέ θάψεις, γιά νά μπορέσω νά συναντήσω τίς ἄλλες νεκρές ψυχές, δέν σκέφτεσαι παρά πῶς θά μέ χρησιμοποιήσεις. Μάθε λοιπόν αὐτά πού δίσταζα νά σοῦ ἀποκαλύψω. Ὁ γιός σου δέν θά ἐπιστρέψει σῶος, ἀλλά οὔτε κι ἐσύ θά γλιτώσεις τόν βίαιο θάνατο. Πέρασες ὅλη τή ζωή σου, κάνοντας μάγια. Ἡ μοίρα ἐπιφυλάσσει σέ ὅλους τούς ὁμοίους σου τόν ἄγριο θάνατο πού κι ἐσύ θά γνωρίσεις σύντομα. Ἐσύ πού, ἀντί νά ἀποζητᾶς τή μοναξιά γιά νά ἐπιδοθεῖς σέ φριχτά μυστήρια πού ἀπαιτοῦν σιωπή καί σκοτάδι, τολμᾶς νά ἀποκαλύπτεις δημοσίως, μπροστά σέ τέτοιους μάρτυρες, τά μυστικά τοῦ θανάτου. Ὁ ἕνας, εὐτυχῶς, φαίνεται νά εἶναι προφήτης, ἡ ζημιά λοιπόν δέν εἶναι μεγάλη, ἀφοῦ θά πρέπει νά εἶναι ἀρκετά σοφός γιά νά κρατήσει τό στόμα του κλειστό. Ἄλλωστε, τόν προστατεύουν οἱ οὐρανοί. Οἱ δυό γιοί του ἑτοιμάζονται νά ριχτοῦν σέ θανάσιμη πάλη καί νά συναντηθοῦν σέ μονομαχία. Ἄν βιαστεῖ, θά καταφέρει, μέ τήν παρουσία του καί μόνο, νά τούς ἐμποδίσει. Τό ζήτημα ὅμως εἶναι αὐτή ἡ κοπέλα πού τά εἶδε καί τά ἄκουσε ὅλα. Καημένη μικρή, βασανισμένη ἀπό τόν ἔρωτα, πού περιπλανᾶται ὅλον τόν κόσμο, ἀναζητώντας τόν ἀγαπημένο της! Ὕστερα

ὅμως ἀπό χίλια βάσανα καί χίλιους κινδύνους, καί ἀφοῦ καταλήξει στά πέρατα τῆς γῆς, θά ζήσει, μαζί του, τήν εὐτυχισμένη ζωή μιᾶς βασίλισσας". Αὐτά εἶπε, καί ξανασωριάστηκε στό χῶμα.

»Ἡ γριά κατάλαβε πώς οἱ μάρτυρες ἦταν ξένοι. Κι ἔτσι ὅπως ἦταν, ὅρμησε σάν λυσσασμένη μέ τό σπαθί της, καί ἔψαχνε νά τούς βρεῖ, νομίζοντας πώς τήν κατασκόπευαν κρυμμένοι κάπου ἀνάμεσα στά πτώματα. Τήν εἶχαν ἐμποδίσει, ὕπουλα, νά πετύχει στά μάγια της, καί γύρευε νά τούς σκοτώσει. Ἔτρεχε, ἀλλοπαρμένη καί ξέφρενη, ἀνάμεσα στούς σκοτωμένους, χωρίς νά προσέχει, ὥσπου μιά σπασμένη λόγχη τῆς καρφώθηκε στήν κοιλιά. Σωριάστηκε ἀμέσως νεκρή καί πραγματοποιήθηκε ἔτσι, χωρίς τήν παραμικρή καθυστέρηση, ἡ προφητεία τοῦ γιοῦ της ὅτι τήν περίμενε δίκαιη τιμωρία».

Ἡ εἰκόνα τῆς Αἰγύπτου πού μᾶς δίνει ὁ Ἡλιόδωρος στό μυθιστόρημά του ἀναφέρεται στά τελευταῖα χρόνια τῆς περσικῆς κυριαρχίας. Οἱ ἀνυπότακτες συμμορίες πού δροῦν στό Δέλτα μᾶς φέρνουν στήν ἐποχή τῆς «ἀνακατάληψης», στήν περίοδο δηλαδή μετά τή νίκη τοῦ 342 π.Χ., ὅταν ὁ εἰσβολέας δέν ἤλεγχε πιά τή χώρα ὅπως πρίν καί εἶχε ἀρχίσει νά κλονίζεται. Ἄν τό ἔργο χρονολογεῖται στό δεύτερο τρίτο τοῦ 3ου μ.Χ., ὅπως πιστεύει ὁ P. Grimal,[29] ὁ συγγραφέας, τοποθετώντας τή δράση του στά τέλη τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα, κάνει μιά γενναία προσπάθεια ἱστορικῆς ἀναδρομῆς. Γιατί, ὁ κόσμος τῶν ληστῶν καί τῶν πειρατῶν πού περιγράφει, συμφωνεῖ μέ τίς πληροφορίες πού διαθέτουμε γιά τήν ἀνασφάλεια πού ἐπικράτησε στήν Αἴγυπτο ἐκείνη τή συγκεκριμένη ἱστορική ἐποχή.

Ἰδιαίτερο ὅμως ἐνδιαφέρον γιά τήν ἱστορία τῆς μαγείας παρουσιάζει κυρίως ὁ μυστικός, παράνομος χαρακτήρας αὐτῆς τῆς σκηνῆς νεκρομαντείας. Ἐντοπίζουμε λοιπόν κι ἐδῶ ἕνα ἀπό τά χαρακτηριστικά γνωρίσματα τῆς ἑλληνικῆς μαγείας. Ἡ γριά νομίζει, στήν ἀρχή, πώς δρᾶ μόνη. Ψιθυρίζει στό αὐτί τοῦ νεκροῦ γιοῦ της. Δέν ξεθαρρεύει νά μιλήσει μεγαλόφωνα, παρά ὅταν εἶναι σίγουρη πώς δέν τήν παρακολουθεῖ κανείς... Ὅπως ὅλες οἱ μάγισσες, ἐπιδιώκει γρήγορα ἀποτελέσματα. Κακοποιεῖ τό πτῶμα, ὅπως οἱ μάγισσες τῶν καταδεσμικῶν πινακίδων, πού ἀποπαίρνουν τούς νεκρούς, ἤ καί τούς θεούς ἀκόμη. Ὅταν διαπιστώνει πώς τήν παρακολουθοῦν, ὁρμάει μέ ὑψωμένο τό σπαθί. Ἡ σκηνή τῆς μαγείας παρουσιάζει λοιπόν ὅλα τά γνωστά χαρακτηριστικά: ἐκτυλίσσεται τή νύχτα, φευγαλέα, βίαια καί ἀνυπόμονα.

Ἡ μαγική τελετουργία ἀκολουθεῖ πιστά τό τυπικό τῆς ἑλληνικῆς νεκρομαντείας. Ἡ μάγισσα ἀπό τή Βήσσα ἀνάβει δυό φωτιές καί τοποθετεῖ ἀνάμεσά τους τό πτῶμα τοῦ γιοῦ της. Σκάβει, ὅπως ὁ Ὀδυσσέας, ἕνα λάκκο γιά τίς γνωστές χοές μέ μέλι, γάλα καί κρασί. Ἀντικαθιστᾶ τή μελόπιτα μέ τό γάλα, καί προσφέρει ἕνα ἀνθρωπόμορφο γλύκισμα ἀπό ἀλεύρι, στεφανωμένο μέ δάφνη καί μάραθο, ὅπως ἔκαναν στίς ἀνθρωποθυσίες. Οἱ λεπτομέρειες, ἄλλωστε, μποροῦν νά ποικίλλουν. Ἡ Ἄτοσσα, στούς *Πέρσες*, προσφέρει γάλα, νερό, κρασί, λάδι καί λουλούδια. Τό ἀνθρωπόμορφο γλύκισμα ὑποκαθιστᾶ τή θυσία, ἀφοῦ ἡ τέταρτη σπονδή πρέπει νά εἶναι αἷμα: τό σταρένιο ὁμοίωμα ὑποκαθιστᾶ τό θύμα καί ἡ μάγισσα προσφέρει αἷμα, πληγώνοντας τό ἴδιο της τό μπράτσο. Οἱ ἐπικλήσεις τῆς Σελήνης περιλαμβάνουν ἀκατάληπτες λέξεις καί οἱ ἐπαναλαμβανόμενες ἐπωδές ἀντιστοιχοῦν στό περιεχόμενο τῶν κειμένων μαγείας.

Στό δεύτερο μέρος τῆς τελετῆς, ἡ μάγισσα γυρίζει τό πτῶμα καί τό ξαπλώνει σέ ὕπτια θέση. Ὅπως φαίνεται, τό ἀπειλεῖ μέ τό σπαθί της. Τό «παιδεύει» μέ τίς ἐπωδές της. Ἀνυπομονεῖ, καί τό πτῶμα τήν κατηγορεῖ γιά τή βιαιότητά της. Τήν κατηγορεῖ ὅτι τό ἀντιμετωπίζει σάν ἐργαλεῖο καί παραμελεῖ τίς νεκρικές φροντίδες πού τοῦ ὀφείλει. Τά λόγια τοῦ νεκροῦ ἀποδεικνύουν περίτρανα τήν ἀνυποληψία πού περιβάλλει αὐτές τίς πρακτικές: τό πτῶμα περιφρονεῖ κυριολεκτικά τή μάγισσα. Ἀλλά οὔτε καί ὁ σοφός Καλάσιρις δέχεται νά πλησιάσει, γιατί τό θέαμα εἶναι ἀνόσιο καί ἡ ἰδιότητα του, ὡς προφήτη τῆς Ἴσιδας, τοῦ ἀπαγορεύει νά συμμετάσχει σέ αὐτή τήν ἱερόσυλη νεκρομαντεία. Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι αὐτή ἡ ἀπόρριψη ἐξηγεῖ τή λακωνικότητα τῶν ἑλληνικῶν κειμένων στό θέμα τῆς μαγείας, ἐξηγεῖ τή συμπεριφορά ἐκείνων πού ἐναπόθεταν, κρυφά –γιατί ντρέπονταν– τίς μαγικές πινακίδες στούς τάφους.

Ἡ ἱστορία πού μᾶς διηγεῖται ὁ Ἡλιόδωρος ἐπιτρέπει ἐπίσης νά ἐκτιμηθεῖ ἡ ἀπόσταση πού χώριζε τή μαγεία ἀπό τή θρησκεία. Ἡ μετάβαση στόν τάφο μέ σκοπό τήν προσευχή καί τήν κατάνυξη, ὅπως καί ἡ ἐπίκληση τοῦ νεκροῦ, ὕστερα ἀπό συγκεκριμένο τελετουργικό, γιά νά βοηθήσει ἤ νά συμβουλεύσει τούς ζωντανούς, ἡ συμπεριφορά δηλαδή τῆς Ἄτοσσας καί τῆς Ἠλέκτρας, εἶναι θεμιτή. Ἡ μάγισσα τῆς Βήσσας ὅμως κάνει πολύ περισσότερα, καί μάλιστα μέ σπουδή. Παραμελεῖ τίς φροντίδες πού ὀφείλει στόν νεκρό, «προσβάλλει τούς ἱερούς νόμους τῶν Μοιρῶν καί προσπαθεῖ νά ἀνατρέψει ὅσα πρέπει νά

μένουν ἄγγιχτα», ὅπως τῆς λέει τό πτῶμα. Στήν ἀνυπομονησία της νά μάθει ποιά εἶναι ἡ τύχη τοῦ δεύτερου γιοῦ της, ἀλλά καί ἡ δική της, ἡ γριά Αἰγυπτία «βιάζει τήν ἀνθρώπινη φύση» καί περιφρονεῖ τούς θρησκευτικούς κανόνες γιά τίς ὑποχρεώσεις ἀπέναντι στούς νεκρούς. Γι' αὐτό καί τιμωρεῖται ἐπί τόπου. Τό κείμενο λοιπόν τοῦ Ἡλιοδώρου καταδικάζει σαφῶς τίς πρακτικές νεκρομαντείας πού ποδοπατοῦν τόν ὀφειλόμενο στούς νεκρούς σεβασμό.

^ ^ ^ ^

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Τά ξόρκια

^ ^ ^ ^

ΚΕΦΑΛΑΙΟ XI

ΤΑ ΞΟΡΚΙΑ ΤΟΥ ΕΡΩΤΑ

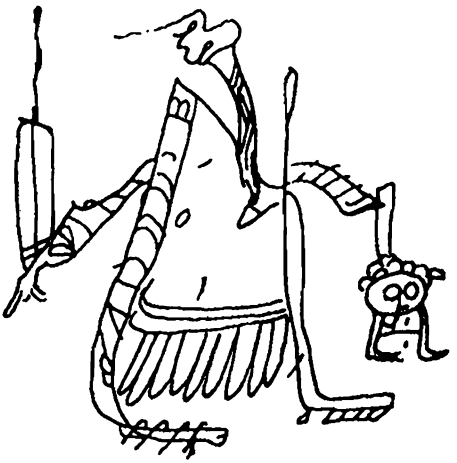

Ἄς ἀφήσουμε τώρα τά λογοτεχνικά κείμενα, καί ἄς ἀσχοληθοῦμε μέ τίς μαγικές ἐπιγραφές. Ἄς ἀφήσουμε, δηλαδή, τόν κόσμο τῆς φαντασίας, καί ἄς μποῦμε στόν κόσμο τῆς πραγματικότητας. Μετά τούς ποιητές, τούς ἱστορικούς, τούς φιλόσοφους, τούς ρήτορες καί τούς μυθιστοριογράφους, θά ἀνακαλύψουμε, τώρα, μιά γλώσσα βιαστική, καί, συχνά, γεμάτη λάθη. Γιά νά μπορέσει κανείς νά ἀποκρυπτογραφήσει τά μηνύματα πού μεταφέρουν οἱ πινακίδες καί τά φυλαχτά, θά πρέπει σχεδόν νά ξεχάσει τήν ἀρχαία ἑλληνική γλώσσα καί τήν τελειότητά της... Καί ἐδῶ ἔχουμε, βεβαίως, γραπτά κείμενα, ἀλλά πάνω σέ ὑλικά τόσο φθαρμένα καί δύσχρηστα, ὥστε εἶναι προτιμότερο νά τά ἀκοῦς παρά νά τά διαβάζεις. Ὅ,τι χάνουν ὅμως σέ ὑφολογική ὀμορφιά, τό κερδίζουν σέ φυσικότητα καί αὐθορμητισμό. Εἶναι φωνές λαχανιασμένες, λόγια βασανισμένα, φράσεις κοφτές καί εὐχές γεμάτες ἄγχος καί ἀγωνία.

Ὁ κλασικός φιλόλογος μπορεῖ νά προτιμάει τά ψηφίσματα πού τιμοῦν τήν ἀρετή τοῦ πολίτη, τίς συνθῆκες πού ὑπέγραφαν μεταξύ τους οἱ πόλεις καί οἱ ὁποῖες βοηθοῦν τόν ἱστορικό νά κατανοήσει καλύτερα τήν Ἀρχαιότητα, τή νομοθεσία γιά τούς ξένους δικαστές, πού ὁροθετεῖ τίς ἐξελίξεις στόν τομέα τοῦ δικαίου, τίς διάφορες με-

γάλες θρησκευτικές ρυθμίσεις, ὅπως τά ψηφίσματα τῆς Κανώπου καί τῆς Μέμφιδας ἤ οἱ κανονισμοί τῶν μεγάλων θρησκευτικῶν κέντρων. Ἄν ὅμως θέλει κανείς νά μπεῖ πραγματικά στή ζωή τοῦ ἀρχαίου Ἕλληνα, νά καταλάβει τά ἐνδιαφέροντα καί τίς ἀντιδράσεις τῶν διαφόρων κοινωνικῶν στρωμάτων τοῦ λαοῦ, δέν πρέπει νά ἀγνοήσει αὐτά τά ἀνεπεξέργαστα στοιχεῖα, τά ὁποῖα ξεπηδοῦν ἀπό σκοτεινές καί συχνά μικρόψυχες συγκρούσεις, πού φέρνουν στό φῶς τά μίση ἤ τίς φιλοδοξίες πού ἀναστάτωναν τήν καθημερινή ζωή τῶν ἀνθρώπων. Βγαίνουμε ἔτσι ἀπό τό χῶρο τῆς λογοτεχνίας καί μπαίνουμε στήν περιοχή τῆς ἀνεπιτήδευτης φύσης. Ἔχουμε ἀπέναντί μας μιάν Ἑλλάδα χωρίς πέπλο καί ἱερό πάθος, ἀλλά ὄχι καί χωρίς δύναμη.

Ὁ ἔρωτας, ἡ αἰώνια ἱστορία, τό κυρίαρχο θέμα αὐτῆς τῆς φιλολογίας, πού ἀρχίζει μέ τίς περιπέτειες τῆς ὡραίας Ἑλένης, ἐμπνέει πολλά κείμενα ἐπιγραφῶν ἤ παπύρων, πού μᾶς ἀποκαλύπτουν ὅλα τά τεχνάσματα τῶν μάγων. Πῶς νά κάνεις κάποιον ἤ κάποια νά σέ ἀγαπήσει; Πῶς νά κατακτήσεις ξανά τόν ἄστατο ἤ τόν ἄπιστο; Πῶς νά ἐμπνεύσεις ἕνα αἴσθημα πού, ἐκ φύσεως, δέν ὑπακούει σέ ἐντολές; Ἐκεῖ πού ὅλοι οἱ κανόνες τῆς ρητορικῆς καί ὅλα τά ἀποφθέγματα τῶν ἠθικολόγων ἀποτυγχάνουν, οἱ μάγοι εἶχαν τό δικό τους λόγο καί πρότειναν τίς δικές τους μεθόδους.

Μαρτυρίες ἀπό τήν Αἴγυπτο

Χάρις στούς παπύρους, ἡ Αἴγυπτος εἶναι μιά ἀπό τίς πηγές αὐτῆς τῆς ἐρωτικῆς μαγείας. Ἀλλά, πρέπει νά τό ἀναγνωρίσουμε, δέν μᾶς προμήθευσε παρά ἐλάχιστες μαγικές πινακίδες. Ἡ συλλογή τοῦ Audollent περιλαμβάνει μία μόνο μολυβένια πινακίδα, ἀπό τήν Ἀλεξάνδρεια.[1] Τό 1976, ἡ Σοφία Καμπίτση παρατηρεῖ[2] ὅτι στίς ὀκτώ πινακίδες πού ἀναφέρει ὁ O. Guéraud,[3] πρέπει νά προστεθοῦν οἱ τρεῖς πού δημοσίευσε ὁ D. Wortman,[4] καθώς καί τοῦ P. Sijpesteijn.[5] Συνολικά δηλαδή, ἀπό τήν Αἴγυπτο, διαθέτουμε δεκατρεῖς μολυβένιες πινακίδες, ὅλες κι ὅλες.

Οἱ ἑλληνικές ὅμως αὐτές ἐπιγραφές ἀπό τήν Αἴγυπτο, ἔστω καί λίγες, χαρακτηρίζονται ἀπό ὑψηλή ποιότητα καί ἀντιπροσωπευτικότητα αὐτοῦ τοῦ ἰδιαίτερου εἴδους κειμένων. Τό κενό καλύπτεται, ἄλλωστε, ἀπό τούς παπύρους. Γιατί, ἀπό ἄποψη μαγικοῦ λεξιλογίου, τά κείμενα

τῶν ἐπιγραφῶν δέν διαφέρουν σέ τίποτε ἀπό τά κείμενα τῶν παπύρων, ἔτσι ὥστε τά δεύτερα νά συμπληρώνουν συχνά τά πρῶτα. Πιό συγκεκριμένα, ἀπό τήν πόλη Χαουάραχ[6] τοῦ Φαγιούμ ἔχουμε δύο κείμενα ἐρωτικῆς μαγείας: τό ἕνα γραμμένο σέ πάπυρο, τό ἄλλο χαραγμένο σέ πινακίδα. Τήν πινακίδα δημοσίευσε ὁ C. C. Edgar,[7] τό κείμενο τοῦ παπύρου ὁ O. Guéraud.[8]

Ὁ πάπυρος ἀποκαταστάθηκε ἐπιδέξια ἀπό τόν O. Guéraud, ὁ ὁποῖος καί παρατήρησε, στά ἄμορφα κομμάτια πού προσπαθοῦσε νά συνδυάσει, τό ἐπίρρημα ταχύ, πού χρησιμοποιεῖται συχνά στά μαγικά κείμενα. Μέ βάση τήν ὁμοιότητα γραφῆς πού παρουσιάζει μέ ἕνα κείμενο τῆς Χαουάραχ, τό ὁποῖο δημοσίευσε ὁ A. S. Hunt τό 1929[9] καί φυλάσσεται στό Ashmolean Museum τῆς Ὀξφόρδης, χρονολογήθηκε στόν 2ο ἤ 3ο αἰώνα μ.Χ. «Ὁ πάπυρος πού δημοσίευσε ὁ Hunt», παρατηρεῖ ὁ O. Guéraud, «ἦταν διπλωμένος καί δεμένος πάνω σέ ἕνα χονδροειδές πήλινο εἰδώλιο. Τόν ἀνακάλυψε ὁ σέρ Flinders Petrie θαμμένο μέσα σέ ἕναν τάφο τοῦ νεκροταφείου τῆς Χαβάρα. Ὁ δικός μας πάπυρος παρουσιάζει ἐπίσης ἴχνη διπλώματος, καί κατά πάσα πιθανότητα θά εἶχε καί αὐτός ταφεῖ, μαζί μέ τό εἰδώλιο τοῦ προσώπου πού εἶχε στόχο τό ξόρκι». Ἐδῶ ἴσως ὀφείλεται ἡ σπανιότητα τῶν αἰγυπτιακῶν μολυβένιων πινακίδων. Σέ χώρα ὅπου ἀφθονοῦσαν τά φύλλα τοῦ παπύρου, εὔχρηστα καί φθηνότερα ἀπό τό μολύβι, ἐπικράτησε τελικά ἡ χρησιμοποίηση τοῦ παπύρου, παρά τή μεγάλη του εὐπάθεια.

Ὁ πάπυρος τῆς Χαουάραχ, τόν ὁποῖον ἀποκατέστησε ὁ Guéraud, καταγράφει ἕνα ξόρκι μέ σαφή στόχο: νά προκαλέσει σέ κάποιον Εὐτυχῆ, γιό τῆς Ζωσίμης, ἔρωτα γιά μιά γυναίκα, τῆς ὁποίας τό ὄνομα, κολοβωμένο, δέν διαβάζεται. Ἡ ἐπίκληση ἐπαναλαμβάνεται τρεῖς φορές. Ἡ πρώτη, δέν γνωρίζουμε σέ ποιόν ἀπευθύνεται. Πιθανῶς στό πνεῦμα τοῦ νεκροῦ (νεκυδαίμων) πού ἦταν θαμμένος στόν τάφο ὅπου εἶχε ἐναποτεθεῖ ὁ πάπυρος. Ἡ δεύτερη, ἀπευθύνεται στόν Ἀβράσαξ. Ἡ τρίτη, στόν Ἀδωνάι. Τό κείμενο εἶναι σύντομο, ἀλλά περιεκτικό. Ἡ ἀρχή του διαβάστηκε ὕστερα ἀπό σύγκριση μέ τήν ἀρχή τοῦ παπύρου τοῦ Ashmolean Museum, τόν ὁποῖο δημοσίευσε ὁ Hunt: «Ὅπως ὁ Τυφώνας εἶναι ἐχθρός τοῦ Ἡλίου, ἔτσι νά καεῖ καί ἡ ψυχή τοῦ Εὐτυχῆ, τοῦ γιοῦ τῆς Ζωσίμης, ἀπό ἔρωτα γιά τήν....., κόρη τῆς...διοῦς. Ὁ Ἀβράσαξ νά κάψει τήν καρδιά καί τήν ψυχή του, τοῦ Εὐτυχῆ, ἀπό ἔρωτα γι' αὐτόν, τόν Εὐτυχῆ (sic), τόν γιό τῆς Ζωσίμης, ἀμέσως, γρήγορα, γρήγορα, αὐτή τή στιγμή, σήμερα κιό-

λας. Ὁ Ἀδωνάι νά κάψει τήν ψυχή τοῦ Εὐτυχῆ, καθώς καί τήν καρδιά του, ἀπό ἔρωτα γιά τήν..., τήν κόρη τῆς..., ἀμέσως, γρήγορα, γρήγορα, αὐτή τή στιγμή, σήμερα κιόλας».

Εἶναι ἴσως παράδοξο τό ὅτι στήν πρώτη ἐπίκληση συγκρίνεται τό μίσος τοῦ Σήθ-Τυφώνα πρός τόν Ὄσιρι-Ἥλιο μέ τόν ἔρωτα πού θά πρέπει νά νιώσει ὁ Εὐτυχής γιά τήν ἄγνωστη γυναίκα. Ὁ μάγος τῆς Χαουάραχ πού βοήθησε τήν ἐρωτευμένη γυναίκα, μέ τήν ἀδέξια, μεγαλόσχημη γραφή του, καί μέ τήν προφανή παραδρομή πού ἔκανε, ἐπαναλαμβάνοντας τό ὄνομα τοῦ Εὐτυχῆ σέ ἐσφαλμένη θέση, δέν θά πρέπει νά ἦταν καί πολύ μορφωμένος. «Κατά πάσα πιθανότητα λοιπόν», ὑποθέτει ὁ O. Guéraud, «θά εἶχε στό μυαλό του μερικές ἕτοιμες, πετυχεμένες, στερεότυπες ἐκφράσεις, καί θά τίς χρησιμοποιοῦσε πάντοτε στά ξόρκια του, χωρίς νά διερωτᾶται ἄν μιά ἔκφραση πού ταιριάζει σέ μάγια μίσους μπορεῖ ἐπίσης νά χρησιμοποιηθεῖ σέ ἐρωτικά ξόρκια». Δέν ἀποκλείεται ὅμως νά πρόκειται γιά ἐπινόηση, καί ὄχι γιά λάθος: «Ὁ μάγος ἐκφράζει τήν ἐξῆς ἰδέα», συμπληρώνει ὁ Guéraud, «κάψτε τον ἀπό ἔρωτα τόσο βίαιο, τόσο παράφορο, τόσο ξέφρενο, τόσο αἰώνιο καί ἀσίγαστο, ὅσο τό μίσος τοῦ Τυφώνα γιά τόν Ἥλιο». Ἡ γυναίκα φαίνεται νά εἶναι φλογερή καί ἀνυπόμονη, ὅπως ἡ Σιμαίθα τοῦ Θεοκρίτου. Τό ξόρκι πρέπει νά δράσει ριζικά καί ἀμέσως: «Ἀμέσως, γρήγορα, γρήγορα, αὐτή τή στιγμή, σήμερα κιόλας». Αὐτή ἡ ἀπαίτηση γιά ἄμεσο ἀποτέλεσμα εἶναι χαρακτηριστική στά μάγια.

Θά μπορούσαμε ἐπίσης νά ὑποθέσουμε ὅτι τό ξόρκι ἐνέχει ἕνα εἶδος ἀπειλῆς. Ὁ O. Guéraud ἐκπλήσσεται πού ὁ Ἀβράσαξ καλεῖται νά κάψει τήν καρδιά τοῦ Εὐτυχῆ ἀπό ἔρωτα γιά... τόν Εὐτυχῆ! Καί σχολιάζει, χαριτολογώντας: «Στά μάγια τῆς Χαβάρα μπορεῖ νά ἐκδηλώνονται ἀθέμιτα πάθη, καί οἱ ἐπικλήσεις πού δημοσίευσαν οἱ Mile καί Hunt μπορεῖ νά θυμίζουν, ἴσως, ὕμνους, ἡ μία στή Σαπφώ καί ἡ ἄλλη στόν Γανυμήδη, δέν ὑπάρχει ὡστόσο λόγος νά φανταστοῦμε πώς ἡ ἐρωτευμένη γυναίκα τοῦ παπύρου μας εὐχόταν γιά τόν Εὐτυχῆ τή μοίρα τοῦ Ναρκίσσου. Ὑποθέτω λοιπόν ὅτι ὁ μάγος ἔκανε, ἁπλούστατα, χονδρό λάθος, ἐπαναλαμβάνοντας τό ὄνομα τοῦ Εὐτυχῆ, ἐκεῖ ὅπου θά ἔπρεπε νά σημειώσει τό ὄνομα τῆς πελάτισσάς του». Ἐκτός καί ἄν πρόκειται, πάλι, γιά συνηθισμένη ἐπινόηση τῶν μαγικῶν κειμένων... Ἡ φράση μπορεῖ, δηλαδή, νά ὑπονοεῖ: Ὁ Εὐτυχής θέλει τό καλό τοῦ ἑαυτοῦ του καί γι' αὐτό ἀκριβῶς πρέπει νά μέ ἀγαπήσει.

Ἤ, μέ ἄλλα λόγια: ἄν ὁ Εὐτυχής μέ ἀγαπήσει, θά ἀγαπήσει τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του. Ἤ, ἀντίστροφα, ἄν δέν μέ ἀγαπήσει, θά δυστυχήσει. Κι ἄς σημειώσουμε ὅτι τό ὄνομα τοῦ ἄνδρα σημαίνει «καλότυχος». Ἄν λοιπόν ὁ Εὐτυχής ἀγαπᾶ τό ὄνομά του, θά ζήσει εὐτυχισμένος, διαφορετικά, θά τόν χτυπήσει κατάρα. Δέν ἀποκλείεται νά εἶναι αὐτό τό νόημα τοῦ μηνύματος. Συγκεκαλυμμένη προειδοποίηση...

Καί ἡ μολυβένια πινακίδα τῆς Χαουάραχ, πού φυλάσσεται στό μουσεῖο τοῦ Καῖρου (ἀρ. 48217 τοῦ καταλόγου) ἀναφέρεται, ἐπίσης, σέ ξόρκι ἔρωτα. Αὐτή τή φορά ὁ ἄνδρας θέλει νά κάψει τήν καρδιά τῆς γυναίκας πού ποθεῖ. Ὁ Ποσειδώνιος, γιός τῆς Θσηνούβασθης, ἐπιθυμεῖ τόν ἔρωτα τῆς Ἡρώνους, κόρης τῆς Πτολεμαΐδας, καί ἐπικαλεῖται τόν νεκρό τοῦ τάφου, ὅπου ἔκρυψε τό μήνυμά του, ἀπευθυνόμενος στίς θεότητες τοῦ Ἅδη. Ἰδού, τί λέει τό κείμενο αὐτῆς τῆς πινακίδας:

«Σᾶς ἐμπιστεύομαι (αὐτό τό ξόρκι), σ' ἐσᾶς χθόνιοι θεοί καί θεές, Πλούτωνα Οὐεσμιγκαδώθ καί Κόρη Ἠροσκιγκάλ καί Ἀδωνάι, πού ὀνομάζεσαι ἐπίσης Βαρβαρίθα, καί χθόνιε Ἑρμῆ, Θώθ καί Ἄνουβι, πανίσχυρε Ψηριφθᾶ, πού κρατᾶς τά κλειδιά τοῦ Ἅδη, καί σέ ἐσᾶς χθόνια πνεύματα, ἀγόρια καί κορίτσια πού πεθάνατε πρόωρα, νέοι καί νέες, χρόνο μέ τό χρόνο, μήνα μέ τό μήνα, μέρα μέ τή μέρα, νύχτα μέ τή νύχτα, ὥρα μέ τήν ὥρα. Σᾶς ἐξορκίζω, ὅλα τά πνεύματα πού κατοικεῖτε ἐδῶ: βοηθῆστε αὐτό ἐδῶ τό πνεῦμα. Ξύπνα, γιά τό χατίρι μου, πνεῦμα τοῦ νεκροῦ, ὅποιος κι ἄν εἶσαι, ἄνδρας ἤ γυναίκα, καί πήγαινε ὅπου χρειαστεῖ, σέ κάθε μέρος, σέ κάθε πόλη, σέ κάθε σπίτι καί δέσε τήν Ἡρώνου, πού γέννησε ἡ Πτολεμαΐδα, σ' ἐμένα, τόν Ποσειδώνιο, τό γιό τῆς Θσηνούβασθης, ὥστε νά μή γνωρίσει συνουσία οὔτε κολπική, οὔτε πρωκτική, οὔτε στοματική, οὔτε καμία ἡδονή μέ ἄλλον ἄνδρα, παρά μόνο μ' ἐμένα, τόν Ποσειδώνιο, ὥστε ἡ Ἡρώνους νά μήν μπορεῖ οὔτε νά φάει, οὔτε νά πιεῖ, οὔτε νά ἀγαπήσει, οὔτε νά ἀντέξει, οὔτε νά ἠρεμήσει, οὔτε νά κοιμηθεῖ μακριά ἀπό μένα, τόν Ποσειδώνιο. Σέ ἐξορκίζω, στό ὄνομα ἐκείνου πού κάνει τή γῆ νά σχίζεται, τά πνεύματα νά τρέμουν ἀπό φόβο, τίς πέτρες νά σπάζουν, σέ ἐξορκίζω, πνεῦμα τοῦ νεκροῦ, ὅποιος κι ἄν εἶσαι, ἄνδρας ἤ γυναίκα, στό ὄνομα τοῦ Βαρβαραμχελούβρα, τοῦ Ἀδωναίου Βαρουχάβρα καί τοῦ Ἀβραθαβράσαξ Σεσενγκενβαρφαράγκη καί τοῦ Ἰαωλώα Πακεπτώθ Πακεβραώθ Σαβαρβαριαώθ, τοῦ πασίγνωστου Μαρέι καί τοῦ Μαρμαραϊώθ καί τοῦ Μαρμαραώθ Μαρμαράχτα Ἀμάρζα Μαρσιβαϊώθ.

Μή δείξεις ἀνυπακοή, πνεῦμα τοῦ νεκροῦ, ὅποιος κι ἄν εἶσαι, καί πήγαινε σέ κάθε μέρος, σέ κάθε πόλη, σέ κάθε σπίτι, καί φέρε μου τήν Ἡρώνου, πού γέννησε ἡ Πτολεμαΐδα, καί ἐμπόδισέ την νά φάει καί νά πιεῖ. Μήν ἀφήσεις τήν Ἡρώνου νά γνωρίσει ἄλλον ἄνδρα, παρά μόνον ἐμένα, τόν Ποσειδώνιο, γιό τῆς Θσηνούβασθης, καί σέρνε τήν Ἡρώνου ἀπό τά μαλλιά καί τά ἔντερα, πρός τό μέρος μου, ὥσπου νά ἔρθει ἡ Ἡρώνους σ' ἐμένα, τόν Ποσειδώνιο, τό γιό τῆς Θσηνούβασθης, γιά ὅλη τή διάρκεια τῆς ζωῆς μου, τώρα, γρήγορα, γρήγορα. Ἄν τό καταφέρεις αὐτό, γιά χατίρι μου, θά σέ ἐλευθερώσω».

Ἡ γενική διάρθρωση αὐτοῦ τοῦ λόγου συμφωνεῖ ἀπόλυτα μέ τό τυπικό τῆς μαγείας. Ἀρχίζει μέ ἔκκληση πρός τούς θεούς πού θά ἀναλάβουν τήν πραγματοποίηση ὅσων προβλέπουν τά ἐρωτικά μάγια πού ἔχουν χαραχθεῖ στήν πινακίδα (ἀράδες 1-3). Ὁρισμένες θεότητες, ὅπως ὁ Πλούτων, ἡ Κόρη-Περσεφόνη, ὁ χθόνιος Ἑρμῆς, ἀναφέρονται μέ τά συνηθισμένα τους ὀνόματα. Μαζί τους ἀναφέρονται καί μερικοί ξένοι θεοί, ὅπως ὁ Ἀδωνάι τῶν Ἑβραίων καί οἱ Θώθ καί Ἄνουβις τῶν Αἰγυπτίων. Κατά τά συνήθη, σέ παρόμοια κείμενα, στά κανονικά ὀνόματα κολλοῦν καί πολλά μαγικά ὀνόματα. Ἀκολουθεῖ κατόπιν (ἀράδες 4-6) ἡ ἔκκληση πρός τά «πνεύματα» (δαίμονες, στά ἑλληνικά), δηλαδή στούς νεκρούς –ἄνδρες ἤ γυναῖκες– πού, ὅπως διευκρινίζεται, πέθαναν πρόωρα. Ἐν συνεχείᾳ ἔρχεται ἡ διαταγή πρός τό πνεῦμα τοῦ νεκροῦ τοῦ τάφου, ὅπου ἔχουν ἐναποτεθεῖ τό ξόρκι μέ τό, ἤ τά εἰδώλια πού τό συνοδεύουν (ἀράδες 7-12). Ὁ νεκρός πρέπει νά βοηθήσει τά ἐρωτικά σχέδια τοῦ Ποσειδώνιου, ἐμποδίζοντας τήν Ἡρώνου νά ἔχει σχέσεις μέ ἄλλον ἄνδρα, καί κάνοντάς την νά ἀρρωστήσει, ὅσο παραμένει μακριά του. Ἀκολουθοῦν οἱ ἐπικλήσεις τῶν δαιμόνων καί ἡ προφορά τῶν μαγικῶν ὀνομάτων: ὁ μάγος ἀπευθύνεται στόν νεκρό πού ἐπιφορτίζεται νά ὑλοποιήσει τά μάγια (ἀράδες 13-18). Ἐπαναλαμβάνεται, τέλος, ἡ διαταγή πρός τό πνεῦμα τοῦ νεκροῦ: νά πάει νά βρεῖ τήν Ἡρώνου καί νά τήν φέρει, ἀκόμη καί διά τῆς βίας, στόν ἐρωτευμένο Ποσειδώνιο.

Ὁ μάγος λέει τά πράγματα ὠμά, μέχρι χυδαιότητος. Δέν διστάζει νά ὀνομάσει τίς σαρκικές πράξεις, οὔτε νά προσδιορίσει τά βίαια μέτρα πού θά κατανικήσουν τούς δισταγμούς τῆς γυναίκας. Δέν σηκώνει ἀντιρρήσεις καί ἀπαιτεῖ ἄμεση ὑπακοή. Ἀπό τήν ἐκτέλεση τῆς ἐντολῆς αὐτῆς ἐξαρτᾶται ἡ ἀπελευθέρωση τοῦ πνεύματος τοῦ νεκροῦ, πού τόν μεταχειρίζονται ἐδῶ σάν ἀληθινό σκλάβο.

Τό ἴδιο κείμενο, μέ μερικές μόνο παραλλαγές, ξαναβρίσκεται σέ

δυό ἄλλες μολυβένιες πινακίδες τοῦ Institut für Altertumskunde τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Κολωνίας[10] καθώς καί σέ μιά τρίτη, αἰγυπτιακή ἐπίσης, πού φυλάσσεται στό Μουσεῖο τοῦ Λούβρου (ἀρ. Ε.27145 τοῦ καταλόγου).[11] Τό ἴδιο σχεδόν κείμενο ἐπαναλαμβάνεται καί στόν μεγάλο μαγικό πάπυρο τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Παρισίων.[12] Τό μαγικό αὐτό βιβλίο δέν ἀποτελεῖ ἴσως τό ἄμεσο πρότυπο τῶν τεσσάρων μολυβένιων πινακίδων, ἀλλά, ὁπωσδήποτε, διαθέτουμε πέντε παραλλαγές τῆς ἴδιας ἐπωδῆς,[13] μέ πιστότερη στό κείμενο τοῦ παπύρου, τήν παραλλαγή τῆς πινακίδας τοῦ Καῖρου.

Ἐκτός ἀπό τό λόγο, ἡ μαγική συνταγή περιλάμβανε καί τήν πράξη, πού περιγράφεται στόν μαγικό πάπυρο τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης: ἔπρεπε νά κατασκευαστοῦν πήλινα εἰδώλια, νά δεθεῖ πάνω τους ἡ πινακίδα, καί νά ἐναποτεθοῦν, ὅλα μαζί, στόν τάφο.

Ἡ μολυβένια πινακίδα τοῦ Λούβρου φέρει ἕνα κείμενο σχεδόν παρόμοιο μέ τό κείμενο τῆς πινακίδας τῆς Χαουάραχ. Τό παραθέτουμε γιά νά δείξουμε πόσο στερεότυπα ἦταν τά κείμενα αὐτοῦ τοῦ εἴδους:

«Σᾶς ἐμπιστεύομαι αὐτό τό ξόρκι, σ' ἐσᾶς, χθόνιοι θεοί, Πλούτωνα καί Κόρη Περσεφόνη Ἐρεσκιγκάλ καί Ἀδωνάι, πού ὀνομάζεσαι ἐπίσης Βαρβαρίθα, καί χθόνιε Ἑρμῆ Θώθ Φοκενσεψέου Ἐρεκτάθου Μισονκτάικ καί Ἄνουβι ἰσχυρέ Ψηριφθᾶ, πού κρατᾶς τά κλειδιά τοῦ Ἅδη, καί σ' ἐσᾶς χθόνια πνεύματα καί θεοί, ἀγόρια καί κορίτσια πού πεθάνατε πρόωρα, νέοι καί νέες, χρόνο μέ τό χρόνο, μήνα μέ τό μήνα, μέρα μέ τή μέρα, νύχτα μέ τή νύχτα, ὥρα μέ τήν ὥρα. Σᾶς ἐξορκίζω, ὅλα τά πνεύματα πού κατοικεῖτε ἐδῶ: βοηθῆστε τό πνεῦμα τοῦ Ἀντίνοου. Ξύπνα, γιά τό χατίρι μου, καί πήγαινε ὅπου χρειαστεῖ, σέ κάθε μέρος, σέ κάθε πόλη, σέ κάθε σπίτι, καί δέσε τήν Πτολεμαΐδα, πού γέννησε ἡ Ἀΐα, ἡ κόρη τοῦ Ὠριγένη, ὥστε νά μή γνωρίσει συνουσία οὔτε κολπική, οὔτε πρωκτική, οὔτε τήν ἡδονή μέ ἄλλον ἄνδρα, παρά μόνο μ' ἐμένα, τόν Σαραπάμμωνα, πού γέννησε ἡ Ἀρέα. Μήν τήν ἀφήσεις οὔτε νά φάει, οὔτε νά πιεῖ, οὔτε νά ἀγαπήσει, οὔτε νά βγεῖ, οὔτε νά κοιμηθεῖ μακριά ἀπό μένα, τόν Σαραπάμμωνα, πού γέννησε ἡ Ἀρέα. Σέ ἐξορκίζω, πνεῦμα τοῦ νεκροῦ, Ἀντίνοε, στό ὄνομα τοῦ Ἐπίφοβου καί τοῦ Φοβεροῦ. Στό ἄκουσμα τοῦ ὀνόματός του, πού κάνει τή γῆ νά σχίζεται, τά πνεύματα, στό ἄκουσμά του, τρέμουν ἀπό φόβο, τά βράχια καί τά ποτάμια ἐκρήγνυνται, στό ἄκουσμά του. Σέ ἐξορκίζω, πνεῦμα τοῦ νεκροῦ, Ἀντίνοε, στό ὄνομα τοῦ Βαρβαραθάμ Χελούβρα Βαρούχ Ἀδωνάι καί στό ὄνομα τοῦ Ἀβράσαξ καί τοῦ Ἰαώ

Πακεπτώθ Πακεβραώθ Σαβαρβαραέι, τοῦ Μαρμαραουώθ καί τοῦ Μαρμαράχθα Μαμαζαγκάρ. Μή δείξεις ἀνυπακοή, πνεῦμα τοῦ νεκροῦ, Ἀντίνοε, ἀλλά ξύπνα, γιά τό χατίρι μου, καί πήγαινε σέ κάθε μέρος, σέ κάθε πόλη, σέ κάθε σπίτι, καί φέρε μου τήν Πτολεμαΐδα, πού γέννησε ἡ Ἀΐα, ἡ κόρη τοῦ Ὠριγένη. Ἐμπόδισέ την νά φάει καί νά πιεῖ, μέχρι νά 'ρθει σ' ἐμένα, τόν Σαραπάμμωνα, πού γέννησε ἡ Ἀρέα. Μήν τήν ἀφήσεις νά γνωρίσει ἄλλον ἄνδρα, παρά μόνον ἐμένα, τὸν Σαραπάμμωνα. Τράβα την ἀπό τά μαλλιά καί τά ἔντερα, ὥσπου νά 'ρθει γιά πάντα σ' ἐμένα, τόν Σαραπάμμωνα, πού γέννησε ἡ Ἀρέα, μέχρι νά τήν κάνω δική μου, αὐτήν, τήν Πτολεμαΐδα, πού γέννησε ἡ Ἀΐα, ἡ κόρη τοῦ Ὠριγένη, ὑποταγμένη γιά ὅλη τή διάρκεια τῆς ζωῆς μου, νά μέ ἀγαπᾶ, νά μέ ποθεῖ καί νά μοῦ λέει ὅ,τι σκέφτεται. Ἄν τά καταφέρεις, θά σέ ἐλευθερώσω».

Τά μαγικά εἰδώλια

Οἱ πινακίδες τοῦ Καΐρου καί τοῦ Λούβρου ἔχουν ἴσως τό ἴδιο σχεδόν κείμενο, ἀλλά ἡ δεύτερη παρουσιάζει τήν ἰδιομορφία νά συνοδεύεται ἀπό ἕνα καταδεσμικό εἰδώλιο, πού ἦταν δεμένο καί θαμμένο μαζί της, στόν τάφο τοῦ Ἀντινόου τόν ὁποῖο ἀναφέρει ἡ ἐπιγραφή.[14] Φαίνεται πώς ἡ πινακίδα καί τό εἰδώλιο –τρυπημένο μέ βελόνες– ἔμπαιναν μαζί σέ εἰδικό πήλινο δοχεῖο.

Τό εἰδώλιο τοῦ Λούβρου παριστάνει μιά γυναίκα, γυμνή, μέ τά χέρια δεμένα στήν πλάτη, γονατιστή καί τρυπημένη ἀπό δεκατρεῖς βελόνες. Σύμφωνα καί μέ τό ἐγχειρίδιο καταδέσμων πού φυλάσσεται στήν Ἐθνική Βιβλιοθήκη, ἡ γυναίκα αὐτή –πού μποροῦμε νά ἀποκαλοῦμε Πτολεμαΐδα, ἀφοῦ ἔτσι τήν ὀνομάζει ἡ πινακίδα πού βρέθηκε μέσα στό ἴδιο δοχεῖο– ἔχει μιά βελόνα στόν ἐγκέφαλο, δύο στά αὐτιά, δύο στά μάτια, μία στό στόμα, μία στό ὑποχόνδριο, δύο στά χέρια, δύο στήν περιοχή τῶν γεννητικῶν ὀργάνων καί δύο στίς πατοῦσες. Μοναδική διαφορά σέ σχέση τίς ὁδηγίες τοῦ ἐγχειριδίου: τό ἐγχειρίδιο συνιστᾶ δύο βελόνες, ἀντί γιά μία, στό ὑποχόνδριο, καί μία, ἀντί γιά δύο, στά χέρια. Ὑποχόνδριο, στά ἑλληνικά, εἶναι ἡ περιοχή κάτω ἀπό τό χόνδρο τῶν δύο τελευταίων πλευρῶν. Ὁ χόνδρος αὐτός ἀντιστοιχεῖ στήν ξιφοειδή ἀπόφυση. Ἕνας βελονιστής, πού ρωτήθηκε ἀπό τόν P. du Bourguet, διευκρίνισε ὅτι στό «ἀγγεῖο σύλληψη», ἕνα συγκεκριμέ-

νο κέντρο στό χάρτη τοῦ σώματος, καί σέ συνδυασμό μέ τήν ξιφοειδή ἀπόφυση, ὑπάρχουν σημεῖα πού ὁρίζουν τίς σεξουαλικές λειτουργίες. Ἕνας ἄλλος γιατρός, πού ρωτήθηκε ἀπό τόν ἐκδότη, παρατήρησε ὅτι οἱ βελόνες δέν ἔχουν καρφωθεῖ κάθετα πρός τήν ἐπιφάνεια τοῦ δέρματος, ἀλλά λοξά, λές καί ὁ μάγος ἤθελε νά προσβάλει συγκεκριμένα ὄργανα στό ἐσωτερικό τοῦ σώματος, κατά τίς ἐπιθυμίες τοῦ Σαραπάμμωνα: «Ἡ βελόνα πού βυθίζεται στά γεννητικά ὄργανα», παρατηρεῖ ὁ γιατρός, «ἔχει προσανατολισμό κάθετο πρός τήν ἀνώτερη περιοχή τους, πρός τήν περιοχή τῆς κλειτορίδας, δηλαδή. Ἄν ἦταν νά προσβάλει τή μήτρα καί τήν κοιλότητά της, θά κατευθυνόταν λοξά πρός τά πάνω. Ὁ προορισμός της λοιπόν ἦταν νά ἐμποδίσει τόν ὀργασμό τῆς γυναίκας καί ὄχι τή συνουσία. Δέν διαπερνᾶ ἄλλωστε κάθετα τή μήτρα, δέν ἔχει λοιπόν στόχο τό κέντρο τῆς ζωῆς. Ὁ πρωκτός εἶναι ἐπίσης τρυπημένος, γιά νά ἐμποδιστεῖ ὁ σοδομισμός. Τά μάτια καί τό στόμα, γιά νά ἀποτραπεῖ κάθε σεξουαλική δραστηριότητα. Τά χέρια καί τά πόδια, γιά νά ἐμποδιστεῖ ἡ ψηλάφηση τῶν ὀργάνων τοῦ ἄνδρα καί ἡ μετάβαση στό σημεῖο τῆς ἐρωτικῆς συνάντησης. Στό κρανίο, εἶναι τρυπημένο τό μετωπικό λάμδα (ὁριογραμμή ἀνάμεσα στό ἰνιακό ὀστοῦν καί τά βρεγματικά ὀστά)». Ἐπιπλέον, ὁ γιατρός θεωρεῖ ὅτι ἡ φουσκωμένη κοιλιά τῆς γυναίκας προδίδει προχωρημένη ἐγκυμοσύνη. Στήν πραγματικότητα, αὐτό δέν εἶναι καθόλου βέβαιο. Τό εἰδώλιο παριστάνει μιά γυναίκα παχουλή, καί σέ στάση πού ἡ κοιλιά προεξέχει. Ἄν, ἄλλωστε, ἦταν ἔγκυος, ὅλες αὐτές οἱ προφυλάξεις γιά νά ἐμποδιστοῦν οἱ σεξουαλικές της σχέσεις, θά ἦταν περιττές.

Τό εἰδώλιο αὐτό, πού ἑρμηνεύεται μέ βάση τό κείμενο πού ἀκολουθεῖ, δέν ἔχει νά κάνει μέ κατάρα, ἀλλά μέ τά προληπτικά μέτρα πού θέλει νά πάρει ὁ ἐρωτευμένος Ποσειδώνιος. Σκοπεύει μόνο νά δέσει τήν Πτολεμαΐδα μέ τόν ἐπίδοξο ἐραστή της. Ὑπάρχουν, ἀντίθετα, ἄλλα καταδεσμικά εἰδώλια πού ἔχουν στόχο νά προκαλέσουν συμφορές σέ ὅποιους καί ὅποιες φάνηκαν ἄπιστοι.

Συνταγή καταδέσεως

Τό ἐγχειρίδιο καταδέσμων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης δέν μᾶς δίνει μόνο τό λόγο, ἀλλά καί τήν πράξη τῆς κατάδεσης:[15]

«Θαυματουργό ξόρκι γιά νά δέσεις μέ μάγια: Πάρε κερί ἤ πηλό καί κατασκεύασε σέ τροχό ἀγγειοπλάστη δυό εἰδώλια, ἕνα ἀνδρικό κι ἕνα γυναικεῖο. Δῶσε στόν ἄνδρα τή μορφή ὁπλισμένου Ἄρη, μέ ξίφος στό ἀριστερό του χέρι, πού νά ἀκουμπᾶ στό κλειδί τοῦ δεξιοῦ ὤμου τῆς γυναίκας, πού πρέπει νά ἔχει τά χέρια στήν πλάτη καί νά εἶναι γονατισμένη. Δέσε ὅμως πρῶτα τά μάγια στό λαιμό ἤ στό κεφάλι της. Γράψε κατόπιν, πάνω στό εἰδώλιο τῆς γυναίκας πού ποθεῖς: *ἰσηέ Ἰαώ ἴθι βριδῶ λωθίων νεβουτοσουαλέχ*. Στό δεξί αὐτί: *οὐέρ μεχάν*. Στό ἀριστερό αὐτί: *λιβαβά ὠιμαθοθό*. Στό πρόσωπο: *ἀμουναβρέω*. Στό δεξί μάτι: *ὠρορμοθιό ἀέθ*. Στό ἄλλο μάτι: *χοβουέ*. Στό δεξί κλειδί τοῦ ὤμου: *ἄδετα μέρου*. Στό δεξί μπράτσο: *ἐνέψα ἐνεσγάφ*. Στό ἄλλο μπράτσο: *μελχιού μελχιέδια*. Στά χέρια: *μελχαμελχού ἀέλ*. Στό στῆθος, τό ὄνομα τῆς γυναίκας πού θές νά κατακτήσεις, μέ τό ὄνομα τῆς μάνας της, καί πάνω στήν καρδιά: *βαλαμίν Θωούθ*. Κάτω ἀπό τήν κοιλιά της: *ἀοβές ἀωβάρ*. Στά γεννητικά της ὄργανα: *βλιχιανέοι οὐώια*, καί στό γλουτό: *πισαδάρα*. Στή δεξιά πατούσα της: *ἐλώ*. Καί στήν ἄλλη πατούσα: *ἐλωαιοέ*. Πάρε ἔπειτα δεκατρεῖς μπρούντζινες βελόνες. Κάρφωσε μιά στόν ἐγκέφαλό της, λέγοντας: "Σέ τρυπῶ, ἐσένα, τήν Τάδε, στό μυαλό". Κάρφωσέ της, ὕστερα, δύο βελόνες στά αὐτιά, δύο στά μάτια, μία στό στόμα, δύο στά ὑποχόνδρια, μία στά χέρια, δύο στά γεννητικά ὄργανα καί δύο στίς πατοῦσες της, λέγοντας κάθε φορά: "Καρφώνω τό τάδε ὄργανο τῆς Δείνα, γιά νά μή σκέφτεται κανέναν, ἐκτός ἀπό μένα, τόν Τάδε". Πάρε, ὕστερα, μιά μολυβένια πινακίδα καί γράψε αὐτά τά λόγια, καί ἀπάγγελλέ τα χωρίς σταματημό, δέσε ὕστερα τήν πινακίδα στά εἰδώλια μέ νῆμα ἀπό τόν ἀργαλειό, κάνοντας τρακόσιους ἑξήντα πέντε κόμπους, καί λέγοντας, ὅπως ξέρεις: "Κράτα, Ἀβράσαξ!" Βάλε τα, ὕστερα, ὅλα, τό σούρουπο, κοντά στόν τάφο κάποιου πού πέθανε πρόωρα ἤ σκοτώθηκε, προσθέτοντας καί μερικά λουλούδια τῆς ἐποχῆς. Τά λόγια πού πρέπει νά γραφοῦν καί νά ἀπαγγελθοῦν εἶναι τά ἑξῆς...» Ἐδῶ εἶναι ἡ θέση τοῦ λόγου, ὅπως τόν εἴδαμε στήν παραλλαγή τῆς πινακίδας τῆς Χαουάραχ ἤ τοῦ μουσείου τοῦ Λούβρου.

Μποροῦμε λοιπόν νά ποῦμε πώς ἡ ἑλληνική μαγεία ἀκολουθοῦσε ἕνα εἶδος τυπικοῦ, καθορισμένους κανόνες δηλαδή. Ὑπῆρχε ἕνα διαδεδομένο πρότυπο μαγικοῦ λόγου, πού συμπλήρωναν συνήθως ἐκτενεῖς προσευχές πρός τίς κοσμικές θεότητες. Ὅλη αὐτή ἡ διαδικασία προϋποθέτει τήν, κατά τήν παράδοση, συνεχή προσφυγή στή μαγεία.

Γνωρίζουμε ἴσως περιορισμένο ἀριθμό ἀνάλογων κειμένων, ἀρκετῶν ὅμως γιά νά διαπιστώσουμε πώς αὐτή ἡ μαγεία ἀκολουθοῦσε αὐστηρά κωδικοποιημένους κανόνες.

Οἱ ὁμοφυλοφιλικοί ἔρωτες

Καί ὁ ἄνδρας, ὅμως, πού ἤθελε νά κατακτήσει ἕνα ἀγόρι, μποροῦσε νά προσφύγει σέ μάγια. Τίς περισσότερες φορές, τά μαγικά κείμενα δέν δίνουν παρά τό ὄνομα τῆς μητέρας τοῦ περί οὗ ὁ λόγος προσώπου, ἀλλά μποροῦμε ὡστόσο νά ὑποθέσουμε ὅτι, κατά κανόνα, πρόκειται γιά κάποιον νεαρό τόν ὁποῖο πολιορκεῖ ἐνήλικας. Γνωρίζουμε ὅτι τά ἀρχαῖα ἤθη καταδίκαζαν τόν ἐνήλικα πού κρατοῦσε τόν παθητικό ρόλο σέ μιά ὁμοφυλοφιλική σχέση, καί δέν ἐνέκριναν τίς σχέσεις ἀνάμεσα σέ ὥριμους ἄνδρες. Τά γένια καί ἡ τριχοφυΐα ἀποτελοῦσαν καί τό ἔσχατο χρονικό ὁρόσημο αὐτῶν τῶν σχέσεων, χωρίς αὐτό νά εἶναι ἀπόλυτο, ἀφοῦ γνωρίζουμε, λόγου χάρη, ὅτι ὁ Σωκράτης ἐξακολουθοῦσε νά ἔχει σχέσεις μέ τόν Ἀλκιβιάδη, ἀκόμη καί ὅταν αὐτός ἐνηλικιώθηκε. Ἡ παιδεραστία, ἀντίθετα, δέν προκαλοῦσε κανενός εἴδους κατακραυγή, ἐκτός καί ἄν δοῦλος προσπαθοῦσε νά ξελογιάσει ἐλεύθερο νεαρό. Ὁ ἐλεύθερος ὅμως πολίτης μποροῦσε νά ἀναζητάει «μειράκια» μεταξύ τῶν δούλων ἤ τῶν μετοίκων.

Σέ ἕναν πάπυρο πού ἀνακάλυψε ὁ σέρ Flinders Petrie στήν Χαουάραχ καί φυλάσσεται στό Ashmolean Museum τῆς Ὀξφόρδης ἔχουμε ἕνα τέτοιο ὁμοφυλοφυλικό ξόρκι. Ἕνας Σεραπιακός, γιός τῆς Θρεπτῆς, ἱκετεύει τόν Ἀδωνάι νά τοῦ χαρίσει κάποιον Ἀμόνειο, γιό τῆς Ἑλένης. Τό κείμενο δημοσιεύτηκε ἀπό τόν A. S. Hunt τό 1929[16] καί χρησιμοποιήθηκε, λόγῳ τοῦ περιεχομένου καί τῆς γραφῆς του, ὡς βάση γιά τή χρονολόγηση τοῦ παπύρου πού δημοσίευσε ὁ O. Guéraud καί πού ἀναφέραμε προηγουμένως. Τό κείμενο λοιπόν, πού ἀκολουθεῖ, πρέπει νά γράφτηκε τόν 2ο ἤ 3ο αἰώνα μ.Χ.

«Ὅπως ὁ Τυφώνας εἶναι ἐχθρός τοῦ Ἥλιου, ἔτσι νά καεῖ ἡ καρδιά καί ἡ ψυχή αὐτοῦ ἐδῶ τοῦ Ἀμονείου, πού ἡ Ἑλένη γέννησε ἀπ' τή δική της μήτρα, ὦ Ἀδωνάι, Ἀβράσαξ, Πινουί καί Σαβαώθ! Ναί, κάψε τήν ψυχή καί τήν καρδιά αὐτοῦ ἐδῶ τοῦ Ἀμόνειου, πού γέννησε ἡ Ἑλένη, ἀπό ἔρωτα γιά τόν Σεραπιακό, γιό τῆς Θρεπτῆς – αὐτή τή στιγμή, αὐτή τή στιγμή, γρήγορα, γρήγορα. Αὐτή τή

μέρα, αὐτή τήν ὥρα, συγχώνευσε καί ἔνωσε στενά τίς ψυχές τους, καί κάνε τόν Ἀμόνειο, τόν γιό τῆς Ἑλένης, ὅμοιο μέ τόν Σεραπιακό, γιό τῆς Θρεπτῆς – γιά κάθε ὥρα, κάθε μέρα, κάθε νύχτα. Γι' αὐτό, Ἀδωνάι, ὕψιστε τῶν θεῶν, ἐσύ, μέ τό ἀληθινό σου ὄνομα, προχώρα, Ἀδωνάι!»

Ὁ ἐραστής καί ὁ ἐρωμένος προσδιορίζονται μόνο μέ τό μητρώνυμό τους. Αὐτό ἀπαιτοῦν τά μαγικά κείμενα: γιά νά μήν κάνει ὁ θεός λάθος στό πρόσωπο, ἀλλά, κατά πάσα πιθανότητα, καί γιατί ἡ ἐπίσημη ὀνομασία (ὄνομα, πατρώνυμο, ἐθνότητα καί δῆμος) δέν ταίριαζε σέ αὐτό τό προσωπικό, ἀπόκρυφο καί κάπως ἔνοχο διάβημα. Γνωρίζουμε λοιπόν ἐλάχιστα γιά τούς δυό ἐραστές. Ἀπό τά ὀνόματά τους, ὡστόσο, μποροῦμε νά ὑποθέσουμε πώς ὁ Σεραπιακός ἔχει, ἴσως, δουλική καταγωγή. Τό ὄνομά του, ὑποκοριστικό τοῦ θεοῦ Σέραπις, εἶναι αἰγυπτιακό. Ἡ μητέρα του ὀνομάζεται Θρεπτή, πού σημαίνει «αὐτή πού ἀνατράφηκε στό σπίτι». Θρεπτούς ἀποκαλοῦσαν τά παιδιά πού υἱοθετοῦσαν καί τά ἄφηναν νά μεγαλώσουν στό σπίτι τοῦ ἀφέντη. Καμιά φορά, βέβαια, τά παιδιά αὐτά ἦταν δικά του, νόθα. Ἀλλά καί ὁ Ἀμόνειος ἔχει αἰγυπτιακό ὄνομα, παράγωγο τοῦ Ἄμμωνα. Ἡ μητέρα του, ὡστόσο ἔχει τό πασίγνωστο ἑλληνικό ὄνομα Ἑλένη. Πιθανότατα, λοιπόν, ὁ νεαρός, ἀνήκει σέ ἀνώτερη κοινωνική τάξη ἀπό τήν τάξη τοῦ Σεραπιακοῦ. Ἔτσι ἐξηγεῖται καί ἡ προσφυγή στή μαγεία, τό μοναδικό, δηλαδή, μέσο πού μποροῦσε νά κατανικήσει νόμους καί κοινωνικές προκαταλήψεις. Ἔτσι ἐξηγεῖται, ἀκόμη, καί ἡ εὐχή γιά ὁλοκληρωτική ἑξομοίωση, γιά τή συγχώνευση τῶν δύο πλασμάτων σέ ἕνα, μοναδικό ἔρωτα, σέ τόνους πού θυμίζουν Montaigne. Ὅπως πάντα, ὁ ἐνδιαφερόμενος ἀνυπομονεῖ: «γρήγορα, γρήγορα, αὐτή τή στιγμή, αὐτή τή στιγμή». Ὁ ἔρωτας δέν μπορεῖ νά περιμένει.

Τό γυναικεῖο ὁμοφυλοφιλικό πάθος ἐκφράζεται σπάνια στά ἑλληνικά κείμενα. Ἐκτός ἀπό τά ποιήματα τῆς Σαπφοῦς, τῆς πρώτης καί διασημότερης ἑλληνίδας ποιήτριας, δέν διαθέτουμε ἄλλα σχετικά στοιχεῖα, εἴτε γιατί τό θέμα ἀποτελοῦσε ταμπού εἴτε γιατί, δεδομένης τῆς θέσης τῶν γυναικῶν στό γυναικωνίτη, δέν παρουσίαζε ἐνδιαφέρον. Θά ἦταν ὅμως παράδοξο νά δεχτοῦμε πώς μόνο μία γυναίκα ἀπό τή Μυτιλήνη (τή Λέσβο), πού ἔζησε στό πρῶτο τέταρτο τοῦ 6ου π.Χ. αἰώνα, ἔνιωσε ἕνα τέτοιο πάθος, τή στιγμή πού οἱ γυναῖκες ζοῦσαν πολύ περισσότερο μεταξύ τους, παρά μέ τούς ἄνδρες. Δέν ἀποκλείεται, ἴσως, ἡ σπανιότητα τέτοιων κειμένων νά ὀφείλεται σέ μιά γενικότερη

συνωμοσία σιωπῆς. Ὅπως καί νά 'χει τό πράγμα, αὐτή ἀκριβῶς ἡ σπανιότητα, καθιστᾶ πολύτιμη τή μαρτυρία πού ἀνακαλύπτουμε σέ ἕναν πάπυρο τῆς Χαουάραχ, τῆς πόλης πού διαθέτει τό μοναδικό προνόμιο νά μᾶς προσφέρει παραδείγματα ὅλων τῶν ἐρωτικῶν συνδυασμῶν. Τό κείμενο δημοσιεύτηκε τό 1913 ἀπό τόν J. G. Milne[17] καί πρέπει νά χρονολογεῖται κι αὐτό στόν 2ο ἤ 3ο μ.Χ. αἰώνα. Μιά γυναίκα, ἡ Ἡραΐς, κόρη τῆς Θερμουθαριών, ἀπευθύνεται στό πνεῦμα ἑνός νεκροῦ πού ὀνομάζεται Εὐάγγελος καί ἐπικαλεῖται τόν Ἄνουβι, τόν Ἑρμῆ καί τίς χθόνιες θεότητες γιά νά κερδίσει τόν ἔρωτα κάποιας Σαραπίας, κόρης τῆς Ἑλένης:

«Σέ ἱκετεύω, Εὐάγγελε, στό ὄνομα τοῦ Ἄνουβι, τοῦ Ἑρμῆ, καί ὅλων τῶν ἄλλων χθόνιων θεῶν, νά δέσεις καί νά φέρεις τή Σαραπία, κόρη τῆς Ἑλένης, στήν Ἡραΐδα, κόρη τῆς Θερμουθαρίων, τώρα, τώρα, γρήγορα, γρήγορα. Μέ τήν ψυχή καί τήν καρδιά της, φέρε αὐτή τή Σαραπία, πού γέννησε ἡ Ἑλένη, ἀπό τή δική της μήτρα, *μαέι ὅτε ἑλβοσατόκ ἀλαουβήτω ὀέιο ἀέν*, δέσε καί ὁδήγησε τή Σαραπία, τήν κόρη τῆς Ἑλένης, στήν Ἡραΐδα, πού γέννησε ἡ Θερμουθαρίων ἀπό τή δική της μήτρα, τώρα, τώρα, γρήγορα, γρήγορα».

Καί στήν περίπτωση αὐτή, ὡς σύνδεσμος μέ τόν ἄλλο κόσμο χρησιμοποιεῖται ὁ νεκρός Εὐάγγελος, πού διαθέτει μάλιστα καί τό κατάλληλο ὄνομα, πού σημαίνει «ἀγγελιαφόρος καλῶν». Τό ξόρκι τοποθετήθηκε στόν τάφο του καί ἡ ἐπίκληση ἀπευθύνεται στούς θεούς πού φροντίζουν τούς νεκρούς, στόν Ἄνουβι, τόν Ἑρμῆ καί τίς ὑπόλοιπες χθόνιες θεότητες. Σωματικός καί ψυχολογικός, ὁ κατάδεσμος ἀφορᾶ, συγχρόνως, καί τήν καρδιά καί τήν ψυχή. Τό αἴτημα διατυπώνεται δυό φορές, μέ τούς ἴδιους ὅρους. Διευκρινίζεται ἀκόμη ὅτι οἱ δυό γυναῖκες δέν υἱοθετήθηκαν, οὔτε βρέθηκαν στό δρόμο, ἀλλά βγῆκαν ἀπό τή μήτρα τῶν μανάδων τους. Στό μέσον τοῦ κειμένου, παρεμβάλλονται λέξεις ἀκατανόητες, ὅπως συνηθίζεται στά μάγια. Καί μόνον ἡ ἀναφορά τοῦ Ἄνουβι, θά ἀρκοῦσε γιά νά συμπεράνουμε πώς βρισκόμαστε στήν Αἴγυπτο. Τά ὀνόματα Σαραπία καί Θερμουθαρίων, τό ἐπιβεβαιώνουν. Ἡ ἐνδιαφερομένη εἶναι, καί σέ αὐτή τήν περίπτωση, βιαστική, καί τό δηλώνει ἐπανειλημμένως.

Ἡ Αἴγυπτος, ἀπ' ὅσο γνωρίζουμε, δέν φημιζόταν γιά γυναικείους ὁμοφυλοφυλικούς ἔρωτες. Στούς *Ἑταιρικούς διαλόγους* τοῦ Λουκιανοῦ, πού γράφηκαν τόν 3ο μ.Χ. αἰώνα, γίνεται ἀναφορά σέ μιάν ὁμοφυλόφιλη, ἰδιαίτερα ἀνδροπρεπή (ἔχει τό κεφάλι ξυρισμένο, κάτω ἀπό

τήν περούκα της), πού κατάγεται ἀπό τή Λέσβο, καί ρίχνεται σ' ἕνα κορίτσι, παρέα μέ μιά φίλη της, πού κατάγεται ὅμως ἀπό τήν Κόρινθο.[18] Ἡ Σπάρτη, ὅπου τά κορίτσια ἀνατρέφονταν σάν ἀγόρια, ἔδωσε στόν Ἀλκμάνα, τόν ἴωνα ποιητή, πού ἔζησε στή Λακεδαίμονα τό πρῶτο ἥμισυ τοῦ 7ου π.Χ. αἰώνα, τήν ἔμπνευση νά ὑμνήσει αὐτούς τούς ἰδιαίτερους ἔρωτες, ὅπως μαρτυρεῖ τό ἀπόσπασμα Ι ἀπό τό μέγα *Παρθενεῖον* του, ὅπου ὁ χορός τῶν κοριτσιῶν λέει: «Καί δέν θά πᾶς στό σπίτι τῆς Αἰνησιμβρότας[19] νά πεῖς: "Ἄς ἦταν μαζί μου ἡ Ἀσταφίς!" καί "Ἄς μοῦ ἠριχνε ἕνα βλέμμα ἡ Φυλλίς!" ἤ "ἡ Δαμαρέτη" ἤ "ἡ ἀξιαγάπητη Ἰάνθεμις", ἀλλά (θά πᾶς νά πεῖς) ἡ Ἀγησιχώρα μέ βασανίζει!"».[20]

Ἡ φλογερή Ἀφρική

Μιά ἐπιγραφή, τεσσέρις ὅλες κι ὅλες γραμμές, ἀπό τήν Καρχηδόνα,[21] γραμμένη στά λατινικά, πού περιβάλλεται ὅμως ἀπό ἀκατάληπτες λέξεις μέ ἑλληνικούς χαρακτῆρες, ἀναφέρει: «Νά καεῖ ἡ Σουξέσα, νά καεῖ ἀπό ἔρωτα καί πόθο γιά τόν Σουξέσους». Ἡ χρησιμοποίηση τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων προσδίδει σέ αὐτό τό ἐρωτικό ξόρκι τόν αἰνιγματικό χαρακτήρα πού ἐπιδιώκουν τά μαγικά κείμενα. Γι' αὐτό κι ἕνα ἄλλο ξόρκι, γραμμένο ἀπό κάποια Σέπτιμα πού ἐπεδίωκε νά τήν ἐρωτευτεῖ ὁ Σεξτίλιος,[22] συντάσσεται ἐπίσης, περιέργως, μέ ἑλληνικούς χαρακτῆρες. Γιά νά ἀποκτήσει ὅμως τό κείμενο νόημα, πρέπει νά ἀντικατασταθοῦν τά ἑλληνικά γράμματα ἀπό τά ἀντίστοιχα λατινικά. Τό ἐπίγραμμα, χαραγμένο σέ πινακίδα πού βρέθηκε στήν Ἀδρυμητό (Σοῦσα), στήν πρωτεύουσα τῆς τυνησιακῆς Βυσσάτιδας, χρονολογεῖται, κατά τόν A. Audollent, στόν 2ο μ.Χ. αἰώνα. Πρόκειται γιά κείμενο βαθιά ἐπηρεασμένο ἀπό τήν αἰγυπτιακή μυθολογία, πού ἀναμειγνύει χαλδαϊκά, ἰουδαϊκά καί ἑλληνικά στοιχεῖα:

«Σ' ἐξορκίζω... στό ὄνομα τοῦ μεγάλου θεοῦ καί τῶν Ἀντερώτων κι ἐκείνου πού ἔχει ἕνα γεράκι στό κεφάλι, καί τῶν Ἑπτά Ἀστέρων, ἀπό τήν ὥρα πού θά ἐναποθέσω αὐτό τό ξόρκι, ὁ Σεξτίλιος, ὁ γιός τῆς Διονυσίας, νά μήν ξαναβρεῖ ὕπνο, νά καίγεται καί νά παραληρεῖ, νά μήν μπορεῖ οὔτε νά κοιμηθεῖ, οὔτε νά καθίσει, οὔτε νά μιλήσει, ἀλλά νά σκέφτεται ἐμένα, τή Σέπτιμα, τήν κόρη τῆς Ἀμοίνης. Νά καίγεται καί νά παραληρεῖ ἀπό ἔρωτα καί πόθο γιά μένα. Ἡ ψυχή κι ἡ καρδιά

τοῦ Σεξτίλιου, τοῦ γιοῦ τῆς Διονυσίας, νά καίγονται ἀπό ἔρωτα καί πόθο γιά μένα τή Σέπτιμα, κόρη τῆς Ἀμοίνης. Κι ἐσύ Ἀβάρ Βαρβάριε Ἐλόη Σβαώθ Παχνουφύ Πυτιπεμί, κάνε τόν Σεξτίλιο, τόν γιό τῆς Διονυσίας, νά χάσει τόν ὕπνο καί νά καίγεται ἀπό ἔρωτα καί πόθο γιά μένα. Νά καίγεται τό πνεῦμα κι ἡ καρδιά του, ὅπως κι ὅλα τά μέλη τοῦ σώματός του, τοῦ Σεξτιλίου, γιοῦ τῆς Διονυσίας. Ἀλλιῶς θά κατεβῶ στό ἀπαραβίαστο ἱερό τοῦ Ὄσιρι, θά σπάσω τό φέρετρό του καί θά τόν πετάξω ἔξω νά τόν πάρει ὁ ποταμός. Γιατί ἐγώ εἶμαι ὁ μέγας δεκάρχης τοῦ μεγάλου θεοῦ Ἀχραμμαχάλαλα...»

Κατά πάσα πιθανότητα, στήν ἀρχή τοῦ κειμένου λείπει τό ὄνομα τοῦ νεκροῦ, στόν ὁποῖο ἀπευθύνεται ἡ μάγισσα. Τό ὑπόλοιπο κείμενο ὅμως εἶναι πλῆρες καί παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, ἀπό πολλές ἀπόψεις. Κατ' ἀρχάς, ὅπως παρατήρησε ὁ Michel Bréal,[23] ἡ κατάληξη τοῦ ὀνόματος τοῦ Σεξτιλίου δηλώνει ἀπελεύθερο, ἐνῶ ἡ Σέπτιμα εἶναι σκλάβα. Καί στήν περίπτωση αὐτή, λοιπόν, τά μάγια πρέπει νά ἀνατρέψουν τήν κοινωνική διαφορά. Καί τά δυό πρόσωπα προσδιορίζονται μόνο μέ τό μητρώνυμό τους. Ἀποτελεῖ ἄραγε αὐτό ἔνδειξη εἰδικῆς οἰκογενειακῆς κατάστασης ἤ ἁπλή τήρηση τῆς μαγικῆς δεοντολογίας;

Οἱ ἐπικλήσεις, κατά δεύτερο λόγο, ἀπευθύνονται σέ θεούς διαφόρων προελεύσεων. Ὁ «μεγάλος θεός», πού ἀναφέρεται πρῶτος, θά πρέπει νά εἶναι ὁ Ὄσιρις. Ὁ Ὄσιρις ἐπίσης θά πρέπει νά εἶναι καί «ἐκεῖνος πού ἔχει ἕνα γεράκι στό κεφάλι» γιατί, ὅπως παρατηρεῖ ὁ G. Maspéro, «ὁ Ὄσιρις, θεός τοῦ δυτικοῦ Βασιλείου καί τῶν νεκρῶν, παριστάνεται συχνά, κατά τήν ἑλληνορωμαϊκή ἐποχή, μ' ἕνα γεράκι στό κεφάλι». Δέν ἀποκλείεται, ὡστόσο, νά πρόκειται γιά τόν Ὥρο. Στό τέλος τῆς ἐρωτικῆς γητειᾶς, ἡ Σέπτιμα ἀπευθύνεται στόν Ὄσιρι μέ μοναδική βιαιότητα, ἀπειλώντας τον ὅτι, ἄν δέν πιάσει τό ξόρκι, θά συλήσει τόν τάφο του. Ὅπως ἐξηγεῖ ὁ G. Maspéro, «ἡ μάγισσα ἀπειλεῖ τόν Ὄσιρι πώς θά κατέβει στό μυστικό κρησφύγετό του, ἐκεῖ δηλαδή πού ἀναπαύεται ἡ μούμια του... Ὁ Ὄσιρις τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ἐξακολουθεῖ νά εἶναι πάντοτε ὁ θεός τῶν νεκρῶν. Τό σῶμα του, πού κομματιάστηκε ἀπό τόν Τυφώνα, ἀνασυνετέθη μέ δυσκολία ἀπό τήν Ἴσιδα. Ἀπό τότε, ὅλη ἡ κουστωδία τῶν φιλικῶν του θεῶν, ἡ Ἴσις, ἡ Νέφθυς, ὁ Ὥρος, ὁ Ἄνουβις, ὁ Ἑρμῆς, ἀγρυπνοῦν στόν τάφο του γιά νά ἐμποδίσουν τόν Τυφώνα νά μπεῖ καί νά καταστρέψει, γιά δεύτερη φορά, τή θεία μούμια. Αὐτό τό ἐκμε-

ταλλεύονταν οἱ μάγοι γιά νά πετύχουν τή βοήθεια τῶν θεῶν πού φύλαγαν τόν Ὄσιρι. Προσπαθοῦσαν νά κλέψουν τό θεϊκό φέρετρο γιά νά τό χρησιμοποιήσουν σάν παντοδύναμο μαγικό ὅπλο, καί ἀπειλοῦσαν πώς θά τό κατάστρεφαν, ἄν οἱ ἄλλοι θεοί δέν τούς βοηθοῦσαν». Χωρίς περιστροφές, λοιπόν, ἡ Σέπτιμα ὑπενθυμίζει αὐτόν τό μύθο, σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο ὁ Τυφώνας εἶχε κλείσει ὕπουλα τό σῶμα τοῦ Ὄσιρι σέ ἕνα κιβώτιο πού ἄφησε νά τό παρασύρει ὁ Νεῖλος πρῶτα, καί κατόπιν ἡ θάλασσα, ἕως τή Βύβλο τῆς Φοινίκης. Ἡ ἀπειλητική διατύπωση πού χρησιμοποιεῖ ἡ Σέπτιμα ἀναφέρεται σέ αὐτές τίς περιπλανήσεις τοῦ φερέτρου. Ἡ μάγισσα ἐμφανίζεται μάλιστα, στό τέλος, ὡς μέγας δέκαρχος τῆς φρουρᾶς τῆς θείας σαρκοφάγου, γιά νά δείξει στούς θεούς πώς εἶναι σέ θέση νά πραγματοποιήσει τήν ἀπειλή της. Ἐπικαλεῖται ἀκόμη καί ἄλλους αἰγυπτιακούς θεούς, τόν Παχνουφύ καί τόν Πυτιπεμί.

Ἀλλά ἡ Σέπτιμα δέν ἀρκεῖται στούς θεούς τῆς Αἰγύπτου. Ἀναφέρει, παραδείγματος χάρη, τούς Ἀντέρωτες, εἶδος Ἐρωτιδέων πού τιμωροῦσαν τούς ἄπιστους ἐραστές, καί πού ἀναφέρονται συνήθως στόν ἑνικό. Ὁ Ἀντέρως, θεός τῆς ἐρωτικῆς ἀπογοήτευσης, ἀναφέρεται ἄλλωστε καί ἀπό τόν Παυσανία (I, 30, 1 καί VI, 23, 3). Οἱ «Ἑπτά Ἀστέρες», πού ἡ Σέπτιμα ἐπικαλεῖται στήν ἀρχή τοῦ κειμένου, ἀνήκουν στό μαγικό πάνθεον τῶν Χαλδαίων, ὅπου μεσουρανοῦσε ἡ ἀστρολογία. Ἡ Σέπτιμα, τέλος, χρησιμοποιεῖ μιά σειρά ἰουδαϊκῶν ἐπιθέτων τοῦ Ἰεχωβᾶ.

Τό ξόρκι τῆς Σέπτιμα, ὅπως καί τά προηγούμενα πού εἴδαμε, ἐκφράζει ἕνα σπαραχτικό, ἄγριο, ἀνυπόμονο, ἀπαιτητικό πάθος. Ἡ φλόγα τῆς ἐκδίκησης ὀφείλει νά κάψει τήν ψυχή καί τήν καρδιά τοῦ Σεξτιλίου –προτροπή πού ἐπαναλαμβάνεται σέ σταυρωτή ὁμοιοκαταληξία– πού, ἄν δέν ἀρχίσει νά σκέφτεται ἀμέσως τήν ἐρωτευμένη Σέπτιμα, θά πληγεῖ ἀπό σωματικές καί ψυχολογικές συμφορές: ἀϋπνία, ἀστάθεια, βουβαμάρα, παραλυσία ὅλων τῶν μελῶν του.

Στήν ἴδια αὐτή νεκρόπολη τῆς Ἀδραμητοῦ, βρέθηκε ἄλλη μία πινακίδα μέ ἕνα ἐρωτικό ξόρκι πού ἔχει στόχο νά ξαναφέρει στή Δομιτιάνα τόν ἄπιστο Οὐρβανό.[24] Στήν ἐπιγραφή αὐτή πού εἶναι συνταγμένη προσεχτικά καί, κατά τό μεγαλύτερο μέρος της, στά ἑλληνικά, ἕνας γραφέας παρενέβαλε, βιαστικά, ἐκ τῶν ὑστέρων, τήν πρώτη, τέταρτη καί πέμπτη ἀράδα, μέ λατινικούς χαρακτῆρες, γιά νά ἀποδώσει, ὅπως μποροῦσε καλύτερα, τίς ἑλληνικές λέξεις. Κατά τόν

G. Maspéro,[25] «ἡ περιοχή τῆς νεκρόπολης, ὅπου βρέθηκε ἡ πινακίδα, θεωρεῖται ἀπό τόν M. de la Blanchère μᾶλλον μεταγενέστερη, καί ὁπωσδήποτε ὄχι παλαιότερη ἀπό τόν 3ο μ. Χ. αἰώνα. Σέ αὐτήν ἄλλωστε τήν περίοδο ἀνάγεται καί ἡ μορφή τῆς γραφῆς πού χρησιμοποιήθηκε στήν πινακίδα». Στήν ἐπιγραφή διακρίνονται καθαρά δύο συντάκτες. Ὁ ἕνας ἔγραψε τό ἑλληνικό κείμενο, καί ὁ ἄλλος τούς λατινικούς χαρακτῆρες. Ὁ δεύτερος ἐργάστηκε ἐκ τῶν ὑστέρων, συμπληρώνοντας στήν τρίτη ἀράδα τό κενό πού εἶχε ἀφεθεῖ ἀνάμεσα στίς ἑλληνικές λέξεις. Ἡ μεταγραφή τῶν ἑλληνικῶν φθόγγων στά λατινικά παρουσιάζει ὁρισμένα σφάλματα, πού ὀφείλονται, ὡς ἐπί τό πλεῖστον, σέ κακή προφορά τους. Τό κείμενο τῆς πινακίδας εἶναι:[26]

«Σ' ἐξορκίζω, δαιμονιακό πνεῦμα πού κείτεσαι ἐδῶ, στό ἱερό ὄνομα Ἀώθ Ἀβαώθ, τοῦ θεοῦ τοῦ Ἀβραάμ καί Ἰαώ τοῦ Ἰσαάκ, τοῦ Ἀώθ Ἀβαώθ, τοῦ θεοῦ τοῦ Ἰσραήλ. Ἄκουσε τό ἀνεκτίμητο ὄνομα, τό μεγάλο καί φοβερό, καί τράβα στόν Οὐρβανό, τόν γιό τῆς Οὐρβάνας, καί φέρε τον στή Δομιτιάνα, τήν κόρη τῆς Κανδίδης, ἐρωτευμένο, ξετρελαμένο, ἄυπνο ἀπό τό πάθος καί τόν πόθο γιά ἐκείνην, ἀνυπόμονο νά τήν ξαναπάρει στό σπίτι του καί νά τήν κάνει σύντροφό του. Σ' ἐξορκίζω, μεγάλε καί αἰώνιε θεέ, πού εἶσαι παραπάνω καί ἀπό αἰώνιος, κυρίαρχε τῶν πάντων, ἀνώτερε καί ἀπό τούς ἀνώτερους θεούς. Σ' ἐξορκίζω, ἐσένα πού ξεχώρισες τούς δικαίους, σ' ἐξορκίζω, ἐσένα πού χώρισες τή θάλασσα μέ τό ραβδί σου, νά φέρεις καί νά ἑνώσεις τόν Οὐρβανό, γιό τῆς Οὐρβάνας, μέ τή Δομιτιάνα, κόρη τῆς Κανδίδης, ἐρωτευμένο, βασανισμένο, ἄυπνο ἀπό πάθος καί πόθο γιά κείνην, γιά νά τήν πάρει στό σπίτι του, σύντροφό του. Σ' ἐξορκίζω, ἐσένα πού θέλησες νά μή γεννᾶ ἡ μούλα, σ' ἐξορκίζω, ἐσένα πού διαχώρισες τό φῶς ἀπό τό σκοτάδι. Σ' ἐξορκίζω, ἐσένα πού ἔκανες σκόνη τά βράχια, σ' ἐξορκίζω, ἐσένα πού θρυμμάτισες τά βουνά. Σ' ἐξορκίζω, ἐσένα πού στηρίζεις τή γῆ στά θεμέλια της, σ' ἐξορκίζω, ἐσένα πού τό ἅγιο ὄνομά σου δέν τολμᾶ κανείς νά προφέρει, ἐγώ θά τό πῶ καί οἱ δαίμονες θά ἀναπηδήσουν κεραυνοβολημένοι ἀπό ἔκπληξη καί τρόμο, νά φέρεις καί νά ἑνώσεις, παντοτινό σύντροφο, τόν Οὐρβανό, γιό τῆς Οὐρβάνας, μέ τή Δομιτιάνα, κόρη τῆς Κανδίδης, ἐρωτευμένο καί ἀνυπόμονο νά τήν δεῖ, ἀμέσως, γρήγορα. Σ' ἐξορκίζω, ἐσένα πού δημιούργησες τή μεγάλη φωτιά καί τά ἄστρα τοῦ οὐρανοῦ, μέ μιά ἁπλή διαταγή τῆς φωνῆς σου, γιά νά τά βλέπουν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι. Σ' ἐξορκίζω, ἐσένα πού ἀνατάραξες τόν κόσμο ὁλόκληρο, πού κόβεις

τίς βουνοκορφές καί κάνεις τά βουνά νά κοχλάζουν, πού κάνεις τή γῆ νά τρέμει, καί ἀνανεώνεις τούς κατοίκους της. Σ' ἐξορκίζω, ἐσένα πού ἄφησες τά σημάδια σου στόν οὐρανό, καί στή γῆ, καί στή θάλασσα, νά φέρεις καί νά ἑνώσεις, παντοτινό σύντροφο της, τόν Οὐρβανό, γιό τῆς Οὐρβάνας, μέ τή Δομιτιάνα, κόρη τῆς Κανδίδης, ἐρωτευμένο καί ἀνυπόμονο νά τήν παρακαλάει νά ξανάρθει στό σπίτι του καί νά ξαναγίνει σύντροφός του. Σ' ἐξορκίζω, μεγάλε καί αἰώνιε θεέ, κύριε τῶν πάντων, ἐσένα πού σέ τρέμουν τά δάση καί τά βουνά σ' ὅλη τή γῆ, ἐσένα πού μπροστά σου τό λιοντάρι ἐγκαταλείπει τή λεία του, ἐσένα πού κάνεις νά σείονται ἡ στεριά καί ἡ θάλασσα, πού κάνεις τούς πάντες νά λουφάζουν ἀπό τό φόβο τοῦ αἰώνιου Κυρίου, τοῦ Ἀθανάτου, πού βλέπει τά πάντα, πού μισεῖ τά ἀφύσικα, πού γνωρίζει ὅ,τι καλό καί κακό γίνεται στή θάλασσα, στά ποτάμια καί στή γῆ, Ἀώθ Ἀβαώθ, θεέ τοῦ Ἀβραάμ, καί Ἰαώ, τοῦ Ἰσαάκ, Ἀώθ Ἀβαώθ, θεέ τοῦ Ἰσραήλ, φέρε καί ἕνωσε τόν Οὐρβανό, γιό τῆς Οὐρβάνας, μέ τή Δομιτιάνα, κόρη τῆς Κανδίδης, ἐρωτευμένο, ξετρελαμένο, βασανισμένο ἀπό πάθος, ἔρωτα καί πόθο γιά τή Δομιτιάνα, τήν κόρη τῆς Κανδίδης. Ἕνωσέ τους μέ γάμο καί ἔρωτα, γιά νά ζήσουν μαζί ὁλόκληρη τή ζωή τους. Κάνε τον νά ὑποταχτεῖ, ἀπό ἔρωτα, σάν σκλάβος, νά μήν ἐπιθυμεῖ καμία ἄλλη γυναίκα ἤ κοπέλα, καί νά ἔχει μοναδικό του σύντροφο, γιά ὁλόκληρη τή ζωή του, τή Δομιτιάνα, κόρη τῆς Κανδίδης, ἀμέσως, ἀμέσως, γρήγορα, γρήγορα».

Διαβάζοντας ἀνάμεσα στίς γραμμές, διακρίνουμε καθαρά τό ἐρωτικό δράμα πού κρύβεται πίσω ἀπό τήν πινακίδα. Ὁ Οὐρβανός πρέπει νά ξαναπάρει κοντά του τή Δομιτιάνα, ἄρα τήν εἶχε διώξει. Πρέπει νά καεῖ ἀπό ἔρωτα, ἄρα τά αἰσθήματα του εἶχαν κρυώσει. Οἱ θεοί πρέπει νά ἐπιβάλουν τό γάμο, ἄρα ὑπῆρχαν ἐμπόδια στή συμβίωση τοῦ ζευγαριοῦ. Καί στήν περίπτωση αὐτή, ἡ ὅλη διάρθρωση τοῦ κειμένου ἀκολουθεῖ τούς ἴδιους κανόνες: τό ξόρκι δέν ἀναφέρει ρητά τό ὄνομα τοῦ νεκροῦ, ἴσως γιατί ὁ μάγος ἤ ἡ ἐνδιαφερόμενη Δομιτιάνα τόν γνώριζαν προσωπικά, καί γι' αὐτό τοῦ ἐμπιστεύονταν τή μαγική πινακίδα, ἤ, γιατί, ἁπλῶς δέν ἤθελαν νά κοινοποιήσουν τό ὄνομά του.

Ὁ ἐξορκισμός γίνεται στό ὄνομα τοῦ θεοῦ τῶν Ἑβραίων, καί οἱ ἐκφράσεις πού χρησιμοποιοῦνται γιά νά τόν ὁρίσουν ἀπαντῶνται συχνά στή Βίβλο. Στή διατύπωση ὅμως αὐτῶν τῶν ἐκφράσεων παρεισφρέουν πολλά λάθη, καί αὐτό σημαίνει πώς οἱ συντάκτες τοῦ κειμένου δέν ἦταν οἱ ἴδιοι Ἑβραῖοι. Ἀλλιῶς, ἡ ἄγνοιά τους δέν ἐξηγεῖται. Γνωρί-

ζουμε ἄλλωστε πώς οἱ μαγικές ἐπιγραφές αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἀπευθύνονται συχνά σέ ξένους θεούς, αἰγυπτιακούς, ἀσσυριακούς, ἰουδαϊκούς, συριακούς καί ἄλλους, γιά νά ἐνισχυθεῖ ἀκόμη περισσότερο τό ξόρκι ἤ ἡ κατάρα, χωρίς αὐτό νά σημαίνει ὅτι ὁ μάγος εἶναι πιστός τῆς μιᾶς ἤ τῆς ἄλλης θρησκείας. Ἄς σημειώσουμε, ὡστόσο, ὅτι στό κείμενο αὐτό δέν ἀναφέρεται ὁ «Ἀβράσαξ» ἤ ἄλλα ἀκατανόητα ὀνόματα.

Ὁ G. Maspero παρατηρεῖ ὅτι:[27] «Ἡ ἐπιλογή μιᾶς διατύπωσης πού δέν περιλαμβάνει παρά ἰουδαϊκά ὀνόματα καί ἐκφράσεις μπορεῖ νά μήν εἶναι τυχαία, ἀλλά ἐνδεικτική τῆς θρησκείας τῆς Δομιτιάνας ἤ τοῦ Οὐρβανοῦ. Ἀφήνω τό ἐρωτικό δράμα... Οἱ δύο πρωταγωνιστές, ὅπως δείχνουν τά ὀνόματά τους, καί ἴσως ὁ ὅρος συμβίος, ἦταν δοῦλοι, τό πολύ ἀπελεύθεροι. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἀνῆκαν σέ τάξη πού ἔβλεπε εὐνοϊκά τή νέα θρησκεία. Οἱ περισσότερες χριστιανικές αἱρέσεις τῆς ἐποχῆς χρησιμοποιοῦσαν φυλαχτά, μέ χαραγμένα τά ἰουδαϊκά ὀνόματα Ἰοαώ, Σαβαώθ κλπ., ὅπως καί τά ἀπόκρυφα παράγωγά τους, Ἀώθ, Ἀβαώθ, κ.ἄ. Ἡ ἐπιλογή μιᾶς διατύπωσης πού δέν περιλαμβάνει κανένα εἰδωλολατρικό ὄνομα σημαίνει ἄραγε ὅτι ἡ Δομιτιάνα ἦταν χριστιανή; Οἱ ἐθνικοί κατηγοροῦσαν συχνά τούς πιστούς ὅτι προσέφευγαν στή μαγεία, καί οἱ μαρτυρίες τῶν Πατέρων ἀποδεικνύουν ὅτι αὐτές οἱ κατηγορίες ἦταν βάσιμες.[28] Κατά πάσα πιθανότητα, ἡ Δομιτιάνα καί οἱ ὅμοιοί της καθησύχαζαν τίς τύψεις ἀπό τίς ὕποπτες ἐνέργειές τους, ἐπικαλούμενοι ἀποκλειστικά τά ὀνόματα τοῦ θεοῦ τοῦ Ἰσραήλ. Ἦταν σάν ἕνα εἶδος λευκῆς μαγείας, πού, σέ ἀντίθεση μέ τήν εἰδωλολατρική, τήν θεωροῦσαν σχεδόν θεμιτή. Καί σήμερα ἀκόμη, συναντάει κανείς στήν Ἄνω Αἴγυπτο κόπτες παπάδες πού θεραπεύουν τίς ἀρρώστιες, ἀντιμετωπίζουν τίς θεομηνίες, ἐμπνέουν ἔρωτα καί ἐπιθυμία γιά γάμο, χωρίς νά θεωροῦν ὅτι κάνουν κάτι τό ἀπαγορευμένο, ἀφοῦ χρησιμοποιοῦν ἀποσπάσματα ἀπό τούς ψαλμούς καί τά εὐαγγέλια, στό ὄνομα πάντοτε τοῦ Θεοῦ, τῶν πατριαρχῶν καί τῶν προφητῶν, τῶν ἀγγέλων καί τῶν ἁγίων. Ἁμάρτημα εἶναι μόνο, ἄν στίς ψαλμωδίες τους ἀνακατέψουν καί ὀνόματα ξένα πρός τή χριστιανική παράδοση».

Δέν μπορεῖ ὅμως κανείς νά εἶναι σίγουρος, γιατί τό κείμενο δέν μᾶς δίνει καί πολλά στοιχεῖα γιά τούς δυό πρωταγωνιστές. Ἰδίως ἄν σκεφτοῦμε ὅτι ὁ μυστηριακός καί μόνο χαρακτήρας αὐτῶν τῶν παράξενων ὀνομάτων ἀρκοῦσε γιά νά χρησιμοποιηθοῦν στή μαγεία. Ἕνας εἰδωλολάτρης μποροῦσε νά ἐπικαλεστεῖ τόν Θεό τῶν Ἰουδαίων, θεό ἄγνωστο καί νέο, ἀκριβῶς ἐπειδή φάνταζε μυστηριώδης καί κάποιοι

ἄλλοι τόν θεωροῦσαν παντοδύναμο. Ἄς σημειώσουμε ἀκόμη ὅτι ἡ συνήθεια αὐτῶν τῶν κειμένων νά ἀναφέρουν τό μητρώνυμο καί ὄχι τό πατρώνυμο συμβαδίζει μέ τήν ἰουδαϊκή ἀντίληψη ὅτι εἶναι κανείς ἰουδαῖος, ἄν γεννήθηκε ἀπό ἰουδαία μητέρα, ὁ πατέρας δέν παίζει κανένα ρόλο. Τά στοιχεῖα πού διαθέτουμε, ὅμως, δέν ἐπαρκοῦν γιά νά συναγάγουμε τό θρήσκευμα τῶν δύο αὐτῶν προσώπων.

Τό ξίφος τοῦ Δάρδανου

Ὁρισμένοι ἄλλοι κανόνες ἐρωτικῆς μαγείας συνιστοῦσαν τήν ἐπίκληση ἑνός θεοῦ-δημιουργοῦ, μέ ἰουδαϊκά, αἰγυπτιακά καί ἴσως γνωστικά χαρακτηριστικά. Οἱ πρακτικές αὐτῆς τῆς μαγείας καταγράφονται σέ ἕναν μαγικό πάπυρο, μέ τίτλο «Τό ξίφος τοῦ Δαρδάνου».[29] Ὁ Δάρδανος ἦταν ὁ ὑποτιθέμενος ἱδρυτής τῶν μυστηρίων τῆς Σαμοθράκης.[30] Ὅπως ὑπενθυμίζει ὁ Ο' Neil,[31] ἡ λέξη «ξίφος» ἀναφέρεται σέ μιά μαγική ἱεροτελεστία πού ἔχει στόχο νά ἐξαναγκάσει κάποιον νά ἐρωτευτεῖ ἕνα συγκεκριμένο πρόσωπο. Τό κείμενο αὐτοῦ τοῦ μαγικοῦ παπύρου παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, ἄν καί ὁρισμένα ἀποσπάσματά του εἶναι ἀβέβαια, ἐνῶ ἄλλα πάλι ἑρμηνεύονται πολύ δύσκολα:

«Ξίφος τοῦ Δαρδάνου: τελετή πού ἀποκαλεῖται ξίφος, γιατί δέν ἔχει τήν ὅμοιά της σέ δύναμη, γιατί λυγίζει καί σοῦ προσελκύει τήν ψυχή ἐκείνου πού ἐπιθυμεῖς. Ἀπαγγέλοντας τό ξόρκι, νά προσθέτεις: "Λυγίζω, στή θέλησή μου, τήν ψυχή τοῦ Τάδε".[32]

»Πάρε μιά ζωντανή μαγνητική πέτρα[33] καί χάραξε πάνω της τήν Ἀφροδίτη καβάλα στήν Ψυχή, νά τήν κρατᾶ μέ τό ἀριστερό της χέρι καί νά ἔχει τά μαλλιά πλεγμένα κοτσίδες. Πάνω ἀπό τό κεφάλι της γράψε: ΑΧΜΑΓΗ ΡΑΡΠΕΨΕΙ, καί κάτω ἀπό τήν Ἀφροδίτη καί τήν Ψυχή, σχεδίασε τόν Ἔρωτα, ὄρθιο, πάνω στό θόλο τοῦ οὐρανοῦ, νά κρατάει ἀναμμένη δάδα καί νά κατακαίει τήν Ψυχή. Κάτω ἀπό τόν Ἔρωτα, αὐτά τά ὀνόματα: ΑΧΑΠΑ ΑΔΩΝΑΙΕ ΒΑΣΜΑ ΧΑΡΑΚΩ ΙΑΚΩΒ ΙΑΩ Η ΦΑΡΑΡΗΙ. Στήν ἄλλη ὄψη τῆς πέτρας, χάραξε τήν Ψυχή καί τόν Ἔρωτα, ἀγκαλιασμένους, καί κάτω ἀπό τά πόδια τοῦ Ἔρωτα, ὀχτώ φορές τό γράμμα Σ, ἐνῶ κάτω ἀπό τά πόδια τῆς Ψυχῆς, ὀχτώ φορές τό γράμμα Ε. Χρησιμοποίησε αὐτή τήν πέτρα μέ τά μαγικά χαράγματα, ὡς ἑξῆς: βάλε την κάτω ἀπό τή γλώσσα σου, γύρνα την πρός αὐτόν πού ἐπιθυμεῖς καί πές τό παρακάτω ξόρκι:

»"Σ' ἐπικαλοῦμαι, πλάστη τῆς δημιουργίας, πού ἀπλώνεις τά φτερά σου πάνω ἀπό ὁλόκληρο τόν κόσμο, ἐσένα, πού κανείς δέν μπορεῖ νά πλησιάσει καί νά μετρήσει, πού ἐμφυσᾶς σέ κάθε ψυχή τή ζωοδότρα λογική, πρωτογέννητε, θεμελιωτή τοῦ σύμπαντος, μέ τίς χρυσές φτεροῦγες, ἐσένα, πού 'χεις γιά φῶς τό σκοτάδι, ἐσένα πού τυλίγεις τίς λογικές σκέψεις καί ξεπηδάει ἡ μαύρη, ἄνομη παραφροσύνη πού ζῆ κρυφά μέσα σέ κάθε ψυχή. Γεννᾶς μιά ἀόρατη φωτιά, παρασύροντας κάθε τι τό ζωντανό, χωρίς νά κουραστεῖς ποτέ νά τό βασανίζεις, ἀλλά, ἀντίθετα, ἀπό τότε πού ὑπάρχει κόσμος, χαίρεσαι μέ τόν πόνο πού προκαλεῖς. Ἔλα λοιπόν κι ἐσύ, καί φέρε πόνο, ἐσύ πού πότε εἶσαι λογικός καί πότε παράλογος, ἐσύ πού κάνεις τούς ἀνθρώπους νά τολμοῦν τό ἀσύλληπτο καί νά προσφεύγουν στό φῶς σου, πού εἶναι σκοτάδι. Ἐσύ, ὁ πλέον πείσμων, πού δέν ὑπακοῦς σέ κανένα νόμο, ἀλύπητος, ἀδυσώπητος, ἀόρατος, ἄυλος, γενεσιουργός τρέλας, τοξότης, λαμπαδηφόρος, κύριος κάθε ζωντανῆς αἴσθησης καί κάθε μυστικοῦ, χορηγός λήθης, δημιουργός σιωπῆς, προορισμός καί μέσο διαδόσεως τοῦ φωτός, μικρός σάν παιδί, ὅταν γεννήθηκες μές στήν καρδιά, ἀλλά ὁ πιό σοφός, τήν ὥρα τοῦ θριάμβου σου. Σ' ἐπικαλοῦμαι, ἐσένα πού δέν συγκίνησε ἡ ἱκεσία, στό μεγάλο σου ὄνομα: ΑΖΑΡΑΧΘΑΡΑΖΑ ΛΑΘΑ ΙΑΘΑΛ Υ Υ Υ ΛΑΘΑΙ ΑΘΑΛΛΑΛΑΦ ΙΟΙΟΙΟ ΑΙ ΑΙ ΑΙ ΟΥΕΡΙΕΥ ΟΙΑΙ ΛΕΓΕΤΑ ΡΑΜΑΙ ΑΜΑ ΡΑΤΑΓΕΛ, ὁ πρῶτος λαμπερός, λαμπερός τή νύχτα, χαροποιώντας τή νύχτα, γεννώντας τή νύχτα, μάρτυρας ΕΡΗΚΙΣΙΘΦΗ ΑΡΑΡΑΧΑΡΑΡΑ ΗΦΘΙΣΙΚΗΡΕ ΙΑΒΕΖΥΘ ΙΟ, ἐσύ πού εἶσαι στά βάθη, ΒΕΡΙΑΜΒΩ ΒΕΡΙΑΜΒΕΒΩ, ἐσύ πού εἶσαι στή θάλασσα, ΜΕΡΜΕΡΓΟΥ, κρυφέ καί σοφότατε, ΑΧΑΠΑ ΑΔΩΝΑΙΕ ΒΑΣΜΑ ΧΑΡΑΚΩ ΙΑΚΩΒ ΙΑΩ ΧΑΡΟΥΗΡ ΛΑΙΛΑΜ ΣΕΜΕΣΙΛΑΜ ΣΟΥΜΑΡΤΑ ΜΑΡΒΑΚΑΡΒΑ ΜΕΝΑΒΟΘ ΗΙΙΑ. Γύρνα τήν ψυχή αὐτῆς τῆς Τάδε πρός ἐμένα, τόν Δεῖνα, ὥστε νά μπορέσει νά μέ ἀγαπήσει, νά νιώσει γιά μένα πάθος καί νά μοῦ χαρίσει ὅ,τι ἔχει νά μοῦ δώσει. Κάνε την νά μοῦ πεῖ ὅ,τι ἔχει στήν ψυχή της, γιατί ἐπικαλέστηκα τό μεγάλο σου ὄνομα".

»Καί γράψε, σέ ἕνα φύλλο χρυσοῦ, αὐτό τό ξίφος: "'Εσύ πού εἶσαι ΤΟΥΡΙΗΛ ΜΙΧΑΗΛ ΓΑΒΡΙΗΛ ΟΥΡΙΗΛ ΜΙΣΑΗΛ ΜΙΣΑΗΛ ΙΡΡΑΗΛ ΙΣΤΡΑΗΛ. Εἴθε νά ὑπάρξει μέρα εὐνοϊκή γι' αὐτό τό ὄνομα, καί γιά μένα πού τό χρησιμοποιῶ. Καλῶ τήν ἀθάνατη καί ἀλάνθαστη δύναμη τοῦ Θεοῦ. Χάρισέ μου τήν ὑποταγή κάθε ψυχῆς, πού γι' αὐτήν σ' ἐπικαλοῦμαι". Δῶσε τό φύλλο σέ μιά πέρδικα νά τό καταπιεῖ, κι

ὕστερα σκότωσέ την. Πάρε την ὕστερα, καί βάλε την γύρω ἀπό τό λαιμό σου, ἀφοῦ πρῶτα προσθέσεις, μές στήν ταινία, λίγο ἀπό τό βότανο "αὐρόνη".

»Ἡ προσφορά πού καίει ὁ Ἔρως καί ὅλη ἡ διαδικασία μέ τήν ψυχή γίνεται ὡς ἑξῆς: Μάννα, τέσσερις δραχμές. Μύρρα, τέσσερις δραχμές. Λιβάνι, κρόκος, βδέλλιο, ἀπό μισή δραχμή. Ἀνακάτεψε, μέσα σέ ἕνα μεγάλο ξερό σύκο, κάθε συστατικό μέ ἴση ποσότητα ἀρωματικοῦ κρασιοῦ, καί χρησιμοποίησε τό προϊόν γιά τά σχέδια σου. Κατά τήν ἐκτέλεση, κάψε πρῶτα μιά προσφορά καί χρησιμοποίησέ την ἔτσι.

»Ὑπάρχει ἐπίσης μιά τεχνική, κατά τήν ὁποία χρησιμοποιεῖς ἕνα εἰδώλιο ἀπό ξύλο μουριᾶς, γιά νά σοῦ ἔρθει βοήθεια. Τό εἰδώλιο κατασκευάζεται μέ τή μορφή τοῦ Ἔρωτα πού φοράει μανδύα, ἔχει ἀνυψωμένο τό δεξί πόδι γιά νά κάνει ἕνα βῆμα, καί ἔχει κουφωτή πλάτη. Βάλε μέσα στό κούφωμα ἕνα φύλλο χρυσοῦ, ἀφοῦ γράψεις πάνω του μέ μαχαίρι ἀπό χαλκό, δουλεμένο ἐν ψυχρῷ, τό ἕνα καί τό ἄλλο ὄνομα, καί ΜΑΡΣΑΒΟΥΤΑΡΘΕ — "Γίνου βοηθός μου, στήριγμά μου καί στέλνε μου ὄνειρα".

»Πήγαινε, ἀργά τή νύχτα, στό σπίτι τῆς γυναίκας πού ποθεῖς, χτύπησε τήν πόρτα της μέ τόν Ἔρωτα, καί πές: "Ἰδού, ἡ Τάδε κατοικεῖ ἐδῶ. Μεῖνε τότε κοντά της, κι ἀφοῦ πάρεις τή μορφή τοῦ θεοῦ ἤ τοῦ δαίμονα πού ἐκείνη λατρεύει, πές ὅ,τι προτείνω". Γύρνα, ὕστερα, στό σπίτι σου, ἑτοίμασε τό τραπέζι, στρῶσε τραπεζομάντιλο ἀπό ἁγνό λινάρι, βάλε πάνω λουλούδια τῆς ἐποχῆς, καθώς καί τό ὁμοίωμα. Κάψε του μιά προσφορά καί, χωρίς διακοπή, ἀπάγγειλε τό ξόρκι τῆς ἐπίκλησης. Στεῖλε το καί θά δράσει ὁπωσδήποτε. Καί κάθε φορά πού, χρησιμοποιώντας τήν πέτρα, θά τήν ὑποτάσσεις στή θέλησή σου, τήν ἴδια ἐκείνη τή νύχτα θά σοῦ στέλνει ὄνειρα, γιατί τίς ἄλλες νύχτες θά εἶναι ἀπασχολημένο ἀλλοῦ».

Ἕνας πάπυρος τοῦ Λέυντεν[34] διασώζει διάφορες μαγικές τελετουργίες, ὅπως τήν ἱεροτελεστία «Ἔρως βοηθός», πού προβλέπει τήν προσφορά θυσιῶν μπροστά σέ δυό κέρινα εἰδώλια πού παριστάνουν τόν Ἔρωτα, ὁπλισμένο μέ τόξο καί κρατώντας δάδα, καί τήν Ψυχή. Τά δυό ὁμοιώματα θυμίζουν ἀσφαλῶς τίς πολλαπλές ἐγχάρακτες παραστάσεις τοῦ Ἔρωτα, πού πυρπολεῖ μέ ἀναμμένη δάδα τήν Ψυχή.

Γιατί ὅσα γράφουν οἱ μαγικοί πάπυροι ἔχουν χαραχτεῖ πράγματι πάνω σέ πέτρες, προορισμένες γιά μαγική χρήση. Ὁ R. Mouterde περιέγραψε ἕναν μαῦρο συριακό ἴασπι πού χαράχτηκε κατά τίς ἐπι-

ταγές τοῦ παπύρου.[35] Οἱ S. Reinach καί E. Babelon[36] παρουσίασαν ἕνα μαγικό φύλλο χρυσοῦ μέ τό ξίφος. Οἱ A. Delatte καί P. Derchain περιέγραψαν πολλά ἐγχαράγματα τῆς Αἴθουσας τῶν Μεταλλίων, πού παρουσιάζουν σκηνές ἐμπνευσμένες ἀπό τόν πάπυρο τῶν Παρισίων: τήν Ἀφροδίτη καβάλα στήν Ψυχή, τήν τιμωρία τῆς Ψυχῆς ἀπό τόν Ἔρωτα, τήν Ἕνωση Ἔρωτα καί Ψυχῆς.[37]

Ἡ τιμωρία τῆς Ψυχῆς ἀπό τόν Ἔρωτα, παραδείγματος χάρη, πού ἀναφέρει ὁ πάπυρος, ἔχει χαραχτεῖ σέ αἱματίτη λίθο,[38] μιά ὄψη τοῦ ὁποίου ἔχει τήν ἑξῆς παράσταση: «Πάνω σέ μιά γραμμή πού χρησιμεύει ὡς βάση, ὁ Ἔρως γυμνός καί φτερωτός, τρέχοντας πρός τά δεξιά, πυρπολεῖ μέ πυρσό, καρφωμένο σέ μακρύ κοντάρι πού κρατᾶ καί μέ τά δυό του χέρια, τή φτερωτή Ψυχή, ντυμένη μέ φαρδύ, ποδήρη χιτώνα». Στήν ἄλλη ὄψη εἶναι γραμμένη ἡ λέξη νειχαροπλήξ, πού συνήθως ἀναφέρεται στόν ἥλιο, τόν κατεξοχήν ἐκδικητή. Κατά τόν Frochner, ἡ πέτρα ἔχει αἰγυπτιακή προέλευση. Σέ ἕναν πράσινο ἴασπι[39] εἶναι χαραγμένη μιά ἀνάλογη παράσταση: «Στή μπροστινή ὄψη, πάνω σέ μιά γραμμή πού χρησιμεύει ὡς βάση, ὁ Ἔρως, γυμνός καί φτερωτός, ἀναποδογυρίζει μιά ἀναμμένη δάδα στά πόδια τῆς Ψυχῆς, πού εἶναι ἐπίσης γυμνή, μέ τά χέρια δεμένα σέ τρίκλωνο δένδρο, πού γέρνει πάνω ἀπό τό κεφάλι της. Πίσω ἀπό τόν Ἔρωτα εἶναι γραμμένο: Ἔρως. Μπροστά στήν Ψυχή: ὡς σύ ἐμέ. Κι ἀπό κάτω: καγὼ σέ. Δηλαδή: "Ὅπως μοῦ φέρθηκες, σοῦ φέρομαι". Ἡ πίσω ὄψη παριστάνει μιά παράξενη μορφή: "Ἕνα πνεῦμα φιδοπόδαρο, ἀλεκτοροκέφαλο, πού φοράει, ἀπ' ὅ,τι φαίνεται, θώρακα ἀπό λάμες, ὑψώνει τό δεξί χέρι πού κρατάει μαστίγιο, ἐνῶ μέ τό ἀριστερό κρατάει μιά στρογγυλή ἀσπίδα. Κατά μῆκος τῆς ἀσπίδας εἶναι γραμμένο: Ἰαώ"».

Ἡ ἕνωση τοῦ Ἔρωτα μέ τήν Ψυχή παριστάνεται στίς δυό ὄψεις ἑνός πράσινου ἴασπι ἀπό τήν Ταρσό τῆς Κιλικίας.[40] Στήν μπροστινή ὄψη: «Σέ ἕνα κρεβάτι μέ ψηλό προσκέφαλο εἶναι μισοξαπλωμένος ἕνας γυμνός ἄνδρας, πού ἀνασηκώνεται πάνω στόν ἀριστερό του ἀγκώνα, κρατώντας τό δεξί του χέρι πάνω ἀπό τό κεφάλι του. Μιά γυναίκα, μέ τά χέρια στά γόνατα καί τό κεφάλι πρός τά ἀριστερά, κοιτώντας τόν σύντροφό της, τόν καβαλικεύει διπλωμένη στά δυό. Στό πόδι τοῦ κρεβατιοῦ, ἕνα καντηλέρι στηρίζει μιά λάμπα μέ μορφή πουλιοῦ. Κάτω ἀπό τό κρεβάτι ὑπάρχει μιά ὑδρία καί μιά λεκάνη. Καί διαβάζουμε, σέ ἐπιγραφή: ἡ χάρις, οἱ πόθοι». Ἡ πίσω ὄψη παρουσιάζει πα-

ρόμοια σκηνή. Ἡ γυναίκα εἶναι μισοξαπλωμένη ἐνῶ ὁ ἄντρας γονατίζει πάνω της. Ἡ ἐπιγραφή: ἀλληλοφιλία ἐμῆς ψυχῆς (ἀμοιβαῖε ἔρωτα τῆς ψυχῆς μου)».

Τά παραδείγματα αὐτά, καί πολλά ἄλλα, μαρτυροῦν πώς οἱ ἀρχαῖοι ἀκολουθοῦσαν σχολαστικά τίς συνταγές μαγείας καί χάρασσαν πράγματι σέ λίθους ὅσα περιέγραφαν οἱ μαγικοί πάπυροι, μέ ὁρισμένες παραλλαγές, φυσικά, ἀνάλογα μέ τήν ἔμπνευση τοῦ καλλιτέχνη ἤ τά γοῦστα ἐκείνου πού ἔδινε τήν παραγγελία γιά τό τάλισμαν. Δέν εἶναι πάντοτε εὔκολο νά διακρίνουμε ἄν ἡ ἀναπαράσταση ἐκφράζει ἀπειλή, δείχνει σκηνή τιμωρίας ἤ ἔχει στόχο νά γοητεύσει τό ἀγαπημένο πρόσωπο. Ἄς σημειώσουμε μόνον ὅτι ἡ γυναίκα παριστάνεται συνήθως σάν εἶδος θηράματος πού ὁ μάγος προσπαθεῖ νά πιάσει στά δίχτυα του. Οἱ γνώσεις μας, ἄλλωστε, γιά τήν κατάσταση τῆς γυναίκας στήν ἀρχαιότητα, ἐξηγοῦν αὐτή τήν πρακτική.

Στά μαγικά ξόρκια, ἡ ἐπίκληση κατέχει δεσπόζουσα θέση καί ἀπευθύνεται, ὅπως γράφει ὁ A.-J. Festugière,[41] «εἴτε στόν ὑπέρτατο Θεό, τόν πλάστη καί ρυθμιστή τοῦ σύμπαντος εἴτε στόν ἥλιο». Αὐτές οἱ ἐπικλήσεις προϋποθέτουν ἰσχυρό θρησκευτικό αἴσθημα πού νά ἐξασφαλίζει ἄμεση σχέση τοῦ ἀνθρώπου μέ τόν Θεό. Καί τά ἐρωτικά ξόρκια ὑπακούουν σέ αὐτόν τόν κανόνα τῆς κοσμικῆς δέησης, ἔστω κι ἄν προέρχονται ἀπό διάφορες θρησκεῖες.

Κοσμικές δεήσεις

Οἱ κοσμικές αὐτές δεήσεις χαρακτηρίζονται ἀπό ὑψηλή ἔμπνευση καί ἐκλεπτυσμένες ἐκφράσεις σέ πλήρη ἀντίθεση μέ τίς πρωτόγονες συνταγές πού τίς ἀκολουθοῦν. Τίς περισσότερες φορές ἀντλοῦν τήν ἔμπνευσή τους ἀπό τήν αἰγυπτιακή θρησκεία. Σέ αὐτή τήν κατηγορία ἀνήκει, παραδείγματος χάρη, τό «Ξόρκι πού ἐπιβάλλει τόν ἔρωτα τοῦ Ἀστραψούκου», ὅπως μᾶς τό δίνει ἕνας μαγικός πάπυρος:[42]

«Ἱκεσία. – Ἔλα κοντά μου, Ἄρχοντα Ἑρμῆ, ὅπως τά παιδιά στήν ἀγκαλιά τῆς μητέρας τους. Ἔλα σ' ἐμένα, τόν Τάδε, Ἄρχοντα Ἑρμῆ, καί χάρισέ μου εὔνοια, τροφή, νίκη, πλοῦτο, εὐτυχία στόν ἔρωτα, ὀμορφιά προσώπου καί τή δύναμη ὅλων τῶν ἀνδρῶν κι ὅλων τῶν γυναικῶν. Τά οὐράνια ὀνόματά σου εἶναι: ΛΑΜΦΘΕΝ ΟΥΩΘΙ ΟΥΑΣΘΕΝ ΟΥΩΘΙ ΟΑΜΕΝΩΘ ΕΝΘΟΜΟΥΧ. Αὐτά εἶναι τά ὀνόματά σου στίς

τέσσερις ἄκρες τοῦ οὐρανοῦ. Γνωρίζω καί ποιές εἶναι οἱ μορφές σου: στήν ἀνατολή εἶσαι σάν ἴβις, στή δύση κυνοκέφαλος, στόν βορρᾶ ἔχεις τή μορφή φιδιοῦ, στόν νότο τή μορφή λύκου. Φυτό σου εἶναι τό κλῆμα, πού εἶναι ἐκεῖ, ἡ ἐλιά (στά κοπτικά). Γνωρίζω ποιό εἶναι τό ξύλο σου: ὁ ἔβενος. Γνωρίζω, Ἑρμῆ, ποιός εἶσαι καί ἀπό ποῦ εἶσαι, καί ποιά εἶναι ἡ πόλη σου: ἡ Ἑρμούπολη. Ἔλα κοντά μου, Ἄρχοντα Ἑρμῆ, μέ τά πολλαπλά ὀνόματα, ἐσύ πού γνωρίζεις ὅ,τι εἶναι κρυμμένο κάτω ἀπό τόν πόλο τοῦ οὐρανοῦ καί μέσα στή γῆ. Ἔλα σ' ἐμένα, τόν Τάδε, Ἄρχοντα Ἑρμῆ, δές με εὐνοϊκά, εὐεργέτη ὅλου τοῦ κόσμου. Ἄκουσε τήν προσευχή μου, κάνε νά μοῦ φανοῦν εὐνοϊκά ὅλα τά πλάσματα πού κατοικοῦν στή γῆ. Ἄνοιξε, γιά χάρη μου, τά χέρια ὅλων ὅσοι προσφέρουν δῶρα, ὑποχρέωσέ τους νά μοῦ δώσουν ὅ,τι κρατοῦν στά χέρια τους. Γνωρίζω καί τά βαρβαρικά σου ὀνόματα: ΦΑΡΝΑΘΑΡ ΒΑΡΑΧΗΛ ΧΘΑ, αὐτά εἶναι τά βαρβαρικά σου ὀνόματα.

»Ἄν εἶναι ἀλήθεια πώς ἡ Ἴσις, ἡ ὑπέρτατη θεά, ἐσένα ἐπικαλέστηκε σέ κάθε κίνδυνο, σέ κάθε τόπο, ἐναντίον θεῶν, ἀνθρώπων, δαιμόνων καί θηρίων τῆς θάλασσας καί τῆς στεριᾶς, καί πώς κέρδισε τήν εὔνοιά σου καί τή νίκη ἐναντίον τῶν θεῶν καί τῶν ἀνθρώπων καί ὅλων τῶν θηρίων τῆς θάλασσας καί τῆς στεριᾶς, ἔ, λοιπόν, ἔτσι κι ἐγώ, ὁ Τάδε, σέ ἐπικαλοῦμαι. Χάρισέ μου λοιπόν τύχη, ὡραία ἐμφάνιση, ὀμορφιά. Ἄκουσε τήν προσευχή μου, εὐεργέτη Ἑρμῆ, ἐσύ πού ἀνακάλυψες τά φίλτρα, ἄφησέ με νά συζητήσω ἐλεύθερα μαζί σου, ἄκουσέ με, ὅπως χάρισες τά πάντα στόν κυνοκέφαλό σου ἀπό τήν Αἰθιοπία, τόν Κύριο ὅσων ζοῦν κάτω ἀπό τό χῶμα. Κάνε νά θέλουν ὅλοι τό καλό μου, χάρισέ μου δύναμη, ὡραία ἐμφάνιση (οἱ εὐχές σου, ὅπως συνήθως), κάνε τούς ἄλλους νά μοῦ δίνουν χρυσάφι καί ἀσήμι καί τροφή, σέ ἀνεξάντλητες ποσότητες. Προφύλαξέ με, γιά πάντα, ἀπό τά δηλητήρια, τίς ἐνέδρες, ἀπό κάθε κακό μάτι καί κακή γλώσσα, ἀπό τά δαιμόνια καί ἀπό κάθε μίσος θεῶν καί ἀνθρώπων. Νά μοῦ χαρίζουν ὅλοι εὔνοια, νίκη, ἐπιτυχία σέ ὅ,τι ἀναλαμβάνω, καί πλοῦτο.

»Γιατί ἐσύ εἶσαι ἐγώ, κι ἐγώ ἐσύ. Τό ὄνομά σου εἶναι δικό μου, τό ὄνομά μου εἶναι δικό σου. Γιατί εἶμαι ἡ προσωπογραφία σου. Ἄν μοῦ τύχει ἀτύχημα αὐτόν τό χρόνο ἤ αὐτόν τό μήνα ἤ αὐτήν τή μέρα ἤ αὐτή τήν ὥρα, ἡ δυστυχία νά χτυπήσει τό μεγάλο θεό ΑΧΧΕΜΕΝ ΕΣΤΡΟΦ, πού ἔχει τό ὄνομά του γραμμένο στήν πλώρη τῆς ἱερῆς βάρκας. Τό ἀληθινό σου ὄνομα εἶναι χαραγμένο στήν ἱερή στήλη, στό ἄδυτο τῆς Ἑρμούπολης, ἐκεῖ ὅπου γεννήθηκες. Τό ἀληθινό σου ὄνομα:

ΟΣΕΡΓΑΡΑΧ ΝΟΜΑΦΙ. Αὐτό εἶναι τό ὄνομά σου, ὄνομα μέ δεκαπέντε γράμματα, ὅσες καί οἱ μέρες τῆς σελήνης στή γέμιση. Τό δεύτερο ὄνομά σου ἔχει ἑπτά γράμματα, ὅσοι εἶναι καί οἱ Κύριοι τοῦ κόσμου, καί ὁ ἀριθμός του εἶναι 365, ὅσες οἱ μέρες τοῦ χρόνου. Ναί, στ' ἀλήθεια, ΑΒΡΑΣΑΞ. Σέ γνωρίζω, Ἑρμῆ, καί μέ γνωρίζεις. Ἐγώ εἶμαι ἐσύ κι ἐσύ ἐγώ. Κάνε τα, γιά μένα, ὅλα, καί στρέψε πρός τό μέρος μου μέ τήν Καλή Τύχη καί τό Καλό Πνεῦμα, τώρα, τώρα, γρήγορα, γρήγορα.

»*Προετοιμασία.* – Πάρε ἕνα κομμάτι ξύλο ἐλιᾶς, χάραξε ἕναν κυνοκέφαλο καθισμένο, νά φοράει τό φτερωτό κράνος τοῦ Ἑρμῆ καί νά ἔχει, στήν πλάτη, μιά θήκη. Γράψε τό ὄνομα τοῦ Ἑρμῆ σέ φύλλο παπύρου, καί βάλε το στή θήκη. Γράψε μέ μελάνι μύρρας, ἀφοῦ πρῶτα προσευχηθεῖς, τά ὅσα κάνεις καί ὅσα ἐπιθυμεῖς, κλεῖσε μέ καπάκι, κάψε λιβάνι, καί βάλε το στή μέση τοῦ ἐργαστηρίου, ὅπου θέλεις. Τό ὄνομα πού πρέπει νά γράψεις, εἶναι: ΦΘΟΡΟΝ ΦΘΙΟΝΗ ΘΩΥΘ. Χάραξε ἀκόμη τά ἑξῆς μεγάλα ὀνόματα: ΙΑΩ ΣΑΒΑΩΘ ΑΔΩΝΑΙΕ ΑΒΛΑΝΑΘΑΝΑΛΒΑ ΑΚΡΑΜΜΑΧΑΜΑΡΕΙ, 365, χάρισε ἐπιτυχία στό ἐργαστήριο, εὔνοια, πλοῦτο, εὐτυχία στόν ἔρωτα, σ' ἐμένα, τόν Τάδε, καί στό ἐργαστήριο, τώρα, τώρα, γρήγορα, γρήγορα».

Μιά προσευχή στόν Ἥλιο, σάν αὐτή πού ἀκολουθεῖ,[43] ἀπαντᾶται συχνά:

«Κείμενο χρήσιμο γιά κάθε σκοπό, ἀπελευθερώνει ἀκόμη καί ἀπ' τό θάνατο. Μήν ψάχνεις τό μυστικό του. *Δέηση*: Ἐσένα, μοναδικέ καί καλότυχε ἀνάμεσα στούς Αἰῶνες, πατέρα τοῦ Κόσμου, ἐσένα ἐπικαλοῦμαι μέ κοσμικές δεήσεις. Ἔλα σ' ἐμένα, ἐσύ πού ἔδωσες πνοή σέ ὅλο τό σύμπαν, πού κρέμασες τή φωτιά στόν ὠκεανό τοῦ οὐρανοῦ καί χώρισες τή στεριά ἀπό τή θάλασσα. Ἄκουσε, μορφή, πνεῦμα, γῆ καί νερό, τά λόγια τοῦ σοφοῦ τῆς θείας Ἀνάγκης, καί δέξου τίς προσευχές μου σάν φλογισμένα βέλη, γιατί εἶμαι ἄνθρωπος τοῦ Θεοῦ, πού εἶναι τό ὡραιότερο πλάσμα τοῦ οὐρανοῦ, γεννημένο ἀπό πνοή, δροσιά καί χῶμα. Ἄνοιξε, οὐρανέ, καί δέξου τίς παρακλήσεις μου, ἄκουσέ με Ἥλιε, πατέρα τοῦ κόσμου. Σ' ἐπικαλοῦμαι μέ τό ὄνομά σου ΑΩ ΕΥ ΗΟΙ ΥΕΩΑ ΟΥΟΡΖΑΡΑ ΛΑΜΑΝΘΑΘΡΗ ΚΑΝΘΙΟΠΕΡ ΓΑΡΣΑΡΘΡΗ ΜΕΝΛΑΡΔΑΠΑ ΚΕΝΘΗΡ ΔΡΥΟΜΕΝ ΘΡΑΝΔΡΗΘΡΗ ΙΑΒΕ ΖΕΛΑΝΤΘΙ ΒΕΡ ΖΑΘΡΗ ΖΑΚΕΝΤΙ ΒΙΟΛΛΙΘΡΗ ΑΗΩ ΟΥΩ ΗΩ ΟΩ ΡΑΜΙΑΘΑ ΑΗΩ ΟΥΩ ΟΥΩ ΩΑΥΩ, ἐσένα πού μόνος κατέχεις τήν οὐσία, ὄνομα ἱερό καί ἰσχυρό, ὄνομα καθαγιασμένο ἀπό ὅλους τούς ἀγγέλους, προστάτεψέ με, τόν

Τάδε, ἀπό τήν ἀλαζονεία καί τήν ὑπεροψία κάθε ἀνώτερης δύναμης. Ναί, κάνε το, Κύριε, θεέ τῶν θεῶν [ἱερά ὀνόματα], πλάστη τοῦ κόσμου, ἐσύ πού δημιούργησες τά πάντα, Κύριε, θεέ τῶν θεῶν [ἱερά ὀνόματα]. Κάλεσα μέ τό ὄνομά της τήν ἀνυπέρβλητη Δόξα σου, δημιουργέ τῶν θεῶν, τῶν ἀρχαγγέλων καί τῶν δεκάρχων. Οἱ μυριάδες ἄγγελοι πού στέκονται πλάι σου, ἔχτισαν τόν οὐρανό, καί ὁ Κύριος τίμησε τή Σοφία σου, πού εἶναι ὁ Αἰών (ΙΕΟΥΗΩΗ ΙΑΗΑΙΗΩΗΥΟΕΙ), καί ἀναγνώρισε πώς ἔχεις τόση δύναμη, ὅση κι ἐκεῖνος. Ἐπικαλοῦμαι τό ὄνομά σου, μέ τά ἑκατό γράμματα, πού διεισδύει, ἀπό τόν οὐράνιο θόλο, ἕως τά ἔγκατα τῆς γῆς. Σῶσε με, γιατί ἔτσι, παντοῦ καί πάντοτε, χαίρεσαι, σώζοντας τούς δικούς σου [μαγικά ὀνόματα μέ ἑκατό γράμματα]. Σ' ἐπικαλοῦμαι, ἐσένα, στό φύλλο χρυσοῦ, πού γιά χάρη σου καίει ἡ ἄσβεστη λυχνία, μεγάλε θεέ πού σέ βλέπει ὅλος ὁ κόσμος, πού λάμπεις στήν Ἱερουσαλήμ, Κύριε ΙΑΩ [φωνήεντα, πού μαζί μέ τό ΙΑΩ, συμπληρώνουν ἑκατοντάδα]. Κύριε τῶν πάντων!»

Αὐτοί οἱ ὕμνοι στόν Ἥλιο εἶναι πραγματικά ποιήματα. Ἰδού, ἕνα ἀκόμη, τελευταῖο παράδειγμα:[44]

«Σ' ἐπικαλοῦμαι, ὑπέρτατε θεέ, αἰώνιε Κύριε, κυρίαρχε τοῦ κόσμου, ἐσένα πού βρίσκεσαι στόν κόσμο καί κάτω ἀπό τόν κόσμο, πανίσχυρε κυρίαρχε τῆς θάλασσας, πού ἀστράφτεις τή χαραυγή, πού ἀνατέλλεις στήν ἀνατολή, γιά ὅλον τόν κόσμο, καί δύεις στή δύση. Ἔλα ἐδῶ, ἐσύ πού ἀνατέλλεις μέσα ἀπό τούς τέσσερις ἀνέμους, φιλόφρων Ἀγαθοδαίμων, πού ἔκανες αἴθουσα γιορτῆς ὅλο τόν οὐρανό. Ἐπικαλοῦμαι τά ἱερά σου ὀνόματα, τά κρυφά καί μεγάλα, πού εὐφραίνεσαι νά τά ἀκοῦς. Μέ τίς ἀκτίνες σου ξανάνθισε ἡ γῆ, μέ τή χάρη τοῦ γέλιου σου κάρπισαν τά φυτά, μέ ἕνα νόημά σου τά ζωντανά πλάσματα γέννησαν ἄλλα ζωντανά πλάσματα. Δῶσε δόξα, τιμή, εὔνοια, ἐπιτυχία καί δύναμη μαγική σέ αὐτή τήν πέτρα, πού ἀφιερώνω σήμερα, γιά τόν Τάδε [ἤ σέ αὐτό τό φυλαχτό, πού ἀφιερώνω ἐναντίον]. Σέ ἐπικαλοῦμαι, ἐσένα, τόν μέγιστο τοῦ οὐρανοῦ [ὀνόματα ἱερά], ἀστραφτερέ Ἥλιε, πού λάμπεις πάνω ἀπό ὅλη τή γῆ. Ἐσύ εἶσαι ὁ μέγας ὄφις πού προχωράει μπροστά ἀπό ὅλους τούς θεούς, δικό σου εἶναι τό πρῶτο ὄνομα τῆς Αἰγύπτου [τό ὄνομα, δηλαδή, τῆς Ἐλεφαντίνης, ἕδρας τοῦ Πνεύματος τοῦ Καλοῦ] κι ἐσύ εἶσαι ἐπίσης ὁ τελευταῖος τῆς κατοικημένης γῆς, ἐσύ πού γεννήθηκες μέσα στόν Ὠκεανό, Ψόι, θεέ τῶν θεῶν, πού φανερώνεσαι καθημερινά, πού δύεις στά βορειοδυτικά τοῦ οὐρανοῦ καί ἀνατέλλεις στά νοτιοανατολικά...»

Αὐτή ἡ ποίηση τοῦ ἥλιου μᾶς ἐπιτρέπει νά καταλάβουμε γιατί, λόγου χάρη, τόν 4ο μ.Χ. αἰώνα, ὁ αὐτοκράτορας Ἰουλιανός θά θελήσει νά ἐπιβάλει μιά θρησκεία τοῦ Ἥλιου, καί θά γράψει μάλιστα ἕνα λόγο «Περί τοῦ βασιλέως Ἡλίου».[45] Αὐτές οἱ κοσμικές δεήσεις διευρύνουν, στίς διαστάσεις τοῦ σύμπαντος, τίς προσωπικές προσδοκίες πού ὠθοῦσαν στίς πρακτικές τῆς μαγείας. Καί ἡ θρησκεία τῆς πολιτείας ὑποσκελίστηκε ἀπό τή θρησκεία τοῦ ἀτόμου, ἡ ὁποία ἐπέτρεπε στόν ἄνθρωπο νά ἀπευθύνεται προσωπικά στήν ἴδια τήν ἀρχή τοῦ σύμπαντος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ XII

ΤΑ ΞΟΡΚΙΑ ΤΟΥ ΜΙΣΟΥΣ

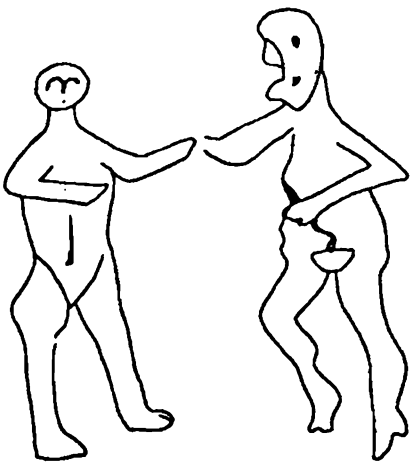

Ὁ Τρωικός πόλεμος, οἱ συγκρούσεις τῶν Ἀτρειδῶν, ἡ θεματολογία τῆς ἀρχαίας τραγωδίας δείχνουν καθαρά πόσο ἡ ἀρχαία ἑλληνική ψυχή μποροῦσε νά φθάσει στά ἄκρα, νά ξεχάσει τίς ἐπιταγές τοῦ λόγου, νά ἐκδηλώνεται μέ γυμνό πάθος. Πουθενά ὅμως ἀλλοῦ δέν ἐκφράζεται τόσο βίαια ἡ ἐπιθετικότητα, ὅσο σέ αὐτές τίς ἀρατικές πινακίδες, πού εὔχονται στόν ἀντίπαλο ὅλες τίς δυνατές συμφορές – χωρισμό, ἀκρωτηριασμό, ἀναπηρία, ἀλαλία, θάνατο... – καί τίς ὁποῖες οἱ ἀρχαῖοι τοποθετοῦσαν μέσα σέ τάφους, γιά νά ἀναθέσουν τήν ἐκτέλεσή τους στούς ἀποτελεσματικότερους συνεργούς. Περικυκλωμένος ἀπό τίς δυνάμεις τοῦ κακοῦ, ἀκόμα καί στό σπίτι του, ὁ ἀρχαῖος Ἕλληνας ἀμύνεται μέ τά ἀποτρόπαια, τά μέσα προστασίας πού προσέφερε, δηλαδή, ἡ θρησκεία. Οἱ πόλεμοι, οἱ ἐπαναστάσεις, ἡ πειρατεία, ὁ λιμός καί ἐνίοτε ἡ πανούκλα δημιουργοῦσαν τέτοια ἀτμόσφαιρα μόνιμης ἀνασφάλειας, ὥστε ὁ ἀρχαῖος Ἕλληνας ὑποχρεώνεται νά ἀναζητεῖ συνεχῶς προστασία ἀπό τίς συμφορές πού μπορεῖ νά ἐξαπολύσει ἐναντίον του ὁ φθόνος.

Οἱ τιμωρίες

Αὐτός ὁ κόσμος τοῦ μίσους ἀποκτᾶ, ξαφνικά, συγκεκριμένη ὑπόσταση, ὅταν διαπιστώνουμε πώς τά ἐκδικητικά μάγια ἔχουν τίς δικές τους θεότητες, τίς ὁποῖες οἱ μαγικοί πάπυροι ἀποκαλοῦν Τιμωρίες. Οἱ θεότητες αὐτές ἀναφέρονται σέ πολλούς παπύρους, ὅπως π.χ. ὁ *ΕΜΠ* VII, 300α-309, πού γράφει:[1]

«Ἐρωτικό ξόρκι πού δρᾶ τήν ἴδια ὥρα: Πάρε ἕνα θαλασσινό ὄστρακο καί γράψε πάνω του τά ἱερά ὀνόματα μέ αἷμα μαύρου γαϊδάρου. Ξόρκι: Σέ ἐξορκίζω, ὄστρακο, ἀπ' τή σκληρή ἀνάγκη [τύπος Maskelli] καί στό ὄνομα ἐκείνων πού ἔχουν ἀναλάβει τίς Τιμωρίες,ΛΑΚΙ ΛΑΚΙΩ ΛΑΚΙΜΟΥ ΜΟΥΚΙΛΑ ΚΙΛΑΜΟΥ ΙΩΡ ΜΟΥΩΡ ΜΟΥΔΡΑ ΜΑΞΘΑ ΜΟΥΣΑΘΑ: φέρε την, τήν Τάδε, πού γέννησε ἡ Δείνα (πρόσθεσε τά ὀνόματα πού ταιριάζουν, ὅ,τι κι ἄν ἐπιθυμεῖς). Μήν πεισμώσεις, ἀλλά φέρε την,ΟΥΧ ΟΥΧ ΧΑΥΝΑ ΜΟΥΧΛΙΜΑΛΧΑ ΜΑΝΤΩΡ ΜΟΥΡΚΑΝΑ ΜΟΥΛΙΘΑ ΜΑΛΘΑΛΙ ΜΟΥΙ ΗΙΗΙ ΥΥΥ ΑΗ ΑΙΗ ΥΟΩ ΑΗΙ ΑΩΑ ΙΑΩ ΩΑΙ ΩΑΙ ΑΙΩ ΩΙΑ ΙΑΩ ΩΑΙ, φέρε την, τήν Τάδε (πρόσθεσε τή συνήθη φράση)».

Ὁ *ΕΜΠ* XIII, 149, 291 καί 457 ἐπικαλεῖται ἐπίσης αὐτές τίς «Τιμωρίες», γιά νά κάμψουν τή θέληση ὅσων ἀντιστέκονται. Ὁ πάπυρος ἀναφέρει ἕνα «ἱερό βιβλίο, πού ἔχει τίτλο Μονάδα ἤ ὄγδοο βιβλίο τοῦ Μωυσέως περί τοῦ ἁγίου ὀνόματος».[2] Τό κείμενό του ἔχει μορφή ἐπιστολῆς, πού ἀπευθύνεται σέ ἕναν πιστό, καί περιγράφει μιά μαγική ἱεροτελεστία πού ἐντάσσεται στήν ἀστρολογική τάξη τῆς ἑπταζώνης, τῆς ἐπιρροῆς, δηλαδή, τῶν πλανητῶν: Ἥλιος, Σελήνη, Ἄρης, Ἑρμῆς, Δίας, Ἀφροδίτη, Κρόνος (πρόκειται γιά τήν ἑβδομάδα μας).[3] Τό βιβλίο, πού χρονολογεῖται στόν 3ο μ.Χ. αἰώνα, ἀποδέχεται τή χριστιανική σοφία πού ἐπιβάλλει τιμωρία τῶν ἁμαρτιῶν, καί τό γεγονός ὅτι αὐτή ἡ ἐκδικητική τάση ἐπιβίωσε ἐπί τόσους αἰῶνες εἶναι ἀρκετό γιά νά δείξει τή βιαιότητά του. Γιά τήν ἀπόδοση ἄμεσης δικαιοσύνης, ἀγρυπνεῖ ὁ Τιμωρός.[4]

Ὅλοι οἱ θεοί-τιμωροί, μέ τά μυστηριώδη, καί ὡς ἐκ τούτου τρομαχτικά, ὀνόματα, ἔρχονται νά συνδράμουν τίς Τιμωρίες στό ἔργο τους γιά τήν ἐξιλέωση τῶν ἁμαρτιῶν. Οἱ ποινές εἶναι πολλῶν εἰδῶν.

Ὁ χωρισμός

Ἡ ἁπλούστερη καί ἀποτελεσματικότερη τιμωρία ἑνός ἀντιπάλου, ἄνδρα ἤ γυναίκας, ἦταν νά τόν χωρίσεις ἀπ' τό ταίρι του. Τίς περισσότερες

φορές, αὐτές οἱ πινακίδες μίσους εἶχαν στόχο νά δημιουργήσουν ἐμπόδια σέ ἀνεπιθύμητους ἔρωτες. Ἀποτελοῦσαν, δηλαδή, συνήθως, ἔκφραση καθαρῆς ἐρωτικῆς ζήλιας.

Αὐτός εἶναι, λόγου χάρη, ὁ στόχος καί τῆς πινακίδας πού βρέθηκε στή Νεμέα τῆς Ἀργολίδας, καί πού χρονολογεῖται, μέ βάση τό σημεῖο ὅπου βρέθηκε, στόν 4ο αἰώνα π.Χ.:[5] «Ἀποστρέφω τήν Εὔβουλη ἀπό τόν Αἰνέα, ἀπό τό πρόσωπό του, ἀπό τά μάτια του, ἀπό τό στόμα του, ἀπό τίς ρῶγες τοῦ στήθους του, ἀπό τήν ἀναπνοή του, ἀπό τήν κοιλιά του, ἀπό τό πέος του, ἀπό τόν πρωκτό του, ἀπό ὁλόκληρο τό σῶμα του. Ἀποστρέφω τήν Εὔβουλη ἀπό τόν Αἰνέα». Ἡ κατάρα ἀντιμετωπίζει μέ λύσσα καί περιφρόνηση τόν ἀντίπαλο, πού σαγήνευσε τό ἀγαπημένο πρόσωπο. Ἡ ἐπιγραφή ἀναφέρει λεπτομερειακά, χωρίς ντροπή, ὅλα τά μέρη τοῦ σώματος τοῦ Αἰνέα, ἰδίως τίς ἐρωτογενεῖς περιοχές, πού ἐπιδιώκει νά ἀπαγορεύσει στήν Εὔβουλη.

Σέ αὐτοῦ τοῦ εἴδους τίς κατάρες, ἀπαριθμοῦνται, πολύ συχνά, ὅλα τά μέρη τοῦ σώματος τοῦ προσώπου πού ἀποτελεῖ τό στόχο τῆς κατάρας. Ἕνα θαυμάσιο παράδειγμα μᾶς προσφέρει ἡ ἐπιγραφή πού εἶναι χαραγμένη σέ μιά πινακίδα τοῦ Nomentum, κοντά στό Λάτιο.[6] Κρίνοντας ἀπό τά νομίσματα πού βρέθηκαν ἐπίσης στόν τάφο, νομίσματα τῆς ἐποχῆς τῶν αὐτοκρατόρων Κλαύδιου, Δομιτιανοῦ καί Κομμόδου, ὁ ἀρχαιολόγος χρονολογεῖ τήν πινακίδα στό τέλος τοῦ 2ου ἤ στίς ἀρχές τοῦ 3ου μ.Χ. αἰώνα. Ἡ πινακίδα εἶναι χαραγμένη καί στίς δυό ὄψεις της, σέ λατινικά τόσο χυδαῖα, πού μαρτυροῦν τό πολύ χαμηλό μορφωτικό ἐπίπεδο τοῦ συντάκτη. Κάποιος καταριέται, ἀπό ἀντιζηλία, τόν Μάλκιο, γιό ἤ δοῦλο τῆς Νικόνας, καί τή Ρούφα, κόρη ἤ δούλα τῆς Πούλικας:

«Μάλκιος, γιός τῆς Νικόνας: τά μάτια του, τά χέρια του, τά δάχτυλά του, τά μπράτσα του, τά νύχια του, τά μαλλιά του, τό κεφάλι του, τά πόδια του, τό μηρό του, τήν κοιλιά του, τούς γλουτούς του, τόν ὀμφαλό του, τό στῆθος του, τά βυζιά του, τό λαιμό του, τό στόμα του, τά δόντια του, τά χείλη του, τό πιγούνι του, τά μάτια του, τό μέτωπό του, τά φρύδια του, τούς ὤμους του, τό βραχίονά του, τά νεῦρα του, τά κόκαλά του, τό μεδούλι του, τήν κοιλιά του, τό πέος του, τήν κνήμη του, τά κέρδη του, τά ὀφέλη του, τήν ὑγεία του, τά καρφώνω σ' αὐτή τήν πινακίδα».

«Ρούφα, κόρη τῆς Πούλικας: τά χέρια της, τά δόντια της, τά μάτια της, τά μπράτσα της, τήν κοιλιά της, τά βυζιά της, τό στῆθος

της, τό μεδούλι τῶν ὀστῶν της, τήν κοιλιά της, τήν κνήμη της, τό στόμα της, τά πόδια της, τό μέτωπό της, τόν ὀμφαλό της, τό αἰδοῖο της, τόν κολεό της, τά πλευρά της, τῆς Ρούφας, τῆς κόρης τῆς Πούλικας, τά καρφώνω σ' αὐτή τήν πινακίδα».

Χρειάστηκε νά ξαναγραφεῖ, σέ σωστά λατινικά, αὐτό τό ἀνορθόγραφο καί ἀσύντακτο διπλό κατεβατό, γιά νά βγεῖ κάποιο νόημα... Ἡ ἀμφίπλευρη αὐτή πινακίδα εἶναι τρυπημένη στίς τέσσερις γωνίες της, γιά νά συγκρατεῖται ἀπό τέσσερα καρφιά. Τά γεννητικά ὄργανα ἀναφέρονται κι ἐδῶ ρητά, καί μέ τό παραπάνω! Ὁ συντάκτης τῆς διπλῆς αὐτῆς κατάρας δέν σημειώνει τό ὄνομά του, ἀλλά πρόκειται προφανῶς γιά κάποιον ἀντίζηλο ἤ ἀντίζηλη, πού θέλει νά χωρίσει τό ζευγάρι. Στόν κατάλογο τῶν σωματικῶν ὀργάνων δέν περιλαμβάνεται ἡ καρδιά, ἀλλά ἡ κοιλιά ἀναφέρεται δυό φορές στήν περίπτωση τοῦ ἄνδρα, καί τρεῖς στήν περίπτωση τῆς γυναίκας. Ἡ κατάρα χτυπάει τά ὄργανα πού ἐπιτρέπουν στούς ἐραστές νά γοητεύουν ὁ ἕνας τόν ἄλλο (τά μάτια), νά ἑνώνονται (πόδια, κνῆμες), νά ἀγκαλιάζονται καί νά χαϊδεύονται (χέρια, μπράτσα), νά κάνουν ἔρωτα. Προσβάλλοντας αὐτά τά ὄργανα, ἐπιδιώκεται ὁ ὁριστικός χωρισμός τους. Ἡ ἀναφορά στά ὀφέλη καί στά κέρδη τοῦ Μάλκιου σημαίνει ὅτι ὁ ἄνδρας θά εἶχε κάποια σχέση μέ τό ἐμπόριο. Σέ κάθε περίπτωση, τά ἀναρίθμητα γλωσσικά λάθη τῆς πινακίδας ἀποδεικνύουν ὅτι ὁ ἐνδιαφερόμενος ἦταν σχεδόν ἀγράμματος.

Ἄν καί τό λατινικό αὐτό κείμενο ἀπέχει ἀπό τό ἑλληνικό, πού προαναφέραμε, κατά ἑπτά ὁλόκληρους αἰῶνες, διαπιστώνουμε ὅτι ἡ κατάρα ἀκολουθεῖ τόν ἴδιο περίπου σκελετό, πράγμα πού δείχνει ὅτι ἡ μαγεία δέν ἀλλάζει καί πολύ, ἀπό ἐποχή σέ ἐποχή καί ἀπό χώρα σέ χώρα.

Τίς περισσότερες φορές, αὐτές οἱ κατάρες ἔχουν στόχο νά χωρίσουν ἀνήθικα ἤ παράνομα ζευγάρια. Στήν κατηγορία αὐτή ἀνήκει καί μιά πινακίδα πού βρέθηκε μαζί μέ δώδεκα ἄλλες στήν Κνίδο τῆς Καρίας, κοντά στά κατάλοιπα ἑνός ἀγάλματος τῆς Δήμητρας. Ἡ χρονολογία τους πρέπει νά κυμαίνεται ἀνάμεσα στό 300 καί 100 π.Χ., ἀλλά οἱ ἀρχαιολόγοι πιστεύουν πώς μπορεῖ νά εἶναι καί πιό πρόσφατες. Σέ μιά ἀπό αὐτές,[7] μιά γυναίκα πού ὀνομάζεται Προσόδιος θέλει νά ἐπισύρει τήν ὀργή τῆς Δήμητρας, τῆς Κόρης καί τῶν θεῶν πού τίς συνοδεύουν, κατά τῆς ἀντιζήλου πού τῆς ἔκλεψε τόν ἄνδρα της, Νάκωνα, ἐνῶ εἶχαν ἀποκτήσει μαζί πολλά παιδιά:

«Ἡ Προσόδιος ἀφιερώνει στή Δήμητρα, στήν Κόρη καί στούς

θεούς πού στέκονται πλάι στή Δήμητρα, τή γυναίκα πού ἔκλεψε τόν ἄνδρα τῆς Προσοδίου, ναί, τόν ἄνδρα τῆς Προσοδίου, τόν Νάκωνα, ἀπό τά παιδιά τους. Ἡ Δήμητρα καί οἱ θεοί πού τήν συνοδεύουν νά φανοῦν δυσμενεῖς πρός αὐτό τό πρόσωπο, ἄν φιλοξενήσει οἰκείους τοῦ Νάκωνα, εἰς βάρος τῆς Προσοδίου, ἀλλά οἱ θεῖοι νόμοι νά εὐνοοῦν, κάθε φορά, τήν Προσόδιον καί τά παιδιά της. Καί τό ξένο αὐτό πρόσωπο πού φιλοξενεῖ τόν Νάκωνα, ἄνδρα τῆς Προσοδίου, καταδικάζοντας τήν Προσόδιον σέ δυστυχία, νά μήν ἀποκτήσει ποτέ τήν εὔνοια τῆς Δήμητρας καί τῶν θεῶν πού τήν συνοδεύουν, ἀλλά οἱ θεῖοι νόμοι νά εὐνοοῦν τήν Προσόδιον καί τά παιδιά της, σέ κάθε περίσταση».

Τό κείμενο δέν ἀναφέρει τό ὄνομα τῆς γυναίκας πού ἐξέτρεψε τόν σύζυγο καί πατέρα ἀπό τίς ὑποχρεώσεις του, ἀλλά, ἀπό τήν ἀρχή, ἡ Προσόδιος διευκρινίζει πώς ὁ Νάκων εἶναι ἄνδρας της καί ἐπαναλαμβάνει δυό φορές τό ὄνομά του. Κατά τά φαινόμενα, φοβᾶται μήπως καί τά παιδιά της ἀκολουθήσουν τόν πατέρα τους στό νέο του σπίτι.

Καί μιά ἄλλη ἀπατημένη γυναίκα ἐμφανίζεται στίς πινακίδες τῆς Κνίδου, ἀλλά αὐτή περιορίζεται στό νά δηλώσει:[8] «...Ἀφιερώνω στή Δήμητρα, στήν Κόρη καί σέ ὅλους τούς ἄλλους θεούς, τή Δωροθέα πού ἔκλεψε τόν ἄνδρα μου...», πράγμα πού σημαίνει ὅτι εὔχεται νά ἴδει ὁ θάνατος καί νά χωρίσει τόν ἄπιστο ἄνδρα ἀπό τήν ἐρωμένη του.

Ὁ θάνατος

Σέ αὐτές τίς κατάρες μίσους ἀφθονοῦν οἱ ἀπειλές θανάτου. Πολλά κείμενα καθορίζουν μάλιστα τό εἶδος τοῦ θανάτου πού εὔχονται γιά τόν ἐπικατάρατο ἐχθρό. Παράδειγμα, μιά πινακίδα ἀπό τήν Ἀττική,[9] ἔργο, κατά πάσα πιθανότητα, ἑνός ἀπατημένου συζύγου, μέ στόχο κάποια Γαμετή, κόρη τῆς Ὑγείας. Ὅπως συμβαίνει συχνά καί σέ ἄλλα ἑλληνικά ἐπιγράμματα, τά κύρια ὀνόματα εἶναι εὔγλωττα: τό μητρώνυμο «Ὑγεία» ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ τούς καυτούς καί θανατηφόρους πυρετούς πού τό κείμενο εὔχεται γιά τή Γαμετή, τῆς ὁποίας πάλι τό ὄνομα σημαίνει «σύζυγος»:

«... Ρίξτε ἀνυπόφορους πυρετούς σέ ὅλα τά μέλη τῆς Γαμετῆς, τῆς κόρης τῆς Ὑγείας... σκοτῶστε, χθόνιοι θεοί καί... τήν ψυχή καί

τήν καρδιά τῆς Γαμετῆς, τῆς κόρης τῆς Ὑγείας... Ρίξτε πυρετούς ἀνυπόφορους σ' ὅλα τά μέλη της».

Συχνά, ἡ φαντασία τοῦ συντάκτη ἀποδεικνύεται ἰδιαίτερα ἄγρια, ὅπως στήν περίπτωση αὐτῆς τῆς ἑλληνικῆς ἐπιγραφῆς πού βρέθηκε, χαραγμένη σέ ἕνα μολυβένιο ἔλασμα, στήν Τέμπεσσα τῆς Ἀλγερίας.[10] Τή βιαιότητα τοῦ κειμένου της ὑπογράμμισε ἄλλωστε ἤδη καί ὁ ἀρχαιολόγος πού τήν δημοσίευσε: «Τό μολυβένιο ἔλασμα τῆς Τέμπεσσας, μέ τή συντομία καί τή βιαιότητά του, ἀνήκει ἀσφαλῶς στή μεγάλη σειρά τῶν ἑλληνικῶν καταδέσμων, ἀλλά ἡ ἰδιομορφία του τό κάνει νά ξεχωρίζει ἀπό τίς ἄλλες ἑλληνικές ἐπιγραφές τῆς Βόρειας Ἀφρικῆς. Ἡ ἁπλότητα καί ὁ αὐθορμητισμός του δέν ἐντάσσονται στά συνηθισμένα στερεότυπα τῶν ἀρατικῶν πινακίδων. Ἡ διατύπωση ὡστόσο τοῦ δεύτερου μέρους του δέν ἀφήνει καμία ἀφιβολία γιά τή δυτική της προέλευση. Δέν περιλαμβάνει οὔτε ἐπίκληση θεοτήτων, οὔτε ἀκατανόητες μαγικές φράσεις, οὔτε λεπτομερή ἀπαρίθμηση τῶν σωματικῶν βασάνων πού εὔχεται γιά τή Σατουρνίνα. Ὅλα γίνονται μυστικά, ὁ συντάκτης ξεκαθαρίζει τούς λογαριασμούς του μέ τό θύμα του, χωρίς μάρτυρες, καί ἡ τελική κορώνα ἀποτελεῖ ἐκρηκτική ἔκφραση τῆς ζήλιας καί τοῦ μίσους πού βασάνισε δυό ἀνθρώπινα πλάσματα».

Τό μικρό αὐτό μολυβένιο ἔλασμα βρίσκεται στό ἀρχαιολογικό μουσεῖο τοῦ Ἀλγερίου. Ὁ ἀρχαιολόγος πού τό δημοσίευσε, τό περιγράφει ὡς ἑξῆς: «Ἔχει ὕψος 5,1 ἑκ. καί μέγιστο πλάτος 10,4 ἑκ. Βρέθηκε πλῆρες τό πάνω, τό κάτω καί τό δεξιό του μέρος, ἀλλά εἶναι φθαρμένο ἀριστερά. Ἡ ἐπιγραφή περιβάλλεται ἀπό πλαίσιο χαραγμένο μέ καρφί. Τό πλαίσιο αὐτό ἀγγίζει σχεδόν τίς ὁριζόντιιες παρυφές τοῦ ἐλάσματος, χάνεται ἀριστερά, ἐνῶ δεξιά ἀπέχει 6 χλσ. ἀπό πάνω καί 4 χλσ. ἀπό κάτω». Ἡ ἀνάγνωση τοῦ κειμένου ἦταν δυσχερής, γιατί τό ἔλασμα κάποτε τυλίχτηκε καί ὁ κύλινδρος συμπιέστηκε. Ἡ ἐπιγραφή χαράχτηκε μέ καρφί, μέ ἀρκετή προσοχή, ἀλλά, «ὅσο προχωρᾶμε πρός τό τέλος, τά γράμματα συμφύρονται καί γίνονται πιό νευρικά. Ἡ τελευταία γραμμή περιλαμβάνει μεγαλόσχημα, σχεδόν ἀξεδιάλυτα γράμματα, χαραγμένα ἀπό χέρι πού καιγόταν στόν πυρετό». Οἱ παρατηρήσεις αὐτές ἀποδεικνύουν πώς ὁ χαράκτης δέν ἦταν ἐπαγγελματίας, ἀλλά ὁ ἴδιος ὁ συντάκτης πού γράφει μέ ἀνυπομονησία καί νευρικότητα.

Παρά τή συντομία του, τό κείμενο μαρτυρεῖ σπάνια βιαιότητα: «Δένω τή Σατουρνίνα, θά δέσω στό πνεῦμά της ἕνα πικρό [κακό;],

τήν δένω μαζί μέ τούς ἀπογόνους της. Νά μή γνωρίσει παρά πίκρα καί φρίκη, ὥς τή μέρα πού ἡ Σατουρνίνα θά φθάσει στά ἔσχατα ὅρια τοῦ θανάτου... στή Σατουρνίνα. Καταποντίζω τή Σατουρνίνα στήν τρέλα, ἀπό αὐτή τή στιγμή, τώρα, γιά τήν αἰωνιότητα, ἀμέσως, ἀμέσως, γρήγορα, γρήγορα. Τήν κόβω κομμάτια, ὁλόκληρη, γρήγορα, γιά τήν αἰωνιότητα, γρήγορα, γρήγορα» (μτφρ. P. Roesch).

Ὁ συντάκτης τῆς κατάρας πρέπει νά εἶναι ἤ ἄνδρας, ἔξαλλος γιατί ἀπατήθηκε, ἤ γυναίκα πού τή θερίζει ἡ ζήλια, γιατί ὁ καλός της προτίμησε ἄλλη. Τό ὄνομα τοῦ συντάκτη δέν ἀναφέρεται, ἀλλά, ὅπως παρατηρεῖ ὁ A. Audollent:[11] «Συνήθως, ὅταν κανείς προσέφευγε στήν ποταπή πρακτική τοῦ καταδέσμου, ἀπέφευγε νά ἀποκαλυφθεῖ. Οἱ νόμοι τιμωροῦσαν αὐστηρά ὅποιον ἀποδεδειγμένα τό ἔκανε. Ἡ χρησιμοποίηση λοιπόν τοῦ καταδέσμου γιά τήν ἐξουδετέρωση τοῦ ἀντιπάλου ἐμπεριεῖχε σοβαρούς κινδύνους». Τό ὄνομα τῆς ἐπικατάρατης γυναίκας, ἀντίθετα, ἐπαναλαμβάνεται πέντε φορές, σ' ἕνα κείμενο δέκα ἀράδων, πράγμα συνηθισμένο σέ τέτοιου εἴδους ἐπιγραφές. Ἡ κατάρα ἀπαγγέλλεται μέ δικό της ρυθμό, ὅπως παρατηρεῖ ὁ P. Roesch: «Μετά τήν 6η ἀράδα, μετά δηλαδή ἀπό τό σημεῖο ὅπου ἡ Σατουρνίνα παραδίδεται στήν τρέλα, ὁ ρυθμικός τόνος τῆς ἐπωδῆς ἐπιταχύνεται, καί οἱ συνηθισμένες χρονικές ἀναφορές τοῦ καταδεσμικοῦ τυπικοῦ ἔρχονται νά ὑπογραμμίσουν τόν ὅλο καί βιαιότερο, ὅλο καί πιό ἀγωνιώδη, χαρακτήρα τῆς κατάρας. Αὐτή ἡ ἐπιτάχυνση ἐκδηλώνεται καί στή γραφή πού γίνεται ὅλο καί πιό βιαστική. Τό κείμενο μαρτυρεῖ ἀληθινή τρέλα ἤ μέθη, καί κατά πάσα πιθανότητα ἡ χάραξη πραγματοποιεῖται συγχρόνως μέ τή διατύπωση τῆς κατάρας». Μποροῦμε λοιπόν νά φανταστοῦμε πώς ὁ χαράκτης φοβόταν μήν πιαστεῖ ἐπ' αὐτοφώρῳ καί προσπάθησε νά τελειώσει ὅσο πιό γρήγορα γινόταν.

Ὕστερα ἀπό λεπτομερή παλαιογραφική μελέτη τοῦ κειμένου, ὁ Roesch ἐκτιμάει ὅτι ἡ πινακίδα πρέπει νά χρονολογεῖται στόν 1ο ἴσως αἰώνα π.Χ., ἀλλά παραμένει, ὡστόσο, ἀρκετά ἐπιφυλακτικός ὡς πρός αὐτό τό ζήτημα.

Τό μίσος ἰσχυρότερο καί ἀπό τό θάνατο

Μερικοί θεωροῦν ὅτι ὁ θάνατος δέν ἀποτελεῖ ἐπαρκή τιμωρία γιά τόν ἔνοχο. Ἡ κατάρα, σέ αὐτές τίς περιπτώσεις, φθάνει ὥς τό σημεῖο νά

ἐπιζητεῖ αἰώνια μαρτύρια. Αὐτή ἡ λύσσα, πού δέν ἱκανοποιεῖται οὔτε μέ τό θάνατο, ἐκφράζεται στά ἑλληνικά σέ μιά μολυβένια πινακίδα πού βρέθηκε στήν Κύμη τῆς Καμπανίας. Ἡ ἐπιγραφή δέν ξεκαθαρίζει ποιό ἦταν τό ἐρωτικό δράμα πού προκάλεσε τήν προσφυγή στή μαγεία. Ἀπό ντροπή; Γιατί ὁ συντάκτης δέν θέλει νά δώσει λεπτομέρειες γιά τό προσωπικό του δράμα; Ἡ πινακίδα δυστυχῶς εἶναι μισοκατα-στραμμένη. Στό τέλος μόνο τοῦ κειμένου, μαθαίνουμε πώς ἡ ἐπικατάρατη γυναίκα, ἡ Βαλερία Κουαντρατίλλα «πρόδωσε πρώτη τίς ὑποχρεώσεις της ἀπέναντι στόν σύζυγό της». Ὁ ἄνδρας της, ὁ Βιτρούβιος Φῆλιξ (ὄνομα πού διαψεύδεται ἀπό τά πράγματα!) εἶναι αὐτός πού καταριέται:[12]

«Νύχτα πού φέρνει τό φίδι, σέ ὁδηγῶ [;] σέ αὐτόν τόν κατάδεσμο ἐτούτου τοῦ κειμένου. Δαίμονες καί πνεύματα πού βρίσκεστε ἐδῶ, πνεύματα ἀνδρῶν καί γυναικῶν, σᾶς ἐξορκίζω στό ἅγιο ὄνομα ΕΡΗΚΙΣΙΘΦΡΗ ΑΡΑΡΑΡΑΧΑΡΑΡΑ ΕΦΘΙΣΙΚΗΡΕ ΙΑΩ ΙΑΒΕΖΕΒΥΘ ΛΑΝΑΒΙΣΑΦΛΑΝ... ΕΚΤΙΠΑΜΜΟΥ ΠΟΦΔΗΝΤΙΝΑΞΟ... Ἐσύ, πού εἶσαι βασιλιάς τοῦ σύμπαντος, ξύπνα, κι ἐσύ, πού εἶσαι βασιλιάς τῶν νεκρῶν, ἐξαφανίσου, μαζί μέ τούς χθόνιους θεούς. Γιατί, νά τί συμβαίνει ἐξ αἰτίας τῆς Βαλέριας Κουαντρατίλλας, τῆς κόρης τῆς Βαλέριας Εὔνοιας καί τοῦ Βαλέριου Μυστικοῦ. Γιατί δηλώνω καθαρά σέ ὅλους πώς μέ ὑπέβαλαν στά χειρότερα μαρτύρια... [νά εἶναι ἀπεχθής] στούς φίλους της πού βρίσκονται στή ζωή, νά συναντάει πάντοτε τό μίσος καί τήν ὀργή τῶν θεῶν, μέσα στόν τάφο, αὐτή, ἡ Βαλέρια Κουαντρατίλλα, ἡ κόρη τῆς Βαλέριας Εὔνοιας καί τοῦ Βαλέριου Μυστικοῦ. Νά τήν μισήσει καί νά τήν ξεχάσει, αὐτός, ὁ Βιτρούβιος Φῆλιξ, ὁ γιός τῆς Βιτρούβιας Μαξιμίλλας καί τοῦ Βιτρούβιου Εὐέλπιστου... Τυφώνα, κάνε την μισητή στόν Βιτρούβιο Φῆλιξ, γιό τῆς Βιτρούβιας Μαξιμίλλας καί τοῦ Βιτρούβιου Εὐέλπιστου. Νά προκαλεῖ τό μίσος του καί τή λήθη τῶν πόθων του γιά ἐκείνη, τῆς Βαλέριας Κουαντρατίλλας, κόρη τῆς Βαλέριας Εὔνοιας καί τοῦ Βαλέριου Μυστικοῦ, καί κρατῆστε την, ἐσεῖς, στά σκληρότερα μαρτύρια, [τιμωρῆστε την] γιατί πρώτη αὐτή πρόδωσε τίς ὑποχρεώσεις πού εἶχε ἀπέναντι στόν ἄνδρα της...»

Τό κείμενο φέρνει κάποιες καινοτομίες στόν παραδοσιακό μαγικό λόγο. Κατ' ἀρχάς, αὐτή ἡ ἐπίκληση τῆς «νύχτας πού φέρνει τά φίδια». Ὁ Franz σημειώνει πώς τά φίδια ἀναφέρονται συχνά στά μαγικά κείμενα. Τό φίδι, παρατηρεῖ ὁ F. Chapouthier,[13] ἀποτελεῖ συ-

νηθισμένο στοιχεῖο τοῦ ρωμαϊκοῦ συμβολισμοῦ. Τό φίδι εἶναι τό καλό πνεῦμα τοῦ σπιτιοῦ, καί φυλάει τό κατώφλι του. Ἐξάλλου, μέσα ἀπό τό φίδι περνάει ἡ ψυχή τοῦ νεκροῦ. Ὅπως γράφει ὁ Πορφύριος (*Βίος Πλωτίνου*, Guillaume Budé, σ. 2), τή στιγμή πού ὁ Πλωτίνος ἐξέπνευσε, ἕνα φίδι γλίστρησε κάτω ἀπό τό νεκροκρέβατό του. Γι' αὐτό καί οἱ Διόσκουροι μεταμορφώθηκαν σέ φίδια. Κατά τά ἄλλα, ἡ μαγική πρακτική πού ἀποκαλύπτει ἡ πινακίδα εἶναι ἡ ἴδια, ὅπως σέ ὅλα τά κείμενα αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Πρόκειται γιά «κατάδεσμο», μέ ἐπίκληση τῶν πνευμάτων τῶν νεκρῶν, ἀνδρῶν καί γυναικῶν, ὅπως καί θεοτήτων κάθε εἴδους: τόν θεό τῶν Ἰουδαίων, τήν ἀντίθεση ἀνάμεσα στόν θεό τοῦ σύμπαντος, πού πρέπει νά ἐμφανιστεῖ, καί τόν θεό τῶν νεκρῶν, πού πρέπει νά ἐξαφανιστεῖ στή χώρα τῶν χθονίων θεοτήτων. Διακρίνεται τό ὄνομα τοῦ Τυφώνα, καί τό μέρος τοῦ κειμένου πού λείπει θά ἀνέφερε ἀσφαλῶς καί ἄλλους θεούς. Κατά τά συνηθισμένα, οἱ ἀκατανόητες συλλαβές ἐπικαλοῦνται ἄλλες θεότητες, προσφιλεῖς στούς μάγους. Ὅπως συνήθως, ἐπίσης, τό ὄνομα τῆς ἐνόχου ἐπαναλαμβάνεται τρεῖς φορές καί τοῦ συζύγου τουλάχιστον δύο. Πολύ πιό σπάνια, ἀντίθετα, γίνεται ἀναφορά τῆς μητέρας καί τοῦ πατέρα, καί τοῦ ἑνός καί τοῦ ἄλλου, ἰδίως ὅταν ἡ κατάρα κυνηγάει τήν ἔνοχο ἕως τόν Ἅδη. Τό κείμενο καταδικάζει τήν Βαλέρια στό μίσος καί τήν περιφρόνηση τοῦ συζύγου της, ἀλλά ἀκόμη καί στήν ἐχθρότητα τῶν φίλων της πού βρίσκονται στή ζωή, ὅπως καί στήν ἐχθρότητα τῶν θεῶν τοῦ ἄλλου κόσμου. Αὐτή ἡ μετά θάνατον κατάρα τῆς ἐνόχου, ἀποτελεῖ, μέ τή σπανιότητά της, τήν ἰδιαιτερότητα αὐτῆς τῆς πινακίδας πού χρονολογεῖται στόν 2ο ἢ 3ο μ.Χ. αἰώνα.

Οἱ ἀκρωτηριασμοί

Τό μίσος τοῦ μάγου ἐκφράζεται ὅταν ὁ ἀπατημένος δέν ἐλπίζει πιά παρά μόνο στήν ἐκδίκηση. Ἄς μήν παραξενευόμαστε λοιπόν πού ἡ ἔκφραση ἀγγίζει τά ὅρια τοῦ παροξυσμοῦ, χωρίς νά αἰτιολογεῖται τό γεγονός. Καμιά φορά, ὡστόσο, ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ὑλικοῦ δέν ἐπαρκεῖ γιά τήν πλήρη καταγραφή τῆς κατάρας. Αὐτό συμβαίνει ἰδιαίτερα ὅταν τό ξόρκι πρέπει νά χαραχτεῖ πάνω σέ εἰδώλιο. Ἔχουμε ἕνα τέτοιο παράδειγμα, μέ ἕνα μολυβένιο ἐπίπεδο εἰδώλιο, ὕψους 9 ἑκ., πλάτους 5 ἑκ. καί πάχους 5 χλσ. Προέρχεται ἀπό τήν Κάρυστο τῆς

Εὔβοιας καί ἀνήκει στή συλλογή Froehner, πού φυλάσσεται στήν Αἴθουσα τῶν Μεταλλίων, στό Παρίσι.[14] Μιά ἐπιγραφή ξεκινᾶ ἀπό τόν δεξιό ἀκρωτηριασμένο βραχίονα καί καλύπτει ὅλο τό ἐπάνω μέρος τοῦ σώματος. Μιά ἄλλη ξεκινᾶ ἀπό κάτω, ἀπό τήν ἀκρωτηριασμένη δεξιά κνήμη καί καλύπτει, κάθετα πρός τήν προηγούμενη, τό κάτω μέρος τοῦ σώματος.

Ἡ πρώτη ἐπιγραφή δηλώνει: «Ἐγγράφω τήν Εἰσιάδα, κόρη τῆς Ἀτοκλέας, δίπλα στόν φύλακα Ἑρμῆ. Κράτα την κοντά σου». Καί ἡ δεύτερη: «Δένω τήν Εἰσιάδα στόν φύλακα Ἑρμῆ, τά χέρια της, τά πόδια της, τήν Εἰσιάδα, ὁλόκληρο τό σῶμα της». Ὁ L. Robert σχολιάζει: «Φαίνεται πώς πρόκειται γιά τό πρῶτο δεῖγμα ἐπίπεδου εἰδωλίου μέ χαραγμένη ἐκτενή ἐπιγραφή. Κατά τή γνώμη μου, ὁ ἀκρωτηριασμός τῶν κνημῶν καί τῶν βραχιόνων δέν ὀφείλεται σέ ἀδεξιότητα κατά τήν κατασκευή τοῦ εἰδωλίου. Ἡ κατάρα ἔχει, ἀκριβῶς, στόχο τά χέρια καί τά πόδια, καί γι' αὐτό τό εἰδώλιο δέν ἔχει ἄκρα. Σέ ἄλλα εἰδώλια, γιά τόν ἴδιο λόγο, τά χέρια καί τά πόδια παρουσιάζονται δεμένα, σέ ἄλλα πάλι ἀφαιροῦνται ἡ μύτη, τά μάτια, τά αὐτιά. Τό ἴδιο συμβαίνει καί σέ αὐτό τό εἰδώλιο».

Ἡ ἑρμηνεία αὐτῶν τῶν κειμένων δέν εἶναι τόσο εὐχερής, ὅσο φαίνεται. Ὁ μάγος εὔχεται ἄραγε τόν ἀκρωτηριασμό τοῦ προσώπου πού καταριέται ἤ φαντάζεται μόνον ὅτι αὐτή ἡ τιμωρία θά τοῦ ἄξιζε ἄν ἀποδεικνυόταν ἄπιστο; Πρόκειται γιά ἀπόπειρα ἐκφοβισμοῦ ἤ γιά ἐκδίκηση; Αὐτός ὁ τρόπος ἐκφράσεως ταιριάζει τόσο μέ τόν ἔρωτα, ὅσο καί μέ τό μίσος. Γιά νά φθάσει ὅμως κανείς ὥς τό σημεῖο νά κατασκευάσει μαγικό εἰδώλιο, θά πρέπει, κατά τή γνώμη μας, νά ἐμφορεῖται ἀπό ἄσβεστο μίσος καί πόθο γιά ἐκδίκηση. Μόνο τέτοιες πρωτόγονες ἀντιδράσεις μποροῦν νά ἐκδηλωθοῦν μέ αὐτό τόν τρόπο. Τά ἄπειρα ἄλλωστε λάθη στήν ὀρθογραφία καί τήν προφορά προδίδουν πολύ χαμηλό μορφωτικό ἐπίπεδο.

Ὁ ἀκρωτηριασμός τῶν εἰκόνων εἶναι ἕνας ἀπό τούς βάρβαρους τρόπους ἐπισφράγισης τοῦ θριάμβου ἑνός πολιτισμοῦ πάνω σέ ἕναν ἄλλο. Οἱ χριστιανοί σφυροκόπησαν τά ἀετώματα τοῦ Παρθενώνα, οἱ Τοῦρκοι ἔβγαλαν τά μάτια καί ἔκοψαν τά κεφάλια τῶν ἁγίων στίς βυζαντινές τοιχογραφίες τῶν ἐκκλησιῶν. Μέ τόν ἴδιο τρόπο, ἡ κακοποίηση τῶν μαγικῶν εἰδωλίων χαρακτηρίζει τή βαρβαρότητα τῶν ἠθῶν καί δίνει διέξοδο σέ χρόνια συσσωρευμένα μίση.

Ὁρισμένα ἀκρωτηριασμένα εἰδώλια, προερχόμενα ἀπό τή Δῆλο,

θρησκευτικό, πολιτικό καί ἐμπορικό κέντρο τῶν Κυκλάδων, ἀποδελτιώθηκαν καί μελετήθηκαν ἀπό τόν Philippe Bruneau, πού τά περιγράφει[15] ὡς ἑξῆς: «Στή Δῆλο βρέθηκαν δύο ὁμάδες μαγικῶν εἰδωλίων. Ἡ πρώτη ἀποτελεῖται ἀπό τέσσερα μπρούντζινα ἀγαλματίδια, ὕψους 6 ἕως 9 ἑκ., πού βρέθηκαν σέ μιά οἰκία, στά νότια τῆς ἀγορᾶς τῶν Δηλίων (νότιο ὅριο τῆς συνοικίας τοῦ Θεάτρου), ἀρ. κατ. Α 2157-2160. Τά εἰδώλια αὐτά παριστάνουν ἄνδρες μέ τά χέρια γυρισμένα στήν πλάτη καί τά πόδια δεμένα. Ἡ δεύτερη ὁμάδα προέρχεται ἀπό τό ἱερό τοῦ Διός Ὑψίστου. Πρόκειται γιά τέσσερα μολυβένια εἰδώλια, ὕψους 6, 5 μέ 7 ἑκ, ἀρ. κατ. Α 3787-3790. Δύο ἄνδρες ἔχουν τά κεφάλια τρυπημένα μέ τρία σιδερένια καρφιά καί δύο γυναῖκες φέρουν σιδερένιο ζυγό.

Ἡ χρονολόγηση τῶν εἰδωλίων τῆς δεύτερης ὁμάδας δέν δημιουργεῖ πρόβλημα, ἀφοῦ τό ἱερό τοῦ Ὑψίστου Διός διαμορφώθηκε κατά τήν ἀθηναϊκή περίοδο. Ὅσο γιά τά πρῶτα, ὁ Χρύσανθος Δούγας,[16] πού ὑπέθεσε πώς εἶχαν τοποθετηθεῖ σέ τάφους ὅπου καί ἴσως ξεχάστηκαν κατά τή διάρκεια καθαρμοῦ τῆς πόλης, τά χρονολογεῖ στόν 5ο ἤ 6ο αἰώνα.[17] Ὁ A. Plassart ὅμως ἐξέφρασε ἐπ' αὐτοῦ ἀμφιβολίες πού μοῦ φαίνονται βάσιμες.[18] Ἡ στρωματογραφική θέση τῶν εἰδωλίων δέν μᾶς εἶναι γνωστή, δέν μποροῦμε λοιπόν νά ὑποθέσουμε πώς βρέθηκαν κάτω ἀπό τά θεμέλια τοῦ σπιτιοῦ καί ὁδηγούμαστε ἄρα στήν παραδοχή, τήν ὁποία ὁ Δούγας θεωροῦσε «φυσικότερη ὑπόθεση», ὅτι «τά εἰδώλια τοποθετήθηκαν στή θέση τους σέ ἐποχή ὅπου ἡ συνοικία εἶχε ἤδη διαμορφωθεῖ». Μέ τήν ὑπόθεση αὐτή, ἡ χρονολόγηση θά πρέπει μᾶλλον νά συνδεθεῖ μέ τήν ἑλληνιστική ἤ ἴσως καί τήν ἀθηναϊκή περίοδο. Ὁ A. Jardé,[19] τέλος, ὑπογραμμίζει τήν ἀνακάλυψη, στό Κατάστημα μέ τούς κίονες, «ἑνός μολυβένιου ἐλάσματος (λείπουν τά κεφάλια) πού παριστάνει δυό πολεμιστές ἤ μονομάχους, σέ μάχη, καί πάνω στό ὁποῖο διαβάζεται, ὅπως νομίζουμε, ἡ ἐπιγραφή Λεύκ[ιος]. Καί ὁ L. Robert, ἄλλωστε, θεωρεῖ τό ἔλασμα αὐτό καταδεσμική πινακίδα».[20]

Κατά πάσα πιθανότητα, τά ἀκρωτηριασμένα αὐτά εἰδώλια ἀφοροῦν πρόσωπα τῶν ὁποίων ἐπιζητήθηκε ἡ αἰχμαλωσία. Γνωρίζουμε, ἄλλωστε, πώς ἡ Δῆλος ἦταν τό μεγαλύτερο σκλαβοπάζαρο τῆς ἀρχαιότητας. Ἔτσι, ἡ μορφή τῶν εἰδωλίων, ἀποκτᾶ νόημα. Δέν ἀποκλείεται, μάλιστα, νά ἐπιζητήθηκε καί ὁ βασανισμός τους, ὅπως μαρτυροῦν τά σιδερένια καρφιά στό κεφάλι καί ὁ ζυγός. Διαπιστώνεται

ἐδῶ ζωντανά, σέ ἕνα ἀπό τά σημαντικότερα κέντρα συναθροίσεως τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἡ βιαιότητα τῶν ἠθῶν τῆς ἐποχῆς. Ἡ «ἀθηναϊκή περίοδος» καλύπτει, γιά τή Δῆλο, τό διάστημα ἀπό τό 166, ἕως τό 69 π.Χ. Ὅπως γράφει, πάλι, ὁ Philippe Bruneau,[21] μετά τό 166 «παρατηρεῖται σημαντική μεταβολή στή σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Δήλου. Ἀπό τή μιά μεριά, ἐκδιώκονται οἱ ντόπιοι καί ἐγκαθίστανται στό νησί Ἀθηναῖοι, ἀπό τήν ἄλλη, ἡ εἰσροή ξένων, πού εἶχε ἤδη ἀρχίσει κατά τή διάρκεια τῆς ἀνεξαρτησίας, αὐξάνεται διαρκῶς».

Καί ἄλλες περιοχές τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου μᾶς ἔδωσαν μαγικά εἰδώλια, πού τράβηξαν τήν προσοχή, τοῦ F. Cumont,[22] γιά παράδειγμα, ὅπως καί τοῦ R. Wünsch,[23] προηγουμένως. Ἡ Simone Besque[24] περιέγραψε κεφάλια εἰδωλίων τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου, πού εἶχαν τρυπημένα τά μάτια. Ὁ F. Cumont[25] ἀναφέρει μιά σύνοψη χριστιανικῶν θαυμάτων πού περιλαμβάνει καί τίς περιπέτειες ἑνός Θεοφίλου, στήν Ἀλεξάνδρεια. Θύμα μαγείας, ὁ Θεόφιλος εἶχε μείνει παράλυτος στά χέρια καί τά πόδια. Ἀπαλλάχτηκε ἀπό αὐτή τή δυστυχία ὅταν ἀφαιρέθηκαν τά τέσσερα καρφιά πού ἦταν καρφωμένα σέ ἕνα μολυβένιο εἰδώλιο πού τοῦ ἔμοιαζε, καί τό ὁποῖο βρέθηκε στή θάλασσα, ὕστερα ἀπό ὅραμα πού εἶδαν στόν ὕπνο τους οἱ μάρτυρες Κύρος καί Ἰωάννης. Ἡ ἐπιστημονική μελέτη ὅλων αὐτῶν τῶν εἰδωλίων θά μᾶς ἔδινε πολύτιμες πληροφορίες γιά νά συγκρίνουμε τίς μαγικές πρακτικές πού ἐφαρμόζονταν στίς διάφορες χῶρες τοῦ ἑλληνικοῦ καί ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ.

Ἡ ἀλαλία

Πολλή συνηθισμένη κατάρα εἶναι καί ἡ ἀφωνία. Ἡ ἀπώλεια τῆς δυνατότητας τοῦ λόγου, ἰσοδυναμεῖ ἀσφαλῶς μέ τήν τρομερότερη, γιά τούς Ἕλληνες, συμφορά.

Χάρις σέ μιά πινακίδα τοῦ 3ου ἤ 2ου π.Χ. αἰώνα,[26] ὕψους 12 καί πλάτους 9 ἑκ., πού ἀντιγράφηκε στό πόδι, σέ ἕνα παλαιοπωλεῖο τῆς Ἀθήνας, ἀπό τόν W. Judeich, κάνουμε τή γνωριμία ἑνός σωματέμπορου πού, μέ τά «κορίτσια» του, ἐπιδίδεται στό ἀρχαιότερο ἐπάγγελμα τοῦ κόσμου. Τά τέσσερα πρόσωπα πού ἀποτελοῦν τό στόχο τῆς κατάρας ἔχουν ὀνόματα χαρακτηριστικά: «Κερκίς» καί «Γλυκέρα» οἱ γυναῖκες, «Βλαστός» καί «Νίκανδρος» οἱ ἄνδρες. Κύριος στόχος τῆς κα-

τάρας εἶναι ἡ «Κερκίς». Τήν καταριοῦνται νά μείνει ἄλαλη. Ὅσο γιά τόν «προστάτη», τοῦ εὔχονται ἁπλῶς νά χρεοκοπήσει. Ἡ ἐκτέλεση τῶν ὅσων προβλέπει ἡ κατάρα, ἀνατίθεται στούς ἠϊθέους, λέξη σπάνια, πού ὑποδηλώνει τούς πρόωρους νεκρούς, τούς τόσο ἀποτελεσματικούς αὐτούς βοηθούς τῶν μάγων. Στούς *Νόμους* τοῦ Πλάτωνα (Ζ, 840 d), ὁ ὅρος χρησιμοποιεῖται γιά «ἐκείνους πού μέχρι νά φθάσουν σέ ἡλικία ἀναπαραγωγῆς, ζοῦν σέ ἀπόλυτη ἐγκράτεια, ἄσπιλοι καί ἁγνοί». Ἡ ἐπιλογή αὐτῶν τῶν ἀθώων δέν εἶναι ἀσφαλῶς τυχαία, ἀφοῦ τό ξόρκι ἀπαιτεῖ τήν τιμωρία ἀνθρώπων, πωρωμένων ἠθικά. Ἡ κατάρα δέν ἐξηγεῖ, ὡστόσο, γιά ποιό λόγο ἐπιβάλλεται αὐτή ἡ τιμωρία, πού ἐκφράζεται τόσο ἐπιτακτικά:

«Κερκίς, Βλαστός, Νίκανδρος, Γλυκέρα. Δένω τήν Κερκίδα, τά λόγια καί τίς πράξεις τῆς Κερκίδας, ὅπως καί τή γλώσσα της, στά νεαρά ἀγόρια, καί ὅταν θά διαβάσουν αὐτές τίς γραμμές [νά στερήσουν] τήν Κερκίδα ἀπό τή λαλιά της. Τόν Τάδε... τόν δένω, ὅπως καί τίς κοπέλες του, τήν ἐπιχείρησή του, τά ἔσοδά του, τή δουλειά του, τά λόγια καί τίς πράξεις του. Ἑρμῆ, χθόνιε θεέ, ἐσύ... [τά ὑπόλοιπα λείπουν]».

Καμία πληροφορία οὔτε γιά τίς σχέσεις μεταξύ τῶν προσώπων πού ἀναφέρονται οὔτε γιά τίς αἰτίες τῆς κατάρας. Ἡ Κερκίδα ἀναφέρεται ὄχι μόνο πρώτη, ἀλλά καί τρεῖς φορές, κάτι πού τήν ἀναδεικνύει ὡς τόν ὑπ' ἀριθμόν 1 ἔνοχο. Ἐκδικεῖται, ἄραγε, ἔτσι, κάποιος πελάτης; Μόνον ὑποθέσεις μποροῦμε νά κάνουμε.

Ἡ ἀλήθεια εἶναι πώς δύσκολα βγάζουμε ἄκρη μέ αὐτές τίς ὑποθέσεις ἠθῶν, δεδομένου ὅτι τά κείμενα εἶναι συνήθως λακωνικά καί σέ κακή κατάσταση. Ἀπόδειξη, ἡ ἀποκρυπτογράφηση μιᾶς πινακίδας ἀπό τήν Ἀττική, πού φυλάσσεται στό μουσεῖο τῆς Ἀθήνας.[27] Καί στήν περίπτωση αὐτή, ἐκφράζεται ἡ ἐπιθυμία νά χάσει τή λαλιά της μιά Θεοδώρα, πού ἀφιερώνεται, ἀφ' ἑνός, στήν Ἑκάτη, στήν Περσεφόνη καί σέ ὅσους πέθαναν πρίν ἀπό τήν ὥρα τους, καί ἀπό τήν ἄλλη στόν χθόνιο Ἑρμῆ, στούς πρόωρους νεκρούς καί στήν Τηθύ. Σκοπός τῆς κατάρας εἶναι νά ἐμποδίσει τή Θεοδώρα νά βλάψει κάποιον Καλλία, ὅπως καί κάποιον Χαρία πού, περιέργως, φαίνεται νά εἶναι ἐραστής της, ἀλλά καί ἐρωτευμένος ταυτόχρονα μέ τόν γιό της. Ὁ Καλλίας εἶναι μᾶλλον ὁ ἄτυχος μνηστήρας. Ἡ πινακίδα εὔχεται νά ξεχάσει ὁ Χαρίας τή Θεοδώρα καί τόν γιό της, ἀλλά δέν διευκρινίζει ἄν συντάκτης εἶναι ὁ Καλλίας:

Ὄψη Α: «Δένω τή Θεοδώρα στή συνοδό τῆς Φερρεφράττης[28] καί στούς πρόωρους νεκρούς. Νά μήν πετύχει στά σχέδια της, οὔτε σέ ὅσα θά καταμαρτυρήσει στόν Καλλία, οὔτε σέ ὅσα θά καταμαρτυρήσει στόν Χαρία, οὔτε στά ἔργα, τά λόγια καί τίς προσπάθειές της... οὔτε σέ ὅσα θά πεῖ. Δένω τή Θεοδώρα γιά νά μήν μπορέσει νά βλάψει τόν Χαρία καί γιά νά ξεχάσει ὁ Χαρίας τή Θεοδώρα, καί γιά νά ξεχάσει ὁ Χαρίας τόν νεαρό γιό τῆς Θεοδώρας, καί τίς σχέσεις πού ἔχει μέ τή Θεοδώρα.»

Ὄψη Β: «Καί ὅπως αὐτός ὁ νεκρός κείτεται ἐδῶ, χωρίς νά ἔχει πετύχει τά σχέδιά του, ἔτσι νά μήν πετύχει καί ἡ Θεοδώρα, οὔτε στά λόγια, οὔτε στίς πράξεις, νά βλάψει τόν Χαρία καί τούς ἄλλους ἄνδρες. Δένω τή Θεοδώρα στόν χθόνιο Ἑρμῆ, στούς πρόωρους νεκρούς καί στήν Τηθύ, σέ ὅτι ἀφορᾶ ὅλα τά λόγια καί τίς πράξεις πού θά θελήσει νά χρησιμοποιήσει ἐναντίον τοῦ Χαρία καί ἐναντίον τῶν ἄλλων ἀνδρῶν. Καί σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τίς σχέσεις της μέ τόν Χαρία: Ὁ Χαρίας νά τίς ξεχάσει. Ὁ Χαρίας νά ξεχάσει ἐπίσης τόν νεαρό γιό τῆς Θεοδώρας, μέ τόν ὁποῖο εἶναι ἐρωτευμένος.»

Ὁ συντάκτης τῆς κατάρας δέν εὔχεται τό θάνατο τῆς Θεοδώρας, θέλει μόνο νά τήν ἐξουδετερώσει. Δέν ἀνέχεται ἄλλο τίς συκοφαντίες της καί ἐπιδιώκει ἴσως νά τήν ἐμποδίσει νά μαρτυρήσει σέ δίκες. Ἄραγε συντάκτης εἶναι ὁ Καλλίας, γιατί ἀγαπάει κι αὐτός τόν νεαρό; Ἡ πινακίδα δέν τό διευκρινίζει.

Τό νόημα τῆς κατάρας διευκρινίζεται, ὡστόσο, ἄν συγκρίνουμε αὐτό τό ἑλληνικό κείμενο μέ τό λατινικό κείμενο μιᾶς καταδεσμικῆς πινακίδας ἀπό τή Ρώμη, πού χρονολογεῖται στά τέλη τῆς περιόδου τῆς δημοκρατίας ἤ στίς ἀρχές τῆς βασιλείας τοῦ Αὐγούστου:[29]

«Ὅπως ὁ νεκρός πού ἔχει ταφεῖ ἐδῶ δέν μπορεῖ οὔτε νά μιλήσει, οὔτε νά συζητήσει, ἔτσι καί ἡ Ροδινή, κοντά στόν Μ[άρκο] Λικίνιο Φαῦστο, νά κείτεται νεκρή καί νά μήν μπορεῖ οὔτε νά μιλήσει, οὔτε νά συζητήσει. Ὅπως ὁ νεκρός δέν γίνεται δεκτός οὔτε ἀπό τούς θεούς, οὔτε ἀπό τούς ἀνθρώπους, τέτοια ὑποδοχή νά γνωρίσει καί ἡ Ροδινή ἀπό τόν Μ. Λικίνιο, καί νά ἔχει τόση δύναμη, ὅση ἔχει καί ὁ νεκρός πού εἶναι θαμμένος ἐδῶ. Πλούτωνα, πατέρα μας, σοῦ ἀναθέτω τή Ροδινή γιά νά τήν μισεῖ πάντα ὁ Μ. Λικίνιος Φαῦστος. [Σοῦ ἀναθέτω] ἐπίσης τόν Μάρκο Αἴδουο Ἀμφίωνα, καί τόν Γάιο Ποπίλλιο Ἀπολλώνιο, καί τή Οὐεννονία Ἑρμιόνα, καί τή Σεργία Γλυκίννα».

Οἱ ἀσυνταξίες τῆς κατάρας, πού ἔχει στόχο ἄλλα τέσσερα πρό-

σωπα, δυό ἄνδρες καί δυό γυναῖκες, μᾶς κάνει νά πιστεύουμε πώς ὁ συντάκτης της ἦταν ὁλωσδιόλου ἀμόρφωτος. Καί σ' αὐτή τήν περίπτωση ἔχουμε κατάρα ἀλαλίας, ἐναντίον αὐτῆς τῆς Ροδινῆς, γιά τήν ὁποία τό κείμενο δέν μᾶς λέει τίποτε ἄλλο.

Κάποιος Χίχοϊς καταδικάζεται ἐπίσης σέ ἀλαλία, ἀπό μιά μολυβένια πινακίδα μέ ἑλληνική ἐπιγραφή, διευθετημένη κατά ἐντελῶς εἰδικό τρόπο. Ὁ Octave Guéraud, πού τήν δημοσίευσε, μετέγραψε, μετέφρασε καί σχολίασε,[30] ὑποστηρίζει ὅτι προέρχεται ἀπό τήν πόλη Ὀξύρυγχος (τή Μπεχνάσα τῆς Μέσης Αἰγύπτου).[31] Ἡ πινακίδα αὐτή φυλάσσεται στό μουσεῖο τοῦ Καΐρου (*Βιβλίο Εἰσαγωγῆς*, Nº 36059). Ἀκόμη καί τό ὑλικό πάνω στό ὁποῖο ἔχει χαραχτεῖ παρουσιάζει ἐνδιαφέρον. Ὁ O. Guéraud περιγράφει τήν πινακίδα ὡς ἑξῆς: «Ἡ ὄψη της, γιά νά εἶμαστε εἰλικρινεῖς, δέν εἶναι ἐλκυστική. Πρέπει νά τήν ἐξετάσεις προσεκτικά γιά νά διακρίνεις τήν ἐπιγραφή. Ἀκανόνιστη καί φθαρμένη, μοιάζει νά εἶναι ἀπόσπασμα καί ὄχι πλήρης. Στήν πραγματικότητα, ὅμως, εἶναι πλήρης. Καί τό κείμενο πού, σέ ὁρισμένα σημεῖα, ἀκολουθεῖ τό ἀκανόνιστό της περίγραμμα δείχνει πώς εἶχε πάντοτε αὐτή τή μορφή, τήν χονδροειδῶς ὀρθογωνική, πού προσπάθησε νά τῆς δώσει ὁ κατασκευαστής της. Τό μολύβι εἶναι ὑλικό πού λιώνει εὔκολα καί μπορεῖ, ἐξίσου εὔκολα, νά χυθεῖ σέ καλούπι μέ κανονικό σχῆμα. Γιά τίς μαγικές πινακίδες, ὅμως, εἶχε σημασία νά ἀποφευχθεῖ ἡ ἐξαγνιστική παρέμβαση τῆς φωτιᾶς, πού θά ἐξουδετέρωνε τήν ἀποτελεσματικότητά τους. Τά ἴδια τά ξόρκια ὑπογραμμίζουν, ἐνίοτε, τήν ἀνάγκη νά χρησιμοποιηθεῖ πινακίδα, κατεργασμένη ἐν ψυχρῷ, μέ σφυρί.[32] Καί τό κομμάτι μολυβιοῦ πού θά χρησίμευε γιά τήν κατασκευή, ἔπρεπε, κατά προτίμηση, νά ἔχει προέλευση πού νά ἐπαυξάνει τίς φυσικές ἰδιότητες τοῦ κατεξοχήν ψυχροῦ αὐτοῦ μετάλλου: νά προέρχεται, παραδείγματος χάρη, ἀπό τό περιλαίμιο μουλαριοῦ ἤ ἀπό κάποια σωλήνωση.[33] Σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τήν πινακίδα μας, μπορεῖ νά ἀγνοοῦμε τήν προέλευση τοῦ μετάλλου, ξέρουμε ὅμως ὅτι τό κατεργάστηκαν ἐν ψυχρῷ: στήν πίσω πλευρά, διακρίνονται καθαρά ἴχνη ἀπό τό σφυροκόπημα γιά νά ἰσιώσει, ἐνῶ ἡ μπροστινή ὄψη στηριζόταν σέ ἐπίπεδη ἐπιφάνεια. Ὑπ' αὐτές τίς συνθῆκες, δέν ἦταν φυσικά δυνατόν νά προκύψει τέλειο ὀρθογώνιο. Οὔτε κρίθηκε ἀπαραίτητο, ἐν συνεχείᾳ, νά ἐξομαλυνθεῖ τό περίγραμμα, ἀποκόπτοντας τίς προεξοχές, πράγμα πού θά περιόριζε τή συνολική της ἐπιφάνεια. Μιά προεξοχή μόνο, πού προέκυψε πολύ λεπτή, διπλώθηκε πρός τά πίσω, καί

σφυροκοπήθηκε ξανά. Ἡ πινακίδα θά πρέπει, ὅπως συνηθιζόταν, νά τοποθετήθηκε μέσα σέ τάφο, ἀλλά δέν γνωρίζουμε τίς συνθῆκες ὑπό τίς ὁποῖες ἀνακαλύφθηκε. Δέν εἶναι πουθενά τρυπημένη: δέν τήν διαπερνοῦσε λοιπόν καρφί, οὔτε ἦταν προσαρτημένη σέ κάποιο εἰδώλιο». Ἡ πινακίδα ἔχει διαστάσεις 15 x 19 ἑκ. Τό *Βιβλίο Εἰσαγωγῆς* τοῦ μουσείου τοῦ Καΐρου τήν χρονολογεῖ στόν 3ο μ.Χ. αἰώνα. Ὁ J.-C. Octave Guéraud διαπιστώνει ὅτι ἡ παλαιογραφία δέν ἀπορρίπτει αὐτή τή χρονολόγηση, καί παρατηρεῖ ὅτι τό *Βιβλίο Εἰσαγωγῆς* τοῦ μουσείου περιλαμβάνει, μαζί μέ τήν πινακίδα, καί ἄλλα ἀντικείμενα πού προέρχονται ἐπίσης ἀπό τήν Ὀξύρρυγχο καί πού μποροῦν κάλλιστα νά ἀναχθοῦν σέ αὐτή τήν περίοδο. Σημειώνει ἀκόμη: «Τό κείμενο, χαραγμένο μέ σουβλερό ἀντικείμενο, ἀνήκει στήν κατηγορία τῶν διακοπῶν ἤ μισήθρων, πρόκειται δηλαδή γιά ξόρκι πού ἔχει στόχο νά ἐνσπείρει τή διχόνοια».

Ἡ διάταξη τοῦ κειμένου εἶναι ἰδιόρρυθμη. Ἡ ἐπιγραφή ἀποτελεῖται ἀπό δύο ξεχωριστά μέρη, Στό κέντρο τῆς πινακίδας ἔχουν χαραχτεῖ διάφορες μαγικές λέξεις, ἐνῶ τό καταληπτό κείμενο εἶναι χαραγμένο κατά μῆκος τῶν τριῶν πλευρῶν της. Ὁ O. Guéraud περιγράφει λεπτομερῶς τή διάταξη τοῦ ἀβρακαδάβρα: «Οἱ μαγικοί ὅροι τοῦ κεντρικοῦ τμήματος ἔχουν διαταχθεῖ ὥστε νά σχηματίζουν γεωμετρικό σχῆμα: τρία τρίγωνα πού συναποτελοῦν, περίπου, ἕνα τετράγωνο. Τό κεντρικό ἰσοσκελές τρίγωνο σχηματίζεται μέ τήν ἐπανάληψη μιᾶς μαγικῆς φράσης, τῆς ὁποίας, σέ κάθε νέα γραμμή, ἀποκόπτονται τά ἀκραῖα γράμματα. Πρόκειται γιά τή διάταξη πού τά ξόρκια ὀνομάζουν κλῆμα[34] ἤ καρδιά[35] ἤ τσαμπί, καρδιακός ὡς βότρυς.[36] Ἡ φράση πού ἀποτελεῖ τή βάση τοῦ τριγώνου, ΗΡΕΙΚΕΙΣΕΙΦΘΗΑΡΑΡΑ-ΧΑΡΑΡΑ-ΗΦΘΕΙΣΕΙΚΕΙΡΗ, εἶναι «παλίνδρομον», πού διαβάζεται ὁμοίως καί κατά τίς δύο κατευθύνσεις, μέ ἄξονα συμμετρίας τό Χ.[37] Ἡ φράση αὐτή ἀπαντᾶται ἀρκετά συχνά, πλήρης ἤ μή, καί ἀνήκει ἰδίως, ἀλλά ὄχι ἀποκλειστικά, στήν ἐχθρική, κακόβουλη μαγεία. Ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι, γιά λόγους προφορᾶς ἴσως, τίς περισσότερες φορές, τό σύμπλεγμα ΦΘ δέν ἀκολουθεῖ τόν κανόνα τοῦ παλινδρόμου, καί ἐπαναλαμβάνεται χωρίς νά ἀντιστρέφεται, καί στά δυό ἡμιστίχια. Τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τήν δίφθογγο ΕΙ πού ὁ χαράκτης τῆς πινακίδας μας χρησιμοποιεῖ ἀρκετές φορές, ἐκεῖ πού ἄλλα κείμενα ἔχουν Η ἤ Ι. Ἡ δίφθογγος ἀντιπροσωπεύει γι' αὐτόν ἀποκλειστικά τή γραφή του τοῦ φθόγγου ι, τόσο, πού τήν χρησιμοποιεῖ ὡς ἐνιαῖο, μή ἀντιστρέψιμο

σύμπλεγμα. Στήν ἕβδομη, τέλος, γραμμή, ὁ χαράκτης ξέχασε τό Σ τοῦ ἀριστεροῦ ἡμιστίχιου, μέ ἀποτέλεσμα, ἀπό τήν ὄγδοη γραμμή, τό ἀριστερό ἡμιστίχιο νά προχωράει κατά ἕνα γράμμα σέ σχέση μέ τό δεξιό, στήν προοδευτική τους μείωση. Τά πλευρικά τρίγωνα ἔχουν ἐπίσης γιά βάση μιά μαγική λέξη, πού μειώνεται κατά ἕνα μόνο γράμμα σέ κάθε διαδοχική ἀράδα, ἀλλά μέ κατεύθυνση, αὐτήν τή φορά, ἀπό τά κάτω πρός τά πάνω. Προκύπτει ἔτσι ἕνα ὀρθογώνιο τρίγωνο, μέ τά γράμματα νά διατάσσονται πτερυγοειδῶς.[38] Καί σέ αὐτή τήν περίπτωση, τή βάση τήν προσφέρει ἡ πολύ συνηθισμένη μαγική φράση ΑΚΡΑΜΜΑΧΑΑΜΑΡΕΙ, γραμμένη ἀπό τά ἀριστερά πρός τά δεξιά στό δεξιό τρίγωνο, καί ἀντίστροφα στό ἀριστερό. Στό ἀριστερό αὐτό τρίγωνο ἔχει μπεῖ διπλό καί τό δεύτερο Μ τῆς φράσης, πράγμα ἀσύνηθες, ἐνῶ, ὅπως καί στό κεντρικό τρίγωνο, τό σύμπλεγμα ΕΙ, καί πάλι δέν ἀντιστρέφεται.

Ἡ ἐπιγραφή ἀναφέρει: «Χτύπησε μέ ἀλαλία τόν Χίχοϊ, πού γέννησε ἡ Τάχοϊς, μπροστά στόν Ἡράκλειο, πού γέννησε ἡ Ἡρακλεία, καί τόν Ἑρμία, πού γέννησε ἡ Διδύμη. Νά μισήσουν τόν Χίχοϊ. Ὁ Ἑρμίας, πού γέννησε ἡ Διδύμη, νά μισήσει τόν Χίχοϊ. Χτύπα τον μέ ἀλαλία, αὐτόν, τόν Χίχοϊ, μπροστά στόν Ἡράκλειο, πού γέννησε ἡ Ἡρακλεία. Νά τόν μισήσουν μέ μίσος βαθύ καί νά μήν θέλουν οὔτε νά τόν δοῦν... Χτύπα μέ ἀλαλία, τόν Χίχοϊ, σήμερα, αὐτή τήν ὥρα, ἀμέσως, γρήγορα, γρήγορα».

Ἡ ἑρμηνεία αὐτοῦ τοῦ κειμένου προσέκρουσε στίς λαϊκές του ἐκφράσεις, στή φωνητική, κάπου κάπου, ὀρθογραφία του, καί, κυρίως, στή χρησιμοποίηση ἑνός σπανίου ρήματος (μυρικοῦν) πού σημαίνει «βουβαίνω». Ἡ λέξη αὐτή, πού ἀποτέλεσε καί τό κύριο πρόβλημα στήν κατανόηση τοῦ καταδέσμου, προσφέρει, ὡστόσο, τό κλειδί τοῦ νοήματος, ἀφοῦ ἐπαναλαμβάνεται στίς ἀράδες 8 καί 16. Τό λεξικό τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς τοῦ Bailly δέν τήν ἀναφέρει κάν, ἐνῶ στό Liddell-Scott-Jones ἀναφέρεται μόνο τό μυρικᾶς, πού παραπέμπει στό μύρκος, «λέξη πού χρησιμοποιοῦσαν γιά τόν ἄλαλο, τόν βουβό, οἱ Συρακούσιοι», σύμφωνα μέ μιά ἑρμηνεία τοῦ Ἡσυχίου. Τό ἐτυμολογικό λεξικό τοῦ P. Chantraine παραπέμπει ἐπίσης στήν ἴδια ἑρμηνεία. Ἡ λέξη φαίνεται νά προέρχεται ἀπό τό λατινικό murcus, «ἀκρωτηριασμένος», ὁ δειλός ἐκεῖνος πού ἔκοβε μόνος του τόν ἀντίχειρά του γιά νά μήν μπορεῖ νά πολεμήσει. Ἡ ἴδια λέξη ἐνσωματώθηκε ἀργότερα σέ ἐπίθετα πού προσδιόριζαν τόν ἄλαλο. Ὁ O. Guéraud ἀναφέρει

χρήση τοῦ ἰδίου ρήματος στόν *Πάπυρο Leyde* J 395 (= *ΕΜΠ* XIII, 240-243) ὅπου εἶναι καταχωρημένο τό ξόρκι «ἄν θές νά βουβάνεις (τό κείμενο γράφει ἐσφαλμένα μυρικῶαι, ἀντί τοῦ ὀρθοῦ μυρικῶσαι) ἕναν ἄνδρα μπροστά στίς γυναῖκες ἤ μιά γυναίκα μπροστά στούς ἄνδρες». Καί ἀκολουθεῖ μιά συνταγή μέ βάση κόπρανα σκύλου, κατάλληλη γιά τήν περίσταση. Καθ' ὅλη τή διάρκεια τῆς τελετῆς, πρέπει ἀκόμη νά προφέρεται ἡ φράση: «Χωρίζω τόν Τάδε ἀπό τόν Δείνα».

Ἡ ἀπώλεια τῆς λαλιᾶς συμπεριλαμβάνεται στίς συμφορές πού εὔχεται κανείς στούς ἐχθρούς του, ἰδίως σέ περιπτώσεις δικαστικῆς ἀντιδικίας. Ἀλλά, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Guéraud, «ἄν ἀφαιρέσεις ἀπό κάποιον τή λαλιά, τοῦ ἀφαιρεῖς τήν πεμπτουσία τῆς γοητείας του, τόν κάνεις νά φαίνεται ἠλίθιος, τόν καθιστᾶς ἀπωθητικό σάν πτῶμα». Ἡ σπανιότητα τοῦ ρήματος πού χρησιμοποιεῖται σέ αὐτό τό ξόρκι ἔχει ἴσως σχέση μέ τή χρήση του στό λεξιλόγιο τῆς μαγείας. Ὁ Ο. Guéraud προσθέτει ὅτι καί στά λατινικά ἐπίσης, χρησιμοποιοῦνται γιά τόν ὁρισμό τοῦ «ἄλαλου», παράξενες ἐκφράσεις, πού ταιριάζουν περισσότερο σέ μαγικές ἐπωδές. Σέ μιά πινακίδα, λόγου χάρη, ἀπό τήν Καρχηδόνα,[39] διαβάζουμε: facias illos mutulos, muturungallos, mutulos, καί σέ μιά ἄλλη, ἀπό τήν Κίρτα:[40] mutuscus.

Ἡ ἐξαιρετικά ἰδιόρρυθμη διάταξη τοῦ κειμένου τῆς κατάρας πού μελετήσαμε προηγουμένως ἀπαντᾶται σέ πολλούς μαγικούς παπύρους, εἰκονογραφημένους, ἐνίοτε, μέ αἰνιγματικά σχέδια. Ὁ *ΕΜΠ* VII, 940-968,[41] παραδείγματος χάρη, παρουσιάζει, πίσω ἀπό ἕνα τετράγωνο μέ τίς διαγωνίους του, δυό κεφάλια τσακαλιοῦ καί, κάτω ἀπό τό τετράγωνο, ἕνα φίδι πού σέρνεται πρός τά ἀριστερά, ἀνάμεσα στά δυό τσακάλια πού ἔχουν στραμμένη τήν πλάτη τους, τό ἕνα στό ἄλλο. Τό σχέδιο πλαισιώνεται ἀπό τέσσερις ἀκολουθίες ὀνομάτων, πού σχηματίζουν, μέ τά γράμματά τους, τέσσερα τρίγωνα. Κάθε τρίγωνο σχηματίζεται ἀπό ἕνα μαγικό ὄνομα, ἐπαναλαμβανόμενο μέ ἕνα γράμμα λιγότερο, κάθε φορά, σέ στήλη. Τό ἐπάνω ἀριστερά τρίγωνο ἔχει ὡς βάση τό ὄνομα ΙΩΕΡΒΗΘ, τό ἐπάνω δεξιά τό ὄνομα ΙΩΠΑΚΕΡΒΗΘ, τό κάτω ἀριστερά ΙΩΣΕΣΕΣΡΩ καί τό κάτω δεξιά ΙΩΠΗΜΠΣ. Κατόπιν ἀκολουθεῖ «ἕνα ξόρκι ὑποτάξεως»:

«Ἔλα σ' ἐμένα, ἐσύ πού βρίσκεσαι στόν αἰώνιο αἰθέρα, ἐσύ πού εἶσαι ἀόρατος, παντοδύναμος, δημιουργός τῶν θεῶν. Ἔλα σ' ἐμένα, ἐσύ ὁ ἀήττητος δαίμονας. Ἔλα σ' ἐμένα, ἐσύ πού δέν στενοχωριέσαι

ποτέ γιά τόν ἴδιο τόν ἀδερφό σου, Σήθ. Ἔλα σ' ἐμένα, πνεῦμα λαμπρό σάν τή φωτιά. Ἔλα σ' ἐμένα, θεέ πού κανείς, ποτέ, δέν καταφρονεῖ, δαίμονα, καί πάρε τή λαλιά, ὑπόταξε, σκλάβωσε, τόν Τάδε στόν Τάδε, καί φέρε τον νά τόν πατήσω μέ τά πόδια μου».

Οἱ μαγικοί πάπυροι χρησιμοποιοῦν συχνά αὐτή τήν «πτερυγοειδῆ» διάταξη τῶν μαγικῶν ὀνομάτων πού σχηματίζουν τρίγωνα.[42]

Οἱ συνταγές τοῦ μίσους

Ἡ κακία προσφέρει ἴσως ἰδέες, ἀλλά σέ μικρότερο βαθμό ἀπ' ὅ,τι νομίζουμε. Πραγματικά, ἄν ἐξετάσουμε τή συλλογή τῶν *Ἑλληνικῶν Μαγικῶν Παπύρων*, διαπιστώνουμε ἔκπληκτοι πώς τά θεραπευτικά ξόρκια εἶναι πολύ περισσότερα ἀπό τούς καταδέσμους. Πρέπει ἄραγε νά ἀντιμετωπίσουμε πιό αἰσιόδοξα τήν ἀνθρώπινη φύση ἤ ἡ κατανομή αὐτή ὀφείλεται σέ καθαρή σύμπτωση; Ὅπως καί νά 'χει τό πράγμα, μερικοί πάπυροι προσφέρουν συνταγές πού ἐφαρμόστηκαν στίς πινακίδες πού διαθέτουμε. Ξόρκια γιά νά χωρίσουν ζευγάρια, ἄλλα γιά νά προκληθοῦν ἀρρώστιες καί ἄλλα γιά τήν ὑποταγή ἀντιπάλων.

Ἕνας πάπυρος μᾶς μαθαίνει μέ ποιόν τρόπο μποροῦμε νά ἐνσπείρουμε διχόνοια ἀνάμεσα σέ φίλους.[43] Ἕνα χονδροειδές σκίτσο παριστάνει δυό πρόσωπα πού κοιτάζονται, προτείνοντας τό χέρι. Τό πρόσωπο πού βρίσκεται δεξιά φοράει ἕνα εἶδος σκούφου καί φέρει ἕνα ὄστρακο πού σημαίνει μᾶλλον ὅτι πρόκειται γιά γυναίκα. Ἡ ἐπιγραφή δηλώνει: «Σᾶς ἐξορκίζω στά μεγάλα ὀνόματα: κάνετε τόν ἀρπιστή Φιλόξενο νά μαλώσει μέ τό φίλο του Γεννάδιο. Κάντε τόν Πελάγιο, τόν πρεσβύτερο, νά μαλώσει μέ τόν ἀρπιστή Φιλόξενο». Ἀριστερά τοῦ σκίτσου, εὐθυγραμμισμένα σέ στήλη, παρατίθενται τά μαγικά «μεγάλα ὀνόματα»: ΧΑΩΡ, ΧΘΩΡ, ΧΑΡΑΡΒΑ, ΧΟΛΒΑΣ, ΧΘΡΥΘΥΡ, ΧΟΡΒΑΘ, ΧΘΑΜΝΩ, ΧΘΟΔΥΧΡΑ, ΧΥΧΧΥΧ. Κάτω ἀπό τό σκίτσο, ἀναγράφεται τό ὄνομα ΧΟΑΡ. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι δέν διακρίνεται τό φύλο τοῦ προσώπου πού βρίσκεται στά ἀριστερά, κάτι πού δέν εἶναι, ἴσως, τυχαῖο.

Ἕνας ἄλλος πάπυρος[44] προτείνει μιά ἀποτελεσματική μέθοδο γιά νά χωρίσει ἕνα ζευγάρι, ἐπιβάλλοντας στή γυναίκα νά ὁμολογήσει, στόν ὕπνο της, ποιόν ἄνδρα ἀγαπᾶ. Τό κείμενο εἶναι σύντομο καί ἡ μέθοδος ἁπλούστατη: «Γιά νά ὁμολογήσει μιά κοιμισμένη γυναίκα τό

ὄνομα τοῦ ἀγαπημένου της: "Βάλε μία γλώσσα πουλιοῦ στά χείλη της ἤ πάνω στήν καρδιά της, καί ρώτα την, ἐκείνη θά καλέσει τό ὄνομα τρεῖς φορές"».

Ὑπάρχουν ὅμως καί ξόρκια πού προκαλοῦν ἀρρώστιες. Ἰδού μιά τέτοια συνταγή,[45] εἰκονογραφημένη μέ τό σκίτσο ἑνός φαλακροῦ μυστακοφόρου μέ ἰσχνά πόδια:

«Ἀφοῦ γραφοῦν τά [μαγικά γράμματα] ΧΑΡ...ΟΒΡΑ, ρίξε τό ἕνα σέ δημόσιο ἀποχωρητήριο καί θάψε τό ἄλλο μέσα στό σπίτι. [Μαγικά γράμματα] ΘΑΘΗ ΘΑΘΩ. Ξόρκι γιά νά ἐπιφέρεις σέ κάποιον ἀρρώστια: Πάρε τό αἷμα μιᾶς νυφίτσας καί γράψε πίσω ἀπό ἕνα τριγωνικό ὄστρακο καί θάψε το μέσα στό σπίτι [μαγικό γράμμα] ΘΡΑΞ ΤΡΑ ΒΡΑΞ. Πάρε κερί ἀπό μή καπνισμένες μέλισσες καί φτιάξε ἕνα ὁμοίωμα. Γράψε τούς χαρακτῆρες σέ ἕνα μικροσκοπικό κομμάτι παπύρου καί βάλε το μέσα στό κερί. Γράψε ἀκόμη τρεῖς φορές Ο'Σ καί τά γράμματα πού ἀκολουθοῦν, πάνω στό κεφάλι τοῦ εἰδωλίου καί στά κόκαλα τοῦ θύματος.....[46] Βύθισε τήν ἀριστερή βελόνα στό ἀριστερό μάτι τοῦ εἰδωλίου καί τή δεξιά στό δεξί. Πιάσε τό ὁμοίωμα μέ τό κεφάλι πρός τά κάτω, καί βάλε το σέ ἕνα ἄλλο ἀγγεῖο. Ἄφησε τό ἀγγεῖο στό σκοτάδι, ἀφοῦ τό γεμίσεις μέ νερό, ἕως τό ὕψος τοῦ ὤμου τοῦ εἰδωλίου. Κοπάνισε ροδόδενδρο μέσα σέ λίγο ξίδι καί ράντισε μέ τό ὑγρό τίς εἰσόδους τοῦ τάφου. Φτιάξε ἕνα στεφάνι ἀπό τό ἴδιο φυτό, καί κρέμασέ το πάνω στόν τάφο, προφέροντας τήν ἑξῆς φράση: "Κυριότερε ἀπ' ὅλους τούς χθόνιους ἀγγέλους, κι ἐσύ ἄγγελε μέ τίς ἀπειράριθμες μορφές ΟΙΑΜΠΤΗΡ, ὑπακοῦστε με, τώρα, στεῖλτε μου..., χωρίς φόβο, χωρίς ζημιά, κάνετε γιά τό χατίρι μου..."»

Πάνω ἀπό τό κεφάλι τοῦ σκίτσου ἀναγράφονται σέ δυό σειρές τά γράμματα Ω Ω Ω καί Σ Σ Σ πού ἀναφέρει τό ξόρκι. Ἕνας ἄλλος πάπυρος[47] προτείνει κάτι ἀνάλογο, συμβουλεύοντας ἐπίσης νά τρυπηθεῖ τό μάτι μαγικοῦ εἰδωλίου.

Γιά νά ξεφορτωθεῖ κανείς ἀντίδικο, τό καλύτερο εἶναι νά φροντίσει νά πέσει ὁ ἀντίδικός του γιά τά καλά καί ὁριστικά ἄρρωστος. Ἕνας πάπυρος ἐκθέτει ἀνενδοίαστα τή μέθοδο, παρ' ὅλον ὅτι ὁ ἕνας ἀπό τούς ἀντιδίκους εἶναι ὁ ἴδιος ὁ γιός τοῦ ἐνδιαφερομένου:[48]

«Σέ ἐξορκίζω, δαίμονα τοῦ θανάτου, ὅπως καί τήν ἀναγκαιότητα τοῦ θανάτου πού σέ συνοδεύει, θεῖο πρόσωπο, νά ἀκούσεις τό αἴτημά μου καί νά ἐκδικηθεῖς, γιά μένα, τόν Νειλάμμωνα, τόν γιό τῆς Τερέας, γιατί ὁ Ἔτης μέ κατηγόρησε, κατηγόρησε τήν κόρη μου Αὐν-

χίδα, τά παιδιά της ἤ ὅσους ἦταν κάποτε οἰκεῖοι μου. Καί σέ ἐξορκίζω νά μήν ἀκούσεις ὅσους μᾶς κατηγόρησαν, εἴτε μᾶς κατηγορεῖ ὁ Ἑρμῆς, ὁ γιός τῆς Τάδε, εἴτε ὁ..... ὁ γνωστός ὡς Ἀπελλῆς, εἴτε ὁ Ἁρποκράτης, ὁ γιός τῆς Τερέας, πού εἶναι μοχθηρός καί ἀνευλαβής ἀπέναντι μου, ἐμένα, τοῦ πατέρα του. Σοῦ ζητῶ, δαίμονα τοῦ θανάτου, νά μήν τούς ἀκούσεις, ἀλλά νά ἀκούσεις μόνον ἐμένα, τόν Νειλάμμωνα, γιατί εἶμαι εὐσεβής πρός τούς θεούς, καί νά φροντίσεις νά ἀρρωστήσουν γιά ὅλη τή ζωή τους».

Ἕνας πάπυρος, γραμμένος σέ κοινή ἀλεξανδρινή,[49] περιγράφει πῶς τρελαίνεται κανείς, ἄνδρας ἤ γυναίκα: «Ξόρκι γιά νά χτυπήσει ἡ τρέλα ἕναν ἄνδρα ἤ μιά γυναίκα. Πρέπει νά πάρετε τά μαλλιά τοῦ ἄνδρα πού θέλετε μαζί μέ τά μαλλιά ἑνός πεθαμένου. Νά τά δέσετε μαζί καί νά τά κρεμάσετε στό σῶμα ἑνός γερακιοῦ, τό ὁποῖο θά ἀπελευθερώσετε. Ἄν θέλετε νά κρατήσει αὐτό ἀρκετές μέρες, πρέπει νά πάρετε καί νά ἀναθρέψετε τό γεράκι μέσα στό σπίτι σας».

Ἄν δέν θέλει κανείς νά φθάσει ὥς τήν τρέλα, μπορεῖ νά προκαλέσει, τουλάχιστο, ἀυπνίες. Μάρτυρας αὐτό τό «ξόρκι γιά πρόκληση ἀυπνίας»: Πάρε ἕνα θαλασσινό ὄστρακο καί γράψε: ΙΨΑΗ ΙΑΩΑΙ, ἄφησε τήν Τάδε, κόρη τῆς Δείνα, νά κείτεται ἄυπνη, γιά μένα.[50] Ἤ, ἀκόμη, αὐτό ἐδῶ:[51] «Πάρε μιά λάμπα, βάλε της φιτίλι, καί πές της: "Σέ ἐξορκίζω, λάμπα, στό ὄνομα τῆς μάνας σου, τῆς Ἑστίας, ΜΗΡΑΛΛΗΛ (πές το δυό φορές), καί τοῦ πατέρα σου, τοῦ Ἡφαίστου, ΜΕΛΙΒΟΥ ΜΕΛΙΒΑΥ ΜΕΛΙΒΑΥΒΑΥ. Κάνε την νά ἀναπαύεται χωρίς ὕπνο", καί συμπλήρωσε ὅ,τι χρειάζεται. Γράψε πάνω στό φιτίλι: Ο ΧΙΙΙΙΙΙ. Καί ἀφοῦ φέρεις ὅ,τι χρειάζεται, νά ἀπαγγείλεις τό ξόρκι πού εἴπαμε πιό πάνω. Φτιάξε κατόπιν ἕνα φύλλο ἀπό σίδερο. Ξόρκι: "Κρύωσε, σίδερο, σάν τό χιόνι, γιατί εἶμαι ὁ ΜΕΛΙΒΟΥ ΜΕΛΙΒΑΥ ΜΕΛΙΒΑΥΒΑΥ", καί συμπλήρωσε ὅ,τι χρειάζεται».

Ὑπάρχουν, τέλος, τρόποι γιά νά δεσμεύσει κανείς τίς ἐνέργειες κανενός, ἄν θέλει νά ἐξουδετερώσει τή δραστηριότητά του. Σέ ἕνα ἀπό αὐτά τά ξόρκια, τά μαγικά γράμματα συνοδεύονται ἀπό μιά τρομακτική μορφή:[52] «Ξόρκι δεσμεύσεως. Δρᾶ σέ ὅλες τίς περιπτώσεις. Πάρε ἕνα μολυβένιο ἔλασμα, δουλεμένο ἐν ψυχρῷ καί σχεδίασε πάνω του, μέ μπρούντζινο σουβλί, τήν παραπάνω μορφή. Γράψε καί τά ὀνόματα, καί βάλε τό ἔλασμα κοντά καί ἀπέναντι στό πρόσωπο: ""Ἔλα, Τυφώνα, πού ἐδρεύεις στίς πύλες τοῦ κάτω κόσμου. ΙΩ ΕΡΒΕΘ, πού σκότωσε τόν ἴδιο τόν ἀδερφό του, ΙΩ ΠΑΚΕΡΒΕΘ ΙΩ ΒΟΛ-

ΧΟΣΕΘ ΙΩ ΑΠΟΜΨ ΙΩ ΣΕΣΕΝΡΩ ΙΩ ΒΙΜΑΤ ΙΑΚΟΥΜΒΙΑ ΑΒΕΡΡΑΜΕΝΘΩΟΥΛΕΡΘΕΞΑΝΑΞ ΕΘΡΕΛΥΟΟΘ ΜΕΜΑΡΕΒΑ, τοῦ Σήθ, ΒΟΛΚΟΛ, νά φοβάστε τόν γιό σας πού δέν εἶναι δεμένος"». Τό σκίτσο παριστάνει, φυσικά, τόν Τυφώνα, πού οἱ Ἕλληνες ταύτιζαν μέ τόν Σήθ. Καί, κατά τήν αἰγυπτιακή μυθολογία, ὁ Σήθ εἶχε σκοτώσει τόν ἀδερφό του Ὄσιρι. Ἕνας ἄλλος πάπυρος, γραμμένος σέ κοινή ἀλεξανδρινή, διασώζει μιά παρόμοια ἐπίκληση πού ἀπευθύνεται σέ «Ἐκεῖνον πού συντρίβει τά πάντα καί δέν νικήθηκε ποτέ», δηλαδή στόν Τυφώνα-Σήθ, «τόν φοβερό, τόν ἀνίκητο, τόν παντοδύναμο, τόν θεό τῶν θεῶν, τόν καταστροφέα καί διαφθορέα, πού μισεῖ τό σπίτι ὅταν βασιλεύει ἡ τάξη», γιά νά χρησιμοποιήσουμε τά λόγια τοῦ παπύρου.[53]

Ὑπῆρχαν ὅμως καί κατάδεσμοι συντομότεροι, ὅπως οἱ παρακάτω: «Κατάδεσμοι: ΣΦΕΔΕΜΟΥΡ ΒΙΡΒΙΑ ΗΧΙ ΕΡΩΦΘΙ ΑΤΑΡΜΕΤΡΑ ΧΗΛΩΩΨ (νά προστεθεῖ ὅ,τι χρειάζεται)».[54] Ἤ, ἐτοῦτος, ὁ λίγο ἁπλούστερος:[55] «Ἐξαιρετικός κατάδεσμος γιά νά κλείσεις τό στόμα, νά ὑποτάξεις καί νά δεσμεύσεις: Πάρε μολύβι ἀπό σωλήνωση κρύου νεροῦ, φτιάξε ἕνα ἔλασμα καί γράψε πάνω, μέ μπρούντζινο σουβλί, ὅ,τι σοῦ ὑποδεικνύεται στή συνέχεια. Ἐναπόθεσέ το πλάι σέ ἄνθρωπο πού πέθανε πρόωρα [μαγικά σχέδια] ΒΑΧΥΧ [σκίτσο] ΑΑΛΟΥΓΙΚΙ ΕΛΩΑΙ ΒΑΙΝΧΩΩΩ [σχέδια] ΕΥΛΑΜΩ ΦΝΟΥΒΕΝΕ ΕΙΖΟΧΟΡ ΜΟΒΟΡ ΦΩΧΟΡΒΑ ΖΑΧΕΙ ΑΝΑΧΙΑ [σχέδια] ΦΩΡΦΟΡΒΑ ΦΩΡΦΟΡΒΑ ΣΕΜΕΣΙΛΑΜ ΑΡΧΕΝΤΕΧΘΑ ΑΣΧΕΛΙΔΟΝΕΙ. Δέσμευσε (πρόσθεσε ὅ,τι πρέπει, κατά τίς ἐπιθυμίες σου)».

Ἄς τελειώσουμε μέ ἕνα ξόρκι καταστροφῆς πού φαίνεται ἰδιαίτερα ἀποτελεσματικό:[56]

«Τελετουργικό γιά τήν κατάδεση τῶν πάντων, ἀποτελεσματικό ἀκόμα καί γιά ἄρματα. Προκαλεῖ ἐχθρότητα καί ἀρρώστια, ξεκληρίζει, καταστρέφει καί ἀνατρέπει, σύμφωνα μέ τίς ἐπιθυμίες σας. Τό ξόρκι πού περιέχει, ὅταν προφέρεται, φέρνει δαίμονες καί τούς κάνει νά κυριεύουν ἀνθρώπους καί ἀντικείμενα. Χάραξε σέ μιά μολυβένια πινακίδα, φτιαγμένη ἀπό σωλήνα κρύου νεροῦ, ὅ,τι ἐπιθυμεῖς νά συμβεῖ, καί ἀφοῦ τήν καθάρεις μέ πικρά ἀρώματα ὅπως ἡ μύρρα, τό βδέλλιο, ὁ στύραξ, ἡ ἀλόη καί τό θυμάρι ἤ ἡ λάσπη τοῦ ποταμοῦ, ἀργά τό βράδυ ἤ τά μεσάνυχτα, ὅπου ὑπάρχει ρυάκι ἤ ἀδειάζει ἕνα λουτρό, δέσε της μιά κορδέλα καί ρίξε την στό ρυάκι ἤ στή θάλασσα, καί ἄσε την νά παρασυρθεῖ μακριά. Πές τή φράση ἑφτά φορές, καί θά δεῖς κάτι τό θαυμαστό. Φύγε μετά, μή γυρίσεις πίσω, μήν ἀπα-

ντήσεις σέ κανέναν, κι ἀφοῦ πλυθεῖς καί λουστεῖς, ἀνέβα στό δωμάτιό σου, ἀναπαύσου καί μήν φᾶς παρά μόνο φυτικές τροφές. Γράψε τό ξόρκι μέ μπρούντζινη βελόνα, χωρίς κεφαλή.

»Τό κείμενο πού πρέπει νά γράψεις, εἶναι τό ἑξῆς: "Σέ ἐξορκίζω, Ἄρχοντα Ὄσιρι, μέ τά ἅγια ὀνόματά σας ΟΥΧΙΩΧ ΟΥΣΕΝΑΡΑΘ, Ὄσιρι, ΟΥΣΕΡΡΑΝΝΟΥΦΘΙ ΟΣΟΡΝΟΥΦΗ, Ὄσιρι-Μνῆβι, ΟΥΣΕΡΣΕΤΕΜΕΝΘ ΑΜΑΡΑ ΜΑΧΙ ΧΩΜΑΣΩ ΕΜΜΑΙ ΣΕΡΒΩΝΙΕΜΕΡ Ἴσις, ΑΡΑΤΩΦΙ ΕΡΑΧΑΞ ΕΣΕΙΩΘ ΑΡΒΙΩΘΙ ΑΜΗΝ ΧΝΟΥΜ ΜΟΝΜΟΝΤ ΟΥΟΥΖΑΘΙ ΠΗΡ ΟΥΝΝΕΦΕΡ ΕΝ ΩΩΩ, παραδίδω στά χέρια σας, Ἄρχοντα Ὄσιρι, καί σᾶς ἐμπιστεύομαι αὐτό τό ὑλικό" (συμπλήρωσε ὅ,τι χρειάζεται).

»Ἄν ὅμως θάψεις τήν πινακίδα ἤ τήν κρύψεις σέ ποταμό, σέ ἀγρό, σέ θάλασσα, σέ ρυάκι ἤ σέ φέρετρο, νά γράψεις τήν ὀρφική φράση "ΑΣΚΕΙ ΚΑΙ ΤΑΣΚΕΙ", κι ὕστερα, νά πάρεις μαῦρο νῆμα, νά τοῦ κάνεις 365 κόμπους, καί νά τό δέσεις γύρω ἀπό τήν πινακίδα, ἐπαναλαμβάνοντας τήν ἴδια φράση, καί προσθέτοντας: "Φύλαξέ του ὅ,τι δέθηκε", κι ὅ,τι ἄλλο θέλεις. Κι ἔτσι νά θάψεις τήν πινακίδα. Γιατί ἡ Σελήνη, ὅταν περιδιαβαίνει τόν κάτω κόσμο, λύνει ὅλα τά μάγια πού συναντάει. Ὅταν ὅμως ἔχει γίνει ἡ τελετή, τά μάγια μένουν ἀνέπαφα γιά ὅσον καιρό ἐπαναλαμβάνεις καθημερινά τή φράση, ἐκεῖ πού ἐναπόθεσες τήν πινακίδα. Μή διαστεῖς νά μοιραστεῖς αὐτή τήν πληροφορία μέ ἄλλον, γιατί δέν θά ξαναβρεῖς εὔκολα παρόμοιο ξόρκι».

Ὅλα αὐτά τά ξόρκια φέρουν τή σφραγίδα τῆς αἰγυπτιακῆς μυθολογίας καί βρίθουν ἀναφορῶν στίς αἰγυπτιακές θεότητες, πού ἄλλοτε κατονομάζονται ρητά καί ἄλλοτε ἐξυπονοοῦνται μέ ὀνόματα μαγικά. Οἱ διάφορες συνταγές ἐξηγοῦν πῶς κατασκευάζονταν οἱ μολυβένιες πινακίδες καί πῶς ἐπενεργοῦσαν γιά νά πετύχουν τά μάγια. Χάρις στά κείμενα τῶν παπύρων, ἐρχόμαστε σέ ζωντανή ἐπαφή μέ τό ἔργο τῶν ἐπιγραφοποιῶν, εἴτε ἦταν ἐπαγγελματίες εἴτε περιστασιακοί ἐρασιτέχνες. Κατά κάποιον τρόπο, παρακολουθοῦμε τούς μάγους, ἐπί τῷ ἔργῳ.

Τά ἀντίδοτα τοῦ μίσους

Γιά νά μπορέσει νά ἀντιμετωπίσει αὐτές τίς ἐπιθέσεις μίσους, ὁ ἀρχαῖος Ἕλληνας διέθετε διάφορα ὅπλα καί μποροῦσε νά ὑπολογίζει στή βοήθεια ὁρισμένων συμμάχων. Ἡ θρησκεία, παραδείγματος χάρη, προ-

σέφερε προστασία ἀπό τά μάγια. Εἴδαμε ἤδη[57] ὅτι ὁ φαλλός εἶχε τή δύναμη νά ἀπομακρύνει τό κακό, καί ὅτι τά φυλαχτά προστάτευαν ἀπό τό «κακό μάτι». Θά μᾶς ἔπαιρνε πολύ χρόνο νά ἀπαριθμήσουμε ὅλους τούς τρόπους καταπολεμήσεως τοῦ κακοῦ, ἀλλά μποροῦμε, τουλάχιστον, νά ἀναφέρουμε μερικούς. Ἡ συχνότητα μέ τήν ὁποία ἐμφανίζονται ὁρισμένες παραστάσεις πού εἶχαν στόχο τήν ἀντιμετώπιση τῆς κακοβουλίας μᾶς ἐπιτρέπει νά ἐκτιμήσουμε, στόν ἕναν ἤ στόν ἄλλο τόπο, τή διάδοση τῶν πρακτικῶν μαγείας.

Στή Δῆλο, παραδείγματος χάρη, ὁ Philippe Bruneau παρατήρησε[58] πώς «τό σπίτι τῆς λίμνης εἶναι γεμάτο ἀποτροπαϊκά σύμβολα, ἀπόδειξη πώς ὁ κατασκευαστής του ἦταν ἰδιαίτερα δεισιδαίμων: στή βορειοανατολική γωνία του ὑπάρχει ἀνάγλυφη παράσταση τοῦ φαλλοῦ καί τοῦ ροπάλου τοῦ Ἡρακλῆ, καί, στή νοτιοδυτική, τῶν πίλων (τῶν κωνικῶν σκούφων) τῶν Διοσκούρων». Ἡ παράσταση τοῦ ροπάλου, πού συχνά ἄλλωστε συγχέεται μέ τό φαλλό,[59] ὑποκαθιστοῦσε τήν παράσταση τοῦ ἴδιου τοῦ Ἡρακλῆ. Ὁ Bruneau συγκρίνει ἕνα ὑπέρθυρο ἀπό τά Γάδαρα τῆς Συρίας, ὅπου τό ρόπαλο ἀναγνωρίζεται καθαρά χάρις στήν εὐκρινή ἀναπαράσταση τῶν ρόζων τοῦ ξύλου, μέ τόν γρανιτένιο μονόλιθο σέ ἕνα δρόμο τῆς Δήλου, κατά μῆκος τῆς βόρειας πρόσοψης τῆς λέσχης τῶν Ποσειδωνιαστῶν, στό ὕψος τῆς οἰκίας τοῦ Διαδουμένου. Καί στό μονόλιθο αὐτό εἶναι σχεδιασμένο τό ἴδιο ρόπαλο. Στίς παραστάσεις τῆς Δήλου, ὁ Ἡρακλῆς ἐμφανίζεται ὡς προστάτης τῶν ἰδιωτικῶν κατοικιῶν, καί ὁ Bruneau ἀπαρίθμησε ἑπτά τέτοιες ἀπεικονίσεις του.[60] «Εἰκονιζόμενος στόν ἐξωτερικό τοῖχο, καί εἰδικά κοντά στήν εἴσοδο», σημειώνει ὁ Bruneau, «ὁ ἥρωας ἐξασφάλιζε στούς κατοίκους τοῦ σπιτιοῦ τήν προστασία πού προσδοκοῦσαν ὅσοι, σέ ἄλλα μέρη, χάραζαν στό κατώφλι τους τή φράση: ὁ τοῦ Διός παῖς Ἡρακλῆς Καλλίνικος ἐνθάδε κατοικεῖ, μηδὲν εἰσίτω κακόν. Ἡ φράση αὐτή ἀπαντᾶται στή Θάσο, ἀλλά ἐπίσης στή Μύλασα καί τή Σίδη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.[61] Θά πρέπει ἐδῶ νά παρατηρήσουμε ὅτι ὁ εἰδωλολατρικός αὐτός ἀποτροπαϊκός τύπος ἀπαντᾶται καί σέ μιά χριστιανική ἐπιγραφή τῆς Συρίας:[62] "Ὁ Κύριος κατοικεῖ ἐδῶ, κανένα κακό νά μήν εἰσέλθει". Τή χριστιανική ἐποχή, ὁ σταυρός βέβαια, καί ὄχι τό ρόπαλο τοῦ Ἡρακλῆ, ἐξασφαλίζει τήν προστασία. Καί ἄλλοι ὅμως θεοί, ἐκτός ἀπό τόν Ἡρακλῆ, μποροῦσαν νά παίξουν τό ρόλο τοῦ προστάτη. Παράδειγμα, ὁ Σισίννιος κι ἡ Σισιννία πού ἐμφανίζονται σέ μπρούντζινο φυλαχτό

τοῦ μουσείου τοῦ Ἀμερικανικοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βηρυτοῦ,[63] μέ τήν ἐπιγραφή: "Φύγε, φύγε μακριά, Ἀβιζίων,[64] γιατί ἐδῶ κατοικοῦν ὁ Σισίννιος καί ἡ Σισιννία μέ τόν ἄγριο σκύλο"».

Οἱ Διόσκουροι συνδέονταν στενά μέ τόν Ἡρακλῆ. Καί γιά νά παραμείνουμε στή Δῆλο, ὀφείλουμε νά σημειώσουμε, μαζί μέ τόν Ph. Bruneau,[65] ὅτι «ὁ Ἡρακλῆς ἔχει τή θέση του στό Σαμοθράκειο, ὅπου λατρεύονται οἱ Μεγάλοι Θεοί Διόσκουροι-Κάβειροι. Οἱ κατάλογοι τοῦ ἱεροῦ ἀναφέρουν δυό ἀγάλματα τοῦ Ἡρακλῆ. Στόν ἴδιο ναό βρέθηκε ἕνα ἀφιέρωμα μέ τήν ἐπιγραφή "Εἰς τόν Ἡρακλέα" (*Inscr. Délos*, 2434), καθώς καί μιά μνημειώδης πόρτα, ἀφιερωμένη ἀπό τόν ἐπιμελητή Πολέμωνα, στά 121-119, "Εἰς τούς Μεγάλους Θεούς καί εἰς τόν Ἡρακλέα" (*Inscr. Délos*, 1808), πού βρέθηκε στά νότια τοῦ Σαραπιείου Α... Οἱ Διόσκουροι καί ὁ Ἡρακλῆς συνδέονται, γιατί ἐπιτελοῦν παρόμοιες λειτουργίες». Καί ὁ Bruneau καταλήγει: «Ὁ Ἀσκληπιός, οἱ Διόσκουροι καί ὁ Ἡρακλῆς εἶναι τελικά οἱ μόνοι θεοί τοῦ ἑλληνιστικοῦ πανθέου ἀπό τούς ὁποίους ὁ πιστός μπορεῖ νά προσδοκᾶ προστασία ἀπό τούς κινδύνους τῆς ἐπίγειας ζωῆς». Ὅσον ἀφορᾶ τή βοήθεια πού παρεῖχαν στούς πολίτες οἱ Διόσκουροι, ὁ Fernand Chapouthier[66] περιγράφει μέ ποιόν τρόπο οἱ δυό ἀδελφοί τῆς Ἑλένης ὑπηρετοῦσαν τήν οἰκία: «Προστασία τῆς οἰκίας, σημαίνει κατ' ἀρχάς φύλαξη τῆς εἰσόδου, γιατί ἐκεῖ γύρω καραδοκοῦν οἱ δυνάμεις τοῦ κακοῦ. Οἱ Διόσκουροι, μέ τή διακοσμητική συμμετρία τους, πού ἱκανοποιοῦσε τόσο τίς ἀπαιτήσεις τῆς τέχνης ὅσο καί τῆς θρησκείας, προορίζονταν, ἀπό τόν ἴδιο τό δυϊσμό τους, νά ἀναδειχτοῦν σέ φύλακες. Ἐξάλλου, οἱ ἀρχαῖοι τούς φαντάζονταν συχνά μέ παιδική μορφή, καί γιά τά παιδιά ὑπῆρχε ἡ ἀντίληψη ὅτι προστάτευαν τά κατώφλια τῶν σπιτιῶν καί τά τείχη τῶν πόλεων». Οἱ Διόσκουροι ἀγρυπνοῦσαν ἐπίσης στήν ἑστία, καί γι' αὐτό ἔπαιρναν, ἐνίοτε, τή μορφή δύο φιδιῶν, ὅπως σέ μιά τοιχογραφία τῆς Πομπηίας. Καί ἡ ἀνάγλυφη παράσταση τῶν σκούφων τους στή Δῆλο, κοντά στήν οἰκία τοῦ Διαδουμένου, μαρτυροῦν αὐτό τόν προστατευτικό τους ρόλο.[67]

Γιά τήν ἀντιμετώπιση τοῦ μίσους πού γεννάει ὁ φθόνος, πρέπει νά συμπεριλάβουμε στά ἀποτρόπαια κι ἕνα σύμβολο, σπάνιο στήν Ἑλλάδα, πού ἀπαντᾶται ὅμως συχνά στήν Τυνησία καί στή Φοινίκη. Ὀνομάζεται «σημάδι τῆς Τανίτ»,[68] καί ἐμφανίζεται σέ ἕνα μωσαϊκό, στόν προθάλαμο τῆς οἰκίας τῶν Δελφίνων, στή Δῆλο:[69] «Σέ ἀπόσταση 50 ἑκ. ἀπό τούς τοίχους», γράφει ὁ Ph. Bruneau, «δυό παράλληλες

μαῦρες ταινίες ὁροθετοῦν ἕνα λευκό τετράγωνο, μέ τό "σύμβολο τῆς Τανίτ" στό κέντρο του: ἕνα μαῦρο τρίγωνο μέ δυό ὁμόκεντρους κύκλους στήν κορυφή του, ἀνάμεσα σέ δυό μαῦρα, ἐπίσης, πτερύγια». Τό ἴδιο σύμβολο ἀπαντᾶται καί σέ λύχνους ἀπό τή Δῆλο, ἀλλά «τά περισσότερα παραδείγματα τά βρίσκουμε στίς καρχηδονικές πόλεις. Τό "σύμβολο τῆς Τανίτ" διακοσμεῖ καί ἐκεῖ μωσαϊκά ἰδιωτικῶν οἰκιῶν στό Κάλιαρι, στή Σαρδηνία, στόν Σελινοῦντα ἤ στήν Κερκουάνη τῆς Τυνησίας, ἤ σέ καρχηδονικούς λύχνους τῶν πρώτων χρόνων τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς. Τό ἴδιο σύμβολο ἀπαντᾶται ἐπίσης συχνότατα στίς διάφορες καρχηδονικές στῆλες... Εἶναι ἐπίσης διαδεδομένο στή Φοινίκη».[70]

Ἡ ἐξαντλητική καταγραφή ὅλων τῶν ἀποτροπαίων θά ἀποκάλυπτε σέ ὅλη της τήν ἔκταση τή διαρκή μέριμνα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων νά ἐξουδετερώσουν τά μάγια καί τίς κατάρες. Ἡ ἴδια ἡ ἀφθονία τῶν ἀμυντικῶν μέσων ἀρκεῖ γιά νά συμπεράνουμε πώς ἡ πυρετική αὐτή ἔμμονη ἰδέα δηλητηρίαζε τήν καθημερινή τους ζωή. Μέ τούς μαγικούς παπύρους καί τίς καταδεσμικές πινακίδες διαπιστώσαμε ἤδη πώς ἡ δραστηριότητα τῶν μάγων, πράγματι, δέν ἔπαυε οὔτε στιγμή. Τά μάγια τά δίδασκαν ἐν μέρει διάφοροι ἐπαγγελματίες πού παρεῖχαν συνταγές γιά τήν πραγματοποίηση τῶν ἐρωτικῶν ἤ ἐκδικητικῶν ὀρέξεων, ἀλλά, κυρίως, μεταδίδονταν προφορικά, παρά τίς προφυλάξεις καί τίς συμβουλές γιά ἐχεμύθεια τῶν ἐπαγγελματιῶν. Ἐλάχιστοι συνεπῶς ἦταν οἱ τομεῖς τῆς καθημερινῆς ζωῆς πού ξέφευγαν ἀπό τίς κακόβουλες ἐπιρροές. Αὐτή ἡ καθημερινή πτυχή τῆς μαγείας ἀξίζει νά ἐξεταστεῖ πιό διεξοδικά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ XIII

Η ΜΑΓΕΙΑ ΣΤΗΝ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ

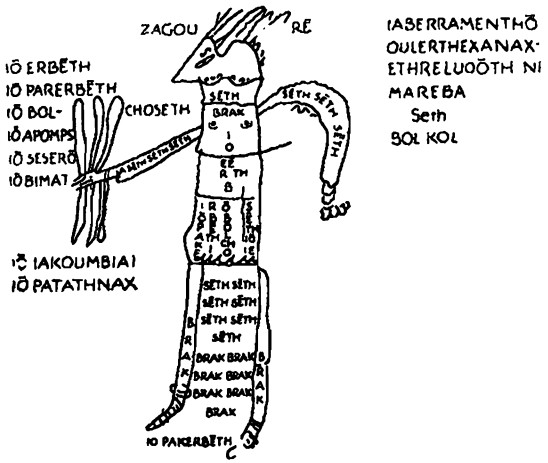

Ὁ μαθητευόμενος μάγος τοῦ Λουκιανοῦ

Ἂν δυσκολεύεται κανείς νά φανταστεῖ πώς ἡ μαγεία εἰσχωροῦσε σέ ὅλα τά κοινωνικά στρώματα καί σέ ὅλες τίς ἐκφάνσεις τῆς καθημερινῆς ζωῆς τῶν Ἑλλήνων, λαοῦ φημισμένου γιά τόν ὀρθολογισμό του –ἀλλά ὄχι ἴσως καί γιά τή λογική του– δέν ἔχει παρά νά ξαναμελετήσει τό ἀπολαυστικό ἀνέκδοτο πού ἀναφέρει ὁ Λουκιανός.[1] Ὁ A.-J. Festugière μᾶς τό δίνει μέ λίγα λόγια:[2] «Ὁ Λουκιανός φαντάζεται πώς συνάντησε ἕναν γραμματέα τῶν ἱερῶν γραμμάτων ἀπό τή Μέμφιδα, ἄνθρωπο σοφό πού κατεῖχε ὅλη τήν ἐπιστήμη τῶν Αἰγυπτίων. Τόν ἔλεγαν Παγκράτη καί εἶχε ζήσει εἴκοσι τρία χρόνια σ' ἕναν ὑπόγειο ναό, ὅπου ἡ ἴδια ἡ Ἴσις τοῦ εἶχε διδάξει τήν τέχνη τῆς μαγείας. Ἦταν ψηλός, μέ ξυρισμένο κεφάλι, πλακουτσωτή μύτη, χονδρά χείλη, ἀδύναμα πόδια, καί μιλοῦσε τά ἑλληνικά μέ ξενική προφορά. Ὁ ἄνθρωπος αὐτός ἔκανε ἕνα σωρό θαύματα, καβαλοῦσε, λόγου χάρη, κροκοδείλους, κολυμποῦσε μαζί τους, καί τά τέρατα αὐτά τόν ἔτρεμαν καί τοῦ κουνοῦσαν φιλικά τήν οὐρά. Ἀρκοῦσε αὐτό τό θέαμα γιά νά ἀντιληφθεῖ κανείς πώς εἶχε μπροστά του ἕναν ἄν-

θρωπο τοῦ Θεοῦ». Στόν *Φιλοψευδῆ*, ὁ Λουκιανός ἐμφανίζει τόν Εὐκράτη, ἕναν μαθητή τοῦ Παγκράτη, νά ἐπιστρέφει ἀπό τήν Ἄνω Αἴγυπτο, ὅπου εἶχε μεταβεῖ γιά νά ἀκούσει τό ἄσμα τοῦ Κολοσσοῦ τοῦ Μέμνονα,[3] νά ἀφηγεῖται:

«Ὅταν ἀνεβαίναμε τό ποτάμι, εἴχαμε μαζί μας ἕναν πολίτη τῆς Μέμφιδας, ἱερογραμματέα, ἄνθρωπο μέ γνώσεις θαυμαστές, πού εἶχε μελετήσει ὅλη τήν ἐπιστήμη τῶν Αἰγυπτίων. Λέγαν μάλιστα πώς εἶχε περάσει εἴκοσι τρία χρόνια κλεισμένος στούς ὑπόγειους ναούς, ὅπου ἡ Ἴσις δίδασκε τή μαγεία.

»Μιλᾶς γιά τόν Παγκράτη, φώναξε ἕνας ἀπό τήν παρέα. Εἶναι ὁ δάσκαλός μου, ἕνας ἅγιος ἄνθρωπος, ντυμένος στά λινά, ξυρισμένος, σκεφτικός, πού μιλᾶ ἑλληνικά μέ προφορά, ἕνας ψηλός μέ πλακουτσωτή μύτη, χονδρά χείλη, ἀδύναμα πόδια...

»Ναί, αὐτός εἶναι, συνέχισε ὁ Εὐκράτης, πράγματι, γιά τόν Παγκράτη μιλῶ... Στήν ἀρχή δέν ἤξερα μέ ποιόν εἶχα νά κάνω. Κάθε φορά ὅμως πού τό καράβι ἔριχνε ἄγκυρα, τόν ἔβλεπα νά κάνει τό ἕνα θαῦμα μετά τό ἄλλο, ἔβλεπα μάλιστα πώς καβαλοῦσε τούς κροκοδείλους καί κολυμποῦσε μαζί τους, ἐνῶ τά τέρατα αὐτά τόν ὑπάκουαν καί τόν χάιδευαν μέ τήν οὐρά τους. Ἔτσι κατάλαβα πώς ἦταν ἅγιος ἄνθρωπος. Σιγά σιγά, χάρις στήν ἐπιμονή μου, κατάφερα νά γίνω φίλος του, σέ βαθμό πού δέν μοῦ κρατοῦσε πιά τίποτε μυστικό. Στό τέλος, μοῦ ζήτησε νά ἐγκαταλείψω ὅλους τούς δούλους μου στή Μέμφιδα καί νά τόν ἀκολουθήσω μόνος, προσθέτοντας πώς δέν θά μᾶς ἔλειπε τό ὑπηρετικό προσωπικό. Νά λοιπόν πῶς ζούσαμε, ἀπό τότε: Ὅταν φθάναμε σέ κανένα πανδοχεῖο, ὁ Παγκράτης ἔπαιρνε τή μπάρα τῆς πόρτας, ἤ τή σκούπα, ἤ τόν κόπανο, τόν ἔντυνε μέ ροῦχα καί πρόφερε, πάνω του, μιά μαγική φράση. Τό πράγμα ἄρχιζε τότε νά περπατάει, καί ὅλοι νόμιζαν πώς ἦταν ἄνθρωπος. Μᾶς ἔφερνε νερό, ψώνιζε, ταχτοποιοῦσε τά ἐφόδιά μας, μᾶς ὑπηρετοῦσε ἐπιδέξια καί ἐκτελοῦσε ὅλες μας τίς παραγγελίες. Ὕστερα, ὅταν ὁ μάγος δέν χρειαζόταν πιά τίς ὑπηρεσίες του, τοῦ ἔλεγε ἕνα ἄλλο ξόρκι, καί ἡ σκούπα ξαναγινόταν σκούπα ἤ ὁ κόπανος, κόπανος. Ὅσο κι ἄν προσπάθησα, ὅμως, νά μάθω κι ἐγώ αὐτό τό μυστικό, δέν τά κατάφερα. Ὁ μάγος τό φυλοῦσε ζηλότυπα, μολονότι μοῦ ἔλεγε ὅλα τά ὑπόλοιπα. Μιά μέρα, ὡστόσο, κρύφτηκα σέ μιά σκοτεινή γωνιά, καί ἄκουσα τό ξόρκι, χωρίς αὐτός νά μέ πάρει εἴδηση. Ἦταν μιά τρισύλλαβη λέξη. Ὁ Παγκράτης ἔδωσε κατόπιν τίς ὁδηγίες του στόν κόπανο καί ἔφυγε νά πάει στίς δουλειές του.

»Τήν ἐπομένη, ὁ μάγος εἶχε πάλι κάποια δουλειά καί ἔφυγε, κι ἐγώ πῆρα τόν κόπανο, τόν ἔντυσα ὅπως ἔκανε καί ὁ Αἰγύπτιος, πρόφερα τίς τρεῖς συλλαβές καί τόν διέταξα νά πάει νά φέρει νερό. Ὅταν ἐκεῖνος γέμισε τόν ἀμφορέα καί μοῦ τόν ἔφερε, τοῦ εἶπα: "Ἀρκετά. Μή φέρεις ἄλλο νερό καί ξαναγίνε κόπανος!" Αὐτός ὅμως δέν θέλησε νά ὑπακούσει, καί συνέχισε νά κουβαλάει νερό, μέχρι πού πλημμύρισε ὅλο τό σπίτι. Δέν ἤξερα τί νά κάνω, καί φοβόμουν πώς ὁ Παγκράτης θά θύμωνε μαζί μου, ὅταν θά γύριζε. Ὅπως καί ἔγινε, ἄλλωστε. Ἅρπαξα λοιπόν ἕνα τσεκούρι καί ἔκοψα τόν κόπανο στά δυό. Ἀποτέλεσμα, τό κάθε κομμάτι πῆρε ἀπό ἕναν ἀμφορέα καί ἔφυγε νά φέρει νερό. Ἀντί γιά ἕναν κουβαλητή, εἶχα λοιπόν δύο.

»Τότε γύρισε ὁ Παγκράτης. Κατάλαβε ἀμέσως τί εἶχε συμβεῖ καί ξανάκανε τούς δυό ὑπηρέτες δυό κομμάτια ξύλου, ὅπως ἦταν πρίν τούς γίνουν τά μάγια. Χωρίς νά καταλάβω ὅμως πῶς, μέ ἐγκατέλειψε ἐκεῖ, κι ἐξαφανίστηκε γιά πάντα...»

Οἱ μαγικές ράβδοι τῆς Βίβλου

Ἡ μαγεία γεννήθηκε στήν Αἴγυπτο,[4] κι ὁ Serge Sauneron, γιά νά τό ὑπογραμμίσει, ὑπενθυμίζει πώς ἡ Βίβλος, καί ἰδιαίτερα ἡ Ἔξοδος, Ζ, 8-13, περιγράφει, πρίν ἀπό τό ἐπεισόδιο τῶν δέκα πληγῶν τῆς Αἰγύπτου, τό θαῦμα τῶν ράβδων πού μεταμορφώνονται σέ φίδια:

«Εἶπε δέ ὁ Κύριος πρός τόν Μωυσῆν καί τόν Ἀαρών: "Ἐάν ὁ Φαραώ σᾶς εἴπη, δῶστε μου ἕνα σημεῖον ἤ κάμετε ἕνα θαῦμα, διά νά πιστεύσω ὅτι σᾶς στέλλει ὁ Θεός, θά εἴπης εἰς τόν Ἀαρών τόν ἀδελφόν σου: πάρε τήν ράβδον μου καί ρίψε αὐτήν κατά γῆς ἐνώπιον τοῦ Φαραώ καί ἐνώπιον τῶν αὐλικῶν αὐτοῦ καί θά γίνη μέγας ὄφις". Ὁ Μωυσῆς καί ὁ Ἀαρών παρουσιάσθησαν ἐνώπιον τοῦ Φαραώ καί τῶν αὐλικῶν αὐτοῦ καί ἔκαμαν, ὅπως τούς εἶχε δώσει ἐντολήν ὁ Κύριος. Ἔρριψεν ὁ Ἀαρών τήν ράβδον ἐνώπιον τοῦ Φαραώ καί τῶν αὐλικῶν αὐτοῦ καί αὐτή ἔγινε μεγάλος ὄφις. Δύσπιστος ὁ Φαραώ διά τήν θείαν ἀποστολήν τοῦ Μωυσῆ καί τοῦ Ἀαρών προσεκάλεσε τούς μάντεις καί τούς μάγους τῆς Αἰγύπτου. Αὐτοί, μάγοι καί ἐξορκισταί τῶν Αἰγυπτίων, ἔκαμαν τό ἴδιο μέ τάς μαγείας των. Ἔρριψαν δηλαδή ὁ καθένας τήν ράβδον του καί ἔγιναν ὅλαι μεγάλοι ὄφεις. Ἀλλά ἡ ράβδος

τοῦ Ἀαρών, πού εἶχε γίνει ὄφις, κατέπιε τάς ράβδους τῶν μάγων, αἱ ὁποῖαι ἐπίσης εἶχον γίνει ὄφεις».[5]

Ἡ ράβδος τοῦ Ἀαρών κάνει κι ἄλλα θαύματα. Μετατρέπει, μέ ἕνα χτύπημα, τά νερά τοῦ Νείλου σέ αἷμα, σκοτώνοντας ἔτσι ὅλα τά ψάρια. Ἀπλώνεται πάνω ἀπό τίς διώρυγες τῆς Αἰγύπτου, γεμίζοντας τή χώρα βατράχια. Χτυπάει τό χῶμα καί φέρνει κουνούπια. Οἱ εἰσβολές αὐτές προαναγγέλλουν τίς καταστροφές ἀπό τίς μύγες, τήν πανούκλα, τά ἕλκη, τό χαλάζι, τίς ἀκρίδες, τά ἐρέβη καί τό θάνατο τῶν νηπίων.[6] Κανένα ἄλλο κείμενο δέν ἀποδεικνύει τόσο παραστατικά πώς ἡ Αἴγυπτος ἦταν ἡ χώρα τῆς μαγείας.

Μαγεία καί μετεωρολογία ἐπί Μάρκου Αὐρηλίου

Ἡ μαγεία ἀπασχολοῦσε τόσο τή σκέψη τῶν ἀνθρώπων, ὥστε, μερικές φορές, ἀκόμη καί τά οὐράνια φαινόμενα θεωρήθηκαν προϊόν μαγγανείας. Ὁ Δίων Κάσσιος,[7] περιγράφοντας ἱστορικά γεγονότα πού διαδραματίστηκαν μισόν αἰώνα πρίν ἀπό τήν ἐποχή του, ἀναφέρει πώς ὁ αἰγύπτιος ἱερέας Ἄρνουφις «παρενέβη σέ μιάν ἀποφασιστική στιγμή τοῦ πολέμου πού εἶχε ἀρχίσει τό 172 μ.Χ. ὁ Μάρκος Αὐρήλιος ἐναντίον τοῦ λαοῦ τῶν Κουάδων, κάπου στή Μοραβία. Οἱ βάρβαροι εἶχαν κόψει τήν ὑδροδότηση τῶν Ρωμαίων καί τό στράτευμα, ὑποφέροντας ἀπό τή δίψα, παρέπαιε καί φαινόταν καταδικασμένο σέ σφαγή, ὅταν, ξαφνικά, ξέσπασε φοβερή καταιγίδα καί ἡ νεροποντή ἔσωσε τούς Ρωμαίους. Μερικοί ἔλεγαν ἀκόμη πώς οἱ Κούαδοι χτυπήθηκαν ἀπό κεραυνούς καί χαλάζι πού τούς τρομοκράτησαν. Ἕνα ἀνάγλυφο τῆς κολόνας τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου δείχνει μάλιστα πολλούς νά πνίγονται ἀπό τόν κατακλυσμό ἤ νά παρασύρονται ἀπό τά ὁρμητικά νερά. Στήν κεντρική Εὐρώπη, κατά τά τέλη τοῦ δεύτερου αἰώνα, ὁ Ἄρνουφις, σάν τούς μάγους αἰγυπτίους συναδέλφους του καί τούς "ὀμβροποιούς" τῆς τροπικῆς Ἀφρικῆς, εἶχε τήν ἱκανότητα νά προκαλεῖ καταιγίδες, ἐπικαλούμενος τόν παντοδύναμο προστάτη τῶν μάγων τῆς κοιλάδας τοῦ Νείλου, πού ὁρίζει τίς βροχές καί διαλύει τά σύννεφα, τόν μεγάλο Θώθ».

Καί ὁ Δίων Κάσσιος προσθέτει: «Λέγεται ὅτι ἕνας Ἄρνουφις, αἰγύπτιος μάγος ἀπό τήν ἀκολουθία τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου, ἐπικαλέστηκε μέ μάγια τά πνεύματα, ἰδίως τόν Ἀέριο Ἑρμῆ, καί μέ τή βοήθειά τους προκάλεσε τή νεροποντή». Ὁ Sauneron ὑπενθυμίζει πώς

«γιά νά τιμηθεῖ ἡ ὑπερφυσική αὐτή παρέμβαση, κόπηκε νόμισμα μέ τή μορφή τοῦ θεοῦ σωτήρα Ἑρμῆ, στή ρωμαϊκή του ἐκδοχή».

Οἱ ἀφηγήσεις αὐτές, μέ τήν ποικίλη προέλευσή τους, μᾶς εἰσάγουν στόν κόσμο τῆς μαγείας, ὅπου ὅλα εἶναι δυνατά, ἀρκεῖ νά παρέμβουν ἱκανοί μάγοι ἤ νά ἀποδειχτεῖ ἀποτελεσματική ἡ ἔμπνευση τῆς στιγμῆς. Δέν πρόκειται γιά παραμύθια πού ἔχουν σκοπό νά ψυχαγωγήσουν ἤ νά ἐξαπατήσουν. Οἱ μαγικές πινακίδες μᾶς δείχνουν ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἤξεραν νά προσφεύγουν στά μάγια γιά νά προστατευθοῦν ἀπό μνησίκακους ἤ βίαιους ἀντιπάλους, γιά νά ἀπαιτήσουν τήν τιμωρία τῶν καταχραστῶν καί τῶν συκοφαντῶν, γιά νά τιμωρήσουν, ἐν ἀνάγκῃ, μιάν ἀτιμασμένη ἱέρεια καί γιά νά ἀντιμετωπίσουν ὅλες τίς ἐν γένει ἀντιξοότητες τῆς καθημερινῆς ζωῆς.

Οἱ ἐχθροί

Πολλά ξόρκια εἶχαν στόχο νά καταπραΰνουν τήν ὀργή. Πρόκειται γιά τά «ἠρεμιστικά». Παράδειγμα, ἡ καταδεσμική πινακίδα πού ἀγόρασε στήν Αἴγυπτο ὁ Théodore Reinach (ἤ ὁ Seymour de Ricci, γιά λογαριασμό του) καί κληροδότησε ἀργότερα στό Ἰνστιτοῦτο Παπυρολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Paris-IV. Ἡ αἰγυπτιακή της προέλευση τήν καθιστᾶ ἀκόμη πιό πολύτιμη, γιατί, στήν περιούσια αὐτή χώρα τῆς μαγείας, δέν βρέθηκαν παρά ἐλάχιστες τέτοιες πινακίδες. Τό εὕρημα δημοσιεύτηκε μέ μεγάλη φροντίδα ἀπό τόν P. Collart,[8] πού περιγράφει τήν πινακίδα ὡς ἑξῆς:

«Ἡ προέλευσή της παραμένει ἄγνωστη. Οἱ διαστάσεις της εἶναι 19 x 25 ἑκατοστά. Ἡ γραφή, πού παρουσιάζει πολλά κοινά σημεῖα μέ τή γραφή τῆς Schubart, *Pap. Gr. Berol.* 40 τήν χρονολογεῖ στόν 5ο αἰώνα. Ἐπειδή κάποτε διπλώθηκε, ἐξακολουθεῖ νά εἶναι λίγο ἀνώμαλη. Αὐλακώσεις πού προκλήθηκαν ἀπό τό ξετύλιγμά της διακρίνονται πάντοτε στό μέσον τῆς δεύτερης ἀράδας, στό τέλος τῆς ἀράδας 19-20, καθ' ὅλο τό μῆκος τῆς 31, καθώς καί ἀνάμεσα στίς ἀράδες 38 καί 39. Στό ὕψος τῆς ἀράδας 14, ἕνα ἐγκάρσιο σχίσιμο τήν χωρίζει σχεδόν ὁλότελα στά δυό, σημάδι ὅτι, κατά πάσα πιθανότητα, στό σημεῖο αὐτό εἶχε συμπιεστεῖ ὁ μολυβένιος κύλινδρος. Τά καρφιά πού ἦταν καρφωμένα στά ἄκρα της ἔχουν ἀποσπαστεῖ, σχίζοντας τό μέταλλο καί ἀφήνοντας, στίς ἀρχές τῶν γραμμῶν 24-25, 41-43, ὅπως

καί στό τέλος τῶν 38-40, τομές πού περιβάλλονται ἀπό παχιά ἀσπριδερή σκουριά. Λόγῳ τοῦ τυλίγματος, ἡ ὀξείδωση αὐτή ἐπεκτάθηκε καί στά σημεῖα μέ τά ὁποῖα ἦρθε σέ ἐπαφή, σάν πάχνη [...].

Ἡ διάταξη τοῦ κειμένου εἶναι ἐκλεπτυσμένα περισπούδαστη, συνεχίζει ὁ P. Collart. Ὁ μή εἰδικός ἔχει τήν ἐντύπωση πώς ἔχει μπροστά του τρία ἀνεξάρτητα κείμενα, πού καταλήγουν καί τά τρία στή διατύπωση τοῦ ἴδιου αἰτήματος, σάν νά πρόκειται γιά τή λαχανιαστή ἐπωδό πού προκαλεῖ ὁ πυρετός τῆς κακοβουλίας. Τό πρῶτο ἀρχίζει μέ τόν ἐπίσημο ἐξορκισμό, καί συνεχίζει, κατά τό τυπικό, μέ τά μαγικά ὀνόματα καί τό αἴτημα, διατυπωμένο σύμφωνα μέ τούς κανόνες (1-5). Τό δεύτερο εἶναι πιό περίπλοκο. Ἕνα μυστηριῶδες σχέδιο τό χωρίζει ἀπό τό πρῶτο (6-7), τό ὄνομα τοῦ δαίμονα Εὐλαμώ σχηματίζει ἕνα τετράγωνο, μέ ἀντιμετάθεση τῶν γραμμάτων (8-13) καί, τέλος, μιά νέα τελετουργική ἐπίκληση (14-15) τό χωρίζει ἀπό τά ἑπόμενα. Ὁ χῶρος ἑπομένως τῆς πινακίδας μοιράζεται σέ τρία μέρη. Στή μέση, μιά μεγάλη παλίνδρομη λέξη, σχηματίζει ἰσοσκελές τρίγωνο, μέ τή γωνία πρός τά κάτω, μέ διαδοχική κατάργηση, σέ κάθε νέα γραμμή, τοῦ ἀρχικοῦ καί τοῦ τελικοῦ, ὅμοιου κάθε φορά, γράμματος (διάταξη σχήματος καρδιᾶς ἤ τσαμπιοῦ) (16-31). Ἡ κεντρική αὐτή λέξη συνοδεύεται, στά δεξιά, ἀπό μιά σειρά nomina barbara, καί τό αἴτημα, πού ἀκολουθεῖ (19-33). Στά ἀριστερά, ὕστερα ἀπό μιά ἐπίκληση «στό ἅγιο ὄνομα» (16-20), ἔχουμε ἕνα λεκτικό παιχνίδι, μέ τό ὄνομα Εὐλαμώ νά γράφεται πρῶτα σέ σχῆμα ὀρθογωνίου τριγώνου (πτερυγωτή διάταξη), μέ κατάργηση, κάθε φορά, τοῦ τελευταίου γράμματος (21-26), καί ὕστερα, νά ξαναγράφεται, γιά δεύτερη φορά, ἀλλά ἀντίστροφα καί σέ σχῆμα τσαμπιοῦ (22-25). Τό ἴδιο ὄνομα ἐπαναλαμβάνεται καί τρίτη φορά, πτερυγωτά, μέ κατάργηση τοῦ πρώτου γράμματος (23-28). Ἐν συνεχείᾳ ἀκολουθεῖ τό αἴτημα, γραμμένο ὅπως καί στήν ἀπέναντι πλευρά (29-32). Στό τρίτο μέρος, μιά σειρά μαγικῶν ὀνομάτων παρουσιάζει τό αἴτημα μέ νέο τρόπο, μαζί μέ τόν ἐπίσημο ἐξορκισμό, καί ἕπεται πληθώρα μαγικῶν γραμμάτων καί λέξεων, σέ μιά παράφορη ἱκεσία πρίν νά ἐπαναληφθεῖ καί νά διευκρινιστεῖ καλύτερα, καί γιά τελευταία φορά, ἡ πυρετώδης εὐχή τοῦ ἱκέτη».

Τόσο περίτεχνη διάταξη, γιά τόσο φτωχό μήνυμα! Τό ξόρκι δέν μᾶς δίνει, πράγματι, καμία πληροφορία γιά τά αἴτια πού προκάλεσαν τήν προσφυγή στά μάγια. Τό μόνο πού μαθαίνουμε εἶναι ὅτι ἕνας

Ὠριγένης, γιός τῆς Ἰούλλης, τῆς ἐπονομαζομένης καί Θεοδώρας, προσπάθησε νά κατευνάσει τή μνησικακία ἑνός Πάωμι, πού ἀποκαλεῖται ἐπίσης καί Παώμιος, καί πού δέν ξέρουμε ἄν εἶναι ὁ πατέρας, ὁ ἐργοδότης, ὁ φίλος ἤ ὁ γείτονας τοῦ ἱκέτη. Ἰδού τό κείμενο:

«Σέ ἐξορκίζω, δαίμονα τοῦ νεκροῦ, ὅποιος κι ἄν εἶσαι, στό ὄνομα τῆς ἀφέντρας Βριμώ, τοῦ σεβαστοῦ [;], Νυκτόδρομε Βιασάνδρα Καλησάνδρα Γατανικάνδρα Λακί, Λακίμου, Μασκέλλι Μασκελλώ Φνουκενταβαώθ Ὀρηοβαζάγρα Ρηξίχθων Ἱππόχθων Πυριπηγάνυξ, καταπραΰνετε τήν ὀργή, τή μνησικακία τοῦ Παώμιου, τοῦ γιοῦ τῆς Τισάτης, ἀμέσως, ἀμέσως, γρήγορα, γρήγορα [δυό γραμμές μέ μαγικά σχέδια].

ΕΥΛΑΜΩ
ΥΛΑΜΩΕ
ΛΑΜΩΕΥ
ΑΜΩΕΥΛ
ΜΩΕΥΛΑ
ΩΕΥΛΑΜ

«Ναί, ἄρχοντα Σισισρώ Σισιφερμού Χνουώρ Ἀβρασάξ Φρουνοβοήλ Ὀχλοβαζαρώ
Στό ἅγιο ὄνομα Ἰώ Βηζηβύθ [ὄνομα παλίνδρομο, σέ σχῆμα τσαμπιοῦ, σέ 15 ἀράδες]
Βυθιηζεύ [μαγικά ὀνόματα σέ 12 γραμμές]
Ἰώ Βαριαμβώ
Μερμηριού Ἀβρασάξ

ΕΥΛΑΜΩ		
ΕΥΛΑΜ	ΩΜΑΛΥΕ	
ΕΥΛΑ	ΜΑΛΥ	ΕΥΛΑΜΩ
ΕΥΛ	ΑΛ	ΥΛΑΜΩ
ΕΥ	Α	ΛΑΜΩ
Ε		ΑΜΩ
		Ω

[Τό παλίνδρομο ὄνομα σέ σχῆμα τσαμπιοῦ, εἶναι τό ἑξῆς:]

ΕΡΗΚΙΣΙΘΦΗΑΡΑΡΑΧΑΡΑΡΑΗΦΘΙΣΙΚΗΡΕ
ΡΗΚΙΣΙΘΦΗΑΡΑΡΑΧΑΡΑΡΑΗΦΘΙΣΙΚΗΡ
ΗΚΙΣΙΘΦΗΑΡΑΡΑΧΑΡΑΡΑΗΦΘΙΣΙΚΗ
ΚΙΣΙΘΦΗΑΡΑΡΑΧΑΡΑΡΑΗΦΘΙΣΙΚ
ΙΣΙΘΦΗΑΡΑΡΑΧΑΡΑΡΑΗΦΘΙΣΙ
ΣΙΘΦΗΑΡΑΡΑΧΑΡΑΡΑΗΦΘΙΣ
ΙΘΦΗΑΡΑΡΑΧΑΡΑΡΑΗΦΘΙ
ΘΦΗΑΡΑΡΑΧΑΡΑΡΑΗΦΘ
ΦΗΑΡΑΡΑΧΑΡΑΡΑΗΦ
ΗΑΡΑΡΑΧΑΡΑΡΑΗ
ΑΡΑΡΑΧΑΡΑΡΑ
ΡΑΡΑΧΑΡΑΡ
ΑΡΑΧΑΡΑ
ΡΑΧΑΡ
ΑΧΑ
Χ

[Τά μαγικά ὀνόματα, σέ δώδεκα ἀράδες, δεξιά ἀπό τό τσαμπί, εἶναι:]

ΟΠΛΟΜΥΡΤΙΛΟΠΗΞ
ΕΧΑΝΑΚΕΡΩΝΙΘΑ
ΛΑΜΨΑΜΗΡΩ
ΛΑΜΨΑΜΑΖΩΝ
ΒΑΣΥΜΙΑΩ
ΟΠΛΟΜΥΡΤΙΛΟΠΛΗΞ
ΑΝΑΧΑΖΑ
ΕΞΑΝΑΚΕΡΩΝΙΘΑ
ΑΝΑΞΑΡΝΑΞΑ
ΚΕΡΑΣΦΑΚΕΡΩΝΑΣ
ΦΑΜΕΤΑΘΑΣΜΑΞΑΡΑΝΑ
ΒΑΣΥΜΙΑΩΙΑΚΙΝΘΟ

[Ἀκολουθοῦν οἱ ἐπωδοί:]

«Καταπραΰνετε τή μνησικακία, τήν ὀργή τοῦ Παωμίου, τοῦ γιοῦ τῆς Τισάτης, ἀμέσως, ἀμέσως, γρήγορα, γρήγορα.

»Καταπραΰνετε τήν ὀργή, τή μνησικακία τοῦ Παώμιου, τοῦ γιοῦ τῆς Τισάτης, ἀμέσως, ἀμέσως, γρήγορα, γρήγορα.

»Βηλίας Βηλιώας Ἀρουήρου Ἀρουήλ Χμούχ Χμούχ, κράτησε, συγκράτησε τήν ὀργή, τή μνησικακία τοῦ Παωμίου, τοῦ γιοῦ τῆς Τισάτης, ἀφοῦ σέ ἐπικαλοῦμαι, ἐσένα, τόν μέγα ἀσώματο μέ τήν ὑλική μορφή, ἐσένα πού κατεβάζεις τό φῶς, ἐσένα τόν ἄρχοντα τῆς πρώτης γέννησης, Ἰαώ, ΗΙΩ ΙΑΙΗ ΟΥΙΑΒΟΡΗΦΘΙΣΙΚΗΡΕ ΙΩ Βεζεβύθ ΜΕΡΜΕΡΙΟΥ ΑΒΡΑΣΑΞ ΙΑΗ ΙΑΗΕ, καταπραΰνετε τήν ὀργή, τή μνησικακία τοῦ Πάωμι, τοῦ γιοῦ τῆς Τισάτης, τή σκέψη του, τή βούλησή του, γιά νά μήν στραφεῖ ἐναντίον μας, σ' ἐμένα, τόν Ὠριγένη, πού γέννησε ἡ Ἰούλλη, ἡ ἐπονομαζόμενη ἐπίσης Θεοδώρα, ἀλλά σ' ἐμᾶς νά ὑποταχθεῖ, ἀμέσως, ἀμέσως, γρήγορα, γρήγορα.»

Στήν ἀκολουθία τῶν «βαρβαρικῶν ὀνομάτων», εἶναι φανερή ἡ ἐπιδίωξη συνηχήσεως καί ὁμοιοκαταληξίας. Ἡ ἀκολουθία αὐτή θυμίζει κάπως, ὅπως παρατηρεῖ ὁ P. Collart, τίς ἐπωδούς τῶν λαϊκῶν μας τραγουδιῶν: λαριρά, λαριρέτ, ζιροφλέ-ζιροφλά, τουρλουτουτού, λόν λόν λέρ, λόν λόν λά, μιροντόν μιροντέν. Κρύβει ὅμως καί ὀνόματα μέ ἀριθμητική σημασία (ὅπως τό Ἀβράξα, πού ἀντιπροσωπεύει τόν ἀριθμό 365), ὀνόματα χθονίων θεοτήτων (ὅπως τό ὄνομα Βριμώ, πού ἀποτελεῖ προσωνυμία τῆς Περσεφόνης) ἤ δαιμόνων πού ἦταν πολύ οἰκεῖοι στούς μάγους (παράδειγμα, τό ὄνομα Εὐλαμώ). Ἡ ἑρμηνεία αὐτῶν τῶν ἀκολουθιῶν δέν εἶναι ἁπλή. Ἀλλά, ὅπως γράφει ὁ P. Collart, «τό ἐνδιαφέρον αὐτῆς τῆς πινακίδας δέν συνίσταται στήν προσπάθεια κατανόησης καί περισπούδαστης ἑρμηνείας τοῦ κειμένου ἤ τῶν παραστάσεών της. Αὐτό πού χρειάζεται μᾶλλον εἶναι νά φανταστοῦμε τίς σκηνές πού κάνει νά ζωντανεύουν στό νοῦ. Ὁ Ὠριγένης, γιός τῆς Ἰούλλης, πού ἀποκαλεῖται ἐπίσης Θεοδώρα, ἀγανακτισμένος ἀπό τίς καθημερινές κατσάδες τοῦ Πάωμι, ἀποφάσισε νά ἀπευθυνθεῖ στόν μάγο τῆς γειτονιᾶς. Νά τον, καθώς σουρουπώνει, πού γλιστράει στά κρυφά, μέσα στά σκοτεινά σοκάκια, γιά νά φτάσει στό ὕποπτο κατώγι. Νευρικός, πικραμένος, ἀνοίγει τήν καρδιά του, ἐξομολογεῖται τά βάσανά του, καί ἐκθέτει τό αἴτημά του. «Ἀμέσως, ἀμέσως, γρήγορα, γρήγορα», παρακολουθεῖ τή χάραξη τῆς πινακίδας καί, σίγουρος γιά τό θρίαμβό του, γυρίζει στό σπίτι του, ἐφησυχασμένος. Ἔχει πιά νυχτώσει. Ὁ μάγος, ἀκολουθώντας τήν περίπλοκη διαδρομή πού συνηθίζει, φθάνει κρυφά στό νεκροταφεῖο, στά σύνορα

τῆς πόλης μέ τήν ἔρημο, καί κρύβει τήν τυλιγμένη πινακίδα σέ ἕναν φρεσκοσκαμμένο τάφο «ἀμέσως, ἀμέσως, γρήγορα, γρήγορα». Τώρα πιά ὁ ἥρωάς μας εἶναι ἀσφαλής, προστατευμένος ἀπό τούς προπηλακισμούς καί τίς ἐπιθέσεις τοῦ ἀντιπάλου του. Δέν ἔχει παρά νά ἀφήσει τά μάγια νά δράσουν. Ἀφελής, ἀξιολύπητος, χωρίς αὐταπάτες ὡς πρός τίς πιθανότητές του νά τά καταφέρει μέ νόμιμα μέσα, ὁ Ὠριγένης ἀποφάσισε νά κάνει κάτι γιά νά προστατεύσει τόν ἑαυτό του, καί βρῆκε ἕναν μάγο νά τόν βοηθήσει. Μπορεῖ τώρα νά ἐλπίζει πώς γλίτωσε πιά ἀπό τή σκληρότητα τοῦ ὀργίλου Πάωμι πού τόν καταδιώκει».

Ἡ βία καί ἡ ἀνασφάλεια ἀνθρώπων καί ἀγαθῶν δέν ἀποτελοῦν θλιβερό προνόμιο τῆς σύγχρονης ἐποχῆς. Ἀρκεῖ νά μελετήσει κανείς τούς λόγους τῶν ἀττικῶν ρητόρων, καί θά διαπιστώσει πώς, στήν ἀρχαιότητα, οἱ διαφορές λύνονταν συχνά βίαια: συμπλοκές, ὕστερα ἀπό οἰνοποσίες, ἀνάμεσα σέ ἀντιπάλους, ἀνάμεσα σέ ἀντιζήλους πού διεκδικοῦσαν τήν καρδιά μιᾶς ὀμορφούλας ἤ ἑνός ἐφήβου... Ἡ ἀνθολογία τοῦ Octave Guéraud, *Enteuxeis requêtes et plaintes adressées au roi d'Égypte au IIIe siècle av. J.-C.*[9] (1931), μέ 296 σελίδες καί 13 εἰκόνες, μᾶς ἐπιτρέπει νά γνωρίσουμε μέ λεπτομέρειες τήν καθημερινή ζωή, νά παρακολουθήσουμε ἀπό κοντά τά μικρά ἐκεῖνα γεγονότα πού συγκροτοῦν, σέ τελευταία ἀνάλυση, τήν προσωπική ἱστορία τοῦ καθενός. Ἀλλά καί οἱ μαγικές πινακίδες μᾶς βυθίζουν σ' αὐτό τόν κόσμο τῶν ἀκατάπαυστων προπηλακισμῶν. Δεδομένου ὅτι οἱ δικαστικές ἀποφάσεις –ὅπως καί σήμερα– δέν ἐκδίδονταν ποτέ «ἀμέσως, ἀμέσως, γρήγορα, γρήγορα», τό θύμα βρίσκει στήν κατάρα τήν πιό ἀκαριαία ἀπάντηση στούς βιαιοπραγοῦντες ἤ στούς ὑποκινητές τους. Σέ μιά πινακίδα, παραδείγματος χάρη, πού βρέθηκε στήν Καρία, ἀκρωτηριασμένη δυστυχῶς, κάποιος ἀνώνυμος, κατά πάσα πιθανότητα δοῦλος, ἀφιερώνει στή Δήμητρα καί στήν Κόρη τούς ἀνθρώπους πού τόν κακοποίησαν καί τόν ἔδεσαν:[10] «Ἀφιερώνω στή Δήμητρα καί στήν Κόρη, καί στούς θεούς πού παραστέκονται στή Δήμητρα, αὐτούς πού μοῦ ἐπιτέθηκαν, μέ μαστίγωσαν καί μέ ἔδεσαν, καθώς καί αὐτούς πού τούς ὑποκίνησαν. Νά μείνουν δεμένοι, ἀλλά, γιά μένα...»

Σέ ὁρισμένες περιπτώσεις ἡ κατάρα ἐπιζητεῖ νά πάθει καί ὁ θύτης ὅσα ἔκανε στό θύμα. Μιά πινακίδα, λόγου χάρη, ἀπό τή Βοιωτία ἀπαριθμεῖ ὅσα πρέπει νά πάθει ἕνας Ζόιλος:[11] «Ὅπως ἐσύ, ὁ Θεόμναστος, εἶσαι ἀνάπηρος στά χέρια, στά πόδια, στό κορμί, καί δέν

μπορεῖς νά κινηθεῖς ἤ νά ἐργαστεῖς, ἔτσι νά μείνει ἀνάπηρος κι ὁ Ζόιλος», κλπ. Οἱ κατάδεσμοι τοῦ μίσους ἀρέσκονταν, ὅπως εἴδαμε, νά ἀπαριθμοῦν ὅλα τά μέρη τοῦ σώματος πού ἔπρεπε νά προσβληθοῦν.

Οἱ μαγικοί πάπυροι ὑποδεικνύουν συχνά τά μέτρα πού πρέπει νά πάρει κανείς γιά νά ἀντιμετωπίσει τή βία καί νά ἐξουδετερώσει τίς ἐπιθέσεις τῶν ἐχθρῶν του.

Κλέφτης! Πιάστε τον!

Ἐκτός ἀπό τίς βιαιοπραγίες, καί οἱ κλοπές ἦταν, κατά τήν ἀρχαιότητα, στήν ἡμερήσια διάταξη, ὅπως καί σήμερα. Οἱ πάπυροι, πού μᾶς προσφέρουν τά σχετικά στοιχεῖα, βρίθουν ἀπό ἱστορίες κλοπῶν. Ἀλλά καί στήν ἀνθολογία τοῦ O. Guéraud μποροῦμε νά βροῦμε ἀπολαυστικά παραδείγματα: κλοπές διαφόρων ἀντικειμένων καί ἀσημένιων κυπέλλων,[12] κατακράτηση ἀντικειμένων ἤ χρημάτων πού εἶχαν δοθεῖ πρός φύλαξη,[13] κλοπή ἱματίων,[14] κλοπή οἰκιακῶν σκευῶν.[15]

Καί οἱ μαγικές πινακίδες ἀναφέρονται σέ διάφορες κλοπές. Ἕνα μολυβένιο ἔλασμα, λόγου χάρη, τετράγωνου σχήματος, γραμμένο καί στίς δυό ὄψεις του, πού βρέθηκε στό πηγάδι ἑνός σπιτιοῦ τῆς Δήλου,[16] ζητάει τήν τιμωρία τοῦ κλέφτη ἑνός βραχιολιοῦ καί τῶν συνενόχων του: «Ἄρχοντες θεοί Συκοναῖοι... Ἀρχόντισσα, συριακή θεά Συκόνα, τιμωρῆστε, δεῖξτε τήν ἐξουσία σας, ὀργιστεῖτε μ' ἐκεῖνον πού πῆρε, πού ἔκλεψε αὐτό τό βραχιόλι, καί τούς συνενόχους του, ὅσους πῆραν μέρος στήν κλοπή, εἴτε εἶναι γυναίκα εἴτε εἶναι ἄνδρας» (ὄψη Α). Ἡ ὄψη Β μιλάει πιό διεξοδικά: «Ἄρχοντες θεοί Συκοναῖοι... Ἀρχόντισσα, συριακή θεά Συκόνα, τιμωρῆστε, δεῖξτε τήν ἐξουσία σας. Ἀφιερώνω ἐκεῖνον πού πῆρε, πού ἔκλεψε αὐτό τό βραχιόλι. Ἀφιερώνω τούς συνενόχους του, ἐκείνους πού συμμετεῖχαν στήν κλοπή. Ἀφιερώνω αὐτόν τόν κλέφτη, τό μυαλό του, τήν ψυχή του, τό νεῦρο αὐτοῦ τοῦ κλέφτη τοῦ βραχιολιοῦ, καί ὅσων συμμετεῖχαν στήν κλοπή. Ἀφιερώνω τά ἀπόκρυφα ὄργανα ἐκείνου πού τό πῆρε, τά ἀνδρικά του ὄργανα, τά χέρια ὅσων πῆραν κι ἔκλεψαν αὐτό τό βραχιόλι... ἀπό τό κεφάλι ὥς τά πόδια... τά νύχια του... ἐκείνων πού πῆραν αὐτό τό βραχιόλι, τούς συνενόχους... εἴτε εἶναι γυναίκα εἴτε εἶναι ἄνδρας». Ἡ γλώσσα καί ἡ ὀρθογραφία τῆς πινακίδας, μέ τίς παραλείψεις γραμμάτων, τούς βαρβαρισμούς, τή χρήση ὀνομαστικῆς τοῦ πληθυντικοῦ στή θέση τῆς

αἰτιατικῆς κλπ. δέν πρέπει νά ἐκπλήσσουν, ἄν ὁ συντάκτης εἶναι Σύριος, ὅπως ὑπαινίσσονται οἱ ἐπικλήσεις. Ὅσον ἀφορᾶ τούς Συκοναίους, ὁ ἐρευνητής πού δημοσίευσε τήν πινακίδα, παραπέμπει σέ μιά ὑπόθεση τοῦ ἀϐϐᾶ Starcky, πού σημειώνει ὅτι ὑπῆρχε ἕνας φοινικικός θεός Sakkûn, τό ὄνομα τοῦ ὁποίου μπορεῖ νά εἶχε ἐξελληνιστεῖ. Ἡ παραπομπή στόν αἰγυπτιακό θεό Σοῦχο, δέν φαίνεται καί πολύ πειστική.

Σέ μιά κοινωνία, ὅπου πολλοί ἀπό τούς ἁπλούς ἀνθρώπους δέν εἶχαν ἄλλη περιουσία ἐκτός ἀπό τά ροῦχα πού φοροῦσαν, δέν πρέπει νά παραξενεύεται κανείς, ὅταν οἱ μαγικές πινακίδες ἀναφέρονται συχνά σέ κλοπές ρούχων. Μιά πινακίδα ἀπό τήν Κνίδο τῆς Καρίας[17] ἀφιερώνει, λόγου χάρη, στή Δήμητρα καί τήν Κόρη κάποιον πού ἀρνεῖται νά ἀποδώσει τά ροῦχα πού τοῦ εἶχε ἀφήσει γιά φύλαξη ἡ Ἄρτεμις:

Ὄψη Α: «Ἡ Ἄρτεμις ἀφιερώνει στή Δήμητρα, στήν Κόρη καί σέ ὅλους τούς θεούς πού παραστέκονται στή Δήμητρα ἐκεῖνον πού, ἐνῶ τοῦ εἶχα ἀφήσει τά ροῦχα μου, χιτώνα καί ἱμάτιο, καί τοῦ τά ζητοῦσα πίσω, δέν μοῦ τά ἐπέστρεψε. Νά πάει στή Δήμητρα, κι αὐτός κι ὅποιος ἔχει τά ροῦχα μου, καιγόμενος ἀπό πυρετό καί νά ὁμολογήσει. Κι ἐμένα νά μοῦ ἐπιτραπεῖ νά μπορέσω...»

Ὄψη Β: «... νά φάω καί νά πιῶ παρέα καί νά ϐρεθοῦμε στό ἴδιο σπίτι. Γιατί, ἀρχόντισσα Δήμητρα, μέ ἀδίκησαν».

Ὅπως φαίνεται, παραπονούμενη εἶναι μιά γυναίκα τῆς ὁποίας τά ροῦχα κατακράτησε κάποιος, γιά νά τήν ὑποχρεώσει, ἴσως, νά μείνει στό σπίτι του (ἀλλά ἡ πινακίδα δέν τό διευκρινίζει). Μιά ἄλλη ἀρατική πινακίδα, ἐπίσης ἀπό τήν Κνίδο, χαραγμένη καί στίς δυό ὄψεις της, ἀναφέρεται στήν κλοπή ἱματίου.[18]

Ὄψη Α: «... στή Δήμητρα καί στήν Κόρη... τό ἱμάτιο πού ἔχασε. Κι ἄν τό δώσει πίσω, νά τοῦ εἶναι εὐνοϊκή, ἀλλά, ἄν ἀρνηθεῖ, νά μεταφερθεῖ μπροστά στή Δήμητρα καί στήν Κόρη, καιγόμενος στόν πυρετό, καί νά μήν τοῦ φερθοῦν φιλικά, παρά μόνο ἀφοῦ ἐπιστρέψει τό ἱμάτιο».

Ὄψη Β: «... τό ἱμάτιο πού ἔχασε. Κι ἄν τό δώσει πίσω, νά γίνουν ὅλα σύμφωνα μέ τούς θείους νόμους, ἀλλά, ἄν δέν τό ἐπιστρέψει, ὁ θεῖος νόμος νά στραφεῖ ἐναντίον του, καί ἐναντίον τῶν δικῶν του, καί νά μεταφερθεῖ, καιγόμενος στόν πυρετό, μπροστά στή Δήμητρα καί στήν Κόρη, καί νά τίς ϐρεῖ ἀμείλικτες».

Ὁ ἀνέντιμος φύλακας, πού ἀναφέρεται τόσο συχνά στούς μαγικούς παπύρους, ἀναφέρεται ἐπίσης συχνά καί στίς ἀρατικές πινακίδες.

Στήν Κνίδο πάντοτε,[19] κάποιος Διοκλεύς ἀφιερώνει στή Δήμητρα καί στήν Κόρη, μέ τή μεσολάβηση ἑνός Νάνα, ἐκείνους πού ἀρνήθηκαν νά ἀποδώσουν τά πράγματα πού τούς εἶχε ἐμπιστευθεῖ:

Ὄψη Α: «Ὁ Νάνας ἀφιερώνει... ὁ Νάνας ἀφιερώνει στή Δήμητρα, στήν Κόρη καί στούς θεούς πού συνοδεύουν τή Δήμητρα καί τήν Κόρη, ἐκείνους πού δέχτηκαν πρός φύλαξη πράγματα ἀπό τόν Διοκλέα καί δέν τοῦ τά παραδίδουν, ἀλλά τόν ληστεύουν. Ἄν τά δώσουν, ἄς ἐξελιχτοῦν τά πράγματα κατά τούς θείους νόμους, ἄν ὅμως δέν τά δώσουν, ἄς θεωρηθοῦν ἱερόσυλοι, κι ἄς μεταφερθοῦν στό βασίλειο τῆς Δήμητρας καί τῆς Κόρης καί τῶν θεῶν πού τίς συνοδεύουν, γιά τιμωρία τους πού καταλήστευσαν τά ἀγαθά ἄλλου».

Ὄψη Β: «Ὁ Νάνας ἀφιερώνει στή Δήμητρα, στήν Κόρη καί στούς θεούς πού συνοδεύουν τή Δήμητρα καί τήν Κόρη, τόν Ἐμφανῆ καί τή Ροδώ, γιατί παρέλαβαν πρός φύλαξη πράγματα ἀπό τόν Διοκλέα καί δέν τοῦ τά ἐπιστρέφουν, ἀλλά τόν ληστεύουν. Ἄς μέ ὑπερασπιστοῦν οἱ θεῖοι νόμοι. Κι ἄς στραφοῦν ἐναντίον τους, ἄν δέν παραδώσουν τά πράγματα. Κι ἄν συνεχίσουν τίς φλυαρίες τους...»

Ἡ ἐπιγραφή σταματάει ἀπότομα, εἴτε γιατί ὁ συντάκτης βιαζόταν νά τελειώσει εἴτε γιατί ἔκρινε πώς τό νόημα τοῦ κειμένου ἦταν ἀρκετά σαφές.

Ἡ κατάχρηση χρημάτων, συνηθισμένη ἐπίσης, ἐμπνέει κατάρες πού πλήττουν ὅλα τά μέρη τοῦ σώματος. Σέ μιά πινακίδα ἀπό τά Μέγαρα, σπασμένη σέ πολλά κομμάτια καί χαραγμένη καί στίς δυό ὄψεις της,[20] τά ἀποσπάσματα πού σώζονται, ἀπό τήν ὄψη Α, ἀφήνουν νά ἐννοηθεῖ ὅτι κάποιος καταχράστηκε εἴκοσι ὀβολούς. Ἡ ὄψη Β παρουσιάζει ἐπίσης κενά, ἀλλά ἀπαριθμεῖ κάπου τά μέρη τοῦ σώματος ἐκείνου πού θά πλήξει ἡ κατάρα: «... μαστός, πνευμόνι, καρδιά, συκώτι, γοφοί, σπονδυλική στήλη, κοιλιά, γεννητικά ὄργανα, μηροί, πρωκτός, κνῆμες, φτέρνες, ἄκρα, δάχτυλα τοῦ ποδιοῦ, κι ὅλα τά μέρη τοῦ σώματος». Λές κι ὁ συντάκτης παρατηρεῖ τόν ἀντίδικο ἀπό τό κεφάλι ὥς τά πόδια, καί καταγράφει κάθε ζωτικό ὄργανο πού συναντάει τό βλέμμα του.

Κατάρα, μέ ἀπαρίθμηση ὅλων τῶν ὀργάνων τοῦ σώματος, ἔχουμε ἐπίσης σέ μιά πινακίδα πού βρέθηκε στήν Ἀττική.[21] Ἡ μία μόνη ὄψη τῆς πινακίδας εἶναι γραμμένη, ἀλλά ὑπάρχει ἀντίγραφο τῆς κατάρας καί σέ ἄλλη, παρόμοια πινακίδα, χαραγμένη καί στίς δύο πλευρές. Στόχος τῆς κατάρας εἶναι πάλι κάποιος πού κατακράτησε ἀνέντιμα τά πράγματα πού τοῦ εἶχαν ἐμπιστευθεῖ, καθώς καί ὁ συνένοχός του

Παῦλος, λατόμος. Στό κείμενο ἀναφέρεται ἀκόμη μιά κοπέλα, ἀλλά ὁ ρόλος της δέν διευκρινίζεται. Ἡ πρώτη πινακίδα δηλώνει:

«Γράφω καί καταθέτω (αὐτή τήν κατάρα) στούς χθόνιους ἀγγελιαφόρους, τόν χθόνιο Ἑρμῆ, τή χθόνια Ἑκάτη, τόν Πλούτωνα, τήν Κόρη, τήν Περσεφόνη, τίς χθόνιες Μοῖρες, ὅλους τούς ἄλλους θεούς καί τόν Κέρβερο, τόν φύλακα τοῦ Ἅδη. Νά καταληφθεῖ ἀπό ρίγη καί καθημερινούς πυρετούς, ἀφοῦ δέχτηκε πρός φύλαξη πράγματα καί δέν τά ἐπιστρέφει. Τούς καταγγέλω ὅλους, πού εἶναι φυσικά ἀνόητοι... μιᾶς κοπέλας... τ' ἀπαριθμῶ ὅλα (τά μέρη τοῦ σώματος): γοφοί, στόμα, ὦμοι, βραχίονες, στῆθος, στομάχι, πλάτη, κοιλιά, μηροί, ἀνδρικό ὄργανο, ἀνάσα... τόν Λαμία... τόν Παῦλο, τόν λιθοξόο, τόν συνένοχό του».

Τά πολλά ὀρθογραφικά καί συντακτικά λάθη μαρτυροῦν πώς οἱ ἄνθρωποι δέν ἤξεραν πολλά γράμματα.

Μιά ἀθηναϊκή πινακίδα, πού δημοσιεύτηκε ἀπό τόν G. W. Elderkin,[22] ἀναφέρεται σέ οἰκιακά ἀντικείμενα καί φυτά κήπου πού κλάπηκαν ὑπό ἀδιευκρίνιστες συνθῆκες. Τό κύριο ἐνδιαφέρον τοῦ κειμένου βρίσκεται στίς πολλαπλές προσαγορεύσεις πού χρησιμοποιοῦνται γιά τήν ἐπίκληση τῆς Ἑκάτης, τῆς θεᾶς δηλαδή πού συμπαραστέκεται συνήθως στίς μαγγανεῖες:

«Γράφω καί ἀφιερώνω στόν Πλούτωνα, στίς Μοῖρες, στήν Περσεφόνη, στίς Ἐρινύες καί σέ ὅλους τούς χθόνιους θεούς, ἀφιερώνω στήν Ἑκάτη, πού τρέφεται μέ φίδια, καί στόν ἀγγελιαφόρο Ἑρμῆ, τούς κλέφτες πού πῆραν αὐτό τό ὄνομα ἀπό ἕνα σπιτάκι μιᾶς λιθόκτιστης συνοικίας. Πρόσταξε, Ἑκάτη, τούς κλέφτες νά ἐπιδιορθώσουν (;) τίς παλιές κουβέρτες (;) μιά ἄσπρη καινούργια γούνα κι ἕνα μέδιμνο σιτάρι (;),... τρεῖς ἄσπρες λεῦκες, μιά πιπεριά. Δέξου καί ἄκουσε αὐτό τό μήνυμα, Ἑκάτη. Τό γράφω, Ἀρχόντισσά μας, οὐράνια Ἑκάτη, χθόνια Ἑκάτη, Ἑκάτη τῶν τρίστρατων, Ἑκάτη μέ τήν τριπλή ὄψη, Ἑκάτη μέ τό μοναδικό πρόσωπο, πού φέρνεις τή χαρά στίς καρδιές. Δέσε αὐτούς τούς κλέφτες, ὅποιον ἔκλεψε ὅσα σημείωσα. Δέσε (;) ὅσους γνωρίζουν τόν κλέφτη...»

Ἀτίμωση

Ἀνάμεσα στίς σαράντα πέντε πινακίδες πού βρέθηκαν σέ ἕνα πηγάδι τῆς ἀθηναϊκῆς ἀγορᾶς κατά τίς ἀνασκαφές τῆς ἀμερικανικῆς σχολῆς,

τό 1933, καί πού χρονολογοῦνται, ὅπως δείχνει ἡ γραφή τους, στόν 3ο μ.Χ. αἰώνα, συμπεριλαμβάνεται, ἐκτός ἀπό τήν προηγουμένη, καί μιά ἄλλη πινακίδα πού δέν ἀναφέρεται σέ κλοπή. Κατά τόν W. Elderkin, πού ἐπίσης τήν δημοσίευσε,[23] ἡ θέση τῆς ἀνακάλυψης ἀποδεικνύει πώς οἱ Ἀθηναῖοι τηροῦσαν τόν κανόνα, πού ἐπέβαλλε οἱ πινακίδες αὐτές νά ρίχνονται εἰς φρέαρ ἀχρημάτιστον (σέ ἐγκαταλειμμένο πηγάδι). Ἡ πινακίδα Ν° 11 φέρει τό ἀκόλουθο κείμενο, τό ὁποῖο δέν παρέχει ἄλλωστε ὅλες τίς πληροφορίες πού θά ἐπιθυμούσαμε:

«ΒΑΡΒΑΦΟΡΦΟΡΒΑΡΦΟΡΒΑΡ ΒΟΡΑ ΒΟΡΒΟΡ ΒΑΡΒΑ ΦΟΡΒΑΒΑΙΗ. Πανίσχυρε Τυφώνα, σοῦ παραδίδω τή Φιλόστρατα, τήν ὁποία γέννησε ἡ Γοργίππα, γιά νά παγώσεις ὅ,τι εἶναι δικό της: τήν ἀναπνοή της, τή ζωή της, τίς δυνάμεις της, τήν ἀντοχή της, τό σῶμα της, τά μέλη της, τά νεῦρα της, τά κόκαλά της, τίς φλέβες της, τίς ἀρτηρίες της, τήν καρδιά της, τά νύχια της, τό συκώτι της, τά πνευμόνια της, ὅλα τά ἐσωτερικά της ὄργανα. Ναί, ἄρχοντα Τυφώνα, ἐκδικήσου αὐτόν πού γέννησε... καί βοήθησέ τον, γιατί ἡ Φιλόστρατα, πού γέννησε ἡ Γοργίππα... ἀτίμασε τήν ἰδιότητά της ὡς ἱέρεια τῆς Ἀφροδίτης...»

Συκοφάντες

Στίς μικρές πόλεις, κι ὅταν ἀκόμη δέν συζητιοῦνται τά πάντα, τίποτε δέν μένει τελικά κρυφό. Στίς ἀρχαῖες πόλεις, μέ τόν περιορισμένο πληθυσμό τους, τό κουτσομπολιό δέν ἔλεγε νά σταματήσει. Σ' αὐτές τίς περιπτώσεις, ὅταν δέν ὑπάρχουν εἰδήσεις, κατασκευάζονται. Καί οἱ Ἕλληνες διέθεταν πλούσια φαντασία... Πολλές, λοιπόν, φορές, οἱ μαγικές πινακίδες ἀναφέρονται σέ κακολογίες καί συκοφαντίες.

Ὑπάρχει μιά κατηγορία πού μποροῦσε νά ἔχει σοβαρές συνέπειες: ἡ κατηγορία ὅτι κάποιος ἦταν φαρμακευτής ἤ μᾶλλον φαρμακεύτρια, γιατί συνήθως ἡ κατηγορία ἀπευθυνόταν σέ γυναῖκες. Οἱ πινακίδες τῆς Κνίδου ἐπιβεβαιώνουν πόσο συνηθισμένο ἦταν αὐτό τό εἶδος συκοφαντίας: αὐτή ἡ κατηγορία ἐπανέρχεται πολλές φορές σέ ἕνα σύνολο δεκατριῶν μολύβδινων πινακίδων τοῦ 1ου ἤ 2ου π.Χ. αἰώνα, πού βρέθηκε πλάι στά μέλη ἑνός ἀγάλματος τῆς Δήμητρας, σέ ἕναν ναό ἀφιερωμένο στή Δήμητρα, στήν Κόρη καί στόν Πλούτωνα.

Σέ μιά ἀπό τίς πινακίδες αὐτές,[24] συνταγμένη στό τρίτο πρόσωπο, εἶναι φανερό πώς μιλάει ἡ ἴδια ἡ συκοφαντημένη γυναίκα, ἡ Ἀντιγό-

νη. Τήν κατηγοροῦν ὅτι δηλητηρίασε ἕναν Ἀσκληπιάδη (τόν σύζυγό της, κατά πάσα πιθανότητα) μέ τή βοήθεια μιᾶς ἄλλης γυναίκας, πού πλήρωσε ἡ ἴδια. Ἡ ἐπιγραφή καλύπτει καί τίς δύο ὄψεις τῆς πινακίδας, ἀλλά λείπουν 22 ἀράδες ἀπό τήν ὄψη Β, καί ἑπομένως ἡ ἱστορία δέν διευκρινίζεται ἀπόλυτα. Ἡ ὄψη Α λέει:

«Ἡ Ἀντιγόνη κάνει αὐτή τήν "ἀφιέρωση" στή Δήμητρα, στήν Κόρη, στόν Πλούτωνα καί σέ ὅλες τίς θεότητες πού συνοδεύουν τή Δήμητρα, θεούς καί θεές. Ἄν εἶναι ἀλήθεια πώς ἐγώ φαρμάκωσα τόν Ἀσκληπιάδη, ἤ πώς εὐχήθηκα μέ τήν καρδιά μου νά πάθει κακό, καί πώς προσκάλεσα στό ἱερό μιά γυναίκα καί τήν πλήρωσα μέ τρεῖς ἡμιμνές γιά νά τόν ξεπαστρέψει, ἡ Δήμητρα νά πάρει τήν Ἀντιγόνη, μέσα στή φωτιά τοῦ πυρετοῦ, νά τήν ὑποχρεώσει νά ὁμολογήσει καί, χωρίς νά τήν συμπονέσει καθόλου, νά τήν ὑποβάλει σέ τρομερά μαρτύρια. Καί ἄν καμιά γυναίκα πεῖ κάτι στόν Ἀσκληπιάδη, κι ἄν παρουσιάσει ἐναντίον μου τή μαρτυρία ἄλλης γυναίκας πληρώνοντάς την...»

Ἄν καί τό κείμενο διακόπτεται ἀπότομα, μποροῦμε νά ὑποθέσουμε πώς ἡ κατάρα εἶχε στόχο τή συκοφάντρια. Ἡ ἀρχή τῆς ὄψης Β δέν διαβάζεται, στό τέλος ὅμως διατυπώνεται ἡ εὐχή νά συνεχιστεῖ κανονικά ἡ συμβίωση: «... ἄς μοῦ ἐπιτρέψουν οἱ θεοί νά λουζόμαστε, νά τρῶμε καί νά ζοῦμε στό ἴδιο σπίτι». Κατά τά φαινόμενα, λοιπόν, ὁ Ἀσκληπιάδης γλίτωσε καί συκοφάντρια ἦταν κάποια ἀντίζηλος τῆς Ἀντιγόνης.

Οἱ γυναῖκες δέν εἶχαν, ὅμως, τό μονοπώλιο τῆς συκοφαντίας. Μάρτυρας, μιά ἄλλη πινακίδα, πάλι ἀπό τήν Κνίδο, χαραγμένη καί στίς δυό ὄψεις της, στήν ὁποία μιά γυναίκα, ἡ Ἀγημόνη καταριέται κάποιον πού τήν κατηγόρησε ὅτι κατασκεύασε ἕνα δηλητήριο γιά νά δηλητηριάσει τόν ἄνδρα της:[25]

Ὄψη Α: «Ἀφιερώνω στή Δήμητρα καί στήν Κόρη ἐκεῖνον πού μέ κατηγόρησε ὅτι ἑτοιμάζω φαρμάκι γιά τόν ἄνδρα μου. Νά πάει μπροστά στή Δήμητρα, καιγόμενος ἀπό πυρετό, μαζί μέ ὅλους τούς δικούς του, νά ὁμολογήσει τίς ἁμαρτίες του καί νά μήν τόν λυπηθοῦν οὔτε ἡ Δήμητρα, οὔτε ἡ Κόρη, οὔτε οἱ ἄλλοι θεοί πού συνοδεύουν τή Δήμητρα. Ἄς μοῦ δώσουν οἱ θεοί τήν ἄδεια καί τήν ἐλευθερία νά συζῶ καί νά ἔχω σχέσεις μέ ὅποιους θέλω. Ἀλλά ἀφιερώνω ἐκεῖνον πού μέ κατηγόρησε ἤ πού ἔβαλε νά μέ κατηγορήσουν. Νά μήν τόν λυπηθεῖ οὔτε ἡ Δήμητρα, οὔτε ἡ Κόρη, οὔτε οἱ ἄλλοι θεοί πού συνοδεύουν τή

Δήμητρα, ἀλλά νά πάει μπροστά στή Δήμητρα, μαζί μέ ὅλους τούς δικούς του, καιγόμενος ἀπό πυρετό».

Ὄψη Β: «Ἡ Ἀγημόνη ἀφιερώνει τό βραχιόλι πού ἔχασε στούς κήπους τοῦ Ροδοκλῆ, στή Δήμητρα, στήν Κόρη καί στούς ἄλλους θεούς καί θεές. Νά ἔχει τή θεϊκή ἄδεια καί ἐλευθερία ὅποιος τό ἐπιστρέψει κι ἐκεῖνοι πού ἔφεραν τήν προσφορά, κι ἐγώ πού τήν φέρνω κι ἐκεῖνος πού τήν ἀποδίδει. Ἀλλά ἐκεῖνος πού δέν θά τό ἐπιστρέψει, νά γίνει λεία τῆς Δήμητρας, τῆς Κόρης καί ὅλων τῶν θεῶν πού τίς συνοδεύουν. Κι ἄν τό βραχιόλι ἔχει πουληθεῖ, ἡ Δήμητρα καί ἡ Κόρη νά μήν ξεγνιάσουν. Ἀφιερώνω ἐπίσης ἐκεῖνον πού πλήρωσα πανάκριβα γιά τό βάρος πού μοῦ πούλησε, ναί, τόν ἀφιερώνω στή Δήμητρα καί στήν Κόρη. Ἀρχόντισσα Δήμητρα, ἄς μέ ὑπερασπιστοῦν οἱ θεϊκοί νόμοι. Ἀφιερώνω στή Δήμητρα καί στήν Κόρη ἐκεῖνον πού σπέρνει ταραχή στό σπίτι μου, αὐτόν τόν ἴδιο, σήμερα, καί ὅ,τι εἶναι δικό του. Νά ἔχω μέ τό μέρος μου τούς θείους νόμους καί νά διαθέτω ἀπόλυτη ἐλευθερία».

Διαπιστώνουμε πώς ἡ κατάρα διατυπώνεται γιά πολλούς λόγους: δυσφήμηση (ὁρισμένοι ἰσχυρίστηκαν πώς ἡ Ἀγημόνη ἦταν φαρμακεύτρια), ἀπάτη (ἕνας ἔμπορος ἐξαπάτησε τήν Ἀγημόνη, χρησιμοποιώντας ἐλλιποβαρή ζύγια, καί πληρώθηκε παραπάνω ἀπό τήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος), συνενοχή στή δυσφήμηση (κάποιοι ἔβαλαν ἄλλους νά τήν κατηγορήσουν), κλοπή (τῆς ἔκλεψαν τό βραχιόλι), πρόκληση ταραχῆς (τό σπίτι της ἀναστατώθηκε). Ἡ τελευταία αὐτή κατηγορία φαίνεται πώς χαράχτηκε ἀπό ἄλλο χέρι. Ἡ πρωτοτυπία αὐτῆς τῆς κατάρας ἔγκειται σ' αὐτόν τόν συμφυρμό ἑτερόκλητων κατηγοριῶν. Καθώς φαίνεται, ἡ Ἀγημόνη συμπεριλαμβάνει στήν ἴδια κατάρα τούς ὑπευθύνους ὅλων τῶν προβλημάτων πού ἀντιμετωπίζει, ξεκινώντας φυσικά ἀπό τό σοβαρότερο, τή συκοφαντία πώς εἶναι φαρμακεύτρια.

Τά λαϊκά στρώματα

Ἡ κακή ποιότητα τῆς γλώσσας πού ἔχει ἀποτυπωθεῖ στίς πινακίδες ἐνισχύει τήν ὑποψία πώς οἱ συντάκτες τους προέρχονταν συχνά ἀπό περιβάλλον χαμηλοῦ μορφωτικοῦ ἐπιπέδου, πώς ἀνῆκαν στά στρώματα τῶν σκλάβων, τῶν φτωχῶν βιοτεχνῶν ἤ τῶν μικροεμπόρων. Πράγματι, στά κείμενα τῶν πινακίδων ἀπαντῶνται συχνά οἱ λέξεις

καπηλεῖον (μαγαζί) καί ἐργαστήριον. Συχνά, ἐπίσης, ἡ κατάρα ἔχει στόχο τή δραστηριότητα, τήν ἐργασία, τοῦ ἀντιπάλου.

Τέτοια εἶναι καί ἡ περίπτωση τῆς ἀθηναϊκῆς πινακίδας πού ἐπαναδημοσίευσε ὁ A. Audollent,[26] μετά τούς A. S. Murray καί R. Wuensh. Στόχοι τῆς κατάρας εἶναι ὁ Ὀφηλίων καί ὁ Ὄλυμπος, ὁ Μελάνθιος καί ὁ Ἀγάθων, ὁ Σύρισκος, ὁ Πιστίας καί ὁ Μάνης. Τό κείμενο δέν διευκρινίζει ποιός εἶναι ὁ συντάκτης τῆς κατάρας καί ποιά εἶναι τά κίνητρά του. Ἡ λέξη καπηλεῖον σημαίνει κρασοπουλιό καί μπακάλικο, ταβέρνα πού πουλάει ἐπίσης τρόφιμα. Ὁ Wuensh ὑπέθεσε πώς «Ὄλυμπος» ἦταν τό ὄνομα τῆς ταβέρνας, ἀλλά ὁ L. Robert[27] βάζει μιά τελεία μετά τή λέξη καπηλεῖον, καί συμπεραίνει ὅτι ὁ Ὄλυμπος εἶναι κύριο ὄνομα. Ὁ Audollent θεωρεῖ ὅτι τό καπηλεῖον ἰσοδυναμεῖ μέ τό κάπηλος (ταβερνιάρης), καί πώς ὁ ὅρος χαρακτηρίζει τούς πότες, τόν Ὄλυμπο καί τόν Ἀγάθωνα, πού πρέπει νά ἦταν δοῦλοι, ὅπως καί οἱ ὁμώνυμοί τους πού ἀναφέρονται στόν Πλωτίνο. Στήν πραγματικότητα, καπηλεῖον εἶναι ἡ ταβέρνα καί ὁ Ὄλυμπος, ὅπως καί ὁ Ἀγάθων, πρέπει νά εἶναι σερβιτόροι ἤ ὑπάλληλοι τοῦ καταστήματος. Γι' αὐτό καί ἡ κατάρα τούς συμπεριλαμβάνει, μαζί μέ τόν ἐργοδότη τους. Ὁ L. Robert χρονολογεῖ τήν ἐπιγραφή στόν 4ο π.Χ. αἰώνα, ἀλλά οἱ πρῶτοι πού τήν μελέτησαν εἶχαν προτείνει τόν 3ο αἰώνα. Τό κείμενο τῆς πινακίδας δηλώνει: «Δένω ὅ,τι ἀνήκει στόν Ὀφηλίωνα, τόν Ὀφηλίωνα καί τό μαγαζί του, ὅπως καί τόν Ὄλυμπο. Δένω ὅ,τι ἀνήκει στόν Μελάνθιο, τό μαγαζί του καί τόν Ἀγάθωνα. Δένω ὅ,τι ἀνήκει στόν Σύρισκο, ὅλα ὅσα ἀνήκουν στόν Σύρισκο. Δένω ὅ,τι ἀνήκει στόν Πιστία, στόν Μάνη καί ὅ,τι ἀνήκει στόν Πιστία. Δένω ὅ,τι ἀνήκει σ' ὅλους αὐτούς, καί τίς δουλειές τους. Ὅ,τι τούς ἀνήκει νά....»

Τά ἴδια πρόσωπα ἀπαντῶνται καί σέ ἄλλες πινακίδες πού πρέπει νά ἀνακαλύφθηκαν μαζί μέ τήν προηγουμένη. Ὁ A. Audollent δημοσίευσε δύο ἀπό αὐτές καί ὁ L. Robert μία, βασισμένος στό ἀντίγραφο τοῦ W. Froehner.

Σέ μιά ἀπό τίς πινακίδες πού δημοσίευσε ὁ Audollent,[28] ἡ κατάρα κατονομάζει ἑπτά πρόσωπα: ξαναβρίσκουμε τόν Ὀφηλίωνα, τόν Ὄλυμπο καί τόν Μάνη τῆς προηγούμενης πινακίδας, στούς ὁποίους προστίθενται ἕνας ἀκόμη ἄνδρας, ὁ Ἑκαταῖος, καί τρεῖς γυναῖκες, ἡ Φήμη, ἡ Φελίμη καί ἡ Εἰρήνη. Ἡ πινακίδα δέν λέει πολλά: «Τόν Ὀφηλίωνα, τή Φελίμη καί τόν Ὄλυμπο. Δένω τό ἐργαστήριο τοῦ Ὀφηλίωνα καί

τή δουλειά του, τόν Ἑκαταῖο, τόν Μάνη, τή Φήμη, τήν Εἰρήνη καί τή δουλειά τῆς Εἰρήνης». Δέν μποροῦμε λοιπόν νά καταλάβουμε οὔτε τίς σχέσεις πού συνέδεαν αὐτά τά πρόσωπα, οὔτε τό εἶδος τῆς δραστηριότητάς τους.

Ὁ Ὀφηλίων, ἡ Ὠφελίμη, ὁ Ὄλυμπος καί ὁ Πιστίας ἀναφέρονται καί σέ μιάν ἄλλη κατάρα, πού συμπεριλαμβάνει καί ἄλλα ὀχτώ πρόσωπα, ἄνδρες καί γυναῖκες ἀνάκατα. Ἡ πινακίδα, μέ κείμενο ἐκτενέστερο ἀπό τίς προηγούμενες, ἐπικαλεῖται τόν χθόνιο Ἑρμῆ, τήν Ἑκάτη, τή Γῆ, ὅλους τούς θεούς καί τή Μητέρα τῶν θεῶν:[29] «Δένω τόν Ὀφηλίωνα καί τήν Ὠφελίμη καί τόν Ὄλυμπο καί τόν Πιστία καί τή Μάγαδη καί τόν Πρῶτο καί τόν Κάδο καί τό Θουκλείδη καί τή Μέλανα καί τόν Κῶμο καί τή Βακχίδα καί τόν Κιττό, καί ὅλες τίς προσδοκίες πού αὐτές οἱ γυναῖκες καί οἱ ἄνδρες ἔχουν ἀπό τούς θεούς καί τούς νεκρούς, δένω ὅλες τίς δραστηριότητές τους στόν φύλακα Ἑρμῆ, στήν Ἑκάτη, στή Γῆ, ναί, στή Γῆ, καί σέ ὅλους τούς θεούς καί στή Μητέρα τῶν θεῶν».

Ἡ ἐπανάληψη ὁρισμένων ὀνομάτων χαρακτηρίζει καί μιάν ἄλλη πινακίδα, πού ἀνήκει στό ἴδιο σύνολο εὑρημάτων ἀπό τήν Ἀττική, καί δημοσιεύτηκε ἀπό τόν L. Robert.[30] Τό κείμενο εἶναι χαραγμένο σέ ἕνα φύλλο μολύβι ὕψους 17,7 ἑκατοστῶν καί πλάτους 12, διπλωμένο στά τέσσερα καί τρυπημένο μέ ἕνα καρφί μήκους 10,5 ἑκ. Δέν ἀναφέρει παρά τά ὀνόματα ἐκείνων πού ἀποτελοῦν τό στόχο τῆς κατάρας: «Τό μαγαζί τοῦ Ὀφηλίωνα καί τή δουλειά τοῦ Ὀφηλίωνα. Τό μαγαζί τοῦ Μελανθίου καί τή δουλειά του. Τό μαγαζί τοῦ Συρίσκου. Τό μαγαζί τοῦ Πιστία καί τή δουλειά του. Τό μαγαζί τοῦ Ἑκαταίου καί τή δουλειά του. Τό μαγαζί τοῦ Ζωπυρίωνα καί τή δουλειά του. Τόν Ὄλυμπο, τόν Ζωπυρίωνα, τόν Πιστία, τόν Μάνη, τόν Ἑκαταῖο, τόν Ἡρακλείδη, τόν Σύρισκο. Δένω τή δουλειά ὅλων αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων καί τά μαγαζιά τους».

Μιά σπασμένη πινακίδα, πού κατά πάσα πιθανότητα βρέθηκε μαζί μέ τίς προηγούμενες, καταριέται δυό τεχνίτες, τόν Πάμφιλο καί τόν Θουκλείδη.[31] Τό κείμενο ἀναφέρει τό ὄνομα τοῦ Ἑρμῆ, ἀλλά στό κομμάτι πού ἔχει χαθεῖ θά πρέπει νά ἀναφέρονταν κι ἄλλοι θεοί: «Δένω τόν Πάμφιλο κι ὅλες τίς ἐλπίδες τοῦ Πάμφιλου, κι ὅλες τίς ὑποθέσεις του. Δένω τό Θουκλείδη καί τίς ἐλπίδες τοῦ Θουκλείδη στόν.... καί στόν.... σ' ἐσένα, φύλακα Ἑρμῆ».

Ὅλος αὐτός ὁ κόσμος τῶν φτωχοτεχνιτῶν ἀντιπροσωπεύεται χα-

ρακτηριστικά ἀπό κάποιον πού κατασκευάζει δίκτυα, ἕναν σημαδεμένο δοῦλο, πού ὀνομάζεται Κιττός (κισσός). Ἐμφανίζεται σέ μιά ἀπό τίς προηγούμενες πινακίδες, ἐκείνη πού ἀνέφερε δώδεκα πρόσωπα, ὅπως καί σέ αὐτήν πού ἀκολουθεῖ:[32] «Τόν σημαδεμένο σκλάβο πού κατασκευάζει δίκτυα, καί τήν ἐργασία καί τό ἐργαστήριό του. Τήν Εὐφροσύνη, πού κατασκευάζει δίκτυα καί τήν ἐργασία καί τό ἐργαστήριό της».

Σέ μιά ἐπιγραφή πού βρέθηκε στήν ἀθηναϊκή συνοικία Πατήσια,[33] ἐμφανίζεται μιά μυλωνού, μιά μπακάλισσα ἤ ταβερνιάρισσα καί μιά «ἄσωτη», κάποια Ἀρέσκουσα. Καί ἀκολουθεῖ μιά χαριτοπῶλις, ὅρος πού ἑρμηνεύεται ἀπό τόν W. Rabehl[34] ὡς «πρόσωπο πού πουλᾶ τά κάλλη του». Ὁ L. Robert ὅμως διαβάζει ἀλφιτοπῶλις:[35] «Ἡ ἀποκρυπτογράφηση ἦταν δύσκολη, καί νομίζω πώς μπέρδεψαν τό Χ μέ τό Α, τό Α μέ τό Λ, καί τό Ρ μέ τό Φ». Ὑπάρχει ὅμως καί τρίτη ἑρμηνεία. Ὁ M. N. Tod[36] προτείνει νά διαβαστεῖ χαρτοπῶλις, «πωλήτρια παπύρων». Καί οἱ δυό τελευταῖες αὐτές ἑρμηνεῖες σώζουν βέβαια τήν ἠθική, ἀλλά μέ τήν ἀλήθεια τί γίνεται;

Τά πνευματικά ἐπαγγέλματα

Θά περίμενε κανείς πώς οἱ λεγόμενοι ἐλεύθεροι ἐπαγγελματίες, οἱ δάσκαλοι, οἱ γιατροί, οἱ ρήτορες δέν θά εἶχαν πάρε δῶσε μέ αὐτοῦ τοῦ εἴδους τίς πρακτικές. Ἡ μόρφωσή τους θά ἔπρεπε νά τούς ἀπαγορεύει τή χρήση αὐτῶν τῶν μεθόδων. Καί ὅμως, πρέπει νά τό παραδεχτοῦμε, δάσκαλοι, γιατροί καί ρήτορες προσέφευγαν συχνά στή μαγεία...

Μιά πινακίδα ἀπό τήν Ἀττική[37] μᾶς δίνει τήν ἀπόδειξη, σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τούς ἐκπαιδευτικούς, ἀφοῦ ἀναφέρει: «Ὅλους ὅσοι σχετίζονται μέ τόν Θεαγένη, τούς δασκάλους, τούς βοηθούς, τούς δασκάλους, τούς βοηθούς». Γνωρίζουμε πώς ὁ ὅρος διδάσκαλος χρησιμοποιεῖται γιά τόν ἐκπαιδευτικό πού δίδασκε τήν ἀνάγνωση καί τήν ἀνάλυση τῶν κειμένων.[38] Ἡ ἐπιγραφή δέν προσδιορίζει τήν ἰδιότητα τοῦ συντάκτη της: πρόκειται γιά μαθητή; γονέα; συνάδελφο;

Ἡ ἀλήθεια εἶναι πώς τό ἐπάγγελμα τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ αὐτό καθεαυτό ἐξέθετε τόν καθηγητή στήν ἐχθρότητα τῶν ἀκροατῶν του, τῶν συναδέλφων του, καί, ἐνίοτε, ἀκόμη καί τῆς κοινῆς γνώμης. Εἴδαμε, λόγου χάρη, πόσα τράβηξε ὁ Λιβάνιος ἀπό αὐτή τήν ἐχθρότητα. Ὑποκύπτουμε, λοιπόν, στόν πειρασμό νά παραθέσουμε, παρά

τήν ἔκτασή της, μιάν ἀγόρευση τοῦ σοφιστῆ τῆς Ἀντιόχειας, πού περιγράφει θαυμάσια τόν δύσκολο ρόλο τοῦ δασκάλου:[39]

«Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία πώς ὁ σοφιστής μοιάζει μέ τόν Σίσυφο τοῦ Ὁμήρου, πού βασανίζεται μέ τό βράχο του. Μελετάει καί διδάσκει τή ρητορική. Τήν μελετάει στά βιβλία, καί τήν διδάσκει προφορικά.

»Εἶναι σκλάβος ὄχι μόνο τῶν μαθητῶν του, ἀλλά, ἐπιπλέον, καί ὅλων τῶν κηδεμόνων τους, ὅλων τῶν συγγενῶν τους, τῆς μητέρας, τῆς θείας, τοῦ παπποῦ. Ἄν δέν μετατρέψει τούς μαθητές του, ἀκόμη κι ἄν εἶναι κοτρόνια, σέ ἠμίθεους, ἄν δέν καταφέρει μέ τήν τέχνη του νά νικήσει τήν ἴδια τή φύση, ἔχει νά ἀντιμετωπίσει ἕνα χείμαρρο ἀπό διάφορες κατηγορίες, πού ξεπηδοῦν ἀπό παντοῦ, καί ὑποχρεώνεται νά σκύβει τό κεφάλι, ὄχι γιατί δέν ἔχει νά ἀντιτάξει ἐπιχειρήματα, ἀλλά γιά νά καταπραΰνει τούς πάντοτε ὀξύθυμους ἐπικριτές του.

»Εἶναι ἀκόμη σκλάβος τῶν φρουρῶν πού φυλοῦν τίς πύλες τῆς πόλης, ὅπως καί ὅλου τοῦ συναφιοῦ τῶν πανδοχέων. Καλοπιάνει τούς πρώτους, γιά νά μήν τόν κακολογήσουν στούς ξένους πού ἔρχονται, καί κολακεύει τούς δεύτερους γιά νά τόν ἐπαινέσουν στούς ταξιδιῶτες πού φιλοξενοῦν. Καί οἱ φρουροί, καί οἱ πανδοχεῖς, ἀλλά καί ἄλλοι, ἀκόμη πιό ἀσήμαντοι, μποροῦν, πράγματι, νά προκαλέσουν μεγάλη ζημιά στή σχολή κάθε σοφιστῆ. Καί ὁ σοφιστής παλεύει μέ εὐγένεια νά καλοπιάσει τόσο τούς ξένους πού καταφθάνουν ἀπ' ἀλλοῦ, ὅσο κι ἐκείνους πού φεύγουν ἀπό τήν πόλη, τρέμοντας μήπως οἱ πρῶτοι τόν καταπολεμήσουν, ὑπονομεύοντας τή λειτουργία τῆς σχολῆς του, καί οἱ δεύτεροι διαδώσουν, εἰς βάρος του, δυσφημηστικά λόγια, παντοῦ ἀπ' ὅπου περάσουν.

»Εἶναι ὑποταγμένος στήν πιό καταπιεστική ἐξουσία πού ὑπάρχει, στήν ἐξουσία, δηλαδή, τοῦ συμβουλίου. Οἱ σύμβουλοι μποροῦν, γράφοντας λίγες μόνο ἀράδες, νά τόν ἐξυψώσουν ἤ νά τόν ταπεινώσουν, νά παίξουν μέ τήν ὕπαρξή του, ἀνάλογα μέ τό κέφι τους, νά τόν διώξουν, ἄν ἔτσι τούς καπνίσει, ἤ νά ἐνθαρρύνουν στρατιά ἀνταγωνιστῶν του. Μποροῦν ἀκόμη νά προσφύγουν σέ μέσα πού, ὅσο κι ἄν φαίνονται ἀσήμαντα, εἶναι ἱκανά νά τοῦ προκαλέσουν μεγάλους μπελάδες. Ἄν ὁ σοφιστής θέλει νά γλιτώσει ἀπ' ὅλους αὐτούς τούς κινδύνους, πρέπει πρῶτα ἀπ' ὅλα νά ἔχει σπουδάσει τήν τέχνη τοῦ νά εἶσαι δοῦλος! Καί νά μπορεῖ νά ξημεροβραδιάζεται στίς πύλες τῶν παλατιῶν, κολακεύοντας τούς θυρωρούς. Νά μήν διαμαρτύρεται, ὅταν τόν διώχνουν, καί νά πλημμυρίζει ἀπό εὐγνωμοσύνη, ὅταν τόν ἀφήνουν νά μπεῖ μέσα.

Ἀλλά ἄν συμπεριφέρεται ἔτσι μέ ἕναν ἁπλό πορτιέρη, πῶς πρέπει νά ἀντιμετωπίσει τόν θαλαμηπόλο πού ἐξουσιάζει ὁλόκληρο τό παλάτι;

»Τήν πιό βαριά, ὅμως, ὄψη αὐτῆς τῆς σκλαβιᾶς, ἀγαπητοί μου σύντροφοι, δέν τήν γνωρίσατε ἀκόμη. Ἀλλά, ἐγώ ἀποφάσισα νά τήν ἀποκαλύψω στό κοινό. Ἡ συνεχής, λοιπόν, σκλαβιά τοῦ σοφιστῆ, πού τοῦ ἐπιβάλλει τόσες καί τόσες δεσμεύσεις, ἐπιδεινώνεται καί γίνεται πιό καταπιεστική κάθε φορά πού συμμετέχει σέ ἐπιδείξεις ρητορικῆς. Χρειάζεται ἐπαίνους, καί παρουσιάζεται σέ ἐπιδείξεις, γιά νά ἐπαινεθοῦν οἱ λόγοι του. Θά τά καταφέρει ὅμως ἤ θά ἀποτύχει; Ἀποφασίζουν οἱ ἐπιδοκιμασίες. Ἄν εἶναι πολλές, πέτυχε, ἄν εἶναι λίγες, καταστράφηκε. Καί στήν περίπτωση αὐτή ἐπιζητεῖ τήν ἐπιδοκιμασία τοῦ ὁποιουδήποτε, τοῦ ἡλιθίου, τοῦ ἁπλοῦ τεχνίτη, τοῦ στρατιωτικοῦ, τοῦ ἀθλητῆ, τοῦ παιδαγωγοῦ, ἀκόμη καί τοῦ δούλου πού κουβαλάει τά βιβλία τῶν μαθητῶν. Ὁποιοσδήποτε μπορεῖ νά συμβάλει στό θόρυβο τῶν ἐπιδοκιμασιῶν ἀναγορεύεται σέ στήριγμα τῆς ρητορικῆς!

»Στίς περιπτώσεις, λοιπόν, αὐτές, ὁ σοφιστής καταντάει σκλάβος ὅλων ὅσοι διαθέτουν χέρια καί φωνή. Καί ἀφοῦ ἀναλωθεῖ σέ κολακεῖες καί καλοπιάσματα πρός ὅλους, ἀφοῦ καταφύγει σέ ἀναρίθμητα νοήματα μέ τό χέρι, σέ ἀναρίθμητα κουνήματα τοῦ κεφαλιοῦ, σέ κλεισίματα τοῦ ματιοῦ, σέ τινάγματα τοῦ χιτώνα του, ἀποσύρεται κάποτε, περήφανος γιά τόν ἑαυτό του, σίγουρος πώς συμπεριφέρθηκε σάν ἐλεύθερος ἄνθρωπος. Καί δέν ἀντιλαμβάνεται πώς οἱ ἀκροατές του τόν ἀφήνουν νά φύγει, ὅπως οἱ κύριοι ἀφήνουν τούς δούλους των νά ἀποσυρθοῦν μετά τήν καθημερινή ἀναφορά τους, ἀφοῦ ὁ καθένας ὄχι μόνο χειροκροτεῖ, μόνο ἄν ὁ ρήτορας ἀσχολήθηκε μαζί του, ἀλλά καί διαθέτει ψῆφο ἀποφασιστική γιά τήν ἴδια τήν ἀξία τοῦ λόγου πού ἐκφωνήθηκε. Μέ δυό λόγια, ἄν οἱ μαθητές εἶναι σκλάβοι τοῦ δασκάλου τους, ὁ δάσκαλος εἶναι σκλάβος τόσων ἀνθρώπων, πού οὔτε νά τούς ἀπαριθμήσω μπορῶ».

Ἀντιμέτωπος μέ τόση ἐχθρότητα, ὁ δάσκαλος ἤ περιερχόταν σέ ἕνα εἶδος κατάθλιψης, ὅπως ὁ Λιβάνιος, μετά τήν ὑπόθεση τοῦ ἀκρωτηριασμένου χαμαιλέοντα πού βρέθηκε στήν αἴθουσα διδασκαλίας του,[40] ἤ ἀπαντοῦσε μέ τά ὅπλα τῶν ἀδυνάτων, δηλαδή μέ τίς μαγικές πινακίδες.

Ἀλλά καί ὁ γιατρός, ὅπως καί ὁ δάσκαλος, ἀντιμετώπιζε τήν ἐχθρότητα τοῦ κόσμου. Πρῶτα πρῶτα γιατί γνώριζε καλά τά δηλητήρια, τή δράση τους, τή χρήση τους. Ὕστερα, γιατί δέν τά κατά-

φερνε πάντοτε νά γιατρέψει ὅσους ζητοῦσαν τή βοήθειά του. Ὅταν διαβάζει κανείς τούς μαγικούς παπύρους, μένει ἔκπληκτος μέ τόν ἀπίθανο ἀριθμό συνταγῶν γιά κάθε ἀρρώστια: γιά δάγκωμα φιδιοῦ, γιά τσίμπημα σκορπιοῦ, γιά πρήξιμο τῶν ματιῶν, τῆς κοιλιᾶς ἤ τῶν ὄρχεων, γιά πυρετούς καί λογῆς λογῆς ἀρρώστιες, γιά δύσκολους τοκετούς καί συχνές ἀποβολές. Ὅλες οἱ ἰατρικές εἰδικότητες ἀντιμετωπίζουν τόν σκληρό ἀνταγωνισμό τῆς θεραπευτικῆς μαγείας, πράγμα πού ἀποδεικνύει τήν ἀποτυχία τῆς κοινῆς ἰατρικῆς. Τά φυλαχτά, ἄλλη μορφή θεραπευτικῆς μαγείας, μαρτυροῦν ἐπίσης τήν ἀνεπάρκεια τῶν γιατρῶν τῆς ἐποχῆς. Ἡ παράσταση, λόγου χάρη, μιᾶς σαύρας, μαζί μέ μερικά μαγικά ὀνόματα, εἶχε, φαίνεται, τήν ἱκανότητα νά προλαμβάνει ἤ νά γιατρεύει τίς ὀφθαλμίες.[41] Μιά ἄλλη συμβολική παράσταση προφύλασσε τή μήτρα ἀπό τίς κακές ἐπιρροές: τό «κλειδί τῆς μήτρας» συνοδευόταν, ἐνίοτε, ἀπό ἐγχάρακτες παραστάσεις θεοτήτων ἤ δαιμόνων πού προστάτευαν αὐτό τό ὄργανο, ὅπως, παραδείγματος χάρη, ὁ Ὀροριούθ.[42] Ἕνας ἐγχάρακτος λίθος, πού δημοσιεύτηκε ἀπό τόν H. Seyrig,[43] ἀποσκοποῦσε στό νά σταματάει τίς αἱμορραγίες. Τόν κοινότατο αὐτό τύπο φυλαχτοῦ μελέτησε ἐπίσης ὁ A-J. Festugière.[44] Στήν μπροστινή ὄψη ἑνός αἱματίτη πού δημοσίευσαν οἱ A. Delatte καί Ph. Derchain,[45] διαβάζουμε: «Διψᾶς, Τάνταλε; Πιές αἷμα». Στήν πίσω ὄψη, καί κάτω ἀπό μιά μαγική τριγωνική ἐπιγραφή, εἶναι χαραγμένη ἡ παράσταση τοῦ Ταντάλου, μέ περικεφαλαία, λόγχη καί ἀσπίδα.

Ἡ μαγεία δέν ὑποκαθιστοῦσε μόνο τήν ἰατρική. Μποροῦσε ἐπίσης νά χρησιμοποιηθεῖ γιά νά ἐκδικηθεῖ κανείς ἕναν γιατρό. Παράδειγμα, ἡ κατάρα πού ἔχει χαραχτεῖ μέ μικροσκοπικά γράμματα στό μολυβένιο ἔλασμα διαστάσεων 3,5 × 10,4 ἑκ., πού βρέθηκε στή Ρώμη, κοντά στήν Ἀρδεατίνη Πύλη, στήν περιοχή τοῦ νεκροταφείου, στά τείχη τοῦ Αὐρηλιανοῦ:[46]

«Κράτησε τόν Ἀρτεμίδωρο, τόν γιατρό, τόν γιό τοῦ Ἀρτεμιδώρου, ἀπό τόν τρίτο λόχο τῶν πραιτωριανῶν. Ὁ βοηθός του εἶναι ἀδελφός τοῦ μακαρίτη τοῦ Δημητρίου, καί τώρα θέλει νά φύγει ἀπό δῶ καί νά ἐπιστρέψει στήν πατρίδα του. Μήν ἀφήσετε λοιπόν αὐτόν τόν γιατρό, ἀλλά συγκρατῆστε τήν ἰταλική γῆ καί χτυπῆστε τίς πόρτες τῶν Ρωμαίων. Μάλιστα! Κρατῆστε τόν γιό τοῦ Ἀρτεμιδώρου, τόν γιατρό. ΕΥΛΑΜΩΝ, ΛΑΜΕΙΛΑ, ΣΙΩΝ, ΚΡΕΙΟΧΕΡΣΟΦΡΙΞ; ΟΜΗΛΙΕΥΣ, ΑΞΗΙΕΥΣ, ΑΡΗΙΕΥΣ καί ΛΑΘΗ καί ΘΑΜΠΗ, κρατῆστε τον.»

Ἡ ἀρχαιολόγος πού δημοσίευσε πρώτη φορά αὐτή τήν πινακίδα ἔστησε ἕνα ὁλόκληρο μυθιστόρημα πάνω στό δυσανάγνωστο καί δυσνόητο αὐτό κείμενο. Θεώρησε πώς ὁ γιατρός εὐθυνόταν γιά τό θάνατο τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ συντάκτη τῆς πινακίδας, κάτι πού δέν ἀναφέρεται πουθενά. Φαντάστηκε πώς ἡ κατάρα εἶχε στόχο νά ἀποκλείσει καί νά κάνει ἄγονη τήν Ἰταλία. Καί, νομίζοντας πώς στήν 13η ἀράδα εἶναι γραμμένο τό ἄγνωστο ρῆμα «ἐχθινοῦν», πού, κατά τήν ἄποψή της, ἔπρεπε νά σημαίνει «πλημμυρίζω μέ ἄμμο», ὑποστήριξε πώς ὁ συντάκτης τῆς παράξενης αὐτῆς κατάρας πρέπει νά ἦταν Ἑβραῖος, γεννημένος σέ ἕνα ἀπό τά μακρινά λιμάνια τῆς Φοινίκης ἤ τῆς Παλαιστίνης, τό ὁποῖο ὁ ἄνεμος ἀπειλοῦσε νά προσχώσει μέ ἄμμο. Καί γιά τό λόγο αὐτό εὐχόταν νά πλημμυρίσει μέ ἄμμο καί τό λιμάνι τῆς Ὄστιας. Ἡ Guarducci δέν μπόρεσε νά καταλάβει πώς συντάκτης τῆς κατάρας εἶναι ὁ ἴδιος ὁ βοηθός τοῦ γιατροῦ Ἀρτεμιδώρου. Ὁ L. Robert ἀνέτρεψε ὅλες αὐτές τίς φαντασιοπληξίες καί ἀποκατέστησε τή νοηματική ἀλληλουχία ὡς ἑξῆς: «Ὁ ἥρωάς μας, Ἕλληνας, εἶναι βοηθός τοῦ Ἕλληνα γιατροῦ τῶν πραιτωριανῶν, Ἀρτεμιδώρου. Δέν ἀποκλείεται καί ὁ ἀδελφός του Δημήτριος νά ἦταν κι αὐτός βοηθός τοῦ γιατροῦ. Ἐξαιτίας, ἴσως, τοῦ θανάτου τοῦ Δημητρίου, ὁ ἥρωάς μας θέλει τώρα νά φύγει καί νά ἐπιστρέψει στήν πατρίδα του. Ὁ γιατρός ὅμως τόν ἐμποδίζει καί τόν ὑποχρεώνει νά μείνει. Ἐκεῖνος τόν καταριέται, καί καταριέται ἐπίσης τίς πόρτες τῶν Ρωμαίων, τίς πύλες, δηλαδή, τῆς Ρώμης, πού συμβολίζουν τό ἐμπόδιο στήν ἀναχώρησή του». Καί μέ αὐτήν τή λιγότερο ἐντυπωσιακή ἑρμηνεία, ἡ ἐπιγραφή ἐξακολουθεῖ πάντοτε νά παρουσιάζει μεγάλο ἐνδιαφέρον, ἐπειδή περικλείει, στήν ἴδια κατάρα, τόν γιατρό, τή Ρώμη ὅπου ἐργάζεται, καί ὁλόκληρη τήν Ἰταλία.

Οἱ ρήτορες ἀποτελοῦσαν ἐπίσης κατηγορία ὅπου ἡ μαγεία ὀργίαζε. Στή σημερινή Ἑλλάδα, λέγεται, δίκην ἀστεϊσμοῦ, πώς ὅποιος Ἕλληνας δέν εἶναι γιατρός, εἶναι δικηγόρος. Ἀλλά καί στήν ἀρχαία Ἑλλάδα ὑπῆρχε πληθώρα δικηγόρων, καί οἱ ἄνθρωποι ἀγαποῦσαν τά δικαστήρια. Ἐξ οὗ καί οἱ ἀτέλειωτοι κατάλογοι ἀντιδίκων πού ἀπαντῶνται σέ μερικά μολυβένια ἐλάσματα.

Δύο τέτοια ἐλάσματα, παραδείγματος χάρη, πού βρέθηκαν στή Φρυγία, κοντά στό Κακλίκ,[47] μέσα σέ ἕνα ἀγγεῖο πού περιεῖχε ἐπίσης μερικά ὑπολείμματα ὀστῶν, ἀναφέρουν τά ὀνόματα τῶν «ἀντιδίκων πλευρῶν». Οἱ δύο πινακίδες εἶναι δεμένες, μεταξύ τους, ἀρθρωτά, μέ

κρίκους. Ἡ πρώτη δηλώνει: «Ἐγγράφω ὅλους ὅσοι εἶναι ἀντίδικοί μου, μέ τή βοήθεια τῶν ἄωρων νεκρῶν: τόν Ἐπάγαθο, τή Σαβίνα, τήν Εὐτέρπη, τόν Τερέντιο, τόν Ἀντίοχο Τέρτιο, τόν Ἀμμάλιο, τόν Ἀπολλώνιο, γιό τοῦ Ἀμμαλίου, τόν ἐπονομαζόμενο Πουλάκι, τόν Ὀνήσιμο, τόν ἐχθρό μου...», καί ἡ ἄλλη: «Ρουσώνα, Φιλημμάτιον, Βάκχις, Χελιδόνιον». Ἐδῶ πρόκειται γιά ἁπλούς καταλόγους, μέ ἀρκετά γυναικεῖα ὀνόματα.

Ἄλλα εὑρήματα ἀναφέρουν ρητά τούς θεούς τούς ὁποίους ἐπικαλοῦνται, ὅπως, παραδείγματος χάρη, ἡ μισοκατεστραμμένη πινακίδα πού συμπεριλαμβάνεται σέ ἕνα σύνολο τεσσάρων ἐπιγραφῶν, χαραγμένων σέ μαρκάσι, ἀπό τόν Ἅγιο Τύχωνα τῆς Κύπρου:[48] «... ὑποταγμένοι δαίμονες, Πλούτωνα, ἄρχοντα τῆς γῆς, χθόνιε Ἑρμῆ, κι ἐσεῖς πνεύματα, ὅσα βρίσκεστε ἐδῶ, πάρτε τόν ἀντίδικό μου». Σέ τρία θραύσματα πινακίδας ἀπό τή Μῆλο, τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα, διατυπώνεται ἡ κατάρα πού πρέπει νά χτυπήσει κάποιον Εὔφρονα, καί ὅλους τούς συγγενεῖς του. Καί στό κείμενο αὐτό γίνεται ἐπίκληση τοῦ χθόνιου Ἑρμῆ, ἀλλά τά ὀνόματα τῶν ἄλλων θεῶν δέν διαβάζονται. Ὁ ὅρος σύνδικος, πού ὁρίζει αὐτόν «πού συμπαρίσταται σέ κάποιον, σέ δίκη», ἀναγράφεται στήν πινακίδα καί μᾶς ἐπιτρέπει νά καταλάβουμε ποιός ἦταν ὁ προορισμός της.[49] Τέτοιου εἴδους εὑρήματα ὑπάρχουν ἀρκετά, ὅπως, παραδείγματος χάρη, μιά πινακίδα ἀπό τήν Ἀττική, διπλωμένη καί τρυπημένη μέ καρφί, πού καταγράφει μιά σειρά κύρια ὀνόματα, γιά νά καταλήξει μέ ἕνα συνολικό «οἱ συνήγοροι καί φίλοι»:[50] «Ὁ Ἀριφράδης, ὁ Κλεοφῶν, ὁ Ἀρχήδαμος, ὁ Πολύξενος, ὁ Ἀντικράτης, ὁ Ἀντιφόνης, ὁ Ζάκορος, ὁ Ἀντιχάρης, ἡ Σάτυρα, ἡ Μίκα, ἡ Σιμόνη, ἡ μητέρα τῆς Σάτυρας, Θεοδώρα... ἡ Ἀνταμίς, ἡ Εὐκολίνη, ὁ Ἀμεινίας, καί ὅλοι οἱ συνήγοροι καί φίλοι τους....» Ὁ Wuensch σημειώνει πώς Ζάκορος ὀνομαζόταν ἕνας ἱεροφάντης (ἱερέας πού ἑρμήνευε τά ἱερά μυστήρια) πού ἀναφέρεται ἀπό τόν Λυσία (*Λόγοι* ΣΤ, 54).

Πολλές φορές, στίς πινακίδες αὐτές ἐμφανίζονται καί διάσημα ὀνόματα ἀπό τό χῶρο τῆς δικονομίας. Σέ μιά πινακίδα ἀπό τήν Ἀττική, πού χρονολογεῖται, μέ βάση τή μορφή τῶν γραμμάτων, στόν 4ο αἰώνα π.Χ.,[51] ὁ κατάλογος τῶν ἐπικατάρατων ὀνομάτων συμπεριλαμβάνει ἐπίσης τά ὀνόματα τοῦ Δημοσθένη καί τοῦ Λυκούργου. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιά τούς γνωστούς ρήτορες, γιατί ὁ Ἐπικλῆς, πού ἀναφέρεται ἐπίσης, ἦταν σύγχρονος τοῦ Δημοσθένη, καί ὁ Χαρίσιος

ἦταν ἀδερφός τοῦ παπποῦ του, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ ἴδιος ὁ Δημοσθένης.[52] Ἡ πινακίδα ἀναγράφει τά ἑξῆς ὀνόματα: «Νηρηίδης, Δημοσθένης, Σωκλῆς, Λυκοῦργος, Εὐθυκράτης, Ἐπικλῆς, Χαρίσιος, Βόηθος, Πολύοκος, καί ὅλοι οἱ ἄλλοι πού, μαζί μέ τόν Νηρηίδη, μέ κατηγοροῦν». Ἀντιμέτωπος μέ κατηγόρους μέ τό ταλέντο τοῦ Δημοσθένη καί τοῦ Λυκούργου, ἀντιλαμβανόμαστε εὔκολα πώς ὁ συντάκτης τῆς πινακίδας ἦταν ὑποχρεωμένος νά προσφύγει στή μαγεία...

Σέ ἕνα ἄλλο θραῦσμα πινακίδας ἀπό τήν Ἀττική[53] βρίσκουμε, ἀνάμεσα στά ἄλλα ὀνόματα, τόν Ἱππία, γιό τοῦ Τιμοξένου, πού ἀναφέρεται ὡς μάρτυρας σέ ἕνα λόγο τοῦ Δημοσθένη.[54]

Στίς ἴδιες μολυβένιες πινακίδες βρίσκουμε ἐπίσης συχνά ὀνόματα γνωστά ἀπό τήν ἱστορία. Παράδειγμα, ἕνα μολυβένιο ἔλασμα ἀπό τήν Ἀττική, τυλιγμένο γύρω ἀπό ἕνα σιδερένιο καρφί. Ὁ L. Robert δημοσίευσε τό κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς, βασισμένος σέ ἕνα ἀντίγραφο, μέ κεφαλαῖα γράμματα, τοῦ Froehner, πού ὁ ἴδιος μετέγραψε σέ μικρά.[55] Ἐπειδή ὅμως τό ἔλασμα δέν ξαναβρέθηκε, ὁ L. Robert δέν δημοσίευσε παρά τίς τέσσερις πρῶτες ἀράδες του: «Δένω ὅσους εἶναι γραμμένοι ἐδῶ, τίς γυναῖκες καί τούς ἄνδρες πού εἶναι γραμμένοι, στόν Φύλακα Ἑρμῆ, στή Γῆ καί στήν Περσεφόνη. Κι ὅπως γυρίζουν σπίτι τους ὅσοι πᾶνε στήν Περσεφόνη, ἔτσι νά φθάσουν στό τέλος τῆς δίκης καί οἱ ἀντίδικοί μου». Μέ τήν περίπλοκη αὐτή ἔκφραση, τήν ὁποία ὁ L. Robert δέν ἑρμηνεύει, ὁ συντάκτης τῆς κατάρας φαίνεται νά ὑπονοεῖ ὅτι ἡ φυσική θέση τῶν ἀντιπάλων του ἐξαρτᾶται ἀπό τίς χθόνιες θεότητες. Καί τούς καταριέται νά πᾶνε στόν ἄλλο κόσμο, δίνοντας ἔτσι τέλος στή δίκη πού, ἀδίκως, ξεκίνησαν ἐναντίον του. Κατόπιν, ἀκολουθεῖ ἕνας κατάλογος ὀνομάτων πού μοιάζουν σάν νά εἶναι πιασμένα σέ δίχτυ. Ἀνάμεσά τους, στήν ἀράδα 29, ὁ L. Robert ταυτίζει κάποιον Ἀριστοφώντα Ἀζηνιέα, μέ τόν ὁμώνυμο πολιτικό πού ἔδρασε κατά τήν περίοδο πού μεσολαβεῖ ἀπό τήν πτώση τῶν Τριάκοντα ἕως τό 340 π.Χ.[56]

Ἡ ὑποδειγματική μελέτη τοῦ Adolf Wilhelm, «Uber die Zeit einiger attischer Fluchtafeln», στό *Jahreshefte der österr. arch. Instituts in Wien* VII (1904), σ. 105-126, δείχνει μέ ποιόν τρόπο μποροῦν νά ἀναγνωριστοῦν τά ὀνόματα πού ἀναφέρουν οἱ μαγικές πινακίδες.

Μερικές φορές, ἡ κατάρα παίρνει τή μορφή ἐπιστολῆς πού ἀπευθύνεται στίς θεότητες τοῦ κάτω κόσμου. Παράδειγμα, ἡ κατάρα πού ἐπαναδημοσιεύει ὁ Wilhelm, μετά τόν Wuensch, καί στήν ὁποία ἀνα-

γνωρίζει τά ὀνόματα τῶν τριηραρχῶν τοῦ 323 π.Χ.[57] Τό κείμενο ἀρχίζει μέ τή φράση: « Στέλνω αὐτό τό γράμμα στόν Ἑρμῆ καί στήν Περσεφόνη: ποτέ νά μήν τό δοῦν οἱ ἄνθρωποι. Εἶναι δίκαιο νά μοῦ ἀποδοθεῖ δικαιοσύνη». Καί ἀκολουθεῖ ὁ κατάλογος μέ τά ἐπικατάρατα ὀνόματα.

Ἡ μορφή αὐτή ἀπαντᾶται καί σέ δυό ὅμοια κείμενα, χαραγμένα σέ δυό χοντρά ἐλάσματα, διαστάσεων 3 × 7 ἑκ., τυλιγμένα δεξιόστροφα σέ κύλινδρο. Κατά τόν E. Ziebarth, οἱ πινακίδες αὐτές, πού φυλάσσονται στό μουσεῖο τῆς Ἀθήνας, βρέθηκαν στά Μέγαρα[58] καί χρονολογοῦνται στόν 1ο ἤ 2ο π.Χ. αἰώνα. Ἡ πρώτη πινακίδα δηλώνει: «Ὅσο γιά σένα, Πασιάναξ, θά διαβάσεις αὐτό τό γράμμα. Ἀλλά οὔτε ἐσύ, Πασιάναξ, θά διαβάσεις αὐτό τό γράμμα, οὔτε ὁ Νεοφάνης θά μηνύσει ποτέ τόν Ἀρίστανδρο. Σέ ἀντίθετη περίπτωση, ὅπως ἐσύ, Πασιάναξ, κείτεσαι ἐδῶ, χωρίς τά λογικά σου, ἔτσι νά χάσει τά λογικά του ὁ Νεοφάνης, καί νά μήν εἶναι πιά τίποτε». Κι ἡ δεύτερη: «Ὅσο γιά σένα, Πασιάναξ, θά διαβάσεις αὐτό τό γράμμα. Ἀλλά οὔτε ἐσύ, Πασιάναξ, θά διαβάσεις αὐτό τό γράμμα, οὔτε ὁ Ἀκέστωρ θά μηνύσει ποτέ τόν Ἐρατοφάνη, οὔτε ὁ Τιμανδρίδας. Σέ ἀντίθετη περίπτωση, ὅπως ἐσύ ἔχεις χάσει τά λογικά σου κι ἔχεις καταλήξει νά εἶσαι ἕνα τίποτα, ἔτσι νά χάσουν τά λογικά τους ὁ Ἀκέστωρ κι ὁ Τριμανδρίδας». Καί τό ἕνα, καί τό ἄλλο κείμενο, ἐπιδέχονται δύο ὑποθέσεις: ἤ ὁ ἀντίπαλος δέν θά προβεῖ σέ μήνυση, καί τότε τό γράμμα μέ τήν κατάρα δέν θά διαβαστεῖ ἀπό τή χθόνια θεότητα, ἤ ὁ ἀντίπαλος θά χάσει τά λογικά καί τίς δυνάμεις του, ὅπως ἀκριβῶς οἱ νεκροί καί ἡ χθόνια θεότητα, θά περιέλθει, δηλαδή, καί ὁ ἴδιος, στήν κατάσταση τοῦ νεκροῦ.

Μερικές κατάρες πού ὀφείλονται σέ δίκες εἶναι πιό ἀναλυτικές. Παράδειγμα, ἡ μολυβένια πινακίδα τοῦ Πειραιᾶ, πού χρονολογεῖται, κατά τόν W. Dittenberger, στόν 4ο ἤ 3ο αἰώνα π.Χ. Ὁ συντάκτης τοῦ κειμένου καταφέρεται ἐναντίον ὅλων ὅσοι ἑτοιμάζονται νά μαρτυρήσουν ἐναντίον του, καί τούς καταριέται νά χάσουν τή λαλιά τους:[59]

«Παίρνω τόν Μικκίωνα, δένω τά χέρια του, τά πόδια του, τή γλώσσα του, τήν ψυχή του. Κι ἄν ἐκστομίσει ἔστω κι ἕνα ψέμα ὑπέρ τοῦ Φίλωνα, ἡ γλώσσα του νά γίνει ἀπό μολύβι, κι ἐσύ [Ἑκάτη;] νά τοῦ τήν τρυπήσεις τή γλώσσα. Κι ἄν θελήσει νά ἐργαστεῖ, ὅλες του οἱ προσπάθειες νά πᾶνε χαμένες, νά μήν ἔχει τόπο, νά μήν ἔχει μοίρα, καί νά χαθεῖ. Παίρνω τόν Ἱππονίδη καί τόν Σωκράτη, δένω τά χέρια

τους, τά πόδια τους, τή γλώσσα τους, τήν ψυχή τους. Κι ἄν ἐκστομίσουν ἔστω καί ἕνα ψέμα ὑπέρ τοῦ Φίλωνα γιά νά μέ βλάψουν ἤ νά κάνουν κάτι κακό, οἱ γλῶσσες κι οἱ ψυχές τους νά γίνουν ἀπό μολύβι, καί νά μήν μποροῦν οὔτε νά μιλήσουν, οὔτε νά δράσουν, κι ἐσύ νά τούς τρυπήσεις τίς γλῶσσες καί τίς ψυχές. Κι ἄν ἔχουν, ἤ πρόκειται νά ἀποκτήσουν τίποτε, πλούτη, ἀγαθά ἤ δουλειά, ὅλα νά τούς γίνουν μάταια, χωρίς τόπο, χωρίς μοίρα, καί νά χαθοῦν. Παίρνω τήν Ἀριστώ, δένω τά χέρια της, τά πόδια της, τή γλώσσα της καί τήν ψυχή της. Νά μήν μπορέσει νά προφέρει οὔτε μιά κακή κουβέντα, πρός ὄφελος τοῦ Φίλωνα, ἀλλά ἡ γλώσσα της νά γίνει ἀπό μολύβι. Καί νά τῆς τρυπήσεις τή γλώσσα».

Ὁ λόγος εἶναι ἐσκεμμένα ἐπαναληπτικός, ἀφοῦ στόχος εἶναι νά ἐπιβληθεῖ ἡ ἴδια τιμωρία σέ ὅλους τούς συνενόχους τοῦ Φίλωνα. Ἡ κατάρα ἔχει στόχο τά ὄργανα πού εἶναι ἰδιαίτερα ἀπαραίτητα στόν μάρτυρα: τά πόδια πού ὁδηγοῦν στό δικαστήριο, τά χέρια πού κάνουν ἐκφραστικότερη τήν ἀγόρευση, καί, φυσικά, τή γλώσσα.

Μιά ἄλλη μολυβένια, ἀθηναϊκή πινακίδα, πού χρονολογεῖται στά τέλη τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα, εὔχεται παρόμοια τύχη στόν Θεαγένη καί τούς μαγείρους πού θά μαρτυροῦσαν ἐναντίον τοῦ συντάκτη τῆς κατάρας, σέ μιά δίκη:[60] «Δένω τόν Θεαγένη, στή γλώσσα του, στήν ψυχή του καί στήν ἀγόρευση πού σχεδιάζει. Δένω ἐπίσης τά χέρια καί τά πόδια τοῦ μαγείρου Πυρρία, τή γλώσσα του, τήν ψυχή του, τήν ἀγόρευση πού ἑτοιμάζει. Δένω ἐπίσης τή γυναίκα τοῦ Πυρρία, τή γλώσσα της, τήν ψυχή της. Δένω ἐπίσης τούς μαγείρους Κέρκιο καί Δόκιμο, τή γλώσσα τους, τήν ψυχή τους καί τήν ἀγόρευση πού σχεδιάζουν νά κάνουν. Δένω ἐπίσης τόν Κινέα, τή γλώσσα του, τήν ψυχή του καί τήν ἀγόρευση πού ἑτοιμάζει μαζί μέ τόν Θεαγένη. Δένω ἐπίσης τόν Περικλῆ, δένω τή γλώσσα τοῦ Σεύθη, τήν ψυχή του, τήν ἀγόρευση πού ἑτοιμάζει, τά πόδια του, τά χέρια του, τό στόμα του. Δένω ἐπίσης τή γλώσσα τοῦ Λαμπρία, τήν ἀγόρευση πού ἑτοιμάζει, τά χέρια του, τά πόδια του, τά μάτια του, τό στόμα του. Ὅλους αὐτούς τούς δένω, τούς ἐξοντώνω, τούς θάβω, τούς παλουκώνω. Ἄν στό δικαστήριο καί μπροστά στόν διαιτητή ἀμφισβητήσουν ὅσα πῶ, νά μήν μετρήσουν καθόλου, οὔτε τά λόγια τους, οὔτε οἱ πράξεις τους».

Ὑπάρχει ὅμως καί μιά κατάρα ἐκτενέστερη, ἀφοῦ καταλαμβάνει δεκαέξι μολυβένιες πινακίδες, πού κάποτε τυλίχτηκαν σέ κύλινδρο. Οἱ πινακίδες αὐτές βρέθηκαν στό Κούριον τῆς Κύπρου, γύρω στό 1890,

καί ἀγοράστηκαν ἀπό τό Βρετανικό Μουσεῖο. Μέ κάποιες ἀλλαγές στά ὀνόματα, τό κείμενο καταλαμβάνει καί τίς δεκαέξι πινακίδες, πού δέν εἶναι, ὅλες, ἐξίσου καλά διατηρημένες:[61]

«Δαίμονες πού ζῆτε μέσα στή γῆ, πνεύματα κάθε εἴδους, πατέρες καί μητέρες τῶν πατέρων μου, δαίμονες πού ἀντιμετωπίζετε τούς ἀνθρώπους, πού κείτεστε ἐκεῖ ἀλλά κατοικεῖτε ἐδῶ, ξεριζῶστε ἀπό τήν καρδιά του τά ἐχθρικά αἰσθήματα, πάρτε τά ἐχθρικά αἰσθήματα πού τρέφει ὁ Ἀρίστων γιά μένα, τόν Σωτηριανό, τόν ἐπονομαζόμενο καί Λίμπαρο, πάρτε καί τήν ὀργή του. Ἀφαιρέστε του τήν ἱκανότητα νά δρᾶ καί τή δύναμή του, κάντε τον ψυχρό, ἄλαλο, χωρίς πνοή, ψυχρό μπροστά σ' ἐμένα, τόν Σωτηριανό, τόν ἐπονομαζόμενο καί Λίμπαρο.

»Σᾶς ἐξορκίζω στό ὄνομα τῶν μεγάλων θεῶν ΜΑΣΩΜΑΣΙΜΑΒΛΑΒΟΙ-ΩΜΑΜΑΞΩ ΕΥΜΑΖΩ ΕΝΔΕΝΕΚΟΠΤΟΥΡΑ ΜΕΛΟΦΘΗΜΑΡΑΚΟΥ ΠΑΣΡΡΩΗΗΚΑΜΑΔΩΡ ΜΑΧΘΟΥΔΟΥΡΑΣ ΚΙΘΩΡΑΣΑ ΚΗΒΟΖΩΝ ΘΕΑ ΑΘΧΑΜΟΔΟΙΡΑΛΑΡ ΑΚΟΥ ΡΑΕΝΤ ΑΚΟΥ ΠΑΛΑΡ ΑΚΟΥΕΣΤΕ ΑΛΑΡ ΟΥΕΧΕΑΡΜΑΛΑΡ ΚΑΡΑΜΕΦΘΗ ΣΙΣΟΧΩΡ ΑΔΩΝΕΙΑΣ ΧΘΩΝ ΧΟΥΧΜΑΘΕΡΦΗΣ ΘΕΡΜΩΜΑΣΜΑΡ ΑΣΜΑΧΟΥΧΟΥΙΜΑΝΟΥ ΦΙΛΑΕΣΩΣΙ. Χθόνιοι Θεοί, ξεριζῶστε ἐπίσης ἀπό τόν γιό τοῦ Ἀρίστωνα, τόν Ἀρίστωνα, τά αἰσθήματα καί τήν ὀργή του ἀπέναντι σ' ἐμένα τόν Σωτηριανό, τόν ἐπονομαζόμενο καί Λίμπαρο, καί παραδῶστε τον στόν φύλακα τοῦ Ἅδη, τόν Μαθυρευφράμενο καί σέ αὐτόν πού φυλάει τήν πύλη τοῦ Ἅδη καί εἶναι ὑπεύθυνος γιά τίς κλειδαριές τοῦ οὐρανοῦ, τόν Στέρξη, τό Γεράκι, πού, τρίζοντας τά δόντια, κάνει τή γῆ νά τρέμει, καί κρατάει δαυλούς. Θάψτε τόν κατονομαζόμενο ἐν μέσῳ ὀδυρμῶν, σύμφωνα μέ αὐτό τό ἀνάθεμα πού τόν φιμώνει.

»Τό βεβαιώνω μπροστά σου, βασιλιά τῶν σιωπηλῶν δαιμόνων. Ἀκοῦστε αὐτό τό μεγάλο ὄνομα, γιατί ἔτσι σᾶς διατάζει ὁ μέγας Σισοχόρ, πού παραβιάζει τίς πύλες τοῦ Ἅδη, καί δέστε γερά τόν ἀντίδικό μου, τόν Ἀρίστωνα, καί ναρκῶστε τελείως τή γλώσσα του, τά αἰσθήματα καί τήν ὀργή του γιά μένα τόν Σωτηριανό, τόν ἐπονομαζόμενο καί Λίμπαρο, δέστε αὐτόν τόν Ἀρίστωνα γιά νά μήν μπορεῖ νά μέ ἀντιμετωπίσει σέ καμία ὑπόθεση. Σᾶς ἐξορκίζω, πνεύματα τῶν νεκροταφείων, ὅσοι πήγατε ἀπό βίαιο θάνατο, ὅσοι πεθάνατε πρόωρα, ὅσοι εἶστε ἄταφοι, στό ὄνομα ἐκείνης πού σείει τή γῆ, πού κατακρημνίζει τό σῶμα καί κρατάει τά μέλη, καί ἐξορκίζω ἐπίσης ἐκεῖνον πού κρατάει τά μέλη. Σᾶς ἐξορκίζω, στό ὄνομα τοῦ ΑΓΑΛΕΜΟΡΦΩΘ, ὅποιος

κι ἄν εἶναι, τοῦ μόνου ἐπίγειου θεοῦ, ΟΣΟΥΣ ΟΣΟΡΝΟΦΡΙΣ ΟΥΣΡΑΡΙΩ, κάντε ὅ,τι εἶναι γραμμένο ἐδῶ.

»Πανάθλιε τάφε, χθόνιοι θεοί, χθόνια Ἑκάτη, χθόνιε Ἑρμῆ, Πλούτωνα καί χθόνιες Ἐρινύες, κι ἐσεῖς πού κείτεστε κάτω ἀπό τό χῶμα, ἀνώνυμοι καί ἄωροι νεκροί, Εὐμαζών, πάρτε τά λόγια τοῦ Ἀρίστωνα, πού εἶναι ἀντίπαλος μου, ἐμένα, τοῦ Σωτηριανοῦ, τοῦ ἐπονομαζόμενου καί Λίμπαρου, Μασσωμαχώ. Σᾶς ἐμπιστευόμαστε αὐτό τό ἀνάθημα γιά νά φιμωθεῖ ὁ Ἀρίστων. Δῶστε τό ὄνομά του στούς χθόνιους θεούς, ΑΛΛΑ ΑΛΚΗ ΚΕ ΑΛΚΕΩ ΚΕ ΛΑΛΑΘΑΝΑΘΩ, στήν Κόρη μέ τά τρία ὀνόματα. Οἱ θεοί αὐτοί θά μέ εἰσακούουν πάντοτε, καί θά φιμώσουν ὅποιον μέ μηνύσει, ἐμένα, τόν Σωτηριανό, τόν ἐπονομαζόμενο καί Λίμπαρο, τόν Ἀρίστωνα δηλαδή. Ξύπνα κι ἐσύ πού κυβερνᾶς στή γῆ τίς Ἐρινύες. Σᾶς ἐξορκίζω στό ὄνομα ἐκείνου πού ἀνήκει στούς θεούς τοῦ Ἅδη, τοῦ Οὐχίτου πού δίνει τό χτικιό, τοῦ Ἀωθιώμου ΤΙΜΩΙΕΙΩΕΓΟΩΕΟΙΦΡΙ, πού κυβερνᾶ στόν οὐρανό τούς αἰθέρες, τοῦ Μιοθιλάμψ στόν οὐρανό, Ἰαώ καί χθόνιου ΣΑΒΛΗΝΙΑ ΙΑΩ ΣΑΒΛΗΦΛΑΥΒΗΝ ΘΑΝΑΤΟΠΟΥΤΩΗΡ. Σέ ἐξορκίζω, ΒΑΘΥΜΙΙΑ ΧΘΙΟΡΩΟΚΟΡΒΑ ΑΔΙΑΝΑΚΩ ΚΑΚΙΑΒΑΝΗ ΘΕΝΝΑΝΚΡΑ. Σᾶς ἐξορκίζω θεοί, ἀπόγονοι τοῦ Κρόνου ΑΒΛΑΝΑΘΑΝΑΛΒΑΣΙΣΟΠΕΤΡΟΝ, πάρτε αὐτόν πού μέ μήνυσε, ἐμένα, τόν Σωτηριανό, τόν ἐπονομαζόμενο καί Λίμπαρο, δηλαδή τόν Ἀρίστωνα. ΩΗΑΝΤΙΧΗΡΗΧΗΡ ΒΕΒΑΛΛΟΣΑΛΑΚΑΜΗΘΗ κι ἐσύ, πού κρατᾶς τά κλειδιά τοῦ Ἅδη καί σείεις τή γῆ. Ἔλα νά μέ βοηθήσεις, ΑΣΜΑΤΗΝΕ, σύμφωνα μέ τό ἀνάθεμα τῶν θεῶν πού βασιλεύουν μαζί, ΜΑΣΩΜΑΣΩΝΥΟ....»

Στά κείμενα αὐτοῦ τοῦ εἴδους δέν εἶναι ποτέ ὅλα σαφῆ. Τό βέβαιο, ὡστόσο, εἶναι πώς ἡ κατάρα ἀναφέρεται σέ μιά δίκη καί ἔχει στόχο νά φιμώσει τούς δύο ἀντιδίκους τοῦ Σωτηριανοῦ, τόν Ἀρίστωνα καί τόν γιό του. Μέ παρόμοια τεκμήρια, ἡ δικανική ζωή χάνει κάτι ἀπό τήν ἐπισημότητα πού ἔμοιαζαν νά τῆς προσδίδουν οἱ ἀγορεύσεις τῶν ἀττικῶν ρητόρων καί τοῦ Δημοσθένη. Οἱ ἄνθρωποι ἀνέθεταν βέβαια στούς ρήτορες τήν ἔκθεση τῶν ἐπιχειρημάτων τους, ἀλλά δέν δίσταζαν νά ὑποστηρίξουν τούς δικαστικούς τους ἀγῶνες μέ ἐπικλήσεις στούς δαίμονες καί τίς χθόνιες θεότητες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ XIV

ΟΙ ΤΑΦΟΙ ΠΟΥ ΑΜΥΝΟΝΤΑΙ

Ἡ ἐναπόθεση μολυβένιας πινακίδας στό ἐσωτερικό τάφου, μέ σκοπό τή μεταβίβαση αἰτήματος πρός τούς θεούς, ἀπό τόν ἴδιο τόν νεκρό, σήμαινε ἀγνόηση μιᾶς ἀπαγόρευσης: τοῦ ἀπαραβίαστου τοῦ τάφου. Γι' αὐτό οἱ μάγοι δροῦσαν πάντοτε κρυφά. Τά ταφικά, ἄλλωστε, ἔθιμα τῶν ἀρχαίων ἔδιναν λαβή καί γιά ἄλλου εἴδους ἱεροσυλίες. Ἡ συνήθεια νά καλλωπίζονται οἱ νεκροί καί νά τοποθετοῦνται δίπλα τους διάφορα ἀντικείμενα, ἀκόμη καί ἔπιπλα, ἐνεθάρρυνε πολλές ἄνομες ὀρέξεις. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἡ ἀνυπαρξία ὀργανωμένων νεκροταφείων, ἡ τοποθέτηση τῶν τάφων κατά μῆκος τῶν ὁδῶν, σέ ἰδιωτικές ἐκτάσεις ἤ σέ ἀπόμερα σημεῖα τῆς πόλης, διευκόλυναν τό ἔργο τῶν ἱεροσύλων. Ἀκόμα καί στίς ἐκτεταμένες νεκροπόλεις, ὅπως τῆς Ἀλεξάνδρειας τῆς Αἰγύπτου, ἡ ἐπίβλεψη τῶν τάφων ἦταν δυσχερής.

Γιά τούς λόγους αὐτούς, τάφοι καί νεκροί ἀναλάμβαναν οἱ ἴδιοι τήν ἄμυνά τους, χρησιμοποιώντας ἐναντίον τῶν βεβήλων ἕνα λόγο πού ἐλάχιστα διέφερε ἀπό τό λόγο τῶν μαγικῶν πινακίδων. Ἡ οἰκειότητα μεταξύ νεκρῶν καί ζωντανῶν διευκόλυνε, ὅπως εἴδαμε, τίς δοσοληψίες τους, μέσα ἀπό τίς ὁποῖες προβάλλουν τά βίαια καί σκληρά χαρακτηριστικά τῆς ἀρχαιότητας. Οἱ ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές, ἰδιαίτερα εὔγλωττες, ἀποτελοῦν ἀστείρευτη πηγή πληροφοριῶν γιά τά ἀρχαῖα ἤθη καί

τή νοοτροπία τῆς ἐποχῆς. Πρέπει νά κάνουμε ὅμως σαφή διάκριση ἀνάμεσα στίς ἀπαγορεύσεις, τίς κατάρες καί τά ἀναθέματα. Οἱ ἀπαγορεύσεις διευκρινίζουν ἁπλῶς τή νομοθεσία γιά τούς τυμβωρύχους, περιγράφουν τό ἀδίκημα καί προβλέπουν τήν ποινή. Οἱ κατάρες ἐκφράζουν εὐχές γιά τήν τιμωρία τῶν ἐνόχων μέ κάθε εἶδους συμφορά. Τά ἀναθέματα ἐπικαλοῦνται τούς θεούς γιά νά ἀναλάβουν ἐκεῖνοι τόν κολασμό τῶν ἱεροσύλων.

Οἱ ἀπαγορεύσεις

Μέ ἔκπληξη διαπιστώνουμε πώς ὁ ἱερόσυλος, τίς περισσότερες φορές, δέν διακινδυνεύει παρά τήν καταβολή προστίμου. Στή Θεσσαλονίκη, παραδείγματος χάρη, ὅπου εἶχαν ἐκδοθεῖ πολλές τέτοιες ἀπαγορεύσεις, διαβάζουμε:[1] «Ὅποιος, μετά τό θάνατο μου, τολμήσει νά παραβιάσει τόν τάφο μου, θά καταβάλει στούς κληρονόμους μου...» Ἤ, ἀκόμη:[2] «Ἄν κανείς, μετά τό θάνατό μας, τολμήσει νά θάψει ἐδῶ καί ἄλλους νεκρούς, θά ὑποχρεωθεῖ νά καταβάλει στό ταμεῖο...» Στή Θεσσαλία, μιά ἀπαγόρευση σχετική μέ τό ἀπαραβίαστο οἰκογενειακοῦ τάφου διατυπώνεται σέ δωδεκασύλλαβο στίχο:[3] «Ὅποιος δέν εἶναι συγγενής, νά μήν ἁπλώσει τό χέρι του. Ὁ παράτολμος θά πληρώσει πρόστιμο στήν οἰκογένεια δέκα χιλιάδες δραχμές». Στή Λέσβο,[4] μιά ἀπαγόρευση διευκρινίζει πώς δέν πρέπει «νά πεταχτοῦν τά ὀστά ἔξω», γιατί θά καταβληθεῖ πρόστιμο στήν Ἄρτεμη – ἡ ἀπειλή ἀπευθύνεται στούς ἴδιους τούς ἀπογόνους τοῦ νεκροῦ. Τά ἴδια συμβαίνουν καί στήν Ἀττική, ὅπου διαβάζουμε σέ μιά ἐπιγραφή τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς:[5] «Ἡ Κλαυδία, ἡ τρισδυστυχισμένη μητέρα τοῦ Οὐεντιδίου, ἀνήγειρε αὐτό τό μνημεῖο καί αὐτή τή σαρκοφάγο. Ὅποιος ὅμως τολμήσει νά τά χρησιμοποιήσει γιά ἄλλον νεκρό, θά καταβάλει στό ἱερό ταμεῖο πενήντα χιλιάδες ἀργυρά δηνάρια». Ἤ, ἀκόμα:[6] «Ἡ Μουκία Ἐπίκτησις ἔχτισε γιά τόν ἄνδρα καί σύζυγό της Ποτιολανό αὐτό τό μνημεῖο. Ἄν κανείς ἐνταφιάσει ἐδῶ ἄλλο σῶμα, θά πληρώσει στήν πόλη πέντε χιλιάδες δηνάρια». Στήν Ἀττική πάντοτε:[7] «Αὐτός εἶναι ὁ τάφος τοῦ Ζωσιμιανοῦ. Ὅποιος τόν βεβηλώσει, θά πληρώσει στήν πόλη εἴκοσι πέντε δηνάρια». Ἀλλά καί ἡ Μικρά Ἀσία μᾶς δίνει πολλά παραδείγματα. Στήν Πέρινθο τῆς Φρυγίας, σέ σαρκοφάγο πού δέν σώζεται σήμερα, ἦταν γραμμένο:[8] «Ἐγώ, ὁ Αὐρήλιος Κόσμος, γιός

τοῦ Σοφοκλέους τῆς Περίνθου, ἀπό τήν πρώτη φυλή, ἐνόσῳ ζοῦσα καί μέ πλήρη συνείδηση ἔχτισα αὐτόν τόν τάφο γιά μένα καί γιά τή γυναίκα μου Αὐρηλία Εὐτυχία. Ἄν κανείς ἐναποθέσει ἐδῶ ἄλλο σῶμα, νά πληρώσει πρόστιμο στήν πόλη τῆς Περίνθου, δυό χιλιάδες πεντακόσια δηνάρια».

Ἡ διατύπωση τῆς ἀπαγόρευσης, παρουσιάζει ὁρισμένες παραλλαγές, ὅπως αὐτήν πού συναντοῦμε στήν Ἄσπενδο τῆς Παμφυλίας:[9] «Ἄν κανείς καταπατήσει βίαια καί δέν συμμορφωθεῖ πρός τήν ἀπόφασή μου, νά πληρώσει...» Ἄλλες ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές πού προέρχονται ἀπό τήν Κύζικο καί φυλάσσονται στή μονή τοῦ Λιπός τῆς Πόλης προβλέπουν ἐπίσης πρόστιμα γιά τούς ἱεροσύλους, χρησιμοποιώντας τήν ἔκφραση: «θά θεωρηθεῖ ἔνοχος τοῦ ἐγκλήματος βεβηλώσεως τάφου».[10] Στήν Ἱερόπολη τῆς Φρυγίας διαβάζουμε σέ ἕνα ἐπίγραμμα:[11] «Ἄν κανείς βγάλει τούς γάντζους καί ἀνοίξει αὐτήν τή σαρκοφάγο, εἴτε εἶναι κληρονόμος εἴτε...., νά πληρώσει [στή συντεχνία τῶν βαφέων πορφύρας] αὐτό τό ποσό». Πιό κάτω, ἡ ἐπιγραφή διευκρινίζει: «Ὥστε, μέ αὐτά τά χρήματα, ὅσοι κληρωθοῦν, νά ἔρθουν νά ὀργανώσουν νεκρόδειπνο πλάι στόν τάφο μου»· ἀναφορά προφανῶς στά ἐτήσια νεκρόδειπνα πού ὀργανώνονταν δίπλα στούς τάφους. Μιά ἄλλη ἐπιγραφή, ἀπό τήν Ἱεράπολη τῆς Φρυγίας, ἐπίσης,[12] προβλέπει διαμερισμό τοῦ προστίμου πού ἐπιβάλλεται στούς ἱεροσύλους: «Θά καταβάλει στόν ἱερό φόρο δύο χιλιάδες πεντακόσια δηνάρια, καί στή συνέλευση τῶν γερόντων τῆς Ἱεραπόλεως τό ἴδιο ποσό, καί σέ ἐκεῖνον πού ζήτησε νά ἀποδοθεῖ δικαιοσύνη ἑξακόσια δηνάρια». Σέ μιάν ἄλλη πάλι ἐπιγραφή, ἀπό τήν ἴδια πόλη,[13] ἡ ἀπαγόρευση ἀφορᾶ τήν ἐναπόθεση ἄλλου νεκροῦ, τή μετατόπιση τῆς σαρκοφάγου ἤ τήν πώληση τοῦ μνημείου. Τά πρόστιμα θά τά εἰσπράττει ἡ συντεχνία τῶν ἐριοπλυτῶν, ἡ ὁποία ἀναλαμβάνει καί τή φύλαξη τοῦ μνημείου, γιατί ὁ νεκρός τῆς ἄφησε κληροδότημα γιά τή σύσταση «ταμείου ἐτήσιας ἀποθέσεως στεφάνου στόν τάφο, κατά τίς ἐπετείους». Στό Χῶμα τῆς Λυκίας,[14] σέ ἕναν οἰκογενειακό τάφο, ὑπάρχει ἀπαγόρευση πού προβλέπει πρόστιμο γιά ὅποιον «συλληφθεῖ ἐπ' αὐτοφώρῳ, νά θάβει ἐκεῖ ἄλλον νεκρό». Στήν Ἁλωπεκόννησο τῆς Θράκης,[15] ἡ ἐπιτύμβια ἐπιγραφή μιᾶς σαρκοφάγου, συνοδεύεται ἀπό τήν ἑξῆς ἀπαγόρευση: «Αὐτόν τόν τάφο, τόν ἀνήγειρε ἡ Φλαβία Πρίμα, ἐνόσῳ ζοῦσε, γιά τήν ἴδια καί τόν ἄνδρα της, Κλ. Μᾶρκο, καί γιά τόν γιό της Κλ. Μᾶρκο. Ἄν κανείς ἄλλος ἀνοίξει τή σαρκοφάγο, νά πληρώσει φόρο χίλια πεντακόσια δηνάρια».

Ὅπως βλέπουμε σέ αὐτά τά κείμενα, προβλέπεται, κατά κανόνα, πρόστιμο, ὡς ποινή γιά τήν ἀπομάκρυνση τῆς σοροῦ τοῦ νεκροῦ, γιά τή χρησιμοποίηση τοῦ ἰδιωτικοῦ ἤ οἰκογενειακοῦ τάφου γιά τήν ταφή τρίτου προσώπου, καί γιά τήν πρόκληση φθορῶν στό ταφικό μνημεῖο. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ L. Robert,[16] ἀναφερόμενος σέ μιά ἐπιγραφή ἀπό τή Βέροια τῆς Μακεδονίας, δέν γίνεται πουθενά μνεία μιάνσεως τάφου μέ περιττώματα.

Τά πρόστιμα τά εἰσπράττει, κατά πάσα πιθανότητα, τό ἄτομο ἤ ὁ φορέας πού ἔχει ἀναλάβει τή φροντίδα τοῦ τάφου. Φυσικοί, βέβαια, προστάτες εἶναι οἱ συγγενεῖς καί οἱ κληρονόμοι τοῦ νεκροῦ, ἀλλά ἐπίσης οἱ ἀρχές τῆς πόλης, ἡ αὐτοκρατορική ἐξουσία ὅπως καί οἱ ἐπαγγελματικές ἤ πολιτιστικές ὀργανώσεις πού εἶχαν σχέση μέ τόν νεκρό. Στήν Αἴγυπτο, στήν Ἀλεξάνδρεια, μᾶλλον, ἔχουμε τήν ὀργάνωση τῶν Λυκίων, πού διαμαρτύρεται γιατί τῆς ἀφαίρεσαν τήν ἁρμοδιότητα τῆς ἐπίβλεψης τῶν τάφων.[17] Τό ἀντίγραφο μιᾶς ἀπόφασης, σχετικῆς μέ τή φύλαξη τῶν τάφων, τοῦ ἰδιολόγου[18] Μάρκου Μυσιακοῦ, τήν ἐποχή τοῦ Ἀδριανοῦ, στίς 24 Σεπτεμβρίου τοῦ 120 μ.Χ., ἀναφέρει: «Στήν καλή τύχη. Ἀντίγραφο ἀπό τό βιβλίο ἀποφάσεων τοῦ Μάρκου Μυσιακοῦ, ἰδιολόγου, τό πέμπτο ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Κυρίου μας Καίσαρα Ἀδριανοῦ, 27 τοῦ μήνα Θώθ: Ἐπειδή ὁ Οὔλπιος Ποτάμων καί οἱ συνεργάτες του, τοῦ συλλόγου τῶν Λυκίων, δήλωσαν, παρουσίᾳ τοῦ Διονυσίου, γραμματέως τοῦ χωρίου... τοῦ νομοῦ Μαρεώτου, ὅτι ἡ ἐποπτεία τῶν τάφων, ἡ ὁποία τούς εἶχε ἀνατεθεῖ πρό ἀμνημονεύτων ἐτῶν, τούς ἀφαιρέθηκε αὐθαιρέτως ἀπό τόν παριστάμενο γραμματέα Διονύσιο, ζήτησα ἀπό τόν ἴδιο τόν τοπογράφο νά τούς ἐνημερώσει γιά τό τί συνέβη στό χωριό Ὀάριος [;] καί ἔλαβα τήν ἀκόλουθη ἀπόφαση...» Ἡ ἐπιγραφή δέν μᾶς δίνει ἄλλες πληροφορίες, ἀλλά τό πιθανότερο εἶναι ὅτι ἡ κεντρική ἐξουσία θά ἀποφάσισε νά ἀφαιρέσει ἀπό τούς Λυκίους τήν ἐποπτεία τῶν τάφων, ὕστερα ἀπό κάποια παράλειψη καθήκοντος. Τό γεγονός πάντως ὅτι οἱ Λύκιοι διαμαρτύρονται μαρτυρεῖ ὅτι αὐτό τό καθῆκον ἀποτελοῦσε τιμητικό τίτλο.

Οἱ οἰκογενειακοί τάφοι κινδύνευαν περισσότερο, ἰδίως ὅταν γειτόνευαν μέ καλλιεργημένες ἐκτάσεις. Τά κτήματα αὐτά, κῆποι, ἐλαιῶνες ἤ ἀγροί μέ ὀπωροφόρα δένδρα, μποροῦσαν νά νοικιαστοῦν ἤ νά πουληθοῦν. Σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τή Μικρά Ἀσία, ἡ Jadwiga Kubinska συγκέντρωσε τίς ἐλάχιστες ἐπιγραφές πού ἀναφέρονται σέ ταφικούς

κήπους.[19] Στή Μύρα τῆς Λυκίας, ὅπως γράφει, μιά ἐπιγραφή ἀναφέρει «ἕναν περιτοιχισμένο κῆπο. Ὁ ἰδιοκτήτης τοῦ τάφου δηλώνει ὅτι οἱ φύλακες πρέπει νά κατοικοῦν στό ταφικό αὐτό συγκρότημα καί νά τό προσέχουν».[20] Μιά ἐπιγραφή ἀπό τήν περιοχή τῆς Ἰουλειοπόλεως τῆς Γαλατίας «μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ ἰδιοκτήτης τοῦ τάφου παραχώρησε μιά ἔκταση γιά τή δημιουργία κήπων. Τό εἰσόδημα ἀπό τούς κήπους αὐτούς θά διαμοιράζεται ἐξίσου στά παιδιά του, γιά νά μποροῦν νά κάνουν τίς προβλεπόμενες σπονδές στόν τάφο».[21] «Μιά ἐπιγραφή ἀπό τήν Ἀπολλωνία τῆς Πισιδίας ἀναφέρει ὅτι ὁ ἰδιοκτήτης τοῦ τάφου πρόσθεσε στό μνημεῖο κήπους καί βοηθητικά κτίσματα καί πρόβλεψε ὥστε νά ὑπάρχουν πάντοτε χρήματα γιά τή συντήρηση τους».[22] «Παράδεισοι» (κῆποι) ἤ φυτεῖες ἀποτελοῦσαν λοιπόν συχνά προέκταση τοῦ τάφου. Στήν Ἀκμονία τῆς Φρυγίας, παραδείγματος χάρη, διαβάζουμε σέ μιά ἐπιγραφή:[23] «Αὐτόν τόν τάφο, τόν ἔχτισε, ἐνῷ ζοῦσε, ὁ Φλαούιος Πραξίας, τῆς Κιρινίας φυλῆς, ὁ ἐπωνομαζόμενος Πραξίας, γιά τόν γιό του Πραξία, γιά.... τή μητέρα του, γιά τόν ἴδιο, τούς γιούς, τούς ἀπογόνους καί τούς ἀπελευθέρους του, θεσμοθετώντας ἱερό νόμο πού ἀπαγορεύει στόν οἱονδήποτε νά πουλήσει ἤ νά ἀγοράσει αὐτό τό μνημεῖο καί τά κτίσματα ἤ τίς φυτεῖες πού τό περιβάλλουν», κλπ.

Μποροῦμε νά παρακολουθήσουμε τίς περιπέτειες αὐτῶν τῶν ταφικῶν κτημάτων, χάρις σέ ἕνα κείμενο ἀπό τήν Ἀλεξάνδρεια τῆς Αἰγύπτου, τῆς ἐποχῆς τοῦ Δομιτιανοῦ, καί πιό συγκεκριμένα, τοῦ 89-91 μ.Χ.[24] Πρόκειται γιά τήν ἀνέγερση τοῦ ταφικοῦ κήπου τῆς Πομπηίας Μούσας, καθώς καί τή μήνυση καί τή δικαστική ἀπόφαση γιά τήν παράνομη πώλησή του. Τό κείμενο συντίθεται ἀπό πέντε μέρη:

1° Μιά ἐπίκληση πρός τούς χθόνιους θεούς, συνηθισμένη στήν περίπτωση ἀνέγερσης τάφου καί ταφικοῦ κήπου.

2° Τήν ἀνέγερση, ἀπό τήν Πομπηία Μούσα, ταφικοῦ κήπου γιά τόν γιό της Μάξιμο, τόν ἄνδρα της Μάρκο Ἀντώνιο Θεόφιλο, τούς ἀπελευθέρους των, ἄνδρες καί γυναῖκες, καί τούς ἀπογόνους των. Ἡ ἱδρυτική πράξη ὁρίζει πώς ἡ οἰκογενειακή αὐτή ἰδιοκτησία δέν θά μπορεῖ οὔτε νά διαμοιραστεῖ, οὔτε νά ὑποθηκευτεῖ, οὔτε νά πουληθεῖ, οὔτε νά παραχωρηθεῖ μέ διαθήκη.

3° Τή μήνυση πού κατέθεσε ὁ Μάνιος Μόμμιος Ροῦφος, πού εἶχε τήν ἐπικαρπία τοῦ κήπου, στόν διοικητή τῆς Αἰγύπτου, Μᾶρκο Μέττιο Ροῦφο, γιατί ὁ κῆπος πουλήθηκε μέ πλασματική ἐνοικίαση. Ὁ διοι-

κητής μεταβιβάζει τή μήνυση στόν ἰδιόλογο, στήν Ἀλεξάνδρεια, στόν λειτουργό δηλαδή πού διαχειρίζεται τήν αὐτοκρατορική περιουσία καί, διοικητικῆ ἁρμοδιότητι, κάθε περιουσιακό στοιχεῖο ἀγνώστου ἰδιοκτήτη. Ὁ ὑψηλόβαθμος αὐτός λειτουργός ὀνομάζεται Κλαύδιος Γέμινος.

4° Τήν ἀπόφαση τοῦ ἰδιολόγου κατά τῶν ὑπευθύνων τῆς παράνομης συναλλαγῆς, οἱ ὁποῖοι ὑποχρεώνονται νά ἀποδώσουν τό ποσό πού εἰσέπραξαν. Κάποιος Διονύσιος, ἐπίσης, μάρτυρας ἤ συνένοχος, ὑποχρεώνεται νά ἐπιστρέψει ὅσα εἰσέπραξε.

5° Τή δήλωση τοῦ Μάνιου Μόμμιου Ρούφου, πού εἶχε τήν ἐπικαρπία τοῦ κήπου, καί εἶχε ἀποστερηθεῖ τῶν δικαιωμάτων του μέ τήν πλασματική ἐνοικίαση. Ὁ Ροῦφος δηλώνει πώς εἶναι κληρονόμος, πώς ἡ ἰδιότητά του αὐτή ἀπορρέει ἀπό τή διαθήκη τοῦ Πομπηίου Ἐπάφρου, τελευταίου ἀπόγονου τῆς ἱδρύτριας, ὅπως φαίνεται καί ἀπό τό οἰκογενειακό του ὄνομα Πομπήιος (ἐπειδή ἡ ἱδρύτρια ὀνομαζόταν Πομπηία). Παρά τή συντομία της, ἡ δήλωση αὐτή εἶναι σημαντική, γιατί ὁ Μάνιος Μόμμιος Ροῦφος, πού εἶχε καταθέσει τή μήνυση, εἶναι ὁ πρῶτος ξένος πού ἀποκτάει τήν ἐπικαρπία τοῦ κήπου, μέ κληροδότημα τοῦ Πομπηίου Ἐπάφρου, τελευταίου ἀπογόνου τῆς οἰκογένειας.

Τό καθαυτό κείμενο ἔχει ὡς ἑξῆς:

«1° Στούς χθόνιους θεούς.

»2° Ἡ Πομπηία Μοῦσα ἀφιέρωσε αὐτόν τόν ταφικό κῆπο στόν γιό της Μάξιμο καί στόν ἄνδρα της Μᾶρκο Ἀντώνιο Θεόφιλο, στούς ἀπελεύθερους των, ἄνδρες καί γυναῖκες, καί στούς ἀπογόνους των, ὡς ἀδιαίρετη συνιδιοκτησία πού δέν μπορεῖ νά πουληθεῖ, νά ὑποθηκευτεῖ ἤ νά παραχωρηθεῖ μέ διαθήκη, στό διηνεκές.

»3° Ὁ Μάνιος Μόμμιος Ροῦφος, πού εἶχε τήν ἐπικαρπία τοῦ κήπου, ἀπευθύνθηκε στόν Μᾶρκο Μέττιο Ροῦφο, διοικητή τῆς Αἰγύπτου, πού ἔτυχε νά βρίσκεται στήν περιοχή, καί τοῦ ὑπέβαλε ἀναφορά μέ τήν ὁποία ἀποκάλυπτε ὅτι ὁ ταφικός κῆπος εἶχε μεταβιβαστεῖ παρανόμως. Ὁ διοικητής παρέλαβε τήν ἀναφορά καί τήν μεταβίβασε, πρός ἐξέταση, στόν ἰδιόλογο Κλαύδιο Γέμινο, ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ ἐξέτασε τήν ὅλη ὑπόθεση, ἀποφάσισε, μεταξύ ἄλλων, καί ὅσα ἀκολουθοῦν.

»4° Κλαύδιος Γέμινος: Ὅλα πιστοποιοῦν πώς αὐτός ὁ μή ὑποθηκεύσιμος κῆπος πού πουλήθηκε ἀπό αὐτούς τούς ἀνθρώπους, μέ τήν κάλυψη πλασματικῆς ἐνοικίασης. Οἱ ἔνοχοι ὑποχρεώνονται νά ἐπιστρέψουν ὅσα ἀδίκως εἰσέπραξαν, ἐνῷ ὁ τάφος θά παραμείνει, χάριν

ὅσων ἀναπαύονται ἐκεῖ, μή ὑποθηκεύσιμος. Διονύσιος: Κάποιος... εἶναι συνένοχος ἐκείνων πού εἰσέπραξαν τέσσερις χιλιάδες δραχμές..... Κλαύδιος Γέμινος: Ἄν εἶναι ἀλήθεια, χρεώνεται μέ τό ποσό πού εἰσέπραξε.

»5° Ὁ Μάνιος Μόμμιος Ροῦφος, πού ἀναγνωρίστηκε κληρονόμος, βάσει τῆς διαθήκης τοῦ Πομπηίου Ἐπάφρου, φρόντισε καί ἐκμεταλλεύτηκε τόν κῆπο, ὕστερα ἀπό διάστημα δέκα ἐτῶν».

Διαπιστώνουμε, λοιπόν, χάρις σ' αὐτά τά κείμενα, ὅτι ἡ γαλήνη τοῦ νεκροταφείου εἶχε πολλές φορές γιά τίμημα διενέξεις μεταξύ τῶν ἐπιζώντων, καί δέν δυσκολευόμαστε νά φανταστοῦμε τί ἀντιθέσεις μπορεῖ νά προκαλοῦσε ἡ ἐκμετάλλευση τῶν κτημάτων πού γειτνίαζαν μέ τούς τάφους. Πολλῷ μᾶλλον πού τά εἰσοδήματα ἀπό αὐτά τά κτήματα ἔπρεπε νά καλύπτουν τά ἔξοδα γιά τά ἐτήσια νεκρόδειπνα πού ἔφερναν ὅλη τήν οἰκογένεια κοντά στούς νεκρούς της. Ἡ ἀμφισβήτηση, λοιπόν, τῶν δικαιωμάτων τῶν ζωντανῶν ἀποτελοῦσε προσβολή γιά τούς ἴδιους τούς νεκρούς.

Οἱ κατάρες

Οἱ τάφοι δέν περιορίζονται, ὅμως, στήν ἁπλή ὑπόμνηση τῶν νομικῶν διατάξεων πού τούς προστατεύουν. Συχνά ἐκφράζονται βίαια, ὀργισμένα, ἀπειλητικά. Θά κάνουμε ἐδῶ διάκριση ἀνάμεσα στίς κατάρες, πού δέν ἐπικαλοῦνται τούς προστάτες θεούς τῶν νεκρῶν, καί τά ἀναθέματα, πού καλοῦν τίς ἴδιες αὐτές θεότητες νά ἐκδικηθοῦν τούς ἱεροσύλους.

Ἀρκετές εἶναι οἱ ἐπιγραφές ἀπό τήν Ἀττική πού περιέχουν τέτοιες κατάρες. Παράδειγμα, ἡ ἔμμετρη ἐπιτύμβια ἐπιγραφή τῆς ὕστερης αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς, πού βρέθηκε στόν Πειραιά, καί περιλαμβάνει τά ἀκόλουθα δίστιχα:[25] «Ἐγώ, ὁ Ἀπολλώνιος, γιός τοῦ Μόσχου, ὑπηρέτης, ἀπό τά Σύνναδα, ἀναπαύομαι κάτω ἀπό μιά λιτή στήλη, ὕστερα ἀπό σύντομη ζωή. Ἄν, ξένε, περνᾶς μέ φιλικά πάντα αἰσθήματα, μήν ἁπλώσεις χέρι γιά νά μιάνεις αὐτόν τόν τάφο. Ἡ Ἐκδικήτρια τῶν νεκρῶν δρᾶ ἀκαριαῖα». Τό μνημεῖο ἀποτελεῖται ἀπό μιά ἐπιμήκη στήλη, τήν ὁποία ἐπιστέφει χονδροειδής προτομή ἀγένειου νεαροῦ, ἐντός πλαισίου. Ὁ νεκρός ἀνήκει, λοιπόν, στούς «ἄωρους νεκρούς», στούς περιζήτητους τιμωρούς. Κατά τή γνώμη μου, τά δύο αὐτά δίστιχα δέν ἀπευθύνονται τόσο σέ ἐπίδοξους κλέφτες ἤ βάνδα-

λους, ὅσο στούς μάγους, πού ἀσφαλῶς θά προσπαθοῦσαν νά ἐναποθέσουν σέ αὐτόν τόν τάφο τίς πινακίδες τους.

Μιά σύντομη ἐπιγραφή τοῦ 3ου ἤ 4ου μ.Χ. αἰώνα, ἀπό τήν Ἀθήνα,[26] ἀπειλεῖ: «Μήν μετακινήσεις οὔτε πέτρα ἀπό αὐτό τό μέρος, μοχθηρέ ἄνθρωπε, ἀλλιῶς, ὅταν πεθάνεις, ἄθλιος καί ἄταφος, θά γίνεις βορά τῶν σκυλιῶν». Οἱ Τραγικοί χαρακτηρίζουν τό σκύλο, ὅπως καί τά σαρκοφάγα πτηνά, «ζωντανό τάφο». Ὁ L. Robert παραλληλίζει αὐτή τήν ἀπειλή μέ τή ρήση τοῦ σατιρικοῦ ποιητή Ἀμμιανοῦ ἀπό τή Σμύρνη,[27] πού παραφράζει τή φράση «νά εἶναι ἐλαφρύ τό χῶμα πού σέ σκεπάζει», σέ «Νά γίνεις ἐλαφρή σκόνη, πάνω στό χῶμα, ἀξιολύπητε Νέαρχε, γιά νά σέ φᾶνε εὐκολότερα οἱ σκύλοι».

Ἕνα ἄλλο ἔμμετρο ἐπιτάφιο ἐπίγραμμα, ἀπό τήν Ἀθήνα, ἀναφέρεται σέ μιά νέα,[28] ἀσιατικῆς καταγωγῆς. Ὁ τάφος φοβᾶται τό «βίαιο χέρι» τοῦ βεβήλου, καί, ἀντί νά ἀπειλεῖ, παρακαλεῖ νά τηρηθοῦν οἱ νόμοι τῆς φιλοξενίας: «Ἀσιάτισσα, ἐγώ, ἡ Ἁγνή, νέα κοπέλα, σέ ἱκετεύω νά μήν ἀγγίξεις μέ βέβηλο καί βίαιο χέρι αὐτόν τόν τάφο, νά μή ζηλοφθονήσεις αὐτό τό κομματάκι γῆς, στό ὄνομα τοῦ Ξένιου Δία». Ἡ ἀναφορά αὐτή δέν ἀποτελεῖ τόσο ἐπίκληση στόν Δία, ὅσο στούς ἀθηναϊκούς νόμους τῆς φιλοξενίας. Ἡ νεκρή εἶναι νέα, ἀνήκει καί αὐτή στούς «ἄωρους» καί φοβᾶται τούς ἱεροσύλους πού θά προοσπαθοῦσαν νά τήν χρησιμοποιήσουν γιά νά διαβιβάσουν τά μηνύματά τους στόν ἄλλο κόσμο. Τό ποίημα βασίζεται στήν ἀντίθεση ἀνάμεσα στό ὄνομα τῆς νέας, «Ἁγνή», καί τή μιαρότητα τοῦ βέβηλου χεριοῦ. Ἡ ἀναφορά τῆς ξένης καταγωγῆς, στήν ἀρχή τοῦ ἐπιγράμματος, προαναγγέλλει τό κλείσιμό του μέ τήν ἐπίκληση τοῦ «Ξένιου» Δία.

Συνηθισμένη κατάρα εἶναι νά μείνει ἄταφος ὁ βέβηλος. Ἰδού ἕνα παράδειγμα, ἀπό τήν Ἀττική:[29] «Ἄν κανείς τολμήσει νά ἐναποθέσει ξένο σῶμα σέ αὐτόν τόν νεκρικό θάλαμο, νά μή βρεῖ γῆ ἤ θάλασσα πού νά δεχτεῖ τά ὀστά του». Κι ἕνα ἄλλο, τῆς ρωμαϊκῆς, πάλι, ἐποχῆς:[30] «Νά μή μετακινηθεῖ τίποτε. Ὅποιος ἀφαιρέσει ἤ μετακινήσει τίς ἀπεικονίσεις αὐτῶν τῶν ἀγαλμάτων ἤ τό διάκοσμο, νά βρεῖ τή γῆ στέρφα καί τή θάλασσα ἀφιλόξενη». Καί στίς δυό αὐτές ἐπιγραφές καλεῖται ἡ φύση νά μήν προσφέρει στόν βέβηλο τά πρός τό ζῆν, κι οὔτε νά δεχτεῖ τή σορό του, μετά θάνατον.

Ἄλλη ἐπιγραφή, ἀπό τήν Ἀττική, εὔχεται στόν βέβηλο τήν τύχη τοῦ προδότη Ἰούδα –ἀπόδειξη ὅτι χρονολογεῖται στή χριστιανική ἐποχή[31]– συμφωνώντας, ὅπως σημείωσε ὁ Dittenberger, μέ τό περιε-

χόμενο ἑνός ἄλλου ἐπιγράμματος, ἀπό τό Ἄργος:[32] «Ἄν κανείς, ἐκτός ἀπό τή γυναίκα τοῦ νεκροῦ, Ὀρείη, καί τόν ἀνιψιό του, Θεόδωρο, θελήσει νά ἀνοίξει αὐτόν τόν τάφο, νά ἔχει τήν τύχη τοῦ προδότη Ἰούδα».

Τέτοιες κατάρες, ὅμως, δέν ἀπαντῶνται μονάχα στήν Ἀττική. Στή Θεσσαλονίκη, παραδείγματος χάρη, βρέθηκε μιά πολύ ἐνδιαφέρουσα ἐπιγραφή, πού καταλήγει σέ μιάν ἀπειλή, ἰδιαίτερα ἀνησυχητική, ἀκριβῶς ἐπειδή παραμένει ἀόριστη:[33] «Ὁ Τιβέριος Κλαύδιος Λύκος, ἐνόσῳ ζοῦσε, γιά τόν ἴδιο, τήν ἀγαπημένη του γυναίκα Μεινουκία Θεοπρεπή, τήν κόρη του Κλαυδία Ρόδα καί τήν κόρη του Κλαυδία Θεοπρεπῆ, γνωρίζοντας [ὅτι σ' αὐτό καταλήγει ἡ ζωή]: ἀγρό, οἰκία, κῆπο, τάφο, ἔφτιαξε αὐτήν τή σαρκοφάγο, εἰς μνήμην τους. Νά μήν ἐπιτραπεῖ, μετά τό θάνατό μου, οὔτε σέ κληρονόμους οὔτε σέ δανειστές νά πουλήσουν τό μνημεῖο, τή σαρκοφάγο καί τά ἀγάλματα. Ἀλλά ἄν κανείς τολμήσει νά πουλήσει ὁτιδήποτε, τότε! τό ἔτος τοῦ Αὐγούστου...» Τά ὀνόματα δείχνουν πώς πρόκειται γιά ἐπιγραφή τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς. Ἡ ἀποκωδικοποίησή της ὅμως ἀποδείχτηκε δύσκολη. Ὁ L. Robert σκέφτηκε ἀρχικά ὅτι ἔλειπε κάποια φράση, τοῦ εἴδους: «γνωρίζοντας [ὅτι ὅλοι πρέπει κάποτε νά πεθάνουν]», καί ὅτι ὁ κατάλογος πού ἀκολουθεῖ ἀναφέρεται στά ἀντικείμενα πού ἀπαγορεύεται νά πουληθοῦν.[34] Ἀλλά ὁ L. Moretti[35] παρατήρησε πώς ἡ φράση πού ἀρχίζει μέ τό «γνωρίζοντας» καί καταλήγει στήν ἀπαρίθμηση σχηματίζει ἰαμβικό τρίμετρο. Καί, τό σπουδαιότερο, συνέκρινε αὐτό τό κείμενο μέ τό περιεχόμενο μιᾶς λατινικῆς ἐπιγραφῆς, ἀπό τά περίχωρα τῆς Ρώμης,[36] ὅπου, μετά τό ὄνομα τῆς νεκρῆς, εἶναι χαραγμένα, μέ λατινικούς χαρακτῆρες: tutest. agros oecia cepos taphes, τό ὁποῖο ὁ Dessau ἀναγνώρισε ὡς ἑλληνικό τρίμετρο. Πρόκειται λοιπόν γιά τυποποιημένη φράση πού ἔμπαινε στούς τάφους καί πού εἶχε γιά τούς Ἕλληνες τό νόημα: «Αὐτή εἶναι ἡ ζωή», «Αὐτό εἶναι ὅλο», «Ἐκεῖ καταλήγει ἡ ζωή».

Ἀλλά καί στή Μικρά Ἀσία ἔχουν διασωθεῖ πολλές ἐπιτύμβιες κατάρες, μερικές μάλιστα ἀρκετά πρωτότυπες. Μιά ἐπιτύμβια ἐπιγραφή, λόγου χάρη, ἀπό τήν Κώρυκο τῆς Κιλικίας,[37] δέν καταριέται τόν ἱερόσυλο νά πάθει ὅ,τι ὁ ἴδιος ἔκανε στόν τάφο ἤ στόν νεκρό, ἀλλά αὐτό πού ἔστειλε τόν νεκρό στόν ἄλλο κόσμο. Ἰδού τό κείμενο: «Ὅποιος ρίξει στή στήλη μου πέτρα, χωρίς ἐγώ νά τόν ἔχω ἀδικήσει, νά ἔχει τή δική μου μοίρα». Καί παρακάτω: «Νά πάθει ὅ,τι ἔπαθαν ἀπό

σεισμό αὐτοί πού εἶναι θαμμένοι ἐδῶ». Μέ ἄλλα λόγια, οἱ νεκροί τοῦ τάφου, ὁ Ἀσκληπιάδης καί ὁ γιός του, καταδικάζουν τόν ἱερόσυλο νά πεθάνει καί αὐτός ἀπό σεισμό.

Μιά ἐπιτύμβια στήλη-πύλη, ἀπό τήν περιοχή τοῦ ὄρους Διδύμου τῆς Φρυγίας,[38] εὔχεται στόν βέβηλο νά δεῖ τά παιδιά του νά πεθαίνουν μικρά: «Ὁ Φιλέτερος καί ὁ Τρόφιμος καί ὁ Διόγας καί... ἔχτισαν αὐτόν τόν τάφο γιά τόν πατέρα τους Διόγα καί γιά τή μητέρα τους Φαύστη, πού βρίσκονται ἀκόμη ἐν ζωῇ, γιά νά τούς θυμοῦνται πάντα. Ὅποιος ἀπλώσει πάνω του τό βαρύ χέρι τῆς ζηλοφθονίας, νά περιπέσει σέ δυστυχία καί νά δεῖ τά παιδιά του νά πεθαίνουν, πρίν ἀπό τήν ὥρα τους». Ἡ χρήση, ἐδῶ, τοῦ ἐπιθέτου βαρύφθονον ὑπονοεῖ ἴσως πώς ὁ συντάκτης τῆς κατάρας φοβᾶται ὅτι κανείς φθονερός μπορεῖ νά ἀποπειραθεῖ νά ἐναποθέσει στόν τάφο μαγικές πινακίδες.

Μερικές ἐπιγραφές ἀναφέρονται στό ἐνδεχόμενο συλήσεως. Παράδειγμα, μιά ἐπιτύμβια στήλη ἀπό τήν Ποντική Ἡράκλεια,[39] διακοσμημένη μέ τίς ἀνάγλυφες προτομές νεαροῦ ζευγαριοῦ, ἀνάμεσα σέ ἕναν ὑπηρέτη καί μιά σκλάβα πού κρατάει κάτι σάν θήκη κοσμημάτων: «...τέα, γιέ τοῦ Πισάνδρου, εἴκοσι ἑπτά χρόνων, καί Παρθένα, κόρη τοῦ Σωσιβίου, γυναίκα τοῦ Πισάνδρου, τριάντα ἑπτά χρόνων, γειά σας! Ὅποιος συλήσει αὐτό τό κτίσμα, νά ἀφανιστεῖ, μετά τό ἔγκλημά του!» Ὅπως φαίνεται, ὁ Πίσανδρος εἶχε χάσει ἕναν γιό, ἀπό πρῶτο γάμο, καθώς καί τή δεύτερη γυναίκα του.

Ἄλλη συνηθισμένη κατάρα εἶναι: «ν' ἀφήσει χήρα καί ὀρφανά». Ἄς ἀναφέρουμε, λόγου χάρη, τό ἐπίγραμμα σέ δύο ἑξάμετρα, πού εἶναι χαραγμένο στόν ὀρθοστάτη ἑνός τάφου, τῆς ἀρχαίας Φιλλιτοκώμης, στά σύνορα Φρυγίας, Γαλατίας καί Λυκαονίας, λίγο δυτικότερα τῆς μεγάλης Ἁλμυρῆς Λίμνης:[40] «Ὅποιος ἀπλώσει χέρι μοχθηρό πάνω σέ αὐτόν τόν τάφο, νά ἀφήσει πίσω του ὀρφανά, ζωή χήρας γιά τή γυναίκα του, καί τό σπίτι του ἔρημο».

Ὁ βίαιος ὡστόσο λόγος τῆς κατάρας δέν ἀπαντᾶται τό ἴδιο συχνά σέ ὅλους τούς λαούς τῆς ἀρχαιότητας. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Etienne Bernand,[41] στήν Αἴγυπτο, οἱ νεκροί καταριοῦνται σπανίως τούς ζωντανούς. Πράγματι, σέ ὁλόκληρη τή συλλογή ἐπιτυμβίων ἐπιγραμμάτων τῆς Αἰγύπτου δέν συμπεριλαμβάνονται παρά τρεῖς, ὅλες κι ὅλες, κατάρες. Τό ἐπίγραμμα τῆς Ἰωαννίας, πού ἀντιγράφει, ἐν μέρει, ἕνα ἐπίγραμμα τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ πρός τιμήν τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἀξιωματούχου Μαρτινιανοῦ, περιορίζεται νά προειδοποιήσει τόν

διαβάτη:[42] «Ἄειντε, ἀπομακρύνσου ἀπό τόν τάφο μου, προτοῦ σέ βρεῖ συμφορά!»

Τό πιό φαρμακερό ὅμως ταφικό ἐπίγραμμα –κι ἐδῶ κυριολεκτοῦμε– βγαίνει ἀπό τό στόμα ἑνός φιδιοῦ πού ἀπευθύνεται στόν περαστικό μέ τά ἀκόλουθα λόγια:[43] «Σταμάτα, ξένε, μπροστά στήν ἐπιβλητική στήλη πού ὀρθώνεται στό σταυροδρόμι, καί θά διαπιστώσεις πώς θά σοῦ μιλήσει μέ τή βοήθεια ἑνός ἐπιγράμματος. Πές τόν καημό σου μεγαλόφωνα καί κλάψε γιά μένα, τήν πολύχρονη, ἱερή κόμπρα, πού ἐγληματικά χτυπήματα μέ ἔστειλαν νά συναντήσω τούς νεκρούς. Τί κέρδισες, ἐσύ, πανάθλιε, πού μοῦ στέρησες τή ζωή; Γι' αὐτό ἡ γενιά μου θά εἶναι μοιραία γιά σένα καί γιά τούς ἀπογόνους σου. Ἐγώ, πού σκότωσες, δέν εἶμαι μοναχή στή γῆ. Ὅσους κόκκους ἔχει ἡ ἄμμος στήν ἀκρογιαλιά, τόσα εἶναι τά μικρά ὅλων τῶν ἑρπετῶν τῆς γῆς. Ἀλλά ὄχι, δέν θά σέ σκοτώσουν πρῶτο. Τελευταῖο θά σέ στείλουν στόν Ἅδη, γιά νά προλάβεις νά δεῖς μέ τά μάτια σου τά παιδιά σου νά πεθαίνουν».

Τά ἀναθέματα

Ἡ ἐπίκληση θεῶν πού θά μποροῦσαν νά ἐνδιαφερθοῦν γιά τόν νεκρό προσδίδει ἀσφαλῶς περισσότερη ἐπισημότητα στήν κατάρα. Ἡ κατάρα παίρνει τά χαρακτηριστικά προσευχῆς καί ἐνισχύεται ἡ ἀποτελεσματικότητά της. Στό κεφάλαιο γιά τούς «τιμωρούς» εἴδαμε ἤδη, σέ ἕνα αἰγυπτιακό ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα,[44] μέ ποιόν τρόπο ἡ ἐξαίρετη Θερμιόνα καταριέται τούς ὑποτιθέμενους δολοφόνους της νά πᾶνε κι αὐτοί ἀπό δηλητήριο, καί πῶς ἀπευθύνεται στίς χθόνιες θεότητες, στήν Περσεφόνη καί στίς Ἐρινύες γιά νά πιάσει ἡ κατάρα της. Ἐξετάσαμε ἐπίσης τήν ἐπιγραφή τῆς Νεοκαισαρείας, πού κινητοποιεῖ ἐναντίον τῶν ἐπίδοξων βανδάλων ὁλόκληρη στρατιά θεῶν.[45] Οἱ ἄνθρωποι ἔβρισκαν λοιπόν στήριγμα τόσο στούς παραδοσιακούς θεούς, ὅσο καί στίς τοπικές θεότητες τῶν διαφόρων περιοχῶν.

Οἱ ἐπικλήσεις ἀπευθύνονται, τίς περισσότερες φορές, στούς χθόνιους θεούς: στόν Πλούτωνα, στήν Περσεφόνη, στίς Ἐρινύες. Τό διαπιστώνουμε, λόγου χάρη, στήν κατάρα πού συνέταξε ἡ Ἀντωνία γιά νά προστατέψει τόν τάφο τοῦ ἄνδρα της, τοῦ ρήτορα Ἀντιόχου.[46] Γνωρίζουμε τό κείμενο αὐτό ἀπό δύο δίδυμες ἐπιγραφές. Τό ἀθηναϊκό

ἀντίγραφο τοῦ 16ου αἰώνα καί τήν ἐπιτύμβιο στήλη, πού δέν ἀναφέρει ὅμως τά ὀνόματα τῶν νεκρῶν, πού βρέθηκε στό σπήλαιο τοῦ Πανός, στή Φυλή. Τό πλῆρες κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς ἔχει ὡς ἑξῆς:

«Ἐγώ, ἡ Ἀντωνία, ἡ ἐπονομαζόμενη καί Σωκρατική, ἔχτισα αὐτόν τόν τάφο, ὅπου τελειώνουν οἱ πόνοι, γιά τόν γλυκύτατο σύζυγό μου Ἀντίοχο, τόν ἐπονομαζόμενο Συνέσιο. Τή φύλαξη αὐτοῦ τοῦ μνημείου τήν ἐμπιστεύομαι στούς χθόνιους θεούς Πλούτωνα, Δήμητρα, Περσεφόνη, Ἐρινύες καί ὅλες τίς ἄλλες χθόνιες θεότητες. Ἄν κανείς καταστρέψει τή διακόσμηση ἤ τήν πλακόστρωση τοῦ τάφου, ἄν πάρει τό παραμικρό, εἴτε ὁ ἴδιος εἴτε μέ τή μεσολάβηση τρίτου, νά 'χει τή γῆ στέρφα καί τή θάλασσα ἀφιλόξενη, καί νά ἀφανιστεῖ, κι αὐτός καί τό σόι του. Νά τόν βροῦν ὅλες οἱ ἀρρώστιες: ρίγη, πυρετός, τεταρταῖος πυρετός, ἐλεφαντίαση, κι ὅποια ἄλλη ἀρρώστια χτυπάει ἀνθρώπους ἤ ζῶα. Αὐτή νά εἶναι ἡ τύχη ὅποιου πάρει κάτι ἀπό αὐτόν ἐδῶ τόν τάφο».

Τό ἐνδιαφέρον αὐτοῦ τοῦ κειμένου, ὅπως παρατηρεῖ ὁ L. Robert, εἶναι ὅτι μᾶς φέρνει στόν κόσμο τῶν ρητόρων τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς. Ἡ κατάρα θυμίζει, ἄλλωστε, τίς ἀρατικές ἐπιγραφές τῶν μνημείων πού ἔστησε στήν Ἀττική ὁ Ἡρώδης ὁ Ἀττικός γιά νά προστατέψει τά ἀγάλματα τῶν ἀγαπημένων του τ ρ ο φ ί μ ω ν καί τῆς γυναίκας του Ρηγίλλας. Ἐξάλλου, καί τό ἴδιο τό ὄνομα τῆς γυναίκας φέρνει στό μυαλό τόν Σωκράτη, ἐνῶ τό ὄνομα τοῦ συζύγου συνδέεται μέ τή σ ύ ν ε σ η, κατεξοχήν ἀρετή τῶν ρητόρων. «Ὑπῆρξε ἕνας Συνέσιος», διευκρινίζει ὁ L. Robert, «πού τιμήθηκε ἀπό τόν Ἄρειο Πάγο, τό Συμβούλιο καί τό λαό τῆς Ἀθήνας: χρημάτισε πρόεδρος τοῦ Μουσείου τῆς Ἀθήνας καί ἄρχοντας τῶν Πανελλήνων (*IG* II, 2, 3712): Ὁ Κασιανός, γιός τοῦ Ἀντιόχου, ὁ ἀποκαλούμενος ἐπίσης Συνέσιος, πρόεδρος τοῦ Μουσείου, Ἄρχοντας τῶν Πανελλήνων. Εἶναι, ἀλήθεια, μεγάλος ὁ πειρασμός νά ταυτίσουμε αὐτόν τόν Συνέσιο, ὅπως ἔκανε ὁ L. H. Oliver (*Hesperia*, 1934: *The Mouseion in Late Attic Inscriptions*, 191) μέ τόν ρήτορα Κασιανό, πού γνώρισε ὁ Φιλόστρατος, II, 23, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει καί ὅτι κατεῖχε ἕδρα στήν Ἀθήνα.

Προνομιακή προστάτις, ἡ Ἑκάτη ἀπαντᾶται παντοῦ. Στό Οὐζάκ, ἡ νεαρή νεκρή Γλυκωνίς, τεσσάρων μόλις χρόνων, ἐπιζητεῖ τήν προστασία αὐτῆς τῆς θεᾶς, πού ἀνήκει στόν χθόνιο κόσμο, ἀλλά ἀναγορεύεται, στήν προκειμένη περίσταση, σέ «οὐρανία».[47] Ἡ φρυγική αὐτή στήλη μᾶς πληροφορεῖ πώς τό παιδί τιμήθηκε ἀπό τούς

γονεῖς, τούς ἀδελφούς καί τά ἄλλα μέλη τῆς οἰκογένειάς του, καί μᾶς παρουσιάζει μιά χοντροφτιαγμένη παράσταση τῆς Γλυκωνίδας, πού πλαισιώνεται ἀπό τό κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς: «Ὅποιος προσβάλει τή στήλη ἤ τόν τάφο, θά ἀντιμετωπίσει τήν ὀργή τῆς Οὐρανίας Ἑκάτης».

Γνωρίζουμε βέβαια πώς ἡ Ἑκάτη ταυτιζόταν μέ τή Σελήνη. Σέ μιά κατάρα ἀπό τή Ζηνονόπολη τῆς Κιλικίας,[48] ἕνας Ἰνζανού Βαλάμωα, πού ἔστησε στά ἴδια τά χτήματά του τόν οἰκογενειακό του τάφο, ἐπικαλεῖται ταυτόχρονα τή Σελήνη καί τούς χθόνιους θεούς: «Ἱκετεύω τή λαμπρή Σελήνη καί τούς χθόνιους Θεούς νά μήν ταφεῖ ἐδῶ κανείς ἄλλος, παρά μόνον οἱ γιοί μου». (Ὁ L. Robert ὑπογραμμίζει ὅτι αὐτή ἡ ἐπίκληση εἶναι μοναδική στό εἶδος της.)

Συχνά ἡ διατύπωση εἶναι γενική καί ἀπευθύνεται πρός «ὅλους τούς θεούς». Ἡ ἔκφραση αὐτή ἀπαντᾶται καί στίς πιό ἀπομακρυσμένες περιοχές τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου. Στό Χῶμα, λόγου χάρη, τῆς Λυκίας, τό ἐπίγραμμα ἑνός τάφου πού εἶναι διακοσμημένος μέ παραστάσεις ὅπλων –ἀσπίδα, λόγχη, σπαθί, κράνος– καί τόν ὁποῖο οἱ ἀρχαιολόγοι χρονολογοῦν πρίν ἀπό τό 100 μ.Χ.,[49] δίνει, σέ ἕνα δίστιχο, τά στοιχεῖα τοῦ γλύπτη Παίονα, γιοῦ τοῦ Μουσαίου, ἀπό τήν Πέργη, καί καταλήγει μέ τό ἀνάθεμα: «Ἄν κανείς πειράξει ὁτιδήποτε σ' αὐτόν τόν τάφο, νά βρεθεῖ ἔνοχος στά μάτια ὅλων τῶν θεῶν».

Ἐνίοτε, προστίθεται σέ «ὅλους τούς θεούς» καί τό ὄνομα κάποιας ἰδιαίτερα ἀποτελεσματικῆς θεότητας, ὅπως στήν ἐπιγραφή μιᾶς σαρκοφάγου, πού φέρει τήν παράσταση νεκρόδειπνου, ἀπό τό Γκουγκού τῆς Λυκίας,[50] ὅπου διαβάζουμε καί μιά σειρά ἀπό τοπωνύμια πού δέν γνωρίζαμε προηγουμένως. Ἕνας Μόλης, πού ἔχτισε μέ δική του δαπάνη τόν τάφο ἑνός φίλου του, ἀναθέτει τή φύλαξη του στόν Ἥλιο καί σέ ὅλους τούς θεούς: «Ἄν κανείς πειράξει αὐτόν τόν τάφο, νά τόν καταραστεῖ ὁ Ἥλιος κι ὅλοι οἱ θεοί». Ἡ ἐπίκληση τοῦ Ἥλιου ἔπαιρνε ἐπίσημο χαρακτήρα, γιατί ὁ Ἥλιος ἦταν ὁ ὑπέρτατος κριτής, ἰδίως σέ περιπτώσεις φόνου.

Μερικές περιοχές εἶχαν τούς δικούς τους θεούς, καί οἱ ἐπικλήσεις ἀπευθύνονται φυσικά πρός αὐτούς. Στήν Ἰσαυρία, παραδείγματος χάρη, σέ μιά ἐνδιαφέρουσα ἐπιγραφή,[51] γίνεται ἐπίκληση στόν θεό Μήν, μέ τίς δύο ὑποστάσεις του, ἀφοῦ ἡ λακωνική διατύπωση τόν ἀναφέρει συγχρόνως ὡς χθόνιο καί οὐράνιο: «Ἱκετεύω τόν χθόνιο καί οὐράνιο Μήν νά μήν πάθει τίποτε αὐτό τό κτίσμα».

Ἐνίοτε, οἱ πιό γνωστοί θεοί συνδυάζονται μέ ἄλλες θεότητες γιά τήν προστασία τῶν τάφων. Στήν Ἀχαΐα, στή Φθιώτιδα καί στήν Κιλικία, ὁ Δίας συνοδεύεται ἀπό τόν Ἥλιο, τή Σελήνη καί τήν Ἀθηνᾶ.[52] Σέ ἐπιγραφές ἀπό τήν Τερμησσό καί τή Φρυγία, ὁ Δίας ἀναφέρεται μέ τά ἐπίθετα Σολυμεύς (οἱ Σόλυμοι ἦταν λαός τῆς Λυκίας) καί Βροντῶν.[53] Ποῦ καί ποῦ, συναντοῦμε ἐπίσης καί ἐπιγραφές μέ ἀσυνήθιστη διατύπωση, ὅπως τό ἀκόλουθο κείμενο, ἀπό τήν Πεσσινούντα τῆς Γαλατίας:[54] «[τά ὀνόματα λείπουν] ὅταν ζοῦσαν καί μέ πλήρη ἐπίγνωση, ἔστησαν γιά τούς ἴδιους αὐτή τή στήλη. Νά μήν ἐπιτραπεῖ σέ κανέναν νά θάψει ξένον ἐδῶ, ἐκτός ἀπό τό παιδί τους. Κι ἄν κανείς τό ἀποτολμήσει, θά ἔχει νά κάνει μέ τόν Δία».

Στή Μαιονία τῆς Λυδίας, τήν τιμωρία τοῦ τυχόν ἱεροσύλου τήν ἀναλαμβάνουν ἀπό κοινοῦ ὁ Ἀπόλλων καί ἡ Ἀναΐτις:[55] «Θά γνωρίσει τήν ὀργή τοῦ Ἀπόλλωνα καί τῆς Ἀναΐτιδος, καί αὐτός καί τά παιδιά τῶν παιδιῶν του, καί οἱ ἀπόγονοι τῶν ἀπογόνων του». Ἡ λακωνική αὐτή διατύπωση πού ἐπεκτείνει τό ἀνάθεμα σέ ὅλους τούς ἀπογόνους τοῦ ἐνόχου ἀπαντᾶται καί ἀλλοῦ, μέ παραλλαγές. Στό Σαφρακόν τῆς Βιθυνίας, παραδείγματος χάρη, ἀνάμεσα στή Νικομήδεια καί τή Νίκαια, διαβάζουμε στήν ἐπιτύμβια στήλη τοῦ Μηνοδώρου καί τῆς γυναίκας του Ἔιας:[56] «Ὅποιος σπάσει, ἀνατρέψει ἤ βλάψει αὐτή τή στήλη, νά πάει ἀπό κακό θάνατο, καί αὐτός καί ὅλη ἡ οἰκογένειά του». Τέτοια ἀναθέματα, πού ἐπεκτείνονται σέ ὁλόκληρη τήν οἰκογένεια τοῦ ἐνόχου, ἀπαντῶνται ἐπίσης στή Σάμο,[57] στή Σμύρνη,[58] ὅπως καί σέ πολλά ἄλλα μέρη.

Οἱ συνδυασμοί τῶν θεῶν ἐκπλήσσουν μερικές φορές, ὅπως στήν περίπτωση τῆς φρυγικῆς ἐπιγραφῆς ἀπό τήν κοιλάδα τοῦ Καραγιούκ, πού δημοσίευσε ὁ Louis Robert:[59] «Θεοί τῶν Ἑλλήνων καί τῶν Περσῶν. Ἄν κανείς πειράξει τό μνημεῖο, [νά εἶναι καταραμένα] τά παιδιά τῶν παιδιῶν του καί νά πληρώσει μέ αἷμα καί θάνατο». (Παραθέτουμε ἐδῶ, φυσικά, τή μετάφραση τοῦ Louis Robert.) Ὅπως ἐπισημαίνει δικαιολογημένα ὁ Louis Robert, αὐτός ὁ συνδυασμός ἑλληνικῶν καί περσικῶν θεοτήτων ἀποδεικνύει ὅτι, τά πρῶτα χρόνια τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς, οἱ θεοί τῶν Περσῶν εἶχαν ἀκόμη πιστούς στήν κοιλάδα τοῦ Καραγιούκ. Συνεχίζοντας, ὁ Louis Robert παραθέτει πολλά περσικά κύρια ὀνόματα, καί προσθέτει: «Ἡ ἐμμονή στήν περσική ταυτότητα ἐκδηλώνεται καθαρά στό ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα μέ τή συμβίωση τῶν "θεῶν τῶν Ἑλλήνων καί τῶν Περσῶν". Ἀπό τήν ἄλλη μεριά,

οἱ θεοί τῶν Ἑλλήνων δέν συγχέονται μέ τίς θεότητες τῆς Πισιδίας. Ἔχουμε ἐδῶ ἕνα χαρακτηριστικό παράδειγμα τοπικοῦ πανθέου, πού δέχεται πλάι του τούς θεούς τῶν περσικῶν ναῶν, κατά τήν περίοδο τῶν Ἀχαιμενιδῶν, καί ἐν συνεχείᾳ, μόλις στά χρόνια τοῦ Ἀλεξάνδρου, τῶν Διαδόχων καί τῶν Σελευκιδῶν, τούς θεούς τῶν Ἑλλήνων. Θεοί τῆς Πισιδίας, τῆς Ἑλλάδας καί τῆς Περσίας, ἰδού ἕνας συνδυασμός ἀνάλογος μέ τή γλωσσική συνύπαρξη στά γειτονικά Κίβυρα, ὅπου, κατά τόν Στράβωνα (ΙΓ, 631), οἱ ἄνθρωποι μιλοῦσαν τέσσερις γλῶσσες: πισιδικά, σολυμικά, ἑλληνικά καί λυδικά».[60]

Ἡ ἀπογραφή, μέ βάση τά ταφικά ἀναθέματα, τῶν θεοτήτων πού ἀναφέρονται κάθε φορά, θά μᾶς ἐπέτρεπε νά καταστρώσουμε ἕνα χάρτη μέ τούς προστάτες θεούς κάθε περιοχῆς τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου. Αὐτή ἡ μελέτη θρησκευτικῆς γεωγραφίας θά μᾶς βοηθοῦσε νά κατανοήσουμε καλύτερα τίς ἀλληλοεπικαλύψεις τῶν διαφόρων θεοτήτων καί τίς ἀμοιβαῖες ἐπιρροές τους.

Τά ταφικά ἀναθέματα μᾶς δίνουν ἀκόμη τή δυνατότητα μεταβάσεως ἀπό τόν εἰδωλολατρικό κόσμο στόν ἰουδαϊκό καί τόν ἑλληνικό. Ὁ χαρακτήρας τοῦ ἀναθέματος δέν εἶναι, ὅμως, πάντοτε σαφής, ἀφοῦ οἱ εἰδωλολατρικές ἐκφράσεις διατηρήθηκαν καί στίς χριστιανικές ἐπιγραφές. Θά μπορούσαμε νά δώσουμε πολλά παραδείγματα, ἀλλά θά περιοριστοῦμε στή στήλη πού βρέθηκε στή Μικρά Ἀσία, στό Καραγκάτς,[61] μέ ἐπιγραφή πού καταλήγει στό ἀνάθεμα: «Νά γνωρίσει τήν ὀργή τῶν θεῶν», χωρίς νά προαναφέρει «ἄν κανείς βεβηλώσει αὐτόν τόν τάφο». Στίς προηγούμενες, ὡστόσο, ἀράδες διαβάζουμε: «Δέν ὑπῆρχα, ἔγινα, δέν ὑπάρχω, δέν μέ νοιάζει. Χαῖρε, διαβάτη». Καί ἔπειτα ἀπό ἕνα κενό, μόλις πρίν ἀπό τό ἀνάθεμα: «Οὔτε ἡ κατοικία θά ὑπάρχει». Τό κείμενο εἶναι λοιπόν διατυπωμένο σάν νά πρόκειται γιά εἰδωλολατρικό ἐπίγραμμα πού ἐπικαλεῖται τήν ὀργή τῶν θεῶν, ἐνῶ εἶναι φανερό, ἀπό ὅσα προηγοῦνται, πώς πρόκειται γιά χριστιανική ἐπιγραφή.[62]

Ὁ Louis Robert ἀπέδειξε πώς τό λεξιλόγιο πού χρησιμοποιεῖται σέ πολλές ἐπιγραφές εἶναι σαφῶς ἐπηρεασμένο ἀπό τούς Ἑβδομήκοντα. Σέ δύο ἐπιγραφές ἀπό τή Χαλκίδα,[63] παραδείγματος χάρη, στίς ὁποῖες διατυπώνει ἀναθέματα κάποιος Ἀμφικλῆς, ἀφοῦ πρῶτα χαρακτηρίζεται ἐπικατάρατος ὅποιος πειράξει τό κτίσμα, τήν ἑρμαϊκή στήλη καί τά σύνορα τοῦ κτήματος, ἀπαριθμοῦνται ἐν συνεχείᾳ οἱ συμφορές πού θά τόν πλήξουν: «Νά τόν κτυπήσει ὁ Θεός μέ ἔνδεια,

πυρετό, ρίγη, φαγούρα, καταστροφικό ἄνεμο, παραφροσύνη, τύφλωση, ἀπώλεια τοῦ πνεύματος». Ὁ A. Wilhelm παρατήρησε πώς αὐτό τό ἀνάθεμα ἐπαναλαμβάνει λέξη πρός λέξη ἕνα ἀπόσπασμα ἀπό τό Δευτερονόμιο (28, 22 καί 28).[64] Μολονότι τό κείμενο ἀναφέρεται στή Χάρη καί στήν Ὑγεία, οἱ φαινομενικά εἰδωλολατρικές αὐτές θεότητες ἔχουν ἐδῶ τό νόημα πού τούς δίδουμε σήμερα. Οἱ ἐπιγραφές χρησιμοποιοῦσαν τό λεξιλόγιο τῆς ἐποχῆς, ἀλλά μέ νέο, διαφορετικό νόημα. Καί ὁ Louis Robert καταλήγει:[65] «Ἐντοπίζοντας, λοιπόν, τίς ἰουδαϊκές ἐπιρροές στήν ἐπιγραφή πού συνέταξε ὁ ρήτορας Φλάβιος Ἀμφικλῆς ἀπό τή Χαλκίδα, ὁ ὁποῖος εἶχε συγγενεῖς ὑπάτους, μέλη τῆς ἀνώτερης ρωμαϊκῆς ἀριστοκρατίας, ἔχουμε μία ἀκόμη ἀπόδειξη ὅτι οἱ ἰουδαϊκές θρησκευτικές ἀντιλήψεις εἶχαν εἰσχωρήσει στούς κύκλους τῆς ὑψηλότερης ρωμαϊκῆς κοινωνίας».

Τά χριστιανικά καί ἰουδαϊκά ἀναθέματα συντάσσονται μέ πρότυπο τά εἰδωλολατρικά καί, ἐνίοτε, ἡ ἰουδαϊκή ἐπιρροή ἀναγνωρίζεται καθαρά στίς χριστιανικές ἐπιγραφές. Παράδειγμα, ἡ ἐπιτύμβια στήλη ἀπό τήν Εὐμένεια τῆς Φρυγίας,[66] ὅπου διαβάζουμε: «Ἐγώ ὁ Αὐρήλιος Ζωτικός [;] Λυκίδας, ἐπικαλοῦμαι ὡς μάρτυρά μου τόν Θεό ὅτι ἔχτισα, μέ δικά μου ἔξοδα, αὐτόν τόν τάφο, γιατί ὁ ἀδερφός μου Ἀμιανός δέν ἐνδιαφέρθηκε. Προστάζω λοιπόν νά μήν ταφοῦν ἐδῶ παρά μόνον οἱ ἀδερφές μου Φρονίμη καί Μάξιμα. Ἄν κανείς θάψει ἄλλον νεκρό, θά ἔχει νά κάνει μέ τόν Θεό καί τόν ἄγγελο Roubès». Ἡ ἐπίκληση τοῦ Θεοῦ ἐπιβεβαιώνει τό χριστιανικό χαρακτήρα τῆς ἐπιγραφῆς, ἀλλά ὁ «ἄγγελος Roubès» —προστάτης, ἀπό κοινοῦ μέ τόν Θεό, τοῦ τάφου— ἀποκαλύπτει τήν ἰουδαϊκή ἐπιρροή.

Οἱ ἐπιγραφές μᾶς διδάσκουν πώς, παντοῦ καί πάντοτε, οἱ ἄνθρωποι ἐπιδίωκαν θεία προστασία γιά τούς τάφους. Ἀπαγορεύσεις, πού ἀδιάλειπτα ἐπαναλαμβάνονται, προστατεύουν τούς νεκρούς ἀπό τίς προσβολές τῶν ζωντανῶν καί τούς τάφους ἀπό τήν κακία τῶν ἀνθρώπων. Καταλαβαίνουμε, λοιπόν, μέ τή μελέτη τῶν ἐπιγραφῶν, πώς οἱ μαγικές πρακτικές, πού συνεπάγονταν βεβήλωση τῶν τάφων, δέν μποροῦσαν παρά νά μένουν κρυφές. Ὁ φθόνος θά ἔπρεπε πραγματικά νά ἀποτελεῖ ἰσχυρότατο κίνητρο, γιά νά τολμήσει κανείς νά πλησιάσει ἕναν τάφο πού προστατευόταν ὄχι μόνον ἀπό τά ἐπιγράμματά του, ἀλλά καί ἀπό τά ἀγάλματα καί τίς εἰκόνες πού τόν κοσμοῦσαν.

Τό ταφικό λιοντάρι

Ἀλλά καί ἡ εἰκονογραφία μᾶς διδάσκει πώς τούς τάφους τούς προστάτευαν ἐκδικητικές θεότητες. Οἱ ἐπιτύμβιες στῆλες διακοσμοῦνται συχνά μέ παραστάσεις ζώων πού προστατεύουν τούς νεκρούς: φίδια, ἀετοί, γρύπες, λιοντάρια προστατεύουν τόν νεκρό ἀπό τούς βανδάλους καί διευκολύνουν τήν ἀνάβασή του πρός τούς θεούς. Στην περίφημη στήλη τοῦ Albano Laziale, ὁ νεκρός μεταφέρεται στήν πλάτη ἑνός ἀλόγου, τό ὁποῖο ὁδηγεῖ ἀετός, κρατώντας τά ἡνία μέ τό ράμφος του.[67] Ἡ Κυβέλη, Δέσποινα τῶν ἀγρίων θηρίων, ἀγρυπνᾶ συνήθως μαζί μέ ἕνα λιοντάρι ἤ μιά σφίγγα πάνω σέ πολλούς τάφους, εἰδικά στή Φρυγία. Ὁ F. Chapouthier περιγράφει ὡς ἑξῆς τό φρυγικό μνημεῖο τοῦ Ἀρσλάν-Κάγια:[68] «Κοντά στό χωριό Λυγιέν, λαξεύτηκε στό βράχο ἕνας θάλαμος. Στό βάθος, λαξευμένη χονδροειδῶς στό τοίχωμα, ὀρθώνεται ἡ θεά. Δίπλα της, ὄρθια, μέ τό ρύγχος καί τά πόδια τους ἀκουμπισμένα στό κεφάλι της, τά δυό λιοντάρια της, τήν φυλοῦν καί τήν θωπεύουν. Στήν εἴσοδο, πάνω ἀπό τό ὑπέρθυρο, δυό περαστικές σφίγγες μοιάζουν νά ἀγρυπνοῦν πάνω ἀπό τήν πρωτόγονη παράσταση τῆς θεᾶς, πού δέν εἶναι ἄλλο ἀπό παραστάδα. Στό ἀέτωμα ἑνός τάφου, στήν Παφλαγονία, συναντοῦμε πάλι τίς ἴδιες σφίγγες, ἀλλά αὐτήν τή φορά ἡ θεά στέκεται ἀνάμεσά τους, μέ ἀνθρώπινη μορφή. Στίς πλαγιές λοιπόν τῶν βουνῶν τῆς Φρυγίας, οἱ σφίγγες καί τά λιοντάρια ἀποτελοῦν τή συνηθισμένη συνοδεία τῆς θεᾶς».

Κανένα ἄλλο ζῶο δέν συμβολίζει καλύτερα τή θέληση τῶν τάφων νά ἀμυνθοῦν, ἀπό τό λιοντάρι. Τρία τέτοια, λίγο-πολύ ἀκρωτηριασμένα, ταφικά λιοντάρια βρέθηκαν στή Ρήνεια, τό νησάκι πού χρησιμοποιοῦσαν ὡς νεκροταφεῖο οἱ κάτοικοι τῆς Δήλου.[69] Τό φοβερό λοιπόν αὐτό θηρίο ἀπαντᾶται παντοῦ, σέ ὅλες τίς περιοχές τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, ἀκόμη καί σέ μέρη ὅπου, κατά πάσα πιθανότητα, δέν ἔζησε ποτέ. Ἡ χιττιτική του, ὡστόσο, προέλευση, ἐξηγεῖ τή συχνή παρουσία του, ὡς φύλακας τῶν τάφων, στή Μικρά Ἀσία. Ὁ Louis Robert,[70] ἀπέδειξε ὅτι τό ταφικό λιοντάρι ἀπαντᾶται συχνά σέ αὐτή τήν περιοχή. Στό Ἰκόνιο, παραδείγματος χάρη, διαβάζουμε:[71] «Ὁ Αἴλιος Ἀγχαρῆνος Χρήσιμος κατασκεύασε τή σαρκοφάγο μέ τό βωμό καί τό λιοντάρι, γιά τόν ἴδιο, τή γυναίκα του καί τήν ἀδερφή του». Τά ταφικά λιοντάρια τοῦ Ἰκονίου[72] διακοσμοῦσαν τήν κορυφή ἑνός βωμοῦ: τό λιοντάρι κάθεται στά πίσω πόδια του, καί ἀνάμεσα στά μπροστινά

του πόδια, ἀκουμπισμένη στό στῆθος του, στέκεται μιά γυναίκα ὄρθια. Στή Γαλατία:[73] «Ὁ Ἀλέξανδρος καί ὁ Ἀκύλας ἔστησαν αὐτήν τή στήλη καί παράγγειλαν τήν κατασκευή τῶν λιονταριῶν καί τή διακόσμηση τοῦ τάφου, εἰς ἔνδειξη εὐγνωμοσύνης καί εἰς μνήμην τῶν εὐσεβεστάτων γονέων τους, τοῦ πατέρα τους Ἀλεξάνδρου καί τῆς μητέρας τους Ἄμμης». Στή Λυκαονία καί στήν περιοχή τῶν Κιβύρων, σημειώνει ὁ L. Robert, «τό ἀνάγλυφο λιοντάρι στό καπάκι τῆς σαρκοφάγου, ἀπαντᾶται πολύ συχνά στίς νεκροπόλεις». Ὁ G. Cousin δίνει μάλιστα τήν ἐξῆς περιγραφή:[74] «Στό βάθος τῆς πεδιάδας ὀρθώνονται βράχοι στούς ὁποίους ἔχουν πελεκηθεῖ, ὀριζόντια ἤ κατακόρυφα, τάφοι. Ὅπου ὑπάρχει χῶρος, ὑπάρχει καί τάφος. Οἱ τάφοι εἶναι τοποθετημένοι σέ σειρές τῶν τεσσάρων ἤ πέντε, καί φέρουν ἐπιγραφές. Τό ἀξιοσημείωτο εἶναι ἡ παρουσία τῆς ἀνάγλυφης παράστασης ἑνός λιονταριοῦ στό καπάκι τῶν σαρκοφάγων. Τό λιοντάρι παριστάνεται καθισμένο, μέ τήν οὐρά κουλουριασμένη γύρω ἀπό τά πισινά του πόδια καί τό κεφάλι του νά ὀρθώνεται, κοιτάζοντας τόν ἐπισκέπτη. Ἡ τέχνη εἶναι κάπως πρωτόγονη, ἀλλά τό ρύγχος ἀποδίδεται μέ ἀδρές γραμμές, ἀπ' ὅσο τουλάχιστο ἀφήνει νά φανεῖ ἡ κατάσταση τοῦ βράχου».[75] Ἡ J. Kubinska[76] κατέστρωσε κατάλογο μέ ὅλα τά ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας πού ἀναφέρουν τό λιοντάρι.

Τό ταφικό λιοντάρι προστάτευε βεβαίως τούς τάφους, ἀλλά μπορεῖ ἐπίσης νά ἔχει καί ἀποτροπαϊκή σημασία. Στίς ἀπέραντες καί ἀπόκεντρες νεκροπόλεις, χρειαζόταν μιά τρομακτική μορφή γιά νά ἀποθαρρύνει τούς ἐπίδοξους βανδάλους πού δέν διέθεταν ἀσφαλῶς τό θάρρος τοῦ Ἡρακλῆ γιά νά ἀντιμετωπίσουν ἕνα τέτοιον ἀντίπαλο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ XV

ΓΛΩΣΣΑ ΑΠΟ ΜΟΛΥΒΙ, ΑΛΛΑ ΛΟΓΙΑ ΣΕ ΧΡΥΣΟ

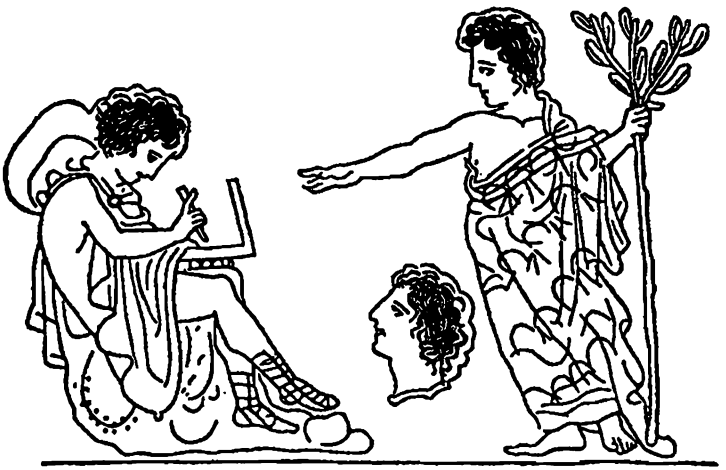

Ἡ μαγεία προσέφερε, βέβαια, στούς ἀπόκληρους, στούς κοινωνικά ἀπομονωμένους καί στούς περιθωριακούς, τή δυνατότητα νά πραγματοποιήσουν τά ὄνειρά τους, ἀλλά ὑπῆρχαν καί ἄλλες πρακτικές, ἄλλες δοξασίες, πού μποροῦσαν νά ἐξασφαλίσουν στόν ἄνθρωπο τήν αἰώνια μακαριότητα, ἄν ὄχι τήν εὐτυχία στήν ἐπίγεια ζωή. Οἱ μολυβένιες πινακίδες μᾶς ἀποκαλύπτουν τά μυστικά μηνύματα πού οἱ ζωντανοί ἐμπιστεύονταν στούς νεκρούς, γιά νά τά μεταβιβάσουν στούς θεούς, προκειμένου νά εἰσακουστοῦν τά αἰτήματά τους. Ὑπῆρχαν ὅμως καί μηνύματα πού εἶχαν σκοπό νά καθοδηγήσουν τούς νεκρούς στόν ἄλλο κόσμο. Αὐτά τά μηνύματα, πού ἦταν συνήθως ἔμμετρα καί γραμμένα σέ μικρά φύλλα χρυσοῦ, βρέθηκαν δίπλα στούς σκελετούς, ἄλλα πλάι στό χέρι τοῦ νεκροῦ καί ἄλλα, διπλωμένα, πλάι στό στόμα του. Ἕνα ἀπ' αὐτά (τό ἔλασμα τῆς Πετηλίας, πού φυλάσσεται στό Βρετανικό Μουσεῖο) ἦταν τυλιγμένο καί κλεισμένο σέ ἕναν κύλινδρο, δεμένο μέ λεπτή χρυσή ἁλυσίδα. Φαίνεται πώς ἡ νεκρή τό φοροῦσε ὡς φυλαχτό.

Τά χρυσά αὐτά ἐλάσματα θά ἀποτελοῦσαν ἀσφαλῶς κύριο στόχο τῶν τυμβωρύχων, γιατί βρέθηκαν πολύ λίγα, σέ σχέση μέ τίς μολυβένιες πινακίδες πού διαθέτουμε. Ἡ ἀνακάλυψή τους, ὅμως, ἔχει τεράστια σημασία γιά τήν κατανόηση τῶν ἀντιλήψεων τῆς ἐποχῆς ὡς

πρός τό πεπρωμένο τῶν ψυχῶν. Τά χρυσά αὐτά ἐλάσματα μᾶς φέρνουν στό μυαλό ποιήματα ἤ φράσεις ποιητῶν ὅπως ὁ Πίνδαρος, ὁ Εὐριπίδης, ὁ Ἀπολλώνιος ὁ Ρόδιος, ἤ ἀποφθέγματα φιλοσόφων, ὅπως ὁ Πυθαγόρας, ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἤ ὁ Πλάτων, γιά νά μήν ἀναφέρουμε περισσότερους. Σάν νά ὑπάρχει κάποιο νῆμα πού συνδέει τόν δεύτερο *Ὀλυμπιακό* ὕμνο τοῦ Πινδάρου, ἕνα χωρίο ἀπό τό δεύτερο βιβλίο τοῦ Ἡροδότου, μιάν ἀπάντηση τοῦ Θησέα στόν *Ἱππόλυτο* τοῦ Εὐριπίδη, ἕνα μονόλογο ἀπό τήν *Ἄλκηστη* ἤ μιά σελίδα τοῦ Πλάτωνα. Ὅλες αὐτές οἱ μαρτυρίες, παρά τήν ποικιλία τῆς προέλευσής τους, ἀντλοῦν κοινή ἔμπνευση ἀπό τή μυστική γνώση καί τίς πρακτικές πού ἀποδόθηκαν σ' ἕναν ποιητή γιά τόν ὁποῖο δέν γνωρίζουμε σχεδόν τίποτε, καί τόν ὁποῖο ἡ ἑλληνική μυθολογία ὀνόμασε Ὀρφέα.[1]

Ἡ ἐπιλογή ἑνός ποιητῆ καί μουσικοῦ, ἀλλά ἐπίσης καί θνητοῦ πού κατέβηκε στόν Ἅδη, ὡς ἐμπνευστῆ αὐτῆς τῆς ἐσχατολογικῆς θεωρίας, ἔχει βαθύ συμβολικό νόημα. Τά χαρακτηριστικά αὐτά τοῦ Ὀρφέα τόν καθιστοῦν ὄχι μόνον ἐμπνευστή τῶν ἀντιλήψεων γιά τή μετά θάνατον ζωή, ἀλλά καί πρόγονο τῶν ἑλλήνων μάγων. Σάν τούς μάγους, ἀντιμετωπίζει καί αὐτός τίς χθόνιες θεότητες, ἐλπίζει στή μέλλουσα ζωή καί μοχθεῖ γιά τήν εὐτυχία τῶν ἀνθρώπων. Ὅσα, ὅμως, οἱ μάγοι ἀπαιτοῦν «γρήγορα, γρήγορα, τώρα, τώρα», τά ὀρφικά κείμενα τά ἀντιλαμβάνονται μακροπρόθεσμα, ὅταν οἱ ψυχές θά ἔχουν συμπληρώσει τόν κύκλο τῶν μετενσαρκώσεων πού προβλέπεται μετά θάνατον, καί θά 'χουν πάρει τόν μακρύ δρόμο πού ὁδηγεῖ στά Ἠλύσια Πεδία. Στά μηνύματα τοῦ Ὀρφέα καί στούς μαγικούς παπύρους συναντοῦμε συχνά τόν ἴδιο τόνο, τίς ἴδιες ἐπικλήσεις. Ὅπως οἱ μάγοι, ὁ Ὀρφέας ξέρει νά μιλάει καί νά τραγουδάει. Καί οἱ μαγικοί πάπυροι, ἀκολουθώντας τό παράδειγμά του, ἐκφράζονται συχνά ἔμμετρα. Ἐπιπλέον, δεδομένου ὅτι ὁ Ὀρφέας θεωρεῖται ὁ δημιουργός τῶν Ἐλευσίνιων Μυστηρίων, διαπιστώνουμε συχνά ἀναλογίες ἀνάμεσα στή γλώσσα τῶν μυστηρίων, τίς ἐκφράσεις τῶν λεγομένων «ὀρφικῶν» κειμένων καί τό περιεχόμενο τῶν μαγικῶν παπύρων καί πινακίδων.

Τά ὀρφικά χρυσά φύλλα

Μερικοί ἐπιστήμονες προτιμοῦν νά χαρακτηρίζουν τά χρυσά αὐτά ἐλάσματα ὡς «πυθαγόρεια» καί ὄχι «ὀρφικά», ἀλλά δέν μποροῦμε νά

θίξουμε, ἐδῶ, αὐτό τό ζήτημα. Ἄς δεχτοῦμε τήν ὀνομασία πού τούς ἔδωσε ὁ W. K. C. Guthrie.[2]

Τά χρυσά ἐλάσματα, ἀπό τό ἀρχαιότερο (τό ἔλασμα τῆς Πετηλίας) τοῦ 4ου αἰώνα, ἕως τά νεώτερα, τοῦ 2ου π.Χ. αἰώνα, ἔχουν ὅλα τήν ἴδια πηγή, ἕνα ποίημα πού γράφτηκε πρίν ἀπό τόν 5ο αἰώνα, καί ἴσως πολύ παλιότερα, ἀφοῦ πολλοί θεωροῦν τόν Ὀρφέα πρόδρομο τοῦ Ὁμήρου. Ξέρουμε ὅμως πώς τά μαγικά ἤ ἐσχατολογικά κείμενα εἶναι ἰδιαίτερα συντηρητικά...

Ὁ ρόλος τῶν χρυσῶν αὐτῶν φύλλων ἐξηγεῖται ἀπό τό περιεχόμενό τους. Ἀποτελοῦν ἕνα εἶδος ὁδηγοῦ, πού ὑποδεικνύει στόν νεκρό πῶς πρέπει νά συμπεριφερθεῖ κατά τή μετάβασή του στόν ἄλλο κόσμο, ποιό δρόμο πρέπει νά ἀκολουθήσει, ποιά λόγια νά προφέρει. Μέ τρόπο μαγικό, τό χρυσό ἔλασμα ἀναλάμβανε νά μεταβιβάσει τό μυστικό πού, γραμμένο πάνω στό ἀνοξείδωτο μεταλλικό φύλλο, θά βοηθοῦσε τόν νεκρό στό στερνό ταξίδι του.

Τό ἔλασμα τῆς Πετηλίας, πόλης τοῦ Βρουττίου στή Νότια Ἰταλία, (τό σημερινό Στρόνγκολι), φέρει τό ἀκόλουθο κείμενο:[3] «Θά συναντήσεις, ἀριστερά ἀπό τά ἐνδιαιτήματα τοῦ Ἅδη, μιά πηγή, μ' ἕνα ἄσπρο κυπαρίσσι νά ὀρθώνεται πλάι της. Θά συναντήσεις ὅμως καί μιάν ἄλλη, πού τροφοδοτεῖται ἀπό τή λίμνη τῆς Μνημοσύνης καί ἀπό τήν ὁποία ρέει δροσερό νερό. Μπροστά της θά στέκονται φύλακες. Πές τους: "Εἶμαι τέκνο τῆς γῆς καί τοῦ ἔναστρου οὐρανοῦ, ἀλλά ἡ γενιά μου εἶναι οὐράνια, ὅπως γνωρίζετε. Ἔχω ὅμως ξεραθεῖ ἀπό τή δίψα, καί πεθαίνω. Ἄ, δῶστε μου γρήγορα λίγο ἀπό τό δροσερό νερό πού κυλάει ἀπό τή λίμνη τῆς Μνημοσύνης." Αὐτοί θά σοῦ δώσουν νά πιεῖς ἀπό τή θεία πηγή, καί κατόπιν θά βασιλέψεις, μαζί μέ τούς ἄλλους ἥρωες».

Τό ἴδιο κείμενο, μέ ἀσήμαντες ἀλλαγές, ἀπαντᾶται καί σέ ἕνα χρυσό ἔλασμα, κλεισμένο σέ χάλκινο ἀγγεῖο πού βρέθηκε στά Φάρσαλα τῆς Θεσσαλίας. Τό δοχεῖο εἶναι διακοσμημένο μέ ἀνάγλυφη παράσταση τῆς ἀπαγωγῆς τῆς Ὠρείθυιας ἀπό τόν Βορέα, καί χρονολογεῖται, ἀπό τόν Ν. Βερδελή, στόν 4ο π.Χ. αἰώνα. Περιεῖχε, ἐκτός ἀπό στάκτες καί λείψανα ὀστῶν, ἕνα φύλλο χρυσοῦ διαστάσεων 49 × 16 χλστ.[4] μέ τήν ἀκόλουθη ἐπιγραφή: «Στά ἐνδιαιτήματα τοῦ Ἅδη, θά συναντήσεις, δεξιά, μιά πηγή, μέ ἕνα ἄσπρο κυπαρίσσι νά ὀρθώνεται πλάι της. Αὐτή τήν πηγή νά μήν τήν πλησιάσεις. Προχωρώντας, θά συναντήσεις δροσερό νερό πού θά κυλάει ἀπό τή λίμνη τῆς

Μνημοσύνης. Θά εἶναι καί φύλακες ἐκεῖ πού θά σοῦ ποῦν πρός τά ποῦ νά βαδίσεις. Πές τους ὅλη τήν ἀλήθεια. Πές τους: "Εἶμαι τέκνο τῆς γῆς καί τοῦ ἔναστρου οὐρανοῦ. Ὀνομάζομαι Ἔναστρος. Πεθαίνω ἀπό δίψα. Ἄ! δῶστε μου νά πιῶ ἀπό αὐτή τήν πηγή"». Τό κείμενο σταματάει σ' αὐτό τό σημεῖο, ἐνῶ τό κείμενο τῆς Πετηλίας συνεχίζει.

Ἄλλα χρυσά φύλλα, ἀπό τήν Ἐλεύθερνα τῆς Κρήτης, ἐπαναλαμβάνουν τήν ἴδια διατύπωση:[5] «Ἔχω ξεραθεῖ ἀπό τή δίψα, καί πεθαίνω. – Καλά! Πιές ἀπό τήν ἀστείρευτη πηγή, δεξιά, ἐκεῖ πού εἶναι τό κυπαρίσσι. Ποιός εἶσαι; Ἀπό ποῦ ἔρχεσαι; – Εἶμαι γιός τῆς γῆς καί τοῦ ἔναστρου οὐρανοῦ».

Στό Ἱππόνιο (πού ὀνομάζεται ἐπίσης Βίμπο Βαλένσια) τῆς τυρρηνικῆς ἀκτῆς τοῦ Βρουττίου, στή Νότιο Ἰταλία, βρέθηκε ἕνα ἄλλο χρυσό ἔλασμα, ἰδιαίτερα σημαντικό γιά τίς πληροφορίες πού δίδει, ἀλλά τόσο δυσανάγνωστο πού προκάλεσε πολλές διχογνωμίες.[6] Ξεδιπλωμένο, τό χρυσό ἔλασμα ἔχει διαστάσεις 5,9 × 3,2 χλστ. Καί γράφει:

«Ἰδού τό δῶρο[7] τῆς Μνημοσύνης. Ὅταν θά πεθαίνεις, βαδίζοντας πρός τίς καλοχτισμένες κατοικίες τοῦ Ἅδη, θά δεῖς δεξιά σου μιά κρήνη, μέ ἕνα ἄσπρο κυπαρίσσι νά ὀρθώνεται δίπλα της. Ὅταν φθάσουν ἐκεῖ, οἱ ψυχές τῶν νεκρῶν δροσίζονται. Πρόσεξε ὅμως νά μήν πλησιάσεις αὐτή τήν κρήνη. Ἀλλά, προχωρώντας, θά συναντήσεις δροσερό νερό πού θά κυλάει ἀπό τή λίμνη τῆς Μνημοσύνης. Οἱ φύλακες πού θά στέκονται ἐκεῖ θά σέ ρωτήσουν εὔστοχα γιατί ἐξερευνᾶς τά ἐρέβη τοῦ πένθιμου Ἅδη. Νά ἀπαντήσεις: "Εἶμαι γιός τῆς βαριᾶς [Γῆς] καί τοῦ ἔναστρου οὐρανοῦ. Ἔχω ξεραθεῖ ἀπό τή δίψα καί πεθαίνω. Δῶστε μου γρήγορα ἀπό τό δροσερό νερό πού κυλάει ἀπό τή λίμνη τῆς Μνημοσύνης." Αὐτοί, πού εἶναι ὑπηρέτες τοῦ χθόνιου Βασιλιᾶ, θά σέ λυπηθοῦν καί θά σέ ἀφήσουν νά πιεῖς ἀπό τό νερό τῆς λίμνης τῆς Μνημοσύνης. Καί τότε θά μπορέσεις νά βαδίσεις τό δρόμο τῶν ἀπειράριθμων, τό δρόμο πού πῆραν καί ἄλλοι ἔνδοξοι μύστες καί Βακχεῖς».

Λόγια σέ χρυσό βρίσκουμε καί σέ τέσσερα ἐλάσματα ἀπό τούς Θουρίους (Σάν Μάρκο), πόλη τῆς Νότιας Ἰταλίας, κοντά στήν ἀρχαία Σύβαρη. Τά ἐλάσματα αὐτά, τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα, φυλάσσονται στό μουσεῖο τῆς Νεάπολης. Τρία φέρουν τό ἴδιο κείμενο, μέ ἐλάχιστες διαφορές.[8] Τό πρῶτο ἔλασμα λέει: «Ἔρχομαι ἁγνή ἀπό τή χώρα τῶν ἁγνῶν, ὦ Βασίλισσα τοῦ κάτω κόσμου, ὦ σεῖς, Εὐκλῆ, Εὐβουλέα καί ἄλλοι ἀθάνατοι θεοί. Γιατί περηφανεύομαι πώς ἀνήκω στή μακάρια γενιά σας. Ἀλλά μέ χτύπησε ἡ Μοίρα, ἤ ὁ Κεραυνός τῶν ἄστρων.

Πετάχτηκα ἔξω ἀπό τόν πένθιμο κύκλο τῶν πόνων καί μέ τά γρήγορα πόδια μου ἔφθασα στό ποθητό διάδημα. Βυθίστηκα στό στῆθος τῆς Βασίλισσας, τῆς χθόνιας βασίλισσας». Τό δεύτερο ἔλασμα ἀρχίζει μέ τήν παραλλαγή: «Περηφανεύομαι πώς ἀνήκω στήν μακάρια γενιά σας, ἀλλά πλήρωσα τό τίμημα τῶν ἀδικιῶν πού διέπραξα», κλπ. Ἡ τρίτη, τέλος, σημειώνει, καταλήγοντας: «Ἦρθα ἱκέτης στήν εὐγενική Περσεφόνη γιά νά μέ στείλει, μέ τή μεγαλοθυμία της, στόν τόπο τῶν ἁγίων».

Τό τέταρτο ἔλασμα τῶν Θουρίων, ἀναφέρει:[9] «Ὅταν ἡ ψυχή σου θά ἔχει ἀφήσει τό φῶς τοῦ ἥλιου, προχώρησε δεξιά, ὅπως πρέπει νά κάνει ὁποιοσδήποτε παίρνει τά μέτρα του.[10] Χαῖρε, ἐσύ πού ὑποβλήθηκες σέ ὅσα δέν εἶχες ἀκόμη ὑποβληθεῖ. Ἔγινες θεός, ἐσύ πού ἦσουν θνητός. Κατσικάκι, ἔπεσες μέσα στό γάλα. Χαῖρε, χαῖρε, πάρε τόν δρόμο δεξιά, πρός τά λιβάδια καί τά δάση τῆς Περσεφόνης».

Ἕνα ἄλλο χρυσό φύλλο, πού βρέθηκε στή Ρώμη καί φυλάσσεται στό Βρετανικό Μουσεῖο, ἀποτελεῖ, κατά τά φαινόμενα, ἀπόηχο τῶν ἐλασμάτων πού βρέθηκαν στούς Θουρίους. Κατά τόν W. K. C. Guthrie, τό ἔλασμα αὐτό χρονολογεῖται στόν 4ο ἤ 3ο αἰώνα μ.Χ., ἀλλά ὁ G. Pugliese Carratelli προτείνει χρονολόγηση στόν 2ο αἰώνα.[11] Ἰδού τί λέει: «Ἔρχεται ἁγνή, ἀπό τή χώρα τῶν ἁγνῶν, ὦ βασίλισσα τῶν χθονίων, ὦ σεῖς Εὐκλῆ καί Εὐβουλέα, ἀστραφτερό τέκνο τοῦ Δία. Ἔχω ἐδῶ τό δῶρο τῆς Μνημοσύνης, προσφορά πού ὑμνεῖται μέ ὠδές ἀπό τούς θνητούς. Καικιλία Σεκουντίνα, πήγαινε, ἐσύ πού ἔγινες, κατά τό νόμο, θεά».

Τά κείμενα αὐτά δέν προσφέρονται γιά εὔκολη ἀνάγνωση καί ἑρμηνεία. Δέν ὑπάρχει ὅμως ἀμφιβολία πώς ἐμπνέονται ὅλα ἀπό τό ἴδιο ποιητικό πνεῦμα, καί πώς ἀναφέρονται ὅλα στήν ἴδια συγκεκριμένη ἀντίληψη περί τῆς μέλλουσας ζωῆς.

Ὁ δρόμος γιά τόν ἄλλο κόσμο

Ὅλα τά «ὀρφικά» ἐλάσματα –πού ὅπως εἶδαμε εἶναι ἐλάχιστα, σέ σύγκριση μέ τίς πολύ περισσότερες μολυβένιες πινακίδες– ὁδηγοῦν τήν ψυχή σέ ἕνα εἶδος «παραδείσου», ἀφοῦ μιλοῦν γιά λιβάδια καί δάση, γιά μιά λίμνη μέ τρεχούμενο νερό, μιά πηγή καί ἕνα κυπαρίσσι, πού σηματοδοτοῦν τό δρόμο στόν ἄλλο κόσμο, ὥς τό βασίλειο τῆς Δέσποι-

νας τῶν νεκρῶν, τῆς Περσεφόνης. Τά στοιχεῖα αὐτοῦ τοῦ τοπίου εἶναι προφανῶς συμβολικά καί τό ἄσπρο κυπαρίσσι (πού ὁρισμένοι θεωροῦν λεύκα, πράγμα ἀπίθανο ἀπό βοτανολογική ἄποψη) προκάλεσε πολλά σχόλια. Οἱ ἐνδείξεις «πρός τά ἀριστερά» ἤ «πρός τά δεξιά» δέν εἶναι ποτέ ἀπολύτως σαφεῖς, γιατί δέν διευκρινίζεται ἄν ἀναφέρονται στίς κατοικίες τοῦ Ἅδη ἤ στόν ταξιδιώτη πού καταφθάνει. Τό «κατσικάκι πού πέφτει στό γάλα» ἀποτελεῖ ἐπίσης σύμβολο, καί ὄχι περιγραφή σκηνῆς ἀπό τήν ἀγροτική ζωή. Οἱ ἐνδείξεις γιά τό δρομολόγιο πού πρέπει νά ἀκολουθήσει ὁ νεκρός δίνονται ἄλλοτε ὑπό μορφή μονολόγου καί ἄλλοτε ὑπό μορφή διαλόγου, μεταξύ τῆς ψυχῆς, τῶν φυλάκων τῆς πηγῆς καί, ἐνίοτε, τῆς θεότητας.

Τά κείμενα αὐτά φέρνουν, φυσικά, ἀμέσως στό νοῦ, τό μύθο τοῦ Ἤρός, τόν ὁποῖο ἀναφέρει ὁ Πλάτων στήν *Πολιτεία*,[12] τίς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές πού μιλοῦν γιά τίς ὄχθες τῆς Στυγός, τήν κοσμολογία τῶν μαγικῶν παπύρων καί ὅλες ἐκεῖνες τίς κοσμογονικές ἀλλαγές πού ὑπαινίσσονται ὁρισμένες μαγικές πινακίδες.

Τά λόγια σέ χρυσό περιγράφουν αὐτό τό ταξίδι τῆς ψυχῆς σάν ἄφιξη σέ μιά ὅαση γαλήνης. Ἡ ψυχή φθάνει ἐξαντλημένη καί διψασμένη, γιά νά βρεῖ δροσερό νερό καί ἀνάπαυση. Πρόκειται γιά τήν κατάληξη τῆς ἐπίπονης πορείας, πού ἀναφέρει ὁ Πλάτων στόν *Φαίδωνα* (108 a) ἤ στόν *Γοργία* (524 a): «Ἡ ὁδός αὐτή οὔτε μία οὔτε ἁπλή εἶναι».[13] Στήν *Πολιτεία* (614 c-d) διευκρινίζεται ὅτι οἱ δίκαιοι παίρνουν τό δρόμο πρός τά δεξιά, ἐνῶ οἱ ἁμαρτωλοί κατευθύνονται πρός τά ἀριστερά. Ἀλλά τά κείμενα τῶν ἐλασμάτων διαφέρουν ἀπό τίς περιγραφές τοῦ Πλάτωνα, σέ ἕνα σημαντικό σημεῖο: στό μύθο τοῦ Ἤρός, ὁ Πλάτων ὑποστηρίζει ὅτι ὅλες οἱ ψυχές πού θά μετενσαρκωθοῦν, ὑποχρεώνονται νά πιοῦν ἀπό τήν πηγή τῆς Λήθης, γιά νά ξεχάσουν τίς ἐμπειρίες ἀπό τήν ἐπίγεια ζωή τους, ἐνῶ κατά τούς Ὀρφικούς, ἀντίθετα, οἱ ψυχές ἔπρεπε νά ἀποφύγουν τήν πηγή τῆς Λήθης καί νά δροσιστοῦν ἀπό τά νερά τῆς Μνημοσύνης. Ἀφοῦ θά ξεφύγουν πιά ἀπό τούς κύκλους τῆς μετενσάρκωσης, ἀφοῦ θά γλιτώσουν, μιά γιά πάντα, ἀπό τό κακό καί τούς πόνους, ἀφοῦ φθάνουν πιά στόν τόπο ὅπου μένουν οἱ τέλειες θεότητες, οἱ ψυχές δέν χρειάζεται πιά νά πιοῦν τό νερό τῆς Λήθης, ἀπό τήν πηγή ἀριστερά, ἀλλά μποροῦν νά ξεδιψάσουν ἀπό τήν πηγή τῆς Μνημοσύνης, μέ τό ἀθάνατο νερό, πού θά τούς χαρίσει αἰώνια συνείδηση τῶν πραγμάτων.

Οἱ μολυβένιες πινακίδες παρουσιάζουν πολύ μεγαλύτερη ποικιλία

στίς ἐπικλήσεις διαφόρων θεοτήτων. Τά χρυσά ἐλάσματα, ἀντίθετα, δέν ἀναφέρουν παρά τρεῖς μόνο θεούς: τή βασίλισσα τοῦ κάτω κόσμου Περσεφόνη, καί δυό ἄλλες θεότητες, πού δέν προσδιορίζονται παρά ἀπό τά θεϊκά τους ἐπίθετα. Πρόκειται γιά τόν Εὐκλῆ καί τόν Εὐβουλέα (τόν Ἔνδοξο καί τόν Καλό Σύμβουλο). Κατά τόν Ἡσύχιο, ὁ Εὐκλῆς εἶναι ὁ Ἅδης ἤ ὁ Πλούτων, κατ' εὐφημισμόν. Τό «Εὐβουλεύς» ἦταν ἐπίθετο τοῦ Δία, ἀλλά, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Guthrie, οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, ἰδιαίτερα στά νησιά, λάτρευαν τόν Εὐβουλέα καί ὡς ἀνεξάρτητη θεότητα, πλάι στή Δήμητρα καί στήν Περσεφόνη. Οἱ εἰδικοί ἐξακολουθοῦν νά διαφωνοῦν σέ αὐτό τό ζήτημα. Ὁ J. E. Harrisson[14] ὑποστηρίζει πώς «τά δυό αὐτά ὀνόματα [Εὐκλῆς καί Εὐβουλεύς] εἶναι προφανῶς προσαγορεύσεις τῆς ἴδιας θεότητας», ἀλλά ὁ Guthrie συμφωνεῖ μέ τόν Oliver, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ ὅτι οἱ τρεῖς θεότητες τῶν χρυσῶν ἐλασμάτων συνιστοῦν τριάδα ἀποτελούμενη ἀπό τόν πατέρα, τή μητέρα καί τόν γιό. Τό πράγμα δέν εἶναι προφανές, ἀλλά, δεδομένου ὅτι ἡ ὀρφική φιλολογία εὐνοεῖ τόν συγκρητισμό καί ὁ Ἡράκλειτος δηλώνει: «Διόνυσος καί Ἅδης εἶναι ὁ ἴδιος θεός», τά θεϊκά αὐτά ἐπίθετα μπορεῖ νά ἀναφέρονται σέ πολλούς θεούς, καί τό ἐρώτημα παραμένει ἀναπάντητο.

Τά λόγια σέ χρυσό περιγράφουν τήν κατάληξη τοῦ ταξιδιοῦ τῶν ψυχῶν ὡς ἐπίτευξη τοῦ ἐπιδιωκόμενου στόχου. Ἐξ οὗ ἡ ἀναφορά στό διάδημα πού ἀποδίδεται στήν ψυχή, ὕστερα ἀπό τόσες προσπάθειες, ὅπως ἀκριβῶς τό στεφάνι ἐπιβραβεύει τούς νικητές στούς ἀθλητικούς ἀγῶνες. Ἐνῶ ἡ εἰκόνα μέ τό κατσικάκι πού πέφτει στό γάλα συμβολίζει, σέ λαό πού ἀποτελεῖται κυρίως ἀπό κτηνοτρόφους, τήν ψυχή πού χορταίνει, ἐπιτέλους, εὐτυχία. Ἡ διατύπωση εἰκονογραφεῖ ἁπλῶς τήν ἔκφραση «βυθίστηκα στό στῆθος τῆς βασίλισσας», πού ἀπαντᾶται σέ ἕνα ἔλασμα.

Γιά νά ὁλοκληρώσει ὅμως κανείς αὐτό τό ταξίδι, γιά νά φθάσει στήν πολυπόθητη μακαριότητα, πρέπει νά εἶναι ἁγνός. Πολλά ὀρφικά κείμενα ὑπογραμμίζουν τή σημαντική αὐτή προϋπόθεση. Γιατί ἡ ὀρφική θεωρία ἐπιβάλλει τήν τήρηση ὁρισμένων κανόνων. Ὁ νεκροί πρέπει, λόγου χάρη, νά τυλιχτοῦν ὑποχρεωτικά σέ λινό σάβανο, οἱ ζωντανοί δέν πρέπει νά τρῶνε κρέας, καί οὔτε νά προσφέρουν κρέας στούς θεούς. Ὁ Ἀθηναῖος, στούς *Νόμους* τοῦ Πλάτωνα ἀναφέρεται σέ αὐτή τήν ἀπαγόρευση τῆς κρεοφαγίας:[15] «Ἀκοῦμε ὅτι σέ ἄλλους τόπους δέν τολμοῦσαν νά τρῶνε οὔτε βόδια καί αὐτά πού προσέφεραν θυσία στούς

θεούς δέν ἦταν τά ζῶα, ἀλλά γλυκίσματα καί καρποί βρεγμένοι μέ μέλι καί παρόμοιες ἀγνές θυσίες, καί ἀποφεύγανε τό κρέας, πιστεύοντας ὅτι δέν συμφωνοῦν μέ τό θεῖο δίκαιο νά τά γεύονται οὔτε νά λερώνουν μ' αὐτό τούς βωμούς τῶν θεῶν, ἀλλά οἱ ἄνθρωποι τότε ζοῦσαν τή λεγόμενη ὀρφική ζωή, τρώγοντας ὅλα τ' ἄψυχα, καί ἀποφεύγοντας ἀντιθέτως κάθε τι τό ἔμψυχο».[16] Ὁ E. des Places ὑπενθυμίζει εὔστοχα ὅτι ὁμοίως περιγράφουν τήν ὀρφική ζωή καί οἱ Εὐριπίδης καί Ἀριστοφάνης.[17] Ὁ Dario Sabbatucci[18] ὑπογραμμίζει ἐπίσης, στό *Δοκίμιο γιά τόν ἑλληνικό μυστικισμό*, τόν θεμελιώδη ρόλο αὐτῆς τῆς ἀπαγόρευσης στήν ὀρφική θεωρία. Ἡ ἄρνηση ὅμως κατανάλωσης κρέατος στόν ἀρχαῖο ἑλληνικό κόσμο σήμαινε περιθωριοποίηση, κοινωνική ἀπομόνωση καί ἀμφισβήτηση τοῦ συστήματος τῶν παραδοσιακῶν ἀξιῶν.

Τά χρυσά ἐλάσματα, τέλος, τονίζουν τήν ἀξία τῆς ἐξιλέωσης, πού συνδέεται ἄμεσα μέ τήν ὕστατη ψυχική μακαριότητα. Οἱ μολυβένιες πινακίδες παρουσιάζουν συχνά τήν ἐπιζητούμενη τιμωρία ὡς ποινή γιά τό ἁμάρτημα, καί τήν ἐπιδιωκόμενη μακαριότητα ὡς ἀνταμοιβή τῆς ἀρετῆς. Οἱ ὀρφικές ὅμως ἐπιγραφές δέν περιορίζονται μόνο στίς ἀδικίες πού ἐνδεχομένως διέπραξε ἡ ψυχή πού ἐπιζητεῖ τή σωτηρία. Ἀπό τήν αὐγή ἤδη τῆς ἀνθρωπότητας, ἡ ἀνθρώπινη μοίρα ἐπιβαρύνεται ἀπό ἕνα πρωταρχικό ἔγκλημα, πού περιγράφεται στά ὀρφικά κείμενα τά ὁποῖα συνέλεξε ὁ O. Kern, μέ βάση τίς μαρτυρίες τῶν ἀρχαίων συγγραφέων. Σειρά οὐρανίων δραμάτων πού ἐκτυλίσσονται σέ ἕξι γενεές θεῶν προηγεῖται τοῦ ἐγκλήματος τῶν Τιτάνων, πού καταβρόχθισαν τό βρέφος Διόνυσο καί κεραυνοβολήθηκαν ἀπό τόν Δία. Καί ἀπό τίς στάχτες αὐτές, τῶν Τιτάνων, πλάστηκε τό ἀνθρώπινο γένος.

Ὁρισμένες διευκρινίσεις, ὅμως, εἶναι ἀπαραίτητες, γιά νά γίνουν κατανοητά τά ὑπονοούμενα πού ἀπαντῶνται τόσο στίς μολυβένιες πινακίδες ὅσο καί στά χρυσά ἐλάσματα. Πράγματι, κατά τίς *Ὀρφικές Ὠδές*, ὁ Χρόνος γέννησε τόν Αἰθέρα, τό Χάος καί τό Ἔρεβος – τόν Αἰθέρα καί μιά χαίνουσα ἄβυσσο, τυλιγμένη στό μαῦρο σκότος. Κατόπιν, ὁ Χρόνος ἔπλασε, μέσα στόν Αἰθέρα, ἕνα αὐγό, καί ἀπό αὐτό τό αὐγό ξεπετάχτηκε ὁ πρωτότοκος θεός, ὁ Φάνης, πανέμορφος, φτερωτός, πολυκέφαλος καί ἑρμαφρόδιτος – γιά νά μπορεῖ, μόνος, νά γεννήσει τή φυλή τῶν θεῶν. Πράγματι, ὁ Φάνης γέννησε πρῶτα τήν πάρεδρό του Νύχτα, πού εἶχε τό χάρισμα τῆς προφητείας. Ἡ Νύχτα χάρισε στόν Φάνη δύο παιδιά, τή Γαῖα καί τόν Οὐρανό – γι' αὐτό καί οἱ ψυχές αὐτοαποκαλοῦνται «παιδιά τῆς γῆς καί τοῦ οὐρανοῦ». Ἡ Γαῖα καί

ὁ Οὐρανός γέννησαν, μέ τή σειρά τους, τούς Τιτάνες, τόν Κρόνο, τή Ρέα, τόν Ὠκεανό, τήν Τηθύ καί ἄλλους ἀκόμα. Ὁ Οὐρανός δέχτηκε ἀπό τή Νύχτα τήν ὑπέρτατη ἐξουσία. Ἀλλά ὁ Κρόνος ἔκοψε τούς ὄρχεις τοῦ πατέρα του Οὐρανοῦ, καί τοῦ ἄρπαξε τό θρόνο. Παντρεύτηκε, κατόπιν, τήν ἀδερφή του Ρέα, καί ἄρχισε νά καταβροχθίζει τά παιδιά πού γεννοῦσε ἡ Ρέα, γιατί ὁ Οὐρανός καί ἡ Γαῖα τόν εἶχαν προειδοποιήσει ὅτι ἕνας γιός του θά τόν σκότωνε. Ὁ Κρόνος καταβρόχθισε, λοιπόν, διαδοχικά τήν Ἑστία, τή Δήμητρα, τήν Ἥρα, τόν Πλούτωνα καί τόν Ποσειδῶνα. Ὅταν ὅμως ἡ Ρέα ἦταν ἑτοιμόγεννη στόν Δία, ἔφυγε καί πῆγε νά γεννήσει στή Δίκτη τῆς Κρήτης. Ἐξαπάτησε, κατόπιν, τόν Κρόνο, δίνοντάς του νά καταπιεῖ, στή θέση τοῦ Δία, μιά πέτρα, τυλιγμένη σέ μωρουδίστικες φασκιές. Ὁ Δίας, μόλις μεγάλωσε, πότισε τόν Κρόνο μέ ἕνα βότανο πού τόν ἔκανε νά ξεράσει ὅλους τούς θεούς πού εἶχε καταπιεῖ. Μέ τή σειρά του, ὅμως, καί ὁ Δίας, καταβρόχθισε τόν Φάνη, ἀφομοιώνοντας ἔτσι τήν αὐγή τῆς δημιουργίας. Ξανάπλασε λοιπόν, μέ αὐτόν τόν τρόπο, τό σύμπαν καί ἐγκατέλειψε τήν ἐξουσία στόν Διόνυσο. Οἱ Τιτάνες ὅμως φθόνησαν τό βρέφος, τό σκότωσαν καί τό τεμάχισαν. Ἡ Ἀθηνᾶ πρόλαβε, ὡστόσο, καί ἔφερε τήν καρδιά τοῦ Διονύσου στόν Δία, καί ἐκεῖνος ἀνέστησε τόν νεκρό καί τιμώρησε τούς Τιτάνες γιά τό ἔγκλημά τους. Οἱ πινακίδες πού ἀναφέραμε προηγουμένως δέν δίνουν ὅλες αὐτές τίς λεπτομέρειες, ἀλλά ἀναφέρονται σαφῶς στό πρωταρχικό ἁμάρτημα πού σημάδεψε τή γέννηση τοῦ ἀνθρωπίνου γένους.[19]

Μιά πινακίδα ἀπό τούς Θουρίους προσφέρει ἕνα κλειδί γιά τήν κατανόηση τῆς ὀρφικῆς κοσμογονίας, βάζοντας στό στόμα τῆς ψυχῆς τά ἑξῆς λόγια: «Πέταξα μακριά ἀπό τόν πένθιμο κύκλο τῶν πόνων». Πράγματι, γιά τούς Ὀρφικούς, ἡ ἐπίγεια ζωή, πού ἀποτελοῦσε αὐτή καθεαυτήν ἕνα εἶδος τιμωρίας, ἔδινε τή δυνατότητα τῆς ἐξιλέωσης. Τά βάσανα τῶν ἁμαρτωλῶν στόν Ἅδη, ὅπως καί τῶν ζωντανῶν στή Γῆ, συνέθεταν ἕναν κύκλο δοκιμασιῶν καί ἐξαγνισμῶν, πού ἔπρεπε νά συμπληρωθεῖ, γιά νά μπορέσει ἡ ψυχή νά ἐλευθερωθεῖ ἀπό τόν τάφο της –τό σῶμα, δηλαδή– γιά νά θυμηθοῦμε τό λογοπαίγνιο (σῆμα-σῶμα) πού συνήθιζε ὁ Πλάτων (*Κρατύλος*,[20] *Γοργίας*,[21] *Φαίδων*[22]).

Ὁ Ἡρόδοτος ἀποδίδει στούς Αἰγυπτίους τήν ἰδέα τῶν διαδοχικῶν ἐνσαρκώσεων τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς:[23] «Οἱ Αἰγύπτιοι δέ εἶναι οἱ πρῶτοι πού διετύπωσαν τήν διδασκαλίαν ὅτι ἡ ψυχή τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἀθάνατος, καί ὅτι, ὅταν χαθῆ τό σῶμα, ἡ ψυχή εἰσέρχεται εἰς ἄλλο ζῶον, τό ὁποῖον κάθε φορά γεννᾶται. Ἀφοῦ δέ ἡ ψυχή περάση ὅλα τά

ζῶα, τά χερσαῖα, τά θαλάσσια καί τά πτερωτά, αὔτη εἰσέρχεται πάλιν εἰς τό σῶμα ἀνθρώπου πού γεννᾶται. Ἡ περιπλάνησις δέ αὐτή τῆς ψυχῆς συμπληροῦται μέσα εἰς τρεῖς χιλιάδες χρόνια. Τήν διδασκαλίαν αὐτήν περί ψυχῆς παρεδέχθησαν μερικοί ἀπό τούς Ἕλληνας, ἄλλοι ἐνωρίτερον καί ἄλλοι βραδύτερον, ὡσάν νά ἦτο ἰδική των διδασκαλία. Τούτων ἐγώ τά ὀνόματα γνωρίζω, ἀλλά δέν τά γράφω».[24] Ὁ Ἡρόδοτος γνωρίζει τή δύναμη πού διαθέτουν τά ὀνόματα στίς μαγικές πινακίδες καί ἀποφεύγει νά τά ἀναφέρει γιά νά μήν προδώσει ἕνα τέτοιο μυστικό. Δέν κατονομάζει, λοιπόν, οὔτε τόν Ὀρφέα, οὔτε τόν Φερεκύδη, τόν Πυθαγόρα ἤ τόν Ἐμπεδοκλῆ, πού ὑποστήριξαν τή θεωρία τῆς μετενσάρκωσης καί τῆς ἐξιλέωσης τῆς ψυχῆς μέσα ἀπό ἕναν κύκλο δοκιμασιῶν. Ὁ Πλάτωνας δέν αἰσθάνεται, φαίνεται, τίς ἴδιες τύψεις, ἀφοῦ ἀναφέρει ἐπανειλημμένα τούς Ὀρφικούς.

Τό θρησκευτικό ποίημα *Καθαρμοί*, τοῦ Ἐμπεδοκλῆ, ἀναπτύσσει τό θέμα τῆς μετεμψύχωσης καί τοῦ ἐξαγνισμοῦ τῆς ψυχῆς μέ διαδοχικές δοκιμασίες. Ἡ ψυχή εἶναι *δαίμων*, δηλαδή θεῖο πλάσμα, πού ἁμάρτησε καί πρέπει νά ἐξιλεωθεῖ. Καταδικασμένη νά περιπλανᾶται μακριά ἀπό τή χώρα τῶν Μακάρων γιά διάστημα «τρεῖς φορές μύριων χρόνων», ὑποχρεώνεται νά περιβληθεῖ μέ κάθε μορφή θνητῆς ζωῆς, ζωικῆς ἤ φυτικῆς. Ὅπως ἀναφέρει ὁ Ἱππόλυτος,[25] μέ λόγια πού θυμίζουν τά κείμενα τῶν χρυσῶν ἐλασμάτων, «οἱ δύσκολοι δρόμοι ἦταν γι' αὐτόν οἱ ἀλλαγές σώματος πού ἐπιβάλλονται στίς ψυχές, καί οἱ ἀλλαγές στήν τάξη τοῦ κόσμου. Αὐτά θεωρεῖ δύσκολους δρόμους. Πράγματι, οἱ ψυχές διανύουν αὐτούς τούς δρόμους, πρός ὅλες τίς κατευθύνσεις, πηγαίνοντας ἀπό σῶμα σέ σῶμα, ὑποχρεωμένες ἀπό τό μίσος νά ἀλλάζουν σῶμα καί νά ὑποβάλλονται στό μαρτύριο, χωρίς νά μποροῦν νά ἑνωθοῦν μέ τό Ἕν. Γιατί τό μίσος ἐπιβάλλει αὐτή τήν τιμωρία στίς ψυχές, πού μεταβαίνουν ἀπό τό ἕνα σῶμα στό ἄλλο».

Πολλά ἔργα ἀρχαίας τέχνης ἔχουν θέμα τά βάσανα τῆς ψυχῆς πρίν ἀπό τήν ἐξιλέωση. Στά ἔργα αὐτά, ὅπως καί στά χρυσά ἐλάσματα, χρησιμοποιοῦνται συχνά μεταφορικές εἰκόνες, μέ κεντρική ἰδέα τό νερό. Ὁ πίθος τῶν Δαναΐδων –πολλά ἀγγεῖα ἔχουν παραστάσεις γυναικῶν καταδικασμένων νά γεμίζουν αἰωνίως τρύπια πιθάρια– ὁ βόρβορος, ὅπου, κατά τούς Ὀρφικούς, βυθίζονταν οἱ ἁμαρτωλοί, οἱ δυό πηγές πού ἀναφέρουν τά χρυσά ἐλάσματα, καί ἀπό τίς ὁποῖες μόνον ἡ μία μπορεῖ νά δροσίσει τήν ψυχή, ἀποτελοῦν κυρίαρχα θέματα στά ὁποῖα τό νερό παίζει κεντρικό ρόλο. Τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τήν

τοιχογραφία τοῦ Πολυγνώτου στούς τοίχους τῆς λέσχης τῶν Κνιδίων, στούς Δελφούς, ὅπως τήν περιγράφει ὁ Παυσανίας,[26] μέ τίς γυναῖκες πού κουβαλοῦσαν νερό σέ σπασμένα ἀγγεῖα. Ὁ Guthrie ἀναφέρει ἀκόμη, δίνοντας κι ἕνα σκίτσο, τή σκηνή ἀπό τόν Ἅδη, σέ ἕναν ἀμφορέα τοῦ μουσείου τοῦ Μονάχου,[27] ὅπου οἱ ψυχές, φτερωτές καί εὐκίνητες, σκαρφαλώνουν στά τοιχώματα ἑνός τεράστιου ἀμφορέα, γιά νά ἀδειάσουν μέσα τό νερό πού κουβαλοῦν σέ σταμνιά, ἐνῶ, δίπλα τους, ὁ Τάνταλος σπρώχνει τό βράχο του σέ μιά πλαγιά σχεδόν κατακόρυφη.

Παραδεισιακές σκηνές

Οἱ μαγικοί πάπυροι, ὅπως εἴδαμε, ἀλλά ἐνίοτε καί οἱ μολυβένιες πινακίδες περιέχουν κοσμογονικά ποιήματα καί περιγράφουν συχνά σκηνές ἀπό τόν Ἅδη. Τά μαγικά ἐλάσματα, ἀντίθετα, περιορίζονται σέ μερικά ἁπλά στοιχεῖα, μέ ἔντονο συμβολισμό. Ἡ λογοτεχνία, ὅμως, μᾶς προσφέρει γοητευτικές εἰκόνες ἀπό τή χώρα τῶν Μακάρων. Ὁ δεύτερος, λόγου χάρη, *Ὀλυμπιονίκης* τοῦ Πινδάρου, πού γράφτηκε τό 476 π.Χ. γιά νά ἐξυμνήσει τή νίκη στίς ἁρματοδρομίες τοῦ τυράννου τοῦ Ἀκράγαντα Θήρωνα, περιγράφει στήν τέταρτη στροφή καί ἀντιστροφή της τή μεταθανάτια μακαριότητα τῶν Δικαίων[28] – τῶν ἴδιων αὐτῶν Δικαίων πού ἀναφέρουν καί τά χρυσά ἐλάσματα:

Μά σ' ἰσόμακρες νύχτες,
σ' ἰσόμακρες μέρες τόν ἥλιο θωρώντας,
οἱ καλοί ζήση ἀπάλαφρη ζοῦνε,
τοῦ χεριοῦ τήν ἀνάκαρα δίχως
νά ταράζουν τή γῆς ἤ τοῦ πόντου
τά νερά γι' ἀχαμνό φτωχοφάι.
Μά θεῶν τιμημένων στό πλάι,
τά πιστά πού τῶν ὅρκων χαιρόνταν,
γλυκοδάκρυτη ζήση περνοῦνε.
Τί νά πῶ γιά τούς ἄλλους; Σέ πάθια
πού νά δεῖς δέ βαστᾶς, βαριοπάθια μοχτοῦνε.
Μά σέ τρεῖς ζωές πάνου καί κάτου
ὅσοι ὁλότελα ἀπ' τ' ἄδικο ἀλάργου

τήν ψυχήν νά κρατήσουν βαστῆξαν
ἀπ' τή στράτα τοῦ Δία τραβῆξαν
γιά τοῦ χρόνου τόν πύργο. Ὠκεάνεια
τά νησιά τῶν Μακάρων ἀγέρια
γυροβόλι πνοΐζουν, λουλούδια
μαλαμάτινα φέγγουνε, π' ἄλλα
στεριανά λαμπροδέντρα τ' ἀνθοῦνε,
τά νερά π' ἄλλα θρέφουν, γιορτάνια
πού τά πλέκουν στά χέρια, φοροῦν τά στεφάνια,
μέ τίς δίκιες βουλές τοῦ Ραδάμανθυ
πού ὁ τρανός σύνεδρός του ὁ Πατέρας,
ὁ ἄντρας ἔχει τῆς Ρέας, τό θρόνο
πού 'χει αὐτή τόν ἀκρόψηλο ὁλῶνε.
Εἶναι ὁ Κάδμος ἐκεῖ κι ὁ Πηλέας,
κι ἐκεῖ ἡ Θέτη ἔχει φέρει τό γιό της,
σάν τόν Δία καρδιολύγισε τό δεητό της.[29]

Οἱ στίχοι τοῦ Πινδάρου θυμίζουν τά λόγια πού βάζει ὁ Ὅμηρος στό στόμα τοῦ Πρωτέα, ὅταν περιγράφει στόν Μενέλαο τήν τύχη τῶν Μακάρων:[30]

Μά ἐσένα ἡ μοίρα, ἀρχοντογέννητε Μενέλαε, δέ σοῦ γράφει
στό ἀλογοθρόφο τό Ἄργος κλείνοντας τά μάτια νά πεθάνεις.
Στήν τέλειωση τῆς γῆς οἱ ἀθάνατοι καί στούς Ἠλύσιους κάμπους,
πού κυβερνᾶ ὁ ξανθός Ραδάμανθυς, λογιάζουν νά σέ στείλουν,
ὅπου περνοῦν οἱ ἀνθρῶποι ξέγνοιαστη ζωή, μακάρια, δίχως
μηδέ βροχές μηδέ χιονόκαιρα μηδέ βαριούς χειμῶνες.
Ὁ Ὠκεανός ἐκεῖ τοῦ Ζέφυρου πνοές γλυκές, καθάριες
ἀφήνει νά φυσοῦν, νά χαίρουνται δροσιές οἱ ἀνθρῶποι πάντα.[31]

Στό μυαλό μας ἔρχεται ἐπίσης ἐκεῖνο τό χωρίο ὅπου ὁ Ἡσίοδος δηλώνει:[32]

«Κι ἄλλους ὁ πατέρας Ζεύς ὁ γιός τοῦ Κρόνου, ἀφοῦ ξέχωρα ἀπό τούς ἀνθρώπους τούς ὥρισε νά ζοῦν καί νά κατοικοῦν, τούς τοποθέτησε στά πέρατα τῆς γῆς, μακριά ἀπό τούς ἀθανάτους, κι ὁ Κρόνος εἶναι βασιλιάς τους, γιατί τόν λευτέρωσε ἀπό τά δεσμά ὁ πατέρας τῶν ἀνθρώπων καί τῶν θεῶν. Καί αὐτοί μέν κατοικοῦν ἔχοντας ξέγνοια-

στη καρδιά στά νησιά τῶν Μακάρων, κοντά στόν πολυκύμαντο Ὠκεανό, εὐτυχισμένοι ἥρωες πού ἡ πολύκαρπη γῆ τούς χαρίζει γλυκόν καρπό πού ὡριμάζει τρεῖς φορές τό χρόνο».[33]

Ὁ Πλάτων, συμφωνώντας μέ τή θεωρία τῶν Ὀρφικῶν γιά τή μετενσάρκωση καί τίς δοκιμασίες τῆς ψυχῆς πού περιγράφουν τά χρυσά ἐλάσματα, ἐξηγεῖ, στόν *Φαῖδρο*,[34] πώς ἡ μακαριότητα αὐτή ἀποτελεῖ ἀνταμοιβή τῆς ἐνάρετης ζωῆς:

«Ὁ εὑρισκόμενος εἰς μίαν ἀπό ὅλας αὐτάς τάς τάξεις, ἐάν περάση μετά δικαιοσύνης τόν βίον του, μετά θάνατον μετέχει καλυτέρας μοίρας, χειροτέρας δέ ἄν ζήση βίον ἀδικίας. Διότι κάθε ψυχή δέν ἠμπορεῖ νά ἐπανέλθη εἰς τό αὐτό σημεῖον ἀπό τό ὁποῖον ἀνεχώρησε παρά μετά δεκακισχίλια ἔτη. Πράγματι πρίν παρέλθη τόσος χρόνος δέν δύναται νά ἀναπτύξη πτερά ἡ ψυχή, πλήν τῆς ψυχῆς τοῦ ἀδόλου φιλοσόφου καί ἐκείνου πού ἠγάπησε παιδιά μέ ἔρωτα φιλοσοφικόν. Αἱ ψυχαί αὗται κατά τήν τρίτην χιλιετῆ περίοδον, ἐάν ἐκλέξουν τρεῖς φοράς τόν βίον τοῦτον, ἀπέρχονται πρός τούς θεούς κατά τό τρισχιλιοστόν ἔτος. Αἱ ἄλλαι ὅμως ψυχαί, ὅταν τελειώση ὁ πρῶτος βίος των, ὑποβάλλονται εἰς κρίσιν καί ὅταν κριθοῦν, ἄλλαι μέν ἔρχονται εἰς τά εὑρισκόμενα κάτω ἀπό τήν γῆν δικαιωτήρια καί ἐκτίουν τήν ποινήν των, ἄλλαι δέ ἀνυψωθεῖσαι εἰς τόπον τινά τοῦ οὐρανοῦ, ἕνεκα εὐνοϊκῆς ἀποφάσεως τῆς δικαιοσύνης, διάγουν ἐπαξίως τοῦ καλοῦ βίου τόν ὁποῖον ἔζησαν ὑπό ἀνθρωπίνην μορφήν».[35]

Οἱ ἀναφορές αὐτές στή μέλλουσα ζωή –θά μπορούσαμε νά παραθέσουμε καί ἄλλα κείμενα– δίνουν, μέ τή μαρτυρία τους, μιά ἰδέα τῶν σχέσεων τῆς λογοτεχνίας μέ τά μαγικά κείμενα καί τίς ἐσχατολογικές θεωρίες πού ἀποδίδονταν στόν Ὀρφέα. Οἱ ὀρφικές ἀντιλήψεις πρέπει νά ἦταν πολύ διαδεδομένες, ἀφοῦ ἐπηρέασαν ἕναν ποιητή σάν τόν Ἀριστοφάνη, ὅπως ἀποδεικνύουν τά χωρία ἀπό τίς *Ὄρνιθες* καί τούς *Βατράχους*, πού θίγουν τό πρόβλημα τῶν καταβολῶν καί τοῦ πεπρωμένου τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ *Ὄρνιθες*,[36] λόγου χάρη, ἀναφέρονται στό πρωταρχικό αὐγό καί στήν ὀρφική κοσμογονία:

«Στήν ἀρχή ὑπῆρχε Νύχτα καί Χάος μοναχά, πλατύς Τάρταρος κι Ἔρεβος μαῦρο. Οὔτε ἀέρας ὑπῆρχε οὔτε γῆ ἤ οὐρανός. Τότε, μέσα στοῦ Ἐρέβους τόν κόρφο τόν ἀπέραντο, ἔν' ἄσπορο ἀβγό στήν ἀρχή ἡ μαυροφτέρουγη Νύχτα γεννάει. Κι ὅταν ἦρθε ὁ καιρός, ἀπ' τ' ἀβγό ὁ ποθητός πρόβαλε Ἔρωτας. Εἶχε στίς πλάτες δυό φτεροῦγες πού ἀστράφταν χρυσές, καί γοργά στό στροβίλισμα ἐπέτα τοῦ ἀνέμου. Μέ

τό Χάος, πού κι αὐτό φτερωτό ἦταν, κρυφά μές στόν Τάρταρο ὁ Ἔρωτας σμίγει, καί τό γένος μας ἔτσι ξεκλώσησε. Αὐτό μές στό φῶς πρωτανέβασε κιόλας. Ἀθανάτων φυλή δέν ὑπῆρχε, ὥσπου πιά σμίξιμο ἔφερε ὁ Ἔρωτας σέ ὅλα. Κι ὅπως ἔσμιγε τό 'να μέ τ' ἄλλο, οὐρανός, γῆ καί θάλασσα γίνηκαν, κι ὅλων τῶν μακάριων ἀθάνατων θεῶν ἡ φυλή. Πιό παλιά λοιπόν εἴμαστε ἀπ' ὅλους τούς μακάριους θεούς».[37]

Τό ἄλλο ἄκρο τοῦ ἀνθρώπινου πεπρωμένου περιγράφεται στούς *Βατράχους*,[38] στό σημεῖο ὅπου ὁ Διόνυσος καί ὁ Ξανθίας, κατεβαίνοντας στόν Ἅδη, θαυμάζουν τά ἀνθισμένα λιβάδια τοῦ βασιλείου τῆς Περσεφόνης, στά ὁποῖα ἀναφέρονται καί τά χρυσά ἐλάσματα. Κι ὁ χορός ψάλλει:

«Στά πολύανθα τά λιβάδια πᾶμε, τά γεμάτα ρόδα, γιά τά ξέχωρα παιχνίδια τοῦ πανέμορφου χοροῦ μας, πού τόν στήνουν οἱ ὄλβιες Μοῖρες. Εἶναι ὁ ἥλιος καί τό φῶς του ἱλαρά γιά μᾶς μονάχα, γιά τούς μύστες, πού ἡ ζωή τους στάθηκε γεμάτη εὐλάβεια καί γιά ντόπιους καί γιά ξένους».[39]

Εἶναι σίγουρο πώς οἱ ἀναφορές αὐτές, σέ ἔργα πού παρακολουθοῦσε τό κοινό τῶν Ἀθηναίων, ἔφερναν στό μυαλό τῶν θεατῶν εἰκόνες καί ἰδέες πού ἤδη εἶχαν γνωρίσει στά ὀρφικά ποιήματα. Τό δείχνει καθαρά αὐτό ὁ Ἀπολλώνιος ὁ Ρόδιος, παρουσιάζοντας τόν Ὀρφέα ὡς διδάσκαλο τῆς κολύμβησης στήν Ἀργώ, ἀλλά καί ὡς ποιητή τῆς κοσμογονίας:[40]

«Μέ τή σειρά του ὁ Ὀρφέας, πῆρε τήν κιθάρα στό ἀριστερό του χέρι, καί ἄρχισε νά τραγουδάει. Τραγούδησε μέ ποιόν τρόπο, ἡ γῆ, ἡ θάλασσα καί ὁ οὐρανός, πού ἀποτελοῦσαν κάποτε ἕνα μοναδικό σύνολο, χωρίστηκαν, ὕστερα ἀπό κάποια φοβερή ἀναταραχή. Πῶς καθορίστηκε, γιά πάντα, μιά θέση στούς αἰθέρες γιά τά ἄστρα, καί τίς τροχιές τοῦ ἥλιου καί τοῦ φεγγαριοῦ. Πῶς ὀρθώθηκαν τά βουνά καί πῶς γεννήθηκαν οἱ βροντεροί ποταμοί μέ τίς Νύμφες τους, κι ὅλα τά ζῶα. Τραγούδησε ἀκόμη πώς στήν ἀρχή, κύριοι τοῦ χιονισμένου Ὀλύμπου ἦταν ὁ Ὀφίων καί ἡ Ὠκεανίδα Εὐρυνόμη. Καί πῶς, ὕστερα ἀπό πάλη, νικήθηκαν, ἀφῆσαν τά προνόμιά τους, ὁ ἕνας στόν Κρόνο κι ἡ ἄλλη στή Ρέα, καί ἔπεσαν στά κύματα τοῦ Ὠκεανοῦ. Τήν ἐποχή ἐκείνη, οἱ νικητές βασίλευαν πάνω στούς τρισευτυχισμένους θεούς, τούς Τιτάνες, ἐνῶ ὁ Δίας, ἔφηβος, ἀλλά μέ πνεῦμα μικροῦ παιδιοῦ ἀκόμη, κρυβόταν στά βάθη τοῦ Δικταίου Ἄνδρου. Οἱ Γίγαντες, πού εἶχε γεννήσει ἡ Γῆ, δέν τόν εἶχαν ἀκόμη ἀνδρώσει, χαρίζοντάς του τόν κεραυνό, τή βροντή καί τήν ἀστραπή, τά ὅπλα, δηλαδή, πού

ἐξασφάλισαν στόν Δία τήν ἐξουσία του. Ἔτσι τραγούδησε, κι ὕστερα σίγησε κι ἡ φόρμιγγα κι ἡ θεϊκιά του φωνή. Ἀλλά, ἐνῶ τό τραγούδι εἶχε πάψει, ὅλοι μαζί οἱ ἥρωες ἔμεναν μαρμαρωμένοι, μέ τεντωμένο τό κεφάλι κι ὀρθάνοιχτα τά αὐτιά, τόσο ἐκεῖνος τούς εἶχε μαγέψει καί συνεπάρει μέ τό τραγούδι του».

Αὐτή ἡ δίψα γιά κοσμογονική ποίηση θά διαρκέσει, τό ἴδιο ἔντονη, ἐπί αἰῶνες, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπό πολυάριθμους μαγικούς παπύρους. Οὔτε καί οἱ μολυβένιες πινακίδες θά λησμονήσουν τήν ὀρφική διδασκαλία, στήν ὁποία, ἄλλωστε, θά ἀναφερθοῦν, πολύ πιό διακριτικά ὅμως, καί μέ δικό τους τρόπο, τά χρυσά ἐλάσματα.

Μουσικός, μάγος, μύστης καί μυστικός

Ὁ Ὀρφέας καί οἱ μαθητές του χαρακτηρίζονται ἀπό ὅλες αὐτές τίς ἰδιότητες. Ἔτσι ἐξηγεῖται καί ἡ ἑνότητα ὕφους πού συνδέει τά διάφορα κείμενα πού ἐξετάσαμε, προσπαθώντας νά προσεγγίσουμε τήν ἀρχαία μαγεία.

Ὁ Ὀρφέας εἶχε τή φήμη τέτοιου μάγου, ὥστε ὁ περίφοβος σάτυρος πού παρουσιάζει ὁ Εὐριπίδης στόν *Κύκλωπα*[41] προτείνει στόν Ὀδυσσέα νά ψάλει μιά ἐπωδή στόν Ὀρφέα, γιά νά πετύχει μέ τόν ἀναμμένο δαυλό του τό μάτι τοῦ Πολύφημου: «Μά ξέρω ἕνα ξόρκι τοῦ Ὀρφέα πολύ δυνατό, πού μ' αὐτό θά πάη μονάχο του τό δαυλί στήν κεφαλή καί θά κάψη τό μονομάτη γιό τῆς Γῆς».[42] Στόν *Ἱππόλυτο*,[43] ὁ Θησέας κατηγορεῖ τόν γιό του ὅτι χρησιμοποίησε τά τεχνάσματα τοῦ Ὀρφέα: «Τώρα λοιπόν κάνε τόν μεγάλο, γέλα τόν κόσμο μέ νηστίσιμα φαγητά, κι ἔχοντας ἀφέντη τόν Ὀρφέα, κάνε τόν θεόπνευστο καί δεῖχνε εὐλάβεια σέ φούμαρα πού βρίσκονται σέ πολλές φυλλάδες!»[44] Ἡ ὀργή τοῦ Πλάτωνα ἐναντίον τῶν ὀρφεοτελεστῶν ὀφείλεται στό ὅτι τούς θεωρεῖ ψευτομιμητές τοῦ Ὀρφέα.

Ἡ ἰδιότητα προφανῶς τοῦ μουσικοῦ εἶχε τεράστια σημασία, γιατί ὁ ρυθμός τῆς ἀπαγγελίας τῆς ἐπωδῆς ἔπαιζε θεμελιώδη ρόλο. Ἡ Ἄλκηστις τοῦ Εὐριπίδη παραπονεῖται πώς δέν διαθέτει τή φωνή τοῦ Ὀρφέα γιά νά μαγέψει τήν Κόρη ἤ τόν Πλούτωνα:[45] «Τοῦ Ὀρφέα τή γλώσσα ἄν εἶχα, φωνή μελωδική σάν τή δική του, πού νά μπορῶ ἀπ' τόν Ἅδη νά σέ πάρω μαγεύοντας τῆς Δήμητρας τήν κόρη καί τόν ἄντρα της μέ ὕμνους, οὔτε ὁ σκύλος τοῦ Πλούτωνα, οὔτε ὁ Χάρωνας,

ὁ γέρος περαματάρης τῶν ψυχῶν, δέ θά ἦταν ἐμπόδιο γιά μένα».[46] Ἡ φωνή τοῦ Ὀρφέα ἦταν τόσο ἀκαταμάχητη ὥστε, σύμφωνα μέ τό μύθο, τό κεφάλι τοῦ Ὀρφέα συνέχισε νά τραγουδάει καί μετά τόν ἀποκεφαλισμό του, ὅπως δείχνουν οἱ παραστάσεις ἑνός μπρούντζινου καθρέφτη ἀπό τό Κιούζι καί ἕνα ἐρυθρόμορφο ἀγγεῖο.[47] Μπορεῖ κανείς νά φανταστεῖ δυνατότερο ἔρωτα γιά τή μουσική; Ἔτσι δικαιολογοῦνται καί τά λόγια τοῦ Πίνδαρου: «Ὁ Ὀρφέας, ὁ πατέρας τοῦ τραγουδιοῦ, μέ τή χρυσή λύρα!»

Οἱ ἀρχαῖες μαρτυρίες ἀποδίδουν ἀκόμη στόν Ὀρφέα τήν ἵδρυση τῶν Ἐλευσινίων Μυστηρίων. Στό τέλος τοῦ *Ρήσου* τοῦ Εὐριπίδη, ἡ Μούσα πού μεταφέρει τό σῶμα τοῦ ἥρωα δηλώνει:[48] «Τίς φωτερές πομπές τῶν μυστηρίων ὁ Ὀρφέας τίς πρωτοΐδρυσε, τοῦ Ρήσου ξάδερφος, πού ἐσύ πῆρες τή ζωή του».[49] Ἀλλά καί ὁ Ἀριστοφάνης παρουσιάζει τόν Αἰσχύλο νά λέει:[50] «Μυστηρίων τελετές κι ἀπό φόνο ἀποχή. Νά τοῦ Ὀρφέα τά διδάγματα ποιά ἦταν».[51] Οἱ ἀναφορές αὐτές θέτουν ἕνα ἐρώτημα πού δέν ἔχει ἀκόμη ἀπαντηθεῖ ἀπό τούς ἐρευνητές: ποιά, δηλαδή, σχέση συνδέει τήν ὀρφική διδασκαλία μέ τή θρησκεία τῶν Ἐλευσινίων. Γιά τή μελέτη αὐτοῦ τοῦ ζητήματος, πού ἀπασχόλησε ἤδη τούς ἀρχαίους,[52] θά χρειαζόταν ὅμως ἄλλο βιβλίο. Ἐμεῖς, στό πλαίσιο αὐτῆς τῆς μελέτης, θά περιοριστοῦμε στόν προβληματισμό πάνω στή συγγένεια τῶν ὀρφικῶν δοξασιῶν μέ τή θρησκεία τῶν Ἐλευσινίων καί τή μαγεία, ὅπως αὐτή ἀναδεικνύεται στό *Δοκίμιο γιά τόν ἑλληνικό μυστικισμό* τοῦ Dario Sabbatucchi.

Τό πρῶτο κοινό σημεῖο ἀνάμεσα στήν ἑλληνική μαγεία, τόν ὀρφισμό καί τή θρησκεία τῶν Μυστηρίων εἶναι ὅτι καί στά τρία αὐτά συστήματα γίνεται ἀναφορά σέ πρακτικές καί ὄχι σέ δόγματα. Ἡ μαγεία ἔδινε συνταγές, ὁ ὀρφισμός βασιζόταν σέ ἱερά βιβλία–σέ ποιητικά πρότυπα, δηλαδή, πού ἀντλοῦσαν τήν ἀποτελεσματικότητά τους ἀπό τήν ἡλικία τους– ἐνῶ ἡ θρησκεία τῶν Μυστηρίων πρότεινε τήν τήρηση ἑνός τελετουργικοῦ πού συνέδεε τά δ ρ ώ μ ε ν α μέ τά λ ε γ ό μ ε ν α καί τά δ ε ι κ ν ύ μ ε ν α, χωρίς νά ἐδράζεται σέ συγκεκριμένες θρησκευτικές ἀντιλήψεις. Αὐτή ἡ ἀπουσία δόγματος, πού χαρακτηρίζει ἐπίσης καί τήν ἐπίσημη ἑλληνική θρησκεία, διευκόλυνε τή μετάβαση ἀπό τήν ὁμαδική στήν προσωπική θρησκευτική στάση. Δέν ἀποκλείεται νά μήν ὑποψιάστηκαν καί οἱ ἀρχές τόν ἐνδεχόμενο αὐτόν ἐκτροχιασμό τῆς θρησκείας σέ τέτοιες πρακτικές. Ἡ πόλη τῆς Ἀθήνας ὀργάνωνε τήν πομπή τῶν πολιτῶν πρός τήν Ἐλευσίνα καί τά Μυστήριά της, χωρίς νά μπορεῖ

νά ἐλέγξει τίς πιθανές συνέπειες, καί πρωτίστως τή στροφή τῶν πολιτῶν, ἀπό τή συμμετοχή σέ μιά κοινωνική ἐκδήλωση, στήν ἀναζήτηση τῆς προσωπικῆς τους εὐτυχίας καί τῆς ἄμεσης ἐπαφῆς τους μέ τή θεότητα. Ἀπό τά τρία αὐτά συστήματα, στά ὁποῖα τό ἄτομο –καί ὄχι ὁ πολίτης– ἐπιδιώκει νά φθάσει στήν εὐτυχία, στηριζόμενο στίς δικές του καί μόνο δυνάμεις, ἡ μαγεία συνιστᾶ τήν πιό ἀσταθή, πρωτόγονη καί φευγαλέα στάση. Ἡ θρησκεία τῶν Μυστηρίων, ἀντίθετα, ἐπιδιώκει νά δημιουργήσει μιά κοινότητα, μιάν ἀδελφότητα, ὅπου τό ἄτομο θά ἀναγνωρίζει τόν ἑαυτό του στή συνεργασία του μέ τούς ἄλλους, γιά τήν κοινή ἀναζήτηση τῆς κοινά ἀποδεκτῆς ἀλήθειας. Ὁ ὀρφισμός, πάλι, ὀργάνωνε τίς τελετές του, σύμφωνα μέ τούς «ἱερούς λόγους» πού ἔδιναν περιεχόμενο στίς πρακτικές του. Ἡ προσχώρηση ὅμως σέ αὐτές τίς πρακτικές δέσμευε μόνο τό κάθε ἄτομο ξεχωριστά, καί ὄχι τήν κοινωνία συνολικά.

Μαγεία, ὀρφισμός καί Μυστήρια προϋποθέτουν ὅλα μύηση, δηλαδή τελετή. Ἡ λέξη ἀπαντᾶται τόσο στούς μαγικούς παπύρους, ὅσο καί στά ὀρφικά κείμενα ἤ στίς μολυβένιες πινακίδες. Αὐτό πού μετράει εἶναι ἡ κατάληξη, ἡ τελείωση. Ὁ μάγος τήν ἐπιδιώκει ἄμεσα, ὁ μυημένος στά Μυστήρια ἀκολουθεῖ ἕνα τελετουργικό πού διαρκεῖ πολλές ἡμέρες καί ἀπαιτεῖ ἄσκηση, ὁ ὀρφικός παραδέχεται πώς ἡ ἀναζήτηση τῆς εὐτυχίας μπορεῖ νά ἀποδειχτεῖ μακρόχρονη καί πώς ἐπιτυγχάνεται σταδιακά. Καί στίς τρεῖς ὅμως περιπτώσεις, τό ζητούμενο εἶναι ἡ προσωπική ἐπιτυχία, σέ ἕνα στενό, περιορισμένο στόχο, στήν περίπτωση τῆς μαγείας, ἤ στόν διευρημένο στόχο τῆς ὁλοκληρωμένης καί αἰώνιας μακαριότητας, στήν περίπτωση τοῦ ὀρφισμοῦ καί τῶν Μυστηρίων. Μιά σελίδα τοῦ Πλουτάρχου, στήν ὁποία παραπέμπει ὁ E. des Places, περιγράφει τό θάμβος τοῦ μυημένου, ὅταν φθάνει στό στόχο του:[53]

«Ἡ ψυχή, τή στιγμή τοῦ θανάτου, αἰσθάνεται ὅπως ἐκεῖνοι πού μυοῦνται στά μεγάλα μυστήρια. Ἡ λέξη καί τό πράγμα μοιάζουν, λέμε τελευτᾶν καί τελεῖσθαι. Ἀρχικά, πρόκειται γιά περιπλανήσεις, γιά ὀδυνηρές ἀναζητήσεις, γιά δύσκολες πορεῖες χωρίς κατάληξη, μές στά σκοτάδια. Ἔπειτα, πρίν ἀπό τό τέλος, ὁ τρόμος φθάνει στό ἔπακρο: ἡ ἀνατριχίλα, τό τρέμουλο, ὁ κρύος ἱδρώτας, ἡ φρίκη. Ἀμέσως κατόπιν, ὅμως, ἕνα ὑπέροχο φῶς θαμπώνει τά μάτια, καί περνάει κανείς σέ τόπους ἁγνούς καί σέ λιβάδια ὅπου ἀντηχοῦν φωνές, μουσικές καί λόγια ἱερά, ἐνῶ θεῖες ὀπτασίες ἐμπνέουν θρησκευτική κατάνυξη. Τότε, ὁ ἄνθρωπος, τέλειος πιά καί μυημένος, ἐλευθερώνεται, κινεῖται χωρίς

δεσμά καί τελεῖ τά μυστήρια, στεφανωμένος. Ζῆ μέ ἀνθρώπους ἁγνούς καί ἁγίους. Βλέπει στή γῆ τό πλῆθος τῶν ἀμυήτων καί ὅσων δέν ἔχουν ἀκόμη ἐξαγνιστεῖ, νά συντρίβεται καί νά βουλιάζει στό βόρβορο καί τό σκοτάδι, νά ζῆ στά βάσανα, ἀπό τό φόβο τοῦ θανάτου καί τήν ἔλλειψη πίστης στή δυνατότητα ἐπίγειας εὐτυχίας».

Ἀναγνωρίζουμε, στούς τόνους αὐτοῦ τοῦ χωρίου, τή χαρά τοῦ «ἁγνοῦ» πού ἀναφέρουν τά ὀρφικά κείμενα, τόν ἐνθουσιασμό πού καταλαμβάνει τούς μυημένους ὅταν κοινωνοῦν μέ τή θεότητα, τίς ἐλπίδες καί τούς φόβους ἐκείνων πού ἐλευθερώνονται ἀπό τίς δεσμεύσεις τῆς πόλης γιά νά ζητήσουν, ἀπευθείας, ἀπό τούς θεούς τήν ἱκανοποίηση τῶν πόθων τους.

Τελικά, οἱ μυστικιστικές αὐτές πρακτικές προϋποθέτουν μιά θεολογία τῆς λύτρωσης. Ἀντί γιά τούς θεούς πού προΐστανται στίς δημόσιες τελετές, μερικοί προτιμοῦν τούς θεούς στούς ὁποίους ἀπευθύνονται προσωπικά, ἀκόμη καί ἄν χρειαστεῖ νά παρανομήσουν. Ἄλλοι, ἀρνοῦνται τή διαμεσολάβηση τῆς πόλης καί ἑνώνονται μέ τή θεότητα τῆς προτίμησής τους, ἀντικαθιστώντας τή θρησκεία μέ τόν μυστικισμό. Οἱ μυημένοι στά Ἐλευσίνια Μυστήρια, τέλος, ἀπορρίπτουν τήν ἐπίσημη θρησκευτική διδασκαλία καί συμμετέχουν σέ τελετές πού τούς μορφώνουν, μέ τό συναίσθημα μᾶλλον παρά μέ τή σκέψη. Καί οἱ τρεῖς αὐτοί δρόμοι προσεγγίσεως τοῦ θείου ἀποδεικνύουν τήν καταπληκτική ἐλαστικότητα τῆς πίστης στήν ἀρχαία Ἑλλάδα, ὅπου δέν ὑπῆρχε ὁ ὅρος «ὀρθοδοξία» καί ὅπου ἡ ἀνεξιθρησκία καί ἡ ἐλευθερία τοῦ λόγου ἦταν πράγματα αὐτονόητα. Ἡ Ἑλλάδα δέν ἔστησε πυρά γιά τούς μάγους της, καί ὅταν ἀκόμη τούς ἀποθάρρυνε γιά νά ἀποφύγει τίς καταχρήσεις πού θά προσέβαλλαν τούς νεκρούς. Ἡ πόλη ἀνέχτηκε τή θρησκεία τῆς νύχτας, γιατί καταλάβαινε πώς ὅσοι δέν εἶχαν πολιτικά δικαιώματα μπορεῖ νά χρειάζονταν κάποια προσωπική ἀποζημίωση. Καθώς δέν ἦταν δυνατόν νά κατακτήσουν ὅλοι τήν ἀρετή καί τήν παιδεία, ἀγαθά προορισμένα ἀποκλειστικά γιά τούς προνομιούχους λόγῳ καταγωγῆς καί πλούτου, ἦταν προτιμότερο νά ἀφεθοῦν οἱ φτωχοί καί ἀσήμαντοι στήν αὐταπάτη πώς μποροῦσαν νά τά βγάλουν πέρα μέ τίς δικές τους δυνάμεις, νά φθάσουν στήν εὐτυχία μέσα ἀπό τούς δικούς τους δρόμους. Ἡ θρησκευτική ἀδιαλλαξία θά ὄξυνε περισσότερο τίς πολιτικές διαμάχες καί θά ὑπονόμευε τά εὔθραυστα θεμέλια τῆς πόλης. Ὁ ρεαλισμός, λοιπόν, πιότερο καί ἀπό τή φρόνηση, δέν ἐπέτρεπε τίς διώξεις τῶν μάγων.

ΟΙ ΝΕΚΡΟΙ ΚΑΙ ΟΙ ΛΕΞΕΙΣ

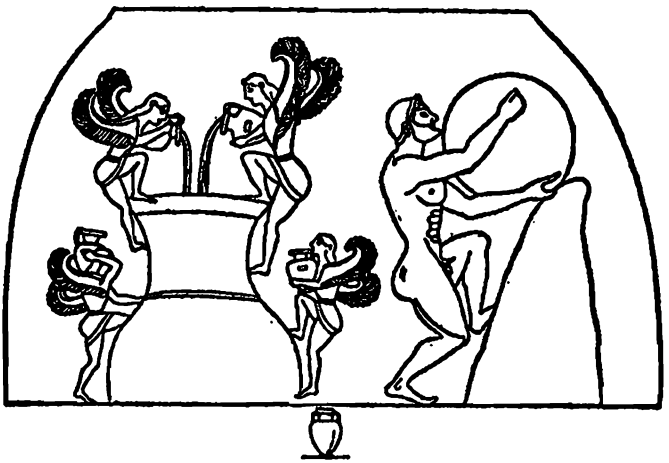

Στό τέλος τῆς ἐκτενοῦς αὐτῆς ἔρευνάς μας, θά περιοριστοῦμε νά ἐπισημάνουμε δύο στοιχεῖα πού ἀποτελοῦν, κατά τή γνώμη μας, χαρακτηριστικά γνωρίσματα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς μαγείας: τόν πρωταρχικό ρόλο τῶν νεκρῶν καί τή χρήση τῆς γραφῆς στίς μαγγανεῖες κάθε τύπου.

Γιά νά προσεγγίσουμε τήν ἀρχαία μαγεία, πρέπει πράγματι νά καταλάβουμε πρῶτα τίς ἐντελῶς ἰδιαίτερες σχέσεις πού διατηροῦσαν οἱ ζωντανοί μέ τούς νεκρούς στήν ἀρχαία ἑλληνική κοινωνία. Καταγράψαμε ἐδῶ, μέ πολλά παραδείγματα, τήν παρέμβαση τῶν νεκρῶν καί τή δύναμη πού διέθεταν γιά τήν πραγματοποίηση τῶν σχεδίων ὅσων προσέφευγαν στή μαγεία. Ἡ παρουσία αὐτή τῶν νεκρῶν μπορεῖ, ἴσως, νά μᾶς ξενίζει, τόσο ἔχουμε ἐθιστεῖ σήμερα στήν ἰδέα πώς «οἱ νεκροί φεύγουν γρήγορα». Σήμερα, ὅλο καί περισσότερο, ὁ θάνατος ἀποκρύπτεται ἀπό τούς ζωντανούς. Οὔτε γιά οἰκογενειακές τελετές δέν δίνει πιά ἀφορμή. Ὁ ἄνθρωπος, ἄν δέν πάει ἀπότομα ἀπό ἀτύχημα, πεθαίνει στό νοσοκομεῖο, καί ἡ κηδεία, σύμφωνα καί μέ τήν τελευταία του ἐπιθυμία, πολλές φορές, καλύπτεται ἀπό ἄκρα διακριτικότητα, σέ πεῖσμα τῆς μεγαλοστομίας τοῦ «Γραφείου Τελετῶν». Οἱ πομπές, ὁ νεκρικός διάκοσμος, ἀκόμη καί τά λουλούδια, σιγά σιγά

χάνονται. Οἱ σημερινοί νέοι δέν πηγαίνουν σέ κηδεῖες καί οὔτε ξέρουν τί σημαίνει ἡ φράση «τόν συνόδευσαν στήν τελευταία κατοικία του».

Ἀκόμη καί οἱ ἀρχηγοί κρατῶν κηδεύονται μέ μεγάλη ἁπλότητα. Κοντολογίς, ἡ σύγχρονη κοινωνία, κάνει ὅ,τι περνάει ἀπό τό χέρι της ὥστε οἱ νεκροί νά ἐνοχλοῦν ὅσο γίνεται λιγότερο τούς ζωντανούς. Οἱ νεκροί μας φεύγουν ἁπλῶς γιά νά κοιμηθοῦν στό λειμώνα τοῦ ὕπνου, δηλαδή στό «κοιμητήριο».

Στήν ἀρχαιότητα, ὅμως, ὅπως εἴδαμε, τά πράγματα ἦταν διαφορετικά. Τούς νεκρούς δέν τούς ἀπομάκρυναν οὔτε ἀπό τήν οἰκογένεια οὔτε ἀπό τήν πόλη. Τούς ἐπέτρεπαν νά ἐπηρεάζουν τούς ζωντανούς, καί δέν τούς ἀπέκλειαν ἀπό τήν κοινωνική ζωή. Οἱ νεκροί παρέμεναν πάντοτε παρόντες. Οἱ «πλεῖστοι» καί οἱ «ἐφήμεροι» συνδέονταν μέ σχέσεις ἀπόλυτα φυσικές.

Ἀρκεῖ νά ἀνατρέξει κανείς στήν ὀνειρική φιλολογία, καί θά καταλάβει πόσο σταθερές ἦταν οἱ δοσοληψίες τῶν ζωντανῶν μέ τούς νεκρούς. Ἄς περιοριστοῦμε ὅμως σέ ἕνα μόνο λογοτεχνικό παράδειγμα, καί σέ ἕνα ἐπιγραφικό. Ὁ Λουκιανός, ὁ συγγραφέας τῶν *Νεκρικῶν Διαλόγων*, διηγεῖται[1] μέ ποιόν τρόπο ἕνας Εὐκράτης ἐπικοινωνοῦσε μέ τή γυναίκα του Δημαιρέτη, μέσῳ τῶν ὀνείρων. Ὅταν ἡ Δημαιρέτη πέθανε, ὁ Εὐκράτης, σύμφωνα μέ τό ἔθιμο, παρέδωσε στήν πυρά ὄχι μόνο τό σῶμα τῆς νεκρῆς, ἀλλά καί ὅλα τά ροῦχα της. Ἑπτά ἡμέρες μετά τήν τελετή, ἐνῶ διάβαζε, ξαπλωμένος, τόν *Φαίδωνα* τοῦ Πλάτωνα, γιά νά πάρει κουράγιο, ἀποκοιμήθηκε. Τότε ἐκείνη, ἡ Δημαιρέτη, πῆγε καί κάθισε δίπλα του. Στό ὄνειρο του, ἡ νεκρή γυναίκα του ἐνῶ τόν φιλοῦσε, κλαίγοντας, τοῦ παραπονέθηκε πώς, μολονότι νόμιζε ὅτι τῆς τά ἔδωσε ὅλα, εἶχε παραλείψει νά κάψει ἕνα χρυσό της σανδάλι, πού παρέμενε, ξεχασμένο, σέ ἕνα μπαοῦλο. Μόλις ὅμως πρόφερε αὐτά τά λόγια, ἕνα μαλτέζικο σκυλί γαύγισε κάτω ἀπό τό κρεβάτι, καί ἡ ὀπτασία ἐξαφανίστηκε. Ὁ Εὐκράτης, ὡστόσο, ἀνακάλυψε τό ξεχασμένο σανδάλι καί τό ἔκαψε, γιά νά μή μένει ἡ γυναίκα του ξυπόλητη. Τό ὄνειρο, λοιπόν, ἀποκαθιστοῦσε τήν ἐπικοινωνία τοῦ νεκροῦ μέ τούς οἰκείους του, καί ἡ ὀνειρομαντεία μετέφερε, ὅπως καί ἡ νεκρομαντεία, μηνύματα ἀπό τόν ἄλλο κόσμο. Οἱ *Ἱεροί λόγοι* τοῦ Αἴλιου Ἀριστείδη, τόν 2ο μ.Χ. αἰώνα, ὅπως καί τό *Κλειδί τῶν Ὀνείρων* τοῦ Ἀρτεμιδώρου, μᾶς δίδουν πολλά ἀνάλογα παραδείγματα.

Ἀλλά καί μιά ἐπιγραφή, μεταξύ ἄλλων, ἀποδεικνύει ὅτι τά ὄνειρα ἀποτελοῦσαν τρόπο ἐπικοινωνίας τῶν ζωντανῶν μέ τούς νεκρούς. Πρό-

κειται γιά τή διαθήκη ἑνός Ἐπικράτη, ἀπό τή Νάκρασα τῆς Μυσίας, μιά μεγάλη ἐπιγραφή 116 ἀράδων, πού συνιστᾶ ταφικό κληροδότημα γιά τή συντήρηση ἑνός μνημείου.[2] Οἱ ἰδιοκτῆτες τῶν κτημάτων τοῦ κληροδοτήματος εἶναι κάτοικοι τῶν Θυατείρων καί τῆς Νάκρασας. Ὁ «ταφικός κῆπος», λέει ἡ διαθήκη, «δέν δημιουργεῖται μόνο ἀπό στοργή πρός τόν γιό μου, ἀλλά καί γιατί μοῦ τό ζήτησε ὁ ἴδιος μέ ὄνειρα, σημάδια καί ἀποκαλυπτικές ἐμφανίσεις. Οἱ νεκροί χρησιμοποιοῦσαν, λοιπόν, τά ὄνειρα γιά νά ὑπενθυμίζουν στούς ζωντανούς τίς ὑποχρεώσεις τους, καί ἀντάλλαγμα τούς παρεῖχαν τήν προστασία τους. Τό ἐπίγραμμα μιᾶς ἀνάγλυφης σαρκοφάγου ἀπό τή Νικομήδεια τῆς Βιθυνίας,[3] λήγει, παραδείγματος χάρη, μέ μιά εὐχή γιά τούς ταξιδιῶτες: «Χαῖρε, πεζοπόρε καί ναυτικέ», δηλώνει ἡ στήλη σέ ἕνα χαρακτηριστικό σημεῖο τῆς μικρασιατικῆς ἀκτῆς, ὅπου ὁ δρόμος ἀσπάζεται ἀκριβῶς τό περίγραμμα τοῦ θαλάσσιου κόλπου.

Νεκροί καί ζωντανοί παραμένουν ἀλληλέγγυοι, χάρις στίς ἀμοιβαῖες αὐτές ἐξυπηρετήσεις. Ἡ θρησκεία μάλιστα ἐνεθάρρυνε τίς ὀνειρικές πρακτικές, ἀφοῦ πολλοί ναοί ἐπέτρεπαν, γι' αὐτόν τό λόγο, στούς πιστούς νά κοιμοῦνται στό ἐσωτερικό τους. Μέ τόν τρόπο αὐτόν, οἱ πιστοί ἔπαιρναν μηνύματα ἀπό τόν ἄλλο κόσμο, προερχόμενα, τίς περισσότερες φορές, ἀπό νεκρούς συγγενεῖς τους. Στήν Αἴγυπτο, στό Μεμνόνειο τῆς Ἀβύδου, ἕνας προσκυνητής γράφει:[4] «Κοιμήθηκα πολλές φορές ἐδῶ, καί εἶδα ὄνειρα πού βγῆκαν ἀληθινά, ἐγώ, ὁ Ἁρποκράς, κάτοικος τῆς ἁγίας πόλης τοῦ Πανός, ἱερέας, ἀγαπημένος γιός τοῦ ἱερέα Κοπρεία. Στόν Μπές, ἀπό τόν ὁποῖο ἐκπορεύονται ὅλες οἱ προφητεῖες, μέ ἄπειρη εὐγνωμοσύνη». Ἕνας πάπυρος τοῦ Λονδίνου[5] ὑποδεικνύει τί πρέπει νά κάνει κανείς γιά νά τοῦ ἀπαντήσει ὁ θεός. Θά ἔπρεπε ὅμως νά μελετηθοῦν εἰς βάθος οἱ στενές σχέσεις τῶν ὀνείρων μέ τίς πρακτικές μαγείας γιά νά ἀντιληφθοῦμε μέ ποιόν ἀκριβῶς τρόπο τά ὄνειρα γεφύρωναν τό χάσμα μέ τόν ἄλλο κόσμο.

Ἀλλά καί οἱ ἴδιες οἱ ἀντιλήψεις τῶν ζωντανῶν γιά τή μέλλουσα ζωή διευκόλυναν τίς σχέσεις μέ τούς νεκρούς. Κατά βάθος, ἡ κοινωνία τῶν νεκρῶν ἦταν ὀργανωμένη μέ πρότυπο τήν κοινωνία τῶν ζωντανῶν. Ἕνα ἐπίγραμμα τοῦ Καλλιμάχου[6] ἀποφαίνεται: «Ἄν ψάχνεις γιά τόν Τίμαρχο στόν Ἅδη, ἄν θές νά μάθεις κάτι γιά τήν ψυχή καί πῶς θά ζήσεις στήν ἄλλη ζωή, ζήτησε τόν γιό τοῦ Παυσανία, ἀπό τήν Πτολεμαΐδα φυλή. Θά τόν συναντήσεις ἀνάμεσα στούς δικαίους».

Ὁ Λουκιανός[7] περιγράφει τίς σκιές νά γλεντοῦν μέ τούς φίλους καί τούς συγγενεῖς τους, σέ λιβάδια ἀσφοδέλων, χωρισμένες κατά φυλές καί φατρίες, σύμφωνα μέ τά ἀθηναϊκά ἔθιμα. Αὐτές οἱ ἀντιλήψεις, πού καταργοῦσαν κάθε διάκριση ἀνάμεσα στήν ἐπίγεια καί στήν οὐράνια ζωή, μᾶς βοηθοῦν νά καταλάβουμε τή συνήθεια, πού μοιάζει σήμερα βέβηλη, νά ἐναποτίθεται μέσα στόν τάφο κάποια παράκληση γιά τήν ἱκανοποίηση μιᾶς ἐπιθυμίας, αὐστηρά προσωπικοῦ χαρακτήρα. Ἄν καί ἡ πόλη δέν τό ἐπέτρεπε, τά ἤθη ἀγνοοῦσαν τούς νόμους καί, κατά τήν κοινή ἀντίληψη, οἱ νεκροί μποροῦσαν νά προσφέρουν βοήθεια στούς ζωντανούς, ὅπως μποροῦσαν νά τούς ἀποκαλύψουν τά μυστικά τοῦ Ἅδη. Τοῦτο τό ἐπίγραμμα πού βρέθηκε στή Ρώμη ἀλλά εἶναι συνταγμένο στά ἑλληνικά, μαρτυρεῖ, ὅπως καί τόσα ἄλλα, τά μαθήματα ἔδιναν οἱ νεκροί:[8] «Μήν προσπερνᾶς αὐτή τήν ἐπιγραφή, διαβάτη. Στάσου, ἄκου καί μάθε τί ὑπάρχει ἐκεῖ. Δέν ὑπάρχει βάρκα στόν Ἅδη οὔτε πορθμέας Χάρων οὔτε φύλακας Αἰακός. Ἀλλά ὅλοι ἐμεῖς, οἱ νεκροί, κάτω ἀπό τή γῆ, πού γίναμε στάχτη καί κόκαλα, τίποτε ἄλλο. Σοῦ μίλησα χωρίς περιστροφές, διαβάτη. Συνέχισε τώρα τό δρόμο σου, γιά νά μή σοῦ φορτωθῶ ἄλλο, μέ τή φλυαρία μου, ἐγώ, ὁ νεκρός». Τά ἔμμετρα ἐπιτάφια ἐπιγράμματα, τά ποιήματα τῆς Ἀνθολογίας, μᾶς δίνουν τέτοια φοβερά καί μεγάλα μαθήματα, πού, ὅπως ἔγραφε ὁ Πώλ Βαλερύ, «εἶναι τά πιό συνηθισμένα λόγια τῶν νεκρῶν».

Αὐτή ἡ συνεννόηση νεκρῶν καί ζωντανῶν ἐξηγεῖ γιατί οἱ ἀδύναμοι, πού δέν μποροῦσαν νά ὑπολογίσουν στή βοήθεια οὔτε τῶν νόμων οὔτε στή συμπαράσταση τῶν συμπολιτῶν τους, ζητοῦσαν τή βοήθεια τῶν νεκρῶν, προκειμένου νά πετύχουν ὅσα ἐνδόμυχα ποθοῦσαν. Οἱ φωνές αὐτές πού ἀναδύονται ἀπό τούς τάφους καί ἀπευθύνονται στούς περαστικούς δέν μᾶς ἀφήνουν ἄραγε νά ὑποθέσουμε πώς ὑπῆρχε ἡ θέληση νά ἐνθαρρυνθοῦν αὐτές οἱ συναλλαγές: Ἀφοῦ οἱ νεκροί παρέδιδαν μηνύματα, γιατί οἱ ζωντανοί νά μήν τούς ἐμπιστευθοῦν τά δικά τους;

Ἡ ἑλληνική μαγεία λοιπόν ἀσκεῖται γραπτῶς. Τό γεγονός αὐτό μπορεῖ νά ἐκπλήσσει, γιά δυό λόγους. Πρῶτον, οἱ σύγχρονοι ἀνθρωπολόγοι μελέτησαν κυρίως μάγους σέ λαούς πού δέν διαθέτουν γραφή. Δεύτερον, καί ὅπου ἀκόμη ὑπῆρχε γραφή, οἱ μάγοι, πού δέν ἤθελαν νά ἀφήσουν γραπτές ἀποδείξεις τῆς δραστηριότητάς τους, προτιμοῦσαν νά δέχονται ἐκμυστηρεύσεις καί νά δίδουν συμβουλές, πάντοτε

προφορικά. Στήν ἀρχαία ὅμως Ἑλλάδα, ἡ γραπτή ἔκφραση τῆς μαγείας ἔχει σχέση μέ μιά ἰδιαίτερη ἀντίληψη γιά τό γραπτό κείμενο.

Οἱ ἐπιγραφολόγοι, ἰδιόρρυθμη φυλή, πού σπαράσσεται ἀπό φατριαστικές διενέξεις (πράγμα πού ἐξηγεῖ καί τόν ὑποβιβασμό αὐτῶν τῶν ἀγρίων ἀπό τούς ἄλλους ἑλληνιστές στήν ὑποκατηγορία τῶν «κατωβλεπόντων», πού ὁ Αἰλιανός περιγράφει ὡς μεγάλες ἀφρικανικές ἀντιλόπες μέ χοντρό, σκυφτό κεφάλι, πού δέν βλέπουν παρά τίς ὁπλές τους, καί ὁ Gustave Flaubert φαντάστηκε ὡς τέρατα πού ἀλληλοσπαράσσονται), θεωροῦν πώς οἱ ἐπιγραφές στήν πέτρα ἀποτελοῦν, ἄν μπορεῖ νά διακινδυνεύσει κανείς αὐτή τήν ἀναχρονιστική ἔκφραση, τόν ἀστικό ἐξοπλισμό τῆς ἀρχαιότητας. Στίς δημόσιες πλατεῖες, στούς κήπους, στά ἄνδηρα τῶν ἱερῶν, στά «πιό ἐκτεθειμένα μέρη», ὅπως ἀναφέρουν οἱ ἴδιες οἱ ἐπιγραφές, σωρεύονταν κείμενα κάθε εἴδους. Καί ὅπως ἔγραψε ἕνας πού ἔχει μελετήσει εἰς βάθος τό ζήτημα:[9]

«Μπροστά στόν τεράστιο ἀριθμό τῶν ἐπιγραφῶν πού διασώθηκαν ἐδῶ κι ἐκεῖ, παρά τίς μαζικές καταστροφές καθ' ὅλη τή διάρκεια τῶν αἰώνων, ἀπό τήν Ἀρχαιότητα ἕως σήμερα, καί ἰδίως κατά τά τελευταῖα διακόσια χρόνια τῆς βιομηχανικῆς ἐποχῆς, ἀναρωτιέται κανείς ποῦ θά μποροῦσαν νά χωρέσουν τόσες ἐγχάρακτες πλάκες. Τό σίγουρο εἶναι πώς κατά τήν περίοδο τῆς ἀκμῆς τῆς αὐτοκρατορίας, καί παρά τήν ἐπαναχρησιμοποίησή τους σέ πολλές περιπτώσεις, οἱ δρόμοι καί οἱ πλατεῖες τῆς Ἀθήνας, τῆς Ἐφέσου, τῆς Περγάμου, τῆς Σμύρνης, ἀλλά καί τῆς τελευταίας ὀρεινῆς κωμόπολης τῆς Λυκίας, τῆς Πισιδίας ἤ τῆς Κιλικίας, θά ἔπρεπε νά εἶναι πλημμυρισμένοι ἀπό στῆλες καί βάθρα ἀγαλμάτων, σέ ἀτέλειωτες σειρές. Τό ἴδιο θά συνέβαινε μέ τίς σαρκοφάγους ἤ τούς ταφικούς βωμούς, ἔξω ἀπό τήν πόλη, κατά μῆκος τῶν ἀγροτικῶν δρόμων. Οἱ αὐλές τῶν ἱερῶν ἦταν γεμάτες ἀπό ἀναθηματικές στῆλες, ἀντίγραφα σέ πέτρα ἐπισήμων ἐγγράφων καί τιμητικά ἀγάλματα. Στό θέατρο, στριμώχνονταν οἱ προσφορές στόν Διόνυσο, τά ἀγάλματα τῶν μουσικῶν, οἱ ἐπιγραφές πού ἀπαθανάτιζαν τή γενναιοδωρία τῶν πολιτῶν γιά τά θεάματα. Παντοῦ, σέ ὅλη τήν πόλη, οἱ ἐπιγραφές, στριμωγμένες ἡ μιά πλάι στήν ἄλλη, προσήλκυαν τό βλέμμα, πολύ περισσότερο ἀπ' ὅσο σήμερα, πού σωριάζονται στά μουσεῖα ἤ στούς χώρους τῶν ἀνασκαφῶν, γιατί, τότε, ἦταν συνήθως βαμμένες κόκκινες. Κόκκινη λοιπόν πρέπει νά φανταζόμαστε τήν πύλη τῆς ἀγορᾶς στή Μαγνησία τοῦ Μεάνδρου, μέ τά τοιχώματά της καλυμμένα ἀπό δεκάδες ἐπιγραφές, γραμμένες μέ μικρά γράμματα,

ἀντίγραφα τῶν ψηφισμάτων ὅλων τῶν πόλεων τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, ἀπό τίς Συρακοῦσες, τήν Κέρκυρα καί τήν Ἰθάκη, ἕως τήν Ἀντιόχεια τῆς Περσίας, μέ τά ὁποῖα ἀναγνώριζαν τίς γιορτές τῆς πόλης, πρός τιμήν τῆς προστάτιδας θεᾶς, τῆς Ἄρτεμης Λευκοφρυήνης, ὡς ἰσότιμες μέ τούς μεγάλους ἀγῶνες τῶν Δελφῶν καί τῆς Ὀλυμπίας, καί ὑπόσχονταν νά στέλνουν ἀντιπροσώπους γιά νά προσφέρουν θυσίες. Ἀλλά καί τά ἱερά τῆς ὑπαίθρου ἦταν γεμάτα ἐπιγραφές. Τό ἱερό ἑνός θρακιώτη ἥρωα, πού διακρίθηκε στή βουλγαρική ἐκστρατεία, μᾶς προσφέρει δεκάδες ἀνάγλυφες παραστάσεις τοῦ θείου Ἱππέα, μέ τίς ἀφιερώσεις τους. Ἀκόμα καί στή μοναξιά τῶν βουνῶν συναντοῦσες ἐπιγραφές, στούς βράχους ἤ σέ στῆλες, δίπλα σέ πηγές ἤ μέσα σέ σπηλιές, ὅπου κάποιος μισότρελος "νυμφόληπτος" ἤ "θεόληπτος" εἶχε στήσει, μέ τά ἴδια του τά χέρια, ἱερό στίς θεότητες τῆς φύσης, τῶν δένδρων καί τῶν νερῶν. Δύσκολα μπορεῖ νά φανταστεῖ κανείς τή θέση πού κατεῖχε ὁ μαρμαράς, ὁ λιθοξόος, στόν ἑλληνικό πολιτισμό».

Ὡραῖα καί καλά ὅλα αὐτά. Ἀλλά ἄν ὅλοι αὐτοί οἱ πέτρινοι σωροί «προσήλκυαν τό βλέμμα», ποιά μάτια ἤθελαν καί μποροῦσαν νά τούς διαβάσουν; Μποροῦμε, μ' ἄλλα λόγια, νά εἴμαστε σίγουροι πώς οἱ ἄνθρωποι, τά χρόνια ἐκεῖνα, διάβαζαν τίς ἐπιγραφές; Στά πέρατα τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, στήν Ἀσία καί στήν Ἀφρική, οἱ ἰθαγενεῖς μποροῦσαν ἄραγε νά ἀποκρυπτογραφήσουν αὐτά τά κείμενα, τή στιγμή πού οἱ βασιλιάδες καί οἱ αὐτοκράτορες χρειάζονταν διερμηνεῖς γιά νά συνεννοηθοῦν μέ τούς ὑπηκόους; Ὁ Ξενοφῶν σημειώνει στήν *Κύρου Ἀνάβαση* πώς οἱ πέρσες πρίγκιπες, ὅπως καί οἱ ἕλληνες στρατηγοί, χρησιμοποιοῦσαν διερμηνεῖς γιά νά διαβιβάσουν τίς διαταγές τους. Ἀλλά, κι ἄν ἀκόμη ὑποθέσουμε πώς ὅλοι μιλοῦσαν ἑλληνικά, μήπως δέν ὑπῆρχαν ἄλλα ἐμπόδια; Οἱ σύγχρονοι ἐπιγραφολόγοι δέν δείχνουν νά προβληματίζονται –ἀπό συστολή ἄραγε ἤ ἀπό φρόνηση;– ἐνῶ γνωρίζουν καλύτερα ἀπό τόν καθένα, πόσες προσπάθειες χρειάζονται γιά νά διαβαστεῖ μιά ἐπιγραφή. Πρόκειται γιά κείμενα πού ἦταν τοποθετημένα, συνήθως, πολύ ψηλά, σέ ὑπέρθυρα ἤ ἐπιστύλια, ἐκτεθειμένα στίς καιρικές ἀντιξοότητες, καί κατά συνέπεια στή διάβρωση τοῦ ἀέρα, γραμμένα μέ μικρά γράμματα, χωρίς κενά ἀνάμεσα στίς λέξεις, μέ θέματα, τίς περισσότερες φορές, τεχνικοῦ χαρακτήρα, πού ἀφοροῦσαν τή διοίκηση, τό ἀστικό ἤ τό ποινικό δίκαιο, τήν ἐξωτερική πολιτική ἤ τήν οἰκονομική ζωή. Καί πρέπει νά διαβαστοῦν γράμμα πρός γράμμα. Τό ξυλοκάρβουνο βέβαια δέν ἔλειπε, καί θά μποροῦσαν

νά χρησιμοποιηθοῦν καί τότε ὑγρά φίλτρα γιά νά διευκολυνθεῖ ἡ ἀνάγνωση, ἀλλά οὔτε φωτογραφικές μηχανές ὑπῆρχαν οὔτε εἰδικό χαρτί γιά τήν ἀποτύπωση. Μποροῦμε λοιπόν νά ἰσχυριστοῦμε μέ βεβαιότητα πώς τά περισσότερα ἐκτενή κείμενα, ἔμμετρα ἤ πεζά, δέν τά διάβαζε κανείς ἐπί τόπου.

Τό περιεχόμενό τους, ἄλλωστε, μποροῦσε κανείς νά τό πληροφορηθεῖ μέ ἄλλον τρόπο. Τά κείμενα πού προορίζονταν γιά τό κοινό, τά ἀντέγραφαν σέ πινακίδες ἤ ξύλινους, βαμμένους ἄσπρους, πίνακες, πού, γι' αὐτό, ὀνομάζονται λευκώματα. Στίς δίκες, μποροῦσε ὅποιος ἤθελε νά ζητήσει τήν ἀνάγνωση τοῦ ψηφίσματος πού τόν ἐνδιέφερε γιά νά ὑποστηρίξει τήν ἄποψή του. Παρακαλοῦσε τόν γραμματέα τοῦ δικαστηρίου νά διαβάσει τό κείμενο, ὅπως διαπιστώνουμε σέ πολλούς λόγους τῶν ἀττικῶν ρητόρων. Σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τώρα τά τιμητικά ψηφίσματα πού ἐπαινοῦσαν τόν ἄλφα ἤ τόν βῆτα, ἡ ἀνακήρυξη χάριν τῆς «ἀρετῆς» του γινόταν στό θέατρο, καί ὁ καθένας μποροῦσε νά πάει καί νά ἀκούσει τόν ἔπαινο.

Γιατί λοιπόν χάρασσαν καί ἐξέθεταν σέ δημόσιους, πολυσύχναστους χώρους αὐτά τά κείμενα; Πρῶτα πρῶτα γιά νά ἐξασφαλίσουν, χάρις στήν ἀντοχή τῆς πέτρας, τήν ἀφθαρσία. Δεύτερον, γιατί ἡ ἔκθεσή τους στήν ἀγορά ἤ στά ἱερά, τούς ἔθετε ὑπό τήν προστασία τῶν νόμων ἤ τῶν θεῶν. Γι' αὐτό καί τά ψηφίσματα ἀρχίζουν μέ μιά ἐπίκληση πρός τούς «θεούς» ἤ πρός τήν «Καλή Τύχη».

Τά ἀγάλματα μέ τήν ἔνδειξη τοῦ ὀνόματος τοῦ προσώπου πού παρίσταναν, οἱ τάφοι μέ τήν ἀναγραφή τῶν ὀνομάτων ἐκείνων πού ἦταν θαμμένοι ἤ πού θά θάβονταν ἐκεῖ ἀργότερα, δέν παρουσιάζουν τήν ἴδια δυσκολία ἀναγνώσεως μέ τά ἐκτενή κείμενα τῶν ψηφισμάτων, τῶν προκηρύξεων, τῶν δικαστικῶν ἀποφάσεων ἤ τῶν ἐπαίνων. Ὁ διαβάτης μποροῦσε εὔκολα νά διαβάσει τά κύρια ὀνόματα, καί ἡ ἀνάγνωση αὐτή εἶχε χαρακτήρα προειδοποιήσεως. Ὅσο γιά τίς πράξεις λατρείας ἤ τίς πολυάριθμες ὑπογραφές στούς τοίχους τῶν ναῶν καί τούς βράχους, κατά μῆκος τῶν δρόμων, ἀποτελοῦσαν ἕνα εἶδος ἰδιωτικῶν ἐγγράφων, προσευχές ἤ εὐχαριστίες πού ἀπευθύνονταν σέ κάποια θεότητα, ἁπλά ἴχνη ἀπό τό πέρασμα κάποιου ἀπό ἕνα δυσπρόσιτο σημεῖο ἤ ἀπό ἕναν τόπο προσκυνήματος, ἐκφράσεις εὐγνωμοσύνης στούς θεούς, γιατί κάποιος διέσχισε σῶος καί ἀσφαλής, ἄγνωστες ἤ μακρινές χῶρες. Πόσοι ἄνθρωποι μποροῦσαν νά διαβάσουν τά μηνύματα πού γράφτηκαν στήν Ἀνατολική Ἔρημο, στά λατομεῖα τοῦ

Σιλσιλίς, τοῦ Οὐαντί Μπίρ ἐλ-Αἶν ἤ τοῦ Τζεμπέλ Τέιρ; Αὐτοί οἱ ἀναστεναγμοί τῆς ἐρήμου, οἱ εὐχές γιά τήν ἀποφυγή τοῦ κινδύνου, αὐτές οἱ ἐπιβεβαιώσεις τῆς ἀνθρώπινης παρουσίας πού εἶναι ἐκτεθειμένη σέ μύριους κινδύνους, εἶναι περισσότερο κραυγή ἀγωνίας παρά γραπτός λόγος.

Ἡ ἀναγραφή τοῦ ὀνόματος στήν πέτρα ἀποτελοῦσε ἕναν τρόπο ἐπιβολῆς τῆς ἀνθρώπινης παρουσίας, τή στιγμή ἀκριβῶς πού οἱ ἀντικειμενικές συνθῆκες τήν καθιστοῦσαν πρόσκαιρη. Τό πέρασμα γινόταν μαρτυρία, γι' αὐτόν πού ἔγραφε, ἀλλά καί γιά τούς ἄλλους. Ὁ ἄνθρωπος ἦταν ἐκεῖ, ἀφοῦ ἦταν ἐκεῖ τό ὄνομά του. Ἡ γραφή ἐξασφάλιζε ἕνα εἶδος μαγικῆς μονιμότητας. Γι' αὐτό, στήν ἔρημο τοῦ Ἐλ-Κανάις, κάπου ἀνάμεσα στήν κοιλάδα καί στήν Ἐρυθρά Θάλασσα, κάποιος Χρήσιμος θέλησε νά ὑπογράψει τρεῖς φορές. Τήν πρώτη σέ σύντμηση, τή δεύτερη ἀνάποδα καί τήν τρίτη κανονικά καί ἐξ ὁλοκλήρου.[10]

Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία πώς ἡ πίστη στήν ὑπερφυσική δύναμη τῆς γραφῆς ἐξηγεῖ τόν πολλαπλασιασμό τῶν χαραγμάτων στούς βράχους, στούς ναούς ἤ σέ ὁρισμένα μνημεῖα. Τό σημεῖο ὅπου ἔβαζε κανείς τήν ὑπογραφή του εἶχε βέβαια τή σημασία του. Μιά ὑπογραφή στό ἄγαλμα τοῦ Μέμνονα στίς Θῆβες, στούς τοίχους τοῦ ναοῦ τοῦ Μπές στήν Ἄβυδο, τῆς Χατσεπσέτ στό Ντέιρ ἐλ-Μπάχαρι, ἤ τῆς Ἴσιδας στίς Φιλές, ἀποτελοῦσε προσπάθεια προσεγγίσεως τῆς θεότητας, γραπτῆς ἐπικοινωνίας μαζί της, γιά τήν ἔκφραση κάποιου πολύ προσωπικοῦ αἰτήματος. Οἱ χαρακιές ἀπό ξύσιμο πού παρατηροῦνται στίς βάσεις τῶν πυλώνων τοῦ ναοῦ τῆς Ἴσιδας, στίς Φιλές, λόγου χάρη, ἀποδεικνύουν πώς οἱ πιστοί, ἀποσπώντας μερικά θρύμματα ἱερῆς πέτρας, ἔπαιρναν μαζί τους κάτι ἀπό τήν ἱερότητα τοῦ χώρου. Καί ἡ γραφή σέ ἱερό τοίχωμα ἀποκτοῦσε ἐπίσης ἱερό χαρακτήρα. Μέ τόν ἴδιο τρόπο, γράφοντας πάνω στούς βράχους τῶν δρόμων τῆς ἐρήμου, στά μέρη ὅπου βασίλευε ὁ Πάν, ἔδινε κανείς στό κείμενό του ἕνα εἶδος θείας δύναμης.

Οἱ μαγικές πινακίδες εἶχαν ἐπίσης σκοπό νά φέρουν τή γραφή σέ ἐπαφή μέ τόν ἄλλο κόσμο, καί τό μολύβι, μέ τή μεγάλη ἀντοχή του στό χρόνο, ἀλλά καί τίς ἄλλες ἰδιαίτερές του ἰδιότητες, ὅπως εἴδαμε, ἐξασφάλιζε μεγαλύτερη ἀποτελεσματικότητα στήν προσπάθεια. Τά κείμενα δέν χαράσσονταν στίς πινακίδες γιά νά διαβαστοῦν, ἀλλά γιά νά ἀποκαταστήσουν ἐπικοινωνία μέ πλάσματα πού δέν ἀνῆκαν πιά

στόν κόσμο τῶν ἀνθρώπων, οὔτε ὡστόσο ὁλότελα καί στόν κόσμο τῶν θεῶν. Τό κείμενο δέν ἀπευθυνόταν στό δῆμο, ἀλλά στούς δαίμονες. Ἀναρωτιόμαστε, μάλιστα, μήπως οἱ χαράκτες ἔκαναν ἐπίτηδες ὀρνιθοσκαλίσματα, ὥστε τό κείμενο τους νά μή διαβάζεται ἀπό ἄλλους. Τά σβησίματα, οἱ πρόσθετες, περιττές γραμμές, τά ὀρνιθοσκαλίσματα, ἡ προχειρότητα, δείχνουν πώς αὐτή ἡ ἐπιγραφική τῆς νύχτας δέν προοριζόταν νά φανεῖ στό φῶς τῆς ἡμέρας. Ὅπως ἀκριβῶς τά «ἀβρακαδάβρα» καί τά «ἐφέσια γράμματα» παραμόρφωναν σκόπιμα τά ὀνόματα τῶν θεῶν τῆς ἐπίκλησης, ἔτσι κι ὅλη αὐτή ἡ προσπάθεια νά καταστεῖ τό κείμενο δυσανάγνωστο ἀποδεικνύει τή θέληση νά μή διαβάσουν οἱ θνητοί τά μηνύματα πού ἀπευθύνονταν στούς νεκρούς καί στούς θεούς.

Ὁ μαγικός χαρακτήρας αὐτῆς τῆς ἰδιαίτερης γραφῆς διαπιστώνεται ἐπίσης μέ τήν ἰδιόρρυθμη διάταξη ὁρισμένων κειμένων τῶν μαγικῶν παπύρων, ὅπως ἤδη ἐπισημάναμε. Ἡ πτερυγωτή διάταξη, τό τρίγωνο, ὁ κύκλος, ἡ σπείρα, κλπ. ἀποτελοῦσαν ἕνα εἶδος μυστικοῦ κώδικα, ἀνάμεσα στόν μάγο καί τόν παραλήπτη ἀπό τόν ἄλλο κόσμο. Ἡ προσθήκη ἀλλόκοτων παραστάσεων, ἀκατανόητων στούς ἁπλούς ἀνθρώπους, μαρτυρεῖ ἐπίσης αὐτή τήν τάση γιά τό ἀπόκρυφο. Εἶναι φανερό πώς οἱ συντάκτες αὐτῶν τῶν κειμένων δέν συμμορφώνονται μέ τίς συνήθειες τῶν κοινῶν γραφέων. Αὐτοί γράφουν σέ πλάσματα ἐξώκοσμα.

Ἐξ οὗ ἡ ὠμότητα, ἡ βιαιότητα ἐκφράσεως πού χαρακτηρίζει τίς μαγικές πινακίδες. Ἡ χυδαιότητα τοῦ τόνου ταιριάζει ἀπόλυτα μέ τόν πρωτογονισμό τῆς ἐμφάνισης καί τῆς γραφῆς. Τό κείμενο, μέ τό ὕφος του, ἐπιδιώκει, πρωτίστως, τήν ἀποτελεσματικότητα σέ χρόνο μηδέν. Δέν νοιάζεται γιά ἄχρηστους τύπους καί λογοτεχνικές φιριτοῦρες. Δέν διστάζει ὅμως νά ἐπαναλαμβάνει τίς μαγικές φράσεις καί, ἰδίως, τά κύρια ὀνόματα, τῶν ἐπικατάρατων ἤ τῶν ποθητῶν προσώπων. Ἡ ἐπανάληψη χαρίζει στό λόγο δύναμη, καί τά κύρια ὀνόματα πρέπει νά εἶναι ἀπολύτως ξεκάθαρα, πρός ἀποφυγήν οἱασδήποτε συγχύσεως. Κανείς δέν θά τολμοῦσε νά ἀπευθυνθεῖ τόσο ἀδιάκριτα καί ὠμά σέ συγγενή, φίλο ἤ συνάδελφό του. Μέ τούς νεκρούς καί τούς θεούς, ὅμως, οἱ συμβάσεις πού ρυθμίζουν τίς ἀνθρώπινες σχέσεις εἶναι ἄχρηστες. Ὁ χρόνος πιέζει καί ἡ πινακίδα εἶναι μικρή. Στή φλυαρία τῶν τιμητικῶν ψηφισμάτων ἀντιπαρατίθεται ἡ συντομία τοῦ μαγικοῦ λόγου. Τό κείμενο ἀπευθύνεται στή χώρα ἀπ' ὅπου δέν ὑπάρχει ἐπιστρο-

φή καί δέν γράφεται γιά νά ἐκθειάσει ἤ νά ἀνοίξει συζήτηση. Ἡ ἀπάντηση δέν θά ἔρθει ἀπό τόν νεκρό, πού εἶναι ἁπλός μεσολαβητής, ἡ ἀπάντηση θά εἶναι τά ἴδια τά γεγονότα.

Σέ πολλές περιπτώσεις, ἡ γραφή τοῦ μάγου ἴσως φάνταζε πιό ἐντυπωσιακή στόν ἐνδιαφερόμενο, ἄν ἦταν ἀγράμματος. Τό χέρι τοῦ μάγου σχεδίαζε γιά τόν πελάτη σύμβολα πού, χαραγμένα στό μολύβι, τόν θάμπωναν μέ τό μυστήριό τους. Ἐκεῖνοι πού δέν μποροῦσαν νά γράψουν ὅπως οἱ μορφωμένοι καί οἱ προνομιοῦχοι εἶχαν τουλάχιστον τήν ἱκανοποίηση νά γράφουν, μέ τό χέρι ἄλλου, καί μέ τρόπο ὥστε μονάχα οἱ χθόνιοι καί οἱ ἐπουράνιοι θεοί νά μποροῦν νά συλλάβουν τό νόημα. Ἡ προσφυγή στόν μάγο ἀποτελοῦσε, γιά τόν ἁπλό κοσμάκη, τρόπο προσβάσεως, μέσῳ τρίτου, στόν κόσμο τῆς μόρφωσης. Καί ὁ ἀναλφάβητος ἀνακάλυπτε ἔτσι τήν ἀποτελεσματικότητα τῆς γραφῆς, στίς πιό δύσκολες γι' αὐτόν περιστάσεις. Τό σπλαχνικό –καί ἀμειβόμενο– χέρι τοῦ μάγου προσέφερε βοήθεια στούς καταπτοημένους καί στούς ζηλόφθονους, μέ τά ὀρνιθοσκαλίσματα αὐτῶν τῶν πρωτόγονων κειμένων. Τί σημασία ἔχουν τά ὀρθογραφικά, συντακτικά ἤ μορφολογικά λάθη! Μήπως ὁ θεός Θώθ δέν ἀνακάλυψε τή γραφή γιά ὅλο τόν κόσμο; Γιατί λοιπόν νά μήν τήν χρησιμοποιήσουν καί οἱ μάγοι;

^ ^ ^ ^

^ ^ ^ ^

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ι. ΛΕΞΙΚΑ

Dictionnaire des antiquités grecques et romaines (DAREMBERG - SAGLIO):

τ. I, 1 (1877): σ. 252-258, λ. *amuletum* (E. LABATUT)· σ. 293-296, λ. *anulus* (E. SAGLIO)· σ. 435-438, λ. *armilla* (ὁμ.)· σ. 470-473, λ. *Asklêpicîon.* (ὁμ.).

τ. I, 2 (1877): σ. 1099, λ. *Charila* (ὁμ.)· σ. 1238-1242 λ. *clavus* (ὁμ.).

τ. II, 1 (1892): σ. 113-119, λ. *devotio* (A. BOUCHE - LECLERCQ)· σ. 292-319 λ. *divinatio* (ὁμ.).

τ. II, 2 (1896): σ. 1367-1409, λ. *funus* (E. CUQ).

τ. III, 1 (1899): σ. 45-52, λ. *Hécate* (P. PARIS).

τ. III, 2, (1904): σ. 1494-1521, λ. *magia* (H. HUBERT).

τ. V, (1910), σ. 1-5, λ. *tabella* (G. LAFAYE).

Real Encyclop. Pauly Wissowa:

τ. V, 1 (1902), σ. 277-280, λ. *devotio* (G. WISSOWA).

τ. VI (1909), σ. 2009-2014, λ. *fascinum* (E. KUHNERT).

τ. VII (1912), σ. 2769-2782, λ. *Hekate* (J. HECKENBACH).

τ. XIV, 1 (1928), σ. 301-393, λ. *mageia* (TH. HOPFNER).

τ. XVI, 2 (1935) σ. 2218-2233, λ. *Nekromantie* (ὁμ.)· σ. 2240-2266 λ. *Nekydaimon* (K. PREISEDANTZ)

G. CONTENAU, *La Magie chez les Assyriens et les Babyloniens*, Παρίσι 1942.

A.-J. FESTUGIÈRE, *La Révélation d'Hermès Trismégiste*, I, 1944: *L'Astrologie et les sciences occultes*, XII καί 423 σ. Βλ. ἰδίως κεφ.VIII: «L'hermétisme et la magie», σ. 283-308. Στό ἴδιο, σ. 26, 32, 36, 67-68, 7 (3η ἔκδ. 1950).

F. CUMONT, «Virgile et les morts prématurés», *Publications de l'ENS, section des lettres* 2 (1945), σ. 123-152.

H. FRANKFORT, *Ancient Egyptian Religion*, Νέα Ὑόρκη 1948.

E. DHORME, *Les Religions de Babylonie*, Παρίσι 1949.

M. COLLART, *La Nécromancie dans l' Antiquité*, διατριβή στό πανεπιστήμιο τῆς Λιέγης, 1950.

H. KEES, *Der Götterglaube in alten Argypten*, Βερολίνο 1965.

E. R. DODDS, *The Greek and the Irrational*, Μπέρκλεϊ 1959, γαλλ. μτφρ. M. Gibson, *Les Grecs et l' irrationnel*, Παρίσι 1965.

G. LUCK, *Hexen und Zauberei in der Römischen Dichtung*, Ζυρίχη 1962.

«Le monde du sorcier», στό *Sources orientales* VII (1966), 393 σ. Γιά τόν αἰγύπτιο μάγο γράφει ὁ Serge SAUNERON.

J. ANNEQUIN, *Recherches sur l' action magique et ses représentations (Ier et IIe siècles ap. J.-C.)*, Besancon 1973, 249 σ.

A. -J. FESTUGIÈRE, *Études d'histoire et de philologie*, Παρίσι 1975, 257 σ. Κυρίως, κεφ. I: «De la religion à la magie», σ. 11-158.

A. -M. TUPET, *La Magie dans la poésie latine*, τ. I, 1976: *Des origines à la fin du règne d'Auguste*, 450 σ. (διδακτορική διατριβή).

H. D. BETZ, *The Greek Magical Papyri in Translation, Including the Demonic Spells*, τόμ. I: *Texts*, Σικάγο 1986.

Στίς σημειώσεις ἀναφέρονται ὅλα τά βιβλία πού χρησιμοποιήθηκαν.

IV. ΑΡΘΡΑ

(*Bull.* = *Bulletin épigraphique de la Revue des études grecques.*)

A.-L. DELATTRE, *Bulletin de correspondance hellénique* XII (1888), σ. 294-302: Ἀρατικές ἐπιγραφές τῆς Καρχηδόνας (*Bull.* 1888, σ. 250).

G. KAIBEL, *IG* XIV (1890), XI: ἐπιλογή φυλαχτῶν (*Bull.* 1890, σ. 410).

FONTRIER, *Bull. Corr. Hell.* XIII (1893), σ. 635: ἀπόκρυφη ἐπιγραφή χαραγμένη σέ ἀχάτη, πού βρέθηκε στόν Αἶνο (*Bull.* 1894, σ. 388).

LEGRAND καί CHAMONARD, *Bull. Corr. Hell.* XVII (1893), σ. 241 κ.ἑ., N°

100: ἔμμετρη ἐπιγραφή γιά τό φθόνο (*Bull.* 1894, σ. 394). Φρυγία, Σύνναδα.

Atti della r. Accademia dei Lincei, Notizi degli Scavi, 1897, σ. 529: σειρά εἰδωλίων ἀπό κιμωλία μέ ἑλληνικά ὀνόματα (*Bull.* 1898, σ. 325). Ἰταλία, Pouzzoles.

V. W. YORKE, *Journal of Hellenic Studies* 18 (1898), σ. 307-308, Nº 3: κατάρες τοῦ Μυσαίου κατά τοῦ ἀδελφοῦ του Τρύφωνα (*Bull.* 1900, σ. 133). Κιλικία.

STRYD, *Archaiologikè Ephèmeris*, 1903, 55: μολυβένια ἐλάσματα μέ κατάρες (Bull. 1904, σ. 246).

Th. HOMOLLE, *Bull. Corr. Hell.* 25 (1901), σ. 412-456: ἀρατικές ἐπιγραφές σέ μολυβένια ἐλάσματα (*Bull.* 1904, σ. 248). Ἀμοργός.

DEISSMANN, *Philologus*, 1902, σ. 252. Σχετικά μέ τίς δύο ἀρατικές ἐπιγραφές πού μελέτησε ὁ Ad. WILHELM (*Sylloge*, 816, *Rev. Et. Gr.*, 1903, 93). Ἑβραϊκά κείμενα (*Bull.* 1904, σ. 249). Κυκλάδες, Ρήνεια.

P. ORSI, *Mon. Ant.*, 1905, 921-926: τρεῖς κατάδεσμοι σέ μπροῦντζο (*Bull.* 1906, σ. 26). Σικελία, Καμαρίνα.

Ad. WILHELM, *Jahreshefte des österreich. archäolog. Instituts* VII (1904), σ. 94-105: μελέτη, ὕστερα ἀπό καθάρισμα, τῆς πινακίδας πού μελέτησε ὁ WUENSCH, *ὅ. π.*, σ. II. Ἀθήνα (*Bull.* 1906, σ. 32).

Jahreshefte VII (1904), σ. 105-126: ἀναγνώριση προσώπων πού ἀναφέρονται στίς κατάρες: χρονολόγηση, γλώσσα (*Bull.* 1906, σ. 33).

R. MÜNSTERBERG, *Jahreshefte* VII (1904), σ. 141-145: παρατηρήσεις γιά τά ἴδια αὐτά κείμενα, γιά τή χρησιμοποίηση τοῦ μολυβιοῦ καί γιά ὁρισμένες λέξεις (*Bull.* 1906, σ. 33).

F. CUMONT, *Rev. Et. Gr.*, 1904, σ. 330: ἔμμετρη ἐπιτύμβια ἐπιγραφή μιᾶς νέας, μέ ἐπίκληση τοῦ ἐκδικητῆ ἥλιου (*Bull.* 1906, σ. 42). Μικρά Ἀσία, Πόντος (Ἀμισός).

Συμπληρώσεις, προσθῆκες καί διορθώσεις στό *Tabellae defixionis* τοῦ AUDOLLENT ἀπό:

R. MÜNSTERBERG, *Zeitschrift f.d. österreichischen Gymnasialwesen*, 1905, σ. 722. E. ZIEBARTH, *Wochenschrift für klassische Philologie*, 1906, σ. 113. R. WUENSCH, *Berliner philologische Wochenschrift*, 1905, σ. 1071 (*Bull.* 1907, σ. 95).

H. DE VILLEOSSE, *Bull. Soc. Ant.*, 1905, σ. 291: μιά μαγική πινακίδα πού μπῆκε στό Λοῦβρο (*Bull.* 1907, σ. 95).

A. GRENIER, *Mélanges Rom.*, 1905, σ. 58: κατάρα κατά ἡνιόχου τῆς φατρίας τῶν πρασίνων (*Bull.* 1907, σ. 95).

R. MÜNSTERBERG, *Mittheil. aus Bosnien* X (1906-1909), σ. 375: τρεῖς ἀθηναϊκές μολυβένιες πινακίδες πού φυλάσσονται στό μουσεῖο τοῦ Σε-

ράγεβου (*Bull.* 1908, σ. 168). Ἀττική, Λιόσια, κοντά στή Δεκέλεια.

W. DEONNA, *Rev. Et. Gr.*, 1907, σ. 365: πέντε μαγικά τάλισμαν τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς (*Bull.* 1908, σ. 179). Θάσος.

B. PHARMAKOWSKY, *Jahrbuch des archaeologischen I. Arch. Anzeiger* XXII (1907), 127-128: μολυβένια καταδεσμική πινακίδα, χαραγμένη καί στίς δύο ὄψεις (*Bull.* 1908, σ. 181). Νότια Ρωσία, Παντικάπαιον.

A. CALDERINI, *Di una ara greca dedicatoria agli dei inferi*, Μιλάνο 1907: ἀρχαιολογικό μουσεῖο τοῦ Μιλάνου (*Bull.* 1908, σ. 216-217). Μιλάνο.

W. SCHULTZ, *Memnon*, 1908, σ. 37: γιά τό Kaibel, *Epigr. Gr.*, 1034: στοιχεῖα χοῆς γιά ἀντιμετώπιση ἐπιδημίας (*Bull.* 1909, σ. 178). Καλλίπολις.

TOCILESKU, *Monumentele epigrafice*, Μουσεῖο Βουκουρεστίου, 1902, σημ. 93: στήλη στήν ὁποία ἡ ἑβραία Ἡράκλεια ἐπικαλεῖται τόν Ὕψιστο κατά τῶν δολοφόνων της (*Syll.* 816)· παρόμοιες στῆλες Μυκόνου καί Ἀθηνῶν (*Bull.* 1910, σ. 316). Ρήνεια.

A. AUDOLLENT, *Bull. arch. du Comité des travaux historiques*, 1905, 5: τρεῖς κατάδεσμοι κατά ἑνός ἡνιόχου τοῦ ἱπποδρόμου (*Bull.* 1909, σ. 332). Ἀφρική, Ἀδραμύτιον.

H. DIELS, «Ein orphischer Totenpass», στό *Philothesia*, Ἀφιέρωμα στόν P. Kleinert, Βερολίνο 1907 (*Bull.* 1909, σ. 155): σχετικά μέ τά φυλαχτά καί τίς μαγικές πινακίδες.

W. M. CALDER, *Classical Review*, 1910, 77: ἐπονομασία «ἀβάσκαντος», γιά τό «κακό μάτι» (*Bull.* 1912, σ. 64). Ἰσαυρία, Σεντάζα (Ἀκ-Κιλισσέ).

M. SIEBOURG, *Bonner Jahrb.*, LXVI, 1909, 159: χρυσό ἔλασμα ἀπό τάφο, φυλαχτό γιά τά μάτια (*Bull.* 1912, σ. 66). Φοινίκη, Τύρος.

H. THIERSCH, *Arch. Anz.*, 1909, 575 (R. Wünsch): ἀνάγνωση μιᾶς κατάρας πού δημοσίευσε ὁ Germer DURAND, *Palestine Exploration Fund, Quarterly Statement*, 1905, 184 (*Bull.* 1912, σ. 67). Παλαιστίνη, Γκέζερ.

F. BOLL, *Sitzberichte Heidelberger Akademie*, 2, 1910: δημοσίευση δύο μπρούντζινων αἰγυπτιακῶν πινακίδων, μέ τή φράση: «Ὡρίωνα, γιέ τῆς Σαράπου, κάνε καί ξανακάνε ὥστε ἡ Νίκη, κόρη τῆς Ἀπολλωνοῦς, νά ἀγαπηθεῖ γιά ἑφτά μῆνες ἀπό τόν Παντού, πού γέννησε ὁ Τμήσιος» (*Bull.* 1912, σ. 69). Αἴγυπτος.

J. MASPERO, *Ann. Serv. Ant. Eg.*, 1909, 246: πέντε προφυλακτικά βραχιόλια μέ θέματα ἀπό τό εὐαγγέλιο καί ἐπικλήσεις (*Bull.* 1912, σ. 70). Κάιρο.

P. ORSI, *Byz. Zeitschrift*, 1910, 67: χρυσό βυζαντινό δαχτυλίδι μέ ἐπίκληση τοῦ Θεοῦ (*Bull.* 1912, σ. 74). Σικελία, Πανταλίκα.

A. DELATTE, *Bull. Corr. Hell.*, 1913, 247-248: ἑρμηνεία τῶν βαρβαρικῶν λέξεων πού χαράκτηκαν μέ ἑλληνικούς χαρακτῆρες σέ μιά μαγική σφαίρα τοῦ μουσείου τῶν Ἀθηνῶν (*Bull.* 1914, σ. 448).

A. DELATTE, *Musée belge*, 1913, 321-337: μελέτη ἑνός ἀναγλύφου ἀπό τό

Ἄργος, πού φυλάσσεται στό Βρετανικό Μουσεῖο. Τό γνωστικό αὐτό μνημεῖο παρουσιάζει τή μεγάλη οὐράνια θεά, πού λατρεύουν ὅλοι οἱ γνωστικοί, μέ ἑφτά πλανῆτες καί τό σῆμα τοῦ ζωδιακοῦ. Ἡ ἐπιγραφή στήν κάτω κόψη δίνει, φαίνεται, τά μυστικά ὀνόματα τῶν ἑφτά ἀρχόντων ἤ πλανητικῶν πνευμάτων (*Bull.* 1914, σ. 449). Ἄργος.

Ὁ G. NICOLE ἐπισήμανε στό *Bull.*, 1915, σ. 451, τό *Bericht über eine dritte Reise in Lydien* πού δημοσίευσαν οἱ Keil καί Premerstein, *Denkschr. Wien Akad*, LVII, I (1914). Εἰδική ἀναφορά στό κείμενο τοῦ *Sylloge*, Nº 985: ὑποδείξεις τοῦ Δία στόν ἱερέα Διονύσιο, σέ ὄνειρο: ἡ πρόσβαση στό ἱερό ἐπιτρέπεται μόνο σέ ὅσους δέν ἔχουν βλάψει συνανθρώπους των (*Bull.* 1920, σ. 426). Λυδία, Φιλαδέλφεια.

MERLIN, *Bulletin archéologique du Comité des travaux historiques*, 1920, CXX: ἀνακοίνωση ἑνός «ἀβραξά» πού ἀγοράστηκε στήν Τύνιδα, ἀλλά προέρχεται ἀπό τήν Ἰταλία. Τό ὄνομα, ἴσως, τοῦ Ἄνουβι, μαζί μέ τό Σαβαώθ καί τά ἑφτά φωνήεντα πού ἀντιπροσωπεύουν τούς πλανῆτες, μέ τήν προσταγή «φίμωσε» (*Bull.* 1921, σ. 455).

P. MOUTERDE, *Syria* 2 (1921), σ. 291-293, Nº 31: Ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα μέ ἐπίκληση τοῦ Ἥλιου (*Bull.* 1922, σ. 438). Συρία.

W. BANNIER, *Rhein. Museum*, LXXIV, 1925, 284-288: *Die Teischen Fluchtafeln*: κατάρες κατά τῆς ἐνδεχόμενης τυραννίας τῶν Εὐθύνων καί Αἰσυμνητήρων (*Bull.* 1926, σ. 279). Τῆος, στήν Ἰωνία.

CH. PICARD, *Ann. Univ. de Grenoble*, 1925, 125-135: Δίνει, κατά τόν Κουρουνιώτη, ἕνα πληρέστερο ἀντίγραφο τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Γάιου Πραγματικοῦ (*BCH*, VIII, 238. Ramsay, *C. B. of Frygia*, II, 386, σημ. 232). Ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις γιά τή θρησκευτική ἀξία τῆς ἰσοψηφίας (*Bull.* 1926, σ. 283).

C. C. EDGAR, *Bull. Soc. Arch. Alex.* VI (1904), 42-47: «A love-charm from the Fayoum»: μαγικό κείμενο 27 ἀράδων σέ μολυβένιο ἔλασμα, συνταγμένο μέ ὠμότατη ὁρολογία (*Bull.* 1926, σ. 286). Φαγιούμ, Αἴγυπτος.

A. VOGLIANO, *Philologische Wochenschrift* XLV 1925, σ. 1327: «Neue Fluchtafeln»: διορθώσεις σέ δυό ἐπιγραφές, χαραγμένες σέ μολυβένιο ἔλασμα, πού δημοσίευσε ὁ ORSI, *Mon. Ant.*, XXIV, (*Bull.* 1926, σ. 287). Σικελία, Μεσσήνη.

E. PETERSON, *Eis théos: Epigraphische formgeschichtliche und religionsgeschichtliche Untersuchungen*, Γοττίγγη 1926: μελέτη στήν εἰδωλολατρική καί χριστιανική ἐπιγραφία αὐτῆς τῆς ἐνδεχομένως ἀποτροπαϊκῆς ἔκφρασης (R. MOUTERDE, *Mélanges Univ. Saint-Joseph*, 1927, 290-294) (*Bull.* 1928, σ. 365).

WODDWARD καί AUSTIN, *Annual of the British School of Athens* 27 (1925-

1926), σ. 75, σημ. 18: σύντομη μαγική επιγραφή πού αντέγραψε ο Gell από ένα ανάγλυφο (γιά τόν Σαβαώθ, πού απαντάται συχνά στά μαγικά κείμενα, πρβλ. PERDRIZET, *Rev. Et. Gr.*, 1928, σ. 79) (*Bull.* 1929, σ. 189). Άργος.

P. PERDRIZET, *Rev. Et. Gr.*, 1928, σ. 73-82: «Amulette grecque trouvée en Syrie»: Μικρό χρυσό έλασμα, επίκληση τών Ίαώ, Μιχαήλ, Γαβριήλ, Ουριήλ, κλπ., γιά νά προφυλαχθεί ένα παιδί από σπασμούς, κολικούς καί άλλες αρρώστιες (*Bull.* 1929, σ. 202). Συρία.

F. CUMONT, *Rendiconto Pontificia Accad. Rom. d. Arch.* V (1927), 73-76: Σχετικά πάλι μέ τό επίγραμμα ενός δολοφονημένου άνδρα, από τό Χάουραν. Σέ παράρτημα, σ. 76-78, τέσσερα νέα μνημεία μέ ύψωμένα χέρια, προσθήκη στή μελέτη τοῦ Cumont πού δημοσιεύτηκε στά *Memorie Pont. Accad.*, *N.S.* I (1925), 65 κ.ε.: «Il sol vindice dei deletti ed il simbolo delle mani alzate». Προσθήκη κειμένου τής *Suria* II, 291, σημ. 31 καί ενός ακρωτηριασμένου κειμένου από τή Δήλο εναντίον μιας γυναίκας πού πρέπει νά καταδιωχτεί από τόν Ήλιο. (*Bull.* 1929, σ. 202). Συρία.

F. CUMONT, *Rendiconto Pontificia Accad. Rom. d. Arch.* V (1927), 69-73: ανάγλυφα μέ ύψωμένα χέρια καί επικλήσεις τοῦ εκδικητή Ήλιου (3ος αιώνας μ.Χ. περίπου) (*Bull.* 1929, σ. 202-203).

GABRICI, *Mon. Ant.* XXXII (1928), 379-406: κατάδεσμοι χαραγμένοι σέ μολυβένια ελάσματα. Ο ένας, πού είχε χαθεί, είχε πρωτοδημοσιευτεί από τόν COMPARETTI, *Rendiconti della r. Accad. dei Lincei* XXVII (1918), 193 κ.ε. Ο άλλος θυμίζει τά κείμενα πού δημοσίευσαν οί ARANGIO-RUIZ καί OLIVARI, *Inscr. Gr. Sic. et infimae Ital. ad jus pertin.*, σ. 160-164. Ένας άλλος δημοσιεύτηκε στήν ίδια συλλογή, N° 24, καθώς καί στή μελέτη τοῦ COMPARETTI, σ. 199 (*Bull.* 1929, σ. 204). Σικελία, Σελινοῦς.

K. PREISENDANZ, *Arch. für Papyrusforschung* IX (1928), 119-154: «Die griech und latein, Zaubertafeln»: σημαντική βιβλιογραφία γιά τίς καταδεσμικές πινακίδες, νέα εύρήματα καί κατάλογος έργων σχετικών μέ αύτοῦ τοῦ είδους τίς επιγραφές (*Bull.* 1930, σ. 185-186).

O. RUBENSOHN, *Jahrbuch d. deutsch. arch. Instituts und Arch. Anzeiger* XLIV (1929), 216: γιά ένα πήλινο σύμπλεγμα πού παρουσιάζει μιά ορχήστρα από ένα γάτο καί τρεῖς κόκορες μέ επιγραφή πού σημαίνει: «Εκτελοῦμε μάγια γιά τήν καλή τύχη» (*Bull.* 1930, σ. 187).

H. Th. WESTBROOK, *Am. Journ. Arch.* XXIII (1929), 402-404: κάτω από μιά αφιέρωση στόν Βλυδευκίωνα (*IG*, III, 813), επικλήσεις καί κατάρες πού αναφέρονται στόν *IG* III, 1418 καί 1419 (*Bull.* 1930, σ. 192). Μαραθώνας.

W. W. TARN, *Class. Review* XLIII (1929), 53-55 ἀπόδοση καί σχολιασμός τῆς *CIG*, 4673. Ἀποτροπαϊκό ὑπέρθυρο μέ τή φράση: «Ἐδῶ κατοικεῖ ὁ Ἡρακλῆς: κακό νά μήν πλησιάσει» (*Bull.* 1930, σ. 214). Κουρδιστάν.

R. JAEGAER, *Jahrbuch d. deutsch. arch. Instituts und Arch. Anzeiger* XLIV (1929), 276: δαχτυλίδι-φυλαχτό, μέ προτομή τῆς Ἴσιδας καί ἐπιγραφή «Νά εἶσαι εὐτυχής» (*Bull.* 1931, σ. 210).

C. BONNER, *Journ. Aegypt. Arch.*, 1930, 6-9: «The numeral value of a magic formula». Δημοσίευση μαγικοῦ ἐγχάρακτου λίθου πού ἀγοράστηκε στήν Ἀθήνα, μέ παράσταση τοῦ Ἱπποκράτη καί, στήν πίσω ὄψη, ἕξι λέξεις. Τό ἀριθμητικό σύνολο τῶν γραμμάτων ἀντιστοιχεῖ στόν ἀριθμό 9 999 (Βλ. *Pap. Mag.*, Berlin, 5026, 1.26 κ.ἑ.). Σ. 8, ἄλλος λίθος μέ σύνολο 3663 (*Bull.* 1931, σ. 210).

A. JAKOBY, *Archiv. Religionswissenschaft* XXVIII (1930), 269-285: «Einer Berliner Chnubis-Amulet». Παράσταση σέ ἐγχάρακτο λίθο τοῦ λεοντοκεφάλου ὄφεως, μέ τό ὄνομα τοῦ Χνούμπ καί ἄλλων δαιμόνων (*Bull.* 1931, σ. 210).

P. COLLART, *Revue de philologie*, 1930, 248-256: καταδεσμική πινακίδα ἀπό τήν Αἴγυπτο, χαραγμένη ἀπό τόν Ὠριγένη γιά νά καταπραΰνει τό θυμό τοῦ Πάωμι, γιοῦ τοῦ Τισάτη (*Bull.* 1931, σ. 210).

DELATTRE(πατήρ), *CRAI*, 1930, 33-35, δημοσίευση μολυβένιου ἐλάσματος μέ παράσταση φανταστικοῦ φιδοκέφαλου προσώπου, πού φέρει καβαλιστική ἐπιγραφή στό σῶμα του. Ἀπό πάνω σημειώνεται «Πρόκλος» (*Bull.* 1931, σ. 210). Τυνησία. Καρχηδόνα.

A. AUDOLLENT, *CRAI*, 1930, 303-309, δημοσίευση μαγικοῦ ἐλάσματος μέ τήν ἐπιγραφή «Ἀρποκρατίων, ὁ ἐπονομαζόμενος καί Νεῖλος» (*Bull.* 1931, σ. 210), σ. 53-136 καί 3 εἰκ.

R. MOUTERDE, *Mélanges Université Saint-Joseph*, XV, τεῦχ. 3, 1930: «Τό Ξίφος τοῦ Δαρδάνου. Μαγικά ἀντικείμενα καί ἐπιγραφές ἀπό τή Συρία». Γιά τίς παραστάσεις τοῦ Ξίφους τοῦ Δαρδάνου, βλ. PREISENDANZ, *Pap. Gr. Mag.* κεφ. IV, 1716-1744 (τ. I, σ. 126-127). Χρήσιμες ὑποδείξεις γιά τή μελέτη διαφόρων μαγικῶν πρακτικῶν (*Bull.* 1932, σ. 211). Συρία.

J. KEIL καί AD. WILHELM, *MAMA* III (1931), N° 56: ταφική ἐπίκληση τῶν χθόνιων θεῶν καί τοῦ προγονικοῦ Ἥλιου (*Bull.* 1932, σ. 225). Κιλικία (Ντζαμπαζλί).

K. PREISENDANZ, *Archiv für Papyrusforschung* XI (1933), 153-164: ἀναφορά τῶν ἑλληνικῶν καί λατινικῶν πινακίδων καί φυλαχτῶν πού βρέθηκαν στίς χῶρες τῆς Βόρειας Εὐρώπης (παράλειψη τοῦ ἄρθρου τοῦ Ch. DUCAS, *BCH*, 1915, 413-423 (*Bull.* 1934, σ. 218).

K. PREISENDANZ, *Philologische Wochenschrift* 52 (1932), 1045-1052: «Amu-

letum ineditum»: τριγωνικός αἱματίτης λίθος μέ ἐπιγραφή « Σταματάει τό αἷμα» καί ἕνα κυκλικό ἀβραξά. Στήν ἄλλη ὄψη Ἰαώ Εὐλαμώ (*Bull.* 1934, σ. 219). Βερολίνο.

C. W. ELDERKIN, *Hesperia* 2 (1933), 475-479: «A gnostic amulet». Τό ἀντικείμενο, πού βρέθηκε στήν Ἀθήνα, συνδυάζει τούς Ἰαώ, Μήν, καί τίς θεότητες τοῦ μιθριακοῦ πανθέου Ἀδωνάι, Ἰαώ, Σαβαώθ (*Bull.* 1934, σ. 219).

Y. BEQUIGNON καί P. DEVAMBEZ, *Bull. Corr. Hell.*, 1932, σ. 263-264. Ἀποτροπαϊκή ἐπιγραφή στό κατώφλι μικροῦ θεάτρου: ἐπίκληση τοῦ Ἡρακλῆ, καί ὄχι ΟΥΑΛ ΗΣ. (*Bull.* 1934, σ. 232). Θάσος.

F. CUMONT, *Syria*, 1933, 385-395: ἔμμετρο ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα γιά ἕνα παιδί πού πῆγε ἀπό βίαιο θάνατο, μέ ἐπίκληση τοῦ Ἥλιου ἐναντίον τῶν ἐνόχων. Παράσταση χεριῶν μέ τίς παλάμες πρός τά πάνω. Συμπλήρωμα τοῦ καταλόγου ἀνάλογων εὑρημάτων πού δημοσιεύτηκε στό *Mem. Pont. Accad.*, σειρά III, τ. I, 1932, 65 κ.ἐ. (*Bull.* 1934, σ. 250). Συρία, Νίσιμπις.

M. GUARDUCCI, *Riv. Ist. Arch.* IV, τεῦχ. I, 1932-1933, 70-72: «Ovetti iscritto di Siracusa», δημοσίευση ἑνός μικροῦ ἀσβεστολιθικοῦ αὐγοῦ μέ ἐπιγραφή: τό τραγούδι πού ἔρχεται ἀπό ἀριστερά εἶναι καλός οἰωνός. Ἰωνική διάλεκτος. (*Bull.* 1934, σ. 259). Κατάνη ἤ Νάξος;

E. ZIEBARTH, *Sitzungsberichte der preussischen Akademie phil.-hist. Klasse* (1934), 1022-1048: «Neue Verfluchungstafeln aus Attica, Beotien und Euboia»: 30 νέες πινακίδες, ὡς ἐπί τό πλεῖστον πλήρεις. Σ. 1049-1050: «Kritischer Anhang zu früher herausgegebenen Fluchtafeln». Βλ. Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 1934, σ. 132-136. (*Bull.* 1936, σ. 350).

H. SEYRIG, *Berytus* 2 (1935), 48-50, δημοσίευση ἑνός φυλαχτοῦ ἀπό τήν Ἀντιόχεια καί ἐννιά μικρῶν μολυβένιων ἀλόγων μέ ἐπιγραφές, πού εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ γιά μάγια (*Bull.* 1936, σ. 351).

H. SEYRIG, *Berytus* I (1934), I-II: «Invidiae medici». Δημοσίευση διαφόρων φυλαχτῶν μέ τό πουλί ἴβις πού προστατεύει ἀπό τό κακό μάτι, τόν Τάνταλο διψασμένο γιά ἐχθρικό αἷμα, καί ἑρμηνεία τῶν ἐπιγραφῶν τους. Ὁ Ἵππος, τό χθόνιο ἄλογο, ὁ ἅγιος Σισίννιος, προστάτης τῶν παιδιῶν, καί ἡ ἀδερφή του Σισίννια. Τάλισμαν γιά τούς πόνους τῶν γοφῶν, μέ σκυμμένο θεριστή. Στό ἴδιο, 2 (1935), σ. 50: φυλαχτό καί συνταγή γιά τούς γοφούς.

T. Leslie SHEAR, *Hesperia* 4 (1935), 325: Ἐπισήμανση τῶν νέων καταδεσμικῶν πινακίδων πού βρέθηκαν κατά τίς ἀνασκαφές στήν Ἀγορά τῶν Ἀθηνῶν τό 1933 (*Bull.* 1936, σ. 351).

F. CUMONT, *Syria* (1934), 298-300: ἔμμετρο ταφικό ἐπίγραμμα γιά ἕναν νέο

πού πέθανε στά εἴκοσι. Νέο παράδειγμα τῆς ἀστρολογικῆς ἀντίληψης ὅτι προβλέπεται ἀπαραβίαστο χρονικό ὅριο γιά τήν κάθε ζωή. Ὄχι παλαιότερο ἀπό τόν 2ο μ.Χ. αἰώνα. (*Bull.* 1936, σ. 390). Φοινίκη, Σιδών.

L. ROBERT, *Collection Froehner*, 1936, N° 77: ταφικό ἐπίγραμμα ἀπό τήν Ἀλεξάνδρεια. Δηλητήριο καί μαγεία στά ταφικά ἐπιγράμματα (*Bull.* 1938, N° 542).

L. ROBERT, *Collection Froehner*, 1936, N° 45: Ἡ ἐπιγραφή πού δημοσίευσε ὁ LATYSCHEV, *Inscr. orae sept. Ponti Euxini*, I², 1916, N° 576, ἀποτελεῖ ἐπιτάφιο ἐπίγραμμα μέ ἐπίκληση τῆς θεότητας νά ἐκδικηθεῖ ἕναν βίαιο θάνατο (*Bull.* 1938, N° 246).

G. W. ELDERKIN, *Hesperia*, 1936, 43-49: «An Athenian maledictory incription on lead». Μία ἀπό τίς 45 πινακίδες πού βρέθηκαν τό 1933 σ' ἕνα πηγάδι τῆς ἀθηναϊκῆς ἀγορᾶς. Πολλά μαγικά ὀνόματα (*Bull.* 1938, N° 21). Ἀθήνα.

H. A. THOMSON, *Hesperia*, 1936, 181: κομμάτι ἀπό μιά πινακίδα κλασικοῦ τύπου, ἀπό τήν Ἀθήνα (*Bull.* 1938, N° 22).

G. W. ELDERKIN, *Hesperia*, 1937, 382-395: «Two curse inscriptions». Κατάρα μιᾶς γυναίκας, ἐπίκληση τοῦ Τυφώνα. Μαγικές φράσεις. Κι ἄλλη κατάρα ἐνάντια στούς κλέφτες (*Bull.* 1938, N° 23).

L. ROBERT, *Collection Froehner*, 1936, N° 11-12 (Ἀττική) καί N° 13 (Εὔβοια), N° 60 (Κούριον, Κύπρος). Μαγικές πινακίδες (*Bull.* 1938, N° 24).

H. C. YOUTIE, *Amer. Journ. of philology*, 1938, 346-348: σχετικά μέ τήν IG III (*CIA* III), Τό Appendix 66 δείχνει πῶς πρέπει νά διαβαστεῖ αὐτή ἡ πινακίδα: ἀπό δεξιά πρός τά ἀριστερά στό ἐσωτερικό κάθε λέξης ἤ ὁμάδας λέξεων. Οἱ λέξεις ὅμως εἶναι γραμμένες ἀπό ἀριστερά πρός τά δεξιά (*Bull.* 1939, N° 10).

D. M. ROBINSON, *Classical and Mediaeval Studies in Honor of E. K. Rand*, Νέα Ὑόρκη 1938, 245-253: «A magical text from Beroea in Macedonia». Ἀσημένιο φύλλο τυλιγμένο στό ἐσωτερικό θήκης, μέ μαγική φράση (*Bull.* 1939, N° 11).

L. ROBERT, *Études épigraphiques et philologiques*, 1938, 99-102: ὁ θεωρούμενος ἡνίοχος Ὑπερήχιος τῶν ἀρατικῶν πινακίδων N° 15 καί 16 τοῦ Audollent δέν εἶναι ἡνίοχος, ἀλλά μίμος (*Bull.* 1939, N° 12).

H. C. YOUTIE καί C. BONNER, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 58 (1937), 43-77 καί 128: «Two curse tablets from Beisan». Δύο πινακίδες μέ πολλά μαγικά ὀνόματα, σχολιασμένες εὔστοχα (*Bull.* 1939, N° 13). Παλαιστίνη, Σκυθόπολις.

G. BJORCK, δημοσίευση ἑνός παπύρου «Der Fluch des Christen Sabinus»

(*Pap. Upsaliensis* 8, Οὐψάλα 1938, σ. 165) καί ἀναφορά σέ πολλές ἀρατικές πινακίδες (*Bull.* 1939, N° 14).

L. ROBERT, *Revue de philologie*, 1939, 207: σχετικά μέ τούς λατινισμούς *Θεοῖς Δαίμοσιν καί Θεοῖς Καταχθονίοις* (*Bull.* 1939, N° 22).

V. LAURENT, *Échos d'Orient*, 1938, I κ.ἑ.: «Ἑλληνική κρυπτο-χριστιανική ἐπιγραφή ἀπό τή Φιλιππούπολη». Ἡ ἰσοψηφία 888 γιά τόν Ἰησοῦ (*Bull.* 1939, N° 195).

W. H. BUCKLER καί W. M. CALDER, *MAMA* VI (1939), N° 163: χριστιανική ἐπιγραφή (*Inscr. gr. chr. Asie Mineure*, 281 b) σχετική μέ ἕνα κτίριο καί τό *φθόνο* (*Bull.* 1939, N° 359).

C. B. WELLES, *City of the Decapolis* (*Amer. Sch. of Oriental Research*, New Haven 1938) N° 195: ὁ σωτήρας Ἥλιος (*Bull.* 1939, N° 509).

J. BIDEZ, *Annales, École des Hautes Études de Gand*, 1938, 15-28: «La découverte àTrèves d'une inscription en vers grecs célébrant le dieu Hermès». Προβληματισμός γύρω ἀπό ἕνα ἐπίγραμμα πού ἐμφανίζεται ὡς ἀφιέρωση στόν Ἑρμῆ ἑνός ἀνδρεικέλου μέ χρυσοποίκιλτη ζώνη, στολισμένη μέ πετράδια καί γυαλί, πού δημοσίευσε ὁ R. HERZOG, *Trierer Zeitschrift für Geschichte und Kunst des Trierer Landes* 12 (1937), 121-151. Σημασία τῶν μαγικῶν κοσμημάτων γιά τούς θεουργούς τῆς αὐλῆς τοῦ Ἰουλιανοῦ. Ἀναφορά στόν Πρόκλο γιά τήν ἀξία βοτάνων καί ὀρυκτῶν. Ο A. GRENIER, *Rev. Et. Anc.*, 1939, 37-39, παραθέτει τό ἑλληνικό κείμενο καί μιά μετάφραση (*Bull.* 1939, N° 567). Γερμανία.

O. GUERAUD, *Ann. Serv. Ant. Eg.* 38 (1938), 248-249. Ὁ συγγραφέας ἀποδίδει στήν Ὀξύρρυγχο, σύμφωνα μέ τά ἀρχεῖα τοῦ μουσείου τοῦ Καΐρου, τήν καταδεσμική πινακίδα πού εἶχε δημοσιεύσει στό *Mélanges Maspero* 2 (1935-1938), σ. 206-212: «Charme de haine sur tablette de plomb» ὡς συνέχεια στό «Charme d' amour sur papyrus», στό ἴδιο σ. 201-206 (*Bull.* 1940, N° 200). Αἴγυπτος.

M. N. TOD, *Journ. Hell. Stud.*, 1939, 301, πρόταση τῆς νέας λέξης «χαρτοπώλις» γιά τό WÜNSCH, N° 68a (Ἀθήνα), βλ. *Coll. Froehner*, σ. 16. Στό *Coll. Froehner*, 13 (Κάρυστος) διόρθωση ἑνός μαθήματος (*Bull.* 1940, N° 13).

M. GUARDUCCI, *Inscr. Creticae* 2 (1939), κεφ. XIX, N° 7, νέα δημοσίευση κατάρας μολυβένιου ἐλάσματος, *Gött. Nachr.*, 1899, 129, N° 26 (*Bull.* 1940, N° 118).

M. GUARDUCCI, *Rendiconti della Pontifica Accademia di Archeologia* (1939), 87-95: «Le laminette auree con iscrizioni orfiche e «l'obolo di Caronte»»: σχετικά μέ τόν τρόπο ἐναπόθεσης τῶν πινακίδων μέσα στόν τάφο.

M. N. TOD, *Journ. Eg. Arch.* 25 (1935), 55-61: «The scorpion in Greco-

Roman Egypt»: κατάλογος ἐπιγραμμάτων καί φυλαχτῶν πού ἀναφέρουν τό σκορπιό. (*Bull.* 1940, N° 196).

F. K. DÖRNER, *Jahrshefte des oesterreichischen archäologischen Instituts* 32 (1940), Beiblatt, 63-72: «Eine neue Fluchtafeln». Μολυβένια πινακίδα πού βρέθηκε στή Μικρά Ἀσία. Ἐπίκληση δαιμόνων καθώς καί τῆς Γαίας, τῆς Ἑκάτης, τοῦ χθόνιου Ἑρμῆ καί τῆς Μυχίας Λήθης, ἐναντίον ἀντιπάλων σέ δίκη γιά διεκδίκηση ἀμπέλου. Διόρθωση τοῦ L. R. (*Bull.* 1941), N° 11a.

W. PEEK, *Kerameikos. Ergebnisse der Ausgrabungen* 3 (1940): «Inschriften, Ostraka, Fluchtafeln»: 9 ἀρατικά ἐλάσματα, τυλιγμένα γύρω ἀπό τά δάκτυλα τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ τοῦ νεκροῦ. N° 1: ἐργάτης σέ ἐργαστήριο νομισματοκοπῆς. No 2: ὁμ. N° 3: κατάρες, πατέρας προσώπου πού ἀναγνωρίστηκε ἀπό τόν Ad. WILHELM, *Diener des Rates der Ayhener, Abhandlungen der preussischen Akademie der Wissenschaften, Philol.-histor. Klasse*, 1939, ἐκδόθηκε τό 1940, σημ. 20. N° 4: κατάρες ἀπό τήν Ἀττική, γιά μιά δίκη (Bull. 1941, N° 37d).

E. ZIEBARTH, *Göttingische gelehrte Anzeigen*, 1942, 19-21. Σχολιασμός τῆς κοινῆς γλώσσας τῆς πινακίδας τοῦ PEEK, *Kerameikos* 3 (1940), σημ. 3, καί 4 προσθῆκες στή δική του δημοσίευση μαγικῶν πινακίδων: *Sitzungsberichte der preussischen Akademie, Philol.-histor. Klasse*, Βερολίνο 1934, (*Bull.* 1942, N° 10a).

G. DE JERPHANION, *La voix des monuments. Études d'archéologie*, νέα σειρά, 1938, κεφ. IV-VI, σ. 38-94. Σχολιασμός πολλῶν μελετῶν μέ θέμα τό μαγικό τετράγωνο *Sator Arepo* ἤ *Rotas opera*, πού συντάσσεται συχνά μέ ἑλληνικούς χαρακτῆρες (*Bull.* 1942, N° 13a).

P. MAAS, *Hesperia*, 1944, 36-37: «Epeniktos». Ἀναγνώριση τοῦ ρηματικοῦ αὐτοῦ ἐπιθέτου τοῦ *ἐπιφέρω* στό *Inscr. Cret.* II, σ. 223, σημ. 7, I.11. Ὁ ὅρος εἶναι ἰσοδύναμος μέ τό ἔπακτος μιᾶς πινακίδας ἀπό τήν Κνίδο (Audollent, *Def. tab.*, No 8) καί θά πρέπει νά ἀναφέρεται σέ κάποια ἀλοιφή (*Bull.* 1944 N° 12).

Cambell BONNER, *Hesperia*, 1944, 30-35: «An obscure inscription on a gold tablet». Ἑρμηνεία τοῦ χρυσοῦ ἐλάσματος πού βρέθηκε στή Ρώμη, μέσα στό στόμα ἑνός νεκροῦ, WÜNSCH, *Sethianische Verflughuntafeln*, σ. 101: πρόκειται γιά ἐπίκληση τοῦ Σέραπι κατά τῶν σκορπιῶν ἤ τῶν φιδιῶν. Ὁ Σέραπις ἀποκαλεῖται Αἰών ἑρπετά (Σχετικά μέ τό Αἰών, βλ. D. LEVI, *Hesperia*, 1944, 269-314: *Aiôn*).

Cambell BONNER, *Hesperia*, 1944, 349-351: «The Philinna papyrus and the gold tablet from the Vigna Codini». Συσχετισμός μέ ἕναν πάπυρο καί ἐπισήμανση δύο προτάσεων, τῶν MAAS καί H. SEYRIG (*Bull.* 1944 N° 13).

G. THOMPSON, *Jour. Hell. Stud.* (1943), 52-65: «The Greek Calendar», I, «Its ultimate origin», V: «The octennium and the kingship»: Στήν ἑλληνική μυθολογία ὑπάρχουν πολλές ἐνδείξεις ὅτι κάποια σχέση συνέδεε τόν κύκλο τῆς ὀκταετίας μέ τή βασιλεία. Ὁ κύκλος αὐτός καί ἡ θρησκευτική σημασία τοῦ ἀριθμοῦ 9 (*Bull.* 1944 N° 28).

Epigraphica V-VI, 1943-1944, 133, σημ. 192. Κατάρα πού δημοσιεύτηκε ἀπό τόν E. CABRICI, *Atti della r. Accad. dei Lincei. Notizie degli Scavi*, 66, 1941, *Rinvenimenti nelle zone archeologiche di Palermo e di Lilibeo.* Περιγραφή τῆς γυναίκας πού ἀποτελεῖ τό στόχο τῆς κατάρας (*Bull.* 1946-1947, N° 256). Σικελία, Λιλύβαιον.

D. LEVI, *Antioch on the Orontes* 3 (1941), 220-232: «The evil eye and the lucky hunchback». Σχολιασμός ἑνός μωσαϊκοῦ τῆς Ἀντιόχειας, πού παριστάνει τόν Ἡρακλῆ νά πνίγει φίδια, ἕναν ἰθυφαλλικό καμπούρη καί ἕναν αὐλητή δίπλα στό κακό μάτι. Ἐπιγραφή καί σύ, πού ἐμφανίζεται ἐπίσης σέ ἄλλα μνημεῖα πού ἀναφέρονται (*Bull.* 1946-1947, N° 31).

M. GUENTCH-OGLOUEFF, *Bull. Inst. Fr. Arch. Or. Caire* 40 (1941), 117-133: «Noms propres imprécatoires». Μελέτη τῶν αἰγυπτιακῶν ὀνομάτων μέ ἀρατική σημασία καθώς καί τῶν ἑλληνικῶν ὀνομάτων πού σχηματίστηκαν μέ τόν ἴδιο τρόπο, κατόπιν μεταγραφῆς (*Bull.* 1946-1947, N° 49).

M. AVI-YONAH, *Quarterly Dep. Ant. Palestine* X (1942), 161-165, No 2: μεταλλικό τμῆμα δακτυλιόλιθου ἀπό ἀχάτη, μέ ὀνόματα παράγωγα ἀρετῶν (*Bull.* 1946, N° 221).

A. KOCEVALOV, *Würzburger Jahrbücher*, 1948, 263-270: «Die antike Epigraphik der euxeinischen Kolonien in den letzten Jahren», σ. 263: ἀρατική πινακίδα ἀπό τά Ὄλβια, μέ ἀκολουθία ὀνομάτων καί πατρωνύμων (*Bull.* 1950, N° 150). Ὄλβια.

V. DE MARCO, *Notizie Scavi*, 1939, 422-425: «Graffito omerico». Γράμματα τοῦ ἀλφαβήτου, στή Ρώμη, διευθετημένα σέ τετράγωνο, κάτω ἀπό ἕνα χωρίο της *Ἰλιάδος* Λ, 171-175, πού εἶναι μήνυμα τοῦ Δία, ἔκκληση γιά ἐμπιστοσύνη στή θεία συνδρομή. Ἀποτροπαϊκό ἀλφάβητο, βλ. A. DIETERICH, *ABC Denkmäler, Rhein. Mus.*, 1900, 77 κ.ἑ. καί F. DORNSEIFF, *Die Alphabet in Mystik und Magie.* (*Bull.* 1950, N° 233). Ρώμη.

A. VOGLIANO καί K. PREISENDANZ, *Acme, Annali Fac. Filosofia e lettere Univ. Statale di Milano* I (1948), 73-76 καί 77-85: «Laminetta magica siciliana». Χάλκινο ἔλασμα μέ κείμενο 36 ἀράδων. Τό κείμενο ὑποστηρίζει τρεῖς φορές ὅτι εἶναι τό φυλακτήριο τοῦ Μωυσῆ, κατά τήν ἄνοδο του στό ὄρος Σινά. Ὅποιος τό φέρει μαζί του δέν ἔχει νά φοβηθεῖ οὔτε μάγους οὔτε μάγια οὔτε τά πνεύματα τοῦ κακοῦ. Δέν πρέπει ὅμως νά τό ἀποκαλύψει, παρά μόνο στά παιδιά του. Τό φυλακτήριο προφυλάσσει

ἀπό πυρετούς, κινδύνους καί τό κακό μάτι. Ἐκτενής ἀκολουθία ὀνομάτων θεοτήτων καί δαιμόνων (*Bull.* 1950, Nº 242). Σικελία, Ἄκρα.

S. FERRI, *Notizie Scavi*, σειρά VII, τ. 5-6, 1944-1945, σ. 169-174, «Nuova defixio greca dalla Gâggera»: Μπρούντζινο ἔλασμα, διπλωμένο στά δύο, κρεμασμένο στόν αὐλότοιχο τοῦ ἱεροῦ τοῦ Μαλοφόρου. (450 π.Χ.). Κατάρα κατά «τῆς πλάκας τῆς γλώσσας». Κύρια ὀνόματα. (*Bull.* 1950, Nº 244). Σικελία, Σελινοῦς.

Suppl. Epigr. Graecum XI (1950), Nº 353. Ἀναδημοσίευση τῶν συλλαβῶν μαγικοῦ κειμένου, τό ὁποῖο ὁ R. P. AUSTIN, *BSA*, 27, 1925/1926, σ. 75, σημ. 18, εἶχε ἀντιγράψει ἀπό τά χειρόγραφα τοῦ W. GELL. Πρόκειται γιά ἕνα ἀνάγλυφο τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, δημοσιευμένο ἤδη στόν *Cat. of Sculpture* τοῦ A. H. SMITH, III, σημ. 2162, καί σχολιασμένο λεπτομερῶς ἀπό τόν A. DELATTE, *Musée belge* 17 (1913), σ. 321-337: «Étude sur la magie grecque. Un bas-relief gnostique», σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τά μαγικά ὀνόματα ἤ τό ἴδιο τό ἀνάγλυφο. (*Bull.* 1951, Nº 98). Ἄργος.

J. M. R. CORMACK, *Harvard Theological Review* (1951), 25-34: «A tabella defixionis in the Museum of the University of Reading, England». Πολλά ὀνόματα καί κατάρες ἀλαλίας, σέ τέσσερις κολόνες. Ὄχι ὑποχρεωτικά ὀνόματα δούλων. Κατά τόν πωλητή, ἡ πινακίδα προέρχεται ἀπό τήν Κλαυδιούπολη τῆς Βιθυνίας (*Bull.* 1952, Nº 13).

S. EITREM, *Symbolae Osloenses* 27 (1949), 145-146. Νέα ἀναφορά σέ ὁρισμένα χωρία τοῦ φυλακτηρίου *Bull.*, 1950, 242 (δηλαδή *Acme, Annali Fac. Filosofia e lettere Univ. Statale di Milano*, I, 1948, 73-76 καί 77-85: «Laminetta magica siciliana»). (*Bull.* 1951, Nº 257). Σικελία, Ἄκρα.

M.-C. KUBINYI, *Archeologiai Ertesitö*, 1946-1948, Βουδαπέστη 1948, 276-279, κείμενο στά οὐγγρικά καί γερμανικά: «Zaubertext auf Siberplättchen». Δημοσίευση ἀργυροῦ ἐλάσματος τυλιγμένου σέ θήκη μήκους 44 χλστ., πού βρέθηκε μέσα σέ τάφο, πάνω στό στῆθος τῆς νεκρῆς, μέ χρυσή σταυροειδή πόρπη στίς πτυχές τοῦ ἱματίου. Μαγικά σύμβολα καί ἑλληνικές καί λατινικές λέξεις. (*Bull.* 1953, Nº 141). Οὐγγαρία, Σαγκβάρ.

A. BATAILLE, *Chron. D'Égypte* 26, No 52, Ἰούλιος 1951, 325-353, καί ἰδίως σ. 349-350: κρυπτογραφικός χαρακτήρας τοῦ προσκυνήματος *CIG* 4759, σύνθετη παραλλαγή ἰσοψηφίας (*Bull.* 1952, No 182). Αἴγυπτος, Θῆβες.

D. FACCENNA, *Atti della reale Accademia dei Lincei, Notizie degli scavi*, 1948, 306. Χρυσό ἔλασμα μέ παράσταση γυμνοῦ σώματος, καί φιδιοῦ, καθώς καί μέ μαγική ἐπίκληση (*Bull.* 1953, Nº 268). Ἰταλία, Σιτσιλιάνο.

A. VOGLIANO, *Prolegomena* I, Ρώμη 1952, 114-116. Ἀνακοίνωση τῶν ὑπο-

θέσεων τοῦ A.-J. FESTUGIÈRE σχετικά μέ τό φυλακτήριο *Bull.*, 1950, 242, καί ἐπανάληψη τῶν ἀπόψεων τοῦ EITREM, *Bull.* 1951, 257 (*Bull.* 1953, N° 286). Σικελία, Ἄκρα.

A. OLIVIERI, *Rend. Accad. Arch. Napoli, NS*, 23, 1946-1948 (κυκλ. τό 1949), 193-202: «Due nove defixiones». Ἀναδημοσίευση τοῦ κειμένου τῶν δύο ἀρατικῶν ἐπιγραφῶν πού δημοσίευσε ὁ S. FERRI, *Bull.* 1950, 244 (*Bull.* 1953, N° 287). Σικελία, Σελινοῦς.

I. I. TOLSTOÏ, *Gretcheskie graffiti drevnich gorodov cebernogo pritchernomobia*, Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν, Μόσχα 1953, N° 63. Κατάρα ἀλαλίας, χαραγμένη σέ τρεῖς ὁμόκεντρους κύκλους, ἐναντίον ἀντιπάλων σέ δίκη (*Bull.* 1954, N° 10). Ὄλβια.

D. M. ROBINSON, *Hesperia*, 1953, 172-174: «A magical inscription from Pisidian Antioch». Ἀσημένιο ἔλασμα, τυλιγμένο μέσα σέ μπρούντζινο σωλήνα, πού βρέθηκε τρία πόδια κάτω ἀπό τήν πλακόστρωση τῆς κιονοστοιχίας, πίσω ἀπό τό ναό τοῦ Αὐγούστου. 3ος μ.Χ. αἰώνας, στοιχεῖα χριστιανικά (ἄγγελοι). (*Bull.* 1954, N° 17). Πισιδία, Ἀντιόχεια.

E. PETERSON, *Aegyptus* 33 (1953), 172-178: «Das Amulet von Acre». Ἐπαναδημοσίευση ἐκτενῶν ἀποσπασμάτων τοῦ «φυλακτηρίου τοῦ Μωυσῆ» (βλ. *Bull.* 1950, N° 242. *Bull.* 1951, N° 257. *Bull.* 1953, N° 286). Κείμενο ἑβραϊκῆς μαγείας (*Bull.* 1954, N° 18). Σικελία, Ἄκρα.

G. PUGLIESE CARATELLI, *Rendiconti della reale Accademia dei Lincei*, 1953, 181-189: «Epigrafi magiche cristiane della Sicilia oriental». Πρβλ. κυρίως σ. 182 καί 183. (*Bull.* 1954, N° 19). Κομίζο, Ραγκούζα, Ἄκρα τῆς Σικελίας.

A. MARICQ, *Byzantion* 22 (1952) (κυκλ. τό 1953): «Notes philologiques», 360-362· 2, «Tablettes de fixation de Fiq» (Ἀφήκα, λίγο ἀνατολικά ἀπό τή λίμνη τῆς Τιβεριάδας). Σχετικά μέ τίς πινακίδες τοῦ A. AUDOLLENT 15-16 καί τή λέξη ἔμμαλλος, «μίμος», ἐκτενές σχόλιο τοῦ Louis ROBERT, *Et. épigr. et philol.*, σ. 99-100. (*Bull.* 1954, N° 20).

A. MARICQ, *Byzantion* 22 (1952) (κυκλ. τό 1953): «Notes philologiques», 360-368· 3, «Tablettes de fixation de Beyrouth», ἐναντίον ἡνιόχου (MOUTERDE, *Mél. Beyrouth* 15 (1930-1931), 106-123 καί *SEG* VII, 213). Συζήτηση πάνω σέ ὁρισμένα ἀποσπάσματα. (*Bull.* 1954, N° 21).

M. ALMAGRO, *Las inscriptiones ampuritanas griegas, ibericas y latinas, Monografias Ampuritanas* II, 1952 (κυκλ. τό 1953), N° 19-20 καί 21. Ἀρατικές μολυβένιες πινακίδες μέ ὀνόματα ἐνίοτε ἰωνικά (*Bull.* 1955, N° 282). Ἱσπανία, Ἐμπόριον. (*Bull.* 1954, N° 20).

M. GARDUCCI, *Bulletino della commissione archeologica communale di Roma* 74 (1951-1952) (κυκλ. 1955), 57-70: «L' Italia e Roma in una tabella

defixionis greca recentemente scoperta». Κατάρα σέ μολυβένιο ἔλασμα πού βρέθηκε κοντά στήν Ἀρντεατίνα Πύλη, στήν περιοχή τῆς νεκρόπολης τῆς Αὐρηλίας. Ἡ κατάρα ἔχει στόχο ἕναν γιατρό τοῦ 3ου λόχου τῶν πραιτωριανῶν. Συντάκτης της ὁ βοηθός τοῦ γιατροῦ, πού ὑποχρεώνεται νά παραμείνει στή Ρώμη καί καταριέται τίς πύλες της (*Bull.* 1955, N° 292).

L. JALABERT, R. MOUTERDE, C. MONDÉSERT, *Inscr. gr. et lat. de la Syrie* (*Biblioth. Ins. Fr. Beyrouth*, 61, IV, 1955): «Laodicée et l'Apamène», N° 1909: Ὁ σταυρός, ὀχυρό κατά τοῦ φθόνου (*Bull.* 1956, N° 325). Συρία, Λαοδίκεια.

H. SEYRIG, *Mélanges Isidore Lévy*, 1955, «Deux notes d'épigraphie relatives aux cultes alexandrins», II, σ. 610-612: ἐγχάρακτο χρυσό ἔλασμα μέ ἐπίκληση τοῦ Αἰώνα καί τοῦ Σάραπι. Βρέθηκε σέ τάφο στή Βίνια Κολίνι. Δημοσιεύτηκε πρῶτα ἀπό τόν SECHI, καί ἐν συνεχείᾳ ἀπό τόν Campbell BONNER, *Hesperia*, 1944, 30-35, 349-351, καί φυλάσσεται στήν συλλογή *Froehner*. Πρβλ. *Bull.* 1944, 13. 1955, 37. (*Bull.* 1956, N° 362). Ρώμη.

L. H. JAFFERY, *Annual of the British School at Athens* 50 (1955): «Further comments on archaic Greek inscriptions», σ. 69-72, 75-76 καί 74-75. Εὑρήματα τοῦ 5ου αἰώνα ἀπό τίς Μυκῆνες, πινακίδες τοῦ 5ου αἰώνα πού βρέθηκαν στή Σικελία καί στόν Κεραμεικό. Πολλές διορθώσεις. (*Bull.* 1958, N° 38). Μυκῆνες, Σικελία, Κεραμεικός τῆς Ἀθήνας.

W. PEEK, *Attische Grabschriften*, 1957, σ. 59-61. Τρεῖς ἀρατικές πινακίδες ἀπό τόν Κεραμεικό, N° 205, 206, 207 (*Bull.* 1958, N° 39). Ἀθήνα.

C. B. WELLES, *Yale Classical Studies* 14 (1955), 125-213 καί 4 εἰκ.: «Inscriptions from Doura-Europos». Σημαντικό τό N° 31: φράση κατά τῶν φθονερῶν καί κατά τοῦ κακοῦ τους ματιοῦ. Ἑρμηνεία τοῦ L. R. (*Bull.* 1958, N° 505). Συρία, Δούρα.

L. BERNABO BREA, *Akrai, Societa di storia patria per la Sicilia orientale, Monografie archeol.* I, Κατάνια 1956, N° 52: τό φυλακτήριο τοῦ Μωυσῆ. Βλ. *Bull.* 1950, N° 242. 1951, N° 257. 1953, N° 286. 1954, N° 18 (*Bull.* 1959, N° 546). Σικελία, Ἄκρα.

G. DAUX, *Bull. Corr. Hell.*, 1958, 727-732: μωσαϊκό ρωμαϊκῆς βίλας μέ ὑπογραφή τοῦ καλλιτέχνη Κρατεροῦ. Ὁ φθόνος παριστάνεται ὑπό μορφήν νεαροῦ ἄνδρα πού δέχεται ἐπίθεση ἀπό δυό ζευγάρια θηρίων. Σχετικά μέ τίς περιγραφές στά μωσαϊκά, βλ. E. KITZINGER, *Bull.* 1958, 285 καί CHEIK ZOUEDA, *Bull.*, 1953, N° 231. (*Bull.* 1960, N° 188). Κεφαλλονιά.

P. MORAUX, *Une imprécation funéraire à Néocésarée* (*Bibl. Inst. Fr. Arch. Istambul*), IV, 1959, σ. 49, σημ. 2: πρόχειρο σημείωμα τοῦ L. R. γιά

τίς κατάρες τοῦ Ἀμφικλῆ ἀπό τή Χαλκίδα, *IG* XII, 9, 955 καί 1179 (*Bull.* 1960, N° 331). Εὔβοια, Χαλκίδα.

Στό ἴδιο, σ. 56: ταφική κατάρα 18 ἀράδων. Ἀπομίμηση ἀρατικῶν ἐπιγραφῶν Ἡρώδη τοῦ Ἀττικοῦ. Ἔργο ἑνός ρήτορα ἀπό τή Νεοκαισάρεια, μαθητή τοῦ Ἡρώδη τοῦ Ἀττικοῦ. Διατύπωση πρωτότυπη, δαίμονες ἐλάχιστα γνωστοί, λεπτομερής σχολιασμός (*Bull.* 1960, N° 387). Πόντος, Νεοκαισάρεια.

P. MORAUX, *Une défixion judiciaire du musée d'Istanbul* (*Ac. Royale de Belgique, Classe Lettres, Mémoires*), LIV, 2 (1960), σ. 61: κατάδεσμος σέ μολυβένιο ἔλασμα, τέλη τοῦ 3ου ἤ ἀρχές τοῦ 4ου αἰώνα μ.Χ. Αἰγυπτιακά ἤ σημιτικά μαγικά ὀνόματα. Στόχος ἀντίπαλοι σέ δίκη. Ἀνάλυση τῶν μαγικῶν φράσεων. (*Bull.* 1961, N° 65).

R. MOUTERDE, στό M. CHÉHAB, *Bull. Musée Beyrouth* 14 (1958-1959), σ. 1-52, σημ. 5: Στήν πόλη Σουεντί, κοντά στό Μπαλμπέκ, βρέθηκε ἕνα χρυσό ἔλασμα, τυλιγμένο σέ ρολό, μέ ἕνα πολύ δύσκολο μαγικό κείμενο (*Bull.* 1961, N° 66 καί 786). Λίβανος, Ἡλιούπολις (Μπαλμπέκ).

L. ROBERT, *Hellenica* XI-XII (1960), 428-429, 414-439, 434, N° 2: Ἰσοψηφικό, χριστιανικό ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα, ἐπιγράμματα ἀπό τήν Εὐμένεια τῆς Φρυγίας, ὁ πρῶτος ἄγγελος καί ἡ ἰσοψηφία (*Bull.* 1961, N° 671, 688, 715).

M. CHÉHAB, *Bull. Musée Beyrouth* 14 (1958-1959), σ. 127: ἀριθμός τοῦ ὀνόματος τοῦ μωσαϊστῆ (*Bull.* 1961, N° 783).

L. ROBERT, *Rev. Et. Anc.*, 1960, 276-361 καί 351-354: «Recherches épigraphiques», IV-IX: «Inscription chrétienne sur un linteau dans l'Antiochène» (εὐλογία καί προστασία ἀπό τό φθόνο, στά χριστιανικά κτίσματα), καί «Inscriptions chrétiennes sur des linteaux dans l'Emésène» (*Bull.* 1961, N° 775).

M. BURZACHECHI, *Rend. Accad. Lincei*, VIII, 14, 1959, 403-410: «Nuove iscrizioni greche cristiani di Comiso» N° I, II καί III: ἐπικλήσεις γιά ἕνα ἀμπέλι, πολλά ὀνόματα ἀγγέλων. Σχετικά μέ τά ὀνόματα τῶν ἀγγέλων, βλ. E. PETERSON, *Rhein. Museum*, 1926, 393-421: «Engel und Dämonennamen, Nomina barbara». (*Bull.* 1961, N° 865). Σικελία, Κομίζο.

F. K. DÖRNER, *Anz. Wien*, 1962, 30-35: «Vorbericht über eine im Herbst 1961 ausgeführte Reise in Bithynien», σ. 33-35. Πολλά ἀποσπάσματα ἀπό μολυβένιες πινακίδες (*Bull.* 1963, N° 265). Βιθυνία.

J. TRUMPF, *Ath. Mitt.* 73 (1958) (κυκλ. τό 1962), 94-102: «Fluchtafel und Rachepuppe». Πινακίδα πού βρέθηκε τό 1940 μέσα σέ τάφο, στόν Κεραμεικό, καί χρονολογήθηκε, μέ βάση μιά λήκυθο, ἀπό τό 400 π.Χ. Κατάρα σχετική μέ δίκη. Ἀναφέρεται κάποιος Νικόμαχος πού δέν

ἀποκλείεται νά εἶναι ὁ ἴδιος μέ τόν ἀναφερόμενο στόν *Κατά Νικομάχου* λόγο τοῦ Λυσία. Πρβλ. S. DOW, *Bull.* 1962, N° 102 (S. DOW, *Historia*, 9 (1960), 270-293: «The Athenian calendar of sacrifices: the chronology of Nicomachos'second term», πρβλ. *Bull.* 1960, N° 135 καί 136). Εἰδώλιο γυμνοῦ ἄντρα μέ τά χέρια δεμένα στήν πλάτη. Ὁ τάφος εἶχε παραβιαστεῖ γιά νά ἀκρωτηριαστεῖ τό πτῶμα. (*Bull.* 1963, N° 32). Ἀθήνα, Κεραμεικός.

Συλλογή Ἑλένης Σταθάτου, III, *Objets antiques et byzantins*, Στρασβοῦργο 1963, σ. 256-259: γαλλική μετάφραση δύο «ὀρφικῶν πινακίδων ἀπό τήν Κρήτη» τοῦ Ν. Βερδελῆ, *Arch. Eph.*, 1953/1954, II (*Bull.* 1964, N° 44, σ. 135). Κρήτη.

G. DAUX, *BCH*, 1963, 636-638: «Sur une épigramme de Céphalonie». Ἐπαναδημοσίευση τῶν δύο κειμένων *SEG XIX*, N° 408 καί 409. Θηρία πού κατασπαράσσουν τό Φθόνο. Μετάφραση τοῦ τελευταίου στίχου τοῦ πρώτου ἐπιγράμματος καί ἐπιλογή τῆς ἐκδοχῆς δεῖγμα (παράδειγμα) ἀντί τοῦ δῆγμα (δάγκωμα). (*Bull.* 1964, N° 215). Κεφαλλονιά.

C. GALLAVOTTI, *Maia*, 1963, 459-463, καί ἰδίως σ. 462-463. Τό ἄρθρο τιτλοφορεῖται «Iscrizione musiva di Sheikh Zowed». Ὁ Gallavotti ἀναφέρει ἕνα βραχιόλι μέ τήν ἐπιγραφή ἔξω βάσκανε, πού ἐξήγησε θαυμάσια ὁ P. PERDRIZET, *Ec. H. Et.* 243, *Recueil Champollion*, 1922, σ. 93, σημ. 1 (*Bull.* 1964, N° 546).

G. PUGLIESE, *Annuario Sc. Arch. At.* 39/40 (1961/1962) (κυκλ. τό 1963), 219-375: «Supplemento epigraphico cirenaico», N° 193: Κατάρα μολυβένιας πινακίδας σχολιασμένη ἀπό τόν C. GALLAVOTTI, *Maia*, 1963: «Una defixio dorica et altri nuovi epigrammi Cirenaici», 458-459 καί 450-454. 3ος π.Χ. αἰώνας. Ἀνασύσταση τοῦ μετρικοῦ προτύπου, σέ ἑξάμετρο, πού χρησιμοποίησε ὁ συντάκτης τῆς κατάρας. (*Bull.* 1964, N°574). Κυρηναϊκή.

G. MANGANARO, *Helikon* 2 (1962), 485-496: «Graffiti e iscrizioni funerarie della Sicilia orientale», I, «La sala hospitum a Catania nel I sec. D. C.» Τό *Bull.* ἑρμηνεύει ἕνα ἰσοψηφικό κείμενο καί παραθέτει βιβλιογραφία γιά τό θέμα τῆς ἰσοψηφίας (*Bull.* 1964, N° 618). Σικελία, Κατάνη.

R. STILLWELL, *AJA*, 1963, 163-171: «Excavations at Morgantina» (*Serra Orlando*, 1962, *Preliminary Report*, VII) σ. 165. Σέ ἕνα μικρό ἱερό στήν ἀγορά βρέθηκαν ἕξι ἀρατικές πινακίδες, σχεδόν ὅλες τυλιγμένες. Ὕστερη ἑλληνιστική ἐποχή (*Bull.* 1964, N° 619). Σικελία, Μοργκαντίνα.

G. MANGANARO, *Rendiconti Accad. Lincei*, 1963, 57-74 καί εἰκ. I-VI: «Nuovi documenti magici della Sicilia Orientale», σ. 56-67: «Un phylacterion christiano di Noto antica». Συγκρίσεις μέ ἀνάλογα εὑρήματα τῆς ἀνατολικῆς Σικελίας: βλ. *Bull.*, 1954, N° 19 καί 1961, N° 865. Τό δεύτερο

μέρος, σ. 67-74: «Documenti magici con il «sigillo di Solomonte» et simili», ἀναφέρεται σέ ἕνα φυλαχτό καί στό φυλακτήριο τῆς Ἄκρας: πρβλ. *Bull.*, 1950, N° 242. 1951, N° 257. 1953, N° 286. 1954, N° 18 (*Bull.* 1964, No 628). Σικελία, Νέτουμ (Νότο).

Excavations at Nessana (στό *British School Arch. Jerusalem*), τόμ. I, 1962, 311 σ. καί 65 εἰκ. N° 106: μιά κατάρα κατά τοῦ Φθόνου. Σχόλια τῶν Welles καί RR. στό *Bull.* (*Bull.* 1965, N° 441). Παλαιστίνη, Νεσάνα.

G. MANGANARO, *Rendiconti Accad. Lincei*, 1964, 24-30 καί εἰκ. I: «Un ovetto magico di pietra». Νέα ἀναφορά στήν κατάρα τῆς ἐπιγραφῆς *Bull.*, 1934, σ. 259. 1962, N° 390. Τό τραγούδι τοῦ κορυδαλλοῦ ἀποτελεῖ καλό σημάδι καί προστατεύει τό χωράφι τοῦ γεωργοῦ πού ἔθαψε ἕνα μικρό αὐγό τοῦ πουλιοῦ. Μαγική πράξη γιά ἐξασφάλιση καλῆς σοδειᾶς. (*Bull.* 1965, N° 501). Σικελία, Συρακοῦσες.

S. FERRI, *Parola del Passato*, 1963, 302-305, μέ φωτογραφία: «La euchè dodécathéos di Monte Cavalli (Palermo)». Πινακίδα ὀπτῆς γῆς πού φαίνεται νά εἶναι μαγική (*Bull.* 1965, N° 508). Σικελία, Παλέρμο.

Louis ROBERT, *Hellenica* XIII (1965), σ. 265-271: «Echec au mal». Σειρά ἐπιγραφῶν κατά τοῦ Φθόνου (*Bull.* 1966, N° 89).

H. DÖRRIE, «Émanation. Ein unphilosophisches Wort in spätantiken Denken» στό *Parusia. Studien zur Philosophie Platons und zur Problemgeschichte des Platonismus, Festgabe für Johannes Hirschberger*, 1965, 119-141. Σχετικά μέ τίς βασιλικές ἐπιγραφές καί τή σχέση ἀπόρροιας καί βασκανίας. Βλ. ἐπίσης, στό ἴδιο, σ. 123-124 (*Bull.* 1966, N° 466). Κομμαγηνή.

M. T. MANNI PIRAINO, *Annali del Museo Pitrè* 14-15 (1963/1964), 40-52: «Intorno ad un nuovo fittile di allodola». Νέα ἀναφορά στό μικρό αὐγό τῶν *Bull.* 1934, N° 259. 1962, N° 390. 1965 N° 501. Προσφορά σέ μιά θηλυκή θεότητα, ἐτρουσκική πρακτική μαγείας (*Bull.* 1966, N° 517). Σικελία, Συρακοῦσες.

A. BETZ, *Wiener Studien* 79 (1966), 597-613: «Die griechischen Inschriften aus Oesterreich», ἰδίως N° 28-30: τρεῖς πλάκες μέ μαγικό κείμενο: γιά τήν *Antaura* (*Bull.* 1967, N° 681). Norique, Καρνούντουμ.

L. ROBERT, *Revue de philologie*, 1967, 77-81: «Une autre épigramme de Rufin ou l'utilité du grec moderne». Ἡ χρήση τοῦ χυδαίου ὅρου γαμῶν σέ μιά κατάρα ἀπό τήν Ἀττική, τοῦ 4ου αἰώνα (*Bull.* 1967, N° 146).

N. NABERS, *Amer. Journ. Arch.*, 1966, 67-68: «Lead tabellae from Morgantina». Ἐξέταση τοῦ χαρακτήρα τῶν μολυβένιων πινακίδων πού δημοσιεύτηκαν ἤ ἀναφέρθηκαν στό *Amer. Journ. Arch.*, 1963, 164-165 (*Bull.* 1964, N° 619). 1964, 141-144. Μία μόνο διατυπώνει κατάρα. Οἱ πέντε ἄλλες χρησιμοποιοῦν τό ρῆμα «ὑποδέχομαι» (ποτιδέχεσθαι

ἢ παραδέχεσθαι). Κατά τόν Nabers, πρόκειται γιά προσευχές γιά τή σωτηρία τῶν νεκρῶν. Οἱ Robert καί Robert παραπέμπουν στούς A. D. NOCK, *Mélanges Beyrouth* 37 (1961), 301 κ.ἑ. C. B. WELLES, *Harv. Theol. Rev.*, 1941, 84. F. CUMONT, *Lux perpetua*, 1949, 393-395. Οἱ κατάρες δέν χρησιμοποιοῦν ποτέ αὐτό τό ρῆμα, πράγμα πού ἐπιβεβαιώνει τήν ὑπόθεση τοῦ N. (*Bull.* 1967, N° 518). Σικελία, Μοργκαντίνα.

R. MERKELBACH, *Zeitschr. für Papyrologie und Epigraphik* I (1967), 77-78: «Der Weg nach Rechts» (*Goldplättchen von Petelia*). Διόρθωση τοῦ στίχου 4 τῆς ὀρφικῆς πινακίδας *IG* XIV, 638 (*Bull.* 1968, N° 55).

E. GRIESSMAIS, *Das Motiv der Mors Immatura in den gr. metrischen Grabinschriften* (*Commentationes Aenipontanae* XVII, Ἴνσμπρουκ 1965, σ. 106). Ἀπολογισμός, σέ μιά σελίδα τῶν Robert καί Robert (*Bull.* 1968, N° 91).

M.-Th. COUILLOUD, *BCH*, 1967, 513-517: «Deux tablettes d'imprécation». Συλλογή Ἀθηνῶν. Κύρια ὀνόματα (*Bull.* 1968, N° 219). Ἀθήνα.

P. ROESCH, *Bulletin d'archéologie algérienne* 2 (1966/1967), 231-237: «Une tablette de malédiction de Tébessa». Δέκα ἀράδες χαραγμένες μέ αἰχμηρό ἀντικείμενο, καταριοῦνται μιά Σατουρνίνα. (*Bull.* 1968, N° 592). Ἀλγερία, Τεμπέσα.

M. GUARDUCCI, *Rend. Lincei*, 1969, 275-283: «Le porte dei Romani in una laminetta romana di deffisione». Ἐπαναδημοσίευση, μετά τόν καθαρισμό της, τῆς μολυβένιας πινακίδας *Bull.*, 1955, N° 292. Ἑρμηνεία μέ βάση ἕνα «ἑβραϊκό πλαίσιο» πού οἱ Robert καί Robert ἀμφισβητοῦν. (*Bull.* 1971, N° 736). Ρώμη.

Ph. BRUNEAU, *Recherches sur les cultes de Délos à l'époque hellénistique et à l'époque impériale*, 1971, σ. 650-655 καί εἰκ. 17-18: μολυβένια πινακίδα πού βρέθηκε σέ ἕνα πηγάδι, στήν κάτω μεριά τῆς ὁδοῦ Ἰνόπου. Ἐπίκληση θεῶν τῆς ἀνατολῆς ἐναντίον τῶν ἐνόχων τῆς κλοπῆς ἑνός βραχιολιοῦ (*Bull.* 1971, N° 456). Δῆλος.

B. LIFSCHITZ, *Revue biblique*, 1970, 81-82: μολυβένια πινακίδα ἀπό τά περίχωρα τῆς Χεβρώνας. Τό ἄρθρο ὑποστηρίζει πώς ἡ ἐπιγραφή δέν εἶναι ἑβραϊκή (*Bull.* 1971, N° 68). Χεβρώνα.

T. B. MITFORD, «The inscriptions of Kourion», στό *Amer. Philol. Soc.*, Φιλαδέλφεια, 1971, 127-142: σύνολο ἀρατικῶν πινακίδων (*Bull.* 1972, N° 592). Κύπρος, Κούριον.

P. J. SIJPESTEIJN, *Zeitschr. für Papyrologie und Epigraphik* 4 (1969), 188-191 καί εἰκ. X: «Ein Herbeirufungszauber»: μολυβένια πινακίδα μέ 22 ἀράδες μαγικῶν ὀνομάτων κυρίως (*Bull.* 1972, N° 31). Αἴγυπτος.

G. POSENER, *Annuaire du Collège de France* 74 (1973-1974), σ. 397-404:

σχετικά μέ τά αἰγυπτιακά μάγια. Ἀναφέρεται ἀπό τόν J. YOYOTTE, *Annuaire EPHE*, 5ο τμῆμα, τόμ. LXXXIX, 1980-1981, σ. 41, σημ. 40 (δέν δημ. στό *Bull.*).

Th. DREW-BEAR, *Bull. Amer. Soc. Papyr.* 9 (1972), 85-107: «Imprecations from Kourion»: ἀναφέρεται στά N° 127-142 τοῦ T. B. MITFORD, «The inscriptions of Kourion», *Amer. Philol. Soc.* (1971), *Bull.* 1972, N° 592 (*Bull.* 1974, N° 46). Κύπρος, Κούριον.

M. GUARDUCCI, *Riv. Filol.*, 1972, 322-327: «Il cipresso dell' oltre tomba». Ἀναφέρεται στό θέμα τοῦ «λευκοῦ κυπαρισσιοῦ» πού, κατά τή γνώμη της, σημαίνει «λαμπρό» στά ἐλάσματα τῆς Αἰτηλίας, τοῦ Ἱππονίου καί τῶν Φαρσάλων (*Bull.* 1952, 70). (*Bull.* 1974, N° 44).

D. R. JORDAN, *Amer. J. Arch.*, 1974, 169: ἐπισημαίνει τήν ἀνακάλυψη, στήν ἀθηναϊκή ἀγορά, πάνω ἀπό 100 μολυβένιων πινακίδων πού χρονολογοῦνται ἀπό τόν 5ο π.Χ. ἕως τόν 3ο μ.Χ. αἰώνα. Οἱ 80 βρέθηκαν σέ δυό πηγάδια καί εἶναι τοῦ 3ου μ. Χ. αἰώνα. Ἐπικλήσεις τοῦ Σήθ-Τυφώνα. Ἀθλητές, ἐρωτευμένοι, χρηματικές ὑποθέσεις. Μετάφραση ἑνός κειμένου πού καταριέται τόν παλαιστή Εὐτυχιανό πού θά ἀγωνιζόταν τήν ἑπομένη Παρασκευή. (*Bull.* 1974, N° 45). Ἀθήνα.

D. R. JORDAN, *Zeitschr. Pap. u Epigr.* 19 (1975), 245-248: «A curse tablet from ἤ well in the Athenian agora». Ἐπανεξέταση τῆς πινακίδας πού δημοσιεύτηκε ἀπό τόν G. W. ELDERKIN, *Hesperia*, 1936, 43-49: «An Athenian maledictory inscription on lead». Διόρθωση, κυρίως στά μαγικά ὀνόματα. Ἀράδες 10-11. Οἱ Robert καί Robert ὑποστηρίζουν τή δεύτερη ἀνάγνωση τοῦ JORDAN, *ὅ. π.*, σ. 248: ἐπί ἀφανίσει καί ἐπί ἀφανισμῷ. (*Bull.* 1976, N° 48). Ἀθήνα.

J. TRIANTAPHYLLOPOULOS, *Mélanges Daux*, 532-533, μέ θέμα τήν ἀρατική πινακίδα τῆς Δήλου πού δημοσίευσε ὁ PH. BRUNEAU, *Recherches sur les cultes de Délos*, σ. 650-655. Ὁ συγγραφέας ὑποστηρίζει, στή βάση πολλῶν ἀρχαίων κειμένων, ὅτι ἡ ἔκφραση τά ἀναγκαῖα αὐτοῦ δέν σημαίνει «τά ὅσα εἶναι ἀναγκαῖα», ἀλλά ὑποδηλώνει τά ἀνδρικά γεννητικά ὄργανα (*Bull.* 1976, N° 507). Δῆλος.

O. CAVALCANTI, *La zona archeologica di Torrano Castello*, 1974, σ. 29: κατάδεσμος σέ μολυβένιο ἔλασμα. 6 ἀκρωτηριασμένες ἀράδες. (*Bull.* 1976, N° 816). Καλαβρία.

J. HEURGON, *Kokalos*, 18-19, 1972-1973, 70-74: δύο κατάδεσμοι ἀπό τό ἱερό τοῦ Μαλοφόρου, χρονολογούμενοι στίς ἀρχές τοῦ 5ου αἰώνα. Κατάρες ἀλαλίας, ἐπ' εὐκαιρίᾳ δίκης. Κείμενο, σχόλια (*Bull.* 1976, N° 824). Σικελία, Σελινοῦς.

M. GUARDUCCI, *Epigraphica* 36 (1974), 7-32: «Laminette auree orfiche: alcuni problemi». Ἐπαναφορά τοῦ θέματος τοῦ «λευκοῦ κυπαρισσιοῦ»

(*Bull.* 1974, N° 44). Ἐπανεξέταση τοῦ κειμένου τοῦ Ἱππονίου, στό *Epigraphica* 37 (1975), 19-24: «Qualche osservazione sulla laminetta orfica di Hipponion». Βλ. ἐπίσης M. MARCOVICH, *Z. Pap. Epigr.* 23 (1976), 221-224: «The gold leaf from Hipponion» καί G. PUGLIESE CARRATELLI, *Parola del Passato*, 171, 1976, 458-466. (*Bull.* 1977, N° 21).

D. R. JORDAN, Zeitschr. Pap. u Epigr. 24 (1977), 147-149: «A ghostname ENEMEPECEMTA». Στίς πινακίδες τοῦ Ἀδραμυτίου, *Bulletino della Commissione archeologica di Roma*, 1908, 3-21, μιά φράση ἐπαναλαμβάνεται πολλές φορές καί εἶχε θεωρηθεῖ ὅτι ἀντιστοιχοῦσε σέ ἕνα ὄνομα: Benemerecepta. Στήν πραγματικότητα πρόκειται γιά χρονικό ἐπίρρημα μέ τή σημασία «σέ ἑφτά ἡμέρες» (*Bull.* 1977, N° 22).

P. J. SIJPESTEIJN, *Zeitschr. für Papyrologie und Epigraphik* 24 (1977), 89-90: «Liebeszauber». Πινακίδα ἄγνωστης προελεύσεως, μέ κείμενο ἀνάλογο μέ τά κείμενα τῶν παπύρων (*Bull.* 1977, N° 23).

D. R. JORDAN, Zeitschr. Pap. u Epigr. 28 (1978), 84-86: «A silver phylactery at Istanbul» (*Bull.* 1978, N° 32). Ἰκόνιο μᾶλλον.

SOPHIE KAMBITSIS, *Bull. Inst. Caire* 76 (1976), 213-223 καί εἰκ. 30-31: «Une nouvelle tablette magique d' Égypte, musée du Louvre, Inv. E 27145, IIIe-IVe siècles». Μολυβένιο ἔλασμα τυλιγμένο στό ἐσωτερικό ἀγγείου ἀπό ἄργιλο πού περιεῖχε καί μαγικό εἰδώλιο. 28 ἀράδες. Μαγική συνταγή. Σύγκριση μέ τρία ἀνάλογα κείμενα. Ὁ νεκρός πού καλεῖται νά ἐπιτελέσει τά μάγια ὀνομάζεται Ἀντίνοος. Πολύ ἐνδιαφέρον κείμενο (*Bull.* 1978, N° 34). Ἀντινοούπολις, ἴσως.

Addolorata LANDI, *Klearchos* 15 (1973), 101-104: «Osservationi linguistiche sul personale Selinuntio EKOTIS». Στό ἴδιο, 18 (1976), 129-134: «Ai margini dell' etimologia di EKOTIS». Μελέτη αὐτοῦ τοῦ ὀνόματος πού ἀναφέρεται στή μεγάλη ἀρατική ἐπιγραφή τοῦ Σελινοῦντος (*Bull.* 1978, N° 568). Σελινοῦς.

G. ZUNTZ, *Wiener Studien* 89 (1976), 129-151: «Die Gold lamelle von Hipponion». Λεπτομερής μελέτη τοῦ χρυσοῦ ἐλάσματος *Bull.* 1976, N° 815. 1977, N° 21. Πρόκειται γιά πυθαγορισμό καί ὄχι ὀρφισμό. Κείμενο, σχόλια, παραλληλισμοί, βλ. *Bull.* 1978, N° 36. (*Bull.* 1979, N° 37). Ἱππόνιον.

Louis ROBERT, *CRAI*, 1978, 241-289: «Malédictions funéraires grecques». (*Bull.* 1979, N° 118).

Ἰουλία ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀρχ. Δελτίον* 28 (1973), *Χρον.* 2 (κυκλ. τό 1978), σ. 406. Ἐπιγραφή στό ἐσωτερικό τάφου. Χυδαία ἀπειλή. (*Bull.* 1979, N° 118). Ἤπειρος, Νικόπολις.

L. ROBERT, *Dacia* 22 (1978), 325-329: «Des Carpathes à la Propontide»,

X, «Proconèse au Parthénon». Παρουσίαση τῶν χριστιανικῶν ἐπιγραφῶν τοῦ Παρθενώνα, συλλογή Α. Ὀρλάνδου καί Α. Βρανούση. Ἑρμηνεία τῆς ὑπ' ἀρ. 111 πού ἀποτελεῖ προστασία ἀπό τό κακό μάτι πού αὐτοκαταστρέφεται. Ἐπίγραμμα μέ θέμα τό κακό μάτι μπούμερανγκ, *Anthol. Pal.*, XI, 193, στή Λυών, *IG*, XIV, 2533 καί στό Δοκίμειο. Ἐπιγραφή σέ μωσαϊκό τῆς Ἀντιόχειας. Ἐπίγραμμα Λουκίλιου, *Anthol. Pal.*, XI, 192 (*Bull.* 1979, N° 175).

G. DAGRON καί J. MARCILLET-JAUBERT, *Belleten Türk Tarih Kurumu* 42 (1978), 373-420 καί εἰκ. 8: «Inscriptions de Cilicie et d'Isaurie», σ. 95-397. Στό μουσεῖο τῶν Ἀδάνων. Ποίημα τεσσάρων διστίχων σέ ἅρμα μέ ἄλογα, καί ἀποτροπαϊκή φράση κατά τοῦ φθόνου: καί σοί. (*Bull.* 1979, N° 583). Κιλικία.

J. MARCILLET-JAUBERT, *Zeitschr. für Pap. u Epigr.*, 33, 1979, 185-186: «Tabella defixionis Augustodunensis». Μολυβένια πινακίδα. Ὀνόματα λατινικά, μαγικές λέξεις ἑλληνικές. Θαμμένη κάτω ἀπό τό βάθρο πυραμοειδοῦς ἐπιτύμβιου μνημείου τοῦ 1ου αἰώνα. (*Bull.* 1979, N° 662). Γαλατία, Autun.

G. MANGANARO, *Annali Sc. Norm. Pisa*, σειρά III, τ. VII, 4, 1977, 1329-1349 καί εἰκ. LIV-LXI: «Tavolette inscritte della Sicilia greca». Δημοσίευση τεσσάρων σημαντικῶν πινακίδων: Κείμενο οἰκονομικοῦ περιεχομένου 13 ἀράδων, τοῦ 5ου αἰώνα. Κατάρα μέ ὀνόματα καί ἀπαρίθμηση ἀσθενειῶν. Κείμενο σχετικό μέ τήν ἀγορά κτήματος, μέ τά ὀνόματα καί πατρώνυμα τῶν ἐγγυητῶν (*ἀμπόχοι*) (*Bull.* 1979, N° 676). Σικελία, περιοχή τοῦ Παλέρμου (;).

Christiane DUNANT, *Mus. Helv.* 35 (1978), 241-244: «Sus aux voleurs! Une tablette en bronze à inscription grecque du musée de Genève». Πινακίδα μέ τρύπες γιά τήν ἀνάρτησή της. Ἀφιερωμένη στή Μητέρα τῶν θεῶν (*Bull.* 1980, N° 45). Κατά πάσα πιθανότητα Μικρά Ἀσία, ἴσως Κνίδος.

L. ROBERT, *Actes du Congrès d'épigraphie de Constantza*, 1978, σ. 31-42. Ἐναρκτήρια ὁμιλία. Σημασία τοῦ κακοῦ ματιοῦ στά ὀνόματα, σ. 41. (*Bull.* 1980, N° 154).

J. MARCILLET-JAUBERT, *Mém. Soc. Eduenne* 54 (1979), 1-25: «Une tablette magique d'Autun». Νέα δημοσίευση τοῦ εὑρήματος (βλ. *Bull.* 1979, N° 662). Λεπτομερής σχολιασμός. (*Bull.* 1980, N° 577). Γαλατία, Autun.

N. NABERS, *Amer. J. Arch.*, 1979, 463-464: «The lead tabellae from Morgantina». Δημοσίευση τῶν 9 μολυβένιων πινακίδων τοῦ χθονίου ἱεροῦ. Τό σύνολο τῶν εὑρημάτων σχολιάστηκε ἀπό τόν N. NABERS, *Amer. J. Arch.*, 1966, 67-68 (*Bull.* 1966, N° 518 μέ μιά παρατήρηση

τῶν ROBERT καί ROBERT γιά τό ρῆμα δέχεσθαι, πού ὁ Ν. ἀγνόησε). (*Bull.* 1980, Ν° 594). Σικελία, Μοργκαντίνα.

D. JORDAN, *Ath. Mitt.* 85 (1970), 235-239: «Two inscribed lead tablets from a well in the Athenian Kerameikos»: σ. 225-229, στήν κορυφή τῆς πινακίδας *Ath. Mitt.* 85 (1970), 197-198, ὁ JORDAN διαβάζει ἀπό δεξιά πρός τά ἀριστερά, τά ἔργα: χρησιμοποίηση αὐτῶν τῶν λέξεων στούς καταδέσμους. Σ. 229-236, ἀνάγνωση στήν πινακίδα *Bull.* 1978, Ν° 162, στήν αἰτιατική, τῶν ὀνομάτων Πλείσταρχος, Εὐπόλημος, Κάσσανδρος, Δημήτριος Φαληρεύς. Σκέψεις γύρω ἀπό τά γεγονότα στήν Ἀθήνα καί τήν ἐποχή πού ἔδρασαν αὐτά τά πρόσωπα. Ὁ συγγραφέας προτείνει τήν περίοδο 313-307. (*Bull.* 1981, Ν° 48). Ἀθήνα.

D. JORDAN, *Glotta* 58 (1980), 62-65: «Ekatika». Δύο διορθώσεις στήν ἀνάγνωση τοῦ καταδέσμου ἀπό τήν ἀγορά τῆς Ἀθήνας, πού δημοσίευσε ὁ G. W. ELDERIN, *Hesperia*, 1937, 382-395 (*Bull.* 1938, Ν° 23). 11.18-19: τριποσωπη. L1.19-20: καρδιοτομησ'ον: ἡ θεά θά κόψει τήν καρδιά τῶν κλεπτῶν. (*Bull.* 1981, Ν° 49). Ἀθήνα.

R. W. DANIEL, *Zeitschr. für Pap. u Epigr.* 41 (1981), 275-276: «A phylactery from Amphipolis». Πηρέστερη ἀνάγνωση τοῦ χρυσοῦ φύλλου *BMC Jewellery*, 3153. Διασαφήνιση τῶν ἀράδων 6-8 (*Bull.* 1981, Ν° 50). Ἀμφίπολις.

D. JORDAN, *Ath. Mitt.* 95 (1980), 236-238: Ἀπόρριψη τῆς ἑρμηνείας τοῦ N. NABERS, *Bull.* 1966, Ν° 518. 1980, Ν° 594 (*Bull.* 1981, Ν° 688). Σικελία, Μοργκαντίνα.

S. G. MILLER, *Hesperia*, 1980, 178-205: «Excavations at Nemea 1979», σ. 197: μολυβένια πινακίδα μέ ἐπιγραφή 11 ἀράδων (τέλη τοῦ 4ου αἰώνα) γιά νά προκαλέσει τό χωρισμό ἑνός ζευγαριοῦ. Κατάλογος μέ τά μέρη τοῦ σώματος «ἀπό τό πρόσωπο ἕως τά ὀπίσθια» (*Bull.* 1982, Ν° 33). Νεμέα.

L. ROBERT, *Comptes rendus Acad. inscr.*, 1981, 513-535: «Le serpent Glycon d' Abônouteichos et Artémis d'Ephèse à Rome»: Ἀναδημοσίευση δύο χάλκινων ἀγαλματιδίων 6 ἑκ. πού βρέθηκαν στήν Ἀθήνα καί παριστάνουν τό φίδι Γλύκων. Ἔνταξη τῆς δημοσίευσης σέ μιά μελέτη μέ θέμα τά φυλαχτά καί τά ἀγαλματίδια πού οἱ ἄνθρωποι ἔπαιρναν μαζί τους στά ταξίδια. Ἀναφορά στίς μελέτες τοῦ F. J. DÖLGER· σ. 529, διευκρινίσεις στό κεφ. 18 τοῦ ΛΟΥΚΙΑΝΟΥ ὡς πρός τή διάδοση τῶν παραστάσεων τοῦ φιδιοῦ (*Bull.* 1982, Ν° 54).

L. ROBERT, *Journ. des savants*, 1981, 3-44: «Amulettes grecques», στήν ἑρμηνεία τῶν φυλαχτῶν τῆς Αἴθουσας Μεταλλίων τοῦ Παρισιοῦ. Διάφορες μελέτες: 1) «Théophanies sur les montagnes», σ. 6-27: οἱ ἐκφράσεις «πού κάθεται μέ τά Χερουβείμ» τῶν Ἑβδομήκοντα. «Πού

κάθεται στό βάτο.» Ἡ καιομένη βάτος, ἡ βάτος στούς Ἑβδομήκοντα καί στήν ἰουδαϊκή καί χριστιανική παράδοση. «Αὐτός πού βρίσκεται στό ὄρος.» Ἡ θυσία τοῦ Ἰσαάκ στά φυλαχτά κατά τῶν πόνων τοῦ στομάχου. Ὁ Φθόνος καταδιωκόμενος ἀπό τόν Ἥλιο. Τά ρήματα μέ τή σημασία τοῦ «ἀγγίζω» καί ἡ προστασία ἀπό τό κακό. Ἀπάντημα, συνάντημα, τό «κακό συναπάντημα» στή μαγεία. Ἡ συνάντηση μέ τήν Ἑκάτη, ἡ ὀργή τῆς θεᾶς, τά μυστήριά της καί ὁ Ἀρτεμίδωρος, τό ἐπίθετό της Εὐάντητος. Ὁ ὀρφικός ὕμνος στή Νύχτα. Ὁ Δίας τοῦ Βοσπόρου, Εὐάντητος, καί ὁ ρόλος τοῦ ἱεροῦ του. Τό ρῆμα παρακούειν. 2) «Le profit de la justrice», σ. 27-30. Ἐπιγραφή σέ φυλαχτό, ἐμπνευσμένη ἀπό τόν Ἠσαΐα, 5, 4, 14. Ὁ Φόβος στήν ἑλληνική θρησκεία καί ἡ προστασία ἀπό τούς νυκτερινούς καί ἄλλους φόβους. Ὁ Φόβος σέ ἕνα λύχνο. Τό ὄνομα μιᾶς ἀρκούδας στό ἀμφιθέατρο. 3) «Je suis Noskamardotenan», σ. 30-34. Σέ δυό φυλαχτά Νοσκαμαρδοτενάν καί Νοσκάμ. Ὁ ἱππότης πού ἐξουδετερώνει τή διαβόλισσα. Ἀβυζιού-Γυλλού, ὁ ἅγιος ἱππότης Σισίννιος. Προστασία τῶν παιδιῶν. Βλ. P. PERDRIZET, *Negotium perambulans in tenebris*, 24. Ὁ ἅγιος Μιχαήλ κι ἡ διαβόλισσα Γυλλού «πού κάνει τά νεογέννητα νά κλαῖνε». 4) «Sphyridas et le cynocéphale», σ. 35-44. Ὁ παντομίμος. Τό μητρώνυμο καί τό πατρώνυμο στή μαγεία. Κατάδεσμοι τῆς Συρίας κατά παντομίμου καί ὄχι βράχου. Οἱ ὦμοι, οἱ καρποί, οἱ ἀγκῶνες ἑνός ἡνιόχου. Οἱ ἀστράγαλοι ἑνός παντομίμου. Ἔμμετρη ἐπιτύμβια ἐπιγραφή παντομίμου στήν Ἡράκλεια τοῦ Πόντου. Μαγεία καί θέαμα. (*Bull.* 1982, N° 99, 100, 101, 102).

Marie DELCOURT, *Héraklès ou la légende du magicien*, 1982, XXIII καί σ. 251. Ἀναφορά τοῦ Christian JACOB, *Rev. Et. Grec.*, XCV, Ἰούλιος-Δεκέμβριος 1982, σ. 495-496.

Stella G. MILLER, *Hesperia*, 1983: «Excavations at Nemea», σ. 72. Μιά μολυβένια πινακίδα πού δέν ἀναγράφει παρά τή λέξη Εὔανδρος (*Bull.* 1983, N° 189). Νεμέα.

F. GINE LO PORTO, *Notizie degli scavi*, 1981, 352: Δημοσίευση, μέ ἀντίγραφο καί φωτογραφία στή σ. 354, μιᾶς μολυβένιας πινακίδας μέ κατάδεσμο. Ἡ πινακίδα, πού ἦταν διπλωμένη στά ἕξι, βρέθηκε σέ τάφο τοῦ 3ου π.Χ. αἰώνα. Ἀφορᾶ 17 γιατρούς ἑνός ἐργαστηρίου καί ἔχει στόχο τήν ἀδρανοποίηση καί ἀναποτελεσματικότητά τους (*Bull.* 1984, N° 539). Μεταπόντιο.

D. R. JORDAN, «A Survey of Greek defixiones not included in the special corpora», *Greek, Roman and Byzantine Studies* 26 (1985), 151-197: Βιβλιογραφία 189 κειμένων τοῦ εἴδους πού δέν περιλαμβάνονται στούς καταλόγους τῶν WÜNSCH καί D'AUDOLLENT μέ πληροφορίες καί ἄλ-

λων 500 πού ἁπλῶς ἀναφέρονται: κατάταξη γεωγραφική (*Bull.* 1987, N° 101).

D. R. JORDAN, «The inscribed Gold Tablet from the Vigna Codini», *Amer. Journ. of Archeol.* 89 (1985), 162-167. Ἐπανεξέταση μιᾶς πινακίδας τῆς Αἴθουσας Μεταλλίων καί τῶν ἑπτά δυνατῶν ἑρμηνειῶν της. Προσευχή στόν Σέραπι νά χαρίσει τή νίκη. Τέλη τοῦ 1ου ἤ ἀρχές τοῦ 2ου μ.Χ. αἰώνα. (*Bull.* 1987, N° 102).

D. R. JORDAN, «Defixiones from a Well Near the Southwest corner of the Athenian Agora», *Hesperia* 54 (1985), 205-255 καί πιν. 65-68: 14 ἀρατικές μολυβένιες πινακίδες προστίθενται στίς ἑκατοντάδες ἄλλες πού βρέθηκαν στήν ἀγορά. Ἀναφορά τοῦ Σήθ-Τυφώνα καί τοῦ Θεοῦ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Γραφή σχεδόν τρέχουσα. 6 πινακίδες ἀφοροῦν ἀθλητές, 3 ἐραστές, μία ἐπικαλεῖται ἕνα φάντασμα (νεκυδαίμων), μιά ἄλλη, μέ κολλημένα μαλλιά, ἀναφέρεται μᾶλλον σέ ἐρωτικά μάγια (*Bull.* 1987, N° 593). Πηγάδι τῆς Ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς.

A. GEISSEN, «Ein Amulet gegen Fieber», *Zeitschr. für Pap. u Epigr.* 55 (1984), 223-227, πίν. XVI a-b: Ἐπανεξέταση ἑνός λίθου ὄνυχα πού ἔχει δημοσιευτεῖ στό *Journal of the Society of Ancient Numismatics* VI (1975), 46. Στήν ὄψη Α, γίνεται τρεῖς φορές ἐπίκληση στό θεό Ἀβλαναθανάλβα. Μετά τήν ἐπίκληση ἀκολουθοῦν 7 ἀράδες μέ μῆκος προοδευτικά μειούμενο, ὥστε νά σχηματίζεται τρίγωνο. Ἡ ὄψη Β περιέχει ἐπίκληση κατά τοῦ πυρετοῦ καί τῆς ἡμικρανίας (*Bull.* 1987, N° 104).

P. J. SIJPESTEIJN, «A Magical Gem in the Moen Collection», *ZPE* 60 (1985), 289-290: Λίθος περιδεραίου ἀπό αἱματίτη μέ παράσταση πάλης τοῦ ροπαλοφόρου Ἡρακλῆ μέ λιοντάρι. Πάνω, καί μπροστά ἀπό τό κεφάλι τοῦ Ἡρακλῆ, τρία Κ σέ τρίγωνο (πού σημαίνουν ἴσως κωλική;) Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, γράμματα μυστηριώδη. Κάτω, τρία τρίκλωνα σίγμα (*Bull.* 1987, N° 105).

P. J. SIJPESTEIJN: «Another BOUS amulet» ZPE 55 (1984), 114: Ξύλινο μικροαντικείμενο ἐπιγραφές στίς πλευρές του. Ὁλόκληρη σειρά. Ὁρισμένα ἀπό αὐτά, ἀνεπίγραφα, φέρουν κοπτική διακόσμηση (*Bull.* 1987, N° 106).

Σ. Π. ΝΤΑΝΤΗΣ, *Ἀπειλητικαί ἐκφράσεις εἰς τάς ἑλληνικάς ἐπιτυμβίους παλαιοχριστιανικάς ἐπιγραφάς*, Ἀθήνα 1983, 221 σ. καί 13 εἰκ.: ἐπιτύμβιες ἀπειλητικές φράσεις πού ἔχουν στόχο τήν προστασία παλαιοχριστιανικῶν τάφων. Ἐκτενής ἀνάλυση τοῦ D. FEISSEL, (*Bull.* 1987, N° 400).

G. VIKAN, *Dumb. Oaks Papers* 38 (1984) (*Symposion on Byzantine Medicine*): 65-68 καί εἰκ. 1-28: «Art, Medecine and Magic in Early Byzantium»: μαγικές πρακτικές στόν ἀρχαῖο χριστιανισμό. Βραχιόλια-

φυλαχτά, ἀναθηματικός σταυρός ἀφιερωμένος στούς θεραπευτές ἁγίους, ἐπίκληση τοῦ Χριστοῦ (*Bull.* 1987, N° 415).

D. R. JORDAN, *Mnemosyne* 40 (1987), 162-166: «A Greek Defixio at Brussels»: μολυβένια πινακίδα, προερχόμενη μᾶλλον ἀπό τή νότια Ρωσία, τοῦ 4ου ἤ τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου π.Χ. αἰώνα. Πέντε κύρια ὀνόματα καί ἔνδειξη: «καί ὅσοι ἀγορεύουν καί ἐπιβλέπουν». Μία λέξη ἀτελής (*Bull.* 1988, N° 250). Νότια Ρωσία.

R. ARENA, *ZPE* 65 (1986), 205-206. Διόρθωση τοῦ κατάδεσμου *SEG* 26 (1976), 1112. (*Bull.* 1988, N° 1040). Σελινοῦς.

S. MILLER, *Hesperia* 5 (1988), 9 καί εἰκ. 12d: μολυβένια πινακίδα, τυλιγμένη σέ ρολό, μέ δύο ὀνόματα, 3ος π.Χ. αἰώνας (*Bull.* 1989, N° 143). Νεμέα.

C. καί H. WILLIAMS, *Échos du monde classique / Classical Views* 7 (1988), 145 καί εἰκ. 10: μολυβένια πινακίδα μέ κύριο ὄνομα καί ἀριστερόστροφη γραφή (*Bull.* 1989, N° 145). Λέσβος.

B. BRAVO, *Poikilia, Études offertes à J.-P. Vernant*, 1987, 185-218: «Une tablette magique d'Olbia Pontique, les Morts, les Héros et les Démons»: ἐπαναδημοσίευση μολυβένιας πινακίδας πού εἶχε δημοσιευτεῖ ἀπό τόν V. SKORPIL στό *Izvestija Imperatorskoj Arkheologiciskoj Kommissii* 27 (1908), 68-74. Ἰωνικό κείμενο τοῦ 3ου π.Χ. αἰώνα. Ὁ συντάκτης τοῦ καταριέται τόν ἐχθρό του νά μείνει παράλυτος καί ἀδρανής σάν νεκρός (κατάρα ἀνάλογη μέ τήν AUDOLLENT, N° 43 καί 44). Σύνταξη περίεργη (*Bull.* 1989, N° 477). Ὄλβια.

D. JORDAN, *ZPE* 72 (1988), 245-259: «A love charm with verses»: ἐπαναδημοσίευση ἤδη δημοσιευμένης πινακίδας καί ἀναγνώριση δύο ἐμμέτρων ἀποσπασμάτων στό κείμενό της, πού ἀποτελεῖται ἀπό 83 ἀράδες (*Bull.* 1989, N° 147). Ὀξύρρυγχος.

CH. FARAONE καί R. KOTANSKY, *ZPE* 75 (1988), 257-266 καί εἰκ. IXa: «An inscribed gold phylactery in Stanford Connecticut»: πινακίδα 32 ἀράδων, τοῦ 4ου μᾶλλον μ.Χ. αἰώνα, γιά νά προστατευθεῖ ἡ Εὐγένεια, κόρη τῆς Γαλήνειας, ἀπό κάθε κακό καί ἀρρώστια (*Bull.* 1989, N° 148). Ἄγνωστη προέλευση.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ – Η ΠΡΟΣΒΑΣΗ ΣΤΗ ΜΑΓΕΙΑ

[1] Βλ. σχετικά μ' αὐτό τό λεξιλόγιο, James REDFIIELD, «Le sentiment homérique du moi», *Le genre humain* 12 (1985), σ. 93-111· ἀναφέρεται ἀπό τόν J.-P. VERNANT, *L'individu, la mort, les morts*, 1989, σ. 10-12.

[2] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: *ΕΜΠ* = *Ἑλληνικός Μαγικός Πάπυρος*.

[3] Βλ. Hans Dieter BETZ, *The Greek Magical Papyri in Translation*, 1988, εἰκόνες σ. 17, 18, 20, 23, 29, 134, 143, 148, 149, 167, 169, 171, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 275, 279, 296, 313, 318, 321.

[4] R. WUENSSCH, *IG* III, 3, N° 100. Πρβλ. AUDOLLENT, Defixionum tabellae, σ. XLVII, N° 5, καί σ. LXV.

[5] A. WILHELM, *Jahreshefte Osterr. Inst.* VII (1904), σ. 116-126.

[6] R. WUENSCH, *Defixionum tabellae Atticae*, *IG* III, 3, Βερολίνο 1897· *Sethianische Verflugunstafeln aus Rom*, Λειψία 1898· *Antike Fluchtafeln*, Βόννη 1907 καί 1912. A. AUDOLLENT, *Defixionum tabellae*, Παρίσι 1904· W. RABEHL, *De sermone defixionum Atticarum*, Βερολίνο 1906· E. G. KAGAROW, *Defixionum tabellae*, Χάρκοβο 1918· E. ZIEBARTH, *Sitzungsber. Akad. Berlin*, 1934, 2, σ. 1022-1050· G. W. ELDERKIN, *Hesperia* 5 (1936), σ. 43-49· W. PEEK, *Kerameikos: Ergebnisse der Ausgrabungen*, III (*Inschriften, Ostraka, Fluchtafeln*), Βερολίνο 1941, σ. 89-100· J. TRUMPF, *Athen. Mitt.* 73 (1958), σ. 94-102· D. R. JORDAN, *Zeittschr. für Pap. und Epigraphik* 19 (1975), σ. 245-248. Ὁ συγγραφέας ἑτοιμάζει τήν ἔκδοση ὅλων τῶν πινακίδων πού βρέθηκαν στήν ἀθηναϊκή Ἀγορά. Γιά τόν Σελινοῦντα, βλ. κυρίως *SEG*, XVI, 1959, σ. 570-574· W. M. CALDER, *Philologus* 107 (1963), σ. 163-172· G. MANGANARO, *Scritti Eugenio Manni*, Ρώμη 1976, σ. 67-90. Γιά τό Κούριον, βλ. T. B. MITFORD, *The Inscriptions of Kourion*, Φιλαδέλφεια 1971, ἀρ. 127-142. Ὁ κατάλογος αὐτός δέν ἐξαντλεῖ τήν ὑπάρχουσα βιβλιογραφία.

[7] Βλ. π.χ. R. WUENSCH, *Defixionum tabellae Atticae*, στό *IG* III, 3, σ. IX, ὅπου ἕνα ἑλληνικό κείμενο ἀναφέρει: «Ὅπως εἶναι παγερό αὐτό τό μολύβι, τό ἴδιο παγερά νά γίνουν τά μέλη αὐτοῦ τοῦ ἄνδρα».

[8] Βλ. γενική περί ὀρφισμοῦ ἔκθεση στό ἔργο τοῦ E. DES PLACES, *La religion grecque*, 1969, σ. 191-206. Ἡ δυσκολία πού παρουσιάζει τό ζήτημα ἐκτίθεται μέ ἀρκετό χιοῦμορ ἀπό τόν E. R. DODDS, *Les Grecs et l'irrationnel*, μτφρ. M. Gibson, Παρίσι 1965, σ. 147-149. Γιά μιά πρώτη προσέγγιση τῶν ὀρφικῶν πινακίδων, βλ. G. KAIBEL, *Inscriptiones Graecae* XIV (1890), N° 638-642· H. WEIL, *Études sur l'Antiquité grecque*, 1900, σ. 34-57· H. DIELS, *Die Fragmente der Vorsokratischer*, 1η ἔκδ. 1903, 6η ἔκδ. ἀπό τόν W. Krantz, 1951, μαζί μέ τό *Wortindex*, 1952· D. COMPARETTI, *Laminette orfiche*, Φλωρεντία 1910· H. ALLINE, «Le paradis orphique et la formule Eriphos» στό *Xénia*, Ἀθήνα 1912· A. OLIVIERI, *Lamellae aureae orphicae*, Βόννη 1915· M. CROISET, *Revue des cours et conférences* XXIII (1921-1922), πρώτη σειρά, σ. 239-253, 498-511, 677-691· O. KERN, *Orphicorum fragmen-*

ta, Βερολίνο 1922. Χρήσιμες παρατηρήσεις βρίσκονται επίσης στά βιβλία: WILAMOWITZ, *Glaube* II (1932), σ. 193 κ.ε.· J.-F. FESTUGIÈRE, *Revue biblique* 44 (1935), σ. 372 κ.ε.· *REG* 49 (1936), σ. 306 κ.ε.· V. MAGNIEN, *Les Mystères d'Eleusis*, 1938, 360 σ., μέ τόν τίτλο τοῦ κλασικοῦ ἔργου τοῦ P. FOUCART, *Les Mystères d'Eleusis*, Παρίσι 1914. Βλ. επίσης Ivan M. LINFORTH, *The Arts of Orpheus*, 1941· G. QUANDT, *Orphei hymni*, 1941, επανέκδ. 1955, 93 σ. καί χρησιμότατος πίνακας· L. MOULINIER, *Orphée et l'orphisme à l' époque classique*, 1955· W. K. C. GUTHRIE, *Orphée et la religion grecque, étude sur la pensée orphique*, μτφρ. S. M. Guillemin, 1956, 328 σ. βιβλίο βασικό. Συμβουλευτεῖτε επίσης M. P. NILSSON, *Geschichte der griechischen Religion* II, 2, Μόναχο 1961, σ. 235-239, ἑλλ. ἔκδ. *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς θρησκείας*, ἐκδ. Παπαδήμα, Ἀθήνα 1984. Ἐπίσης *Ἑλληνική λαϊκή θρησκεία*, Βιβλιοθήκη τοῦ Φιλολόγου, Ἀθήνα 1966. Ἐντελῶς πρόσφατο, M. DETIENNE, *L' Écriture d' Orphée*, 1989, 235 σ. καί κυρίως τό τρίτο κεφάλαιο.

[9] J. SCHAMP, R. HALLEUX, *Les lapidaires grecs* (G. Budé).

[10] ΠΛΙΝΙΟΣ ὁ Πρεσβύτερος, *Φυσική Ἱστορία*, βιβλ. XXXVII.

[11] Ἡ λέξη ἑρμηνεύτηκε ἀπό τόν Louis ROBERT, στό *CRAI*, 1981, σ. 526-528.

[12] CAMPBELL BONNER, *Studies in Magical Amulets Chiefly Graeco-Egyptian*, Ann Arbor, Λονδίνο καί Ὀξφόρδη 1950, 334 σ. σχ. 40 καί 25 πίνακες. Ἀναφορά τοῦ K. PRINSENDANZ, *Byzantinische Zeitschrift* 59 (1966), σ. 388-392 καί τοῦ A. BARB, *Gnomon*, 1969, σ. 298-307.

[13] A. DELATTE καί Ph. DERCHAIN, *Les Intailles magiques gréco-égyptiennes*, Παρίσι 1964, 380 σ., 526 ἀντικείμενα. Βλ. τίς μελέτες τοῦ Delatte πού ἀναφέρονται στή βιβλιογραφία τοῦ παρόντος βιβλίου.

[14] Henri SEYRIG, εἰδικός αὐτῶν τῶν μικροαντικειμένων, παρουσίασε τό βιβλίο τοῦ Campbell Bonner στό *Syria*, 1965, σ. 409-412. Βλ. επίσης *Revue numismatique*, 1969, σ. 281-285.

[15] Βλ. τήν ἀξιόλογη μελέτη τοῦ Paul PERDRIZET, «Negotium perambulans in tenebris» (τό πράγμα πού βαδίζει στό σκοτάδι), *Publications de la Faculté des lettres de Strabourg* 6 (1922), σ. 1-38.

[16] Βλ. κυρίως L. ROBERT, *Hellenica* 13 (1965), σ. 265-271. Τό ἄρθρο «Amulettes grecques», *Journal des savants*, Ἰαν.-Μάρτιος 1981, σ. 4-44. Τό ἄρθρο «Le serpent Glycon d'Abônouteichos à Athènes et Artémis d'Ephèse à Rome», *Comptes rendus de l'Académie des inscriptions*, σ. 513-535. Ὁ συγγραφέας ἀναφέρεται συχνά στό ἔργο τοῦ F. J. DÖLGER, *Antike und Christentum* IV (1934).

[17] Βλ. A.-J.-F. FESTUGIÈRE, *La Révélation d'Hermès Trismégiste* I (1986), σ. 319-324.

[18] Ἀναφέρεται ἀπό τόν H. D. BETZ, *The Greek Magical Papyri*, 1986, σ. XLII-XLIII.

[19] Βλ. P. BOYLAN, *Thoth the Hermes of Egypt*, Ὀξφόρδη 1922, καί κυρίως τό κεφ. «Thoth in magic», σ. 124-135. H. BONNET, *Reallexikon der Aegyptischen Religionsgeschichte*, 1952, σ. 805-812.

[20] *ΕΜΠ* III, 1-52, ἀναφέρεται ἀπό τόν A.-J.-F. FESTUGIÈRE, *L' Idéal religieux des Grecs et l'Evangile*, 1932, 300 σ.

[21] F. LEXA, *La Magie dans l' Égypte antique* II, σ. 45-48.

[22] Ὁ A.-J.-F. FESTUGIÈRE μεταφράζει, στό βιβλίο του *La Révélation d'Hermès*

Trismégiste IV (1954), ἐπανέκδ. 1983, σ. 182-197, τά δεκαοκτώ κείμενα τῆς συλλογῆς τοῦ Preisendanz πού ἀναφέρονται στόν Αἰῶνα. Τό παραπάνω κείμενο, στή σ. 192, ἔχει ἀριθμό 14.

[23] A.-J.-F. FESTUGIÈRE, *L'Idéal religieux des Grecs et l'Evangile*, (2η ἔκδ. 1932), σ. 75 καί 282. Παραπέμπει στόν M. WELLMAN, *Die Physika des Bolos Demokritos und der Magier Anaxilaos aus Larissa*, τ. I, Βερολίνο 1928, καί παρατηρεῖ: «Ἡ ἐργασία αὐτή εἶναι πραγματικά πολύτιμη γιατί ἀποδεικνύει τίς σχέσεις τῆς νεοπυθαγόρειας λογοτεχνίας μέ τή μαγεία, τήν ἐλάχιστη ἀπόσταση πού χωρίζει τόν Ἀπολλώνιο ἀπό ἕναν γόητα. Ὁ Zeller εἶχε ἤδη συμπεράνει πώς ἕνας ἀπό τούς σκοπούς τοῦ Φιλοστράτου, ὅταν συνέγραφε τή βιογραφία τοῦ Ἀπολλωνίου, ἦταν ἀκριβῶς τό νά τόν ὑπερασπίσει ἀπό αὐτή τήν κατηγορία.

[24] Γιά τίς σχέσεις τῶν παπύρων μέ τά φυλαχτά, βλ. M. SMITH, «Relations between Magical Papyri and Magical Gems», *Papyrlogica Bruxellensia* 18 (1979), σ. 129-136. Ἐπίσης J. SCHWARTZ, «Papyri Graecae Magicae und magische Gemmen», στήν ἔκδ. M. J. VERMASEREN, *Die orientalischen Religionen im Römerreich*, *EPRO* 93 (1981), σ. 485-509.

[25] Βλ. *Firmi Materni matheseos libri VIII*, στήν ἔκδ. τῶν Kroll καί Skutsch, 2 τόμ., Λειψία 1897-1913. Τό ἔργο *Mathesis* τοῦ λατίνου αὐτοῦ συγγραφέα τοῦ 4ου μ.Χ. αἰώνα ἦταν ἡ λατινική μετάφραση μιᾶς ἑρμητικῆς ἑλληνιστικῆς πραγματείας.

[26] Βλ. Franz CLUMONT, *L'Égypte des astrologues*, 1937, σ. 96-99.

[27] Nº 229 στό βιβλίο τῶν DELATTE καί DERCHAIN, *Les Intailles*, σ. 175.

[28] Στό ἴδιο, Nº 230, σ. 176.

[29] Στό ἴδιο, Nº 294, σ. 215-217.

[30] Βλ. C. BONNER, *Studies in Magical Amulets*, σ. 183-185, σχ. 13, Nº 283.

[31] Nº 232 στό DELATTE καί DERCHAIN, *Les Intailles*, σ. 177.

[32] Στό ἴδιο, Nº 415, σ. 291-292.

[33] Στό ἴδιο, Nº 261, σ. 197.

[34] H. SEYRIG, *Bérytus* 1 (1934), σ. 10.

[35] Στό ἴδιο 2 (1935), σ. 50, Nº 5. Βλ. καί σειρά ἀντίστοιχων περιπτώσεων στό DELATTE καί DERCHAIN, *Les Intailles*, Nº 262-269.

[36] DELATTE καί DERCHAIN, *ὅ. π.*, σ. 360, 1.

[37] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Πρόκειται γιά τή γνωστή «περί νόθων» νομοθεσία.

[38] Victor EHRENBERG, *Der Staat der Griechen*, I, *Der hellenische Staat*, Λειψία 1958, ἀγγλική μτφρ., *The Greek State*, Ὀξφόρδη, 1960, γαλλική μτφρ., *L'État grec*, Maspero, Παρίσι 1976.

[39] Βλ. περί τοῦ διατάγματος γυναικονόμων, τή βιβλιογραφία πού ἀναφέρει ὁ J. Aubonnet στήν ἔκδοση τῶν *Πολιτικῶν* τοῦ Ἀριστοτέλη, τ. II, 2ο μέρος (βιβ. V-VI), Les belles Lettres, Παρίσι 1973, σ. 309-310.

[40] Οἱ συνθῆκες ζωῆς τῶν Ἑλληνίδων ἀποτέλεσαν τό ἀντικείμενο πολλῶν πρόσφατων μελετῶν διαφόρων ἑλληνιστριῶν: Claude MOSSÉ, *La femme dans la Grèce antique*, Albin Michel, Παρίσι, 1975, 190 σ. μέ βιβλιογραφία· Mary R. LEFKOWITZ, *Women in the Greek Myth*, Duckworth, Λονδίνο 1986· Ivana SAVALLI, *Women in the Ancient World*, Albany, 1984· Anne-Marie VÉRILHAC, *La femme dans le monde*

méditerranéen, I, *Antiquité* (*Travaux de la Maison de l'Orient*, N° 10, Λυών 1985. Giulia SISSA, «La famille dans la cité grecque», στό *Histoire de la famille*, Colin, Παρίσι 1986, τ. I, σ. 163-193.

[41] E. ZIEBART, «Neue attische Fluchtafeln», *Nachrichten von der K. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, philologisch-historische Klasse*, 1898, N° 12, σ. 105-135· R. WUENSCH, «Neue Fluchtafeln», *Rheinisches Museum, Neue Folge* LX (1900), N° 12· A. AUDOLLENT, *Defixionum tabellae*, N° 64.

[42] E. BERNAND, *IG Philae* 2 (1969), N° 155 καί 154.

[43] Τά σημαντικότερα βιβλία γιά τήν παιδεραστία στήν ἀρχαιότητα εἶναι: M.H.E. MEIER καί L. R. DE POGEY-CASTRIES, *Histoire de l'amour grec*, 1837, γαλλ. μτφρ. 1952, VIII, 316 σ.· K. J. DOVER, *Homosexualité grecque*, μτφρ. S. Said, 1982, 287 εἰκονογραφημένες σελίδες (ἀγγλ. ἔκδ. τοῦ 1978)· F. BUFFIÈRE, *Éros adolescent, la pédérastie dans la Grèce antique*, Les Belles Lettres, Παρίσι, 1980, σ. 703· Bernard SERGENT, *L'homosexualité dans la mythologie grecque*, Payot, Παρίσι 1984, 333 σ. μέ πρόλογο τοῦ G. Dumézil· Michel FOUCAULT, *L'usage des plaisirs*, στό *Histoire de la sexualité*, 2, 1984, σ. 286, καί *Le souci de soi*, στό *Histoire de la sexualité*, 3, 1984, σ. 285. Ἀπό τά ἀρχαῖα κείμενα, βλ. ΑΙΣΧΙΝΟΥ, *Κατά Τιμάρχου*, ΛΥΣΙΟΥ *Πρός Σίμωνα*.

[44] ΛΟΥΚΙΑΝΟΥ *Ἀλέξανδρος*, 5.

[45] M. DETIENNE, *La notion de daïmôn dans le pythagorisme ancien*, 1963, σ. 33.

[46] Στό ἴδιο, σ. 26.

[47] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Ὁμήρου *Ὀδύσσεια*, λ, μτφρ. Γ. Δ. Ζευγώλη, Πάπυρος, Ἀθήνα 1959.

[48] Βλ. ΟΜΗΡΟΥ *Ὀδύσσεια*, γαλ. ἔκδ. V. Bérard, τ. 2, σ. 83-85 καί σημειώσεις.

[49] G. MASPÉRO, *Causeries d' Égypte*, σ. 229-230. Ἀναφέρεται ἀπό τόν S. SAUNERON, *Le monde du sorcier*, Seuil, Παρίσι 1966, σ. 30-31.

[50] S. SAUNERON, «Les possedés», *Bull. Inst. Fr. Arch. Or.* 60, Κάιρο 1960, σ. 111- 115.

[51] A. ERMAN, *La Religion des Égyptiens*, γαλλ. μτφρ. τοῦ H. Wild ἀπό τήν 3η γερμ. ἔκδ. τοῦ 1934 καί ἐπανέκδ. 1952, Payot. Βλ. κεφ. XIV, σ. 242-280, «La croyance relative aux morts», κεφ. XV, σ. 281-326, «La sollicitude envers les morts» καί κεφ. XVII, σ. 338-358, «La magie».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ I – ΜΙΛΗΣΑΤΕ ΜΗΠΩΣ ΓΙΑ «ΜΑΓΟΥΣ»;

[1] Henri BERGSON, *Les Deux Sources de la morale et de la religion*, 1932, σ. 178.

[2] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Στήν ἑλληνική μετάφραση τῶν Ἑβδομήκοντα, ὁ εὐαγγελιστής Ματθαῖος γράφει: «μάγοι ἀπό ἀνατολῶν».

[3] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Ὁ συγγραφέας διακρίνει τόν γαλλικό ὅρο «mage», πού ἀναφέρεται στούς μάγους τοῦ Εὐαγγελίου, ἀπό τόν ὅρο «sorcier», πού ἀναφέρεται στούς μάγους, μέ τήν σημερινή ἔννοια τῆς λέξης.

[4] Théodore RIBOT, *La Logique des sentiments*, 1920, σ. 108.

[5] N. POPPE, *Introduction to Altaïc Linguistics*, 1965.

[6] Mircea ELIADE, λῆμμα «σαμανισμός», στήν *Encyclopaedia Universalis*, τ. 4, 1968, σ. 124-125. Βλ. κυρίως, τοῦ ἰδίου, *Le chamanisme et les techniques archaïques de l'extase*, 1968, 405 σ.

[7] J.-P. CHAUMEIL, *Voir, savoir, pouvoir: le chamanisme chez les Yagua du Nord-Est péruvien*, 1983, σ. 10-21.

[8] G. DEVEREUX, «Normal et anormal», *Essais d'ethnopsychiatrie générale*, 1970, σ. 15.

[9] Claude LÉVI-STRAUSS, *Anthropologie structurale*, 1958, σ. 183-203.

[10] I. M. LEWIS, *Les religions de l'extase. Étude anthropologique de la possession et du chamanisme*, 1977, σ. 209-210.

[11] P. T. FURST, «Shamanistic Survivals in Meso-American Religions», *Actas del XLI Congresso international de Americanistas* 3, Μεξικό 1976.

[12] G. REICHEL-DOLMATOFF, *Economic Botany* 24, 1, 1970.

[13] A. VAN GENNEP, «De l' emploi du mot chamanisme», *Revue de l'histoire des religions* XLVII, 1, 24ο ἔτος, 1903, σ. 51-57.

[14] E. LOT FALK, «Le chamanisme en Sibérie», *Bulletin de l'Asie du Sud-Est et monde insulindien* IV, 3, τεῦχ. 2, 1973, σ. 1-10.

[15] Luc DE HEUSCH, «Possession et chamanisme», στό *Pourquoi l'épouser? et autres essais*, 1971, σ. 227.

[16] Τό *Ἐτυμολογικό Λεξικό* τοῦ P. CHANTRAINE παραπέμπει στό ἄρθρο τοῦ Émile BENVENISTE, «Οἱ μάγοι στό ἀρχαῖο Ἰράν», *Publications de la Société des études iraniennes* 15 (1938), καθώς καί R. SCHMITT, *Glotta* 49 (1971), σ. 105-107. Ἄς ἀναφέρουμε ἐπίσης τό κλασικό ἔργο τῶν Joseph BIDEZ καί Franz CUMONT, *Les Mages hellénisés*, τ. 2, 1938, σ. 297 καί 409.

[17] G. KAIBEL, *Epigrammata Graeca ex lapidibus conlecta*, 1878, ἐπανέκδ. 1965, σ. 537, Nº 903a. Ὁ Pierre CHANTRAINE στό λεξικό του παραπέμπει στό Stig WIKANDER, *Feuerpriester in Kleinasien und Iran*, 1946, σ. 49 κ.ἑ.

[18] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Τό *Ἑλληνικό Λεξικό* τοῦ Τεγόπουλου-Φυτράκη ἀναφέρει ὡς μαγκάνι κάθε μηχάνημα πού συσφίγγει.

[19] J. BIDEZ καί F. CUMONT, *Les mages hellénisés*, 1, 1938, σ. 144-145.

[20] Οἱ BIDEZ καί CUMONT, σ. 144, ἀναφέρουν τή φράση τοῦ ΨΕΥΔΟΑΛΚΙΒ., Β10 a, Nº 3: «Μαγεία Ζωροάστρου ἐστὶ θεῶν θεραπεία». Βλ. ἐπίσης ΔΙΩΝ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, Ο 8, σ. 144 Nº 1· ΠΟΡΦΥΡΙΟΣ, *De Abstin.* IV, 16· *υ.γ.* ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, γαλλ. S 12, Nº 1: «Magi apud illos (Persas) non malefici, sed sapientes intelliguntur».

[21] BIDEZ καί CUMONT, *ὅ. π.*, παραπέμπουν, σ. 144, Nº 3: ΣΟΦΟΚΛΕΟΥΣ *Οἰδίπους τύραννος*, 387. ΕΥΡΙΠΙΔΟΥ *Ὀρέστης*, 1498. ΙΠΠΟΚΡΑΤΟΥΣ *Περί ἱερῆς νούσου*, c. 4. ΠΛΑΤΩΝΟΣ *Πολιτεία*, IX, 572 e, *Πολιτικά*, 280 d.

[22] E. DES PLACES, *La religion grecque*, 1969, σ. 301.

[23] Βλ. τό ἔξοχο ἄρθρο τοῦ Jean-Paul ROUX, «Ὁ σαμάνος», στό *Le monde du sorcier*, Le Seuil, Παρίσι 1966, σ. 207-231.

[24] Γιά τήν ἱστορία τῆς λέξης, βλ. W. ARTELT, *Stud. Zur Gesch. der Medizin* 23, Λειψία 1937, σ. 38-96, μέ βιβλιογραφία. Ἀναφέρεται καί ἀπό τόν Chantraine.

[25] Σχετικά μέ αὐτό τό τελετουργικό, βλ. M. P. NILLSON, *Geschichte der grie-*

chische Religion I-II, Μόναχο 1941-1950, 2η ἔκδ. 1955-1961. Βλ. I, σ. 107 κ.ἑ. Βλ. ἐπίσης O. MASSON, *Hipponax*, σ. 109 κ.ἑ.

[26] Erica REINER, «Ἡ βαβυλωνιακή μαγεία», *Le Monde du sorcier*, Le Seuil, Παρίσι 1966, σ. 69-98.

[27] Βλ. François LENORMANT, *La magie chez les Chaldéens et les origines accadiennes*, Παρίσι 1874. Charles FOSSEY, *La magie assyrienne*, Παρίσι 1902. René LABAT, *Traité akkadien de diagnostics et pronostics médicaux*, Παρίσι-Λέυντεν 1951.

[28] Ἀναφέρεται στή σ. 77 τοῦ βιβλίου τῆς Erica REINER καί προέρχεται ἀπό τό βιβλίο τοῦ R. F. HARPER, *Assyrian and Babylonian Letters* IV (1896), N° 370.

[29] Κείμενα ἀπό τό βιβλίο τῆς Erica REINER, *ὅ. π.*, σ. 73.

[30] Τά κείμενα αὐτά ἔχουν δημοσιευτεῖ ἀπό τήν Erica REINER, *Beiheft* 11 στήν ἐπιθ. *Archiv für Orientforschung*.

[31] Ἀναφέρεται ἀπό τήν Erica REINER, *ὅ. π.*, σ. 76.

[32] *CT* 16, 10, τ. 1 κ.ἑ.

[33] *LKA* 84, 23. Ἀναφέρεται ἀπό τήν E. REINER, *ὅ. π.*, σ. 79.

[34] *LKU* 33. Ἀναφέρεται ἐπίσης ἀπό τήν E. REINER, *ὅ. π.*, σ. 80.

[35] E. EBELING, *Archiv Orientali* XVII, 1, Μάιος 1950, σ. 203. Ἀναφέρεται ἀπό τήν E. REINER, *ὅ. π.*, σ. 80-81.

[36] Ὁ Σαμάχ εἶναι ὁ θεός-Ἥλιος καί ὑπέρτατος δικαστής.

[37] *Μακλού* VII, 58 κ.ἑ. Ἀναφέρεται ἀπό τήν E. REINER, *ὅ. π.*, σ. 87.

[38] Βλ. λῆμμα «Ζωροαστρισμός» τοῦ J. DE MENASCE στήν *Encyclopaedia Universalis*, τ. 16, 1973, σ. 1084-1087.

[39] Βλ. F. BIDEZ καί FR. CUMONT, *Les Mages hellénisés*, 2 τ., Παρίσι 1938.

[40] Naphtali LEWIS, *La mémoire des sables*, A. Colin, Παρίσι 1988, 98 σ.

[41] Στό ἔργο *Les Présocratiques*, La Pléiade, Παρίσι 1988, σ. 1497, ὁ Jean-Paul DUMONT ἐξηγεῖ: «Πρόκειται γιά τή Μαρία τήν Ἑβραία, ἱέρεια τοῦ ναοῦ τῆς Μέμφιδας, τήν ὁποία οἱ ἕλληνες συγγραφεῖς καί χημικοί, ὅπως ὁ Ὀλυμπιόδωρος καί ὁ Ζώσιμος, γνώριζαν καλά. Αὐτή ἀνακάλυψε τό ζέσταμα δοχείου πού τοποθετεῖται μέσα σέ ζεστό νερό (τό bain-marie) γιά νά διευκολυνθεῖ τό ψήσιμο τῆς κόλλας πού παρασκευάζεται ἀπό αὐγά». Τό κείμενο αὐτό βρίσκεται στή σ. 925 (ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ, CCC, 16).

[42] Τά γράμματα αὐτά μεταφράστηκαν ἀπό τή συριακή, ἀπό τούς R. DUVAL καί M. BERTHELOT, *La Chimie au Moyen Âge*, τ. 2, σ. 309. Τό ἐν λόγῳ κείμενο ἀναφέρεται ἀπό τούς BIDEZ καί CUMONT, *Les Mages hellénisés*, τ. 2, σ. 337-338, καθώς καί ἀπό τόν A.-J. FESTUGIÈRE, *La Révélation d'Hermès Trismegiste* I, σ. 321.

[43] G. POSENER, S. SAUNERON, J. YOYOTTE, *Dictionnaire de la civilisation égyptienne*, Παρίσι 1959, σ. 158. Πρβλ. τό λῆμμα «Magie», στό ἴδιο, σ. 156-158.

[44] F. LEXA, *La Magie dans l'Égypte antique* 2 (1925), σ. 100-101.

[45] Στό ἴδιο, σ. 30-31.

[46] Στό ἴδιο, σ. 48-49.

[47] Στό ἴδιο, σ. 83 καί 97-98.

[48] Pierre LACAU, «Τά "θεραπευτικά" ἀγάλματα τῆς ἀρχαίας Αἰγύπτου», *Monuments et mémoires de la Fondation Eugène Piot*, τ. XXV, Παρίσι 1922, σ. 189-209.

[49] *Pap. Chester Beatty* V, v° 5, 4-6, 4 (A. H. Gardiner), καί *Text*, σ. 51. Ἀναφέρεται ἀπό τόν S. SAUNERON, *Le monde du sorcier*, σ. 41.

[50] *Ostracon IFAO*, Nº 1157 (ἀπό τό Ντέιρ ἐλ-Μεντινέ), ἔκδ. Posener. Ἀναφέρεται ἀπό τόν S. SAUNERON, *Le monde du sorcier*, σ. 41.

[51] Διογένους ΛΑΕΡΤΙΟΥ *Φιλοσόφων βίων καί δογμάτων συναγωγή* IX, I, 27. Βλ. ἐπίσης *Les Présocratiques*, La Pléiade, Παρίσι 1988, σ. 4-5.

[52] ΚΙΚΕΡΩΝΟΣ *Περί μαντικῆς* I, L, 122. Πρβλ. *Les Présocratiques*, σ. 25-26.

[53] Διογένους ΛΑΕΡΤΙΟΥ *Φιλοσόφων βίων*..., IX, 1-17. Πρβλ. *Les Présocratiques*, σ. 129-133.

[54] ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ Ἀλεξανδρέως *Προτρεπτικός*, 22. Πρβλ. *Les Présocratiques*, σ. 149.

[55] Φλαβίου ΙΩΣΗΠΟΥ *Κατ' Ἀπίωνος*, I, 163. Πρβλ. *Les Présocratiques*, σ. 83.

[56] ΠΟΡΦΥΡΙΟΥ *Βίος Πυθαγόρου*, 6. Πρβλ. *Les Presocratiques*, σ. 25-26.

[57] ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΥ *Ἱστορίαι θαυμασταί*, 6. Πρβλ. *Les Présocratiques*, σ. 56-57.

[58] *Les Présocratiques*, σ. 609-12.

[59] ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ Ἀλεξανδρέως *Ἀνάλεκτα* I, XV, 69. Πρβλ. *Les Présocratiques*, σ. 916-917. Βλ. *ὅ. π.*, σ. 747, 755, 769, μαρτυρίες Διογένους Λαερτίου, Αἰλιανοῦ, Ἱππολύτου.

[60] Διογένους ΛΑΕΡΤΙΟΥ *Βίοι*, VIII, 58-59. Πρβλ. *Les Présocratiques*, σ. 1011.

[61] ΦΙΛΟΣΤΡΑΤΟΥ *Τά ἐς τόν Τυανέα Ἀπολλώνιον*, VIII, 58-59. Πρβλ. *Les Présocratiques*, σ. 332.

[62] Jean-Pierre VERNANT, *Les origines de la pensée grecque*, 3η ἔκδ. 1988, σ. 76.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ II – ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΚΑΙ ΚΑΤΑΔΕΣΙΣ

[1] E. BENVENISTE, *Le Vocabulaire des institutions indo-européennes*, 2, Le Seuil, Παρίσι 1969, σ. 268.

[2] Στό ἴδιο, σ. 271.

[3] Στό ἴδιο, σ. 272-273.

[4] ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΥ *Χαρακτῆρες*, XVI, μτφρ. O. Navarre, CUF, 2η ἔκδ. Association G. Budé, 1931, σ. 71-72.

[5] ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ *Περί προλήψεως*, 7, 168d.

[6] P. CHANTRAINE, *Dictionnaire étymologique*, 1970, σ. 440. Βλ. J. VAN HERTEN, *Threskeia, Eulabeia, Hikétès*, Ἀμστερνταμ 1934. Louis ROBERT, *Études épigraphiques*, 1938, σ. 226-233.

[7] Βλ. τήν ἔξοχη ἀνάλυση τῶν ὅρων *ἱερόν, ὅσιον, ἅγιον*, στό βιβλίο τῶν Louise BRUIT ZAIDMAN καί Pauline SCHMITT PANTEL, *La Religion grecque*, 1989, σ. 8.

[8] Marcel MAUSS, «Σχεδίασμα γενικῆς θεωρίας τῆς μαγείας», ἀπόσπασμα ἀπό τό *L' année sociologique*, 1902-1903, σέ συνεργασία μέ τόν H. HUBERT. Ἀναδημοσιεύεται στό Marcel MAUSS, *Sociologie et anthropologie*, PUF, Παρίσι 1966, σ. 1-141.

[9] *Papyri Graecae Magicae* XI a, 1-40. Μτφρ. A.-J. FESTUGIÈRE, στό *L' Idéal religieux des Grecs et l'Evangile*, 1932, σ. 289, Nº 3.

[10] *ΕΜΠ* III, 1-52. Μετάφραση καί σχόλια A.-J. FESTUGIÈRE, *L'Idéal religieux*..., σ. 300.

[11] *ΕΜΠ* X, 1-23. Βλ. Naphtali LEWIS, *La mémoire des sables*, σ. 99.

[12] *ΕΜΠ* X, 24-35.

[13] *ΕΜΠ* V, 304-336.

[14] *ΕΜΠ* IV, 2474-2478.

[15] *ΕΜΠ* IV, 2334.

[16] Ἀναφέρεται ἀπό τόν A.-J. FESTUGIÈRE στό *L'idéal religieux...*, σ. 302, ὅπου ὁ συγγραφέας ἀναλύει αὐτό τό κείμενο.

[17] *ΕΜΠ* IV, 2489, ὅπου τό κείμενο χρησιμοποιεῖ τή λέξη *ψυχή*, γιά νά προσδιορίσει (κατά τόν ὅρο *φύσις*) τά γεννητικά ὄργανα. Βλ. H. D. BETZ, *The Greek Magical Papyri*, 1986, σ. 339.

[18] *ΕΜΠ* IV, 2575-2620. Πρβλ. στό ἴδιο, 2644-2671.

[19] Γιά τό ρόλο πού παίζουν τά ποντίκια στή μαγεία, βλ. W. R. DAWSON, «The Mouse in Egyptian and Later Medicine», *Journal of Eg. Arch.* 10 (1924), σ. 83-86.

[20] Μτφρ. A.-J. FESTUGIÈRE, *ὅ. π.*, (N° 16).

[21] *Inscr. Graecae* III, 3 (= *Defix. Tab.*, ἐκδ. Wünsch, σ. XXI). Τό κείμενο ἀναφέρεται στό βιβλίο τοῦ A.-J. FESTUGIÈRE, τό ὁποῖο προαναφέραμε.

[22] *ΕΜΠ* I, 297-316. Ἀναφέρεται ἀπό τόν A.-J. FESTUGIÈRE, *ὅ. π.*

[23] *ΕΜΠ* III, 129-145 καί 215-224. Ἀναφέρεται ἀπό τόν A.-J. FESTUGIÈRE, σ. 295-296.

[24] *ΕΜΠ* XII, 238-239, 243-244.

[25] *ΕΜΠ* XIII, 761, 780-783.

[26] P. VIDAL-NAQUET, *Le chasseur noir*, 1981, σ. 323 (κείμενο τοῦ ἄρθρου «La raison grecque et la cité», *Raison présente* 2 (1967), σ. 51-61). Βλ. τοῦ ἰδίου *La Démocratie grecque vue d' ailleurs*, Flammarion, Παρίσι 1990, σ. 433.

[27] E. R. DODDS, *Les Grecs et l'irrationnel*, μτφρ. Machael Gibson, Aubier, Παρίσι 1965, σ. 1-308. (Ἀγγλ. ἔκδ. *The Greeks and the Irrational*, Μπέρκλεϊ 1959)

[28] F. M. CORNFORD, *From Religion to Philosophy*, 1912. Καί μεταθανάτια δημοσίευση, *Principium Sapientiae, The Origins of Greek Philosophical Thought*, 1952.

[29] J.-P. VERNANT, *Mythe et pensée chez les Grecs*, 1958, σ. 373. Τό ἄρθρο πρωτοδημοσιεύτηκε στά *Annales E.S.C.*, 1957, σ. 183-206.

[30] Στό ἴδιο, σ. 401.

[31] M. G. THOMSON, *Studies in Ancient Greek Society*, τ. 2: *The First Philosophers*, Λονδίνο 1955, σ. 140-172.

[32] Eric A. HAVELOCK, *Aux origines de la civilisation écrite en Occident*, Petite Édition Maspero, Παρίσι 1981, σ. 7-106. Βλ. ἐπίσης G. E. R. LLOYD, *Magic: Magic, Reason and Experience. Studies in the Origins and Development of Greek Science*, Καίμπριτζ 1979.

[33] *Σουράτ* VI, 7, μτφρ. Masson, La Pléiade.

[34] *Σουράτ* X, 2. Πρβλ. XI, 7. XV, 15. XVII, 47. XXI, 3. XXV, 8. XXXIV, 43. XXXVI, 15. XXXVIII, 4, κλπ.

[35] Βλ. M. SMITH, *Jesus the Magician*, Νέα Ὑόρκη 1958.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ III – Ο ΦΘΟΝΟΣ

[1] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Λογοπαίγνιο στά γαλλικά, μέ τίς λέξεις miracle = θαῦμα καί mirage = ἀντικατοπτρισμός, αὐταπάτη.

[2] ΠΛΑΤΩΝΟΣ *Συμπόσιον*, 219e-220b.

[3] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: ΠΛΑΤΩΝΟΣ *Συμπόσιον*, ἔκδ. Βιβλιοθήκη Μεταφράσεων Ἀρχαίων Συγγραφέων, Ἀθήνα 1932.

[4] ΠΛΑΤΩΝΟΣ *Λάχης*, 181 a-b.

[5] ΠΛΑΤΩΝΟΣ *Συμπόσιον*, 221 a-c.

[6] ΠΛΑΤΩΝΟΣ *Ἀπολογία Σωκράτους*, 28 d-29 a.

[7] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: ΠΛΑΤΩΝΟΣ *Ἀπολογία Σωκράτους*, μτφρ. Κ. Ἀραπόπουλου, Πάπυρος, Ἀθήνα 1956.

[8] ΔΙΟΔΩΡΟΥ, XII, XXXVIII, 2 καί 4. (CUF) μτφρ. M. Casevitz.

[9] Στό ἴδιο, XII, XXIX, 3, μτφρ. M. Casevitz.

[10] J. DE ROMILLY, *La Douceur dans la pensée grecque*, 1979, σ. 347. Τό βιβλίο ἐξιδανικεύει τά πράγματα.

[11] ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ, II, 53,2 καί 54,5.

[12] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Ἅγ. Βλάχου, Γαλαξίας, Ἀθήνα 1979.

[13] ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ *Περικλῆς*, XXIII-XXIV. Βλ. G. GLOTZ, *Histoire grecque*, τ. 2, 1938, σ. 186.

[14] ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ, II, 35, 2.

[15] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Ἅγ. Βλάχου, Γαλαξίας, Ἀθήνα 1969.

[16] Στό ἴδιο, II, 45, 1.

[17] Στό ἴδιο, II, 64, 4-5.

[18] Στό ἴδιο, III, 43, 1.

[19] Στό ἴδιο, III, 82, 8.

[20] Στό ἴδιο, III, 84, 2.

[21] Στό ἴδιο, IV, 108, 6-7.

[22] Στό ἴδιο, VI, 16, 3.

[23] Στό ἴδιο, VI, 78, 2.

[24] Στό ἴδιο, VII, 77, 4.

[25] ΑΙΣΧΥΛΟΥ *Πέρσες*, 361-363.

[26] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Ι. Ν. Γρυπάρη, Ἑστία, Ἀθήνα χ.χ.

[27] ΑΙΣΧΥΛΟΥ *Προμηθέας Δεσμώτης*, 859.

[28] ΑΙΣΧΥΛΟΥ *Ἀγαμέμνων*, 946-947.

[29] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Κ. Χ. Μύρης, Ἑστία, Ἀθήνα 1988.

[30] ΑΙΣΧΥΛΟΥ *Εὐμενίδες*, 686.

[31] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Κ. Χ. Μύρης, Ἑστία, Ἀθήνα 1988. Πρόκειται προφανῶς γιά τίς Ἀμαζόνες καί ὄχι γιά τίς Εὐμενίδες, ὅπως, λόγῳ παραδρομῆς, γράφει ὁ συγγραφέας.

[32] ΣΟΦΟΚΛΕΟΥΣ *Αἴας*, 157.

[33] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Σ. Σιδέρη, Ι. Ζαχαρόπουλος, Ἀθήνα 1939.

[34] ΣΟΦΟΚΛΕΟΥΣ *Οἰδίπους Τύραννος*, 380-382.

[35] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Ι. Ν. Γρυπάρη, Ἑστία, Ἀθήνα χ.χ.

[36] ΣΟΦΟΚΛΕΟΥΣ *Ἠλέκτρα*, 1466-1467.

[37] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Κ. Ταμβάκη, Ι. Ζαχαρόπουλος, Ἀθήνα 1939.

[38] ΣΟΦΟΚΛΕΟΥΣ *Φιλοκτήτης*, 776-777.

[39] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Π. Λεκατσᾶ, Ι. Ζαχαρόπουλος, Ἀθήνα χ.χ.

[40] ΕΥΡΙΠΙΔΟΥ *Ἄλκηστις*, 1135.

[41] ΕΥΡΙΠΙΔΟΥ *Μήδεια*, 294-297.

[42] ΕΥΡΙΠΙΔΟΥ *Ἀνδρομάχη*, 777-780.

[43] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Παπαχαρίση, Πάπυρος, Ἀθήνα 1951.

[44] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Ἐσφαλμένη παραπομπή. Ὁ Εὐριπίδης δέν ἔγραψε *Ἱκέτιδες*.

[45] ΕΥΡΙΠΙΔΟΥ *Ἱκέτιδες*, 240-243.

[46] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Π. Λεκατσᾶ, Δίφρος, Ἀθήνα χ.χ.

[47] ΠΙΝΔΑΡΟΥ *Ἐπίνικοι Ὀλυμπιονικῶν*, 71-73.

[48] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Π. Λεκατσᾶ, Δίφρος, Ἀθήνα χ.χ.

[49] ΠΙΝΔΑΡΟΥ Ἐπίνικοι Πυθιονικῶν, 164-167.

[50] Στό ἴδιο, Θ, 45-46.

[51] E. BERNAND, *Inscriptions métriques de l'Égypte gréco-romaine*, 1969, N° 113, 3-4.

[52] Στό ἴδιο, N° 114, IV, 7-13.

[53] Στό ἴδιο, N° 122b.

[54] P. CHANTRAINE, *Dictionnaire étymologique*, IV, 2, 1980, σ. 1202.

[55] *Les Terres cuites grecques d'Égypte de la collection Fouquet*, I, 1921, σ. 43-44.

[56] Βλ. κυρίως κεφ. XII.

[57] Βλ. *γιά τή βασκανία*: P. KRETSCHMER, *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache*, Καίτινγκεν 1896, σ. 248 καί N° 4. KUHNERT, *Real Encyclopedie*, 12, 1909, στ. 2009-2014. P. PERDRIZET, *Terres cuites*, 1921, N° 338, πίν. LXXXII καί N° 345. J. GEFFCKEN, «Báskanos Daimôn», στό *Charisteria Alois Rzach Reichenberg*, 1930, σ. 36 κ.ἑ. S. SELIGMAN, *Die Zauberkraft des Auges und das Berufen*, Ἀμβοῦργο 1922. R. LATTIMORE, *Themes in Greek and Latin Epitaphs*, Ἰλλινόις 1942, ἐπανέκδ. 1962. G. GIANGRANDE, στό *Hermes*, 1969, σ. 717. J. SAINTE FARE GARNOT, «Défi au destin», *Bull. Inst. Fr. Arch. Or.* 59 (1960), σ. 1-28 (τό κακό μάτι σέ σχέση μέ τήν ὀνοματολογία στήν ἀρχαία καί σύγχρονη Αἴγυπτο). P. CHANTRAINE, *Dict. Etymol.* I, 1968, σ. 167, στό λῆμμα «Βάσκανος». CIAUDE MEILLIER, Callimaque et son temps, Λίλλη 1979, σ. 135, 137 -139. D. BONNEAU, «L'apotropaïque Abáskantos» *Revue de l' histoire des religions*, CIC-1/ 1982, σ. 23-36.

[58] ΠΛΑΤΩΝΟΣ *Φαίδων*, 95b.

[59] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Κ. Ἀραπόπουλου, Πάπυρος, Ἀθήνα 1956.

[60] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Ἐσφαλμένη ἑρμηνεία. Τό κείμενο γράφει: «μήν

τις βασκανία περιτρέψη τὸν λόγον τὸν μέλλοντα». Βλ. μτφρ. Κ. Ἀραπόπουλου, πιό πάνω.

[61] ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ *Προβλήματα*, 926β, 21, 24.

[62] ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Fragmenta Aristotelica*, F 271, 1527-1529.

[63] ΘΕΟΚΡΙΤΟΣ ΣΤ, 39-40.

[64] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Λ. Φωτιάδη, Ι. Ζαχαρόπουλος, Ἀθήνα 1939.

[65] ΣΤΡΑΒΩΝΟΣ ΙΔ, 2, 7.

[66] Στό ἴδιο, ΙΣΤ, 4, 17.

[67] G. KAIBEL, *Epigrammata Graeca*, 1878, ἐπανέκδ. 1965, N° 381.

[68] Στό ἴδιο, N° 734.

[69] Στό ἴδιο, N° 345.

[70] Étienne BERNAND, *Inscriptions métriques*, 1969, N° 64.

[71] Werner PEEK, *Griechische Vers-Inschriften I, Grab-Epigramme*, 1955, N° 636.

[72] Στό ἴδιο, N° 954.

[73] Στό ἴδιο, N° 1652.

[74] CLAUDE MEILLIER, *Callimaque et son temps*, Λίλλη 1979. Στίς σελίδες 135-139 καταγράφεται, ἀναλύεται καί σχολιάζεται τό δυσερμήνευτο αὐτό κείμενο. Παραθέτουμε μόνο τή μετάφραση.

[75] Στό ἴδιο, σ. 135 καί 139.

[76] Τό κείμενο ἀναφέρεται στό ἴδιο βιβλίο τοῦ CLAUDE MEILLIER, σ. 138.

[77] C. GALLAVOTTI, *Maia*, 1963, σ. 462-463. Βλ. *Bull. épigr.* 1964, N° 546.

[78] *Cat. Coll. Ancient Rings E. Guihou*, Παρίσι 1913, N° 402.

[79] Hj. FRISK, *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, 1973. P. CHANTRAINE, *Dictionnaire étymlogique de la langue grecque* (1968-1977).

[80] P. CHANTRAINE, *Dict. étymol.* 1 (1968), σ. 167.

[81] A. DELATTE-Ph. DERCHAIN, *Les Intailles magiques gréco-égyptiennes*, 1964, σ. 72-73 μέ σχήματα.

[82] F. LEXA, *La magie dans l'Egype antique*, 1, 1925, σ. 90-91.

[83] S. SAUNERON, «Le monde du sorcier», *Sources Orientales* VII (1966), σ. 26 καί N° 77-78.

[84] *Πάπ. Ὀξυρ.* 2937, II, 8. Ἀναφέρεται ἀπό τόν D. BONNEAU στό *Rev. hist. relig.*, CIC-1, 1982, σ. 26 καί N° 21.

[85] L. ROBERT, *Bull. épigr.* 1966, 89. Βλ. παραδείγματα καί στό *Hellenica* XIII (1965), σ. 265-271: «Echec au mal».

[86] *Bull. épigr.* 1965, N° 441.

[87] L. JALABERT, R. MOUTERDE, CL. MONDESERT, *Inscr. gr. et lat. de la Syrie*, τ. IV: *Laodicée et l' Apamène*, 1965, N° 1909 (*Bull. spigr.*, 1956, N° 325).

[88] Εἰκ. στό P. PERDRIZET, *Negotium perambulaus*, σ. 31.

[89] DELATTE-DERCHAIN, *Intailles...*, σ. 126-141.

[90] A. BERNARD, *Pan du désert*, Λέυντεν, 1977.

[91] Ὡραῖο παράδειγμα ἡ ἑρμαϊκή στήλη τοῦ μουσείου τῆς Ἀθήνας, στήν ἔκθεση *Éros grec*, Grand Palais, 6 Νοεμβρίου 1989-5 Φεβρουαρίου 1990. Κατάλογος μέ σχόλια, σ. 144-145.

[92] A. BERNARD, *Les Confins libyques*, τ. 1, 1970, σ. 913-925.

[93] R. B. BANDINELLI, E. V. CAFFARELLI, G. CAPUTO, *Leptis Magna*, 1964, πίν. 190.

[94] Στό ἴδιο, πίν. 196.

[95] S. AURIGEMMA, *Tripolitana* I, 1, 1960, πίν. 71, 72, 73.

[96] G. DAUX, *Bull. Gorr. Hell.*, 1958, σ. 727-732, μέ φωτ. (*Bull. épigr.*, 1960, N° 188).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV – Η ΑΦΙΕΡΩΣΗ

[1] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Σ. Φιλίππου, Πάπυρος, Ἀθήνα 1938.

[2] A. BOUCHÉ-LECLERCQ, στό DAREMBERG-SAGLIO, *Dict. des antiq.* II, 1, 1982, λῆμμα devotio, σ. 113.

[3] A. AUDOLLENT, *Defixionum tabellae*, 1904, σ. XXXVII.

[4] ΟΒΙΔΙΟΥ *Ἔρωτες* III, 7, 27-30: «Μήπως κάποιο θεσσαλικό δηλητήριο, ἔχει μαγέψει καί παραλύσει τό κορμί μου; Μήπως ἡ θλιβερή αὐτή κατάσταση ὀφείλεται, γιά δυστυχία μου, σέ τίποτε μάγια ἤ φίλτρα; Ἤ μήπως κάποια μάγισσα ἔγραψε τ' ὄνομά μου πάνω σέ κόκκινο κερί, καί μιά μωτερή βελόνα βυθίζεται στό συκώτι μου;»

[5] W. FROEHNER, «Sur une amulette basilidienne inédite du musée Napoleon III», *Bulletin de la Société des antiquaires de Normandie* IV (1966-1967), σ. 224.

[6] ΠΛΑΤΩΝΟΣ *Νόμοι*, IA, 933d.

[7] Στό ἴδιο, IA, 932e-933d.

[8] Βλ. σχόλια τοῦ DIES, CUF, *Platon*, τ. XII, 2ο μέρος, 1976, σ. 40, N° 2.

[9] ΠΛΑΤΩΝΟΣ *Πολιτεία*, 364c. *Νόμοι* 933d.

[10] ΛΟΥΚΙΑΝΟΥ, *M. cond.* (*Περί ἐκείνων πού ὑπηρετοῦν τούς μεγάλους*), 40.

[11] ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΥ *Χαρακτῆρες*, 16, 7.

[12] ΑΙΣΧΙΝΗ *Κατά Κτησιφῶντος*, 107-112.

[13] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Κ. Ἀραπόπουλου, Πάπυρος, Ἀθήνα 1963.

[14] K. PREISENDANZ, *Papyri Graecae Magicae* 2 (1931), Π. LVII, σ. 184-185. Γαλλ. μτφρ. τοῦ A.-J.-F. FESTUGIÈRE, *L'Idéal religieux des Grecs et l'Évangile*, 1932, σ. 322-324. Ἀγγλ. μτφρ. H. D. BETZ, *The Greek Magical Papyri in Translation*, 1986, Π. LVII, σ. 284-285.

[15] K. PREISENDANZ, *Papyri Graecae Magicae* 2 (1931), Π. XIII, 790-824, σ. 790-824. Γαλλ. μτφρ. τοῦ A.-J.-F. FESTUGIÈRE, *L'Idéal religieux des Grecs et l'Évangile*, 1932, σ 325. Ἀγγλ. μτφρ. H. D. BETZ, *The Greek Magical Papyri in Translation*, 1986, σ. 190-191.

[16] Παραπέμπει στό ἄρθρο τοῦ E. DIEHL, *Rhein. Museum* 89 (1940, σ. 91 κ.ἑ.

[17] ΟΜΗΡΟΥ *Ὀδύσσεια*, τ, 457.

[18] ΣΟΦΟΚΛΕΟΥΣ *Αἴας*, 581-582.

[19] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Δ. Λύκα, Πάπυρος, Ἀθήνα 1951.

[20] ΑΙΣΧΥΛΟΥ *Εὐμενίδες*, 647-650.

[21] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Κ. Ἐλεόπουλου, Πάπυρος, Ἀθήνα 1939.

[22] ΑΙΣΧΥΛΟΥ *Προμηθεύς δεσμώτης*, 172-173.

[23] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Τ. Μπάρλα, Πάπυρος, Ἀθήνα 1948.

[24] ΣΟΦΟΚΛΕΟΥΣ *Οἰδίπους ἐπί Κολωνῷ*, 1193-1194.

[25] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Γ. Σπαταλᾶ. Πάπυρος, Ἀθήνα 1958.

[26] ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ *Ἀπομνημονεύματα*, 2, 6, 10.

[27] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Ε. Παντελάκη, Πάπυρος, Ἀθήνα 1937.

[28] Ὁ G. LAMBIN, καθηγητής τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Rennes, παρουσίασε, τό 1990, στό Πανεπιστήμιο III τῆς Λίλλης, διδακτορική διατριβή σέ αὐτό τό θέμα.

[29] ATHÉNÉE XIV, 618 d. Βλ. PAGE, *Poetae Milici Graeci*, N° 849.

[30] ALCIPHRION IV, 10, 10.

[31] ATHÉNÉE V, 199 a. LONGUS II, 2, 2 καί IV, 38, 3.

[32] ΘΕΟΚΡΙΤΟΣ 64-142, 96-127, 52-89. LONGUS II, 31, 2 καί 3.

[33] ΘΕΟΚΡΙΤΟΣ, ΚΗ.

[34] ATHÉNÉE XIV, 618. ΘΕΟΚΡΙΤΟΣ, ΚΒ, 7-9.

[35] ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΟΥΣ *Σφῆκες*, 909. *Βάτραχοι*, 1073.

[36] ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΟΥΣ *Νεφέλες*, 721.

[37] G. LAMBIN, «Les chansons de banquet dans la Grèce antique», διδακτορική διατριβή, 1986, Πανεπιστήμιο Λίλλης III.

[38] Βλ. Claude MEILLIER, *Callimaque et son temps*, 1979, σ. 42-52 γιά τούς ὕμνους καί σ. 29-42 γιά τά ἐπιγράμματα.

[39] ΠΛΑΤΩΝΟΣ *Νόμοι*, B, 659 e.

[40] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Μ. Μοσκόβη, ἐκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Ἀθήνα χ.χ.

[41] ΠΛΑΤΩΝΟΣ *Χαρμίδης*, 155d-156a.

[42] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Β. Τσαφάρα, Πάπυρος, Ἀθήνα 1939.

[43] Στό ἴδιο, 156d.

[44] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. τοῦ ἰδίου, *ὅ. π.*

[45] K. PREISENDANZ, *Papyri Graecae Magicae* I (1928), Π. IV, κείμ. καί μτφρ. στά γερμανικά, σ. 80-81. Ἀγγλ. μτφρ. E. N. O'Neil, στό H. D. BETZ, *The Greek Magical Papyri in Translation* 1986, *ΕΜΠ* IV, 261-274, σ. 43.

[46] K. PREISENDANZ, *Papyri Graecae Magicae* I (1928), Π. IV, 435-462 κείμ. καί μτφρ. στά γερμανικά, σ. 86-89. Ἀγγλ. μτφρ. E. N. O'Neil, στό H. D. BETZ, *The Greek Magical Papyri in Translation* 1986, *ΕΜΠ* IV, 435-462, σ. 46-47.

[47] PACK II, 36, σ. 162.

[48] ΑΙΣΧΥΛΟΥ *Ἀγαμέμνων*, 1123.

[49] ΔΙΟΔΩΡΟΣ 29, 19.

[50] ΤΙΤΟΣ ΛΙΒΙΟΣ 39, 26, 9.

[51] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Τελετουργίες πρός τιμήν τοῦ περσικοῦ ἡλιακοῦ θεοῦ Μίθρα.

[52] K. PREISENDANZ, *Papyri Graecae Magicae* I (1928), Π. IV, 475-829, κείμ. καί μτφρ. στά γερμανικά, σ. 86-89. Ἀγγλ. μτφρ. M. W. Meyer, στό H. D. BETZ, *The Greek Magical Papyri in Translation* 1986, *ΕΜΠ* IV, 475-829, σ. 48-54.

[53] Παραθέτουμε ἐδῶ τή μετάφραση τοῦ A.-J.-F. FESTUGIÈRE ἀπό τό *L'Idéal religieux...*, *ὅ. π.*, σ. 311-312.

[54] *ΕΜΠ* XIX a, 13 -16 (ἀναφέρεται ἀπό τόν FESTUGIÈRE στό βιβλίο πού προαναφέραμε, σ. 315).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V – ΟΙ ΤΙΜΩΡΟΙ

[1] Τό κείμενο ἀναφέρεται καί σχολιάζεται ἀπό τόν A. ERMAN, *La Religion des Égyptiens*, μτφρ. H. Wild, 1952, σ. 261.

[2] Βλ. GARDNER καί SETHE, *Letters to the Dead*, 1928. Ἀναφέρετα ἀπό τόν A. ERMAN, *ὅ. π.*, σ. 278.

[3] A. ERMAN, *ὅ. π.*, σ. 280.

[4] F. LEXA, *La magie dans l'Égypte antique*, 1, 1925, σ. 36-37.

[5] A. BERNAND, *Alexandrie la Grande*, 1966, σ. 150.

[6] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Οἱ τάφοι μέ τούς κιονίσκους δέν ἀνήκουν σέ σκλάβους, ἀλλά σέ πολίτες πού τάφηκαν τήν περίοδο ὅπου ἀπαγορεύτηκε ἡ ἀνέγερση πολυτελῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν. Νομοθεσία τοῦ Δημητρίου τοῦ Φαληρέα, 317 π.Χ.

[7] ΛΥΣΙΟΥ *Λόγοι*, II *Ἐπιτάφιος*, 80.

[8] É. BERNAND, *Inscriptions métriques de l'Égypte gréco-romaine*, 1969.

[9] Βλ. Anne-Marie VÉRILHAC, *Paîdes aôroi*, τ. 1, 1978 καί τ. 2, 1982.

[10] É. BERNAND, *ὅ. π.*, N° 96.

[11] Στό ἴδιο, N° 97.

[12] Στό ἴδιο, N° 87. Μτφρ. A. BERNAND, *Alexandrie la Grande*, σ. 161.

[13] Στό ἴδιο, N° 62.

[14] Στό ἴδιο, N° 46.

[15] J. DELAMARRE, *IG* XII, 7, 115.

[16] Στό ἴδιο, XII, 7, 445.

[17] *Παλατινή Ἀνθολογία* VII, 258. W. PEEK, *Griechische Vers-Inschriften*, τ. 1, 1955. *Grab-Epigramme* N° 13.

[18] É. BERNAND, *ὅ. π.*, N° 13.

[19] Ἀναφέρεται ἀπό τόν É. BERNAND,, σ. 87, N° 12.

[20] ΒΙΡΓΙΛΙΟΥ *Αἰνειάς*, VI, στ. 313 κ.ἑ. Βλ. τό ἄρθρο τοῦ Franz CUMONT, «Ὁ Βιργίλιος καί οἱ πρόωροι νεκροί», *Publication de l'ENS, section des lettres* 2 (1945), σ. 123-152.

[21] Βιργιλίου *Αἰνειάς*, VI, στ. 430.

[22] Στό ἴδιο, στ. 435.

[23] Στό ἴδιο, στ. 479.

[24] ΤΕΡΤΥΛΛΙΑΝΟΥ *De anima*, 55, 4 κ.ἑ.

[25] Th. HOPFNER, *Real Encycl.* XVI, 2, 1935, στ. 2218-2233, λῆμμα «Νεκρομαντεία».

[26] J. FRAZER, *La crainte des morts*, γαλλ. μτφρ., τ. 3, 1937, σ. 53 καί 82.

[27] E. ROHDE, *Psychè*, γαλλ. μτφ. 1952, σ. 217 κ.ἑ.

[28] ΣΟΥΗΤΩΝΙΟΥ *Καλιγούλας*, 59.

[29] ΟΡΑΤΙΟΥ *Ἐπωδές*, V, v. 92 κ.ἑ.

[30] ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ *De genio Socratis*, 22, σ. 590. Ἀναφέρεται ἀπό τόν F. CUMONT, *ὅ. π.*, σ. 131.

[31] F. CUMONT, *ὅ. π.*, σ. 132.

[32] Ὁ F. CUMONT παραπέμπει στό GSELL, *Comptes rendus de l'Acad. des inscr.*, 1931, σ. 21-26, καί στό J. CARCOPINO, *Rev. hist. des relig.* CIV (1932), σ. 592 κ.ἑ.

[33] ΠΛΑΤΩΝΟΣ *Νόμοι*, Θ, 865 d-e.

[34] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Β. Μοσκόβη, Νομική Βιβλιοθήκη, Ἀθήνα χ.χ.

[35] ΠΛΑΤΩΝΟΣ *Πολιτεία*, I, 614 b-616 b.

[36] Ὁ E. CHAMBRY παρατηρεῖ, στήν ἔκδ. CUF τῆς *Πολιτείας*, τ. 7, 2ο μέρος, σ. 113, σημ. 3: «Τό ὑπέροχο αὐτό μέρος ἀναφέρεται ἐπίσης στόν *Φαίδωνα* 107 d, καθώς καί στόν *Γοργία* 524 a, ὅπου καί χαρακτηρίζεται ὡς λιβάδι (λειμών)».

[37] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Παπαθεοδώρου, Φ. Παπᾶ, Πάπυρος, Ἀθήνα χ.χ.

[38] G. KAIBEL, *Epigrammata Graeca*, 1878, ἀνατύπ. 1965, Nº 624. Ὁ F. CUMONT, *ὅ. π.*, σ. 131, πιστεύει πώς τό κείμενο ἀναφέρεται σέ νεαρή κοπέλα, ἀλλά εἶναι φανερό ὅτι σφάλλει.

[39] *CIL* I, Nº 1418 = Dessau, *Inscr. Sel.*, Nº 7846. Ἐπισημαίνεται καί σχολιάζεται ἀπό τόν F. CUMONT, *ὅ. π.*, σ. 146.

[40] ΠΛΑΤΩΝΟΣ *Φαίδων*, 61c-62c.

[41] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Θ. Κ. Ἀραπόπουλου, Πάπυρος, Ἀθήνα 1956.

[42] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Θ. Κ. Ἀραπόπουλου, *ὅ. π.*

[43] ΚΙΚΕΡΩΝΟΣ *Ὄνειρον Σκιπίωνος*, c. 3.

[44] F. CUMONT, *ὅ. π.*, σ. 147.

[45] ΠΟΡΦΥΡΙΟΥ *Περί ἀποχῆς ἐμψύχων* II, 47.

[46] F. CUMONT, *ὅ. π.*, σ. 137.

[47] Marcel MAUSS, *Sociologie et anthropologie*, 1966, σ. 57.

[48] Στό ἴδιο, σ. 60.

[49] Στό ἴδιο, σ. 61.

[50] Στό ἴδιο, σ. 63.

[51] Paul MORAUX, «Μιά ταφική κατάρα τῆς Νεοκαισαρείας», *Ἱστορική καί Ἀρχαιολογική Βιβλιοθήκη τοῦ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀρχαιολογίας τῆς Ἰσταμπούλ* IV (1959), σ. 7-56 καί πίν. I-IV.

[52] Συνολικά, ἔχουν βρεθεῖ περίπου εἴκοσι τέτοιες ἐπιγραφές, πολλές φορές πλήρεις. Τό κείμενό τους, μέ ἐλάχιστες παραλλαγές, εἶναι πάντοτε τό ἴδιο. Οἱ ἐπιγραφές αὐτές ἔχουν δημοσιευτεῖ στό *Inscriptiones Graecae* II, 2, Nº 13188-13208.

[53] Ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει αὐτό τό κείμενο.

[54] Βλ. W. DITTENBERGER, *Sylloge* 3, Nº 527, 85 κ.ἑ., Nº 526, 40 κ.ἑ., Nº 360, 55 κ.ἑ., *Inscriptiones Creticae* III, κεφ. III, Nº 5. Ἡ στήλη τῶν Ἀχαρνῶν μελετήθηκε ἀπό τόν L. ROBERT, *Études épigraphiques et philologiques* (1938), σ. 293-316.

[55] Marcel MAUSS, *Sociologie et anthropologie*, 1966, σ. 76.

[56] Στό ἴδιο, σ. 78.

[57] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Ν. Καζαντζάκη, Ι. Θ. Κακριδῆ, Ἀθήνα 1979.

[58] Διογένους ΛΑΕΡΤΙΟΥ *Βίοι*, VIII, 31-32, στό *Les Présocratiques*, La Pléiade, σ. 562-563.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI – ΟΙ ΠΟΙΗΤΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΜΑΓΙΣΣΕΣ

[1] Marcel MAUSS, *Sociologie et anthropologie*, σ. 113.

[2] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Ν. Καζαντζάκη, Ι. Θ. Κακριδῆ, Ἀθήνα 1979.

[3] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Ν. Καζαντζάκη, Ι. Θ. Κακριδῆ, Ἀθήνα 1979.

[4] ΗΡΟΔΟΤΟΥ *Ἱστορίαι*, Β, 84.

[5] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Ν. Καζαντζάκη, Ι. Θ. Κακριδῆ, Ἀθήνα 1979.

[6] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Ν. Καζαντζάκη, Ι. Θ. Κακριδῆ, Ἀθήνα 1979.

[7] ΟΜΗΡΟΥ *Ὀδύσσεια*, κ, 210-244.

[8] Στό ἴδιο, κ, 230-243.

[9] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Ν. Καζαντζάκη, Ι. Θ. Κακριδῆ, Ἀθήνα 1979.

[10] Στό ἴδιο, κ, 286-306.

[11] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Ν. Καζαντζάκη, Ι. Θ. Κακριδῆ, Ἀθήνα 1979.

[12] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Ν. Καζαντζάκη, Ι. Θ. Κακριδῆ, Ἀθήνα 1979.

[13] Στό ἴδιο, λ, 6-10.

[14] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Ν. Καζαντζάκη, Ι. Θ. Κακριδῆ, Ἀθήνα 1979.

[15] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Ν. Καζαντζάκη, Ι. Θ. Κακριδῆ, Ἀθήνα 1979.

[16] *Ὀδύσσεια*, τ. 2, σ. 63-65, σημ. 187 στή ραψωδία κ.

[17] Στό ἴδιο, κ, 195-198.

[18] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Ν. Καζαντζάκη, Ι. Θ. Κακριδῆ, Ἀθήνα 1979.

[19] *Ὀδύσσεια*, κ, 349-351.

[20] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Περίεργη διευκρίνιση τοῦ συγγραφέα. Ἡ Πράμνος εἶναι βουνό τῆς Ἰκαρίας (καμία φυσική σχέση μέ τίς Κυκλάδες), ὁ «πράμνειος» ἐντούτοις οἶνος ἦταν φτιαγμένος ἀπό συγκεκριμένη ποικιλία σταφυλιοῦ καί παραγόταν σέ πολλά μέρη τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας. Σύμφωνα μέ τό μύθο, τό κρασί ἔγινε γνωστό ἀπό τόν Ἰκάριο, βασιλιᾶ τῆς Ἰκαρίας, στήν Ἀττική, πού τοῦ τό προσέφερε ὁ Διόνυσος γιά τή φιλοξενία του. Σύμφωνα μέ μιάν ἄλλη ἑρμηνεία, ἡ Ἰκαρία τῆς Ἀττικῆς ἐποικίστηκε ἀπό κατοίκους τοῦ νησιοῦ Ἰκαρία, κι ἔτσι διαδόθηκε ὁ πράμνειος οἶνος.

[21] Βλ. R. DION, «Ποῦ πρέπει νά ἦταν ἡ κατοικία τῆς Κίρκης;» *Bull. G. Budé, Lettres d' humanité*, τ. 30, 1971, N° 4, σ. 479-533.

[22] *Ὀδύσσεια*, κ, 449-451 καί 333-335.

[23] Στό ἴδιο, κ, 571-574.

[24] A.-J. FESTUGIÈRE, *La Révélation d'Hermès Trismégiste*, I, 1924, σ. 290, σημ. 4.

[25] *The Excavations at Dura-Europos* VII (1939), σ. 110 καί εἰκ. XVI-XVII.

[26] Σχετικά μέ τήν Καλυψώ, βλ. *Ὀδύσσεια*, α, 13-15 καί 48-49 (ὅπου κρατάει τόν Ὀδυσσέα αἰχμάλωτο), ε, 77-94 (ὅπου διαμαρτύρεται κατά τῆς ἀπόφασης τοῦ Δία νά ἐπιτρέψει τήν ἀναχώρηση τοῦ Ὀδυσσέα, ἀλλά τελικά ὑποχωρεῖ), ε, 149-170 (ὅπου ἔρχεται νά ἀνακοινώσει στόν Ὀδυσσέα ὅτι δέχεται νά τόν ἀφήσει νά φύγει καί τόν συμβουλεύει νά κατασκευάσει μιά σχεδία), ε, 180-193 (ὅπου καθησυχάζει τόν δύσπιστο Ὀδυσσέα καί τόν φέρνει στή σπηλιά), ε, 193-213 (ὅπου προσφέρει γεῦμα στόν Ὀδυσσέα καί προσπαθεῖ νά τόν πείσει νά μή φύγει), ε, 225-268 (ὅπου πλαγιάζει μέ τόν Ὀδυσσέα καί τήν αὐγή τοῦ προμηθεύει τά ὑλικά γιά τήν κατασκευή τῆς σχεδίας), θ, 29-30 (ὅπου κρατάει αἰχμάλωτο τόν Ὀδυσσέα), μ, 447-450 (ὅπου τόν ὑποδέχεται), ψ, 333-337 (ὅπου τοῦ ὑπόσχεται πολλά).

[27] *Ὀδύσσεια*, α, 48-59.

[28] Στό ἴδιο, ε, 55-74.

[29] Στό ἴδιο, ε, 78.

[30] Στό ἴδιο, ε, 141-144.

[31] Στό ἴδιο, ε, 165-170 καί 262-268.

[32] Στό ἴδιο, ε, 93, 199

[33] Στό ἴδιο, ε, 160.

[34] Στό ἴδιο, ε, 167-168 καί 268-269.

[35] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Ν. Καζαντζάκη, Ι. Θ. Κακριδῆ, Ἀθήνα 1979.

[36] Στό ἴδιο, α, 56-57.

[37] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Ν. Καζαντζάκη, Ι. Θ. Κακριδῆ, Ἀθήνα 1979.

[38] Στό ἴδιο, κ, 291.

[39] Βλ. L. SECHAN, «Ὁ μύθος τῆς Μήδειας», *Rev. Et. Gr.* 40 (1927), σ. 234-311. Ἐπίσης, τοῦ ἰδίου, *Études sur la tragédie grecque dans ses rapports avec la céramique*, 1926, σ. 396-422. Βλ. ἐπίσης, Ed. WILL, *Korinthiaka* (1954).

[40] ΠΙΝΔΑΡΟΥ *Ἐπίνικοι Πυθιονίκαις*, Δ, 124-126.

[41] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Παναγῆ Λεκατσᾶ, Δίφρος, Ἀθήνα χ.χ.

[42] Στό ἴδιο, 380-390.

[43] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Παναγῆ Λεκατσᾶ, Δίφρος, Ἀθήνα χ.χ.

[44] Στό ἴδιο, 391-397.

[45] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Παναγῆ Λεκατσᾶ, Δίφρος, Ἀθήνα χ.χ.

[46] Στό ἴδιο, 414-415.

[47] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Σ. Βλάβη, Βιβλιοθήκη Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας, Ἀθήνα 1904.

[48] L. SECHAN, *Rev. Et. Gr.* 40, (1927), σ. 242-243.

[49] Στό ἴδιο, σ. 244-249.

[50] ΗΣΙΟΔΟΥ *Θεογονία*, 956.

[51] ΕΥΡΙΠΙΔΟΥ *Μήδεια*, 404-406.

[52] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Τ. Ρούσσου, Κάκτος, Ἀθήνα 1992.

[53] *Μήδεια*, 746-747.

[54] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Τ. Ρούσσου, Κάκτος, Ἀθήνα 1992.

[55] *Μήδεια*, 1321-1322.

[56] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Τ. Ρούσσου, Κάκτος, Ἀθήνα 1992.

[57] *Μήδεια*, 1314-1316.

[58] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Τ. Ρούσσου, Κάκτος, Ἀθήνα 1992.

[59] *Μήδεια*, 2, 540, 541, 1323-1343 (πού ἀναφ. ἐδῶ).

[60] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Τ. Ρούσσου, Κάκτος, Ἀθήνα 1992.

[61] *Μήδεια*, 395-400.

[62] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Τ. Ρούσσου, Κάκτος, Ἀθήνα 1992.

[63] *Μήδεια*, 384-385.

[64] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Τ. Ρούσσου, Κάκτος, Ἀθήνα 1992.

[65] *Μήδεια*, 285, 303-305, 539.

[66] Στό ἴδιο, 1370.

[67] L. SECHAN, *Études sur la tragédie grecque dans ses rapports avec la céramique*, (1926), σ. 408, σημ. 2 καί σ. 467, σημ. 3.

[68] ΕΥΡΙΠΙΔΟΥ *Μήδεια*, 714-718.

[69] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Τ. Ρούσσου, Κάκτος, Ἀθήνα 1992.

[70] *Μήδεια*, 475-495.

[71] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Τ. Ρούσσου, Κάκτος, Ἀθήνα 1992.

[72] *Μήδεια*, 1070-1075.

[73] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Τ. Ρούσσου, Κάκτος, Ἀθήνα 1992.

[74] ΣΟΦΟΚΛΕΟΥΣ *Τραχίνιαι*, 9-14. Βλ. ἐπίσης A. BERNAND, *La Carte du Tragique*, 1985, σ. 123.

[75] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Ι. Ν. Γρυπάρη, Ἑστία, Ἀθήνα χ.χ.

[76] Βλ. τή σχετική ἀφήγηση τοῦ Ὕλλου, γιοῦ τοῦ Ἡρακλῆ, στίς *Τραχίνιες*, 749-812.

[77] ΕΥΡΙΠΙΔΟΥ *Βάκχαι*, 695-713. Βλ. ἐπίσης A. BERNAND, *La Carte du Tragique*, 1985, σ. 212, σημ. 108.

[78] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Γ. Χειμωνᾶ, Καστανιώτης, Ἀθήνα 1985.

[79] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: ΘΕΟΚΡΙΤΟΥ *Εἰδύλλια*, μτφρ. Α. Φωτιάδη, Ζαχαρόπουλος, Ἀθήνα 1939.

[80] ΘΕΟΚΡΙΤΟΥ *Εἰδύλλια*, Β, 149-154.

[81] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Φωτιάδη, Ζαχαρόπουλος, Ἀθήνα 1939.

[82] *Εἰδύλλια* Β, 155-158.

[83] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Φωτιάδη, Ζαχαρόπουλος, Ἀθήνα 1939.

[84] *Εἰδύλλια* Β, 159-162.

[85] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Φωτιάδη, Ζαχαρόπουλος, Ἀθήνα 1939.

[86] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Φωτιάδη, Ζαχαρόπουλος, Ἀθήνα 1939.

[87] P. MONTEUIL, *Théocrite, Idylles*, σειρά Érasme, 1968, σ. 55-56.

[88] A.S.F. GOW, *Journ. Hell. Stud.* 54, 1934, σ. 1-13.

[89] *Papyri Graecae Magicae* IV, 2334.

[90] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Φωτιάδη, Ζαχαρόπουλος, Ἀθήνα 1939.

[91] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Φωτιάδη, Ζαχαρόπουλος, Ἀθήνα 1939.

[92] ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ *Περί τά Ζῶα Ἱστορίαι*, ΣΤ, 18, 10.

[93] ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ Ε, 27, 3.

[94] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Φωτιάδη, Ζαχαρόπουλος, Ἀθήνα 1939.

[95] ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΥ ΡΟΔΙΟΥ *Ἀργοναυτικά*, Γ, στ. 528-533.

[96] Στό ἴδιο, Ш, 528-533.

[97] Στό ἴδιο, Γ, στ. 802-811.

[98] Στό ἴδιο, Γ, στ. 828-866.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VII – ΙΣΤΟΡΙΕΣ ΜΑΓΩΝ ΚΑΙ ΜΑΓΟΙ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

[1] ΗΡΟΔΟΤΟΥ Α, 2-3.

[2] Στό ἴδιο, Η, 62.

[3] Στό ἴδιο, Ζ, 61.

[4] ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ Γ, 19, 9.

[5] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Γαληνοῦ, Πάπυρος, Ἀθήνα χ.χ.

[6] ΗΡΟΔΟΤΟΥ Β, 33. Βλ. καί Jehan DESANGES, *Recherches sur l'activité des Méditerranéens aux confins de l'Afrique*, 1978, σ. 177-183.

[7] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Γαληνοῦ, Πάπυρος, Ἀθήνα χ.χ.

[8] ΗΡΟΔΟΤΟΥ Δ, 105.

[9] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Γαληνοῦ, Πάπυρος, Ἀθήνα χ.χ.

[10] ΗΡΟΔΟΤΟΥ Α, 132.

[11] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Γαληνοῦ, Πάπυρος, Ἀθήνα χ.χ.

[12] ΗΡΟΔΟΤΟΥ Α, 140.

[13] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Γαληνοῦ, Πάπυρος, Ἀθήνα χ.χ.

[14] ΗΡΟΔΟΤΟΥ Α, 107-108.

[15] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Γαληνοῦ, Πάπυρος, Ἀθήνα χ.χ.

[16] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. ὅ. π.

[17] ΗΡΟΔΟΤΟΥ Α, 128.

[18] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Γαληνοῦ, Πάπυρος, Ἀθήνα χ.χ.

[19] ΗΡΟΔΟΤΟΥ Η, 19.

[20] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Γαληνοῦ, Πάπυρος, Ἀθήνα χ.χ.

[21] ΗΡΟΔΟΤΟΥ Α, 131. Η, 54.
[22] Στό ἴδιο, Η, 37.
[23] Στό ἴδιο, Η, 43.
[24] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Γαληνοῦ, Πάπυρος, Ἀθήνα χ.χ.
[25] ΗΡΟΔΟΤΟΥ Η, 191.
[26] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Γαληνοῦ, Πάπυρος, Ἀθήνα χ.χ.
[27] ΗΡΟΔΟΤΟΥ Α, 138. ΣΤΡΑΒΩΝΟΣ ΙΕ, 3, 14.
[28] ΗΡΟΔΟΤΟΥ Η, 113-114.
[29] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Γαληνοῦ, Πάπυρος, Ἀθήνα χ.χ.
[30] ΗΡΟΔΟΤΟΥ Η, 197.
[31] Στό ἴδιο, Θ, 54.
[32] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Γαληνοῦ, Πάπυρος, Ἀθήνα χ.χ.
[33] ΗΡΟΔΟΤΟΥ Β, 181.
[34] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Γαληνοῦ, Πάπυρος, Ἀθήνα χ.χ.
[35] ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ *Ἀπομνημονεύματα*, Γ, θ, 8.
[36] ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ *Κύρου Παιδεία*, Δ, 6, 3-4.
[37] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Σ. Τζουμελέα, Πάπυρος, Ἀθήνα 1956.
[38] ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ *Κύρου Ἀνάβασις*, Ζ, στ, 11-38.
[39] Στό ἴδιο, Γ, α, 11.
[40] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Τζαρτζάνου, Πάπυρος, Ἀθήνα 1938.
[41] *Κύρου Ἀνάβασις*, Δ, γ, 8.
[42] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Τζαρτζάνου, Πάπυρος, Ἀθήνα 1938.
[43] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. *ὅ. π.*
[44] *Κύρου Παιδεία* Ε, στ, 29· ΣΤ, C, 21-24· ΣΤ, δ, 12-20 καί ΣΤ, στ, 35 σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τίς θυσίες.
[45] ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ *Κύρου Παιδεία*, Η, 3, 11.
[46] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Σ. Τζουμελέα, Πάπυρος, Ἀθήνα 1956.
[47] *Κύρου Παιδεία* Ζ, 3, 24.
[48] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Σ. Τζουμελέα, Πάπυρος, Ἀθήνα 1956.
[49] Βλ. Paul PEDECH, *La méthode historique de Polybe*, 1964, σ. 212.
[50] ΠΟΛΥΒΙΟΥ Γ, γ, 81.
[51] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Παπαθεοδώρου, Πάπυρος, Ἀθήνα 1963.
[52] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ., ὅ. π.
[53] ΠΟΛΥΒΙΟΥ Β, 6, 30.
[54] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Παπαθεοδώρου, Πάπυρος, Ἀθήνα 1963.
[55] ΠΟΛΥΒΙΟΥ Γ, α, 15.
[56] Στό ἴδιο, ΙΣΤ, ζ, 28 καί ΣΤ, γ, 6.
[57] Στό ἴδιο, Γ, γ, 81· ΛΣΤ, γ, 15· ΙΓ, γ, 2· ΙΣΤ, γ, 10.
[58] Στό ἴδιο, Α, 6, 67 καί 82.
[59] Στό ἴδιο, Δ, 87, 1-4.
[60] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Παπαθεοδώρου, Πάπυρος, Ἀθήνα 1963.

[61] ΠΟΛΥΒΙΟΥ Β, γ, 45.

[62] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Παπαθεοδώρου, Πάπυρος, Ἀθήνα 1963.

[63] ΠΟΛΥΒΙΟΥ Β, γ, 46.

[64] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Παπαθεοδώρου, Πάπυρος, Ἀθήνα 1963.

[65] ΠΟΛΥΒΙΟΥ Ε, 41, 2-3.

[66] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Παπαθεοδώρου, Πάπυρος, Ἀθήνα 1963.

[67] ΠΟΛΥΒΙΟΥ Θ, 10.

[68] Στό ἴδιο, Δ, 20, 5.

[69] Στό ἴδιο, ΛΓ, 17.

[70] ΔΙΟΔΩΡΟΥ *Ἱστορική Βιβλιοθήκη*, Δ, 6.

[71] Βλ. τά βιβλία μας: *De Koptos à Kosseir*, 1972· *Le Paneion d' El Kanaïs*, 1972· *Pan du désert*, 1977.

[72] ΔΙΟΔΩΡΟΥ *Ἱστορική Βιβλιοθήκη*, Δ, 45-54.

[73] Στό ἴδιο, Δ, 45.

[74] Στό ἴδιο, Δ, 46.

[75] Στό ἴδιο, Δ, 48.

[76] Στό ἴδιο, Δ, 50.

[77] Στό ἴδιο, Δ, 51.

[78] Στό ἴδιο, Δ, 52.

[79] Στό ἴδιο, Δ, 54.

[80] Στό ἴδιο, Α, 97.

[81] Στό ἴδιο, Α, 25, 26.

[82] Στό ἴδιο, Δ, 38.

[83] Στό ἴδιο, Δ, 55.

[84] Στό ἴδιο, Ε, 74.

[85] Στό ἴδιο, ΙΖ, 118.

[86] Στό ἴδιο, Α, 76.

[87] Στό ἴδιο, Γ, 74.

[88] Στό ἴδιο, Ε, 64.

[89] Στό ἴδιο, Ε, 64.

[90] Στό ἴδιο, Ε, 55.

[91] Στό ἴδιο, ΙΑ, 57.

[92] Στό ἴδιο, ΙΣΤ, 47.

[93] Στό ἴδιο, Α, 66.

[94] Στό ἴδιο, Γ, 47.

[95] Στό ἴδιο, Ε, 57 καί Η, 12.

[96] Στό ἴδιο, Ι, 10.

[97] Στό ἴδιο, ΙΑ, 38.

[98] Στό ἴδιο, ΙΒ, 58.

[99] Στό ἴδιο, ΙΒ, 39.

[100] Στό ἴδιο, Η, 29.

[101] ΣΤΡΑΒΩΝΟΣ *Γεωγραφικά*, Α, β, 15.

[102] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Ἀρβανιτόπουλου, Πάπυρος, Ἀθήνα 1937.

[103] *Γεωγραφικά* Β, γ, 4. Βλ. ἐπίσης Β, γ, 5.

[104] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Ἀρβανιτόπουλου, Πάπυρος, Ἀθήνα, 1937

[105] *Γεωγραφικά* ΙΑ, θ, 3.

[106] Στό ἴδιο, Γ, γ, 13, 14, 15.

[107] Στό ἴδιο, ΙΕ, γ, 24.

[108] Στό ἴδιο, ΙΕ, γ, 20.

[109] Στό ἴδιο, ΙΣΤ, β, 39. Βλ. ἐπίσης ΙΕ, α, 68 καί ΙΕ, γ, 1.

[110] Στό ἴδιο, Ζ, γ, 11.

[111] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Ἀρβανιτόπουλου, Πάπυρος, Ἀθήνα 1937.

[112] *Γεωγραφικά* Ζ, ἀπόσπασμα 18.

[113] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Ἀρβανιτόπουλου, Πάπυρος, Ἀθήνα 1937.

[114] *Γεωγραφικά* Ι, γ, 22.

[115] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Ἀρβανιτόπουλου, Πάπυρος, Ἀθήνα 1937.

[116] *Γεωγραφικά*, Ι, γ, 23.

[117] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Ἀρβανιτόπουλου, Πάπυρος, Ἀθήνα 1937.

[118] *Γεωγραφικά* ΙΕ, α, 70.

[119] Στό ἴδιο, ΙΓ, α, 16.

[120] Στό ἴδιο, ΙΔ, β, 7.

[121] Στό ἴδιο, ΙΣΤ, β, 43.

[122] Στό ἴδιο, Α, β, 39 καί Α, β, 10.

[123] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Ἀρβανιτόπουλου, Πάπυρος, Ἀθήνα 1937.

[124] *Γεωγραφικά* Α, β, 40.

[125] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Ἀρβανιτόπουλου, Πάπυρος, Ἀθήνα 1937.

[126] *Γεωγραφικά* Η, γ, 5.

[127] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Ἀρβανιτόπουλου, Πάπυρος, Ἀθήνα 1937.

[128] *Γεωγραφικά* Θ, α, 13.

[129] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Ἀρβανιτόπουλου, Πάπυρος, Ἀθήνα 1937.

[130] *Γεωγραφικά* Α, β, 30.

[131] Στό ἴδιο, Η, γ, 5. / Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Ἀρβανιτόπουλου, Πάπυρος, Ἀθήνα 1939.

[132] Στό ἴδιο, ΙΑ, β, 19.

[133] Στό ἴδιο, ΙΕ, β, 7.

[134] Στό ἴδιο, ΙΕ, α, 30.
[135] Στό ἴδιο, ΙΕ, α, 60.
[136] Στό ἴδιο, ΙΓ, α, 14.
[137] Στό ἴδιο, ΙΕ, α, 60.
[138] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Πρόκειται προφανῶς γιά τό ναό τῆς Ἀρτέμιδος.
[139] *Γεωγραφικά*, ΙΔ, α, 22.
[140] Στό ἴδιο, Θ, α, 20.
[141] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Ἀρβανιτόπουλου, Πάπυρος, Ἀθήνα 1939.
[142] *Γεωγραφικά* Ι, δ, 16.
[143] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Ἀρβανιτόπουλου, Πάπυρος, Ἀθήνα 1939.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VIII – ΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ ΚΑΙ ΟΙ ΜΑΓΟΙ

[1] E. R. DODDS, *Les Grecs et l' irrationnel*, μτφρ. Gibson, 1965, σ. 202.
[2] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: E. R. DODDS, *Οἱ Ἕλληνες καί τό παράλογο*, μτφρ. Γ. Γιατρομανωλάκη, Καρδαμίτσα, Ἀθήνα 1978, σ. 117.
[3] E. R. DODDS, *ὅ. π.*, σ. 201, σ. 176.
[4] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Γ. Γιατρομανωλάκη, *ὅ. π.*
[5] Στό ἴδιο, σ. 201.
[6] ΠΛΑΤΩΝΟΣ *Γοργίας*, 493 a-b.
[7] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Β. Κρητικοῦ, Πάπυρος, Ἀθήνα 1957.
[8] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Λούρδη: Ὁ σημαντικότερος τόπος προσκυνήματος τῆς Παναγίας, στή σημερινή καθολική Γαλλία.
[9] ΠΛΑΤΩΝΟΣ *Πρωταγόρας*, 316a-317b.
[10] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Σ. Σπυρόπουλου, Ἰνστιτοῦτο Ν. Ε. Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη 1985.
[11] ΠΛΑΤΩΝΟΣ *Ἀξίοχος*, 369A.
[12] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Κυριακίδη, Πάπυρος, Ἀθήνα 1969.
[13] ΠΛΑΤΩΝΟΣ *Νόμοι*, Θ 870c.
[14] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Β. Μοσκόβη, Νομική Βιβλιοθήκη, Ἀθήνα χ.χ.
[15] ΠΛΑΤΩΝΟΣ *Τίμαιος*, 29e.
[16] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Παπαθεοδώρου, Πάπυρος, Ἀθήνα 1956.
[17] ΠΛΑΤΩΝΟΣ *Φίληβος*, 48b.
[18] ΠΛΑΤΩΝΟΣ *Νόμοι*, Θ 863e.
[19] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Β. Μοσκόβη, *ὅ. π.*
[20] ΠΛΑΤΩΝΟΣ *Φίληβος*, 47e.
[21] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Δ. Αὐγερινοῦ, Πάπυρος, Ἀθήνα 1956.
[22] ΠΛΑΤΩΝΟΣ *Νόμοι*, ΙΑ, 934a.
[23] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Β. Μοσκόβη, *ὅ. π.*

[24] ΠΛΑΤΩΝΟΣ *Ἀπολογία Σωκράτους*, 18d.

[25] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Κ. Ἀραπόπουλου, Πάπυρος, Ἀθήνα 1938.

[26] Βλ. κυρίως ΠΛΑΤΩΝΟΣ *Νόμοι*, IA, 932e-933d.

[27] ΠΛΑΤΩΝΟΣ *Πολιτεία*, B, 364 b-c.

[28] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Παπαθεοδώρου, Φ. Παππᾶ, Πάπυρος, Ἀθήνα 1949.

[29] ΠΛΑΤΩΝΟΣ *Εὐθύφρων*, B, 3 b-c.

[30] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Διαμαντόπουλου, Πάπυρος, Ἀθήνα 1938.

[31] ΠΛΑΤΩΝΟΣ *Νόμοι*, I, 909 a-b.

[32] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Β. Μοσκόβη, *ὅ. π.*

[33] Βλ. πέμπτο κεφάλαιο, σ. 159.

[34] ΠΛΑΤΩΝΟΣ *Νόμοι*, Θ, 873 a-b.

[35] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Β. Μοσκόβη, *ὅ. π.*

[36] *Νόμοι* Θ, 873 c-d.

[37] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Β. Μοσκόβη, *ὅ. π.*

[38] G. VITELLI, M. NORSA, *Papiri della Società Italiana* XI (1935), N° 1214, σ. 117. Γαλλ. μτφρ. P. CHANTRAINE, *Revue de philologie*, 1935, σ. 26-27. Νεώτερη μτφρ. E. des PLACES, *La religion grecque*, 1969, σ. 284.

[39] ΠΛΑΤΩΝΟΣ *Φαίδων*, 81b.

[40] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Π. Παπανικολάου, Πάπυρος, Ἀθήνα 1952.

[41] ΠΛΑΤΩΝΟΣ *Εὐθύδημος*, 288b.

[42] ΠΛΑΤΩΝΟΣ *Γοργίας*, 483e-484a.

[43] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Β. Κρητικοῦ, Πάπυρος, Ἀθήνα 1952.

[44] ΠΛΑΤΩΝΟΣ *Μενέξενος*, 235a.

[45] ΠΛΑΤΩΝΟΣ *Πρωταγόρας*, 315a-b.

[46] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ.: Α. Γαληνοῦ, Πάπυρος, Ἀθήνα 1957.

[47] ΠΛΑΤΩΝΟΣ *Νόμοι*, A, 635 b-d.

[48] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Β. Μοσκόβη, *ὅ. π.*

[49] ΠΛΑΤΩΝΟΣ *Πολιτεία*, Γ, 413-414.

[50] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Παπαθεοδώρου, Φ. Παππᾶ, *ὅ. π.*

[51] J.-P. VERNANT, *L' Individu, la mort, l'amour*, 1989, σ. 178-179.

[52] Ὁ J.-P. Vernant παραπέμπει στό ἔργο τοῦ R. M. DAWKINS (ἐπιμ.), *The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta*, 1927, καί εἰδικότερα στό ἄρθρο, στό ἴδιο ἔργο, τοῦ C. DICKINS, «The masks», σ. 163-186, καθώς καί στό ἄρθρο τοῦ J. BOARDMAN, «Artemis Orthia and Chronology», *Annual of the British School of Athens* LVIII (1963), σ. 1-7.

[53] ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ *Ἀποσπάσματα*, 31, 1479b 8.

[54] ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ *Περί μνήμης*, 4, 1091b 10.

[55] ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ *Ἀποσπάσματα*, 8, 1475a 35.

[56] Στό ἴδιο, 30, 1479a 30.

[57] Στό ἴδιο, 99, 1494a 11.

[58] ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ *Προβλήματα*, 5, 962a 3.
[59] Στό ἴδιο, 17, 963b 1.
[60] ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ *Περί τά ζῶα ἱστορία*, ΣΤ, 18, 22.
[61] ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ *Ἠθικά Εὐδήμεια*, 3, 1214b 33.
[62] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Ν. Κυριόπουλου, Πάπυρος, Ἀθήνα 1964.
[63] ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ *Πολιτικά*, Θ, 3, 1337b 41.
[64] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Σ. Φίλιππα, Πάπυρος, Ἀθήνα 1939.
[65] ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ *Περί τά ζῶα ἱστορία*, Θ, 17, 616b.
[66] ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ *Προβλήματα*, 20, 34, 926b 20.
[67] ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ *Ρητορική*, Β, 9, 1386b 15-22.
[68] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Σ. Φίλιππα, Πάπυρος, Ἀθήνα 1939.
[69] *Ρητορική* 1386b, 31-32 καί 1387a, 1-4.
[70] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Σ. Φίλιππα, *ὅ. π.*
[71] *Ρητορική* 11, 10, 1387b-1388a. Ὅλα τά ἀποσπάσματα εἶναι ἀπό τό ἴδιο κεφάλαιο.
[72] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Σ. Φίλιππα, *ὅ. π.*
[73] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. *ὅ. π.*
[74] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. *ὅ. π.*
[75] ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ *Πολιτικά*, Ε, 6, 1315a.
[76] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Ν. Παρίτση, Πάπυρος, Ἀθήνα 1939.
[77] ΜΑΚΙΑΒΕΛΙ, *Ὁ Ἡγεμόνας*, κεφ. 18.
[78] L. GERNET, A. BOULANGER, *Le génie grec dans la religion*, 1932, σ. 360.
[79] ΕΠΙΚΤΗΤΟΥ *Διάλογοι*, Β, 12, 5-9.
[80] ΙΠΠΟΚΡΑΤΟΥΣ *Περί ἱερῆς νούσου*. Ὅλα τά ἀποσπάσματα πού ἀκολουθοῦν εἶναι ἀπό τό ἴδιο ἔργο.
[81] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Καίσαρος Ἐμμανουήλ, Α. Μαρτίνος, Ἀθήνα 1967.
[82] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. *ὅ. π.*
[83] Στό ἴδιο.
[84] Στό ἴδιο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IX – ΡΗΤΟΡΕΣ ΚΑΙ ΜΑΓΟΙ

[1] ΑΝΤΙΦΩΝΤΟΣ *Φαρμακεία κατά μητρυιᾶς*, 9.
[2] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Ν. Δενδρινοῦ, Ι. Π. Ζαχαρόπουλος, Ἀθήνα 1939.
[3] *Φαρμακεία...*, 15.
[4] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. *ὅ. π.*
[5] *Φαρμακεία...*, 18-20.
[6] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. *ὅ. π.*
[7] *Φαρμακεία...*, 29-30.
[8] Στό ἴδιο, 31.
[9] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. *ὅ. π.*

[10] ΑΝΤΙΦΩΝΤΟΣ *Περί τοῦ Ἡρώδου φόνου*, 81-84.

[11] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Τό ἀρχαῖο κείμενο ἀναφέρει τή ἑορτή τῶν Θαργηλίων.

[12] ΑΝΤΙΦΩΝΤΟΣ *Τετραλογία* Α, 10.

[13] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Ν. Δενδρινοῦ, Ι. Π. Ζαχαρόπουλος, Ἀθήνα 1939.

[14] Βλ. προηγούμενα κεφάλαια.

[15] ΑΝΤΙΦΩΝΤΟΣ *Τετραλογία* Β, 9.

[16] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Ν. Δενδρινοῦ, *ὅ. π.*

[17] ΑΝΤΙΦΩΝΤΟΣ *Τετραλογία* Γ, 8.

[18] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. *ὅ. π.*

[19] *Φαρμακεία*..., 10.

[20] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. *ὅ. π.*

[21] ΑΝΔΟΚΙΔΟΥ *Περί μυστηρίων*, 130-131.

[22] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Κ. Θ. Ἀραπόπουλου, Πάπυρος, Ἀθήνα 1961.

[23] ΛΥΣΙΟΥ *Κατ' Ἀνδοκίδου ἀσεβείας*, 50-54.

[24] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Κ. Θ. Ἀραπόπουλου, Πάπυρος, Ἀθήνα 1958.

[25] ΛΥΣΙΟΥ *Ἀπολογία δωροδοκίας ἀπαράσημος*, 15.

[26] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Κ. Ἀραπόπουλου, *ὅ. π.*

[27] ΛΥΣΙΟΥ *Κατά Ἐπικράτους*, 11.

[28] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. *ὅ. π.*

[29] ΛΥΣΙΟΥ *Ὑπέρ τοῦ ἀδυνάτου*, 3.

[30] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Β. Πατριαρχέα, Πάπυρος, Ἀθήνα 1958.

[31] ΛΥΣΙΟΥ *Πρός Σίμωνα ἀπολογία*, 9.

[32] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Κ. Θ. Ἀραπόπουλου, Πάπυρος, Ἀθήνα 1958.

[33] ΛΥΣΙΟΥ *Κατά Ἐρατοσθένους*, 66.

[34] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Κ. Θ. Ἀραπόπουλου, Πάπυρος, Ἀθήνα 1957.

[35] ΛΥΣΙΟΥ *Ἐπιτάφιος*, 48

[36] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Κ. Θ. Ἀραπόπουλου, Πάπυρος, Ἀθήνα 1958.

[37] *Ἐπιτάφιος* 67.

[38] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Κ. Θ. Ἀραπόπουλου, *ὅ. π.*

[39] ΙΣΟΚΡΑΤΟΥΣ *Περί ἀντιδόσεως*, 4.

[40] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Θ. Παπακωνσταντίνου, Ι. Ζαχαρόπουλος, Ἀθήνα 1956.

[41] *Περί ἀντιδόσεως* 31.

[42] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Θ. Παπακωνσταντίνου, *ὅ. π.*

[43] *Περί ἀντιδόσεως* 62.

[44] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Θ. Παπακωνσταντίνου, *ὅ. π.*

[45] *Περί ἀντιδόσεως* 142.

[46] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Θ. Παπακωνσταντίνου, *ὅ. π.*

[47] *Περί ἀντιδόσεως* 163.

[48] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Θ. Παπακωνσταντίνου, *ὅ. π.*

[49] ΙΣΟΚΡΑΤΟΥΣ *Παναθηναϊκός*, 21.

[50] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Ε. Πανέτσου, Ι. Ν. Ζαχαρόπουλος, Ἀθήνα 1957.

[51] *Παναθηναϊκός* 23.

[52] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Ε. Πανέτσου, *ὅ. π.*

[53] ΙΣΟΚΡΑΤΟΥΣ *Περί ἀντιδόσεως*, 13.

[54] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Θ. Παπακωνσταντίνου, Ι. Ν. Ζαχαρόπουλος, Ἀθήνα 1956.

[55] ΙΣΟΚΡΑΤΟΥΣ *Εὐαγόρας*, 6.

[56] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Μ. Πρωτοψάλτη, Ι. Ν. Ζαχαρόπουλος, Ἀθήνα 1956.

[57] ΙΣΟΚΡΑΤΟΥΣ *Ἑλένης ἐγκώμιον*, 56.

[58] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Μ. Πρωτοψάλτη, *ὅ. π.*

[59] ΙΣΟΚΡΑΤΟΥΣ *Βούσιρις*, 49.

[60] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Μ. Πρωτοψάλτη, *ὅ. π.*

[61] ΙΣΟΚΡΑΤΟΥΣ *Πανηγυρικός*, 47.

[62] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Ε. Φραγκίσκου, *ὅ. π.*, Ἀθήνα 1939.

[63] ΙΣΟΚΡΑΤΟΥΣ *Περί ἀντιδόσεως*, 259.

[64] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Θ. Παπακωνσταντίνου, Ι. Ν. Ζαχαρόπουλος, Ἀθήνα 1956.

[65] ΙΣΟΚΡΑΤΟΥΣ *Νικοκλῆς*, 60.

[66] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Κ. Ἀραπόπουλου, Πάπυρος, Ἀθήνα 1950.

[67] ΙΣΟΚΡΑΤΟΥΣ *Πρός Φίλιππον*, 68.

[68] ΙΣΟΚΡΑΤΟΥΣ *Παναθηναϊκός*, 251.

[69] ΙΣΟΚΡΑΤΟΥΣ *Πρός Ἀρχίδαμον*, 15.

[70] ΙΣΟΚΡΑΤΟΥΣ *Πρός Φίλιππον*, 21.

[71] ΙΣΟΚΡΑΤΟΥΣ *Πρός Δημόνικον*, 26.

[72] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Κ. Ἀραπόπουλου, *ὅ. π.*

[73] ΙΣΟΚΡΑΤΟΥΣ *Παναθηναϊκός*, 81.

[74] ΙΣΟΚΡΑΤΟΥΣ *Πρός Ἀρχίδαμον*, 61.

[75] ΙΣΟΚΡΑΤΟΥΣ *Παναθηναϊκός*, 158.

[76] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Μ. Πρωτοψάλτη, Πάπυρος, Ἀθήνα 1963.

[77] ΙΣΟΚΡΑΤΟΥΣ *Ἑλένης ἐγκώμιον*, 30.

[78] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Μ. Πρωτοψάλτη, Πάπυρος, Ἀθήνα 1956.

[79] ΑΙΣΧΙΝΟΥ *Περί παραπρεσβείας*, 124.

[80] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Κ. Ἀραπόπουλου, Πάπυρος, Ἀθήνα 1963.

[81] *Περί παραπρεσβείας* 153.

[82] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Κ. Ἀραπόπουλου, *ὅ. π.*
[83] ΑΙΣΧΙΝΟΥ *Κατά Κτησιφῶντος*, 137.
[84] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Κ. Ἀραπόπουλου, *ὅ. π.*
[85] *Κατά Κτησιφῶντος* 207.
[86] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Κ. Ἀραπόπουλου, *ὅ. π.*
[87] ΙΣΑΙΟΥ *Περί τοῦ Ἁγνίου κλήρου*, 38.
[88] ΑΙΣΧΙΝΟΥ *Περί παραπρεσβείας*, 10.
[89] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Κ. Ἀραπόπουλου, *ὅ. π.*
[90] *Περί παραπρεσβείας* 54.
[91] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Κ. Ἀραπόπουλου, *ὅ. π.*
[92] *Περί παραπρεσβείας* 139.
[93] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Κ. Ἀραπόπουλου, *ὅ. π.*
[94] *Περί παραπρεσβείας* 22.
[95] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Κ. Ἀραπόπουλου, *ὅ. π.*
[96] *Περί παραπρεσβείας* 111.
[97] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Κ. Ἀραπόπουλου, *ὅ. π.*
[98] ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ *Κατ' Ἀριστογείτονος*, Α, 79.
[99] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Κ. Ἀραπόπουλου, *ὅ. π.*
[100] *Κατά Ἀριστογείτονος* 82-84.
[101] Ὁ G. Mathieu παρατηρεῖ στό *Démosthène, Plaidoyers politiques*, Guillaume Budé, τ. 4. σ. 165, σημ. 2: «Ὑπαινιγμός στήν κατάρα κατά τῶν προδοτῶν καί ἐγκληματιῶν, πού πρόφερε ὁ κήρυκας κατά τήν ἔναρξη τῶν ἐργασιῶν κάθε συνέλευσης. Ἡ τελική φράση χρησιμοποιεῖται σχεδόν πάντοτε στίς κατάρες (Βλ. ΣΟΦΟΚΛΕΟΥΣ *Οἰδίπους τύραννος*, 269-272, καί ΕΥΡΙΠΙΔΟΥ *Ὀρέστης*, 1086)».
[102] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Κ. Ἀραπόπουλου, *ὅ. π.*
[103] ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ *Δημοσθένης*, 14.
[104] E. R. DODDS, *Les Grecs et l'irrationnel*, 1965, σ. 199, σημ. 98.
[105] ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ *Περί τοῦ στεφάνου τῆς τριηραρχίας*, 276.
[106] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Ν. Κασιμάκου, Πάπυρος, Ἀθήνα 1955.
[107] ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ *Περί παραπρεσβείας*, 102.
[108] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Κ. Ἀραπόπουλου, Πάπυρος, Ἀθήνα 1959.
[109] *Περί παραπρεσβείας* 109.
[110] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Κ. Ἀραπόπουλου, *ὅ. π.*
[111] ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ *Πρός Ἄφοβον ψευδομαρτυριῶν*, 32.
[112] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Κ. Ἀραπόπουλου, *ὅ. π.*
[113] ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ *Περί τῶν ἐν Χερρονήσῳ*, 19.
[114] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Κ. Ἀραπόπουλου, *ὅ. π.*, Πάπυρος, Ἀθήνα 1963.
[115] *Περί τῶν ἐν Χερρονήσῳ* 21-22.
[116] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Κ. Ἀραπόπουλου, *ὅ. π.*
[117] ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ *Ὑπέρ Μεγαλοπολιτῶν*, 16.
[118] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Κ. Ἀραπόπουλου, Πάπυρος, Ἀθήνα, 1960.

[119] ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ *Περί τοῦ στεφάνου τῆς τριηραρχίας*, 189.
[120] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Ν. Κασιμάκου, Πάπυρος, Ἀθήνα 1940.
[121] *Περί τοῦ στεφάνου τῆς τριηραρχίας* 242.
[122] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Ν. Κασιμάκου, *ὅ. π.*
[123] *Περί τοῦ στεφάνου τῆς τριηραρχίας* 108.
[124] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Ν. Κασιμάκου, *ὅ. π.*
[125] Βλ. *Περί τοῦ στεφάνου...*, 119, 132, 139, 252, 307, 317. *Περί παραπρεσβείας* 24. *Πρός Λεπτίνην* 24. *Κατά Μειδίου* 209.
[126] ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ *Κατ' Ἀριστογείτονος* Α, 52.
[127] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Κ. Ἀραπόπουλου, Πάπυρος, Ἀθήνα 1955.
[128] *Κατ' Ἀριστογείτονος* 75.
[129] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Κ. Ἀραπόπουλου, *ὅ. π.*
[130] ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ *Κατά Φιλίππου* Γ, 54.
[131] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Γαληνοῦ, Πάπυρος, Ἀθήνα 1959.
[132] ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ *Περί παραπρεσβείας*, 228.
[133] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Κ. Ἀραπόπουλου, Πάπυρος, Ἀθήνα 1959.
[134] ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ *Πρός Λεπτίνην*, 140.
[135] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Κ. Ἀραπόπουλου, Πάπυρος, Ἀθήνα 1961.
[136] ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ *Κατ' Ἀριστογείτονος* Α, 97.
[137] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Κ. Ἀραπόπουλου, *ὅ. π.*
[138] ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ *Περί τοῦ στεφάνου τῆς τριηραρχίας*, 315.
[139] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Ν. Κασιμάκου, *ὅ. π.*
[140] *Περί τοῦ στεφάνου τῆς τριηραρχίας* 279.
[141] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Ν. Κασιμάκου, *ὅ. π.*
[142] *Περί τοῦ στεφάνου τῆς τριηραρχίας* 13.
[143] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Ν. Κασιμάκου, *ὅ. π.*
[144] *Περί τοῦ στεφάνου τῆς τριηραρχίας* 121.
[145] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Ν. Κασιμάκου, *ὅ. π.*
[146] ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ *Κατά Φιλίππου* Δ, 52.
[147] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Γαληνοῦ, Πάπυρος, Ἀθήνα 1940.
[148] ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ *Περί τοῦ στεφάνου τῆς τριηραρχίας* 303.
[149] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Ν. Κασιμάκου, Πάπυρος, Ἀθήνα 1940.
[150] *Περί τοῦ στεφάνου τῆς τριηραρχίας*, 305.
[151] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Ν. Κασιμάκου, *ὅ. π.*
[152] ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ *Πρός Λεπτίνην*, 151.
[153] ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ *Κατά Φιλίππου* Δ, 38-39.
[154] ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ *Περί παραπρεσβείας*, 343.
[155] Στό ἴδιο, 313.
[156] ΛΙΒΑΝΙΟΥ *Λόγοι* ΙΙ, κεφ. 11.
[157] ΛΙΒΑΝΙΟΥ *Αὐτοβιογραφία* (*Λόγοι* Ι), Guillaume Budé, *σ.* 119.
[158] Στό ἴδιο, 62, *σ.* 123.

[159] Στό ἴδιο, 71, σ. 128.

[160] Στό ἴδιο, 245, σ. 190. Βλ. ἐπίσης *Λόγοι*, XXXI καί D. GRODZYNSKI, *Divination et rationalité*, Le Seuil, Παρίσι 1974, σ. 267, σημ. 1-4 καί σ. 268, σημ. 1-2.

[161] Γι' αὐτό τό ἐπεισόδιο, βλ. *Λόγοι*, XXXVI. Ὁ λόγος *Περί τῶν φαρμάκων*, μεταφράστηκε ἀπό τόν A.-J. FESTUGIÈRE, στό *Antioche*, σ. 453-458, καί αὐτήν τή μετάφραση χρησιμοποιοῦμε ἐδῶ. Ὁ Paul Petit παραπέμπει στά ἄρθρα τῶν CAMPBELL BONNER, «Witchcraft in the lecture room of Libanios», *Transactions of the American Philological Association* 63 (1932), σ. 33-44 καί A.A. BARB «The survival of magic arts», *The Conflict between Paganism and Christianity*, 1963, σ. 100-125.

[162] ΛΙΒΑΝΙΟΥ *Αὐτοβιογραφία*, 248-249, Guillaume Budé, σ. 190-191.

[163] ΛΙΒΑΝΙΟΥ *Περί τῶν φαρμάκων*, A.

[164] Στό ἴδιο, 15.

[165] Στό ἴδιο, 5-13.

[166] A.-J. FESTUGIÈRE, *Antioche*, σ. 130.

[167] ΛΙΒΑΝΙΟΥ *Αὐτοβιογραφία*, 235-237, Guillaume Budé, σ. 186-187.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ X – ΟΙ ΚΑΛΟΓΝΩΜΟΙ ΝΕΚΡΟΙ

[1] ΟΜΗΡΟΥ *Ὀδύσσεια*, λ, 22-50.

[2] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Ν. Καζαντζάκη, Ι. Κακριδῆ, Ἀθήνα χ.χ.

[3] *Ὀδύσσεια*, Guillaume Budé, τ. II, σ. 83-84 V. Bérard (ἐπιμ.): XI, 49 κ.ἑ.

[4] Βλ. S. EITREM, «The necromancy in the *Persai* of Aischylos», *Symbolae Osloenses* VI (1928), σ. 1-16. Ἐπίσης, W. HEADLAM, «Ghostraising, magic and underworld», *Classical Review* XVI (1902), σ. 57.

[5] ΑΙΣΧΥΛΟΥ *Πέρσαι*, 607-622.

[6] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Ι. Γρυπάρη, Ἑστία, Ἀθήνα χ.χ.

[7] *Πέρσαι* 623-632.

[8] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Ι. Γρυπάρη, *ὅ. π.*

[9] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Πρόκειται γιά τό γνωστό (ἰδίως ἀπό τήν παραβολή τοῦ «νεκροῦ ἀδελφοῦ») «ἀνακάλεμα» ἤ «ἀνακάλημα». Τό θρῆνο δηλαδή πάνω ἀπό τόν τάφο καί τό κάλεσμα τοῦ νεκροῦ νά βγεῖ ἔξω καί νά βοηθήσει τούς ζωντανούς. Βλ. Κ. ΡΩΜΑΙΟΥ, «Τό ἀνακάλημα τῶν νεκρῶν», *Κοντά στίς ρίζες*, Ἀθήνα 1959, σ. 370-385.

[10] ΕΥΡΙΠΙΔΟΥ *Ἑκάβη*, 521-541.

[11] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Παπαχαρίση, Ἀθήνα 1958.

[12] ΑΙΣΧΥΛΟΥ *Χοηφόροι*, 124-151.

[13] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Ι. Γρυπάρη, Ἑστία, Ἀθήνα χ.χ.

[14] *Χοηφόροι* 285-298.

[15] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Ι. Γρυπάρη, *ὅ. π.*

[16] *Χοηφόροι* 439-444.

[17] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Ι. Γρυπάρη, *ὅ. π.*

[18] *Χοηφόροι* 479-505.

[19] Τό κείμενο περιλαμβάνεται στόν *Catalogus Astrologorum Graecorum* VIII, 3, σ. 113 κ.ἑ. Μεταφράστηκε ἀπό τόν A.-F. FESTUGIÈRE μέ τόν τίτλο «L' expérience religieuse du médecin Thessalos» *Revue biblique* 48 (1939), σ. 45 κ.ἑ. Ἡ ἴδια αὐτή μετάφραση χρησιμοποιήθηκε στό *La Révélation d'Hermès Trismégiste* I (1944), σ. 56-58, ὅπου καί παραπέμπουμε.

[20] ΛΟΥΚΙΑΝΟΥ *Μένιππος ἤ Νεκυομαντεία*, 6-22.

[21] Φυτό μέ διουρητικές ἰδιότητες.

[22] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Ι. Κονδυλάκη, Ἐλευθερουδάκης, Ἀθήνα 1930.

[23] Τό τάλαντον, ὡς μονάδα βάρους, ἀντιστοιχοῦσε σέ 26,196 κιλά.

[24] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Ι. Κονδυλάκη, *ὅ. π.*

[25] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. *ὅ. π.*

[26] Γιά τό ἡρακλεώτικο στόμιο τοῦ Νείλου, βλ. A. BERNAND, *Les Confins libyques* 1 (1970), σ. 82, καί 86-87. Γιά τό Ἡράκλειον, στό ἴδιο, σ. 302-303. Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Ἕνα ἀπό τά πολλά στόμια τοῦ Νείλου, στό Δέλτα. Πῆρε τό ὄνομά του ἀπό παρακείμενο ναό τοῦ Ἡρακλῆ.

[27] Βλ. περιγραφή τῆς περιοχῆς τῶν Βουκολίων στό πρῶτο βιβλίο τῶν *Αἰθιοπικῶν*, τοῦ Ἡλιοδώρου, κεφ. V-VII.

[28] ΗΛΙΟΔΩΡΟΥ *Θεαγένης καί Χαρίκλεια*, βιβλίο ΣΤ, κεφ. XIV, 2-XV, 5.

[29] P. GRIMAL, *Romans grecs et latins*, La Pléiade, Παρίσι 1958, σ. 518.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ XI – ΤΑ ΞΟΡΚΙΑ ΤΟΥ ΕΡΩΤΑ

[1] A. AUDOLLENT, *Defixionum tabellae*, 1904, N° 38, σ. 69-72.

[2] Sophie KAMBITSIS, «Une nouvelle tablette magique d' Égypte» *Bull. Inst. Fr. Arch. Or.* 7 (1976), σ. 212-213 καί πίν. XXX-XXXI. Βλ. κυρίως σ. 213, σημ. 3.

[3] O. GUERAUD, *Mélanges Maspero* 2 (1934), σ. 206, σημ. 1.

[4] D. WORTMAN, «Neue magische Texte», *Bonn. Jahrb.* 168 (1968), σ. 56 κ.ἑ., N° 1, 2, καί 13.

[5] P. J. SIJPESTEIJN, «Ein Herbeirufungszauber», *Zeitsschr. für Pap. und Epigr.* 4 (1969), σ. 188-191.

[6] Γιά τήν περιοχή καί τίς ἐπιγραφές της σέ πέτρα, βλ. É. BERNAND, *Recueil des inscriptions grecques de Fayoum*, 1, 1975, *La méris d' Hérakleidès*, κεφ. 2, σ. 84-120, N° 33-68.

[7] Μουσεῖο τοῦ Καΐρου, *Journal d' entrée*, N° 48217. Δημοσιεύτηκε ἀπό τόν C. C. EDGAR, «A love charm from the Fayoum», *Bull. Soc. Arch. d'Álex.* 21 (1925), σ. 42-47 (ἐπαναδημ. F. BILABEL, *Sammelbuch* IV (1931), N° 7452).

[8] Μουσεῖό τοῦ Καΐρου, *Journal d' entrée*, N° 60636. Δημοσιεύτηκε ἀπό τόν O. GUÉRAUD, *Mélanges Maspero* 2 (= *Mém. Inst. Fr. Arch. Or.* 67 (1935/1939), σ. 201-206).

[9] A. S. HUNT, «An incantation in the Ashmolean Museum», *Journ. of Eg. Arch.* 15 (1929), σ. 155-157 (ἐπαναδημ. K. PREISENDANNZ, *Die griechischen Zauberpapyri*, N° XXXII a).

[10] Τά ἐρωτικά αὐτά ξόρκια, ἀπό τήν Ὀξύρρυγχο, γράφτηκαν ἀπό τόν Θεόδωρο πού ἤθελε νά κερδίσει τήν ἀγάπη τῆς Ματρόνας. Δημοσιεύτηκαν ἀπό τόν D. WORTMANN, «Neue magische Texte» *Bonn. Jahrb.* 168 (1968), σ. 56 κ.ἑ., Nº 1 καί 2.

[11] Τό ἐρωτικό αὐτό ξόρκι εἶναι ἀγνώστου προελεύσεως. Γράφτηκε γιά τόν Σαραπάμμωνα, πού ζητοῦσε τόν ἔρωτα τῆς Πτολεμαΐδας. Δημοσιεύτηκε ἀπό τή Σοφία Καμπίτση, *ὅ. π.*, σημ. 2.

[12] Karl PREISENDANZ, *Papyri Graecae Magicae* I (1973), Nº IV, ἀράδες 335-406, σ. 82-86.

[13] Ὁ Karl PREISENDANZ, στό *Gnomon* 2 (1926), σ. 192 καί ὁ A. D. NOCK, «The Greek Magical Papyri» *Journ. Egypt. Arch.* 15 (1929), σ. 233-235, μελέτησαν τή σχέση ταῦ παπύρου τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης μέ τό κείμενο τῆς πινακίδας τοῦ Καΐρου. Ὁ D. WORTMANN, *Bonn. Jahrb.* 168 (1968), σ. 68-75, συνέκρινε τά παράλληλα αὐτά κείμενα.

[14] Τό ἀπόκτημα τοῦ μουσείου τοῦ Λούβρου παρουσιάστηκε ἀπό τόν Pierre DU BOURGUET, πρῶτα στή *Revue du Louvre et des musées de France* 25 (1975), σ. 255-257· κατόπιν, τή Δευτέρα 10 Σεπτεμβρίου 1979, σέ ἀνακοίνωση στό 2ο Διεθνές Συνέδριο Αἰγυπτιολογίας τῆς Γκρενόμπλ, καί, τέλος στό ἄρθρο «Une ancêtre des figurines d'envoûtement percées d'aiguilles, avec ses compléments magiques, au musée du Louvre», *Mém. Inst. Fr. Arch. Or. Caire* 104 (1980), σ. 225-238 καί πίν. 34-38.

[15] Karl PREISENDANZ, *Papyri Graecae Magicae* 1 (1928), IV, 2297-336. Ἀγγλική μτφρ. E. N. O' Neil στό Hans Dieter BETZ, *The Greek Magical Papyri in Translation*, 1986, σ. 44.

[16] A. S. HUNT, «An incantation in the Ashmolean Museum», *Journ. of Egypt. Arch.* 15 (1929), σ. 155-157. Ἀναδημοσίευση, Karl PREISENDANZ, *Papyri Graecae Magicae* 2 (1931), XXXII a (σ. 158), 1-15. Ἀγγλική μτφρ. E. N. O' Neil στό H. O. Dieter BETZ, *The Greek Magical Papyri in Translation*, 1986, σ. 266.

[17] J. G. MILNE, *Archiv für Papyrusforschung* 5 (1913), σ. 393. Ἀναδημοσίευση, Karl PREISENDANZ, *Papyri Graecae Magicae* 2 (1931), XXXII (σ. 1157-158), 1-19. Ἀγγλική μτφρ. E. N. O' Neil, στό Hans Dieter BETZ, *The Greek Magical Papyri in Translation*, 1986, σ. 266.

[18] K. J. DOVER, *Homosexualité grecque*, 1928, μτφρ. S. Saïd, σ. 223.

[19] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Γιά τό πρόσωπο τῆς Αἰνησιμβρότας ὑπάρχουν ἀντιρρήσεις. Ἡ ἐπικρατέστερη ἄποψη (Page, Shadewaldt) εἶναι ὅτι πρόκειται γιά προϊσταμένη, διευθύντρια μιᾶς σχολῆς χοροῦ ἤ ἑνός εἴδους «σαπφικοῦ» κύκλου, πού ἐκπαίδευσε τά κορίτσια στή μουσική καί στό χορό. Σύμφωνα μέ νεώτερη ἄποψη τοῦ West, πρόκειται γιά γνωστή «φαρμακεύτρια», στήν ὁποία προσέφευγαν ὅσοι εἶχαν ἐρωτικά προβλήματα. Βλ. Α. ΣΚΙΑΔΑΣ, *Ἀρχαῖος Λυρισμός*, Καρδαμίτσα, Ἀθήνα 1981, τόμ. 2, σ. 72-73 καί σημ. 74, 75.

[20] Κείμενο τοῦ Ἀλκμάνα. Τό ἀπόσπασμα I ἀναφέρεται ἀπό τόν K. J. DOVER, *ὅ. π.*, σ. 220.

[21] A. AUDOLLENT, *Defixionum tabellae*, 1904, Nº 271.

[22] Στό ἴδιο, Nº 270.

[23] Michel BREAL, Gaston MASPÉRO, «Tabella devotionis de la nécropole romaine d' Hadrumète (Sousse)», *Bibliothèque égyptiologique* 2 (1893), σ. 297-303.

[24] A. AUDOLLENT, *Defixionum tabellae*, 1904, N° 271.

[25] G. MASPÉRO, *Bibliothèque égyptiologique* 2 (1893), σ. 303.

[26] Μτφρ. G. MASPÉRO, *ὅ. π.*, σ. 306-308.

[27] Στό ἴδιο, σ. 310-311.

[28] Ὁ G. MASPÉRO παραπέμπει στό βιβλίο τοῦ Éd. LE BLANT, *Recherches sur l'accusation de magie, dirigée contre les premiers Chrétiens*, σ. 9 κ.ἑ.

[29] *ΕΜΠ* IV, 1716-1870. Ἀγγλική μτφρ. E. N. O' Neil στό Hans Dieter BETZ, *The Greek Magical Papyri in Translation*, 1986, σ. 69-70.

[30] Βλ. A. HERMANN, «Dardanus», *Reallexikon für Antike und Christentum* 3 (1957), σ. 593-594.

[31] HANS DIETER BETZ, *The Greek Magical Papyri in Translation*, 1986, σ. 69, σημ. 216 καί 220. Ὁ O'Neil παραπέμπει στούς: K. PREISEDANZ «Xiphos»· στό W. H. ROSCHER, *Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie* 6 (1927-1937), σ. 526-528. A. D. NOCK, *Essays on Religion and the Ancient World* 1 (1972), 190. Γιά τό «ξίφος τοῦ Μωυσῆ», βλ. M. GASTER, *Studies and Texts in Folklore, Magic, Medieval Romance, Hebrew Apocrypha and Samaritan Archeologie* 1 (1925), 288-337. Ἐπίσης R. MOUTERDE, «Le glaive de Dardanos. Objets et inscriptions magiques de Syrie», *Mélanges de l' Université Saint-Joseph*, Βηρυτός, 15/3, 1930, σ. 53-64.

[32] Τό ἑλληνικό κείμενο χρησιμοποιεῖ τή λέξη ψυχή, πού ὑποδηλώνει, ἐνίοτε, τά γυναικεῖα γεννητικά ὄργανα. Ἐδῶ, ὅμως, ἡ λέξη ἀκολουθεῖται ἀπό γενική ἀρσενικοῦ γένους. Τό ὑπόλοιπο ξόρκι ἀναφέρεται σέ γυναίκα, ἀλλά ἡ ἀρχή του εἶναι διφορούμενη, ἠθελημένα πιθανῶς, ἀφοῦ ὑπῆρχαν, ὅπως εἴδαμε, καί οἱ ὁμοφυλοφιλικοί ἔρωτες.

[33] Μερικοί πίστευαν ὅτι ὁ μαγνήτης ἀνέπνεε σάν ζωντανό πλάσμα.

[34] *ΕΜΠ* XII, 14-95. Μτφρ. Hubert Martin, στό BETZ, *ὅ. π.*, σ. 154-156.

[35] Βλ. τό ἄρθρο τοῦ R. MOUTERDE, *ὅ. π.*, σημ. 30.

[36] S. REINACH, E. BABELON «Recherches archéologiques en Tunisie (1883-1884)», *Bulletin archéologique* (1886), σ. 57.

[37] A. DELATTE, Ph. DECRHAIN, *Les intailles magiques gréco-égyptiennes*, 1964, σ. 233-239, μέ φωτογραφίες. Παρουσιάζουμε τίς περιγραφές τους.

[38] Στό ἴδιο, N° 323, σ. 235-236.

[39] Στό ἴδιο, N° 324, σ. 236.

[40] Στό ἴδιο, N° 329, σ. 238-239.

[41] A.-J. FESTUGIÈRE, *La Révélation d' Hermès Trismégiste*, 1, 2η ἐκδ., 1950, σ. 296.

[42] *ΕΜΠ* VIII, 1-63. Μτφρ. A.-J. FESTUGIÈRE, *ὅ. π.*, σ. 290-291. Μτφρ. O'Neil, στό BETZ, *ὅ. π.*, σ. 145-146.

[43] *ΕΜΠ* IV, 1165-1225. Μτφρ. A.-J. FESTUGIÈRE, *ὅ. π.*, σ. 299. Μτφρ. W. C. GRESE, στό BETZ, *ὅ. π.*, σ. 61.

[44] *ΕΜΠ* IV, 1598-1645. Μτφρ. A.-J. FESTUGIÈRE, *ὅ. π.*, σ. 299-300. Μτφρ. Morton Smith, στό BETZ, *ὅ. π.*, σ. 68-69.

[45] ΙΟΥΛΙΑΝΟΥ *Λόγοι, Περί τοῦ βασιλέως Ἡλίου*, Guillaume Budé, τ. 2, 2ο μέρος, 1964, σ. 75-138, μτφρ. Ch. Lacombrade.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ XII – ΤΑ ΞΟΡΚΙΑ ΤΟΥ ΜΙΣΟΥΣ

[1] H. D. BETZ, *ὅ. π.*, σ. 125.

[2] Στό ἴδιο, σ. 172-182.

[3] Βλ. A.-J. FESTUGIÈRE, *La Révélation d' Hermès Trismégiste* I, σ. 342-345.

[4] Βλ. K. ZIEGLER, «Timoros», στήν *Real-Enc. Pauly-Wissowa*, 2η σειρά, 6, 1937, 1308-1309.

[5] STEPHEN G. MILLER, *Hesperia* 49 (1980), σ. 178-205 καί κυρίως σημ. 196 καί πίν. 47a.

[6] A. AUDOLLENT, *Defixionum tabellae*, 1904, N° 135.

[7] Στό ἴδιο, N° 5.

[8] Στό ἴδιο, N° 10.

[9] Στό ἴδιο, N° 51.

[10] P. ROESCH, «Une tablette de malédiction de Tébessa», *Bulletin d' archéologie algérienne* 2, 166/67, σ. 231-237 μέ φωτογρ. ἀντίγραφο.

[11] A. AUDOLLENT, *Mélanges E. Chatelain*, 1910, σ. 553.

[12] A. AUDOLLENT, *Defixionum tabellae*, 1904, N° 135.

[13] F. CHAPOUTHIER, *Les Dioscures au service d' une déesse*, 1935, σ. 317, 321. Παραπέμπει στό ἄρθρο τοῦ M. BULARD, «La religion domestique dans la colonie italienne de Délos, d' après les peintures murales et les autels historiés», *Bibl. Ec. Fr. Ath. et Rome* 131 (1926), εὑρετήριο, λῆμμα «Serpent», ἰδίως σ. 298 κ.ἑ.

[14] L. ROBERT, *Collection Froehner*, 1936, σ. 17-18, N° 13 καί εἰκ. VIII.

[15] Ph. BRUNEAU, «Recherches sur les cultes de Délos à l'époque hellénistique et à l' spoque impériale», *Bibl. Ec. Fr. Ath. et Rome* 217 (1970), σ. 640-650.

[16] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Γιαννιώτης, διευθυντής σχολείου στή Μύκονο, ὁ ὁποῖος τό 1813, πολύ πρίν ἀπό τίς γαλλικές ἀνασκαφές στή Δῆλο, συγκέντρωσε τά ἀρχαῖα εὑρήματα πού βρίσκονταν στήν κατοχή κατοίκων τῶν γειτονικῶν νησιῶν.

[17] CH. DUGAS, *Bull. Corr. Hell.* 39 (1915), σ. 4129-420.

[18] A. PLASSART, *Explor. Arch. de Délos* XI (1928): *Les sanctuaires et les cultes du mont Cynthe*, σ. 292-293. W. DEONNA, *Explor. Arch. de Délos* XVIII, σ. 364.

[19] A. JARDE, *Bull. Corr. Hell.* 29 (1905), σ. 40.

[20] L. ROBERT, *Hellenica* 3 (1946), σ. 116.

[21] Ph. BRUNEAU, *ὅ. π.*, (βλ. σημ. 15), σ. 659.

[22] F. CUMONT, «Une figurine grecque d'envoûtement», *Comptes rendus de l'Académie des inscriptions*, 1913, σ. 412 κ.ἑ.

[23] R. WÜNSCH, «Eine Rachepuppe aus Athen», *Philologus* 61 (1902), σ. 27.

[24] Simone BÜESQUE, *Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre cuite grecs, étrusques et romains*, III, ἐκδ. τῶν Musées Nationaux, Παρίσι 1972, σ. 229, N° E/D 1757.

[25] F. CUMONT, *ὅ.π.*, (σημ. 21), σ. 419.

[26] A. AUDOLLENT, *Defixionum tabellae*, 1904, N° 52.

[27] Στό ἴδιο, N° 68.

[28] Στήν Ἑκάτη, δηλαδή, πού συνοδεύει τήν Περσεφόνη (Φερρεφάττη).

[29] A. AUDOLLENT, *Defixionum tabellae*, 1904, N° 139.

[30] O. GUERAUD, *Mélanges Maspéro*, II, τεῦχ. 2 (= *Mém. Inst. Fr. Arch. Or.* 67 [1935-1937], σ. 206-212).

[31] Τοῦ ἰδίου, *Ann. Serv. Ant. Eg.* 38 (1938), σ. 248-249.

[32] Ὁ O. GUERAUD παραπέμπει στόν *Pap. Oslo* I = PREISENDANZ, *ΕΜΠ* XXXVI, 1-2.

[33] Ὁ O. GUERAUD παραπέμπει στόν *Pap. Lond.* CXXI = PREISENDANZ, *ΕΜΠ* VII, 397 καί 925-926. Ἐπίσης στή σημ. τοῦ EITREM, *Pap. Oslo* I, σ. 32-33.

[34] Ὁ O. GUERAUD παραπέμπει στόν *Pap. Berlin* 5025 = PREISENDANZ, *ΕΜΠ* I, σ. 12.

[35] Ὁ O. GUERAUD παραπέμπει στόν *Pap. Bibl. Nat. Suppl. Grec* 574 = *ΕΜΠ* IV, σ. 408.

[36] Ὁ O. GUERAUD παραπέμπει στόν *Pap. Louvre* 2391 = *ΕΜΠ* III, σ. 69-70.

[37] Ὁ O. GUERAUD γράφει: «Πρβλ. A. AUDOLLENT, *Defixionum tabellae*, εὑρετήριο σ. 449 καί τή σημ. τοῦ EITREM, στόν *Pap. Oslo* I, σ. 94, σημ. 242. Στήν πινακίδα τοῦ Audollent N° 243, ἡ φράση ἐπαναλαμβάνεται, ὅπως ἐδῶ, ὑπό μορφήν καρδιᾶς. Στόν *Pap. Oslo* I = *ΕΜΠ* XXXVI, σ. 242 κ.ἑ, χαράχτηκαν μόνο οἱ τρεῖς πρῶτες γραμμές τοῦ τριγώνου. Δεδομένου ὅτι δέν πρόκειται γιά πραγματική ἐπωδή, ἀλλά ἁπλῶς γιά ὑπόδειγμα, οἱ τρεῖς αὐτές γραμμές ἀρκοῦσαν γιά νά ὑποδείξουν τήν ὅλη διάταξη.

[38] Ὁ O. GUERAUD παραπέμπει στόν *Pap. Berlin* 5026 = *ΕΜΠ* II, 2 καί 5.

[39] A. AUDOLLENT, *Defixionum tabellae*, 1904, N° 219.

[40] Στό ἴδιο, N° 300.

[41] H. D. BETZ, *The Greek Magical Papyri in Translation*, 1986, σ. 143.

[42] Βλ. π.χ. *ΕΜΠ* I, 1-42 (H. D. BETZ, *The Greek Magical Papyri in Translation*, 1986, σ. 3). *ΕΜΠ* V, 70-95 (BETZ, *ὅ. π.*, σ. 103). *ΕΜΠ* XVII a, 1-25 (BETZ, σ. 253). *ΕΜΠ* XVIII b, 1-7 (BETZ, σ. 255). *ΕΜΠ* XIX a, 1-54 (BETZ, σ. 257). *ΕΜΠ* XXIII, 1-25 (BETZ, σ. 267). *ΕΜΠ* XXXVI, 102-103 (BETZ, σ. 272). *ΕΜΠ* XXIX, 1-21 (BETZ, σ. 279). *ΕΜΠ* XLIII, 1-27 (BETZ, σ. 281). *ΕΜΠ* LXII, 76-106 (BETZ, σ. 294). *ΕΜΠ* LXXXIV, 1-21 (BETZ, σ. 300). *ΕΜΠ* LXXXVIII, 1-19 (BETZ, σ. 302). *ΕΜΠ* XCI, 1-14 (BETZ, σ. 303). *ΕΜΠ* CXVI, 1-17 (BETZ, σ. 314).

[43] *ΕΜΠ* LXVI, 1-11 (BETZ, *ὅ. π.*, σ. 296).

[44] *ΕΜΠ* LXIII, 7-12 (BETZ, *ὅ. π.*, σ. 295).

[45] *ΕΜΠ* CXXIV, 1-43 (BETZ, *ὅ. π.*, σ. 321).

[46] Ἀπόσπασμα τοῦ κειμένου πού λείπει.

[47] *ΕΜΠ* IV, 2943-2950 (BETZ, *ὅ. π.*, σ. 94).

[48] *ΕΜΠ* LI, 1-27 (BETZ, *ὅ. π.*, σ. 283).

[49] *ΕΜΠ* XIV, 1182-1187 (BETZ, *ὅ. π.*, σ. 245).

[50] *ΕΜΠ* VII, 374-376 (BETZ, *ὅ. π.*, σ. 127).

[51] *ΕΜΠ* VII, 376-384 (BETZ, *ὅ. π.*, σ. 127-128).

[52] *ΕΜΠ* XXXVI, 1-34 (BETZ, *ὅ. π.*, σ. 269).

[53] Ἀναφέρεται ἀπό τόν A. ERMAN, *La Religion des Egyptiens*, μτφρ. H. Wild, PAYOT, 1952, σ. 461.

[54] *ΕΜΠ* VII, 394-395 (BETZ, *ὅ. π.*, σ. 128).

[55] *ΕΜΠ* VII, 396-404 (BETZ, *ὅ. π.*, σ. 128).

[56] *ΕΜΠ* VII, 429-458 (BETZ, *ὅ. π.*, σ. 129-130).

[57] Βλ. προηγούμενα.

[58] Ph. BRUNEAU, «Apotropaia déliens. La massue d'Héraklès», *Bull. Corr. Hell.* 88 (1964), σ. 166-167.

[59] Ph. BRUNEAU, *Recherches sur les cultes de Délos*, 1970, σ. 644. Βλ. φωτογραφίες 1 καί 4, εἰκ. XVI.

[60] Στό ἴδιο, σ. 404-405.

[61] Στό ἴδιο, σ. 404, σημ. 3, πού παραπέμπει στίς δημοσιεύσεις: H. SEYRIG, *Syria* 24 (1944-1945), σ. 79, σημ. 1-5. P. BERNARD, Fr. SALVIAT, *Bull. Corr. Hell.* 86 (1962), σ. 608-609 (μέ προγενέστερη βιβλιογραφία). Ch. PICARD, *Ét. thassiens*, VIII, *Les Portes sculptées*, 1962, σ. 67. Τοῦ ἰδίου, *Mél. J. Bayet, Latomus* 70 (1964), σ. 561 κ.ἑ. L. ROBERT, *Hellenica* XIII (1965), σ. 266 καί σημ. 1, μέ πλούσια βιβλιογραφία. Γιά τόν Ἡρακλῆ προστάτη καί φύλακα τῶν οἰκιῶν, βλ. Ch. PICARD, *Ét. thasiens* VIII, σ. 32, σημ. 1 καί σ. 44, σημ. 8.

[62] *Inscr. Syrie*, N° 1579, ἀναφέρεται ἀπό τόν L. ROBERT.

[63] Ὁ L. ROBERT, στό *Hellenica* XIII (1965), σ. 267, σημ. 1, ἀναφέρει καί βελτιώνει τήν ἀνάγνωση τῆς ἐπιγραφῆς ἀπό τόν H. SEYRIG, *Berytus* I (1934), *Invidiae Medici*, 6-99.

[64] Πρόκειται γιά ἕνα ἀπό τά δώδεκα ὀνόματα τῆς θεᾶς πού σκοτώνει τά νεογέννητα, τῆς «βρωμο-Γυλλοῦς». Πρβλ. P. PERDRIZET, *Negotium perambulans in tenebris*, 1922, σ. 12-25. L. ROBERT, *Hellenica* XIII (1965), σ. 268 καί σημ. 4.

[65] Ph. BRUNEAU, *Recherches sur les cultes de Délos*, 1970, σ. 407.

[66] F. CHAPOUTHIER, *Les Dioscures au service d'une déesse*, 1935, σ. 313-320.

[67] Ph. BRUNEAU, *Recherches sur les cultes de Délos*, 1970, εἰκ. XVI, 3.

[68] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Φοινικική ὀνομασία τῆς Ἀστάρτης.

[69] Στό ἴδιο, εἰκ. XV, 6. Βλ. σ. 645-646.

[70] Στοιχεῖα παρατίθενται στό Ph. BRUNEAU, *ὅ. π.*, σ. 646-648 (σημειώσεις).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ XIII – Η ΜΑΓΕΙΑ ΣΤΗΝ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ

[1] ΛΟΥΚΙΑΝΟΥ *Φιλοψευδής*, 34.

[2] A.-J. FESTUGIÈRE, *La Révélation d' Hermès Trismégiste*, I, 1950, ἐπανέκδ. 1986, σ. 46.

[3] SERGE SAUNERON, *Le monde du sorcier*, 1966, σ. 53-55.

[4] Στό ἴδιο, σ. 64, σημ. 87.

[5] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Ι. Κολιτσάρα, Ζωή, Ἀθήνα 1982.

[6] Παλαιά Διαθήκη, Ἔξοδος, Ζ, 14-16, 9.

[7] ΔΙΩΝ ΚΑΣΣΙΟΣ, LXXI, 8, 4. Ἀναφέρεται ἀπό τόν S. SAUNERON *ὅ. π.*, σ. 55 καί 66, σημ. 83-86, κατά τόν GUEY, *Revue de philologie* 22 (1948), σ. 16-62. Παραθέτουμε τήν περίληψη τοῦ SAUNERON, *ὅ. π.*, σ. 55.

[8] P. COLLART, *Revue de philologie* 56 (1930), σ. 248-256. Περιγραφή, μετάφραση, σχόλια καί φωτογραφία τῆς πινακίδας.

[9] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: *Ἀκροάσεις, αἰτήματα καί παράπονα πρός τόν Βασιλιά τῆς Αἰγύπτου τόν 3ο π.Χ. αἰώνα.*

[10] A. AUDOLLENT, *Defixionum tabellae*, 1904, N° 13.

[11] E. ZIEBARTH, «Neue Verfluchungstafeln», στό *Sitzungsber*, Βερολίνο 1934, σ. 1040.

[12] O. GUÉRAUD, *Enteuxeix, requêtes et plaintes adressées au roi d'Égypte au IIIe siècle av. J.-C*, 1931, XCV, 296 σ. καί 13 εἰκόνες, N° 28.

[13] Στό ἴδιο, N° 29, 32, 33.

[14] Στό ἴδιο, N° 30.

[15] Στό ἴδιο, N° 31.

[16] Ph. BRUNEAU, *Recherches sur les cultes de Délos à l'époque hellénistique et impériale*, 1971, σ. 650-655 καί εἰκόνες 17-18.

[17] A. AUDOLLENT, *Defixionum tabellae*, 1904, N° 2.

[18] Στό ἴδιο, N° 6.

[19] Στό ἴδιο, N° 3.

[20] Στό ἴδιο, N° 42.

[21] Στό ἴδιο, N° 74 (βλ. ἐπίσης N° 75).

[22] G. W. ELDERKIN, *Hesperia* V (1936), σ. 383-395, N° III. Μέ φωτογραφία.

[23] Στό ἴδιο, σ. 382-383, N° 11. Μέ φωτογραφία.

[24] A. AUDOLLENT, *Defixionum tabellae*, 1904, N° 1.

[25] Στό ἴδιο, N° 4.

[26] Στό ἴδιο, N° 70.

[27] L. ROBERT, *Collection Froehner*, 1936, σ. 15, σημ. 2.

[28] A. AUDOLLENT, *Defixionum tabellae*, 1904, N° 73.

[29] Στό ἴδιο, N° 72.

[30] L. ROBERT, *Collection Froehner*, 1936, σ. 14-16, N° 12.

[31] A. AUDOLLENT, *Defixionum tabellae*, 1904, N° 71.

[32] E. ZIEBARTH, *Sitzungsber. Akad. Berlin*, 1934, σ. 1034.

[33] R. WUENSCH, *Defixionum tabellae Atticae*, N° 68. Ἀναφέρεται ἀπό τόν L. ROBERT, *Collection Froehner*, σ. 16.

[34] W. RABEHL, *De sermone defixionum Atticarum*, Βερολίνο 1906, σ. 41.

[35] Ἡ λέξη σημαίνει «πωλήτρια ἀλεύρου». Ὁ ὅρος χρησιμοποιεῖται ἀπό τόν Δ. ΛΑΕΡΤΙΟ, 6, 9 καί 7, 168.

[36] M. N. TOD, *Journ. Hell. Stud.* 1939, σ. 301.

[37] R. WUENSCH, *Defixionum tabellae Atticae*, N° 34.

[38] H.-I. MARROU, *Histoire de l'éducation dans l'Antiquité*, 6η ἐκδ., 1965, σ. 83, 221.

[39] ΛΙΒΑΝΙΟΥ *Λόγοι*, 25, 46-51. Κείμενο καί γαλλική μτφρ. B. SCHOULER, *Libanios, Discours moraux*, 1973, σ. 202-207.

[40] Πρβλ. ἔνθα ἀνωτέρω.

[41] Ὡραῖα παραδείγματα στό βιβλίο τῶν A. DELATTE, Ph. DERCHAIN, *Les Intailles magiques gréco-égyptiennes*, 1964, σ. 259-260, N° 365-368.

[42] Στό ἴδιο, σ. 248-256, N° 336-365.

[43] H. SEYRIG, «Invidiae medici», στό *Bérytus* I, 3-4.

[44] A.-J. FESTUGIÈRE, «Pierres magiques de la collection Kofler», *Mélanges de l' Université Saint-Joseph*, 37/17 (1961), Βηρυτός 287 κ.ἑ.

[45] Ἕνα τέτοιο φυλαχτό δημοσιεύεται, μέ φωτογραφία, στό A. DELATTE, Ph. DERCHAIN, ὅ. π., 1964, σ. 258-259, Nº 364. Παραπομπή στό ἄρθρο τοῦ BARB, «Bois du sang, Tantale», Syria 29 (1952), σ. 271-284.

[46] Δημοσιεύτηκε ἀπό τή Margherita GUARDUCCI, *Bull. Comm. Roma* 74 (1951/52) 1955, σ. 57-70: *L'Italia e Roma in una tabella defixionis greca recentemente scoperta*, μέ φωτογραφία. Ἐπίσης, στό *Rend. Lincei*, 1969, σ. 275-283. Ἐπαναδημοσίευση ἀπό τή M. GUARDUCCI, *Epigrafia Greca* III, σ. 251-254, μέ φωτοαντίγραφο, σ. 272, εἰκ. 252. Κριτικός σχολιασμός τῶν J. καί L. ROBERT, *Bull. Epigr.* 292 (1955).

[47] A. AUDOLLENT, *Defixionum tabellae*, 1904, Nº 14.

[48] Στό ἴδιο, Nº 18.

[49] Στό ἴδιο, Nº 39.

[50] R. WUENSCH, *Defixionum tabellae Atticae*, 1897, Nº 39.

[51] A. AUDOLLENT, *Defixionum tabellae*, 1904, Nº 60.

[52] ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ *Κατά Εὐβουλίδου.*

[53] A. AUDOLLENT, *Defixionum tabellae*, 1904, Nº 62.

[54] ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ *Κατά Λακρίτου.*

[55] L. ROBERT, *Collection Froehner*, 1936, σ. 12-14, Nº 11.

[56] Στό ἴδιο, σ. 13, σημ. 3, παραπέμπει στά P. GIRARD, «Aristophon d'Azénia», *Annuaire Ass. Et. Gr.* 1983, σ. 179-221· PAULY-WISSOWA, *Aristophon*, 3· J. KIRCHNER, *Prosp. Att.* 2108 καί παράρτ. II, σ. 448. Ὁ ἄνθρωπος αὐτός εἶχε μπλεχτεῖ σέ πολλές δίκες.

[57] Ad. WILHELM, *Jahreshefte der österr. arch. Instituts in Wien* VII (1904), σ. 122-125.

[58] A. AUDOLLENT, *Defixionum tabellae*, 1904, Nº 43-44.

[59] W. DITTENBERGER, *Sylloge* 3 (1920), Nº 1175.

[60] Στό ἴδιο, Nº 1261 = A. AUDOLLENT, ὅ. π., 1904, Nº 49.

[61] Οἱ πινακίδες αὐτές ἀγοράστηκαν ἀπό τό Βρετανικό Μουσεῖο. Δημοσιεύτηκαν ἀπό τή δεσποινίδα L. MACDONALD, «Inscriptions relating to the sorcery in Cyprus», *Proceedings of the Society of Biblical Archeology* XIII (1890-1891), σ. 160-190. Ξαναμελετήθηκαν, ἐν μέρει, ἀπό τόν R. WUENSCH, *Defixionum tabellae in Attica repertae IG*, III, 3, 1897, σ. XVII-XIX. Κατά τούς Macdonald καί Wuensch, οἱ κατάρες αὐτές παρουσιάστηκαν ἐν συνεχείᾳ ἀπό τόν A. AUDOLLENT, *Defixionum tabellae*, 1904, Nº 22-37. Τέλος, ὁλόκληρη ἡ σειρά δημοσιεύτηκε ἐκ νέου ἀπό τόν T. B. MITFORD, «The inscriptions of Kourion», *American Philological Society*, 1971, Nº 127-142. Ἡ συλλογή αὐτή ἀριθμεῖ 403 σ. Ἀντί γιά τίς εὐχαριστίες, ὅμως, προκάλεσε τά πικρόχολα σχόλια τοῦ *Bulletin épigraphique*, 1972, Nº 592, 581-596. Φωτογραφίες τῶν πινακίδων στίς σ. 247, 250, 251, 253, 256, 258, 261, 263, 265, 267, 270, 273, 275, 277, 280, 281. Κριτική παρουσίαση τῆς συλλογῆς τοῦ Mitford ἀπό τούς Roger S. BAGNALI καί Thomas DREW-BEAR στό *Phoenix* 27 (1973), 2, σ. 99-117 καί 27, 1973, 3, σ. 213-244.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ XIV – ΟΙ ΤΑΦΟΙ ΠΟΥ ΑΜΥΝΟΝΤΑΙ

[1] *Inscriptiones Graecae* X, 2, 1, 478. Βλ. ἐπίσης, Nº 500, 524, 525, 532, 534, 543-548, 556-566, 571-588 κ.λπ.

[2] *IG* X, 2, 1, 470.

[3] W. PEEK, «Gr. Vers-Inschriften aus Thessalien», *Sitz. Akad. Heidelberg*, 1974, Nº 39.

[4] Σ. ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΗΣ, Ἐπιγραφές τῆς Λέσβου (στά ἑλληνικά), *Βιβλ. Ἀρχ. Ἐτ. Ἀθ.* 60, 1968, Nº 110.

[5] *IG* III, 2, 1429.

[6] *IG* III, 2, 1430.

[7] *IG* III, 2, 1432.

[8] Z. TASLIKHOGLÜ, «Recherches épigraphiques en Thrace et en Chersonnèse», *Public. Fac. Lettres Univ. Istanbul* 886 (1961), σ. 14-22, Nº 1.

[9] C. BRIXHE, *Anadolu* (*Ἀνατολία*) 11 (1967), (κυκλ. 1970), σ. 203-217, Nº 6.

[10] C. MANGO, E. J. W. HAWKINS, στό *Dumbarton Oaks Papers* 18 (1964), σ. 311-315.

[11] A. PENNACHIETTI, *Atti Acad. Sc. Torino* II, *Cl. Sc. Morali* 101 (1966-1967), σ. 287-328, καί εἰδικότερα σ. 305, Nº 23.

[12] Στό ἴδιο, Nº 43.

[13] Στό ἴδιο, Nº 45.

[14] G. E. BEAN, R. M. HARRISON, *Journ. Rom. Stud.* 1967, σ. 40-44, Nº 3.

[15] Z. TASLIKHOGLÜ, *ὅ. π.*, σ. 165 (*Bull. épigr.* 1972, 278).

[16] L. ROBERT, *Bul. épigr.* 1959, 237.

[17] A. BERNAND, *La prose sur pierre en Égypte, à l' époque hellénistique et romaine*, 1992, Nº 61 (ὑπό ἔκδοση ἀπό τό CNRS).

[18] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: *Ἰδιολόγος*. Ὑπεύθυνος τοῦ ἰδιωτικοῦ ταμείου τοῦ αὐτοκράτορα, στήν Αἴγυπτο.

[19] Jadwiga KUBINSKA, *Les monuments funéraires dans les inscriptions grecques de l'Asie Mineure*, 1968, σ. 142-147.

[20] E. PETERSEN, *Reisen* II (1889), σ. 36, Nº 56.

[21] Ἡ Kubinska παραπέμπει στό J. J. ANDERSEN, *Jour. Hell. Stud.* 1989, σ. 73, Nº 25.

[22] W. H. BUCKLER, W. M. CALDER, W. K. GUTHRIE, *Mon. As. Min. Ant.* IV (1933), 171 (τέλη τοῦ 1ου π.Χ. αἰώνα).

[23] W. H. BUCKLER, W. M. CALDER, *MAMA* VI, 1939, 272.

[24] A. BERNAND, *La prose sur pierre*, Nº 60.

[25] J. KIRCHNER, *IG* II, 2, 1085. Βλ. L. ROBERT, *CRAI*, 1978, σ. 126, ἤ τό *Opera Minora Selecta* V (1989), σ. 697.

[26] *IG* II/III, 2, 13168 (KAIBEL, *Epigr. Graeca*, 1878, ἐπανέκδ. 1965, Nº 166. W. PEEK, *Gr. Vers-Inschr.*, 1955, Nº 1373). Βλ. L. ROBERT, *CRAI*, 1978, σ. 244, ἤ *Opera Minora Selecta* V (1989), 697.

[27] *CRAI*, 1978, σ. 244, 19.

[28] *IG* II, 2, 13138 (W. PEEK, *Gr. Vers-Inschr.*, 1955, N° 1372). Βλ. L. ROBERT, *CRAI*, 1978, σ. 243.

[29] *IG* III, 2, 1426.

[30] *IG* III, 2, 1422.

[31] *IG* III, 2, 1428.

[32] J. MARTHA, *Bull. Corr. Hell.* II (1878), σ. 319.

[33] *IG* X, 2, 608.

[34] L. ROBERT, *Bull. épigr.*, 1963, 134. 1976, 424.

[35] L. MORETTI, *Riv. Filol.* 103 (1975), 186-189.

[36] H. DESSAU, *Bull. Com. Roma*, 1913, 149-153 (W. PEEK, *Vers-Inschr.*, N° 2047).

[37] O. GOTTWALD, *Jahresh.* 31 (1939), *Beiblatt*, 164-170. Πρβλ. L. ROBERT, *Bull. épigr.*, 1939, 464.

[38] M. GUARDUCCI, *Rend. Acad. Lincei*, 1970, 393-400, N° 2 (*Bull. épigr.*, 1972, 458).

[39] *Suppl. épigr. Gr.*, XXXVI, 1989, 1166.

[40] Ὁ L. ROBERT, *CRAI*, 1978, σ. 253, ἀναδημοσιεύει τό κείμενο ἀπό τό *MAMA*, VII, 535.

[41] ETIENNE BERNAND, *Inscriptions métriques de l' Égypte gréco-romaine*, 1969, σ. 27.

[42] Στό ἴδιο, N° 61.

[43] Στό ἴδιο, N° 102. Μτφρ. τοῦ Étienne Bernand.

[44] Στό ἴδιο, N° 46. (Πρβλ. ἔνθα ἀν.)

[45] Πρβλ. ἔνθα ἀν.

[46] *IG* III, 2, 1423 = *IG* II/III, 2, 13209. Ἐπισημαίνεται καί σχολιάζεται ἀπό τόν L. ROBERT, *CRAI*, 1978, σ. 244-245. Τό ἄλλο ἀντίγραφο ἔχει καταγραφεῖ ὡς N° 13210.

[47] Ὁ L. ROBERT, *CRAI*, 1978, σ. 264, παραπέμπει στίς σχετικές δημοσιεύσεις.

[48] G. E. BEAN, T. B. MITFORD, *Denkschr. Österr. Akad.* 102, σ. 211 κ.ἑ. N° 240 (*Bull. épigr.*, 1972, 552).

[49] G. E. BEAN, R. M. HARRISON, *Journ. Rom. Stud.*, σ. 40-44, N° 8.

[50] G. E. BEAN, «Journeys in Northern Lycia 1965-1967», *Denkschr. Österr. Akad.* 104 (1971), 26-28, N° 48 (*Bull. épigr.*, 1972, 450).

[51] G. E. BEAN, T. B. MITFORD «Journeys in Rough Cilicia 1946-1968», *Denkschr. Österr. Akad.* 102, N° 105 (*Bull. épigr.*, 1972, 509).

[52] *IG* IX, 2, 106 = *Sylloge* 3, 1237 καί 1235.

[53] Γιά τήν Τερμησσό, *Tituli Asiae Minoris*, III, 1, σ. 354, εὑρετήριο, XIV, 4. Γιά τή Φρυγία, *MAMA* V, σ. XXXVIII-XLIV καί 172-176.

[54] P. LAMBRECHTS, R. BOGAERT, *Antiquité classique* 37 (1968), σ. 540-550, καί ἰδίως σ. 541-544, N° 2 (*Bull. épigr.*, 1969, 567).

[55] P. HERRMANN, «Ergebnisse einer Reise in Nordostlydien», *Denkschr. Akad. Wien* 80 (1962), σ. 53-63, N° 54 (*Bull. épigr.*, 1969, 567).

[56] *Bull. Corr. Hell.*, 1893, 539, σημ. 23. Ἀναφέρεται ἀπό τόν L. ROBERT, *CRAI*, 1978, σ. 281 καί σημ. 30.

[57] E. PREUNER, *Ath. Mtt.* 49 (1924), 44. Ἀναφέρεται στό *CRAI*, 1978, σ. 281 καί σημ. 31.

[58] H. W. PLEKET, *Gr. Inscr. Leyde*, 1958, N° 6. Ἀναφέρεται στό *CRAI*, 1978, σ. 281 καί σημ. 34.

[59] *CRAI*, 1978, σ. 279-289.

[60] Στό ἴδιο, σ. 285-286.

[61] Louis ROBERT, *Hellenica* XIII (1965), σ. 95-96.

[62] Ὁ L. Robert παραπέμπει στήν *Collection Froehner*, σ. 124, ὅπου δίδεται βιβλιογραφία γύρω ἀπό αὐτή τήν ἔκφραση, καθώς καί στό ἄρθρο «fui, non sum» τοῦ F. CUMONT, *Musée belge*, 1928, 73-85.

[63] *IG*, XII, 9, 955 καί 1170. Μελέτη τοῦ L. ROBERT, *CRAI*, 1978, σ. 246-252.

[64] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Τά χωρία τοῦ Δευτερονομίου ἀναφέρουν: «Θά σέ κτυπήσει ὁ Κύριος μέ ἐξαντλητικήν ἀδυναμίαν, μέ πυρετό καί ρίγος καί φαγούραν καί ἐλονοσίαν καί κιτρίνισμα... Θά σέ κτυπήσει ὁ Κύριος μέ παράλυσιν, μέ τύφλωσιν, μέ φρενοβλάβειαν...», μτφρ. Ι. Κολιτσάρα, Ζωή, Ἀθήνα 1982.

[65] *CRAI*, 1978, σ. 252.

[66] Louis ROBERT, *Hellenica* XI-XII (1960), σ. 429-435.

[67] Φωτογραφία τῆς στήλης στό F. CUMONT, *Lux Perpetua*, 1949, εἰκ. II. Βλ. ἐπίσης σ. 297.

[68] F. CHAPOUTHIER, *Les Dioscures au service d' une déesse*, 1935, σ. 218-219 καί εἰκ. 31.

[69] Marie-Therese COUILLOUD, *Les monuments funéraires de Rhénée*, 1974, σ. 234, N° 7-8-9.

[70] L. ROBERT, *Études anatoliennes*, 1937, ἐπανέκδ. 1970, σ. 395.

[71] W. H. CALDER, *Revue philol.*, 1912, 49, σημ. 1· *Journ. Roman Stud.*, 1924, 49, σημ. 41. *Suppl. Épigr. Gr.* VI (1932), 431.

[72] Φωτογραφίες στό *Journ. Rom. Stud.*, 1924, εἰκ. IIII-IV.

[73] *Bull. Corr. Hell.*, 1901, 335, σημ. 30. L. ROBERT, *Ét. Anat.*, σ. 395, σημ. 4.

[74] *Bull. Corr. Hell.*, 1900, 331-332. Ἀναφέρεται ἀπό τόν L. ROBERT, *Ét. Anat.*, σ. 397-398.

[75] Φωτογραφίες τῶν λιονταριῶν στό Μουσεῖο τοῦ Ἰκονίου καί στό ἔργο τῆς J. KUBINSKA, *Les monuments funéraires dans les inscriptions grecques de l'Asie Mineure*, 1968, εἰκ. IV-VI.

[76] Στό ἴδιο, σσ. 61-63.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ XV – ΓΛΩΣΣΑ ΑΠΟ ΜΟΛΥΒΙ, ΑΛΛΑ ΛΟΓΙΑ ΣΕ ΧΡΥΣΟ

[1] Γιά τίς μελέτες πού ἀναφέρονται στόν Ὀρφισμό, βλ. σημ. 7 τῆς εἰσαγωγῆς.

[2] Ὁ W. K. C. GUTHRIE ἔχει γράψει ἕνα κλασικό βιβλίο, τό *Orphée et la religion grecque. Étude sur la pensée orphique*, πού μεταφράστηκε ἀπό τή 2η ἀγγλική ἔκδοση, ἀπό τόν S. M. Guillemin, Payot, Παρίσι 1956, 328 σ. Ἐξαίρετη βιβλιογραφία.

[3] Γιά τό ἔλασμα τῆς Πετηλίας, βλ. C. SMITH, A. COMPARETTI, *Journ. Hell.*

Stud. 3 (1882), σ. 111-113. *IG* XIV, 638· G. KAIBEL, *Epigrammata Graeca*, 1878, Nº 1037. Τό κείμενο ἐπαναδημοσιεύτηκε στόν *British Museum Catalogue of Jewellery*, 1911, σ. 380. A. OLIVIERI, *Lamellae aureae Orphicae*, 1915, σ. 12. O. KERN, *Orphicorum fragmenta*, 1922, 32a· H. DIELS, 6η ἔκδ. συμπληρωμένη ἀπό τόν W. KRANTZ, 1952, *Fragmente der Vorsokratiker*, I, 1, 1, B17. G. ZUNTZ, *Persephone. Three Essays on Religion and Thought in Magna Graecia*, 1971, σ. 358, B1· G. PUGLIESE CARRATELLI, *La parola del passato* 29 (1974), σ. 113-114. Μετάφραση τοῦ κειμένου ἀπό τόν GUTHRIE, *Orphée*, 1956, σ. 193, Nº 1. Ἄλλη μετάφραση ἀπό τόν H. WEIL, *Études sur l'Antiquité grecque*, 1900, σ. 56-57.

[4] Γιά τό χρυσό ἔλασμα τῶν Φαρσάλων, βλ. N. VERDELIS, *Arch. Ephem.*, 1950-1951, σ. 99 (*Bull. épigr.* 1952, 70)· G. ZUNTZ, *Persephone*, 1971, σ. 360, B2. CARRATELLI, *La parola del passato* 29 (1974), σ. 114, φωτογρ.

[5] Γιά τά ἐλάσματα τῆς Ἐλεύθερνας, βλ. A. OLIVIERI, *Lamellae aureae Orphicae*, 1915, σ. 14-15, A1, B1, C1· *Inscriptiones Creticae* II, σ. 167-171 (XII, 31) 314 (XXXV). O. KERN, *Orphicorum fragmenta*, 1922, 32b· DIELS, *Vorsokr.* 1B, 17 a. Τά δυό τελευταῖα κείμενα δημοσιεύτηκαν ἀπό τόν N. VERDELIS, *Arch. Ephem.*, 1953-1954 (1958), σ. 56 κ.ἑ. G. ZUNTZ, *Persephone*, 1971, σ. 262, B 3-8· G. PUGLIESE CARRATELLI, *La parola del passato* 29 (1974), σ. 114-115

[6] Γιά τό ἔλασμα τοῦ Ἱππονίου (Βίμπο), βλ. CARRATELLI, *La parola del passato* 29 (1974), σ. 108-126, ἰδίως σ. 110-111. Ἀναδημοσιεύτηκε στό M. GUARDUCCI, *Épigr. Gr.* IV (1978), σ. 261-265. Συζήτηση μεταξύ τῶν Mario Gigante, Hugh Lloyd-Jones καί Carratelli στό *La parola del passato* 30 (1975), σ. 223-231. R. MERKELBACH, *Zitsch. Pap. Epigr.* XVII (1975), σ. 8 κ.ἑ.. M. L. WEST, *ZPE* XVIII, 1975, 229 κ.ἑ.

[7] Δεχόμαστε τήν ἀνάγνωση ΔωΡΟΝ τοῦ Lloyd-Jones, καί ὄχι τό ΕΡΙΟΝ τῶν Carratelli καί Guarducci. Ὁ Lloyd-Jones βασίζεται στήν τρίτη ἀράδα τῆς πινακίδας τῆς Ρώμης (βλ. σημ. 11).

[8] Γιά τά ἐλάσματα τῶν Θουρίων, βλ. *IG* XIV, 641· OLIVIERI, σ. 3-8· ZUNTZ σ. 300-305, A 1-3· KERN, 32, c, d, e· *Vorsocr.*, 1 B 18, e 19. *Parola del passato*, 29, 1974, σ. 115-116.

[9] Γιά τό τέταρτο ἔλασμα τῶν Θουρίων, βλ. *IG* XIV, 642· OLIVIERI, σ. 15-17· ZUNTZ, σ. 328 κ.ἑ. (A 4)· KERN, 32, f. *Vorsocr.*, 20· *Parola del passato*, 29, 1974, σ. 116-117, IV.

[10] Μεταφράζουμε τό κείμενο τοῦ *IG* XIV, 642.

[11] Γιά τό ἔλασμα τῆς Ρώμης, βλ. *British Museum Catalogue of Jewellery*, σ. 380· A. OLIVIERI, σ. 18· O. KERN, 32g· *Vorsokratiker*, 19 a· G. ZUNTZ, σ. 333 (A 5)· CARRATELLI, *Parola del passato*, 29, 1974, σ. 117 R. Μεταφράζω τό κείμενο τοῦ τελευταίου αὐτοῦ κειμένου.

[12] Ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει τό μύθο τοῦ Ἡρός, ἔνθα ἀνωτ.

[13] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Κ. Ἀραπόπουλου, Πάπυρος, Ἀθήνα 1956. Τό ἐν λόγῳ χωρίο τοῦ *Φαίδωνος* ἀναφέρει ἁπλῶς ὅτι «ἡ ὁδός χωρίζεται στά τρία».

[14] J. E. HARRISSON, *Prolegomena to the Study of Greek Religion*, 3η ἔκδ., 1972, σ. 587.

[15] ΠΛΑΤΩΝΟΣ *Νόμοι* ΣΤ, 782 c.

[16] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Β. Μοσκόβη, Νομική Βιβλιοθήκη, Ἀθήνα χ.χ.

[17] ΕΥΡΙΠΙΔΟΥ *Ἱππόλυτος*, 952-954. ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΟΥΣ *Βάτραχοι*, 1032.

[18] DARIO SABBATUCCI, *Essai sur le mysticisme grec*, μτφρ. J. P. Darmon, 1982, σ. 68-69.

[19] Ἡ περιγραφή μας ἀποτελεῖ περίληψη τῆς λεπτομερειακῆς ἀφήγησης τοῦ GUTHRIE, *Orphée et la religion grecque*, 1956, σ. 95-99.

[20] ΠΛΑΤΩΝΟΣ *Κρατύλος*, 400 c.

[21] ΠΛΑΤΩΝΟΣ *Γοργίας*, 493 a.

[22] ΠΛΑΤΩΝΟΣ *Φαίδων*, 62 b.

[23] ΗΡΟΔΟΤΟΥ Β, 123.

[24] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Γαληνοῦ, Πάπυρος, Ἀθήνα χ.χ.

[25] ΕΜΠΕΔΟΚΛΗΣ, Β, CXV, *Les Présocratiques*, La Pléiade, σ. 422

[26] ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ, 10, 31, 9, 11.

[27] GUTHRIE, *Orphée*, σ. 183, εἰκ. 15.

[28] ΠΙΝΔΑΡΟΥ *Β' Ὀλυμπιονίκης*, 109-144.

[29] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Π. Λεκατσᾶ, Δίφρος, Ἀθήνα χ.χ.

[30] ΟΜΗΡΟΥ *Ὀδύσσεια δ*, 561-568.

[31] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Ν. Καζαντζάκη, Ι. Κακριδῆ, Ἀθήνα 1979.

[32] ΗΣΙΟΔΟΥ *Ἔργα καί Ἡμέραι*, 169-173.

[33] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Σπ. Φίλιππα, Πάπυρος, Ἀθήνα 1972.

[34] ΠΛΑΤΩΝΟΣ *Φαῖδρος*, 249 a.

[35] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Σ. Παππᾶ, Πάπυρος, Ἀθήνα 1940.

[36] ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΟΥΣ *Ὄρνιθες*, 693-702.

[37] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Θ. Σταύρου, Ἀθήνα 1967.

[38] ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΟΥΣ *Βάτραχοι*, 448-459.

[39] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Θ. Σταύρου, *ὅ. π.*

[40] ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΥ ΡΟΔΙΟΥ *Ἀργοναυτικά*, Α, 494-515.

[41] ΕΥΡΙΠΙΔΟΥ *Κύκλωψ*, 646- 648.

[42] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Παπαχαρίση, Πάπυρος, Ἀθήνα 1966.

[43] ΕΥΡΙΠΙΔΟΥ *Ἱππόλυτος*, 952-954.

[44] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Α. Παπαχαρίση, Πάπυρος, Ἀθήνα 1965.

[45] ΕΥΡΙΠΙΔΟΥ *Ἄλκηστις*, 357-362.

[46] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Θ. Σταύρου, Ἑστία, Ἀθήνα 1960. Τά λόγια ὅμως αὐτά τά λέει ὁ Ἄδμητος καί ὄχι ἡ Ἄλκηστη.

[47] Οἱ δυό παραστάσεις δημοσιεύονται στό GUTHRIE, *Orphée*, σ. 48-49.

[48] ΕΥΡΙΠΙΔΟΥ *Ρῆσος*, 942.

[49] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Θ. Σταύρου, Ἑστία, Ἀθήνα 1980.

[50] ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΟΥΣ *Βάτραχοι*, 1032.

[51] Σημείωση τοῦ Μεταφραστῆ: Μτφρ. Θ. Σταύρου, Ἑστία, Ἀθήνα 1967.

[52] Βλ. τά ἔργα τῶν P. FOUCART, V. MAGNIEN, M. P. NILSSON πού ἀναφέρθηκαν στή σημ. 7 τῆς Εἰσαγωγῆς.

[53] *Plutarchi fragmenta*, Didot, V, σ. 9 = *Moralia* VII, ἔκδ. Sandback, Teubner, 1967, σ. 178. Πρβλ. E. DES PLACES, *La religion grecque*, 1969, σ. 214, σημ. 54.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ – ΟΙ ΝΕΚΡΟΙ ΚΑΙ ΟΙ ΛΕΞΕΙΣ

[1] ΛΟΥΚΙΑΝΟΥ *Φιλοψευδής*, 27. Ἀναφέρεται ἀπό τόν F. CUMONT, *Lux perpetua*, 1949, σ. 96.

[2] P. HERMAN, Kemal ZIYA POLATKAN, «Das Testament des Epikrates», *Sitz. Akad., Wien, philos.-histor. Klasse*, 265, I, 1969, σ. 7-36. Ἐκτεταμένη ἀνάλυση τοῦ κειμένου ἀπό τόν L. ROBERT, *Bull. Épigr.*, 1970, 512, σ. 438-441.

[3] Sencer SAHIN, *Neufunde von antiken Inschriften in Nikomedeia (Izmit) und in der Umgebung der Stadt*, Münster 1974, σ. 76-81, N° 42 (*Bull. Épigr.*, 1974, 575, σ. 299).

[4] E. BERNAND, *Inscr. métriques*, 1960, N° 131, σ. 525-526. Πρβλ. P. PERDRIZET, G. LEFEBVRE, *Les Graffites grecs du Memnonion d'Abydos*, 1919, N° 5128. Παραθέτουμε ἐδῶ τή μετάφραση τοῦ É. Bernand.

[5] P. PERDRIZET, G. LEFEBVRE, *ὅ. π.*, σ. XX, κατά τόν KENYON, *Pap. Lon.* CXXI, ἀράδες 222 κ.ἑ.

[6] ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΥ *Ἐπιγράμματα* X, Μτφρ. E. Kahen (Guillaume Budé).

[7] ΛΟΥΚΙΑΝΟΥ *Φιλοψευδής*, 24.

[8] W. KAIBEL, *Epigrammata Graeca (1878-1879)*, N° 646.

[9] Louis ROBERT, *L'Histoire et ses méthodes*, La Pléiade, 1961, σ. 456-457

[10] A. BERNAND, *Le Paneion d'El-Kanais*, 1972, N° 59.

^ ^ ^ ^

Ἡ παρακμή τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν στά λύκεια καί τά πανεπιστήμια ἀνά τόν κόσμο, ὅπου ὁ ἀριθμός τῶν σπουδαστῶν συρρικνώνεται ραγδαῖα ἀπό χρόνο σέ χρόνο, δέν θά εἶχε πάρει αὐτές τίς δραματικές διαστάσεις ἄν τόσοι καί τόσοι ἑλληνιστές δέν ἐξακολουθοῦσαν νά ἀντικρίζουν τήν Ἑλλάδα μέσα ἀπό ἕνα κάτοπτρο ξεπερασμένου ἀνθρωπισμοῦ. Ἀπό τίς ὀνειροπολήσεις αὐτές ξεπήδησε μιά Ἑλλάδα καθησυχαστική ἀλλά ψεύτικη.

Ὁρισμένοι ἐρευνητές μέ νεωτεριστικό πνεῦμα κατανόησαν πώς ὁ ἑλληνικός πολιτισμός δέν εἶναι μιά ἰσορροπία αἰωνίως ἀδιατάρακτη ἀλλά μιά διαδοχή ρήξεων καί περιπετειῶν, πώς τούς Ἕλληνες μέ σάρκα καί ὀστά δέν τούς προσεγγίζουμε μόνο μέσα ἀπό τά φιλολογικά κείμενα, ἀλλά καί μέσα ἀπό ὅλες τίς ἐπιγραφές χωρίς ἐξαίρεση. Τό παραμικρό στοιχεῖο, μιά ὑπογραφή, μιά πράξη λατρείας, μιά ἀφιέρωση, μιά πινακίδα χονδροειδῶς χαραγμένη ἀπό ἀνθρώπους ἐντελῶς ἀμόρφωτους τίς περισσότερες φορές, μᾶς ὁδηγεῖ σ' αὐτή τή ζωντανή καί διαρκῶς μεταβαλλόμενη Ἑλλάδα, σ' ἕναν κόσμο πού οἱ ἀνθρωπολόγοι γνωρίζουν καλά καί πού οἱ ἀρχαιολόγοι, πλήν ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, οὐδέποτε ἐπισκέφτηκαν.

Ἡ μελέτη τῶν Ἑλλήνων μάγων μᾶς βυθίζει σ' αὐτό πού ὁ Lévi-Strauss ἀποκάλεσε *ἄγρια σκέψη*, ὅρο πού ποτέ πρίν δέν εἶχε συσχετίσει κανείς μέ τόν ἑλληνικό κόσμο. Ἡ ἀνάλυση τῶν «μαγικῶν ρήσεων» πού χρησιμοποίησε ἡ ἑλληνική ἀρχαιότητα σηματοδοτεῖ μιά ἀπόπειρα μετάβασης ἀπό τούς «σοφούς» στούς «μάγους», ἀπό τόν κόσμο τοῦ «δήμου» στό βασίλειο τῶν «δαιμόνων». Πρέπει ἐπιτέλους νά τήν ἐντοπίσουμε κάπου, αὐτή τήν ὁμιχλώδη, τή δυστυχισμένη, τή γεμάτη μίσος καί ἀγωνία Ἑλλάδα, πού καίγεται στόν πυρετό.

Μέσα ἀπό τούς μαγικούς παπύρους, τίς καταδεσμικές πινακίδες καί τά φυλαχτά, θά κατανοήσουμε γιατί οἱ Ἕλληνες μάγοι δέν μποροῦσαν νά ἐκφραστοῦν ὅπως ὁ Πλάτων ἤ ὅπως ὁ Λυσίας: γιατί ἡ μαγεία δέν ἀποτελεῖ τή γλώσσα τῆς πλειοψηφίας τῶν πολιτῶν μέ τά ξεκάθαρα δικαιώματα ἀλλά, τίς περισσότερες φορές, τό καταφύγιο τῶν ἀποκομμένων, ἐκείνων πού δέν μποροῦν νά ἐκφραστοῦν ἐλεύθερα καί καθαρά. Οἱ κοινωνικά ἀποκλεισμένες ὁμάδες, γυναῖκες, μέτοικοι, δοῦλοι, ἀκόμη καί ἔφηβοι, ἀντιπαραθέτουν ἕναν κόσμο σκιᾶς σέ ἕναν ἄλλο, γνωστότερο, αὐτόν πού συμβολίζει ὁ ὁλόλαμπρος ἀττικός ἥλιος καταυγάζοντας τίς ἀνοιχτές συζητήσεις τῶν Ἀθηναίων πολιτῶν στήν Ἀγορά.

Γιατί, κατά βάθος, ἡ μαγεία εἶναι ἡ γλώσσα τῶν περιθωριακῶν.

ISBN: 960-05-0774-0